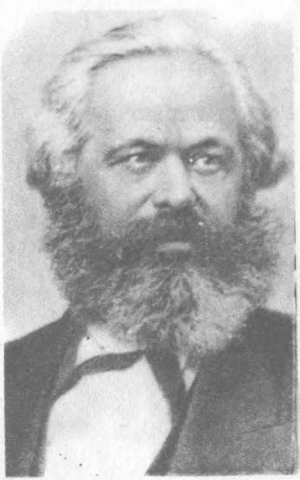

ΜΑΡΕ - ΕΝΓΚΕΛΣ

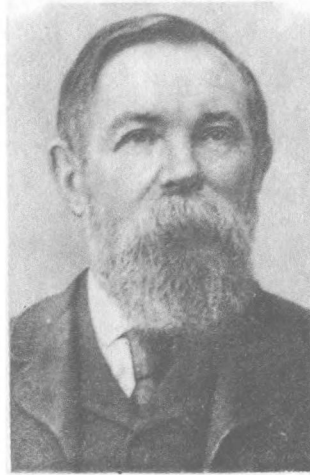
ΔΙΑΛΕΧΤΑ
ΕΡΓΑ

ΤΟΜΟΣ - ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΙΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ. ΕΝΩΘΗΤΕ

Karl Marx

F. Engels

ΚΑΡΑ ΜΑΡΞ
ΚΑΙ
ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

ΔΙΑΛΕΧΤΑ
ΕΡΓΑ

ΣΕ ΔΥΟ ΤΟΜΟΥΣ

ΤΟΜΟΣ

II

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΗ ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΣΧΑΣ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Τά περιεχόμενα τούτου τού τόμου ἀντιστοιχοῦν στόν τόμο Β' τῆς ρωσικῆς δέυτης ἔκδοσης τῶν διαλεγτῶν ἔργων τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἐνγκελς, πού ἐτοιμάστηκε ἀπό τό Ἰνστιτούτο Μάρξ-Ἐνγκελς-Λένιν. (Τόμος Β', κρατικός ἐκδοτικός οἶκος γιά πολιτική φιλολογία, Μόσχα 1948). Τό κείμενο ὄλων τῶν ἔργων πού περιέχονται σέ τοῦτο τόν τόμο ἔχει ἀποδοθεῖ σύμφωνα μέ τά πρωτότυπα ὕλικά πού φυλάσσονται στό Ἰνστιτούτο Μάρξ-Ἐνγκελς-Λένιν τῆς Μόσχας.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΓΚΟΤΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ¹

Τό χειρόγραφο πού δημοσιεύεται ἐδῶ—ή κριτική τοῦ σχεδίου προγράμματος μαζί μέ τό συνοδευτικό γράμμα πρὸς τόν Μπράκε—στάλθηκε στά 1875, λίγο πρὶν ἀπὸ τό ἐνωτικό συνέδριο² τῆς Γκότα, στόν Μπράκε γιά νά τό δείξει καί στούς Γκάιμπ, Άουερ, Μπέμπελ καί Λήμπκνεχτ καί νά τό ἐπιστρέψει ὕστερα στόν Μάρξ. Μιά πού τό συνέδριο τῆς Χάλης ἔβαλε στήν ἡμερήσια διάταξη τοῦ κόμματος τή συζήτηση πάνω στό πρόγραμμα τῆς Γκότα, νόμισα πῶς θά ἔκανα ὑπεξαίρεση ἄν κατακρατούσα ἀκόμα ἀπὸ τή δημοσιότητα αὐτό τό σοβαρό—ίσως τό σοβαρότερο—ντοκουμέντο πού ἀφορᾷ αὐτήν τή συζήτηση.

¹ Τό ἔργο τοῦ Μάρξ, ἡ «Κριτική τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα», δημοσιεύτηκε ἀπὸ τόν Ἐνγκελς, παρὰ τή θέληση τῆς ὀρθοτουιστικῆς ἡγεσίας τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας. Τό γράμμα τοῦ Ἐνγκελς στόν Καούτκι, πού δημοσιεύτηκε στίς σελ 37-40 τοῦτοῦ τοῦ τόμου, δείχνει ὅτι ὁ Ἐνγκελς εἶχε νά ὑπερικήσει καί τήν ἀντίσταση τοῦ Καούτκι γιά τή δημοσίευση καί ἀναγκάστηκε νά ἀμβλύνει μερικά ἀπὸ τά ὀξύτερα μέρη τῆς «Κριτικῆς τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα». Σά τούτη τήν ἔκδοση τό καιμένο ἔχει ἀνεπὶθως ἀποκατασταθεῖ, σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο πού διατηρήθηκε. (Σημ. Σόντ.)

² Στό κομματικό συνέδριο τῆς Γκότα (22-27 τοῦ Μάη 1875) ἐνώθηκαν οἱ δύο τοτινὲς ἑργατικὲς ὀργανώσεις—τό σοσιαλδημοκρατικὸ ἑργατικὸ κόμμα, πού ἡγέτες του ἦταν ὁ Β. Λήμπκνεχτ καί ὁ Μπέμπελ (οἱ λεγόμενοι ἄϊζοναχικοὶ) μέ τή λαοσαλικὴ Γενικὴ Γερμανικὴ Ἐργατικὴ Ἐνωσις, πού ἡγέτες τῆς ἦταν ὁ Σάξενκλεβερ, ὁ Χάσελμαν καί ὁ Τίλκε—καί συγχρότῳσαν τό Ἐνιαίο Σοσιαλιστικὸ Ἐργατικὸ Κόμμα τῆς Γερμανίας. (Σημ. Σόντ.)

Τό χειρόγραφο έχει όμως κι άλλη, πλατύτερη σημασία. Γιά πρώτη φορά διατυπώνεται εδώ καθαρά και σταθερά ή θέση του Μάρξ πάνω στή γραμμή πού χάραξε ο Λασσάλ από τήν αρχή της δράσης του και μάλιστα τόσο σχετικά μέ τίς οικονομικές αρχές, όσο και σχετικά μέ τήν ταχτική, τῷ Λασσάλ.

Ἡ ἀνελέγητη ἐξήγηση μέ τήν ὁποία ἀνατέμνεται ἐδῶ τό σχέδιο προγράμματος, ὁ ἀδυσώπητος τρόπος μέ τόν ὁποῖον ἐκφράζονται τά συμπεράσματα και ξεσκεπάζονται οἱ ἀδυναμίες τοῦ σχεδίου, ὅλα αὐτά δέ μποροῦν πιά σήμερα, ὕστερα ἀπό δεκαπέντε χρόνια, νά θίξουν κανέναν. Εἰδικοί λασσαλικοί ὑπάρχουν πιά μόνο στό ἐξωτερικό σάν μονωμένα ἐρείπια, ἐνῶ τό πρόγραμμα τῆς Γκότα τό ἐγκαταλείψανε ἀκόμα και οἱ ἴδιοι οἱ ὀμιουργοί του σάν ὀλίγελα ἀνεπαρκές¹.

Ὅστέσο παράλειψα και ἀντικατάσταση μέ ἀποσιωπητικά μερικές τσουχτερές ἐκφράσεις και κρίσεις προσωπικοῦ χαρακτήρα, ὅπου αὐτό δέν ἐβλαψτε τό θέμα. Ὁ Μάρξ ὁ ἴδιος θά τέκανε αὐτό, ἄν δημοσίευε σήμερα τό χειρόγραφο. Ἡ βλαίη, ἐδῶ και ἐκεῖ, γλώσσα του εἶχε προκληθεῖ ἀπό δύο περιστατικά. Πρῶτα, ὁ Μάρξ κι ἐγώ εἴμασταν πιά στενά δεμένοι μέ τό γερμανικό κίνημα, παρά μέ ὅποιοδήποτε ἄλλο. Τό ἀποφασιστικό βήμα πρὸς τά πίσω, πού φανέρωνε αὐτό τό σχέδιο προγράμματος, ἔπρεπε λοιπόν νά μᾶς ἀναστατώσει ἐξαιρετικά βλαία. Δεύτερο ὅμως, βρισκόμασταν τότε, μόλις δύο χρόνια ὕστερα ἀπό τό συνέδριο τῆς Διεθνούς στή Χάγη² σέ σφοδρότατο ἀγῶνα μέ τόν Μπακούιν και τούς ἀναρχικούς του, πού μᾶς θεωροῦσαν ὑπεύθυνους γιά καθετί πού συνέβαινε στή Γερμανία μέσα στό ἐργατικό κίνημα. Ἐπρεπε λοιπόν νά περιμένουμε πώς θά μᾶς φέρτωναν και τή μουσική πατρότητα αὐτοῦ τοῦ προγράμματος. Αὐτοί

¹ Τό συνέδριο τοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ Κόμματος τῆς Γερμανίας στή Χάλη, τό πρῶτο ὕστερα ἀπό τήν κατάργηση τοῦ νόμου ἐναντίου τοῦ σοσιαλιστές, ἀποφάσιζε στίς 16 τοῦ Ὀχτώβρη 1890, μέ πρόταση τοῦ Βίλχελμ Λήμπνεχτ, τοῦ κύριου συνταχτή τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα, νά ἐπεξεργασταῖ γιά τό ἐπόμενο συνέδριο ἕνα νέο σχέδιο προγράμματος. Τό νέο πρόγραμμα ἀγκρίθηκε τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1891 ἀπό τό συνέδριο τῆς Ἐρφούρτης («Πρόγραμμα τῆς Ἐρφούρτης») (Σημ. Σύνε.)

² Τό συνέδριο τῆς I Διεθνούς, πού συνήλθε τό Σεπτέμβρη τοῦ 1872 στή Χαγη, τό χαρακτήριζε ἡ πᾶλη ἐναντία στοῦς μπακουινικούς. Ἡ πλειοψηφία τοῦ συνεδρίου σταθῆκε μέ τό μέρος τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου, πᾶν τό ζωῦθνε ὁ Μάρξ. Ὁ Μπακούιν διαγραφῆκε ἀπό τή Διεθνή. (Σημ. Σύνε.)

οι λόγοι δέν υπάρχουν πιά και μαζί τους δέν υπάρχει ή ανάγκη νά μποῦν τά σημαία πού αναφέραμε.

Ἐπίσης ἐξαιτίας τοῦ νόμου γιά τόν τύπο σημειῶνων μερικές φράσεις μόνο μέ ἀποσιωπητικά. Ὅπου ἀναγκάστηκα νά διαλέξω μιὰ πιά μαλακή ἔκφραση τήν ἔβαλα σέ ἀγκύλες. Κατά τά ἄλλα τό κείμενο δημοσιεύεται ἐπιλέξει.

Λονδίνο 6 τοῦ Γενάρη 1891.

Φρ. Ἐγγελς

Γράφηκε ἀπό τόν Φρίντριχ Ἐγγελς.

Σύμφωνα μέ τή «Νόιε Τσίιτ»

Δημοσιεύτηκε

στή «Νόιε Τσίιτ», 1891.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΓΡΑΜΜΑ ΣΤΟΝ ΜΠΡΑΚΕ

Λονδίνο 5 τοῦ Μᾶη 1875

Ἀγαπητέ Μπράκε!

Τίς παρακάτω κριτικές παρατηρήσεις πάνω στό ἐνωτικό πρόγραμμα, θά μοῦ κάνετε τή χάρη, ἀφοῦ τίς διαβάσετε, νά τίς ἀνακοινώσετε στόν Γκάζιμπ καί στούς Ἄουερ, Μπέμπελ καί Λήμπκνεχτ, γιά νά τίς μελετήσουν. Εἶμαι πάρα πολύ ἀπασχολημένος καί εἶμαι ἀναγκασμένος νά ξεπερνᾶω κιάλας πολύ τά ὄρια δουλειᾶς πού μοῦ καθόρισαν οἱ γιατροί. Γι' αὐτό δέ μοῦ ἦταν καθόλου «ἀπόλαυση» νά γράψω ἕνα τόσο μεγάλο παλιόχαρτο. Ὡστόσο ἦταν ἀνάγκη, γιά νά μήν παρεξηγήσουν οἱ κομματικοί φίλοι, γιά τούς ὁποίους προορίζεται αὐτή ἡ ἀνακοίνωση, τίς ἐνέργειες πού θά ὑποχρεωθῶ νά κάνω.

Ἵστερα ἀπό τό ἐνωτικό συνέδριο ὁ Ἐνγκελς καί ἐγώ θά δημοσιεύσουμε μιᾶ σύντομη δήλωση, πού τό περιεχόμενο της θά λέει ὅτι εἴμαστε ὁλότελα ἀμέτοχοι ἀπό τό παραπάνω πρόγραμμα ἀρχῶν καί ὅτι δέν ἔχουμε καμιᾶ σχέση μ' αὐτό.

Αὐτό εἶναι ἀπαραίτητο, γιατί στό ἐξωτερικό ἔχουν τή γνώμη—τήν ὁλότελα λαθεμένη γνώμη—πού τήν καλλιεργοῦν μέ τήν μεγαλύτερη φροντίδα οἱ ἄχθροί τοῦ κόμματος, ὅτι ἐμεῖς στά κρυφά καθοδηγοῦμε ἀπό ὄω τό κίνημα τοῦ λεγόμενου Κόμματος τοῦ Ἀϊζεναχ. Ἀκόμα, σ' ἕνα βιβλίο, πού ἐκδόθηκε τελευταία στά ρωσικά, ὁ Μπακούνιν μέ θεωρεῖ λχ. ὑπεύθυνο, ὄχι μόνο γιά ὄλα τά προγράμματα κλπ. αὐτοῦ τοῦ κόμματος, μά ἀκόμα καί γιά κάθε βῆμα πού ἔχει κάνει ὁ Λήμπκνεχτ ἀπό τήν ἡμέρα της συνεργασίας του μέ τό Λαϊκό Κόμμα.

Ἄσχετα ἀπό αὐτό, καθήκον μου εἶναι νά μήν ἀναγνωρίσω,

ἔστω καὶ μὲ διπλωματικὴ σιωπῆ,“ ἓνα πρόγραμμα, πού κατὰ τὴν πεποιθήσῃ μου πρέπει νὰ ἀποριφθεῖ ὀλοκληρωτικῶς καὶ πού διαφθεῖρει τὸ κόμμα.

Κάθε βῆμα τοῦ πραγματικοῦ κινήματος εἶναι πῶς σπουδαῖο ἀπὸ μιά δωδεκάδα προγράμματα. Ἄν, λοιπόν, δὲ μποροῦσαν νὰ πᾶνε πῶς πέρα ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τοῦ Ἄτζεναχ—καὶ οἱ περυστάσεις δὲν τὸ ἐπέτρεπαν αὐτό—τότε θάπρεπε ἀπλῶς νὰ κλείσουν μιά συμφωνία δράσης ἐναντία στὸν κοινὸ ἐχθρό. Ὅταν ὁμως κάνουν προγράμματα ἀρχῶν (ἀντὶς νὰ ἀναβάλουν τὸ ζήτημα αὐτό ὡσὸτου μιά μακρόχρονη κοινὴ δράση θὰ τὸ προετοιμαζε) τότες βάζουν μπροστά σ' ὅλον τὴν κόσμον ὁρῶσημα πού μ' αὐτά μετριέται τὸ ὕψος τοῦ κερματικοῦ κινήματος. Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν λασσαλικῶν ἦρθαν, γιατί τοὺς ἀνάγκασαν οἱ συνθήκες νάρθουν. Ἄν τοὺς εἶχε δηλωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι δὲ θὰ ἐπιτρέπονταν παζαρέματα πᾶνω σὲ ζήτημα ἀρχῆς, τότες θὰ ὀποχρῶνονταν ν' ἀρκεστοῦν σ' ἓνα πρόγραμμα δράσης, ἢ σ' ἓνα ὀργανωτικὸ σχέδιο γιὰ κοινὴ δράση. Ἄντὶς γι' αὐτό, τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ παρουσιαστοῦν ὀπλισμένοι μὲ πληρεξούσια καὶ ἀναγνωρίζουν ὅτι εἶναι δεμένοι μὲ τὰ πληρεξούσια αὐτά, παραδίνονται δηλαδὴ στὸ ἔλεος αὐτονῶν πού ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ βοήθεια. Καὶ γιὰ κορωνίδα, αὐτοὶ πάλι κάνουν ἓνα συνέδριο πρὶν ἀπὸ τὸ συνέδριο συμβιβασμοῦ, ἐνῶ τὸ ἑκὸς τοὺς τὸ κόμμα κάνει τὸ συνέδριό του post festum¹. Θέλανε ὀλοφάνερα νὰ ἐξαφανίσουν ταχυδακτυλουργικῶς κάθε κριτικὴ καὶ νὰ μὴν ἀφήσουν καιρὸ στὸ δικὸ τοὺς τὸ κόμμα νὰ σκεφτεῖ. Ἐέρουν πόσο ἱκανοποιεῖ τοὺς ἐργάτες καὶ μόνο τὸ γεγονός τῆς ἐνότητος, ὁμως γελιοῦνται ἂν νομίζουν πῶς τούτη ἢ στιγμιαία ἐπιτυχία δὲν ἐξαγοράστηκε πάρα πολὺ ἀκριβά.

Ἄλλωστε τὸ πρόγραμμα δὲν ἀξίζει τίποτα, ἀκόμα κι ἀσχέτα ἀπὸ τὸ ὅτι καθαγιάζει τὰ λασσαλικά ἄρθρα πιστις.

Θὰ εἶς στεῖλω σύντομα τὰ τελευταία τεύχη τῆς γαλλικῆς ἐκδόσεως τοῦ «Κεφαλαίου»². Ἡ πορεία τῆς ἐκτύπωσος εἶχε ἐμποδιστεῖ γιὰ πολὺν καιρὸ ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση τῆς γαλλικῆς κυβέρνησος. Τούτη τῆ βδομάδα, ἢ στίς ἀρχές τῆς ἄλλης, θὰ τε-

¹ Κατόπιν ἐπορῆς. (Σημ. Σύντ.)

² Ἡ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ 1 τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» πού εἶχε συνταχτεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Μάρξ, κυκλοφόρησε σὲ τεύχη ἀπὸ τὸ 1872 ὡς τὸ 1875 στὸ Παρίσι. (Σημ. Σύντ.)

λειώσει ή υπόθεση. Πήρατε τὰ προηγούμενα 6 τεύχη; Γράψτε μου παρακαλώ καί τή διεύθυνση τοῦ Μπέρνχαρντ Μπέκερ, γιατί πρέπει νά στείλω καί σ' αὐτόν τὰ τελευταία τεύχη.

Τό βιβλιοπωλεῖο τοῦ «Volksstaat»¹ ἔχει δικούς του τρόπους. Ἔτσι δέν μοῦ στείλανε ὡς αὐτή τή στιγμή λχ. οὔτε ἓνα ἀντίτυπο ἀπό τήν ἔκδοσι «Ἡ δίκη τῶν κομμουνιστῶν στήν Κολωνία».

Μέ τούς καλύτερους χαιρετισμούς

*Δικός σας
Κάρλ Μάρξ*

¹ Ἐννοεῖ τόν ἐκδοτικό οἶκο τοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος, ποῦ ἦταν ἐγκαταστημένος στή σύνταξη τοῦ κεντρικοῦ κομματικοῦ ἔργου στή Δεξιφία «Volksstaat» («Δητικό Ἐράτος») (1869-1876). (Σημ. Σύντ.)

ΚΑΡΑ ΜΑΡΞ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ

I

«1. Ἡ ἐργασία εἶναι ἡ πηγή κάθε πλούτου καὶ κάθε πολιτισμοῦ καὶ μιὰ πού ἀφέλιμη ἐργασία μπορεῖ νά ὑπάρχει μονάχα μέσα στήν κοινωνία καὶ μέσω τῆς κοινωνίας, τό ἔσοδο τῆς ἐργασίας ἀνήκει ἀκέραιο καὶ μέ ἴσο δικαίωμα σ' ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας».

Πρῶτο μέρος τῆς παραγράφου: «Ἡ ἐργασία εἶναι ἡ πηγή κάθε πλούτου καὶ κάθε πολιτισμοῦ».

Ἡ ἐργασία δέν εἶναι ἡ πηγή κάθε πλούτου. Ἡ φύση εἶναι ἐξίσου ἡ πηγή τῶν ἀξιών χρήσης (καὶ ἀπό ἀξίας χρήσης ἀποτελεῖται βέβαια ὁ ἐμπράγματος πλοῦτος!), ὅπως καὶ ἡ ἐργασία, πού ἡ ἴδια εἶναι μονάχα ἡ ἔκφραση μιᾶς φυσικῆς δύναμης, τῆς ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ παραπάνω φράση βρίσκεται σέ ὅλα τὰ παιδικά ἀλφαβητάρια καὶ εἶναι σωστή ἐφόσον ὁ πο νο εἶ ται ὅτι ἡ ἐργασία γίνεται μέ τὰ ἀντικείμενα ἀντικείμενα καὶ μέσα. Ἐνα σοσιαλιστικό πρόγραμμα, ὅμως, δέ μπορεῖ νά ἐπιτρέψει σέ τέτια ἀστικά σχήματα λόγου ν' ἀποσιωποῦν τούς ὄρους πού μονάχα αὐτοί τούς δίνουν νόημα. Καὶ μιὰ πού ὁ ἀνθρώπος ἐκ τῶν προτέρων ἀντικρῶζει τῆ φύση, τὴν πρώτη πηγή κάθε μέσου καὶ ἀντικείμενου ἐργασίας, σάν ἰδιοχῆτης, καὶ τῆ μεταχειρίζεται σάν νά τοῦ ἀνήκει, ἡ ἐργασία του γίνεται πηγή ἀξιών χρήσης, ἀρα καὶ πλούτου. Οἱ ἀστοὶ ἔχουν κάθε λόγο ν' ἀποδίδουν στήν ἐργασία ὑπερφυσικὴ δημιουργικὴ δύναμη. Γιατί ἀκριβῶς ἀπό

τό γεγονός ότι η εργασία καθορίζεται από τη φύση, βγαίνει ότι ο άνθρωπος που δεν κατέχει άλλη ιδιοκτησία εκτός από την εργατική του δύναμη, σε όλες τις καταστάσεις της κοινωνίας και του πολιτισμού είναι υποχρεωτικά δούλος των άλλων ανθρώπων, που έχουν κάνει τον εαυτό τους ιδιοκτήτη των αντικειμενικών όρων της εργασίας. Μόνο με την άδειά τους μπορεί να δουλεύει, δηλαδή μένο με την άδειά τους μπορεί να ζει.

“Ας αφήσουμε τώρα τη φράση αυτή όπως πορεύεται, η καλύτερα όπως κουτσαίνει. Τι θά περίμενε κανένας σάν συμπέρασμα; Προφανώς τοῦτο:

«Μιά που η εργασία είναι η πηγή κάθε πλούτου, τότε κατ'επίσημον στην κοινωνία επίσης κανένας δε μπορεί να ιδιοποιείται πλούτο εκτός αν είναι προϊόν της εργασίας του. “Αν λοιπόν δεν δουλεύει ο ίδιος, τότες ζει από ξένη δουλιά και ιδιοποιείται και τον πολιτισμό του σε βάρος ξένης εργασίας».

“Αντίς γι' αυτό, μέ τό συνθετικό «και μιά πού» προσθέτουν μιά δεύτερη φράση γιά να βγάλουν απ' αυτή, και όχι από την πρώτη ένα συμπέρασμα.

Δεύτερο μέρος της παραγράφου: “Ωφέλιμη εργασία μπορεί να υπάρχει μονάχα μέσα στην κοινωνία και μέσω της κοινωνίας».

Σύμφωνα μέ την πρώτη φράση η εργασία ήταν η πηγή κάθε πλούτου και κάθε πολιτισμού, ώστε καμιά κοινωνία δε μπορεί να υπάρχει χωρίς εργασία. Τώρα μαθαίνουμε αντίθετα, ότι καμιά «ωφέλιμη» εργασία δε μπορεί να υπάρχει χωρίς κοινωνία.

Θά μπορούσε κανένας εξίσου καλά να πει, ότι μόνο μέσα στην κοινωνία η ανώφελη και ακόμη η κοινόβλαβη εργασία μπορεί να γίνει κλάδος βιοπορισμού, ότι μόνο μέσα στην κοινωνία μπορεί κανένας να ζήσει από άργια κλπ. κλπ. δηλ. κοντολογής θά μπορούσε κανένας ν' αντιγράψει όλόνληρο τον Ρουσσώ.

Και τι είναι «ωφέλιμη» εργασία; Βέβαια μονάχα η εργασία που παράγει τό επιδιωκόμενο ωφέλιμο αποτέλεσμα. “Ένας άγριος—καί ο άνθρωπος ήταν άγριος, όταν έπαψε νάναι πίθηκος— που σκοτώνει ένα ζώο μέ μιά πέτρα, που μαζεύει καρπούς κλπ., έκτελει «ωφέλιμη» εργασία.

Τρίτο. Τό συμπέρασμα: «Και μιά που ωφέλιμη εργασία μπορεί να υπάρχει μονάχα μέσα στην κοινωνία και μέσω της κοινωνίας—τό έσοδο της εργασίας ανήκει άκέραιο και μέσο δικαίωμα σ' όλα τά μέλη της κοινωνίας».

Ώραλο συμπέρασμα! Ἄν ἡ ὠφέλιμη ἐργασία μπορεῖ νά ὑπάρχει μονάχα μέσα στήν κοινωνία καί μέσω τῆς κοινωνίας, τό ἔσοδο τῆς ἐργασίας ἀνήκει στήν κοινωνία—καί στόν κάθε ἐργάτη πέφτει τόσο μόνο, ὅσο δέν εἶναι ἀπαραίτητο γιά νά διατηρηθεῖ ὁ «ἄρος» τῆς ἐργασίας, ἡ κοινωνία.

Πραγματικά καί αὐτήν τή φράση τήν ἐπέβαλλαν πάντοτε οἱ ὀπερασπιστές τῆς κάθε φορά κοινωνικῆς κατὰστασης. Πρῶτα ἔρχονται οἱ ἀπαιτήσεις τῆς κυβέρνησης μέ ὅλα ὅσα εἶναι προσκολλημένα σ' αὐτήν, γιατί αὐτή εἶναι τό κοινωνικό ὄργανο γιά τή διατήρηση τῆς κοινωνικῆς τάξης. Ἕστερα ἔρχονται οἱ ἀπαιτήσεις τῶν διαφόρων εἰδῶν ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, γιατί τά διάφορα εἶδη ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι τά θεμέλια τῆς κοινωνίας κλπ. Βλέπουμε ὅτι μπορεῖ κανένας νά στριφογυρίζει ὅπως θέλει τέτιες κούφιες φράσεις.

Τό πρῶτο καί τό δεύτερο μέρος τῆς παραγράφου ἔχουν μιὰ κάποια κατανοητή συνοχή μόνο γινητή τῆ διατύπωση:

«Πηγή τοῦ πλοῦτου καί τοῦ πολιτισμοῦ γίνεται ἡ ἐργασία μόνο σάν κοινωνική ἐργασία» ἦ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, «μέσα στήν κοινωνία καί μέσω τῆς κοινωνίας».

Αὐτή ἡ φράση εἶναι ἀδιαφιλονίκητα σωστή, γιατί κι ἂν ἡ ξεχωριστή ἐργασία (οἱ ἐμπράγματα ὄροι τῆς προποσθίθεται δεῖ ὑπάρχουν) μπορεῖ νά δημιουργήσει ἀξίως χρήσης, δέ μπορεῖ ὠστόσο νά δημιουργήσει οὔτε πλοῦτο, οὔτε πολιτισμό.

Μά ἐξίσου ἀδιαφιλονίκητη εἶναι καί ἡ ἄλλη φράση:

«Στό μέτρο πού ἀναπτύσσεται κοινωνικά ἡ ἐργασία καί γίνεται ἔτσι πηγή πλοῦτου καί πολιτισμοῦ, ἀναπτύσσονται καί ἡ φτώχεια καί ἡ ἠκατάλειψη γιά τόν ἐργάτη, ὁ πλοῦτος καί ὁ πολιτισμός γιά τόν μὴ ἐργαζόμενο».

Αὐτός εἶναι ὁ νόμος ὅλης τῆς ὡς τά τώρα ἱστορίας. Ἄντί λοιπόν νά σκαρώνουν γενικές φράσεις γιά «τήν ἐργασία», καί «τήν κοινωνία», χρειάζοταν ἐδῶ ν' ἀποδείξουν συγκεκριμένα πῶς μέσα στή σημερινή κεφλαϊκρατική κοινωνία δημιουργήθηκαν ἐπιτέλους οἱ ὄλιχοι κλπ. ὄροι πού κάνουν τούς ἐργάτες ἱκανούς νά τσακίσουν, καί τούς ἀναγκάζουν νά τσακίσουν, αὐτή τήν κοινωνική κατάρρα.

Πραγματικά ὅμως ὁλόκληρη ἡ παράγραφος, λαθεμένη ἀπό ἀποψη ὕφους καί περιεχόμενου, ὑπάρχει μόνο γιά νά γραφεῖ ἐπικεφαλῆς τῆς κομματικῆς σημαίας σάν σύνθημα ἡ λασσαλική διατύπωση «ἀξέραιο ἔσοδο τῆς ἐργασίας». Πιο κάτω ξα-

νάρχομαι στο «έσοδο τῆς ἐργασίας», στο «ἴσο δικαίωμα» κλπ. μιὰ και τὸ ἴδιο πρᾶγμα ἐπαναλαμβάνεται μὲ κάπως διαφορετικὴ μορφή.

2. «Στὴ σημερινή κοινωνία τὰ μέσα ἐργασίας εἶναι μονοπώλιο τῆς τῆς τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἡ ἐξάρτηση τῆς ἐργατικῆς τάξης, πού καθορίζεται ἀπ' αὐτὸ τὸ γεγονός, εἶναι ἡ αἰτία τῆς ἀθλιότητος και τῆς ὑποδούλωσης σὲ ὅλες τὶς μορφές».

Ἡ διατύπωση αὐτή, πού τὴ δανειστήκαν ἀπὸ τὸ καταστατικό τῆς Διεθνούς, εἶναι λαθεμένη σ' αὐτὴ τὴ «βελτιωμένη» ἐκδοση.

Στὴ σημερινή κοινωνία τὰ μέσα ἐργασίας εἶναι μονοπώλιο τῶν γαιοκτημόνων (τὸ μονοπώλιο τῆς γαιοκτησίας ἀποτελεῖ μάλιστα τὴ βάση τοῦ μονοπωλίου τοῦ κεφαλαίου) και τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Τὸ καταστατικό τῆς Διεθνούς δὲν κατονομάζει στο σχετικό μέρος οὔτε τὴ μιὰ, οὔτε τὴν ἄλλη τάξη τῶν μονοπωλητῶν. Μιλάει γιὰ «μονοπώλιο τῶν μέσων ἐργασίας, δηλ. τῶν πηγῶν τῆς ζωῆς». Ἡ προσθήκη «πηγῶν τῆς ζωῆς» δείχνει ἀρκετὰ ὅτι ἡ γῆ περιλαμβάνεται στὰ μέσα ἐργασίας.

Ἡ βελτίωση μπήκε γιὰτὶ ὁ Λασσάλ γιὰ λόγους πού σήμερα εἶναι γενικὰ γνωστοί, χτυποῦσε μόνο τὴν κεφαλαιοκρατικὴ τάξη, ὄχι ὅμως και τοὺς γαιοκτήμονες. Στὴν Ἀγγλία ὁ κεφαλαιοκράτης τὶς περισσότερες φορές δὲν εἶναι κἀν ἰδιοκτήτης τῆς γῆς, ὅπου βρίσκεται τὸ ἐργοστάσιό του.

3. «Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας ἀπαιτεῖ τὴν ἀνύψωση τῶν μέσων ἐργασίας σὲ κοινὸ κτῆμα τῆς κοινωνίας και τὴ συνεταιριστικὴ ρύθμιση τῆς συνολικῆς ἐργασίας μὲ δίκαιη κατανομή τοῦ ἐσόδου τῆς ἐργασίας».

«Ἀνύψωση τῶν μέσων ἐργασίας σὲ κοινὸ ἀγαθὸ» θὰ πρέπει βέβαια νὰ σημαίνει τὴ «μετατροπὴ τους σὲ κοινὸ κτῆμα» Ὅμως αὐτὸ μόνο ἔτσι στὰ πεταχτά.

Τί εἶναι τὸ «έσοδο τῆς ἐργασίας»; Τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας ἢ ἡ ἀξία του; Καὶ εἰς τὴν τελευταία περίπτωση, ἢ συνολικὴ ἀξία τοῦ προϊόντος, ἢ μονάχα τὸ τμῆμα τῆς ἀξίας, πού πρόσθεσε ἢ ἐργασία εἰς τὴν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν;

Τὸ «έσοδο τῆς ἐργασίας», εἶναι μιὰ χαλαρὴ παράσταση,

πού ο Λασσάλ τήν έβαλε στή θέση ορισμένων οικονομικών εννοιών.

Τί είναι «δίκαιη κατανομή;»

Μήπως οι άστοι δέν υποστηρίζουν ότι η σημερινή κατανομή είναι «δίκαιη;» Καί μήπως δέν είναι πραγματικά, ή μόνη «δίκαιη» κατανομή μέ βάση τό σημερινό τροπο παραγωγής; Μήπως οι οικονομικές σχέσεις ρυθμίζονται από νομικές έννοιες ή, αντίστροφα, οι νομικές σχέσεις πηγάζουν από τίς οικονομικές; Δέν έχουν τάχα και οι εκπρόσωποι των διαφόρων σοσιαλιστικών αίρέσεων τίς πιό διαφορετικές αντιλήψεις για τή «δίκαιη» κατανομή;

Γιά νά ξέρουμε τί πρέπει νά έννοοῦμε σ' αὐτή τήν περίπτωση μέ τή φράση «δίκαιη κατανομή», πρέπει νά πάρουμε μαζί τήν πρώτη παράγραφο καί τούτη. Ἡ τελευταία ὑπονεί μιά κοινωνία όπου «τά μέσα εργασίας είναι κοινό κτήμα καί η, συνολική εργασία ρυθμίζεται συνεταιριστικά», ἐνώ ἀπό τήν πρώτη παράγραφο μαθαίνουμε ὅτι «τό ἔσοδο τῆς εργασίας ἀνήκει ἀκέραιο καί μέ ἴσο δικαίωμα σέ ὅλα τά μέλη τῆς κοινωνίας».

«Σέ ὅλα τά μέλη τῆς κοινωνίας;» Καί σ' αὐτά πού δέ δουλεύουν; Ποῦ πάει τότε τό «ἀκέραιο ἔσοδο τῆς εργασίας;» Μόνο στά ἐργαζόμενα μέλη τῆς κοινωνίας; Ποῦ πάει τότε «τό ἴσο δικαίωμα» ὅλων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας;

Μά, «ὅλα τά μέλη τῆς κοινωνίας» καί «τό ἴσο δικαίωμα» είναι ὀλοφάνερα ἀπλές φράσεις. Ἡ οὐσία βρίσκεται: στό ὅτι σ' αὐτή τήν κομμουνιστική κοινωνία, κάθε ἐργάτης πρέπει νά παίρνει ἕνα ἀκέραιο λασσαλικό «ἔσοδο εργασίας».

Ἄν πάρουμε πρῶτα τίς λέξεις «ἔσοδο τῆς εργασίας» μέ τήν έννοια τοῦ προϊόντος τῆς εργασίας, τότε τό συνεταιριστικό ἔσοδο τῆς εργασίας είναι το κοινωνικό συνολικό προϊόν.

Ἄπ' αὐτό πρέπει τώρα ν' ἀφαιρέσουμε:

Πρῶτα: Ὅσα χρειάζονται για τήν ἀντικατάσταση τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν.

Δεύτερο: Ἐνα πρόσθετο μέρος για τήν ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς.

Τρίτο: Ἐνα ἐφεδρικό ἀπόθεμα ἢ ἀπόθεμα ἀσφάλειας ἐνάντια σέ ἀτυχήματα, καταστροφές ἀπό φυσικές αἰτίες κλπ.

Αὐτές οι κρατήσεις ἀπό τό «ἀκέραιο ἔσοδο τῆς εργασίας» ἀποτελοῦν οικονομική ἀνάγκη καί τό μέγεθός τους καθορίζεται σύμφωνα μέ τά ὑπάρχοντα μέσα καί δυνάμεις, ἐν μέρει μέ ὑπο-

λογισμούς πάνω στη βάση της θεωρίας των πιθανοτήτων, μά όπωσδήποτε δέ μπορούν νά όπολογισθοϋν μέ βάση τή δικαιοσύνη.

Μένει τό άλλο μέρος τοϋ συνολικοϋ προϊόντος, πού προορίζεται νά χρησιμοποιηθει σάν μέσο κατανάλωσης.

Προτοϋ φτάσει στό άτομικό μοίρασμα, πρέπει πάλι νά αφαιρεθοϋν από αυτό:

Πρώτα: τά γενικά διαχειριστικά έξοδα, πού δέν ανήκουν στην παραγωγή.

Αυτό τό μέρος περιορίζεται έξαρχής σημαντικάτα σέ σύγκριση μέ τήν τωρινή κοινωνία, και λιγοστεύει στό βαθμό πού αναπτύσσεται ή καινούργια κοινωνία.

Δεϋτερο: Αυτό πού προορίζεται για τήν ικανοποίηση κοινών αναγκών, όπως είναι τά σχολεία, τά ιδρύματα όγείας κλπ.

Αυτό τό μέρος μεγαλώνει από τήν άρχή σημαντικά σέ σύγκριση μέ τήν τωρινή κοινωνία και μεγαλώνει στό βαθμό πού αναπτύσσεται ή νέα κοινωνία.

Τρίτο: Άποθέματα για τούς άνίκανους για δουλιά κλπ. κοντολογής αυτό πού σήμερα ανήκει στην λεγόμενη επίσημη πρόνοια των άπόρων.

Και τώρα έρχόμαστε στην «κατανομή» πού, μέ τή λαοσαλική επίδραση, παίρνει μονάχα στενοκέφαλα όπόψη του τό πρόγραμμα, δηλ. σέ κείνο τό μέρος των μέσων κατανάλωσης πού μοιράζεται ανάμεσα στους άτομικούς παραγωγούς τοϋ συνεταιρισμοϋ.

Τό «άκέραιο έσοδο της εργασίας» μεταβλήθηκε στό μεταξύ σέ «κουτσουρεμένο» άν και αυτό πού χάνει ό παραγωγός μέ τήν ιδιότητά του σάν ιδιώτης-άτομο, τό παίρνει άμεσα ή έμμεσα μέ τήν ιδιότητά του σάν μέλος της κοινωνίας.

Όπως έξαφανίστηκε ή φράση «άκέραιο έσοδο της εργασίας», έξαφανίζεται τώρα γενικά ή φράση «έσοδο της εργασίας».

Μέσα στην συντροφική κοινωνία, τή θεμελιωμένη στην κοινοχτημοσύνη των μέσων παραγωγής, οι παραγωγοί έν ανταλλάσσουν τά προϊόντα τους. Τό ίδιο και ή εργασία πού έχει ξοδευτει για τήν παραγωγή προϊόντων δέν παρουσιάζεται έδώ σάν αξία αυτών των προϊόντων. σάν μιά έμπράγματη ιδιότητα πού έχουν, γιατί τώρα, σέ αντίθεση μέ τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, οι άτομικές εργασίες υπάρχουν άμεσα κι όχι πιά έμμεσα σάν συστατικά στοιχεία της συνολικής εργασίας. Οι λέξεις «έσο-

δο της εργασίας» πού και τώρα είναι άποριπτέες, εξαιτίας της διφορούμενης έννοιάς τους, χάνουν έτσι κάθε νόημα.

Ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιά κομμουνιστική κοινωνία, ὅχι ὅπως ἔχει ἐξελιχθεῖ πάνω στή δική της βάση, μά ἀντίθετα ὅπως ἀκριβῶς προβάλλει ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, μέ μιά κομμουνιστική κοινωνία, λοιπόν, πού ἀπό κάθε ἀποψη, οἰκονομικά, ἠθικά, πνευματικά, εἶναι γεμάτη μέ τά σημάδια τῆς παλιάς κοινωνίας, πού ἀπό τούς κόλπους τῆς βγίκε. Ἐπομένως ὁ κάθε ἀτομικός παραγωγός—ὕστερα ἀπό τίς κρατήσεις—παίρνει πίσω, ἀκριβῶς ὅτι τῆς δίνει. Αὐτό πού τῆς ἔδωσε εἶναι ἡ ἀτομική του ποσότητα ἐργασίας. Πχ. ἡ κοινωνική ἐργάσιμη μέρα ἀποτελεῖται ἀπό τό ἄθροισμα τῶν ἀτομικῶν ὥρων ἐργασίας. Ὁ ἀτομικός ἐργάσιμος χρόνος τοῦ κάθε παραγωγοῦ εἶναι τό τμήμα τῆς κοινωνικῆς ἐργάσιμης μέρας πού πρόσφερε ὁ ἴδιος, εἶναι τό μερτικό του σ' αὐτή. Παίρνει ἀπ' τήν κοινωνία μίαν ἀπόδειξη ὅτι πρόσφερε τόση καί τόση ἐργασία (ὕστερα ἀπό ἀφαίρεση τῆς ἐργασίας του γιά τά κοινά ἀποθέματα) καί μ' αὐτή τήν ἀπόδειξη παίρνει ἀπό τήν κοινωνική ππρακαταθήκη μέσων κατανάλωσης τόσα, ὅσα ἀντιστοιχοῦν στή δουλιὰ πού ξόδεψε. Τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας, πού ἔδωσε στήν κοινωνία μέ μιά μορφή, τήν παίρνει πίσω μέ ἄλλη μορφή.

Ἐδῶ ὀλοφάνερα κυριαρχεῖ ἡ ἴδια ἀρχή πού ρυθμίζει τήν ἀνταλλαγὴ ἐμπορευμάτων, ἐφόσον εἶναι ἀνταλλαγὴ ἴσων ἀξιών. Τό περιεχόμενο καί ἡ μορφή ἀλλάξαν, γιὰ μέσα στίς ἀλλαγμένες συνθηκῆς κανένας δέ μπορεῖ νά δώσει τίποτα ἄλλο ἐκτός ἀπό τήν ἐργασία του, καί γιὰ τὴν ἄλλη μεριά, τίποτα δέ μπορεῖ νά περάσει στήν ἰδιοχτησία τῶν ξεχωριστῶν προσώπων, ἐκτός ἀπό ἀτομικά μέσα κατανάλωσης. Ὅμως, ὅσο γιά τήν διανομή τῶν μέσων κατανάλωσης στούς ξεχωριστοὺς παραγωγούς, κυριαρχεῖ ἡ ἴδια ἀρχή ὅπως καί στήν ἀνταλλαγὴ ἰσοδύναμων ἐμπορευμάτων (Warenäquivalenten), ἀνταλλάσσεται ἰση ἐργασία σέ μιά μορφή, μέ ἰση ἐργασία σέ ἄλλη μορφή.

Ὅποτε ἐδῶ τό ἴσο δίκαιο ἐξακολουθεῖ νά εἶναι κατ' ἀρχήν τό ἀστικό δίκαιο, ἀν καί δέ μαλλιοτραβιῶνται πιά ἡ ἀρχή καί ἡ πράξη, ἐνῶ ἡ ἀνταλλαγὴ ἰσοδύναμων στήν ἀνταλλαγὴ ἐμπορευμάτων ὀπάρχει σ' ἄν μέσο σ' ὁρος, καί ὅχι γιά τήν καθεμιὰ ξεχωριστὴ περίπτωση.

Παρ' ὅλη αὐτὴ τήν πρόοδο, ἀπὸ τό ἴσο δίκαιο μπαίνει πάντα σ' ἕναν ἀστικό περιορισμό. Τό δίκαιο τῶν παραγωγῶν

είναι ανάλογο με την απόδοση της δουλειάς τους. Η ισοότητα βρίσκεται στο ότι μετρούν με το ίδιο μέτρο, με την εργασία.

"(1)μως ο ένας υπερέχει από τον άλλο φυσικά ή πνευματικά, προσφέρει λοιπόν στον ίδιο χρόνο πιά πολύ δουλειά, ή μπορεί να δουλεύει περισσότερο χρόνο, και ή εργασία, για να χρειαστεί μετρήσει σαν μέτρο, πρέπει να ορίζεται σύμφωνα με τη διάρκεια, ή με την ένταση, της, αλλιώς θα έπαυε να είναι μέτρο. Αυτό το ίσο δίκαιο είναι άνισο δίκαιο για άνιση εργασία. Δεν αναγνωρίζει ταξικές διαφορές, γιατί ο καθένας είναι μόνον εργάτης όπως κι ο άλλος, μά αναγνωρίζει σιωπηρά σαν φυσικά προνόμια τις άνισες ατομικές ικανότητες και επομένως την άιση παραγωγική ικανότητα. Στο περιεχόμενο του είναι: λοιπόν δίκαιο της ανισότητας όπως κάθε δίκαιο. Το δίκαιο, από τη φύση του, μπορεί να υπάρχει μόνο στην εφαρμογή ίσου μέτρου. Μά τα άνισα άτομα (και δέ θα ήταν διαφορετικά άτομα αν δεν ήταν άνισα) μπορούν να μετρηθούν μόνο με ίσο μέτρο, έφόσον τά βλέπει κανείς από την ίδια σκοπιά, έφόσον τά παίρνει: μόνο από μιάν όρισμένη πλευρά, λχ. στην συγκεκριμένη περίπτωση, έφόσον τά θεωρεί μόνο σαν εργάτες, και δέ βλέπει: σ' αυτούς τίποτα άλλο, έφόσον παραβλέπει: όλα τά άλλα. Πάρα πέρα: ο ένας εργάτης είναι παντρεμένος, ο άλλος όχι, ο ένας έχει περισσότερα παιδιά από τον άλλο κλπ. κλπ. Με ίση, απόδοση της εργασίας και επομένως με ίση συμμετοχή, στο κοινωνικό καταναλωτικό απόθεμα (Konsumtionsfonds), ο ένας παίρνει στην πραγματικότητα περισσότερα από τον άλλον, ο ένας είναι πλουσιότερος από τον άλλον κλπ. Για ν' αποφευχθούν όλες αυτές οι έλλείψεις, θα έπρεπε το δίκαιο να είναι μάλλον άνισο, αντίς να είναι ίσο.

Μά, αυτές οι έλλείψεις δέ μπορούν ν' αποφευχθούν στην πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, όπως έχει ακριβώς βγει ύστερα από μακρόχρονα κοιλοπονήματα, από την κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Το δίκαιο δέ μπορεί ποτέ να είναι άνωτερο από την οικονομική διαμέρφωση, και την καθορισμένη από αυτήν εκπολιτιστική, ανάπτυξη της κοινωνίας.

Σέ μιάν άνωτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, όταν θα έχει εξαφανιστεί ή υποδουλωτική ύποταγή των άτέμων στον καταμερισμό της εργασίας και μαζί της και ή αντίθεση άμεσα στην πνευματική και στην σωματική δουλειά, όταν ή εργασία θα έχει γίνει όχι μόνο μέσο για να ζεις, αλλά και ή πρώτη,

ανάγκη της ζωής, όταν με την ολόπλευρη ανάπτυξη των ατόμων θά έχουν αναπτυχθεί και οι παραγωγικές δυνάμεις και θά αναβλύζουν πιά αφθονα δλεις οι πηγές τῶν κοινωνικοῦ πλοῦτου, τότε μένο θά μπορεῖ νά ξεπεραστεῖ ὀλέτελα ὁ στενός ὄριζοντας τοῦ ἀστικοῦ δικαίου και θά γράψει ἡ κοινωνία στή σημαία της: 'Από τόν καθένα ἀνάλγα μέ τίς ἱκανότητές του, στόν καθένα ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του!

Στάθηκα πιά λεπτομερειακά στό «ἀκέραιο ἔσοδο της ἔργασίας» ἀπό τό ἕνα μέρος, και ἀπό τ' ἄλλο, στό «ἴσο δίκαιο», στή «δικαίη κατανομή», γιά νά δείξω πόσο ἀνοσιουργοῦν ὅταν προσπαθοῦν ἀπό τή μιά νά ἐπιβάλουν ξανά στό κέμμα μας σάν δόγματα ἔνοιες πού εἶχαν κάποιο νήμα μιάν ὀρισμένη ἐποχή, πού κατάντησαν ἔμως τώρα ἀπαρχαιωμένες, ἀχρηστες φράσεις, ἐνώ, ἀπό τήν ἄλλη, διαστρέφουν ξανά μέ νομικά και ἄλλα κουραφέξαλα, τόσο συντηθισμένα στούς δημοκράτες και τούς γάλλους σοσιαλιστές, τή ρεαλιστική ἀντίληψη, πού μέ τόσους κόπους τή διδάχτηκε τό κέμμα, μά πού, σήμερα, ἔχει ριζώσει μέσα του.

Ἄσχετα ἀπό ὅσα ἀναλύσαμε ὡς ἐδῶ, ἦταν γενικά λάθος νά δόσουν τέση σημασία στή λεγόμενη διανομή και νά τονίζουν κυρίως αὐτήν.

Ἡ κάθε φορά διανομή τῶν μέσων κατανάλωσης εἶναι μοιράχα συνέπεια της κατανομῆς τῶν ἰδίων τῶν ὄρων παραγωγῆς. Αὐτή πάλι ἡ κατανομή ἐκφράζει τό χαρακτήρα τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς λχ. στηρίζεται στό ὅτι οἱ ἐμπράγματα ὄροι παραγωγῆς εἶναι μοιραζόμενοι σέ μή ἐργαζόμενους μέ τή μορφή ἰδιοχτησίας στό κεφάλαιο και μέ μορφή γαιοχτησίας, ἐνώ ἡ μάζα εἶναι μονάχα ἰδιοχτήτης τοῦ προσωπικοῦ ὄρου παραγωγῆς, της ἐργατικῆς δύναμης. Ἐφόσον τά στοιχεῖα της παραγωγῆς ἔχουν κατανεμηθεῖ ἔτσι, προκύπτει ἀπό μονάχη της ἡ σημερινή διανομή τῶν μέσων κατανάλωσης. Ἄν οἱ ἐμπράγματα ὄροι της παραγωγῆς εἶναι συνεταιριστική ἰδιοχτησία τῶν ἰδίων τῶν ἐργατῶν, τότε προκύπτει ἐπίσης μιά διαφορετική ἀπό τή σημερινή διανομή τῶν μέσων κατανάλωσης. Ὁ χυδαῖος σοσιαλισμός (κι' ἀπ' αὐτέν πάλι ἕνα μέρος ἀπό τοῦς δημοκράτες) κληρονόμησε ἀπό τοῦς ἀστούς οἰκονομολόγους τήν ἀντίληψη νά θεωρεῖ και νά χειρίζεται τή διανομή ἀνεξάρτητα ἀπό τόν τρόπο παραγωγῆς, και ἔτσι νά παρουσιάζει τό σοσιαλισμό σάν νά περιστρέφεται κυρίως γύρω στή δια-

νομή. Ἄφοδ' ὅμως ἀπό πολὺν καιρὸ ἔχει ἀποσαφηνισαί ἡ πραγματική σχέση, γιατί νά γυρίσουμε ξανά πρὸς τὰ πίσω;

4. «Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας πρέπει νά εἶναι ἔργο τῆς ἐργατικῆς τάξης, πού ἀπέναντί της ὄλες οἱ ἄλλες τάξεις ἀποτελοῦν μονάχα μιάν ἀντιδραστική μάζα».

Ἡ πρώτη στροφή εἶναι παρμένη ἀπό τὰ εἰσαγωγικά λόγια τοῦ καταστατικοῦ τῆς Διεθνούς, ἀλλά «βελτιωμένη». Ἐκεῖ λέγεται: «Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς ἐργατικῆς τάξης πρέπει νά εἶναι ἔργο τῶν ἰδίων τῶν ἐργατῶν», ἐδῶ ἀντίθετα ἡ «ἐργατική τάξη» ἔχει νά ἀπελευθερώσει—τί; «τὴν ἐργασία». Ἄς καταλάβει ὁποῖος μπορεῖ.

Γιά ἀποζημίωση, ἀντίθετα, ἡ ἀντιστροφή εἶναι γνησιότατη λαοσαλική περικοπή: «ἀπέναντί της (τῆς ἐργατικῆς τάξης) ὄλες οἱ ἄλλες τάξεις ἀποτελοῦν μονάχα μιάν ἀντιδραστική μάζα».

Στὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο» ἀναφέρεται: «Ἀπὸ ὄλες τίς τάξεις, πού τούτη τῇ στιγμή βρισκονται ἀντιμέτωπες μέ τὴν ἀστική τάξη, μόνο τὸ προλεταριάτο εἶναι τάξη ἀληθινά ἐπαναστατική. Οἱ ἄλλες τάξεις χάνονται κι ἐξαφανίζονται ἀπὸ τὴ μεγάλη βιομηχανία, ἐνῶ τὸ προλεταριάτο εἶναι τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ προῖόν της»¹.

Ἡ ἀστική τάξη παίρνεται ἐδῶ σάν ἐπαναστατική τάξη, —σάν φορέας τῆς μεγάλης βιομηχανίας—ἀπέναντι στοὺς φεουδάρχες καὶ τίς μεσαίες τάξεις πού θέλουν νά κρατήσουν ὄλες τίς κοινωνικὲς θέσεις, πού εἶναι δημιουργήματα ἀπαρχαιωμένων τρόπων παραγωγῆς. Δὲν ἀποτελοῦν λοιπὸν μάζα μέ τὴν ἀστική τάξη μονάχα μιὰ ἀντιδραστική μάζα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τὸ προλεταριάτο εἶναι ἐπαναστατικὸ ἀπέναντι στὴν ἀστική τάξη, γιατί, μεγαλωμένο τὸ ἴδιο στὸ ἔδαφος τῆς μεγάλης βιομηχανίας, ἐπιδιώκει ν' ἀπαλλάξει τὴν παραγωγή ἀπὸ τὸν κεφαλαικρατικὸ χαρακτήρα, πού ἡ ἀστική τάξη ζητᾶ νά διαιωνίσει. Ἄλλὰ τὸ «Μανιφέστο» προσθέτει ὅτι οἱ «μεσαίες τάξεις... γίνονται ἐπαναστατικὲς σχετικὰ μέ τὸ ἐπικείμενο πέρασμά τους στὸ προλεταριάτο».

Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη εἶναι λοιπὸν πάλι ἀνοησία, ὅτι μα-

¹ Κ. Μάρξ καὶ Φ. Ἐνγκελς, Διαλεχτὰ ἔργα, τόμ. I, σελ. 31, ἑλλην. ἔκδ. (Σημ. Μετ.)

ζι με την άστική τάξη, κι ακόμα και με τους φεουδάρχες, «άποτελούν» απέναντι στην έργατική τάξη «μονάχα μιά αντιδραστική μάζα».

Μήπως στις τελευταίες εκλογές λέγανε στους βιοτέχνες, στους μικροβιομήχανους κλπ. και στους άγρότες: απέναντί μας αποτελείτε μαζί με την άστική τάξη και τους φεουδάδες μονάχα μιά αντιδραστική μάζα;

Ο Λασσάλ ήξερε απ' έξω τό «Κομμουνιστικό Μανιφέστο», όπως οι πιστοί του ξέρουν τις ιερές γραφές πού έγραψε. Άν λοιπόν τό πλαστογράφησε τόσο χοντροκομένα, αυτό έγινε για νά δικαιολογήσει τή συμμαχία του με τους άπολυταρχικούς και φεουδάρχες αντίπαλους, ενάντια στην άστική τάξη.

Άλλωστε στην παραπάνω παράγραφο τό σοφό απόφθεγμα του είναι: τραβηγμένο από τά μαλλιά, χωρίς καμιά συνοχή με τή διαστρεβλωμένη περικοπή του καταστατικού τής Διεθνούς. Πρόκειται λοιπόν εδώ μονάχα για μιά αυθάδεια, και μάλιστα καθόλου δυσάρεστη στον κύριο Βίσμαρκ, μιά από κείνες τις φτηνές χοντροκοπιές πού τις συνήθιζε ο βερολινέζος Μαρξ¹

δ. «Η έργατική τάξη θα γιά τήν απελευθέρωσή της, πρώτα μέσα στά πλαίσια του σημερινού έθνικου κράτους έχοντας συνείδηση ότι τό αναγκαίο αποτέλεσμα τής επίδωξής της, πού είναι κοινή για τους έργατες όλων των πολιτισμένων χωρών, θα είναι ή διεθνής συναδέλφωση των λαών.

Ο Λασσάλ, σέ αντίθεση με τό «Κομμουνιστικό Μανιφέστο» και με κάθε προηγούμενο σοσιαλισμό, καταλαβαίνει τό έργατικό κίνημα από τήν πιά στενή έθνική άποψη. Τόν ακολουθάνε και σ' αυτό, και μάλιστα ύστερα από τή δράση τής Διεθνούς!

Είναι όλοτετα αυτονόητο ότι ή έργατική τάξη, για νά μπορέσει γενικά νά άγωνιστεί, πρέπει νά οργανωθεί σ' ά ν τ ά ξ η στή χώρα της, και ότι ό τόπος της είναι τό άμεσο θέατρο του άγώνα της. Άπ' αυτή τήν άποψη, ό ταξικός της άγώνας είναι έθνικός όχι σ' ό περίεχομένο, μά όπως λέει τό «Κομμουνιστικό Μανιφέστο», «στή μορφή». Άλλά τά «πλαίσια του σημερινού έθνικου κράτους», λχ. του γερμανικου ράιχ, βρίσκονται κι αυτά

¹ Βερολινέζο Μαρξ χαρακτηρίζει ο Μάρξ, όπως φαίνεται, ειρωνικά τον Χασελμαν, τον αρχιουνάχη του «Νότιο Σοσιαλ εμοκράτ», κεντρικού όργάνου των λασσαλικών. (Σημ. Σβντ.)

πάλι οικονομικά μέσα «στά πλαίσια» της παγκόσμιας αγοράς, πολιτικά μέσα «στά πλαίσια» ενός συστήματος από κράτη. 'Ο πρώτος τυχόν έμπορος ξέρει ότι τό γερμανικό εμπόριο είναι σύγχρονα και έξωτερικό εμπόριο, και τό μεγαλείο του κυρίου Βίσμαρκ βρίσκεται άκριβώς σ' ένα είδος διεθνούς πολιτικής.

Και σέ τί περιορίζει τό διεθνισμό του τό Γερμανικό 'Εργατικό Κόμμα; Στή συνείδηση ότι τό αποτέλεσμα τής προσπάθειάς του «θά είναι ή διεθνής συναδέλφωση τών λαών» —μιά φράση δανεισμένη από τόν άστικό «Σύνδεσμο για έλευθερία και ειρήνη»¹ και πού θέλουν νά τήν περάσουν για ίσοδύναμη τής διεθνούς συναδέλφωσης τών εργατικών τάξεων στον κοινό άγώνα ενάντια στις κυρίαρχες τάξεις και στις κυβερνήσεις τους. Για τίς διεθνείς λειτουργίες τής γερμανικής εργατικής τάξης ούτε λέξη λοιπόν! Και έτσι θά πρέπει ν' αντιμετώπισει τή δική της άστική τάξη, πού έχει κιόλας συναδελφωθεί μέ τούς άστούς όλων τών άλλων χωρών εναντίον τής, καθώς και τή διεθνή, πολιτική συνωμοσία του κυρίου Βίσμαρκ ζητώντας περισσότερα!

Στήν πραγματικότητα τό διεθνές πιστεύω του προγράμματος βρίσκεται άκόμα άπειρα πιά χαμηλά από τό πιστεύω του κόμματος του έλευθερου έμπορίου. Και αυτό ίσχυρίζεται ότι τό αποτέλεσμα τής προσπάθειάς του θά είναι «ή διεθνής συναδέλφωση τών λαών». Όμως κάνει και κάτι για νά γίνει διεθνές τό εμπόριο και δέν άρκείται καθόλου μέ τή συνείδηση —ότι όλοι οι λαοί κάνουν εμπόριο στον τόπο τους.

'Η διεθνής δράση τών εργατικών τάξεων δέν εξαρτάται μέ κανένα τρόπο από τήν ύπαρξη τής «Διεθνούς Ένωσης τών Έργατών». 'Η Διεθνής ήταν μόνο ή πρώτη προσπάθεια νά δημιουργηθεί γι' αυτή τή δράση ένα κεντρικό όργανο. Μιά προσπάθεια πού, μέ τήν ώθηση πού έδωσε, έφερε μόνιμα άποτελέσματα, μά πού στήν πρώτη της ιστορική μορφή δέ μπορούσε νά διατηρηθεί περισσότερο ύστερα από τήν πτώση τής Παρισινής Κομμούνας.

'Η «Νόρντεντόιτσε» του Βίσμαρκ είχε όλότελα δικιο δταν

¹ Έννοει τό Σύνδεσμο (Liga) για ειρήνη και έλευθερία, όργάνωση πού ιδρύθηκε στα 1867 στη Γενεύη, από άστούς δημοκράτες και πασιφιστές. 'Η πρώτη Διεθνής μέ τήν έπιμονή και τήν καθοδήγηση του Μαρξ έκανε άποφασιστικό άγώνα ενάντια στα δημαγωγικά συνθήματα του Συνδέσμου, πού άποτραβόσαν τό προλεταριάτο από τόν ταξικό άγώνα. (Σημ. Σόντ.)

ἀνάγγελλε, γιὰ τὴν [κατανοήσιμον τοῦ ἀφέντη της, ὅτι τὸ Γερμανικὸ Ἐργατικὸ Κόμμα στὸ νέο του πρόγραμμα ἀποκήρυξε τὸ διεθνισμὸ¹.

II

«Ξεκινώντας ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀρχές, τὸ Γερμανικὸ Ἐργατικὸ Κόμμα, ἐπιδιώκει μὲ ὅλα τὰ νόμιμα μέσα νὰ πετύχει τὸ εὐέλθερον κράτος—καί—τὴ σοσιαλιστικὴ κοινωνία, τὴν κατάργησιμον τοῦ μισθωτοῦ συστήματος μὲ τὸ σιδερένιον νόμον τοῦ μισθοῦ—καί—τὴς ἐκμετάλλευσις σ' ὅλες τὶς μορφάς, τὴν ἐξάλειψιν κάθε κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἀνισότητος».

Στὸ «ἐλεύθερον» κράτος θὰ ξαναγυρίσω ἀργότερα.

Λοιπὸν στὸ μέλλον τὸ Γερμανικὸ Ἐργατικὸ Κόμμα πρέπει νὰ πιστεύει στὸ λασσαλικὸ «σιδερένιον νόμον τοῦ μισθοῦ»! Καὶ γιὰ νὰ μὴν πάει χαμένος, κάνουν τὴν ἀνοησία νὰ μιλάει γιὰ «κατάργησιμον τοῦ μισθωτοῦ συστήματος» (θάπρεπε νὰ τὸ πῶν: σύστημα τῆς μισθωτῆς ἐργασίας) μὲ «τὸ σιδερένιον νόμον τοῦ μισθοῦ». Ἄν καταργήσω τὴ μισθωτὴν ἐργασίαν, καταργῶ φυσικὰ καὶ τοὺς νόμους της, εἴτε σιδερένιοι εἶναι εἴτε σφουγγαρένιοι. Μὰ ἡ καταπολέμησις τῆς μισθωτῆς ἐργασίας ἀπὸ τὸν Λασσάλ στρέφεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ γύρω ἀπ' αὐτὸν τὸ λεγόμενον νόμον. Γιὰ νὰ ἀποδειχθῆι λοιπὸν ὅτι ἡ λασσαλικὴ αἴρεσις νίκησε, πρέπει νὰ καταργηθῆι τὸ «μισθωτὸν σύστημα μαζὶ μὲ τὸ σιδερένιον νόμον τοῦ μισθοῦ» καὶ ὄχι χωρὶς αὐτόν.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀπὸ τὸ «σιδερένιον νόμον τοῦ μισθοῦ» δὲν ἀνήκει τίποτα ἄλλο στὸν Λασσάλ, ἐκτός ἀπὸ τὴ λέξιν «σιδερένιος», πού τὴ δανείστηκε ἀπὸ τοὺς «αἰώνιους σιδερένιους μεγάλους νόμους» τοῦ Γκαίτε. Ἡ λέξιν «σιδερένιος» εἶναι μιὰ ἐπιγραφή ἀπὸ ἔπου ἀναγνωρίζει κανεὶς τοὺς ὀρθόδοξους. Ἄν πάρω ὅμως τὸ νόμον μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ Λασσάλ καὶ, ἐπομένως μὲ τὸ νόμῳ μου, τότε πρέπει νὰ τὸν πάρω καὶ μὲ τὴν αἰτιολόγησίν του. Καὶ ποιὰ εἶναι αὕτη! Ὅπως τὸ ἔδειξε κιόλας ὁ Λάνγκε λίγο ὕστε-

¹ Ὁ Μαρξ ἔχει ὑπόψιν του τὸ κύριον ἄρθρον στὸ φύλλον 67 τῆς «Norddeutsche Allgemeine Zeitung» («Βόρεια Γερμανικὴ Γενικὴ Ἐφημερίδα») τῆς 20 τοῦ Μάρτη 1875. Τὸ ἄρθρον αὐτὸ παρατήρησις σχετικὰ μὲ τὴν 5ῃ παραγράφῳ τοῦ προγράμματος τοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος ὅτι «ἡ σοσιαλδημοκρατικὴ ζύμωσις ἐγένετο ἀπὸ κάποια ἀποψὴ πρὸς ἐπιφυλαχτικὴν» καὶ ὅτι ἀπαρνέσεται τὴ Διεθνή». (Σημ. Σύντ.)

ρη από τό θάνατο τοῦ Λασσάλ, εἶναι ἡ μαλθουσιανή θεωρία τοῦ πληθυσμοῦ (πού τήν κήρυχνε ὁ ἴδιος ὁ Λάνγκε). Ἐν ὅμως αὐτή ἡ θεωρία εἶναι σωστή, τότε δέ μπορῶ πάλι νά καταργήσω τό νόμο, ἀκόμα κι ἂν καταργήσω ἑκατό φορές τή μισθωτή ἐργασία, γιατί τότες ὁ νόμος αὐτός κυβερνᾷ ὄχι μόνο τό σύστημα τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, μά καί θε κοινωνικό σύστημα. Ἀκριβῶς στήριζόμενοι σ' αὐτό, ἀπόδειχναν ἐδῶ καί πνθῖντα καί πάνω χρόνια οἱ οἰκονομιστές, ὅτι ὁ σοσιαλισμός δέ μπορεί νά καταργήσει τήν ἀθλιότητα πού ἔχει φυσικά αἰτία, μά μπορεί μονάχα νά τή γενικέψει, νά τή μοιράσει σύγχρονα σ' ὅλη τήν ἐπιφάνεια τῆς κοινωνίας!

Αὐτό ὅμως δέν εἶναι τό κυριότερο. Ἐντελῶς ἀσχετα ἀπό τή λαθεμένη λασσαλική ἀντίληψη τοῦ νόμου, ἡ ἀληθινά ἐξοργιστική ὑποστοχώρηση βρῖσκεται σέ τοῦτο:

Μετά τό θάνατο τοῦ Λασσάλ ἄρχισε νά ἐπιβάλλεται στό κόμμα μας ἡ ἐπιστημονική ἀντίληψη ὅτι ὁ μισθός δέν εἶναι αὐτό πού φαίνεται ὅτι εἶναι, δηλ. ἡ ἀξία, μ' ἄλλα λόγια ἡ τιμή τῆς ἐργασίας, μά μονάχα μιᾷ μασκαρεμένη μορφῇ γιά τήν ἀξία, ἡ τήν τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἔτσι ἀνατράπηκε ὅλη ἡ ὡς τά τώρα ἀστική ἀντίληψη γιά τόν ἐργατικό μισθό, καθώς καί ὅλη ἡ ὡς τά τώρα κριτική πού στρεφόταν ἐναντίον τῆς, καί ἀποσαφηνίστηκε ὅτι ὁ μισθωτός ἐργάτης ἔχει μονάχα τήν ἀξία νά δουλεύει γιά νά κρατιέται στή ζωή, δηλ. νά ζεῖ, μένον ἐφόσον δουλεύει ὀσιμένο χρόνο χάρισμα γιά τόν κεφαλαιοκράτη (καί συνθεῶς καί γιά κείνους πού τῶνε μαζί μέ τόν κεφαλαιοκράτη ἀπ' τήν ὑπεραξία). Ὅτι ὁ ἀξονας πού περιστρέφεται ὀλέκκληρο τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγῆς εἶναι ἡ τάση νά μεγαλώσει αὐτή τήν ἀπλήρηστη δουλιά τῆς ἐργασίμης ἡμέρας, ἡ μέ τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας, δηλ. μέ μεγαλύτερη ἔνταση τῆς ἐργατικῆς δύναμης κλπ. Ὅτι λοιπόν τό σύστημα τῆς μισθωτῆς ἐργασίας εἶναι σύστημα δουλείας, καί μάλιστα μιᾶς δουλείας πού γίνεται τόσο πιό βαριά, ὅσο πιό πολύ ἀναπτύσσονται οἱ κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας, ἀσχετα ἂν ὁ ἐργάτης πληρώνεται καλύτερα, εἶτε χειρότερα. Κι ἀφοῦ αὐτή ἡ ἀποψη ὀλο καί πιό πολύ ἄρχισε νά διαδίδεται μέσα στό κόμμα μας, ξαναγυρίζουν στά δέγματα τοῦ Λασσάλ, παρ' ὅτι θά ἔκρεπε, τώρα, νά ξέρουν ὅτι ὁ Λασσάλ δέν ἔξερε τί ἦταν τό μεροκάματο

παρά, ακολουθώντας τους άστούς οικονομολόγους, έπαιρνε τήν έξωτερική όψη για τήν ούσία τής υπόθεσης.

Είναι σάν ανάμεσα σέ δούλους πού έπιτέλους ανακάλυψαν τό μυστικό τής δουλείας και έξεγέρθηκαν, νά ξβγαίνει ένας προκατειλημένος άκόμα από τίς παλιές αντίληψεις περί δουλείας δοϋλος και νά έγραφε στό πρόγραμμα τής έξέγερσης: ή δουλεία πρέπει νά καταργηθεί, γιατί ή διατροφή των δούλων στό ούστημα τής δουλείας δέ μπορεί νά ξεπεράσει: κάποιον έλάχιστο άνώτατο όριο!

Και μένο τό γεγονός ότι οι αντιπρόσωποι τοϋ κόμματός μας ήταν ίκανοί νά κάνουν μιά τόσο τερατώδη άπόπειρα ενάντια στην αντίληψη πού είναι πλατιά διαδομένη μέσα στην κομματική μάζα, δέν άποδείχνει, αυτό και μένο μέ πόση έγκληματική έλαφρότητα, μέ πόση άσυνειδησία ανάλαβαν νά ουντάζουν τό συμβιβαστικό πρόγραμμα!

Άντί για τήν άόριστη τελική φράση τής παραγράφου «τήν έξάλειψη κάθε κοινωνικής και πολιτικής άνισότητας», θάπρεπε νά πούν ότι μέ τήν κατέργχιση των ταξικών διαφορών έξαφανίζεται αυτόματα και κάθε κοινωνική και πολιτική άνισότητα πού προέρχεται από αυτές τίς ταξικές διαφορές.

III

«Γιά ν' άνοίξει τό δρόμο προς τή λύση τοϋ κοινωνικοϋ ζητήματος, τό Γερμανικό Έργατικό Κόμμα ζητάει νά ιδρυθούν παραγωγικοί συνεταιρισμοί, μέ κρατική βοήθεια κάτω από τό δημοκρατικό έλεγχο τοϋ εργαζόμενου λαοϋ. Οι παραγωγικοί συνεταιρισμοί πρέπει νά δημιουργηθούν για τή βιομηχανία και τή γεωργία σέ τέτια έκταση πού άπ' αυτούς νά ξεπηδήσει ή σοσιαλιστική δράγανωση τής συνολικής εργασίας».

Ύστερα από τό λασσαλικό «σιδερένιο νόμο τοϋ μισθοϋ», τό γιατροσόφι τοϋ προφήτη. 'Ο «δρόμος άνοίγεται» μέ αξιοπρέπεια. Στη θέση τής ταξικής πάλης πού υπάρχει, μπαίνει μιά δημοσιογραφική φράση: «τό κοινωνικό ζήτημα» πού «άνοίγουν τό δρόμο» προς τή «λύση» του. 'Η «σοσιαλιστική δράγανωση τής συνολικής εργασίας» αντί νά ξεπηδά από τήν επαναστατική πορεία μετατροπής τής κοινωνίας, ξεπηδά από τήν «κρατική βοήθεια» πού δίνει τό κράτος σέ παραγωγικούς συνε-

ταιρισμούς, πού «τούς δημιουργεί» αυτό, κι όχι ό εργάτης. Αυτό είναι αντίξιο τής φαντασίας του Λασσάλ, ότι μέ κρατικά δάνεια μπορεί κανένας νά χτίσει μιá καινούργια κοινωνία άκριβώς όπως φτιάχνει έναν καινούργιο σιδηρόδρομο!

'Από ένα υπόλοιμα ντροπής βάζουν τήν «κρατική βοήθεια» κάτω άπ' τό δημοκρατικό έλεγχο του «εργαζόμενου λαού».

Πρώτο: ό «εργαζόμενος λαός» στή Γερμανία άποτελείται στήν πλειοψηφία του από αγρότες και όχι από προλετάριους.

Δεύτερο: στά γερμανικά «δημοκρατικός» θά πει «volksheggschaftlich»*. Τί σημαίνει όμως «λαοκρατικός έλεγχος του εργαζόμενου λαού»; Και μάλιστα όταν πρόκειται για λαό εργατών, πού μ' αυτές τίς διεκδικήσεις πού βάζει στό κράτος έκφράζει ότι έχει πλήρεια συνείδηση πώς ούτε κυριαρχεί, ούτε είναι ώριμος νά κυριαρχήσει!

Είναι περιττό νά έπεχταθούμε έδώ στήν κριτική τής συνταγής πού έγραψε ό Μπυσέ τόν καιρό του Λουδοβίκου Φιλίππου σάν ά ν τ ι β α ρ ο στους γάλλους σοσιαλιστές, και πού τή δέχτηκαν οι αντίδραστικοί εργάτες του 'Ατελιέ¹. Όύτε τό γεγονός ότι βάλανε αυτή τήν ειδική θαυματουργή θεραπεία στό πρόγραμμα, άποτελεί τήν πέτρα του σκανδάλου, αλλά ότι από τήν άποψη του ταξικού κινήματος γυρίζουν πίσω στήν άποψη του κινήματος των αίρέσεων.

Τό ότι οι εργάτες θέλουν νά δημιουργήσουν τούς δρους τής συντροφικής παραγωγής σέ κοινωνική κλίμακα και πρώτα για τή χώρα τους σέ εθνική κλίμακα, αυτό ηημσίνει μονάχα ότι δουλεύουν για τήν άνατροπή των τωρινών δρων παραγωγής και δέν έχει τίποτα τό κοινό μέ τήν ίδρυση συνεταιριστικών οργανώσεων μέ κρατική βοήθεια. Όσο για τίς τωρινές συνεταιριστικές οργανώσεις έχουν κάποια αξία μόνο έφάρσον είναι: ανεξάρτητα δημιουργήματα των εργατών και δέν τίς προστατεύουν ούτε οι κυβερνήσεις, ούτε οι άστοι.

* Λαοκρατικός. (Σημ. Μετ.)

¹ Μηνιαίο περιοδικό για εργάτες πού έβγαίνε στό Παρίσι στά 1840-1850. Βρισκόταν κάτω από τήν άπιορή των ιδεών του καθολικού σοσιαλισμού του Buchez. (Σημ. Σόγς.)

IV

Ἔρχομαι τώρα στό δημοκρατικό μέρος :

A. «Ἐλεύθερες βάσεις τοῦ κράτους».

Πρῶτα-πρῶτα σύμφωνα μέ τό II μέρος, τό Γερμανικό Ἐργατικό Κόμμα ἐπιδιώκει «τό ἐλεύθερο κράτος».

Ἐλεύθερο κράτος—τί εἶναι αὐτό;

Δέν εἶναι καθόλου σκοπός τῶν ἐργατῶν, πού ἀπαλλάχτηκαν ἀπό τήν περιορισμένη νοοτροπία τοῦ ὑπάρχοντος, νά κάνουν τό κράτος ἐλεύθερο. Στή γερμανική αὐτοκρατορία τό «κράτος» εἶναι σχεδόν τόσο «ἐλεύθερο», ὅσο καί στή Ρωσία. Ἐλευθερία εἶναι νά μεταβάλλουμε τό κράτος ἀπό ὄργανο πού στέκεται πάνω ἀπό τήν κοινωνία, σέ ὄργανο πέρα γιά πέρα ὑποταγμένο στήν κοινωνία. Καί σήμερα ἀκόμα οἱ κρατικές μορφές εἶναι πῶς ἐλεύθερες, ἤ πῶς ἀνελεύθερες ἀνάλογα μέ τό βαθμό πού περιορίζουν τήν «ἐλευθερία τοῦ κράτους».

Τό Γερμανικό Ἐργατικό Κόμμα—τουλάχιστο ἂν υἱοθετήσῃ τό πρόγραμμα αὐτό—δείχνει πῶς οἱ σοσιαλιστικές ἰδέες τοῦ εἶναι ζωπετες, ὅταν ἐξετάζῃ τό κράτος πῶς πολύ σάν ἀνεξάρτητη ὄντοτητα, πού ἔχει τίς δικές του «πνευματικές, ἠθικές ἐλεύθερες βάσεις», ἀντί νά θεωρεῖ τήν ὑπάρχουσα κοινωνία (κι αὐτό ἰσχύει γιά κάθε μελλοντική κοινωνία) σάν βάση τοῦ ὑπάρχοντος κράτους (ἤ τοῦ μελλοντικοῦ κράτους ὅταν πρόκειται γιά μελλοντική κοινωνία).

Καί τί νά πει κανένας γιά τή χοντροκομμένη κατάχρηση πού κάνει τό πρόγραμμα μέ τίς λέξεις «σημερινό κράτος», «σημερινή κοινωνία», καί τήν ἀκόμα πῶς χοντροκομμένη παρεξήγηση πού δημιουργεῖ σχετικά μέ τό κράτος, ὅπου ἀπευθύνει τίς διεκδικήσεις του;

Ἡ «σημερινή κοινωνία» εἶναι ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνία πού ὑπάρχει σ' ὅλες τίς πολιτισμένες χῶρες, περισσότερο ἤ λιγότερο ἀπαλλαγμένη ἀπό μεσαιωνικές προσμίξεις, περισσότερο ἤ λιγότερο τροποποιημένη ἀπό τήν εἰδική ἱστορική ἐξέλιξη κάθε χώρας, περισσότερο ἤ λιγότερο ἐξελιγμένη. Ἀντίθετα τό «σημερινό κράτος» ἀλλάζει μέ τά σύνορα κάθε χώρας. Ἄλλο εἶναι στήν πρωσο-γερμανική αὐτοκρατορία καί ἄλλο στήν Ἑλβετία, ἄλλο στήν Ἀγγλία καί ἄλλο στίς Ἐνωμένες Πολιτείες.

«Τό σημερινό κράτος» λοιπόν είναι πλάσμα τῆς φαντασίας. Ὡστόσο τά διάφορα κράτη τῶν διαφόρων πολιτισμένων χωρῶν, παρ' ὄλη τους τήν πολυποικίλη διαφορά στή μορφή, ἔχουν τοῦτο τό κοινό, ὅτι στέκονται στό ἔδαφος τῆς σύγχρονης ἀστικής κοινωνίας, πού εἶναι μόνο περισσότερο ἢ λιγότερο κεφαλαιοκρατικά ἐξελιγμένα. Καί γι' αὐτό ἔχουν κοινά μερικά οὐσιαστικά χαρακτηριστικά. Μ' αὐτή τήν ἔννοια μπορεῖ κανένας νά μιλάει γιά «σημερινό κράτος» (Staatswesen) σέ ἀντίθεση μέ τό μέλλον, ὅπου θά ἔχει ἀπονεκρωθεῖ ἡ σημερινή του ρίζα, ἡ ἀστική κοινωνία.

Τότες θά ρωτήσῃ κανένας: ποιές μεταβολές θά ὕψοι τό κράτος στήν κομμουνιστική κοινωνία; Μ' ἄλλα λόγια, ποιές κοινωνικές λειτουργίες ἀπομένουν ἐκεῖ πού νά εἶναι ἀνάλογες μέ τίς σημερινές κρατικές λειτουργίες; Σ' αὐτό τό ρώτημα μπορεῖ ν' ἀπαντήσῃ κανεῖς μόνον ἐπιστημονικά καί δέν πηλοιάζουμε οὔτε κατά ἓνα ὀαχυλάκι στό πρόβλημα ὅσες χιλιάδες φορές κι ἄν συνθέσουμε τή λέξη λαός μέ τί λέξη κράτος.

Ἀνάμεσα στήν κεφαλαιοκρατική καί στήν κομμουνιστική κοινωνία βρισκεται ἡ περίοδος τῆς ἐπαναστατικῆς μετατροπῆς τῆς μιάς στήν ἄλλη. Καί σ' αὐτή τήν περίοδο ἀντιστοιχεῖ μιά πολιτική μεταβατική περίοδος, πού τό κράτος τῆς δέ μπορεῖ νά εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἡ ἐπαναστατική διχτατορία τοῦ προλεταριάτου.

Τ' πρόγραμμα λοιπόν δέν ἀπασχολεῖται οὔτε μέ τούτη τή διχτατορία, οὔτε μέ τό μελλοντικό κράτος τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας.

Οἱ πολιτικές του διεκδικήσεις δέν περιέχουν τίποτα ἄλλο ἀπό τήν παλιά πασίγνωστη δημοκρατική λιτανεία: καθολικό ἐκλογικό δικαίωμα, ἀμση νομοθέτηση, λαϊκή δικαιοσύνη, λαϊκή ἀμυνα κλπ. Ὅλα αὐτά εἶναι ἀπλή ἡχώ τοῦ ἀστικοῦ λαϊκοῦ κόμματος¹ τοῦ Συνδέσμου γιά εἰρήνη καί ἐλευθερία. Πρέκειται γενικά γιά διεκδικήσεις, πού ἔχουν κιόλας π ρ α γ μ α τ ω θ ε ι, ἐφόσον δέν ἔχουν ἐξογκωθεῖ σέ φανταστικές παραστάσεις.

¹ Τό Λαϊκό Κόμμα ἐβρύθηκε τό 1865 στό Ντάρμαστα καί στό οὐνέριό του τῆς Στουτγάρτης τό Σεπτέμβρη τοῦ 1868 ἐβραιώθηκε ὀργανωτικά. Ἦταν κόμμα τῶν μικροαστῶν, κυρίως τῆς Νότιας Γερμανίας, πού στήν πολιτική τοῦ Βίσμαρκ νά ἑνώσει τή Γερμανία κάτω ἀπό τήν ἡγεμονία τῆς Πρωσίας τῶν γιοθικερ, ἀντέτασσε τίς μικροαστικές ἀρχές τοῦ φεντεραλισμοῦ (τοῦ ἄμοσπονδιακοῦ συστήματος). (Σημ. Σύντ.)

Μόνο πού τό κράτος πού τις πραγμάτωσε δέ βρισκεται μέσα στά σύνορα τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας, μά στήν Ἑλβετία, στίς Ἐνωμένες Πολιτείες κλπ. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τό «μελλοντικό κράτος» εἶναι σημερινό κράτος, ἄν καί ὑπάρχει ἔξω ἀπό «τά πλαισία» τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Μά ξεχνᾶνε ἕνα πράγμα. Μιά πού τό Γερμανικό Ἐργατικό Κόμμα δηλώνει ρητά ὅτι θά κινεῖται μέσα στά πλαισία τοῦ «σημερινοῦ ἔθνικοῦ κράτους», δηλαδή τοῦ κράτους του, τῆς πρωσογερμανικῆς αὐτοκρατορίας—οἱ διεκδικήσεις του θάταν ἀλλοῦς στό μεγαλύτερό τους μέρος χωρίς νόημα, ἀφοῦ διεκδικεῖ κανεῖς μονάχα αὐτό πού δέν ἔχει—δέ θάπρεπε νά ξεχᾶ τό κυριότερο, δηλ. ὅτι ὅλα ἐκεῖνα τά ὠραία πραγματάκια στηρίζονται στήν ἀναγνώριση τῆς λεγόμενης λαϊκῆς κυριαρχίας, ὅτι γι' αὐτό ἔχουν τή θέση τους μόνο σέ μιᾶ δημοκρατία.

Καί ἐπειδὴ δέν ἔχουν τό θάρρος—καί πολύ φρένιμα, γιατί οἱ περιστάσεις ἐπιβάλλουν προσοχή—νά διεκδικήσουν τή δημοκρατία, ὅπως ἔκαναν τά γαλλικά ἐργατικά προγράμματα τόν καιρό τοῦ Λουδοβίκου Φιλίππου καί τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα—δέ θάπρεπε νά καταφεύγουν σ' αὐτό τό οὔτε «τίμιον», οὔτε ἀξιόπρεπο τέχνασμα νά ζητᾶνε πράγματα πού ἔχουν νόημα μονάχα σέ μιᾶ δημοκρατία, ἀπό ἕνα κράτος πού δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἕνας στολισμένος μέ κοινοβουλευτικές μορφές, ἀνακατεμένος μέ φεουδαρχικές προσμίξεις, ἐπηρεασμένος κιόλας ἀπό τήν ἀστική τάξη, γραφειοκρατικά συγκροτημένος, ἀστυνομικά προστατευόμενος στρατοκρατικός δεσποτισμός, καί ἐπιπλέον νά διαβεβαιώνουν αὐτό τό κράτος πῶς τάχα σκοπεύουν νά τοῦ τά ἐπιβάλλουν αὐτά μέ «νόμιμα μέσα».

Ἄκόμα καί οἱ χυδαῖοι δημοκράτες πού βλέπουν στή δημοκρατία τή χιλιόχρονη βασιλεία καί δέν ὑποπεύονται ἔτι ἀκριβῶς σ' αὐτή τήν τελευταία κρατική μορφή τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, θά κριθεῖ ὀριστικά ὁ ταξικός ἀγῶνας—ἀκόμα κι' αὐτοί οἱ δημοκράτες στέκονται βουνό ψηλότερα ἀπό τόν τέτιον εἶδους δημοκρατισμό πού περιορίζεται μέσα στά ὅρια ἐκείνου πού ἐπιτρέπεται ἡ ἀστυνομία καί δέν ἐπιτρέπεται ἡ λογική.

Τέ ὅτι πραγματικά μέ τή λέξη «κράτος» ἕννοσῶν τήν κυβερνητική μηχανή ἡ τό κράτος ἐφέσον ἀποτελεῖ ἰδιαίτερο ὄργανισμό πού ξεχώρισε ἀπό τήν κοινωνία μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, τό δείχνουν κιόλας τά λόγια: «τό Γερμανικό Ἐργατικό Κόμμα ἀπαιτεῖ σάν οἰκονομική βάση τοῦ κρά-

τους: ένα μοναδικό προοδευτικό φόρο εισοδήματος κλπ». Οι φόροι είναι ἡ οικονομική βάση τοῦ κυβερνητικοῦ μηχανισμοῦ καὶ τίποτ' ἄλλο. Στό μελλοντικό κράτος, πού ὑπάρχει στήν Ἑλβετία, αὐτή ἡ διεκδίκηση ἔχει κάπως πραγματωθεῖ. Ὁ φόρος εισοδήματος προποθέτει τίς διάφορες πηγές εισοδήματος τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων, δηλ. τήν κεφαλαιοκρατική, κοινωνία. Δέν εἶναι λοιπόν περιεργο ὅτι οἱ μεταρρυθμιστές τῶν δημοσίων οικονομικῶν τοῦ Λίβερπουλ—ἀστοί μέ ἐπικεφαλῆς τόν ἀδελφό τοῦ Γκλάδστονα—βάζουν τήν ἴδια διεκδίκηση ὅπως καὶ τό πρόγραμμα.

Β. «Τό Γερμανικό Ἑργατικό Κόμμα ζητᾷ σάν πνευματική καὶ ἠθική βάση τοῦ κράτους:

1. Τήν καθολική καὶ ἴση λαϊκή ἐκπαίδευση ἀπό τό κράτος. Τή γενική ὑποχρεωτική σχολική φοίτηση. Δωρεάν ἐκπαίδευση».

Ἴση λαϊκή ἐκπαίδευση; Τί νά φαντάζονται μ' αὐτά τά λόγια; Πιστεῖουν ὅτι μπορεῖ στή σημερινή κοινωνία (καὶ μονάχα μέ δαύτην ἔχουν νά κάνουν) νά εἶναι ἡ ἐκπαίδευση ἴση γιά ὅλες τίς τάξεις; Ἡ ζήτησε νά περιοριστοῦν ὑποχρεωτικά καὶ οἱ ἀνώτερες τάξεις στή λιγυστή ἐκπαίδευση—τοῦ δημοτικοῦ σχολειοῦ—μιά πού μονάχα αὐτό συμβιβάζεται μέ τίς οικονομικές συνθηκῆς ὅχ' μόνο τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, μά καὶ τῶν ἀγροτῶν;

«Γενική ὑποχρεωτική σχολική φοίτηση. Δωρεάν ἐκπαίδευση». Τό πρῶτο ὑπάρχει ἀκόμα καὶ στή Γερμανία, τό δεύτερο ὑπάρχει στήν Ἑλβετία καὶ στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες γιά τά δημοτικά σχολεῖα. Ἄν σέ μερικές Πολιτεῖες τῆς Β. Ἀμερικῆς εἶναι «δωρεάν» καὶ ἡ φοίτηση σέ ἀνώτερα ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα, αὐτό σημαίνει πραγματικά μονάχα ὅτι χορηγοῦνται στίς ἀνώτερες τάξεις τά ἐκπαιδευτικά τους ἐξοδα ἀπό τό γενικό φορολογικό κορβανά. Τό ἴδιο ἰσχύει ἐπίσης γιά τή «δωρεάν δικαιοσύνη» πού ζητᾷνε στήν παράγραφο Α'. Τήν ποινική δικαιοσύνη τή δίνουν παντοῦ δωρεάν. Ἡ ἀστική δικαιοσύνη στρέφεται σχεδόν μόνο γύρω ἀπό διαφορές ἰδιοκτησίας, ὄφορα λοιπόν σχεδόν μόνο τίς ἰδιοχτήτριες τάξεις. Μήπως οἱ τάξεις αὐτές θάπρεπε νά κάνουν τίς δίκες τους σέ βάρος τοῦ δημοσίου ταμεῖου;

Ἡ παράγραφος γιά τά σχολεῖα θάπρεπε τουλάχιστο νά ζητᾷ τεχνικές σχολές (θεωρητικές καὶ πρακτικές) σέ σύνδεση μέ τό δημοτικό σχολεῖο.

Ἐντελῶς γιὰ πένταμα εἶναι ἡ «δημοτικὴ ἐκπαίδευση ἀπ' τὸ κράτος». Ἄλλο πράγμα εἶναι ὁ καθορισμὸς μὲ γενικὸ νόμο τῶν μέσων γιὰ τὰ δημοτικὰ σχολεῖα, τῆς εἰδίκευσης τοῦ διδαχτικοῦ προσωπικοῦ, τῶν κλάδων διδασκαλίας κλπ. καί, ὅπως γίνεται στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, ἡ ἐπιβλεψὴ μὲ κρατικούς ἐπιθεωρητῆς τῆς τήρησης ὧτων αὐτῶν πού θεοπίττει ὁ νόμος, καί ὀλίγελα ἄλλο πράγμα εἶναι ἡ ἀνακήρυξις τοῦ κράτους σέ λαϊκὸ ἐκπαιδευτῆ! Μᾶλλον θάπρεπε νά ἀποκλειστοῦν τόσο τὸ κράτος ὅσο καί ἡ ἐκκλησία ἀπὸ κάθε ἐπιρροή στὸ σχολεῖο. Εἰδικὰ στὴν πρωσογερμανικὴ αὐτοκρατορία (καί δέν ὠφελεῖ σέ τίποτα ἢ τιποτένια ὑπεκφυγὴ γιὰ «μελλοντικὸ κράτος»—εἶδαμε πῶς ἔχουν τὰ πράγματα σχετικὰ μ' αὐτό), ἀντίστροφα τὸ κράτος χρειάζεται νά περάσει ἀπὸ μιά τραχιὰ ἐκπαίδευση ἀπὸ τὸ λαό.

Ὅμως, ὀλόκληρο τὸ πρόγραμμα, παρ' ὅλα τὰ δημοκρατικὰ κουδουνίσματα, εἶναι πέρα γιὰ πέρα μολυσμένο μὲ τὴ ραγιαδίικη πίστη τῆς λαοσαλικῆς αἵρεσης στὸ κράτος, ἢ, πράγμα πού δέν εἶναι καλύτερο, μὲ τὴ δημοκρατικὴ πίστη στὰ θαύματα, ἢ μᾶλλον εἶναι συμβιβασμὸς ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δύο εἶδη πίστεως στὰ θαύματα, πού εἶναι καί τὰ δύο τὸ ἴδιο ξένα πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ.

«Ἐλευθερία τῆς ἐπιστήμης», λέει μιά παράγραφος τοῦ πρωτοικοῦ συντάγματος. Τί ζητάει λοιπόν ἐδῶ;

«Ἐλευθερία συνείδησης». Ἄν ἤθελε κανεὶς ἐκείνο τὸν καιρὸ τοῦ «κουλτούρκαμπφ»¹ νά θυμίσει: στὸ φιλελευθερισμὸ τὰ παλιὰ τοῦ συνθήματα, μποροῦσε νά τὸ κάνει μόνο μὲ τούτη τὴ μορφή: «Ὁ καθένας πρέπει νά μπορεῖ νά ἐκτελεῖ τὶς θρησκευτικὰς του, ὅπως τὶς σωματικὰς του ἀνάγκης χωρὶς νά χῶνε: τὴ μύτη τῆς ἢ ἀστυνομία. Μά εὖ ἐργατικὸ κῆμμα θά ἔπρεπε ὡστόσο μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία νά ἐκφράσει τὴν πεποίθησίν του γι' αὐτό, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἀστικὴ «ἐλευθερία συνείδησης» δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἀνοχὴ τῆς κάθε λογῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας συνείδησης καί ὅτι τὸ ἴδιο ἀντίθετα ἐπιδιώκει νά ἐλευθερώσει τὶς συνειδήσεις ἀπὸ τὸ φάντασμα τῆς θρησκείας. Μά δέν τοὺς ἀρέσει νά ξεπερνᾶνε τὸ «ἀστικὸ» ἐπίπεδο.

¹ «Kulturkampf», ὁ ἀγῶνας πού ἔκανε ὁ Βίσμαρκ στὴν ὄγδοη δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐνάντια στὸ καθολικὸ «Κόμμα τοῦ Κέντρου» μὲ ἀστυνομικὰς καταδιώξεις τοῦ καθολικισμοῦ. (Σημ. Σύντ.)

Ἐφτασα τώρα στό τέλος, γιατί τό παράρτημα τοῦ προγράμματος πού ἀκολουθεῖ δέν ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό συστατικό του μέρους. Ἔτσι ἐδῶ θά εἶμαι πολύ σύντομος.

2. «Κανονική ἐργάσιμη μέρα».

Σέ καμιά ἄλλη χώρα τό ἐργατικό κόμμα δέν περιορίστηκε σέ μιᾶ τόσο ἀόριστη διεκδίκηση, ἀλλά πάντα ὄριζε τή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, πού τή θεωρεῖ κανονική στίς δοσμένες συνθῆκες.

3. «Περιορισμός τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν καί ἀπαγόρευση τῆς ἐργασίας τῶν παιδιῶν».

Ἡ ρύθμιση (Normierung) τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πρέπει νά περιλαμβάνει κιόλας τόν περιορισμό τῆς δουλειᾶς τῶν γυναικῶν ἐφόσον ἀναφέρεται στή διάρκειά, στά διαλείματα κλπ. τῆς ἐργάσιμης μέρας. Ἀλλιῶς, μπορεῖ νά σημαίνει μονάχα ἀποκλεισμό τῆς δουλειᾶς τῶν γυναικῶν ἀπό κλάδους ἐργασίας πού εἶναι εἰδικά ἀνθυγιεινοί γιά τό γυναικεῖο σῶμα ἢ ἠθικά ἀταίριαστοί γιά τό γυναικεῖο φύλο. Ἄν ἐννοοῦσαν αὐτό, τότες θάπρεπε νά τό ποῦν.

«Ἀπαγόρευση τῆς ἐργασίας τῶν παιδιῶν». Ἐδῶ ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητο νά ἀναφέρουν τό ὄριο τῆς ἡλικίας.

Ἡ γενική ἀπαγόρευση τῆς ἐργασίας τῶν παιδιῶν εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τήν ὑπαρξή τῆς μεγάλης βιομηχανίας καί γι' αὐτό κούφιος εὐσεβῆς πόθος. Ἡ ἐφαρμογή αὐτῆς τῆς ἀπαγόρευσης—ἂν ἦταν δυνατή—θᾶταν ἀντιδραστικό πρᾶγμα, γιατί μέ αὐστηρό κανονισμό τοῦ χρόνου ἐργασίας, ἀνάλογα μέ τίς διάφορες ἡλικίες καί τ' ἄλλα μέτρα ἀσφάλειας γιά τήν προστασία τῶν παιδιῶν, ἡ ἐγκαίριη σύνδεση τῆς παραγωγικῆς δουλειᾶς μέ τά μαθήματα εἶναι ἓνα ἀπό τό πιό ἰσχυρά μέσα γιά τή μετατροπή τῆς σημερινῆς κοινωνίας.

4. «Κρατική ἐπίβλεψη τῆς ἐργοστασιακῆς, ἐργαστηριακῆς καί οἰκιακῆς βιομηχανίας».

Ἐχοντας ὀπείψῃ τό πρωσο-γερμανικό κράτος θάπρεπε ὅπως δῆποτε νά ζητᾶνε νά καύονται μόνο δικαστικά οἱ ἐπιθεωρητές,

νά μπορεί ό κάθε έργάτης νά τούς καταγγέλνει στά δικαστήρια γιά παράβαση καθήκοντος, νά γίνονται έπιθεωρητές μόνο πρόσωπα πού άνήκουν στό ίατρικό σώμα.

5. «Ρύθμιση τής εργασίας στίς φυλακές».

Έπιτοτένια διεκδίκηση γιά ένα γενικό έργατικό πρόγραμμα. Όπωςδήποτε θάπρεπε νά πούν καθαρά έτι δέν είναι ό φθόνος τοϋ συναγωνισμού πού κάνει τούς έργάτες νά μή θέλουν νά μεταχειρίζονται τούς κοινούς έγκληματίες σάν ζώα, και έτι ιδιαίτερα δέν θέλουν νά τούς στερήσουν τό μονο μέσο βελτίωσής τους, τήν παραγωγική δουλιά. Αδτό θά ήταν τό λιγότερο πού μποροϋσε νά περιμένει κανένας άπό σοσιαλιστές.

6. «Ένας άποτελεσματικός νόμος περί εϋθύνης».

Έπρεπε νά πούν τί έννοούν μέ τόν «άποτελεσματικό» νόμο περί εϋθύνης.

Άς σημειωθεί, πάρεργα, ότι στήν κανονική, έργάσιμη μέρα παράβλεψαν τό μέρος εκείνο τής έργοστασιακής νομοθεσίας πού άφορά τά μέτρα όγιεινής και ασφάλειας άπό κινδύνους κλπ. Ό νόμος περί εϋθύνης μπαίνει σέ έφαρμογή μόνο άμα παραβιαστοϋν αϋτές οι διατάξεις.

Κοντολογής και αϋτό τό παράρτημα τό διακρίνει χαλαρή σύνταξη.

*Dixi et salvavi animam meam*¹.

Γράφηκε άπό τόν Κάρολ Μάρξ,
αρχές τοϋ Μάη 1875.

Σύμφωνα μέ τό
χειρόγραφο

Πρωτοδημοσιεύτηκε (μέ παραλείψεις) άπ' τόν Ένγκελς στή
«*Neue Zeit*» τό 1891.

¹ «Έίπα και έλλάγησα, άμαρτίαν οϋκ ήχασα». (Σημ. Σόντ.)

Φ Ρ Ι Ν Τ Ρ Ι Χ Ε Ν Γ Κ Ε Λ Σ

ΓΡΑΜΜΑ ΣΤΟΝ ΜΠΕΜΠΕΛ

Δουδίνο 18-28 του Μαρτη 1875

Ἀγαπητέ Μπέμπελ!

Πήρα τό γράμμα σας τῆς 23 τοῦ Φλεβάρη καί χαιρομαι πού εἰσαοτε τόσο καλά στήν ὀγεία σας.

Μέ ρωτᾶτε τί γνώμη ἔχουμε γιά τήν ὀπόθεση τῆς ἐνότη-
τας. Δυστυχῶς πάθαμε τά ἴδια ὅπως καί σεις. Οὔτε ὁ Λήμπ-
κνεχτ, οὔτε καί ἄλλος κανένας μᾶς ἔδωσε ὀποιαδήποτε πληρο-
φορία καί ξέρουμε καί μεις μονάχα ὅ,τι γράφουν οἱ ἐφημερίδες,
κι αὐτές δέ γράφανε τίποτε, ὥσπου πρὶν ὀχτώ μέρες ἦρθε τό
σχέδιο προγράμματος. Αὐτό βέβαια μᾶς ξάφνιασε ἔχι καί λίγο.

Τό κόμμα μας ἄπλωσε τόσο συχνά τό χέρι γιά συμφι-
λίωση, ἤ τουλάχιστο γιά σονεργασία, στούς λασσαλικούς καί τό
ἀπόκρουσαν τόσο συχνά καί τόσο περιφρονητικά ὁ Χάζενκλέ-
φερ, ὁ Χάσσελμαν καί ὁ Τέλκε, πού καί ἓνα παιδί ἀπέμα θά-
πρεπε νά βγάλει τό συμπέρασμα ὅτι: ἂν τώρα αὐτοί οἱ κύριοι
ἔρχονται μόνοι τους καί προτείνουν συμφιλίωση, θά πει πῶς
πρέπει νά βρίσκονται σέ διαβολεμένη ἀμυχανία. Ὅμως μέ τόν πα-
σιγνωστο χαρακτήρα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων χρέος μας εἶναι νά
ἐπωφεληθῶμε ἀπ' αὐτή τους τήν ἀμυχανία γιά νά ἀξιώσουμε
κάθε δυνατή ἐγγύηση, ἔτσι πού οἱ ἀνθρωποι αὐτοί νά μὴν στε-
ρεώσουν ξανά, σέ βάρος τοῦ κόμματός μας, τήν κλονισμένη θέ-
ση τους στήν κοινή γνώμη τῆς ἐργατίας. Θάπρεπε νά τοὺς δε-
χτοῦμε μέ ἐξαιρετική ψυχρότητα καί δυσπιστία, νά ἐξαρτήσουμε
τήν ἐνότητα ἀπό τό βαθμό τῆς προθυμίας τους νά παρατήσουν τά
αἰρετικά συνθήματά τους καί τήν «κρατική τους βοήθεια» καί
νά δεχτοῦν βασικά τό πρόγραμμα τοῦ Ἰλιξναχ τοῦ 1869, ἢ

μιά προσαρμοσμένη στη σημερινή εποχή βελτιωμένη έκδοσή του. Τό κόμμα μας δέν θά ελχε ἀπολύτως τίποτα νά μάθει ἀπό τούς λαοσαλικούς ἀπό θεωρητική ἀποψη, ὁτλ. ἀπό τήν ἀποψη πού ἔχει ἀποφασιστική σημασία γιά τό πρόγραμμα. Ἀντίθετα οἱ λαοσαλικοὶ εἶχαν νά μάθουν ἀπό τό κόμμα μας. Ὁ πρῶτος ἔρος τῆς ἔνωσης ἔπρεπε νά εἶναι ὅτι θά παύανε νά εἶναι αἰρετικοί, λαοσαλικοί, ἔτι πρῶτα ἀπ' ὅλα ἀν ἔξεν παρατοῦσαν ὀλέτελα τό κοσμοσωτήριο γιατροσόφι τῆς κρατικῆς βοήθειας, τουλάχιστο θά τό ἀναγνώριζαν σάν δευτερεῖον μεταβατικό μέτρο, κάτω καί δίπλα ἀπό πολλά ἄλλα δυνατά μέτρα. Τό σχέδιο προγράμματος ἀποδείχνει ὅτι οἱ ἄνθρωποι μας, πού θεωρητικά εἶναι ἑκατό φορές ἀνώτεροι ἀπό τούς λαοσαλικούς ἡγέτες—ὑστεροῦν ἀπό αὐτούς ἄλλο τόσο σέ πολιτική πονηριά. Γιά μιά ἀκόμα φορά οἱ μή ἔντιμοι ἐξαπάτησαν φριχτά τούς «ἐντιμούς».

Πρῶτα-πρῶτα παραδέχονται τήν ἡγήρη, ἀλλά ἱστορικά λαθεμένη λαοσαλική φράση ὅτι ἀπέναντι στήν ἐργατική τάξη ὄλες οἱ ἄλλες τάξεις ἀποτελοῦν μονάχα μιάν ἀντιδραστική μάζα. Αὐτή ἡ θέση εἶναι σωστή μόνο σέ ξεχωριστές ἔκτακτες περιπτώσεις, λχ. σέ μιά ἐπανάσταση τοῦ προλεταριάτου, σάν τήν Κομμούνια, ἢ σέ μιά χώρα, ὅπου ὄχι μόνο ἡ ἀστική τάξη διαμέρφωσε τό κράτος καί τήν κοινωνία κατ' εἰκόνα τῆς, μά ὅπου ἀκολουθώντας τήν, καί ἡ δημοκρατική μικροαστική τάξη πραγμάτωσε αὐτό τό μετασχηματισμό ὡς τίς τελευταῖες του συνέπειες. Ἄν λχ. στή Γερμανία ἡ δημοκρατική-μικροαστική τάξη ἀνῆκε σ' αὐτή τήν ἀντιδραστική μάζα, πῶς θά μπορούσε τότες τό σοσιαλδημοκρατικό ἐργατικό κόμμα νά βαδίζει χρόνια ὀλόκληρα χέρι μέ χέρι μέ τό λαϊκό κόμμα; Πῶς μπορεί ἡ «Φόλκστατ» νά παίρνει σχεδόν ὀλόκληρο τό πολιτικό περιεχόμενό τῆς ἀπό τή μικροαστική-δημοκρατική «Ἐφημερίδα τῆς Φρανκφούρτης» («Frankfurter Zeitung»); Καί πῶς γίνεται νά δεχόμεστε στό ἴδιο αὐτό πρόγραμμα ἑπτὰ ὀλόκληρες διεκδικήσεις πού ἄμεσα καί αὐτολεξεί συμπέπτουν μέ τό πρόγραμμα τοῦ λαϊκοῦ κόμματος καί τῆς μικροαστικῆς δημοκρατίας; Ἐννοῶ τίς ἑπτὰ πολιτικές διεκδικήσεις 1 ὡς 5 καί 1 ὡς 2, πού ἀπ' αὐτές δέν ὑπάρχει οὔτε μιά πού νά μήν εἶναι ἀστικο-δημοκρατική¹.

¹ Αὐτές οἱ πολιτικές διεκδικήσεις τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα λένε: «Τό Γερμανικό Ἐργατικό Κόμμα ζητᾷ σάν ἐλεύθερη βάση γιά τό κράτος:

Δεύτερο, άπαρνιοδνται πραγματικά όλότελα γιά τό παρόν τήν άρχή τής διεθνικότητας τοῦ έργατικού κινήματος, κι αυτό τό κάνουν άνθρωποι πού επί πέντε όλόκληρα χρόνια κράτησαν ψηλά τήν άρχή αυτή μέ τόν πιό ένδοξο τρόπο και μέσα στις πιό δύσκολες συνθηκες. Ή θέση τών γερμανών έργατών έπικεφαλής τοῦ ευρωπαϊκού κινήματος στήρίζεται ούσιαστικά στή γνήσια διεθνιστική τους στάση τόν καιρό τοῦ πολέμου. Κανένα άλλο προλεταριάτο δέ θαχε φερθεί τόσο καλά. Και τώρα τοῦ λένε ν' άπαρνηθεί αυτή τήν άρχή, τή στιγμή πού παντοῦ στό έξωτερικό οί έργάτες τήν τονίζουν στόν ίδιο βαθμό πού οί κυβερνήσεις προσπαθοῦν νά καταπνίξουν κάθε προσπάθεια έφαρμογής τής στά πλαίσια κάποιας όργάνωσης! Και τί άπομένει από τό διεθνισμό τοῦ έργατικού κινήματος; Ή θαμπή, προοπτική— ἔχι γιά μιά έστω και κατοπινή συνεργασία τών έργατών τής Ευρώπης γιά τήν άπελευθέρωσή τους—άλλά γιά μιά μελλοντική, «διεθνή, συναδέλφωση τών λαών»—γιά τίς «Ένωμένες Πολιτείες τής Ευρώπης» τών άστων τοῦ Συνδέσμου γιά τήν ειρήνη.

Φυσικά δέν ήταν ανάγκη νά μιλήσουν γιά τή Διεθνή σάν τέτια. Τουλάχιστο όμως έπρεπε νά μήν κάνουν οὔτε ένα βήμα πίσω από τό πρόγραμμα τοῦ 1869 και νά πούν λχ.: Αν και τό Γερμανικό Έργατικό Κόμμα δρᾶ πριν ἀ π' δ λα (zunächst) μέσα στά κρατικά σύνορα πού τοῦ καθόρισαν (δέν έχει κανένα δικαίωμα νά μιλάει σ' ὄνομα τοῦ ευρωπαϊκού προλεταριάτου, ιδιαίτερα νά μιλάει κάτι λαθεμένο), όμως έχει συνείδηση τής ἀλληλεγγύης του μέ τούς έργάτες όλων τών χωρῶν και θάναι πάντα έτοιμο, όπως ὡς τά τώρα έτσι και στό μέλλον, νά εκπληρώσει τίς ὀποχρεώ-

1. Καθολικό, ίσο, άμσοο και μυστικό έκλογικό δικαίωμα γιά τούς άντρες από 21 χρονῶν και πάνω γιά όλες τίς έκλογές στό κράτος και στις κοινότητες.

2. Άμσοη νομοθέτηση από τό λαό μέ δικαίωμα πρότασης και ἀπόρριψης.

3. Γενική στρατιωτική θητεία. Δαϊκή φρουρά άντι για μόνιμο στρατό. Ή λαϊκή αντιπροσωπεία ν' άποφασίζει γιά πόλεμο και ειρήνη.

4. Καταργηση όλων τών έκτακτων νόμων, ειδικά τών νόμων γιά τόν τόπο, γιά τό δικαίωμα τοῦ συνάρεσθαι και τοῦ συνεταιρίζεσθαι.

5. Δαϊκή δικαιοδότη άμσοήν άπονομή τής δικαιοδότης.

Τό Γερμανικό Έργατικό Κόμμα ζητά σάν πνευματική και ήθική βάση γιά τό κράτος:

1. Γενική και ίση δημοκρατική εκπαίδευση από τό κράτος. Γενική άποχρεωτική φοίτηση. Άμσοήν εκπαίδευση.

2. Έλευθερία τής άποϊότημης. Έλευθερία συνείδησης». (Σημ. Σόντ.)

σεις πού τού ἐπιβάλλει αὐτή ἢ ἀλληλεγγύη. Ἐτίeties ὀποχρεώσεις ὑπάρχουν καί ἂν ἀκόμα δέν διακηρύξει κανεὶς ἢ δέ θεωρήσει ὅτι εἶναι μέλος τῆς «Διεθνούς», λχ. βοήθεια, παρεμπέδιση ἀποστολῆς ἀπεργασιασῶν σέ καιρὸ ἀπεργιῶν, φροντίδα γιά νά ἐνημερώνουν τὰ κομματικά ὄργανα τούς γερμανοὺς ἐργάτες γιά τὸ κίνημα σὲ ἔξωτερικό, ζύμωση ἐνάντια σέ δυναστικούς πολέμους πού ἀπειλοῦν νά ξεσπάσουν ἢ πού ξεσποῦν καί, σέ καιρὸ τέτοιων πολέμων, στάση σάν καί κείνη πού ὑποδειγματικά κρατήθηκε τὸ 1870 καί τὸ 1871 κλπ.

Τρίτο, οἱ ἄνθρωποι μας δέχτηκαν καί τούς ἐπέβαλαν τὸ λασσαλικὸ «σιδερένιο νόμο τοῦ μισθοῦ», πού στηρίζεται σέ μιὰ ὀλό-τελα ἀπαρχαιωμένη οἰκονομικὴ ἀπυψη, δηλαδή ὅτι ὁ ἐργάτης κατὰ μέσο ὄρο παίρνει μόνο τὸ κατώτερο ὄριο τοῦ μεροκάματου, καί μάλιστα γιὰ τὴν σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τοῦ Μάλθους γιά τὸν πληθυσμὸ, πάντα ὑπάρχουν πάρα πολλοὶ ἐργάτες (αὐτὸ ἦταν τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Λασσάλ). Ὁ Μάρξ ὡστόσο σὲ «Κεφάλαιο» ἀπόδειξε ἀναλυτικά ὅτι οἱ νόμοι πού ρυθμίζουν τὸ μεροκάματο εἶναι πολὺ περίπλοκοι, ὅτι ἀνάλογα μὲ τίς συνθη-κες ἐπικρατεῖ πότε ὁ ἓνας καί πότε ὁ ἄλλος, ὅτι ἐπομένως δέν εἶναι καθόλου σιδερένιο, μὰ ἀντίθετα πολὺ ἐλαστικοί, καί ὅτι δέν τὸ ξοφλάμε τὸ ζήτημα εἶται μὲ δύο λόγια, ἔπως τὸ φανταζό-ταν ὁ Λασσάλ. Ἡ μαλθουσιανὴ αἰτιολόγηση τοῦ νόμου, πού ὁ Λασσάλ τὸν ἀντέγραψε ἀπὸ τὸν Μάλθους καί τὸν Ρικάρντο (μὲ διαστρέβλωση τοῦ τελευταίου), ὅπως ἀναφέρεται λχ. στή σελ. 5 τοῦ «Ἐργατικοῦ ἀναγνώσματάρου», παρμένη ἀπὸ ἓνα ἄλλο βιβ-βλίο τοῦ Λασσάλ, τὴν ἀναίρεσε διεξοδικά ὁ Μάρξ σὲ μέρος γιά «τὸ προτσές τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου». Μὲ τὴν υἱοθέ-τιση τοῦ λασσαλικοῦ «σιδερένιου νόμου» ἀποδεχόμεστε λοιπὸν μιὰ λαθεμένη θέση καί μιὰ λαθεμένη αἰτιολόγησή τῆς.

Ἐτέταρτο, σάν μοναδικὴ κοινωρικὴ διεκδίκηση, τὸ πρόγραμμα βάζει τὴ λασσαλικὴ κρατικὴ βοήθεια στήν πιὸ γυμνὴ τῆς μορφή, ὅπως τὴν ἔκλεψε ὁ Λασσάλ ἀπὸ τὸν Μπρυσέ. Κι αὐ-τό, ἀφοῦ ὁ Μπράκε ἀπόδειξε πολὺ καλά ὅλη τὴ μηδαμινότητα αὐτῆς τῆς διεκδίκησης¹, ἀφοῦ σχεδὸν ὅλοι, ἂν ἔχῃ ὅλοι, οἱ ὀμι-λητές τοῦ κόμματός μας ὀποχρεώθηκαν. στόν ἀγῶνα ἐνάντια στοὺς λασσαλικούς, ν' ἀντιταχθοῦν σ' αὐτὴ τὴν «κρατικὴ βοή-

¹ Ὁ Ἐνγκελς συνοψεῖ ἐξῆς τὸ βιβλιαρακι τοῦ Μπράκε «Ἡ λασσαλικὴ πρόταση», πού βγήκε τὸ 1873. (Σημ. Σύντ.)

• Μάρξ-Ἐνγκελς, Διακείμενα ἔργα, τόμος II.

θεια». Πιο βαθιά δέ μπορούσε νά ταπεινωθεί τό κόμμα μας. (1) διεθνισμός ζευτελισμένος ὡς τό επίπεδο τοῦ Ἄμαντ Γκέγκ, ὁ σοσιαλισμός ὡς τό επίπεδο τοῦ ἀστοῦ δημοκράτη Μπυσέ, πού ἀντιπαράθετε αὐτή τή διεκδίκηση στούς σοσιαλιστές γιά νά τούς χτυπήσει!

Στήν καλύτερη περίπτωση ὁμως ἡ «κρατική βοήθεια» μέ τή λασσαλική ἔννοια εἶναι ὥστόσο μένο ἕνα μέτρο ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα γιά νά φτάσουμε στό σκοπὸ πού τὸν ἀναφέρουν ἐδῶ μέ τὰ ἀνήμπορα λόγια: «γιά ν' ἀνοίξουμε τό δρόμο πρὸς τή λύση τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος», σάν νά ὑπῆρχε ἀκόμα γιά μᾶς ἕνα θεωρητικά ἄλυτο κοινωνικό ζήτημα: Ὅταν λοιπόν λέμε: τό Γερμανικό Ἐργατικό Κόμμα ἐπιδιώκει τήν κατάργηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας καί μαζί της καί τῶν κοινωνικῶν διαφορῶν μέ τήν πραγμάτωση τῆς συντροφικῆς παραγωγῆς στή βιομηχανία καί τῆ γεωργία καί σ' ἔθνικῆ κλίμακα καί ὑποστηρίζει κάθε μέτρο κατάλληλο γιά νά φτάσουμε σ' αὐτόν τό σκοπὸ—τότε κανένας λασσαλικός δέ μπορεί νάχει καμιάν ἀντίρρηση.

Πέμπτο, δέ γίνεται καθόλου λόγος γιά τήν ὀργάνωση τῆς ἐργατικῆς τάξης σάν τάξης μέ τὰ συνδικάτα. Κι: αὐτὸ εἶναι πολὺ οὐσιαστικό σημεῖο, γιατί τὰ συνδικάτα εἶναι ἡ καθαυτὸ ταξική ὀργάνωση τοῦ προλεταριάτου, μέ τήν ὁποῖα κάνει τούς καθημερινούς του ἀγῶνες μέ τό κεφάλαιο, ὅπου ἐκπαιδεύεται, καί πού σήμερα, ἀκόμα καί μέσα στή χειρότερη ἀντίδραση (ὅπως τώρα στό Παρίσι), δέ μποροῦν πιά σέ καμιὰ περίπτωση νά τήν τσακίσουν. Μέ τή σημασία πού ἀπόχτησε καί στή Γερμανία αὐτή ἡ ὀργάνωση, θάταν κατά τή γνώμη μας ὅπωςδήποτε ἀπαράιτητο νά τήν ἀναφέρουμε στό πρόγραμμα καί ἂν εἶναι δυνατό νά τῆς ἀφηναν ἀνοιχτή μιὰ θέση στήν ὀργάνωση τοῦ κόμματος.

Ἄλλα αὐτά τὰ ἔκαναν οἱ ἄνθρωποι μας γιά νά εὐχαριστήσουν τούς λασσαλικούς. Καί τί παραχώρησαν οἱ ἄλλοι; Τό νά φιγουράρουν στό πρόγραμμα ἕνα σωρὸ ἀρκετά μπερδεμένες, καθαρὰ δημοκρατικές διεκδικήσεις, πού πολλές ἀπ' αὐτές εἶναι ἀπλούστατα τοῦ συρμοῦ, ὅπως λχ. ἡ «νομοθέτηση ἀπὸ τό Λαό», πού ὑπάρχει στήν Ἑλβετία καί πού κάνει πιότερο κακό παρά καλό, ἂν γενικά κάνει κάτι. Διοίκηση ἀπὸ τό Λαό, αὐτὸ θάταν κάτι. Ἐπίσης λείπει ὁ πρῶτος ὅρος κάθε ἐλευθερίας: ὅτι πρέπει ὅλοι οἱ ὑπάλληλοι νά εἶναι ὑπεύθυνοι γιά ἕλες τίς δημόσιες πράξεις τους ἀπέναντι σέ κάθε πολίτη στὰ ταχτικά δίκαστήρια καί σύμφωνα μέ τό γινόν δίκαιο. Δέ θέλω

νά μιλήσω περισσότερο γιά τό γεγονός διτι τέτιες διεκδικήσεις σάν τήν έλευθερία τής έπιστήμης και τήν έλευθερία τής συνείδησης φιγουράρουν σέ κάθε φιλελεύθερο άστικό πρόγραμμα και διτι έδώ φαίνονται λιγάκι παράξενες.

Τό έλεύθερο λαϊκό κράτος μεταβλήθηκε σέ έλεύθερο κράτος. Άν τό πάρουμε γραμματικά, έλεύθερο κράτος είναι εκείνο τό κράτος πού είναι έλεύθερο άπέναντι στους πολίτες του, δηλαδή ένα κράτος μέ δεσποτική κυβέρνηση. Θάπρεπε νά παρατήσουν όλη τή φλυαρία γιά τό κράτος, ιδιαίτερα ύστερα από τήν Κομμούνα, πού δέν ήταν πιά κράτος στήν καθαυτό έννοιά του. Τό «λαϊκό κράτος» μάς τό χτύπησαν στά μούτρα μέχρι άηδίας οι άναρχικοί, παρ' όλο πού τό έργο κιόλας τοῦ Μάρξ ενάντια στον Προυτόν¹ και ύστερα τό «Κομμουνιστικό Μανιφέστο» λένε άνοιχτά διτι μέ τήν έγκαθίδρυση τοῦ σοσιαλιστικοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος, τό κράτος αυτό διαλύεται (sich auflöst) και εξαφανίζεται. Μιά και είναι λοιπόν τό κράτος ένας προσωρινός θεσμός, πού τόν χρησιμοποιει κανένας στόν άγώνα, στήν επανάσταση, γιά νά καταστέλλει μέ τή βία τούς αντίπαλους του, είναι καθαρή άνοησία νά μιλάει κανείς γιά «έλεύθερο λαϊκό κράτος». Όσον καιρό τό προλεταριάτο χρειάζεται νά έκείνο τό κράτος, τό χρειάζεται όχι πρós τό συμφέρον τής έλευθερίας, αλλά τής καταστολής τών αντιπάλων του και από τή στιγμή πού θά μπορεί νά μιλάει κανείς γιά έλευθερία, παύει νά υπάρχει τό κράτος σάν τέτιο. Γι' αυτό θά προτεινάμε έμείς νά βάλουν παντού στή θέση τής λέξης κράτος τή λέξη «κοινότητα» («Gemeinwesen»), μία καλή παλιά γερμανική λέξη, πού μπορεί πολύ ώραία νά αντίστοιχει στή γαλλική λέξη «κομμούνα».

«Εξάλειψη κάθε κοινωνικής και πολιτικής ανισότητας»—κι αυτή είναι μία πολύ συζητήσιμη φράση αντί: «κατάργηση κάθε ταξικής διαφοράς». Άπό χώρα σέ χώρα, από έπαρχία σέ έπαρχία, ακόμα και από χωριό σέ χωριό, θά ύπάρχει πάντα άποια ανισότητα στους όρους τής ζωής, πού θά μπορεί κανείς νά τήν μειώσει σέ ελάχιστο, μά πού δέ θά μπορεί σει ποτέ νά τήν εξαλείψει όλότελα. Οι κάτοικοι τών Άλπεων θά έχουν πάντα άλλους όρους ζωής από τούς ανθρώπους τοῦ κάμπου. Η αντίληψη τής σοσιαλιστικής κοινωνίας σάν βασιλείου τής σοσιότητας είναι μία μονόπλευρη γαλλική αντίληψη πού στη-

¹ Έννοει τήν «Άθλιότητα τής Φιλσοφίας». (Σημ. Σόντ.)

ρίζεται στην παλιά «ἐλευθερία, ισότητα, ἀδελφότητα», μιά ἀντίληψη πού σάν στάδιο ἐξέλιξης τῆς ἐποχῆς τῆς καί τοῦ τόπου τῆς ἦταν δικαιολογημένη, πού ὅμως θάπρεπε νάχει ξεπεραστεί, ὅπως ὅλες οἱ μονομέρειες τῶν προηγούμενων σοσιαλιστικῶν σχολῶν, γιατί προκαλοῦν μονάχα σύγχυση στά μυαλά, καί γιατί βρέθηκαν πιά ἀκριβολογημένοι τρόποι ἐξήγησις τοῦ ζητήματος.

Σταμτζῶ, ἂν καί θά μπορούσε νά κριτικαριστεῖ σχεδόν κάθε λέξη σ' αὐτό τό πρόγραμμα πού κοντά σ' ἄλλα εἶναι συνταγμένο σέ μιά γλώσσα ἄτονη καί ἀχρωμη. Εἶναι τέτιο, πού ἂν ἐγκριθεῖ, ὁ Μάρξ καί γώ δέ μπορούμε ποτ' ἐνὰ προσχωρήσουμε στό νέο κόμμα, πού θά στηρίζεται πάνω σ' αὐτή τή βάση καί θά πρέπει: πολύ σοβαρά νά σκεφτοῦμε, ποιὰ θέση θά πρέπει— ἀκόμα καί δημόσια— νά πάρουμε ἀπέναντί του. Συλλογισθῆτε ὅτι: στό ἐξωτερικό μᾶς θεωροῦν ἔμας ὑπεύθυνους γιά καθεμίαν ἐκδήλωση καί ἐνέργεια τοῦ Γερμανικοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος. Ἔτσι ὁ Μπακούνιν, στό ἔργο του «Πολιτική καί ἀναρχία», μᾶς κάνει ὑπόλογους γιά κάθε ἀπερλοσκεφτῆ λέξη πού εἶπε ἢ ἔγραψε ὁ Λήμπκνεχτ ἀπό τότε πού ἰδρύθηκε τό «Ντεμοκρατίσες Βόχενμπλατ»¹. Οἱ ἄνθρωποι φαντάζονται πώς ἔμεις τά κατευθύνουμε ὅλα ἀπό δῶ, ἐνῶ ἐσεῖς ξέρετε ἐξίσου καλά μέ μένα ὅτι ἔμεις σχεδόν ποτέ δέν ἀνακατευτήκαμε καί στό ππραμικρὸ στίς ἐσωτερικὲς κομματικὲς ὑποθέσεις, κι ἂν ἀνακατευτήκαμε αὐτό ἐγινε μόνο γιά νά ἐπανορθώσουμε, ὅσο ἦταν μπορετό, γκάφες, πού κατά τῆ γνώμη μας γίνηκαν καί μάλιστα μόνο θεωρητικῶς. Θά παραδεχταίτε ὅμως καί σεῖς ὁ ἴδιος, ὅτι τό πρόγραμμα αὐτό ἀποτελεῖ σημεῖο στροφῆς πού πολύ εὐκολα θά μπορούσε νά μᾶς ἀναγκάσει ν' ἀρνηθοῦμε κάθε καί ὁποιαδήποτε εὐθύνη γιά τό κόμμα πού παραδέχεται αὐτό τό πρόγραμμα.

Γενικά, λιγότερη σημασία ἔχει τό ἐπίσημο πρόγραμμα ἑνός κόμματος ἀπό κείνο πού κάνει τό κόμμα στήν πράξη. Ὅμως ἕνα νέο πρόγραμμα εἶναι ὡστόσο πάντα μιά δημόσια ὀφωμένη σημαία καί ὁ κόσμος ἀπόξω κρίνει τό κόμμα ἀπ' αὐτήν. Γι' αὐτό δέ θάπρεπε μέ κανέναν τρόπο νά εἶναι ἕνα βῆμα πρὸς τά πίσω σάν κι αὐτό πού κάνει τό πρόγραμμα αὐτό ἀπέναντί στο πρόγραμμα τοῦ Ἄιζεναχ. Θάπρεπε ἐπίσης νά συλλογιστοῦν τί θά ποῦν γι' αὐτό τό πρόγραμμα οἱ ἐργάτες ἄλλων χωρῶν. Τί

¹ «Demokratisches Wochenblatt», βλομαδιατικο περιοδικό πού τό ἐργάζετο ἀπό τό 1868 ὡς τό 1869 ὁ Βίλχελμ Λήμπκνεχτ στή Λειψία (Σημ. Σύντ.)

ἐντύπωση θά κάνει αὐτό τό γονότισμα ὀλέκκληρου τοῦ γερμανικοῦ σοσιαλιστικοῦ προλεταριάτου μπροστά στό λασσαλισμό.

Ἄκόμα ἔχω τήν πεποίθηση ὅτι μιὰ ἐνότητα πάνω σ' αὐτή τή βάση δέ θά βαστάξει οὔτε ἓνα χρένο. Μήπως θάπρεπε τά καλύτερα κεφάλια τοῦ κόμματός μας νά δεχθοῦν νά ξαναμασοῦν ἀποσπθισμένες λασσαλικές φράσεις γιά τό σιδερένιο νόμο τοῦ μισθοῦ καί γιά τήν κρατική βοήθεια; Θάθελα λχ. νά δῶ σάς τόν ἴδιο σ' αὐτό τό ρόλο! Κι ἄν τόκαναν, θά τοὺς σούριζαν οἱ ἀκροατές τους. Καί εἶμαι βέβαιος ὅτι οἱ λασσαλικοί ἐπιμένουν ἀκριβῶς πάνω σ' αὐτά τά μέρη τοῦ προγράμματος, ὅπως ὁ τοκογλύφος Σάβλνκ ἐπέμνε στή λίβρα του τό κρέας. Ὁ χωρισμός θάρθει. Μά θά ἔχουμε ἀποκαταστήσει «τήν τιμή» τῶν Χάσελμαν, Χάζενκλέφερ, Τέλλε καί Σια. Ἀπό τό χωρισμό θά εγούμε ἐμεῖς πιά ἀδύνατοι καί οἱ λασσαλικοί πιά δυνατοί. Τό κόμμα μας θάχει χάσει τήν πολιτική του παρθενιά καί δέ θά μπορεῖ ποτέ πιά ν' ἀντιταχθεῖ τομῆρά στίς λασσαλικές φράσεις πού γιά ἓνα διάστημα τίς εἶχε γραμμένες τό ἴδιο στή σημαία του. Καί ὅταν οἱ λασσαλικοί ξαναποῦν τότε ὅτι αὐτοί εἶναι τό γνησιότερο καί τό μοναδικό ἐργατικό κόμμα, ὅτι οἱ δικοί μας ἄνθρωποι εἶναι ἀστοί, τότε θά ὑπάρχει τό πρόγραμμα γιά νά τό ἀποδείξουν αὐτό. (Ἰ)α τά σοσιαλιστικά μέτρα ἐκεῖ μέσα εἶναι δικά τους καί τό κόμμα μας δέν προσθεσε σ' αὐτά τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό διεκδικήσεις τῆς μικραστικῆς δημοκρατίας, πού κι αὐτήν ὥστόσο τό κόμμα μας στό ἴδιο ἐπίσης πρόγραμμα τή χαρακτηρίζει σάν τιμῆμα τῆς «ἀντιδραστικῆς μάζας».

Ἀνάβαλα τήν ἀποστολή τούτου τοῦ γρῆμματος, μιὰ καί ὅ' ἀποφυλακιστεῖτε τήν 1η τοῦ Ἀπρίλη πρὸς τιμῆν τῶν γενεθλίων τοῦ Βίσμαρκ. γιὰτί δέν ἤθελα νά ριψοκινδυνεύσω νά τό πιάσουν προσπαθώντας νά φτάσει στά χέρια σας λαθραία.

Νά δμως πού ἤρθε Ἰσα-Ἰσα τώρα ἓνα γράμμα ἀπ' τόν Μπράκε, πού κι αὐτός ἔχει σοβαρές ἐπιφυλάξεις γιά τό πρόγραμμα, καί θέλει νά μάθει τή γνώμη μας. Γι' αὐτό τό στέλνω σ' αὐτόν νά τό διαβάσει καί νά τό δώσει στους ἄλλους γιά νά μή χρειαστεῖ νά ξαναγράψω ἄλλη μιὰ φορά ὅλη τούτη τή σκοτούρα. Ἄλλωστε τοῦ τά εἶπα ἀπό τήν καλή καί τοῦ Ράμ¹. Στέν Ἀήμπκνεχτ

¹ Hermann Ramn, ἓνας ἀπό τοὺς συνταχτες τῆς «Φόλκσταατ» (Σημ. Σόντ.)

έγραφα μόνο σύντομα. Δέν τοῦ τό σχωρνάω πού δέ μας εἶπε ο ὅ τ ε
 λέξη γιά ὄλη τήν ὑπόθεση (ἐνώ ὁ Ράμ και ἄλλοι νόμιζαν πώς
 μας κατατόπισ με ἀκρίβεια) ὡς τή στιγμή πού ἦταν, σάν νά
 λέμε, πολύ ἀργά. Ἔτσι τά κατάφαρνε ἀπό παλιά—και γι' αὐτό
 τό λόγο ὁ Μάρξ κι ἐγώ εἴχαμε κείνη τήν πολύ δυσάρεστη
 ἀλληλογραφία μαζί του—μά τούτη τή φορά παράγινε τό κακό
 και εἴμαστε ἀποφασισμένοι ὅπωςδῆποτε νά μὴν πᾶμε μαζί του.

Κοιτάξετε νά τά κανονίσετε νάρθετε τό καλοκαίρι ἐδῶ. Θά
 μείνετε φυσικά μαζί μου και, ἂν ὁ καιρός εἶναι καλός, μπορού-
 με νά πᾶμε μερικές μέρες στή θάλασσα γιά μπάνια. Θά σᾶς
 κάνι πολύ καλό ὕστερα ἀπό τήν πολύχρονη κλεισοῦρα.

Φιλικότατα
 Δικός σας
 Φ. Ε.

ΓΡΑΜΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΟΥΤΣΚΙ

Λονδίνο, 23 τοῦ Φλεβάρη 1891

'Αγαπητέ Καούτσκι!

Θά ἔχεις πάρει τὰ διαστικά προχτεσινὰ μου συγχαρητήρια. Καί τώρα ἄς ξανάρθουμε στό θέμα μας, στό γράμμα τοῦ Μάρξ¹. Ὁ φόβος ὅτι θάδινε ὅπλα στούς ἀντιπάλους ἦταν ἀβάσιμος. Κακεντρεχεῖς ὀπαιγιμοί, βέβαια, μποροῦν νά γίνουν γιά τό καθετί, μά γενικά ἡ ἐντύπωση στούς ἀντιπάλους μας γι' αὐτή τήν ἀνελέητη αὐτοκριτική ἦταν ἡ κατάπληξη καί τό ἀίσθημα: τί ἐξωτερική δύναμη πρέπει νά ἔχει ἓνα κόμμα πού μπορεῖ νά ἐπιτρέπει στόν ἑαυτό του τέτιο πράγμα! Αὐτό βγαίνει ἀπό τὰ ἀντίπαλα φύλλα πού μοῦ ἔστειλες (εὐχαριστῶ πολύ γι' αὐτό!) καί ἀπό ὅσα πῆρα ἀπ' ἄλλου. Καί γιά νά τό πῶ ἀνοιχτά, αὐτό εἶχα κατά νοῦ δτιν δημοσίευσά τό ντοκουμέντο. Ἦξερα ὅτι τήν πρώτη στιγμή θά ἔθιγε δυσάρεστα μερικούς. Αὐτό ὅμως ἦταν ἀναπόφευγο καί στά μάτια μου αὐτό τό ἰσοφάρισε πλουσιοπάροχα τό πραχτικό περιεχόμενο τοῦ ντοκουμέντου. Ἦξερα ὅτι τό κόμμα ἦταν ἀρκετά δυνατό γιά νά τό ἀντίξει αὐτό καί λογάριαζα ὅτι σήμερα θά ἀντεχε αὐτή τήν ἀνοιχτή γλώσσα πού χρησιμοποιήθηκε πρὶν ἀπό 15 χρόνια, ὅτι μέ δίκαιη περηφάνεια θά ἀνάφεραν αὐτή τή δοκιμασία καί θάλεγαν: πού ἄλλου ὀπάρχει ἓνα τέτιο κόμμα ἱκανό νά ἀποτολήσει: κάτι παρόμοιο; Αὐτό ἀφησάν ὥστόσο νά τό κάνουν οἱ « Ἄρ-

¹ Ἐννοεῖ τήν «Κριτική τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα», πού ὕστερα ἀπό πίεση τοῦ Ἐνγκελς δημοσιεύθηκε στό θεωρητικό ὄργανο τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας «Νόιτε Τσαϊτ» πού τό διεύθυνε ὁ Κ. Καούτσκι. (Σημ. Σόντ.)

μπαίτερ Τσαίτουγκ» της Σαξωνίας και της Βιέννης και η «Τούριχερ Πόστ»¹.

Είναι πολύ ευγενικό από μέρους σου, ότι στο τεύχος 21 της «Νέιε Τσάιτ» παίρνεις πάνω σου την ευθύνη για τη δημοσίευση, αλλά μὴν ξεχνᾶς ότι ἐγώ ὡστόσο ἔδωσα τὴν πρώτη ὠθήση καὶ ἀκόμα ὡς ἓνα βαθμὸ σέ ὑποχρέωσα νά ἐνεργήσεις. Γι' αὐτό διεκδικῶ τὴν κύρια ευθύνη γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου. Ὅσο γιὰ τίς λεπτομέρειες, μπορεί κανένας πάντα νά ἔχει διαφορετικές ἀπόψεις γιὰ δαυτέες. Διέγραφα καὶ ἄλλαξα τὸ καθετὶ ἔπου ἐσύ καὶ ὁ Ντήτς εἶχατε ἀντιρῆσεις καὶ ἂν ὁ Ντήτς εἶχε σημειώσει καὶ ἄλλα, θά εἶμουνα καὶ σ' αὐτά, ὅσο μπορεί βολικός. Αὐτό σὰς τὸ ἰπόδειξα πάντα. Ὅσο γιὰ τὸ κύριο σημεῖο ὅμως, ἦταν καθήκον μου νά δημοσιεύσω τὸ κείμενο μιά καὶ μπήκε τὸ πρόγραμμα γιὰ συζήτηση. Καὶ ἰδιαίτερα τώρα, ὕστερα ἀπ' τὴν εἰσήγηση τοῦ Λήμπκνεχτ στή Χάλη, ὅπου τίς περικοπές του ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ Μάρξ πότε τίς ἀξιοποιεῖ ἀνεξέχλητα σάν ἰδιοχτησία του καὶ πότε τίς πολεμᾷ χωρὶς νά τὸ ἀναφέρει, ὁ Μάρξ θά ἀντιπαράθετε ὅπωςδὴποτε σ' αὐτὴ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου του τὸ πρωτότυπο καὶ ἔμουν ὑποχρεωμένος στή θέση του νά κάνω τὸ ἴδιο. Δυστυχῶς τότε δὲν εἶχα ἀκόμα τὸ χειρόγραφο. Τὸ βρήκα μόνο πολύ ἀργότερα, ἀφοῦ ἔφαξα πολύ.

Λές πῶς ὁ Μπέρμπελ σοῦ γράφει ὅτι ἡ μεταχείριση πού κάνει ὁ Μάρξ τοῦ Λασσάλ χόλωσε τοὺς παλιούς λασσαλικούς. Μπερρεῖ. Οἱ ἄνθρωποι δὲν ξέρουν τὴν ἀληθινὴ ἱστορία καὶ δὲ φαίνεται νά ἔγινε τίποτα πού νά τοὺς διαφωτίσει πάνω σ' αὐτή. Δὲν εἶναι δικό μου λάθος ἂν οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν ξέρουν ὅτι ὅλο τὸ μεγαλεῖο τοῦ Λασσάλ ὄρισκόταν σὸ ὅτι ὁ Μάρξ τοῦ ἐπέτρεπε χρόνια ὀλόκληρα νά στολίζεται μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τοῦ Μάρξ σάν νᾶταν δικά του καὶ νά τὰ διαστρεβλώνει κίελας γιὰ τὸ ἔλειπε ἡ οἰκονομολογικὴ κατάρτιση. Μὰ ἐγώ εἶμαι ὁ φιλολογικὸς ἐκτελεστής τῆς διαθήκης τοῦ Μάρξ καὶ σάν τέτοιος ἔχω καὶ γώ τίς δικές μου ὑποχρεώσεις.

Ὁ Λασσάλ ἔδω καὶ 26 χρόνια ἀνήκει στὴν ἱστορία. Ἄν τὸν καιρὸ τοῦ ἑπτακτοῦ νόμου ἀφέθηκε σὸ χρονοντούλαπο ἡ ἱστορικὴ κριτικὴ γι' αὐτόν, ἔφτασε ἐπιτέλους ὁ καιρὸς ν' ἀποκατασταθεῖν τὰ δικαιώματά της καὶ νά ξεκαθαριστεῖ ἡ θέση τοῦ

¹ Ἀπὸ τίς ἐφημερίδες αὐτῆς οἱ δύο πρῶτες ἦταν σοσιαλδημοκρατικὲς καὶ ἡ τρίτη ἀοικὴ. (Σημ. Σόντ.)

Λασσάλ απέναντι στον Μάρξ. 'Ο θρύλος πού σκεπάζει και θεοποιεί την αληθινή μορφή του Λασσάλ δέ μπορεί φυσικά νά γίνεαι άρθρο πίστεως γιά τό κόμμα. "Όσο ψηλά κι αν τοποθετεί κανένας τίς υπηρεσίες του Λασσάλ γιά τό κίνημα, ό ιστορικός του ρόλος μέσα σ' αυτό μένει άμφίροπος. Τό σοσιαλιστή Λασσάλ τόν συνοδεύει βήμα πρós βήμα ό δημαγωγός Λασσάλ. Μέσα από τόν άγκιτάτορα και τόν οργανωτή Λασσάλ διαφαίνεται παντού ό δικηγόρος πού διεύθυνε τή δίκη τής Χάτσφελντ¹: 'Ό ίδιος κυνισμός στήν έκλογή των μέσων, ή ίδια άρέσκεια νά τόν τριγυρίζουν υποκτοι και διεφθαρμένοι άνθρωποι πού μπορεί νά τούς χρησιμοποιεί κανείς σαν άπλά όργανα και ύστερα νά τούς πετά. 'Ενώ ως τό 1862 ήταν στήν πράξη καθαυτό πρώτος χυδαίος δημοκράτης, μέ έντονες βοναπαρτιστικές τάσεις (μόλις τώρα ξανακοίταξα τά γράμματά του στον Μάρξ) έκανε ξαφνικά στροφή από καθαρά προσωπικούς λόγους κι άρχισε τή ζύμωσή του. Και πριν περάσουν δυό γρόνια, ζήτησε νά πάρουν οι εργάτες τό μέρος τής μοναρχίας ενάντια στήν άστική τάξη και δολοπλοκοόσε μέ τόν Βίσμαρκ—πού τούμιαζε στό χαρακτήρα—κατά τρόπο πού θά οδηγούσε σέ πραγματική προοσία τό κίνημα αν, εύτυχώς γι' αυτόν, δέ σκοτωνόταν έγκαιρα. Στά προπαγανδιστικά έργα του ό,τι σωστό δανείστηκε από τέν Μάρξ είναι: τόσο μπερδεμένο μέ τίς δικές του, τίς λασσαλικές και συνήθως λαθεμένες διατυπώσεις, πού δέ μπορεί σχεδόν νά ξεχωριστεί τό ένα από τό άλλο. Τό τμήμα των εργατών πού νιώθε: τόν έαυτό του θιγμένο από τήν κρίση του Μάρξ, γνωρίζει από τόν Λασσάλ ακριβώς μόνο τά δυό χρόνια τής ζύμωσής του και αυτά πάλι τά γνωρίζει μόνο μέσα από χρωματισμένα ματοριάλια. 'Η ιστορική κριτική όμως δέν μπορεί έπ' άπειρο νά στέκει μέ τό καπέλλο στό χέρι μπροστά σέ τέτιες προλήψεις. 'Ηταν καθήκον μου νά ξεκαθαρίσω έπιτέλους τούς λογαριασμούς ανάμεσα στον Μάρξ και στον Λασσάλ. Αυτό έγινε. Γιά τήν ώρα μπορώ ν' άρκεστώ σ' αυτό. 'Αλλωστε έχω τώρα άλλα πράγματα νά κάνω. Και ή δημοσιευμένη άνελέγητη κριτική τοῦ Μάρξ γιά τέν Λασσάλ θά φέρει μόνη τής τά άποτελέσματά της και θά δώσει θάρρος σέ άλλους. Μά αν μέ εξανάγκαζαν, δέ θά ύπῆρχε γιά μένα άλλη έκλογή: θά

¹ Έννοει τή δίκη γιά τό διαζύγιο τής κόμισσας Χατσφελντ πού τή διεύθυνε ό Λασσάλ σαν δικηγόρος στό 1845-1854. (Σημ. Σύντ.)

Έπρεπε μιά γιά πάντα νά ξοφλήσω μέ τό λασσαλικό θρόλο.

Είναι πραγματικά ωραίο τό γεγονός ότι στην ομάδα ακούστηκαν φωνές πού ζητούσαν νά μπει λογοκρισία στην «Νέτε Τσάιττ». Στοιχείωσε μήπως ή διχτατορία της ομάδας¹ από τόν καιρό τοῦ αντισοσιαλιστικοῦ νόμου (διχτατορία πού, βέβα:α, ήταν ἀπαράτητη καί ἐφαρμόστηκε θαυμάσια) ή πρόκειται γιά ἀναμνήσεις ἀπό τή μακαρίτισσα σφιχτοδεμένη ὀργάνωση τοῦ Σβάιτσερ; Είναι πραγματικά μιά λαμπρή ιδέα νά βάλουν τή γερμανική σοσιαλιστική ἐπιστήμη, ὕστερα ἀπό τό λυτρωμό της ἀπό τόν αντισοσιαλιστικό νόμο τοῦ Βίσμαρκ, κάτω ἀπό ἕναν νέο αντισοσιαλιστικό νόμο πού θά τόν σκάρωναν καί θά τόν ἐφάρμοζαν οἱ ἴδιες οἱ σοσιαλδημοκρατικές κομματικές διοικήσεις. Κατά τ' ἄλλα ή ἴδια ή φύση φρόντισε νά μή μεγαλώνουν τά δέντρα ὡς τόν οὐρανό.

Τό ἄρθρο τοῦ «Φόρβερτς» λίγο μέ συγκινεῖ². Θά περιμένω τήν ἀφήγηση της ἱστορίας ἀπό τό Λήμπκνεχτ καί θ' ἀπαντήσω τότε καί στά δύο μέ ὅσο μπορεῖ πιό φιλικό τόνο. Στό ἄρθρο τοῦ «Φόρβερτς» ὑπάρχουν μόνο μερικές ἀνακριβείες πού πρέπει νά διορθωθοῦν (λχ. ὅτι τάχα δέ θέλαμε τήν ἐνέτητα, ὅτι τάχα τά γεγονότα ἔδωσαν ἄδικο στόν Μάρξ κλπ.), καί μερικά αὐτονόητα πράγματα πού πρέπει νά ἐπιβεβαιωθοῦν. Μ' αὐτή τήν ἀπάντηση σκέφτομαι τότε νά κλείσω τή συζήτηση ἀπό τήν πλευρά μου, ἐκτός ἂν καινούργιες ἐπιθέσεις ή ἀνακριβείες ἰσχυρισμοί μέ ἀναγκάσουν νά συνεχίσω.

Πές τοῦ Ντήτς ὅτι δουλεύω τήν «Καταγωγή»³. Νά ὅμως πού σήμερα μοῦ γράφει: ὁ Φίσερ ὅτι θέλει νά ἔχει καί τρεῖς νέους προλόγους!

Δικός σου

Φ. Ε

¹ Ἐδῶ ἔγνωσται ή σοσιαλδημοκρατική ομάδα τοῦ γερμανικοῦ Ραϊχσταγκ. (Σημ. Σόντ.)

² Τό «Φόρβερτς» («Vorwärts»), τό κεντρικό ὄργανο της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, διατύπωσε στις 13 τοῦ Φεβρουαρίου 1891, σέ ἄρθρο της σύνταξης, τήν ἐπίσημη θέση της κομματικής καθοδήγησης γιά τήν «Κριτική τοῦ προγράμματος της Γκότα». Στό ἄρθρο αὐτό καταδικάζοταν ἐκτονότατα ή ἐκτίμηση τοῦ Μαρξ γιά τόν Λασσάλ καί λογίζοταν τιμή γιά το κόμμα ὅτι ἀποδέχτηκε τό σχέδιο προγράμματος της Γκότα παρά τήν κριτική τοῦ Μαρξ. (Σημ. Σόντ.)

³ Ὁ Ἐγγκελς ἔγνωσε τήν προτοιμασία της 4ης ἐκδοσης τοῦ ἔργου του «Ἡ καταγωγή της οἰκογένειας, της ἀτομικής ἰδιοκτησίας καί τοῦ κράτους». (Σημ. Σόντ.)

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ

Ὁ κύριος Γκατσιόφ διηγείται στους γερμανούς ἐργάτες¹ ὅτι σχετικά μέ τή Ρωσία δέν ἔχω οὔτε καί «τίς παραμικρότερες γνώσεις», ὅτι ἀντίθετα φανερώνω μόνον «ἀμάθεια», καί γι' αὐτό νιώθει τήν ἀνάγκη νά τούς ξεδιαλύνει τό πῶς ἔχουν ἀληθινά τά πράγματα καί ἰδίως τούς λόγους γιατί ἀκριβῶς τώρα μπορεῖ εὐκολα σάν παιχνίδι, πολύ πιά εὐκολα παρά στή δυτική Εὐρώπη, νά γίνει μιά κοινωνική ἐπανάσταση στή Ρωσία.

«Στή χώρα μας δέν ὑπάρχει προλεταριάτο τῶν πόλεων, αὐτό βέβαια εἶναι σωστό. Ὅμως ἀπό τήν ἄλλη δέν ἔχουμε καί ἀστική τάξη... οἱ ἐργάτες μας θά ἔχουν ἀπλῶς νά παλαίψουν μέ τήν πολιτική ἐξουσία—ἡ δύναμη τοῦ κεφαλαίου στή χώρα μας βρίσκεται ἀκόμα σ' ἐμβρυακή κατάσταση. Καί σεις, κύριέ μου, θά ξέρετε, βέβαια, ὅτι ὁ ἀγῶνας μέ τήν πρώτη εἶναι πολύ πιά εὐκολός παρά μέ τή δεύτερη».

Ἡ ἀνατροπή πού ἐπιδιώκει ὁ σύγχρονος σοσιαλισμός εἶναι, μέ δύο λόγια, ἡ νίκη τοῦ προλεταριάτου πάνω στήν ἀστική τάξη καί ἡ δημιουργία νέας ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας μέ τήν ἐκμηδένισι, ὅλων τῶν ταξικῶν διαφορῶν. Γιά νά γίνει αὐτό δέ χρειάζεται μόνον ἐνά προλεταριάτο πού θά πραγματώσει: αὐτή τήν ἀνατροπή, μά καί μιά ἀστική τάξη, πού σ'τά χέρια τῆς θά ἔχουν ἀναπτυχθεῖ οἱ κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις τόσο πού νά ἐπιτρέπουν τήν ὀριστική ἐκμηδένισι τῶν ταξικῶν διαφορῶν.

¹ Ἐνοεῖ τό ἀνοιχτό γράμμα τοῦ Πέτρου Γκατσιόφ στόν κύριο Φρίντριχ Ἐνγκελς, πού τό εἶχε δημοσιεύσει ὁ Π. Ν. Γκατσιόφ σάν ἀπάντησι, στήν κριτική πού ἔκανε ὁ Ἐνγκελς στίς ναρόντικες ἀπόψεις του, σ'τά φύλλα 117 καί 118 τοῦ «Φόλκστατ» τοῦ 1874. (Σημ. Σύντ.)

Και στους άγριους και μισοάγριους συχνά δέν υπάρχουν ταξικές διαφορές, και κάθε λαός έχει παράσει από μία τέτια κατάσταση. Δέ μπορεί όμως νά μάς κατέβει νά τήν ξαναδημιουργήσοιμε, έστω και μόνο γιατί άπ' αυτήν, μέ τήν ανάπτυξη τών κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων, προβάλλουν αναγκαστικά οι ταξικές διαφορές. Μόνο ο' Έναν όρισμένο βαθμό ανάπτυξης, γιά τις συνθηκες της εποχής μας μάλιστα πολύ ύψηλό βαθμό ανάπτυξης τών κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων, θά μπορέσει ν' άνεβει τόσο ψηλά ή παραγωγή, πού ή κατάργηση τών ταξικών διαφορών νά μπορεί νά άποτελει πραγματική πρόοδο, νά μπορεί νά είναι διαρκής, χωρίς νά φέρνει σταμάτημα ή και πτωδρόμηση άκμα στόν κοινωνικό τρόπο παραγωγής. Αυτόν όμως τό βαθμό ανάπτυξης τόν έφτασαν οι παραγωγικές δυνάμεις μόνο στά χέρια της άστικής τάξης. Η άστική τάξη έπομένως κι άπ' αυτή τήν άποψη άποτελει έξισου άναγκαία προϋπόθεση της σοσιαλιστικής επανάστασης όπως και τό ίδιο τό προλεταριάτο. Ένας άνθρωπος λοιπόν πού μπορεί και λέει ότι ή επανάσταση αυτή είναι πίο εύκολο νά πραγματοποιηεί σέ μία χώρα, γιατί αυτή ή χώρα νά έμεν δέν έχει προλεταριάτο, αλλά δέν έχει και άστική τάξη, άποδειχνει έτσι ότι χρειάζεται ακόμα νά μάρθει τό αλφάβητο τοϋ σοσιαλισμοϋ.

Οι ρώσοι εργάτες—κι οι εργάτες αυτοί, όπως λέει ο ίδιος ο κύριος Τσατοϊφ, είναι «γεωργοί και σάν τέτιοι δέν είναι προλεταριοί μά ιδιοχτητες»—τήν έχουν λοιπόν πίο καλά, γιατί δέν έχουν νά κάνουν μέ τή δύναμη τοϋ κεφαλαίου, μά «έχουν μένο νά παλαίψουν μέ τήν πολιτική έξουσία», μέ τό ρωσικό κράτος. Κι αυτό τό κράτος «φαιίνεται μόνον από μακριά σάν έξουσία... δέν έχει ρίζες στήν οικονομική ζωή τοϋ λαοϋ. Δέν ενσαρκώνει τά συμφέροντα κάποιας τάξης... Στή χώρα σας τό κράτος δέν είναι φαινομενική έξουσία. Στηρίζεται μέ τά δύο του πόδια στό κεφάλαιο, ενσαρκώνει(!) όρισμένα οικονομικά συμφέροντα... Στή χώρα μας άπ' αυτή τήν άποψη ή δπόθεση είναι άκριβώς αντίθετη—ή δική μας κοινωνική μορφή χρωστά τήν ύπαρξη της στό κράτος, στό κράτος πού σάν νά λέμε κρέμεται στόν άέρα, πού δέν έχει τίποτα τό κοινό μέ τό υπάρχον κοινωνικό καθεστώς, πού έχει τις ρίζες του στά περασμένα κι όχι στά τωρινά».

Άς μή σταματήσοιμε ο' αυτή τή συγχισμένη αντίληψη, ότι τάχα τά οικονομικά συμφέροντα έχουν ανάγκη από τό κρά-

της—πού τό δημιουργοῦν αὐτά τά ἴδια—γιά ν' ἀποχτήσουν κά-
ποιο σῶμα, ἤ στέν τολμηρό ἰσχυρισμό· ὅτι ἡ ρωσική μορφή
τῆς κοινωνίας (ὅπου βέβαια ἀνήκει καί ἡ κοινοτική ἰδιοκτησία
τῶν χωρικῶν) χρωσά τήν ὑπαρξή της στό κράτος, ἤ στήν ἀντί-
φραση ὅτι: αὐτό τό ἴδιο τό κράτος «δέν ἔχει τίποτα τό κοινό»
μέ τό ὑπάρχον κοινωνικό καθεστώς, πού ὥστόσο εἶναι δικό του δη-
μιούργημα. Ἄς κοιτάξουμε καλύτερα ἀμέσως αὐτό τό «κρεμα-
σμένο στέν ἀέρα κράτος», πού δέν ἐκπροσωπεῖ τά συμφέροντα
οὔτε καί μιάς μόντης τάξης.

Στήν εὐρωπαϊκή Ρωσία οἱ χωρικοί ἔχουν 105 ἑκατομμύ-
ρια ντεσιατίνες* γῆ, ἐνῶ τό ἀρχοντολόι (ὅπως ἐδῶ ἐνομάζω γενικά
τούς μεγάλους γαιοκτῆμονες) ἔχει 100 ἑκατομμύρια ντεσια-
τίνες, ἀπ' αὐτά τά μισά περίπου ἀναλογοῦν σέ 15.000 ἀρχόν-
τους, πού ἔτο: κατὰ μέσον ὄρο ἔχουν ὁ καθένας 33.000 ντε-
σιατίνες. Ἡ γῆ τῶν χωρικῶν λοιπόν εἶναι μόλις λιγούλακι με-
γαλύτερη ἀπό τή γῆ, τοῦ ἀρχοντολογοῦ. Τό ἀρχοντολόι, ὅπως
βλέπομε, δέν ἔχει τό παραμικρό συμφέρο νά διατηρηθεῖ τό ρω-
σικό κράτος, πού τοῦ ἐξασφαλίζει τήν κατοχή τῆς μισῆς χώ-
ρας. Παραπέρα. Οἱ χωρικοί πληρώνουν γιά τό δικό τους μισό
κάθε χρόνο 195 ἑκατομμύρια ρούβλια ἔγγειο φόρο, τό ἀρχον-
τολόι—13 ἑκατομμύρια! Ἡ γονιμότητα τῶν γτημάτων τοῦ ἀρ-
χοντολογοῦ εἶναι κατὰ μέσον ὄρο διπλάσια ἀπό τή γονιμότητα
τῶν γτημάτων τῶν χωρικῶν, γιατί στήν κατανομή τῆς γῆς, ὅταν
καταργήθηκαν οἱ ἀγγαιεῖς**, τό κράτος πήρε ἀπό τούς χωρι-
κούς καί ἔδωσε στό ἀρχοντολόι τήν περισσότερη, μά καί τήν
καλύτερη γῆ, καί μάλιστα ὑποχρεώθηκαν οἱ χωρικοί γι' αὐτή
τή χειρότερη γῆ, νά πληρώσουν στό ἀρχοντολόι τήν τιμή τῆς
καλύτερης. Καί τό ἀρχοντολόι τῆς Ρωσίας δέν ἔχει συμφέρο νά
διατηρηθεῖ τό ρωσικό κράτος!

Οἱ χωρικοί—στό σύνολό τους—μέ τήν κατάρρευση τῶν ἀγ-
γαιεῶν βρέθηκαν σέ ἐξαιρετικά ἀθλια, σέ ὀλότελα ἀβάσταχτη
κατάσχεση. Ὅχι: μόνο τούς πήραν τό μεγαλύτερο καί καλύτερο
μέρος τῆς γῆς τους, ἔτο: πού σ' ὄλες τίς εὐφορες περιφέρειες
τῆς αὐτοκρατορίας ἤ, γῆ, τῶν χωρικῶν—γιά τίς ρωσικές γεωρ-

* Ντεσιατίνες = ρωσικό μέτρο τῆς γῆς πού ἰσοδυναμεῖ μέ 11 πε-
ρίπου στρέμματα. (Σημ. Μετ.)

** Ἐνοεῖ τήν καταργησάν τῆς βουλοπαροικίας στή Ρωσία τό 1861.
(Σημ. Μετ.)

γικές συνθήκες—νά είναι τόσο πολύ μικρή πού νά μήν μποροῦν νά ζήσουν ἀπ' αὐτή. Ὅχι μόνο τούς τήν λογάριασαν σέ ἐξογκωμένη τιμή, πού τούς τήν προκατέβαλε τό κράτος καί πού τώρα εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τήν ξοφλοῦν σιγά-σιγά στό κράτος πληρώνοντας ἐπιπλέον καί τόκο. Ὅχι μόνο φόρτωσαν σ' αὐτούς σχεδόν ὅλο τό βᾶρος τοῦ ἔγγειου φόρου, ἐνῶ τό ἄρχοντολόι ἀπαλλάχτηκε σχεδόν ὀλίγελα ἀπ' αὐτόν—τοῦ ἔγγειου φόρου πού μόνον αὐτός καταβροχθίζει ὅλη τήν ἀξία καί κάτε παραπάνω τῆς γαιοπροσόδου ἀπό τή γῆ τῶν χωρικῶν ἔτσι πού ὅλες οἱ ἄλλες πληρωμές πού ἔχει νά κάνει σ χωρικός, καί πού γι' αὐτές θά μιλήσουμε ἀμέσως, ἀφαιροῦνται ἀμεσα ἀπό τό τμήμα τοῦ εἰσοδήματός του πού ἀντιπροσωπεύει τό μισθό τῆς ἐργασίας του. Ὅχι. Στόν ἔγγειο φόρο, στούς τόκους καί στά τοκοχρεωλύσια τῆς κρατικῆς προκαταβολῆς προστίθενται ἀκόμα καί οἱ ἐπαρχιακοί καί περιφερειακοί φόροι ἀπό τότε πού ἐφαρμόστηκε ἡ νέα τοπική διοίκηση. Ἡ οὐσιαστικέτερη συνέπεια αὐτῆς τῆς «μεταρρύθμισης» ἦταν μιὰ νέα φορολογικὴ ἐπιβάρυνση τῶν χωρικῶν. Τό κράτος κράτησε συνολικά τὰ ἔσοδά του, φόρτωσε ὅμως ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό τὰ ἔσοδά του στίς ἐπαρχίες καί στίς περιφέρειες, πού γι' αὐτό ἐπέβαλλαν νέους φόρους. Καί στή Ρωσία εἶναι κανόνας οἱ ἀνώτερες τάξεις νά εἶναι σχεδόν ἀπαλλαγμένες ἀπό κάθε φορολογία, ἐνῶ ὁ χωρικός νά τὰ πληρώνει σχεδόν ὅλα.

Μιά τέτια κατάσταση λές καί εἶναι ἐπίτιδες δημιουργημένη γιά τόν τοκογλύφο, καί μέ τό σχεδόν χωρίς προηγούμενο ταλέντο τῶν ρώσων, νά ἔμπορεύονται σέ χαμηλά ἐπίπεδα, νά ἐκμεταλλεύονται τίς εὐνοϊκές καταστάσεις στό ἐμπόριο καί σέ ἀδιάσπαστο δεσμό μ'αὐτά νά ἔξαπατοῦν—ἀφου κι ὁ ἴδιος ὁ Πέτρος I ἔλεγε ὅτι ἕνας ρώσος τὰ βγάξει πέρα μέ τρεῖς ἑβραίους—δέ λείπει ἀπό πούθενά ὁ τοκογλύφος. Ὅταν ζυγώνει ὁ καιρός πού πρέπει νά πληρωθοῦν οἱ φόροι, ἔρχεται ὁ τοκογλύφος, ὁ κουλάκος—συχνά πλούσιος χωρικός τῆς ἴδιας κοινότητας—καί προσφέρει τὰ μετρητά του. Ὁ χωρικός χρειάζεται ὀπωσδήποτε τὰ λεφτά καί πρέπει νά δεχτεῖ ἀγγύυστα τούς ὄρους του τοκογλύφου, ἔτσι πέφτει ἀκμα πιό βαθιά στό ἀδιέξοδο, χρειάζεται ὅλο καί πιό πολύ μετρητό γρῆμα. Τόν καιρό τῆς σιδιάς ἔρχεται ὁ ἔμπορος σιτηρῶν. Ἡ ἀνάγκη χρημάτων ἀναγκάζει τό χωρικό νά δώσει ἕνα μέρος ἀπό τὰ σιτηρά πού χρειάζεται αὐτός καί ἡ οἰκογένειά του γιά νά ζήσουν. Ὁ ἔμπορος σιτηρῶν

διαδίδει ψεύτικες φήμες πού κατεβάζουν τις τιμές, πληρώνει χαμηλή τιμή και συχνά κι αυτή την πληρώνει εν μέρει με τη μορφή κάθε λογής έμπορευμάτων πού τ'ά όπολογίζει σέ μεγάλες τιμές, γιατί και τό Trucksystem* είναι πολύ άναπτυγμένο στή Ρωσία. Η μεγάλη εξαγωγή σιτηρών τής Ρωσίας στηρίζεται, όπως βλέπουμε, όλότελα και άμεσα στήν πείνα του άγροτικού πληθυσμού. Ένα άλλο είδος έκμετάλλευσης του χωρικού είναι τούτο : ένας κερδοσάκος νοικιάζει από τήν κυβερνήση χωράφια του δημοσίου για πολλά χρόνια, τ'ά καλλιεργεί ό ίδιος έσον καιρό έχουν καλή απόδοση χωρίς λιπάσματα, ύστερα τ'ά μοιράζει σέ κλήρους και νοικιάζει με ψηλή τιμή (Rente=πρέσος) τήν άπομυζτημένη γή σέ γειτονικούς χωρικούς πού δέν τ'ά βγάζουν πέρα με τό δικό τους κλήρο. Όπως λοιπόν είχαμε παραπάνω τό άγγλικό Trucksystem, έτσι έχουμε και δώ άκριβώς τους ίρλανδοούς Middlemen¹. Κοντολογής, δέν υπάρχει καμιά χώρα όπου, παρ' όλο τήν πρωτογονισμό τής αστικής κοινωνίας, ό κεφαλαιοκρατικός παρασιτισμός νά είναι τόσο άναπτυγμένος, νά σφίγγει και νά τυλίγει τόσο όλη τή χώρα, όλη τή μάζα του λαού στά δίχτυα του όπως άκριβώς ή Ρωσία. Κι όλες αυτές οι ρουφηχτρες τών χωρικών δέ θάχανε συμφέρον νά διατηρηθελ τό ρωσικό κράτος, πού οι νόμοι του και τ'ά δικαστήριά του προστατεύουν τις πατρικές και κερδοφόρες τους επεχειρήσεις;

Η μεγάλη αστική τάξη τής Πετρούπολης, τής Μόσχας, τής Όδησσού, πού τ'ά τελευταία δέκα χρόνια, ιδίως με τους σιδηροδρόμους, αναπτύχθηκε με άνήκουστη γρηγοράδα, και πού τήν άρπαξε γερά ή τελευταία κρίση, οι εξαγωγείς σιτηρών, καναβιού, λιναριού και λίπους, πού όλες τους οι δουλιές βασίζονται στήν άθλιότητα τών χωρικών, όλη ή ρωσική μεγάλη βιομηχανία, πού υπάρχει μόνο χάρη στους προστατευτικούς δασμούς πού βαζει τό κράτος—μήπως όλα αυτά τ'ά σημαντικά στοιχεία του πληθυσμού πού αναπτύσσονται γοργά δέ θάχανε συμφέρον νά υπάρχει τό ρωσικό κράτος; Χωρίς καθόλου νά μ'λούμε για τήν άνάριθμητη στρατιά τών υπαλλήλων πού πλημμυρίζει και κατακλύει τή Ρωσία και πού άποτελει έδω όλόκληρη κάστα. Και όταν τώ-

* Άγγλική λέξη, πού σημαίνει πληρωμή σέ είδος του μισθοϋ ενέσργατη ή τής τιμής ένός εμπορεύματος, πού προσφέρει ό άγρότης ή ένας ποιοοδήποτε άλλος. (Στημ. Μετ.)

¹ Μεσολαβητές. (Στημ. Σύντ.)

ρα ὁ κύριος Γκατσιόφ μᾶς βεβαιώνει ὅτι: τὸ ρωσικὸ κράτος «δὲν ἔχει ρίζες στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ, δὲν ἐνσαρκώνει τὰ συμφέροντα κάποιας τάξης», ὅτι κρέμεται: τάχα «στὸν ἀέρα», τότε μᾶς φαίνεται: ὅτι δὲν εἶναι τὸ ρωσικὸ κράτος, πού κρέμεται στὸν ἀέρα, παρά μᾶλλον ὁ κύριος Γκατσιόφ.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ κατάσταση τῶν ρώσων χωρικῶν ἀπὸ τὸν καιρὸ πού χειραφετήθηκαν ἀπὸ τῆ δουλοπαροικία ἔγιγε ἀβάσταχτη, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ κρατήσῃ ἐπ' ἀπειρο, ὅτι γι' αὐτὸ τὸ λόγο πλησιάζει: κιόλας ἢ ἐπανάστασι, στή, Ρωσία. Τὸ ζήτημα εἶναι μόνον τί μπορεῖ νὰ εἶναι, τί θὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐπανάστασης; Ὁ κύριος Γκατσιόφ λέει ὅτι θὰ εἶναι κοινωνικὴ ἐπανάστασι. Αὐτὸ εἶναι καθαρὴ ταυτολογία. Κάθε πραγματικὴ ἐπανάστασι, εἶναι κοινωνικὴ, ἐφόσο φέρνει: στὴν ἐξουσία μιὰ καινούργια τάξη καὶ τῆς ἐπιτρέπει νὰ μεταμορφώσῃ τὴν κοινωνία κατ' εἰκόνα τῆς. Μὰ ὁ κύριος Γκατσιόφ θέλει νὰ πεῖ ὅτι θὰ εἶναι σοσιαλιστικὴ, ὅτι θὰ μπάσῃ στή, Ρωσία τὴ μορφὴ τῆς κοινωνίας πού ἐπιδιώκει ὁ δυτικοευρωπαϊκὸς σοσιαλισμὸς, ἀκόμα προτοῦ φτιάσομε σ' αὐτὴ ἔμεις στή Δύση—κι αὐτὸ θὰ γίνῃ με-σα σέ κοινωνικὲς συνθήκες, ἔπου τὸ προλεταριάτο καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη ὑπάρχουν μένο ομοραδικά καὶ βρίσκοντα: σέ χαμηλὴ βαθμίδα ἀνάπτυξης. Κι αὐτὸ τάχα θὰ μπορέσῃ νὰ γίνῃ: γιὰτὶ οἱ ρῶσοι εἶναι: σάν νὰ λέμε ὁ περιούσιος λαὸς τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ γιὰτὶ ἔχουν τὰ ἀρτέλ καὶ τὴν κοινοτικὴ, ἰδιοκτησία στή, γῆ.

Τὸ ἀρτέλ πού ὁ κύριος Γκατσιόφ τὸ ἀναφέρει μόνον ἔτσι: ἀνάμεσα στ' ἄλλα, πού ὁμως ἔμεις ἐδῶ θὰ σταθεῦμε σ' αὐτό, γιὰτὶ ἀπὸ τὸν καιρὸ κιόλας τοῦ Χέρτσεν παιζεῖ μυστηριώδη ρόλο γιὰ πολλοὺς ρώσους, τὸ ἀρτέλ εἶναι ἓνα εἶδος πλατιά διαδομένης ἐνωσης στή, Ρωσία, ἢ πιὸ ἀπλή μορφὴ, ἐλευθέρου συνεταιρισμοῦ, ὅπως ὑπάρχει γιὰ τὸ κυνήγι στοὺς κυνηγετικούς λαοὺς. Ἡ λέξι καὶ τὸ πράγμα δὲν εἶναι: σλαβικῆς, μὰ ταταρικῆς καταγωγῆς. Καὶ τὰ δύο βρίσκοντα: ἀπὸ τῆ, μιὰ μεριά, στοὺς κρηγίσιους, στοὺς γιακούτους κλπ. καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, στοὺς λάπωνες, στοὺς σαμογιέτες καὶ ἄλλους φιννικούς λαοὺς¹. Γι' αὐτό, τὸ ἀρτέλ στή, Ρωσία ἀναπτύσσεται ἀρχικά, στὸ βορρᾶ καὶ στὰ ἀνατολικά, στὴν ἐπαχὴ μὲ τούς φίννους καὶ τούς τατάρους, ὅχι: στὰ νοτιοδυ-

¹ Γιὰ τὰ ἀρτέλ κ. κ. παρῆρα: «Сборник материалов об артелях в России», («Συλλογὴ στοιχείων γιὰ τὰ ἀρτέλ στή, Ρωσία»), Πετρούπολη 1873, 1 μέρος. (Σημειώσεις τοῦ Ἡνγκελς).

τικά. Τό τραχύ κλίμα δημιουργεί τήν ανάγκη γιά μιὰ ποικίλη βιομηχανική ἀπασχόληση, ὅπου ἡ ἔλλειψη ἀστικής ἀνάπτυξης καί κεφαλαίου ἀντικαθίσταται, ὅσο αὐτό μπορεί νά γίνει, μέ τή μορφή αὐτῆ τῆς συνεργασίας. — Ἐνα ἀπό τά πιό χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ ἀρτέλ, ἡ ἀλληλέγγυα εὐθύνη τῶν μελῶν ἀπέναντι σέ τρίτους, βασιζέται ἀρχικά σέ αἱματοσυγγενικούς δεσμούς, ὅπως ἡ ἀμοιβαία ἐγγύηση (Gewere) στούς ἀρχαίους γερμανούς, ἡ βsn-τέττα κτλ. — Ἄλλωστε στή Ρωσία τῆ λέξη ἀρτέλ τῆ μεταχειρίζονται ὄχι μόνο γιά κάθε εἶδους κοινή δράση, μά καί γιά κοινούς θεσμούς. — Στά ἐργατικά ἀρτέλ ἐκλέγονται πάντα ἕνα προϊστάμενο (σαρόβτα, γέροντα) πού ἐκτελεῖ χρέη ταμῆα, λογιστή, κλπ. ἐφόσον χρειάζεται καί διαχειριστή, καί παίρνει ξεχωριστό μισθό. Ἐτέια ἀρτέλ ὑπάρχουν:

1) γιά προσωρινές ἐπιχειρήσεις, καί διαλύονται: ἅμα τελειώσουν οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές.

2) γιά τά μέλη τοῦ ἴδιου ἐπαγγέλματος, λχ. γιά τούς χαμάληδες κλπ.

3) γιά καθαυτὸ βιομηχανικές, μόνιμες ἐπιχειρήσεις.

Ἰδρύνονται μέ συμβόλαιο πού τό ὑπογράφουν ὄλα τά μέλη. Ἄν τώρα αὐτά τά μέλη δέ μπορούν νά μαζέψουν τό ἀπαιτούμενο κεφάλαιο, πράγμα πού συμβαίνει: πολύ συχνά, λχ. σέ τυροκομεῖα καί φαράδικα (γιά δίχτια, βάρκες κλπ.), τό ἀρτέλ πέφτει: στά χέρια τοῦ τοκογλύφου πού προκαταβάλλει ὅσα λείπουν μέ μεγάλο τόκο καί πού ἀπό δῶ καί μπρός τσεπώνει: τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐσόδου τῆς δουλιᾶς. Ἀκόμα ὅμως πιό ἀπαίσια ἐκμεταλλεύονται ἐκεῖνα τά ἀρτέλ πού ἐκμισθώνονται: ὀλέκληρα σ' ἕναν ἐπιχειρηματία σάν μισθωτοὶ ἐργάτες. Διευθύνουν μόνον τους τῆ βιομηχανική τους δράση καί ἔτσι ἐξοικονομοῦν στόν κεφαλαιοκράτη τά ἔξοδα ἐπιστάσις. Ὁ κεφαλαιοκράτης νοικιάζει στά μέλη καλύβια γιά κατοικίες καί τούς προκαταβάλλει τρέφιμα ὅπου πάλι ἀναπτύσσεται τό πιό ἀπαίσιον trucksystem. Αὐτό γίνεται: στούς ξυλοκόπους καί τούς κατραμποποιούς στό κυβερνεῖο τοῦ Ἀρχάγγελσκ, σέ πολλές δουλιές στή Σιβηρία κλπ. (πρβ. Φλερόβοκι, «Πολοженне рабочего класса в России», «Ἡ κατάσταση τῆς ἐργαζόμενης τάξης στή Ρωσία», Πετρούπολη, 1869). Ἐδῶ λοιπόν τό ἀρτέλ χρησιμεύει γιά νά εὐκολύνει οὐσιαστικά τόν κεφαλαιοκράτη στήν ἐκμετάλλευση τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως

υπάρχουν και άρτέλ πού τά ίδια άπασχολοϋν μισθωτούς έργά-
τες, πού δε ν είναι μέλη τής ένωσης.

"(Όπως βλέπουμε, τά άρτέλ είναι μιά αυθόρμητα γεννημένη και γι' αυτό άκόμα πολύ ανεξέλιχτη συνεργατική συντροφιά και σάν τέτιχ δέν είναι: καθόλου άποκλειστικά ρωσική ή άκόμα και γλαβική. Τέτιες συντροφίες σχηματίζονται παντού όπου υπάρχουν ή ανάγκη γι' αυτό. Έτσι στην Έλβετία στό γαλακτοκομεία, στην Άγγλία στός ψαράδες, όπου μάλιστα είναι: πολύ ποικιλόμορφες. Οι σιλεσιανοί σκαφτιάδες (γερμανοί και όχι πολωνοί), που στό 1840-1850 κατασκεύασαν τέσους γερμανικούς σιδηροδρόμους, ήταν οργανωμένοι σέ τέλεια άρτέλ. Η επικράτηση αυτίς τής μορφής στή Ρωσία άποδειχνει βέβαια ότι υπάρχει στό ρωσικό λαό μιά ισχυρή τάση νά οργανώνεται, δέν άποδειχνει: όμως καθόλου ότι είναι: ίκανός μέ τή βοήθεια αυτίς τής τάσης νά πηδήξει κατευθείαν από τό άρτέλ στό σοσιαλιστικό κοινωνικό καθεστώς. Γι' αυτό χρειάζεται πρώτ' άπ' όλα νά γίνει τό ίδιο τό άρτέλ εξέλιξιμο, νά πετάξει τήν πρωτόγονη μορφή του, πού μ' αυτήν όπως είδαμε έξυπηρετεί λιγότερο τούς έργάτες και περισσότερο τό κεφάλαιο και νά ύψωθεί το υ λ ά χιστον ως τό επίπεδο των δυτικοευρωπαϊκών συνεταιρισμών. Άν όμως μπορούμε έστω και μιά φορά νά πιστέψουμε τόν κύριο Γκατσιόφ (πράγμα πού, ύστερα άπ' όσα προηγήθηκαν, είναι βέβαια περισσότερο από παρακινδυνωμένο) καθόλου δέ συμβαίνει αυτό. Άντίθετα μάς διαβεβαιώνει μέ μιά περιφάνεια πού είναι πολύ χαρακτηριστική γιά τήν άποφή του: «Όσο γιά τίς συνεταιριστικές και πιστωτικές ένώσεις κατά τό γερμανικό (!) υπόδειγμα πού πριν λίγο καιρό μεταφυτεύτηκαν τεχνητά στην Ρωσία, ή πλειοψηφία των έργατών μας τίς δέχτηκε μέ πλήρεια άδιαφορία και χρεωκόπησαν σχεδόν παντού». Ο σύγχρονος συνεταιρισμός άπόδειξε τουλάχιστο ότι μπορεί νά εφαρμοστεί: επίκερδώς στην μεγάλη βιομηχανία (νηματοουργία και ύφαντουργία του Λάνκασιρ) και γιά δικό της λογαριασμό. Τό άρτέλ άποδείχτηκε ως τώρα όχι μόνο ότι είναι άνίκανο γι' αυτό, αλλά άκόμα κι ότι μέ τή μεγάλη βιομηχανία καταστρέφεται αναγκαστικά άν δέν εξέλιχτει παραπέρα.

Τήν κοινοτική ιδιοκτησία των ρώσων χωρικών τήν ανακάλυψε γύρω στό 1845 ό πρώτος κυβερνητικός σύμβουλος Χάξτχαουζεν και τή διατυμπάνισε στην κόσμο σάν κάτι τό έξαιρετικά ήαυμαστό, άν και ό Χάξτχαουζεν θά μπορούσε άκμα νά:

βρεί αρκετά όπολαιμάτά της στήν πατρίδα του, τή Βεσφαλία, και σάν κυβερνητικός όπάλληλος μάλιστα ήταν όποχρεωμένος νά τή γνωρίζει μέ άκριβεια. Γιά πρώτη φορά από τόν Χάξτχαουζεν έμαθε ό Χέρτσεν, πού ήταν ό ίδιος ρώσος γαιοχτήμονας, ότι οι χωρικοί του κατείχαν από κοινού τή γή, και πήρε άφορμή απ' αυτό γιά νά παραστήσει τούς ρώσους χωρικούς σάν τούς άληθινούς φορείς του σοσιαλισμού, σάν γεννημένους κομμουνιστές άπέναντι στους έργάτες της γερασμένης και σαπισμένης Δυτικής Εϋρώπης πού ήταν όποχρεωμένοι τεχνητά, βασανιστικά νά άφομειώσουν τό σοσιαλισμό. Από τόν Χέρτσεν αυτή, ή πληροφορία έφτασε στον Μπακούνιν κι από τόν Μπακούνιν στον κύριο Τκατσιόφ. "Άς τόν άκούσουμε :

“Ο «λαός μας... στή μεγάλη του πλειοψηφία είναι... ποτισμένος από τις άρχές της κοινής ιδιοκτησίας. Είναι, άν έπιτρέπεται νά έκφραστούμε έτσι, ίστοιχτώδικα, από παράδοση κομμουνιστής. Η ιδέα της συλλογικής ιδιοκτησίας είναι τόσο βαθιά ζυμωμένη μέ όλη τήν κοσμοθεωρία (θά δούμε άμέσως ως πού φτάνει ό κόσμος του ρώσου χωρικού) του ρωσικού λαού πού, τώρα πού ή κυβέρνηση άρχίζει νά καταλαβαίνει ότι ή ιδέα αυτή δέ συμβιβάζεται μέ τις άρχές μιας „καλοταχτοποιημένης“ κοινωνίας, και πού στο όνομα αυτών των άρχων θέλει νά μπάσει στή λαϊκή συνείδηση και στή ζωή του λαού τήν ιδέα της άτομικής ιδιοκτησίας, μπορεί νά τό καταφέρει αυτό μόνο μέ τή βοήθεια της ξεπολόγγης και του κνούτου. Άπ' αυτά βγαίνει καθαρά ότι ό λαός μας, άσχετα από τήν άμάθειά του, βρίσκεται πολύ πίο κοντά στο σοσιαλισμό από τούς λαούς της δυτικής Εϋρώπης, άν και οι λαοί αυτοί είναι πίο μερτωμένοι».

Στήν πραγματικότητα ή κοινοτική ιδιοκτησία στή γή είναι θεσμός πού τόν βρίσκουμε σέ χαμηλή βαθμίδα εξέλιξης σέ όλους τούς ίνδοευρωπαϊκούς λαούς από τις Ίνδies ως τήν Ίρλανδία και ακόμα και στους μαλαισιούς πού εξέλισσονται κάτω από ίνδική έπιροή, λχ. στή Γιάβα. Ακόμα τό 1608 ή κοινή ιδιοκτησία στή γή, πού υπήρχε στή νεοκατακτημένη βορεινή Ίρλανδία χρυσάμεψε στους άγγλους σάν πρόσχημα γιά νά κηρύξουν τή γή άδέσποτη (herrenlos) και σάν τέτια νά τήν δημεύσουν ύπέρ του στέμματος. Στις Ίνδies όπάρχει ως σήμερα όλόκληρη σειρά από μορφές κοινής ιδιοκτησίας. Στή Γερμανία ήταν γενική. Τά κοινοτικά χτήματα πού υπάρχουν ακόμα δω και κει είναι όπολαιμάτά της, έπίσης βρίσκονται, ίδιως στα

βουνά, συχνά ακόμα σαφή, ἔχνη προσωρινῶ μοιράσματος τῆς κοινοτικῆς γῆς κλπ. Τίς ἀκριβέστερες ἀποδείξεις καί λεπτομέρειες σχετικά μέ τήν ἀρχαία γερμανική κοινή ἰδιοκτησία μπορεῖ κανεῖς νά τίς διαβάσει στά διάφορα ἔργα τοῦ Μά ο υ ρ ε ρ, πού εἶναι κλασικά γι' αὐτό τό ζήτημα. Στή δυτική Εὐρώπη, μαζί καί στήν Πολωνία καί Μικρορωσία, σέ μιά ὀρισμένη βαθμίδα τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης, ἡ κοινή αὐτή ἰδιοκτησία μετατράπηκε σέ δεσμά, σέ τροχοπέδη τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καί παραμεριζόταν ὄλο καί περισσότερο. Στή Μεγαλορωσία ἀντίθετα (δηλ. στήν καθ'αυτὸ Ρωσία) διατηρήθηκε ὡς σήμερα καί ἔτσι ἀποδεικνύει πρῶτα πρῶτα ὅτι ἡ ἀγροτική παραγωγή καί οἱ ἀγροτικές κοινωνικές συνθήκες πού ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτήν, ὁρίζονται ἐδῶ ακόμα σέ πολύ ἀνεξέλιχτη μορφή, ὅπως καί πραγματικά συμβαίνει. Ὁ ρῶσος χωρικός ζεῖ καί κινεῖται μόνο στήν κοινότητά του, ὄλος ὁ ὑπόλοιπος κόσμος ὑπάρχει γι' αὐτόν μόνο ἑφ'όσον ἀνακατεύεται στήν κοινότητά του. Αὐτό εἶναι τόσο σωστό πού στά ρωσικά ἡ ἴδια λέξη, «μίρ», ἀπό τή μιά σημαίνει «κόσμος», καί ἀπό τήν ἄλλη «ἀγροτική κοινότητα». «Βές μίρ», («ὄλος ὁ κόσμος»), σημαίνει γιά τό χωρικό τή συγκέντρωση τῶν μελῶν τῆς κοινότητος. Ὅταν λοιπόν ὁ κύριος Τκατσιόφ μιλάει γιά τήν «κοσμοθεωρία» τῶν ρώσων χωρικών, προφανῶς ἔχει μεταφράσει λάθος τή ρωσική λέξη «μίρ». Αὐτή ἡ ἀπόλυτη ἀπομόνωση τῆς μίας ἀπό τήν ἄλλη τῶν ξεχωριστῶν κοινοτήτων πού δημιουργεῖ βέβαια σ' ὅλη τή χώρα τά ἴδια, κάθε ἄλλο ὅμως παρά κοινά συμφέροντα, ἀποτελεῖ τή φυσική βάση γιά τόν ἀνατολίτικο δεσποτισμῶ, καί ἀπό τίς Ἰνδίες ὡς τή Ρωσία αὐτή, ἡ μορφή τῆς κοινωνίας, παντοῦ ὅπου ἐπικράτησε, τόν παρήγαγε πάντα, πάντα ἐβρισκε σ' αὐτόν τό συμπλήρωμά της. Ὅχι μονάχα τό ρωσικό κράτος γενικά, μά ακόμα καί ἡ εἰδική του μορφή, ὁ τσαρικός δεσποτισμός, ἀντί νά κρέμεται στόν ἀέρα εἶναι: ἀναγκαῖο καί λογικό προτόν τῶν ρωσικῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, πού μ' αὐτές κατά τόν κύριο Τκατσιόφ, «δέν ἔχει τίποτα τό κοινό»!—Ἡ παραπέρα ἐξέλιξη τῆς Ρωσίας πρὸς τήν ἀστική κατεύθυνση θά κατέστρεφε καί δῶ σιγά-σιγά τήν κοινοτική ἰδιοκτησία, χωρίς νά χρειαστεῖ νά ἐπέμβει ἡ ρωσική κυβέρνηση μέ «τῆν ἐπιφολόγη καί τό κνοῦτο». Καί τόσο περισσότερο, πού τήν κοινοτική γῆ στή Ρωσία δέν τήν καλλιεργοῦν ἀπό κοινοῦ οἱ χωρικοί, ἔτσι πού νά μοιράζονται μόνο τό προϊόν, ὅπως γίνεται: ακόμα σέ μερικές περιοχές τῶν Ἰνδιῶν. Ἀντίθετα.

τή γῆ, τή μοιράζοντα: ἀπό καιρό σέ καιρό οἱ ἀρχηγοί τῶν οἰκογενειῶν, κ: ὁ καθένας καλλιεργεῖ τό μερτικό του γιά λογαριασμό του. Ἔτσι μπορεί νά ὑπάρχει μιὰ πολύ μεγάλη διαφορά καλοζωίας ἀνάμεσα στά μέλη, τῆς κοινότητας, κ: ἡ διαφορά αὐτή ὑπάρχει: στήν πραγματικότητα. Σχεδόν παντοῦ ὑπάρχουν ἀνάμεσα τους μερικοί πλούσιοι χωρικοί—κάπου-κάπου καί ἐκατομμυριοῦχοι:—πού παίζουν τό ρόλο τῶν τοκογλύφων καί ξεζουμίζουν τή μάζα τῶν χωρικῶν. Κανένας δέν τό ξέρει αὐτό καλύτερα ἀπό τόν κύριο Τκατσιόφ. Ἐνῶ στούς γερμανούς ἐργάτες λέει πῶς ἀπό τό ρῶσο ἀγρότη, ἀπ' αὐτόν τέν ἐνστιχτώδικο καί ἀπό παράδοση κομμουνιστή, μόνο μέ τό κνοῦτο καί τήν ξιφολόγη θά μπορούσαν νά βγάλουν τήν «Ἰδέα τῆς συλλογικῆς ιδιοκτησίας», στό γραμμένο ρωσικά βιβλιαράκι του καί στή σελ. 15 λέει: «ἀνάμεσα στούς ἀγρότες ἀναπτύσσεται μιὰ τάξη ἀπό τ ο κ ο γ λ ύ φ ο υ ς (кулаков) ἀγοραστές καί μισθωτές χτημάτων τῶν χωρικῶν καί τοῦ ἀρχοντολογιοῦ—μιὰ ἀγροτική ἀριστοκρατία». Πρὸκειται: γιά βδέλες τῆς ἴδιας κατηγορίας πού περιγράψαμε λεπτομερειακά πιό πάνω.

Αὐτό πού ἔδωσε τό βαρύτερο πλήγμα στήν κοινοτική ιδιοκτησία ἦταν πάλι ἡ κατάργηση τῶν ἀγγαρειῶν. Στό ἀρχοντολεῖ δόθηκε τό μεγαλύτερο καί καλύτερο μέρος τῆς γῆς. Στούς χωρικούς μόλις ἔμεινε ἀρκετό, συχνά ὄχι ἀρκετό κομάτι γῆς γιά νά ζήσουν. Ἀκόμα δόθηκαν στό ἀρχοντολεῖ τὰ δάση. Τά καυσόξυλα καί τήν ξυλεία γιά τό ἐργαστήρι του καί γιά οἰκοδομές, πού πρῶτα ὁ χωρικός τήν ἐπαιρνε ἐλεύθερα ἀπό τό δάσος, πρέπει τώρα νά τὰ ἀγοράζει. Ἔτσι ὁ χωρικός δέν ἔχει: τώρα τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπό τό σπίτι του καί τό γυμνό κομάτι γῆς, χωρίς τὰ μέσα νά τήν καλλιεργήσει, καί συνήθως ὄχι ἀρκετή γῆ γιά νά διατηρηθεῖ αὐτός καί ἡ οἰκογένειά του ἀπό τή μιὰ σοδιά στήν ἄλλη. Κάτω ἀπό τέτιες συνθήκες καί κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν φόρων καί τῆς τοκογλυφίας ἡ κοινοτική ιδιοκτησία στή γῆ δέν εἶναι πιά εὐεργέτημα, μετατρέπεται σέ δεσμά! Οἱ χωρικοί τό σκάζουν συχνά ἀπ' τὰ δεσμά αὐτά, μέ, ἢ χωρίς τήν οἰκογένειά τους, γιά νά ζήσουν σάν πλανῆδιοι ἐργάτες κ: ἀφήνουν πίσω τους τί, γῆ τους¹.

¹ Γιά τήν κατάσταση τῶν χωρικῶν οὐγκρινε ἀνάμεσα σ: ἄλλα τήν ἐπίσημη ἐκθεση τῆς κυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς γ: α τήν ἀγροτική παραγωγή (1873), ἐπίσης τό ἔργο τοῦ Σκάλντιν, «Възколуцъе въ столцѣ», («Στήν ἀπόμαρη ἐπαρχιακή γωνιά καί στήν πρωτεύουσα»), Πετροῦπολη 1870. Τό τελευταίον εἶναι ἔργο ἑνός συντηρητικοῦ φιλελεύθερου. (Σημείωση τοῦ Ἰ. Π. Ζ. ἑλ.ς.)

Έτσι βλέπουμε ότι η κοινοτική ιδιοκτησία στη Ρωσία έχει ξεπεράσει από καιρό την εποχή της ανθισής της και κατά τα φαινόμενα τραβα προς τη διάλυσή της. Ωστόσο υπάρχει ασφαλώς η δυνατότητα, αυτή την κοινωνική μορφή να την περάσουν σε ανώτερη μορφή, αν διατηρηθεί ώσπου να ώριμάσουν γι' αυτό οι συνθήκες και αν φανεί εξέλιξιμη, έτσι πού οι χωρικοί να μην καλλιεργούν πιά τη γη, χωρισμένοι, μά από κοινού¹, να την περάσουν σ' αυτή, την ανώτερη μορφή χωρίς οι ρώσοι χωρικοί να χρεαστεί να διανύσουν την ενδιάμεση βαθμίδα της αστικής κομμουνιστικής ιδιοκτησίας. Αυτό όμως μπορεί να συμβεί μόνο αν στη δυτική Ευρώπη πραγματοποιηθεί νικηφόρα ή προλεταριακή, επανάσταση πριν ακόμα από την πλήρη κατάρρευση της κοινοτικής ιδιοκτησίας, και δημιουργήσει έτσι για το ρώσο χωρικό τις προϋποθέσεις γι' αυτό το πέρασμα, ιδίως τις όλικές προϋποθέσεις πού τις χρειάζεται, για να κάνει την άνατροπή σ' όλο του το γεωργικό σύστημα, άνατροπή πού αναγκαστικά συνδέεται μ' αυτό το πέρασμα. Πρόκειται λοιπόν για καθαρό κομμουνισμό όταν ο κύριος Τκατσιόφ λέει ότι οι ρώσοι χωρικοί, αν και «ιδιοκτήτες», βρίσκονται «πίο κοντά στο σοσιαλισμό» από τους άχτιμόνες εργάτες της δυτικής Ευρώπης. Όλοτετα αντίθετα. Αν μπορεί νατι να σώσει ακόμα τη ρωσική κοινοτική ιδιοκτησία και να της δώσει την ευκαιρία να μετατραπεί σε καινούργια, πραγματικά βιώσιμη μορφή, αυτό είναι ή προλεταριακή επανάσταση στη δυτική Ευρώπη.

Έξισου εύκολα όπως με την οικονομική επανάσταση, τά βολεύει ο κύριος Τκατσιόφ και με την πολιτική. Ο ρωσικός λαός, λέει, «διαμαρτύρεται άσταμάτητα» ενάντια στη δουλεία, πότε με τη μορφή, «θρησκευτικών αιρέσεων... άρνησης πληρωμής των φόρων... με ληστρικές συμμορίες (οι γερμανοί εργάτες θά συγχάιρουν τόν έαυτό τους, ότι έτσι ο Σίντερχανες² είναι ο πα-

¹ Στην Πολωνία, ιδιαίτερα στο κυβερνητο Γκρόντο, όπου με την εξέγερση του 1863 το άρχοντολί έχει καταστραφεί στο μεγαλύτερο του μέρος, άγοραζουν ή μισθώνουν οι χωρικοί τώρα συχνά χτήματα του άρχοντολογίου και τά καλλιεργούν άμοίραστα γις κοινό λογαριασμό. Κι οι χωρικοί αυτοί από αϊώνες τώρα έάν έχουν πιά κοινοτική ιδιοκτησία και έάν είναι μεγαλύτεροι, μά πολωνοί, λιθουανοί και λευκορωσοί. (Σημείωση του Ένγκελς).

² Παρατσούκλι (Γιάνης ο θάδρης) του γερμανού άρχιληστή Γιόχαν Μπούκλερ, πού έθρασε στην περιοχή του Μέσου Ρήνου. Πιάστηκε και εκτελέστηκε τό 1803 (Σημ. Σύντ.).

τέρας της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας)... μέ εμπρησμούς... και γι' αυτό μπορεί νά ονομάσει κανείς τό ρωσικό λαό έννοι-
χτώδη επανάστατη». Κι έτσι ό Τκατσιόφ είναι πεισμένος ότι
«χρειάζεται μόνο νά ξυπνήσουν ταυτόχρονα σέ πολλά μέρη τό
συσσωρευμένο αίσθημα της πίκρας και της δυσαρέσκειας, πού...
πάντα βράζει: στά στήθια του λαού μας». Τότε «θά συν-
τελεστεί πιά άπό μόνη της ή συνένωση των επαναστα-
τικών δυνάμεων, και ό άγώνας... θά πρέπει νά τελειώσει: εύ-
νοϊκά γιά τήν ύπόθεση του λαού. 'Η πραχτική άνάγκη, τό έν-
στιχτο της αυτοσυντήρησης» πετυχαίνουν τότε όλότελα από μό-
να τους «μιά γερή και άδιάσπαστη συμμαχία ανάμεσα στις δια-
μαρτυρόμενες κοινότητες».

Πιό εύκολα και πιό ευχάριστα δέ μπορείς καθόλου νά
φανταστείς μιά επανάσταση. Φτάνει κανείς ν' άρχισι: σύγχρο-
να τήν εξέγερση σέ τρεις-τέσσερες μεριές κι ό «ένστιχτώδης
επανάστατης», ή «πραχτική άνάγκη», τό «αίσθημα της αυτοσυν-
τήρησης» θά κάνουν όλα τ' άλλα «άπό μόνα τους». Γιατί λοι-
πόν άφοδύ πρόκειται γιά μιά τέτια εύκολια παιχνιδιού δέν
έκαναν από καρό τήν επανάσταση, δέν άπελευθέρωσαν τό λάε
και δέν μετάρεψαν τή Ρωσία σέ ύποδειγματική χώρα του σο-
σιαλισμού; Αυτό είναι πιά άκατανόητο.

Στήν πραγματικότητα τά πράγματα είναι έντελώς διαφορετι-
κά. 'Ο ρωσικός λαός, αυτός ό «ένστιχτώδης επαναστάτης», έχει
βέβαια κάνει αναρίθμητες μονωμένες άγροτικές εξέγερσεις ένάντια
στό άρχοντολόι και ένάντια σέ μονωμένους κρατικούς ύπαλ-
λήλους, μά ποτέ ένάντια στόν τσάρο, έκτος άν έμπαινε
έπικεφαλής του ένας ψεύτικος τσάρος και διεκδικούσε το
θρόνο. 'Η τελευταία μεγάλη εξέγερση των χωρικών τόν καρό της
Αικατερίνης II μπήρσε νά γίνει: μόνο γιατί ό 'Εμίλιαν Που-
γκατσιόφ παρουσιάστηκε σάν σύζυγός της, σάν Πέτρος ό III πού
τάχα δέν τόν είχε δολοφονήσει ή γυναίκα του, μά τόν έξεθρό-
νισε και τόν έριξε στή φυλακή άπ' όπου όμως δραπέτευσε. 'Ο
τσάρος αντίθετα είναι ό επίγειος θεός του ρώσου χωρικού:
«до бога високое, до царя далеко», («ό θεός βρισκεται ψηλά και
ο τσάρος μακριά»), νά ή κραυγή πού βγάξει στή δυστυχία του.
Δέν ύπάρχει άμφιβολία δε: ή μάζα του άγροτικού πληθυσμού,
ιδίως ύστερα από τήν κατάργηση των άγγαρειών, έφτασε σέ
κατάσταση πού της επιβάλλει: όλο και περισσότερο τόν άγώνα
και ένάντια στήν κυβέρνηση και ένάντια στόν τσάρο. Μά τό

παραμύθι για τόν «ένοστιχτώδη έπαναστάτη» πρέπει νά δοκιμάσει νά τό πουλήσει άλλου ό κύριος Τκατσιόφ.

“Άλλωστε, άκόμα κι αν ή μάζα τών ρώσων άγροτών ήταν όσο θέλετε ένοστιχτώδης έπαναστατική, άκόμα κι αν φανταστούμε ότι θά μπορούσαν νά γίνονται έπαναστάσεις επί παραγγελία, όπως φτιάχνουν ένα κλαδωτό τσίτι ή μιá τοαγιέρα— άκόμα και τότε, ρωτώ, επιτρέπεται σ' έναν άνθρωπο πού πέρασε τά δώδεκα χρόνια τής ζωής του νά φαντάζεται τήν πορεία μιáς έπανάστασης μέ τόσο παραπαιδιακίσιο τρόπο, όπως γίνεται: έδώ; Και νά σκεφτούμε ότι αυτά γράφτηκαν άφου άπότυχε προηγούμενα τόσο λαμπρά ή πρώτη έπανάσταση πού σκαρώθηκε σύμφωνι μ' αυτό τό μπακουινικό πρότυπο—ή έπανάσταση του 1873 στήν Ίσπανία. Και κει άρχισαν σύγχρονα σέ διάφορες μεριές. Και κει λογάριάζαν ότι ή πραχτική ανάγκη, τό ένοστιχο τής αυτόσυντήρησης άπό μόνα τους θά δημιουργούσαν μιá γερή και αδιάσπαστη συμμαχία ανάμεσα στίς διαμαρτυρούμενες κοινότητες. Και τί έγινε; Ή κάθε κοινότητα, ή κάθε πόλη υπεράσπισε μένο τόν έαυτό της. Ούτε λόγος έγινε για άμοιβαία ύποστήριξη και μόνο μέ 3000 άντρες ό Παβιάς* νίκησε τή μιá πόλη ύστερα άπό τήν άλλη και έβαλε τέλος σ' όλο τό άναρχικό μεγαλειο (βλ. τό άρθρο μου «Οί μπακουινιστές επί τό έργον», όπου αυτά περιγράφονται λεπτομερικά).

Καμιá άμφιβολία ότι ή Ρωσία βρίσκεται στά πρόθυρα τής έπανάστασης. Τά οικονομικά έχουν ύποσκαφτεί όσο δέ σηκώνει άλλο. Ή φορολογική μηχανή χρεωκέπησε, σ' τόκει τών παλιών κρατικών χρεών πληρώνονται μέ νέα δάνεια και κάθε νέο δάνειο συναντά μεγαλύτερες δυσκολίες. Και μόνο μέ τό πρόσχημα τής κατασκευής νέων σιδηροδρομικών γραμμών μπορούν άκόμα νά βρίσκουν λεφτά! Ή διοίκηση ήταν άπό άνέκαθεν πέρα για πέρα διεφθαρμένη. Οί ύπάλληλοι ζούν περισσότερο άπό κλοπές, δωροδοκίες και έκβιασμούς παρά άπό τό μισθό τους. “Όλη ή άγροτική παραγωγή—πού έχει τή μεγαλύτερη σπουδαιότητα για τή Ρωσία—βρίσκεται σέ πλήρη άναστάτωση μέ τήν κατάρρηση τής δουλοπαροικίας τό 1861. Ή μεγάλη γαιοκτησία βρίσκεται χωρίς άρκετές έργατικές δυνάμεις, οί χωρικοί χωρίς άρκετή γη, τσακισμένοι άπό τούς φόρους, ξεζουμισμένοι άπ' τούς τοκογλόφους. Τό γεωργικό εισόδημα έλαττώνεται άπό χρόνο σέ

* Ίσπανός μοναρχικός στρατηγός. (Σημ. Μστ.)

χρόνο. Καί ὅλο αὐτό τό σύνολο πού συγκρατεῖται κοπιαστικά καί ἐξωτερικά μ' ἕναν ἀνατολίτικο δεσποτισμό, πού τήν αὐθαιρσία του δέ μπορούμε ἐμεῖς στή Δύση οὔτε νάί νά τή φανταστοῦμε, μ' ἕναν δεσποτισμό πού ὄχι μόνο ἀπό μέρα σέ μέρα ἐρχετα: σέ χτυπητή σύγκρουση μέ τίς ἀντιλήψεις τῶν φωτισμένων τάξεων καί ἰδίως μέ τίς ἀντιλήψεις τῆς γοργά ἀναπτυσσόμενης ἀστικής τάξης τῆς πρωτεύουσας, μά πού καί μέ τό σημερινό του φορέα τάχει χαμένα, πού κάνει σήμερα παραχωρήσεις στό φιλελευθερισμό γιά νά τίς πάρει πάλι πίσω αὖρις κατατρομαγμένος, καί πού ἔτσι χάνει ὅλο καί περισσότερο κάθε ὑπέληψη. Στό μεταξύ μέσα στά φωτισμένα στρώματα τοῦ ἔθνους πού συγκεντρώνονται στήν πρωτεύουσα δυναμώνει ἡ συνείδηση ὅτι αὐτή ἡ κατάσταση εἶναι ἀβάσταχτη, ὅτι ζυγώνει ἡ ἀνατροπή, καί ἡ αὐταπάτη ὅτι θά μπορούσαν νά διοχετεύσουν αὐτή τήν ἀνατροπή σέ μιάν ἡσυχῆ συνταγματική καίτη. Ἐδῶ ἐνώνονται ὅλοι οἱ ὅροι τῆς ἐπανάστασης, τῆς ἐπανάστασης πού θά τήν ἀρχίσουν οἱ ἀνώτερες τάξεις τῆς πρωτεύουσας, ἰσως μάλιστα ἡ ἴδια ἡ κυβέρνησις, οὐ οἱ ἀγρότες ὅμως πρέπει νά τήν ὀδηγήσουν γρήγορα πέρα καί πάνω ἀπό τήν πρώτη συνταγματική τῆς φάση. Μιάς ἐπανάστασης πού γιά ὅλη τήν Εὐρώπη θά ἔχει τή μεγαλύτερη σπουδαιότητα καί μόνο γιατί μ' ἕνα χτύπημα θά ἐκμηδενίσει τήν ὡς τά τώρα ἀθικτὴ ἐφεδρεία ὅλης τῆς ἐσρωπαϊκῆς ἀντιδράσης. Αὐτή ἡ ἐπανάστασις ζυγώνει σίγουρα. Μόνο δύο γεγονότα μπορούν νά τήν ἀναβάλλουν ἀκόμα: ἕνας νικηφόρος πόλεμος ἐνάντια στήν Τουρκία ἢ τήν Αὐστρία, πού γι' αὐτόν χρειάζονται χρήματα καί σίγουρες συμμαχίες ἢ μιὰ πρόωρη προσπάθεια ἐξέγερσης, πού θά ξαναρίξει στήν ἀγκαλιά τῆς κυβέρνησης τίς ἰδιοχτήριες τάξεις.

Γράφηκε ἀπό τόν Φρίτριχ Ἐνγκελ:
τόν Ἀπρίλη τοῦ 1875.

Σύμφωνα μ' ἐτό «Φόλκστατ», ἀφοῦ
ταραβλήθηκε γιά τίς ἐκδόσεις
τοῦ 1875 καί τοῦ 1894.

Δημοσιεύθηκε τό 1875 στό «Φόλκστατ»
καί τόν ἴδιο χρόνο βγήκε σέ
βιβλιοθήκη.

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ
ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ νεότερη ἔρευνα τῆς φύσης, ἡ μόνη πού ἔφτασε σέ ἐπι-
στημονική, συστηματική, ὀλέπλευρη ἀνάπτυξη, ἀντίθετα ἀπό τίς
μεγαλοφυεῖς διαισθήσεις στή φιλοσοφία τῆς φύσης τῶν ἀρχαίων
καί ἀπό τίς ἐξαιρετικά σημαντικές, μά σποραδικές ἀνακαλύψεις
τῶν ἀράβων, πού οἱ περισσότερες πέρασαν χωρὶς ἀποτέλεσμα—
ἡ νεότερη ἔρευνα τῆς φύσης, καθὼς κι ὅλη ἡ νεότερη ἱστορία,
χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιβλητική ἐκείνη ἐποχή, πού ἐμεῖς οἱ
γερμανοὶ τὴν ὀνομάζουμε μεταρύθμιση, ἀπὸ τὴν ἐθνική συμφο-
ρὰ πού μᾶς βρῆκε τότε, οἱ γάλλοι τὴ λένε Ἐναγέννηση καί οἱ
ἴταλοι cinquecento¹, καί πού κανένα ἀπ' αὐτὰ τὰ ὀνόματα
δέν τὴν ἐκφράζει ἐξαντλητικά. Εἶνα: ἡ ἐποχὴ πού ἀρχίζει μέ
τὸ δευτέρο μισθὸ τοῦ δέκατου πέμπτου αἰῶνα. Ἡ βασιλεία, στη-
ριζόμενη στὸς ἀστὸς τῶν πόλεων, ἔσπασε τὴ δύναμη τοῦ
φεουδαρχικοῦ ἀρχοντολογοῦ καί θεμέλιωσε τίς μεγάλες μοναρ-
χίες, πού οὐσιαστικά στηρίζονται στὴν ἐθνότητα, ὅπου ἀνα-
πτύχθηκαν τὰ νεότερα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη καί ἡ νεότερη ἀστική,
κοινωνία. Καί τὸν καιρὸ πού οἱ ἀστοὶ καί τὸ ἀρχοντολόγῳ ἦταν
ἀκέμα στὰ μαχαίρια, ὁ πόλεμος τῶν χωρικῶν στή Γερμανία
ἀνάγγελε προφητικά τοὺς μελλοντικούς ταξικούς ἀγῶνες, ὀδη-
γώντας στή σκηνὴ ὄχι μόνο τοὺς ἀγανακτισμένους χωρικούς—
αὐτὸ δέν ἦταν καινούργιο πράγμα πιά—μὰ πίσω τους καί τοὺς
πρόλετορους τοῦ σημερινοῦ προλεταριάτου, μέ τὴν κόκκινη σημαία

¹ Δηλαθὴ XVI αἰῶνα. (Σημ. Σόντ.)

στό χέρι και μέ τό αίτημα τῆς κοινοκτημοσύνης τῶν ἀγαθῶν στά χεῖλια. Στά χειρόγραφα πού διασώθηκαν ἀπό τήν πτώση τοῦ Βυζαντίου, στά ἀρχαία ἀγάλματα πού τά ξέθαψαν ἀπό τά ἐρείπια τῆς Ρώμης, ἀνοίγontan ἕνας νέος κόσμος μπροστά στήν ἐκπληχτή Δύση, ἡ ἑλληνική ἀρχαιότητα. Μπρός στίς φωτεινές της μορφές χάνονταν τά φαντάσματα τοῦ μεσαίωνα. Ἡ Ἰταλία ὀψώθηκε σέ μιάν ἀφάνταστη ἀνθιση τῆς τέχνης, πού φάνηκε σάν ἀντανάκλαση τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος και πού δέν τή ξανάφτασαν ποτέ πιά. Στήν Ἰταλία, τή Γαλλία, τή Γερμανία γεννήθηκε μιá νέα λογοτεχνία, ἡ πρώτη νεότερη λογοτεχνία. Ἡ Ἀγγλία και ἡ Ἰσπανία ἔζησαν ἀμέσως κατόπι τήν κλασική λογοτεχνική ἐποχή τους. Τά ὄρια τοῦ παλίου orbis terrarum¹ ἔσπασαν. Μόλις τώρα οἱ ἄνθρωποι ἀνακάλυπταν πραγματικά τή γῆ και ἔμπαιναν τά θεμέλια γιά τό κατοπινó παγκόσμιο ἐμπόριο και γιά τό πέρασμα τῆς βιοτεχνίας στή μανιφακτούρα, πού μέ τή σειρά της ἔγινε ἀφετηρία γιά τή νεότερη μεγάλη βιομηχανία. Ἡ πνευματική διχτατορία τῆς ἐκκλησίας ἔσπασε. Οἱ γερμανικοί (germanische) λαοί στήν πλειοψηφία τους τήν ἀποτίναξαν ἀμεσα και προσχώρησαν στέν προτεσταντισμό, ἐνῶ στούς ρωμανικούς λαούς ὄλο και περισσότερο ριζωνε και προετοίμαζε τόν ὀλισμό τοῦ XVIII αἰῶνα μιá χαρούμενη ἐλευθεροφροσύνη πού τήν πήρανε ἀπό τούς ἀραβες και πού τήν ἔτρεφε ἡ ἑλληνική φιλοσοφία πού μόλις εἶχε ἀνακαλυφθεῖ.

Ἦταν ἡ μεγαλύτερη προοδευτική ἀνατροπή πού ὤς τά τότε εἶχε ζήσει ἡ ἀνθρωπότητα, μιá ἐποχή πού χρειαζόταν γίγαντες και γεννοῦσε γίγαντες, γίγαντες τῆς σκέψης, τοῦ πάθους και τοῦ χαρακτήρα, τῆς πολυμέρειας και τῆς μάθησης. Οἱ ἄνδρες πού θεμέλιωσαν τή οὐγγχρονη κυριαρχία τῆς ἀστικῆς τάξης, ἦταν ὅ,τι ἄλλο θέλετε ἐκτός ἀπό ἀστικά στενοκέφαλοι ἄνθρωποι. Ἀντίθετα, τούς ἀγγιζε μέ τήν πνοή του, περισσότερο ἢ λιγότερο, ὁ ριψοκίνδυνος χαρακτήρας τῆς ἐποχῆς. Δέν ὑπῆρχε τότε σχεδόν κανένας σπουδαῖος ἄνδρας πού νά μὴν ἔχει κάνει μακρυνά ταξίδια, πού νά μὴν μιλοῦσε τέσσερις ἢ πέντε γλώσσες, πού νά μὴ διακριθῆκε σέ περισσότερες εἰδικότητες. Ὁ Λεονάρδο ντά Βίντσι δέν ἦταν μονάχα μεγάλος ζωγράφος, μά και μεγάλος μαθηματικός, μηχανολόγος και μηχανικός, πού οἱ πιό δια-

¹ Orbis terrarum, ἐπιλέξει ἐγγήινος κύκλος, ὀνομασία τοῦ κόσμου, βλῆς τῆς γῆς ἀπό τούς ἀρχαίους ρωμαίους. (Σημ. Σόντ.)

φορετικοί κλάδοι της φυσικής τοῦ ὀφείλουν σπουδαίως ἀνακαλύψαι. Ὁ Ἄλμπρεχτ Ντύρερ ἴταν ζωγράφος, χαράκτης, γλύπτης, ἀρχιτέκτονας καί ἐκτός ἀπ' αὐτά ἐφεῖρε κι ἕνα ὀχυρωματικό σύστημα πού περιέχει κιόλας κάμποσες ἀπό τίς ἰδέες πού τίς ξαναδέχτηκαν πολύ ἀργότερα ὁ Μονταλαμπέρ καί ἡ νεότερη γερμανική ὀχυρωματική. Ὁ Μακιαβέλι ἴταν πολιτικός ἀντρας, ἱστοριογράφος, ποιητής, καί σύγχρονα ὁ πρῶτος ἀξιωμαθὲνυτος στρατιωτικός συγγραφέας τῆς νεότερης ἐποχῆς. Ὁ Λοβθῆρος δέ σάρωσε μόνο τὴν κέπρο τοῦ Αὐγείου τῆς ἐκκλησίας, μά καί τῆς γερμανικῆς γλώσσας, διμμιούργησε τό νεότερο γερμανικό πεζό λόγο καί σύνθεσε τό κείμενο καί τὴ μελωδία του ὕμνου ἐκείνου τοῦ γιομάτου πίστη στή νίκη, πού ἐγινε ἡ Μασσαλιώτικα τοῦ XVI αἰῶνα. Τούς ἥρωες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δέν τούς εἶχε ἀκόμα ὑποδουλώσει ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, πού τὴν περιοριστική ἐπίδρασή της πού κάνει τούς ἀνθρώπους μονόπλευρους τὴ νιώθουμε τόσο συχνά στοὺς διαδόχους τῆς. Αὐτό ὅμως πού τὴν χαρακτηρίζει ἰδιαιτέρως, εἶναι ὅτι σχεδόν ὅλοι τους ζοῦν μέσα στὴν κίνηση τῆς ἐποχῆς, ζοῦν καί κινοῦνται μέσα στὸν πραχτικό ἀγῶνα, ὅτι παίρουν θέση καί συμμετέχουν στὸν ἀγῶνα, ὁ ἕνας μὲ τό λόγο καί μὲ τὴν πέννα, ὁ ἄλλος μὲ τό σπαθί, πολλοί καί μὲ τὰ δυό. Ἀπ' αὐτοῦ πηγάζει καί κείνος ὁ πλοῦτος καί ἡ δύναμη τοῦ χαρακτηῖρα πού τούς κάνει ἀκέραιους ἀντρες. Οἱ σοφοί τοῦ γραφείου εἶναι ἐξαιρέσεις: εἶναι ἡ ἀνθρωποι δεύτερης καί τρίτης σειρᾶς, ἡ προσεχτικοί φιλισταῖοι πού ἐξέ θέλουν νά τσουρουφλίσουν τὰ δάχτυλά τους.

Καί ἡ ἐρευνα τῆς φύσης κινιόταν κι αὐτὴ τότε μέσα στή γενική ἐπανάσταση καί ἴταν καί ἡ ἴδια πέρα γιά πέρα ἐπαναστατική, ἀφοῦ καί ἡ ἴδια εἶχε νά καταχτήσῃ μὲ τὴν πάλη τό δικαίωμα τῆς ὑπαρξῆς. Χέρι μὲ χέρι μὲ τούς μεγάλους ἰταλούς, πού ἀπ' αὐτοὺς χρονολογεῖται ἡ νεότερη φιλοσοφία, ἔδοσε τούς μάρτυρες τῆς σά ὀλοκαυτώματα καί στίς φυλακῆς τῆς Ἱερῆς Ἐξέτασης. Καί εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι οἱ προτεστάντες ξεπέρασαν τούς καθολικούς στὸν κατατρεγμό τῆς ἐλεύθερης ἐρευνας τῆς φύσης. Ὁ Καλβίνος ἐκάψε τὸν Σερβέτ, ὅταν ἴταν ἔτοιμος ν' ἀνακαλύψῃ τὴν κυκλοφορία τοῦ ἀῖματος καί μάλιστα ἐβαλε νά τὸν ψήνουν δυό ὀλόκληρες ὥρες ζωντανό, ἐνῶ ἡ Ἱερὴ Ἐξέταση τουλάχιστο ἀρκέστηκε ἀπλῶς νά κάψῃ τὸν Τζιορντάνο Μπροῖνο.

Ἡ ἐπαναστατικὴ πράξη πού μ' αὐτὴν ἡ ἐρευνα τῆς φύσης

κήρυξε τήν ανεξαρτησία της και πού Ισοδυναμούσε μέ τό κάψιμο τής παπικῆς βούλας ἀπό τόν Λούθηρο, ἦταν ἡ ἐκδοση τοῦ ἀθάνατου ἔργου ὅπου ὁ Κοπέρνικος, ἀν καί δειλὰ καί σάν νά λέμε μόλις στό κρεβάτι τοῦ θανάτου του, ἔριξε τό γάντι στήν ἐκκλησιαστική αὐθεντία στά ζητήματα τῆς φύσης. Ἀπό τότε χρονολογεῖται ἡ χειραφέτηση τῶν φυσικῶν ἐρευνῶν ἀπό τή θεολογία, ἔστω κι ἂν τό ξεκαθάρισμα τῶν ξεχωριστῶν ἀμοιβαίων ἀπαιτήσεων παρατάθηκε ὡς τίς μέρες μας καί σέ πολλά κεφάλια δέν ἔχει ἀκόμα καθόλου ὀλοκληρωθεῖ. Μά ἀπό τότε προχώρησε καί ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν μέ γιγάντια βήματα καί κέρδισε ἀναλογικά σέ δύναμη, ἂν μπορούμε νά ἐκφραστοῦμε ἔτσι, τό τετράγωνο τῆς (χρονικῆς) ἀπόστασης ἀπό τό σημεῖο τῆς ἀφετηρίας της. Ἦταν σάν νά ἐπρόκειτο ν' ἀποδειχτεῖ στόν κόσμο ὅτι ἀπό δῶ κι ἔμπρός γιά τό ἀνώτατο προλόν τῆς ὀργανικῆς ὕλης, γιά τό ἀνθρώπινο πνεῦμα, ἰσχύει ὁ ἀντίστροφος νόμος κίνησης ἀπό τό νόμο πού ἰσχύει στήν ἀνόργανη ὕλη.

Ἡ κύρια ἐργασία στήν πρώτη περίοδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πού τώρα εἶχε ἀρχίσει ἦταν νά γίνουν κύριοι τοῦ ὀλικοῦ πού εἶχαν ἄμεσα στή διάθεσή τους. Στούς περισσότερους τομείς ἔπρεπε ν' ἀρχίσουν ἀπό τό ἄλφα. Ἡ ἀρχαιότητα εἶχε κληροδοτήσει τόν Εὐκλείδη καί τό πτολεμαϊκό ἡλιακό σύστημα, οἱ ἄραβες τή δεκαδική ἀριθμηση, τίς ἀρχές τῆς ἀλγεβρας, τούς νεότερους ἀριθμούς καί τήν ἀλχημεία. Ὁ χριστιανικός μεσαιῶνας δέν εἶχε κληροδοτήσει ἀπολύτως τίποτα. Ἀναγκαστικά σ' αὐτή τήν κατάσταση ἡ στοιχειοθέστερη φυσική ἐπιστήμη, ἡ μηχανική τῶν γήινων καί οὐράνιων σωμάτων, πήρε τήν πρώτη θέση καί πλάι σ' αὐτήν, καί ὀπηρετώντας την, ἡ ἀνακάλυψη καί ἡ τελειοποίηση τῶν μαθηματικῶν μεθόδων. Ἐδῶ συντελέστηκαν μεγάλα πράγματα. Στό τέλος τῆς περιόδου, πού χαρακτηριστικοί ἐκπρσωποί της ἦταν ὁ Νεύτων καί ὁ Λινατος, ὀρῖσκουμε νά ἔχουν φτάσει σέ κάποια ὀλοκλήρωση οἱ κλάδοι αὐτοί τῆς ἐπιστήμης. Οἱ κυριότερες μαθηματικές μέθοδες ἔχουν καθιερωθεῖ στίς κύριές τους γραμμές. Ἡ ἀναλυτική γεωμετρία κορῖως ἀπό τόν Καρτέσιο, οἱ λογάριθμοι ἀπό τόν Νάπιέ, ὁ διαφορικός καί ὁ ὀλοκληρωτικός λογισμός ἀπό τόν Λάιμπνιτς καί ἰσως ἀπό τόν Νεύτωνα. Τό Ἰδιο ἰσχύει γιά τή μηχανική τῶν στερεῶν σωμάτων, πού οἱ βαρκοί της νόμοι: ξεκαθαρίστηκαν μιά γιά πάντα. Τέλος, στήν ἀστρονομία τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος ὁ Κέπλερ εἶχε ἀνακαλύψει τούς νόμους κίνησης τῶν πλανητῶν καί ὁ Νεύτων τούς εἶχε συλλάβει ἀπὸ

τή σκοπιά τῶν γενικῶν νόμων κίνησης τῆς ὕλης. Οἱ ἄλλοι κλάδοι τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν βρισκόνταν πολύ μακριά ἀκέμα κι ἀπ' αὐτή τήν προσωρινή ὀλοκλήρωση. Ἡ μηχανική, τῶν ρευστῶν σωμάτων καί τῶν ἀερίων τήν ἐπεξεργάστηκαν περισσότερο μόλις κατά τό τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου¹. Ἡ καθαυτοῦ φυσική δέν εἶχε ἀκέμα ξεπεράσει τίς πρώτες τῆς ἀρχές, ἀν ἐξαιρέσουμε τήν ὀπτική πού οἱ ἐξαιρετικῆς τῆς πρόοδος προκλήθηκαν ἀπό τίς πραχτικές ἀνάγκες τῆς ἀστρονομίας. Ἡ χημεία μέλις χειραφετιόταν μέ τή φλογιστική θεωρία² ἀπό τήν ἀλχημεία. Ἡ γεωλογία δέν εἶχε ἀκέμα ξεπεράσει τό ἐμβρυακό στάδιο τῆς ὀρυκτολογίας, καί ἐπομένως ἡ παλαιοντολογία δέ μπορούσε ἀκόμα καθόλου νά ὀπάχει. Τέλος, στό πεδίο τῆς βιολογίας ἀσχολοῦνταν ἀκόμα ὀσιαστικά μέ τή συλλογή καί τό πρώτο κοσκίνισμα τοῦ τεράστιο ὀλικοῦ, τόσο τοῦ βοτανικοῦ καί ζωολογικοῦ, ὄσο καί τοῦ ἀνατομικοῦ καί τοῦ καθαυτοῦ φυσιολογικοῦ. Γιά τή σύγκριση τῶν μορφῶν ζωῆς ἀνάμεσά τους, γιά τήν ἔρευνα τῆς γεωγραφικῆς τους διάδοσης, γιά τούς κλιματολογικούς κλπ. ὄρους τῆς ὕπαρξῆς τους, δέ μπορούσε ἀκόμα ὀδε καί λόγος νά γίνεται. Ἐδῶ μόνο ἡ βοτανική καί ἡ ζωολογία εἶχαν φτάσει μιά κάποια κατά προσέγγιση ὀλοκλήρωση μέ τόν Λινναῖο.

Αὐτό ὀμως πού χαρακτηρίζει ὀδιαιτερα αὐτή τήν περίοδο εἶναι ὀτι ἐπεξεργάστηκε μιά ὀδιόμορφη συνολική ἀντίληψη, πού κέντρο τῆς ἀποτελεῖ ἡ ἀποψη γιά τήν ἀπόλυτη ἀμεταβλητότητα τῆς φύσης. Ὅπως κι ἀν ἔχει δημιουργηθεῖ ἡ φύση: μιά καί ὀπάχει, ἔμεινε ὀπως ἦταν, ὀ' ὀλη τῆ διάρκεια τῆς ὕπαρξῆς τῆς. Οἱ πλανῆτες καί οἱ δοροφόροι τους μιά καί μῆχαν ἀέ κίνηση ἀπό τῆ μυστηριώδη «πρώτη ὀθήση» περιφέρονται διαρκῶς στίς προδιαγραμμένες τους ἔλλείψεις στόν αἰῶνα τόν ἄπαντα, ἡ τουλάχιστο ὀς τό τέλος τοῦ κόσμου. Τά ἄστρα βρισκόνταν γιά πάντα στερεωμένα καί ἀκίνητα στίς θέσεις τους, κρατώντας τόνα ὀ' ἄλλο ὀ' αὐτή τῆ θέση μέ τήν «παγκόσμια ἔλξη». Ἡ γῆ ἀπό ἀνέκαθεν ἡ καί ἀπό τήν ἡμέρα τῆς δημιουργίας τῆς (ἀνάλογα) ἔμεινε ἡ ὀδια. Οἱ τωρινές «πέντα ἡπειροί» ὀπῆρχαν πάντοτε καί

¹ Ἐδῶ ὀ Ἐνγκελς ἔχει σημειώσει μέ μολύβι στό περιθώριο: «Τορρικέλι, μέ τήν εὐκαιρία τῆς ὀρθῆσης τῶν χειμαρῶν στίς Ἄλπεις». (Σημ. Σύντ.)

² Μιά θεωρία πού ὀπικρατοῦσε στή χημεία τοῦ XVII καί τοῦ XVIII αἰῶνα καί πού ξεκίνοῦσε ἀπό τήν ὀπόθεση ὀτι τό πρωτόές τῆς καύσης καθορίζεται ἀπό τήν παρουσία μίας ξεχωριστῆς ὀλης ὀτα ὀσμάτα, τοῦ φλογιστοῦ. (Σημ. Σύντ.)

είχαν πάντα τὰ ἴδια βουνά, τίς ἴδιες κοιλάδες καὶ τὰ ἴδια ποτάμια, τὸ ἴδιο κλμα, τὴν ἴδια βλάστηση καὶ τὰ ἴδια ζῶα, ἐκτός ἂν ἔγιναν ἀλλαγές καὶ μεταφυτεύσεις ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο χέρι. Τὰ εἶδη τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῶων ἦταν μιά γιὰ πάντα καθορισμένα ἀπὸ τὴ γένεσή τους, τὸ ὅμοιο παρήγαγε πάντα τὸ ὅμοιό του καὶ ἦταν κίελας μεγάλο πράγμα ὅταν ὁ Λιναῖος παραδέχτηκε ὅτι ποῦ καὶ ποῦ ἴσως νά μπορούσαν νά βγοῦν νέα εἶδη μὲ τὴ διασταύρωση. Σέ ἀντίθεση μὲ τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, πού ξετολιγεται σὸ χρόνο, στὴν ἱστορία τῆς φύσης ἀπέδιδαν μόνο ἀνάπτυξη σὸ χῶρο. Ἄρνοῦνταν κάθε ἀλλαγὴ, κάθε ἐξέλιξη στὴ φύση. Ἡ ἐπιστῆμη τῆς φύσης πού ἀρχικά ἦταν τόσο ἐπαναστατικὴ βρέθηκε ξαφνικά μπρός σὲ μιά πέρα γιὰ πέρα συντηρητικὴ φύση, ἥπου ὅλα εἶναι σήμερα ἀκόμα ὅπως ἦ-αν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ὅπου—ὡς τὴ συντέλεια τοῦ κόσμου ἢ στέν αἰῶνα τὸν ἅπαντα—ὅλα θά μένουν ἔτσι ὅπως ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχή.

Ὅσο πῶς ψηλά ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα κι ἂν στεκόταν σὲ γνώσεις κι ἀκόμα σὸ κοσκίνισμα τοῦ ὀλικοῦ ἢ φυσικῆ ἐπιστῆμη τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα, τόσο χαμηλότερά τῆς βρισκόταν σὸ ἰδεολογικὸ δάμασμα τοῦ ὀλικοῦ αὐτοῦ, στὴ γενικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ φύση. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες φιλόσοφους ὁ κόσμος ἦταν κυρίως κάτι πύ βγῆκε ἀπὸ τὸ χάος, κάτι πού εἶχε ἐξελιχτεῖ, κάτι πού εἶχε γίνει. Γιὰ τοὺς ἐρευνητὲς τῆς φύσης τῆς περιόδου πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἦταν κάτι τὸ ἀποστεωμένο, κάτι τὸ ἀναλλοίωτο, γιὰ τοὺς περισσότερους κάτι πούγινε μονομιάς. Ἡ ἐπιστῆμη βρισκόταν ἀκόμα βαθιὰ χωμένη στὴ θεολογία. Παντοῦ γυρεύει καὶ βρίσκει σάν τελευταία αἰτίαι μιά ὄθηση ἀπ' ἔξω, πού δέν ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση. Ἀκόμα κι ὅταν καταλαβαίνουν τὴν ἔλξη, πού ὁ Νεύτων τὴ βᾶφτισε πμπῶδικα παγκόσμια ἔλξη σάν οὐσιαστικὴ ἰδιότητα τῆς ὕλης, ἀπὸ ποῦ ἐρχεται ἡ ἀνεξήγητη ἐπιερόχιος δύναμη πού αὐτὴ πρώτη προκαλεῖ τίς τροχιές τῶν πλανητῶν; Πῶς γεννήθηκαν τὰ ἀναρίθμητα εἶδη τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῶων; Καὶ πῶς ἰδιαίτερα παρουσιάστηκε ὁ ἄνθρωπος, πού γι' αὐτὸν ἦταν ὡστόσο βέβαιο ὅτι δέν ὕπηρχε ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα. Σέ τέτια ἐρωτήματα πᾶς ἀ πολύ συχνά ἢ ἐπιστῆμη τῆς φύσης ἀπαντοῦσε δηλώνοντας ὅτι ὑπεύθυνος γι' αὐτὰ εἶναι ὁ δημιουργὸς ὄλων τῶν πραγμάτων. Ὁ Κοπέρνικος, στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου, ἀπαρνεῖται τὴ θεολογία, ὁ Νεύτων κλείνει τὴν περίοδο μὲ τὴν ὑπέθεση τῆς

θεικής πρώτης ὠθησης. Ἡ ἀνώτατη γενική σκέψη, ἔπει οὐκ ὠφείθηκε αὐτῇ ἢ φυσικῇ ἐπιστήμῃ, ἦταν ἡ σκέψη τῆς σκοπιμότητος τῶν φυσικῶν διαρρυθμίσεων, ἡ ρηχὴ τελεολογία τοῦ Βόλφ, πού σύμφωνα μ' αὐτὴν οἱ γάτες δημιουργήθηκαν γιὰ νὰ τρῶν τὰ ποντίκια, τὰ ποντίκια γιὰ νὰ τὰ τρῶν οἱ γάτες, κι ἔλη ἢ φύση γιὰ νὰ ἐκφράζει τὴ σοφία τοῦ δημιουργοῦ. Ἀποτελεῖ τὴν τ.6 μεγάλη τιμὴ γιὰ τὴν τοτινὴ φιλοσοφία, τὸ γεγονός ὅτι παραπλανήθηκε ἀπὸ τὴν περιορισμένη κατάστασι τῆς σύγχρονης τῆς γνώσης τῆς φύσης, πού—ἀπὸ τὸν Σπινόζα ὡς τοὺς μεγάλους γάλλους ὀλιστές—ἐπέμενε νὰ ἐξηγεῖ τὸν κόσμον ἀπὸ τὸν ἑαυτοῦ καὶ ἄφησε στὴ φυσικῇ ἐπιστήμῃ τοῦ μέλλοντος νὰ αἰτιολογήσῃ τὶς λεπτομέρειες.

Κατατάσσω ἀκόμα τοὺς ὀλιστές τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, γιατί δέν εἶχαν στὴν διάθεσὴ τους ἄλλο φυσικοεπιστημονικὸ ὀλικὸ ἐκτός ἀπ' αὐτὸ πού περιγράψαμε παραπάνω. Τὸ ἔργο τοῦ Κάντ, πού ἄφησε ἐποχὴ, τοὺς ἔμεινε μυστήριον κι ὁ Λαπλάς ἤρθε πολὺ ὕστερα ἀπ' αὐτοὺς. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι παρ' ὄλο πού ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης τὴν εἶχε ὑποσκάψει πέρα γιὰ πέρα, αὐτὴ ἢ παλιωμένη ἀντίληψη γιὰ τὴ φύση κυριαρχοῦσε σ' ἔλο τὸ πρῶτον μισὸ τοῦ δέκατου ἑννατου αἰῶνα κι ἀκόμα καὶ σήμερον οὐσιαστικὰ διδάσκειται σ' ὄλα τὰ σχολεῖα¹.

1 Πόσο ἀτρανταχτα μπορεῖ ἀκόμα καὶ τὸ 1861 νὰ πιστεῦσι ὁ αὐτὴ τὴν ἀποψη ἓνας ἀνθρώπος πού οἱ ἐπιστημονικὲς του ἐργασίαις πρόσφεραν σημαντικὸ ὀλικὸ γιὰ τὴν ἐξέλιξή τῆς. τὸ δεῖχνουν τ' ἀκόλουθα κλασικὰ λόγια:

«Ὅλος ὁ μηχανισμὸς τοῦ ἡλιακοῦ μας συστήματος, ὅσο εἴμαστε σέ θέση νὰ τὸν καταλάβουμε, ἀποβλέπει στὴ διατήρησιν καὶ στὴν ἀναλλοίωτη διαρκεία αὐτοῦ πού ὑπάρχει. Ὅπως κανένα ζῷον, κανένα φυτὸ τῆς γῆς ἀπὸ τοὺς παλαιότατους καιροὺς οὕτε τελειοποιήθηκε, οὕτε ἄλλαξε, ὅπως σ' ἔλους τοὺς ὀργανισμοὺς συναντᾶμε μόνον διαδοχὴ βαθμίδων τῆ μιᾶ πλὰι στὴν ἄλλη καὶ ὅχι τῆ μιᾶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅπως τὸ δικὸ μας τὸ γένος ἀπὸ σωματικῆ ἀποψη ἔμεινε πάντα τὸ ἴσιον—ἔτσι ἀκόμα καὶ ἡ μεγαλύτερη ποιικιλία τῶν οὐράνιων σωμάτων πού συνυπάρχουν δὲ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε σ' αὐτὲς τὶς μορφὰς μόνον διαφορητικὰς βαθμίδας ἀνάπτυξης, μᾶλλον τὸ καθεὶ πού δημιουργήθηκε εἶναι ἐξ ἴσου τέλει αὐτὸ καθαυτὸ». (Mädler, Pop. Astr. Berlin, [Ἐκλαϊκευμένη ἀστρονομία, Βερολίνο], 1861, 5η ἐκδοσι, σελ. 316). (Σημείωσι τοῦ Ἐνγκελς)—Ἐννοεῖ τὸ βιβλίον τοῦ J. H. Mädler «Τὸ θαυμαστὸ οἰκοδόμημα τοῦ συμπαντος, ἢ ἐκλαϊκευμένη ἀστρονομία», 5η ἐκδοσι, Βερολίνο 1861. (Σημ. Σύντ.)

Σ' αὐτὰ ἔχει σημειώσει μὲ τὸ μολύβι ὁ Ἐνγκελς στὸ περιθώριον: Ἡ στατικὴ τῆς παλιᾶς ἀντίληψης γιὰ τὴ φύσιν πρόσφερε τὸ ἕδαφος γιὰ

Τό πρώτο ρήγμα σ' αυτή τήν απολιθωμένη αντίληψη τής φύσης δέν ἔγινε ἀπό φυσιοδίφη, μά ἀπό φιλόσοφο. Τό 1755 βγήκε ἡ «Γενική φυσική ἱστορία καί ἡ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ» τοῦ Κάντ. Τό ζήτημα τής πρώτης ὥθησης εἶχε μπεῖ στή μπάντα. Ἡ γῆ καί ὄλο τό ἡλιακό σύστημα φάνηκαν σάν κάτι πού ἔγινε στήν πορεία τοῦ χρόνου. Ἄν ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν φυσιοδιδῶν εἶχαν λιγότερη ἀποστροφή πρὸς τή σκέψη, πού ὁ Νεύτων τήν ἐκφράζει μέ τήν προειδοποίησι: Φυσική, φυλάξου ἀπό τή μεταφυσική!—θά ἔπρεπε νά βγάλουν συμπεράσματα ἀπ' αὐτή τή μεγαλοφυῆ ἀνακάλυψη τοῦ Κάντ πού θά τοὺς γλύτωναν ἀπό ἀτέλειωτα παραστρατήματα, θά τοὺς οἰκονομοῦσαν ἀμέτρητο ποσό χρόνου καί δουλειᾶς πού, σκαταλήθησαν σέ λαθεμένες κατευθύνσεις. Γιατί στήν ἀνακάλυψη τοῦ Κάντ βρισκόταν ἡ ἀφετηρία κάθε μελλοντικῆς προόδου. Ἄν ἡ γῆ ἦταν κάτι πού ἔγινε, τότε ἔπρεπε καί ἡ τωρινή τῆς γεωλογικῆ, γεωγραφικῆ, κλιματολογικῆ κατάσταση, ἔπρεπε τά φυτά τῆς καί τά ζῶα τῆς ἐπίσης νά ναι κάτι πού ἔγινε, ἔπρεπε νάχει μιάν ἱστορία ὄχι μόνο παράλληλα στό χῶρο, μά καί διαδοχικά στό χρόνο. Ἄν εἶχαν ἀμέσως ἐρευνήσει ἀποφασιστικά πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση, ἡ φυσικῆ ἐπιστήμη θά εἶχε προχωρήσει πολύ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι προχώρησε. Μά τί καλό μπορούσε νά βγεῖ ἀπό τή φιλοσοφία; Τό βιβλίο τοῦ Κάντ ἔμεινε χωρίς ἄμεσο ἀποτέλεσμα ὥσπου, πολλά χρόνια ἀργότερο, ὁ Λαπλάς καί ὁ Χέρσελ ἀνάπτυσαν τό περιεχόμενό του καί τό θεμέλιωσαν μέ περισσότερη ἀκρίβεια καί ἔτσι ἀποκατάστησαν οἰγά-οἰγά τήν τιμῆ τῆς «ὑπόθεσης τῶν νεφελωμάτων»¹. Ἄλλες κατοπινές ἀνακαλύψεις τῆς ἐξασφάλισαν ἐπιτέλους τή νίκη. Οἱ κυριότερες ἀπό τίς ἀνακαλύψεις αὐτές ἦταν: ἡ διαπίστωση ὅτι καί οἱ ἀπλανεῖς κινεῶνται, ἡ ἀπόδειξη ὅτι ὄπάρχει στόν κοσμικό χῶρο ἓνα ἀντιστεκούμενο μέσο, ἡ ἀπόδειξη, μέ τή φασματοσκοπικῆ ἀνάλυση, τῆς χημικῆς ταυτότητας τῆς παγκόσμιας ὕλης καί τῆς

τῆ γενικῆ συνεισφορά ὅλης τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης σ' ἓνα οὐνόλο. Παράλληλα οἱ γάλλοι ἐγκυκλοπαιδιστές εἶναι ἀκόμα ὀλίγετα μηχανικοί, ἔρχονται ὕστερα σύγχρονα ὁ Σαίμ-Σιμόν καί ἡ γερμανικῆ φιλοσοφία τῆς φέσης, πού τήν ὀλοκλήρωσε ὁ Χέγκελ.

¹ Ἰδέουσι πού λέει ἔτι τα οὐράνια σώματα γεννήθηκαν ἀπό πυρακτωμένες μάζες νεφελωμάτων. (Στμ. Σόντ)

υπαρξής πυρακτωμένων νεφελωμάτων σάν κι αυτά πού προ-
πόθεσε ὁ Κάντ¹.

Μπεροῦμε ὅμως νά ἀμψ:βάλλουμε ἂν ἡ πλειοψηφία τῶν φυσιοδιφῶν θά εἶχε τόσο γρήγορα ἀποχτήσοι συνειδηση τῆς ἀντί-
φασης πού ὑπάρχει στό ὅτι μιά μεταβλητή γῆ πρέπει νά δίνει
ἀμετάβλητους ὀργανισμούς, ἂν δέν εἰσχυόταν ἀπό ἄλλη πλευρά
ἡ ἀντίληψη πού γεννιόταν ὅτι ἡ φύση δέν ὁ π ά ρ χ ε ι μονάχα,
μά γίνεται καί ἀφανίζεται. Γεννήθηκε ἡ γεωλογία καί
δέν ἀποκάλυψε μονάχα ὅτι ὑπάρχουν στρώματα γῆς πού τό ἕνα
διαμορφώθηκε ὕστερα ἀπό τό ἄλλο καί πού τό ἕνα βρίσκεται πά-
νω στό ἄλλο, μά ἀποκάλυψε ἐπίσης ὅτι μέσα σ' αὐτά τά στρώμα-
τα ὑπάρχουν διατηρημένα ὄστρακα καί σκελετοί ζῶων πού ἐξαφ-
νίστηκαν, κορμοί, φύλλα καί καρποί ἀνύπαρχτων πιά φυτῶν.
Ἐπρεπε νά τό πάρουν ἀπόφαση καί νά παραδεχτοῦν ὅτι ὄχι
μόνο στό σύνολό τῆς ἡ γῆ, μά καί ἡ τωρινή τῆς ἐπιφάνεια, κα-
θώς καί τά φυτά καί τά ζῶα πού ζοῦν πάνω τῆς, ἔχουν μιά
ἰσορροζία στό χρόνο. Στήν ἀρχή αὐτό τό παραδέχτηκαν μέ ἀρκε-
τήν ἀπροθυμίᾳ. Ἡ θεωρία τοῦ Κυζιέ γιά τίς ἐπαναστάσεις τῆς
γῆς ἦταν ἐπαναστατική στά λόγια καί ἀντιδραστική στήν πρά-
ξη. Στή θέση τῆς μίας, θεϊκῆς δημιουργίας ἐθαζε μιά ὀλέκληρη
σειρά ἀπό ἐπανειλημμένες πράξεις δημιουργίας, ἔκανε τό θαῦμα οὐ-
σιαστικό μοχλό τῆς φύσης. Πρῶτος ὁ Λάβελ ἔμπασε τή λογική
στή γεωλογία ἀντικατασταίνοντας τίς ξαφνικές σπασματώσεις πού
προκαλοῦνταν ἀπό τίς ἰδιοτροπίες τοῦ δημιουργοῦ, μέ τίς θαθ-
μαίες ἐπιδράσεις ἐνός ἀργοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς γῆς².

Ἡ θεωρία τοῦ Λάβελ ἦσαν ἀκόμα πιό ἀσυμβίβαστη μέ τήν
παραδεχτή τῆς μονιμότητας τῶν ὀργανικῶν εἰδῶν ἀπ' ὅτι ἦταν
οἱ προκάτογοι τῆς. Ὁ βαθμιαῖος μετασχηματισμός τῆς ἐπιφάνειας
τῆς γῆς καί ὄλων τῶν ἔρων ζωῆς ὀδηγοῦσε κατευθείαν στό βαθ-
μιαῖο μετασχηματισμό τῶν ὀργανισμῶν καί στήν προσαρμογή τους
στό μεταβλλόμενο περιβάλλον, στή μεταβλητότητα τῶν εἰδῶν.
Ἐμὼς ἡ παράδοση ἀποτελεῖ μεγάλη δύναμη, ὄχι μόνο στήν κα-

¹ Σ' αὐτά ἔχει προστεθεῖ μέ μολύβι: στό περιθώριο ἡ παρακάτω πα-
ρατήρηση τοῦ Ἐνγκελς: «Ἀνασχέση τῆς περιστροφικῆς κίνησης τῆς γῆς
ἀπό τίς παλλήροισ, ἐπίσης τοῦ Καντ, πού τώρα μόλις την καταλάξαν».

² Τό μειωτέχνημα τῆς ἀπόψης τοῦ Λάβελ—τουλάχιστο στήν πρῶ-
τη τῆς μορφῆς—ἦταν ὅτι θεωροῦσα σταθερές τίς δυνάμεις πού ἐροῦν πά-
νω στή γῆ, σταθερές οἱ ποιοτήτα καί ποσότητες. Δέν ὑπάρχει γι' αὐτόν
ἡ φήση τῆς γῆς, ἡ γῆ εἰν ἐξελίσσεται πρὸς ὀρισμένη κατεύθυνση, ἀλλα-
ζει μόνο μέ τρόπο τυχαῖο, χωρὶς συνοχή. (Σημείωση τοῦ Ἐνγκελς)

θολική έκκλησία, μά και στις φυσικές επιστήμες. 'Ο ίδιος ο Λάβελ χρόνια ολόκληρα δέν έβλεπε τήν αντίφαση, κι ακόμα λιγότερο δέν τήν βλέπαν οι μαθητές του. Αυτό εξηγείται μόνο μέ τόν καταμερισμό τής εργασίας πού στό μεταξύ επικράτησε στις φυσικές επιστήμες, πού περισσότερο ή λιγότερο περιόριζε τόν καθέναν στόν ειδικό του κλάδο και μόνο σέ λίγους δέ στερούσε τή γενική έποπτεία.

Στό μεταξύ ή φυσική είχε κάνει τεράστιες προόδους πού ε' αποτελέσματα τους τά συνόψισαν τρεις άνθρωποι σχεδόν ταυτόχρονα σό 1842, χρονιά πού άφησε έποχή γι' αυτόν τόν κλάδο τής έρευνας τής φύσης. 'Ο Μάγιορ στό Χάιλμπρον, και ο Τζαουλ στό Μάντσεστερ, απόδειξαν τή μετατροπή τής θερμότητας σέ μηχανική δύναμη και τής μηχανικής δύναμης σέ θερμότητα. 'Η εξακρίβωση τού μηχανικού ισοδύναμου τής θερμότητας έκανε άναμφισβήτητο αυτό τό συμπέρασμα. Σύγχρονα ο Γκρέβ—πού δέν ήταν φυσιοδίφης από έπάγγελμα, μα άγγλος δικηγόρος— απόδειξε μέ άπλή έπεξεργασία τών διαφόρων αποτελεσμάτων πού είχε πετύχει ή φυσική, ότι όλες οι λεγόμενες φυσικές δυνάμεις, ή μηχανική δύναμη, ή θερμότητα, τό φώς, ο ήλεκτρισμός, ο μαγνητισμός, ακόμα και ή λεγόμενη χημική δύναμη, κάτω από όρισμένους όρους μετατρέπονται ή μιά στήν άλλη, χωρίς νά χάνεται καθόλου δύναμη και απόδειξε έτσι ακόμα μιά φορά, μέ τή φυσική, τό αξίωμα τού Καρτέσιου ότι ή ποσότητα τής κίνησης πού υπάρχει στόν κοσμo είναι άμετάβλητη. Μ' αυτό τόν τρόπο είχαν άναλυθεί σέ διαφορετικά διαφοροποιημένους μορφές κίνησης τής ύλης, πού περνούν ή μιά στήν άλλη σύμφωνα μέ όρισμένους νόμους, οι ξεχωριστές φυσικές δυνάμεις, σάν νά λέμε τά άμετάβλητα «είδη» τής φυσικής. 'Εξάλειψαν από τήν επιστήμη τό τυχαίο στήν ύπαρξη τώσων ή τώσων φυσικών δυνάμεων, αποδείχνοντας τό συσχετισμό τους και τό πέραςμα τής μιάς στήν άλλη. 'Η φυσική, όπως περιηγούμενα ή άστρονομία, είχε φτάσει σ' ένα αποτέλεσμα πού μέ αναγκαιότητα κατέδειχνε σάν τελικό συμπέρασμα τήν αήνεια κυκλική κίνηση τής κινούμενης ύλης.

'Η θαυμαστά γρήγορη ανάπτυξη τής χημείας από τόν καιρό τού Λαβουαζιέ και ίδιος από τόν καιρό τού Ντάλτον χτύπησε από μιαν άλλη πλευρά τις παλιές αντιλήψεις για τή φύση. Παράγοντας μέ άνέργανο τρόπο, ενώσεις πού ίσομε τώρα όπέρχαν μονάχα στό ζωντανό οργανισμό, απέδειξε ότι οι νόμοι

της χημείας ισχύουν τό ίδιο και γιά τά οργανικά ὅπως και γιά τά ἀνόργανα σώματα και γέμιζε ένα μεγάλο μέρος ἀπό τό χάσμα ἀνάμεσα στήν ἀνόργανη και τήν οργανική φύση πού και ὁ Κάντ ἀκόμα τό θεωροῦσε αἰώνια ἀξεπέραστο.

Τέλος και στό πεδίο της βιολογικής ἔρευνας, ἰδίως τά ἐπιστημονικά ταξίδια και οἱ ἀποστολές πού γίνονταν συστηματικά ἀπό τά μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα, ἡ ἀκριβέστερη ἐξερεύνησι, τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀποικιῶν σ' ὅλες τίς ἡπείρους ἀπό εἰδικούς πού ζοῦσαν ἐπιτόπου, οἱ πρόοδες ἀκόμα της παλαιοντολογίας, της ἀνατομίας, και γενικά της φυσιολογίας, ἰδίως ὅστερα ἀπό τή συστηματική χρησιμοποίησι, τοῦ μικροσκοπίου και τήν ἀνακάλυψη τοῦ κυττάρου, εἶχαν μαζέψει τόσο ὀλικό, πού ἔγινε κατορθωτή και μαζί ἀναγκαία ἡ ἐφαρμογή της συγκριτικῆς μεθόδου¹. Ἀπό τή μιὰ μεριά διαπιστώθηκαν μέ τή συγκριτική φυσική γεωγραφία οἱ ὅροι ζωῆς τῶν διαφόρων χλωρίδων και πανίδων, ἀπό τήν ἄλλη, συγκρίνανε ἀναμεταξύ τους τοὺς διάφορους ὀργανισμούς, σύμφωνοι μέ τά ὀμολογὰ τους ὄργανα και μάλιστα ὀχι μόνο στήν ὄριμη κατάστασι, μά σέ ὀλες τίς βαθμίδες της ἀνάπτυξῆς τους. Ὅσο βαθύτερη και ἀκριβέστερη γινόταν αὐτή ἡ ἔρευνα, τόσο περισσότερο διαλυόταν μέσα στά χέρια της τό ἀμετάτρεπτο ἐκεῖνο σύστημα μιᾶς ἀμετάβλητα σταθεροποιημένης ὀργανικής φύσης. Ὅχι μονάχα ὄλο και περισσότερο ἐξόηναν τά σύνορα ἀνάμεσα σέ ξεχωριστά εἶδη φυτῶν και ζῴων, μά ξεπρόβαλλαν ζωα, ὅπως ὁ ἀμφίβοτος και ἡ λεπιδόσειρήνα² πού σάρκαζαν κάθε προηγούμενη ταξινόμησι³.

¹ Στό σημεῖο αὐτό ὄπαρχει παρατηρησι τοῦ Ἐνγκελς γραμμῆνη σέ τό περιθώριο μέ μολύβι πού λέει: «Ἐπιβουολογία». (Σημ. Σύντ.)

² Ἄμφιβοτος. μικρό ζω πού μοιάζει μέ ψαρι και ἔχει μήκος περίπου 5 ἑκατοστόμετρα, τό συναντᾶμε σέ πολλές θάλασσες και ὀκεανούς (σέ τὸν Ἰνδικό Ὅκεανό, σέ τὸν Εἰρηνικό Ὅκεανό, σέ τίς ἀκτές τοῦ Μαλαιτικού Ἀρχιπελάγους και της Ἰαπωνίας, στή Μαοῦγαιο, στή Μαύρη Θάλασσα κλπ.) και παρουσιάζει: μια μορφή μεταμορφωτική ἀπό τα ἀσπονδωτά ζωα.

Λεπιδόσειρήνα, ζω πού ἀνήκει: σε ψαρια με πνευμόνια (μέ διπλή ἀναπνοή), πού ἔχει και πνευμόνια και βράγχια και πού τό συναντᾶμε στή Νότια Ἀμερική. (Σημ. Σύντ.)

³ Στό σημεῖο αὐτό ὁ Ἐνγκελς σημειώνει: σέ τό περιθώριο μέ μολύβι: «*Ceratodus dito archæopterix etc*», (Καρατόδους ὀμοίως ἀρχαιοπτέρυξ κλπ.). *Ceratodus*, ψαρι μέ πνευμόνια, πού βρισκαται στήν Αὐστράλια. Ἀρχαιοπτέρυξ, ζω πού ἀπό πολὺν καιρό ἔχει ἐξαφανισται, ὁ πιό παλιός ἀκπρόσωπος της συνομοταξίας τῶν πτηνῶν πού εἶχε ὄμως και ἀρκατές ἰδιότητες: ὄν ἔρπετων. (Σημ. Σύντ.)

Γέλο: συνάντησαν οργανισμούς, πού γι' αὐτούς δέ μπορούσαν νά νά πούν ἄν ἀνήκαν στό φυτικό ἢ στό ζωϊκό βασίλειο. Ὅλο καί περισσότερο γέμιζαν τά κενά στό παλαιοντολογικό ἀρχεῖο καί ἐπέβαλλαν καί στούς πιά πεισματικούς ἀντίπαλους τόν χτυπητό παραλληλισμό πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἱστορία τῆς ἐξέλιξης τοῦ οργανικοῦ κόσμου στό σύνολό του καί τοῦ ξεχωριστοῦ οργανισμοῦ, τό μίτο τῆς Ἀριάδνης πού θά ἐβγαζε ἀπό τό λαβύρινθο ὅπου φαίνονταν νά περιπλανιένται: ὄλο καί πιά βαθιά ἡ βοτανική καί ἡ ζωολογία. Ἦταν χαρακτηριστικό ὅτι σχεδόν σύγχρονα μέ τήν ἐπίθεση πού ἔκανε ὁ Κάντ στήν αἰωνιότητα τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος, ὁ Κ. Φ. Βόλφ ἔκαμε τήν πρώτη ἐπίθεση στό ἀμετάβλητο τῶν εἰδῶν καί διακήρυξε τή θεωρία τῆς καταγωγῆς. Αὐτό ὅμως, πού σ' αὐτόν ἦταν ἀκόμα μόνο μεγαλοφυῆς πρόβλεψη, πῆρε σταθερή μορφή μέ τόν Ὅκεν, τόν Λαμάρκ, τόν Μπαίρ καί, ἀκριβῶς 100 χρόνια ἀργότερα, τό 1859, τό ἐπέβαλε νικηφόρα ὁ Δαρβίνος. Σχεδόν σύγχρονα διαπιστώθηκε ὅτι τό πρωτόπλασμα καί τό κύτταρο, πού ἀπό προηγούμενα κίολας εἶχαν ἀποδειχτεῖ ὅτι εἶναι: τά τελευταία συστατικά στήν κατασκευή ὅλων τῶν οργανισμῶν, ὑπάρχουν σάν κατώτατη ὀργανική μορφή πού ζεῖ ἀνεξάρτητα. Ἔτσι ἐλαττώθηκε στό ἐλάχιστο ὄριο τό χάσμα ἀνάμεσα στήν ἀνόργανη καί τήν ὀργανική ὕλη καί παραμερίστηκε μιὰ ἀπό τίς κύριες δυσκολίες πού ὡς τώρα ἀντιστέκονταν στή θεωρία τῆς καταγωγῆς τῶν ὀργανισμῶν. Ἡ νέα ἀντίληψη γιά τή φύση ἦταν ἔτοιμη στίς κύριές τῆς γραμμές: εἶχε διαλυθεῖ καθεῖ τό ἀμετάτρεπτο, εἶχε ἐξανεμιστεῖ καθεῖ τό ἀκίνητο, εἶχε γίνει παροδικό καθεῖ πού τό θεωροῦσαν αἰώνιο, ἀποδειχτήκε ὅτι ὅλη ἡ φύση κινεῖται σέ αἰώνια ροή καί αἰώνιο κύκλο.

* * *

Κι ἔτσι ξαναγυρίσαμε στόν τρόπο ἀντίληψης τῶν μεγάλων ἰδρυτῶν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, δηλ. ὅτι ὀλόκληρη ἡ φύση, ἀπό τό μικρότερο ὡς τό μεγαλύτερο, ἀπό τοῦς κόκκους τῆς ἄμμου ὡς τοῦς ἡλίους, ἀπό τά πρῶτα ὡς τόν ἀνθρώπο, ὑπάρχει σέ αἰώνια γέννηση καί ἀφανισμό, σέ ἀδιάκοπη ροή, σέ ἀδιάκοπη κίνηση καί ἀλλαγῆ. Μέ τήν οὐσιαστική διαφορά μόνο, ὅτι αὐτό πού στούς ἑλληνες ἦταν μεγαλοφυῆς διαίσθηση, εἶναι σέ μᾶς ἀποτέλεσμα αὐστηρά ἐπιστημονικῆς, ἐμπειρικῆς ἐρευνας καί γι' αὐτό ἐμφανίζεται καί μέ πολύ ἀκριβέστερη καί καθαρότερη μορ-

φή. Βέβαια ἡ ἐμπειρική ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς κυκλικῆς πορείας δέν εἶναι ὀλότελα ἀπαλλαγμένη ἀπό κενά, μὰ αὐτά εἶναι ἀσήμζντα σέ σύγκριση μέ κείνο πού ἔχει πιά ἐξακριβωθεί, καί τά κενά αὐτά κάθε χρένο ὄλο καί περισσότερο γεμίζουη. Καί πῶς θά μπορούσε ἡ λαπτομερειακή ἀπόδειξη νά μήν ἔχει κενά, ὅταν συλλογιστεῖ κανεῖς ὅτι: οἱ κυριότεροι κλάδοι τῆς ἐπιστήμης—ἡ ὑπερπλανητική ἀστρονομία, ἡ χημεία, ἡ γεωλογία—μέλις ἔγουν ζωῆ ἑνός αἰῶνα, ὅτι ἡ συγκριτική μέθοδος στή φυσιολογία ἔχει μόλις πενήντα χρόνων ἐπιστημονική ὑπαρξη, ὅτι δέν εἶναι οὔτε σαράντα χρόνια πού ἀνακαλύφθηκε ἡ βασική μορφή ὅλης σχεδόν τῆς ἀνάπτυξης τῆς ζωῆς, τό κύταρο!

* * *

Ἀπό στροβιλιζόμενες πυρακτωμένες μάζες ἀτμοῦ—πού οἱ κινήτικοί τους νέμοι θ' ἀποκαλυφθούη ἴσως ἀφοῦ παρατηρήσεις μερικῶν αἰῶνων μᾶς ξεκαθαρίσουη τήν κίνηση τῶν ἀστρων—ἐξελιχθηκαη μέ τή συστολή καί τήν ψύξη οἱ ἀναρίθμητοι ἥλιοι καί τά ἡλιακά συστήματα τῆς κοσμικῆς μᾶς νηίδας πού ἔχει γιά ὄριά τῆς τούς πιά ἐξωτερικούς ἀστρικούς δακτυλίους τοῦ Γαλαξία. Εἶναι: ὀλοφάνερο ἔτι αὐτή ἡ ἀνάπτυξη δέν συντελείταν παντοῦ μέ τήν ἴδια ταχύτητα. Ἡ ἀστρονομία ὄλο καί περισσότερο ἀναγκάζεται νά παραδεχτεῖ ὅτι ὑπάρχουη στό ἀστρικό μᾶς σύστημα σκοτεινά σώματα πού δέν εἶναι μένο πλανῆτες, πού εἶναι ἐπομένως σβησμένοι ἥλιοι (Μαίντλερ). Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἕνα μέρος ἀπό τίς ἀερίμορφες νεφελοκηλίδες ἀνῆκουη (κατά τόν Σέκκι) σάν ἀνέτοιμοι ἀκόμα ἥλιοι στό ἀστρικό μᾶς σύστημα, πράγμα πού δέν ἀποκλείει ἄλλα νεφελώματα, ὅπως βεβαίωνει ὁ Μαίντλερ, νά ἀποτελοῦη μακρυνές ἀνεξάρτητες κοσμικές νηίδες πού τό φασματοσκόπιο πρέπει νά ἐξακριβώσει: τό σχετικό βαθμό ἐξελιχῆς τους.

Πῶς ἀπό μιά ξεχωριστή μάζα ἀτμῶν ἐξελίσσεται: ἕνα ἡλιακό σύστημα τό ἀπόδειξε λαπτομερειακά ὁ Λαπλάς μέ ἀξέπραστο ὡς τώρα τρόπο. Ἡ κατοπινή ἐπιστήμη ὄλο καί περισσότερο τόν ἐπιβεβαίωη.

Σέ ὄλα τά σώματα πού οχηματίστηκαη μ' αὐτό τόν τρόπο—ἥλιους, πλανῆτες καί δορυφόρους—ἐπικρατεῖ ἀρχικά ἐκείνη, ἡ μορφή κίνησης τῆς ὕλης πού τήν ὀνομάζουη θερμότητα. Γιά χημικές ἐνώσεις τῶν στοιχείων δέ μπορεί νά γίνει λόγος—ἀκόμα καί μέ μιά θερμοκρασία σάν καί κείνη πού καί σήμερα ἀκό-

μα έχει ο ήλιος. Κατά πόσο η θερμότητα έχει μετατρέπεται σε ηλεκτρισμό ή μαγνητισμό θά το δείξουν παραπέρα παρατηρήσεις του ήλιου. Σήμερα είναι κιάλας σχεδόν βέβαιο ότι οι μηχανικές κινήσεις που γίνονται στον ήλιο προέρχονται μονάχα από τη σύγκρουση της θερμότητας με τη βαρύτητα.

Τά διάφορα ξεχωριστά σώματα ψύχονται τόσο γρηγορότερα όσο μικρότερα είναι. Πρώτα οι δορυφόροι, οι άστεροειδεις και τά μετέωρα, όπως λχ. τό φεγγάρι μας που από καιρό έχει πεθάνει. Οι πλανήτες ψύχονται αργότερα, και πιο αργά απ' όλο τό κεντρικό σώμα.

Όσο προχωρεί η ψύξη όλο και περισσότερο προβάλλει στό προσκήνιο ή έναλλαγή των φυσικών μορφών κίνησης που μετατρέπονται ή μιά στην άλλη, όπως επιτέλους φτάνουν σ' ένα σημείο απ' όπου αρχίζει νά εκδηλώνεται ή χημική συγγένεια, όπου τά ως τώρα αδιάφορα από χημική άποψη στοιχεία διαφοροποιούνται χημικά τό ένα βυτερα από τ' άλλο, άποχτοδν χημικές ιδιότητες, ένώνονται μεταξύ τους. Αυτές οι ένώσεις άλλάζουν συνεχώς με την πτώση της θερμοκρασίας, που επιδρά διαφορετικά όχι μόνο σε κάθε στοιχείο, μά και σε κάθε ξεχωριστή ένωση στοιχείων με τό πέρασμα ενός τμήματος της αερίωδους υλης πρώτα σε ρευστή, βυτερα σε στερεά κατάσταση—πέρασμα που εξαρτάται απ' αυτή την πτώση της θερμοκρασίας—και με τούς νέους υρους που δημιουργήθηκαν έτσι.

Η έποχή όπου ο πλανήτης άποχτά στέρεο φλοιό και υσσωμερεύσεις νεροδ στην επιφάνειά του συμπέφτει με την έποχή που ή δική του θερμοκρασία αρχίζει νά υποχωρεί όλο και περισσότερο μπρός στη θερμότητα που τοδ στέλνει τό κεντρικό σώμα. Η άτμόσφαιρά του γίνεται θέατρο μετεωρολογικών φαινομένων, με την σημερινή έννοια της λέξης, ή επιφάνειά του γίνεται θέατρο γεωλογικών άλλαγών, όπου οι προσχώσεις που προκαλούν οι άτμοσφαιρικές κατακρημνίσεις όλο και περισσότερο ύπερέχουν άπο τις πρόσ τά έξω επενέργειες του έσωτερικούδ πυρακτωμένου ρευστοδ που έξασθενοδν βιβημιαία.

Άν τέλος ή θερμοκρασία πέσει τόσο που, τουλάχιστο σε ένα σημαντικό μέρος της επιφάνειας, νά μήν ξεπερνά πιά τά όρια όπου τό λεύκωμα μπορεί νά ζει, τότες σχηματίζεται, με εδνοϊκές κατά τ' άλλα χημικές προδποθέσεις, ζωντανό πρωτόπλασμα. Ποιές είναι αυτές οι προδποθέσεις δέν τό ξερούμε άπόμα σήμερα, πράγμα που δέν πρέπει νά μας έαφινιάζει, μά

πού ὡς τώρα δέν ἔχει κἀν διαπιστωθεῖ ὁ χημικός τύπος τοῦ λευκώματος, μιά πού δέν ξέρουμε κἀν πῶσα χημικά, διαφορετικά λευκωματοῦχα σώματα ὑπάρχουν, καί μιά πού μόλις ἐδῶ καί δέκα περίπου χρόνια εἶναι γνωστό τό γεγονός ὅτι τό τελείως ἀμορφο λύκωμα ἐκτελεῖ ὅλες τίς οὐσιαστικές λειτουργίες τῆς ζωῆς, χώνεψη, ἐκκρίση, κίνηση, αὐτολὴ, ἀντίδραση, σέ ἄρεθισμούς, ἀναπαραγωγή.

Θά χρειάστηκαν ἰσως χιλιάδες χρόνια ὡσπου νά δημιουργηθοῦν οἱ ὄροι ὅπουμποροῦσε νά γίνει ἡ κατοπινὴ πρόοδος καί αὐτό τό ἀμορφο λύκωμα νά μπορέσει, μέ τὴ διαμόρφωση πυρήνα καί μεμβράνης, νά σχηματίσει τό πρῶτο κύτταρο. Ὅμως μ' αὐτό τό πρῶτο κύτταρο δέθηκε πιά καί ἡ βίαση γιὰ τό μορφολογικὸ σχηματισμὸ ὅλου τοῦ ὀργανικοῦ κόσμου. Πρῶτα, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπεται νά ὑποθέσουμε ἀπ' ὄλη τὴν ἀναλογία τοῦ παλαιοντολικοῦ ἀρχείου, ἀναπτύχθηκαν ἀναριθμητὰ εἶδη ἀκύνταρα καί κυτταρικά πρῶτιστα ἀπ' ὅπου ἔφτασε σέ μᾶς μόνο τό *Eozoon Canadense*¹ καί ἀπ' ὅπου μερικά διαφοροποιήθηκαν στὰ πρῶτα φυτὰ καί ἄλλα στὰ πρῶτα ζῶα. Καί ἀπὸ τὰ πρῶτα ζῶα ἐξελίχθηκαν, κυρίως μέ παραπέρα διαφοροποίηση, οἱ ἀναριθμητὲς συνομοταξίες, κατηγορίες, οἰκογένειες, τὰ γένη καί εἶδη τῶν ζῶων, τελευταία ἡ μορφή ὅπου τό νευρικό σύστημα φτάνει στήν πληρέστερή του ἀνάπτυξη, ἡ μορφή τῶν σπονδυλωτῶν καί πάλι τελευταία μέσθ σ' αὐτά, τό σπονδυλωτό, πού μ' αὐτό ἡ φύση φτάνει στή συνειδηση τοῦ ἑαυτοῦ τῆς—ὁ ἄνθρωπος.

Καί ὁ ἄνθρωπος γεννιέται μέ διαφοροποίηση. Δέ διαφοροποιεῖται μονάχα ἀτομικά ἐξελισσόμενος ἀπὸ ἕνα μόνο κύτταρο—ἀὐτὸ ὡς τὸν πῶσι σύνθετο ὀργανισμό πού παράγει ἡ φύση—ἔχι, ἀλλὰ διαφοροποιεῖται καί ἱστορικά. Ὅταν ὕστερα ἀπὸ χιλιάδες χρόνια προσπάθειας διαφοροποιήθηκε τό χέρι ἀπὸ τό πόδι, ὅταν εἶχε ἐπιτέλους σταθεροποιηθεῖ τό ὄρθιο βᾶδισμα, τότε ὁ ἄνθρωπος εἶχε ξεχωρίσει ἀπὸ τὸν πίθηκο, τότε εἶχε μπεῖ ἡ βίαση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἑναρθρῆς γλώσσας καί γιὰ τὴ ρωμαλέα ἀνάπτυξη τοῦ ἐγκέφαλου, πού ἔκαμε ἀπὸ τότε ἀγεφύρωτο τό χάσμα ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καί στὸν πίθηκο. Εἰδίκευση τοῦ χερμοῦ—αὐτό σημαίνει ἐργαλειο, καί τό εργαλεῖο σημαίνει τὴν

¹ *Eozoon Canadense*, ὄρυχτό πού βρέθηκε στὴν Καναδά. Τό θεωροῦσαν ἄλλοτε ὑπόλειμα τῶν πῶσι παλιῶν πρωτόγονων ὀργανισμῶν. Τό 1878 ὁ Μόδβιους ἀναίρεσε τὴν ἀποψη τῆς ὀργανικῆς καταγωγῆς αὐτοῦ τοῦ ὄρυχτοῦ. (Σημ. Σόντ)

εἰδικά ἀνθρώπινη δραστηριότητα, τὴν ἀντεπίδραση τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴ φύση, πού τὴ μεταμορφώνει, τὴν παραγωγή. Ἰπάρχουν καὶ ζῶα, μέ τὴ στενότερη ἔννοια τῆς λέξεως, πού ἔχουν ἐργαλεῖα, μὰ μόνο σάν μέλη τοῦ κορμιοῦ τους—τό μυρμήγκι, ἡ μέλισσα, ὁ κάστορας. Ἰπάρχουν καὶ ζῶα πού παράγουν, μὰ ἡ παραγωγικὴ ἐπίδρασή τους εἰς τὴ γύρω φύση εἶναι ἴση μέ μηδέν ἀπέναντί της. Μόνον ὁ ἀνθρώπος τὰ κατάφερε νὰ βάλει τὴ σφραγίδα του εἰς τὴ φύση, ὅχι μόνο μέ τό ὅτι μεταφέρει φυτά καὶ ζῶα, μὰ ἀλλάζοντας τόσο τὴν ὄψη, τό κλίμα τοῦ τόπου του, ἀλλάζοντας καὶ τὰ ἴδια τὰ φυτά καὶ τὰ ζῶα τόσο, πού οἱ συνέπειες τῆς θράσης του μποροῦν νὰ ἐξαφανιστοῦν μονάχα μέ τὴ γενικὴ ἀπονέκρωση τῆς γῆϊνης σφαίρας. Κι αὐτὰ τὰ κατάφερε πρῶτα-πρῶτα καὶ κύρια μέσω τοῦ χεριοῦ. Ἀκόμα καὶ ἡ ἀτμομηχανὴ πού εἶναι ὡς τώρα τό πιό ἰσχυρό του ἐργαλεῖο γιά τό μετασχηματισμὸ τῆς φύσης, σέ τελευταία ἀνάλυση στηρίζεται στό χέρι, γιὰ εἶναι ἐργαλεῖο. Μὰ μαζί μέ τό χέρι ἀναπτύχθηκε βῆμα πρὸς βῆμα τό κεφάλι, ἦρθε ἡ συνείδηση, πρῶτα τῶν ὄρων πού ἀπαιτοῦνται γιά ξεχωριστά πραχτικά χρήσιμα ἀποτελέσματα καὶ ἀργότερα, στοὺς πιό ἐδνοημένους λαούς σάν συνέπεια πού προέκυψε ἀπ' αὐτὴ τὴ συνείδηση, ἀναπτύχθηκε ἡ κατανόηση τῶν φυσικῶν νόμων πού τὰ καθορίζουν. Καὶ μέ τὴ γνώση τῶν φυσικῶν νόμων, πού μεγάλωνε γρήγορα, αὔξαιναν τὰ μέσα πού μ' αὐτὰ ἀντεπιδροῦμε εἰς τὴ φύση. Τό χέρι μονάχο του δέ θάχε ποτέ καταφέρει νὰ φτιάξει τὴν ἀτμομηχανή, ἂν δέν εἶχε ἀναπτυχθεῖ ὁ ἐγκέφαλος τοῦ ἀνθρώπου μαζί καὶ παράλληλα μέ αὐτό καὶ ἐν μέρει: χάρη εἰς τὴν ἀμοιβαία τους ἀλληλεπίδραση.

Μέ τὸν ἀνθρώπο μπαίνουμε εἰς τὴν ἱστορίαν. Καὶ τὰ ζῶα ἔχουν ἱστορία, τὴν ἱστορία τῆς καταγωγῆς τους καὶ τῆς βαθμιαίας ἐξέλιξής τους ὡς εἰς τὴ σημερινή τους κατάστασι. Μὰ τὰ ζῶα εἶναι παθητικὰ ἀντικείμενα τῆς ἱστορίας καὶ στό βαθμὸ πού συμμετέχουν τὰ ἴδια σ' αὐτήν, αὐτό γίνεται χωρὶς τὴ γνώση καὶ θέλησὴ τους. Οἱ ἀνθρώποι, ἀντίθετα, ὅσο περισσότερο ἀπομακρύνονται ἀπὸ τό ζῶο μέ τὴ στενότερη ἔννοια, τόσο περισσότερο κάνουν μένοι τους τὴν ἱστορίαν τους ἐναυεῖθητα. Τόσο ἐλαττώνεται ἡ ἐπίδραση ἀπὸ ἀπρόβλεπτα αἰτία, ἀπὸ ἀνεξέλεχτες δυνάμεις, εἰς τὴν ἱστορίαν τούτη, τόσο ἀκρ:θέστερα ἀντιτοίχει τό ἱστορικὸ ἀποτέλεσμα εἰς τὸ σκοπὸ πού καθορίστηκε ἀπὸ τὰ πρὶν. Ἐν ἐφαρμόσουμε ὁμως αὐτό τό μέτρο εἰς τὴν ἀνθρώπινην ἱστορίαν, ἀκόμα καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν πιό ἐξελιγμένων λα-

ὄν τῆς ἐποχῆς μας, τότε βρίσκουμε ὅτι ἐδῶ ὑπάρχει ἀκόμα κολλοσιαία δυσαναλογία ἀνάμεσα στοὺς προκαταβολικά βλαμένους σκοπούς καὶ στὰ ἀποτελέσματα πού πέτυχαν, ὅτι ἐπικρατοῦν οἱ ἀπρόβλεπτες ἐπιδράσεις, ὅτι: οἱ ἀνεξέλεχτες δυνάμεις εἶναι πολύ ισχυρότερες ἀπὸ τῆς δυνάμεις πού μπῆκαν σχεδιασμένα σέ κίνηση. Καί: ὁ δὲ μπορεί νά γίνει ἀλλιῶς, ὅσον καιρό ἡ κυριότερη ἱστορική δράση τῶν ἀνθρώπων, ἡ δράση ἐκείνη πού τοὺς ὑψῶσε ἀπὸ τῆ ζωώδη κατάσταση στήν ἀνθρώπινη κατάσταση, καὶ πού ἀποτελεῖ τὴν ὀλική βίασὴ κάθε ἄλλης δράσης τους, ἡ παραγωγή τῶν ὄσων γρειάζονται γιὰ νὰ ζοῦν, δηλ. σήμερα, ἡ κοινωνική παραγωγή, ὑποκειται ἰδιαιτέρα στήν ἐναλλαγὴ ἀθέλητων ἐπιδράσεων ἀπὸ ἀνεξέλεχτες δυνάμεις, καὶ πετυχαίνει μόνο σὺν ἐξαιρέσει τὸ θελημένο σκοπὸ, μὰ πολύ συχνότερα καταλήγει ἄτοκα στὸ ἀντίθετό του. Στὶς πιὸ προοδευμένες βιομηχανικὲς χώρες ἔχουμε δειχθεῖς τῆς δυνάμεις τῆς φύσης καὶ τῆς ἔχουμε ὑποτάξει: στήν υπηρεσία τῶν ἀνθρώπων, πολλαπλασιάσαμε γάρη σ' αὐτὸ ἀπειρα τὴν παραγωγή, ἔτσι πού τώρα ἕνα παιδί: παραγεῖ περισσότερα ἀπ' ὅ,τι παρῆγαν προηγούμενα ἑκατὸ ἐνῆλικοι. Καὶ ποιὰ εἶναι ἡ συνέπεια; Μεγάλωμα τῆς ὑπερεργασίας, μέγλωμα τῆς ἀθλιότητος τῶν μαζῶν, καὶ κάθε δέκα χρόνια μιά μεγάλη κρίση. Ὁ Δαρβίνος δὲν ἔξερε τί πικρὴ σάτιρα ἔγραφε γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἰδίως γιὰ τοὺς συμπατριῶτες του, ὅταν ἀπέδειχνε ὅτι ὁ ἐλεύθερος συναγωνισμός, ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ὑπαρξὴ, πού οἱ οἰκονομολόγοι τὸν πανηγυρίζουν σὺν τὴν πιὸ μεγάλη ἱστορική κατῆχτησι, εἶναι ἡ φυσιολογική κατάσταση τοῦ ζωϊκοῦ βασιλείου. Μόνο μιά συνειδητὴ ὀργάνωσι τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, ὅπου ἡ παραγωγή καὶ ἡ διανομὴ θά γίνονται σχεδιασμένα, μπορεί νὰ ὑψῶσει καὶ ἀπὸ κοινωνικὴ ἀποψὴ τοὺς ἀνθρώπους πάνω ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ζωϊκὸ κόσμον, ὅπως τόκανε αὐτὸ γενικὰ ἡ παραγωγή γιὰ τοὺς ἀνθρώπους σὺν εἶδος. Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξι κάνει καθημερινὰ πιὸ ἀπαραίτητη, μὰ καὶ καθημερινὰ πιὸ μορφετὴ μιά τέτια ὀργάνωσι. Ἀπ' αὐτὴν θά χρονολογεῖται μιά νέα ἱστορικὴ ἐποχὴ, ὅπου οἱ ἀνθρώποι οἱ ἴδιοι καὶ μαζί τους ὅλοι οἱ κλάδοι τῆς δραστηριότητάς τους, καὶ ἰδιαιτέρα ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη, θά σημειῶνουν τέτια πρόοδο πού θά ἐπισκιάσει βαθιὰ καθετὶ πού εἶχε κατορθωθεῖ προηγούμενα.

Ἐποῦ ὅσο καθετὶ πού γεννιέται ἀξίζει νὰ καταστραφεῖ¹. Μπο-

¹ Δόγματα τοῦ Μεφ:ισταφελῆ στὸ «Φόουσετ» τοῦ Γκαίτε. (Σημ. Σόντ.)

ρεί νά περάσουν έκατομύρια χρόνια, έκατοντάδες χιλιάδες γενεές μπορούν νά γεννηθούν και νά πεθάνουν, μά άνελήγτος έρχεται ό καιρός όπου ή ήλιακή θερμότητα πού έξαντλείται, δέ θα φτάνει πιά νά λυώνει τον πάγο πού κατεβαίνει από τούς πόλους, όπου οι άνθρωποι, πού έλο και περισσότερο θά στριμώχονται πρός τόν ίσημερινό, τελικά ούτε και δέ θά βρίσκουν άρκετή θερμότητα για νά ζούν, όπου σιγά-σιγά θά έξαφανιστεί και τό τελευταίο ίχνος όργανικής ζωής και ή γη, νεκρή, παγωμένη σφαίρα, όπως τό φεγγάρι, θά γυρίζει γύρω από τόν έπίσης νεκρό ήλιο, σέ βαθύ σκοτάδι και σέ έλο πιο στενές τροχιές ώπου τελικά θά πέσει πάνω του. Άλλοι πλανήτες θά χουν προηγηθεί, άλλοι θά ακολουθήσουν. Άντί για τό άρμονικά διαρθρωμένο, φωτεινό, θερμό ήλιακό σύστημα, μονόχα μία κρύα, νεκρή σφαίρα θά έξακολουθεί τόν έργμικό της δρόμο μέσα στόν κοσμικό χώρο. Κι όπως τό ήλιακό μας σύστημα, έτσι κι όλα τ'άλλα συστήματα της κοσμικής μας ντισίδας, χωρίτερα ή άργότερα θά πάθουν τά ίδια, τά ίδια θά πάθουν και όλες οι άλλες αναρίθμητες κοσμικές ντισίδες, άκόμα και κείνες πού τό φώς τους ποτέ δέ θά φτάσει στή γη, όσο θά ζει πάνω της άνθρωπινο μάτι για νά τό δεχτεί.

Και άν λοιπόν ένα τέτιο ήλιακό σύστημα ολοκληρώσει τί ζωή του και όποκύφει: στή μοίρα κάθε πεπερασμένου, στό θάνατο, τί γίνεται τότε; θά έξακολουθεί νά κυλά τό πτώμα τού ήλιου στήν αιωνιότητα σάν πτώμα μέσα στόν άπειρο χώρο, και όλες οι άλλοτε άπειρα πολύπλοκα διαφοροποιημένες φυσικές δυνάμεις θά διαλυθούν για πάντα σέ μία μοναδική μορφή της κίνησης, στήν έλξη; «Ή», όπως ρωτά ό Σέκκι (σελ. 810) «ύπάρχουν δυνάμεις στή φύση, πού μπορούν νά έπιναφέρουν τό νεκρό σύστημα στήν αρχική κατάσταση τού πυρακτωμένου νεφελώματος και νά τό ζυπνήσουν σέ νέα ζωή; Δέν τό ξέρουμε».

Βέβαια δέν τό ξέρουμε μέ τήν έννοια όπως ξέρουμε δτι: $2 \times 2 = 4$, ή, ότι ή έλξη της ύλης αύξάνει και ελαττώνεται σέ αντίστροφη αναλογία μέ τό τετράγωνο της άπόστασης. (Όμως στή θεωρητική φυσική έπιστήμη, πού έπεξεργάζεται τήν αντίληψη της για τή φύση σ' ένα όσο είναι δυνατόν άρμονικό σύνολο, και πού σήμερα χωρίς αυτή δέ μπορεί νά τό κουνήσει ρούπι ούτε και ό πιο άδειανός από σκέψεις έμπειρικός, είμαστε ύποχρεωμένο: πολύ συχνά νά λογαριάζουμε μέ άτελώς γνωστά μεγέθη, και σ' όλες τις έποχές ή συνέπεια της σκέψης έπρεπε νά βοηθή

νά προχωρεί ή, έλλειπής γνώση. Έτσι: ή νεότερη φυσική, έπι-
 τήμη αναγκάστηκε νά πάρει από τή φιλοσοφία και νά υιοθετή-
 σει τήν άρχή γιά τήν άφθαρσία τής κίνησης. Χωρίς αυτή δέν
 μπορεί πιά νά υπάρξει. Η κίνηση τής ύλης όμως δέν είναι μο-
 νάχα ή χοντροκομένη μηχανική κίνηση, ή άπλή τοπική άλλα-
 γή, είναι ή θερμότητα και τό φώς, ή ηλεκτρική και μαγνητική
 τάση, ή χημική ένωση και διάσπαση, ή ζωή και τέλος ή συνει-
 δηση. Τό νά λέμε ότι ή ύλη στή διάρκεια όλης τής χρονικά
 άπεριόριστης ύπαρξής της μένο μιά μοναδική φορά γιά ένα sé
 σύγκριση μέ τήν αιώνιότητά της μηδαμινό σύντομο χρονικό διά-
 στημα βρίσκει τή δυνατότητα νά διαφοροποιήσει τήν κίνησή της
 και έτσι νά ξεδιπλώσει όλο τόν πλούτο αότης τής κίνησης, και
 ότι πιά πριν και ύστερα αυτή ή κίνηση μένει στόν αιώνα τόν
 πάντα περιορισμένη sé άπλή τοπική άλλαγή—αυτό είναι σαν
 νά ισχυρίζομαι ότι ή ύλη είναι θνητή και ή κίνηση παροδική.
 Τήν άφθαρσία τής κίνησης δέν πρέπει νά τήν έννοούμε άπλώς
 ποσοτικά, μά και ποιοτικά. Μιά ύλη πού ή καθαρά μηχανική
 τοπική της άλλαγή κλείνει βέβαια μέσα της τή δυνατότητα μέ
 ένδοκούς όρους νά μετατρέπεται sé θερμότητα, ηλεκτρισμό, χη-
 μική δράση, ζωή, πού όμως δέν είναι sé θέση νά δημιουργεί
 από τόν έαυτό της αυτούς τούς όρους, μιά τέτια ύλη έχει
 χάσει sé κίνηση. Μιά κίνηση πού έχει χάσει τήν ικανότη-
 τα νά μεταμορφώνεται στίς διάφορες μορφές πού της άνήκουν
 έχει βέβαια ακόμα δύναμη (dynamis), δέν έχει όμως πιά ένέρ-
 γεια (energeia) και έχει έτσι εν μέρος καταστραφεί. Και όί δυό
 όμως αυτές περιπτώσεις είναι άκατανόητες.

Ένα είναι βέβαιο: Έπηρεξε καιρός πού ή ύλη τής κοσμι-
 κής μας νησίδας είχε μετατρέψει μιά τέτια ποσότητα κίνησης—
 τί είδους κίνηση δέν τό ξέρουμε ως τώρα—sé θερμότητα, έτσι
 πού απ' ούτήν μπόρεσαν ν' αναπτυχθούν τά ήλιακά συστήμα-
 τα πού άνήκουν sé 20 έκατομμύρια τουλάχιστο άστρα (κατά
 τό Μαίντλερ) και πού ό βαθμιαίος τους θάνατος έπίσης είναι
 βέβαιος. Πώς συντελέστηκε αυτός ό μετασχηματισμός; Αυτό τό
 ξέρουμε τόσο λίγο, όσο λίγο ξέρε: και ό Πάτερ Σέκκι αν τό
 μαλλοντικό caput mortuum¹ τού ήλιακού μας συστήματος θά
 ξαναμετατραπεί ποτέ sé πρώτη ύλη γιά νέα ήλιακά συστήματα.

¹ «Caput mortuum», άπ' λέξει «νεκροκεφαλή», έδω μέ τήν έννοια
 νεκρά όπολείματα. (Σημ. Σύντ.)

Μά, ἴ, πρέπει ἐδῶ νά καταφύγουμε στό δημιουργό, ἴ, αἵμαστε ὑποχρεωμένοι νά βγάλουμε τό συμπέρασμα, ὅτι ἡ πυρακτωμένη, πρώτη ὕλη γιά τά ἡλιακά οὐσιήματα τῆς κοσμικῆς μας νησί-δας δημιουργήθηκε ἀπό φυσικό δρόμο, μέ μετατροπές τῆς κίνη-σης πού ἀνίσκουν ἀπό τή φύση στήν κινούμενη ὕλη καί πού οἱ ὅροι τους λοιπόν πρέπει ἐπίσης, ἔστω καί ὕστερα ἀπό ἑκατομύρια καί ἑκατομύρια χρόνια, νά ἀναπαραχθοῦν περισ-σότερο ἢ λιγότερο τυχαία, μά μέ τήν ἀναγκαιότητα ἐκείνη πού εἶναι: ἐπίσης συμφυῆς μέ τή σύμπτωση.

Ἡ ὀλο καί περισσότερο παραδέχονται τή δυνατότητα μιᾶς τέτιος μετατροπῆς. Φτάνουν στήν ἀποψη ὅτι τά κοσμικά σώμα-τα εἶναι: τελικά προορισμένα νά πέσουν τό ἕνα μέσα στ' ἄλλο καί ὑπολογίζουσι μάλιστα τήν ποσότητα τῆς θερμότητος πού πρέπει ν' ἀναπτύσσεται: σέ τέτιος συγκρούσεις. Ἡ ξαφνική ἐμφάνισι, νέων ἀστρων, ἡ ἐξίσου ξαφνική φωτεινότερη ἀναλαμπή ἀπό πα-λιά γνωστά ἀστρα, πού γι' αὐτή μᾶς μιλά ἡ ἀστρονομία, ἐξη-γείται εὐκολότερα ἀπό τέτιος συγκρούσεις. Στό μεταξύ δέν κι-νείται μονάχα ἡ κλασητική μας ομάδα γύρω ἀπό τόν ἥλιο καί ὁ ἥλιος μας μέσα στήν κοσμική μας νησίδα, μά καί ὀλόκληρη ἡ κοσμική μας νησίδα κινείται στόν κοσμικό χῶρο σέ πρόοκαι-ρη, σχετική ἰσοροπία μέ τίς ὑπόλοιπες κοσμικές νησίδες. Γιατί ἀκόμα καί ἡ σχετική ἰσοροπία ἐλεύθερα αἰωρούμενων σωμάτων μπορεῖ μονάχα νά ὑπάρχει σέ ἀμειβάλα καθορισμένη κίνηση. Καί πολλοί παραδέχονται ὅτι ἡ θερμοκρασία στέν κοσμικό χῶρο δέν εἶναι παντοῦ ἡ ἴδια. Τέλος, ξέρομε ὅτι ἐκτός ἀπό ἕνα μηχανι-νό μέρος, ἡ θερμότητα τῶν ἀναριθμητων ἡλιων τῆς κοσμικῆς μας νησίδας χάνεται στό χῶρο καί μάταια πασιζοῖ νά ἀνεβῆ-σει τή θερμοκρασία τοῦ κοσμικοῦ χῶρου ἔστω καί κατά ἕνα ἑκατομμυριοστό ἑνός βαθμοῦ Κελσίου. Τί γίνεται ὀλη τούτη ἡ τεράστια ποσότητα θερμότητος; Ἐχει ἔξοδευσι γιά πάντα στήν προσπάθεια νά θερμάνει τό κοσμικό διάστημα, ἐπαῖε πραχτικά νά ὑπάρχει καί ἐξακολουθεῖ ἀκόμα μόνο νά ὑπάρχει θεωρητικά στό γεγονός ὅτι ὁ κοσμικός χῶρος ἔγινε θερμότερος κατά ἕνα δεκαδικό κλάσμα βαθμοῦ πού ἀρχίζει μέ δέκα ἴ, περισσότερα μηδενικά; Ἡ ὑπόθεση αὐτή ἀρνείται τήν ἀφθαρσία τῆς κίνη-σης. Παραδέχεται τή δυνατότητα ὅτι: μέ τό διαδοχικό πέσιμω τῶν κοσμικῶν σωμάτων τοῦ ἑνός μέσα στ' ἄλλο, μετατρέπεται: σέ θερμότητα κάθε μηχανική κίνηση πού ὑπάρχει: καί ἡ θερμῆ-τητα αὐτή ἀχτινοβολείται: στέν κοσμικό χῶρο, ἔπου, παρ' ἔλη,

«τὴν ἀφθαρσία τῆς δυνάμεις» θά εἶχε σταματήσει γενικά κάθῃ κίνηση. (Φα:νεταί ἐδῶ, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, πέσο λαθεμένος εἶναι ὁ ὅρος ἀφθαρσία τῆς δυνάμεις, ἀντίς γιά τόν ἕρο ἀφθαρσία τῆς κίνησης). Φτιάνομε λοιπόν στό συμπέρασμα ὅτι ἀπό κάποιο δρόμο, πού ἀργότερα κάποτε ἦ ἔρευνα τῆς φύσης θάχει καθί,κον τῆς νά τόν φέρει στό φῶς, ἡ θερμότητα πού ἀχτινοβολεῖται στόν κοσμικό χῶρο πρέπει νάχει τή δυνατότητα νά μετατρέπεται σέ ἄλλη μορφή κίνησης, ἔπου θά μπορεί ξανά νά συγκεντρώνεται καί νά δρᾷ. Κι ἔτσι: πέφτει ἡ κύρια δυσκολία πού ἀντιστεκέταν στήν ἀναμετατροπή νεκρῶν ἡλιων σέ πυρακτωμένο ἀτμό.

Ἄλλωστε, ἡ αἰώνια ἐπαναλαμβανόμενη διαδοχή τῶν κόσμων στόν ἄπειρο χρόνο εἶναι μονάχα ἡ λογική ὁλοκλήρωση τῆς παράλληλης ὑπαρξῆς ἀπειρῶν κόσμων στόν ἄπειρο χῶρο— ἀργή πού ἐπ'βάλλεται ἀκόμα καί στόν ἀντιθεωρητικό γιάγκικο ἐγκέφαλο τοῦ Ντρέπερ¹.

Ἡ ὕλη κινεῖται μέσα σέ μιᾶ αἰώνια κυκλική πορεία σέ μιᾶ κυκλική πορεία πού σίγουρα θά ὀλοκληρώνει τήν τροχιά τῆς μονάχα σέ χρονικά διαστήματα πού γι' αὐτά το γήινό μας ἔτος δέν ἐπαρκεῖ πιά σάν μονάχα μέτρησης, μιᾶ κυκλική πορεία ὅ.π.υ ἡ ἐποχή τῆς ἀνώτατης ἀνάπτυξης, ἡ ἐποχή τῆς ὀργανικῆς ζωῆς καί ἀκόμα πιάτερο ἡ ἐποχή τῆς ζωῆς ὄντων πού ἔχουν σνεδηση τοῦ ἑαυτοῦ τους καί τῆς φύσης, μετρίεται τό ἴδιο φτωγικά ὅπως ὁ χῶρος ἔπου ἐκδηλώνονται ἡ ζυή καί ἡ αὐτοσυνείδηση. Μιά κυκλική πορεία, ὅπου κάθε πεπερασμένη μορφή ὑπαρξῆς τῆς ὕλης, ἀδιάφορο ἂν πρόκειται γιά ἡλιο ἢ γιά νεφέλωμα ἀτμοῦ, γιά μονωμένο ζῶο ἢ γιά κατηγορία ζῶων, γιά χημική ἔνωση ἢ γιά διάσπαση. εἶναι τό ἴδιο παροδική καί ὅπου τίποτα δέν εἶναι αἰώνιο, ἐκτός ἀπό τήν αἰώνια κινούμενη, αἰώνια μεταβαλλόμενη ὕλη καί ὅπ' τούς νόμους πού σύμφωνα μ' αὐτούς κινεῖται καί μεταβάλλεται. Ὅμως ὅσο συχνά καί ὅσο ἀνελέητα κι ἂν συντελεῖται στό χρόνο καί στο χωρο αὐτή ἡ κυκλική πορεία, ὅσο ἑκατομμύρια ἡλιοι καί γήινοι σφαῖρες κι

1 «The multiplicity of worlds in infinite space leads to the conception of a succession of worlds in infinite time». Draper, Hist. Phil. Devel. II p. 325. («Ἡ πολλαπλότητα τῶν κόσμων στόν ἄπειρο χῶρο ὁδηγεῖ στήν ἀντίληψη γιά τή διαδοχή τῶν κόσμων στόν ἄπειρο χρόνο»). (Σημείωση τοῦ Ἐνγκελς) I. W. Draper, «History of the Intellectual Development of Europe. (Ἱστορία τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξης τῆς Εὐρώπης», τόμ. III Λονδίνο 1864. (Σημ. Σόντ.)

ἄν γεννηθῶν καὶ χαθῶν, ὅσος καιρὸς κι ἂν περάσει ὥσπου σ' ἓνα ἡλιακὸ σύστημα νὰ δημιουργηθῶν ἔστω καὶ σ' ἓναν μόνον πλανήτη οἱ ὄροι τῆς ὀργανικῆς ζωῆς, ὅσα ἀναρίθμητα ὀργανικά ὄντα κι ἂν πρέπει νὰ προηγηθῶν καὶ προηγούμενα νὰ χαθῶν, προτοῦ ἀπὸ τούς κόλπους τους ἀναπτυχθῶν ζῶα μέ ἐγκέφαλους ἱκανούς γιὰ σκέψη καὶ πού γιὰ ἓνα σύντομο χρονικό διάστημα νὰ βρίσκων ὄρους κατάλληλους γιὰ ζωὴ γιὰ νὰ καταστραφῶν ξανά ὑστερα ἀνελέητα—ἔχουμε τὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ ὕλη σ' ὄλους τῆς τούς μετασχηματισμούς μένει αἰώνια ἢ ἴδια, ὅτι καμιὰ ἀπὸ τίς ἰδιότητες τῆς δὲ μπορεῖ ποτέ νὰ χαθεῖ καὶ ὅτι γι' αὐτό ἐπίσης μέ τὴν ἴδια σιδερένια ἀναγκαιότητα πού θὰ ἐξοντώσει στή γῆ τὴν ἀνώτατή τη; ἀνθι η, τὸ σκεφτόμενο πνεῦμα, θὰ τὸ ξαναδημιουργήσει ἄλλοῦ καὶ σὲ ἄλλο γρόνο.

*Γράφτηκε ἀπὸ τὸν Φρίντριχ Ἔνγκελς
τὸ 1875-76.*

*Σύμφωνα μέ τὸ
χειρόγραφο.*

Πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1925.

Φ Ρ Ι Ν Τ Ρ Ι Χ Ε Ν Γ Κ Ε Λ Σ

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΞΑΝΘΡΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΠΙΘΗΚΟΥ

Ἡ ἐργασία εἶναι ἡ πηγή κάθε πλοῦτου, λένε οἱ οἰκονομολόγοι. Καί εἶναι τέτια—πλάι στή φύση πού τῆς παρέχει τό ὕλικό πού ἡ ἐργασία τό μετατρέπει σέ πλοῦτο. Μά εἶναι ἀπειρα περισσότερο ἀπ' αὐτό. Εἶναι ὁ πρῶτος βασικός ὄρος κάθε ἀνθρώπινης ζωῆς, καί μάλιστα σέ τέτιο βαθμό πού μέ μιάν ὀρισμένη ἔννοια πρέπει νά ποῦμε: αὐτή δημιούργησε τόν ἴδιον τόν ἀνθρώπο.

Πρὶν ἀπό πολλές ἑκατοστές χιλιάδες χρόνια, στό διάστημα ἐνός ἀκαθόριστου ἀκόμα τμήματος ἐκείνης τῆς περιόδου τῆς γῆς, πού οἱ γεωλόγοι τήν ὀνομάζουν τριτογενῆ, ἴσως κατά τό τέλος τῆς, ζοῦσε κάπου στή διακεκαυμένη ζώνη τῆς ὀδρογείου—πιθανόν σέ μιὰ μεγάλη ἤπειρο πού εἶναι σήμερα καταποντισμένη, στό βυθό τοῦ Ἰνδικοῦ Ὤκεανοῦ—ἓνα γένος ἀνθρωπόμορφων πιθήκων μέ ἐξαιρετικά ὀψηλή ἀνάπτυξη. Ὁ Δαρβίνος μᾶς ἔδωσε μιὰ κατά προσέγγιση περιγραφή αὐτῶν τῶν προγόνων μας. Ἦταν πέρα γιά πέρα τριχωτοί, εἶχαν γένια καί μυτερά ἀφτιά καί ζοῦσαν κατά ἀγέλες πάνω σέ δέντρα.

Στήν ἀρχή, ἴσως κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς τους, πού στό σκαρφάλωμα καθορίζει ἄλλες ἀσχολίες γιά τά χέρια καί ἄλλες γιά τά πόδια, ἀρχισαν αὐτοί οἱ πίθηκοι νά ξεσυνήθιζον νά χρησιμοποιοῦν τή βοήθεια τῶν χεριῶν ὅταν περπατοῦσαν σέ ὀμαλό ἔδαφος καί νά ἀποχτοῦν ὄλο καί πιό ὀρθιο βᾶδισμα. Ἔτσι ἔγινε τό ἀποφασιστικό βῆμα γιά τό πέρασμα τοῦ πίθηκου στόν ἀνθρώπο.

Ὅλοι οἱ ἀνθρωπόμορφοι πίθηκοι πού ζοῦν ἀκόμα μπορεῖ:

νά στέκοντα: ὄρθιοι καί νά προχωροῦν μόνο μέ τά δύο πόδια. Μά μόνο στήν ἀνάγκη καί ἐξαιρετικά ἀδέξια. Ἐξ φυσικό τους βάδισμα γίνεται σέ μισοόρθια στάση καί περικλείνει τή χρήση τῶν χεριῶν. Οἱ περισσότεροι στηρίζουν στό ἔδαφος τούς κονδύλους τῶν μεσαίων φτλάγγων τοῦ χεριοῦ καί περνοῦν τό καρμὶ μέ συμμαζωμένα τά πόδια ἀνάμεσα ἀπὸ τά μακριά μπράτσα, ὅπως ὁ παράλυτος πού βαδίζει μέ πατερίτσες. Γενικά στοὺς πίθηκους μποροῦμε ἀκόμα καί τῶρ νά παρατηρήσουμε ὅλες τίς μεταβατικές βαθμίδες ἀπὸ τό βάδισμα μέ τά τέσσερα ὡς τὸ βάδισμα μέ τά δύο πόδια. Μά σέ κανέναν ἀπ' αὐτοὺς τὸ βάδισμα μέ τά δύο πόδια δέν ἐγινε κάτ: περισσότερο ἀπὸ μέσο ὅπου προσφεύγουν σέ ὦρα ἀνάγκης.

Ἄν τὸ ὄρθιο βάδισμα ἐμελλε στοὺς τριχωτοὺς προγόνους μας νά γίνει πρῶτα κανόνας καί μέ τὴν καιρὸ ἀνάγκη, αὐτὸ προϋποθέτει ὅτι στέ μεταξύ ἔλο καί πιό πολύ λάχαιναν στά χέρια διαφορετικὲς ἀπασχολήσεις. Καί στοὺς πίθηκους ἐπικρατεῖ κιόλας ἕνας ὀρισμένος καταμερισμὸς στή χρήση τῶν χεριῶν καί τῶν ποδιῶν. Ἐξ χέρι, ὅπως ἀναφέραμε κιόλας, τὸ χρησιμοποιοῦν στὸ σακχαράλωμα μέ διαφορετικὸ τρόπο ἀπ' ὅ,τι χρησιμοποιοῦν τὰ πόδι. Χρησιμεύει: κατὰ προτίμηση στὸ κέψιμο καί στὸ κράτημα τῆς τροφῆς, ὅπως τὸ κάνουν κιόλας μέ τά μπροστινὰ πόδια τους μερικά κατώτερα θηλαστικά. Μὲ τὸ χέρι πολλοὶ πίθηκοι: χτίζου φωλιές στά δέντρα ἢ ἀκόμα, ὅπως ὁ χιμπανζῆς, σκεπές ἀνάμεσα στά κλαριά γιὰ προφύλαξη ἀπὸ τὴν κακοκαιρία. Μὲ τὸ χέρι πιάνουν ρέπαλα γιὰ ν' ἀμυνθοῦν ἀπὸ ἐχθροὺς ἢ τούς βομβαρδίζουν μέ καρπούς καί πέτρες. Μὲ τὸ χέρι: ἐκτελοῦν στήν αἰχμαλωσία μιά σειρά ἀπλῆς πράξεις πού τίς μαθαίνουν ἀπὸ τούς ἀνθρώπους. Ὅμως ἀκριβῶς ἐδῶ φαίνεται πόσο μεγάλη εἶναι ἡ ἀπόστασι ἀνάμεσα στὸ ἀνεξέλιχτο χέρι, ἀκόμα καί τοῦ πιό ἀνθρωπόμορφου πίθηκου καί στὸ ἀνθρώπινο χέρι: πού τελειοποιήθηκε μέ τὴν ἐργασία χιλιᾶδων αἰῶνων. (1) ἀριθμὸς καί ἡ γενικὴ διάταξη πού ἔχουν τά κόκαλα καί οἱ μῖς συμφωνοῦν καί στοὺς δύο, μά τὸ χέρι καί τοῦ πιό πρωτόγονου ἀγρίου μπορεῖ νά ἐκτελεῖ ἑκατοστὲς πράξεις, πού κανένα χέρι πίθηκου δέ μπορεῖ νά τίς μιμηθεῖ. Κανένα χέρι πίθηκου δέν κατασκευάσει ποτέ οὔτε καί τὸ πιό πρωτόγονο πέτρινο μαχαίρι.

Ἐν αὐτὸ στήν ἀρχὴν μποροῦσαν νά εἶναι μόνο πολὺ ἀπλῆς οἱ πράξεις πού μ' αὐτές στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν πίθηκο στὸν ἀν-

θρωπο, στό διάβα πολλῶν χιλιετηρίδων οἱ πρόγονοί μας ἔμαθαν νά προσαρμόζουν βαθμιαία τό χέρι τους. Οἱ κατώτεροι ἀγριοί, ἀκόμα καί κείνοι γιά τούς ὁποίους μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ἕνα ξανακύλισμα σέ μιά περισσότερο ζώδη κατάσταση μέ σύγχρονο σωματικό ἐκφυλισμό, βρίσκονται πάντα ἀκόμα πολύ ψηλότερα ἀπό κείνα τά μεταβατικά πλάσματα. Ὡσπου τό ἀνθρώπινο χέρι ἐπεξεργαστεῖ καί κάνει μαχαίρι τό πρώτο χαλίκι, θά πέρασαν χρονικά διαστήματα, πού ἀπέναντί τους μάς φαίνεται ἀσήμαντος ὁ γνωστός μας ἱστορικός χρόνος. Μά τό ἀποφασιστικό βήμα εἶχε γίνει: τό χέρι εἶχε ἐλευθερωθεῖ καί μποροῦσε τώρα ν' ἀποχτά ὄλο καί νέες ἐπιδεξιότητες, καί ἡ μεγαλύτερη εὐκαμψία πού ἀποχτιόταν ἔτσι κληρονομιόταν καί μεγάλωνε ἀπό γενιά σέ γενιά.

Ἔτσι τό χέρι δέν εἶναι μόνο τό ὄργανο τῆς ἐργασίας, εἶναι καί τό πρόϊόν τῆς. Μονάχα μέ τήν ἐργασία, μέ τήν προσαρμογή ὁλοένα σέ νέες πράξεις, μέ τήν κληροδότηση τῆς εἰδικῆς διαμόρφωσης τῶν μυῶν, τῶν συνδέσμων καί σέ μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, καί τῶν κοκάλων πού ἀποχτήθηκε ἔτσι, καθώς καί μέ τήν ὁλοένα ἀνανεωνόμενη χρησιμοποίηση αὐτῆς τῆς κληρονομημένης τελειοποίησης σέ ὄλο καί πιε πολὺπλοκες πράξεις, τό ἀνθρώπινο χέρι ἀπόχτησε ἐκείνον τόν ὑψηλό βαθμό τελειότητας πού μπόρεσε νά δημιουργήσει θαύματα σάν τούς πίνακες τοῦ Ραφαήλ, τά ἀγάλματα τοῦ Τόρβαλντσεν, τή μουσική τοῦ Παγκανί.

Μά τό χέρι δέν ἦταν μονάχο του. Ἦταν ἀπλῶς μέλος ἑνός ὁλόκληρου, ἐξαιρετικά σύνθετου ὀργανισμοῦ. Καί ὅ,τι ὠφελοῦσε τό χέρι, ὠφελοῦσε καί ὄλο τό σῶμα πού στήν ὑπηρεσία του δούλευε—καί μάλιστα μέ διπλόν τρόπο.

Πρῶτα σάν συνέπεια τοῦ νόμου τοῦ συσχετισμοῦ τῆς ἀνάπτυξης, ὅπως τόν ὀνόμασε ὁ Δαρβίνος. Σύμφωνα μ' αὐτό τό νόμο ὀρισμένες μορφές ξεχωριστῶν μερῶν ἑνός ὀργανικοῦ ὄντος συνδέονται πάντα μέ ὀρισμένες μορφές ἄλλων μερῶν, πού φαινομενικά δέν ἔχουν καμιά ἀπόλυτα σχέση μέ κείνα. Ἔτσι ὄλα τά ζῶα πού ἔχουν κόκκινα αἱμοσφαίρια χωρίς κυτταρικά πυρήνια καί πού τό πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ τους συνδέεται μέ τή σπονδυλική στήλη μέ δύο ἀρθρικές ἀποφύσεις (κονδύλους), ἔχουν χωρίς ἐξαίρεση καί γαλακτοφόρους ἀδένες γιά τό θήλασμα τῶν νεογνῶν. Ἔτσι στά θηλαστικά οἱ χωρισμένες ὀπλές συνδέονται κανονικά μέ τό πολλαπλό στομάχι γιά τόν ἀναμη-

ρυκασμό. Οι αλλαγές ορισμένων μορφών φέρνουν μαζί τους αλλαγές στη μορφή άλλων μερών του σώματος, χωρίς να μπορούμε να εξηγήσουμε τόν μεταξύ τους δεσμό. Οι όλοτελα άσπρες γάτες με γαλανά μάτια είναι πάντα ή σχεδόν πάντα κουφές. Η βαθμιαία τελειοποίηση του ανθρώπινου χεριού και ή διαμόρφωση του ποδιού, πού συμβάδιζε μαζί τρις, για τό έρθιο βάδισμα, αναμφίβολα έχει άντεπιδράσει επίσης, μέ βάση τό νόμο του συσχετισμού, σέ άλλα μέρη του οργανισμού. 'Όστέσο τούτη τήν επίδραση τήν έχουν άκέρμα ελάχιστα έρευνήσει, έτσι πού έδω δέ μπορούμε να κάνουμε τίποτα παραπάνω από τό να τήν διαπιστώσουμε γενικά

Πολύ σημαντικότερη είναι ή άμεση, πού μπορεί ν' αποδειχτεί, άντεπιδραση τής εξέλιξης του χεριού στον ύπέλοιπο οργανισμό. 'Όπως είπαμε κίβλας, οι πιθηκίσιοι μας πρόγονοι ήταν κοινωνικοί. Είναι όλοφάνερα αδύνατο να συμπεράνουμε τήν καταγωγή του ανθρώπου, του πιό κοινωνικού απ' όλα τά ζώα, από έναν άκοινωνήτο άμεσο πρόγονο. Η κυριαρχία πάνω στή φύση πού άρχισε μέ τή διαμόρφωση του χεριού, πλάταινε μέ κάθε νέα πρόοδο τόν όρίζοντα του ανθρώπου. Στά άντικείμενα τρις φύσης ανακάλυπτε άδιάκοπα νέες, άγνωστες ως τότε ιδιότητες. 'Από τήν άλλη μεριά ή διαμόρφωση τής εργασίας συντελοϋσε αναγκαστικά στό να φέρνει πιό κοντά μεταξύ τους τά μέλη τής κοινωνίας, πληθθαίνοντας τίς περιπτώσεις άμοιβαίας όποστήριξης, κοινής συνεργασίας και ξεκαθάριζε στή συνείδηση τή χρησιμότητα αυτής τής συνεργασίας για τόν καθένα. Κοντολογίς, οι διαμορφωνόμενοι άνθρωποι κατάληξαν στό ότι είχαν κάτι να πουν ό ένας στον άλλον. Η ανάγκη δημιούργησε τό οργανό τής: ό ανεξέλιχτος άρρυγγας του πιθηκού μετασηματιζόταν άργά, μέ σίγουρα, μέ λυγίσματα για όλοένα άνωτερα λυγίσματα τής φωνής και τά όργανα του στόματος έμαθαν σιγά-σιγά να προφέρουν τό ένα έναρθρο γράμμα ύστερα από τό άλλο.

Η σύγκριση μέ τά ζώα αποδειχνει ότι ή εξέγηση αυτή για τή γένεση τρις γλώσσας από τή δουλιά και μέ τή δουλιά είναι ή μόνη σωστή. Τά λιγοστά πού έχουν να μεταδώσουν τό ένα στό άλλο άκόμα και τά πιό εξέλιγμένα ζώα, μπορούν να τά μεταδώσουν και χωρίς έναρθρη γλώσσα. Στή φυσική κατάσταση κανένα ζώο δέν τό νιώθει έλλειψη πού δέ μπορεί να μιλάει ή να καταλαβαίνει τήν ανθρώπινη γλώσσα. 'Όλό-

τέλα διαφορετικά είναι: τὰ πράγματα ὅταν τὰ ἔχουν ἐξημερώσει οἱ ἄνθρωποι. Ὁ σκύλος καὶ τὸ ἄλογο ἀπόχτησαν στὴ συναναστροφή τους μὲ τοὺς ἀνθρώπους τόσο καλὸ ἀφτί γιὰ τὴν ἐναρθρῆ γλώσσα, πού εὐκολα μαθαίνουν νὰ καταλαβαίνουν κά-θε γλώσσα τόσο, ὅσο φτάνει ὁ κύκλος τῶν παραστάσεων τους. Ἐπίσης ἀπόχτησαν ἀκόμα τὴν ἱκανότητα γιὰ αἰσθήματα σάν τὴν ἀφοσίωση στοὺς ἀνθρώπους, τὴν εὐγνωμοσύνη κλπ. πού πρὶν τοὺς ἴταν ξένα. Κι ὅποιος ἔχει συναναστραφῆ πολὺ μὲ τέτια ζῶα δὲ θά μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει ἀποχτήσει τὴν πεποίθηση ὅτι ὑπάρχουν ἀρκετές περιπτώσεις ὅπου τὴν ὥρα νιώθουν σάν ἑλληψη τὴν ἀνικανότητα νὰ μιλοῦν. Καὶ ἡ ἑλληψη αὐτὴ δυστυχῶς δὲ μπορεῖ πιά νὰ διορθωθεῖ, γιὰ τὴν φωνητικὰ τους ὄργανα ἔχουν εἰδικευθεῖ πάρα πολὺ πρὸς μιὰν ὀρισμένη κατεύθυνση. Ὅπου ὅμως ὑπάρχει τὸ κατάλληλο ὄργανο, ἐκεῖ χάνεται κ: αὐτὴ ἡ ἀνικανότητα μέσα σὲ ὀρισμένα ὄρια. Τὰ ὄργανα τοῦ στόματος τῶν πουλιῶν διαφέρουν αἰγούρα ριζικὰ ἀπὸ τὰ ὄργανα τοῦ στόματος τοῦ ἀνθρώπου, κ: ὅμως τὰ πουλιὰ εἶναι τὰ μόνια ζῶα πού μαθαίνουν νὰ μιλοῦν. Καὶ τὸ πουλί μὲ τὴν ἀποκρουστικότερη φωνή, ὁ παπαγάλος, μιλάει καλύτερα. Ἄς μὴν πῆ κανεὶς ὅτι δὲν καταλαβαίνει τί λέει. Βέβαια ἐπαναλαβαίνει φλυαρώντας ὥρες ὀλόκληρες ὅλο τὸ λεχτικὸ του θησαυρὸ μόνον καὶ μόνον γιὰ τὴν εὐχαρίστηση ὅταν μιλάει καὶ ὅταν παραβρίσκονται ἄνθρωποι. Ὅσο φτάνει ὅμως ὁ κύκλος τῶν παραστάσεων του μπορεῖ νὰ μάθει νὰ καταλαβαίνει τί λέει. Ἄν μάθουμε σ' ἕνα παπαγάλου βρυσί, ἔτσι: πού ν' ἀποχτήσει μιὰ παράσταση γιὰ τὴ σημασία τους (μιὰ ἀπὸ τίς κύριες διασκεδάσεις τῶν ναυτῶν πού γυρίζουν ἀπὸ θερμὲς χῶρες), καὶ τὸν ἐρεθίσουμε, θά δοῦμε σύντομα ὅτι ξέρει ν' ἀξιοποιεῖ τίς βρυσίς του τὸ ἴδιο σωστὰ ὅπως μιὰ βερολινέζα μανάβισσα. Τὸ ἴδιο γίνεται ὅταν ζητιανεύει λιχουδιές.

Πρῶτα ἡ ἐργασία, ὕστερα καὶ μαζί της ἡ ἐναρθρῆ γλώσσα— αὐτὰ εἶναι τὰ δύο κυριότερα κίνητρα πού μὲ τὴν ἐπίδρασή τους ὁ ἐγκέφαλος τοῦ πίθηκου μετατρέπηκε σιγά-σιγά στὸν ἐγκέφαλο τοῦ ἀνθρώπου, πού πρ' ἕλη τὴν ὁμοιότητά του μὲ τὸν ἐγκέφαλο τοῦ πίθηκου εἶναι πολὺ μεγαλύτερος καὶ τελειότερος. Μὲ τὴν παρέρα ὅμως διαμόρφωσ', τοῦ ἐγκέφαλου συμβάδιζε χέρι μὲ χέρι ἡ παραπέρα διαμόρφωσις τῶν πικῶν κοντινῶν ὀργάνων του, τῶν αἰσθητήριων ὀργάνων του. Ὅπως ἡ γλώσσα στὴ βαθμιαία της διαμόρφωσις συνοδεύεται ἀναγκαστικὰ ἀπὸ μιὰν ἀντιστοιχίαν τε-

λειοποίηση του ὄργανου τῆς ἀκοῆς, ἔτσι καί ἡ διαμέρφωση τοῦ ἐγκέφαλου γενικά συνοδεύεται ἀπό τήν διαμέρφωση ὄλων τῶν αἰσθήσεων. Ὁ ἀέτος βλέπει πολύ πῶς μακριά ἀπό τόν ἀνθρώπο, μά τοῦ ἀνθρώπου τό μάτι βλέπει πολύ περισσότερα πράγματα στά ἀντικείμενα ἀπό τό μάτι τοῦ ἀέτου. Ὁ σκύλος ἔχει πολύ πῶς λεπτή ὄσφρηση ἀπό τέν ἀνθρώπο, μά ἐξ ἀκριβείας οἶτε τό ἑκατοστό ἀπό τίς μυρωδιές πού γιά τέν ἀνθρώπο ἀποτελοῦν ὀρισμένα σημάδια διαφόρων πραγμάτων. Καί ἡ ἀφή, πού στέν πιθηκο μόνις ὑπάρχει στήν πῶς πρωτόγονη τῆς ἀρχῆς, διαμορφώθηκε μονάχα μέ τήν ἐργασία μαζί μέ τήν ἐξέλιξη τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπινου χεριοῦ.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐγκέφαλου καί τῶν αἰσθήσεων πού τέν ἐξυπηρετοῦν, τῆς συνείδησης πού ὄλο καί ἐξαγαγίρει, τῆς ἰκανότητος ἀφαίρεσης καί συμπερασμοῦ, ἀντεπιδροῦσε πάνω στήν ἐργασία καί στήν γλώσσα καί ἔξινε καί στίς ἐυό διαρκῶς νέα ὄθηση γιά παραπέρα ἀνάπτυξη. Ἡ παραπέρα αὐτή ἀνάπτυξη δέν ὀλοκληρώθηκε ὄταν ὁ ἀνθρώπος ξεχώρισε ἰριστικά ἀπό τέν πιθηκο, μά ἀπό τότε στό σύνολό τῆς προχώρησε τεράστια σέ διάφορους λαούς καί διάφορους καιρούς σέ διαφορετικῆς βαθμοῦ καί κατεύθυνση ἀν καί κοβέτανε πού καί πού ἡ ἀνάπτυξη ἀπό τοπικές καί πρέσκαιρες πιωδρομήσεις. Καί τήν ἀνάπτυξη αὐτή ἀπό τήν μιά μεριά τήν προωθοῦσε γερά καί ἀπό τήν ἄλλη τήν ὄδηγοῦσε πρέσ περισσότερο καθορισμένες κατευθύνσεις ἕνα καινούργιο στοίχειο πού προστίθεται μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ ἔτοιμου ἀνθρώπου—ἡ κοινωνία.

Ἐκατοστός χιλιάδες χρόν:α—πού γιά τήν ἱστορία τῆς γῆς δέν ἔχουν μεγαλύτερη σημασία ἀπ' ὄτι ἔχει ἕνα δευτερόλεπτο στήν ἀνθρώπινη ζωῆ¹—θά πέρασαν ὀγούρα, προτοῦ ἀπό τήν ἀγέλη τῶν πιθήκων πού σακαφάλωναν στά ἔντρα γεννηθεῖ ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία. Ὅμως στό τέλος παρουσιάστηκε. Καί τί βρίσκουμε πάλι σάν χαρακτηριστική διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀγέλη τῶν πιθήκων καί στήν ἀνθρώπινη κοινωνία; Τήν ἐργασία. Ἡ ἀγέλη τῶν πιθήκων περιοριζέταν νά τρώει ὄλη τήν τροφή τῆς περιοχῆς τῆς, πού καθοριζέταν ἀπό τήν γεωγραφική

¹ Μιά αὐθεντία πρώτης γραμμῆς ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη, ὁ σέρ Ὀυ. Μόνσον ὀπολόγιος ἔτι δέ μποροῦν νάχουν περάσει πολύ περισσότερο ἀπό ἕκατό ἕκατο μῆρια χρόν:α, ἀπό τήν ἔποχή πού ἡ γῆ εἶχε ψυχθεῖ ἄρκετα γιά νά μποροῦν νά ζοῦν πανοῦ τῆς φυά καί ζῶα (Στ. μεῖωση τοῦ Ἐντ κελς).

της θέσης ή από τήν αντίσταση πού κάνανε γειτονικές αγέλες. Έκανε ποταίες και άγώνες για να αποχτήσει νέα περιοχή με τροφή, μά ήταν άνικανη να βγάλε: από τήν περιοχή της περισσότερο τροφή απ' ό,τι πρόσφερε μόνη της ή φύση, εκτός από τό γεγονός ότι: λίπαινε τήν περιοχή άσυνείδητα με τά άποριματά της. Μόλις είχαν καταληφθεί όλες οι περιοχές πού ήταν δυνατό να δίνουν τροφή δε μπορούσε πιά να αύξαινει ό πληθυσμός των πιθήκων. Ό αριθμός των ζώων τό πολύ-πολύ μπορούσε να μένει ό ίδιος. Μά όλα τά ζώα σπαταλούν σέ μεγάλο βαθμό τήν τροφή, και θανατώνουν στή, γένεσή της τήν έπιβλάστηση. Ό λύκος δε λυπάται, σάν τόν κυνιγό, τήν άγριόγιδα πού τόν άλλο χρόνο θά του δώσει τά κατοικάκια. Τα γίδια στην Ελλάδα πού τρώνε τους νεαρούς θάμνους πριν καλοφυτρώσουν, γυμνώσανε όλα τά βουνά της χώρας. Αυτή ή «λίστριική οικονομία» των ζώων παίζει: σπουδαίο ρόλο στό βαθμιαίο μετασχηματισμό των ειδών, γιατί: τά αναγκάζει να συνηθίζουν άλλη τροφή από κείνη πούνα: μαθημένα. Έτσι τό αίμα τους αποχτά άλλη χημική σύνθεση, και όλη ή σωματική διάπλαση σιγά-σιγά γίνεται άλλη, ενώ τά άλλοτε σταθεροποιημένα είδη σβήνουν. Δέ μπορεί ν' άμφισβητηθεί ότι: αυτή ή ληστρική οικονομία έχει συντελέσει πολύ στην εξανθρώπιση των προγόνων μας. Σέ μία ράτσα πιθήκων πού σέ αντίληψη και ικανότητα προσαρμογής ξεπερνούσε πολύ όλες τίς άλλες, έπρεπε αυτή ή ληστρική οικονομία να καταλήξει στό ότι για τροφή χρησιμοποιούσανε όλοένα και περισσότερα φυτά, στό ότι: τρώγανε διαρκώς περισσότερα μέρη από τά φυτά διατροφής, στο ότι ή τροφή γινόταν όλο και πιο ποικίλη, και μαζί της ποικίλανε και τά στοιχεία πού μπαινανε στό σώμα, οι χημικοί όροι της εξανθρώπισης. Αυτά όλα όμως δέν ήταν ακόμα καθαυτό εργασία. Η εργασία αρχίζει με τήν κατασκευή εργαλείων. Και ποιά είναι τά πιο παλιά εργαλεία πού βρίσκουμε; Αν κρίνουμε από τά αντικείμενα πού βρέθηκαν και πού μάς τά κληροδότησαν οι προϊστορικοί άνθρωποι και από τόν τρόπο ζωής των πρώτων ιστορικών λαών, καθώς και των πιο πρωτόγονων τωρινών άγρίων, τά πιο παλιά εργαλεία, είναι εργαλεία κυνηγιού και ψαρικής. Τα πρώτα είναι: συγχρόνως και όπλα. Τό κυνήγι και τό ψάρεμα όμως προϋποθέτουν τό πέρασμα από τή σκέτη φυτική τροφή στην διατροφή μαζί και με κρέας. Κι έχουμε εδώ πάλι: ένα ουσιαστικό θήμα προς τήν εξανθρώπιση. Τό κρέας σάν τροφή περιείχε σέ

Έτοιμη σχεδόν κατάσταση τὰ κυριότερα συστατικά πού χρειάζεται τὸ σῶμα γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῆς ὕλης του. Συντέμεψε μὲ τὴ χώνεψη τὸ χρόνο τῶν ὑπόλοιπων φυτικών λειτουργιῶν, πού αντιστοιχοῦν στὴ φυτικὴ ζωὴ, καὶ κέρδισε ἔτσι περισσότερον καρῶ, περισσότερο ὀλικό καὶ περισσότερὴ ὄρεξη γιὰ τὴ δράση τῆς καθυτὸ ζωώδικης (animalischen) ζωῆς. Κι ὅσο περισσότερο ὁ διαμορφωνόμενος ἄνθρωπος ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὸ φυτό, τόσο περισσότερο σηκωνόταν ψιγότερα ἀπὸ τὸ ζῶο. Ὅπως τὸ συνήθισμα στὴ φυτικὴ τροφή πλάι στὸ κρέας ἔχει κάνει τοὺς ἀγριόγατους καὶ τ' ἄγρια σκυλιὰ ὑπηρέτες τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι καὶ τὸ συνήθισμα στὴν κρεατοφαγία πλάι στὴ φυτικὴ τροφή συντέλεσε οὐσιαστικά στὸ νὰ δώσει σημαντικὴ δύναμη καὶ ἀνεξαρτησία στὸ διαμορφωνόμενο ἄνθρωπο. Οὐσιαστικότερη ὅμως ἦταν ἡ ἐπίδραση τῆς κρεατοφαγίας στὸν ἐγκέφαλο, πού τώρα τ' ἀναγκαῖα συστατικά γιὰ τὴ διατροφή του καὶ τὴν ἀνάπτυξή του τοῦ ἔρχονταν πολὺ πιὸ ἀφθονα ἀπὸ πρὶν καὶ πού ἔτσι μπορούσε ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ νὰ διαμορφώνεται γρηγορότερα καὶ τελειότερα. Ἄς μᾶς συμπαθοῦν οἱ κύριοι χορτοφάγοι, ὁ ἄνθρωπος δὲ μπορούσε νὰ γίνῃ ἄνθρωπος χωρὶς τὴν κρεατοφαγία καὶ ἂν ἀκόμα ἡ κρεατοφαγία ὀδήγησε κάποτε ὅλους τοὺς γνωστοὺς μας λαοὺς στὴν ἀνθρωποφαγία (οἱ πρόγονοι τῶν βερολινέζων, οἱ Βελετάμποι ἢ Βίλτσοι, τρώγανε τοὺ γονεῖς τους ἀκόμα καὶ στὸν 10ο αἰῶνα), αὐτὸ πιά τώρα δὲ μᾶς θίγει.

Ἡ κρεατοφαγία ὀδήγησε σὲ δύο νέες προόδους ἀπορρατιστικῆς σημασίας: στὴ χρησιμοποίησιν τῆς φωτιᾶς καὶ στὸ ἡμέρωμα ζῶων. Ἡ πρώτη συντέμεψε ἀκόμα περισσότερο τὴ λειτουργία τῆς χώνεψης, μιά κι ἔφερε τὴν τροφή σάν νὰ λέμε μισοχωνεμένην στὸ στόμα. Ἡ δευτέρα ἔκανε ἀφθονότερη τὴν τροφή ἀπὸ κρέας, μιά καὶ διπλα στὸ κυνήγι ἄνοιξε μιά νέα κανονικὴ πηγὴ ἀπ' ὅπου ἀντλοῦσαν κρέατα καὶ ἔδωσε, χάρις ἀπ' αὐτό, μὲ τὸ γάλα καὶ τὰ προϊόντα του, ἕνα νέο μέσο τροφῆς τουλάχιστο ἰσάξιο μὲ τὸ κρέας σὲ μίγμα συστατικῶν. Ἔτσι καὶ τὰ δύο ἔγιναν ἀμεσα νέα μέσα χειραφέτησης γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Θὰ μᾶς ξεμάκραινε ἐδῶ πάρα πολὺ ἂν μπαίναμε λεπτομερειακά στὰ ἔμμεσα τους ἀποτελέσματα, ὅσο μεγάλη σημασία κι ἂν εἶχαν αὐτὰ γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς κοινωνίας.

Ὅπως ὁ ἄνθρωπος ἔμαθε νὰ τρώει ὅλα τὰ φαγώσιμα, ἔτσι ἔμαθε ἐπίσης νὰ ζεῖ στὸ κάθε κλίμα. Ἐξάπλωσε σ' ὅλη τὴν κατοικίαμιν γῆν, αὐτὸς, τὸ μόνο ζῶο πού εἶχε μέσα του τὴν παν-

τοδυναμία νά τό κάνει αυτό. Τά άλλα ζώα πού συνήθισαν σ' άλλα κλίματα, δέν τόμαθαν αυτό μονάχα τους, μά μόνο ακολουθώντας τόν άνθρωπο: κατοικίδια ζώα και ζωόφια. Και τό πέρασμα από τό όμοιόμορφο θερμό κλίμα τής αρχικής πατρίδας σέ ψυχρότερες περιοχές, όπου ό χρόνος μοιραζόταν σέ χειμώνα και καλοκαίρι, δημιούργησε νέες ανάγκες: κατοικία και ντύσιμο γιά προστασία από τό κρύο και τήν όγγρασία, νέα πεδία έργασίας και έτσι νέες άπασχολήσεις, πού όλο περισσότερο άπομάκρυναν τόν άνθρωπο από τό ζώο.

Μέ τή συνεργασία τοῦ χεριοῦ, τῶν οργάνων τῆς όμιλίας και τοῦ ἐγκέφαλου ὄχι μόνο στόν κάθε χωριστό ἄνθρωπο, μά και στήν κοινωνία, ἔγιναν ἱκανοί οἱ ἄνθρωποι νά ἐκτελοῦν ὄλο πιά σύνθετες λειτουργίες, νά βάζουν στόν ἑαυτό τους και νά φτάνουν ὄλο και ἄνωτερος σκοπούς. Ἡ ἴδια ἡ ἔργασία γίνεταν ἀπό γενιά σέ γενιά διαφορετικότερη, τελειότερη, πολυπλευρότερη. Στό κινήγι και στήν χτηνοτροφία προστέθηκαν ἡ γεωργία, σ' αὐτήν τό κλωσίμο και ἡ ὕφαντουργία, ἡ ἐπεξεργασία τῶν μετάλλων, ἡ ἀγγειοπλαστική, ἡ ναυσιπλοία. Πλάι στό ἐμπόριο και στή χειροτεχνία ἴρθε τέλος ἡ τέχνη και ἡ ἐπιστήμη, ἀπό τίς φυλές ἔγιναν ἔθνη και κράτη. Ἰό δίκαιο και ἡ πολιτική ἀναπτύχθηκαν και μαζί τους ἀναπτύχθηκε τό φανταστικό εἶδωλο τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων στό ἀνθρώπινο κεφάλι: ἡ θρησκεία. Μπρός σ' ὄλα αὐτά τά δημιουργήματα, πού πρῶτα παρουσιάζονταν σάν προϊόντα τοῦ κεφαλιοῦ και πού φαίνονταν νά κυριαρχοῦν πάνω στίς ἀνθρώπινες κοινωνίες, τά ταπεινά δημιουργήματα τοῦ ἐργαζόμενου χεριοῦ πέρασαν σέ δεύτερη μοίρα, και τόσο περισσότερο μάλιστα, ἔσο τό κεφάλι πού σχεδίαζε τήν ἔργασία σέ μιὰ πολύ πρῶιμη ἀκόμα βαθμίδα ἐξέλιξης τῆς κοινωνίας (λχ. στήν ἀπλή κίολας οἰκογένεια) μπορούσε νά βάζει ὄλλα χέρια κι ὄχι τά δικά του νά ἐκτελοῦν τή σχεδιασμένη δουλιά. Στό κεφάλι, στήν ἐξέλιξη και στή δράση τοῦ ἐγκέφαλου καταλόγισαν ὄλες τίς καταχτήσεις τοῦ πολιτισμοῦ πού προχωροῦσε γρήγορα. Οἱ ἄνθρωποι συνήθισαν νά ἐξηγοῦν τίς πράξεις τους ἀπό τή σκέψη τους, ὄντι νά τίς ἐξηγοῦν ἀπό τίς ἀνάγκες τους (πού βέβαια ἀντανακλῶνται στό κεφάλι, γίνονται συνείδησι)— και έτσι δημιουργήθηκε μέ τόν καιρό ἡ ἰδεαλιστική ἐκείνη ἀντίληψη γιά τόν κόσμο πού ἰδίως ἀπό τή δύση, τοῦ ἀρχαίου κόσμου και δῶ κυριάρχησε στά κεφάλια. Και κυριαρχεἰ και τώρα τόσο, πού κι αὐτοί οἱ ὄλιστές φυσιοδίφες τῆς ἑαρβινικῆς σχολῆς

λῆς δέ μπορούν ἀκόμα ν' ἀποχτήσουν καθαρὴ ἀντιληψὴ γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου, γιὰτὶ κάτω ἀπὸ κείνη τὴν ἰδεολογικὴ ἐπίδραση δὲ βλέπουν τὸ ρόλο πού ἐπαιξε ἐξῶ ἡ ἐργασία.

Ὅπως εἶπαμε, καὶ τὰ ζῶα μέ τὴ δράση τους ἀλλάζουν ἐπίσης τὴν ἐξωτερικὴ φύση, ἀν καὶ ὄχι σὲ βαθμὸ πού τὸ κάνουν ὁ ἀνθρώπος. Κι αὐτές οἱ ἀλλαγές πού προκαλοῦνται ἀπὸ τὰ ζῶα σὲ περιβάλλον τους, ἐπιδρῶν ὅπως εἶδαμε ξανά στούς πρωταίτιους καὶ τούς ἀλλάζουν. Γιατὶ στή φύση δὲ γίνεται: τίποτα μονωμένο. Τὸ καθεὶ ἐπιδρᾷ σ' ἄλλο καὶ ἀντίστροφα. Καὶ εἶναι: συνήθως ἡ λησμοσύνη αὐτῆς τῆς ὀλόπλευρης κίνησης καὶ ἀλλεπίδρασης πού ἐμποδίζει τούς φυσιοδίφες μας νά βλέπουν καθαρὰ καὶ τὰ πῶ ἀπλά πράγματα. Εἶδαμε πῶς τὰ γίδια ἐμποδίζουν τὴν ἀναδάσωση τῆς Ἑλλάδας. Στὴν Ἄγια Ἑλένη τὰ γίδια καὶ τὰ γουρούνια, πού τὰ ἀμέλησαν ἐκεῖ οἱ πρῶτοι θαλασσοπόροι, τὰ κατέφεραν νά ἐξαφανίσουν σχεδόν ὅλοτε-λα τὴν παλιά βλάστηση τοῦ νησιοῦ καὶ ἐτόμασαν ἔτσι τὸ ἔδαφος γιὰ νά μπορέσουν νά δευδοθοῦν τὰ φυτὰ πού ἐφεραν κατοπινοὶ ποντοπέρροι καὶ ἐποικισί. Ἄν ὅμως τὰ ζῶα ἀνοῶν μένιμη ἐπίδραση σὲ περιβάλλον τους, αὐτὸ γίνεται χωρὶς πρόθεση καὶ γιὰ τὰ ἴδια αὐτὰ τὰ ζῶα εἶναι κάτι τὸ συμπτωματικὸ. Ὅσο περισσότερο ὅμως οἱ ἀνθρώποι ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸ ζῶο, τόσο περισσότερο ἡ ἐπίδρασή τους πάνω στή φύση παίρνει χαρακτῆρα προμελετημένης, σχεδιασμένης πράξης, πού ἐπιδιώκει ὀρισμένους ἀπὸ τὰ πρὶν γνωστοῦς σκοπούς. Τὸ ζῶο καταστρέφει τὴ βλάστηση μιᾶς λουρίδας γῆς χωρὶς νά ξέρι: τί κάνει. Ὁ ἀνθρώπος τὴν καταστρέφει γιὰ νά σπείρει καρπὸ σὲ λευτρωμένο ἔδαφος ἢ γιὰ νά φυτέψει δέντρα καὶ κλήματα, πού ξέρι: ὅτι θά τοῦ ἀποδόσουν πολλαπλάσια τὸ σπέρο. Μεταφέρει χρῆσιμα φυτὰ καὶ οἰκιακά ζῶα ἀπὸ τὴ μιὰ χώρα στὴν ἄλλη καὶ ἀλλάζει ἔτσι: τὴ βλάστηση καὶ τὴ ζωὴ τῶν ζῶων ὀλόκληρων ἡπείρων. Κάτι: παραπάνω. Μέ τεχνιτὸ ἐξευγενισμό τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα ἀλλάζουν ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἀνθρώπου σὲ τρέπο πού δέν τὰ ἀναγνωρίζεις πιά. Μάταια ψάχνουν ἀκόμα νά βροῦν τ' ἄγρια φυτὰ ἀπ' ὅπου κατάρχονται τὰ εἶδη τῶν οἰτηρῶν μας. Εἶναι πάντα ἀκόμα συζητήσιμο ἀπὸ πού ἀγριο ζῶο κατάρχονται: τὰ κυλιά μας, πού τὰ ἴδια εἶναι τόσο διαφορετικά ἀναμεταξύ τους, ἢ οἱ ἐξίσου πολυάριθμες ράτσες τῶν ἀλῶν μας.

Εἶναι πάντως αὐτονότο, ὅτι δὲ μᾶς κατεβαίνει ἢ ἰδέα νά ἀμ-

φιαβητήσουμε στα ζώα την Ικανότητα σχεδιασμένου τρόπου δράσης πού τόν έχουν σκεφτεί από τά πρην. 'Αντίθετα. 'Ο σχεδιασμένος τρόπος δράσης υπάρχει σάν σπέρμα σχεδόν παντού όπου υπάρχει και αντιδρά πρώτόπλασμα, ζωντανό λεύκωμα, δηλ. έκτελει όρισμένες, έστω ακόμα και άπλούστατες κινήσεις σάν συνέπεια όρισμένων έρεθισμών από τά έξω. Έτσι: αντίδραση γίνεται όπου δέν υπάρχει ακόμα καθόλου κύτταρο, δέν μιλούμε καν για νευρικό κύτταρο. 'Ο τρόπος πού τά έντομοφάγα φυτά πιάνουν τή λεία τους φαίνεται επίσης από όρισμένη άποψη σάν σχεδιασμένος, αν και είναι τελείως άσυνειδητος. Στα ζώα αναπτύσσεται ή Ικανότητα συνειδητής, σχεδιασμένης δράσης σέ σχέση μέ τήν ανάπτυξη του νευρικού συστήματος και στα θηλαστικά φτάνει κιόλας σέ ύψηλή βαθμίδα. Στο άγγλικό κυνήγι-παγάνα τής άλεπούς μπορεί κανείς καθημερινά νά παρατηρεί μέ πύση άκρίβεια ξέρει ή άλεπού νά χρησιμοποιεί τήν καλή γνώση της του τόπου για νά ξεφύγει από τούς διώχτες της, και πόσο καλά γνωρίζει και χρησιμοποιεί όλα τά έδαφικά πλεονεχτήματα πού διακόπτον τή συνέχεια από τά Ιχνη της. Στα κατοικίδια ζώα πού μέ τή συναναστροφή τών ανθρώπων αναπτύχθηκαν περισσότερο, μπορεί κανείς καθημερινά νά παρατηρεί πονηριές πού βρισκονται ακριβώς στην ίδια βαθμίδα μέ τίς πονηριές τών παιδιών μας. Γιατί, όπως ή Ιστορία της εξέλιξης του ανθρώπινου σπέρματος στα σπλάχνα της μάνας είναι μόνο μία συντομευμένη επανάληψη της εκατομμυριόχρονης Ιστορίας της σωματικής εξέλιξης τών ζωικών μας προγόνων, αρχίζοντας από τό σκουλήκι, έτσι και ή πνευματική εξέλιξη του παιδιού είναι μία ακόμα πιό συντομευμένη επανάληψη της διανοητικής εξέλιξης τών Ιδιων προγόνων, τουλάχιστο τών νεότερων. Μά δλη ή σχεδιασμένη δράση όλων τών ζώων δέν τά κατάφερε νά βάλει τή σφραγίδα της θέλησής της πάνω στή γη. Αυτό μπόρεσε νά τό κάνει μόνον ό άνθρωπος.

Κοντολογής τό ζώο χρησιμοποιεί μονάχα τήν έξωτερική φύση και της προκαλεί αλλαγές άπλως μέ τήν παρουσία του. 'Ο άνθρωπος μέ τίς αλλαγές του τήν κάνει νά έξυπηρετεί τούς σκοπούς του, κυριαρχεί πάνω της. Κι αυτή είναι ή τελευταία ούσιαστική διαφορά του ανθρώπου από τά υπόλοιπα ζώα, και πάλι ή εργασία προκαλεί αυτή τή διαφορά¹.

¹ 'Εδώ ό Ένγκελς σημειώνει μέ τό μολύρι στο περιθώριο: «έξυπνετισμός». (Σημ. Σδ:τ.)

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΞΑΝΘΡΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΠΙΘΗΚΟΥ 91

“Ας μὴν κολακεύομαστε ὥστόσο πάρα πολὺ μὲ τὶς ἀνθρώπινες νίκες μας πάνω στὴ φύση. Γιὰ κάθε τέτια νίκη μᾶς ἐκδικεῖται ἡ φύση. Ἡ καθεμιά ἀπ’ αὐτές τὶς νίκες ἔχει βέβαια σὲ πρώτη γραμμὴ τὶς συνέπειες πού λογαριάζαμε, μὰ σὲ δεύτερη καὶ τρίτη γραμμὴ ἔχει ἐντελῶς ἄλλα, ἀπρόβλεπτα ἀποτελέσματα, πού πάρα πολὺ συχνά ἀναιροῦν πάλι ἐκείνες τὶς πρώτες συνέπειες. Οἱ ἄνθρωποι πού ξερίζωναν τὰ δάση στὴ Μεσοποταμία, στὴν Ἑλλάδα, στὴ Μικρασία καὶ ἄλλοῦ γιὰ ν’ ἀποχτήσουν καλλιεργήσιμη γῆ, δὲ φαντάζονταν ὅτι ἔτσι βάζανε τὸ θεμέλιο γιὰ τὴ σημερινὴ ἐρήμωση τῶν χωρῶν ἐκείνων, γιὰτι μὲ τὰ δάση τοὺς ἀφαιροῦσαν καὶ τὰ κέντρα συγκέντρωσης καὶ διατήρησης τῆς ὑγρασίας. Ὅταν οἱ Ἴταλοὶ τῶν Ἄλπεων ὕλοτομοῦσαν ἀνελέητα τὰ δάση τῶν ἐλάτων τῆς νότιας πλαγιάς, πού τόσο στοργικά τὰ φρόντιζαν στὴ βορεινὴ πλαγιά, δὲ φαντάζονταν ὅτι ἔτσι κόβανε τὴ ρίζα τῆς βουνιάσιος χητηνοτροφίας στὴν περιοχὴ τους. Ἀκόμα λιγότερο φαντάζονταν ὅτι ἔτσι ἀποτραβοῦσαν τὸ νερὸ ἀπὸ τὶς ὄρεινές τους πηγές γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς χρονιάς γιὰ νὰ μποροῦν οἱ πηγές αὐτές νὰ ξεχύνουν στοὺς κάμπους τόσο πιό μανιασμένα ρεύματα τὴν ἐποχὴ τῶν βροχῶν. Ἐκείνοι πού διάδοσαν τὴν πατάτα στὴν Εὐρώπη δὲν ξέρανε πῶς μὲ τὸν ἀμυλώδη κονδύλου της διάδιδαν καὶ τὶς χοιράδες. Κι ἔτσι κάθε βῆμα μᾶς θυμίζει ὅτι καθόλου δὲν κυριαρχοῦμε πάνω στὴ φύση, ὅπως ὁ κατακτητὴς κυριαρχεῖ σ’ ἕναν ξένο λαό, ὅπως κάποιος πού βρίσκεται ἐξω ἀπὸ τὴ φύση—μὰ ὅτι μὲ τὴ σάρκα, τὰ κόκαλα καὶ τὸν ἐγκέφαλό μας ἀνήκουμε σ’ αὐτὴν καὶ βρισκόμαστε μέσα της, καὶ ὅτι ὅλη ἡ κυριαρχία μας πάνω της εἶναι ὅτι σὲ σύγκριση μὲ ὅλα τ’ ἄλλα πλάσματα ἔχουμε τὸ προνόμιο νὰ μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε τοὺς νόμους της καὶ νὰ τοὺς ἐφαρμέζουμε σωστά.

Καὶ πραγματικά, καθημερινὰ μαθαίνουμε νὰ καταλαβαίνουμε καλύτερα τοὺς νόμους της καὶ τὰ κοντινότερα καὶ ἀπώτερα ἀποτελέσματα τῶν ἐπιπτώσεών μας στὴν πατροπαράδοτη πορεία τῆς φύσης. Ἴδιως ὑστερα ἀπὸ τὶς τεράστιες πρὸδοες τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης τὸν αἰῶνα τοῦτο ὅλο καὶ περισσότερο θά εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε καὶ τὰ ἀπώτερα φυσικὰ ἀποτελέσματα τουλάχιστο τῶν συνηθέστερων παραγωγικῶν μας πράξεων καὶ ἔτσι νὰ τὶς ἐξουσιάζουμε. Ὅσο περισσότερο ὁμως θὰ γίνεται αὐτό, τόσο περισσότερο οἱ ἄνθρωποι ὄχι μόνο θὰ νιώθουν, μὰ καὶ θὰ ξέρουν ὅτι ἀποτελοῦν ἕνα μὲ τὴ φύση καὶ τόσο πιό

αδύνατη θά γίνεται ή παράλογη και άφύσικη αντίληψη ότι υπάρχει αντίθ ση ανάμεσα στο πνεύμα και στην ύλη, στην άνθρωπο και στη φύση, στην ψυχή και στο σώμα. αντίληψη πού αναπτύχθηκε στην Εύρώπη από την παρακμή της κλασικής αρχαιότητας και έω και πύ περε την άνωτατη διαμέρφωση της στο χριστιανισμό.

Αν όμως χρειάστηκε εργασία χιλιοτηριδών ώπου νά μάθουμε κάπως νά ύπολογίζουμε τά άπώτερα φυσικά αποτελέσματα των πράξεών μας πού αποβλέπουν στην παραγωγή, ήταν άκείμα πύ ύσυχολο νά γίνει αυτό σχετικά μέ τά πύ άπώτερα κοινωνικά αποτελέσματα αυτών των πράξεων. Αναφέραμε την πατάτα και σαν συνέπεία της τή διάδοση των χοιράδων. Μά τί είναι οι χοιράδες άπέναντι στα αποτελέσματα πού είχε γιά τό βιωτικό επίπεδο των λαϊκών μαζών όλκληρων χωρών ό περιρισμός τού έργάτη στην πατατοφαγία; Τί είναι οι χοιράδες άπέναντι στο λιμό πού τό 1847 βγήκε την Ίρλανδία σαν συνέπεια της άρρώστειας της πατάτας πού έστειλε ένα εκατομμύριο πατατοφάγους και σχεδόν μόνο πατατοφάγους ίρλανδοός στην τάφο, ενώ άλλα δυό εκατομμύρια τούς ανάγκασε νά μεταναστεύσουν πέρα από τον ύκεανό; (Όταν οι άραβες έμαθαν νά αποστάζουν τό οινόπνευμα, δέ φαντάζονταν ούτε στην ύπνο τους ότι δημιούργησαν ένα από τά κύρια όργανα πού θά έξαφάνιζε από τόν κόσμο τούς ατέχθονες κατοίκους της Αμερικής πού τότε δέν είχε ακόμα ανακαλυφθεί. Κι ήταν μετά ό Κολόμβος ανακάλυψε τούτη την Αμερική, δέν ήξερε ότι ζυγνούσε σε νέα ζωή τή δουλεία πού από καιρό είχε ξεπεραστεί στην Εύρώπη και ότι έβαζε τις βάσεις γιά τό έμπόριο των μαύρων. Οι άνθρωποι πού τόν δέκατο έβδομο και δέκατο ύγδοο αιώνα εργάζονταν γιά νά φτιάξουν την άτμομηχανή δέ φαντάζονταν ότι έτοιμαζαν τό εργαλειό πού περισσότροπό από κάθε άλλο θά επαναστατικοποιούσε τις κοινωνικές συνθήκες όλου τού κόσμου και ιδίως της Εύρώπης, μέ τή συγκέντρωση τού πλούτου στα χέρια της μισοψηφίας και την άχτημείωση γιά την τεράστια πλειοψηφία, τό εργαλειό πού πρώτα θά έδινε στην άστική τάξη την κοινωνική και πολιτική κυριαρχία, ύστερα όμως θά δημιουργούσε έναν ταξικό άγώνα ανάμεσα στην άστική τάξη και τό προλεταριάτο πού μπορεί νά τελειώσει μονάχα μέ τό γκρέμισμα της άστικής τάξης και την κατάργηση των ταξικών αντιθέσεων. Μά και σ' αυτό τόν το-

μέα μαθαίνουμε σιγά-σιγά μέ πολύχρονη, συχνά σκληρή πείρα και μέ συσχέτιση και έρευνα του ιστορικού όλικου νά άποχτάμε σαφή γνώση γιά τά έμμεσα, άπώτερα κοινωνικά αποτελέσματα της παραγωγικής μας δραστηριότητας και έτσι μας δίνεται ή εύκαιρία νά έξουσιάζουμε και νά ρυθμίζουμε αυτά τά αποτελέσματα.

Γιά νά κάνουμε όμως αυτή τή ρύθμιση χρειάζεται κάτι περισσότερο άπό τήν άπλή γνώση. Χρειάζεται μία πλέρια άνατροπή του ως τά τώρα τρόπου μας παραγωγής και μαζί του όλάκερου του τωρινού μας κοινωνικού συστήματος.

"Όλοι οί ως τά τώρα τρόπο: παραγωγής επιδιώκαν μόνο νά πετύχουν τό κοντινότερο, τό πιο άμεσο χρήσιμο αποτέλεσμα της δουλειάς. Παραμελούσαν έντελώς τις συνέπειες πού παρουσιάζονται μόλις άργότερα και δρούν μέ τή βαθμιαία επανάληψη και συσώρευση. Η άρχική κοινή, ιδιοχτησία στη γη από τή μία μεριά άντιστοιχοϋσε σέ μία κατάσταση άνάπτυξης των ανθρώπων πού περιόριζε τόν ορίζοντά τους γενικά στή πιο κοντινά τους, και από τήν άλλη προϋπόθετε κάποιον πλεόνασμα διαθέσιμη γής, πού άφηνε κάποιον περιθώριο γιά τις ένδεχόμενες κακές συνέπειες αυτής της πρωτόγονης οίκονομίας. Άν έξαντλιόταν αυτό τό περίσσειμα γής, τότες ξεέπρτε και ή κοινή ιδιοχτησία. Όλες όμως οί άνώτερες μορφές παραγωγής πού ακολουθήσαν, όδηγησαν σέ χωρισμό του πληθυσμού σέ διάφορες τάξεις και έτσι στην άντίθεση ανάμεσα στις κυρίαρχες και τις καταπιεζόμενες τάξεις. Έτσι όμως τό συμφέρον της κυρίαρχης τάξης έγινε τό κινητήριο στοιχείο της παραγωγής, έφόσον δέν περιοριζόταν σέ στοιχειοδέστερα μέσα διατήρησης των καταπιεζόμενων. Πληρέστερα πραγματοποιήθηκε αυτό στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής πού επικρατεί τώρα στη Δυτική Ευρώπη. Οί ξεχωριστοί κεφαλαιοκράτες πού έξουσιάζουν τήν παραγωγή και τήν άνταλλαγή μισρών νά νοιάζονται μόνο γιά τό πιο άμεσο χρήσιμο αποτέλεσμα των πράξεών τους. Μάλιστα ακόμη και αυτό τό χρήσιμο αποτέλεσμα—έφόσον πρόκειται γιά τή χρησιμότητα του παραγόμενου ή άνταλλασσόμενου αντικείμενου—παίλει: όλοτελα σέ δεύτερη μορφή. Τό κέρδος πού θά επιτευχθεί μέ τήν πούληση γίνεται τό μόνο κίνητρο.

* * *

Ἡ κοινωνική ἐπιστήμη τῆς ἀστικῆς τάξεως, ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία, ἀσχολεῖται κυρίως μέ τά ἀμεσα ἐπιδιωκόμενα κοινωνικά ἀποτελέσματα τῶν ἀνθρώπινων πράξεων πού ἀποβλέπουν στήν παραγωγή καί τήν ἀνταλλαγή. Αὐτό ἀνταποκρίνεται ὀλότελα στήν κοινωνική ὀργάνωση, πού ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία ἀποτελεῖ τή θεωρητική τῆς ἔκφραση. Ἐκεῖ ἔπου ξεχωριστοί κεφαλαιοκράτες παράγουν καί ἀνταλλάσσουν γιά ἀμεσο κέρδος, μποροῦν νά παίρνονται ὑπέψη σέ πρώτη γραμμῆ μένο τά κοντινότερα, ἀμεσότατα ἀποτελέσματα. Ὅταν ὁ ξεχωριστός ἐργοστασιάρχης ἤ ἔμπορος πωλήσει τό παραγμένο ἤ ἀγορασμένο ἐμπόρευμα μέ τό συνηθισμένο κερδάκι, εἶναι εὐχαριστημένος καί δέν τότε νοιάζει τί γίνονται κατοπινά τό ἐμπόρευμα καί οἱ ἀγοραστές του. Τό ἴδιο συμβαίνει μέ τά φυσικά ἀποτελέσματα τῶν ἰδίων πράξεων. Τί τοῦς ἐνοιαζε τοῦς ἰσπανοῦς ἰδιοχτήτες φυτειῶν στήν Κούβα καίγανσ τά δάση στοῦς γκρεμούς καί μέ τή στάχτη τοῦς ἐξασφάλιζαν λίπασμα ἀρκετό γιά μιᾶ γενιά ἐξαιρετικά ἀποδοτικά καφέδεντρα—τί τοῦς ἐνοιαζε ὅτι κατοπινά οἱ τροπικές καταραχτώδεις βροχές θά κατέβαζαν τό ἀνυπεράσπιστο τώρα χῶμα καί θ' ἀφηναν πίσω τοῦς μόνο γυμνά βράχια; Ἀπέναντι στή φύση, ὅπως καί στήν κοινωνία, μέ τόν σημερινό τρόπο παραγωγῆς λογαριάζεται κυρίως τό πρῶτο, χειρπιαστό ἀποτέλεσμα. Κι βιασρα παραξενεύονται ἀκόμα γιάτί τά ἀπώτερα ἐπακόλουθα τῶν πράξεων πού ἔτειναν σ' αὐτό τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὀλότελα διαφορετικά, συνήθως ὀλότελα ἀντίθετα—ὅτι ἡ ἀρμονία τῆς ζήτησης καί τῆς προσφοράς μετατρέπεται στό διαμετρικά ἀντίθετό τῆς, ὅπως τό δείχνει ἡ πορεία κάθε δεκάχρονου βιομηχανικοῦ κύκλου, πού ἕνα μικρό προοίμιό του γνώρισε καί ἡ Γερμανία μέ τό «κράχ»¹, —ὅτι ἡ ἀτομική ἰδιοχτησία πού στηρίζεται στήν προσωπική ἐργασία ἐξελλοσεταί παραπέρα μέ ἀναγκαιότητα σέ ἀχτημοσύνη τῶν ἐργατῶν, ἐνώ ὅλη ἡ ἰδιοχτησία ὅλο καί περισσότερο συγκεντρώνεται στά χέρια μῆ ἐργαζομένων, —ὅτι²

Γράφτηκε ἀπό τόν Φρίντριχ Ἐνγκελς
σά 1876.
Πρωτοδημοσιεύτηκε στή «Νοίε Τσάιτ»
τό 1896.

Σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο.

¹ Ὁ Ἐνγκελς ἄνοιε τήν οἰκονομική κρίση τοῦ 1873-74. (Σημ. Σβντ.)

² Ἐῤῥῶ σαματάει τό χειρόγραφο. (Σημ. Σβντ.)

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΥΤΟΠΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Τούτο τό μικρό σύγγραμμα ήταν αρχικά μέρος ενός μεγαλύτερου συνόλου. Γύρω στά 1875 ό δρ. Ε. Ντύρινγκ, ιδιωτικός όφηγητής στό πανεπιστήμιο τού Βερολίνου, διακήρυξε ξαφνικά και μέ άρκετό θόρυβο ότι προσηλυτίστηκε στό σοσιαλισμό και φιλοδώρησε τό γερμανικό κοινό όχι μονάχα μέ μία λεπτομερειακή σοσιαλιστική θεωρία, αλλά έπίσης και μ' ένα ολοκληρωμένο πραχτικό σχέδιο για τήν αναδιοργάνωση τής κοινωνίας. Ήταν αυτόνόητο ότι χτύπησε τούς προδρόμους του. Πρώτα άπ' όλους τίμησε τόν Μάρξ, περιλούζοντάς τον μέ όλο τό περιεχόμενο τής μανίας του.

Αυτό έγινε τήν έποχή, πού μόλις είχε τελειώσει ή συγχώνευση τών δύο τμημάτων τού σοσιαλιστικού κόμματος στή Γερμανία—αίξαναχικών και λασσαλικών—και τό κόμμα μ' αυτό τόν τρόπο δέν άπόκτησε μονάχα μία τερσστια αύξηση τής δύναμής του, αλλά, πράγμα σπουδαιότερο, και τήν Ικανότητα να χρησιμοποιεί όλη αυτή τή δύναμη ενάντια στόν κοινό έχθρό. Τό σοσιαλιστικό κόμμα στή Γερμανία γινόταν γρήγορα μία δύναμη. Ό πρώτος όμως όρος για να γίνει μία δύναμη ήταν να μήν εκθέσει σε κίνδυνο τήν νεοαποχτημένη ένότητα. Ό δρ. Ντύρινγκ λοιπόν έτοιμαζόταν πιά άνοιχτά να σχηματίζει γύρω άπό τό πρόσωπό του μιάν αίρεση, τόν πυρήνα ενός μελλοντικού χωριστού κόμματος. Έτσι αναγκαστήκαμε να δεχτούμε τό γάντι

πού μᾶς πέταζαν καί νά δόσουμε τί, μάχη, εἴτε μᾶς ἄρесе εἴτε ἔχει.

Ἡ ὑπόθεσις αὐτή, ἂν καί δέν ἦταν καί πολύ δύσκολη, ἦταν ὡστόσο μιά ὑπόθεσις, πού ὀλοφάνερα θά κρατοῦσε πολύ. Ὅπως εἶνα: βέβαια γνωστό, ἐμᾶς τούς γερμανούς μᾶς χαρακτηρίζει μιά βαρυσήμαντη ἐμβρίθεια, μιά θεμελιακή βαθύνοια ἤ—ὅπως θέλεις πές το—μιά «βαθύνουζ θεμελιωσ.». Κάθε φορά πού ἕνας ἀπό μᾶς ἀναπτύσσει κάτι, πού τό θεωρεῖ νέα διδασκαλία, τό πρῶτο πού ἔχει νά κάνει εἶναι νά τήν ἐπεξεργαστεῖ σ' ἕνα καθολικό σύστημα. Πρέπει ν' ἀποδείξει, ὅτι τόσο οἱ πρῶτες ἀρχές τῆς λογικῆς ὅσο καί οἱ θεμελιακοί νόμοι τοῦ σύμπαντος ἀπό καταβολῆς κόσμου ὀπῆρχαν μέ τό μοναδικό σκοπό νά ὀδηγήσουν σ' αὐτή, τί, νέα θεωρία πού ἀνακαλύφθηκε καί πού ἐπιστεγάζει τά πάντα. Καί ὁ δρ. Ντύρινγκ ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ἦταν φτιαγμένος σύμφωνα μέ τό ἔθνικό πρότυπο. Εἶχα ν' ἀσχοληθῶ, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, μ' ἕνα ὀλοκληρωμένο «Σύστημα τῆς Φιλοσοφίας», τῆς φιλοσοφίας τοῦ πνεύματος, τῆς ἠθικῆς, τῆς φύσης καί τῆς ἱστορίας, μ' ἕνα ὀλοκληρωμένο «Σύστημα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καί τοῦ σοσιαλισμοῦ» καί τέλος μέ μιά «Κριτική ἱστορία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας»—μέ τρεῖς χοντρούς τόμους σέ ἕγδοο σχῆμα, δυσκίνητους καί ἀπόξω καί ἀπό μέσα, μέ τρία σώματα στρατοῦ ἀπό ἐπιχειρήματα, πού ὀδηγήθηκαν στό πεδίο τῆς μάχης ἐνάντια σ' ὄλους τούς φιλόσοφους καί οἰκονομολόγους πού προηγήθηκαν πρὶν ἀπ' αὐτόν γενικά καί ἰδιαιτέρη ἐνάντια στόν Μάρξ—πραγματικά, μέ μιά προσπάθεια ὀλοκληρωτικῆς «ἀνατροπῆς τῆς ἐπιστήμης». Ἦμουν ὀποχρεωμένος νά πραγματευθῶ ἔλα τά πιθανά καί ἀπίθανά ἀντικείμενα: ἀπό τίς ἐννοίες τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου ἴσαμε τόν διμεταλλισμό, ἀπὸ τήν αἰωνιότητα τῆς ὕλης καί τῆς κίνησης ἴσαμε τήν πρόσκαιρη φύση τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν, ἀπὸ τῆ φυσική ἐπιλογή τοῦ Δαρβίνου ἴσαμε τήν ἀγωγή τῆς νσολαίας σέ μιά μελλοντική κοινω-νία. Πάντως ἡ συστηματική πολυλογία τοῦ ἀντιπάλου μου μοῦ πρόσφερε τήν εὐκαιρία ν' ἀναπτύξω, στήν πολεμική μαζί του καί σέ πιό συνεκτική μορφή, ἀπ' ὅ,τι γινόταν προηγούμενα, τίς ἀπόψεις πού ἐκπροσωπούσαμε ὁ Μάρξ καί γώ πάνω σ' αὐτή τήν ποικιλομορφία τῶν ἀντικειμένων. Κι αὐτή ἦταν ἡ κύρια αἰτία, πού μέ ἔκανε νά καταπιασθῶ μ' αὐτό, τό κατά τά ἄλλα ἀγάριστο γαθήκον.

Ἡ ἀπάντησί μου δημοσιεύτηκε πρῶτα σέ μιά σειρά ἀπό ἄρθρα

στό «Φόρβερτς»¹ της Λειψίας, κεντρικό ὄργανο τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος, καὶ κατόπιν σέ βιβλίο μέ τόν τίτλο: «Ἡ ἀνατροπή τῆς Ἐπιστήμης ἀπό τόν κύριο Ὅυγκεν Ντύρινγκ» («Heute Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft»), πού ἡ δεύτερη ἔκδοσή του βγήκε τό 1886 στή Ζυρίχη.

Ἰσχυρότερα ἀπό παράκληση τοῦ φίλου μου Πῶλ Λαφάργκ, πού εἶναι σήμερα ἀντιπρόσωπος τῆς Ἀίλλης στή γαλλική βουλή, ἐπεξεργάστηκα τρία κεφάλαια αὐτοῦ τοῦ βιβλίου σέ ἓνα φυλλάδιο, πού τό μετάφρασε καί τό δημοσίευσε μέ τόν τίτλο: «Socialisme utopique et socialisme scientifique». Σύμφωνα μ' αὐτό τό γαλλικό κείμενο ἔγιναν μιά πολωνική καί μιά ἰσπανική ἔκδοση. Τό 1883 οἱ γερμανοὶ φίλοι μας ἐκδόσανε τό σύγγραμμα στήν γλώσσα τοῦ πρωτότυπου. Ἀπό τότε βγήκαν μέ βάση τή γερμανικό κείμενο μετάφρασεις στά ἰταλικά, ρωσικά, δανικά, ὀλλανδικά καί ρουμάνικα. Δηλαδή μαζί μέ τούτη τήν ἀγγλική ἔκδοσή τό μικρό αὐτό σύγγραμμα κυκλοφόρησε σέ ἕξα γλώσσες. Ἀπ' ὅ,τι ξέρω, κανένα ἄλλο σοσιαλιστικό ἔργο, οὔτε κι αὐτό τό «Κομμουνιστικό Μανιφέστο» μας τοῦ 1848 ἤ, τό «Κεφάλαιο» τοῦ Μάρξ δέν μετάφράστηκε τόσες φορές. Στή Γερμανία βγήκε σέ τέσσερις ἐκδόσεις μέ 20.000 ἀντίτυπα συνολικά.

Τό παράρτημα «Ἡ Μάρκ» («Die Mark»)² γράφτηκε μέ σκοπό νά διαδοθοῦν στό Γερμανικό Σοσιαλιστικό Κόμμα μερικές θεμελιακές γνώσεις γιά τήν ἱστορία καί τήν ἐξέλιξη τῆς γαιοκτησίας στή Γερμανία. Αὐτό θεωρήθηκε ἰδιαίτερα ἀπαραίτητο σέ μιάν ἐποχή, πού ἡ κατάκτηση τῆς ἐργατικῆς τῶν πόλεων ἀπό τό σοσιαλιστικό κόμμα εἶχε προχωρήσει ἀρκετά καί χρειαζόταν νά καταπιαστοῦμε μέ τούς ἐργάτες γῆς καί τούς ἀγρότες. Τό παράρτημα αὐτό προστέθηκε στή μετάφραση, γιατί οἱ ἀρχικές μορφές τῆς γαιοκτησίας πού εἶναι κοινές σέ ὅλα τά γερμανικά φύλα καί ἡ ἱστορία τῆς διάλυσής τους εἶναι στήν Ἀγγλία ἀκόμα λιγότερο γνωστές ἀπ' ὅ,τι στή Γερμανία. Ἄφησα ἀμετάβλητο τό πρωτότυπο κείμενο, δηλαδή δέν πῆρα ὑπέψη, μου τήν ὑπόθεσι

¹ «Φόρβερτς» («Vorwärts»), κεντρικό ὄργανο τῆς γερμανικῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας ὕστερα ἀπό τό ἐνωτικό συνέδριο τῆς Γκότα, ἐβγαίνει στή Λειψία ἀπό τό 1876 ὡς τό 1878. (Σημ. Σύντ.)

² Μέ τόν τίτλο αὐτό ὁ Ἐνγκελς πρόθεσε σάν παράρτημα στήν πρώτη γερμανική ἔκδοση τῆς «Ἐξέλιξης τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπό τήν οὐτοπία στήν ἐπιστήμη» μιά σύντομη σκιαγραφία τῆς ἱστορίας τῆς γερμανικῆς ἀγροτικῆς ἀπό τούς ἀρχαίους χρόνους. (Σημ. Σύντ.)

πού διατύπωσε τελευταία ο Μάξιμ Κοβαλέφσκι και πού σύμφωνα μ' αυτήν πριν από τό μοίρασμα τῆς καλλιεργήσιμης και βοσκήσιμης γῆς ανάμεσα στά μέλη τῆς Μορκ, προηγήθηκε ἡ καλλιέργεια τῆς γιά κοινό λογαριασμό ἀπό μιά μεγάλη πατρι-αρχική οἰκογενειακή κοινότητα, πού ἀγκαλιάζει πολλές γενεές (παράδειγμα γι' αὐτήν ἀποτελεῖ ἡ νοτιοσλαβική ζάντρουγκα πού ὑπάρχει καί σήμερα ἀκόμα), ἐνῶ τό μοίρασμα ἐγινε ἀργότερα, ὅταν ἡ κοινότητα ἐγινε τόσο μεγάλη πού ἴταν πιά πολύ δυσκίνητη γιά ἓνα κοινό νοικοκυριό. Πιθανόν ὁ Κοβαλέφσκι νάχε: δίκιο, τό ζήτημα ὅμως εἶναι ἀκόμα sub judice¹.

Οἱ οἰκονομικοί ἔροι πού χρησιμοποιοῦνται σ' αὐτό τό βιβλίο, ἐφόσον πρόκειται γιά νέους, συμφωνοῦν μέ τήν ὀρολογία πού χρησιμοποιήθηκε στήν ἀγγλική ἐκδοσὴ τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Μάρξ. Χαρακτηρίζουμε «ἐμπορευματινὴ παραγωγή» τὴν οἰκονομικὴ ἐκείνη φάση, ἔπου τὰ ἀντικείμενα παράγονται ὄχι μονάχα γιά τὴ χρῆση τῶν παραγωγῶν, ἀλλὰ ἐπίσης καί μέ σκοπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ τους, δηλαδή, σὰν ἐμπορεύματα καί ὄχι σὰν ἀξίες χρήσης. Ἡ φάση αὐτὴ ἀπλώνεται ἀπὸ τίς πρῶτες ἀρχές τῆς παραγωγῆς γιά τὴν ἀνταλλαγὴ ἴσως μετὰ τὴ σημερινὴ μας ἐποχὴ. Ἀποκτὰ τὴν ὀλοκληρωμένη ἀνάπτυξή τῆς μονάχα στήν κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή, δηλαδή στίς συνθήκες ἔπου ὁ κεφαλαιοκράτης, ὁ ἰδιοκτήτης τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀπασχολεῖ μέ μισθὸ ἐργάτες, ἀνθρώπους πού τοὺς ἀφαιρέθηκαν ὅλα τὰ μέσα παραγωγῆς ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τους δύναμη, καί τσπώνει τό πλεῖνισμα πάνω ἀπὸ τὰ ἔξοδα του πού τοῦ μὲνει ἀπὸ τὴν τιμὴ πούλησης τῶν προϊόντων. Χωρίζουμε τὴν ἱστορία τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς ἀπὸ τό μεσαίωνα καί δῶ σέ τρεῖς περιόδους: 1) Χειροτεχνία, μικροὶ χειροτέχνες μαστόροι μέ λίγους καλεῖς καὶ μαθητευόμενους, ἔπου κάθε ἐργάτης κατασκευάζει ὀλόκληρο τό εἶδος. 2) Μανιφακτούρα, ἔπου ἓνας μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἀπὸ ἐργάτες συγκεντρώνονται σέ ἓνα μεγάλο ἐργαστήρι καί κατασκευάζουν ὀλόκληρο τό εἶδος μέ βάση τὴν ἀρχὴ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ἐδῶ κάθε ἐργάτης ἐκτελεῖ ἓνα μέρος τοῦ ἔργου. Ἐτσι πού τό προϊόν εἶναι ἔτοιμο μονοῦχα, ἀφοῦ ἔχει περάσει διαδοχικὰ ἀπὸ τὰ χέρια ὄλων. 3) Σύγχρονη βιομηχανία, ἔπου τό προϊόν κατασκευάζεται ἀπὸ μηχανήματα πού τὰ κινεῖ μέ κάποια κινητήρια δύναμη καί ἔπου ἡ δράση

¹ Ἐπὸ κρίσειν, δηλ. ἐν λύθηκε ἀκόμα. (Σημ. Σύντ.)

του έργατης περιορίζεται μονάχα στέ νά έπιβλέπει και νά διορθώνει τή δράση τών μηχανών.

Ξέρω πολύ καλά ότι τό περιεχόμενο αυτού του βιβλίου θά θίξει ένα μεγάλο μέρος του άγγλικού κοινού. "Αν όμως έμεις οι ήπειρωτικοί παίρναμε έστω και έλάχιστα ύπέψη τις προλήψεις του βρετανικού „άξιοσεβαστου", δηλ. του βρετανικού φιλισταλισμού, τότε θά τήν είχαμε ακόμα πιο άσχημα, άπ' ό,τι τήν έχουμε έτσι ή άλλιώς. Τό σύγγραμμα αυτό ύπερασπίζει ό,τι έμεις ονομάζουμε «ιστορικό ύλισμό», και ή λέξη ύλισμός άποτελεί μιá χτυπητή παραφωνία στά αύτιά της τεράστιας πλειοψηφίας τών άγγλων άγαγνωστών. "Η λέξη «άγνωστοικισμός»¹ όποφέρεται ακόμα, όμως ή λέξη ύλισμός—αυτό πιά είναι όλότελα άπαράδεχτο.

Και όμως ή πρώτη πατρίδα κάθε υβγχρονου ύλισμου, άπό τό ΧVΙΙ αιώνα και έω, δέν είναι καμιά άλλη άπό τήν "Αγγλία.

«Ό ύλισμός είναι γνήσιος γίες της Μεγάλης Βρετανίας. Ό σχολαστικός της Ντώνς Σκότ διερωτιόταν κιόλας άν μπορούσε ή ύλη νά σκεφθεί.

»Γιά νά διαπράξει αυτό τό θαύμα κατάφευγε στην παντοδυναμία του θεού, δηλαδή ύποχρέωνε τήν ίδια τή θεολογία νά κηρύσσει τόν ύλισμό. "Ηταν έπιπλέον και νομιναλιστής². Τό νομιναλισμό τόν συναντάμε σάν ένα βασικό στοιχείο στον άγγλικό ύλισμό, όπως γενικά άποτελεί και τήν πρώτη έκφραση του ύλισμου.

»Ό άληθινός γενάρχης του άγγλικου ύλισμου είναι ό Βάκων. "Η φυσική έπιστήμη είναι γι' αυτόν ή άληθινή έπιστήμη και ή φυσική πού στήρίζεται στην έμπειρία τών αισθητών πραγμάτων είναι τό κυριότερο μέρος της φυσικής έπιστήμης. "Ό "Αναξαγόρας μέ τις όμοιομέρειές του και ό Δημόκριτος μέ τά άτομά του είναι συχνά οι άυθεντές του. Σύμφωνα μέ τή διδασκαλία του οι αισθήσεις είναι άλάθευτες και άποτελούν τήν

¹ "Αγνωστοικισμός, έλληνική λέξη πού άποτελείται άπό τό στερητικό α και άπό τή λέξη γνώση. "Ό άγνωστοικιστής παραδέχεται τήν ύπαρξη όλικων πραγμάτων, θεωρεί όμως ότι θέ μπορούμε να τα γνωρίσουμε. (Σημ. Σύντ.)

² Νομιναλισμός, άπό τή λατινική λέξη *nomen, nominis* πού σημαίνει όνομα. Μια καταδύηση της μεσαιωνικής φιλοσοφίας, πού θεωρεί τις γενικές προσηγορικές έννοιες άπλως σαν όνόματα πού χαρακτηρίζουν όμοια πράγματα. (Σημ. Σύντ.)

πηγή, κάθε γνώσης. Ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἐμπειρική ἐπιστήμη, καὶ συνίσταται στήν ἐφαρμογή, μίαν λογικῆς μεθόδου στό αἰσθητό πού ὁπάρχει. Ἡ ἐπαγωγή, ἡ ἀνάλυση, ἡ σύγκριση, ἡ παρατήρηση, τό πείραμα εἶναι οἱ κύριοι ὄροι μίας λογικῆς μεθόδου. Ἀπό τίς φυσικές ιδιότητες τῆς ὕλης ἡ κίνηση εἶναι ἡ πρώτη καί ἡ κυριότατη, ὄχι μονάχα σάν μηχανική καί μαθηματική κίνηση, ἀλλά ἀκόμα περισσότερο σάν ὀρμή, ζωτικό πνεῦμα, τάση, σάν βάσανο (Qual)¹—γιά νά χρησιμοποιήσουμε τήν ἔκφραση τοῦ Γιάκομπ Μπέμε—τῆς ὕλης. Οἱ πρωτόγονες μορφές τῆς ὕλης εἶναι ζωντανές, χαρακτηριστικές γι' αὐτήν ἐσωτερικές δυνάμεις πού ἐξατομικεύουν καί δημιουργοῦν τά εἰδικά διακριτικά.

»Ὁ ὕλισμός τοῦ Βάκωνα, τοῦ πρώτου δημιουργοῦ τοῦ ὕλισμοῦ, κρύβει μέσα του ἀκόμα μέ ἀφελῆ, τρόπο τά σπέρματα μίας ὀλέπλευρης ἐξέλιξης. Ἡ ὕλη χαμογελά μέ ποιητική-αἰσθησιακή λάμψη σ' ὀλόκληρο τόν ἄνθρωπο. Ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἴδια ἡ ἀφοριστική διδασκαλία εἶναι γεμάτη ἀπό θεολογικές ἀσυνέπειες.

»Στήν παραπέρα του ἐξέλιξη ὁ ὕλισμός γίνεται μονόπλευρος. Ὁ Χόμπς εἶναι αὐτός πού συστηματοποιεῖ τόν ὕλισμό τοῦ Βάκωνα. Ἡ αἰσθητότητα (Sinnlichkeit) χάνει τήν ὁμορφιά της καί γίνεται: ἡ ἀφηρημένη αἰσθητότητα τοῦ γεωμέτρου. Ἡ φυσική κίνηση θυσιάζεται στή μηχανική ἔκ μαθηματική κίνηση, ἡ γεωμετρία ἀνακρύσσεται ἡ κύρια ἐπιστήμη. Ὁ ὕλισμός γίνεται μισάνθρωπος. Καί γιά νά μπορέσει νά νικήσει τό μισάνθρωπο, ἄσαρκο πνεῦμα στή δική του τήν περιοχή, ὁ ὕλισμός εἶναι ὀποχρωμένος νά θανατώσει τή δική του τή σάρκα καί νά γίνει ἀσκητής. Ἐμφανίζεται σάν ἕνα λογικό ὄν, μέ ἀναπτύσσει ἐπίσης καί τήν ἀμείλιχτη συνέπεια τοῦ λογικοῦ.

»Ἄν οἱ αἰσθήσεις προσφέρουν στούς ἀνθρώπους ὄλες τίς γνώσεις, σκέφτεται ὁ Χόμπς ξεκινώντας ἀπό τόν Βάκωνα, τότε ἡ ἀποψη, ἡ σκέψη, ἡ παράσταση κλπ. δέν εἶναι τίποτα ἄλλο πα-

¹ Ἡ λέξη «Qual» ἀποτελεῖ ἕνα ἠφιλοσοφικό λογοπαίγνιο. «Qual» σημαίνει ἀπιλῆξι βάσανο, πόνος, πού παρακινεῖ νά γίνει κάποια πράξη. Ταυτόχρονα ὁ μουσικιστής Μπέμε μπαζει στή γερμανική λέξη Qual καί ἀπό τή σημασία τῆς λατινικῆς λέξης qualitas (Ιδιότητα). Ἡ δική του ἡ Qual ἦταν, σέ ἀντίθεση μέ τόν πόνο πού προκαλεῖται ἀπόξω, ἡ ἀρχή πού δραστηριοποιεῖ, πού πρόέρχεται ἀπό μίαν αὐθόρμητη ἐξέλιξη τοῦ πράγματος, τῆς οὐσίας ἢ τοῦ προσώπου, πού ὑποτάσσεται σ' αὐτήν καί πού μέ τή σειρά της προκαλεῖ αὐτή τήν ἐξέλιξη (Σημείωση τοῦ Ἐν-τ κ ε λ ς ο : τ ἠ ν ἰ γ γ λ ι κ ἔ ἔ κ ε ο ο η).

ρά φαντάσματα του κόσμου των σωματών που λίγο-πολύ απόβαλε την αίσθητή του μορφή. Η επιστήμη μπορεί μόνο να δώσει όνόματα σ' αυτά τὰ φαντάσματα. Ένα όνομα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για πολλά φαντάσματα. Μπορεί μάλιστα να υπάρχουν και όνόματα των όνομάτων. Θάταν όμως μιά αντίφαση αν από τή μιά αναζητούμε τήν πηγή όλων των ιδεών στον αισθητό κόσμο και από τήν άλλη ισχυριζόμαστε ότι μιά λέξη είναι κάτι παραπάνω από μιά λέξη, ότι εκτός από τὰ πάντοτε ξεχωριστά όντα που αντιληφθήκαμε υπάρχουν ακόμα και γενικά όντα. Μιά άσώματη ούσία αποτελεί μάλλον τήν ίδια αντίφαση, όπως και ένα άσώματο σώμα. Σώμα, Είναι, ούσία, αποτελούν μιά και τήν αδή πραγματική ιδέα. Δέ μπορεί κανείς να χωρίσει τή σκέψη από μιά ύλη που σκέφτεται. Η ύλη είναι τό υποκαίμενο όλων των αλλαγών. Η λέξη, άπειρο είναι: χωρίς νόημα, αν δέ σημαίνει τήν Ικανότητα του πνεύματός μας να προσθέτει χωρίς τελειωμό. Και έπειδή μονάχα τό ύλικό είναι αισθητό, μπορεί να γνωστεί, δέν ξέρουμε τίποτα για τήν ύπαρξη του θεού. Μονάχα ή δική μου ύπαρξη είναι σίγουρη. Κάθε ανθρώπινο πάθος είναι μιά μηχανική κίνηση που τελειώνει ή αρχίζει. Τά αντικείμενα των όρμών είναι τό καλό. (Ο άνθρωπος υπόκειται στους ίδιους νόμους όπως και ή φύση. Η δύναμη και ή έλευθερία είναι ταυτόσημες.

»Ο Χόμπς είχε συστηματοποιήσει τον Βάκωνα, μά δέν έξηγήσει πιο λεπτομερειακά τή θεμελιακή του αρχή, ότ. πηγή των γνώσεων και των ιδεών είναι ο αισθητός κόσμος.

»Ο Λόκ έξηγήσει τήν αρχή του Βάκωνα και του Χόμπς στο «Δοκίμιό του για τήν πρόλευση του ανθρώπινου λογικού».

» Όπως ο Χόμπς έκτηδένισε τις θεϊστικές¹ προλήψεις του όλισμού του Βάκωνα, έτσι και οι Κέλλινς, Ντόντγουελ, Κόγουαρντ, Χάρτλεϋ, Πρίσλεϋ κλπ. έκτηδένισαν τους τελευταίους θεολογικούς φραγμούς της αισθησιοκρατίας (σενσουαλισμού) του Λόκ. (Ο ντεϊσμός², τουλάχιστον για τον όλιστή, δέν είναι τίπο-

¹ Θεϊστικές, από τή λέξη θεϊσμός: μιά φιλοσοφική-θεολογική διδασκαλία, που παραδέχτηκε τήν ύπαρξη ενός προσωπικού θεού που δημιουργήσε τό σύμπαν. (Σημ. Σύντ.)

² Ντεϊσμός, μιά φιλοσοφική-θεολογική κατεύθυνση που παραιτείται από τήν ιδέα ενός προσωπικού θεού, μά που παραδέχεται έναν θεό σαν άπρόσωπη πρωταρχική αιτία του κόσμου. (Σημ. Σύντ.)

τα περισσότερο εκτός από ένας άνετος και τεμπέλικος τρόπος νά απαλλαχτεί από τή θρησκεία»¹.

Έτσι εκφράστηκε ό Μάρξ για τή βρετανική προέλευση του σύγχρονου υλισμού. Κι αν σήμερα οι έγγλέζοι δέν αισθάνονται τον έαυτό τους ιδιαίτερα εύτυχομένο μέ τήν αναγνώριση των όπηρεσιών των προγόνων τους από τό Μάρξ, αυτό μπορεί μονάχα νά μάς λυπήσει. Παρ' όλα αυτά παραμένει αναντίρρητο τό γεγονός ότι ό Βάκων, ό Χόμπερς και ό Λόκ ήταν οι πατέρες εκείνης τής λαμπρής σχολής των γάλλων υλιστών, πού έκαναν τό ΧVΙΙΙ αιώνα, αιώνα προπάντων γαλλικό, παρά τις νίκες πού κέρδισαν στήν ξηρά και στή θάλασσα οι γερμανοί και οι έγγλέζοι έναντια στους γάλλους. Κι αυτό πολύ πριν από τή γαλλική επανάσταση πού έπιστέγασε τό τέλος του αιώνα και πού τά αποτελέσματά της προσπαθούμε ακόμα νά τά έγκλιματίσουμε έμεις οι άλλοι στήν 'Αγγλία και στή Γερμανία.

Αυτό δέ μπορούμε πιά νά τό άρνηθούμε. "Αν στά μέσα του αιώνα μας ένας μορφωμένος ξένος έρχόταν νά έγκατασταθεί στήν 'Αγγλία, ένα πράγμα του έκανε περισσότερο άπ' όλα έντύπωση, και τό πράγμα αυτό ήταν—όπως και νά τόπαιρνε— ή θρησκευτική όπερευλάβεια και βλακεία τής άγγλικής „άξιοέβαστης“ μεσαιας τάξης. "Ημασταν τότε όλοι υλιστές ή τουλάχιστον πολύ ριζοσπαστικοί έλευθερόφρονες. Μας φάνηκε άκατανόητο ότι σχεδόν όλοι οι μορφωμένοι άνθρωποι στήν 'Αγγλία πίστευαν σ' όλων των ειδών τά άπίθανα πράγματα, και ότι ακόμα και γεωλόγοι σάν τον Μπάκλαντ και τον Μάντελ διαστρέβλωναν τά γεγονότα τής έπιστήμης τους μόνο και μόνο για νά μή χτυπήσουν και πολύ κατάμουτρα τό μύθο τής μωσαϊκής κοσμογονίας. Μας φάνηκε άκατανόητο ότι για νά βρούμε ανθρώπους πού θ' άποτολμοούσαν νά κάνουν χρήση του λογικού τους στά θρησκευτικά ζητήματα, έπρεπε νά πάμε στους άμέρφωτους, σάν «άπλυτο όχλο» όπως τον λέγανε τότε, στους εργάτες, ιδιαίτερα στους σοσιαλιστές πού ήταν όπαδοί του "Όουεν.

Από τότε όμως ή 'Αγγλία «έκπολιτίστηκε». "Η εκθεση του 1851 χτύπησε τή νεκρική καμπάνα τής άγγλικής νησιώτικης άπομόνωσης. "Η 'Αγγλία διεθνοποιόταν σιγά-σιγά, στέ φαί,

¹ Κ. Μάρξ και Φ. Ένγκελς, «"Η άγία οικογένεια», Φρανκφούρτη, 1845, σελ. 201-204 (Σημείωση του Ένγκελς).—Βλέπε Μάρξ-Ένγκελς, "Απαντα, μέρος πρώτο, τόμος ΙΙΙ, σελ. 304-306. (Σημ. Σύντ.)

στό πιοτό, στά έθιμα, στίς αντίληψεις, τόσο, πού όλο και περισσότερο θά έπιθυμούσα μερικά άγγλικά έθιμα νά έβρισκαν στήν ήπειρο τήν ίδια γενική όποδοχή, πού βρήκαν άλλες ήπειρωτικές συνήθειες στήν Άγγλία. Ένα πράγμα είναι βέβαιο: ή διάδοση του λαδιού γιά σαλάτα (πού πριν από τό 1851 ήταν γνωστό μονάχι στήν άριστοκρατία) συνοδεύτηκε από μιά μορφή διάδοση του ήπειρωτικού σκεπτικισμού σέ θρησκευτικά ζητήματα. Καί τά πράγματα έφτασαν ίσαμε τό σημείο, πού ό άγνωστικισμός, άν και δέ θεωρείται άκόμα τόσο καθώς πρέπει όσο ή άγγλική κρατική έκκλησία, ώστόσο από τήν άποψη του σεβασμού πού του τρέφουν έρίσκεται σχεδόν στήν ίδια βαθμίδα μέ τήν αίρεση των βαπτιστών και, πάντως, κατέχει μιά καλύτερη σειρά από τό «Στρατό της Σωτηρίας». Καί δέ μπορώ νά φανταστώ διαφορετικά τά πράγματα, παρά ότι πολλοί πού θά φανταστώ διαφορετικά τά πράγματα, παρά ότι πολλοί πού θά λυπούνται μέ τήν καρδιά τους γι' αυτή τήν πρόοδο της άπιστίας και πού θά τήν καταριούνται, θά παρηγορηθούν άμα πληροφορηθούν ότι αυτές οι νεοξεφουρνισμένες ιδέες δέν έχουν ξενική προέλευση, δέν έχουν τό σήμα: Made in Germany, γερμανικής κατασκευής, όπως πολλά άλλα είδη καθημερινής χρήσης, αλλά ότι: αντίθετα έχουν παλιά άγγλική προέλευση και ότι οι βρετανοί πρωτοурγοί τους πριν διακόσια χρόνια είχαν προχωρήσει κάμποσο πιο μακριά από τους σημερινούς απογόνους τους.

Και πραγματικά, τί άλλο είναι ό άγνωστικισμός παρά ντροπαλός όλισμός; Η αντίληψη του άγνωστικιστή γιά τή φύση είναι πέρα γιά πέρα όλιστική. Όλος ό φυσικός κόσμος κυριαρχείται από νόμους και αποκλείει απόλυτα κάθε έπενέργεια άπόξω. Μά, προσθέτει μέ περιστροφή ό άγνωστικιστής, δέν είμαστε σέ θέση ν' αποδείξουμε άν υπάρχει ή δέν υπάρχει κάποιο άνώτατο όν έξω από τό γνωστό μας κόσμο. Η έπιφύλαξη αυτή μπορούσε νάχει τήν αξία της τόν καιρό πού ό Λαπλάς στήν έρώτηση του Ναπολέοντα: γιατί στήν «Mecanique celeste»¹ του μεγάλου άστρονόμου δέν αναφέρεται: ούτε μιά φορά ό δημιουργός, έδωσε τήν περήφανη απάντηση: Je n'avais pas besoin de cette hypothese². Σήμερα όμως ή αντίληψή μας γιά τό σύμπαν στήν εξέλιξη του δέν αφήνει απόλυτως καμιά θέση

¹ P. S. Laplace, «Traité de mecanique celeste» (Πραγματεια γιά τήν ούράνια μηχανική), τόμ. I-V, Παρίσι, 1799-1825. (Σημ. Σόντ.)

² Δέ μου χρειάστηκε αυτή ή υπόθεση. (Σημ. Σόντ.)

ούτε για δημιουργό, ούτε για κυβερνήτη. Αν όμως παραδέχονταν ένα άνωτατο δν αποκλεισμένο απ' όλο τον ύπάρχοντα κόσμο, αυτό και μένο του θάταν μιά αντίφαση και έπιπλέον, όπως μου φαίνεται, θά αποτελούσε μιάν άπρόκλητη προσβολή στα αισθήματα των θεοσεβών ανθρώπων.

Τό ίδιο ό άγνωστικιστής μας παραδέχεται ότι όλη μας ή γνώση, βασίζεται στις πληροφορίες πού δεχόμαστε με τις αισθήσεις μας. Μά, προσθέτει, από πού ξέρουμε αν οι αισθήσεις μας μάς δίνουν σωστές απεικονίσεις των πραγμάτων πού τά αντιλαμβανόμαστε με τή βοήθειά τους; Και παραπέρα μάς πληροφορεί ότι: όταν μ.λάε: για πράγματα ή για τις ιδιότητές τους δέν έννοει στήν πραγματικότητα αυτά τά ίδια τά πράγματα και τις ιδιότητές τους, πού γι' αυτά δέ μπορεί νά ξέρει τίποτα τό βέβαιο, παρά μονάχα τις έντυπώσεις, πού προκάλεσαν στις αισθήσεις του. Έδώ πρόκειται βέβαια για έναν τρόπο αντίληψης πού φαίνεται ότι είναι: δύσκολο νά τόν αντικρούσει κανείς μένο μέ έπιχειρήματα. Προτού όμως οι άνθρωποι άρχισουν νά χρησιμοποιούν έπιχειρήματα, δρούσαν. «Στήν άρχή ήταν ή πράξη». Και ή ανθρώπινη πράξη είχε κιόλας λύσει τή δυσκολία, πολύ πριν τήν έπινοήσει ή ανθρώπινη σοφιστεία. The proof of the pudding is in the eating¹. Τή στιγμή πού τά πράγματα αυτά, σύμφωνα μέ τις ιδιότητες πού αντιλαμβανόμαστε σ' αυτά, τά χρησιμοποιούμε για τή δική μας χρήση, τήν ίδια στιγμή υποβάλλουμε σέ άλάθευτη δοκιμή τις παρατηρήσεις των αισθήσεών μας, αν είναι σωστές ή λαθεμένες. Αν οι παρατηρήσεις αυτές δέν ήταν σωστές τότε θά πρέπει και ή κρίση μας για τήν χρησιμότητα ενός τέτιου πράγματος νά είναι λαθεμένη, και θά πρέπει ν' αποτύχει ή προσπάθειά μας νά τό χρησιμοποιήσουμε. Αν όμως πετύχουμε τό σκοπό μας, αν βρούμε ότι τό πράγμα ανταποκρίνεται στήν αντίληψη πού έχουμε γι' αυτό, ότι μάς προσφέρει τό αποτέλεσμα εκείνο πού γι' αυτό τό χρησιμοποιήσαμε, τότε αυτό αποτελεί μιά θετική απέδειξη ότι μέσα στα όρια αυτά συμφωνούν οι παρατηρήσεις μας για τό πράγμα και για τις ιδιότητές του, μέ τήν πραγματικότητα πού ύπάρχει έξω από μάς. Αν αντίθετα βρούμε ότι αποτύχαμε, τότε συνήθως δέν άργούμε πολύ ώσπου ν' ανακαλύψουμε τήν αιτία της άποτυχίας. Βρίσκουμε ότι: οι παρατηρήσεις πού απο-

¹ Δοκιμάζει: κανείς τήν πουντίγκα, τρώγοντος την. (Σημ. Συνα)

τέλεσαν τή βία, τής προσπάθειάς μας, είτε ήταν άτελεις και επιβλαπεις, είτε συνδυάστηκαν μέ τά άποτελέσματα άλλων παρατηρήσεων μέ τρόπο πού δέ δικαιολογείται από τήν κατάσταση τών πραγμάτων. Έφόσον άσχοϋμε και χρησιμοποιοϋμε σωστά τις αισθήσεις μας και περιορίζουμε τόν τρόπο τής ενέργειάς μας μέσα στά όρια πού μπαίνουν από τες παρατηρήσεις μας πού έγιναν και αξιοποιήθηκαν κανονικά, θά βρισκοϋμε ότι οι επιτυχίες τών πράξεών μας προσφέρουν τήν απόδειξη ότι συμφωνοϋν οι παρατηρήσεις μας μέ τήν αντικειμενική φύση τών πραγμάτων πού αντίληφθήκαμε. Άπ' όσα είναι ίσαμε σήμερα γνωστά, δέν υπάρχει ούτε μιά περίπτωση πού νά υποχρεωθήκαμε νά καταλήξοϋμε στό συμπέρασμα ότι: οι παρατηρήσεις τών αισθήσεών μας πού έχουν εξελεγχθεί επιστημονικά δημιουργοϋν στό μυαλό μας αντίληψεις για τόν έξωτερικό κόσμο πού από τή φύση τους αποκλίνουν από τήν πραγματικότητα ή ότι άνάμεσα στόν έξωτερικό κόσμο και στις παρατηρήσεις τών αισθήσεών μας γι' αυτόν υπάρχει μιά εμφυτη άσυμφωνία.

Μιά τότε έρχεται ό νεοκαντιανός άγνωστικιστής και λέει: μάλιστα, μπορούμε πιθανώς νά αντίληφθοϋμε σωστά τις ιδιότητες ενός πράγματος, δέ μπορούμε όμως νά συλλάβοϋμε τό ίδιο τό πράγμα μέ μιά όποιαδήποτε λειτουργία τών αισθήσεων ή τής σκέψης. Αυτό τό «πράγμα καθαυτό» βρίσκεται έξω από τήν περιοχή τής γνώσης μας. Σ' αυτό είχε κιόλας απαντήσει ό Χέγκελ έδώ και πολύν καιρό: όταν γνωρίζετε όλες τις ιδιότητες ενός πράγματος, γνωρίζετε και τό ίδιο τό πράγμα. Δέ μένει τότε παρά τό γεγονός ότι τό πράγμα αυτό υπάρχει έξω από μας, και μέλις οι αισθήσεις σας σας πληροφόρησαν αυτό τό γεγονός συλλάβατε τό τελευταίο υπέλειμμα αυτού του πράγματος, τό περιφημο πράγμα καθαυτό του Κάντ πού δέ μπορεί νά γνωριστεί. Σήμερα μπορούμε σ' όλα αυτά νά προσθέσοϋμε μονάχα, ότι τήν εποχή του Κάντ οι γνώσεις μας για τά φυσικά πράγματα ήταν ακόμα τόσο άποσπασματικές, πού μας έκαναν νά υποθέτοϋμε ότι πίσω από κάθε πράγμα υπάρχει ένα ιδιαίτερο μυστηριώδες πράγμα καθαυτό. Άπό τότε όμως τό ένα ύστερα από τό άλλο τά ασύλληπτα αυτά πράγματα τά έπιασε ή γιγάντια πρόοδος τής επιστήμης, τά άνάλυσε και, κάτι σπουδαιότερο, τά αναπαρήγαγε. Και αυτό πού μπορούμε νά τό πειάξοϋμε έμεις οι ίδιοι, δέ μπορούμε βέβαια νά τό χαρακτηρίσοϋμε σάν κάτι πού δέ μπορούμε νά τό γνωρίσοϋμε.

Γιὰ τὴ χημεία τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ αἰῶνα μας οἱ ὀργανικές οὐσίες ἦταν τέτια μυστηριώδη πράγματα. Τώρα μαθαίνουμε νὰ εἰς συνθέσουμε τὴ μιά ὑστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀπὸ τὰ χημικά στοιχεία καὶ χωρὶς τὴ βοήθεια ὀργανικῶν λειτουργιῶν. Ἡ σύγχρονη χημεία δηλώνει: μόλις γνωστὴ ἡ χημικὴ σύνθεση ἑνὸς ὁποιοδήποτε σώματος, μπορεῖ τὸ σῶμα αὐτὸ νὰ συντεθεῖ ἀπὸ τὰ στοιχεία. Εἰμαστε βέβαια πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀκριβολογημένη γνώση τῆς σύνθεσης τῶν ἀνώτατων ὀργανικῶν οὐσιῶν, τῶν λεγόμενων λευκωματούχων σωμάτων. Δὲν ὑπάρχει ὁμως κανένας λόγος νὰ μὴ μπορέσουμε, ἔστω κι ὑστερα ἀπὸ αἰῶνες, ν' ἀποχτήσουμε αὐτὲς τὶς γνώσεις καὶ νὰ κατασκευάσουμε μὲ τὴ βοήθειά τους τεχνητὸ λεύκωμα. Ὅταν ὁμως φτάσουμε ὡς ἐκεῖ, θάχουμε παράγει ταυτόχρονα καὶ ὀργανικὴ ζωὴ, γιατί ἡ ζωὴ, ἀπὸ τὶς πῖθ χαμηλῆς ἴσας τὶς πῖθ ἀνώτατες μορφές τῆς, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ φυσιολογικὸ τρόπο ὑπαρξῆς τῶν λευκωματούχων σωμάτων.

Ὅταν ὁμως ὁ ἀγνωστικιστὴς μας ἔχει κάνει πιά αὐτὲς τὶς τυπικὲς ἐπιφυλάξεις, μιλάει καὶ ἐνεργεῖ πέρα γιὰ πέρα σὰν σκληροτράχηλος ὀλισθητής, ὅπως καὶ εἶναι τέτιος οὐσιαστικά. Μπορεῖ νὰ πει: ἀπ' ὅσα ξέρουμε ἐμ εἰς ἡ ὕλη καὶ ἡ κίνηση, ἢ ὅπως λένε τώρα, ἡ ἐνέργεια, δὲ μποροῦν οὔτε νὰ δημιουργηθοῦν οὔτε νὰ ἐκμηδενιστοῦν, δὲν ἔχουμε ὁμως καμιά ἀπέδειξη, ὅτι καὶ τὰ δύο δὲν ἔχουν δημιουργηθεῖ σὲ κάποια ἀγνωστὴ ἐποχὴ. Προσπαθήστε ὁμως σὲ μιά δοσμένη περίπτωσι νὰ χρησιμοποιήσετε ἐναντίον του αὐτῆ του τὴν ὁμολογία, θ' ἀρνηθεῖ καὶ θὰ σὰς ἀναγκάσει νὰ σιωπήσετε ἀμέσως. Ἄν παραδέχεται in abstracto¹ τὴ δυνατότητα τοῦ πνευματισμοῦ (Spiritualismus) in concreto² ὁμως δὲ θέλει νὰ ξέρει τίποτε γι' αὐτὴν τὴ δυνατότητα. Θὰ σὰς πει: ἀπ' ὅσα ξέρουμε καὶ ἀπ' ὅσα μποροῦμε νὰ ξέρουμε, δὲν ὑπάρχει δημιουργός ἢ κυβερνήτης τοῦ σύμπαντος. Γιὰ μὰς ἡ ὕλη καὶ ἡ ἀνέργεια δὲ μποροῦν οὔτε νὰ δημιουργηθοῦν οὔτε νὰ καταστραφοῦν, γιὰ μὰς ἡ σκέψη εἶναι μιά μορφή τῆς ἐνέργειας, μιά λειτουργία τοῦ μυαλοῦ, ὅλα ὅσα ξέρουμε καταλήγουν σὸ γεγονός ὅτι ὁ ὀλικὸς κόσμος κυριαρχεῖται ἀπὸ ἀναλλοίωτους νόμους κλπ. κλπ. Ὅσο λοιπὸν εἶναι ἐπιστήμονας ἀνθρώπος, ὅσο ξέρει κάτι, τόσο εἶναι ὀλισθητής. Ἐξω ἀπὸ τὴν ἐπι-

¹ Γενικά, ἀφηρημένα. (Σημ. Σόντ.)

² Συγκεκριμένα. (Σημ. Σόντ.)

στήμη του, σέ περιοχές πού τού είναι ξένες, μεταφράζει στά ελληνικά τήν άμάθειά του και τήν όνομάζει άγνωστοικισμό.

Πάντως ένα πράγμα φαίνεται βέβαιο: άκόμα κι άν ήμουνα άγνωστοικιστής, δέ θά μπορούσα νά χαρακτηρίσω σάν «ιστορικό άγνωστοικισμό» τήν αντίληψη γιά τήν ιστορία πού σκιαγραφείται σ' αυτό τό βιβλιαράκι. Οι θεοσεβείς άνθρωποι θά μέ περιγελοῦσαν, και οι άγνωστοικιστές θά μέ ρωτοῦσαν άγαναχτισμένοι, άν έχω δρεξη νά τούς κοροϊδεύω. Και έτσι έλπίζω ότι και τό βρετανικό „άξιοσέβαστο“, πού στά γερμανικά τό λένε φιλιστατισμό, δέ θά φρίξει και τόσο, άν χρησιμοποιήσω και στά άγγλικά, όπως και σέ τέσες άλλες γλώσσες τήν έκφραση: «ιστορικός όλισμός» γιά νά χαρακτηρίσω τήν αντίληψη τής πορείας τής παγκόσμιας ιστορίας, πού τήν τελική αίτία και τήν άποφασιστική κινητήρια δύναμη όλων τών σπουδαίων ιστορικών γεγονότων τή βλέπει στήν οικονομική εξέλιξη τής κοινωνίας, στίς άλλες τού τρόπου παραγωγής και άνταλλαγής, στή διάσπαση τής κοινωνίας σέ διάφορες τάξεις πού πηγάζει άπ' αυτόν, και στούς άγώνες ανάμεσα σ' αυτές τίς τάξεις.

Θά μου φερθούν ίσως μέ άκόμα μεγαλύτερη έπισεικία, άν άποδείξω, ότι ό ιστορικός όλισμός μπορεί νά ώφελήσει και τό άξιοσέβαστο τού βρετανού φιλισταίου. Έχω κίβλας τονίσει τό γεγονός ότι πριν άπό σαράντα ή πενήντα χρόνια σέ κάθε μορφωμένο ξένο πού έγκατασταίνόταν στήν Άγγλία προξενούσε δυσάρεστη έκπληξη, αυτό πού έπρεπε νά τού φανεί σάν θρησκευτική όπερευλάβεια και στενοκεφαλιά τής «άξιοσέβαστης» άγγλικής μεσαιάς τάξης. Τώρα θ' άποδείξω ότι ή άξιοσέβαστη άγγλική μεσαιά τάξη εκείνης τής έποχής δέν ήταν καθόλου τόσο κουτή, όσο φαίνόταν στούς εύφους ξένους. Οι θρησκευτικές τής τάσεις έχουν τήν εξήγησή τους.

Όταν ή Εύρώπη έβγαине από τό μεσαιώνα, ή άστική τάξη τών πόλεων πού άνέβαινε ήταν τό έπαναστατικό τής στοιχείο. Η άναγνωρισμένη θέση πού είχε κατακτήσει μέσα στή μεσαιωνική φεουδαρχική συγκρότηση, ήταν κίβλας πολύ στενή γιά τήν δύναμη τής επέγτασης. Η έλεύθερη εξέλιξη τής άστικής τάξης δέ συμβιβάζόταν πιά μέ τό φεουδαρχικό σύστημα, τό φεουδαρχικό σύστημα έπρεπε νά πέσει.

Τό μεγάλο όμως διεθνές κέντρο τού φεουδαρχικού συστήματος ήταν ή ρωμαϊκή-καθολική έκκλησία. Συνένωνε, παρ' όλους τούς έσωτερικούς της πολέμους, όλη τήν έκφεουδαρχισμένη δυ-

τική Εδρώπη σέ ένα μεγάλο πολιτικό σύνολο, πού βρισκόταν σέ αντίθεση πρός τό σχισματικό-έλληνικό καθώς και τό μωαμεθανικό κόσμο. Περιέβαλλε τή φεουδαρχική συγκρότηση μέ τό φωτοστέφανο τής θείας εύλογίας. Είχε οργανώσει τή δική της Ιεραρχία σύμφωνα μέ τό φεουδαρχικό πρότυπο και τέλος ήταν ό μεγαλύτερος άπ' όλους τούς φεουδάρχες άρχόντους, γιατί τουλάχιστον τό ένα τρίτο όλης τής καθολικής γαιοκτησίας άνήκε σ' αὐτήν. Προτού μπορέσει ν' άρχίσει ή επίθεση ενάντια στόν κοσμικό φεουδαρχισμό σέ κάθε χώρα και ξεχωριστά, έπρεπε νά καταστραφεί αὐτή ή κεντρική και άγιασμένη οργάνωσή του.

"Όμως βήμα πρός βήμα μαζί μέ τό άνέβασμα τής άστικής τάξης ζευτυλιόταν και ή τεράστια άνθισή τής έπιστήμης. "Άρχισαν ξανά νά καταγίνονται μέ τήν άστρονομία, τή μηχανική, τή φυσική, τήν άνατομία, τή φυσιολογία. "Η άστική τάξη χρησιμοποίησε για τήν άνάπτυξη τής βιομηχανικής της παραγωγής τήν έπιστήμη πού εξέταζε τίς ιδιότητες τών φυσικών σωμάτων και τούς τρόπους δράσης τών φυσικών δυνάμεων. "Ός τότε όμως ή έπιστήμη ήταν ή ταπεινή υπέρτετρα της εκκλησίας, πού δέν τής έπιτρύποταν νά ξεπεράσει τούς φραγμούς πού τής έβαζε ή πίστη, μέ δυό λόγια, ήταν ό,τι άλλο θέλετε, μόνο έπιστήμη δέν ήταν. Τώρα ή έπιστήμη στασίαζε ενάντια στην εκκλησία. "Η άστική τάξη χρειαζόταν τήν έπιστήμη και έπαιρνε μέρος στην άνταρσία.

"Εθίξα έτσι μονάχα δυό άπό τά σημεία όπου ή άστική τάξη πού άνέβαινε έπρεπε νάρθει σέ σύγκρουση μέ τήν υπάρχουσα εκκλησία. Αὐτά όμως φτάνουν για ν' αποδείξουν πρώτα, ό,τι ή τάξη πού περισσότερο άπ' όλες τίς άλλες έπαιρνε μέρος στόν άγώνα ενάντια στίς θέσεις και στην έξουσία τής καθολικής εκκλησίας ήταν Ισα-Ισα ή άστική τάξη. Καί δεύτερο, ό,τι τότε κάθε άγώνας ενάντια στη φεουδαρχία έπρεπε νά πάρει θρησκευτικό περιβλημα, ό,τι έπρεπε σέ πρώτη γραμμή νά στραφεί ενάντια στην εκκλησία. "Αν όμως ή πολεμική κραυγή ξεκίνησε από τά Πανεπιστήμια και από τούς επιχειρηματίες τών πόλεων, βρήκε ωστόσο δυνατή άπήχηση στις μάζες του άγροτικού πληθυσμού, στους χωρικούς, πού πάλαιβαν παντοῦ σκληρά μέ τούς πνευματικούς και κοσμικούς φεουδάρχες αφέντες τους, και ή πάλη γινόταν μάλιστα γι' αὐτή τήν Ιδια τήν υπαρκτή τους.

"Ο μεγάλος άγώνας τής ευρωπαϊκής άστικής τάξης ενάν-

τια στή φεουδαρχία αποκορυφώθηκε σέ τρεις μεγάλες αποφασιστικές μάχες.

Ἡ πρώτη ἦταν αὐτό πού ἐμεῖς τό λέμε Μεταρύθμιση στή Γερμανία. Στή φωνή τοῦ Λουθηρου νά στασιάζουν ἐνάντια στήν ἐκκλησία ἀπάντησαν δύο πολιτικές ἐξεγέρσεις: πρώτα ἡ ἐξέγερση τοῦ κατώτερου ἀρχοντολογίου κάτω ἀπό τήν ἀρχηγία τοῦ Φράντς φόν Ζίκινγκεν τό 1523. Ἐπειτα ὁ μέγας πόλεμος τῶν χωρικῶν τό 1525. Καί οἱ οὗο καταπνίγηκαν, κυρίως λόγω τῆς ἀναποφασιστικότητας τοῦ κόμματος πού εἶχε τήν κύρια συμμετοχή, τῶν ἀστών τῶν πόλεων—ἀναποφασιστικότητας, πού τά αἰτιά τῆς δέ μπορούμε νά τά ἐξετάσουμε ἐδῶ. Ἀπό τή στιγμή αὐτή, ὁ ἀγώνας ἐκφυλιστικῆ σέ καυγά ἀνάμεσα στούς χωριστούς πρίγκιπες καί στήν αὐτοκρατορική κεντρική ἐξουσία καί εἶχε σάν συνέπεια ἡ Γερμανία γιά 200 ὀλέκληρα χρόνια νά ὀρθοῖται ἀπό τόν κατάλογο τῶν πολιτικά δρώντων ἔθνῶν τῆς Εὐρώπης. Ἡ Μεταρύθμιση τοῦ Λουθηρου καθιέρωσε πάντως μιᾶ νέα θρησκεία, καί μάλιστα τέτια ἀκριβῶς πού χρειαζόταν ἡ ἀπόλυτη μοναρχία. Μόλις οἱ βορειοανατολικοὶ γερμανοὶ ἀγρότες δέχτηκαν τό λουθηρανισμό, τοὺς ὑποβίβασαν ἀπό ἐλεύθερους ἀνδρες σέ δουλοπάροικους.

Ἐκεῖ ὅμως πού ἀπότοχε ὁ Λούθηρος, νίκησε ὁ Καλβίνος. Τό δόγμα του ἦταν προσαρμοσμένο στίς ἀπαιτήσεις τῶν πτό τολμηρῶν ἀστών τῆς τοτινῆς ἐποχῆς. Ἡ διδασκαλία του γιά τό πεπρωμένο ἦταν ἡ θρησκευτική ἐκφραση τοῦ γεγονότος ὅτι στόν κόσμο τοῦ ἐμπορίου καί τοῦ συναγωνισμοῦ ἡ ἐπιτυχία καί ἡ χρεωκοπία δέν ἐξαρτῶνται ἀπό τή δράση ἡ ἀπό τήν ἐπιδεξιότητα τοῦ ξεχωριστοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά ἀπό συνθήκες πού εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπ' αὐτόν. «Δέν ἐξαρτιέται ἀπό τή θέληση ἡ τή δράση ὅποιουδήποτε, ἀλλά ἀπό τήν εὐσπλαχνία» ἀνώτερων, ἀλλά ἀγνωστων οικονομικῶν δυνάμεων. Καί αὐτό ἦταν ἰδιαίτερα σωστό σέ μιᾶ ἐποχή οἰκονομικῆς ἀνατροπῆς, ὅπου ὅλοι οἱ παλαιοὶ ἐμπορικοὶ δρόμοι καί τά παλιά ἐμπορικά κέντρα ξετοπιζόνταν ἀπό νέα. ὅπου εἶχαν ἀνοιχτεῖ στόν κόσμο οἱ πόρτες τῆς Ἀμερικῆς καί τῶν Ἰνδιῶν καί ὅπου ἀκόμα καί τά ἀπό ἀνέκασθιν ἀξιοσέβαστα οἰκονομικά ἀρθρα πλοῦτης—οἱ ἀξίες τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημιοῦ—κλονίζονταν καί κατάρεαν. Χώρα ἀπ' αὐτό, τό ἐκκλησιαστικό σύστημα τοῦ Καλβίνου ἦταν πέρα γιά πέρα δημοκρατικό καί ρεπουμπλικάνικο. Τῆ στιγμή ὅμως πού εἶχε ἐκδημοκρατισθεῖ τό βασιλεῖο τοῦ θεοῦ, μπορούσαν τά βασιλεία αὐτοῦ τοῦ κό-

σμου νά παραμένουν υπάκουα σέ βασιλιάδες, ἐπισκόπους και φεουδαρχες ἀξένους; Ἄν ὁ γερμανικός λουθηρανισμός ἔγινε υπάκουο ὄργανο στά χέρια τῶν γερμανῶν μικροπριγκίπων, ὁ Καλβίνος ἴδρωςε μιά δημοκρατία στήν Ὀλλανδία και γερά δημοκρατικά κόμματα στήν Ἀγγλία και ἰδίως στή Σκωτία.

Ἡ δεύτερη μεγάλη ἐξέγερση τῆς ἀστικής τάξης βρέκε στόν καλβινισμό ἔτοιμη τή μαχητική τῆς θεωρία. Ἡ ἐξέγερση αὐτή ἔγινε στήν Ἀγγλία. Ἡ ἀστική τάξη τῶν πόλεων τήν ἔβαλε μπρός και οἱ μεσαιοι ἀγρότες (yeomanry) τῶν ἀγροτικών περιοχῶν τήν ὀδήγησαν στή νίκη. Εἶναι ἀρετά παράξενο ὅτι και στίς τρεῖς μεγάλες ἀστικές ἐπαναστάσεις, οἱ ἀγρότες προσφέρουν τό στρατό γιά τόν πόλεμο, και οἱ ἀγρότες εἶναι ἰσάισα ἢ τάξη, πού ὕστερα ἀπό τό κέρδιμα τῆς νίκης καταστρέφεται πῶ οἴγουρα ἀπό τίς οικονομικές συνέπειες αὐτῆς τῆς νίκης. Ἐκατό χρόνια ὕστερα ἀπό τόν Κρόμβελ ἔχαν σχεδόν ὅλοτελα ἐξαφανιστεῖ οἱ yeomanry τῆς Ἀγγλίας. Πάντως μονάχα μέ στήν ἀνάμιξη αὐτῶν τῶν μεσαιῶν ἄγροτῶν και τοῦ πληθιακοῦ στοιχείου τῶν πόλεων, ὁ ἀγῶνας ὀδηγήθηκε ἀποφασιστικά ὡς τό τέλος και στάλθηκε στή λαιμητόμο ὁ Κάρολος I. Γιά νά μπορέσει ἡ ἀστική τάξη νά μαζιψει ἔστω και μονάχα τοὺς καρπούς ἐκείνους τῆς νίκης, πού ἦταν τότε ὄριμοι γιά συγκομιδή, χρειάστηκε ἡ ἐπανάσταση νά ὀδηγηθεῖ σημαντικά πέρα ἀπό τό σκοπό—ὀλωδοῦλου τό ἴδιο ἔγινε τό 1793 στή Γαλλία και τό 1848 στή Γερμανία. Φαίνεται πραγματικά ὅτι πρέκειται γιά ἕναν ἀπό τοὺς νόμους ἐξέλιξης τῆς ἀστικής κοινωνίας.

Αὐτή τήν πληθώρα ἐπαναστατικῆς δραστηριότητος τήν ἀκολούθησε ἡ ἀναπόφευγη ἀντίδραση, πού μέ τή σειρά τῆς τράβηξε κ: αὐτή πολύ πέρα ἀπό τό σκοπό. Ὑστερα ἀπό μιά σειρά ταλαντεύσεις σταθεροποιήθηκε ἐπιτέλους τό νέο κέντρο τοῦ βάρους και χρῆσιμευσε σάν σημείο ἀφετηρίας γιά τήν παραπέρα ἐξέλιξη. Ἡ μεγαλεπίβολη περίοδος τῆς ἀγγλικῆς ἱστορίας, πού ὁ φιλιστατισμός τή χαρακτηρίζει σάν «τή μεγάλη ἀνταρσία» και οἱ ἀγῶνες πού τήν ἀκολούθησαν, ὀλοκληρώθηκαν μέ τό σχετικὰ μηδαμινό γεγονός τοῦ 1689, πού ἡ φιλελεύθερη ἱστοριογραφία τό ὀνομάζει «ἡ ἔνδοξη ἐπανάσταση».

Τό καινούργιο σημείο ἀφετηρίας ἦταν ἕνας συμβιβασμός ἀνάμεσα στήν ἀστική τάξη πού ἀνέβαινε και στοὺς πρῶν φεουδάρχες μεγαλογαιοχτήμονες. Οἱ μεγαλογαιοχτήμονες αὐτοί, ἂν και ὀνομάζονταν και τότε ὀπως και σήμερα ἀριστοκρατία, βρι-

σκοιταν πιά από καιρό στο δρόμο να γίνουν αυτό που έγινε πολύ αργότερα ο Λουδοβίκος Φίλιππος στη Γαλλία: οι πρώτοι άστοι του έθνους. Εύτυχως για την Άγγλία οι παλιοί φεουδάρχες βαρώνοι είχαν αλληλοεξεντωθεί στους πολέμους των ρωδων. Οι άπέγονοι τους, αν και ήταν συνήθως βλαστοί των ίδιων παλιών οικογενειών, προέρχονταν ωστόσο από τόσο πλάγιες γραμμές που αποτέλεσαν ένα όλοτελο νέο σώμα. Οι συνθήκες τους και οι τάσεις τους ήταν πολύ περισσότερο αστικές παρά φεουδαρχικές. Ήξεραν πέρα για πέρα την αξία του χρήματος και καταπαύστηκαν αμέσως με την αύξηση της γαιοπροσόδου τους, ξετιπίζοντας με τα πρόβατά τους εκατοντάδες μικρούς ταχτωτές (άγρότες ένικιαστές γής). Ο Έρρίκος VIII δημιούργησε κατά μάζες νέους άστους-λρδους της ύπαιθρου (Landlords) χαρίζοντας και διασπαθίζοντας τα εκκλησιαστικά χτήματα. Το ίδιο πράγμα έκαναν οι αδιάκοπα ως τα τέλη του XVII αιώνα συνηχισόμενες κατασχέσεις μεγάλων χτημάτων που παραχωρούταν έπειτα σε νεόπλουτους ή σε μισονεόπλουτους. Για τό λόγο αυτό από τον Έρρίκο VII και δώ η άγγλική «άριστοκρατία» όχι μονάχα δεν άντέδρασε στην ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής, μά αντίθετα προσπάθησε να έπωφεληθεί απ' αυτήν. Το ίδιο, ένα μέρος άπο τούς μεγαλύτερους γαιοκτήμονες βρέθηκε πάντα πρόθυμο από οικονομικά και πολιτικά έλατήρια να συνεργαστεί με τούς ηγγέτες της χρηματικής και βιομηχανικής κεφαλαιοκρατίας. Έτσι έγινε εύκολα ο συμβιβασμός του 1689. Τα καλύτερα σροια ορισμα¹—δημόσια αξιώματα, άιγομισθίες, μεγάλοι μισθοί—παράμειναν στις μεγάλες οικογένειες της ύπαιθρου με τόν όρο ότι θά όπερασπίζον όσο πρέπει τα οικονομικά συμφέροντα της γρηματικής, έργοστασιακής και έμπορευόμενης μεσαίας τάξης. Και τα οικονομικά αυτά συμφέροντα ήταν τότε κιόλας άρκετά δυνατά. Αυτά ήταν που καθορίζαν τελικά τη γενική πολιτική του έθνους. Τσακώνονταν βέβαια πάνω σε ξεχωριστά ζητήματα, μά η άριστοκρατική όλιγαρχία ήξερε πολύ καλά πόσο ή δική της οικονομική ευημερία ήταν άχωριστα άλυσοέμενη με την ευημερία της βιομηχανικής και έμπορικης αστικής τάξης.

Από την εποχή αυτή η αστική τάξη ήταν ένα μετριόφρονο, μά αναγνωρισμένο συστατικό των κυρίαρχων τάξεων της Άγγλιας. Μαζί μ' όλες αυτές τις τάξεις είχε τό κοινό συμφέ-

¹ Τα καλύτερα άντικείμενα λείας. (Σημ. Σόντ.)

ρον νά κρατᾶ στήν καταπίεση, τή μεγάλη, ἐργαζόμενη, μάζα τοῦ λαοῦ. (1) Ἐμπορος ἢ ὁ ἐργοστασιάρχης εἶχαν ἀπέναντι στούς ὑπαλλήλους τους, στούς ἐργάτες τους, στούς ὀπληρέτες τους τή θέση τοῦ ἀφέντη, ἢ ὅπως τόν λέγανε ὡς τελευταία στήν Ἀγγλία, τοῦ «φυσικοῦ προϊσταμένου». Ἐπρεπε ν' ἀποσπάσει ἀπ' αὐτούς ὅσο μποροῦσε περισσότερη καί καλύτερη δουλιὰ, καί γι' αὐτό τό σκοπό ἔπρεπε νά τούς διαπαιδαγωγῆσει μέ ἓνα ἀντίστοιχο πνεῦμα ὑποταγῆς. Ἦταν ὁ ἴδιος θρησκος. Ἡ θρησκεία του τοῦ εἶχε προσφέρει τή σημαία πού μ' αὐτή πολέμησε τό βσιλιά καί τούς λόρδους. Δέ χρειάστηκε πολύ γιά ν' ἀνακαλύψει καί τά μέσα πού τοῦ πρόσφερε αὐτή ἡ θρησκεία, γιά νά διαμορφώσει καί τούς χαρακτήρες τῶν φυσικῶν του ὑποταχτικῶν καί γιά νά τούς κάνει ὑπάκουους στίς διαταγῆς τοῦ ἀφέντη, πού τούς τόν διόρισαν προϊστάμενο οἱ ἀνεξερεύνητες βουλές τοῦ κυρίου. Μέ δύο λόγια, ὁ ἄγγλος ἀστέρας ἔπαιρνε τώρα μέρος στήν καταπίεση τῶν «κατώτερων τάξεων», τῆς μεγάλης παραγωγικῆς λαϊκῆς μάζας, καί ἓνα ἀπό τά μέσα πού χρησιμοποιοῦσε γι' αὐτό ἦταν ἡ ἐπίδραση τῆς θρησκείας.

Προστέθηκε ὁμως καί ἓνα ἀκόμα περιστατικό, πού δυνάμωσε τίς θρησκευτικές κλίσεις τῆς ἀστικῆς τάξης: ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ὀλισμοῦ στήν Ἀγγλία. Αὐτή ἡ νέα ἀθεϊστική διδασκαλία δέν κατατρόμαζε μονάχα τήν εὐσεβῆ, μεσαία τάξη, μά διακηρύχθηκε ἐπίσης σάν μιά φιλοσοφία πού ταιριάζει στούς διαβασμένους καί μορφωμένους ἀνθρώπους, σέ ἀντίθεση μέ τή θρησκεία, πού εἶναι κατάλληλη γιά τήν ἀμέρφωτη μεγάλη μάζα, μαζί καί γιά τήν ἀστική τάξη. Μέ τόν Χόμπς παρουσιάστηκε στή σκηνή σάν συνήγορος τῆς βασιλικῆς παντοδυναμίας καί καλοῦσε τήν ἀπόλυτη μοναρχία νά κρατᾶ στήν καταπίεση τόν *puer robustus sed malitiosus*¹, τό λαό. Καί γιά τούς διάδοχους τοῦ Χόμπς, τούς Μπόλινγκμπροκ, Σάφτσμπερυ κλπ. ἔμεινε μιά ἀριστοκρατική, «ἐσωτερική» (*esoterische*)² διδασκαλία ἡ νέα, ἡ ντεϊστική μορφή τοῦ ὀλισμοῦ, καί γι' αὐτό ἦταν μισητή γιά τήν ἀστική τάξη ὄχι μονάχα γιά τό θρησκευτικό αἰρετισμό της, μά ἐπίσης καί γιά τούς ἀντιαστικούς πολιτικούς δεσμούς της. Νά γιατί, σέ ἀντίθεση μέ τόν ὀλισμό καί τό ντεϊσμό τῆς ἀριστοκρατίας, οἱ προτεστάντικες Ἰσα-Ἰσα αἱρέσεις προσέφεραν καί τή ση-

¹ Ρωμαίκο, ἀλλά ὑπόλο παιθ. (Σημ. Σόντ.)

² Κατανοητή μονάχα ἀπό τοῦς μυημένους. (Σημ. Σόντ.)

μαία και τό στρατό στόν άγώνα άνάντια στή δυναστεία τών Στούαρτ, καθώς και τίς κύριες μαχητικές δυνάμεις τής προοδευτικής μεσαίας τάξης και άποτελούν και σήμερα ακόμα τή ραχοκοκαλιά του «μεγάλου κόμματος τών φιλελευθέρων».

Στό μεταξύ ό ύλισμός μεταφυτεύτηκε άπό τήν Άγγλία στή Γαλλία, όπου βρήκε μιά δεύτερη ύλιστική φιλοσοφική σχολή, πού προήλθε άπό τόν καρτεσιανισμό και μέ τήν όποία συγχωνεότηκε. Και στή Γαλλία επίσης έμεινε στήν άρχή άποκλειστικά μιά άριστοκρατική διδασκαλία. Σύντομα όμως βγήκε στό φώς ό έπαναστατικός του χαρακτήρας. Οι γάλλοι ύλιστές δέν περιόριζαν τήν κριτική τους μονάχα σέ θρησκευτικά ζητήματα. Κριτίκαραν κάθε έπιστημονική παράδοση, κάθε πολιτικό θεσμό τής έποχής τους. Για ν' άποδείξουν ότι ή θεωρία τους μπορεί νά εφαρμοστεί σέ όλα, άκολούθησαν τόν πιό σύντομο δρόμο: τήν έφαρμοσαν τολμηρά σέ όλα τά άντικείμενα τής γνώσης στό γιγάντιο έργο τους, τήν «έγκυκλοπαίδεια», πού τούς έδωσε και το όνομά τους. Έτσι μέ τή μιά ή τήν άλλη μορφή—σάν φανερός ύλισμός ή σά ντεισμός—ό ύλισμός έγινε ή κοσμοθεωρία όλης τής μορφωμένης νεολαίας τής Γαλλίας, και μάλιστα σέ τέτιο βαθμό, πού στό διάστημα τής μεγάλης επανάστασης ή διδασκαλία, πού τήν έφεραν στόν κόσμο άγγλοι βασιλικοί, πρόσφερε στους γάλλους δημοκράτες και τρομοκράτες τή θεωρητική τους σημαία και τούς έδωσε τό κείμενο για τή «Διακήρυξη τών δικαιωμάτων του άνθρώπου».

Η μεγάλη Γαλλική Έπανάσταση ήταν ή τρίτη εξέγερση τής άστικής τάξης, μά ή πρώτη πού είχε πετάξει όλωσδιόλου τό θρησκευτικό μανδύα και πού έδωσε τή μάχη πάνω σέ άνοιχτό πολιτικό έδαφος. Μά ήταν επίσης και ή πρώτη, πού έδωσε πραγματικά τή μάχη ίσαμε τό τέλος, ίσαμε τήν έξόντωση του ενός άπό τούς μαχομένους, τής άριστοκρατίας, και ίσαμε τήν ολοκληρωτική νίκη του άλλου, τής άστικής τάξης. Στήν Άγγλία ή άδιάσπαστη συνέχεια τών προεπαναστατικών και μετεπαναστατικών θεσμών και ό συμβιβασμός ανάμεσα στους μεγάλους γαιοκτήμονες και στους κεφαλαιουκράτες, βρήκαν τήν έκφρασή τους στή συνέχεια τών προδικασμένων άπό τά δικαστήρια περιπτώσεων καθώς και στήν σύλαβική διατήρηση τής φεουδαρχικής νομοθεσίας. Στή Γαλλία ή επανάσταση ξεκοψε όλότελα μέ τίς παραδόσεις του παρελθόντος, σάρωσε τά τελευταία ίχνη τής φεουδαρχίας

καὶ δημιουργήσε μὲ τὸν Code civil¹ μιὰν ἀριστοτεχνικὴν προσαρμογήν τοῦ παλίου ρωμαίου δικαίου στὶς σύγχρονες κεφαλαιοκρατικὲς συνήθικες. Ἐστὶν ἡ σχεδὸν ὀλοκληρωμένη ἔκφρασις τῶν νομικῶν σχέσεων, πού πηγάζουν ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν ἐκείνην βαθμίδα ἀναπτυξίης πού τὴν χαρακτηρίσεν ὁ Μάρξ «ἐμπορευματικὴ παραγωγή», τόσο ἀριστοτεχνικὴ πού ὁ ἐπαναστατικὸς αὐτὸς γαλλικὸς κώδικας καὶ σήμερα ἀκόμα χρησιμεύει σὲ ὅλες τὰς χώρες—χωρὶς νὰ ἐξαιρεῖται οὔτε καὶ ἡ Ἀγγλία—σάν πρότυπο γιὰ τὰς μεταρρυθμίσεις τοῦ δικαίου ἰδιοκτησίας. Ἐδῶ ὅμως δὲν πρέπει νὰ ξεχάσουμε ἓνα πρᾶγμα. Ἐάν τὸ ἀγγλικὸν δίκαιο ἐξακολουθεῖ νὰ ἐκφράζει τὰς οἰκονομικὰς σχέσεις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας μὲ μιὰ βάρβαρον ψευδαρχικὴν γλῶσσαν, πού ἀντιστοιχεῖ στὸ πρᾶγμα πού θέλει νὰ ἐκφράσῃ, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἀγγλικὴ ὀρθογραφία στὴν ἀγγλικὴν προφορά—ἓνας γάλλος ἔλεγε: vous écrivez Londres et vous prononcez Constantinople²—ὥστὸσο αὐτὸ τὸ ἴδιον ἀγγλικὸν δίκαιο, διατήρησε ἀναθευτο καὶ μεταφύτευσε στὴν Ἀμερικὴν καὶ στὶς ἀποικίας τὸ καλύτερον μέρος τῶν προσωπικῶν ἐλευθεριῶν, τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως καὶ τῆς ἐξασφάλισις ἀπὸ κάθε ξένην ἐπέμβασην, ἐκτὸς ἀπὸ τὰς ἐπεμβάσεις τῶν δικαστηρίων, μὲ εὐεὶ λόγια τῶν ἀρχαίων γερμανικῶν ἐλευθεριῶν, πού στὴν ἠπειρωτικὴν Εὐρώπην χάθησαν κάτω ἀπὸ τὸ καθεστῶς τῆς ἀπέλυτης μοναρχίας καὶ πού ὡς τὰ σήμερα πουθενά δὲν ξαναποχτήθηκαν πέρα γιὰ πέρα.

Ἐὰν γυρίσουμε ὅμως στὸ βρετανὸν μᾶς ἀσπὸ. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάστασις τοῦ πρόσθερον μιὰ λαμπρὴν, εὐκαιρίαν νὰ καταστρέψῃ μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ἠπειρωτικῶν μοναρχιῶν τὸ γαλλικὸν θαλάσσιον ἐμπόριον, νὰ προσαρτήσῃ γαλλικὰς ἀποικίας καὶ νὰ καταπνίξῃ καὶ τὰς τελευταίας γαλλικὰς ἀξιώσεις ἀνταγωνισμοῦ στὴν θάλασσαν. Αὐτὴ ἦταν μὴ ἀπὸ τὰς αἰτίας πού τὴν καταπολέμησε. Μιὰ δευτέρη ἦταν ὅτι οἱ μέθοδοι αὐτῆς τῆς ἐπανάστασις τοῦ ἦταν πολὺ ἀντιπαθητικὰς. Καὶ δὲν τοῦ ἦταν ἀντιπαθητικὴ μόνον ἡ «ἀναθεματισμένη» τῆς τρομοκρατία, μὰ ἀκόμα καὶ ἡ προσπάθειά τῆς νὰ ἐφαρμόσῃ ὡς τὰ ἄλλα τὴν ἀστικὴν κυριαρχίαν. Καὶ τί θάκανε ὁ βρετανὸς ἄστος χωρὶς τὴν ἀριστοκρατίαν τοῦ πού τοῦ ἔμαθε τοὺς καλοὺς τρόπους (τρῆποι πού ἦταν ἀντάξιαί του) καὶ ἐφεύρισκε μέθοδον γι' αὐτόν, πού πρόσθερον τοὺς ἀξιοματικοὺς γιὰ

¹ Ἀστικὸς κώδικας. (Σημ. Σύντ.)

² Γραφετὰ Λονδίνου καὶ προφέρεται Κωνσταντινούπολη. (Σημ. Σύντ.)

ιό στρατό, τόν τηρητή τῆς τάξεως στό ἐσωτερικό, καί τούς ἀξιωματικούς γιά τό στόλο, τόν κατακτητή νέων ἀποικιακῶν κτίσεων καί ἀγορῶν ; Βέβαια βρέθηκε καί μιά προσδευτική μειοψηφία τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀνθρώποι πού τά συμφεροντά τους δέν ἐξυπηρετοῦνταν καί τόσο καλά μέ τό συμβιβασμό. Ἡ μειοψηφία αὐτή πού τήν ἀποτελοῦσαν τά κατώτερα στρώματα τῆς ἀστικῆς τάξης συμπαθοῦσε τήν ἐπανάσταση, ἦταν ὅμως ἀνήμπορη στό κοινὸ βούλο.

Ὅσο περισσότερο λοιπόν ὁ ὕλισμός γινόταν τό πιστεῦω τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασις, τόσο πιο στέρεα κρατιόταν ὁ θεοφοβούμενος ἀγγλος ἀστός ἀπό τή θρησκεία του. Μήπως ἡ περιόδος τῆς τρομοκρατίας στό Παρίσι δέν ἀπόδειξε τί γίνεται ὅταν ὁ λαός χάσει τή θρησκεία ; Ὅσο ὁ ὕλισμός καί ἡ ἐλευθεροφροσύνη ἀπλώνονταν ἀπό τή Γαλλία στίς γειτονικές χῶρες καί ἐνισχύονταν ἀπό συγγενῆ θεωρητικά ρεύματα, ἰδιαίτερα ἀπὸ τή γερμανική φιλοσοφία, ὅσο περισσότερο στήν πραγματικότητα ὁ ὕλισμός καί ἡ ἐλευθεροφροσύνη γενικά γίνονταν στήν ἡπειρο ἡ ἀναγκαία ιδιότητα τοῦ μορφωμένου ἀνθρώπου, τόσο πιο ἐπίμονα πιανόταν ἡ ἀγγλική μεσαία τάξη ἀπο τά ποικιλόμορφα τῆς θρησκευτικῆς σύμβολα πίστεως. Τά σύμβολα αὐτά μπορούσαν νά ξεχωρίζουν ὅσο θέλετε τό ἓνα ἀπο τό ἄλλο, ὥστεσο ὅλα ἦσαν ὅπως ἴσως θρησκευτικά, χριστιανικά σύμβολα.

Τόν κάρο πού ἡ ἐπανάσταση ἐξασφάλιζε τόν πολιτικό θρίαμβο τῆς ἀστικῆς τάξης στή Γαλλία, στήν Ἀγγλία ὁ Οὐάττ, ὁ Ἄρκραϊτ, ὁ Κάρτραϊτ καί ἄλλοι ἐγκαινίαζαν τή βιομηχανική ἐπανάσταση, πού μετατόπισε ἐντελῶς τό κέντρο τοῦ βάρους τῆς οἰκονομικῆς δύναμης. Ὁ πλοῦτος τῆς ἀστικῆς τάξης μεγάλωνε τώρα ἀσύγκριτα γρηγορότερα ἀπό τόν πλοῦτο τῆς ἀριστοκρατίας τῆς γῆς. Μέσα στήν ἴδια τήν ἀστική τάξη ἡ ἀριστοκρατία τοῦ χρήματος, οἱ τραπεζίτες, κλπ., ὑποχωροῦσε ἔλο καί περισσότερο στό βάθος τῆς σκηνῆς σέ σύγκριση μέ τούς ἐργοστασιαρχες. Ὑστερα ἀπό τίς ἀλλαγές πού ἔγιναν, ἔστω καί βαθμιαία, ὑπὲρ τῆς ἀστικῆς τάξης, ὁ συμβιβασμός τοῦ 1689 δέν ἀνταπεκρινόταν πιά στο συσχετισμό τῶν δυνάμεων τῶν συμβαλλομένων. Ἐίχε ἀλλάξει ἐπίσης ὁ χαρακτήρας τῶν συμβαλλομένων. Ἡ ἀστική τάξη τοῦ 1830 ἦταν πολὺ διαφορετική ἀπὸ τήν ἀστική τάξη τοῦ περασμένου αἰώνα. Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία πού εἶχε μείνει στά χέρια τῆς ἀριστοκρατίας καί εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἐναντία στίς ἀξιώσεις τῆς νέας βιομηχανικῆς ἀστικῆς τάξης ἔγινε

δουμβίβαστη μέ τά νέα οίκονομικά συμφέροντα. Χρειάστηκε νά ανανεωθεί ό άγώνας ένάντια στην άριστοκρατία. Ό άγώνας αυτός μπορούσε νά τελειώσει μέ τή νίκη της νέας οίκονομικής δύναμης. Μέ τήν επίδραση της γαλλικής επανάστασης τοῦ 1830 ψηφίστηκαν πρώτα, παρ' όλη τήν αντίσταση, οι νόμοι πού μεταρύθμιζαν τό κοινοβούλιο. Τό γεγονός αυτό εξασφάλισε μιάν αναγνωρισμένη και ισχυρή θέση γιά τήν κεφαλαιοκρατία στό κοινοβούλιο. Έστερα ήρθε ή κατάργηση των νόμων γιά τά σιτηρά¹, πού εγκαθίδρυσε μιά γιά πάντα τήν κυριαρχία της αστικής τάξης και ιδιαίτερα της πιό δραστήριας μερίδας της, των έργοστασιάρχων, πάνω στην άριστοκρατία της γης. Ήταν ή μεγαλύτερη νίκη της αστικής τάξης, μά και ή τελευταία πού κέρδισε αποκλειστικά γιά τά δικά της συμφέροντα. Όλους τούς άλλους κατοπινούς θριάμβους της ήταν υποχρεωμένη νά τούς μοιράζεται μέ μιά καινούργια κοινωνική δύναμη, πού άρχικά συμμαχούσε, μά πού κατόπιν τήν ανταγωνιζόταν.

Ή βιομηχανική επανάσταση είχε δημιουργήσει μιά τάξη μεγάλων έργοστασιακών κεφαλαιοκρατών, μά επίσης και μιά πολύ πιό πολυάριθμη τάξη από έργοστασιακούς εργάτες. Ή τάξη αυτή μεγάλωνε έιαρκώς αριθμητικά, στέν ίδιο βαθμό πού ή βιομηχανική επανάσταση άγκάλιαζε τόν ένα βιομηχανικό κλάδο ύστερα από τόν άλλο. Μαςί μέ τόν αριθμό της μεγάλωνε όμως και ή δύναμή της, και ή δύναμη αυτή φάνηκε τό 1824, όταν άνάγκασε τό δύστροπο κοινοβούλιο νά καταργήσει τούς νόμους ένάντια στην έλευθερία τοῦ συνεταιρίζεσθαι. Στό διάστημα της ζύμωσης γιά τή μεταρύθμιση οι εργάτες αποτελούσιν τή ριζοσπαστική πτέρυγα τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ κόμματος. Όταν οι νόμοι τοῦ 1832 τούς αποκλείων από τό δικαίωμα ψήφου, οι εργάτες συνέψισαν τίς διεκδικήσεις τους στό Χάρτη τοῦ λαοῦ (people's charter) και συγκροτήθηκαν σέ ανεξάρτητο χαρτιστικό κόμμα, σέ αντίθεση πρός τό μεγάλο αστικό κόμμα πού είχε ταχθεί ένάντια στους δασμούς των σιτηρών. Ήταν τό πρώτο εργατικό κόμμα της εποχής μας.

Έστερα ήρθαν οι ήπειρωτικές επαναστάσεις τοῦ Φλεβάρη και Μάρτη 1848, όπου οι εργάτες έπαιξαν έναν τόσο σημαντικό

¹ Ό άγώνας ένάντια στέν περιορισμό της εισαγωγής σιτηρών στην Άγγλία τέλειωσε τό 1846 μέ τήν ψηφισή νόμου πού όριζε ότι μέσα σέ τρία χρόνια θά καταργούσαν οι εισαγωγικοί δασμοί στά σιτηρά. Και πραγματικά τό 1849 καταργήθηκαν οι δασμοί στά σιτηρά. (Σημ. Σόντ.)

ρόλο και όπου, τουλάχιστο στο Παρίσι, παρουσιάστηκαν με διεκδικήσεις που ήταν απόλυτα απαράδεχτες από την άποψη της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Και κατόπιν ακολούθησε η γενική αντίδραση. Πρώτα ή ζητα των χαρτιστών στις 10 του 'Απρίλη 1848, ύστερα ή συντριβή της εργατικής εξέγερσης του Παρισιού τον 'Ιούνη του ίδιου χρόνου, έπειτα τὰ άτυχήματα του 1849 στην 'Ιταλία, Ουγγαρία, Νότια Γερμανία, τέλος ή νίκη του Λουδοβίκου Βοναπαρτη στο Παρίσι, στις 2 του Δεκέμβρη 1851. Έτσι τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα είχε διωχτεί τό σκιάχτρο των εργατικών διεκδικήσεων, μέ πόσα έξοδα όμως! Άν λοιπόν ό βρετανός άστος άκόμα και πριν ήταν πεισμένος για την ανάγκη νά κρατά στο θρησκευτικό χαλινάρι τόν άπλό λαό, πόσο πίο επιταχτικά θάπρεπε νά νιώθει την ανάγκη αυτή τώρα, ύστερα άπ' όλη αυτή την πείρα; Και χωρίς νά νοιάζεται καθόλου για τὰ ειρωνευτικά χαμόγελα των ήπειρωτικών συντρόφων του, εξακολουθούσε νά ξοδεύει χρόνο μέ χρόνο χιλιάδες και δεκάδες χιλιάδες για την ευαγγελική κατήχηση των κατώτερων τάξεων. Και έπειδή δέν τόν ικανοποιούσε ή δική του θρησκευτική μηχανή, άπευθύνθηκε στον άδελφό 'Ιωνάθαν¹, τό μεγαλύτερο τότε οργανωτή θρησκευτικών έπιχειρήσεων και έμπασε από την 'Αμερική, τό ρεβιβαλισμό, τούς Μούντυ και Σάνκνυ², κλπ. Τέλος υιοθέτησε άκόμα και την επικίνδυνη συνδρομή του «Στρατού της Σωτηρίας», που ξαναζωντανεύει τὰ προπαγανδιστικά μέσα του πρωτόγονου χριστιανισμού, που άποτείνεται προς τούς φτωχούς σαν τούς έκλεκτούς του θεού, που καταπολεμά μέ τό θρησκευτικό του τρόπο τόν καπιταλισμό και καλλιεργεί έτσι ένα στοιχείο πρωτόγονης χριστιανικής ταξικής πάλης, που μπορεί μιά μέρα νά γίνει πολύ μοιραία στους εμπορους ανθρώπους που σήμερα προσφέρουν γι' αυτό τό σκοπό τὰ χρήματα.

Φαίνεται σά νόμος της ιστορικής εξέλιξης τό γεγονός ότι ή άστική τάξη σε καμιά ευρωπαϊκή χώρα δέ μπορεί νά κατα-

¹ «'Αδελφός 'Ιωνάθαν», ειρωνευτικός χαρακτηρισμός για τίς 'Ενωμένες Πολιτείες της Βόρειας 'Αμερικής (όπως «Τζών Μπόλ» για την 'Αγγλία). Τό παρατσούκλι αυτό τό διαδέχθηκε ύστερα ό «θεός Σάμ». (Σημ. Σύντ.)

² Ρεβιβαλισμός, ένα θρησκευτικό κίνημα του παρασμένου αιώνα που προσπαθούσε να στερεώσει την έπιροή της θρησκείας που όποχωρούσε. 'Ο Μούντυ και ό Σάνκνυ είναι άμερικανοί ιεραπόστολοι, που άνήκαν στους ιδρυτές αυτού του κινήματος. (Σημ. Σύντ.)

χτήσει—τουλάχιστον για ένα μακρόχρονο διάστημα—τήν πολιτική εξουσία με κείνον τόν αποκλειστικό τρόπο, όπως τήν κρατούσε ή φεουδαρχική άριστοκρατία στό διάστημα τού μεσαιώνα. 'Ακόμα και στή Γαλλία, όπου ό φεουδαρχισμός ξεριζώθηκε τόσο ολοκληρωτικά, ή άστική τάξη κατείχε, σά συνολική τάξη, τήν εξουσία μονάχα για ένα σύντομο χρονικό διάστημα. 'Επί Λουδοβίκου-Φιλίππου, 1830-1848, κυριαρχούσε μονάχα ένα μικρό μέρος τής άστικής τάξης, τό πολύ μεγαλύτερο μέρος της ήταν αποκλεισμένο από τό έκλογικό δικαίωμα εξαιτίας τού μεγάλου έκλογικού τιμήματος. Στή δεύτερη δημοκρατία κυριαρχούσε όλόκληρη ή άστική τάξη, μά μονάχα τρία χρόνια. 'Η άνικανότητά της άνοιξε τό δρόμο για τή δεύτερη αυτοκρατορία. Μονάχα τώρα, στήν τρίτη δημοκρατία ή άστική τάξη σάν σύνολο κρατούσε τό πηδάλιο εικοσι χρόνια συνέχεια, αλλά και τώρα παρουσιάζει ευχάριστα σημάδια κατάπτωσης. Μιά μακρόχρονη κυριαρχία τής άστικής τάξης ήταν ώς τώρα δυνατή μονάχα σέ χώρες όπως ή 'Αμερική, όπου δέν όπήρξε ποτέ φεουδαρχία και όπου ή κοινωνία από τήν άρχή ξεκίνησε από τήν άστική βάση. Μά ακόμα και στή Γαλλία και στήν 'Αμερική χτυπούν γερά κιόλας τήν πέρτα οι διάδοχοι τής άστικής τάξης, οι έργάτες.

Στήν 'Αγγλία ή άστική τάξη δέν άσκησε ποτέ άδιδάριετα τήν κυριαρχία της. 'Ακόμα και ή νίκη τού 1832 άφησε τήν άριστοκρατία σχεδόν αποκλειστικό άτοχο όλων τών άνωτερων κυβερνητικών αξιωμάτων. 'Η δουλοπρέπεια πού ή πλούσια μεσαία τάξη δέχτηκε τό γεγονός αυτό, μου έμεινε άνεξήγητη, ώσπου μία μέρα ό μεγάλος φιλελεύθερος έργοστασιάρχης κύριος Ού. Α. Φόρστερ ίκέτευε σέ ένα λόγο του τούς νεαρούς τού Μπράντφορντ νά μάθουν όπωσδήποτε γαλλικά για νά μπορούν νά προκόψουν και διηγήθηκε μέ τήν ευκαιρία πόσο κουτός σάν πρόβζατο ένωσε τόν έαυτό του όταν σάν όπουργός βρέθηκε ξαφνικά σέ μία κοινωνία, όπου τά γαλλικά ήταν τουλάχιστον τόσο αναγκαία όσο και τά άγγλικά! Και πραγματικά, οι τότε άγγλοι άστοι ήταν κατά γενικό κανόνα όλότελα άμβρότωτοι νεόπλουτοι, πού θέλοντας και μή ήταν όποχρεωμένοι ν' αφήνουν στήν άριστοκρατία όλα εκείνα τά άνώτερα κυβερνητικά αξιώματα, όπου χρειάζονταν άλλες ιδιότητες από τή νησιώτικη στενότητα και τή νησιώτικη ψωροπερηφάνεια άλατισμένες μέ τήν έπιχειρηματική πα-

νουργία¹. 'Ακόμα και σήμερα οι ἀτελείωτες συζητήσεις τῶν ἐπιμεριδῶν γιά τή «Middle-class-education»² δείχνουν ὅτι ἡ ἀγγλική μεσαία τάξη δέ θεωρεῖ ἀκόμα τόν ἐξυτό της ἀρκετά προετοιμασμένο γιά τήν καλύτερη ἀνατροφή καί ζητᾷ νά βρεῖ κάτῃ πιά μέτρο γιά τόν ἑαυτό της. Φαινόνταν λοιπόν φυσικό, ὅτι ἀκόμα καί ὕστερα ἀπό τήν κατάργηση τῶν νόμων γιά τά σιτηρά, οἱ ἀνθρωποι πού κέρδισαν τή νίκη, οἱ Κόμπντεν, Μπράϊτ, Φόρστερ, κλπ., ἔμεναν ἀποκλεισμένοι ἀπό κάθε συμμετοχή στήν ἐπισημη κυβέρνηση, ὥσπου ἐπί τέλους, εἰκοσι χρόνια ἀργότερα, ἕνας νέος μεταρρυθμιστικός νόμος τοῦς ἀνοίξε τήν πόρτα γιά τά ὑπουργεῖα. Μάλιστα ὡς σήμερα ἡ ἀγγλική τάξη εἶναι τόσο ποτισμένη ἀπό τό αἰσθημα της κοινωνικῆς της κατωτερότητας, πού συντηρεῖ μέ δικά της ἔξοδα καί μέ ἔξοδα τοῦ λαοῦ μιά διακοσμητικῆ κάστα ἀπό τεμπέληδες πού ἔχει καθήκον νά ἐκπρωσωπᾷ τό ἔθνος σέ ὅλες τίς ἐπίσημες ἐκδηλώσεις, καί πού καί ἴδια νιώθει τόν ἑαυτό της ἑξαιρετικά τιμημένο ἀν ἕνας ὅποιος

¹ 'Ακόμα καί σέ ζητήματα ἐπιχειρήσεων ἡ φεροπερφηανία τοῦ ἀν. - κοῦ σοβ.νισμοῦ ἀποτελεῖ ἕνα πολύ ἀξιοθρήνητο οὐμβουλο. 'Ισαμα πολύ τελευταία ὁ συνηθισμένος ἀγγλος ἐργοστασιαρχῆς τό θεωροῦσε ἐξευταλιστικό γιά ἕνα ἀγγλο, νά μιλά ἀλλή γλώσσα ἐκτός ἀπό τή δική του καί ἦταν ὡς ἕνα βαθύ περῆφανος γιά τό ὅτι «κακομοίρηδες» ἔνοι: ἀγκατασταίνονταν στήν 'Αγγλία καί τόν γλύτωναν ἀπό τόν κόπο νά κυκλοφορεῖ τα προτόντα του στό ἐξωτερικό. Καί δὲν παρατηροῦσε καν δτι οἱ ἔνοι—συνήθως γερμανοί—παίρνανε ἔτσι: στα χέρια τοῦς ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἀγγλικοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου—τόσο τοῦ εἰσαγωγικοῦ ὁσο καί τοῦ ἐξαγωγικοῦ—καί δτι τό αἶμσο ἐξωτερικό ἐμπόριο τῶν ἀγγλέζων περιοριζόταν σι:γα-σιγα στίς ἀποικίες, στήν Κίνα, στίς 'Ενωμενες Πολιτεῖες καί ἐτή Νότια 'Αμερική. 'Ακόμα λιγότερο παρατηροῦσε, ἔτι οἱ γερμανοί αὐτοί ἐμποραῦονταν μέ ἄλλους γερμανοῦς στό ἐξωτερικό, πού μέ τόν καιρό οργάνωσαν ἕνα ὀλοκληρο εἰχτυ ἀπό ἐμπορικῆς ἀποικίας ὁ' ἔλο τόν κόσμο. 'Όταν ἕμωσ πρῖν κάπου σαράντα χρόνια ἡ Γερμανία ἀρχισο νά παραγεῖ γιά τήν ἐξαγωγή, βρῆκε στίς ἐμπορικῆς αὐτές ἀποικίες ἕνα ὄργανο πῶς τῆς πρόσφερε θαυμασιὰς ὀπηρεσίες γιά τή μετατροπή της ἀπό χώρα πῶς ἐξήγαγε σιτηρα σέ μιά πρώτης γραμμῆς βιομηχανικῆ χώρα. 'Επιτελοῦς ὀμως πρῖν δέκα περίπου χρόνια τόν ἀγγλο ἐργοστασιαρχη τόν ἔπιασε ὁ φόβος καί ρωτοῦσε τοῦς πρσοβαυτές καί τοῦς προξένους του ποῖος ἦταν ὁ λόγος πού δέ μπορούσε πια νά κρατᾷ τοῦς πελάτες του. 'Η ὀμόφωνη ἀπάντηση ἦταν: 1) Δέ μαθαίνετε τή γλώσσα τοῦ πελάτη σας, ἀλλά ζητᾷτε ὁ πελάτης νά μιλά τή δική σας τή γλώσσα καί 2) δὲν προσπαθεῖτε καν νά ἱκανοποιήσετε τίς ἀνάγκες, τίς συνήθειες καί τίς προτιμήσεις τοῦ πελάτη σας, ἀλλά ζητᾷτε νά δοχεῖται τᾷ δικᾷ σας, τα ἀγγλικά. (Ση-νωσιση τοῦ 'Εν γ κ ε λς).

² 'Αστικῆ μόρφωση. (Σημ. Σόνε.)

δήποτε άσotός θεωρηθεί αξιος νά γίνει δεχτός ο' αυτό τό άποκλειστικό σώμα, πού otό κάτω-κάτω τής γραφής δημιουργήθηκε από τήν ίδια τήν άσotική τάξη.

Έτσι λοιπόν ή βιομηχανική και έμπορική μεσαία τάξη δέν τά ειχε καταφέρει άκόμα νά παραμερσει όλότελα τήν άριστοκρατία τής γής άπό τήν πολιτική έξουσία, όταν παρουσιάστηκε otή σκιγή ό νέος άνταγωνιστής, ή έργατική τάξη. Η αντίδραση ύστερα άπό τό χαρτιστικό κίνημα και τίς ήπειρωτικές επαναστάσεις, και μαζί μ' αυτά ή πρωτάκουστη άνοδος τής άγγλικής βιομηχανίας άπό τό 1848 ως τό 1866 (πού συνήθως άποδίδεται μονάχα otό έλεύθερο έμπόριο, πού όμως πολύ περισσότερο χρωσιέται otήν κολοσιαία ανάπτυξη των οιδηροδρόμων, των ύπερρωκέάνειων άτμοπλοίων και των μέσων συγκοινωνίας γενικά), ξανάφερσ τους έργάτες otήν έξάρτηση από τό κόμμα των φιλελευθέρων, όπου, όπως και otήν προχαρτιστική περίοδο, οι έργάτες άποτελούσαν τήν ριζοσπαστική του πτέρυγα. Σιγά-σιγά όμως οι αξιώσεις των έργατών για τό δικαίωμα ψήφου γίνονταν άσυγκράτητες. Και ένώ οι ούγιοι, οι άρχηγοί των φιλελευθέρων, έξακολουθούσαν νά φέρονται φοβισμένα, ό Ντισραέλι άπόδειξε τήν ύπεροχή του. Έκμεταλλεύτηκε τήν κατάλληλη στιγμή για τους τόριδες* και έφάρμοσε τό household suffrage (δικαίωμα ψήφου πού άγκάλιαζε όλους τους κατοικούσαν ο ένα ήδιαίτερο διαμέρισμα) otίς συνοικίες των πόλεων πού τό συνδυάσε μέ τήν τροποποίηση των εκλογικών περιφερειών. Σέ λίγο έκολούθησε ή μυστική ψηφοφορία (the ballot), έπειτα, τό 1884, ή επέκταση του δικαιώματος ψήφου otούς ιδιοκατοικούντες και τίς εκλογικές περιφέρειες των κομειτιών, καθώς και μία νέα κατανομή των εκλογικών περιφερειών, πού τίς έξισωσε κάπως. Μέ όλα αυτά τά μέτρα ή δύναμη τής έργατικής τάξης otίς εκλογές αύξήθηκε τόσο, πού otό έξής σέ 150 ως 200 εκλογικές περιφέρειες άποτελούσε τήν πλειοψηφία των εκλογέων. Δέν δάραχει όμως καλύτερο σχολείο σεβασμού προς τίς παραδόσεις άπό τό κοινοβουλευτικό σύστημα! Άν ή μεσαία τάξη κοιτάζει μέ όδοσ και σεβασμό τήν ομάδα πού ό λόρδος Τζόν Μάννερσ τήν όνομάζει χαριτολογώντας «ή παλιά μας άριστοκρατία», έτσι και ή μάζα των έργατών κοιτάζε τότε μέ σεβασμό και εκτίμηση τήν

* Άντιδραστικό κόμμα των μεγαλογαιοχημόνων otήν Άγγλία (XVII-XIX αιώνας), οι πρόγονοι: των σημερινών συντηρητικών. (Σημ. Μαρ.)

λαγόμενη τότε «καλύτερη τάξη», την άστική τάξη. Και πραγματικά, ο βρετανός εργάτης πριν δεκαπέντε χρόνια ήταν ο εργάτης-πρότυπο, και τό γεγονός ότι μέ μεγάλο σεβασμό έπαιρνε όπόψη την κατάσταση του εργοδότη του, ότι αυτοδαμαζόταν κι έδειχνε ταπεινοφροσύνη, όταν διατύπωνε τίς αξιώσεις του, όλα αυτά έχυναν βάλαχο στις πληγές, που άνοιγαν στους γερμανούς «άπό καθέδρας σοσιαλιστές» μας οι άδιέρθωτες κυμμουνιστικές και επαναστατικές τάσεις των συμπατριωτών τους γερμανών εργατών.

Όπότεσο οι άγγλοι άστοι ήταν καλοί επιχειρηματίες και βλέπανε μακρύτερα άπό τους γερμανούς καθηγητές. Μονάχα παρά τή θελγητή τους μοιράστηκαν την έξουσία τους μέ τους εργάτες. Τόν καιρό του χαριστικού κινήματος είχαν διδαχθεί τί είναι σέ θέση νά κάνει αυτός ο puer robustus sed malitiosus, ο λαός. Άπό τότε τους είχε έπιβληθεί τό μεγαλύτερο μέρος του Χάρτη του λαού και έγινε νόμος τής χώρας. Περισσότερο άπό κάθε άλλη φορά έπρεπε τώρα νά κρατούν τό λαό στό χαλινάρι μέ ήθικά μέσα. Τό πρώτο και σπουδαιότερο όμως μέσο πού μ' αυτό έπενεργούν στις μάζες, παρέμεινε ή θρησκεία. Άπ' αυτόου προέρχεται ή επικράτηση των παπάδων στις σχολικές έφορίες, άπ' αυτού ή αυτοφορολογία τής άστικής τάξης για όλα τά είδη τής εύλαβικής δημαγωγίας, άρχίζοντας άπό τίς ίεροτελεστίες και τελειώνοντας μέ τό «Στερτό τής Σωτηρίας».

Και τώρα ήρθε ο θρίαμβος του βρετανικού αξιοσέβαστου φιλισταισμού πάνω στην έλευθεροφροσύνη και στην θρησκευτική άδιαφορία τής ήπειρωτικής άστικής τάξης. Οι εργάτες τής Γαλλίας και τής Γερμανίας είχαν γίνει στασιαστικοί. Έίχαν μολυνθεί ολοκληρωτικά άπό τό σοσιαλισμό και τραβούσαν για πολύ εύνόητους λόγους και χωρίς νά πολυσκοτίζονται για τή νομιμότητα των μέσων, για την κατάχτηση τής έξουσίας. Ό puer robustus γινόταν έδώ πραγματικά μέρα μέ τή μέρα περισσότερο malitiosus. Τί άλλο άπόμεινε στό γάλλο και στό γερμανό άστό σάν τελευταία πηγή βοήθειας, παρά νά παρατήσουν σιωπηρά την έλευθεροφροσύνη τους, άκριβώς όπως ένας θρασύς μορτάκος όταν άρχίζει σιγά-σιγά νά τέν κυριεύει ή ναυτία, πνίγει τό άναμένο του πούρο, πού μ' αυτό έκοβε βόλτες καμαρώνοντας στό κατάστρωμα του καραβιού; Ό ένας ύστερα άπό τόν άλλο, όσοι χλευάζανε τή θρησκεία έπαιρναν έξωτερικά την όψη ενός εύσεβούς, μιλούσαν μέ σεβασμό για την εκκλησία, για τίς διδα-

σκαλίες και τίς συνθήειές της, και συμμετείχαν σ' αυτές τόσο. Ώσο δέ μπορούσαν νά τίς αποσύγουν. Γάλλοι άστοί νηστεύανε τήν Παρασκευή τό κρέας, και γερμανοί άστοί ΐδρωναν στά στασιδια τους στίς έκκλησίες άκούγοντας άτέλειωτα προτεστάντικα κηρύγματα. Εΐχαν άτυχήσει με τόν ύλισμό τους. «Ή θρησκεία πρέπει νά διατηρηθει για τό λαό»—αυτό ΐταν τό τελευταίο και μοναδικό μέσο γιά τή σωτηρία της κοινωνίας από τόν ολοκληρωτικό άρακισμό. Τό άτύχημά τους ΐταν ότι τό άνακάλυψαι αυτό μονάχα άφοι κάνανε ό.τι ΐταν ανθρώπινα μπορετό γιά νά καταστρέψουν γιά πάντα τή θρησκεία. Και τότε ΐφτασε ή στιγμή, ήρθε ή σειρά του βρετανού άστού γιά νά περιπαίξει και νά τούς φωνάξει: "Εί σεις τρελλοί, αυτό μπορούσα νά σας τό πώ πριν διακόσια χρόνιά!

Κι ώστόσο φοβάμαι: ότι ούτε ή θρησκευτική ήλιθιότητα του βρετανού ούτε ό *rust festum* (κατόπιν έορτής) προσηλυτισμός του ήπειρωτικού άστού δέ θά μπορέσουν νά βάλουν φραγμό στην προλεταριακή πλημμύρα πού ανεβαίνει. 'Η παράδοση είναι μεγάλη άνασταλτική δύναμη, είναι ή δύναμη άδράνειας της ιστορίας. Είναι όμως μονάχα παθητική και γι' αυτό πρέπει νά υποκύψει. Και ή θρησκεία έπίσης δέν άποτελεί γιά πάντα προμαχώνα της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Μιά και οι νομικές, φιλοσοφικές και θρησκευτικές αντίληψεις μας είναι κοντινά ή μακρυνά βλασάτνια των οικονομικών σχέσεων πού έπικρατούν σέ μία δοσμένη κοινωνία, οι αντίληψεις αυτές δέ μπορούν νά κρατηθούν γιά πάντα, όταν θάχουν άλλάξει ριζικά οι οικονομικές σχέσεις. Έτσι πρέπει νά πιστέψουμε στην ύπερφυσική άποάλυψη, είτε νά πιαδεχτούμε, ότι κανένα θρησκευτικό κήρυγμα δέν είναι σέ θέση νά στηρίξει μία κοινωνία πού καταρρέει.

Και πραγματικά, και στην 'Αγγλία έπίσης άρχισαν οι έργάτες ξανά νά κινούνται. 'Αναμνηστικότητα είναι δεμένοι με όλων των ειδών τίς παραδόσεις. 'Αστικές παραδόσεις—όπως ή πλατιά διαδομένη πρέληψη ότι μπορεί νά υπάρχουν μονάχα δυο κόμματα, οι συντηρητικοί και οι φιλελεύθεροι, και ότι ή εργατική τάξη πρέπει τάχα νά πετύχει τήν άπολύτρωσή της με τή βοήθεια του μεγάλου κόμματος των φιλελευθέρων. 'Εργατικές παραδόσεις, πού κληρονομήθηκαν από τήν έποχή πού οι εργάτες κάνανε τίς πρώτες ψηλαφητές προσπάθειες γιά αυτοτελή δράση—έτσι λχ. ό άποκλεισμός από πολλά τρέιντ γιούνιονς, όλων των εργατών πού δέν πέρασαν τόν κανονικό χρόνο μαθί-

ρευσης, πράγμα που δέ σημαίνει τίποτα άλλο παρά τό γεγονός ότι κάθε τέτοιο τρέιντ-γιούνιον θρέφει τούς δικούς τους άπεργασπάστες. Όμως παρ' όλα αυτά ή άγγλική εργατική τάξη κινείται πρὸς τὰ μπρός, πράγμα που ύποχρεώθηκε νά τό ανακοινώσσει μέ πόνο άκρίμα και ό κύριος καθηγγητής Μπρεντάνο στους συναδέλφους του «άπό καθέδρας σοσιαλιστές». Κινείται, όπως όλα στην Άγγλία, μέ άργό, μετρημένο βήμα, μέ δισταγμούς έδώ, μέ έν μέρει άκαρπες, ψηλαφητές προσπάθειες εκεί. Κινείται έν μέρει μέ ύπέριμετρη δυσπιστία άπέναντι στό όνομα σοσιαλισμός, ένω βαθμιαία άφομοιώνει τό πράγμα. Κινείται, και ή κίνηση άγκαλιάζει τό ένα στρώμα τών εργατών ύστερα άπό τό άλλο. Τώρα ανατάραιξε και ζύπνησε άπό τόν ύπνο του θανάτου τούς άνειδίκευτους εργάτες τών άκρινών ανατολικών συνοικιών του Λονδίνου και όλοι μας είδαμε τί λαμπρή ώθηση έδωσαν αυτός οι καινούργιες δυνάμεις στην εργατική τάξη. Κι αν ό ρυθμός του κινήματος δέ συμβαδίζει μέ την άνυπομονσία του ένός ή του άλλου κριτικού, δέν πρέπει αυτοί οι κριτικοί νά ξεχνούν, ότι Ισα-Ισα ή εργατική τάξη κρατά ζωντανές τις καλύτερες πλευρές του άγγλικού έθνικού χαρακτήρα, και ότι κάθε βήμα πρὸς τὰ μπρός που κερδίζεται στην Άγγλία, δέ χάνεται ποτέ πιά. Αν οι γιοί τών παλιών χαρτιστών, για τούς λόγους που άναφέρουμε πιο πάνω, δέν ήταν αυτοί που περιμένουμε νά είναι, φαίνεται ώστόσο ότι τὰ έγγόνια τους θά είναι άντάξια τών παπύδων τους.

Όστόσο ή νίκη της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης δέν εξαρτιέται μονάχα άπό την Άγγλία. Μπορεί νά εξασφαλιστεί μονάχα μέ τις κοινές προσπάθειες τουλάχιστον της Άγγλιας, της Γαλλίας και της Γερμανίας. Στις τελευταίες δυό χώρες τό εργατικό κίνημα είναι σημαντικά πιο προχωρημένο άπό τό άγγλικό. Στη Γερμανία μάλιστα άπένας άπό τό θρλαμβο τόσο που ή άπόσταση μπορεί νά μετρηθεί. Η πρόοδος που σημείωσε εκεί στά τελευταία 25 χρόνια είναι χωρίς προηούμενο. Κινείται πρὸς τὰ μπρός μέ διαρκώς αύξανέμενη ταχύτητα. Αν ή γερμανική αστική τάξη άπόδειξε ότι πάσχει άπό άξιοθρήνητη έλλειψη σέ πολιτικές ικανότητες, παιταρχία, θάρρος και ενεργητικότητα, αντίθετα ή γερμανική εργατική τάξη έδειξε ότι κατέχει πλούσια όλες αυτές τις ιδιότητες. Σχεδόν πριν τετρακόσια χρόνια ή Γερμανία ήταν τό σημείο άφστηρίας της πρώτης μεγάλης έξέγερσης της ευρωπαϊκής σοσιαλς τάξης. Μήπως, όπως

έχουν σήμερα τὰ πράγματα, θάταν αδύνατο νά γίνει ἡ Γερμανία τὸ θέατρο τῆς πρώτης μεγάλης νίκης τοῦ εὐρωπαϊκοῦ προλεταριάτου;

20 τοῦ Ἀπριλῆ 1892.

Φ. Ἐνγκελς

Πρώτη φορά δημοσιεύθηκε σὲ «Socialism: Utopian and Scientific», Λονδίνο 1892 (στὴν ἀγγλική μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Ἐνγκελς «Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπὸ τὴν οὐτοπία στὴν ἐπιστήμη»).

Ταυτόχρονα δημοσιεύθηκε (συντομευμένο χωρὶς τίς ἑπτὰ πρώτες παράγραφους) σὲ γερμανικά μὲ τὸν τίτλο «Γιὰ τὸν ἱστορικό ὕλισμό», στὴ «Νόιε Τσάιτ», τὸ 1892-1893.

Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύθηκε στὴ «Νόιε Τσάιτ».

Οἱ πρώτες ἑπτὰ παράγραφοι πάρθηκαν ἀπὸ τὴν ἀγγλική ἔκδοση τοῦ 1892.

Ἡ ἑλληνική μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὸ γερμανικὸ κείμενο.

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΥΤΟΠΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

I

Σύμφωνα με τό περιεχόμενό του ό σύγχρονος σοσιαλισμός είναι πρώτα-πρώτα τό προϊόν τής αντίληψης, από τή μιά μεριά τών ταξικών αντιθέσεων ανάμεσα στους ιδιοχτήτες και στους μή ιδιοχτήτες, στους κεφαλαιοκράτες και στους μισθωτούς έργατες, αντιθέσεων πού κυριαρχούν στή σημερινή κοινωνία, και από τήν άλλη μεριά τής αναρχίας πού επικρατεί στήν παραγωγή. Σύμφωνα όμως με τή θεωρητική του μορφή παρουσιάζεται αρχικά σάν ή παρπέρρα προωθημένη, τάχα συνεπής συνέχιση τών άρχών πού διακήρυξαν οι μεγάλοι γάλλοι διαφωτιστές του ΧVIII αιώνα. Όπως κάθε καινούργια θεωρία, ό σοσιαλισμός έπρεπε πρώτα νά συνδεθεί με τό προϋπάρχον ύλικό τής σκέψης, έσο κι αν οι ρίζες του βρίσκονταν στά όλικά οικονομικά γεγονότα.

Οί μεγάλοι άνδρες πού στή Γαλλία διαφώτισαν τά μυαλά για τήν επανάσταση πού ζύγωνε, εμφανίζονταν οι ίδιοι στό έπακρο επαναστατικά. Δέν αναγνώριζαν καμιά έξωτερική αϋθεντία, οποιαδήποτε κι αν ήταν. Η θρησκεία, ή αντίληψη για τή φύση, ή κοινωνία, τό κρατικό καθεστώς, όλα υποβλήθηκαν σέ μιάν άμείλιχτη κριτική. Όλα έπρεπε νά δικαιολογήσουν τήν ύπαρξή τους μπροστά στή δικαστική έδρα του λογικού ή ν' άρνηθούν τήν ύπαρξή τους. Τό σκεπτόμενο λογικό χρησιμοποιήθηκε σάν γενικό μέτρο για όλα. Ήταν ή εποχή πού, όπως λέει ό Χέγκελ, ό κόσμος στεκόταν με τό κεφάλι κάτω¹, πρώτα με

¹ Τό σημείο πού μιλάει για τή Γαλλική Έπανάσταση λέει: «Η σκέψη, ή έννοια του δικαίου επικράτησε με μίαν, και έναντιον του δέν

τήν ἔννοια ὅτι τὸ ἀνθρώπινο κεφάλι καὶ οἱ ἀρχές πού ἀνακάλυψε με τὴ σκέψη του εἶχαν τὴν ἀζώωση νά ἰσχύουν σά βιάσι, κάθε ἀνθρώπινης πράξης καὶ κοινωνικοποίησης, ἀργότερα ἔμως καὶ μέ τὴν πλατύτερη ἔννοια, ὅτι ἡ πραγματικότητα, πού ἀντίφασκε σ' αὐτές τις ἀρχές, εἶχε πραγματικά ἀναποδογυρίσει ἀπὸ πάνω ὡς κάτω. "Ὅλες οἱ ὡς τὰ τώρα κοινωνικὲς καὶ κρατικὲς μορτές, ἔλες οἱ παλιές ἀπὸ παράδοση ἀντιλήψεις πετάχτηκαν στο χῶρο τῶν ἀχρίστων σάν παράλογες. Ὁ κόσμος καθοδηγιέταν ὡς τώρα μονάχα ἀπὸ προλήψεις. Καθεὶ πού ἀνῆκε στὰ περασμένα ἀξίως μονάχα τὴ συμπόνοια καὶ τὴν περιφρόνηση. Μόλις τώρα ἀνάτειλε τὸ φῶς τῆς ἡμέρας, τὸ βασίλειο τοῦ λογικοῦ. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ μπρός ἔπρεπε νά παραμεριστοῦν ἡ δεισιδαιμονία, ἡ ἀδικία, τὸ προνόμιο καὶ ἡ καταπίεση, ἀπὸ τὴν αἰώνια ἀλήθεια, τὴν αἰώνια δικαιοσύνη, ἀπὸ τὴν ἰσότητος πού στήριζεται στὴ φύση καὶ ἀπὸ τὰ ἀναπαλλοτρίωτα δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου.

Ξέρουμε τώρα ὅτι αὐτὸ τὸ βασίλειο τοῦ λογικοῦ δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ ἐξιδανικευμένο βασίλειο τῆς ἀστικῆς τάξης, ὅτι ἡ αἰώνια δικαιοσύνη βρῆκε τὴν πραγματοποίησίν της στὴν ἀστικὴ δικαιοσύνη, ὅτι ἡ ἰσότης κατάληξε στὴν ἀστικὴ ἰσότητα μπροστὰ στὸ νόμο, ὅτι σάν ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ οὐσιαστικά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου διακτινύχτηκε ἡ ἀστικὴ ἰδιοκτησία καὶ ὅτι τὸ κράτος τοῦ λογικοῦ, τὸ «κοινωνικὸ συμβόλαιο» τοῦ Ρουσσ-

μπόρου νά φέρει καμιά ἀντίσταση τὸ παλιὸ στήριγμα τῆς ἀδικίας. Ἡ σκέψη λοιπὸν αὐτὴ τοῦ δικαίου μῆκε σα βάση τοῦ συντάγματος καὶ πᾶν σ' αὐτὴ τὴ βάση ἔπρεπε στὸ ἐξῆς νά βασίζονται ὅλα. Ἀπὸ τότε πού ὁ ἥλιος στέκεται στὸ σταθῆμα καὶ γύρω του περιστρέφονται οἱ πλανῆτες, δὲν ἔχει ματαιωθεῖν ὅτι ὁ ἀνθρώπος στέκεται μέ τὸ κεφαλί κάτω. ἤλ παρὼ στὴ σκέψη καὶ ὅτι οἰκοδομῆν τὴν πραγματικὴν ἰσότητα σύμφωνα μ' αὐτήν. Ὁ Ἀναξαγόρας εἶχε παρὼτος ὅτι ὁ νοῦς, τὸ λογικὸ κυβερνοῦν τὸν κόσμον. Τώρα δὲμος καταλήξε ὁ ἀνθρώπος ν' ἀναγνωρίσει, ὅτι ἡ σκέψη πρέπει νά κυβερνᾷ τὴν πνευματικὴν πραγματικὴν ἰσότητα. Ἐπρόκειτο λοιπὸν γιὰ μιὰ λαμπρὴ ἀνατολή τοῦ ἡλίου. Ὅλα τὰ σχεπετόμενα δὲνα εἶχαν πανηγυρίσει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ. Ἦν ἐποχὴ ἐκείνη κυριαρχοῦσε μισὸ πέροχη συκίνηση, ἕνας ἐνθουσιασμός τοῦ πνεύματος εἶχε κἀνεὶ τὸν κόσμον νὰ ῥιγῆσει σὰ νάχε φτασει γιὰ πρώτη φορά στὴ συμπίεση τοῦ θεοῦ μέ τὸν κόσμον». (Χέγκελ, «Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας», 1840. σελ. 575). Μήπως δὲν εἶναι πια καιρός νά κινήθῃ ἐναντία στίς τέτοιες κοινωνικὰ ἐπικίνδυνες διδασκαλίας τοῦ μακαρίτη καθηγητῆ Χέγκελ ὁ νόμος κατα τῶν σοσιαλιστῶν; (Σημείωση τοῦ Ἐνγκελς).

τω, βρήκε και μπορούσε μονάχα νά βρει τήν εφαρμογή του στή ζωή σάν αστική δημοκρατία. Το ίδιο όπως και όλοι οι πρόξερο-ιοί τους οι μεγάλοι στοχαστές του XVIII αιώνα δέ μπερσσαν νά ξεπεράσουν τούς φραγμούς, πού τους είχε βάλει ή εποχή τους.

Ήλλά όμως στήν αντίθεση τής φεουδαρχικής αριστοκρατίας σάν αστικής τάξης πού παρουσιαζταν σάν εκπρόσωπος όλης τής ύπολοιπης κοινωνίας, υπήρχε ή γενική αντίθεση ανάμεσα στους έκμεταλλευτές και τούς έκμεταλλεζόμενους, τούς πλούσιους άργύροχλους και τούς εργαζόμενους φτωχούς. Και Ισα-Ισα αυτό τό περιστατικό έδωσε τή δυνατικότητα στους εκπροσώπους τής αστικής τάξης να παρουσιαστούν σάν εκπρόσωποι όχι μιάς ιδιαίτερης τάξης, αλλά όλης τής ανθρωπότητας πού υποφέρει. Κάτι παραπάνω. Ή αστική τάξη από τή γέννησή της ήταν φορτωμένη με τήν αντίθεσή της: οι κεφαλαιοκράτες δέ μπορούν νά υπάρχουν χωρίς τούς μισθωτούς εργάτες, και στήν ίδια αναλογία πού ο συντεχνιακός στός του μεσαιώνα εξέλισσόταν σέ σύγχρονο αστό, στόν ίδιο βαθμό εξέλισσόταν και ο συντεχνιακός κάλφας και ο έξωσυντεχνιακός μεροκαματιάρης σέ προλετάριο. Και εν συνολικά ή αστική τάξη μπορούσε νά ίσχυρίζεται ότι στέν άγώνα ενάντια στο έρχοντολόγ αντιπροσώπευε ταυτόχρονα τά συμφέροντα των διαφόρων εργαζόμενων τάξεων τής εποχής εκείνης, ώστόσο σέ κάθε μεγάλο αστικό κίνημα έκδηλώνονταν αυτότελε, σκληράματα τής τάξης, πού ήταν λίγο ή πολύ ο εξέλιγμένος πρόδρομος του σύγχρονου προλεταριάτου. Έτσι λχ. τήν εποχή τής γερμανικής μεταρρύθμισης και του γερμανικού πολέμου των χωρικών οι αναβαπτιστές και ο Τόμας Μύντσερ, στή μεγάλη άγγλική έπανασταση οι Levellers¹, στή μεγάλη Γαλλική Έπανασταση ο Μπαμπέφ. Παράλληλα μ' αυτές τες επαναστατικές εξέγέρσεις μιάς άκόμα ανώιμης τάξης γίνονταν αντίστοιχες θεωρητικές διακηρύξεις. Τόν XVI και XVII αιώνα σύτοπικές περιγραφές ιδεωδών κοινωνικών καταστάσεων², τόν XVIII αιώνα άμεσες κιάλας κομμουνιστικές θεωρίες (Μορελλύ και Μαρπλύ). Το αίτιμα τής ισότητας δέν περιοριζόταν πιά στά πολι-

¹ Levellers άπλήξει κλοπεδωτές. Έτσι ονομαζονταν οι άκπρόσωποι του κινήματος των πληβειακών σερματων στήν πόλη και στήν ύπαιθρο, πού τόν καιρό τής άγγλικής επανάστασης το 1648 διατύπωναν τις πιο ροσοπαστικές διακηρύξεις. (Σημ. Σύντ.)

² Ο Ένγκελς άνωσε τα συγγράμματα των σύτοπικών κομμουνιστών θόμας Μώρ (XVI αιώνας) και Καμπανέλλα (XVII αιώνας). (Σ.μ. Σύντ.)

τικά δικαιώματα, έπρεπε νά έπεκτείνεται και στην κοινωνική θέση του άτόμου. Δέν έπρεπε νά καταργηθούν μονάχα τά ταξικά προνόμια, αλλά οι ίδιες οι τάξεις "Ένας άσκητικός σπαρτιατικός κομμουνισμός πού άπαγόρευε κάθε άπόλαυση της ζωής αποτέλεσε λοιπόν την πρώτη μορφή έμφάνισης της νέας διδασκαλίας. Έγστερα άκολούθησαν οι τρεις μεγάλοι ούτοπικοί: ό Σπίν-Σιμόν πού πλάι στην προλεταριακή κατεύθυνση διατηρούσε άκόμα κάπως και την άστική, ό Φουριέ και ό "Ουεν, πού στή χώρα της πιά έξαλιγμένης κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και μέ την έντύπωση των αντίθέσεων πού παράγονται άπ' αυτήν, άνάπτυσσε συστηματικά τις προτάσεις του για την εξάλειψη των ταξικών διακρίσεων σέ άμεση συνάρτηση μέ τό γαλλικό όλισμό.

Τό κοινό και στους τρεις είναι ότι δέν παρουσιάζονται σάν εκπρόσωποι των συμφερόντων του προλεταριάτου πού είχε στό μεταξύ δημιουργηθεί. "Όπως οι διαφωτιστές, δέ θέλουν ν' άπελευθερώσουν πρώτα μιάν όρισμένη τάξη, μά άμέσως όλη την άνθρωπότητα. "Όπως εκείνοι, θέλουν κι αυτοί νά μπάσουν τό βασιλείο του λογικού και της αιώνιας δικαιοσύνης, μά τό βασιλείο τους διαφέρει άπό τό βασιλείο των διαφωτιστών, ζσο ό ούρανός άπ' τή γη. "Επίσης και ό όργανωμένος σύμφωνα μέ τις άρχές αυτών των διαφωτιστών άστικός κόσμος είναι παράλογος και άδικος και γι' αυτό ρίχνεται κι αυτός στέν τενεκέ των σκουπιδιών όπως και ή φεουδαρχία και όλες οι προηγούμενες κοινωνικές καταστάσεις. "Ότι ως τώρα άναπόφευκτα κυριαρχούσε στέν κόσμο τό πραγματικό λογικό και ή δικαιοσύνη, χρωσιέται στό γεγονός ότι δέν τις κατάλαβαν σωστά. "Ελειπε Ισα-Ισα ό μεγαλοφυής άνθρωπος, πού παρουσιάστηκε τώρα και κατάλαβε την άλήθεια. Τό γεγονός ότι τώρα παρουσιάστηκε, ότι Ισα Ισα τώρα κατάλαβαν την άλήθεια, δέν άποτελεί άναπόφευγο γεγονός πού πηγάζει μέ άναγκιόητα άπό τή συνάφεια της Ιστορικής εξέλιξης, αλλά καθαρό ζήτημα τύχης. Μπορούσε πολύ ώρα'α νάχε γεννηθεί 500 γρόνια πρωτίτερα και έτσι θά γλύτωνε την άνθρωπότητα άπό 500 γρόνια πλάνες, άγώνες και βόσανα.

Είδαμε πώς οι γάλλοι φιλόσοφοι του XVIII αιώνα, οι παρασκευαστές της επανάστασης, επικαλούνταν τό λογικό, σάν τό μοναδικό κριτή γιά όσα υπάρχουν. "Επρεπε νά δημιουργηθεί ένα λογικό κράτος, μία λογική κοινωνία, καθει πού άντίφασκε στό αιώνιο λογικό έπρεπε νά παραμεριστεί χωρίς λύπηση. Είδαμε επίσης ότι αυτό τό αιώνιο λογικό στην πραγματικό-

τητα δέν ήταν τίποτε άλλο από τό εξιδανικευμένο λογικό τοῦ μισαίου ἀστού, πού ἀκριβῶς τότε ἐξελισσόταν σέ ἀστό-κεφαλαιοκράτη. Ὅταν λοιπόν ἡ Γαλλικὴ Ἐπανástαση εἶχε πραγματώσει αὐτὴ τὴ λογικὴ κοινωνία κι αὐτό τό λογικό κράτος, φάνηκε ὅτι οἱ νέοι θεσμοί, ὅσο λογικοί κι ἂν ἦταν σέ σύγκριση μέ τὴν προηγούμενη κατάσταση, δέν ἦταν καθόλου ἀπόλυτα λογικοί. Τό λογικό κράτος ἔγινε θρύψαλα. Τό «Κοινωνικό συμβόλαιο» τοῦ Ρουσσώ βρέθηκε τὴν πραγμάτωσή του στὴν περίοδο τῆς τρομοκρατίας, ἀπ' ὅπου ἡ ἀστικὴ τάξη, πού εἶχε χάσει τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς στή δική τῆς πολιτικὴ ἱκανότητα, κατάφυγε πρῶτα στὴ διαφθορὰ τοῦ Διευθυντηρίου καὶ τέλος κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ ναπολεόντειου δεσποτισμοῦ. Ἡ αἰώνια εἰρήνη πού εἶχαν ἐξαγγεῖλει μετατράπηκε σέ ἀτέλειωτο καταχτητικό πόλεμο. Δέν ἦταν καλύτερη ἡ τύχη τῆς λογικῆς κοινωνίας. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν πλούσιο καὶ στὸν φτωχό, ἀντὶ νὰ διαλυθεῖ μέσα στὴ γενικὴ καλοζωία ὀξύνθηκε μέ τὴν ἐξάλειψη τῶν συντεχνιακῶν καὶ ἄλλων προνομίων πού τὴ γεφύρωναν, καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων πού τὴν μαλάκωναν. Ἡ «ἀπελευθέρωση τῆς ἰδιοκτησίας» ἀπὸ τὰ φεουδαρχικά δεσμὰ φάνηκε σὸ μικροαστό καὶ τό μικροχωρικό ὅτι ἦταν ἡ ἐλευθερία νὰ πουλοῦν ἀκριβῶς σ' αὐτοὺς τοὺς μεγάλους κυρίους αὐτὴ τὴ μικρὴ ἰδιοκτησία πού πνιγόταν ἀπὸ τό δυνατότερο συναγωνισμό τοῦ μεγάλου κεφαλαίου καὶ τῆς μεγάλης γαιοκτησίας. Κι ἡ ἔτσι ἐλευθερία γιὰ τὸν μικροαστό καὶ τό μικροχωρικό μετατράπηκε σέ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία. Ἡ ἀνοδος τῆς διομηχανίας πάνω σέ κεφαλαιοκρατικὴ βάση ἔκανε τὴ φτώχεια καὶ τὴν ἀθλιότητα τῶν ἐργαζόμενων μαζῶν ὄρο ὑπαρξῆς τῆς κοινωνίας. Ἡ πληρωμὴ τοῖς μετρητοῖς γινόταν ὄλο καὶ περισσότερο, σύμφωνα μέ τὴν ἔκφραση τοῦ Καρλάιλ, ὁ μοναδικός συνδετικός κρίκος τῆς κοινωνίας. Ἀπὸ χρόνο σέ χρόνο μεγάλωνε ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγκλημάτων. Ἄν τὰ κακά τῆς φεουδαρχικῆς ἐποχῆς πού προηγούμενα γίνονταν ἀφοβα σὸ φῶς τῆς ἡμέρας δέν εἶχαν βέβαια ἐξαλειφθεῖ, ὡστόσο ὅμως εἶχαν προσωρινά σπρωχθεῖ σὸ βάθος τῆς σκηνῆς, τώρα ἀντίζαν ἀκίμα πιὸ πληθωρικά τὰ κακά τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς, πού ὡς τότε τρέφονταν στὰ κρυφά. Τό ἐμπόριο ἐξελισσόταν ὄλο καὶ πιότερο σέ ἀπάτη. Ἡ «ἀδελφότητα» τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἐμβλήματος βρέθηκε τὴν πραγματοποίησή της στίς ἀπάτες καὶ στὸ φθόνο τοῦ συναγωνισμοῦ. Τὴ θέση τῆς βίαιης καταπίεσης τὴν πήρε ἡ διαφθορά,

τή θέση τοῦ σπαθιοῦ σάν πρώτου μοχλοῦ τῆς κοινωνικῆς ἐξουσίας, τήν πῆρε τό χρέμα. Τό δικαίωμα τῆς πρώτης νύχτας πέρασε ἀπό τοὺς φεουδάρχες ἀφέντες στοὺς ἀστοὺς ἐργοστασιάρχες. Ἡ πορνεία διαδόθηκε σέ πρωτάκουστη ἔκταση. Ὁ γάμος ἔμεινε ὅπως καί πρῶτα ἡ νόμιμα ἀναγνωρισμένη μορφή, τό ἐπίσημο προκάλυμα τῆς πορνείας καί συμπληρώθηκε ἀκόμα μέ πληθος ἀπό μοιχεύεις. Κοντολογίς, σέ σύγκριση μέ τίς πανηγυρικές ἐπαγγελίες τῶν διαφωτιστῶν, οἱ κοινωνικοὶ καί πολιτικοὶ θεσμοὶ πού εἶχαν δημιουργηθεῖ μέ τή «νίκη τοῦ λογικοῦ» ἀποδειχτήκαν ὅτι ἦταν καρικατοῦρες πού ἀπογοήτσαν πικρά. Ἐλείπαν ἀκόμα μονάχα οἱ ἄνθρωποι πού θά διατύπωναν αὐτή τήν ἀπογοήτευση. Καί οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἤρθαν μέ τό γύρισμα τοῦ αἰῶνα. Τό 1802 δημοσιεύτηκαν τά «Γράμματα τῆς Γενεύης» τοῦ Σαίν-Σιμέν, τό 1808 ἐκδόθηκε τό πρῶτο ἔργο τοῦ Φουριέ, ἄν καί οἱ βάσεις τῆς θεωρίας του χρονολογοῦνται ἀπό τό 1799 κιόλας. Τήν 1η τοῦ Γενάρη 1800 ὁ Ρόμπερτ Ὁουεν ἀναλάβαινε τή διεύθυνση τοῦ Νέου Λάρνακα.

Τήν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν ἀκόμα πολύ λίγο ἐξελιγμένος ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί μαζί τους ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀστική τάξη καί στό προλεταριάτο. Ἡ μεγάλη βιομηχανία, πού μέλις εἶχε παρουσιασθεῖ στήν Ἀγγλία, ἦταν ἀκόμα ἀγνωστὴ στή Γαλλία. Καί μένο ἡ μεγάλη βιομηχανία ἀναπτύσσει ἀπό τή μιὰ μεριά τίς συγκρούσεις, πού κάνουν ὀποχρωστικὴ ἀνάγκη τήν ἀνατροπὴ τοῦ τρόπου παραγωγῆς, τήν ἐξάλειψη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ του χαρακτήρα—τίς συγκρούσεις ὄχι μονάχα τῶν τάξεων πού γεννιοῦνται ἀπ' αὐτόν, μέ ἐπίσης καί τῶν ἰδίων τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί μορφῶν ἀνταλλαγῆς πού δημιουργεῖ. Καί ἀναπτύσσει ἐπίσης ἀπό τήν ἄλλη μεριά στίς ἰδίους ἀκριβῶς γιγάντιες παραγωγικὲς δυνάμεις τὰ μέσα γιά νά λύσει αὐτές τίς συγκρούσεις. Ἄν λοιπόν τό 1800 οἱ συγκρούσεις πού ξεπηδᾶνε ἀπό τό νέο κοινωνικό καθεστῶς βρισκόνταν ἀκόμα στό γίγνεσθαι τους, πολύ λιγότερο ἀκόμα εἶχαν ἀναπτυχθεῖ τὰ μέσα τῆς λύσης τους. Ἄν οἱ ἀχτήμονες μάζες τοῦ Παρισιοῦ τήν περίοδο τῆς τριμοκρατίας μπόρεσαν νά καταχτήσουν τήν ἐξουσία γιά μιὰ στείγη καί νά ὀδηγήσουν ἔτσι τήν ἐπανάσταση στή νίκη, ἀκόμα καί ἐν ἄν τ ι α στήν ἀστική τάξη, ἀπόδειξαν ἔτσι μονάχα, πόσο ἀδύνατο ἦταν νά κρατηθεῖ ἡ κυριαρχία τους μέσα στίς τοτινὲς συνθήκες. Τό προλεταριάτο, πού μόλις τώρα ξεχώριζε ἀπ' αὐτήν τήν ἀχτήμονα μάζα σάν ὁ κορμός μιᾶς και-

νούργιας τάξης και πού ήταν ακόμα όλοτελα άνίκανο για μία αυτότελη πολιτική δράση, αποδειχτηκε σαν μία καταπιεζόμενη και πάσχουσα τάξη, πού, όντας άνίκανη νά βοθηθεί ή ίδια τόν έαυτό της, μπορούσε νά βοηθηθεί τό πολύ-πολύ άπ' έξω, από τά πάνω.

Η ιστορική αυτή κατάσταση κυριαρχούσε και στις αντίληψεις τών ιδρυτών του σοσιαλισμού. Στην άνώριμη κατάσταση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, στην άνώριμη κατάσταση τών τάξεων, άνταποκρίνονταν άνώριμες θεωρίες. Η λύση τών κοινωνικών προβλημάτων, πού βρισκόταν ακόμα κρυμένη μέσα στις λίγο ακόμα έξελιγμένες οικονομικές σχέσεις, έπρεπε νά δημιουργηθεί μέ τό μυαλό. Η κοινωνία παρουσίαζε μονάχα έλαττώματα. Η έξάλειψή τους ήταν καθήκον του σκεπτόμενου λογικού. Χρειάζόταν νά έφευρευθεί ένα νέο, κιό τέλειο σύστημα του κοινωνικού καθεστώτος, πού θα έπιβαλλόταν στην κοινωνία άπόξω, μέ την προπαγάνδα, κι όσο ήταν αυτό δυνατό μέ τό παράδειγμα ύποδειγματικών πειραμάτων. Αλλά τά νέα κοινωνικά συστήματα ήταν από τά πριν καταδικασμένα νά μένουν ούτοπιες. Όσο περισσότερο τά έπιεργάζονταν στις λεπτομέρειές τους, τόσο περισσότερο καταλήγανε ύποχρεωτικά σέ καθαρή φαντασιοπληξία.

Και τώρα πού τό διαπιστώσαμε αυτό δέ σταματάμε ούτε στιγμή πιά σ' αυτή την πλευρά πού άνήκει όλοτελα στο παρελθόν. Μπορούμε ν' αφήσουμε στους φιλολογικούς ψιλικατζήδες νά σκαλίζουν πανηγυρικά αυτές τις διασκεδαστικές πιά για τή σημερινή έποχή φαντασιοπληξίες, και ν' αποδεχόντου την άνωτερότητα του δικού τους νηφάλιου τρόπου σκέψης σέ σύγκριση μ' αυτή την «παλαβομάρα». Έμεις, άντίθετα, χαιρόμαστε για τά μεγαλοφυή έμβρυα της σκέψης και για τις μεγαλοφυείς σκέψεις, πού αναφαίνονται παντού κάτω από τό φανταστικό περιβάλλομα και πού οι τυφλοί φιλοστολοι δέν τά βλέπουν.

Ο Σαιν-Σιμόν ήταν παιδί της μεγάλης Γαλλικής Έπανάστασης, πού όταν ξέσπασε, δέν ήταν ακόμα ούτε τριαντάρης. Η έπανάσταση ήταν ή νίκη της τρίτης τάξης, δηλ. της μεγάλης μάζας του έθνους πού δρούσε στην παραγωγή και στέ έμπόριο, ενάντια στις ώς τότε προνομιούχες άργόσχολες τάξεις, τους εόγενεις και τόν κληρο. Η νίκη όμως της τρίτης τάξης αποκαλύφθηκε γρήγορα ότι ήταν αποκλειστική νίκη μιας μικρής μερίδας αυτής της τάξης, κατάχτηση της πολιτικής έξουσίας από τό κοινωνικά προνομιούχο στρώμα της, από την ιδιο-

χτήτρια άστική τάξη. Καί μάλιστα αυτή ή άστική τάξη είχε έξελιχθεί γρήγορα, άκόμα στό διάστημα της επανάστασης, μέ τήν κερδοσκοπία στή γαιοκτησία τών άρχόντων και της έκκλησίας πού είχε κατασχεθεί και ύστερα που λήθει, καθώς και μέ τήν έξαπάτηση τού έθνους από τούς προμηθευτές τού στρατού. Ήταν Ισα Ισα ή κυριαρχία αυτών τών άπατεώνων, πού στό κάθιστό τού Διευθυντηρίου όδήγησαν τή Γαλλία και τήν επανάσταση στό χειλός της καταστροφής και έδοσαν έτσι τό πρόσχημα στέν Ναπολέοντα για τό πραξικόπημά του. Ήτσι, στό κεφάλι τού Σαίν-Σιμόν ή αντίθεση ανάμεσα στήν τρίτη τάξη και στίς προνομιούχες τάξεις πήρε τή μορφή της αντίθεσης ανάμεσα στούς «έργάτες» και στούς «άργέσχολους». Οί άργέσχολοί δέν ήταν μονάχα οί παλιοί προνομιούχοι, μά και ύλοι όσοι ζούσαν από εισοδήματα, χωρίς νά παίρνουν μέρος στήν παραγωγή και στό εμπόριο. Καί οί «έργάτες» δέν ήταν μονάχα οί μισθωτοί έργάτες, μά και οί έργοστασιάρχες, οί έμποροι, οί τραπεζίτες. Ότι οί άργέσχολοί είχαν χάσει τήν ικανότητα της πνευματικής ήγεσίας και της πολιτικής κυριαρχίας. ήταν πιά διαπιστωμένο και είχε έπισφραγιστεί όριστικά μέ τήν επανάσταση. Ότι οί άχτήμονες δέν κατείχαν αυτή τήν ικανότητα, αυτό για τόν Σαίν-Σιμόν είχε άποδειχθεί μέ τήν πείρα στήν περίοδο της τρομοκρατίας. Ποιός όμως έπρεπε νά διευθύνει και νά κυριαρχεί; Κατά τόν Σαίν-Σιμόν ή έπιστήμη και ή βιομηχανία, και οί δύο ένωμένες μέ ένα νέο θρησκευτικό δεσμό, πού ήταν προορισμένος ν' άποκαταστήσει ξανά τή διασπασμένη από τόν καιρό της Μεταρύθμισης ένότητα τών θρησκευτικών αντιλήψεων, δηλ. ένας αναπόφευγα μυστικιστικός και άσχηρά έραρχικός «νέος χριστιανισμός». Ή έπιστήμη όμως ήταν οί μορφωμένοι, και ή βιομηχανία ήταν σέ πρώτη γραμμή, οί δραστήριοι άστοί, έργοστασιάρχες, έμποροι, τραπεζίτες. (Οί άστοί αυτοί έπρεπε βέβαια νά μετατραπούν σ' ένα είδος δημόσιους λειτουργούς, κοινωνικούς πληρεξούσιους, μά ώστόσο άπέναντι στούς έργάτες θά κρατούσαν κυρίαρχη και οίκονομικά προνομιούχα θέση. Ήδιαίτερα οί τραπεζίτες θάταν προορισμένοι μέ τή ρύθμιση της πίστης νά ρυθμίζουν δηλ. τήν κοινωνική παραγωγή. Ή αντίληψη αυτή ανταποκρινόταν όλότελα σέ μιάν εποχή όπου μόλις άρχιζαν νά γεννιούνται στή Γαλλία ή μεγάλη βιομηχανία και μαζί της ή αντίθεση ανάμεσα στήν άστική τάξη και στό προλεταριάτο. Αυτό όμως πού τονίζει ιδιαίτερα ό Σαίν-Σιμόν είναι

στι: παντού και πάντα νοιάζεται για την τύχη «της πió πολυάριθμης και πió φτωχής τάξης» (la classe la plus nombreuse et la plus pauvre).

Ο Σαιν-Σιμόν διατυπώνει κιόλας στα «Γράμματα του της Γενεύης» την αρχή ότι «όλοι οι άνθρωποι: πρέπει να δουλεύουν». Στο ίδιο κιόλας σύγγραμμα λέει ότι η τρομοκρατία ήταν η κυριαρχία των άχτημόνων μαζών. «Κοιτάξτε», τούς φωνάζει, «τί έγινε στη Γαλλία τόν καιρό πού κυριαρχούσαν εκεί οι σύντροφοί σας, προκάλεσαν την πείνα». Τό να καταλάβεις όμως ότι η Γαλλική Έπανάσταση ήταν ταξική πάλη και μάλιστα όχι μονάχα ανάμεσα στους άρχόντους και στην άστική τάξη, αλλά ανάμεσα στους άρχόντους, στην άστική τάξη και στους άχτημονες, αποτελούσε τό 1802 μίαν έξαιρετικά μεγαλοφυή ανάκαλυψη. Τό 1816 ο Σαιν-Σιμόν χαρακτηρίζει την πολιτική σάν την έπιστήμη της παραγωγής και προλέγει: την ολοκληρωτική άπορόφηση της πολιτικής από την οικονομία. Κι αν σ'αυτά τά λόγια εκδηλώνεται μόνον σέ έμβρυακή μορφή η αντίληψη ότι η οικονομική κατάσταση αποτελεί τή βάση των πολιτικών θεσμών, ώστόσο εκφράζεται έδώ ξεκάθαρα η ζέα της μετατροπής της πολιτικής διακυβέρνησης των ανθρώπων σέ διαχείριση πραγμάτων και σέ διεύθυνση λειτουργιών της παραγωγής, δηλαδή της «κατάργησης του κράτους», πού γι αυτή γίνεται τέσος θύρυβος τελευταία. Μέ την ίδια ύπεροχή πάνω από τούς σύγχρονους του, ο Σαιν-Σιμόν διακηρύσσει τό 1814, άμέσως ύστερα από την έξοδο των συμμάχων στό Παρίσι, κι άκείμα τό 1815, στό διάστημα του πολέμου των Έκατό ημερών, τή συμμαχία της Γαλλίας μέ την Άγγλία και κατά δεύτερο λόγο των δυέ αυτών χωρών μέ τή Γερμανία, σάν μοναδική έγγύηση γιά την εϋδοκίμη εξέλιξη και γιά την ειρήνη της Εϋρώπης. Τό να κηρύσεις στους γάλλους του 1815 τή συμμαχία μέ τούς νικητές του Βατερλό, γι' αυτό χρειάζεταν πραγματικά τόση τόλμη, όσο και ιστορική δευδέρχεια.

Αν ανακαλύπτουμε στέν Σαιν-Σιμόν μιά μεγαλοφυή ευρύτητα αντίληψης, πού περιέχει σάν σπέρμα σχεδόν όλες τις όχι άστυγρά οικονομικές σκέψεις των μετέπειτα σοσιαλιστών, στό Φουριέ βρισκουμε μιά γνήσια γαλλική-πνευματώδη, όχι όμως γι' αυτό λιγότερο βαθιά κριτική του σημερινού κοινωνικού καθεστώτος. Ο Φουριέ πιάνεται από τά λόγια της άστικής τάξης, των γεμάτο ένθουσιασμέ προφητών της πριν από την έπα-

νάσταση και των συμφεροντολόγων εξυμνητών της ύστερα από την επανάσταση. Ξεσκεπάζει αμείλιχτα την υλική και ηθική κακομοιριά του άστικου κόσμου, αντιπαράθετε σ' αυτήν τόσο τις φανταχτερές υποσχέσεις των παλιών διαφωτιστών για μία τέτια κοινωνία, όπου θά κυριαρχεί μονάχα τό λογικό, για έναν τέτιο πολιτισμό πού θά τούς κάνει όλους εύτυχισμένους, για τήν άπεριόριστη ικανότητα τελειοποίησης του ανθρώπου, καθώς και τά δμορφα χρωματισμένα λόγια των σύγχρονων άστών ιδεολόγων. Άποδειχνει πώς στήν πιό πομπώδικη φρασεολογία άντιστοιχεί παντού ή πιό άξιοθρήνητη πραγματικότητα και σαρκάζει τσουχτερά τή σιγουρη χρεωκοπία τής φρασεολογίας. 'Ο Φουριέ δέν είναι μονάχα κριτικός, ή αιώνια χαρούμενη φύση του τόν κάνει σατιρικό, και μάλιστα έναν από τούς μεγαλύτερους σατιρικούς όλων των εποχών. Περιγράφει έξίσου άριστοτεχνικά όσο και άπολαυστικά τήν άγρυπτική κερδοσκοπία πού άνθίζει μέ τήν κατάπτωση τής επανάστασης, καθώς και τόν γενικό φιλικαντισμό του τοτινού γαλλικού έμποριου. Άκόμα πιό άριστοτεχνική είναι ή κριτική του τής άστικής διαμόρφωσης των σχέσεων ανάμεσα στά δυό φύλα και τής θέσης τής γυναίκας στήν άστική κοινωνία. Πρώτος εκφράζει τή σκέψη ότι σέ μία δοσμένη κοινωνία ό βαθμός, τής χειραφέτησης τής γυναίκας είναι τό φυσικό μέτρο τής γενικής χειραφέτησης. Πιό μεγάλωπρεπος ζμως εμφανίζεται ό Φουριέ στήν άντίληψή του για τήν ιστορία τής κοινωνίας. Διαιρεί όλη τήν προηγούμενη πορεία τής σέ τέσσερις βαθμίδες άνάπτυξης: άγρια κατάσταση, βαρβαρότητα, πατριαρχική έποχή, πολιτισμός. 'Ο τελευταίος συμπίπτει μέ τή σημερινή λεγόμενη άστική κοινωνία, δηλαδή μέ τό κοινωνικό καθεστώς πού εμφανίστηκε από τόν XVI αιώνα και άποδειχνει ότι «τό πολιτισμένο καθεστώς άνυψώνει σ' έναν σύνθετο, διφυρούμενο, διπρόσωπο, ύποκριτικό τρόπο ύπαρξης, κάθε κακό πού ή βαρβαρότητα τό έξασκει μέ έναν άπλό τρόπο», ότι ό πολιτισμός κινείται μέσα σ' ένα «φαύλο κύκλο», μέσα σέ άντιφάσεις πού τις αναπαράγει διαρκώς χωρίς νά μπορεί νά τις υπερνικήσει, έτσι πού πετυχαίνει πάντα τό αντίθετο από κείνο πού θέλει νά πετύχει ή πού καμώνεται ότι θέλει νά πετύχει. Έτσι πού λχ. «στόν πολιτισμό ή φτώχεια πηγάζει από τήν ίδια τήν άφθονία». 'Ο Φουριέ, όπως βλέπουμε, χειρίζεται τή διαλεκτική μέ τήν ίδια μαστοριά όπως και ό σύγχρονός του Χέγκελ. Μέ τήν ίδια διαλεκτική τονίζει, άπέναντι στή φλυαρία για τήν

ἀπερίριστη ικανότητα τελειοπέισης τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι κάθε ἱστορική φάση ἔχει τόσο τὴν ἀνελκική, ὅσο καὶ τὴν καθοδική γραμμὴ τῆς, καὶ ἐφαρμόζει αὐτὸ τὸν τρόπο ἀντίληψης καὶ σὲ μέλλον ὀλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας. Ὅπως ὁ Κάντ εἰσάγει στὴ φυσική, ἐπιστήμη, τὸ μελλοντικὸ ἀφανισμὸ τῆς γῆς, ἔτσι καὶ ὁ Φουριέ εἰσάγει στὴν ἱστορική ἀντίληψη τὸ μελλοντικὸ ἀφανισμὸ τῆς ἀνθρωπότητας.

Ἐνῶ στὴ Γαλλία ἡ καταιγίδα τῆς ἐπανάστασης σάρωνε τὴ χώρα, στὴν Ἀγγλία γινόταν μιά πιό ἤρεμη, μὰ ἔχι λιγότερο τεράστια ἀνατροπὴ. Ὁ ἀτμός καὶ οἱ νέες μηχανές-ἐργαλεῖα μετάρρεπαν τὴ μανιφακτούρα στὴ σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία καὶ ἐπαναστατικοποιούσαν ἔτσι ὅλη τὴ βᾶση τῆς ἀστικής κοινωνίας. Ἡ κοιμισμένη πορεία ἐξέλιξης τῆς περιόδου τῆς μανιφακτούρας μετατράπηκε σὲ μιά νέα περίοδο θύελλας καὶ ὀρμῆς τῆς παραγωγῆς. Μὲ διαρκῶς μεγαλύτερη ταχύτητα γίνεταν ὁ χωρισμὸς τῆς κοινωνίας σὲ μεγάλους κεφαλαιοκράτες καὶ ἀχτήμονες προλετάρους, πού ἀνάμεσά τους, ἀντὶ τὴν παλιά σταθερὴ μεσαία τάξη, ἔχουμε τώρα μιάν ἀστατη μάζα ἀπὸ χειροτέχνες καὶ μικρεμπόρους πού ζεῖ μιά κυμαινόμενη ζωὴ, τὴ διαρέουσα μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ νέος τρόπος παραγωγῆς βρισκόταν μόλις στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνοδικῆς γραμμῆς. Ἦταν ὁ φυσικός, ὁ κανονικός, ὁ μοναδικὸς μέσος σὲ κείνες τίς συνθήκες δυνατὸς τρόπος παραγωγῆς. Μὰ ἀπὸ τότε κιόλας δημιουργοῦσε χτυπητὰ κοινωνικά κακά: Συνωστισμὸς ἐνός ἀστεγου πληθυσμοῦ στίς χειρότερες κατοικίαις τῶν μεγάλων πόλεων—χαλάρωση ὅλων τῶν πατροπαράδοτων δεσμῶν τῆς καταγωγῆς, τῆς πατριαρχικῆς ὑποταγῆς, τῆς οἰκογένειας—ὑπερεργασία ἰδιαίτερα τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν σὲ τρομαχτικὸ βαθμὸ—μαζικός ἐκφυλισμὸς τῆς ἐργαζόμενης τάξης πού ρίχτηκε ξαφνικά σὲ ὀλότελα νέες συνθήκες, ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο στὴν πόλη, ἀπὸ τὴ γεωργία στὴ βιομηχανία, ἀπὸ σταθερές, σὲ καθημερινὰ ἐναλλασσόμενες, ἀβέβαιες συνθήκες ζωῆς. Καὶ τότε παρουσιάστηκε ἕνας 29χρονίτης ἐργοστασιάρχης σὺν μεταρρυθμιστῆς, ἕνας ἀνθρώπος μὲ παιδικὴ ἀπλότητα σὲ χαρακτῆρα, ἀπλότητα πού ἔφτανε τὴ μεγαλοπρέπεια καὶ ταυτόχρονα ἕνας ἀπὸ τοὺς λίγους ἐξηγητῆς ἀνθρώπων πού γεννήθηκαν στὸν κόσμον. Ὁ Ρέμπερτ Ὅουεν εἶχε κάνει: χτίμα του τὴ διδασκαλία τῶν ὀλιστῶν διαφωτιστῶν, ὅτι ὁ χαρακτῆρας τῶν ἀνθρώπων εἶναι τὸ προϊόν ἀπὸ τὴ μιά μεριά τοῦ ἐμφυτοῦ ὀργανισμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τῶν συνθηκῶν πού περιβάλλ-

λουν τόν άνθρωπο στό διάστημα τῆς ζωῆς του, ιδιαίτερα ὁμως στό διάστημα τῆς περιόδου τῆς ἀνάπτυξής του. Στή βιομηχανική ἐπανάσταση οἱ περισσότεροί ἄνθρωποι τῆς τάξης του βλέπανε μονάχα σύγχυση καί χάος, πού εἶναι κατάλληλα γιά νά ψαρεύεις στά θολά νερά καί γιά νά πλουτίζεις στά γρήγορα. Ὁ Ὅουεν εἶδε στή βιομηχανική ἐπανάσταση τήν εὐκαιρία νά ἐφαρμόσει τήν ἀγαπητή του ἀρχή καί νά βάλει ἔτσι τάξη στό χάος. Τήν εἶχε κιόλας δοκιμάσει μέ ἐπιτυχία στό Μάντσεστερ σά διευθυντής ἐργοστασίου, ὅπου δούλευαν πάνω ἀπό πεντακόσιοι ἐργάτες. Ἀπό τό 1800 ὡς τό 1829 διεύθυνε τό μεγάλο κλωστήριο βαμπακιῦ τοῦ Νέου Λάρνακα στή Σκωτία σά διευθύνων μέτοχος, μέ τό ἴδιο πνεῦμα, ἀλλά μέ μεγαλύτερη ἐλευθερία δράσης καί μέ μιᾶ ἐπιτυχία, πού τοῦ χάρις πανευρωπαϊκή φήμη. Ἐναν πληθυσμό πού οἰγά-οἰγά ἔφτασε τίς 2500 ψυχές καί πού ἀρχικά τόν ἀποτελοῦσαν τά πιά κερδάλια καί στό μεγαλύτερο μέρος τους πολύ διεφθαρμένα στοιχεῖα, τόν ματάρεψε σέ μιᾶ ὁλοκληρωμένη ὑποδειγματική ἀποικία, ὅπου ἦταν ἀγνωστα πράγματα τό μεθύσι, ἡ ἀστυνομία, οἱ δικαστές, οἱ δίκες, ἡ πρόνοια γιά τούς φτωχοῦς, ἡ ἀνάγκη τῆς φιλανθρωπίας. Καί τό πέτυχε αὐτό ἀπλούστατα μέ τό ὅτι ἔβαλε τούς ἄνθρώπους σέ ἀνθρώπινες συνθήκες καί μέ τό ὅτι ἀνάθρεψε ιδιαίτερα μέ ἐπιμέλεια τή νέα γενιά. Ἦταν ὁ ἐφευρέτης τῶν σχολειῶν γιά τά μικρά παιδιά πού τά ἴδρυσε γιά πρώτη φορά στό Νέο Λάρνακα. Ἀπό τό δεύτερο χρόνο τῆς ἡλικίας τους τά παιδιά πηγαινάν στό σχολεῖο, ὅπου περνοῦσαν τόσο καλά, πού δύσκολα τά ξανάφερναν σπίτι. Ἐνώ οἱ ἄλλοι βιομήχανοι πού τόν συναγωνίζονταν ἔβαζαν τούς ἐργάτες τους καί δούλευαν 13 καί 14 ὥρες τή μέρα, στό Νέο Λάρνακα ἐργάζονταν μονάχα 10½ ὥρες. Ὅταν ἡ κρίση στό μπαμπάκια ὑποχρέωσε τό ἐργοστάσιο νά κλείσει γιά τέσσερις μῆνες, ἔξακολουθοῦσε νά πληρώνει: στούς ἀνεργούς ἐργάτες ὀλόκληρο τό μισθό τους. Καί ἕμως ἡ ἐπιχείρηση ὑπερδιπλασίασε τήν ἀξία τῆς καί ἄφηγε ὡς τελευταία πλοῦσιο κέρδος στούς ἰδιοχτῆτες.

Παρ' ὅλα αὐτά ὁ Ὅουεν δέν ἦταν εὐχαριστημένος. Ἡ ζωὴ πού εἶχε δημιουργήσει: γιά τούς ἐργάτες του δέν ἦταν ἀκόμα γι' αὐτόν καθόλου ἀντάξια τοῦ ἀνθρώπου. «Οἱ ἄνθρωποι ἦταν σκλάβοι μου». Οἱ σχετικά εὐνοϊκές συνθήκες ὅπου τούς ἐγκατέστησε δέν ἐπιτρέπανε διόλου μιάν ὀλόπλευρη λογική ἀνάπτυξη τοῦ χαρακτήρα καί τοῦ λογικοῦ, χωρίς νά γίνεται λόγος γιά

ελεύθερη δραστηριότητα της ζωής. «Και όμως τό εργαζόμενο τμήμα αυτών των 2500 ανθρώπων παράγαγε τόσο πλούτο γιά τήν κοινωνία, όσο μόλις μισό αιώνα πρωτότερα μπορούσε νά παράγει ένας πληθυσμός από 600.000 άτομα. "Εββαλα στέν έαυτό μου τό έρώτημα: πού πάει ή διαφορά ανάμεσα στέν πλούτο πού καταναλώνουν 2500 πρόσωπα και στέν πλούτο πού θάπρεπε νά καταναλώσουν 600.000;». "Η απάντηση ήταν ξεκάθαρη. "Η διαφορά χρησίμευε γιά νά αφήνει στους ιδιοκτήτες της έπιχειρήσης 5% τόκο γιά τό τοποθετημένο κεφάλαιο και χώρια απ' αυτό γιά νά δίνει πάνω από 300.000 λίρες στερλίνες (6.000 000 μάρκα) κέρδος. Και ό,τι ίσχυε γιά τό Νέο Λάρνακα ίσχυε σέ άκόμα μεγαλύτερο βαθμό γιά όλα τά έργοστάσια της "Αγγλίας. «Χωρίς αυτό τέν καινούργιο πλούτο, πού τέν παράγουν οι μηχανές, δέ θά μπορούσαν νά γίνουν οι πόλεμοι γιά τήν άνατροπή του Ναπολέοντα και γιά τή διατήρηση των άριστοκρατικών κοινωνικών άρχων. Και όμως αυτή ή νέα δύναμη ήταν δημιουργημα της εργαζόμενης τάξης¹». Γι' αυτό σ'αυτήν άνήχαν και οι καρποί. Οι νέες τεράστιες παραγωγικές δυνάμεις, πού ως τώρα χρησιμοποιευαν γιά νά πλουτίζουν μερικοί και νά υποδουλώνονται οι μάζες, πρόσφεραν στέν "Οουσν τή βάση γιά μιá κοινωνική αναμόρφωση και προορίζονταν νά εργάζονται μονάχα γιά τήν κοινή εύημερία όλων σάν ιδιοκτησία όλων.

Μ' αυτό τέν καθαρά έπιχειρηματικό τρόπο, πού ήταν ένα είδος προϊόν του έμπορικού ύπολογισμού, γεννήθηκε ό κομμουνισμός του "Οουσεν. Αυτό τέν πραχτικό του χαρακτήρα τέν διατηρεί πέρα γιά πέρα. "Ετσι, τό 1823 ό "Οουσν πρότεινε τήν εξάλειψη της Ιρλανδικής άθλιότητας μέ κομμουνιστικές άποικίες και έπισύναψε πλήρεις προϋπολογισμούς γιά τίς τοποθετήσεις κεφαλαίων, γιά τά χρονιάτικα έξοδα και γιά τά προβλεπόμενα έσοδα. "Ετσι, στέ όριστικό του σχέδιο γιά τό μέλλον είχε έπεξεργασθεί τίς τεχνικές λεπτομέρειες μαζί μέ τό σχεδιογράφημα, τό διάγραμμα της πρόσοψης και τήν προοπτική από ψηλά μέ τέτια γνώση των πραγμάτων, πού άν γινόταν δεχτή ή μέθοδος του "Οου-

1 "Από τό «The Revolution in Mind and Practices», («"Η έπανασταση στα μυαλά και στέν πράξη». (Σημ. Σύντ.), ένα όπείνημα πού άπευθυνόταν πός όλους «τους κόκκινους δημοκράτες, κομμουνιστές και σοσιαλιστές της Εύρώπης», και πού είχε σταλεί και στέ γαλλική προσωπική κοβέρση του 1848, μα έπίσης και στέ «βασιλίσα Βικτωρία και όσους υπάδυνους συμβούλους της» (Σημείωση του Ένγκελς).

εν γιά τήν κοινωνική μεταρρόθμιση, δέ θά μπορούσαν νά προβληθούν άκόμα και από τήν άποψη τοῦ ειδικοῦ πολλές αντίρρήσεις έναντίαι στις λεπτομέρειες τῶν διαρρυθμίσεων.

Τό πέρασμά του στόν κομμουνισμό ἴταν τό σημεῖο στροφῆς στή ζωή τοῦ Ὅουεν. Ὅσο παρουσιαζέταν σάν ἀπλός φιλόανθρωπος δέν ἔδρεπε παρά πλοῦτι, ἐπιδοκιμασία, τιμή και δόξα. Ἦταν ὁ πῖο λαοφιλής άνθρωπος στήν Εὐρώπη. Ὅχι μονάχα οἱ ἄνθρωποι τῆς τάξης του, μά και πολιτικοί και πρῆγκιπες τόν ἄκουαν και τόν ἐπιδοκίμαζαν. Ὅταν ὁμως παρουσιάστηκε μέ τίς κομμουνιστικές ἠσωρίες του, τότε γύρισε τό φύλλο. Τρία μεγάλα ἐμπόδια ἔφραζαν, κατά τή γνώμη του, τό δρόμο πρὸς τήν κοινωνική μεταρρύθμιση: ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία, ἡ θρησκεία και ἡ σημερινή μορφή τοῦ γάμου. Ἦξερε τί τοῦ ἔμελλε. Ἄν ἄρχιζε ἀγῶνα ἐναντίον τους: τό γενικό ἀνάθεμα ἀπό τήν ἐπίσημη κοινωνία, ἡ ἀπώλεια ὅλης τῆς κοινωνικῆς του θέσης. Καί ὅμως αὐτό δέν τόν ἐμπόδιζε νά ἐπιταθεῖ ἀμείλιχτα ἐναντίον τους. Καί ἔγινε αὐτό πού πρόβλεψε. Διωγμένος ἀπό τήν ἐπίσημη κοινωνία, ἀντιμετωπίζοντας τή συνωμοσία τῆς σιωπῆς τοῦ τύπου, οἰκονομικά καταστραμένος ἀπό τά ἀποτυχημένα κομμουνιστικά πειράματά του στήν Ἀμερική, ὅπου θυσιάσε ὅλη του τήν περιουσία, ἀπευθύνθηκε ἄμεσα στήν ἐργατική τάξη και ἔμεινε στούς κόλπους τῆς δρώντας ἀκόμα τριάντα ὀλόκληρα χρόνια. Ὅλα τά κοινωνικά κινήματα, ὅλες οἱ πραγματικές πρόδοες πού ἔγιναν στήν Ἀγγλία πρὸς ὄφελος τῶν ἐργατῶν συνδέονται μέ τό ὄνομα τοῦ Ὅουεν. Ἔτσι, τό 1819 ὕστερα ἀπό πεντάχρονη προσπάθεια ἐπέβαλε τήν ψήφισι, τοῦ πρώτου νόμου γιά τόν περιορισμό τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν και τῶν παιδιῶν στά ἐργοστάσια. Ἔτσι προέδρευσε στό πρώτο συνέδριο, ὅπου τά τρέντιγούινος ὅλης τῆς Ἀγγλίας ἐνώθηκαν σέ μιά μεγάλη συνδικαλιστική συνομοσπονδία. Ἔτσι ὀργάνωσε σά μεταβατικό μέτρο γιά τήν ὀλοκληρωτική κομμουνιστική ὀργάνωση τῆς κοινωνίας ἀπό τή μιά μεριά τούς συνεταιρισμούς (καταναλωτικοί και παραγωγικοί συνεταιρισμοί), πού ἀπό τότε ἀπέδειξαν τουλάχιστο στήν πράξη ὅτι τόσο ὁ ἔμπορος, ὅσο και ὁ ἐργοστασιάρχης εἶναι πρόσωπα πού μποροῦν πολύ ὠραία νά λείψουν, και ἀπό τήν ἄλλη τά ἐργατικά παζάρια, ἰδρύματα γιά τήν ἀνταλλαγή προϊόντων τῆς δουλιᾶς μέ μέσο ἕνα χαρτονόμισμα ἐργασίας, πού τή μονάδα του τήν ἀποτελοῦσε ἡ ὥρα δουλιᾶς. Τά ἰδρύματα αὐτά πού ἀναγκαστικά θ' ἀποτύχαιναν, προπορεύονταν ὡστέσο ἀπέλυτα

ἀπό τήν πολύ πιό κατοπινή τράπεζα ἀνταλλαγῶν τοῦ Πρου-
τόν, πού ὅμως διάφεραν ἰσα-ἰσα κατά τοῦτο ἀπ' αὐτήν, ὅτι δέν
ἀποτελοῦσαν τήν καθολική πανάκεια ὄλων τῶν κοινωνικῶν κα-
πῶν, μά μονάχα ἓνα πρῶτο βήμα πρὸς ἓνα πολύ πιό ριζοσπα-
στικὸ μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας.

Ὁ τρόπος ἀντίληψης τῶν οὐτοπιστῶν κυριαρχοῦσε γιὰ με-
γάλο διάστημα στίς σοσιαλιστικές ἀντιλήψεις τοῦ ΧΙΧ αἰῶνα
καί ἐξακολουθεῖ νά κυριαρχεῖ ἀκόμα σ' αὐτές. Τόν παραδέχονταν
ἀκόμα ὡς πολύ τελευταία ὄλοι οἱ γάλλοι καί ἄγγλοι σοσιαλι-
στές, σ' αὐτόν ἀνήκει καί ὁ προηγούμενος γερμανικὸς κομμου-
νισμός, μαζί καί τοῦ Βάιτλινγκ. Γιὰ ὄλους αὐτούς ὁ σοσιαλι-
σμός εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας, τοῦ λόγου καί
τῆς δικαιοσύνης καί φτάνει ν' ἀνακαλυφθεῖ γιὰ νά καταχτήσῃ
τόν κόσμον μέ τή δική του δύναμη. Καί ἐπειδὴ ἡ ἀπόλυτη ἀλή-
θεια εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τό γρῆνο, τό χῶρον καί τήν ἀνθρώ-
πινη ἱστορική ἐξέλιξη, εἶναι ἀπλή σύμπτωση, πότε καί πού θά
ἀνακαλυφθεῖ. Στό μεταξύ, ἡ ἀπόλυτη ἀλήθεια, ὁ λόγος καί ἡ
δικαιοσύνη εἶναι διαφορετικά σέ κάθε ἰδρυτή σχολῆς. Καί ἐπει-
δὴ στόν καθένα τό ἰδιαιτέρο εἶδος τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας, τοῦ
λόγου καί τῆς δικαιοσύνης καθορίζεται μέ τή σειρά του ἀπό τό
δικό του ὀποκειμενικὸ λογικόν, ἀπό τούς ὅρους τῆς ζωῆς του,
ἀπὸ τό μέτρο τῶν γνώσεών του καί τῆς ἐξέσκησής του νά σκέ-
φεται, γι' αὐτό στή σύγκρουση αὐτῆ τῶν ἀπόλυτων ἀληθειῶν δέ
μπορεῖ νά ὑπάρχει καμιά ἄλλη λύση, ἐκτός ἀπὸ τή λύση ὅτι
ἀποκλείονται: ἀμοιβαία. Κι ἀπ' ὅλα αὐτά δέ μποροῦσε νά βγεῖ
τίποτα ἄλλο παρά ἓνα εἶδος ἐκλεχτικῶν μέσων σοσιαλισμοῦ,
ὅπως πραγματικά ἐπικρατεῖ ὡς τὰ σήμερα στή κεφάλαια τῶν πε-
ρισσότερων σοσιαλιστῶν ἐργατῶν στή Γαλλία καί στήν Ἀγγλία,
ἓνα μίγμα πού ἐπιτρέπει ἐξαιρετικά πολύμορφες ἀποχρώσεις, ἓνα
μίγμα ἀπὸ τίς πιό μετρημένες κοινωνικές ἀντιλήψεις γιὰ τό μέλ-
λον, κριτικές ἀποστροφές καί οἰκονομικές θέσεις τῶν διαφόρων
ἰδρυτῶν αἰρέσεων, ἓνα μίγμα πού τόσο πιό εὐκολα πετυχαίνε-
ται, ὅσο στά ξεχωριστά του συστατικά μέρη, μέσα στό ρεῦμα
τῶν συζητήσεων, ἔχουν λειανθεῖ οἱ ὀξείες γωνίες τῆς ὀριστικό-
τητας, ὅπως τὰ στρογγυλεμένα χαλίκια στό ποτάμι. Γιὰ νά
μετατραπῇ ἡ σοσιαλισμός σέ ἐπιστήμη, ἔπρεπε νά τοποθετηθεῖ
πρῶτα πίνω στό ἔδαφος τῆς πραγματικότητας.

II

Στό μεταξύ, μαζί μέ τή γαλλική φιλοσοφία τοῦ XVIII αἰώνα καί ἀκολουθώντας τήν, γεννήθηκε ἡ νεότερη γερμανική φιλοσοφία πού βρήκε τήν ὀλοκλήρωσή της στόν Χέγκελ. Ἡ μεγαλύτερή της ὑπηρεσία ἦταν ὅτι παραδέχτηκε ξανά τή διαλεκτική σάν τήν ἀνώτατη μορφή της σκέψης. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι ἦταν ὅλοι τους γεννημένοι ἀπο τή φύση τους διαλεκτικοί, καί τό πῶ καθολικό μυαλό ἀνάμεσά τους, ὁ Ἀριστοτέλης, εἶχε κιόλας ἐξετάσει τίς πῶ οὐσιαστικές μορφές της διαλεκτικῆς σκέψης. Ἀντίθετα, ἡ νεότερη φιλοσοφία, ἀν καί σ' αὐτήν ἡ διαλεκτική εἶχε λαμπρούς ἐκπρόσωπους, (λχ. τόν Καρτέσιο καί τόν Σπινόζα), ὀλοένα καί περισσότερο βούλιαζε, ἰδιαίτερα κάτω ἀπό τήν ἀγγλική ἐπιρροή, σέ λεγόμενο μεταφυσικό τρόπο σκέψης, πού κατάχτησε σχεδόν χωρίς ἐξαίρεση ναι τοὺς γάλλους τοῦ XVIII αἰώνα, τευχάχιστο στίς εἰδικά φιλοσοφικές ἐργασίες τους. Ἐξω ἀπό τήν καθαυτὴ φιλοσοφία, ἦταν κι αὐτοὶ ἐπίσης σέ θέση νά προσφέρουν ἀριστουργήματα της διαλεκτικῆς. Θυμίζουμε μονάχα τόν «Ἀνεψιὸ τοῦ Ραμό» τοῦ Ντιντερό καί τήν πραγματεία γιά τήν «Καταγωγή της ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων» τοῦ Ρουσσώ. Δίνουμε ἐδῶ σέ συντομία τήν οὐσία καί τῶν δύο μεθόδων τοῦ σκέπτεσθαι.

Ὅταν τή φύση, ἡ τήν ἀνθρώπινη ἱστορία, ἡ τήν πνευματική, μας δραστηριότητα τίς ὑποβάλλουμε στή σκεπτόμενη θεώρηση, τότε μᾶς προσφέρεται πρῶτα ἡ εἰκόνα μιᾶς ἀτέλειωτης περιπλοκῆς ἀπό συνάψεις καί ἀλληλοεπιδράσεις, ὅπου τίποτα δέν παραμένει ὅ,τι ἦταν, ἐκεῖ πού ἦταν καί ὅπως ἦταν, ἀλλά ὅτι ὅλα κινῶνται, ἀλλάζουν, γίνονται καί ἀφανίζονται. Βλέπουμε λοιπόν πρῶτα τῆ συνολική εἰκόνα, ἔπου ἀκόμα οἱ λεπτομέρειες λίγο-πολύ ὑποχωροῦν, προσέχουμε περισσότερο τήν κίνηση, τὰ περάσματα, τίς συνάψεις, παρά ὅ,τι κινεῖται, περᾶ καί βρίσκεται σέ συσχετισμό. Αὐτὴ ἡ πρωταρχική, ἀπλοϊκή, μᾶ στὴν οὐσία σωστὴ ἀντίληψη γιά τόν κόσμο εἶναι ἡ ἀντίληψη της ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καί ἐκφράστηκε γιά πρώτη φορά καθαρά ἀπό τόν Ἡράκλειτο: Ὅλα ὑπάρχουν καί δέν ὑπάρχουν, γιατί τὰ πάντα ρεῖ, βρίσκονται σέ ἀδιάκοπη ἀλλαγὴ, σέ ἀδιάκοπο γίνεσθαι καί ἀφανισμό. Ἡ ἀντίληψη ὅμως αὐτῆ, ὅσο σωστά καί ἀν συλλαμβάνει τὸ γενικὸ χαρακτήρα της συνολικῆς εἰκόνας τῶν φαινομένων, ὥστόσο δέν ἀρκεῖ γιά νά ἐξηγήσει τίς

λεπτομέρειες, πού συνθέτουν τή συνολική αὐτή εἰκόνα. Κι ὅσο δέν τις γνωρίζουμε αὐτές τις λεπτομέρειες, δέν ἔχουμε σαφῆ ἀντιληψή καί γιά τή συνολική εἰκόνα. Γιά νά γνωρίσουμε αὐτές τις λεπτομέρειες, πρέπει νά τις ἀποσπάσουμε ἀπό τή φυσική ἤ ἱστορική τους συνάφεια καί νά ἐξετάσουμε τήν καθεμίᾳ χωριστά, τή οὐστασὴ της, τίς ἰδιαιτέρες αἰτίες καί τὰ ἀποτελέσματά της, κλπ. Αὐτό εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα τὸ καθήκον τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης καί τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας, δύο κλάδων ἔρευνας, πού γιά πολὺ εὐνόητους λόγους κατεῖγαν στοὺς Ἕλληνας τῆς κλασικῆς ἐποχῆς πολὺ δευτερεύουσα θέση, γιατί οἱ Ἕλληνες πρὶν ἀπ' ὅλα ἦταν ὑποχρεωμένοι νά μαζέψουν πρῶτα τὸ ἀπαραίτητο γι' αὐτοὺς τοὺς κλάδους ὄλιγό. Μόνον ὅταν ἔχει συγκεντρωθεῖ ἴσαμε ἓνα ὀρισμένο βαθμὸ τὸ φυσικό καί ἱστορικό ὄλιγό, μπορεῖ ν' ἀρχίσει ἡ κριτική θεώρηση, ἡ σύγκριση εἰτε ἡ κατανομὴ σὲ τάξεις, κατηγορίες, εἶδη. Γιά τὸ λόγο αὐτὸ οἱ ἀρχεὶ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν ἀναπτύσσονται παραπέρα γιά πρώτη φορὰ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας τῆς ἀλεξανδρινῆς περιόδου¹ καί ἀργότερα, στὲ μεσαίωνα, ἀπὸ τοὺς ἄραβες. Ἡ πραγματικὴ φυσικὴ ἐπιστήμη χρονολογεῖται ὡστόσο μόνον ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ XV αἰῶνα, καί ἀπὸ κει καί πέρα κἀνε: προόδους μὲ διαρκῶς αὐξανόμενὴ ταχύτητα. Ἡ ἀνάλυση τῆς φύσης στὰ ξεχωριστά της μέρη, τὸ ξεχώρισμα τῶν διαφόρων φυσικῶν λειτουργιῶν καί φυσικῶν ἀντικειμένων σὲ ὀρισμένες τάξεις, ἡ ἔρευνα τοῦ ἔσωτερου τῶν ὀργανικῶν σωμάτων γιά νά βροῦν τίς πολὺμορφες ἀνατομικῆς μορφῆς τους ἦταν ἡ βασικὴ προϋπόθεση γιά νά γίνουν οἱ γιγάντιες προόδους στὰ τελευταῖα τετρακόσια χρόνια στὴ γνῶσι, τῆς φύσης. Ὅμως αὐτός ὁ τρόπος ἔρευνας μᾶς κληρονόμησε ἐπίσης τὴ συνήθεια νά ἀντιλαμβάνομαστε τὰ φυσικὰ πράγματα, τίς φυσικῆς λειτουργίες ἀπομονωμένα, ἔξω ἀπὸ τὴ μεγάλῃ, συνολικὴ συνάφεια, νά τὰ ἀντιλαμβάνομαστε ἐπομένως ὄχι στὴν κίνησή τους ἀλλὰ στὴν ἀκίνησιάν τους, ὄχι σάν οὐσιαστικὰ μεταβλητέες, ἀλλὰ σάν σταθερῆς καταστάσεις, ὄχι στὴ ζωὴ τους, ἀλλὰ στὸ

¹ Σαν ἀλεξανδρινὴ περίοδος στὴν ἐξέλιξη τῆς ἐπιστήμης χαρακτηρίζεται ἡ περίοδος ἀπὸ τὸν III αἰῶνα π.Χ. ὡς τὸν VII αἰῶνα μ.Χ. Καί ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Αἴγυπτου Ἀλεξανδρεῖα, ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα κέντρα τῶν διεθνῶν οἰκονομικῶν σχέσεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Στὴν ἀλεξανδρινὴ περίοδο ἀναπτύχθηκαν πολὺ τὰ μαθηματικά (Εὐκλείδης, Ἀρχιμήδης), ἡ γεωγραφία, ἡ ἀστρονομία, ἡ ἀνατομία, ἡ φυσιογνωσία καί ἄλλες ἐπιστήμες. (Σημ. Σύντ.)

θάνατό τους. Κι αυτός ο τρόπος αντίληψης πού ο Βάκων και ο Λόκ τόν μεταφέρανε από τή φυσική έπιστήμη στή φιλοσοφία, δημιούργησε τήν ειδική στενοκεφαλιά τών τελευταίων αιώνων, τό μεταφυσικό τρόπο σκέψης.

Γιά τό μεταφυσικό τά πράγματα και οι άπεικονίσεις τους στή σκέψη, οι Έννοιες, είναι ξεχωριστά, σταθερά, άκίνητα, μιά για πάντα δοσμένα άντικείμενα έρευνας πού πρέπει νά εξετάζονται τό Ένα ύστερα από τό άλλο και άνεξάρτητα από τό άλλο. Σκέφτεται γεμάτος από άμεσες αντίθεσεις. 'Ο λόγος του είναι ναί-ναί, όχι-όχι, δι,τι υπάρχει πέρα άπ' αυτό είναι εκ του πονηρού. Γι' αυτόν Ένα πράγμα είτε υπάρχει, είτε δέν υπάρχει: Ένα πράγμα δε μπορεί νά είναι αυτό τό ίδιο και ταυτόχρονα Ένα άλλο. Τό θετικό και τό άρνητικό άλληλοαποκλείονται άπόλυτα. 'Η αίτια και τό άποτέλεσμα βρίσκονται επίσης σε μένιμη αντίθεση μεταξύ τους. Αυτός ο τρόπος σκέψης μάς φαίνεται με τήν πρώτη ματιά έξαιρετικά καθάρος, γιατί είναι ο τρόπος του λεγόμενου όγιούς ανθρώπινου νου. Μόνο πού ο όγιός άνθρωπίνος νους, τόσο αξιοσέβαστος σύντροφος μέσα στους τέσσερις τοίχους του σπιτιού του, ζει όλότελα θαυμαστές περιπέτειες, μόλις τολμήσει νά βγει στέν πλατύ κόσμο τής έρευνας. Κι ο μεταφυσικός τρόπος αντίληψης, αν και δικαιολογείται και είναι άκμα αναγκαίος σε λίγο-πολύ πλατιές περιοχές, άναλογα με τή φύση του αντικειμένου, σκοντάφτει ώστόσο κάθε φορά, άργά ή γρήγορα, σε Ένα φραγμό πού πέρα από αυτόν γίνεται μονόπλευρος, στενοκέφαλος, άφηρημένος και περιπλανιέται μέσα σε άτέλειωτες αντιφάσεις, γιατί πέρα από τά ξεχωριστά πράγματα ξεχνά τή συνάφειά τους, πέρα από τό είναι τους ξεχνά τό γίνεσθαι και τόν άφανισμό τους, πέρα από τήν άκίνησία τους ξεχνά τήν κίνησή τους, γιατί πίσω από τά δέντρα δε βλέπει τό δάσος. Γιά τις καθημερινές περιπτώσεις ξέρουμε λχ. και μπορούμε νά πούμε με ββαιότητα αν Ένα ζώο υπάρχει ή όχι. 'Υστερα όμως από ακριβέστερη εξέταση βρίσκουμε ότι τό ζήτημα αυτό είναι πολλές φορές Ένα πολύ μπλεγμένο πράγμα, όπως τό ξέρουν πολύ καλά οι νομικοί, πού μάταια πάσχισαν ν' ανακαλύψουν Ένα λογικό όριο, πού πέρα άπ' αυτό ο σκοτωμός του παιδιού μέσα στήν κοιλιά τής μάνας άποτελει φόνο. 'Εξίσου είναι αδύνατο νά διαπιστωθεί ή στιγμή του θανάτου, γιατί ή φυσιολογία άποδείχνει ότι ο θάνατος δέν είναι Ένα άπλό, στιγμιαίο γεγονός, μά Ένα πολύ μακρόχρονο προτσές. 'Επίσης

κάθε οργανικό ὄν τὴν ἴδια στιγμή εἶναι τὸ ἴδιο καὶ δέν εἶναι τὸ ἴδιο. Κάθε στιγμή ἐπεξεργάζεται ὕλες πού τις παίρνει ἀπέξω καὶ ἀποβάλλει ἄλλες, κάθε στιγμή πεθαίνουν κύτταρα τοῦ σώματός του καὶ σχηματίζονται καινούργια. Ἀνάλογα, ὕστερα ἀπὸ ἓνα μεγαλύτερο ἢ μικρότερο χρονικό διάστημα, ἡ ὕλη αὐτοῦ τοῦ σώματος ἔχει ὀλοκληρωτικά ἀνανεωθεί, ἔχει ἀντικατασταθεῖ μὲ ἄλλα ἄτομα ὕλης, ἔτσι πού κάθε ὀργανικό ὄν εἶναι πάντα τὸ ἴδιο καὶ ὡστόσο ἓνα ἄλλο. Ἐπίσης, ὕστερα ἀπὸ ἀκριβέστερη ἐξέταση βρίσκουμε ὅτι οἱ δύο πόλοι μιᾶς ἀντιθεσης, ὅπως ὁ θετικός καὶ ὁ ἀρνητικός πόλος, εἶναι τὸ ἴδιο ἀδιάσπαστοι ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο ὅσο κι ἂν εἶναι ἀντίθετοι μεταξύ τους, ὅτι παρ' ὄλη τὴν ἀντίθεσή τους ἀλληλοδιεισδύουν ὁ ἓνας στὸν ἄλλο. Ἐπίσης βρίσκουμε ὅτι: ἡ αἰτία καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἀντιλήψεις πού ἰσχυοῦν μόνον ἐφόσον ἐφαρμόζονται σὲ ξεχωριστές περιπτώσεις, ὅτι ὅμως μόλις ἐξετάσουμε τὴν κάθε ξεχωριστή περίπτωση στὴ γενική της συνάφεια μὲ τὸ σύνολο τοῦ κόσμου, οἱ ἀντιλήψεις αὐτές συγχωνεύονται, διαλύονται στὴν ἀντίληψη της παγκόσμιας ἀλληλοεπίδρασης, ὅπου οἱ αἰτίες καὶ τὰ ἀποτελέσματα ἀλλάζουν διαρκῶς τίς θέσεις τους, ὅπου αὐτὸ πού τώρα ἦ ἔδω εἶναι ἀποτέλεσμα, ἐκεῖ ἡ ὕστερα γίνεται αἰτία, καὶ ἀντίστροφα.

Ἢ ὅλα αὐτὰ τὰ προτεῖς καὶ οἱ μέθοδοι σκέψης δέν ταιριάζουν μέσα στὰ πλαίσια τῆς μεταφυσικῆς σκέψης. Γιὰ τὴ διαλεκτική, ἀντίθετα, πού οὐσιαστικά ἀντιλαμβάνεται τὰ πράγματα καὶ τίς ἐννοιακῆς ἀπεικονίσεις στὴ συνάφειά τους, στὸ ἀλύσωμά τους, στὴν κίνησή τους, στὴ γέννηση καὶ στὸν ἀφαιρισμὸ τους, ὅλα αὐτὰ, ὅπως τὰ πῶ πάνω προτεῖς, εἶναι ἄλλες τόσες ἐπιβεβαιώσεις τῆς δ.κ.ῆς της μεθόδου ἔρευνας. Ἡ φύση εἶναι ἡ λυθία λίθος τῆς διαλεκτικῆς, καὶ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ν' ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἡ σύγγρονη φυσικὴ ἐπιστήμη ἔδωσε ἓνα ἐξαιρετικά πλούσιο ὀλικὸ πού καθημερινὰ αὐξάνει καὶ ἀπέδειξε ἔτσι ὅτι σὲ τελευταία ἀνάλυση στὴ φύση ὅλα τὰ πράγματα γίνονται διαλεκτικά καὶ ὄχι μεταφυσικά, ἔτι ἡ φύση δέν κινεῖται στὴν αἰώνια μονοτονία ἐνός κύκλου πού διαρκῶς ἐπαναλαμβάνεται, μὰ ὅτι ζεῖ πραγματικὴ ἱστορία. Ἐδῶ πρέπει πρὶν ἀπ' ὅλα ν' ἀναφέρουμε τὸν Δαρβίνο πού ἔδωσε τὸ πῶ γερὸ χτύπημα στὴ μεταφυσικὴ ἀντίληψη τῆς φύσης μὲ τὴν ἀπόδειξή του, ὅτι ὄλη ἡ σημερινὴ ὀργανικὴ φύση, τὰ φυτὰ, τὰ ζῶα καὶ μαζί τους καὶ ὁ ἄνθρωπος, εἶναι προϊόν ἐνός προτεῖς ἐξέλιξης πού βα-

στάξε εκατομμύρια χρόνια. Ἐπαιδῆ ὅμως μετριοῦνται ἀκόμα στά δάχτυλα οἱ φυσιοδίφες πού ἔμαθαν νά σκέφτονται διαλεκτικά, ἐξηγεῖται ἀπό τή σύγκρουση αὐτή ἀνάμεσα στά ἀποτελέσματα πού ἀνακαλύφθηκαν καί στέν πατροπαράδοτο τρόπο σκέψης, ἡ ἀπεριόριστη σύγκριση πού κυριαρχεῖ σήμερα στή θεωρητική φυσική, ἐπιστήμη, καί πού φέρνει σέ ἀπελπισία τούς δασκάλους καί τούς μθητές, τούς συγγραφείς καί τούς ἀναγνώστες.

Μιά ἀκριβολογημένη περιγραφή τοῦ σύμπαντος, τῆς ἐξέλιξης του καί τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου, καθώς καί τοῦ καθρεφτισματος αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης στά κεφάλια τῶν ἀνθρώπων, μπορεῖ λοιπόν ν' ἀποκτηθεῖ μονάχα μέ διαλεκτικό τρόπο, προσέχοντας πάντα τή γενική, ἀλληλοεπίδραση τοῦ γίνεσθαι καί τοῦ ἀφανισμοῦ, τῶν προοδευτικῶν καί πτωχικῶν ἀλλαγῶν. Καί μ' αὐτή τήν ἔννοια παρουσιάστηκε ἐπίσης μονομιᾶς ἡ νεότερη γερμανική φιλοσοφία. (1) Κάντ ἐγκαινίασε τή σταδιοδρομία του μετατρέποντας τό σταθερό καί αἰώνιο ἡλιακό σύστημα τοῦ Νεύτωνα—ἀφοῦ βέβαια τοῦ δόθηκε κάποτε ἡ περίφημη πρώτη ὥθηση—σ' ἓνα ἱστορικό προτάς, σέ προτάς τῆς γέννησης τοῦ ἡλίου καί ὄλων τῶν πλανητῶν ἀπό μιά περιστρεφόμενη νεφελώδεια μάζα. Ταυτόχρονα ἔβγαλε κίβλας τό συμπέρασμα ὅτι ἡ γέννηση τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος συνεπάγεται ἀναγκαστικά καί τό μελλοντικό ἀφάνισμά του. Τήν ἀποψη του, μισό αἰῶνα ἀργότερα, τή στήριξε μαθηματικά ὁ Λαπλάς, καί ἀκόμα μισό αἰῶνα πιό ὕστερα τό φασματοσκόπιο ἀπέδειξε τήν ὑπαρξη σέ σύμπαν τέτιων διάπυρων ἀεριομαζῶν, σέ διάφορες βαθμίδες πυκνώσεως.

Ἡ νεότερη αὐτή γερμανική φιλοσοφία βρῆκε τήν ὀλοκλήρωσή της σέ τό σύστημα τοῦ Χέγκελ, ὅπου γιά πρώτη φορά—καί αὐτή εἶναι ἡ μεγάλη του ὑπηρεσία—περιγράφει ὅλο τό φυσικό, ἱστορικό καί πνευματικό κόσμον ὡς ἓνα προτάς, δηλαδή σέ ἀδιάκοπη κίνηση, ἀλλαγῆ, μετασχηματισμό. ἐξέλιξη. καί ὅπου προσπᾶθησε ν' ἀποδείξει τήν ἐσωτερική συνάφεια σ' αὐτή τήν κίνηση καί ἐξέλιξη. Ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος δέ φαίνεται πιά ὡς ἓνα ἀγριο μπερδεμα ἀπό παράλογες πράξεις βίας, ὅπου, μπροστά στή δικαστική ἔδρα τοῦ ὀριμασμένου τώρα φιλοσοφικοῦ λόγου, ὅλες εἶναι ἐξίσου ἀποριπτεές καί πού τό καλύτερο εἶναι νά τίς ξεχνᾶ κανεῖς ὅσο παίρνει πιό γρήγορα, μά ὡς ἓνα προτάς ἐξέλιξης τῆς ἰδίας τῆς ἀνθρωπότητος. Καθῆκον τῆς σκέψης τώρα εἶναι νά παρακολουθήσει τή βαθμιαία ἀνέλιξη αὐτοῦ τοῦ προτάς μέσα ἀπό ὅλες

τίς περιπλανήσεις του και ν' αποδείξει την έσωτερική του νομοτέλεια μέσα απ' όλες τις φαινομενικές συμπτώσεις.

Μας είναι έδω αδιάφορο, ότι το χεγκελιανό σύστημα δεν έλυσε τό πρόβλημα πού έβαλε. 'Η Ιστορική του ύπηρεσία ήταν, ότι: έβαλε αυτό τό πρόβλημα. Κι είναι Ισα-Ισα τέτιο τό πρόβλημα πού ποτέ του δέ θά μπορέσει νά τό λύσει ένας άνθρωπος μοναχός του. 'Αν και ό Χέγκελ, πλάι στον Σαίν-Σιμέν, ήταν τό πιο καθολικό μυαλό της εποχής του, ήταν ώστόσο περιορισμένος, πρώτα από τά αναγκαστικά περιορισμένα όρια των δικών του γνώσεων και δεύτερο από τις περιορισμένες σε έχταση και βάθος γνώσεις και αντίληψεις της εποχής του. Σ' αυτό όμως έμπαινε και ένα τρίτο. 'Ο Χέγκελ ήταν ιδεαλιστής, γι' αυτόν οι σκέψεις του κεφαλιού μας δεν ήτανε οι λίγο-πολύ άφηρημένες άπεικονίσεις των πραγματικών πραγμάτων και προτοές, παρά αντίθετα τά πράγματα* και ή εξέλιξή τους ήταν γι' αυτόν μονάχα οι πραγματοποιημένες άπεικονίσεις της «ιδέας» πού ύπρχε κιόλας κάπου πριν από τον κόσμο. 'Έτσι όλα τοποθετήθηκαν κατωκέφαλα και αναποδογυρίστηκε όλότελα ή πραγματική συνάφεια του κόσμου. Γι' αυτό όσο σωστά και μέ μεγαλοφυία κι άν έχει αντίληγθει ό Χέγκελ μερικές ξεχωριστές συνάφειες, ώστόσο γιά τους λόγους πού αναφέραμε έπρεπε πολλά και από τις λεπτομέρειες του συστήματος νά κατανηθούν μπαλωμένα, τεχνητά, φτιαχτά, κοντολογής παραμορφωμένα. Τό χεγκελιανό σύστημα σαν τέτιο ήταν ένα κολοσσιαίο έκτρωμα, μά ταυτόχρονα τό τελευταίο στο είδος του 'Έπασχε δηλαδή άκόμα από μία έσωτερική αγιάτρευτη αντίφαση: από τή μία είχε σαν ουσιαστική προϋπόθεση τήν Ιστορική αντίληψη πού σύμφωνα μ' αυτήν ή ανθρώπινη Ιστορία είναι ένα προτοές εξέλιξης πού από τήν Ιδια του τή φύση δέ μπορεί νά βρει μέ τήν ανακάλυψη μιας λεγόμενης άπόλυτης αλήθειας τή νοητική της ολοκλήρωση. 'Από τήν άλλη όμως τό σύστημα του Χέγκελ ισχυρίζεται ότι είναι ή ανώτατη εκδήλωση αυτής Ισα-Ισα της άπόλυτης αλήθειας. 'Ένα σύστημα πού τά άγκαλιάζει όλα, πού ολοκληρώνει μία νιά πάντα τή γνώση της φύσης και της Ιστορίας, ένα τέτιο σύστημα βρίσκεται σέ αντίφαση μέ τους θεμελιακούς νόμους της διαλεκτικής σκέψης, πράγμα πού ώστόσο δεν αποκλείει καθόλου, μά αντίθετα προποθέτει ότι ή συστηματική γνώση όλου του έξωτερικού κόσμου μπορεί νά κάνει γιγάντιες προόδους από γενιά σέ γενιά.

Ἡ κατανόηση ὅτι ὁ ὡς τότε γερμανικός ἰδεαλισμός ἦταν πέρα γιὰ πέρα ἀνάποδος ὀδήγησε ἀναγκαστικά στὸν ὀλισμὸ, πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεί, ὅχι ἀπλῶς στὸ μεταρυσικό, ἀποκλειστικά μηχανικὸ ὀλισμὸ τοῦ XVIII αἰώνα. Ἀντὶ τὴν ἀπλοικά-ἐπαναστατικὴ, ἀπλή ἀπόρριψη ἕλης τῆς προηγούμενης ἱστορίας, βλέπει ὁ σύγχρονος ὀλισμὸς στὴν ἱστορία τὸ πρωτοεὖς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας, πού καθήκον του εἶναι νὰ ἀνακαλύψει τοὺς νόμους τῆς κίνησής του. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴ φύση, πού ἐπικρατοῦσε τόσο στοὺς γάλλους τοῦ XVIII αἰώνα, ὅσο καὶ στὸν Χέγκελ, ὅτι ἡ φύση εἶναι ἓνα σύνολο πού κινεῖται σὲ στενοὺς κύκλους, πού μένει πάντα τὸ ἴδιο μὲ αἰώνια οὐράνια σώματα, ὅπως διδασκε ὁ Νεύτωνας, καὶ μὲ ἀναλλοίωτα εἶδη ὀργανικῶν ὄντων, ὅπως διδασκε ὁ Λιναίος, ὁ σύγχρονος ὀλισμὸς συνοψίζει τίς νεότερες προόδους τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης πού σύμφωνα μ' αὐτές καὶ ἡ φύση ἐπίσης ἔχει τὴν ἱστορία τῆς σὲ χρόνον, τὰ οὐράνια σώματα γεννιοῦνται καὶ ἀφαιρῶνται καθὼς καὶ τὰ εἶδη τῶς ὀργανισμῶν, πού κάτω ἀπὸ εὐνοϊκὲς συνθήκες τὰ κατοικοῦν,—ἐνῶ οἱ κυκλικὲς κινήσεις, ἐφόσον θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν ἀποδεχτές, παίρνουν ἄπειρα μεγάλες διαστάσεις. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις ὁ σύγχρονος ὀλισμὸς εἶναι στὴν οὐσία διαλεχτικός καὶ δὲ χρειάζεται πιά καμιὰ φιλοσοφία πού νὰ στέκεται πάνω ἀπὸ τίς ἄλλες ἐπιστήμες. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού σὲ κάθε ξεχωριστὴ ἐπιστήμη μπαίνει τὸ αἶτημα νὰ ξεκαθαρίσει τὴ θέση τῆς στή συνολικῆ συνάφεια τῶν πραγμάτων καὶ στή γνώση τῶν πραγμάτων, γίνεται περιττὴ κάθε ξεχωριστὴ ἐπιστήμη τῆς συνολικῆς συνάφειας. Καὶ ὅ,τι ἀπομένει ἀκόμα αὐτοτελὲς ἀπ' ἕλη τὴν προηγούμενη φιλοσοφία, εἶναι ἡ διδασκαλία γιὰ τὴ σκέψη καὶ τοὺς νόμους τῆς —ἡ τυπικὴ λογικὴ καὶ ἡ διαλεχτικὴ. Ὅλα τὰ ἄλλα ἀπορροῦνται ἀπὸ τὴ θετικὴ ἐπιστήμη γιὰ τὴ φύση καὶ τὴν ἱστορία.

Ἐνῶ ὅμως ἡ στροφὴ στὴν ἀντίληψη γιὰ τὴ φύση μπορούσε νὰ γίνεται μονάχα στὸ μέτρο πού ἡ ἔρευνα πρόσφερε τὸ ἀντίστοιχο θετικὸ ὀλικὸ τῆς γνώσης, εἶχαν γίνει πολὺ νωρίτερα κίολας ἱστορικὰ γεγονότα, πού προκάλεσαν μιὰν ἀποφασιστικὴ στροφὴ στὴν ἀντίληψη τῆς ἱστορίας. Τὸ 1831 ἔγινε στή Λυόν ἡ πρώτη ἔργατικὴ ἐξέγερση. Ἀπὸ τὸ 1838 ὡς τὸ 1842 ἔφτασε στὸ ἀποκορυφωμὰ του τὸ πρῶτο ἐθνικὸ ἔργατικὸ κίνημα, τὸ κίνημα τῶν ἀγγλῶν χαρτιστῶν. Ἡ ταξικὴ πάλη ἀνάμεσα στὸ προλεταριάτο καὶ στὴν ἀστικὴ τάξη πρόβαλλε στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας τῶν πιὸ προοδευμένων χωρῶν τῆς Εὐρώπης, στὸν ἴδιο

βαθμό πού εξελίσσονταν εκεί από τή μιά ή μεγάλη βιομηχανία και από τήν άλλη ή νεοκαταχτιμένη πολιτική κυριαρχία τής αστικής τάξης. Τά γεγονότα δλο και πιό χτυπητά διαφεύδανε τίς διδασκαλίες τής αστικής οικονομίας για τήν ταυτότητα τών συμπερόντων του κεφαλαίου και τής εργασίας, για τή γενική άρμονία και τή γενική λαϊκή ευημερία, σάν συνέπεια του έλεύθερου συναγωνισμού. Όλα αυτά τά πράγματα δέ μπορούσαν νά τά άρνηθοϋν, όπως δέ μπορούσαν νά άρνηθοϋν και τον γαλλικό και άγγλικό σοσιαλισμό, πού ήταν ή θεωρητική, αν και μέ εξααιρετική άτέλεια, έκφρασή τους. Η παλιά όμως ιδεαλιστική ιστορική αντίληψη, πού δέν ειχει ακόμα παραμεριστεί, δέν γνώριζε καθόλου ταξικούς άγώνες πού στηρίζονται σέ όλικά συμφέροντα, γενικά δέ γνώριζε καθόλου όλικά συμφέροντα. Η παραγωγή, όπως και όλες οί οικονομικές σχέσεις έμφανίζονταν σ' αϋτήν μένον πάρεργα, σάν δευτερεύοντα στοιχεία τής «ιστορίας του πολιτισμού».

Τά καινούργια γεγονότα άνάγκασαν τούς άνθρώπους νά όποβάλουν δλη τήν προηγούμενη ιστορία σέ μιά νέα έρευνα, και τότε φάνηκε ότι δλη ή ως τά τώρα ιστορία, μέ εξαίρεση τήν πρωτόγονη κατάσταση, ήταν ιστορία ταξικών άγώνων, ότι οί τάξεις τής κοινωνίας πού άλληλομάχονταν είναι κάθε φορά πρότόντα τών σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής, μέ μιά λέξη, τών οικονομικών σχέσεων τής εποχής τους, ότι λοιπόν ή κάθε φορά οικονομική διάρθρωση τής κοινωνίας άποτελεί τήν πραγματική βάση πού σέ τελευταία άνάλυση έξηγεί δλο τό έποικοδόμημα τών νομικών και πολιτικών θεσμών, καθώς και τών θρησκευτικών, φιλοσοφικών και άλλων αντίληψεων κάθε ιστορικής περιόδου. Ο Χέγκελ ειχε άπολυτρώσει τήν αντίληψη τής ιστορίας από τή μεταφυσική, τήν έκανε διαλεκτική, μέ ή δική του αντίληψη τής ιστορίας ήταν στην οϋσία ιδεαλιστική. Τώρα ο ιδεαλισμός ειχε διωχτεί από τό τελευταίο του καταφύγιο, από τήν αντίληψη τής ιστορίας, δόθηκε μιά όλιστική αντίληψη τής ιστορίας, και βρέθηκε ο δρόμος για νά έξηγείται ή συνείδηση τών ανθρώπων από τό είναι τους, αντί, όπως γινέταν ως τώρα, νά έξηγείται τό είναι τους από τή συνείδησή τους.

Γι' αϋτό, ο σοσιαλισμός εξετάζεται πιά όχι σάν τυχαία ανακάλυψη αϋτοϋ ή εκείνου του μεγαλοφυούς μυαλοϋ, μέ σάν τό άναγκαίο πρότόν τής πάλης δυό ιστορικά γεννημένων τάξεων, του προλεταριάτου και τής αστικής τάξης. Καθίκων του δέν ήταν πιά νά έπεξεργαστεί ένα δυο μπορούσε πιό

τέλειο σύστημα τῆς κοινωνίας, μά νά ἐρευνήσει τήν ἱστορική-οικονομική πορεία, ἀπ' ὅπου ξεπήδησαν μέ ἀναγκαιότητα οἱ τάξεις αὐτές καί ἡ σύγκρουσή τους, καί ν' ἀνακαλύψει στήν οικονομική κατάσταση πού δημιουργήθηκε ἀπ' αὐτή τήν πορεία τά μέσα γιά τή λύση τῆς σύγκρουσης. Μ' αὐτήν ὁμως τήν ὑλιστική ἀντίληψη δέ συμβιβαζόταν ὁ ὧς τότε σοσιαλισμός, ὅπως δέ συμβιβαζόταν ἡ ἀντίληψη γιά τή φύση τοῦ γαλλικοῦ ὕλισμου μέ τή δικτατορική καί μέ τή νεότερη ἐπιστήμη τῆς φύσης. Ὁ ὧς τότε σοσιαλισμός ἔκανε βέβαια κριτική στόν ὑπάρχοντα κεφαλαιοκρατικό τροπο παραγωγῆς καί στίς συνέπειές του, δέ μπορούσε ὁμως νά τόν ἐξηγήσει, ἐπομένως οὔτε καί νά τά βγάλει πέρα μαζί του. Μποροῦσε μονάχα νά τόν ἀπορίψει ἀπλῶς σάν κακό. Ὅσο πιά ἔντονα ἀγαναχτοῦσε γιά τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς τάξης. πού ἦταν ἀχώριστη ἀπ' αὐτόν τόν τρόπο παραγωγῆς, τόσο λιγότερο ἦταν σέ θέση νά ἐξηγήσει σέ τί συνίσταται αὐτή ἡ ἐκμετάλλευση καί πῶς γεννιέται. Τό ζήτημα ἦταν ὁμως νά ἐξηγήσει ἀπό τή μιά μεριά τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς στήν ἱστορική του συνάφεια καί τήν ἀναγκαιότητα του γιά μιάν ὀρισμένη ἱστορική περίοδο, ἐπομένως ἐπίσης καί τήν ἀνάγκη τῶν ἀφανισμοῦ του, ἀπό τήν ἄλλη ὁμως νά ξεσκεπάσει καί τόν ἐσωτερικό του χαρακτήρα, πού παράμενε ἀκόμα κρυμένος. Αὐτό ἔγινε μέ τήν ἀνακάλυψη τῆς ὕπερραξίας. Ἀποδείχτηκε ὅτι ἡ ἰδιοποίηση ἀπλήρωτης δουλειᾶς εἶναι ἡ βασιική μορφή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί τῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ ἐργάτη ἀπ' αὐτόν, ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης, ἀκόμα καί ὅταν ἀγοράζει τήν ἐργατική δύναμη τοῦ ἐργάτη του στήν πλήρη τῆς ἀξία, στήν ἀξία πού ἔχει σάν ἐμπόρευμα στήν ἀγορά, βγάζει ἀπ' αὐτή περισσότερη ἀξία ἀπ' ὅ,τι πλήρωσε γι' αὐτήν, καί ὅτι αὐτή ἡ ὑπεραξία σέ τελευταία ἀνάλυση ἀποτελεῖ τό πσοῦ τῆς ἀξίας, ἀπ' ὅπου συσσωρεύεται ἡ διαρκῶς ἀυξανόμενη μάζα τοῦ κεφαλαίου στά χέρια τῶν ἰδιοκτητριῶν τάξεων. Ἔτσι ἐξηγήθηκε ἡ προέλευση τόσο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ὅσο καί τῆς παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου.

Αὐτές τίς δύο μεγάλες ἀνακαλύψεις: τήν ὕλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας καί τήν ἀποκάλυψη τοῦ μυστικοῦ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς μέ τήν ὑπεραξία, τίς χρωστοῦμε στόν Μάρξ. Μ' αὐτές ὁ σοσιαλισμός ἔγινε ἐπιστήμη, καί τώρα τό πρῶτο ζήτημα εἶναι νά τίς ἐπεξεργαστοῦμε παραπέρα σέ ὅλες τίς λεπτομέρειες καί συνάφειές τους.

III

Ἡ ὀλισθητικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας ξεκινᾷ ἀπὸ τῆς θέσης ὅτι ἡ παραγωγή, καὶ μὲν μὲν τὴν παραγωγή ἢ ἀνταλλαγὴ τῶν προϊόντων τῆς, ἀποτελεῖ τὴν βάση κάθε κοινωνικοῦ καθεστώτος, ὅτι σὲ κάθε ἱστορικῇ γεννημένη κοινωνία ἡ διανομὴ τῶν προϊόντων, καὶ μὲν τῆς ἢ κοινωνικῆς διάρθρωση σὲ τάξεις ἢ κλάσες, ρυθμίζεται σύμφωνα μὲ τὸ τί καὶ πῶς παράγεται καὶ πῶς ἀνταλλάσσονται τὰ προϊόντα τῆς παραγωγῆς. Ἔτσι οἱ τελικὲς αἰτίαι ὄλων τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν καὶ πολιτικῶν ἀνατροπῶν πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν ὄχι στὰ κεφάλαια τῶν ἀνθρώπων, ὄχι στὴν ἀξενεμένη κατανόηση τῆς αἰώνιας ἀλήθειας καὶ δικαιοσύνης, πρᾶ στίς ἀλλαγές τοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς. Πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν ὄχι στὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ στὴν οἰκονομία τῆς ἀντίστοιχης ἐποχῆς. Ἡ ἀφυπνιζόμενη συνείδηση, ὅτι οἱ ὑπάρχοντες κοινωνικοὶ θεσμοὶ εἶναι παράλογοι καὶ ἀδίκιοι, ὅτι «ὁ λόγος ἔγινε παραλογισμὸς καὶ ἡ εὐεργεσία βάση»¹, ἀποτελεῖ μονάχα ἓνα σημάδι ὅτι στίς μέθοδοις τῆς παραγωγῆς καὶ στίς μορφές τῆς ἀνταλλαγῆς ἔγιναν σιωπηρὰ τέτιες ἀλλαγές, πού δὲν ταιριάζει πιά σ' αὐτές τὸ κοινωνικὸ καθεστῶς πού εἶναι φτιαγμένο γιὰ παλιότερους οἰκονομικοὺς δεσμούς. Ἀπ' αὐτὸ ἐπίσης πηγάζει, ὅτι τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐξάλειψη τῶν κακῶν πού ἀνακαλύφθηκαν πρέπει ἐπίσης νὰ ὑπάρχουν μέσα στίς ἴδιες τίς ἀλλαγμένες παραγωγικὲς σχέσεις, τίς λίγο ἢ πολὺ ἐξελιγμένες. Τὰ μέσα αὐτὰ δὲν πρέπει βέβαια νὰ ἐφευρεθῶν μὲ τὸ μυαλό, ἀλλὰ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ μυαλοῦ νὰ ἀνακαλυφθοῦν μέσα στὰ ὑπάρχοντα ὕλικά γεγονότα τῆς παραγωγῆς.

Πῶς ὕστερ ἀπ' αὐτὰ ἔχουν τὰ πράγματα μὲ τὸ σύγχρονο σοσιαλισμὸ; Ὅλοι, σχεδόν, παραδέχονται ὅτι τὸ ὑπάρχον κοινωνικὸ καθεστῶς ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀστική τάξη πού κυριαρχεῖ σήμερα. Ὁ χαρακτηριστικὸς γιὰ τὴν ἀστική τάξη τρόπος παραγωγῆς, πού ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Μάρξ ὀνομάζεται κεφαλαιοκρατικὸς τρόπος παραγωγῆς, ἦταν ἀσυμβίβαστος μὲ τὰ τοπικά καὶ φεουδαρχικά ταξικά προνόμια καθὼς καὶ μὲ τοὺς ἀμοιβαίους προσωπικοὺς δεσμοὺς τοῦ φεουδαρχικοῦ καθεστώτος. Ἡ ἀστικὴ τάξη τσάκισε τὸ φεουδαρχικὸ καθεστῶς καὶ ἐγκαθίδρυσε πᾶν ὅτι ἐρείπια τοῦ τὸ ἀστικὸ κοινωνικὸ καθε-

¹ Δόγματα τοῦ Μαρξιστοφελῆ ἐπὶ Φάουστ τοῦ Γκαίτε. (Σημ. Σύντ.)

στώς, τό βασιλαιο τοῦ ἐλεύθερου συναγωνισμοῦ, τῆς ἐλεύθερης μετακίνησης, τῆς ἰσοτιμίας τῶν ἰδιοχτητῶν ἐμπορευμάτων καί ὄλων τῶν ἄλλων ἀστικῶν μεγαλειῶν, ἀδιαφορο πῶς λέγονται. Ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς μπορούσε τώρα νά ἀναπτύσσεται ἐλεύθερα. Ἀπό τότε πού ὁ ἀτμός καί οἱ νέες μηχανές-ἐργαλεῖα μετατρέψανε τή μανιφακτούρα σέ μεγάλη βιομηχανία, οἱ παραγωγικές δυνάμεις, λυτρωμένες μέ τή δι:εῦθυνση τῆς ἀστικῆς τάξης, ἐξελίχθηκαν μέ πρωτάκουστη ὡς τότε γρηγοράδα καί σέ ἀσυνήθιστη ὡς τότε κλίμακα. Ὅπως ἕμως στόν καιρό τῆς ἡ μανιφακτούρα καί ἡ χειροτεχνία πού εἶχε μέ τήν ἐπίδρασή τῆς ἐξελιχθεῖ παραπέρα ἤρθε σέ σύγκρουση μέ τά φεουδαρχικά δεσιμιά τῶν συντεχνιῶν, ἔτσι καί ἡ μεγάλη βιομηχανία σέ ἀνώτερο ἰαθμό ἐξελιχθῆς τῆς ἐρχεται σέ σύγκρουση μέ τοῦς φραγμούς, πού μέσα σ' αὐτούς τήν ἔχει στριμώξει ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς. (Οἱ νέες παραγωγικές δυνάμεις ἔχουν κίβλας ἀναπτυχθεῖ ὀλάκερο μπόι ψηλότερα ἀπό τήν ἀστική μορφή τῆς χτισιμοποιήσῆς τους. Καί αὐτή ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στίς παραγωγικές δυνάμεις καί στόν τρόπο παραγωγῆς δέν εἶναι: μιά σύγκρουση πού γεννήθηκε μέσα στά κεφάλια τῶν ἀνθρώπων, ὅπως λχ. ἡ σύγκρουση τοῦ ἀνθρώπινου πατροπαράδοτου ἀμπαρτήματος μέ τή θεία δικαιοσύνη, ἀλλά ὑπάρχει στά γεγονότα, ἀντικειμενικά, ἔξω ἀπό μᾶς, ἀνεξάρτητα ἀπό τή θέληση καί τή δράση ἀκόμα καί ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων πού τήν προκάλεσαν. Ὁ σύγχρονος σοσιαλισμός δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἀντανάκλαση στή σκέψη αὐτῆς τῆς πραγματικῆς σύγκρουσης, τό ἰδεατό τῆς ἀντικαθρέφτισμα στά κεφάλια πρῶτα τῆς τάξης πού ὑποφέρει ἄμεσα ἀπ' αὐτή τή σύγκρουση, τῆς ἐργατικῆς τάξης.

Σέ τί λοιπόν συνίσταται αὐτή ἡ σύγκρουση;

Πρῖν ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, δηλαδή στό μεσαιῶνα, ὑπῆρχε παντοῦ ἡ μικροεπιχείρηση πού εἶχε σάν βάση τῆς τήν ἀτομική ἰδιοκτησία τῶν ἐργατῶν στά μέσα παραγωγῆς τους: ἡ γεωργία τῶν μικρῶν ἀγροτῶν, ἐλεύθερων ἢ δουλοπάροικων, ἡ χειροτεχνία τῶν πόλεων. Τά μέσα ἐργασίας—ἡ γῆ, τά γεωργικά ἐργαλεῖα, τά ἐργαστήρια, τά χειροτεχνικά ἐργαλεῖα—ἦταν μέσα ἐργασίας τοῦ ξεχωριστοῦ ἀτόμου καί ἦταν ὑπολογισμένα μονάχα γιά ἀτομική χρήση καί ἐπομένως ὑποχρεωτικά ἦταν μικρά, νάνα, περιορισμένα. Μά γι' αὐτό καί ἀνήκαν κοινωνικά στόν ἴδιο τόν παραγωγό. Ὁ ἱστορικός ρόλος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί τοῦ φορέα του, τῆς ἀστι-

κτλ τάξης, ήταν άκριδώς νά συγκεντρώσει, νά μεγαλώσει και νά μετατρέψει στους σημερινούς ισχυρούς μοχλούς τής παραγωγής, αυτά τά κοματιαζόμενα, μικρά παραγωγικά μέσα. Πώς από τό XV αιώνα και δώ πραγματοποιήσε ιστορικά αυτό τό ρόλο στις τρεις βαθμίδες τής παραγωγής: τήν άπλή συνεργασία, τή μανιφακτούρα και τή μεγάλη βιομηχανία, τό περιέγραψε διεξοδικά ο Μάρξ στό 4ο μέρος του «Κεφαλαίου». 'Η άστική τάξη όμως, όπως αποδείχεται επίσης εκεί, δέ μπορούσε νά μετατρέψει εκείνα τά περιορισμένα μέσα παραγωγής σέ τεράστιες παραγωγικές δυνάμεις, χωρίς νά τά μετατρέψει από μέσα παραγωγής του ξεχωριστού άτομου σέ κοινωνικά μέσα παραγωγής, πού μπορούν νά χρησιμοποιηθούν μονάχα από ένα σύνολο ανθρώπων. Στή θέση του ροδανιού, του χειροκίνητου άργαλειού, του σφυριού του σιδερά, μπήκαν ή κλωστική μηχανή, ο μηχανικός άργαλιός, τό άτμοκίνητο σφυρί. Στή θέση του άτομικού έργαστηριου μπήκε τό έργοστάσιο πού έπιβάλλει τή συνεργασία εκατοντάδων και χιλιάδων έργατών. Και όπως τά μέσα παραγωγής, έτσι και ή ίδια ή παραγωγή μετατράπηκε από μιά σειρά μυνωμένες ένέργειες σέ μιά σειρά κοινωνικές πράξεις και τά προϊόντα από προϊόντα ξεχωριστών ατόμων σέ κοινωνικά προϊόντα. Τό νήμα, τό ύφαντό, τά μεταλλικά έμπορεύματα πού βγαίνουν τώρα από τό έργοστάσιο, ήταν τό προϊόν τής κοινής εργασίας πολλών έργατών πού έπρεπε νά περάσει διαδοχικά από τά χέρια τους προτού έτοιμασεί. Κανένας άπ' αυτούς δέ μπορούσε νά πεί: Αυτό τό έκανα έγώ, αυτό είναι δικό μου προϊόν.

Έκει όμως πού ή βασική μορφή τής παραγωγής είναι ο αυθόρμητος καταμερισμός τής εργασίας μέσα στην κοινωνία, πού γεννήθηκε βαθμιαία και χωρίς σχέδιο, εκεί ο καταμερισμός αυτός τής εργασίας δίνει στά προϊόντα τή μορφή των έμπορευμάτων, πού ή άμοιβαία τους ανταλλαγή, αγορά και πούληση, δίνει τή δυνατότητα στους ξεχωριστούς παραγωγούς νά ίκανοποιούν τίς πιά διαφορετικές ανάγκες τους. Κι αυτό γινόταν στό μεσαίωνα. 'Ο άγρότης λχ. πουλούσε γεωργικά προϊόντα στό χειροτέχνη και άγόραζε άπ' αυτόν χειροτεχνικά προϊόντα. Σ' αυτή λοιπόν τήν κοινωνία των άτομικών παραγωγών, των έμπορευματοπαραγωγών, τρύπωσε ο νέος τρόπος παραγωγής. Μέσα στόν αυθόρμητο, άσχεδίαστο καταμερισμό τής εργασίας, πού κυριαρχούσε σ' όλη τήν κοινωνία, έβαλε τον σχεδιασμό

νο καταμερισμό της εργασίας, όπως ήταν οργανωμένος στο ξεχωριστό εργοστάσιο. Πλάι στην παραγωγή των ατομικών μικρών παραγωγών εμφανίστηκε ή κοινωνική παραγωγή. Τα προϊόντα και των δυό πουλιούνταν στην ίδια αγορά, και επομένως τουλάχιστον στις ίδιες περίπου τιμές. Η σχεδιασμένη όμως οργάνωση ήταν ισχυρότερη από τον αυθόρμητο καταμερισμό της εργασίας. Τα εργοστάσια όπου εφαρμόζονταν ή κοινωνική εργασία παρήγαγαν κιό φτηνά τα προϊόντα τους από τους ατομικούς μικροπαραγωγούς. Η ατομική παραγωγή υπόκυπτε στον ένα τομέα ύστερα από τέν άλλο, ή κοινωνική παραγωγή επαναστατικοποιούσε υλόκληρο τόν παλιό τρόπο παραγωγής. Αυτός όμως ό επαναστατικός χαρακτήρας της παραγωγής έγινε τόσο λίγο αντιληπτός, πού ή κοινωνική παραγωγή αντίθετα εισήχθηκε σάν μέσο γιά τήν ένταση και τήν προώθηση της έμπορευματικής παραγωγής. Γεννήθηκε σέ άμεση σύνδεση μέ όρισμένους, προπάρχοντες πιά μοχλούς της παραγωγής και ανταλλαγής έμπορευμάτων: έμπορικό κεφάλαιο, χειροτεχνία, μισθωτή εργασία. Και επειδή ή κοινωνική παραγωγή έμφανίστηκε ή ίδια σάν μιά νέα μορφή έμπορευματικής παραγωγής, εξακολουθούσαν και γι' αυτήν νά διατηροδν έλη τους τήν ισχή οι μορφές ιδιοποίησης της έμπορευματικής παραγωγής.

Στήν έμπορευματική παραγωγή, όπως είχε αναπτυχθεί στό μεσαιώνα, δέ μπορούσε νά γεννηθεί καθέλου ζήτημα, σέ ποιόν έπρεπε νά άνήκει τό προϊόν της εργασίας. Ο ατομικός παραγωγός τό έφτιαχνε κανονικά από πρώτες ύλες πού άνίκαν σ' αυτόν και πού συχνά τις έφτιαχνε ό ίδιος, μέ δικά του μέσα εργασίας και μέ τή δουλιά των δικών του χειρών ή των χειρών της οικογένειάς του. Δέ χρειαζόταν καθέλου νά τό ιδιοποιηθεί ό ίδιος, άνηκε από τήν ίδια τή φύση του σ' αυτόν. Η ιδιοκτησία στό προϊόν στηριζόταν λοιπόν πάνω στή δικιά του δουλιά. Άκόμα και κει πού χρησιμοποιούνταν ξένη βοήθεια, ή βοήθεια αυτή έπαιζε κατά κανόνα δευτερεύοντα ρόλο και άμειβόταν συχνά έκτός από τό μισθό και μέ άλλη άποζημίωση: ό συντεχνιακός μαθητευόμενος και ό κάλφας εργάζονταν λιγότερο γιά τήν τροφή τους και γιά τό μισθό, και περισσότερο γιά νά εκπαιδευτοδν οι ίδιοι και ν' άποκτήσουν τήν ιδιότητα του μάστορα. Και τότε ήρθε ή συγκέντρωση των μέσων παραγωγής σέ μεγάλα εργαστήρια και μανιφακτούρες, ή μετατροπή τους σέ πραγματικά κοινωνικά μέσα παραγωγής. Τα κοι-

νωνικά όμως μέσα παραγωγής και προϊόντα τά χειρίζονταν όπως και προηγούμενα σαν να ήταν μέσα παραγωγής και προϊόντα ξεχωριστών ατόμων. "Αν έσομε τώρα ο κάτοχος των μέσων εργασίας ιδιοποιείται τό προϊόν γιατί ήταν κατά κανόνα δικό του προϊόν και ή ξένη βοήθητική εργασία αποτελούσε εξαίρεση, έτσι και τώρα ο κάτοχος των μέσων εργασίας εξακολουθούσε να ιδιοποιείται τό προϊόν, αν και δεν ήταν κιά δικό του προϊόν, αλλά αποκλειστικά προϊόν ξένης εργασίας. "Έτσι λοιπόν τά προϊόντα πού στό-έξης παράγονταν κοινωνικά δεν τά ιδιοποιούνταν εκείνοι πού πραγματικά είχαν βάλει σέ κίνηση τά μέσα παραγωγής και είχαν πραγματικά παραγάγει τά προϊόντα, αλλά ο κεφαλαιοκράτης. Τά μέσα παραγωγής και ή παραγωγή έγιναν στήν ουσία κοινωνικά, εξακολουθούν όμως να υπόκεινται σέ μία μορφή ιδιοποίησης, πού έχει σαν προϋπόθεση τήν άτομική παραγωγή ξεχωριστών παραγών, όπου ο καθένας κατέχει τό δικό του προϊόν και τό φέρνει στήν αγορά. "Ο τρόπος παραγωγής υποτάσσεται σ' αυτή τη μορφή ιδιοποίησης, μ' όλο πού καταργεί τήν προϋπόθεση αυτής της μορφής¹. Σ' αυτή τήν αντίφαση, πού δίνει στό νέο τρόπο παραγωγής τόν κεφαλαιοκρατικό του χαρακτήρα, βρίσκεται κιόλας σέ έμβρυώδεια μορφή όλη ή σύγκρουση της σύγχρονης εποχής. Κι όσο περισσότερο επικρατούσε ο νέος τρόπος παραγωγής σέ όλους τούς αποφασιστικούς τομείς της παραγωγής και σέ όλες τις χώρες πού παίζουν αποφασιστικό ρόλο στήν οικονομία, όσο περισσότερο ζετέπιζε τήν άτομική παραγωγή, ώπου να απομείνουν μερικά άσήμαντα υπολείματα της, τόσο πιά χτυπητά πρόβαλλε αναγκαστικά τό άσυμβίβαστο της κοινωνικής παραγωγής και της κεφαλαιοκρατικής ιδιοποίησης.

1 Αν χρειάζεται έδω να αναλυθεί ότι μ' όλο πού ή μορφή της ιδιοποίησης παραμένει ή ίδια, τό προτούς πού περιγράψαμε πιά πανω έπαναστατικοποιεί τό χαρακτήρα της ιδιοποίησης όχι λιγότερο από ότι τήν ίδια τήν παραγωγή. "Αν ιδιοποιούμαι έγώ τό δικό μου προϊόν ή τό προϊόν άλλων, πρόκειται φυσικά για δύο πολύ διαφορετικά είδη ιδιοποίησης. "Ας σημειωθεί παροδικά: ή μισθωτή εργασία, στήν όποία κρββαται κιόλας σαν σπέρμα όλος ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, είναι πολύ παλιά. Μονωμένη και σκόρπια όπληρχε αιώνας δλόκληρους πλιά στή θεολογία. Τό σπέρμα όμως μόρρεσε να έξελιχθεί σέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής μόνον όταν δημιουργήθηκαν οι άπαραίτητες ιστορικές προϋποθέσεις. (Σ η μ ε ι ω σ η τ ο υ " Ε ν γ κ ε λ ς).

Οι πρώτοι κεφαλαιοκράτες, όπως είδαμε, βρήκαν κιάλας έτοιμη τή μορφή τής μισθωτής εργασίας. Τή μισθωτή εργασία όμως σαν εξαίρεση, σαν δευτερεύουσα και βοηθητική απασχόληση, σαν μεταβατική κατάσταση. Ο εργάτης γις πού πήγαινε προσωρινά μεροκαματιάρης, είχε ένα-δύο δικά του στρέματα γης, απ' τά όποια μπορούσε νά ζήσει σέ ώρα ανάγκης. Οι συντεχνιακές διατάξεις φρόντιζαν ό σημερινός κάλφας νά γίνει ό αυριανός μάστορας. Όλα αυτά όμως άλλαξαν, μέλις τά μέσα παραγωγής μετατράπηκαν σέ κοινωνικά και συγκεντρώθηκαν στά χέρια κεφαλαιοκρατών. Τό μέσο παραγωγής καθώς και τό προϊόν τού μικρού ατομικού παραγωγού έχαναν ολοένα και περισσότερο τήν αξία τους και δέν τούμενε τίποτα άλλο, παρά νά πάσι νά δουλέψει μέ μισθό στόν κεφαλαιοκράτη. Η μισθωτή εργασία, πού ήταν προηγούμενα εξαίρεση και βοηθητική, έγινε κανόνας και βασική μορφή όλης τής παραγωγής. Από δευτερεύουσα απασχόληση τού εργάτη πού ήταν προηγούμενα, έγινε τώρα ή αποκλειστική απασχόλησή του. Ο προσωρινός μισθωτός εργάτης μετατρίπηκε σέ μισθωτό εργάτη γιά όλη του τή ζωή. Τό πλήθος τών ισέβιων μισθωτών εργατών αύξήθηκε τεράστια και μέ τήν ταυτόχρονη κατάρρευση τού φεουδαρχικού καθεστώτος, μέ τή διάλυση τής ακολουθίας τών φεουδαρχών αρχόντων, μέ τό διώξιμο αγροτών από τά νοικοκυριά τους κλπ. Έγινε ό χωρισμός ανάμεσα στά μέσα παραγωγής πού συγκεντρώθηκαν στά χέρια τών κεφαλαιοκρατών από τή μία, και στούς παραγωγούς από τήν άλλη, πού έφτασαν σέ σημείο νά μήν κατέχουν τίποτα άλλο, έκτός απέ τήν εργατική τους δύναμη. Η αντίφαση ανάμεσα στήν κοινωνική παραγωγή και στήν κεφαλαιοκρατική ιδιοποίηση έκδηλώνεται σαν αντίθεση ανάμεσα στό προλεταριάτο και στήν αστική τάξη.

Είδαμε ότι ό κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής τρύπωσε σέ μία κοινωνία έμπορευματοπαραγωγών, ατομικών παραγωγών, πού ή κοινωνική σύνδεσή τους γινόταν μέσω τής ανταλλαγής τών προϊόντων τους. Κάθε όμως κοινωνία πού βασίζεται στήν παραγωγή έμπορευμάτων έχει τό χαρακτηριστικό ότι οι παραγωγοί χάνουν τήν κυριαρχία πάνω στίς δικές τους κοινωνικές σχέσεις. Ο καθένας παράγει γιά τόν έαυτό του μέ τά μέσα παραγωγής πού έτυχε νά έχει και γιά τίς δικές του ανταλλαχτικές ανάγκες. Κανένας δέν ξέρει πόσα προϊόντα θαρ-

Θούν στην αγορά απ' αυτά που παρήγαγε και πόσα απ' αυτά χρειάζονται, κανένας δεν ξέρει αν τό δικό του ατομικό προϊόν θά συναντήσι μιά πραγματική ανάγκη, αν θά βγάλει τά έξοδά του ή αν γενικά θά μπορέσει νά τό πουλήσι. Στην κοινωνική παραγωγή, επικρατεί άναρχισ. 'Η έμπορευματική όμως παραγωγή, όπως και κάθε άλλη μορφή παραγωγής, έχει τούς ιδιαίτερους συμφυείς και άχώριστους απ' αυτήν νόμους της. Και οι νόμοι αυτοί επιβάλλονται παρά τήν άναρχία, μέσα σ' αυτή τήν άναρχία, μέσω αυτής της άναρχίας. 'Εκδηλώνονται μέ τή μοναδική μορφή της κοινωνικής σύνδεσης που εξακολουθεί νά παραμένει, δηλαδή μέ τήν ανταλλαγή, και επιβάλλονται στους ατομικούς παραγωγούς σαν όποχρεωτικοί νόμοι του συναγωνισμού. Οι νόμοι αυτοί είναι στην αρχή άγνωστοι στους ίδιους τούς παραγωγούς και πρέπει: νά ανακαλυφθούν απ' αυτούς σιγά-σιγά μέ μακρόχρονη πείρα. 'Επιβάλλονται λοιπόν δίχως τούς παραγωγούς και ενάντια στους παραγωγούς, σαν φυσικοί νόμοι της μορφής της παραγωγής τους που δρούνε τυφλά. Τό προϊόν έξουσιάζει τούς παραγωγούς.

Στή μεσαιωνική κοινωνία, ιδιαίτερα στους πρώτους αιώνας, ή παραγωγή ήταν προσανατολισμένη κυρίως στην αυτοκατανάλωση. 'Ικανοποιούσε πριν απ' όλα μονάχα τίς ανάγκες του παραγωγού και της οικόγενείας του. 'Εκει όμως όπου—όπως στην ύπαιθρο—όπληρχαν προσωπικές σχέσεις εξάρτησης, ή παραγωγή ικανοποιούσε επίσης και τίς ανάγκες του φεουδάρχη. 'Επομένως έδώ δεν γινόταν ανταλλαγή και τά προϊόντα δεν έπαιρναν τό χαρακτήρα έμπορευμάτων. 'Η οικόγένεια του αγρότη παρήγαγε σχεδόν όλα όσα χρειαζέταν, τά εργαλεία και τά ρούχα άκριβώς όπως και τά τρόφιμα. Και μονάχα όταν κατάφερε νά παρήγει ένα πλεόνασμα πάνω από τίς δικές της ανάγκες και πάνω από τήν εισφορά σέ είδος που ήταν όποχρεωμένη νά καταβάλλει στον άρχοντα φεουδάρχη, μένον τότε άρχισ νά παράγει και έμπορεύματα. Τό πλεόνασμα αυτό, όταν ριχνόταν στην κοινωνική κυκλοφορία, όταν προσφερόταν για πούληση, γινόταν έμπόρευμα. Βέβαια οι χειροτέχνες των πόλεων ήταν όποχρεωμένοι άμέσως, από τήν αρχή κιόλας νά παράγουν για τήν ανταλλαγή. Μά κι αυτοί κάλυπταν μέ τή δικιά τους τή δουλιιά τό μεγαλύτερο μέρος των ατομικών τους αναγκών. 'Ε'χαν περιβόλια και μικρά χωραφάκια, έστελναν τά ζώα τους για βροσκή στο δάσος της κοινότητας, που έκτός απ' αυτό τούς προμήθευε

καί τήν ξυλεία γιά τή δουλιά τους καί γιά τή θέρμανση, οί γυναίκες έκλωθαν λινάρι, μαλλί, κλπ. Μόλις τότε γεννιόταν ή παραγωγή μέ σκοπό τήν ανταλλαγή, ή έμπορευματική παραγωγή. 'Απ' αὐτοῦ πηγάζει ή περιορισμένη ανταλλαγή, ή περιορισμένη, άγρρά, ή σταθερότητα στέν τρεπο τής παραγωγής, ή τοπική, κλειστή οίκονομία σέ σχέση μέ τόν έξω κόσμο, ή συνένωση στό έσωτε- ρικό, ή Μάρκ (Μαρκ=κοινότητα)¹ στήν ύπαιθρο, ή συντεχνία στήν πόλη.

Μέ τήν επέκταση ἔμως τής έμπορευματικής παραγωγής καί ιδιαίτερα μέ τήν εμφάνιση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγής έμπαιναν πιό άνοιχτά καί πιό έντονα σέ ένέργεια οί ὡς τότε λαθάνοντες νόμοι τής έμπορευματικής παραγωγής. Οί παλιοί δεσμοί χαλάρωναν, οί παλιοί φραγμοί σπάζανε καί οί παραγωγοί μετατρέπονταν ὀλοένα καί περισσότερο σέ ξεχωριστοῦς, άνεξάρτητους, άτομικούς έμπορευματοπαραγωγούς. Βγήκε στήν επιφάνεια ή άναρχία τής κοινωνικής παραγωγής καί ὄξυνόταν ὅσο πήγαινε καί περισσότερο. Τό κύριο ἔμως ὄργανο μέ τό ὁποιο ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής δυνάμωσε αὐτή τήν άναρ- χία στήν κοινωνική παραγωγή, άποτελοῦσε τό άμεσα αντίθετο τής άναρχίας. Αὐτό τό ὄργανο ήταν ή αὐξανόμενη ὄργάνωση τής παραγωγής σάν κοινωνικής παραγωγής σέ κάθε ξεχωριστή παραγωγική επιχείρηση. Μέ τό μοχλό αὐτό ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής ἔβαζε τέλος στήν παλιά εἰρηνική σταθερότη- τα. 'Εκεῖ ὅπου ἔμπαινε σ' έναν βιομηχανικό κλάδο, δέν άνεχό- ταν πλάι του τίς παλιές μέθοδες παραγωγής. 'Εκεῖ ὅπου ὑπό- τασσε τή χειροτεχνία, κατάστρεφε τήν παλιά χειροτεχνία. Τό πεδίο τής εργασίας γινόταν πεδίο μάχης. Οί μεγάλες γεωγραφικές άνακαλύψεις καί οί άποικιοποιήσεις πού άκολούθησαν πολ- λαπλασίαζαν τήν περιογή κατανάλωσης καί επιτάχυναν τή με- τατροπή τής χειροτεχνίας σέ μανιφακτούρα. Δέν ἔξεπασε μο- νάχα ή πάλη άνάμεσα στούς τοπικούς χωριστούς παραγωγούς, μά καί οί τοπικές συγκρούσεις άναπτύχθηκαν μέ τή σειρά τους σέ ἔθνικούς άγῶνες, στούς έμπορικούς πολέμους τοῦ XVII καί XVIII αἰώνα. Τέλος ή μεγάλη βιομηχανία καί ή δημιουργία τής παγκόσμιας άγορᾶς ἔκαναν τόν άγῶνα αὐτόν παγκόσμιο καί τύ-

¹ Βλ. τό παραρτήμα στό τέλος. (Στ. μ. ε. (ωση τοῦ 'Εν γ κ ε λς). 'Ο 'Ενγκελς παραπέμπει ἐδῶ στήν πραγματεία του «'Η Μαρκ» («Die Mark»), πού δέν περιλαμβάνεται στήν έκδοσή μας (Στ. μ. Σόντ.).

δοσαν ταυτόχρονα μιάν άνήκουστη ένταση. Στήν πάλη ανάμεσα στους ξεχωριστούς κεφαλαιοκράτες, έπως και ανάμεσα σέ όλόκληρες βιομηχανίες και όλόκληρες χώρες αποφασιστικό γιά τήν ύπαρξη είναι ποιός διαθέτει εύνοιούς, φυσικούς ή δημιουργημένους άπ' αυτόν όρους παραγωγής. Αύτός πού ύποκύπτει παραμερίζεται: άμείλιχτα. Είναι ό δαρβινικός άγώνας γιά τήν ύπαρξη τού άτόμου, άγώνας πού μεταφέρθηκε μέ πολλαπλασιασμένη μανία άπό τή φύση στήν κοινωνία. 'Η φυσική κατάσταση τού ζώου έμφανίζεται σάν άποκορύφωμα τής ανθρώπινης εξέλιξης. 'Η αντίπαση ανάμεσα στήν κοινωνική παραγωγή και στήν κεφαλαιοκρατική ιδιοποίηση έκδηλώνεται λοιπόν σάν αντίθεση ανάμεσα στήν όργάνωση τής παραγωγής στα ξεχωριστά έργοστάσια και στήν άναρχία τής παραγωγής σ' όλη τήν κοινωνία.

Μέσα σ' αυτές τίς μορφές έκδήλωσης τής αντίθεσης, πού ένυπάρχει στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής έξαιτίας τής προέλευσής του, κινείται αυτός ό τρόπος παραγωγής και διαγράφει χωρίς διέξοδο «τό φαύλο κύκλο» πού είχε κιόλας άνακαλύψει σ' αυτόν ό Φουριέ. Πάντως αυτό πού δέ μπορούσε νά δει άκόμα ό Φουριέ στήν έποχή του είναι ότι ό κύκλος αυτός σιγά-σιγά στενεύει, δει ή κίνηση τής παραγωγής άποτελεί μάλλον μιά σπειροειδή γραμμή και ότι, όπως στήν κίνηση τών πλανητών, πρέπει νά καταλήξει σέ σύγκρουση μέ τό κέντρο. 'Η κινητήρια δύναμη τής κοινωνικής άναρχίας τής παραγωγής μετατρέπει: τή μεγάλη πλειοψηφία τών ανθρώπων όλο και περισσότερο σέ προλετάριους, και οι μάζες τών προλετάρων μέ τή σειρά τους, θά δάλουν τελικά τέρμα στήν άναρχία τής παραγωγής. 'Η ίδια ή κινητήρια δύναμη τής κοινωνικής άναρχίας στήν παραγωγή μετατρέπει τήν άπεριέριστη δυνατότητα τελειοποίησης τών μηχανών τής μεγάλης βιομηχανίας σέ ύποχρεωτική έπιταγή γιά τόν κάθε ξεχωριστό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, σέ έπιταγή πού τόν αναγκάζει νά τελειοποιεί όλοένα και περισσότερο τίς μηχανικές του έγκαταστάσεις επί ποινη, άφανισμοῦ. 'Η τελειοποίηση όμως τών μηχανικών έγκαταστάσεων κάνει παραπάνωσια μιά όρισμένη ποσότητα ανθρώπινης εργασίας. 'Αν ή είσαγωγή και ό πολλαπλασιασμός τών μηχανών σημαίνει ότι ξετοπίζονται εκατομμύρια χειροναχτικοί έργατες άπό λίγους έργάτες πού χειρίζονται μηχανές, ή τελειοποίηση τών μηχανών σημαίνει τό ξετόπισμα όλοένα και περισσότερων έργατών πού

χειρίζονται μηχανές και σέ τελευταία ανάλυση τή δημιουργία ενός μεγάλου αριθμού από διαθέσιμους μισθωτούς εργάτες πού ξεπερνᾶ τή μέση ανάγκη απασχόλησης από μέρους τοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι δημιουργεῖται ἕνας ἀληθινός βιομηχανικός ἐφεδρικός στρατός, ὅπως τόν εἶχα ὀνομάσει τό 1845¹, ἕνας στρατός διαθέσιμος γιά τίς περιόδους πού ἡ βιομηχανία ἐργάζεται μέ πλήρη ἀπόδοση, πού πετιέται ὅμως στούς δρόμους ἀπό τήν κρίση πού ἀκολουθεῖ ἀναγκαστικά, ὕστερα ἀπό τήν κάθε ἀνθιση. Αὐτός ὁ στρατός πού σέ ὅλες τίς περιόδους κρεμιέται σάν ἕνα βαρῖδ: δεμένο στά πόδια τῆς ἐργατικῆς τάξης στόν ἀγώνα της μέ τό κεφάλαιο γιά τήν ὑπαρξη ἀποτελεῖ ἕναν ρυθμιστή, γιά νά κρατᾶ τό μισθό τῆς ἐργασίας συνεχῶς στό χαμηλό ἐκείνο ἐπίπεδο πού ἀντιστοιχεῖ ἀνάγκης τοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τά λόγια τοῦ Μάρξ, οἱ μηχανές γίνονται: τό πιό ἰσχυρό ὄπλο τοῦ κεφαλαίου ἐναντία στήν ἐργατική τάξη, τό μέσο ἐργασίας ἀφαίρει διαρκῶς τά μέσα συντήρησης ἀπό τά χέρια τοῦ ἐργάτη, καί τό ἴδιο τό προϊόν τοῦ ἐργάτη μετατρέπεται σέ ὄργανο γιά τήν ὑποδούλωση τοῦ ἐργάτη. Ἔτσι ἡ ἐξοικονόμηση τῶν μέσων ἐργασίας εὐθύς ἐξαρχῆς μετατρέπεται ταυτόχρονα σέ ἀνελέητη σπατάλη τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί στήν καταλήστευση τῶν ὀμαλῶν ὄρων ἐργασίας. Ἔτσι οἱ μηχανές, τό πιό κολοσσιατο μέσο γιά τή συντόμωση τοῦ ἐργάσιμου χρόνου, μετατρέπεται στό πιό ἀλάνθαστο μέσο γιά νά μετατραπῆ ὅλος ὁ χρόνος ζωῆς τοῦ ἐργάτη καί τῆς οἰκογένειάς του σέ διαθέσιμο χρόνο, γιά νά ἀξιεθῆ ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι ἡ ὑπερεργασία τοῦ ἐνός τμήματος τῆς ἐργατικῆς τάξης γίνεται ἡ προδότηση γιά τήν πλήρη ἀνεργία τοῦ ἄλλου τμήματος τῆς ἐργατικῆς τάξης καί ἡ μεγάλη βιομηχανία, πού σ' ὅλη τή γήινη σφαῖρα κυνηγᾶ νά βρεῖ νέους καταναλωτές, περιορίζει στό σπῆτι της τήν κατανάλωση τῶν ἐργατικῶν μαζῶν σέ ἕνα κατώτατο ὄριο πείνας, ὑποσκάφτοντας ἔτσι τήν ἴδια, τή δικιά της ἐσωτερική ἀγορά. «Ὁ νόμος πού κρατᾶ πάντα τό σχετικό ὑπερπληθυσμό ἢ τόν βιομηχανικό ἐφεδρικό στρατό σέ ἰσοροπία μέ τήν ἔκταση καί τήν ἐνέργεια συσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, δένει τόν ἐργάτη πιό γερά στό κεφάλαιο ἀπ' ὅ,τι τά δεσμά τοῦ Ἡφαιστου δέσανε στό βράχο τόν Προμηθέα. Καθορίζει μιᾶ τέ-

¹ «Ἡ κατάσταση τῆς εργαζόμενης τάξης στήν Ἀγγλία», σελ. 109. (Σημείωση τοῦ Ἐνγκελς).

τια συσσώρευση της άθλιότητας, πού νά αντιστοιχεί στή συσσώρευση τού κεφαλαίου. Ἡ συσσώρευση πλούτου στόν ένα πειλο σημαίνει λοιπόν ταυτόχρονα συσσώρευση άθλιότητας, μέχθου δουλειάς, σκληριάς, άμάθειας, άποχτήνωσης και ήθιχού ξεπεσομού στόν αντίθετο πόλο, δηλαδή στήν πλευρά τής τάξης, πού παράγει τό ίδιο τό προτόν της μέ τή μορφή τού κεφαλαίου (Μάριε, «Κεφάλαιο», τόμ. Ι, σελ. 671). Τό νά περίμενε κανείς μιάν άλλη κατανομή τών προϊόντων από τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, είναι σάν νά ζητούσε τά ήλεκτρόδια μιάς ήλεκτρικής συστοιχίας, όταν συνδέονται μέ τή συστοιχία, νά μή διασπούν τό νερό και νά μήν παράγουν στό θετικό πόλο όξυγόνο και στόν άρνητικό ύδρογόνο.

Είδαμε πώς ή ικανότητα τελειοποίησης τών σύγχρονων μηχανών, πού άναπτύσσεται στόν άνώτατο βαθμό, μετατρέπεται, λόγω τής άναρχίας τής παραγωγής, σέ ύποχρεωτική έπιταγή πού ύποχρεώνει τόν κάθε ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη νά καλύτερεύει διαρκώς τίς μηχανικές του έγκαταστάσεις, και νά μεγαλώνει συνεχώς τήν παραγωγική τους δύναμη. Σέ μιά έξισου ύποχρεωτική έπιταγή μετατρέπεται γι' αυτόν και ή άπλή πραγματική δυνατότητα νά εύρύνει τίς διαστάσεις τής παραγωγής του. Ἡ γιγάντια δύναμη επέχτασης τής μεγάλης βιομηχανίας, πού μπροστά της ή δύναμη επέχτασης τών άερίων είναι σωστό παιδικό παιχνίδι, προβάλλει τώρα στά μάτια μας σάν μιά άνάγκη νά επέκταθει πειοτικά και ποσοτικά ή βιομηχανία, άνάγκη πού δέν ύπολογίζει κανέναν είδους αντίδραση Ἡ αντίδραση δημιουργείται από τήν κατανάλωση, τήν πούληση, τίς άγορές γιά τά προϊόντα τής μεγάλης βιομηχανίας. Ἡ ικανότητα όμως γιά διεύρυνση τών άγορών, είτε σέ έκταση είτε σέ ένταση, καθορίζεται από έντελώς άλλους νόμους, πού έπενεργοούν πολύ λιγότερο δραστικά. Ἡ επέχταση τών άγορών δέ μπορεί νά συμβαδίσει μέ τήν επέχταση τής παραγωγής Ἡ σύγκρουση γίνεται άναπόφευγη, και έπειδή δέ μπορεί νά δώσει λύση σ' αυτή τήν αντίφαση όσο καιρό δέν τινάζει στόν άέρα τόν ίδιο τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, γίνεται περιοδική. Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή γεννά έναν καινούργιο «φαύλο κύκλο».

Και πραγματικά, από τό 1825, όταν ξέσπασε ή πρώτη γενική κρίση, ξεχαρβαλώνεται περίπου μιά φορά κάθε δέκα χρόνια όλος ό βιομηχανικός και έμπορικός κόσμος, ή παραγωγή

και η ανταλλαγή όλων των πολιτισμένων λαών και των λίγο-πολύ βάρβαρων εξαρτημάτων τους. Το εμπόριο σταματά, οι αγορές είναι παραγεμισμένες, τα προϊόντα μένουν εκεί κατά μάζες και άπουλητα, τό μετρητό χρῆμα γίνεται άφαντο, η πίστωση διακρίπτεται, τά εργοστάσια σταματούν, οι εργαζόμενες μάζες στεροϋνται τά μέσα συντήρησης, γιατί παρήγαγαν πάρα πολλά μέσα συντήρησης, η μιά χρωκοπία ακολουθεί την άλλη, ο ένας αναγκαστικός πλειστηριασμός ακολουθεί τον άλλο. Χρόνια βασιτά η στασιμότητα, παραγωγικές δυνάμεις και προϊόντα κατασπαταλϋνται και καταστρέφονται κατά μάζες, ωσπου νά διοχευθοϋν επιτέλους οι συσσωρευμένες αυτές μάζες των εμπορευμάτων ύστερα από μικρή η μεγάλη ύποτίμησή τους και ωσπου νά ξαναμποϋν σιγά-σιγά σέ κίνηση η παραγωγή και η ανταλλαγή. Σιγά-σιγά ο αριθμός της κίνησης επιταχύνεται, τό βήμα γίνεται τροχάδην, τό βιομηχανικό τροχάδην μετατρέπεται σέ καλπασμό, και ο καλπασμός πάλι παραχωρεί τή θέση του σέ ένα άγαλλίνωτο άφηνίασμα ενός πραγματικού βιομηχανικού, εμπορικού, πιστωτικού και κερδοσκοπικού άγώνα δρόμου μετ' εμποδίων γιά νά ξαναπέσει επιτέλους, ύστερα από τά πιό παράτολμα άλματα, στην τάφρο της κρίσης. Και ύστερα πάλι άπ' τήν αρχή. Αυτό τον κύκλο τον ζήσαμε από τό 1825 πέντε φορές και τον ξαναζούμε κι αυτή τή στιγμή (1877) γιά εκτη φορά. Και ο χαρακτήρας αυτών των κρίσεων επδελώνεται τόσο καθαρά πού ο Φουριέ πέτυχε στό χαρακτηρισμό όλων των κρίσεων ονομάζοντας τήν πρώτη άπ' αυτές: *crise pléthorique*, κρίση πλθωρισμού.

Στίς κρίσεις ξεσπά βία η αντίφαση ανάμεσα στην κοινωνική παραγωγή και την κεφαλαιοκρατική ιδιοποίηση. Σταματά προσωρινά η κυκλοφορία των εμπορευμάτων. Το μέσο κυκλοφορίας, τό χρῆμα, γίνεται εμπόδιο της κυκλοφορίας. Όλοι οι νόμοι της εμπορευματικής παραγωγής και της εμπορευματικής κυκλοφορίας αναποδογυρίζονται. Η οικονομική σύγκρουση έφτασε τό άποκορύφωμά της: ο τρόπος της παραγωγής έξεγερεται ενάντια στον τρόπο ανταλλαγής.

Τό γεγονός ότι η κοινωνική όργάνωση της παραγωγής μέσα στο εργοστάσιο έξελίχθηκε σέ σημείο πού νά γίνει άσυμβίβαστη με την άναρχία της παραγωγής πού ύπάρχει πλάι και πάνω άπ' αυτήν, τό γεγονός αυτό γίνεται χειροπιαστό και γιά τούς ίδιους τούς κεφαλαιοκράτες με τή βίαιη συγκέντρωση των

κεφαλαιών, πού συντελείται στο διάστημα τών κρίσεων μέ τήν καταστροφή πολλών μεγάλων και ακόμα περισσότερων μικρών κεφαλαιοκρατών. Όλος ο μηχανισμός του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής παραλείπει κάτω από τήν πίεση τών παραγωγικών δυνάμεων πού δημιουργήθηκαν απ' αυτόν. Δέ μπορεί νά μετατρέψει σε κεφάλαιο όλη αυτή τή μάζα τών μέσων παραγωγής. Μένουν άχρησιμοποίητα, και γι' αυτό άκριβώς είναι ύποχρεωμένος νά μένει άχρησιμοποίητος και ο βιομηχανικός έφεδρικός στρατός. Μέσα παραγωγής, μέσα συντήρησης, διαθέσιμοι εργάτες, όλα τά στοιχεία τής παραγωγής και του γενικού πλούτου υπάρχουν σε άφθονία. Μά «ή άφθονία γίνεται πηγή δυστυχίας και στέρησης» (Φουριέ), γιατί Ισα-Ισα αυτό είναι πού έμποδίζει τή μετατροπή τών μέσων παραγωγής και συντήρησης σε κεφάλαιο. Γιατί στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία τά μέσα τής παραγωγής δέ μπορούν νά μπουν σε δράση άλλιώς παρά άρου προηγούμενα μετατραπούν σε κεφάλαιο, σε μέσα για τήν έκμετάλλευση τής ανθρώπινης εργατικής δύναμης. Η ανάγκη νά πάρουν τά μέσα παραγωγής και συντήρησης τήν ιδιότητα του κεφαλαίου στέκεται σάν φάντασμα άνάμεσα σ' αυτό και στους εργάτες. Η ανάγκη αυτή μονάχα έμποδίζει νά συνενωθούν οι έμπράγματοι και οι προσωπικοί μοχλοι τής παραγωγής. Αυτή μονάχα άπαγορεύει στα μέσα παραγωγής νά λειτουργήσουν και στους εργάτες νά εργασθούν και νά ζήσουν. Από τή μιá λοιπόν ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής πιάνεται επ' αυτοφώρω ότι είναι άνίκανος νά διευθύνει παραπέρα τις παραγωγικές δυνάμεις. Από τήν άλλη αυτές οι ίδιες οι παραγωγικές δυνάμεις πιέζουν μέ αύξανόμενη δύναμη για νά λυθεί αυτή ή αντίφαση, για νά άπολυτρωθούν οι παραγωγικές δυνάμεις από τήν ιδιότητα του κεφαλαίου, για νά άναγνωριστει παραγωγικά ο χαρακτήρας τους σάν κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων.

Αυτή ή αντίσταση τών τεράστια αναπτυσσόμενων παραγωγικών δυνάμεων ενάντια στον κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τους, αυτή ή αύξανόμενη ανάγκη νά άναγνωριστει ή κοινωνική τους φύση, ύποχρεώνει και τήν τάξη ακόμα τών κεφαλαιοκρατών νά τις μεταχειρίζεται σάν κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις, όσο είναι αυτό γενικά δυνατό μέσα στις συνθήκες του κεφαλαίου. Τόσο ή περίοδος του βιομηχανικού πυρετού μέ τήν άπερίοριστη εξόγκωση τών πιστώσεων, όσο κι ή ίδια ή κρίση μέ τήν κατάρρευση

μεγάλων κεφαλαιοκρατικῶν ἐπιχειρήσεων, ὁδηγοῦν σέ τέτια μορφή, κοινωνικοποίησης μεγάλων μαζῶν ἀπό τά μέσα τῆς παραγωγῆς, πού τή συναντοῦμε στίς διάφορες μετοχικές ἐταιρίες. Μερικά ἀπ' αὐτά τά μέσα παραγωγῆς καί ἐπικοινωνίας, ὅπως λογογράφη οἱ σιδηρόδρομοι, εἶναι μιά καί ξαρχῆς τόσο κολοσσιαία, πού ἀποκλείουν κάθε ἄλλη μορφή κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης. Σέ μίαν ὀρισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης δέν ἐπαρκεῖ πιά οὔτε καί αὐτή ἡ μορφή. Οἱ μεγάλοι παραγωγοί τοῦ ἴδιου βιομηχανικοῦ κλάδου σέ μιά χώρα συνενώνονται σέ ἓνα «τράστ», σέ μίαν ἔνωση, μέ σκοπό τή ρύθμιση τῆς παραγωγῆς. Καθορίζουν τό συνολικό ποσό πού πρέπει νά παραχθεῖ, τό κατανέμουν μεταξὺ τους καί ἐπιβάλλουν ἔτσι τήν τιμὴ πούλησης πού καθορίζεται ἀπό πρὶν. Καί ἐπειδὴ τά τράστ αὐτοῦ τοῦ εἴδους διαλύονται συνηθῶς μέ τίς πρῶτες ἀναδουλιές, ὁδηγοῦν ἔτσι σέ μίαν ἀκόμα πιό συγκεντρωμένη κοινωνικοποίηση. *Ὀλος ὁ βιομηχανικός κλάδος μετατρέπεται σέ μιά μοναδική μεγάλη μετοχικὴ ἐταιρία, ὁ ἐσωτερικός συναγωνισμός παραχωρεῖ τή θέση του στό ἐσωτερικό μονοπώλιο αὐτῆς τῆς μοναδικῆς ἐταιρίας. Αὐτό ἐγένετο λχ. τὸ 1890 μέ τήν ἀγγλικὴ παραγωγή ποτάσας, πού σήμερα, ὕστερα ἀπὸ τή συγχώνευση 48 μεγάλων ἐργοστασίων, πέρασε στά χέρια μιᾶς μοναδικῆς, μέ ἐνιά διαεύθυνση ἐταιρίας μέ κεφάλαια 120 ἑκατομμύρια μάρκα.

Στά τράστ ὁ ἐλεύθερος συναγωνισμός μετατρέπεται σέ μονοπώλιο, καί ἡ ἀσχεδίαστη παραγωγή τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας συνθηκολογεῖ μπροστὰ στή σχεδιαζομένη παραγωγή τῆς ἐπερχόμενης σοσιαλιστικῆς κοινωνίας. Αὐτὸ γίνεται βέβαια στήν ἀρχὴ γιὰ νά ὠφεληθοῦν καί νά κερδίζουν οἱ κεφαλαιοκράτες. Ἐδῶ ὅμως ἡ ἐκμετάλλευση γίνεται τόσο χειροπιαστή, πού πρέπει νά καταρῶζει. Κανένας λαός δέν θά δεχόταν γιὰ πολὺν καιρὸ μιά παραγωγή πού τή διευθύνουν τά τράστ, δὲ θά δεχόταν μιά τόσο ἀπροκάλυπτη ἐκμετάλλευση τοῦ συνόλου τῆς κοινωνίας ἀπὸ μιά μικρὴ σπεῖρα πού ζεῖ ἀπὸ τὸ κόψιμο κουπονιῶν.

*Ἔτσι ἢ ἄλλωῶς, μέ τράστ ἢ χωρὶς τράστ, τὸ κράτος σάν ἐπίσημος ἐκπρῶσωπος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας, θά ὑποχρεωθεῖ τελικὰ νά ἀνצלᾷ τὴν διεύθυνση τῆς παραγωγῆς¹.

¹ Δέγω θά ὑποχρεωθεῖ, γιατί μοναχὰ στὴν περίπτωση πού τὰ μέσα παραγωγῆς καί ἐπικοινωνίας μέ τὴν ἀνάπτυξή τους θὰ ξεπερασοῦν πρᾶγματι καὶ τὴ δυνατότητα νὰ διευθύνονται ἀπὸ μετοχικὴς ἐταιρίες, δταν δηλαδὴ θά γίνετ οἱ κ'ονομικὰ ἀναπότρεπτη ἡ κρατικοποίησή τους.

Αυτή η ανάγκη της μετατροπής σε κρατική ιδιοκτησία προβάλλει πρώτα στα μεγάλα μέσα επικοινωνίας: στα ταχυδρομεία, στον τηλεγράφο, στους σιδηρόδρομους.

"Αν οι κρίσεις αποκάλυψαν τήν ανικανότητα της κεφαλαιοκρατίας να διευθύνει παραπέρα τις σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις, η μετατροπή των μεγάλων παραγωγικών επιχειρήσεων και μέσων επικοινωνίας σε μετοχικές εταιρίες, σέ τράστ και κρατική ιδιοκτησία, δείχνει ότι είναι περιττή η άστική τάξη γι' αυτόν τό σκοπό. "Όλες οι κοινωνικές λειτουργίες του κεφαλαιοκράτη γίνονται τώρα από έμμισθους δπαλλήλους. "Ο κεφαλαιοκράτης δέν έχει πιά καμιά άλλη κοινωνική δράση, έκτός από τό να τσεπώνει τά εισοδήματα, να κόβει τά κουπόνια και να παίζει στό χρηματιστήριο, όπου οι διάφοροι κεφαλαιοκράτες αφαιρούν ό ένας από τόν άλλο τά κεφάλαιά τους. "Αν ό κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής ξετόπιζε πρώτα τούς έργάτες, τώρα ξετοπίζει και τούς κεφαλαιοκράτες και τούς στέλνει, ακριβώς όπως και τούς έργάτες, στον πλεονάζοντα πληθυσμό,

μονάχα τότε η κρατικοποίηση αυτή θα είναι μια οικονομική πρόοδος, ένα άκόμα βήμα στο δρόμο για να πάρει η ίδια η κοινωνία στην κατοχή της όλες τις παραγωγικές δυνάμεις, ακόμα κι άν τήν κρατικοποίηση αυτή τήν κάνει τό σημερινό κράτος. Τελευταία όμως, από τότε που ό Βίσμαρκ άρχισε τις κρατικοποιήσεις, έμφανίστηκε ένας ψευδοσοσιαλισμός που έδω και κει μαλιστα εκφυλλίστηκε σε θεληματικό λακεδιισμό και που ανακηρύσσει ούτε λίγο ούτε πολύ σαν σοσιαλιστική κá θε κρατικοποίηση, ακόμα και τήν κρατικοποίηση που κάνει ό Βίσμαρκ. "Αν η κρατικοποίηση του καπνού ήταν σοσιαλιστική, τότε και ό Ναπολέοντας και ό Μέτερνιχ θα κατατογίζονταν αναμφίβολα στους ιδρυτές του σοσιαλισμού. "Αν τό βελγικό κράτος γιά δλότελα συνηθισμένους πολιτικούς και δημοσιονομικούς λόγους κατασχεάσε τό ίδιο τις κόνιες σιδηροδρομικές του γραμμές, άν ό Βίσμαρκ κρατικοποίησε χωρίς καμιά οικονομική ανάγκη τις κόνιες σιδηροδρομικές γραμμές της Πρωσίας, μόνο και μόνο γιά να μπορεί να τις οργανώσει και να τις χρησιμοποιεί καλύτερα σε περίπτωση πολέμου, γιά να κάνει τούς σιδηροδρομικούς κοκαδια ψηφοφόρων γιά τήν κυβέρνηση και κυρίως γιά να δημιουργήσει μια καινούρια πηγή εσόδων ανεξάρτητα από τις αποφάσεις του κοινοβουλίου—δλα αυτά δέν αποτελούν σε καμιά περίπτωση άμεσα η έμμεσα, ουνεϊδητά η άουνεϊδητά βήματα προς τό σοσιαλισμό. "Αν ήταν έτσι τότε θάταν σοσιαλιστικοί θεομοί και η βασιλική εταιρία του θαλάσσιου έμπορίου, η βασιλική μανιφαντοβρα πορσελάνης και ακόμα τό ραφείο του λόχου στο στρατό, η ακόμα και η κρατικοποίηση των οικων άνοχής, που τήν είχε προτείνει μ' δλη τή σοβαρότητα καποιος καταργάρης στα 1830-1840, τόν καιρό της βασιλείας του Φρειδερίκου-Γουλιέλμου III. (Σημείωση του Έντγκελς).

ἔστω κι ἂν δέν τούς στέλνει μιά καί ἐξαργῆς στό βιομηχανικό ἐφεδρικό στρατό.

Μιά τήν κεφαλαιοκρατική ιδιότητα τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων δέν τήν καταργεῖ οὔτε ἡ μετατροπή τους σέ μετοχικές ἐταιρίες καί τράστ, οὔτε ἡ μετατροπή τους σέ κρατική ιδιοκτησία. Γιά τίς μετοχικές ἐταιρίες καί τά τράστ αὐτό εἶναι ὀλοφάνερο. Καί τό σύγχρονο κρατος πάλι, εἶναι ἀπλῶς ἡ ὀργάνωση πού δημιουργεῖ ἡ ἀστική κοινωνία γιά νά διατηρήσει τούς γενικούς ἐξωτερικούς ὄρους τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀπό τίς ἐπιβουλές τόσο τῶν ἐργατῶν ὅσο καί τῶν ξεχωριστῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ὅποιαδήποτε κι ἂν εἶναι ἡ μορφή του, τό σύγχρονο κράτος ἀποτελεῖ οὐσιαστικά μιά κεφαλαιοκρατική μηχανή, ἕνα κρῖτος τῶν κεφαλαιοκρατῶν, τόν ιδεώδη συνολικό κεφαλαιοκράτη. Ὅσο περισσότερες παραγωγικές δυνάμεις θά παίρνει στήν ιδιοκτησία του, τόσο περισσότερο θά γίνεται πραγματικός συνολικός κεφαλαιοκράτης, τόσο περισσότερους πολίτες θά ἐκμεταλλεύεται. Οἱ ἐργάτες παραμένουν μισθωτοί ἐργάτες, προλετάριοι. Οἱ κεφαλαιοκρατικές σχέσεις δέν καταργοῦνται, ἀλλά ἀνίθετα ὑξίζονται στά ἔσχατα, στό κατακόρυφο. Στό κατακόρυφο ἕμως, μετατρέπονται. Ἡ κρατική ιδιοκτησία στίς παραγωγικές δυνάμεις δέν σημαίνει λύση τῆς σύγκρουσης, κρῖβει ὁμως μέσζ τῆς τό καθαυτό μέσο, τῆ δυνατότητα τῆς λύσης.

Ἡ λύση αὐτή μπορεῖ νά εἶναι μονάχα μιά, ὅτι θ' ἀναγνωριστεῖ στήν πράξη ἡ κοινωνική φύση τῶν σύγχρονων παραγωγικῶν δυνάμεων, ὅτι δηλαδή οἱ τρόποι παραγωγῆς, ιδιοποίησης καί ἀνταλλαγῆς θά ἐναρμονιστοῦν μέ τόν κοινωνικό χαρακτήρα τῶν μέσων παραγωγῆς. Κι αὐτό μπορεῖ νά γίνει μονάχα μέ τό γεγονός ἔτι ἡ κοινωνία θά πάρει ἀνοιχτά καί ἄμεσα στήν κατοχή τῆς τίς παραγωγικές δυνάμεις πού ἀναπτύχθηκαν τόσο, ὥστε δέν ἀνέχονται ἄλλη διεύθυνση ἐκτός ἀπό τῆ διεύθυνση τῆς κοινωνίας. Ἔτσι ὁ κοινωνικός χαρακτήρας τῶν μέσων παραγωγῆς καί τῶν προϊόντων, πού στρέφεται σήμερα ἐνάντια στους ἴδιους τούς παραγωγούς, κλονίζει περιοδικά τόν τρόπο παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς καί ἐπιβάλλεται μόνο σάν φυσικός νόμος, πού ἐρᾷ τυφλά, βίαια καί μέ καταστροφές—αὐτός ὁ κοινωνικός χαρακτήρας θά χρησιμοποιηθεῖ ὀλότρωλα συνειδητά ἀπό τούς παραγωγούς καί θά μετατραπεί ἀπό αἷτιο ἀναταραχῆς καί

περιοδικών καταρβύσεων στον πιο ισχυρό μοχλό της ίδιας της παραγωγής.

Οι κοινωνικές δυνάμεις, όσο δέν τις γνωρίζουμε και δέν τις όπολογίζουμε, ένεργούν άκριβώς όπως και οι φυσικές δυνάμεις: τυφλά, βίαια, μέ καταστροφές. Όταν όμως τις έχουμε πιά γνωρίσει, όταν έχουμε κατανοήσει τή δράση τους, τις κατευθύνσεις τους, τά άποτελέσματά τους, τότε εξαρτάται μονάχα από μάρ νά τις όποτάσσουμε όλο και περισσότερο στή θέλησή μας και νά πετυχαίνουμε μέ τή βοήθειά τους τούς σκοπούς μας. Κι αυτό ίσχύει ιδιαίτερα γιά τις σημερινές τεράστιες παραγωγικές δυνάμεις. Όσο άρνιόμαστε επίμονα νά κατανοήσουμε τή φύση και τό χαρακτήρα τους — και ό κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και οι όπερασπιστές του άντιστέκονται σ' αυτή τήν κατανόηση — τόσο οι δυνάμεις αυτές ένεργούν παρά τή θέλησή μας, ενάντια σέ μάρ, τόσο μάρ έξουσιάζουν, όπως τό περιγράψαμε αναλυτικά. Μόλις όμως κατανοηθεί ή φύση τους, μπορούν στά χέρια των συνασπισμένων παραγωγών νά μετατραπούν από δαιμονικοί κυρίαρχοι σέ όπάκουους όπηρέτες. Είναι όπως ή διαφορά άνάμεσα στήν καταστροφική δύναμη του ήλεκτρισμού μέ τή μορφή του κεραυνού τήν ώρα της καταιγίδας και στον δεσμευμένο ήλεκτρισμό του τηλεγράφου και του φωτεινού τέξου. Όπως ή διαφορά άνάμεσα στήν πυρκαϊά και στή φωτιά πού έξυπηρετεί τόν άνθρωπο. Όταν τις σημερινές παραγωγικές δυνάμεις τις μεταχειριστόμε σύμφωνα μέ τή φύση τους πού τήν έχουμε επιτέλους γνωρίσει, τή θέση της κοινωνικής άναρχίας στήν παραγωγή τήν παίρνει ή κοινωνικά σχεδιασμένη ρύθμιση της παραγωγής σύμφωνα μέ τις άνάγκες τόσο όλόκληρης της κοινωνίας όσο και του κάθε μέλους της. Έτσι ό κεφαλαιοκρατικός τρόπος ιδιοποίησης, όπου τό προϊόν όποδουλώνει πρώτα τόν παραγωγό έπειτα όμως και τόν ίδιο τόν σφετεριστή του, ό άντικατασταθεί μέ τόν τρόπο εκείνο ιδιοποίησης των προτόντων πού στηρίζεται στήν ίδια τή φύση των σύγχρονων μέσων παραγωγής: από τή μιά μεριά στήν άμεση κοινωνική ιδιοποίηση σάν μέσο διατήρησης και διεύρυνσης της παραγωγής, και από τήν άλλη στήν άμεση άτομική ιδιοποίηση σάν μέσο ζωής και άπόλαυσης.

Ό κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, μετατρέποντας όλο και περισσότερο τή μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού σέ προλετάριους δημιουργεί τή δύναμη εκείνη, πού όποχρεώνεται νά κάνει αυτή τήν άνατροπή, αν δέν θέλει νά άφανιστεί. Ό καπιταλι-

σμός πιέζοντας όλο και περισσότερο προς τή μετατροπή τών μεγάλων κοινωνικοποιημένων μέσων παραγωγής σέ κρατική ιδιοχτησία, δείχνει μόνος του τό δρόμο γιά τήν πραγμάτωση τής ανατροπής. Τό προλεταριάτο παίρνει τήν κρατική ή έξουσία και μετατρέπει τά μέσα παραγωγής πρώτα σέ κρατική ιδιοχτησία. Έτσι όμως καταργεί τόν ίδιο τόν έαυτό του σάν προλεταριάτο, έτσι καταργεί όλες τις ταξικές διαφορές και αντιθέσεις και μαζί τους και τό κράτος σάν κράτος. Ή ως τά τώρα κοινωνία πού κινείται μέσα σέ ταξικές αντιθέσεις χρειαζόταν τό κράτος, δηλ. μιάν οργάνωση τής κάθε φορά έκμεταλλευτικής τάξης γιά τή διατήρηση τών έξωτερικών τής όρων παραγωγής, έπομένως κυρίως γιά τή βίαιη συγκράτηση τής έκμεταλλευόμενης τάξης μέσα στους όρους καταπίεσης πού καθορίζονται από τόν δοσμένο τρόπο παραγωγής (δουλεία, δουλοπαροικία ή φεουδαρχία, μισθωτή εργασία). Τό κράτος ήταν ό επίσημος εκπρόσωπος όλης τής κοινωνίας, ή συνένωσή τής σ' ένα όρατό σώμα, ήταν όμως τέτιο έφόσον ήταν κράτος τής τάξης ήκείνης, πού γιά τήν έποχή τής έκπροσωπούσε όλη τήν κοινωνία: στήν αρχαιότητα κρίτος τών δουλοχτητών πολιτών, στό μεσζίωνα τών φεουδαρχών αρχόντων, στήν έποχή μας τής αστικής τάξης. Όταν επιτέλους τό κράτος γίνεται πραγματικά εκπρόσωπος όλης τής κοινωνίας, τότε μόνο του κάνει τόν έαυτό του περιττό. Από τή στιγμή πού δέ θά υπάρχουν πιά κοινωνικές τάξεις πού νά χρειάζεται νά τις κρατάς σέ καταπίεση, από τή στιγμή πού μαζί μέ τήν ταξική κυριαρχία και τόν άγώνα γιά τήν ύπαρξη πού στηρίζεται στήν ως τά τώρα άναρχία τής παραγωγής θά παρμεριστούν και οι συγκρούσεις και τά έκτροπα πού πηγάζουν απ' αυτό τόν άγώνα, από τή στιγμή αυτή δέ θά ύπάρχει τί νά καταπιέζεται, πράγμα πού έκανε άναγκαία μιάν ιδιαίτερη δύναμη καταπίεσης, τό κράτος. Ή πρώτη πράξη, πού τό κράτος προβάλλει: πραγματικά σάν εκπρόσωπος όλάνης τής κοινωνίας—ή πράξη πού παίρνει στήν κατοχή του τά μέσα παραγωγής σι' όνομα τής κοινωνίας—είναι ταυτόχρονα και ή τελευταία αυτότελής πράξη του σάν κράτος. Ή επέμβαση μιας κρατικής έξουσίας σίς κοινωνικές σχέσεις θά γίνεται περιττή στόν ένα τομέα ύστερα από τόν άλλο και από μόνη τής τότε άποκοιμείται. Στή θέση τής διακυβέρνησης προσώπων μπαίνει ή διαχείρηση πραγμάτων και ή διεύθυνση παραγωγικών λειτουργιών. Τό κράτος δέν «καταργεί-

ται», άπονεκρώνεται. Μέ βάση αυτά πρέπει να εκτιμηθεί ή φράση για τό «ελεύθερο λαϊκό κράτος», δηλαδή τόσο από τήν άποψη τής προσωρινής προπαγανδιστικής δικαιολόγησής της, όσο και από τήν άποψη τής όριστικής έπιστημονικής της ανεπάρκειας. Μέ βάση αυτά πρέπει να εκτιμήσουμε τό αίτημα τών λεγόμενων άναρχικών ότι τό κράτος πρέπει να καταργηθεί από τή μιά μέρα στην άλλη.

Άπό τότε πού έμφανίστηκε στην Ιστορική σκηνή ό κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, μονωμένα πρόσωπα ή και όλόκληρες αίρέσεις συχνά φαντάζονταν λίγο-πολύ θολά σαν μελλοντικό ιδεώδες τό πέρασμα στην κατοχή τής κοινωνίας όλων τών μέσων παραγωγής. Όμως αυτό θά γίνει πορετό, θά γίνει: Ιστορική ανάγκη μονάχα όταν θά υπάρχουν οι πραγματικοί όροι τής πραγμάτωσής του. Τό πέρασμα αυτό, όπως και κάθε άλλη κοινωνική πρόοδος, μπορεί να γίνει όχι μέ τήν κατανόηση ότι ή ύπαρξη τών τάξεων αντιφάσκει στη δικαιοσύνη, τήν ισότητα κτλ., όχι μέ τήν άπλή έπιθυμία τής κατάργησης τών τάξεων, αλλά μέ όρισμένους νέους οικονομικούς όρους. Η διάσπαση τής κοινωνίας σε μιά έκμεταλλευτική και μιά εκμεταλλεύομενη τάξη, σε μιά κυρίαρχη και σε μιά καταπιεζόμενη τάξη ήταν ή άπαραίτητη συνέπεια τής προηγούμενης χαμηλής ανάπτυξης τής παραγωγής. Όσο ή συνολική κοινωνική εργασία αποδίδει μονάχα ένα έσοδο, πού μόλις ξεπερνά ότι είναι άπαραίτητο για τήν πενιχρή ύπαρξη όλων, όσο λοιπόν ή εργασία άπαρχει όλον ή σχεδόν όλον τόν καιρό τής μεγάλης πλειοψηφίας τών μελών τής κοινωνίας, τόσο ή κοινωνία αυτή χωρίζεται άναγκαστικά σε τάξεις. Πλάι στη μεγάλη πλειοψηφία, πού είναι αποκλειστικά άγγαρευμένη στη δουλιά, σχηματίζεται μιά τάξη άπαλλαγμένη από τήν άμεση παραγωγική εργασία, πού φροντίζει για τίς κοινές ύποθέσεις τής κοινωνίας: διεύθυνση τής εργασίας, κρατικές ύποθέσεις, δικαιοσύνη, έπιστήμες, τέχνες κτλ. Στη βάση λοιπόν τού ταξικού χωρισμού βρίσκεται ό νόμος τού καταμερισμού τής εργασίας. Τό γεγονός αυτό όμως δέν έμποδίζει καθόλου ό χωρισμός σε τάξεις να επιβάλλεται μέ τή βία και τή ληστεία, μέ τήν κατεργαρία και τήν άπάτη και δέν έμπόδιζε καθόλου τίς κυρίαρχες τάξεις, όταν μιά φορά βρέθηκαν στην έξουσία, να στερεώσουν τήν κυριαρχία τους σε βάρος τής εργαζόμενης τάξης και να μετατρέψουν τή διεύθυνση τής κοινωνίας σε αύξημένη εκμετάλλευση τών μαζών.

"Αν όμως γι' αυτό δικαιολογείται κάπως ιστορικά ο χωρισμός σε τάξεις, δικαιολογείται ωστόσο μονάχα γιά όρισμένο χρονικό διάστημα, γιά όρισμένες κοινωνικές συνθήκες. Στηριζόταν στην ανεπάρκεια τής παραγωγής και θά σαρωθεί μέ τό ολοκληρωτικό ξετύλιγμα τών σύγχρονων παραγωγικών δυνάμεων. Και πραγματικά, ή κατάργηση τών κοινωνικών τάξεων προϋποθέτει μιάν ιστορική βαθμίδα ανάπτυξης όπου θάχει γίνει αναχρονισμός, θάχει ξεπεραστεί όχι μονάχα ή ύπαρξη αúτης ή εκείνης τής καθορισμένης κυρίαρχης τάξης, μά τής κυρίαρχης τάξης γενικά, δηλαδή τοῦ ίδιου τοῦ χωρισμοῦ σε τάξεις. Ἡ κατάργηση λοιπόν τών τάξεων προϋποθέτει ένα τέτιο ψηλό επίπεδο τής παραγωγής, όπου ή ιδιοποίηση τών μέσων παραγωγής και τών προϊόντων και μαζί τους τής πολιτικής εξουσίας, τοῦ μονοπωλίου τής μόρφωσης και τής πνευματικής διεύθυνσης από μιά ιδιαίτερη κοινωνική τάξη δέ θάχει γίνει μονάχα περιττή, αλλά θάχει γίνει και οικονομικό, πολιτικό και πνευματικό έμπέδιο τής εξέλιξης. Τό σημείο αυτό τέχουμε φτάσει. "Αν ή πολιτική και ή πνευματική χρεωκοπία τής αστικής τάξης δέν αποτελεί μυστικό εἶτε και γι' αúτη τήν ίδια, ή οικονομική της χρεωκοπία επαναλαμβάνεται κανονικά κάθε δέκα χρόνια. Σε κάθε κρίση ή κοινωνία πιέγεται κάτω από τό βάρος τών δικών της παραγωγικών δυνάμεων και προϊόντων πού δέ μπορεί νά τά χρησιμοποιήσει και στέκεται αντίμορφη μπρός στην παράλογη αντίφαση, ότι οι παραγωγοί δέ μπορούν νά καταναλώσουν γιατί δέν υπάρχουν άρκετοί καταναλωτές. Ἡ δύναμη επέχτασης τών μέσων παραγωγής σπάει τά δεσμά πού τής έβαλε ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Ἡ άπελευθέρωση τών μέσων παραγωγής από τά δεσμά αúτά άποσει τή μόνη προϋπόθεση γιά μιάν άδιάκοπη όλο και έπιταχυνόμενη ανάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων, και έπομένως γιά μιάν πραχτικά άπεριόριστη αύξηση τής ίδιας τής παραγωγής. Αυτό όμως δέ φτάνει. Ἡ κοινωνική ιδιοποίηση τών μέσων παραγωγής δέν παραμερίζει μονάχα τά σημερινά τεχνητά έμπέδια τής παραγωγής, αλλά και τήν άμεση σπατάλη και καταστροφή τών παραγωγικών δυνάμεων και τών προϊόντων πού αναπόφευγα συνοδεύει σήμερα τήν παραγωγή και φτάνει στο άποκορύφωμά της στις κρίσεις. Ακόμα ή κοινωνική ιδιοποίηση άπελευθερώνει και βάζει στην διάθεση τής όλότητας όλοκληρη μάζα από μέσα παραγωγής και προϊόντα, μέ τήν κατάργηση τής παράλογης σπα-

τάλης σέ ελδη πολυτελείας από τή σημερινή κυριαρχη τάξη και τούς πολιτικούς εκπροσώπους της. Η δυνατότητα νά έξασφαλιστοῦν μέ τήν κοινωνική παραγωγή σ' ὄλα τά μέλη τῆς κοινωνίας ὄχι μόνο πέρα γιά πέρα ἀρκετοί ὀλικοί ὄροι ζωῆς, πού θά γίνονται ἀπό μέρα σέ μέρα πλουσιότεροι, μά ἐπίσης και ἡ πλέρια ἐλεύθερη ἀνάπτυξη και ἀσκηση τῶν σωματικῶν και πνευματικῶν τούς ἱκανοτήτων, ἡ δυνατότητα αὐτῆ ὀπάρχει τώρα γιά πρώτη φορά, ὀ π ἄ ρ χ ε ι ὄμως¹.

Μέλις ἡ κοινωνία πάρει στήν κατοχή της τά μέσα παραγωγῆς καταργεῖται ἡ ἐμπορευματικῆ παραγωγή και μαζί της και ἡ κυριαρχία τοῦ προϊόντος πάνω στόν παραγωγό. Ἡ ἀναρχία μέσα στήν κοινωνική παραγωγή ἀντικατασταίνεται ἀπό τή σχεδιασμένη συνειδητῆ ὀργάνωση. Ὁ ἀγῶνας γιά τήν ὑπαρξη τοῦ ἀτόμου σταματάει. Ἐτσι μόλις τώρα ὀ ἀνθρώπος ξεχωρίζει, ἀπό μιάν ὀρισμένη ἔννοια, ὀριστικά ἀπό τό ζωτικό βασίλειο, βγαίνει ἀπό τίς ζωῶδες συνθήκες ὑπαρξης και περνᾷ σέ ἀνθρώπινες. Ὁ συνθηκῆς ζωῆς πού περιβάλλουν τούς ἀνθρώπους, και πού κυριαρχοῦσαν ὄς τώρα πάνω τους, μπαίνουν τώρα κάτω ἀπό τήν κυριαρχία και τόν ἔλεγχο τῶν ἀνθρώπων, πού γιά πρώτη φορά γίνονται συνειδητοί και πραγματικοί κύριοι τῆς φύσης, γιατί και ἐπειδῆ γίνονται κύριοι τῆς ἴδιας τῆς κοινωνικοποιημένης ζωῆς τους. Ὁι νέμοι τῆς δικῆς τους κοινωνικῆς δράσης, πού ὀρθῶνονταν ὄς τώρα ἀπέναντι τους σάν ξένοι φυσικοί νέμοι πού τους ἔξουσίαζαν, θά χρησιμοποιοῦνται πιά ἀπό τούς ἀνθρώπους μέ πλήρη γνώση τῆς ὀπέθεσης και γι' αὐτό θά ὀποταχτοῦν στήν κυριαρχία τους. Ἡ ἴδια ἡ κοινωνική ζωῆ τῶν ἀνθρώπων πού ὀρθωνόταν ἀπέναντι τους σάν κάτι πού τους ἐπιβλήθηκε

¹ Μερικοί ἀριθμοί θά μᾶς ὀδοῦν ἡμιά κατὰ προσέγγιση ἔικόνα τῆς ἀπίστευτης ὀνάμης ἐπέχτασης τῶν ὀγχρονῶν μέσων παραγωγῆς, ἀκόμα και κάτω ἀπό τόν καπιταλιστικό ζυγό. Σύμφωνα μέ τούς ὀπολογισμοῦς τοῦ Γκίφεν ὀ συνολικός πλοῦτος τῆς Μεγαλῆς Βρετανίας και τῆς Ἰρλανδίας ἦταν σέ στρογγυλοῦς ἀριθμοῦς:

τό 1814 . . .	2200 ἑκατομῆρια λίρες στερλίνας=	44	δισεκατομῆρια μάρκα
τό 1865 . . .	6100	=	122
τό 1875 . . .	8500	=	170

Ἐσο γιά τήν καταστροφή μέσων παραγωγῆς και προϊόντων στίς κρίσεις, στό II συνέθριο τῶν γερμανῶν βιομηχανῶν πού ἔγινε στό Βερολ νο στίς 21 τοῦ Φλεβάρη 1878, ὀκυλογίστηκαν ὀι συνολικῆς ἀπώλειες μονᾷχα γιά τή γερμανική σιδηροβιομηχανία στήν τελευταία κρίση σέ 455 ἑκατομῆρια μάρκα. (Σημείωση τοῦ Ἐνγκελς).

ἀπὸ τῆ φύση καὶ τὴν ἱστορία, γίνεται τώρα τὸ ἐλεύθερο ἔργο τους. Οἱ ἀντικειμενικές, ξένες δυνάμεις, πού ἐξουσίαζαν ὡς τώρα τὴν ἱστορία, μπαίνουν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου. Μόνον ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς θά ἐπιμουργοῦν οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι μὲ πλέρια συνείδηση τὴν ἱστορία του, μένον ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς οἱ κοινωνικές αἰτίες; πού θά μπαίνουν σέ κίνησι, ἀπ' αὐτούς θάχουν κυρίως καὶ σέ διαρκῶς αὐξανέμενο βαθμὲ καὶ τὰ ἀποτελέσματα πού ἐπιδίωκαν. Εἶναι τὸ πῆδημα τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τὸ βασιλεῖο τῆς ἀνάγκης στὸ βασιλεῖο τῆς ἐλευθερίας.

* * *

Ἄς συνοψίσουμε σύντομα τὴν πορεία τῆς ἐξέλιξής μας:

I. *Μεσαιωνική κοινωνία*: Μικρὴ, ἀτομικὴ παραγωγή. Μέσα παραγωγῆς φτιαγμένα γιὰ ἀτομικὴ χρῆση καὶ γι' αὐτὸ πρωτόγονα-ἀγαρμπα, μικρά, μὲ ἀσήμαντὴ ἀποτελεσματικότητα. Παραγωγή γιὰ τὴν ἄμεση κατανάλωση, εἴτε τοῦ ἴδιου τοῦ παραγωγῶ, εἴτε τοῦ φεουδάρχη ἀφέντη του. Μονάχα ἐκεῖ δπου ὑπάρχει πλεόνασμα τῆς παραγωγῆς πάνω ἀπὸ τὴν κατανάλωση, προσφέρεται τὸ πλεόνασμα αὐτὸ γιὰ πούλτησι καὶ περνάει στὴν ἀνταλλαγὴ, δηλαδὴ ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγή βρίσκεται στὴ γέννησή της. Μὰ ἀπὸ τώρα κιόλας περιέχει μέσα της, σὴν σπέρμα, τὴν ἀναρχία στὴν κοινωνικὴ παραγωγή.

II. *Κεφαλαιοκρατικὴ ἐπανάσταση*: Στροφή πρὸς βιομηχανία πρῶτα μὲσω τῆς ἀπλῆς συνεργασίας καὶ τῆς μανιφακτούρας. Συγκέντρωση τῶν ἰσχυρῶν τώρα οκόρπιων μέσων παραγωγῆς σέ μεγάλα ἐργαστήρια, ἐπομένως μετατροπὴ τους ἀπὸ ἀτομικὰ σέ κοινωνικὰ μέσα παραγωγῆς—μετατροπὴ πού δὲ θίγει γενικὰ τὴ μορφή τῆς ἀνταλλαγῆς. Οἱ παλιές μορφές ἰδιοποίησης ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν. Ἐμφανίζεται ὁ κεφαλαιοκράτης: μὲ τὴν ιδιότητά του σὴν ἰδιοχτήτης τῶν μέσων παραγωγῆς ἰδιοποιεῖται ἐπίσης καὶ τὰ προϊόντα καὶ τὰ μετατρέπει σέ ἐμπορεύματα. Ἡ παραγωγή ἐγίνε κοινωνικὴ πράξι. Ἡ ἀνταλλαγὴ καὶ μαζί της καὶ ἡ ἰδιοποίησι μένον ἀτομικές πράξεις, πράξεις τοῦ ξεχωριστοῦ ἀτόμου. Τὸ κοινωνικὸ προϊόν τὸ ἰδιοποιεῖται ὁ χωριστὸς κεφαλαιοκράτης. Αὐτὴ εἶναι ἡ βιοικὴ ἀντίφασι ἀπ' ἑξου πηγάζουν ὄλες οἱ ἀντιφάσεις πού μέσα τους κινεῖται ἡ σημερινὴ κοινωνία καὶ πού ἡ μεγάλη βιομηχανία τίς βγάζει ἀνοιχτὰ στὴ φόρα.

Α. Χωρισμός του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Καταδίκη του εργάτη σε ισόβια μισθωτή εργασία. Αντίθεση προλεταριάτου και άστικής τάξης.

Β. Ανάπτυξη της σημασίας και μέγισμα της αποτελεσματικότητας των νόμων που εξουσιάζουν την εμπορευματική παραγωγή. Αχαλίνωτη πάλη συναγωνισμού. Αντίφαση ανάμεσα στην κοινωνική οργάνωση στο ξεχωριστό έργοστάσιο και στην κοινωνική άναρχια στη συνολική παραγωγή.

Γ. Από τη μιά μεριά τελειοποίηση των μηχανών, πού μετό συναγωνισμό γίνεται όποχρεωτική προσταγή για κάθε ξεχωριστό έργοστασιάρχη και πού ίσοδυναμεί με διαρκώς μεγαλύτερη απόλυση εργατών: βιομηχανικός έφεδρικός στρατός. Από την άλλη μεριά άπερίοριστη επέχταση της παραγωγής, επίσης όσάν όποχρεωτικός νόμος του συναγωνισμού για κάθε έργοστασιάρχη. Καί από τίς δύο μεριές πρωτάκουστη εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων, πλεόνασμα της προσφοράς πάνω από τη ζήτηση, όπερπαραγωγή, παραγέμισμα των άγορών, κρίσεις πού επαναλαδαινονται κάθε δέκα χρόνια, φαύλος κύκλος: Πληθώρα έδω σέ μέσα παραγωγής και προϊόντα, πληθώρα έκει σέ εργάτες χωρίς δουλιά και χωρίς μέσα ύπαρξης. Αυτοί οί δύο μοχλοί της παραγωγής και της κοινωνικής εθμερίας δέ μπορούν όμως νά ένωθούν, γιατί ή κεφαλαιοκρατική μορφή της παραγωγής άπαγορεύει στίς παραγωγικές δυνάμεις νά δρούν και στά προϊόντα νά κυκλοφορούν, έκτός άν έχουν προηγούμενα μετατραπεί σέ κεφάλαιο: κι αυτό τό άπαγορεύει Ισα-Ισα ή πληθώρα τους. Η αντίφαση έχει ύψωθεί σέ παραλογισμό: Ό τρόπος της παραγωγής στασιάζει ένάντια στή μορφή της άνταλλαγής. Η άστική τάξη πιάστηκε στά φανερά ότι είναι άνίκανη νά δισυθύνει στο έξής τίς δικές της κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις.

Δ. Μερική άναγνώριση του κοινωνικού χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων πού έπιβλήθηκε και στους ίδιους τους κεφαλαιοκράτες. Ίδιοποίηση των μεγάλων παραγωγικών και συγκοινωνιακών όργανισμών, πρώτα από τίς μετοχικές εταιρίες, έπειτα από τά τράστ και κατόπιν από τό κράτος. Η άστική τάξη άποδειχνεται πριετή τάξη:

Όλες οί κοινωνικές της λειτουργίες έκτελούνται τώρα από μισθωτούς όπαλλήλους.

III. *Προλεταριακή έπανάσταση*, λύση τών αντίφάσεων: Τό προλεταριάτο παίρνει τή δημόσια έξουσία και μετατρέπει μέ τή δύναμη αὐτῆς τῆς έξουσίας σέ δημόσια ιδιοκτησία τά κοινωνικά μέσα παραγωγῆς πού ξέφυγαν από τά χέρια τῆς άστικής τάξης. Μέ τήν πράξη αὐτή άπελευθερώνει τά μέσα παραγωγῆς από τήν Ισαμε τώρα ιδιότῆτά τους σάν κεφάλαιο και δίνει στήν κοινωνικό τους χαρακτήρα πλέρια έλευθερία ν' άναπτυχθεί. Τώρα γίνεται πιά δυνατή ή κοινωνική παραγωγή σύμφωνα μέ ένα από τά πριν καθορισμένο σχέδιο. Η έλίξη τῆς παραγωγῆς μετατρέπει σέ άναχρονισμό τήν παρατέρα ύπαρξη διαφόρων κοινωνικών τάξεων. Λτό μέτρο πού θά σβήνει ή άναρχία τῆς κοινωνικής παραγωγῆς, στό ίδιο μέτρο θά άποκοιμιέται και ή πολιτική έξουσία τοῦ κράτους. Οί άνθρωποι γίνονται έπιτέλους κύριοι τῆς μορφῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τους, και ταυτόχρονα κύριοι τῆς φύσης, κύριοι τοῦ ίδιου τοῦ έαυτοῦ τους—έλευθεροι.

Η Ιστορική άποστολή τοῦ σύγχρονου προλεταριάτου είναι νά πραγματοποιήσῃ αὐτή τήν κοσμοαπελευθερωτική πράξη. Καθόν τῆς θεωρητικῆς έκφρασης τοῦ προλεταριακοῦ κινήματος, τοῦ επιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, είναι νά ξερευνήσῃ τοῦς Ιστορικούς δρους και έπομένως τήν ίδια τή φύση αὐτῆς τῆς κοσμοαπελευθερωτικῆς πράξης και έτσι νά κάνει συνείδηση στήν προορισμένη γιά δράση και σήμερ καταπιεζόμενη τάξη τοῦς δρους και τή φύση τῆς δράσης της.

*Γράφηκε από τόν Φρίντριχ Έγκελς
τό 1877.*

*Σύμφωνα μέ τή γερμανική έκδοση
τοῦ 1891.*

*Βγήκε σέ βιβλίω σά γαλλικά
στό Παρίσι τό 1880, σά
γερμανικά στή Ζυρίχη τό
1882 και σά Βερολίνο τό 1891,
σ' άγγλικά στό Λονδίνο
τό 1892.*

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Ὁ ἄνθρωπος πού ἔδωσε γιά πρώτη φορά ἐπιστημονική βάση στό σοσιαλισμό καί ἐπομένως σ' ὄλο τό ἐργατικό κίνημα τῆς ἐποχῆς μας, ὁ Κάρλ Μάρξ, γεννήθηκε στό Τρῆρ τό 1818. Σπούδασε στή Βόνη καί στό Βερολίνο στήν ἀρχή νομικές ἐπιστήμες, ἀλλά ἀμέσως κατόπιν ἀπερῶθηκε ἀποκλειστικά στή μελέτη τῆς ἱστορίας καί τῆς φιλοσοφίας καί ἐτοιμαζόταν τό 1842 νά γίνει ὑφηγητής τῆς φιλοσοφίας, ὅταν ἡ πολιτική κίνηση πού δημιουργήθηκε μετὰ τό θάνατο τοῦ Φρειδερίκου Γουλιέλμου III τόν ὀδήγησε σέ ἄλλη σταδιοδρομία. Οἱ ἀρχηγοί τῆς φιλελεύθερης ἀστικῆς τάξης τῆς Πρωσίας, οἱ Καμπαχάουζεν, Χάντσεμαν, κτλ., ἴδρυσαν μέ τή συνεργασία του στήν Κολωνία τήν «Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου» καί ὁ Μάρξ, πού εἶχε κάνει πολύ μεγάλη ἐντύπωση μέ τήν κριτική του γιά τίς συζητήσεις τοῦ ἐπαρχιακοῦ κοινοβουλίου τῆς Πρωσίας, κλήθηκε τό φθινόπωρο τοῦ 1842 ν' ἀναλάβει τή διεύθυνση τῆς ἐφημερίδας. Ἡ «Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου» ἐβγαίνει βέβαια κάτω ἀπό λογοκρισία. Ἡ λογοκρισία ὅμως δέν κατάφερνε νά τά βγάλει πέρα μαζί της¹. Ἡ «Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου» δημοσίευε σχεδόν πάντα τά ἀρθρα πού χρειάζονταν. Στήν ἀρχή πρόσφεραν στό λογοκριτή κατώτερης ποιότητας ὕλικό γιά νά σβήνει, ὥσπου ὑποχωροῦσε εἰτε

¹ Ὁ πρῶτος λογοκριτής τῆς «Ἐφημερίδας τοῦ Ρήνου» ἦταν ὁ ἀστυνομικός σάββουλος Ντόλεσαλ, ὁ ἴδιος πού ἄλλοτε ἔσβησε ἀπό τήν «Ἐφημερίδα τῆς Κολωνίας» τήν ἀγγελία τῆς μεταφράσεως τῆς «Θείας Κωμῶδας» τοῦ Διττη ἀπο τόν Φιλαλήθη (τόν κατοπινό βασιλιά Ἰωάννη τῆς Σαξωνίας), μέ τήν παρατήρηση: Μά θεία πράγματα δέν ἐπιτρέπεται νά παίζουμε κωμῶδια. (Σημείωση τοῦ Ἐνγκελς).

μόνος του, είτε αναγκάζοταν να υποχωρήσει μπρός στην απειλή ότι δε θα έβγαινε ή έφημερίδα την άλλη μέρα. "Αν όπηρχαν δέκα έφημερίδες με τό ίδιο θάρρος σαν την «Έφημερίδα τοϋ Ρήνου» και αν οι εκδότες τους θυσίαζαν μερικές εκατοντάδες τάληρα παραπάνω για έξοδα έκτύπωσης, ή λογοκρισία στή Γερμανία θάχε κιόλας γίνει αδύνατη από τό 1843. "Όμως οι γερμανοί ιδιοκτήτες έφημερίδων ήταν μικρόλογοι, δειλοί φιλισταίοι και ή «Έφημερίδα τοϋ Ρήνου» έκανε τόν άγώνα μένη της. "Εφθειρε τόν ένα λογοκριτή υστερα από τόν άλλο. Τελικά τήν περνούσαν από διπλή λογοκρισία. "Ότερα από τήν πρώτη λογοκρισία τήν έβλεπε άλλη μιά φορά και τήν λογόκρινε τελικά ό κυβερνητικός πρόεδρος (Regierungsspräsident)¹. "Αλλά κι αυτό δέν ώφέλησε. Στίς αρχές τοϋ 1843 ή κυβέρνηση δήλωσε ότι δε μπορεί να τά βγάλει πέρα μ' αυτή τήν έφημερίδα και τήν απαγέρυσε χωρίς άλλη διαδικασία.

“Ο Μάρξ, πού στο μεταξό είχε παντρευτεί τήν ιδελφή τοϋ κατοπινοϋ αντιδραστικοϋ όπουργοϋ φόν Βέστφαλεν, έγκαταστάθηκε στο Παρίσι και έβγαλε εκεί μαζί με τόν Α. Ρούγκε τά «Γερμανογαλλικά Χρονικά», όπου με τήν «Κριτική τής χειρωνακικής φιλοσοφίας τοϋ δικαίου» άρχισε τή δημοσίευση τής σειρας τών σοσιαλιστικών του έργων. Δημοσίευσε ακόμα μαζί με τόν Φ. Ένγκελς τήν «Άγια οίκογένεια. Έναντια στόν Μπροϋνο Μπάουερ και Σία». Τό έργο αυτό ήταν μιά σατιρική κριτική μιάς από τίς τελευταίες μορφές πού είχε πάρει ό τότε γερμανικός φιλοσοφικός ιδεαλισμός

“Ο Μάρξ δίπλα στή μελέτη τής πολιτικής οίκονομίας και τής ιστορίας τής μεγάλης Γαλλικής Έπανάστασης έβρισκε πάντα καιρό για να χτυπάει σε κάθε εύκαιρία τήν πρωσική κυβέρνηση. Η πρωσική κυβέρνηση για να εκδικηθεί ένέργησε και πέτυχε τήν άνοιξη τοϋ 1845 από τήν κυβέρνηση Γκιζό τήν απέλαση τοϋ Μάρξ από τή Γαλλία. Φαίνεται ότι ό κύριος Αλέξανδρος φόν Χούμπολντ έπαιξε έδώ τό ρόλο τοϋ μεσολαβτή. “Ο Μάρξ έγκαταστάθηκε στις Βρυξέλλες και δημοσίευσε εκεί τό 1848² στά γαλλικά τό «Discours sur le libre échange» («Διατρι-

¹ Κυβερνητικός πρόεδρος—Regierungspräsidenten—λάθανε στήν Πρωσία τούς εκπροσώπους τής κεντρικής κυβέρνησης στους νομούς. (Σημ. Σόντ.)

² Στο πρωτότυπο αναφέρεται λαθεμένα ή χρονολογία 1846. (Σημ. Σόντ.)

βή για την ελεύθερη ανταλλαγή») και τό 1847 τή «Misère de la philosophie» («Αθλιότητα τής φιλοσοφίας») μιά κριτική τής «Philosophie de la misère» («Φιλοσοφία τής αθλιότητας») τοῦ Προυντόν. Ταυτόχρονα βρῆκε τήν εὐκαιρία νά ιδρύσει στίς Βρυξελλές ένα γερμανικό ἐργατικό σύλλογο καί ἔτσι ἀρχισε τήν πραχτική ζύμωτη. Αὐτή ἡ δουλιά ἀπέχτησε γι' αὐτόν μεγαλότερη σημασία δταν τό 1847 μαζί μέ τούς πολιτικούς του φίλους μπῆκε στή μυστική «Ἐνωση τῶν Κομμουνιστῶν» πού ὑπῆρχε ἀπό κάμποσα χρόνια. Ὅλη αὐτή ἡ ὀργάνωση ἀλλάξε τώρα ριζικά. Ἀπό λίγο-πολύ συνωμοτική ἔνωση, μετατράπηκε σέ μιά ἀπλή, μόνον στήν ἀνάγκη μυστική, ὀργάνωση κομμουνιστικῆς προπαγάνδας, στήν πρώτη ὀργάνωση τοῦ Γερμανικοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ Κέμματος. Ἡ ἔνωση ὄπῆρχε παντοῦ ὅπου ὄπῆρχαν γερμανικοί ἐργατικοί σύλλογοι. Σχεδόν σ' ὅλους αὐτούς τούς συλλόγους τῆς Ἀγγλίας, τοῦ Βελγίου, τῆς Γαλλίας, τῆς Ἑλβετίας καί σέ πάρα πολλούς συλλόγους τῆς Γερμανίας τά ἡγετικά στελέχη ἀνῆκαν στήν ἔνωση, πού ἡ συμμετογή τῆς στό ἀναπτυσσόμενο γερμανικό ἐργατικό κίνημα ἦταν πολύ σημαντική. Ταυτόχρονα ἦταν ἡ ἔνωσή μας ἡ πρώτη, πού τόνισε καί ἀπόδειξε στήν πράξη τό διεθνιστικό χαρακτῆρα ὅλου τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, εἶχε μέλη ἀγγλους, βέλγους, οὐγγαρέζους, πολωνούς κλπ. καί ὀργάνωνε, ἰδίως στό Λονδίνο, διεθνεῖς ἐργατικές συγκεντρώσεις.

Ἡ μετατροπή τῆς ἔνωσης ἔγινε σέ δυό συνέδρια πού συνήλθαν τό 1847. Στό δεύτερο ἀποφασίστηκε ἡ σύνταξη καί ἡ δημοσίευση τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ κόμματος σ' ένα μανιφέστο πού θά τό σύντασσαν ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς.

Ἐτσι γεννήθηκε τό «Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κέμματος», πού δημοσιεύτηκε γιά πρώτη φορά τό 1848, λίγο πρὶν ἀπό τήν ἀπανάσταση τοῦ Φλεβάρη, καί πού κατοπινά μεταφράστηκε σ' ὅλες σχεδόν τίς εὐρωπαϊκές γλώσσες.

Ἡ συμμετοχή τοῦ Μάρξ στή «Γερμανική ἐφημερίδα τῶν Βρυξελλῶν»¹ πού ἐξασκέπαζε ἀμείλιχτα τήν αστυνομική μακαριότητα τῆς πατρίδας του, ἔδωσε τήν ἀφορμή στήν πρωσική κυ-

¹ Ἡ «Γερμανική ἐφημερίδα τῶν Βρυξελλῶν» ἦταν ὄργανο τῶν γερμανῶν φυγάδων στίς Βρυξέλλες. Ἐβγαίνε ἀπό τό 1847 ἰσαμε τό Φλεβάρη τοῦ 1848. Ἀπό τό Σεπτέμβρη 1847 διεθθοναν τήν ἐφημερίδα ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς. (Σημ. Σύντ.)

βέρνηση νά επιδιώξει ξανά—χωρίς όμως νά κατορθώσει—τήν απέλαση του Μάρξ. Όταν όμως ή επανάσταση του Φλεβάρη ξεσήκωσε λαϊκά κινήματα και οτίς Βρυξέλλες και φαινόταν ότι και τό Βέλγιο βρισκόταν οτίς παραμονές μιάς ανατροπής, ή βελγική κυβέρνηση συνέλαβε χωρίς προσηήματα τόν Μάρξ και τόν απέλασε. Στο μεταξύ τόν είχε προσκαλέσει ή προσωρινή κυβέρνηση της Γαλλίας μέσω του Φλοκόν νά πάει πάλι στό Παρίσι και ό Μάρξ δέχτηκε αυτή τήν πρόσκληση.

Στό Παρίσι: αντιμετάχθηκε πριν απ' όλα στά τυχοδιωχτικά σχέδια πού είχαν επινοήσει οι εκεί γερμανοί πού θέλανε νά συγκροτήσουν τούς γερμανούς εργάτες οτί, Γαλλία σί ένοπλος λεγώνες για νά εισαγάγουν έτσι τήν επανάσταση και τή δημοκρατία οτί, Γερμανία. Από τή μιά μεριά, έπρεπε νά κάνει ή Γερμανία τήν επανάσταση μονάχη της, και από τήν άλλη, κάθε σχηματιζόμενη ξένη επαναστατική λεγεώνα οτή Γαλλία τήν πρόδιδαν προκαταβολικά οι Λαμαρτινοί της προσωρινής κυβέρνησης οτήν κυβέρνηση πού επιδίωκαν ν' ανατρέψουν, όπως έγινε και στό Βέλγιο και οτή Βάδη.

Ύστερα από τήν επανάσταση του Μάρτη ό Μάρξ πήγε οτήν Κολωνία και ίδρυσε εκεί τή «Νέα Έφημερίδα του Ρήνου», πού έβγαινε από τήν 1η του Ιούνη 1848 ως τις 19 του Μάη 1849. Ήταν ή μένη έφημερίδα πού εκπροσωπούσε τήν προλεταριακή άποψη μέσα στο τότε δημοκρατικό κίνημα. Τό γεγονός μάλιστα ότι πήρε ανεπιφύλαχτα τό μέρος των επαναστατών του Ιούνη του 1848, είχε σαν αποτέλεσμα ν' αποχωρήσουν όλοι οι μέτοχοι της έφημερίδας. Μάταια κατάγγελλε ή «Κρόιτς-τσάιτουγκ»¹ τήν αντίδεια Κιμποράσο² με τήν όποια ή, «Νέα Έφημερίδα του Ρήνου» πρόσβαλε όλα τά άγια, από τό βασιλιά και τόν αντιπρόσωπο του Ράιχ Ισαμε τό χωροφύλακα και αυτό γινόταν μέσα σ' ένα πρωϊκό φρούριο πού είχε τότε μιά φρουρά από 8000 άντρες. Μάταια άγανακτούσαν οι φιλελεύθεροι φιλισταίοι της Ρηνανίας πού έγιναν άπότομα αντιδραστικοί, μάταια μέ βάση τήν κατάσταση πολιορκίας οτήν

¹ «Κρόιτς-τσάιτουγκ» (δηλ. «Έφημερίδα του Σταυρού») λέγανε τότε τήν αντιεραστική μοναρχική καθημερινή έφημερίδα «Νέα Πρωσική Έφημερίδα», πού έβγαινε στο Βερολίνο από τό 1848 και είχε οτήν προμετωπίδα ένα σταυρό. (Σημ. Σύντ.)

² Κιμποράσο, μια από τις πιο φηλές βουνοκορφές της Νότιας Άμερικής. (Σημ. Σύντ.)

Κολωνία τό φθινόπωρο τοῦ 1848 ἔκλεισαν γιά πολύ καιρό τήν ἐφημερίδα, μάταια κατάγγελε τό αὐτοκρατορικό ὄπουργεῖο δικαιιοσύνης τῆς Φρανκφούρτης στήν εἰσαγγελία τῆς Κολωνίας ἕνα πρὸς ἕνα τὰ ἀρθρα γιά δικαστική δίωξη. Τό φύλλο ἐξακολούθησε νά συντάσσεται καί νά τυπώνεται ἡσυχᾶ μπρὸς στό μάτια τῆς ἀστυνομίας καί ὅσο ὀξύνονταν οἱ ἐπιθέσεις ἐνάντιν στήν κυβέρνηση καί τήν ἀστική τάξη—τόσο μεγάλωνε ἡ κυκλοφορία καί ἡ φήμη τῆς ἐφημερίδας. Ὅταν τό Νοέμβρη τοῦ 1848 ἔγινε τό πραξικόπημα στήν Πρωσία, ἡ «Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου» ἔβραζε στήν ἐπικερλιδα κάθε φύλλου συθήματα, καλώντας τό λαο ν' ἀρνηθεῖ τήν πληρωμή τῶν φόρων καί νά ἀντιμετωπίσει τή βία μέ τή βία. Γι' αὐτό καθώς καί γιά ἕνα ἄλλο ἀρθρο παράπεμψαν τήν «Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου» τήν ἀνοίξη τοῦ 1849 σ' ὁ ὀρκωτό δικαστήριον, ἀλλά καί τίς δύο φορές ἀθώωθηκε. Τελικά, ὅταν καταπνίγηκαν οἱ ἐξεγέρσεις τοῦ Μάη τοῦ 1849 στή Δρέσδη καί στήν ἐπαρχία τοῦ Ρήνου καί ὅταν, ὕστερα ἀπό συγκέντρωση καί κινητοποίηση μεγάλων στρατιωτικῶν ἐυνάμειων, ἄρμισ ἡ πρωσική ἐκστρατεία ἐνάντια στήν ἐξέγερση τῆς Βιέτης καί τοῦ Παλατινάτου, ἡ κυβέρνηση νόμισε ὅτι ἦταν ἀρκατὰ δυνατή γιά ν' ἀπαγορεύσει μέ τή βία τήν «Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου». Τό τελευταῖο φύλλο—τυπωμένο μέ κόκκινη μελάνη—ἐκδόθηκε στίς 19 τοῦ Μάη.

Ὁ Μάρξ πῆγε πάλι στό Παρίσι, λίγες ὁμως βδομάδες ἀργότερα, ὕστερα ἀπό τίς διαδηλώσεις στίς 13 τοῦ Ἰουνίου 1849, ὀποχρωώθηκε ἀπό τή γαλλική κυβέρνηση νά διαλέξει: ἢ νά πῆει νά ἐγκατασταθεῖ στή Βρετάνη ἢ νά ἐγκαταλείψει τή Γαλλία. Προτίμησε τό δεύτερο καί πῆγε καί ἐγκαταστάθηκε στό Λονδίνο, ὅπου μένει ἀπό τότε χωρίς διακοπή.

Μπρὸς στήν ἀντίδραση πού διαρκῶς δυνάμωνε ἐγκαταλείφθηκε σέ λίγον καιρό ἡ προσπάθεια νά ἐπανεκοθεῖ (τό 1850) ἡ «Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου» μέ τή μορφή ἐπιθεώρησης (στό Ἄμβουργο). Ἀμέσως μετὰ τό πραξικόπημα στή Γαλλία, τό Δεκέμβρη τοῦ 1851, ὁ Μάρξ δημοσίευσε τή «18η Μπρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη» (Βοστώνη 1852, δεύτερη ἐκδοσι, Ἄμβουργο 1869, λίγο πρὶν ἀπ' τόν πόλεμο). Τό 1853 ἔγραψε τίς «Ἀποκαλύψεις γιά τή δίχη τῶν Κομμουνιστῶν στήν Κολωνία» (πού τυπώθηκε πρῶτα στή Βασιλεία, ἀργότερα στή Βοστώνη καί τελευταία πάλι στή Λειψία).

Ὅστερα ἀπό τήν καταδίχη τῶν μελῶν τῆς Ἐνωσις τῶν

Κομμουνιστών στην Κολωνία, ο Μάρξ αποτραβήχτηκε από την πολιτική ζύμωση και αφιερώθηκε από τη μιά, δέκα ολόκληρα χρόνια, στην έρευνα των πλούσιων θησαυρών που του πρόσφερε η βιβλιοθήκη του Βρετανικού Μουσείου στον τομέα της πολιτικής οικονομίας, και από την άλλη στή συνεργασία του στο «Βίωμα της Νέας Γόρνης»¹, όπου δημοσίευσε, Ισαμια την έκρηξη του αμερικάνικου εμφύλιου πολέμου, όχι μόνον ένυπόγραφες ανταποκρίσεις αλλά και πολλά κύρια άρθρα για ευρωπαϊκά και ασιατικά ζητήματα. Στο Λονδίνο άναυπηώθηκαν σε φυλλάδιο τὰ δριμύτατα άρθρα του ενάντια στο λέρδο Πάλμερστον που στηρίζονταν σε έπισταμένη μελέτη των έπιστημων άγγλικών ντοκουμέντων.

Ο πρώτος καρπός των μακρόχρονων οικονομικών μελετών του δημοσιεύτηκε τό 1859: «Κριτική της πολιτικής οικονομίας, πρώτο τεύχος» (Βερολίνο, Ντούνκερ). Τό έργο αυτό περιέχει την πρώτη συστηματική έκθεση της θεωρίας του Μάρξ για την αξία, μαζί και τη θεωρία του χρήματος. Στη διάρκεια του Ιταλικού πολέμου, ο Μάρξ καταπολέμησε από τις στήλες της γερμανικής έφημερίδας «ό Λαός»², που έβγαίνε στο Λονδίνο, τό βοναπαρτισμό που παρυσιαζόταν τότε με φιλελεύθερο χρώμα, θέλοντας νά παραστήσει τόν άπελευθερωτή των καταπιεζόμενων έθνοτήτων, καθώς και την τότε πρωσική πολιτική, που κάτω από τό μανδύα της ουδετερότητας προσπαθοῦσε νά ψαρέψει στά θολά. Μ' αυτή την εδκαιρία έπρεπε νά χτυπηθεί και ό κύριος Κάρολος Φόγκτ που με έντολη του πρίγκιπα Ναπολέοντα (Πλόν-Πλόν) και σαν μισθωτό όργανο του Λουδοβίκου Ναπολέοντα προπαγάνδιζε την ουδετερότητα και προσπαθοῦσε νά κινησει τη συμπάθεια της Γερμανίας. Ο Μάρξ άπάντησε στις κακοθέστατες, συνειδητά ψεύτικες συκοφαντίες, με τις όποιες τόν είχε περιλούσει ό Φόγκτ, στο βιβλιαράκι: «Ο κύριος Φόγκτ», Λονδίνο 1860. Σ' αυτό ξεσκεπάστηκαν ό κύριος Φόγκτ και οι άλλοι κύριοι της αυτακρατορικής συμμορίας των ψευδοδημοκρατών και με βάση τά στοιχεία από τό έξωτερικό και

¹ «New York Daily Tribune»—δημοκρατική καθημερινή έφημερίδα που έβγαίνε στη Νέα Γόρνη από τό 1841 Ισαμια το 1924. Ο Μάρξ συνεργάστηκε σ' αυτήν από τό 1851 Ισαμια τό 1862. (Σημ. Σόντ.)

² Η γερμανική έφημερίδα «Das Volk» («ό λαός»), που δραστήριος συνεργάτης της ήταν ό Μάρξ, έβγαίνε από τό Μαη Ισαμια τόν Αύγουστο του 1859 στο Λονδίνο. (Σημ. Σόντ.)

τό εσωτερικό αποδειχνέταν ότι ο Φόγκτ είχε δωροδοκηθεί από τή δεκεμβριανή αυτοκρατορία. Ἀκριβῶς ὑστερα ἀπό δεκα χρόνια ἤρθε ἡ ἐπιβεβαίωση: στόν κατάλογο τῶν ἀνθρώπων πού εἶχαν πωληθεῖ στό βοναπαρτικὸ καθεστῶς, πού βρέθηκε στέν Κεραμεικὸ τό 1870 καί δημοσιεύθηκε ἀπ' τήν κυβέρνηση τοῦ Σεπτεμβρίου, βρεθηκε στό γράμμα Φ: «Φόγκτ (V: Vogt) τέν Αὐγουστο τοῦ 1859 τοῦ δέθηκαν... 40.000 φράγκα».

Τέλος ἐκδόθηκε τό 1867 στό Ἀμβούργο «Τέ Κεφάλαιο. Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Τόμος πρῶτος»—τό κύριο ἔργο τοῦ Μάρξ, ὅπου ἐκθέτονται οἱ βίσεις τῶν οἰκονομικῶν-σοσιαλιστικῶν ἀπέψεων του καί οἱ κύριες γραμμές τῆς κριτικῆς του γιά τήν ὑπάρχουσα κοινωνία, γιά τόν κεφαλαικρατικὸ τρόπο παραγωγῆς καί τῆς συνέπειές του. Ἡ δεύτερη ἐκδοση αὐτοῦ τοῦ ἔργου πού ἀφῆσε ἐποχὴ ἐγινε τό 1872. Ὁ συγγραφέας ἀσχολεῖται τώρα μέ τήν ἐπεξεργασία τοῦ δευτέρου τόμου.

Στό μεταξὺ εἶχε τόσο ξαναδυναμώσει στίς διάφορες εὐρωπαϊκές χώρες τό ἐργατικὸ κίνημα, πού μπορούσε ὁ Μάρξ νά σκεφθεῖ νά ἐκπληρώσει μιὰ ἐπιθυμία πού εἶχε ἀπό πολὺν καιρό: τήν ἴδρυση μιᾶς ἐργατικῆς ἐνωρῆς πού θά ἀγκάλιαζε τῆς πιό προχωρημένες χώρες τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀμερικῆς. Ἡ ἔνωση θά ἔδειχνε σάν νά ποῦμε χειροποιεσά τόσο στούς ἐργάτες ὅσο καί στήν ἀστική τάξη τό διεθνιστικὸ χαρακτήρα τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος—πράγμα πού θά χαροποιόυσε καί θά δυνάμωνε τό προλεταριάτο, καί θά φέβιζε τούς ἐχθρούς του. Τήν ἀφορμὴ γιά νά βάλει τό ζήτημα τήν ἔδωσε μιὰ λαϊκὴ συγκέντρωση, στίς 28 τοῦ Σεπτεμβρίου 1864, στήν αἴθουσα Σαιντ Μάρτιν τοῦ Λονδίνου ὑπὲρ τῆς Πολωνίας, πού γιά μιὰ ἀκέμα φορά στραγγαλιζόταν τότε ἀπό τή Ρωσία. Ἡ πρόταση ἐγινε δεχτή μ' ἐνθουσιασμό. Ἰδρύθηκε ἡ Διεθνὴς Ἐργατικὴ Ἐνωσις καί σ' αὐτὴ τὴ συγκέντρωση ἐκλέξαμε ἕνα προσωρινὸ Γενικὸ Συμβούλιο μέ ἔδρα τό Λονδίνο. Ἡ ψυχὴ αὐτοῦ τοῦ Συμβουλίου καθῶς καί ὅλων τῶν ἄλλων Γενικῶν Συμβουλίων Ἰσλαμ τό Συνέδριο τῆς Χάγης ἦταν ὁ Μάρξ. Ὁ ἴδιος συνέταξε ὅλα σχεδόν τὰ ἔγγραφα, πού ἐξγαλε τὸ Γενικὸ Συμβούλιο τῆς Διεθνούς, ἀπὸ τήν Ἰδρυτικὴ Διακίρυξη, τό 1864, ἰσλαμ τὴ Διακίρυξη γιά τέν ἐμφύλιο πόλεμο στή Γαλλία τό 1871. Ἄν περιγράψαμε τὴ δράση τοῦ Μάρξ στή Διεθνὴ θά ἦταν σάν νά γράψαμε τήν ἴδια τὴν ἱστορία αὐτῆς τῆς Ἐνωσῆς, ἱστορία πού εἶναι ἄλλωστε ζωντανὴ ἀκέμα στή μνήμη τῶν ἐργατῶν τῆς Εὐρώπης.

Ἡ πτώση τῆς Παρισίνης Κομμούνας ἔφερε τῇ Διεθνῇ σέ ἀδιέξοδο. Πρωτῶνθθηκε στό προσκήνιο τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας σέ μιά στιγμή πού εἶχε χάσει παντοῦ κάθε δυνατότητα γιά ἀποδοτική, πραχτική δράση. Τά γεγονότα πού τὴν ἀνέβασαν στό ἐπίπεδο ἔβδομης μεγάλης δύναμης, τὴν ἐμπόδιζαν ταυτόχρονα νά κινητοποιήσει τίς μαχητικές τῆς δυνάμεις καί νά τίς χρησιμοποιήσει στήν πράξη ἐπὶ ποινῇ βέβαιης ἡττας καί ὑποχώρησης τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος γιά ὀλίκερα δεκάχρονα. Ἀκόμα ἀπὸ διάφορες πλευρές προωθοῦνταν στοιχεῖα πού προσπαθοῦσαν νά ἐκμεταλλετοῦν γιά λόγους προσωπικῆς κενοδοξίας ἢ προσωπικῆς φιλοδοξίας τῇ φήμῃ τῆς Ἐνωσῆς πού εἶχε τόσο ἀπότομα μεγαλώσει. Καί τό ἔκαναν χωρὶς νά κατανοοῦν καί χωρὶς νά παίρνουν ὀπόψη τὴν πραγματικὴ κατάσταση τῆς Διεθνούς. Ἐπρσπε νά παρθεῖ μιά ἡρωϊκὴ ἀπόφαση, καί ἦταν πάλι ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ πού τὴν πῆρε καί τὴν πέρασε στό Συνέδριο τῆς Χάγης. Ἡ Διεθνὴς μὲ μιά πανηγυρικὴ ἀπόφαση τῆς ἀποκήρυξε κάθε ὀπευθυνότητα γιά τίς ἐνέργειες τῶν μπακουνιστῶν, πού ἀποτελοῦσαν τό κέντρο αὐτῶν τῶν ἀνέτηων καί ὄχι καθαρῶν στοιχείων. Ἐπειτα ἐξαιτίας τῆς γενικῆς ἀντίδρασης δέ μποροῦσε νά ἀναποκριθεῖ στίς μεγαλύτερες ἀπαιτήσεις πού εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει καί νά διατηρήσει ὄλη τὴν δράση τῆς, παρά μόνο κάνοντας μιά σειρά θυσίες πού θά ἀποστράγγιζαν τό αἷμα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Μπρός σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ἀποσύρθηκε προσωρινά ἡ Διεθνὴς ἀπὸ τό προσκήνιο, μεταφέροντας τὴν ἔδρα τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου στήν Ἀμερικὴ. Τά γεγονότα πού ἐπακολούθησαν ἀπόδειξαν πόσο ὀωστή ἦταν αὐτὴ ἡ ἀπόφαση—πού τὴν κατηγοροῦσαν τότε καί πολλές φορές κατοπινά. Ἀπὸ τὴν μιά μεριά ἀμβλύθησαν ὄλες οἱ προσπάθειες νά κάνουν στό ὄνομα τῆς Διεθνούς ἀνώφελα πραξικοπήματα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὄμως ἡ συνεχιζόμενη στενὴ ἐπαφή τῶν σοσιαλιστικῶν ἐργατικῶν κομμάτων τῶν διαφόρων χωρῶν ἀπόδειξε ὄτι ἡ συνειδητὴ τῆς ταυτότητας τῶν συμφερόντων καί τῆς ἀλληλεγγύης τοῦ προλεταριάτου ὄλων τῶν χωρῶν, πού εἶχε ἀφυπνίσει ἡ Διεθνὴς, μπορεῖ νά ἐπιβληθεῖ καί χωρὶς τό δεσμό τῆς τυπικῆς ὑπαρξης μίας διεθνούς Ἐνωσῆς, πού γιά μιά στιγμή μετατράπηκε σέ τροχοπέδη.

Μετά τό Συνέδριο τῆς Χάγης βρῆκε ὁ Μάρξ ἐπιτέλους καιρό καί ἀνεση νά ξαναρχίσει τίς θεωρητικὲς του ἐργασίες καί

ἐλπίζουμε ὅτι σύντομα θά μπορέσει νά στείλει στό τυπογραφεῖο τό δεύτερο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου».

Ἄπό τίς πολλές σπουδαίες ἀνακαλύψεις, μέ τίς ὁποῖες ἔγραψε ὁ Μάρξ τό ὄνομά του στήν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης, μποροῦμε ἔδῳ νά ὑπογραμμίσουμε μόνο δύο.

Ἡ πρώτη εἶναι ἡ ριζική ἀλλαγὴ πού ἔφερε στόν τρόπο ἀντίληψης τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Ὅλη ἡ ἰσαμε σήμερα ἀντίληψη τῆς ἱστορίας βασιζόταν στή γνώμη ὅτι τά τελικά αἷτια ὄλων τῶν ἱστορικῶν ἀλλαγῶν πρέπει νά ἀναζητηθοῦν στίς μεταβαλλόμενες ἰδέες τῶν ἀνθρώπων καί ὅτι ἀπ' ὅλες τίς ἱστορικές ἀλλαγές οἱ πολιτικές εἶναι οἱ σπουδαιότερες, εἶναι αὐτές πού καθορίζουν τήν πορεία ὄλης τῆς ἱστορίας. Ἄπό πού ὅμως ἔρχονται οἱ ἰδέες στοῦς ἀνθρώπους καί ποιές εἶναι οἱ κινήτριες αἰτίες τῶν πολιτικῶν ἀλλαγῶν; Γι' αὐτά δέ ρωτοῦσαν. Μόνο στή νεότερη σχολή τῶν γάλλων καί ἐν μέρει καί τῶν ἀγγλῶν ἱστορικῶν γενήθηκα ἡ πεποίθησις ὅτι, τουλάχιστον ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ μεσαίωνα, ἡ κινήτρια δύναμις τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας εἶναι ὁ ἀγῶνας τῆς ἀναπτυσσόμενης ἀστικῆς τάξης ἐνάντια στή φεουδαρχικὴ ἀριστοκρατία γιὰ τὴν κοινωνικὴ καί πολιτικὴ ἐπικράτησι. Τώρα ὁ Μάρξ ἀπέδειξε ὅτι ὄλη ἡ προηγούμενη ἱστορία εἶναι ἱστορία ταξικῶν ἀγῶνων, ὅτι σ' ὄλους τοὺς πολλαπλοῦς καί σύνθετους πολιτικούς ἀγῶνες πρόκειται μένον γιὰ τὴν κοινωνικὴ καί πολιτικὴ ἐπικράτησι κοινωνικῶν τάξεων, γιὰ τὴ διατήρησι τῆς κυριαρχίας ἀπὸ τίς παλιές τάξεις, γιὰ τὴν κατάχτησι τῆς κυριαρχίας ἀπὸ τίς καινούργιες τάξεις πού ἀνεβαίνουν. Ἄπό πού ὅμως πάλι σχηματίζονται καί ὑπάρχουν αὐτές οἱ τάξεις; Ἄπό τοὺς κάθε φορὰ χειροπιαστοὺς ὑλικοὺς ὄρους, κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους, σὲ κάθε δοσμένη στιγμή, παράγει καί ἀνταλλάσσει ἡ κοινωνία τὰ μέσα συντήρησής τῆς. Ἡ φεουδαρχία τοῦ μεσαίωνα στηριζότανε στήν αὐτάρχη οἰκονομία μικρῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων πού ἱκανοποιῶσε μόνη καί σχεδόν χωρὶς καμιά ἀνταλλαγὴ ὄλες σχεδόν τίς ἀνάγκες τους, καί πού ἡ στρατιωτικὴ ἀριστοκρατία τίς προστάτευσ ἀπὸ ἐξωτερικούς κινδύνους καί τοὺς ἐξασφάλιζε ἐθνικὴ ἢ τουλάχιστον πολιτικὴ συνοχή. Ὄταν ἐμφανίστηκαν οἱ πόλεις καί μαζί τους ἡ ξεχωριστὴ χειροτεχνικὴ βιομηχανία καί ἡ ἐμπορικὴ κυκλοφορία, ἀρχικὰ σὲ ἑσωτερικὸ τῆς χώρας καί ἀργότερα διεθνῶς, δημιουργήθηκα ἡ ἀστικὴ τάξι τῶν πόλεων πού παλαίβοντας ἐνάντια στήν ἀριστοκρατία ἐπέβαλε ἀπὸ τό μεσαίωνα κίόλας τὴν ἐνταξί τῆς, σὺν

έξιου προνομίου τάξη, στο φεουδαρχικό καθεστώς. Μέ την ανακάλυψη όμως της έξωευρωπαϊκής ύδρογειου από τα μέσα του XV αιώνα, η άστική τάξη απόχτησε ένα πολύ ευρύτερο έμπορικό πεδίο και ένα νέο κίνητρο για τη βιομηχανία της. Στους οπουδαιότερους κλάδους ξετοπίστηκε η χειροτεχνία απ' την έργοστασιακή μανιφακτούρα και αυτή πάλι από τη μεγάλη βιομηχανία, που μπήρεσε να δημιουργηθεί ύστερα από τις ανακαλύψεις του περασμένου αιώνα, ιδίως της άτμοκίνητης μηχανής. Η μεγάλη βιομηχανία επέδρασε με τη σειρά της πάνω στο έμποριο παραμερίζοντας στις καθυστερημένες χώρες την παλιά χειροτεχνία και δημιουργώντας στις πιο αναπτυγμένες τα σημερινά κανούργια μέσα συκοινωνίας, άτμοκίνητες μηχανές, σιδηροδρόμους, ηλεκτρικούς τηλεγράφους. Έτσι η άστική τάξη συγκέντρωνε στα χέρια της όλο και πιο πολύ τα κοινωνικά πλούτη και την κοινωνική δύναμη, ενώ για πολλών καιρό ακόμα έμενε άποκλεισμένη από την πολιτική έξουσία που βρισκόταν στα χέρια της άριστοκρατίας και της μοναρχίας που στήριζόταν στην άριστοκρατία. Σε μιάν όρισμένη βαθμίδα της εξέλιξης—στη Γαλλία ύστερα από την μεγάλη Έπανάσταση—η άστική τάξη κατάχτησε και την πολιτική έξουσία και έγινε έτσι με τη σειρά της κυρίαρχη τάξη απέναντι στο προλεταριάτο και τους μικροχωρικούς. Μέ βίση αυτή την άποψη και με την άπαραίτητη γνώση της κάθε φορά οικονομικής κατάστασης της κοινωνίας—κάτι που λείπει όλοένα από τους ειδικούς ιστοριογράφους μας—έξηγοόντα, με τον πιο άπλό τρόπο, όλα τα ιστορικά φαινόμενα. Έτσι, επίσης με τον πιο άπλό τρόπο, έξηγοόνται οι παραστάσεις και οι ιδέες, που επικρατούσαν σε κάθε ιστορική περίοδο, από τους οικονομικούς όρους ζωής και από τις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις αυτής της περιόδου που καθορίζονται από τους όρους αυτούς. Για πρώτη φορά η ιστορία τοποθετήθηκε στη σωστή της βάση. Το χειροπιαστό γεγονός, που όμως ίσαμε τώρα τό είχαν έντελώς παραβλέψει, ότι οι άνθρωποι πριν απ' όλα πρέπει να τρώνε, να πίνουν, να έχουν κατοικία και να γύνονται, ότι πρέπει έπομένως να εργάζονται, πριν άρχίσουν να άσχολούνται με την πολιτική, τη θρησκεία, τη φιλοσοφία κτλ.—αυτό τό χειροπιαστό γεγονός άπόχτησε έπιτέλους την ιστορική του δικαίωση.

Αυτός ο νέος τρόπος αντίληψης της ιστορίας είχε την πιο

μεγάλη σημασία για τή σοσιαλιστική άποψη. Ἀπόδειξε ὅτι ὄλη ἡ Ἰσλαμὲ τῶρα ἱστορία κινεῖται μέσα σὲ ταξικές ἀντιθέσεις καὶ ταξικούς ἀγῶνες, ὅτι πάντα ὑπῆρχαν κυριαρχοὶ καὶ ὑπόδουλοι, ἐκμεταλλεῦτριες καὶ ἐκμεταλλευόμενες τάξεις καὶ ὅτι ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων ἦταν πάντα καταδικασμένη σὲ σκληρὴ δουλιὰ καὶ λίγη ἀπόλαυση. Γιατί αὐτό; Ἀπλούστατα, γιατί οἱ ὄλες τίς προηγούμενες βαθμίδες ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας ἡ παραγωγή ἦταν ἀκόμα τόσο λίγο ἀναπτυγμένη, πού ἡ ἱστορική ἐξέλιξη δὲ μπορούσε νὰ γίνῃ παρά μόνο μ' αὐτὴ τὴν ἀνταγωνιστικὴ μορφή. Ἡ ἱστορική πρόοδος εἶχε ἀνατεθεῖ γενικὰ στὴ δράση μιᾶς μικρῆς προνομιοῦχας μειοψηφίας, ἐνῶ ἡ μεγάλη μάζα ἔμενε καταδικασμένη νὰ βγάξῃ μὲ τὴ δουλιὰ τῆς τὰ πεινιχρὰ μέσα συντήρησης γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ ἐπιπρόσθετα νὰ μζαλῶνει ἀδιάκοπα τὰ πλοῦτη τῶν προνομιοῦχων. Αὐτὸς ὁ ἴδιος τρόπος ἐξέλιξης τῆς ἱστορίας πού ἐξηγεῖ ἔτσι φυσικὰ καὶ λογικὰ τὴν τωρινὴ ταξικὴ κυριαρχία πού τὴν ἀπόδιδαν πρὶν στὴν κακίαν τῶν ἀνθρώπων, ὀδηγεῖ ἐπίσης καὶ στὴν κατανόηση ὅτι ἐξαιτίας τῆς τόσο τεράστιας ἀξέτησης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς σημερινῆς ἐποχῆς, τουλάχιστον στίς πιό προηγμένες χώρες, ἐξαφανίστηκε καὶ ἡ τελευταία δικαιολογία γιὰ τὸ χωρισμὸ τῶν ἀνθρώπων σὲ κυριαρχοὺς καὶ ὑπόδουλους, ἡ ἐκμεταλλεῦτὲς καὶ ἐκμεταλλευόμενος. Ὅτι ἡ κυριαρχὴ μεγαλοαστική τάξη ἐκπλήρωσε τὴν ἱστορική της ἀποστολή, ὅτι δὲν εἶναι πιὰ σὲ θέση νὰ καθοδηγεῖ τὴν κοινωνία καὶ ὅτι μάλιστα γίνονται ἐμπέδιο στὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς, ὅπως τὸ ἀποδείχνουν οἱ κρίσεις στὸ ἐμπόριο καὶ ἰδίως ἡ τελευταία μεγάλη κρίση καὶ ἡ ἀσφυκτικὴ κατάσταση τῆς βιομηχανίας οἱ ὄλες τίς χώρες. Ὅτι ἡ ἱστορική καθοδήγησις πέρισε στὰ χέρια τοῦ προλεταριάτου, τῆς τάξης πού σύμφωνα μὲ ὄλη τὴν κοινωνικὴ τῆς θέση, μπορεῖ νὰ ἀπελευθερωθεῖ μόνο μὲ τὴν κατάρτιση καὶ τὴν ταξικὴ κυριαρχία, κάθε δουλείας καὶ κάθε ἐκμετάλλευσης γενικὰ. Ὅτι οἱ κοινωνικὲς παραγωγικὲς δυνάμεις, πού μὲ τὴν ἀνάπτυξή τους ξέφυγαν ἀπὸ τὰ χέρια τῆς ἀστικής τάξης, περιμένουν μόνο τὴ στιγμή νὰ τίς πάρῃ στὴν κυριότητα του τὸ ὄργανωμένο προλεταριάτο γιὰ νὰ δημιουργήσει μιὰ κατάσταση, πού θὰ ἐπιτρέψει σὲ κάθε μέλος τῆς κοινωνίας ὄχι μόνο τὴ συμμετοχή στὴν παραγωγή, ἀλλὰ καὶ στὴν κατανομή καὶ διαχείριση τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτου, καὶ πού μὲ μιὰ σχεδιασμένη ὀργάνωση ὄλης τῆς παραγωγῆς θὰ ἀνεβάσῃ σὲ τέτιο σημεῖο τίς κοινωνι-

κές παραγωγικές δυνάμεις και την απόδοσή τους πού θα εξασφαλίζουν στον καθένα και σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό την Ικανοποίηση όλων των λογικών αναγκών του.

Ἡ δεύτερη σπουδαία ἀνακάλυψη τοῦ Μάρξ εἶναι ὅτι ἐξηγήσει ἐπιτέλους τή σχέση ἀνάμμοσά στο κεφάλαιο και στήν ἐργασία, μέ ἄλλα λόγια ὅτι ἀπέδειξε πῶς γίνεται ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργάτη ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη μέσα στήν τωρινή κοινωνία, στο σημερινό κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Ἀπό τότε πού ἡ πολιτική οἰκονομία διατύπωσε τή θέση ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι ἡ πηγή κάθε πλούτου και κάθε ἀξίας, ἔγινε ἀναπόφευγο τό ἐρώτημα: Πῶς λοιπόν συμβιβάζεται νά μήν παίρνει ὁ μοισθωτός ἐργάτης τό συνολικό ποσό τῆς ἀξίας πού παράγεται μέ τήν ἐργασία του, ἀλλά νά εἶναι ὑποχρεωμένος νά δίνει ἕνα μέρος αὐτῆς τῆς ἀξίας στον κεφαλαιοκράτη; Τόσο οἱ ἀστοί οἰκονομολόγοι, ὅσο και οἱ σοσιαλιστές μάταια προσπαθοῦσαν νά δόσουν στο ἐρώτημα μιᾶ ἐπιστημονικά θεμελιωμένη ἀπάντηση, ὥσπου στο τέλος παρῶς ἀστοῦ ὁ Μάρξ μέ τή λύση του. Ἡ λύση αὐτή εἶναι: ἡ ἀκλόουθη: Ὁ σημερινός κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς προϋποθέτει τήν ὑπαρξη δυό κοινωνικῶν τάξεων: ἀπό τή μιᾶ μεριά τῶν κεφαλαιοκρατῶν πού ἔχουν στήν κυριότητά τους τά μέσα παραγωγῆς και τά μέσα συντήρησης, και ἀπό τήν ἄλλη μεριά τῶν προλετάριων πού ἔχουν ἀποκλειστεί ἀπ' αὐτή τήν κυριότητα και ἔχουν μόνο ἕνα ἐμπόρευμα γιά πούλημα: τήν ἐργατική τους δύναμη και πού ἀναγκάζονται νά πουλοῦν αὐτή τήν ἐργατική δύναμη γιά ν' ἀποχτήσουν τά ἀπορρίττα μέσα συντήρησης. Ἡ ἀξία ὁμῶς ἑνός ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀπό τό κοινωνικά ἀναγκαίο ποσό τῆς ἐργασίας πού εἶναι ἐνοσωματωμένη (verkörpert) στήν παραγωγή του, ἐπομένως και στήν ἀναπαραγωγή του. Ἐπομένως και ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης τοῦ μέσου ἀνθρώπου γιά τό διάστημα μιᾶς ἡμέρας, ἑνός μήνα ἢ ἑνός χρόνου καθορίζεται ἀπό τό ποσό τῆς ἐργασίας πού εἶναι ἐνοσωματωμένη στήν ποσότητα τῶν μέσων συντήρησης πού εἶναι ἀναγκαία γιά τή διατήρηση αὐτῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης, μιᾶ μέρα, ἕνα μήνα ἢ ἕνα χρόνο. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι γιά νά παραχθοῦν τά μέσα συντήρησης ἑνός ἐργάτη χρειάζονται ἔξι ὥρες ἐργασία ἢ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, ἡ ἐργασία πού περιέχεται σ' αὐτά τά μέσα συντήρησης ἰσοδυναμεῖ μέ ποσότητα ἐργασίας ἔξι ὥρων, τότε ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης μιᾶς ἡμέρας θά ἐκφράζεται μ' ἕνα χρηματικό ποσό, ὅπου εἶναι ἐνοσωμα-

τωμένες επίσης έξι ώρες εργασίας. "Ας υποθέσουμε ακόμα, ότι ο κεφαλαιοκράτης, πού άπασχολεί τόν εργάτη τού παραδειγματός μας, τού δίνει αυτό τό ποσό, δηλαδή όλη τήν αξία της εργατικής του δύναμης. "Αν τώρα ο εργάτης εργασθεί έξι ώρες για τόν κεφαλαιοκράτη, τότε ξεπληρώνει στόν κεφαλαιοκράτη στό άκέραιο όλα τά έξοδα του: έξι ώρες εργασία για έξι ώρες εργασίας. "Έτσι βέβαια δέ θά περίσσευε τίποτα για τόν κεφαλαιοκράτη και γι' αυτό τό λόγο ο κεφαλαιοκράτης αντιλαμβάνεται τό ζήτημα έντελώς διαφορετικά: έγώ, λέει, δέν αγοράσα τήν εργατική δύναμη αυτού τού εργάτη για 6 ώρες, αλλά για μιá όλόκληρη μέρα και μέ βάση αυτό τό συλλογισμό βάζει τόν εργάτη νά δουλέψει 8,10,12,14 ώρες και ακόμα περισσότερο ανάλογα μέ τίς συνθήκες. "Έτσι τό προϊόν της εργασίας από τήν έβδομη, όγδοη ώρα και πέρα είναι προϊόν άπλήρωτης εργασίας πού πάει κατευθείαν στην τσέπη τού κεφαλαιοκράτη. "Έτσι ο εργάτης στην όπηρεσία τού κεφαλαιοκράτη δέν αναπαράγει μόνο τήν αξία της εργατικής του δύναμης, πού τήν πληρώνεται, αλλά παράγει ακόμα και πάνω άπ' αυτή μιάν όπεραξία, πού τήν ιδιοποιείται πρώτα ο κεφαλαιοκράτης, και πού στην παραπέρα πορεία, σύμφωνα μέ όρισμένους οικονομικούς νόμους, μοιράζεται σ' όλη τήν τάξη τών κεφαλαιοκρατών και άποτελεί έτσι τό βασικό άπόθεμα, άπ' όπου πηγάζουν ή γαιοπρόσοδος, τό κέρδος, ή συσσώρευση τού κεφαλαίου, μέ λίγα λόγια όλα τά πλούτη πού καταβροχθίζονται ή συσσωρεύονται από τίς μήεργαζόμενες τάξεις. "Έτσι όμως άποδείχτηκε ότι οι σημερινοί κεφαλαιοκράτες άποχτούν τα πλούτη τους μέ τήν ίδια μέθοδο τις ιδιοποίησης ξένης άπλήρωτης εργασίας, όπως οι δουλοχτήτες ή οι φεουδάρχες πού έκμεταλλεύονταν τίς άγγαρείες τών δουλοπάροικων, και ότι όλες αυτές οι μορφές έκμετάλλευσης διαφέρουν μόνο από τό διαφορετικό τρόπο και μέθοδο πού γίνεται ή ιδιοποίηση της άπλήρωτης εργασίας. "Έτσι όμως έφυγε όλότελα τό έδαφος κάτω από τά πόδια όλης αυτής της υποκριτικής φρασσεολογίας τών ιδιοκτητριών τάξεων, ότι επικρατεί τάχα δικαιο και δικαιοσύνη στό σημερινό κοινωνικό καθεστώς, ισότητα τών δικαιωμάτων και όποχρέώσεων και γενική άρμονία τών συμφερόντων. Καί ξεσκεπάστηκε και ή σημερινή άστική κοινωνία, όχι λιγότερο από τις προηγούμενες, σάν ένα μεγάλοπρεπο ίδρυμα για τήν έκμετάλλευση της άπέραντης πλειοψηφίας τού λαού από μιάν άσήμαντη μειοψηφία πού όσο πάει και λιγοστεύει.

Σ' αυτά τὰ δύο βασικά γεγονότα στηρίζεται ὁ σύγχρονος ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμὸς. Στὸ δεύτερο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» θ' ἀναπτυχθοῦν παρά πέρα αὐτές, καθὼς καὶ ἄλλες ἐξίσου σπουδαίες ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις στὸ πεδίο τῆς ἔρευνας τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ κοινωνικοῦ συστήματος, καὶ ἔτσι θ' ἀνατραποῦν ριζικὰ καὶ οἱ πλευρὲς ἐκείνες τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας πού δὲν ἐξετάστηκαν στὸν πρῶτο τόμο. Ἐς εὐχρηθῶμε ὅτι θὰ μπορέσει ὁ Μάρξ νὰ δώσει γρήγορα τὸ δεύτερο τόμο γιὰ ἐκτύπωση.

Γράφτηκε ἀπὸ τὸν Φρίντριχ
Ἐγκελς τὸν Ἰούνη 1877.

Δημοσιεύτηκε
στὸ «Λαϊκὸ ἡμερολόγιο»,
Μπράουνσβαϊγκ 1878.

Σύμφωνα μὲ τὸ «Λαϊκὸ
ἡμερολόγιο».

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΣΤΟΝ ΤΑΦΟ ΤΟΥ ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Στις 14 τοῦ Μάρτη τό ἀπόγευμα, στίς τρεῖς παρά τέταρτο ἔπαψε νά σκέφτεται ὁ μεγαλύτερος σύγχρονος στοχαστής. Μόλις τόν εἶχαμε ἀφήσει μονάχο του δυό λεπτά καί τόν βρήκαμε δταν ξαναμπήκαμε στό δωμάτιό του ἤσυχα ἀποκοιμισμένο στήν πολυθρόνα του—ἀλλά γιά πάντα.

Εἶναι ἀδύνατο νά ἐκτιμήσουμε τί ἔχασε τό μαχητικό εὐρωπαϊκό καί ἀμερικάνικο προλεταριάτο, τί ἔχασε ἡ ἱστορική ἐπιστήμη μέ τό θάνατο αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου Πολό γρήγορα θά γίνει αἰσθητό τό κενό πού δημιούργησε ὁ θάνατος αὐτοῦ τοῦ γίγαντα.

Ὅπως ὁ Δαρβίνος ἀνακάλυψε τό νόμο ἐξέλιξης τῆς ὀργανικῆς φύσης, ἔτσι ὁ Μάρξ ἀνακάλυψε τό νόμο ἐξέλιξης τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας: τό σκεπασμένο ἴσαμε τώρα μέ ἰδεολογικά ἐπιστρώματα ἀπλό γεγονός, ὅτι οἱ ἀνθρωποί, πρὶν ἀπ' ὅλα, πρέπει νά τρῶνε, νά πίνουν, νά ἔχουν κατοικία καί νά ντύνονται προτοῦ ἀρχίσουν νά ἀσχολοῦνται μέ τήν πολιτική, τήν ἐπιστήμη, τήν τέχνη, τή θρησκεία κλπ. Ὅτι ἐπομένως ἡ παραγωγή τῶν ἀμεσῶν ὀλικῶν μέσων συντήρησης καί κατά συνέπεια ἡ κάθε φορά βαθμίδα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ἑνός λαοῦ, ἡ μιάς χρονικῆς περιόδου, ἀποτελεῖ τή βάση, ἀπ' ὅπου ἐξελίχθηκαν οἱ κρατικοί θεσμοί, οἱ ἀντιλήψεις γιά τό δίκαιο, τήν τέχνη, ἀκόμα καί οἱ θρησκευτικές παραστάσεις τῶν ἀνθρώπων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, τή βάση ἀπ' ὅπου ἐπομένως πρέπει νά ἐξηγηθοῦν καί ὄχι ἀντίθετα—ὅπως συνέβαινε ἴσαμε τώρα.

Μά αὐτό δέν εἶναι ὄλο. Ὁ Μάρξ ἀνακάλυψε ἐπίσης τόν εἰδικό νόμο κίνησης τοῦ σημερινοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου πα-

ραγωγής και της άστικής κοινωνίας πού προέρχεται άπ' αυτόν. Μέ τήν ανακάλυψη της υπεραξίας, φωτίστηκαν μέ μιάς δλα, ένώ όλες οι προηγούμενες έρευνες, τόσο τών άστών οίκονομολόγων, όσο και τών σοσιαλιστών κριτικών είχαν πλανηθεί στό σκοτάδι.

Δυό τέτιες ανακαλύψεις θάταν άρκτές για μιά ζωή, και θάταν ευτυχής έκείνος πού θά άξωνόταν νά κάνει έστω και μιά τέτια ανακάλυψη. 'Ο Μάρξ όμως έκανε πρωτότυπες ανακαλύψεις σέ κάθε τομέα πού έρεύντσε—άκίμα και στά μαθηματικά—και τέτιοι τομείς υπήρξαν πάρα πολλοί και δέν υπάρχει ούτε ένας μέσα σ' αυτόους πού νά τόν έρεύντσε μόνον έπιφανειακά.

Τέτιος ήταν ό άνθρωπος της έπιστήμης. Αυτό όμως δέν ήταν τό βασικό στό έργο του. 'Η έπιστήμη ήταν για τόν Μάρξ μιά ιστορικά κινητήρια, επαναστατική δύναμη. 'Όσο μεγάλη χαρά κι άν άσθανόταν για κάθε νέα ανακάλυψη σέ οποιαδήποτε θεωρητική έπιστήμη, πού δέ μπορούσε ίσως νά προβλεφθεί άκόμα καθέλου ή πραγματική της έφαρμογή—άσθανόταν μιάν έντελώς άλλιώτικη χαρά όταν έπρέκειτο για μιάν ανακάλυψη πού έπιδρούσε άμέσως έπαναστατικά στή βιομηχανία και γενικά στήν ιστορική εξέλιξη. 'Έτσι παρκαλοούθησε έπισταμένα τήν πορεία τών ανακαλύψεων στόν τομέα του ήλεκτρισμού και τελευταία τίς ανακαλύψεις του Μάρκ Ντεπρέ.

Γιατί ό Μάρξ ήταν προπάντων επαναστάτης. 'Ο πραγματικός σκοπός της ζωής του ήταν νά βοηθήσει μέ έναν οποιοδήποτε τρόπο στήν άνατροπή της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας και τών κρατικών θεσμών πού έχει δημιουργήσει, νά πάρει μέρος στήν άπελευθέρωση του σύγχρονου προλεταριάτου, πού αυτός του έδωσε για πρώτη φορά τή συνειδηση της θέσης του και τών άναγκών του, τή συνείδηση τών όρων της χειραφέτησής του. 'Ο άγώνας ήταν τό στοιχείο του. Καί άγωνίστηκε μέ πάθος, μέ έπιμονή, μέ έπιτυχία, όσο λίγοι. 'Η πρώτη «'Εφημερίδα του Ρήνου» 1842, τό παρισινό «Φόρμπερτς»¹ 1844, «'Η Γερμανική έφημερίδα τών Βρυξελλών» 1847, «'Η Νέα έφημερίδα του Ρήνου» 1848-49, «'Τό Βίμα της Νέας 'Υόρκης» από τό 1852 ως τό 1861—και χάρια ένα πλῆθος από

¹ «Vorwärts» («'Εμπρός»)—ριζοσπαστική έφημερίδα πού έβγαίνε στά γερμανικά στό Παρίσι τό 1844 από γερμανούς σοσιαλιστές φυγάδες. 'Ένας από τούς συνεργάτες της ήταν και ό Μάρξ. (Σημ. Σύντ.)

μαχητικά βιβλιαράκια, δουλιά σέ συλλόγους στό Παρίσι, στίς Βρυξέλλες και στό Λονδίνο, ώς ότου ήρθε τελικά σάν στεφάνωμα τοῦ συνόλου, ή μεγάλη «Διεθνής Ένωση τῶν Έργατῶν»—άληθινά ένα άκόμα άποτέλεσμα, πού γι' αυτό μπορούσε νά περηφανεύεται ό δημιουργός του—κι άν άκόμα δέν είχε κά- νει τίποτε άλλο.

Νά γιατί είχαν μισήσει και συκοφαντήσει τόν Μάρξ πε- ρισσότερο άπό κάθε άλλον άνθρωπο τῆς εποχῆς του. Τόν απέ- λαιναν κυβερνήσεις άπολυταρχικές και δημοκρατικές. Άστροί, συντηρητικοί και δημοκράτες τῶν άκρων συναγωνίζονταν άνα- μεταξύ τους ποιός θά τόν δυσφημήσει περισσότερο. Όλα αυτά τά παραμέριζε σάν νάταν ίστός άράχνης, δέν τούς έδινε σημα- σία και δέν άπατοῦσε παρά μόνον σέ μεγάλη άνάγκη.

Και πέθανε τιμημένος, άγαπημένος, τόν κλάψανε έκατομ- μύρια έπαναστάτες συνεργάτες του, πού κατοικοῦν σ' όλη τήν Εὐρώπη και τήν Άμερική, άπό τά όρυχεια τῆς Σιθηρίας ώς τήν Καλιφορνία. Και τολμῶ νά πῶ: μπορεί νά είχε πολλούς αντίπαλους, όμως δύσκολο είναι νά ποῦμε πώς είχε έστω και έναν προσωπικό εχθρό.

Τό όνομά του και τό έργο του θά ζήσουν στούς αιώνας!

*Λόγος πού εκφωνήθηκε άπό τόν
Φρίντριχ Ένγκελς άγγλικά στό
νεκροταφείο τοῦ Χάϊνκεϊν
στίς 18 τοῦ Μάρτη 1883.*

*Σύμφωνα μέ τό
«Σοσιαλδημοκρατή»*

*Δημοσιεύτηκε σνά γερμανικά
στό «Σοσιαλδημοκρατή»
τῆς 22 τοῦ Μάρτη 1883.*

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ, ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΙΔΙΟΧΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΈΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 1884

Τά παρακάτω κεφάλαια αποτελοῦν ὡς ἓνα βαθμὸ ἐκτέλεση διαθήκης. Ὁ Ἰλιος ὁ Κάρλ Μάρξ εἶχε σκοπὸ νὰ ἐκθέσει τὰ συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν τοῦ Μόργκαν σὲ σχέση μετὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς δικτῆς του—μέσα σὲ ὀρισμένα ὄρια μπορῶ νὰ πῶ τῆς δικτῆς μας—ὀλιστικῆς ἐρευνας τῆς ἱστορίας καὶ ἔτσι πιά νὰ ἐξηγήσει ὅλη τους τὴ σημασία. Γιατὶ ὁ Μόργκαν ἀνακάλυψε ξανά στὴν Ἀμερική, μετὰ δικό του τρόπο, τὴν ὀλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, πού τὴν εἶχε ἀνακαλύψει πρὶν 40 χρόνια ὁ Μόρξ, καὶ ὅταν ἔκανε τὴ σύγκριση τῆς βαρβαρότητας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἢ ἀντίληψη αὐτὴ τὴν ὀδήγησε στὰ κύρια τῆς σημεία στὰ ἴδια συμπεράσματα τοῦ Μάρξ. Καὶ ὅπως οἱ εἰδικοί οἰκονομολόγοι στὴ Γερμανία ἀποσιωποῦσαν ἐπίμονα τὸ «Κεφάλαιον» μετὸν ἰδιο ζῆλο πού χρόνια συνέχεια τὸ ἀντιγράφανε, ἔτσι ἀκριβῶς μεταχειρίστηκαν καὶ τὴν Ancient Society¹ τοῦ Μόργκαν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς «προϊστορικῆς» ἐπιστήμης στὴν Ἀγγλία. Ἡ δι-

¹ «Ancient Society, or Researches in the Lines of human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization». By Lewis. H. Morgan, London, Mac Millan and Co., 1877. («Ἡ ἀρχαία κοινωνία, ἢ ἐρευνας τῆς ἀνθρώπινης προόδου ἀπὸ τὴν ἀγρία καταστροφή καὶ τὴ βαρβαρότητα, ὡς τὸν πολιτισμὸ», τοῦ Λουὶς Χ. Μόργκαν, Λονδίνο, Μακμίλλαν καὶ Σία 1877). Τὸ βιβλίον τυπώθηκε στὴν Ἀμερική καὶ βρῖσκεται ἐξαιρετικὰ δύσκολα ἐν τῷ Λονδίνο. Ὁ συγγραφέας πέθανε πρὶν λίγα χρόνια (Σημείωση τοῦ Ἐν γ κ ε λς).

κή μου εργασία μονάχα ελάχιστα μπορεί ν' αντικαταστήσει εκείνο πού δεν αξιώθηκε νά κάνει ο δέιμνιστος φίλος μου. Όμως στίς λεπτομερειακές περιλήψεις του από τόν Μάργκαν¹ βρίσκω κριτικές του παρατηρήσεις πού τίς αποδίνω έδω όσο γίνεται.

Σύμφωνα μέ τήν ύλιστική αντίληψη τό καθοριστικό στοιχείο στήν Ιστορία είναι σέ τελευταία ανάλυση: ή παραγωγή και ή αναπαραγωγή τής άμεσης ζωής. Αυτή ζωώς μέ τή σειρά της έχει διπλό χαρακτήρα. Από τή μιá μεριά ή παραγωγή τών μέσων συντήρησης, άντικειμένων γιά τή διατροφή, το ντύσιμο, τήν κατοικία και τών εργαλείων πού χρειάζονται γι' αυτά. Από τήν άλλη μεριά ή παραγωγή τών ίδιων τών ανθρώπων, ή αναπαραγωγή του έιζους². Οι κοινωνικοί θεσμοί όπου ζούν οι άνθρωποι μιáς όρισμένης ιστορικής έποχής και μιáς όρισμένης χώρας, καθορίζονται και από τά δυό είδη τής παραγωγής: από τή βαθμίδα ανάπτυξης, από τή μιá μεριά τής εργασίας και από τήν άλλη τής οικογένειας. Όσο λιγότερο αναπτυγμένη είναι ακόμα ή εργασία, όσο πιό περιορισμένο τό ποσό τών προϊόντων τής, έπομένως και ό πλούτος τής κοινωνίας, τόσο έπικρατέστερα φαίνεται νά κυριαρχείται ή κοινωνική όργάνωση από τούς συγγενικούς δεσμούς. Μέσα σ' αυτή τή διάρθρωση τής κοινωνίας πού στριζίζεται στους συγγενικούς δεσμούς αναπτύσσεται ώστόσο όλο και περισσότερο ή παραγωγικότητα τής εργασίας. Μαζί της αναπτύσσονται και ή άτομική ιδιοκτησία και ή ανταλλαγή, οι διαφορές του πλούτου, ή δυνατότητα αξιοποίησης ξένης: εργατικής δύναμης και έπομένως ή βάση γιά ταξικές άντιθέσεις: καινούργια κοινωνικά στοιχεία, πού γενέες όλόκληρες πασχίζουν νά προσαρμόσουν τό παλιό κοινωνικό καθεστώς στίς νέες συνθήκες, ώπου τέλος τό

¹ Έννοει τά σχολιασμένα από τόν Μάρξ αποσπασματα από τό Έργο του Α. Μόργκαν «Η άρχαία κοινωνία κλπ.», πού τό 1949 εκδόθηκαν σέ ρωσική μετάφραση. Βλ. «Άρχαιο Μαρξ-Ένγκελς», τόμ. ΙΧ, 1945. (Σημ. Σύντ.)

² Έδώ ξέφυγε από τόν Ένγκελς μια άνακρίβεια, όταν βαζει τό Ένα πλαϊ σ' άλλο τήν αναπαραγωγή του είδους και τήν παραγωγή τών μέσων συντήρησης σαν τούς έρους πού καθορίζουν τήν εξέλιξη τής κοινωνίας και τών κοινωνικών καθεστώτων. Σ' αυτό τό ίδιο του το Έργο «Η καταγωγή τής οικογένειας, τής άτομικής ιδιοκτησίας και του κρατους» δείχνει ώστόσο ό ίδιος ό Ένγκελς, μέ βάση τήν ανάλυση του συγκεκριμένου όλικού, ότι ό όλικός τρόπος παραγωγής είναι ό κύριος παραγοντας πού καθορίζει τήν εξέλιξη τής κοινωνίας και τών κοινωνικών καθεστώτων. (Σημ. Σύντ.)

ἀσυμβίβαστο καὶ τῶν δυὸ προκαλεῖ μιά πλήρεια ἀνατροπῆ. Ἡ παλιά κοινωνία, πού βασιζέται σέ συγγενικές ἐνώσεις τινάζεται στὸν ἀέρα μὲ τὴ σύγκρουση τῶν ἀναπτυγμένων κοινωνικῶν τάξεων. Στὴ θέση τῆς μπαίνει μιά καινούργια κοινωνία ὀργανωμένη σέ κράτος, πού οἱ κατώτερες ἐνότητές του δὲν εἶναι πιά συγγενικές ἐνώσεις, ἀλλὰ τοπικές ἐνώσεις, μιά κοινωνία ὅπου τὸ οἰκογενειακὸ καθεστῶς κυριαρχεῖται ὀλοτέλα ἀπὸ τὸ καθεστῶς τῆς ἰδιοκτησίας καὶ ὅπου ἀναπτύσσονται τώρα ἐλεύθερα οἱ ταξικὲς ἐκείνες ἀντιθέσεις καὶ οἱ ταξικοὶ ἀγῶνες, πού ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενο ὅλης τῆς ὡς τώρα γραφτῆς ἱστορίας.

Ἡ μεγάλη ὑπερβολὴ τοῦ Μόργκαν εἶναι ὅτι ἀνακάλυψε καὶ ἀποκατάστησε στὶς κύριες γραμμὲς αὐτὸ τὸ προϊστορικὸ θεμέλιο τῆς γραφτῆς μας ἱστορίας καὶ ὅτι στὶς συγγενικές ἐνώσεις τῶν βορειοαμερικανῶν ἰνδιάνων βρῆκε τὸ κλειδί πού μᾶς λύνει τὰ σπουδαιότερα, ἅλυστα ὡς τὰ τώρα αἰνίγματα τῆς ἀρχαιότητος ἑλληνικῆς, ρωμαϊκῆς καὶ γερμανικῆς ἱστορίας. Τὸ σύγγραμμά του ὅμως δὲν εἶναι ἔργο μιᾶς ἡμέρας. Κάπου σαρίντα χρόνια πάλαιψε μὲ τὸ ὄλικο του, ὥσπου τὸ ἐξουσίαζε πλήρεια. Γι' αὐτὸ ὅμως καὶ τὸ βιβλίον του εἶναι ἀπὸ τὰ λίγα ἔργα τοῦ καιροῦ μας, πού ἀφησαν ἐποχὴ.

Στὴν παρακάτω ἔκθεση ὁ ἀναγνώστης γενικά θά διακρίνει εὐκόλα τί εἶναι τοῦ Μόργκαν καὶ τί πρόσθεσα ἐγώ. Στὰ ἱστορικά μέρη γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Ρώμη δὲν περιορίστηκα στὰ στοιχεῖα τοῦ Μόργκαν, μὰ πρόσθεσα ὅ,τι εἶχα στὴ διάθεσή μου. Τὰ μέρη γιὰ τοὺς κέλτες καὶ τοὺς γερμανοὺς ἀνήκουν κυρίως σέ μένα. Ὁ Μόργκαν ἐδῶ διέθετε πηγές σχεδὸν μονάχα ἀπὸ δεύτερο χέρι καὶ γιὰ τίς γερμανικές συνθήκες—ἐκτός ἀπὸ τὸν Τάκιτ— μονάχα τίς κακὲς φιλελεύθερες παραποιήσεις τοῦ κυρίου Φρίμαν. Τὶς οἰκονομικές ἐξηγήσεις, πού γιὰ τὸ σκοπὸ τοῦ Μόργκαν ἀρκοῦσαν, μὰ πού γιὰ τὸ δικό μου εἶναι ἀπόλυτα ἀνεπάρκεις, τίς ἐπεξεργάστηκα ὅλες ξανά. Καὶ τέλος εἶμαι φυσικά ὀπεύθυνος γιὰ ὅλα τὰ συμπεράσματα, ὅπου δὲν ἀναφέρεται ρητὰ ὁ Μόργκαν.

Γράφτηκε ἀπ' τὸν Φρίντριχ Ἐγκελς
γιὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου του
Ἐκτὸς ἀποκομῆς τῆς οἰκογένειας,
τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ
τοῦ κράτους. Ζυρίχη 1884.

Σύμφωνα μὲ
τὴν τέταρτη ἔκδοση.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 1891

Οί παλιότερες μεγάλες εκδόσεις αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἐξαντλήθηκαν ἐδῶ καὶ μισό χρόνον σχεδόν, καὶ ὁ ἐκδότης ἀπὸ καιρὸ κίολας μοῦ ζήτησε νὰ φροντίσω γιὰ μιὰ νέα ἐκδοσὴ. Πιὲ ἐπίγουσες δουλιές μ' ἐμπόδισαν ὡς τὰ τώρα νὰ τὸ κάνω. Ἀπὸ τότε πού βγήκε ἡ πρώτη ἐκδοσὴ πέρασαν ἑπτὰ χρόνια, πού σὸ διάστημά τους σημείωσε σημαντικὲς προόδους ἢ γνῶση τῶν πρωτόγονων μορφῶν τῆς οἰκογένειας. Ἐπρεπε λοιπὸν ἐδῶ νὰ γίνουν μὲ ἐπιμέλεια διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις. Καὶ μάλιστα τόσο περισσότερο πού ἡ προβλεπόμενη στερεοτυπία τοῦ τωρινοῦ κειμένου θὰ μοῦ στερήσει τὴ δυνατότητα γιὰ ἓνα διάστημα νὰ κάνω παραπέρα ἀλλαγές.

Θεώρησα λοιπὸν μὲ φροντίδα ὁλόκληρο τὸ κείμενον καὶ ἔκανα μιὰ σειρά προσθηκῶν, ἐλπίζοντας ἔτσι πὼς πῆρα ὀψή μου, ὅπως ἀρμύζει, τὴ σημερινὴ κατάστασιν τῆς ἐπιστήμης. Ἀκόμα, δίνω παρακάτω στὸν πρόλογον τοῦτο μιὰ σύντομη ἐπισκόπησιν γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας τῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὸν Μάργκαν ὡς τὸν Μόργκαν. Καὶ τὸ κάνω αὐτὸ κυρίως γιὰ τὴ ἀγγλικὴν προϊστορικὴν σχολὴν μὲ τὴ σωβινιστικὴν χροιά τῆς, ἕξακολουθεῖ νὰ κάνει ὅ,τι περνᾷ ἀπὸ τὸ χέρι τῆς γιὰ ν' ἀποσιωπήσῃ ὀλότελα τὴν ἀνατροπὴν πού ἐγινε μὲ τίς ἀνακαλύψεις τοῦ Μόργκαν στὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν πρωτόγονη ἱστορία, ἐνῶ σύγχρονα δὲν ἐνοχλεῖται καθόλου νὰ οἰκειοποιεῖται συμπεράσματα τοῦ Μόργκαν. Κι ἄλλοῦ ἀκολουθοῦν, ποῦ καὶ ποῦ μάλιστα μὲ τὸ παραπάνω, αὐτὸ τὸ ἀγγλικὸν παράδειγμα.

Ἡ ἐργασία μου μεταφράστηκε σὲ διάφορες ξένες γλώσσας. Πρῶτα στὰ ἰταλικά: «L' origine della famiglia, della proprieta privata e dello stato, versione riveduta dall' autore, di Pasquale Martignetti», Benevento 1885. Ἰσπερα στὰ ρουμάνικα: «Origina familiei, proprietatei private și a statului, traducere de Joan Nadejde» σὸ περιοδικὸ τοῦ Ἰασίου «Contemporanul» Σεπτέμβρης 1885-Μάης 1886. Ἐπίσης στὰ δανικά: «Familjens, Privatejendommens og Statens Oprindelse, Dansk, af Forfatteren gennemgaaet Udgave, besdrgtet af Gerson Trier» Kōbenhavn 1888. Μιὰ γαλλικὴ μετάφρασιν τοῦ Ἀνρὺ Ραβέ, πού ἔχει γινεῖ ἀπὸ τούτη τὴ γερμανικὴ ἐκδοσὴ, βρίσκεται στὰ πιεστήρια.

• • •

Ὡς τις ἀρχές τῆς δεκαετίας 1860-1870, δέ μπορούσε νά γίνεται λόγος γιά ἱστορία τῆς οἰκογένειας. Ἡ ἱστορική ἐπιστήμη σὲν τομέα αὐτὸν βρισκόταν ἀκόμα ὀλότελα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν πέντε βιβλίων τοῦ Μωβσῆ. Τὴν πατριαρχική μορφή τῆς οἰκογένειας, πού στὰ βιβλία αὐτά περιγράφεται πῶς λεπτομερειακά ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλου, δέν τὴ θεωροῦσαν μονάχα ἀσυζήτητα σάν τὴν πῶς παλιά μορφή τῆς, μὰ ἐπίσης—ὕστερα ἀπὸ ἀφαίρεση τῆς πολυγαμίας—τὴν ταύτιζαν μὲ τὴ σημερινή ἀστική οἰκογένεια, ἔτσι πού οὐσιαστικά ἡ οἰκογένεια δέν πέρασε διθὲν ἀπολύτως καμιὰ ἱστορική ἐξέλιξη. Τὸ πολὺ-πολύ παραδέχονταν ὅτι στὴν πρωτόγονη ἐποχὴ μπορεῖ νά ὑπῆρξε μιά περιόδος σεξουαλικῆς ἀκαταστασίας. Βέβαια ἐκτός ἀπὸ τὴ μονογαμία γνώριζαν τὴν ἀνατολίτικη πολυγαμία καὶ τὴν ἰνδο-θιβετιανὴ πολυανδρία, αὐτὲς ὅμως οἱ τρεῖς μορφές δέ μπορούσαν νά μπουδῶν σὲ μιά ἱστορική σειρά καὶ φιγουράριζαν ἀσύνδετα ἢ μιά πλάϊ στὴν ἄλλη. Τὸ ὅτι σὲ ὀρισμένους λαοὺς τῆς παλαιᾶς ἱστορίας, καθὼς καὶ σὲ ὀρισμένους ἀγρίους πού ὑπάρχουν ἀκόμα, ἡ καταγωγή δέ λογαριαζόταν ἀπὸ τὸν πατέρα, μὰ ἀπὸ τὴ μητέρα, ἐπομένως νομιζόταν ὅτι ἰσχύει μονάχα ἡ γυναικεία γραμμὴ, τὸ ὅτι σὲ πολλοὺς σημερινούς λαοὺς ἀπαγορεύεται ὁ γάμος μέσα σὲ ὀρισμένες μεγαλύτερες ομάδες, πού τότε δέν τίς εἶχαν ἐξετάσει πῶς ἐπισταμένα καὶ τὸ ὅτι βρίσκεται αὐτὸ τὸ ἔθιμο σὲ ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου—αὐτά τὰ γεγονότα ἦταν βέβαια γνωστά καὶ συγκεντρώνονταν ὅλο καὶ περισσότερο τέτλια παραδείγματα. Ὅμως δέν ξέραν τί νά τὰ κάνουν καὶ ἀκόμα καὶ ὁ Ε. Β. Tylor στὸ ἔργο του «Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization»¹, (1865) τὰ ἀναφέρει σάν ἀπλές «παράξενες συνήθειες», πλάϊ στὴν ἀπαγόρευση πού ἰσχύει σὲ μερικοὺς ἀγρίους νά μὴ ἀγγίξουν καιόμενα ξύλα μὲ σιδερένιο ἐργαλεῖο καὶ ἄλλες παρόμοιες θρησκευτικὲς παραλαπίδες.

Ἡ ἱστορία τῆς οἰκογένειας χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1861, ἀπὸ τότε πού ἐκδόθηκε τὸ «Μητρικὸ δίκαιο» («Mutterrecht») τοῦ Μπάγοφεν. Σ' αὐτὸ ὁ συγγραφέας διατυπώνει τοὺς ἰσχυρισμοὺς: 1) Ὅτι οἱ ἄνθρωποι στὴν ἀρχὴ ζοῦσαν σὲ σεξουαλικὲς σχέσεις χωρὶς περιορισμοὺς, πού τίς χαρακτηρίζει μὲ τὴ λαθεμένη ἔκφραση ἑταιρισμός. 2) Ὅτι οἱ τέτλις σχέσεις ἀπο-

1 Ε. Β. Τάυλορ, «Ἐρευνες γιὰ τὴν πρωτόγονη ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας καὶ ἡ ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ», Λονδίνο 1865. (Σημ. Σόντ.)

κλείουν κάθε σίγουρη πατρότητα, ότι επομένως και η καταγωγή μπορούσε να λογαριάζεται μονάχα από τη γυναικεια γραμμή — σύμφωνα με τό μητρικό δικαιο, και ότι αρχικά αυτό συνέβαινε σέ όλους τούς λαούς της αρχαιότητας. 3) Ότι γιά τό λόγο αυτό έκτιμούσαν και σέβονταν σέ μεγάλο βαθμό τίς γυναίκες πού σάν μητερες ήταν οί μοναδικά σίγουροι γνωστοί γονείς της νεότερης γενιάς, βαθμό πού κατά τήν αντίληψη του Μπάχοφεν, έφτανε ώς τήν πλήρεια κυριαρχία τών γυναικών (γυναικοκρατία). 4) Ότι τό πέρασμα στή μονογαμία, όπου η γυναίκα άνηκε αποκλειστικά σ' έναν άντρα, περιέκλεινε τήν παράβαση μιάς παμπάλαιας θρησκευτικής έντολης, (δηλ. πραγματικά τήν παράβαση του από παράδοση δικαιώματος τών όπόλοιπων άντρών πάνω στήν ίδια γυναίκα), μιά παράβαση πού έπρεπε νά έξιλειωθεί ή νά έξαγοραστεί ή άνοχή της μέ μιά χρονικά περιορισμένη έκδοση της γυναίκας.

Τίς άποδείξεις γι' αυτές τίς θέσεις τίς βρísκει ο Μπάχοφεν σέ πολυάριθμα χωρία της παλιάς κλασικής φιλολογίας πού τά μάζεψε μ' έξαιρετική επιμέλεια. Σύμφωνα μ' αυτόν η έξέλιξη από τόν «έταιρισμό» στή μονογαμία και από τό μητρικό στό πατρικό δικαιο γίνεται, ειδικά στούς Έλληνες, σάν συνέπεια μιάς παραπέρα έξέλιξης τών θρησκευτικών παραστάσεων, μιάς είσοδους νέων θεοτήτων πού αντιπροσωπεύουν τό νέο τρόπο αντίληψης, στό παλιό πατροπαράδοτο πάνθεο, πού έκπροσωπούσε τίς παλιές αντιλήψεις, έτσι πού οί πρώτες όλο και πιότερο άπωθούν τό δεύτερο στό βάθος της σκηνης. Σύμφωνα μέ τόν Μπάχοφεν λοιπόν δέν είναι η έξέλιξη τών πραγματικών ζων ζωής τών ανθρώπων, μά η θρησκευτική άνταύγεια αυτών τών ζων ζωής στά κεφάλια τών ίδιων τών ανθρώπων, πού προκάλεσε τίς ιστορικές άλλαγές στήν άμοιβαία κοινωνική θέση του άντρα και της γυναίκας. Σύμφωνα μ' αυτά ο Μπάχοφεν παρουσιάζει τήν Όρέστεια του Αίσχύλου σάν τή δραματική περιγραφή του άγώνα άνάμεσα στό μητρικό δικαιο πού έδυε και στό πατρικό δικαιο πού στήν ήρωική εποχή άνάτελλε και νικούσε. Η Κλυταιμνήστρα γιά χάρη του έραστή της, Αίγισθου, σκότωσε τόν άντρα της, τόν Άγαμέμνονα πού γύρισε από τόν Τρωϊκό πόλεμο. Ο Όρέστης όμως πού ήταν γιός της Κλυταιμνήστρας και του Άγαμέμνονα, έκδικιέται τό φόνο του πατέρα, σκοτώνοντας τή μητέρα του. Γι' αυτό τόν καταδιώκαν οί Έρινυές, οί δαιμονικές όπερασπίστρες του μητρικού δικαίου

πού θεωροῦν τὴ μητροκτονία σάν τὸ πιό βαρύ, τὸ πιό ἀνεξιλέωτο ἔγκλημα. Μά ὁ Ἀπόλλωνας πού μέ τὸ χρησμό του ἔσπρωξε τὸν Ὀρέστη σ' αὐτὴ τὴν πράξη καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, πού τὴν καλοῦνε δικαστίνα—οἱ δυὸ θεοὶ πού ἐκπροσωποῦν ἐδῶ τὸ καινούργιο καθεστῶς τοῦ πατρικοῦ δικαίου—τὸν προστατεύουν. Ἡ Ἀθηνᾶ ἀκούει καὶ τὰ δυὸ μέρη. Ὅλο τὸ διαφιλονεικούμενο ζήτημα συνοψίζεται σύντομα στὴ συζήτηση πού γίνεται τώρα ἀνάμεσα στὸν Ὀρέστη! καὶ τὴς Ἐριννύες. Ὁ Ὀρέστης ἐπικαλεῖται ὅτι ἡ Κλυταιμνήστρα ἔκανε διπλό ἔγκλημα: γιατί σκοτώνοντας τὸν ἄντρα τῆς σκότωσε μαζί καὶ τὸν πατέρα του. Γιατί λοιπὸν οἱ Ἐριννύες καταδιώκουν αὐτόν, κι ὄχι ἐκείνη, πού εἶναι πολὺ πιό φταίχτρα; Ἡ ἀπάντηση εἶναι χτυπητή:

«Ὅχι ἦν δμαμιος φωτός δν κατέκτανεν»*.

Ὁ φόνος ἐνός ἀνθρώπου πού δὲ συγγενεῖς μέ αἷμα κι ἀν ἀκόμα εἶναι ὁ ἄντρας τῆς φόνισσας, ἐξιλεώνεται, δέν ἐνδιαφέρει τίς Ἐριννύες. Ἀδονῶν δουλιὰ εἶναι μονάχα νά καταδιώκουν τὸ φόνο ἀνάμεσα στοὺς συγγενεῖς ἀπὸ αἷμα καὶ δῶ, σύμφωνα μέ τὸ μητρικὸ δίκαιο, τὸ πιό βαρύ καὶ τὸ πιό ἀνεξιλέωτο εἶναι ἡ μητροκτονία. Τώρα ἐμφανίζεται ὁ Ἀπόλλωνας σάν συνήγορος τοῦ Ὀρέστη. Ἡ Ἀθηνᾶ βάζει τοὺς ἀρεοπαγίτες—τοὺς Ἀθηναίους δικαστές—νά ψηφίσουν. Οἱ ψήφοι εἶναι ἴσοι γιὰ τὴν ἀθώωση καὶ τὴν καταδίκη. Τότες ἡ Ἀθηνᾶ, σάν προϊστάμενη, δίνει τὴν ψήφο τῆς στὸν Ὀρέστη, καὶ τὸν ἀθώνει. Τὸ πατρικὸ δίκαιο νίκησε τὸ μητρικὸ δίκαιο. Οἱ «θεοὶ τῆς νέας γενιάς» ὅπως τοὺς χαρακτηρίζουν οἱ ἴδιες οἱ Ἐριννύες, νικοῦν τίς Ἐριννύες πού πείθονται σὸ τέλος νά ἀναλάβουν ἕνα νέο ἀξίωμα στὴν ὀπηρεσία τοῦ νέου καθεστώτος.

Αὐτὴ ἡ καινούργια, μὰ ἀπόλυτα σωστὴ ἐρμηνεῖα τῆς «Ὀρέστειας» εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ωραιότερα καὶ καλύτερα μέρη βλοῦ τοῦ βιβλίου, ἀποδείχνει ὅμως σύγχρονα ὅτι ὁ Μπάχοφεν πιστεύει τουλάχιστο στὴς Ἐριννύες, στὸν Ἀπόλλωνα καὶ στὴν Ἀθηνᾶ, ὅσο καὶ ὁ Αἰσχύλος στὴν ἐποχὴ του. Πιστεύει ἀκριβῶς, ὅτι στὴν ἐλληνικὴ ἡρωϊκὴ ἐποχὴ ἔκαμαν τὸ θαῶμα νά γκρεμίσουν τὸ μητρικὸ δίκαιο μέ τὸ πατρικὸ δίκαιο. Εἶναι φανερό

* «Δέν ἦταν ἀπὸ αἷμα συγγενῆς τῆς ὁ ἄντρας, πὸ σκότωση». Ὁ 605ος στίχος τῶν «Ἐὐμενίδων» τοῦ Αἰσχύλου, πὸ ἀποτελεῖ τὴν τελευταία τραγωδία τῆς τριλογίας τοῦ «Ὀρέστειας». (Σημ. Μετ.)

δτι μιὰ τέτια ἀντίληψη, πού θεωρεῖ τῆ θρησκεία ἀποφασιστικό μοχλό τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, τελικά θά πρέπει νά καταλήγει σέ καθαρὸ μυστικισμό. Ἐἶναι λοιπόν ἀχαρῆ, δέν εἶναι διέλλου ἀποδοτικὴ πάντα δουλιὰ, νά διαβάζει κανεὶς τοὺς χοντροὺς τόμους τοῦ Μπάχοφεν. Ὅμως ὄλα αὐτὰ δέ στενεύουν τὴν ἀξία του, πού ἀνοίγει νέους δρόμους. Αὐτὸς πρῶτος ἀντικατάστησε τὴ φράση γιὰ μιὰν ἀγνωστὴ ἀρχικὴ κατάσταση ἀπεριόριστων σεξουαλικῶν σχέσεων, μέ τὴν ἀπόδειξη, ὅτι ἡ παλιά κλασικὴ φιλολογία μᾶς δείχνει ἕνα σωρὸ ἴχνη, πού σύμφωνα μ' αὐτὰ πρὶν ἀπὸ τὴ μονογαμία ὄπηρχε πραγματικὰ στοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς ἀσιάτες μιὰ κατάσταση ὅπου, ὄχι μονάχα ἕνας ἄντρας εἶχε σεξουαλικές σχέσεις μέ περισσότερες γυναῖκες, μὰ καὶ μιὰ γυναίκα εἶχε τέτοιες σχέσεις μέ περισσότερους ἄνδρες, χωρὶς αὐτὸ νά προσκρούει στὰ ἔθιμα. Ὅτι αὐτὸ τὸ ἔθιμο δέν ἐξαφανίστηκε χωρὶς ν' ἀφήσει πίσω του ἴχνη, μέ τὴ μορφή μιᾶς περιορισμένης ἐκδοσης, πού μ' αὐτὴν οἱ γυναῖκες ἔπρεπε νά ἐξαγοράσουν τὸ δικαίωμα τῆς μονογαμίας. Ὅτι γι' αὐτὸ ἀρχικὰ ἡ καταγωγή μποροῦσε νά λογαριάζεται μονάχα σέ γυναικεία γραμμὴ, ἀπὸ μητέρα σέ μητέρα. Ὅτι αὐτὴ ἡ μοναδικὴ ἰσχὴ τῆς γυναικείας γραμμῆς διατηρήθηκε ἀκόμα γιὰ πολὺ καὶ στὴν ἐποχὴ τῆς μονογαμίας μέ τὴν ἐξασφαλισμένη, ἢ πάντως τὴν ἀναγνωρισμένη πατρότητα καὶ δτι αὐτὴ ἡ ἀρχικὴ θέση τῶν μητέρων, σάν τῶν μοναδικῶν σίγουρων γονιῶν τῶν παιδιῶν τους, ἐξασφάλιζε σ' αὐτές καὶ μαζί μ' αὐτές στίς γυναῖκες γενικά, μιὰν ἀνώτερη κοινωνικὴ θέση πού δέν τὴν ξαναπόχτησαν ποτὲ ἀπὸ τότε. Αὐτοὺς τοὺς κανόνες ὁ Μπάχοφεν βέβαια δέν τοὺς διατύπωσε ἔτσι καθαρὰ—σ' αὐτὸ τὸν ἐμπόδιζε ἡ μυστικιστικὴ του ἀντίληψη. Μὰ τοὺς ἔχει ἀποδείξει, κι αὐτὸ, τὸ 1861, σημαίνει σωστὴ ἐπανάσταση.

Ὁ χοντρὸς τόμος τοῦ Μπάχοφεν ἦταν γραμμένος στὰ γερμανικά, δηλ. στὴ γλῶσσα τοῦ ἔθνους πού τότες ἐνδιαφερόταν λιγότερο ἀπ' ὅλα γιὰ τὴν προϊστορία τῆς σημερινῆς οἰκογένειας. Γι' αὐτὸ ἔμεινε ἀγνωστος. Ὁ ἀμεσοὺς του διάδοχος στὴν ἴδιον τομέα ἐμφανίστηκε τὸ 1865, χωρὶς ποτὲ νάχει ἀκούσει γιὰ τὸν Μπάχοφεν.

Ὁ διάδοχος αὐτὸς ἦταν ὁ Τζ. Φ. Μάκ Λένναν, τὸ κατευθεῖαν ἀντίθετο τοῦ προκατόχου του. Στὴ θέση τοῦ μεγαλοφυῆ μυστικιστῆ ἔχουμε ἐδῶ τὸν ἀποξεραμένο νομικό. Στὴ θέση τῆς ξεχειλισμένης ποιητικῆς φαντασίας, τοὺς εὐλογόφανεις συνδυασμοὺς τοῦ δικηγόρου πού ἀγορεύει. Ὁ Μάκ Λένναν βρῖσκει σέ

πολλούς αγριους, βάρβαρους, ακόμα και πολιτισμένους λαούς της παλιάς και της νέας εποχής, μιά μορφή συνοικεισίου, όπου ο γαμπρός, μονάχος, ή με τους φίλους του, πρέπει φαινομενικά ν' άρπάξει με τή βία τή νύφη από τους συγγενείς της. Αυτό τό έθιμο θά πρέπει νά ελναι υπόλειμα ενός προηγούμενου έθιμου, όπου οί άντρες μιάς φυλής άρπαζαν πραγματικά τίς γυναίκες τους με τή βία από άλλες φυλές. Πώς έμφανίστηκε τώρα αυτός ο «ληστρικός γάμος»; Όσον καιρό οί άντρες έβρισκαν αρκετές γυναίκες στη δική τους τή φυλή, δέν υπήρχε απολύτως καμιά άφορμή γι' αυτό τόν τρόπο του γάμου. Βρισκουμε όμως τώρα έπίσης συχνά, ότι σέ μη αναπτυγμένους λαούς υπάρχουν όρισμένες ομάδες (πού γύρω στα 1865 τίς συνταύτιζαν συχνά ακόμα με τίς Ιδίαις τίς φυλές), όπου απαγορεύεται ο γάμος μέσα σ' αυτές, έτσι πού οί άντρες ελναι όποχρεωμένοι νά παίρνουν τίς γυναίκες τους και οί γυναίκες τους και οί άντρες τους έξω από τήν ομάδα, ενώ σέ άλλες υπάρχει τό έθιμο οί άντρες μιάς όρισμένης ομάδας νά ελναι όποχρεωμένοι νά παίρνουν τίς γυναίκες τους μονάχα μέσα από τή δική τους ομάδα. Ό Μάκ Λένναν όνομάζει τίς πρώτες έξωγαμικές, τίς δεύτερες ένδογαμικές και δημιουργεί χωρίς περιστροφές μιάν άλύγιστη αντίθεση ανάμεσα σέ έξωγαμικές και ένδογαμικές «φυλές». Καί παρά τό γεγονός ότι ή έρευνά του της έξωγαμίας τόν έκανε νά σκοντάψει με τή μύτη πίνω στο γεγονός ότι αυτή ή αντίθεση σέ πολλές, άν όχι στίς περισσότερες ή ακόμα και σέ όλες τίς περιπτώσεις, υπάρχει μονάχα στη φαντασία του, ώστόσο τήν κάνει βάση όλόκληρης της θεωρίας του. Οί έξωγαμικές φυλές μπορούν έτσι νά παίρνουν τίς γυναίκες τους μονάχα απ' άλλες φυλές και στην αδιάκοπη κατάσταση πολέμου ανάμεσα στίς φυλές πού αντιστοιχεί στην εποχή της αγριότητας, αυτό μπορούσε νά γίνει μονάχα με τήν άρπαγή.

Και ο Μάκ Λένναν ρωτά παραπέρα: 'Από ποϋ προέρχεται αυτό τό έθιμο της έξωγαμίας; 'Η αντίληψη της αίματοσυγγένειας και της αίμομιξίας δε μπορούσαν νάχουν καμιά σχέση μ' αυτήν, αυτές ήταν φαινόμενα πού αναπτύχθηκαν μονο πολύ σργότερα. Όμως όμως αυτό νά χρωστίεται στο πολυδιαδομένο στους αγριους έθιμο, νά σκοτώνουν τά κορίτσια άμέσως μόλις γεννηθούν. Έτσι δημιουργείται ένα περίσσεμα από άντρες σέ κάθε ξεχωριστή φυλή, πού αναγκαία άμεση συνέπεια της ελναι πολλοί άντρες νά κατέχουν από κοινοϋ μιά γυναίκα: πολυαν-

δρία. Ἡ συνέπεια πάλι ἦταν ὅτι ξέρανε ποιά ἦταν ἡ μητέρα ἑνός παιδιοῦ, ὄχι ὁμως ποιός ὁ πατέρας, γι' αὐτό: ἡ συγγένεια λογαριάζεται μονάχα ἀπὸ τῆ γυναικεία γραμμὴ κι ἀποκλείεται ἡ ἀντρική. Αὐτό ἦταν τὸ μητρικὸ δίκαιο. Καί μ' αὐτὴν δευτέρῃ συνέπειᾳ τῆς ἔλλειψης γυναικῶν μέσα στὴ φυλὴ—μιά ἔλλειψη πού τὴν μετρίαζε, μ' αὐτὴν δὲν τὴν ἐξαφάνιζε ἡ πολυανδρία—ἦταν ἀκριβῶς ἡ συστηματικὴ βίαιη ἀπαγωγὴ γυναικῶν ἀπὸ ξένες φυλές. «Ἐπειδὴ ἡ ἐξωγαμία καὶ ἡ πολυανδρία πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἴδια αἰτία—τὴν ἔλλειψη ἰσαριθμίας ἀνάμεσα στὰ δύο φύλα—πρέπει νὰ θεωροῦμε ὅτι ὅλες οἱ ἐξωγαμικὲς φυλές ἀρχικὰ ἦταν πολυανδρικές... Καί γι' αὐτό πρέπει νὰ θεωροῦμε ἀδιαμφισβήτητο ὅτι ἀνάμεσα στὶς ἐξωγαμικὲς φυλές τὸ πρῶτο σύστημα συγγένειας ἦταν ἐκεῖνο πού γνωρίζει δεσμούς αἵματος μονάχα ἀπὸ τὴ μητρικὴ πλευρά». («Mac Lennan, *Studies in Ancient History*», 1886 *Primitive Marriage*¹ p. 124).

Ἡ ὑπηρεσία πού πρόσφερε ὁ Μάκ Λένναν εἶναι ὅτι τράβηξε τὴν προσοχὴ στὴ γενική διάδοξη καὶ τὴ μεγάλη σημασία αὐτοῦ πού ὀνομάζει ἐξωγαμία. Καθόλου δὲν ἀνακάλυψε τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἐξωγαμικῶν ὁμάδων καὶ ἀκόμα σέ καμιά περίπτωση δὲν τὶς κατάλαβε. Ἐκτός ἀπὸ προηγουμένες, μονωμένες σημειώσεις παρατηρητῶν—πού ἦταν οἱ πηγές τοῦ Μάκ Λένναν—ὁ Λάθαμ («*Descriptive Ethnology*»² 1859) εἶχε περιγράψει σωστά καὶ μὲ ἀκριβεία τὸ θεσμὸ αὐτὸ στοὺς Ἰνδοὺς μαγγάρ καὶ εἶπε ὅτι εἶναι γενικὰ διαδομένος καὶ τὸν βρῖσκουμε σέ ὅλες τὶς ἡπείρους. Τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Λάθαμ τὸ ἀναφέρει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μάκ Λένναν. Καί ὁ δικός μας ὁ Μόργκαν, ἀπὸ τὸ 1847, στὰ γράμματά του γιὰ τοὺς Ἰροκέζους (στὴν «Ἀμερικαν Ρέβιου») καὶ τὸ 1851 στὴ «League of the Iroquois»³ τὸν ἀποδείχνει καὶ τὸν περιγράφει σωστά, ἐνῶ, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ δικηγορικὸ μυαλό τοῦ Μάκ Λένναν δημιούργησε ἐδῶ μιά πολὺ μεγαλύτερη σύγχιση ἀπ' ὅ,τι ἡ μυστικιστικὴ φαντασία τοῦ

¹ J. F. Mac Lennan, «*Studies in Ancient History, comprising a reprint of Primitive Marriage*» (Μελέτες γιὰ τὴν ἀρχαία ἱστορία, μαζί μὲ ἀνατύπωση τοῦ ἔργου «Πρωτόγονος γάμος») (Λονδίνο 1886 (Σημ. Σύντ.))

² R. G. Latham, «*Descriptive Ethnology*» (Περιγραφικὴ Ἐθναλογία), τομ. I-II, Λονδίνο, 1859. (Σημ. Σύντ.)

³ L. H. Morgan, «*League of the Ho-dé-no-sau-nee or Iroquois*» (Σύνδεσμος τῶν Ἰο-ντέ-νο-σο-νέε ἢ Ἰροκέζων), Ρότσεστερ 1851. (Σημ. Σύντ.)

Μπάχοφεν στέν τομέα τοῦ μητρικοῦ δικαίου. Μιά παραπέρα ὑπηρεσία πού πρόσφερε ὁ Μάκ Λένναν εἶναι ὅτι ἀναγνώρισε τή γενεαλογική σειρά σύμφωνα μέ τό μητρικό δίκαιο σάν τό ἀρχικό, ἀν καί, ὅπως τό ἀναγνωρίζει ἀργότερα, τόν πρόλαβε ἐδῶ ὁ Μπάχοφεν. Μά καί ἐδῶ δέ βλέπει καθαρά, μιᾶ διαρκῶς γιά «συγγένεια μονάχα σέ γυναικεία γραμμή» (hinship through females only) καί χρησιμοποιεῖ ἀδιάκοπα αὐτή τή σωστή γιά μιᾶ προηγούμενη βαθμίδα ἔκφραση καί σέ κατοπινές βαθμίδες ἀνάπτυξης, ὅπου παρά τό γεγονός ὅτι ἡ καταγωγή καί ἡ κληρονομιά λογαριάζονται ἀκόμα ἀποκλειστικά σύμφωνα μέ τή γυναικεία γραμμή, ἀναγνωρίζεται ὁμως καί ἐκφράζεται ἡ συγγένεια καί ἀπό τήν ἀντρική πλευρά. Εἶναι ἡ στενοκεφαλιά τοῦ νομικοῦ, πού δημιουργεῖ μιᾶ σταθερή νομική ἔκφραση καί ἐξακολουθεῖ νά τήν ἐφαρμόζει ἀμετάτρεπτη σέ καταστάσεις πού στό μεταξύ τήν ἔκαναν ἀνεφάρμοστη. Παρ' ὅλη της τήν εὐλογοφάνεια, φαίνεται ὡστόσο ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Μάκ Λένναν δὲ λαμβάνεται, οὔτε στόν ἴδιο της τό συγγραφέα, νάνα ἀρκετά γερά θεμελιωμένη. Τουλάχιστο τοῦ κάνει ἐντύπωση ὅτι εἶναι «ἀξιοπαρατήρητο πώς ἡ μορφή της (φαινομενικῆς) ἀρπυγῆς γυναικῶν εἶναι πιό χαρακτηριστική καί ἐκφράζεται πιό καλά, ἀκριβῶς στούς λαούς ἐκείνους ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ ἀντρική συγγένεια (θέλει νά πει: καταγωγή σέ ἀντρική γραμμή)» (σελ. 140). Καί ἀκόμα: «Εἶναι περιεργό γεγονός ὅτι ἀπ' ὅσα ξέρουμε, ἡ παιδοκτονία δέν ἀσχεῖται συστηματικά πουθενά ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν πλάι-πλάι ἡ ἐξωγαμία καί ἡ ἀρχαιότατη μορφή συγγένειας» (σελ. 146). Καί τά δύο γεγονότα χτυποῦν κατάμουτρα τόν τρόπο της ἐξήγησής του καί δέν ἔχει νά ἀντιπαραθῆται σ' αὐτά παρά μονάχα καινούργιες, πιό μπερδεμένες ὑποθέσεις.

Παρ' ὅλα αὐτά στήν Ἀγγλία ἡ θεωρία του ἐπιδοκιμάστηκε πολὺ καί βρῆκε μεγάλη ἀπήχηση: Ὁ Μάκ Λένναν περνοῦσε ἐδῶ γενικά γιά ἰδρυτῆς της ἱστορίας της οἰκογένειας καί γιά πρώτη αὐθεντία στό πεδίο αὐτό. Ἡ ἀντίθεσή του ἀνάμεσα στίς ἐξωγαμικές καί τίς ἐνδογαμικές «φυλές», παρά τίς μαρικές ἐξαιρέσεις καί τροποποιήσεις πού διαπιστώνανε, ἔμεινε ὡστόσο ἡ ἀναγνωρισμένη βάση της κυριαρχῆς ἀντίληψης καί ἔγινε ἡ παρωπίδα, πού ἔκανε ἀδύνατη κάθε ἐλεύθερη ἐποπτεία τοῦ ἐρευνώμενου πεδίου καί ἐπομένως ἔκανε ἐπίσης ἀδύνατη κάθε ἀποφασιστική πρόοδο. Στήν ὑπερεκτίμηση τοῦ Μάκ Λένναν στήν Ἀγ-

ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ, ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΙΔΙΟΧΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΥΣ 201

γλία, πού συνηθίζεται κατά τό άγγλικό πρότυπο και άλλοϋ, έχουμε καθήγον ν' αντιπαραθέσουμε τό γεγονός ότι μέ τήν καθάρά παρεξηγημένη αντίθεσή του άνάμεσα στις έξωγαμικές και τίς ένδογαμικές «φυλές» πιότερο έβλαψε παρά ώφέλησε μέ τίς έρευνές του.

Ώστόσο έρχονταν στό φώς όλο και περισσότερα γεγονότα πού δέν ταίριαζαν στό κομψό του πλαίσιο. Ό Μάκ Λένναν γνώριζε μονάχα τρεις μορφές του γάμου: πολυγαμία, πολυανδρία και μονογαμία. Μιά όμως και στράφηκε ή προσοχή σ' αυτό τό σημείο βρίσκονταν όλο και περισσότερες άποδείξεις για τό ότι σέ άνθεξέλιχτους λαούς όπηρχαν μορφές γάμου, όπου μία σειρά άντρες καταίχαν από κοινού μία σειρά γυναίκες. Κι ό Λώμ π ο κ (The Origin of Civilization¹ 1870) παραδέχτηκε τούτο τόν όμαδικό γάμο (Communal marriage) σάν ιστορικό γεγονός.

Άμέσως μετά τό 1871. έμφανίστηκε ό Μόργκαν μέ νέο και από πολλές απόψεις άποφασιστικό όλικό. Είχε πειστεί ότι τό ίδιόμορφο σύστημα συγγένειας πού ισχύει στους έροκέζους είναι κοινό σέ όλους τούς αυτόχθονες κατοίκους τών Ένωμένων Πολιτειών, δηλ. άπλώνεται σ' όλόκληρη ήπειρο, άν και αντιφάσκει άμεσα μέ τούς βαθμούς συγγένειας όπως προκύπτουν πραγματικά από τό σύστημα γάμου πού ισχύει εκεί. Παρακίνησε λοιπόν τήν άμερικάνικη όμοσπονδιακή κυβέρνηση νά μαζέψει πληροφορίες, μέ βάση έρωτηματολόγια και πίνακες πού διατύπωσε ό ίδιος, για τά συστήματα συγγένειας τών όπόλοιπων λαών και βρήκε από τίς άπαντήσεις: 1) ότι τό άμερικανο-ινδιάνικο σύστημα συγγένειας ισχύει σέ πολλές φυλές και στην Άσία και μέ κάπως παραλλαγμένη μορφή στην Άφρική και στην Αύστραλία, 2) ότι έξηγείται πλέρια από μία μορφή όμαδικού γάμου, πού εξαφανίζεται τώρα, στη Χαβάη και σ' άλλα αύστραλιανά νησιά, 3) ότι όμως στα ίδια νησιά, πλάι σ' αυτή τή μορφή γάμου, ισχύει ένα σύστημα συγγένειας πού

¹ J. Lubbock, «The Origin of Civilization and the Primitive Condition of Man. Mental and Social Condition of Savages» (Ή κατάσταση τού πολιτισμού και ή πρωτόγονη κατάσταση τού άνθρώπου. Ή πνευματική και κοινωνική κατάσταση τών άγριών). Δουβίνο, 1870. (Σημ. Σόντ.)

μπορεί να εξηγηθεί μονάχα με μίαν ακόμα πιο πρωτόγονη και σίμερα εξαφανισμένη μορφή ομαδικού γάμου. Τίς πληροφορίες πού μάζεψε μαζί με τὰ συμπεράσματά του τὰ δημοσίευσε τό 1871 στό βιβλίο του «Systems of Consanguinity and Affinity»¹ και έφερε έτσι τή συζήτηση σ' ένα άπειρα πιο εύρύ πεδίο. Ξεκινώντας από τὰ συστήματα συγγένειας ξαναοικοδομούσε τίς αντίστοιχες σ' αυτά μορφές οικογένειας, άνοιγοντας έτσι έναν καινούργιο δρόμο έρευνας και μίαν άνασκόπηση πού έφτανε ακόμα πιο πίσω στην προϊστορία της ανθρωπότητας. Με τήν επικράτηση αυτής της μεθόδου διαλυόταν σάν καπνός τό χαριτωμένο κατασκευάσμα του Μάκ Λένναν.

Ό Μάκ Λένναν υπεράσπισε τή θεωρία του στη νέα έκδοση του Primitive Marriage («Studies in Ancient History» 1876) Ένώ ό ίδιος σκαρώνει μίαν εξαιρετικά τεχνητή ιστορία της οικογένειας αποκλειστικά από υποθέσεις, ζητά από τόν Λώμποκ και τόν Μόργκαν όχι μένον άποδείξεις για τόν κάθε τους ισχυρισμό, μά άποδείξεις με τήν άκαταμάχητη έκείνη άκρίβεια, πού μονάχα σ' ένα σκωτικό δικαστήριο γίνονται δεχτές. Κι αυτό τό κάνει ό ίδιος άνθρωπος, πού από τή στενή σχέση άνάμεσα στέν άδερφό της μητέρας και τό γιό της άδερφής στους γερμανούς (Tacitus, «Germania» c. 20), από τήν πληροφορία του Καίσαρα ότι οι βρετανοί ανά δέκα ή δώδεκα έχουν κοινές τίς γυναίκες τους και από όλες τίς άλλες πληροφορίες των άρχαίων συγγραφέων για κοινοχτημοσύνη των γυναικών στους βαρβάρους, βγάζει άδισταχτα τό συμπέρασμα ότι σ' όλους αυτούς τους λαούς κυριαρχούσε ή πολυανδρία! Θαρρεί κανείς ότι άκούει έναν εισαγγελέα, πού για τήν ταχτοποίηση της περίπτωσης του έπιτρέπει στέν έαυτό του κάθε έλευθερία, πού άπαιτεί όμως τήν πιο τυπική, νομικά ισχυρή άπόδειξη για τήν κάθε λέξη του συνήγορου.

Ίσχυρίζεται ότι ό όμαδικός γάμος είναι καθαρή φαντασία, και έτσι πέφτει πολύ πίσω από τόν Μπάχοφεν. Τά συστήματα συγγένειας του Μόργκαν είναι τάχα άπλοι κανόνες κοινωνικής

¹ L. H. Morgan, «Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family» (Συστήματα συγγένειας αίματος και συμπαραίτης της ανθρώπινης οικογένειας), Ουάσιγκτον, 1871. (Σημ. Σόντ.)

εὐγένεια, κι αὐτό ἀποδειχναται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἰνδιάνοι προσφωνοῦν καὶ τὸν ξένο, τὸ λευκὸ, ἀδερφὸ ἢ πατέρα. Εἶναι σά νά θέλαμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι οἱ χαρακτηρισμοὶ πατέρας, μητέρα, ἀδερφός, ἀδερφή εἶναι ἀπλές προσφωνήσεις χωρὶς νόημα, ἐπειδὴ τοὺς καθολικοὺς παπῖδες καὶ τίς ἡγουμένισσες τοὺς προσφωνοῦν πατέρα καὶ μητέρα, ἐνῶ οἱ καλόγεροι καὶ οἱ καλόγριες, ἀκόμα καὶ οἱ μασῶνοι καὶ οἱ ἄγγλοι σύντροφοι ἑνὸς ἐπαγγελματικοῦ σωματείου, προσφωνοῦνται μετὰ ξύ τους σέ ἐπίσημες συνεδριάσεις μὲ τίς λέξεις ἀδερφεὶ καὶ ἀδερφή. Κοντολογίς, ἡ ὑπεράσπιση τοῦ Μάκ Λένναν ἦταν φοβερά ἀξύνστη.

Ἔμενε ὡστόσο ἀκόμα ἓνα σημεῖο, ὅπου δέν τὸ εἶχαν πιάσει. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς ἐξωγαμικές καὶ τίς ἐνδογαμικές «φυλές», πού πάνω της στηρίζεται ὅλο του τὸ σύστημα, δέν ἦταν μονάχα ἀκλόνητη, μὰ τὴν ἀναγνώριζαν κιόλας σάν ἀξίονα Ἰσθης τῆς ἱστορίας τῆς οἰκογένειας. Παρζέχονταν ὅτι ἡ προπάθεια τοῦ Μάκ Λένναν νά ἐξηγήσει αὐτὴ τὴν ἀντίθεση εἶναι ἀνεπαρκής καὶ ἀντιφάσκει μὲ τὰ γεγονότα πού ὁ ἴδιος ἀπαριθμῆσε. Μὰ ἡ ἀντίθεση ἢ ἴδια, τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν δυὸ ἀλληλοαποκλειόμενα εἶδη ἀπὸ αὐτοτελεῖς καὶ ἀνεξάρτητες φυλές, ὅπου τὸ ἓνα εἶδος ἐπαιρνε τίς γυναῖκες του μέσα στὴ φυλὴ, ἐνῶ αὐτὸ ἀπαγορευόταν ἀπόλυτα στὸ ἄλλο εἶδος—αὐτὰ ἴσχυαν σάν ἀδιαφιλονέικητο εὐαγγέλιο. Δέν ἔχουμε παρά νά συγκρίνουμε λχ. τὸ «Origine de la famille»¹ τοῦ Ζιρώ Τελόν (1874) καὶ ἀκόμα τὸ «Origin of Civilization» τοῦ Λῶμποκ (4η ἐκδοσὴ, 1882).

Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ πιάνεται τὸ κύριο ἔργο τοῦ Μόργκαν: «Ancient Society» (1877), τὸ ἔργο πού τὸ ἔχει σάν βάση της τούτη ἡ ἐργασία. Αὐτὸ πού τὸ 1871 ἀκόμα ὁ Μόργκαν τὸ διαισθανόταν θολὰ μόνον, ἀναπτύσσεται ἐδῶ μὲ πλήρεια συνείδηση. Ἡ ἐνδογαμία καὶ ἐξωγαμία δέν ἀποτελοῦν καμιὰ ἀντίθεση. Ἐξωγαμικές φυλές δέν βρέθηκαν ὡς τώρα πουθενά. Ὅμως τὸν καιρὸ πού ἐπικρατοῦσε ἀκόμα ὁ ὀμαδικὸς γάμος—καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κάποτε ἐπικρατοῦσε παντοῦ—ἡ φυλὴ διακλαδωνόταν σέ μιὰ σειρά αἱματοσυγγενικές ἀπὸ τὴ μητρι-

¹ A. Giraud—Teulon, «Les origines de la famille» (Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας), Γενεύη—Παρίσι, 1874. (Σημ. Σύντ.)

κή πλευρά ομάδες, στα γένη, πού μέσα τους απαγορευόταν αὐστηρά ὁ γάμος, ἔτσι πού οἱ ἄντρες ἑνός γένους μπορούσαν βέβαια νά παίρνουν τίς γυναῖκες τους μέσα ἀπό τή φυλή, καί κατά κανόνα τίς παίρνανε ἀπ' αὐτήν, μά ἔπρεπε νά τίς παίρνουν ἔξω ἀπό τό γένος τους. Ἔτσι πού ἂν τό γένος ἦταν αὐστηρά ἐξωγαμικό, ἡ φυλή, πού περιλάβαινε τό σύνολο τῶν γενῶν, ἦταν ἄλλο τόσο αὐστηρά ἐνδογαμική. Ἔτσι ξεκαθαρίστηκε ὀριστικά καί τό τελευταίو ὑπόλειμα τοῦ κατασκευάσματος τοῦ Μάκ Λένναν.

Ὁ Μόργκαν ὁμως δέν ἀρκέστηκε σ' αὐτό. Τό γένος τῶν Ἰνδιάνων τῆς Ἀμερικῆς τοῦ χρησίμεψε ἀκόμα γιά νά κάμει τή δεύτερη ἀποφασιστική πρόοδο στό πεδίο πού ἐρευνούσε. Στό γένος αὐτό πού ἦταν ὀργανωμένο σύμφωνα μέ τό μητρικό δίκαιο, ἀνακάλυψε τήν ἀρχική μορφή ἀπ' ὅπου ἀργότερα ἀναπτύχθηκε τό γένος πού ἦταν ὀργανωμένο σύμφωνα μέ τό πατρικό δίκαιο, τό γένος ὅπως τό βρισκοῦμε στούς ἀρχαίους πολιτισμένους λαούς. Τό ἑλληνικό καί ρωματικό γένος, πού ἔμενε αἰνίγμα γιά ὅλους τοὺς ὡς τότε ἱστοριογράφους, εἶχε ἐξηγηθεῖ μέ τό Ἰνδιάνικο καί ἔτσι εἶχε βρεθεῖ μιὰ καινούργια βάση γιά ὅλη τήν πρωτόγονη ἱστορία.

Αὐτή ἡ ξαναανακάλυψη τοῦ ἀρχικοῦ μητριαρχικοῦ γένους σάν προβαθμίδας τοῦ πατριαρχικοῦ γένους τῶν πολιτισμένων λαῶν, ἔχει γιά τήν προἱστορία τήν ἴδια σημασία πού ἔχει ἡ θεωρία τῆς ἐξέλιξης τοῦ Δαρβίνου γιά τή βιολογία καί ἡ θεωρία τῆς ὑπερζίας τοῦ Μάρξ γιά τήν πολιτική οἰκονομία. Ἔδωσε τή δυνατότητα στό Μόργκαν νά σκιαγραφήσει γιά πρώτη φορά τήν ἱστορία τῆς οἰκογένειας, ὅπου ἔχουν διατυπωθεῖ στίς γενικές τους γραμμές, κι ὅσο τό ἐπιτρέπει τό γνωστό σήμερα ὕλικό, τουλάχιστο οἱ κλασικές τῆς βιθμίδες ἀνάπτυξης. Εἶναι φανερό γιά ὅλους ὅτι ἔτσι ἀρχίζει μιὰ νέα ἐποχή στήν ἐπεξεργασία τῆς προἱστορίας. Τό μητριαρχικό γένος ἔγινε ὁ ἀξονας πού γύρω του στρέφεται ὅλη αὐτή ἡ ἐπιστήμη. Ἀπό τόν καιρό πού ἀνακαλύφθηκε, ξέροῦμε πρὸς ποιά κατεύθυνση καί γιά ποιο ἀντικείμενο πρέπει νά ἐρευνῶμε καί πῶς πρέπει νά ταξινομοῦμε τά ἰποτελέσματα τῆς ἔρευνας. Καί ἐπομένως γίνονται τώρα στέν τομέα αὐτόν πολύ πύο γρήγορες πρόοδες ἀπ' ὅ,τι γινόταν πρὶν ἐκδοθεῖ τό βιβλίο τοῦ Μόργκαν.

Οι ανακαλύψεις του Μόργκαν έχουν τώρα αναγνωρισθεί γενικά, ή μάλλον τις έχουν ιδιοποιηθεί οι έρευνητές της προϊστορίας, άκόμα και στην Άγγλια. Όμως σχεδόν σέ κανένα δέ βρίσκουμε τήν άνοιχτή όμολογία ότι στό Μόργκαν χρωστούμε τούτη τήν επανάσταση στις άντιλήψεις. Στην Άγγλία άποσιώπησαν όσο ήταν δυνατό τό βιβλίο του και μέ τόν ίδιο ξεμπερδεψαν μέ συγκαταβατικούς έπαίνους γιά τίς προηγούμενές του έργασίες. Ένώ ξεσκαλίζουν μέ επίμελεια τίς λεπτομέρειες τής περιγραφής του, άποσιωπούν επίμονα τίς πραγματικά μεγάλες ανακαλύψεις του. Η πρώτη έκδοση του «Ancient Society» έχει έξαντληθεί. Στην Άμερική δέν υπάρχει γιά παρόμοια πράγματα αξιόλογη κατανάλωση. Στην Άγγλια φαίνεται πώς τό πνίξανε συστηματικά τό βιβλίο και ή μοναδική έκδοση αυτού του έργου, πού άφησε έποχή, ή έκδοση πού κυκλοφορεί άκόμα σά βιβλιοπωλεία, είναι ή γερμανική μετάφραση.

Γιατί αυτή ή επιφύλαξη, στην όποια είναι δύσκολο νά μη δώμε μιά συνωμοσία σιωπής, ιδιαίτερα αν πάρουμε όπόψη τίς τόσες περικοπές πού αναφέρονται άπλούστατα γιά λόγους ευγένειας και τίς άλλες εκδηλώσεις συναδελφικότητας, από τούς αναγνωρισμένους μας έρευνητές τής προϊστορίας; Μήπως γιαι τό Μόργκαν είναι άμερικανός και είναι πολύ σκληρό γιά τούς έγγλέζους έρευνητές τής προϊστορίας τό γεγονός ότι, παρά τήν έξαιρετικά αξιέπαινη επίμελείά τους στή συλλογή του ύλικού, είναι όποχρεωμένοι νά καταφεύγουν σέ δυό μεγαλοφυείς ξένους, στόν Μπάχοφεν και στόν Μόργκαν, γιά τίς άπόψεις πού ισχύουν γενικά στην ταχτοποίηση και ταξινόμηση αυτού του ύλικού, μέ δυό λόγια γιά τίς ιδέες τους; Τόν γερμανό θά μπορούσαν άκόμα νά τόν άνεχθοούν, μά τόν άμερικανό; Άπέναντι στόν άμερικανό ό κάθε έγγλέζος γίνεται πατριώτης, είδα τέτια τερπνά παραδείγματα στις Ένωμένες Πολιτείες. Και σάν νά μήν έφταναν αυτά προστέθηκε και τό ότι: ό Μάχ Λένναν ήταν, σά νά λέμε, ό έπίσημα αναγνωρισμένος Ξρυτής και άρχηγός τής άγγλικής προϊστορικής σχολής. Άνάμεσα στους έρευνητές τής προϊστορίας νομιζόταν σάν τρόπος καλής συμπεριφοράς νά μιλιανε μέ τό μεγαλύτερο σεβασμό γιά τό τεχνητό του Ιστορικό κατασκευασμα, πού από τήν παιδοκτονία οδηγεί στή μητριαρχική ολιγογένεια μέσω τής πολυανδρίας και του ληστρικού γάμου. Σέ θεωρούσαν άνόσιο αίρετικό αν είχες και τήν παραμικρή άμ-

φιβολία για τὸ ὅτι ὑπάρχουν «φυλές» ἐξωγαμικές καὶ ἐνδογαμικές, πού ἀλληλοαποκλείονται ἀπόλυτα. Ἐπομένως ὁ Μέργκαν ἔκανε ἕνα εἶδος ἱεροουλία διαλύοντας ὅαν καπνὸ ὄλα αὐτά τὰ ἀγίασμένα δόγματα. Καὶ τὰ διάλυσε μάλιστα μ' ἕναν τρόπο πού ἔφτασε νὰ ἐκφράσει τίς ἀπέψεις του γιὰ νὰ γίνευν ἀμέσως ὀλοφάνερες. Ἔτσι πού οἱ θαυμαστές τοῦ Μάκ Λένναν, πού ὡς τὰ τώρα τρίκλιζαν ἀπελπισμένα ἀνάμεσα στήν ἐξωγαμία καὶ στήν ἐνδογαμία ἀναγκάστηκαν νὰ χτυπήσουν τὸ κεφάλι τους καὶ νὰ φωνάξουν: Πῶς μπορούσαμε νάμαστε τόσο καυτοὶ καὶ καὶ νὰ μὴν τὸ βροῦμε αὐτὸ μονάχοι μας ἀπὸ καιρὸ!

Κι ἂν δέν φτάνανε αὐτὰ τὰ ἐγκλήματα γιὰ ν' ἀπαγορεύουν στήν ἐπίσημη σχολή κάθε ἄλλη μεταχειρισή του ἐκτός ἀπὸ ἕνα χλιαρὸ παραμέρισμά του, ὁ Μόργκαν ἔκανε νὰ ξεχειλίσει τὸ ποτήρι, ὄχι μονάχα γιὰτι κριτίκαρε τὸν πολιτισμὸ, τὴν κοινωνία τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, τὴ βασικὴ μορφή τῆς σημερινῆς μας κοινωνίας μ' ἕναν τρόπο πού θυμίζει τὸν Φουριέ, μὰ καὶ γιὰτι μιλά ἀκόμα γιὰ μελλοντικὸ μετασχηματισμὸ αὐτῆς τῆς κοινωνίας μὲ λόγια πού θὰ μπορούσε νὰ τάχει πειὸ Κάρλ Μάρξ. Τοῦ ἀξίζε λοιπὸν πού ὁ Μάκ Λένναν τὸν κατηγορεῖ ἀγαναχτισμένος, ὅτι «ἡ ἱστορικὴ μέθοδος τοῦ εἶναι ἀπόλυτα ἀντιπαθητικὴ» καὶ πού ὁ καθηγητῆς κύριος Ζιρώ-Τελόν στὴ Γενεύη τὸ ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ ἀκόμα καὶ τὸ 1884. Ἄν καὶ ἦταν ὁ ἴδιος ὁ κύριος Ζιρώ-Τελόν πού τὸ 1874 («Origines de la famille») στριφογύριζε ἀκόμα ἀμήχανος μέσα στὸ λαβύρινθο τῆς ἐξωγαμίας τοῦ Μάκ Λένναν, ἀπ' ὅπου χρειάστηκε νὰ τὸν ἀπελευθερώσει ὁ Μέργκαν!

Γιὰ τίς ὀβλοῖπες προοδες πού χρωστᾷ ἡ προϊστορία στὸν Μέργκαν, δὲ χρειάζεται νὰ ἐπεκταθῶ ἐδῶ. Στὴν ἐργασία μου βρίσκεται ὅτι χρειάζεται γι' αὐτές. Τὰ δεκατέσσερα γρόνιχ πού πέρασαν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ κύριου ἔργου τοῦ Μέργκαν, πλούτισαν πολὺ τὸ ὄλικό μας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πρωτόγονης κοινωνίας τῆς ἀνθρωπότητας. Στούς ἀνθρωπολόγους, στοὺς ταξιδιώτες καὶ στοὺς ἐπαγγελματίες ἐρευνητές τῆς προϊστορίας προστέθηκαν οἱ μελετητές τῆς συγκριτικῆς νομολογίας πού ἀπὸ τὴ μιά μεριά ἔφεραν νέο ὄλικό καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, νέες ἀπόψεις. Ἔτσι κλονίστηκαν ἢ καὶ ἀχρηστεύτηκαν μερικὲς ἀπὸ τίς ὑποθέσεις τοῦ Μόργκαν. Ὅμως πούθενά τὸ νεοσυλλεγμένο ὄλικό δὲ μπόρεσε ν' ἀντικαταστήσει μὲ νέες, τίς μεγάλες του κύριες

ἀπόψεις. Ἡ τάξη πού ἔβαλε ὁ Μόργκαν στήν προϊστορία ἰσχύει, στίς κύριές της γραμμές, ἀκόμα καί σήμερα. Μάλιστα, μπορεί νά πει κανείς, τήν ἀναγνωρίζουν ὄλο καί περισσότερο στόν ἴδιο βαθμό πού κρατοῦν μουσικέ τό γεγονόσ ἐπι αὐτές εἶναι ὁ ἀρχικός δημιουργός αὐτῆς τῆς μεγάλης πρέδου¹.

Λονδίνο, 16 τοῦ Ἰοῦνη, 1891.

Φρίντριχ Ἐγγκελς

*Πραποδημοσιεύτηκε μέ τόν τίτλο
«Γιά τήν πρωτόγονη ἱστορία τῆς
οικογένειας» στή «Νόϊν Τσαϊτ»,
1891.*

*Σύμφωνα μέ τήν τέταρτη ἐκδοσή
τῆς «Καταγωγῆς τῆς οἰκογένει-
ας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιωκτησίας
καί τοῦ κράτους».*

¹ Στό ταξίδι μου, ἔταν γύρω ἀπό τή Νέα Ἰόρκη, τό Σεπτέμβρη τοῦ 1888 συναντήσα ἕναν πρῶτον βουλευτή τοῦ Κογκρέσου τῆς ἀκλογικῆς περιφέρειας τοῦ Ρότσοστερ, πού εἶχε γνωρίσει τόν Δούξ Μόργκαν. Δέν ἤξερα ἐυστυχῶς νά μοῦ διηγηθεῖ πολλά γι' αὐτόν. Ὁ Μόργκαν εἶπε, στό Ρότσοστερ σάν ἰδιώτης καί ἀσχολιόταν μοναχό μέ τίς μελέτες του. Ὁ ἀδερφός του ἦταν συνταγματάρχης, διορισμένος στήν Ὑάσαιγκτον στό ὄπουργεϊο τῶν Στρατιωτικῶν. Μέ τή μεσοσβῆση, τοῦ ἀδερφοῦ του κατόφρα νά ἀνδιαφερθεῖ ἡ κυβέρνηση γιά τίς ἔραυές του καί νά ἀκρόσει κομπόσα ἀπό τά ἔργα του μέ ἔξοδα τοῦ δημοσίου. Ὁ ἴλιος ὁ ἀφηγητής, ὅπως μοῦ εἶπε, χρησιμοποίησε γιά τό σκοπό αὐτό πολλές φορές, τόν καρό πού ἦταν βουλευτής. (Σ η μ ε ι ω σ η τ ο ὺ Ἐ ν γ κ ε λ ς).

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΙΔΙΟΧΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ·

I

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΒΑΘΜΙΔΕΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Ὁ Μόργκαν εἶναι ὁ πρῶτος πού, μέ γνώση τοῦ ἔργου, προσπαθεῖ νά δάλει ὀρισμένη τάξη στήν προϊστορία τῆς ἀνθρωπότητας καί ἡ ταξινόμηση πού κάνει θά ἰσχύει βέβαια ὅσο ἕνα σημαντικά εὐρύτερο ὄλικό δέ θά μᾶς ἀναγκάσει νά κάνομε ἀλλαγές.

Ἄπό τίς τρεῖς κύριες ἐποχές: ἀγρία κατάσταση, βαρβαρότητα, πολιτισμός, τόν ἀπασχολοῦν φυσικά μονάχα οἱ δυό πρῶτες καί τό πέρασμα στήν τρίτη. Τήν κάθε μιά ἀπό τίς δυό, τήν ὑποδιαιρεῖ σέ κατώτερη, μέση καί ἀνώτερη βαθμίδα, ἀνάλογα μέ τήν πρόοδο τῆς παραγωγῆς τῶν μέσων συντήρησης. Γιατί, ὅπως λέει: «Ἡ ἐπιδεξιότητα σ' αὐτή τήν παραγωγή εἶναι ἀποφασιστική γιά τό βαθμό τῆς ἀνθρώπινης ὑπεροχῆς καί κυριαρχίας στή φύση. Ἄπό ὅλα τά ὄντα, μονάχα ὁ ἀνθρώπος τά κατάφερε νά φτάσει σέ μιά σχεδόν ἀπόλυτη κυριαρχία πάνω στήν παραγωγή τῶν μέσων διατροφῆς. Ὅλες οἱ μεγάλες ἐποχές τῆς ἀνθρώπινης προόδου συμπεφτουν περισσότερο ἢ λιγότερο ἄμεσα μέ ἐποχές πού πλτταίνουν οἱ πηγές συντήρησης». Ἡ ἐξέλιξη τῆς οἰκογένειας συμβαδίζει, δέν παρουσιάζει ὅμως τόσο χαρακτηριστικά σημάδια γιά τό χωρισμό τῶν περιόδων.

I. ΑΓΡΙΑ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

1) *Κατώτερη βαθμίδα.* Είναι η παιδική ηλικία του ανθρώπινου γένους. Οι άνθρωποι έμεναν ακόμα στους αρχικούς τους τόπους διαμονής στα τροπικά ή υποτροπικά δάση. Ζούσαν εν μέρει τουλάχιστον πάνω στα δέντρα. Μόνον έτσι μπορεί να εξηγηθεί ότι σώθηκαν από τα μεγάλα θηρία. Σάν τροφή τους χρησιμοποιούσαν φρούτα, καρυδιά, ρίζες. Η διαμόρφωση έναρθρης γλώσσας είναι το κύριο αποτέλεσμα αυτής της εποχής. Από όλους τους λαούς, πού έγιναν γνωστοί στην ιστορική περίοδο, κανένας πιά δεν ανήκει σ' αυτή την πρωτόγονη κατάσταση. Όσες χιλιετίδες κι αν κράτησε, δε μπορούμε ωστόσο να την αποδείξουμε με άμεσες μαρτυρίες. Μιά και παραδεχτήκαμε όμως την καταγωγή του ανθρώπου από το ζωικό βασίλειο, πρέπει απαραίτητα να παραδεχτούμε αυτή τη μεταβατική περίοδο.

2) *Μεσαία βαθμίδα.* Αρχίζει με τη χρησιμοποίηση των φαιρών (σ' αυτά περιλαμβάνουμε τα καβούρια, τα δστραμα και άλλα όδρβια) για τροφή και με τη χρήση της φωτιάς. Αυτά τα δυό συμβαδίζουν, επειδή τα ψάρια μόνο με τη φωτιά γίνονται όλότελα χρησιμοποιήσιμη τροφή. Με τη νέα όμως αυτή τροφή οι άνθρωποι έγιναν ανεξάρτητοι από κλίμα και τόπο. Ακολουθώντας τα ποτάμια και τις άκτες μπορούσαν, ακόμα και στην άγρια κατάσταση, να απλωθούν στο μεγαλύτερο μέρος της γης. Τα χοντροφτιαγμένα, άξεστα πέτρινα εργαλεία της πρώτης λίθινης εποχής, τα λεγόμενα παλαιολιθικά, πού ανήκουν όλότελα ή στο μεγαλύτερό τους μέρος, σέ τούτη την περίοδο, με τη διάδοσή τους σ' όλες τις ηπείρους αποδείχνουν αυτές τις περιηγήσεις. Οι νωκαταληγμένες ζώνες καθώς και τό ένσιχτο της έρευνας, πού δροόσε άδιάκοπα, μαζί με τη φωτιά πού έμαθαν να παράγουν με την τριβή, πρόσφεραν νέα μέσα διατροφής, όπως είναι οι άμυλώδεις ρίζες και οι βολβοί ψημένοι στη χόβολη ή σέ λακούβες (χωματένιους φούρνους), όπως είναι τα άγγρίμια πού με την έφεύρεση των πρώτων όπλων, ρόπαλο και άκόντιο, προστέθηκαν κι αυτά κάπου-κάπου στην τροφή. Λαοί άποκλειστικά κυνηγετικοί, όπως τους παρουσιάζουν στα βιβλία, δηλ. λαοί πού νά ζούν μόνάχα από τό κυνήγι, δεν ύπιρχαν ποτέ, γιατί τό προϊόν τοό κυνηγιού είναι πολύ άβέβαιο. Σάν συνέπεια της άδιάκοπης άβεβιότητας των πηγών διατροφής φαίνεται πως σ' αυτή τη βαθμίδα έμφανίστηκε ή άθρωποφα-

για, πού από δω και μπρός βαστά πολύ. Οι αουστραλοί και πολλοί πολυνήσιοι βρίσκονται και σήμερα ακόμα σ' αυτή τή μέση βαθμίδα τής άγριας κατάστασης.

;) *Άνώτερη βαθμίδα.* Αρχίζει με τήν έφεύρεση του τέ-
ξου και του βέλους πού έκαναν ταχτική τροφή τά άγρίμια,
και τέ κυνήγι κανονικό κλάδο έργασίας. Το τόξο, ή χορδή και
τό βέλος αποτελούν κιόλας ένα πολύ σύνθετο έργαλειο, πού ή
έφεύρεσή του προϋποθέτει μακρόχρονη συσσωρευμένη πείρα και
άκονισμένες πνευματικές δυνάμεις, δι.λ. σύγχρονα και τή γνώση
πλήθους άλλων έφευρέσεων. Άν συγκρίνουμε τούς λαούς πού γνω-
ρίζουν τέ τόξο και τό βέλος, όχι όμως ακόμα και τήν άγγειο-
πλαστική (άπ' όπου ο Μόργκαν χρονολογεί τό πέρασμα στή
βαρβαρότητα), βρίσκουμε πραγματικά κιόλας μερικές άρχές έγ-
κατάστασης σέ χωριά, μία σχετική κυριαρχία πάνω στήν παρα-
γωγή των μέσων συντήρησης, ξύλινα δοχεία και έργαλεία, όφαν-
τουργία με τά δάχτυλα (χωρίς άργαλιό) με ίνες από φλούδες
δέντρων, πλεγμένα καλάθια από φλούδες ή βουρλα, γυαλισμένα
(νεολιθικά) πέτρινα έργαλεία. Τίς περισσότερες φορές ή φωτιά
και τέ πέτρινο τσεκούρι έδωσαν τή δυνατότητα νά φτιαχτεί τό
μονόξυλο και σέ όρισμένα μέρη δοκάρια και σανίδια για τέ χτίσι-
μο σπιτιών. Όλες αυτές τίς προόδους τίς βρίσκουμε λχ. στους
ινδιάνους τής βορειοδυτικής Άμερικής, πού ενώ γνωρίζουν τό τό-
ξο και τό βέλος, δέ γνωρίζουν όμως τήν άγγειοπλαστική. Για
τήν άγρια κατάσταση τό τόξο και τέ βέλος ήταν ό,τι είναι τό σιδε-
ρένιο σπαθί για τή βαρβαρότητα και τέ πυρέβολο όπλο για τέν
πολιτισμό: τό άποφασιστικό όπλο.

II. ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑ

1) *Κατώτερη βαθμίδα.* Χρονολογείται από τήν εισαγωγή
τής άγγειοπλαστικής, πού άποδειγμένα σέ πολλές περιπτώ-
σεις και πιθανόν παντού, γεννήθηκε από τό πασάλειμα των
πλεγμένων ή ξύλινων δοχείων με πηλό, για ν' άντέχουν στή
φωτιά. Γρήγορα όμως βρήκαν ό,τι ο φορμαρισμένος πηλός έξυ-
πηρετούσε και χωρίς τό έσωτερικό άγγείο.

Ίσαμε δω μπορούσαμε νά θεωρούμε τήν πορεία τής εξέ-
λιξης έντελώς γενικά, σάν πορεία εξέλιξης πού ισχύει για
μία όρισμένη περίοδο για όλους τούς λαούς, ανεξάρτητα από

τέν τέπο. Μέ τήν ἐμφάνιση ὁμως τῆς βαρβαρότητας, φτάσαμε σέ μιά βαθμίδα, ὅπου ἐπιβάλλεται ἡ διαφορετική φυσική διαμέτρωση τῶν δυέ μεγάλων ἡπειρῶν τῆς γῆς. Τό χαρακτηριστικό σημεῖο τῆς περιόδου τῆς βαρβαρότητας εἶναι ἡ ἐξημέρωση καί ἡ συντήρηση ζῶων καί ἡ καλλιέργεια φυτῶν. Ἡ ἀνατολική ἡπειρος, ὁ λεγόμενος παλιός κόσμος, εἶχε σχεδόν ὅλα τά κατάλληλα γιά ἐξημέρωση ζῶα καί ὅλα τά καλλιεργήσιμα εἶδη οἰτηρῶν, ἐκτός ἀπό ἕνα. Ἡ δυτική ἡπειρος, ἡ Ἀμερική, ἀπό κατάλληλα γιά ἐξημέρωση θηλαστικῶν εἶχε μονάχα τό λάμα, καί τοῦτο πάλι μονάχα σ' ἕνα τμήμα τοῦ νότου, καί ἀπό ὅλα τά καλλιεργήσιμα οἰτηρά μονάχα ἕνα, μᾶ τό καλύτερο: τό καλαμπέκι. Αὐτοί οἱ διαφορετικοί φυσικοὶ ὄροι κάνουν ἀπό δῶ καί μπρός ὁ πληθυσμός τοῦ κάθε ἡμισφαιρίου νά τραβᾷ τό δικό του δρόμο, καί τά ὄρθημα τῶν διαφόρων βαθμίδων νάναί διαφορετικά στήν καθεμιᾶ ἀπό τίς δυέ περιπτώσεις.

2) *Μεσοία βαθμίδα.* Ἀρχίζει στήν Ἀνατολή, μέ τό ἡμῆρωμα τῶν οἰκιακῶν ζῶων, στή Δύση μέ τήν καλλιέργεια ποτιστικῶν φυτῶν διατροφῆς καί μέ τή χρησιμοποίηση πλίνθων (τούβλων ξεραμένων στόν ἥλιο) καί τῆς πέτρας γιά χτίρια.

Ἀρχίζουμε μέ τή Δύση, γιατί ἐδῶ δέν ξεπεράστηκε ποθενά αὐτή ἡ βαθμίδα ὡς τήν κατάχτηση τῆς Ἀμερικῆς ἀπό τοὺς εὐρωπαίους.

Στοὺς Ἰνδιάνους τῆς κατώτερης βαθμίδας τῆς βαρβαρότητας (σ' αὐτοὺς ἀνήκουν ὅλοι ὅσοι βρέθηκαν ἀνατολικά ἀπό τό Μισοισιπι) ὄπρρχε τόν καιρό κιάλας πού ἀνακαλύφθηκαν, κάποια κηπουρική μέ καλαμπέκι καί ἴσως μέ κολοκύθια, πεπόνια καί ἄλλα φυτά πού ἀποτελοῦσαν ἕνα πολύ οὐσιαστικό συστατικό τῆς τροφῆς τους. Κατοικοῦσαν σέ ξύλινα σπίτια, σέ περιφραγμένα χωριά. Οἱ βορειοδυτικὲς φυλές, ἰδίως ἐκεῖνες πού κατοικοῦσαν στήν περιοχή τοῦ ποταμοῦ Κολούμπια, βρισκόνταν ἀκόμα στήν ἀνώτερη βαθμίδα τῆς ἀγριότητος καί δέ γνώριζαν οὔτε τήν ἀγγειοπλαστική, οὔτε κανενός εἶδους καλλιέργεια φυτῶν. Ἀντίθετα, οἱ Ἰνδιάνοι τῶν λεγόμενων πουέμπλος στό Νέο Μεξικό, οἱ μεξικανοί, οἱ κεντροαμερικανοί καί οἱ περουβιανοί τόν καιρό τῆς κατάχτησης βρισκόνταν στή μέση βαθμίδα τῆς βαρβαρότητας. Κατοικοῦσαν σέ σπίτια ἀπό πλιθιά ἢ πέτρες πού μοιάζουν μέ φρούρια, καλλιεργοῦσαν τό καλαμπόκι καί ἄλλα φαγώσιμα φυτά, ἀνάλογα μέ τήν τοποθεσία καί τό

κλίμα, σέ τεχνητά ἀρδευόμενους κήπους πού ἀποτελοῦσαν τήν κύρια πηγή τροφῆς, καί εἶχαν μάλιστα ἐξημερώσει καί μερικά ζῶα—οἱ μεξικανοί τόν Ἰνδιάνο καί ἄλλα πουλιά, οἱ περουβιανοί τό λάμα. Γνώριζαν ἀκόμα καί τήν ἐπεξεργασία τῶν μετάλλων, ἐκτός ἀπό τό σίδηρο, κι ἔτσι τούς ἦταν ἀκόμα ἀπαραίτητα τά πέτρινα ὄπλα καί ἐργαλεῖα. Ἡ ἰσπανική κατάκτηση ἔκοψε τότε κάθε πάρα πέρα αὐτόνομη ἐξέλιξη.

Στήν Ἀνατολή ἀρχισε ἡ μέση βαθμίδα τῆς βαρβαρότητας μέ τό ἡμέρωμα ζῶων πού δίνουν γάλα καί κρέας, ἐνῶ φαίνεται πῶς ἦταν ἀγνωστή ἡ καλλιέργεια φυτῶν γιά ἓνα μεγάλο διάστημα αὐτῆς τῆς περιόδου. Τό ἡμέρωμα καί ἡ συντήρηση ζῶων καί ὁ σχηματισμός μεγάλων κοπαδιῶν φαίνεται πῶς ἐγιναν ἡ αἰτία νά ξεχωρίσουν οἱ ἄριοι καί οἱ σημίτες ἀπό τήν ὑπόλοιπη μάζα τῶν βαρβάρων. Τά ὀνόματα τῶν ζῶων εἶναι ἀκόμα κοινά στούς εὐρωπαϊκούς καί στούς ἀσιάτες ἄριους, τά ὀνόματα ὁμῶς τῶν καλλιεργημένων φυτῶν σχεδόν πάντα ἦταν διαφορετικά.

Ὁ σχηματισμός κοπαδιῶν ὀδήγησε, ὅπου ἦταν κατάλληλο τό μέρος, στήν ποιμενική ζωή. Στούς σημίτες, στίς πεδιάδες καί στά λειβάδια τοῦ Εὐφράτη καί τοῦ Τίγρη, στούς ἄριους στίς πεδιάδες τῶν Ἰνδιῶν, τοῦ Ὁξοῦ καί τοῦ Ἰαξάρτη¹, τοῦ Ντέν καί τοῦ Δνείπερου. Σέ τέτια δοσκοτόπια, στίς ἀκρες τους, θά πρέπει νά πρωτόγινε τό ἡμέρωμα τῶν ζῶων. Ἔτσι στίς κατοπινές γενεές φαίνεται ὅτι οἱ ποιμενικοὶ λαοὶ κατάγονται ἀπό περριοχές πού ὄχι μόνο δέ μπορούσαν νά ναι τό λίγνο τοῦ ἀνθρώπινου γένους, μά ἀντίθετα πού δέν ἦταν σχεδόν καθόλου κατοικήσιμες γιά τούς ἄριους προγόνους τους καί ἀκόμα καί γιά τούς ἀνθρώπους τῆς κατώτερης βαθμίδας τῆς βαρβαρότητας. Ἀπειναντίς στούς βάρβρους τῆς μέσης βαθμίδας πού συνήθισαν πιά στήν ποιμενική ζωή, δέ θά μπορούσε ποτέ νά τούς περάσει ἀπό τό μυζλό, νά ξαναγυρίσουν θεληματικά ἀπό τίς πεδιάδες καί τά λειβάδια τῶν ποταμῶν στά δάση ὅπου ζοῦσαν οἱ πρόγονοί τους. Ἀκόμα, κι ὅταν σπρώχτηκαν πρὸ βορεινά καί πρὸ δυτικά, ἦσαν ἀδύνατο στούς σημίτες καί τούς ἄριους νά τραβήξουν στίς δυτικοασιατικές καί τίς εὐρωπαϊκές δασωμένες περιοχές προτοῦ κατορθώσουν μέ τήν καλλιέργεια τῶν σιτηρῶν νά θρέψουν τά ζῶα τους καί προπάντων νά διαχειμάζουν σέ

¹ Ὁξος καί Ἰαξάρτης, εἶναι τά ἀρχαία ὀνόματα τῶν ποταμῶν τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας Ἄμοθ-Νταριά καί Σίρ-Νταρία. (Σημ. Σύντ.)

τοῦτο τό λιγότερο εὐνοϊκό ἔδαφος. Εἶναι περισσότερο ἀπό πιθανόν ὅτι ἐδῶ ἡ καλλιέργεια τῶν σιτηρῶν ξεπίδησε πρῶτα ἀπό τήν ἀνάγκη τροφῆς γιά τά ζῶα καί μένον ἀργότερα ἐγιναν τά σιτηρά σπουδαία τροφή γιά τούς ἀνθρώπους.

Ἡ ἀνώτερη ἐξέλιξη τῶν δυό αὐτῶν φυλῶν, τῶν ἀριων καί τῶν σημιτῶν, ἴσως νά ὀφείλεται στήν ἀφθονή τροφή σέ κρέας καί γάλα καί ἰδιαίτερα στήν εὐνοϊκή ἐπίδραση τῶν τροφῶν αὐτῶν στήν ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν. Πραγματικά, οἱ πουέμπλος-ἰνδιάνοι τοῦ Νέου Μεξικῆ, πού ἦταν περιορισμένοι σχεδόν ἀποκλειστικά στή χορτοφαγία, ἔχουν μικρότερο ἐγκέφαλο ἀπό τούς ἰνδιάνους τῆς κατώτερης βαθμίδας τῆς βαρβαρότητας πού τρῶνε περισσότερο κρέας καί ψαρία. Ὅποδὲποτε στή βαθμίδα αὐτή ἐξαφανίζεται σιγά-σιγά ἡ ἀνθρωποφαγία καί διατηρεῖται μόνο σάν θρησκευτική πράξη, ἢ σάν μέσο μαγείας πού ἐδῶ εἶναι περίπου ταυτόσημα.

3) Ἀνώτερη βαθμίδα. Ἀρχίζει μέ τό λυῦσιμο τοῦ σιδηρο-μεταλλεύματος καί περνᾷ στόν πολιτισμό μέ τήν ἐφεύρεση τῆς ἀλφαβητικῆς γραφῆς καί τή γρηγοροποιήσῃ τῆς γιά φιλολογική δημιουργία. Ἡ βαθμίδα αὐτή πού, ὅπως εἶπαμε, ἐξελιχθῆκε ἀνεξάρτητα μονάχα στό ἀνατολικό ἡμισφαίριο, εἶναι πλουσιότερη σέ πρῶδες τῆς παραγωγῆς ἀπ' ὅλες μαζί τίς προϊούμενες. Σ' αὐτήν ἀνήκουν οἱ Ἕλληνες τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς, οἱ ἰταλικές φυλές λίγο πρὶν ἀπό τήν ἰδρυση τῆς Ρώμης, οἱ γερμανοὶ τοῦ Τάκτου, οἱ νορμανδοὶ τῆς ἐποχῆς τῶν β:κινγκ.

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα συναντοῦμε ἐδῶ τό ἄροτρο μέ σιδερένιο ὄνι πού τό σέρνουν ζῶα, τό ἄροτρο πού ἔκανε δυνατή τήν καλλιέργεια τῶν χωραφῶν σέ μεγάλη κλίμακα, τή γεωργία, καί ἐπομένως μιά οὐσιαστικά ἀπεριόριστη γιά τίς τότε συνθήκες αὔξησι τῶν μέσων διατροφῆς. Πού ἔκανε δυνατό ἐπίσης τό ξεχέρωμα τοῦ δάσους καί τή μετατροπή του σέ χωράφια καί λειβάδια—πράγμα πάλι πού ἦταν ἀδύνατο σέ μεγάλη κλίμακα χωρὶς τό σιδερένιο τοσεκούρι καί τή σιδερένια τσάπα. Μαζὶ ὅμως μ' αὐτά ἦρθε καί ἡ γοργή αὔξησι τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ἐγκατάσταση πυκνοῦ πληθυσμοῦ σέ μικρό χώρο. Καί πρὶν ἀπό τή γεωργία θά ἔπρεπε νά εἶχαν παρουσιαστῆ πολλοὶ ἐξαιρετικῆς συνθήκες, γιά νά ἐνωθοῦν μισό ἑκατομμύριο ἀνθρώποι κάτω ἀπό μιά κεντρική διοίκησι. Ἴσως αὐτό νά μὴν εἶχε συμβεῖ ποτέ.

Τὴν ὑψηλότερη ἀνθισι τῆς ἀνώτερης βαθμίδας τῆς βαρβαρότητας τὴ βλέπουμε στά ὀμηρικά ἔπη, ἰδίως στήν Ἰλιάδα.

Ἐξελιγμένα σιδερένια ἐργαλεῖα, τὸ φουσερό, ὁ χειρόμυλος, ὁ κεραιμικός τροχός (τόρνος τοῦ τσοουκαλα), ἡ παρασκευὴ λαδιοῦ καὶ κρασιοῦ, μιὰ ἐξελιγμένη ἐπεξεργασία τῶν μετάλλων πού μετατρέπεται σὲ καλλιτεχνικὴ χειροτεχνία, τὸ ἀμάξι καὶ τὸ ἄρμα, ἡ ναυπήγηση μὲ δοκάρια καὶ σανίδια, οἱ πρῶτες ἀρχές τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σάν τέχνης, περιτειχισμένες πόλεις μὲ πύργους καὶ ἐπάλξεις, τὸ ὁμηρικὸ ἔπος καὶ ὀλόκερη ἡ μυθολογία — αὐτὴ εἶναι ἡ κύρια κληρονομιά πού φέρανε μαζί τους οἱ ἔλληνας ἀπὸ τῆ βαρβαρότητα στὸν πολιτισμό. Ἄν συγκρίνουμε μ' αὐτὰ τὴν περιγραφὴ τῶν ἀργαίων γερμανῶν, ἀπὸ τὸν Καίσαρα καὶ ἀκόμα ἀπὸ τὸν Τάκιτο, πού βρισκόνταν στὶς ἀρχές τῆς ἴδιας βαθμίδας τοῦ πολιτισμοῦ, ἀπ' ὅπου οἱ ἔλληνες ἐτοιμάζονταν νὰ περάσουν σὲ μιὰ ἀνώτερη, τότε βλέπουμε τί πλοῦτο ἐξέλιξης τῆς παραγωγῆς κλείνει μέσα τῆς ἡ ἀνώτερη βαθμίδα τῆς βαρβαρότητας.

Ἡ εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας ἀπὸ τὴν ἀγρία κατάσταση καὶ τῆ βαρβαρότητα ὡς τίς ἀρχές τοῦ πολιτισμοῦ, πού τῆ σκιαγράφησα ἐδῶ σύμφωνα μὲ τὸν Μόργκαν, εἶναι κίβλας ἀρκετὰ πλούσια σὲ νέα καί, πράγμα σπουδαιότερο, ἀδιαφιλονίκητα χαρακτηριστικά, ἀδιαφιλονίκητα γιατί εἶναι παρμένα ἀμεσα ἀπὸ τὴν παραγωγῆ. Ὡστόσο θὰ φανεῖ θαμπὴ καὶ φτωχικὴ ἂν τῆ συγκρίνουμε μὲ τὴν εἰκόνα πού θὰ ζευτυλιχτεῖ στὸ τέλος τῆς περιπλάνησής μας. Μόνο τότε θὰ εἶναι δυνατὸ νὰ φωτίσουμε ὀλότελα τὸ πέρασμα ἀπὸ τῆ βαρβαρότητα στὸν πολιτισμό καὶ τῆ χτυπητὴ ἀντίθεση τῶν δυὸ τους. Γιὰ τὴν ὥρα μποροῦμε νὰ γενικέψουμε ἔτσι τῆ διαίρεση σὲ περιόδους πού κάνει ὁ Μόργκαν: Ἄγρια κατάσταση, —εἶναι ἡ περίοδος ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ ἰδιοποίησι ἐτοιμῶν προϊόντων τῆς φύσης, τὰ τεχνητὰ προϊόντα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κυρίως βοηθητικά ἐργαλεῖα γι' αὐτὴ τὴν ἰδιοποίησι. Βαρβαρότητα, —εἶναι ἡ περίοδος ὅπου οἱ ἄνθρωποι ἀποχτοῦν τῆ χτηνοτροφία καὶ τῆ γεωργία, καὶ μαθαίνουν μέθοδες γιὰ νὰ παράγουν περισσότερα φυσικά προϊόντα μὲ τὴν ἀνθρώπινη δράσι. Πολιτισμός, —εἶναι ἡ περίοδος ὅπου οἱ ἄνθρωποι μαθαίνουν νὰ ἐπεξεργάζονται πάρα πέρα τὰ φυσικά προϊόντα, πού μαθαίνουν τὴν καθαυτὸ βιομηχανία καὶ τὴν τέχνη.

II

Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Ὁ Μόργκαν πού πέρασε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του ἀνάμεσα στούς ἱροκέζους, πού καί σήμερα ἀκόμα εἶναι ἐγκαταστημένοι στήν Πολιτεία τῆς Νέας Ἰόρκης καί πού τόν υἰοθέτησε μιά ἀπό τίς φυλές τους (ἡ φυλή τῶν σενέκα), βρήκε νά ἰσχύει σ' αὐτούς ἓνα σύστημα συγγένειας πού βρισκόταν σέ ἀντίφαση μέ τίς πραγματικές τους οἰκογενειακές σχέσεις. Ἐπικρατοῦσε σ' αὐτούς ἕκαινος ὁ εὐκολοδιάλυτος κι ἀπό τίς δύο πλευρές γάμος, πού ὁ Μόργκαν τόν ὀνομάζει «ζευγαρωτή οἰκογένεια». Οἱ ἀπόγονοι ἑνός τέτοιου συζυγικοῦ ζευγαριοῦ ἦταν λοιπόν γνωστοί σ' ὅλο τόν κόσμο καί ἀναγνωρισμένοι ἀπ' ὅλους. Δέ μπορούσε νά ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία γιά τόν ποιόν ἔπρεπε νά ὀνομάζονταν πατέρα, μητέρα, γιό, κόρη, ἀδερφό, ἀδερφή. Ὅμως ἡ πραγματική χρήση αὐτῶν τῶν ἐκφράσεων ἀντιφάσκει σ' αὐτό. Ὁ ἱροκέζος δέ λέει μονάχα τά παιδιά του, μά καί τά παιδιά τῶν ἀδερφῶν του γιούς καί κόρες του, καί τά παιδιά αὐτά τόνε λένε πατέρα. Τά παιδιά τῶν ἀδερφάδων του, ἀντίθετα, τά λέει ἀνεψιούς καί ἀνεψιές καί αὐτά τόνε λένε θείο. Ἀντίστροφα, ἡ ἱροκέζα, πλάι στά δικά της παιδιά, λέει γιούς της καί κόρες της τά παιδιά τῶν ἀδερφάδων της καί αὐτά τήνε λένε μητέρα. Τά παιδιά τῶν ἀδερφῶν της, ἀντίθετα, τά λέει ἀνεψιούς κι ἀνεψιές, κι ἡ ἴδια λέγεται θεία τους. Ἐπίσης τά παιδιά δύο ἀδερφῶν ὀνομάζονται μεταξύ τους ἀδερφοί καί ἀδερφές, τό ἴδιο τά παιδιά τῶν ἀδερφάδων. Τά παιδιά ὅμως μιάς γυναίκας καί τά παιδιά τοῦ ἀδερφοῦ της, ἀντίθετα, ὀνομάζονται μεταξύ τους ξαδέφφια καί ξαδέρφες. Κι αὐτά δέν εἶναι ἀπλά κενά ὀνόματα, μά ἐκφράσεις γιά ἀντιλήψεις πού πραγματικά ἰσχύουν γιά τόν κοντινό καί τό μακρυνό συγγενή, γιά τήν ἰσότητα καί τήν ἀνίστητά της αἰματοσυγγένειας. Καί οἱ ἀντιλήψεις αὐτές χρησιμεύουν γιά βία, ἑνός ἰστέτελα ἐπιχειρησμένου συστήματος συγγένειας, πού εἶναι σέ θέσι, νά ἐκφράσει πολλές ἐκπτοντάδες διαφορετικές σχέσεις συγγένειας ἑνός καί μόνον ἀτόμου. Κάτι παραπάνω. Τό σύστημα τοῦτο δέν ἰσχύει μονάχα πέρα γιά πέρα σ' ὅλους τοὺς Ἰνδιάνους τῆς Ἀμερικής (ὡς τώρα δέ βρέθηκε καμιά ἐξαιρεση), μά ἰσχύει ἐπίσης σχεδόν ἀμετάβλητο στοὺς πρώτους κατοίκους τῶν Ἰνδιῶν, στίς δραβιδικές φυλές στό Ντεκάν, καί στίς φυλές

τῶν γκάουρα στό Ἰνδοστάν. Οἱ ἐκφράσεις γιά τή συγγένεια τῶν νοτιοιנדῶν ταμίλων καί σενέκα-τροκέζων στήν Πολιτεία τῆς Νέα; Ἰόρκης συμπέφτουν καί σήμερα, γιά πάνω ἀπό διακόσις διαφορετικές σχέσεις συγγένειας. Καί σ' αὐτές ἐπίσης τίς Ἰνδικές φυλές, ὅπως καί σ' ὄλους τούς Ἰνδιάνους τῆς Ἀμερικής, οἱ σχέσεις συγγένειας πού πηγάζουν ἀπό τή σημερινή μορφή τῆς οἰκογένειας, βρίσκονται σέ ἀντίφαση μέ τό σύστημα συγγένειας.

Πῶς νά τό ἐξηγήσουμε τώρα αὐτό; Μέ τόν ἀποφασιστικό ρόλο πού παίζει ἡ συγγένεια γιά τό κοινωνικό καθεστῶς σ' ὄλους τούς ἀγρίους καί τούς βάρβαρους λαούς, δέ μπορεί κανεὶς νά παραμερίσει μέ λόγια τή σημασία αὐτοῦ τοῦ συστήματος πού ναι τόσο πλατιά διαδομένο. Ἐνα σύστημα, πού στήν Ἀμερική ἰσχύει γενικά, πού ὑπάρχει ἐπίσης στήν Ἀσία σέ λαούς μιάς ὁλότελα διαφορετικῆς φυλῆς, πού στήν Ἀφρική καί τήν Αὐστραλία βρίσκουμε λίγο ἢ πολύ παραλλαγμένες ἀφθονες μορφές του, ἔνα τέτιο σύστημα χρειάζεται νά ἐξηγηθεῖ ἱστορικά, δέ μπορεί νά τό ξοφλάμε μέ λόγια, ὅπως λχ. προσπάθησε νά τό κάνει ὁ Μάκ Λέναν. Οἱ ὀνομασίες πατέρας, παιδί, ἀδερφός, ἀδερφή δέν εἶναι ἀπλά τιμητικοί τίτλοι, μά φέρνουν μαζί τους ὁλότελα καθιερωμένες, πολύ σοβαρές ἀμοιβαίες ὑποχρεώσεις, πού τό σύνολό τους ἀποτελεῖ σημαντικόν μέρος τῆς κοινωνικῆς συγκρότησης τῶν λαῶν ἐκείνων. Καί ἡ ἐξήγηση βρέθηκε. Στά νησιά Σάντουιτς (Χαβάη) ὑπῆρχε ἀκόμα στό πρῶτο μισό αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα μιά μορφή τῆς οἰκογένειας, πού εἶχε ἀκριβῶς τέτιους πατεράδες καί τέτιες μητέρες, ἀδερφούς καί ἀδερφές, γιούς καί κόρες, θεῖους καί θείες, ἀνεψιούς καί ἀνεψιές, ὅπως τούς ἀπαιτεῖ τό ἀμερικάνικο-παλαιοἸνδικόν σύστημα συγγένειας. Μά περίεργο! Τό σύστημα συγγένειας πού ἰσχυε στή Χαβάη πάλι δέν ἀνταποκρινόταν στή μορφή τῆς οἰκογένειας πού πραγματικά ὑπῆρχε ἐκεῖ. Ἐκεῖ δηλαδή, ὅλα τά παιδιά ἀδερφῶν καί ἀδερφάδων, εἶναι χωρίς ἐξαίρεση ἀδέρφια καί ἀδερφές καί θεωροῦνται κοινά παιδιά, ὄχι μονάχα τῆς μητέρας τους καί τῶν ἀδερφάδων τῆς ἢ τοῦ πατέρα τους καί τῶν ἀδερφῶν του, μά παιδιά ὄλων τῶν ἀδερφῶν καί τῶν ἀδερφάδων τῶν γονιῶν τους χωρίς καμιά διάκριση. Ἄν λοιπόν τό ἀμερικανικό σύστημα συγγένειας προποθέτει μιά πιό πρωτόγονη μορφή οἰκογένειας πού δέν ὑπάρχει πιά στήν Ἀμερική, πού ὅμως τή βρίσκουμε πραγματικά ἀκόμα στή Χαβάη, τότε ἀπό τήν ἄλλη πλευρά τό σύστημα συγγένειας τῆς Χαβάη μάς παραπέμπει σέ

μιάν άκίμα πιά πρωτόγονη μορφή οίκογένειας, πού δέ μπορούμε βέβαια πουθενά πιά νά άπκδειξουμε ότι ύπάρχει, πού όμως πρέπει νά έχει ύπάρξει, γιατί άλλιώς δέ θά μπορούσε νά έχει δημιουργηθεί τό αντίστοιχο σύστημα συγγένειας. «Η οίκογένεια—λέει ό Μόργκαν—είναι τό ένεργό στοιχείο, δέν είναι ποτέ στάσιμη, μά προχωρεί άπό μία κατώτερη σέ μιάν άνώτερη μορφή, στό μέτρο πού ή κοινωνία έξελίσσεται άπό μία κατώτερη σέ μιάν άνώτερη βαθμίδα. Τά συστήματα συγγένειας, αντίθετα, είναι παθητικά. Μονάχα σέ μεγάλα διαστήματα καταγράφουν τις πρέσβες, πού έκανε ή οίκογένεια στό κύλισμα του χρόνου, και άλλάζουν ριζικά τότε μονάχα, όταν έχει άλλάξει ριζικά ή οίκογένεια».—«Καί—προσθέτει ό Μάρξ—τό ίδιο συμβαίνει μέ τά πολιτικά, τά νομικά, τά θρησκευτικά, τά φιλοσοφικά συστήματα γενικά». Ένώ ή οίκογένεια ζει και έξελίσσεται, τό σύστημα συγγένειας άποστεώνεται, κι ενώ τό σύστημα συγγένειας έξακολουθεί νά ύπάρχει μέ τή δύναμη της συνήθειας, ή οίκογένεια αναπτύσσεται και ξεφεύγει άπό τά πλαίσια του. Μέ τήν ίδια σιγουριά όμως πού ό Κυβιέ μπόρεσε νά συμπεράνει άπό τά μαρσίπια όσα ένός σκελετού πού βρεθηκε κοντά στό Παρίσι, ότι αυτά άνήκαν σ' ένα μαρσίποφόρο ζώο και ότι έχει ζούσαν κάποτε μαρσίποφόρα πού έχουν πιά έξαφανιστεί, μέ τήν ίδια σιγουριά μπορούμε νά συμπεράνουμε άπό ένα ιστορικά κληρονομημένο σύστημα συγγένειας ότι έχει ύπάρξει ή αντίστοιχή του μορφή οίκογένειας πού έχει πιά έξαφανιστεί.

Τά συστήματα συγγένειας και οι μορφές της οίκογένειας, πού μόλις αναφέραμε, διαφέρουν άπό τά συστήματα και τις μορφές πού επικρατούνε τώρα, στό ότι κάθε παιδί έχει πολλούς πατεράδες και πολλές μητέρες. Στο άμερικανικό σύστημα συγγένειας πού σ' αυτό άντιστοιχεί ή οίκογένεια της Χαβαη, ό άδερφός και ή άδερφή δέ μπορούν νάναι πατέρας και μητέρα του ίδιου παιδιού, τό σύστημα συγγένειας όμως της Χαβαη προποθέτει μιάν οίκογένεια όπου αυτό, αντίθετα, άποτελοΰσε τήν κανόνα. Μεταφερόμαστε έδώ σέ μιάν σειρά άπό οίκογενειακές μορφές πού αντιπάζουν άμεσα μέ τις μορφές πού ώς τώρα θεωρούσαμε συνήθως ότι ισχύουν άποκλειστικά. Η πατροπαράδοτη αντίληψη ξέρει μονάχα τή μονογαμία και, πάλι σ' αυτή, τήν πολυγαμία ένός άντρα, τό πολύ-πολύ άκόμα και τήν πολυανδρία μιας γυναίκας, και άποσιωπά έδώ, όπως άρμύζει στόν ήθικολόγο φιλισταίο, ότι ή πράξη σιωπηρά, μά άνενύχλη-

τα, ξεπερνά τὰ ὄρια αὐτὰ πού βάζει ἡ ἐπίσημη κοινωνία. Ἡ μελέτη τῆς προϊστορίας μᾶς παρουσιάζει ὥστέσο καταστάσεις, ὅπου οἱ ἄντρες ζοῦν σέ πολυγαμία καί οἱ γυναῖκες τους σύγχρονα σέ πολυανδρία, καί γι' αὐτό τὰ κοινά παιδιά τὰ θεωροῦν ὅτι ἀνήκουν σ' ὄλους ἀπό κοινοῦ, καταστάσεις πού κι αὐτές μέ τή σειρά τους περνᾶνε ἀπό μιάν ὀλόκληρη σειρά ἀλλαγές ὥσπου νά διαλυθοῦν τελικά μέσα στή μονογαμία. Αὐτές οἱ ἀλλαγές εἶναι τέτιου εἶδους, πού ὁ κύκλος πού περιλαμβάνει ὁ κοινός γαμήλιος δεσμός καί πού ἀρχικά ἦταν πολύ εὐρύς, στενεύει ὄλο καί πότερο, ὥσπου τέλος ἀφήνει μονάχα τό ἀτομικό ζευγάρι, πού ἐπικρατεῖ σήμερα.

Ἀποκαθιστώντας μ' αὐτό τόν τρόπο σέ ἀντίστροφη τάξη τήν ἱστορία τῆς οἰκογένειας, ὁ Μόργκαν, σύμφωνα μέ τήν πλειοψηφία τῶν συναδέρφων του, καταλήγει: στό συμπέρασμα ὅτι ὀπίρξε μιὰ πρωτόγονη κατάσταση, ὅπου μέσα σέ μιὰ φυλή, ἐπικρατοῦσαν σεξουαλικές σχέσεις χωρίς κανένα περιορισμό, ἔτσι πού κάθε γυναίκα ἀνῆκε σέ κάθε ἄντρα, καί ἐπίσης κάθε ἄντρας σέ κάθε γυναίκα. Γιά μιὰ τέτια πρωτόγονη κατάσταση, μιᾶνε κιόλας ἀπό τόν περισσμένο αἰῶνα, μὰ μόνο μέ γενικές φράσεις. Πρῶτος ὁ Μπάχοφεν, καί πρόκειται γιά μιὰ ἀπό τίς μεγαλύτερες ὀπηρεσίες πού πρόσφερε, τήν πῆρε στό σοβαρά καί ζήτησε νά βρεῖ ἴχνη αὐτῆς τῆς κατάστασης στίς ἱστορικές καί θρησκευτικές περρδόσεις. Ξέρουμε σήμερα ὅτι τὰ ἴχνη πού βρήκε δέ μᾶς ὀδηγοῦν καθόλου σέ μιὰ κοινωνική βαθμίδα σεξουαλικῶν σχέσεων χωρίς κανένα, μὰ σέ μιὰ πολύ πιδ κατοπινή μορφή, στόν ὀμαδικό γάμο. Ἐκεῖνη ἡ πρωτόγονη βαθμίδα τῆς κοινωνίας, ἂν ὀπίρξε πραγματικά, ἀνήκει σέ μιὰ τόσο παλιά ἐποχή πού δύσκολα μποροῦμε νά περιμένουμε ὅτι θά βροῦμε ἄμεσες ὀποδείξεις γιά ὕπαρξη τῆς στό παρελθόν, σέ κοινωνικά ἀπολιθώματα καί σέ καθυστερημένους ἀγριους. Ἡ ἀξία τοῦ Μπάχοφεν εἶναι ἀκριβῶς ὅτι ἔθηκε τό πρόβλημα αὐτό στό προσκήνιο τῆς ἔρευνας¹.

1. Πόσο λίγα ὁ Μπάχοφεν καταλαβαίνα τι εἶχε ἀνακαλύψει, ἡ μλλον τι εἶχε μαντέψει, τό ὀποδειχθεῖ τό γεγονός ὅτι χαρακτηρίζε αὐτή τήν πρωτόγονη κατάσταση σάν ἑτα:ρισμό. Οἱ ἔλληνες ὀταν εἰσήγαγαν τή λέξη ἑταιρισμός, εννοοῦσαν μ' αὐτήν τίς σχέσεις ἄντρῶν ἀν῀παντρῶν, ἡ ἄντρῶν πού ζοῦσαν σέ μονογαμία μὲ ἀν῀παντρες γυναῖκες. Ὁ ἑταιρισμός προ῀ποθεῖται πάντα μιαν ὀρισμένη μορφή γάμου, πού ἔξω ἀπ' αὐτόν ὀπαρχει αὐτή ἡ σχέση καί περικλείνει κιόλας, τουλάχιστο σάν ἐνατότητα, τήν πορνεία. Μὲ ἄλλη ἔννοια ἑῖ χρησιμοποιήθηκε ποτέ ἡ

Τελευταία έγινε το σύμφωνο ν' ἀρνοῦνται τὴν ἀρχικὴ αὐτὴ βαθμίδα τῆς σεξουαλικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Θέλουν ν' ἀπαλλάξουν τὴν ἀνθρωπότητα ἀπ' αὐτὴ τὴ «ντροπή». Καί ἐπικαλοῦνται μάλιστα, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἔλλειψη κάθε ἀμύθη ἀποδείξεως, ἰδίως τὸ παράδειγμα τοῦ ὑπόλοιπου ζωικοῦ κόσμου. Ἀπ' αὐτόν ὁ Λετουρνὼ («L'Évolution du mariage et de la famille»¹, 1888) μάζεψε πολυάριθμα γεγονότα, πού σύμφωνα μ' αὐτά καί δῶ ἐπίσης οἱ ὀλωσοδιόλου χωρὶς κανόνα σεξουαλικῆς σχέσεως ἀνήκουν σέ μιὰ κατώτερη βαθμίδα. Ἀπ' ὅλα ὅμως αὐτά τὰ γεγονότα μπορῶ νά βγάλω μονάχα τὸ συμπέρασμα, ὅτι δέν ἀποδείχνουν ἀπολύτως τίποτε γιὰ τὸν ἀνθρώπο καί τῆς πρωτόγονες συνθήκες ζωῆς του. Τὰ ζευγαρώματα γιὰ κάμποσο χρονικὸ διάστημα στὰ σπονδυλωτά, ἐξηγούνται ἀρκετὰ ἀπὸ зоολογικὰ αἰτιατά, λχ. στὰ πουλιά ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, βοήθειας πούχει τὸ θηλυκὸ τὸν καιρὸ πού κλωσᾷ. Τὰ παραδείγματα πιστῆς μονογαμίας πού βλέπουμε σέ πουλιά, δέν ἀποδείχνουν τίποτα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους μιὰ καί δέν κατάγονται ἀπὸ τὰ πουλιά. Κι ἂν ἡ αὐστηρὴ μονογαμία εἶναι τὸ κορυφωμα κάθε ἀρετῆς, τότε τὸ βραβεῖο ἀνέκει στὴν ταινία, πού σέ κάθε μιὰ ἀπὸ τῆς 50-200 προγλωττίδες τῆς, ἢ τμήματα τοῦ κορμιοῦ τῆς, ἔχει ἓνα πλεῖρο θηλυκὸ καί ἀρσενικὸ γεννητικὸ μηχανισμό καί περὶ ὅλη τῆς ζωῆς συνουσιάζονται, μὲ τὸν ἑαυτὸ τῆς στὸ καθένα ἀπὸ τὰ τμήματά τῆς. Ὅταν περιοριστοῦμε ὅμως στὰ θηλαστικὰ βρισκουμε ὅλες τῆς μορφῆς τῆς γενετήσιας ζωῆς: Σχέσεις χωρὶς κανένα κανόνα, σημάδια τοῦ ὁμαδικοῦ γάμου, πολυγαμία, μονογαμία. Λεῖπει μονάχα ἡ πολυανδρία, αὐτὴν μονάχα οἱ ἀνθρώποι μποροῦσαν νά τὴ δημιουργήσουν. Ἀκόμα καί οἱ πικόντοινοί μας συγγενεῖς, οἱ τετράχειρες, μᾶς δεῖχνουν ὅλες τῆς δυνατῆς ποικιλίης στὸ ζευγάρι τοῦ ἀρσενικοῦ καί τοῦ θηλυκοῦ. Κι ἂν γράξουμε ἀκόμα στενότερα σύνορα καί παρατη-

λέση, καί μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τὴ μεταχειρίζομαι καὶ ἐγὼ μαζί με τὸν Μερκαν Τίς ἐξαιρετικὰ σπουδαῖες ἀνακαλύψεις τοῦ Μπαχσπεν τῆς μυστικῆς τοιοῦ παντοῦ ἀπίστευτα, ἐξικινώντας ἀπὸ τὴν αὐταπατῆ του, ὅτι οἱ ἱστορικὰ δημιουργημέναι σχέσεις ἀνάμεσα στὸν ἄντρα καί τὴ γυναίκα πηγάζουν ἀπὸ τῆς κάθε φορὰ ἠρηκευτικῆς παραστάσεως τῶν ἀνθρώπων καί ὄχι ἀπὸ τῆς πραγματικῆς συνθήκης τῆς ζωῆς τους. (Σημειώσεις - οὐ ἔν γ κ ε λ ς).

¹ Ch. Letourneau, «L'Évolution du mariage et de la famille» (Ἠθελ: ἔξη τοῦ γάμου καί τῆς οἰκογένειας), Παρίσι, 1888. (Σημ. Σύντ.)

ρήσουμε μόνο τούς τσασερικ ανθρώπομορφους πιθήκους, τότε δ Λειτουργώ ξέρει μονάχα νά μās πει ότι πότε είναι μονογαμικοί, πότε πολυγαμικοί, ενώ ο Σωσούρ, κατά τόν Ζιρώ-Ιελόν, όποστηρίζει ότι είναι μονογαμικοί. 'Ακόμα και οι νέοι ίσχυρισμοί πού διατύπωσε ό Βέστερμαρχ («The history of human marriage»¹, Λονδίνο, 1891) ότι επικρατεί ή μονογαμία στους ανθρώπομορφους πιθήκους, δέν αποτελούν καθόλου άποδείξεις. Κοντολογής, οι πληροφορίες είναι τέτοιες πού ό τίμιος Λειτουργώ, όμολογει: «'Αλλωστε στά θηλαστικά δέν ύάρχει καμιά αύστηρή σχέση ανάμεσα στό βαθμό της πνευματικής εξέλιξης και τή μορφή της σεξουαλικής σγέσης». Κι ό 'Εσπινάς («Des sociétés animales»², 1877) λέει άνοιχτά: «'Η άγέλη, είναι ή ανώτερη κοινωνική ομάδα, πού μπορούμε νά παρατηρήσουμε στά ζώα. Φαίνεται: πώς αποτελείται από οίκογένειες, ώστόσο από τήν άρχή κίελας βρίσκονται σέ ανταγωνισμό ή οίκογένεια και ή άγέλη, αναπτύσσονται άντιστρέφως άνάλογα».

'Όπως βλέπουμε από τά παραπάνω δέν ξέρουμε σχεδόν τίποτα τό συγκεκριμένο για τίς οίκογενειακές και τίς άλλες κοινωνικές ομάδες τών ανθρώπομορφων πιθήκων. Οι πληροφορίες αντιφάσκουν άμεσα ή μιά μέ τήν άλλη. Κι αυτό δέν είναι περιεργό. Πόσο είναι άντιφατικές, πόσο χρειάζονται νά έλεγχθοϋν και νά κοσκινιστοϋν κριτικά άκόμα και οι πληροφορίες πού έχουμε για τίς άγριες φυλές τών ανθρώπων! Μά άκόμα πιό δύσκολο και από τίς ανθρώπινες κοινωνίες είναι νά παρατηρήσουμε τίς κοινωνίες τών πιθήκων. Για τήν ώρα λοιπόν πρέπει νά απορίψουμε κάθε συμπέρασμα από τέτοιες άπόλυτα άναξιόπιστες εκθέσεις.

'Αντίθετα, ή φράση του 'Εσπινάς πού αναφέραμε μās προσφέρει καλύτερο στήριγμα. 'Η άγέλη και ή οίκογένεια στά άνώτερα ζώα δέ συμπληρώνουν ή μιά τήν άλλη, μά αποτελοϋν άντιθέσεις. 'Ο 'Εσπινάς αναφέρει πολύ ώραία πώς ή ζήλια τών άρσενικών τόν καιρό του όργανισμοϋ χαλαρώνει ή διαλύει προσωρινά κάθε κοινωνικό δεσμό στήν άγέλη. «'Εκει όπου ή οίκο-

¹ E. A. Westermarck, «The history of human marriage». («'Η ιστορία του ανθρώπινου γάμου»), Λονδίνο, 1891. (Σημ. Σδντ.)

² A. Espinas, «Des sociétés animales». Etude de psychologie comparée («Για τίς κοινωνίες τών ζώων. Μελέτη συγκριτικής ψυχολογίας»), Παρίσι, 1877. (Σημ. Σδντ.)

γένεια είναι σφιχτοδεμένη, μόνο σέ σπάνιες εξαιρέσεις σχηματίζονται αγέλες. Αντίθετα, εκεί όπου κυριαρχούν ελεύθερες σεξουαλικές σχέσεις ή πολυγαμία, αναπτύσσεται σχεδόν αυτόματα η αγέλη... Για ν' αναπτυχθεί μιά αγέλη πρέπει νάχουν χαλαρωθεί οι οίκογενειακοί δεσμοί και τό άτομο νάχει ξαναγίνει ελεύθερο. Γι' αυτό τόσο σπάνια βρίσκουμε οργανωμένα σμήνη στά πουλιά... Στά θηλαστικά, αντίθετα, βρίσκουμε κάπως οργανωμένες κοινωνίες, άκριβώς γιατί έδώ τό άτομο δέ διαλύεται μέσα στήν οίκογένεια... Το αίσθημα τής κοινότητας (Gemeinschaftgefühl) τής αγέλης στήν γένεσή του δέ μπορεί λοιπόν νάχει άλλον πιό μεγάλο έχθρό από τό αίσθημα τής κοινότητας τής οίκογένειας. Άς μή διστάσουμε νά τό πούμε: αν αναπτύχθηκε μιά κοινωνική μορφή, ανώτερη από τήν οίκογένεια, αυτό μπόρεσε νά γίνει μονάχα γιατί άπορέφθη οίκογένειες πού είχαν όποστέι μιά ριζική αλλαγή, πράγμα πού άκριβώς γι' αυτό δέν αποκλείει οι οίκογένειες αυτές νά βροχαν άργότερα τή δυνατότητα νά συκροτηθούν ξανά μέσα σέ άπειρα πιό εύνοϊκές συνθήκες». (Έσπινάς, I.c., αναφέρεται από τόν Ζιρώ Τελόν «Origines du mariage et de la famille»¹, 1884, σελ. 518-20).

Άπ' αυτά φαίνεται ότι οι κοινωνίες τών ζώων έχουν βέβαια κάποια άξια όταν πρόκειται νά δγάλουμε συμπεράσματα για τίς ανθρώπινες κοινωνίες—μά μονάχα άρνητική. Τό ανώτερο σπονδυλωτό ζώο γνωρίζει, άπ' ό,τι ξέρουμε, μονάχα δυό μορφές οίκογένειας: τήν πολυγαμία και τό ατομικό ζευγάριωμα. Και στίς δυό επιτρέπεται μονάχα ένα ένήλικο άρσενικό, μονάχα ένα σ σύζυγο. Η ζήλια τού άρσενικού, μαζί δεσμός και φραγμός τής οίκογένειας, φέρνει τήν οίκογένεια τών ζώων σέ αντίθεση μέ τήν αγέλη. Μέ τή ζήλια τού άρσενικού ή αγέλη, ή ανώτερη μορφή κοινωνικότητας, άλλοθ γίνεται αδύνατη, άλλοθ χαλαρώνεται, ή διαλύεται τήν εποχή τού όργασμού, και στήν καλύτερη περίπτωση έμποδίζεται ή παραπέρα εξέλιξη τής. Αυτό και μόνο φτάνει για ν' άποδείξει ότι ή οίκογένεια τών ζώων και ή ανθρώπινη πρωτόγονη κοινωνία είναι πράγματα άσυμβίβιστα, ότι οι πρωτόγονοι άνθρωποι πού πασχίζουν νά βγούν από τή ζωώδικη κατάσταση είτε δέ γνώριζαν καθόλου

¹ A. Giraud-Teulon, «Les origines du mariage et de la famille» («Η καταγωγή τού γάμου και τής οίκογένειας»), Γενεύη, 1884. (Σημ. Σδντ.)

τήν οικογένεια, γ, τό πολύ-πολύ είχαν μιά τέτια οικογένεια πού δέν παρουσιάζεται: στά ζώα. Ένα τόσο άσπλο ζώο, όπως ό διαμορφωνόμενος άνθρωπος, θά μπορούσε ίσως νά τά βγάλει πέρα σέ μικρό αριθμό, άκόμα και στην άπομένωση πού ή άνώτατή της κοινωνικότητα είναι τό άτομικό ζευγάριωμα, τέτιο πού άποδίδει: ό βέστερμαρκ στο γορίλα και τό χιμπατζι, σύμφωνα μέ πληροφορίες πού προέρχονται από κυνηγούς. Για νά βγει ό άνθρωπος, στην εξέλιξη του, από τή ζωώδη κατάσταση, για νά κάνει τή μεγαλύτερη, πρόοδο πού έχει νά παρουσιάσει ή φύσι, χρειάζεταν ένα παραπέρα στοιχείο: χρειάζεταν ν' άντικαταστήσει τήν έλλειψη, τής άμυντικής ικανότητας του άτόμου μέ τήν ένωμένη, δύναμη και συνεργασία της άγέλης. Από συνθήκες τάν κ: αυτές όπου ζούν σήμερα οι άνθρωποιμορφ: πίθηκοι, ή ήταν κλέτελα άνεξήγητο τό πέρασμα στην κατάσταση του ανθρώπου. Οι πίθηκοι αυτοί δίνουν περισσότερο τήν έντόπωση ότι είναι παραστρατημένες πλάγιες γραμμές, πού σιγά-σιγά εξαφανίζονται: και πού όπωοδήποτε βρίσκονται: σέ παρακμή. Αυτό μονάχα άρκει για νά άπορίψουμε κάθε συμπέρασμα παραλληλισμού τών μορφών της δικής τους οικογένειας μέ τις μορφές οινογένειας τών πρωτόγονων ανθρώπων. Η άμοιβαία λοιπόν άνοχή τών ένγλικων άρσενικών και ή άπαλλαγή τους από τή ζήλια ήταν ό πρώτος όρος για νά σχηματιστούν τέτιες μεγαλύτερες και διαρκέστερες ομάδες, όπου μονάχα μπορούσε νά γίνει ή έξανθρώπιση του ζώου. Και πραγματικά, τί βρίσκουμε σάν τήν πιό παλιά, άρχική μορφή της οικογένειας: πού μπορούμε άδιάψευστα νά τήν άποδείξουμε μέ τήν ιστορία, και πού σήμερα άκόμα μπορούμε νά τή μελετήσουμε εδώ και κει; Τόν όμαδικό γάμο, τή μορφή όπου δλέκληρες ομάδες άντρες και δλέκληρες ομάδες από γυναίκες κατέχουν άμοιβαία ή, μιά τήν άλλη και πού αφήνει πολύ λίγο τόπο για ζήλια. Κι άκόμα βρίσκουμε σέ κατοπινή ραθυμία εξέλιξης: σάν έξαίρεση τή, μρσέ, της πολυανδρίας, πού χτυπά περισσότερο κατάμουτρα όλα τά αισθήματα της ζήλιας και γι' αυτό είναι άγνωσι, στά ζώα. Οι γνωστές όμως σέ μιάς μορφές όμαδικού γάμου συνοδεύονται: από τόσο ιδιόμορφα πηρξέμενους όρους πού μέ άναγκαιότητα μάς παραπέμπουν σέ παλιότερες, όπουστερες μορφές τών σεξουαλικών σχέσεων και έτσι, σέ τελευταία άνάλυση, σέ μιά περίοδο σχέσεων χωρίς κανένα γανόνα πού άντιστοιχεί: στο πέρασμα από τήν κατάσταση του ζώου στην κατάσταση του ανθρώπου. Γι' αυτό οι παραπομπές στους

γάμους τῶν ζῶων μᾶς ξαναφέρνουν ἀκριβῶς στό σημεῖο ἀπ' ὅπου μιά καί καλή, ἔπρεπε νά μᾶς ἀποτραβήξουν.

Τί θά πει ἔμως: σεξουαλικές σχέσεις χωρίς κανένα; Θά πει ὅτι: δέν ἴσχυαν τότε οἱ ἀπαγορευτικοί φραγμοί πού ἴσχύουν τώρα, ἤ, πού ἴσχυαν σέ προηγούμενη ἐποχή. Γό φραγμό τῆς ζήλιας τέν εἶδαμε κιόλας νά πέφτει. Ἄν ὑπάρχει: κάτ: τέ βέβαιο, εἶναι: ὅτι ἡ ζήλια εἶναι: ἕνα αἰσθημα πού ἀναπτύχθηκε σχετικᾶ ἀργά. Τό ἴδιο ἴσχύει: καί γιά τήν ἀντίληψη, τῆς αἰμομιξίας. Ὅχι μονάχα ὁ ἀδερφός καί ἡ ἀδερφή ἴταν ἀρχικά ἀντρας καί γυναίκα μεταξύ τους, μά καί οἱ σεξουαλικές σχέσεις ἀνάμεσα σέ γονεῖς καί παιδιά ἐπιτρέπονται ἀκόμα καί σήμερα σέ πολλούς λαούς. Ὁ Μπάνκροφτ («The native races of the Pacific States of North America»¹, 1875, τόμ. 1) λέει: ὅτι: ὑπάρχουν τέτιες σχέσεις στούς καβιάτ τοῦ Βερίγγειου Πορθμοῦ, στούς κανεϊάκ τῆς Ἀλάσκας καί στούς τίννις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς βρετανικῆς Βόρειας Ἰαμερικῆς. Ὁ Λεουρνάο δίνει πλετοφορίες γιά τό ἴδιο γηγόνος στούς τοιπαβέ-ἰνδιάνους (Chippeway-Indianer), τούς κούκους τῆς Χιλῆς, τούς καράιβες, τούς κάρες τῆς Ἰνδοκίνας, γιά νά μῆν ἀναφέρουμε γιά τίς ἀφηγήσεις τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων καί ρωμζίων γιά τούς πάρθους, τούς πέρσες, τούς σκύθες, τούς οὐννοὺς κλπ. Προτοῦ ἀνακαλυθεῖ ἡ αἰμομιξία (καί εἶναι: ἀνακάλυψη, καί μάλιστα πολυτιμότετη), οἱ σεξουαλικές σχέσεις ἀνάμεσα σέ γονεῖς καί παιδιά δέ μποροῦσε νά εἶναι: πιό ἀποκρουστικές ἀπ' ὅτι: εἶναι ἀνάμεσα σέ ἄλλα πρόσωπα πού ἀνίκουν σέ διαφορετικές γενεές, καί αὐτό συμβαίνει σήμερα καί στίς πιό φιλισταϊκές γῶρες, χωρίς νά προκαλεῖ μεγάλη φρίκη. Ἀκόμα καί γεροντικέρες πάνω ἀπό τά 60, παντρεύονται: κάποτε, ὅταν εἶναι ἀρκετά πλοῦσιες, νέους τριάντα χρονῶν. Ἄν ἀφαιρέσουμε ἔμως ἀπό τίς πιό πρωτόγονες μορφές τῆς οἰκογένειας πού γνωρίζουμε, τίς παραστάσεις γιά αἰμομιξία πού συνδέονται μαζί τους—παραστάσεις πού εἶναι ὀλίγελα διαφορετικές ἀπό τίς δικές μας καί πού συχνά ἀντιφάσκουν ἄμεσα μ' αὐτές—τέτε φτάνουμε σέ μιά μορφή σεξουαλικῶν σχέσεων πού μπορεῖ νά χαρακτηριστοῦν μονάχα σάν μορφή χωρίς κανένα. Χωρίς κανένα ἐφόσον δέν ὑπῆρχαν ἀκόμα οἱ περιορισμοί πού ἐπέβαλαν ἀργότερα

1 H. H. Bancroft, «The native races of the Pacific States of North America» («Οἱ ἰθαγενεῖς φυλές στίς Πολιτεῖες τοῦ Βερίγγειοῦ τῆς Βορείου Ἰαμερικῆς»), τόμ. I-V, Νέα Ἰόρκη, 1875). (Σημ. Σύντ.)

τά εθίμα. Ἀπ' αὐτό ὅμως δέ βγαίνει καθόλου ὅτι ἡ καθήμερηνή πράξη ἴταν ὑποχρωστικά ἓνα παρδαλό ἀνακάτωμα. Ἀτομικά ζευγαρώματα γιά ὀρισμένο διάστημα δέν ἀποκλείονται καθόλου, ὅπως καί στόν ἴδιο τόν ὀμαδικό γάμο ἀποτελοῦν τώρα τήν πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων. Κι: ἂν ὁ νεότετος ἀρνητής μιᾶς τέτιας πρωτόγονης κατάστασης, ὁ Βέστερμαρκ, χαρακτηρίζει γάμο κάθε κατάσταση ὅπου τά δύο φύλα μένουν ζευγαρωμένα ὡς τή γέννηση τοῦ παιδιοῦ, πρέπει νά ποῦμε ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὁ γάμος μποροῦσε πολύ καλά νά παρουσιάζεται τήν ἐποχή τῶν σχέσεων χωρίς κανόνα, χωρίς αὐτό νά ἀντιφάσκει στήν ἔλλειψη κανόνα, δηλ. στήν ἀπουσία τῶν φραγμῶν πού ἔβαλε τό εθίμο στίς σεξουαλικές σχέσεις. Ὁ Βέστερμαρκ ξεκινᾷ, βέβαια, ἀπό τήν ἀντίληψη ὅτι «ἡ ἔλλειψη κανόνα περικλείνει τό πνιξίμο τῆς ἀτομικῆς κλίσης, ἔτσι πού «ἡ πορνεία εἶναι ἡ πύθ γνήσια τῆς μορφῆς». Ἐμένα μου φαίνεται ἀπεναντίας πῶς εἶναι ἀδύνατο νά κατανοήσουμε τήν πρωτόγονη κατάσταση, ὅσον καιρό τήν κοιτάμε μέσα ἀπό τά ματογιάλια τῶν μπορντέλων. Θά ξαναγυρίσουμε σ' αὐτό τό σημεῖο, ὅταν θά μιλήσουμε γιά τόν ὀμαδικό γάμο.

Κατά τόν Μόργκαν, ἀπ' αὐτή τήν πρωτόγονη κατάσταση τῶν χωρίς κανόνα σχέσεων ἀναπτύχθηκε πιθανῶς πολύ νωρίς:

1) Ἡ αἱματοσυγγενική οἰκογένεια, ἡ πρώτη βαθμίδα τῆς οἰκογένειας. Ἐδῶ χωρίζονται οἱ γαμικές ὀμάδες κατά γενεές. Ὅλοι οἱ παποῦδες καί οἱ γιγιάδες μέσα στά ὄρια τῆς οἰκογένειας εἶναι μεταξύ τους ἄντρας καί γυναίκα, τό ἴδιο καί τά παιδιά τους, δηλ. οἱ πατεράδες καί οἱ μητέρες, ὅπως καί τά παιδιά αὐτῶν πού μέ τή σειρά τους ἀποτελοῦν ἓναν τρίτο κύκλο κοινῶν συζύγων, καί τά παιδιά τῶν τελευταίων, τά δισέγγονα τῶν πρώτων, ἓναν τέταρτο κύκλο. Σ' αὐτή λοιπόν τή μορφή τῆς οἰκογένειας ὑπάρχουν μονάχα πρέγονοι καί ἀπόγονοι, γονεῖς καί παιδιά ἀποκλείονται ἀπό τά δικαιώματα καί τά καθήκοντα (ὅπως θά λέγαμε ἐμεῖς) τοῦ γάμου μεταξύ τους. Ἀδερφός καί ἀδερφή, ξάδερφος καί ξαδέρφη πρώτου, δευτέρου καί μακρύτερου βαθμοῦ, εἶναι ὅλοι ἀδερφοί καί ἀδερφές ἀνάμεσα τους καί ἀκριβῶς γι' αὐτό εἶναι ἄντρας καί γυναίκα μεταξύ τους. Σ' αὐτή τή βαθμίδα ἡ σχέση ἀδερφοῦ καί ἀδερφῆς περικλείνει ἀπό μόνη τῆς τήν ἀσκησὴ τῶν ἀμοιβαίων σεξουα-

λικῶν σχέσεων¹. Ἡ τυπικὴ μορφή μιᾶς τέτοιας οἰκογένειας θὰ ἀποτελεῖτο ἀπὸ τοὺς ἀπόγονους ἑνὸς ζευγαριοῦ ὅπου πάλι οἱ ἀπόγονοι τοῦ κάθε βαθμοῦ εἶναι ἀδερφοὶ καὶ ἀδερφές καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτὲς ἀντρες καὶ γυναῖκες μεταξύ τους.

Ἡ αἵματοςυγγενικὴ οἰκογένεια ἔχει ἐξαφανιστεῖ. Ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ ἀκαλλιέργητοι λαοὶ πού ἀναφέρει ἡ ἱστορία, δὲ δίνουν κανένα ἀποδειχτικὸ παράδειγμα γι' αὐτήν. Ὅτι ἔμως πρέπει νὰ ἔχει ὑπάρξει, αὐτὸ μᾶς ἐπιβάλλει νὰ τὸ παραδεχτοῦμε τὸ σύστημα συγγένειας τῆς Χαβάη, πού ἰσχύει ἀκόμα καὶ σήμερα σ' ὅλην τὴν Πολυνησία, καὶ πού ἐκφράζει τέ-

1 Σ' ἕνα τοῦ γραμμα τοῦ τόγραφε τὴν ἀνοίξη τοῦ 1882, ὁ Μάρξ ἀκροάζεται μὲ τίς πιὸ ἐντονες ἐκφρασεῖς γιὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴ παραποίηση τῆς πρωτόγονης ἐποχῆς σὸ βαγνερικὸ καίμενο τῶν «Νιμπελοῦγκαν». Ἐ'Ακούετο ποτὲ ὁ ἀδερφός ν' ἀγκαλιάζει σὸν σὺζυγο τὴν ἀδερφή» Σ' αὐτοὺς τοὺς «θεοὺς τῆς ἀσέλγειας» τοῦ Βάγνερ, πού ἀκολουθώντας τὸ ουρμὸ κανουν τίς ἐρωτοδουλιὰς τους πὸ πικάντικα μὲ λίγακι αἰμομιξία, ἀπαντᾷ ὁ Μάρξ: «Στὴν πρωτόγονη, ἐποχὴ ἡ ἀδερφή ἦταν οὐ-ζυγος κι αὐτὸ ἦταν ἡθικό». (Σημείωση τοῦ Ἐνγκελς).

Ἐνας γάλλος φίλος καὶ θαυμαστής τοῦ Βάγνερ δὲ συμπωνεῖ μ' αὐτὴν τὴν σημεῖωση, καὶ παρατηρεῖ ὅτι στὴν καλύτερη κίτλας «Ἐντια», ἀπ' ὅπου ξεκινᾷ ὁ Βάγνερ στὴν «Ἐγκιοντρέκα», ὁ Λόκι μαλῶνει τὴ Φρέγια μ' ἐταλόγια: «Μπρὸς τοὺς θεοὺς ἀγκαλιάσας τὸν ἀδερφὸ σου». Ὁ γαμος μεταξύ ἀδερφῶν ἀπαγορευόταν λοιπὸν ταχὰ ἀπὸ τότες. Ἡ «Ἐγκιοντρέκα» εἶναι ἐκφραση μιᾶς ἐποχῆς, ὅπου εἶχε σπασοὶ ὀλίγελα ἢ πίστη τοὺς παλιούς μύθους. Εἶναι μιὰ σατιρα τῶν θεῶν ἐντελῶς κατα τὸν τρόπο τοῦ Λουκιανού. Ἄν ὁ Λόκι σὸν Μεφιστοφελῆς μαλῶνει γι' αὐτὸ τὴ Φρέγια, αὐτὸ μᾶλλον στρέφεται ἐναντία σὸν Βάγνερ. Ὁ Λόκι, λίγους οἰχους πὸ κάτω λέει ἀκόμα σὸν Νιάρνερ «Με τὴν ἀδερφή σου ἐφτιαξες ἕναν (τέτιο) γιό», (vidh systur thinni gattu slikan mög). Ὁ Νιάρνερ δὲν εἶναι βέβαια ἄζρος, μα γανος, καὶ λέει στὴν Ἰνγκλινγκα-Ζαγγα, ὅτι ὁ γαμος μεταξύ ἀδερφῶν συνήθίζεται στὴ χώρα τῶν βάνων, πραγμα πού δὲ συμβαίνει στούς ἄζρους. Αὐτὸ ταχὰ σημαίνει, ὅτι οἱ βάνοι εἶναι καλύτεροὶ θεοὶ ἀπὸ τοὺς ἄζρους. Ὅπως ὁπότε ὁ Νιάρνερ ζεῖ ἀνάμεσα στούς ἄζρους σὸν ὁμοῦς τους καὶ εἶται ἢ «Ἐγκιοντρέκα» εἶναι: μᾶλλον ἀπόδειξη ὅτι τὸν καιρὸ πὸ δημιουργοῦνταν οἱ νορβηγικοὶ μῦθοι γιὰ τοὺς θεοὺς δὲν προκαλοῦσε φρίκη, τουλάχιστον ἀνάμεσα σὸ θεοὺς ὁ γαμος ἀδερφῶν. Ἄν ἔλαμε νὰ δικαιολογήσομε τὸν Βάγνερ, θάταν ἰσως καλύτερο ἀντὶ γιὰ τὴν «Ἐντια» νὰ ἐπικαλεσοῦμε τὸν Γκαλτε πού στὴ μακκλάντα τοῦ θεοῦ καὶ τῆς μπαγαντέρας κανεῖ ἕνα ἀναλογο λαθος σχετικα μὲ τὴ θρηοσκευτικὴ ἐκδοση τῶν γυναικῶν καὶ τὴν παρομοιάζει πάρα πολὺ μὲ τὴ νεότερη πορνεῖα. (Σημείωση τοῦ Ἐνγκελς στὴν τέταρτη ἐκδοση).

* Ἡ «Ἐντια» (Edda) εἶναι ὀλλογὴ νορβηγικῶν μυθολογικῶν ἀσμάτων. Οἱ ἄζροι: καὶ οἱ βάνοι: εἶναι θεοὶ τῆς βορβοιωρωπαϊκῆς μυθολογίας. Ἡ Ἰνγκλινγκα-Ζαγγα εἶναι ὁ θρόλος τῶν οκανδινάβων βασιλιδῶν Ἰνγκλινγκα. (Σημ. Μετ.)

τιους βαθμούς αιματοσυγγένειας, πού μπορούν νά δημιουργηθούν μονάχα σ' αὐτή τή μορφή οἰκογένειας. Μιάς τό ἐπιβάλλει ἡ ὄλη παραπέρα ἐξέλιξη τῆς οἰκογένειας, πού καθορίζει σάν ἀναγκαῖα προβαθμίδα ἐκείνη τή μορφή.

2) Ἡ πουναλουανή οἰκογένεια. Ἄν ἡ πρώτη πρόοδος τῆς ὀργάνωσης ἦταν ὅτι ἀποκλείσῃ τις σεξουαλικές σχέσεις ἀνάμεσα σέ γονιούς καί παιδιά, ἡ δεύτερη ἦταν ν' ἀποκλείσῃ τις σεξουαλικές σχέσεις ἀνάμεσα σέ ἀδερφή καί ἀδερφό. Ἐξαιτίας τῆς μεγαλύτερης ὁμοιότητας, στήν ἡλικία, ἡ πρόοδος αὐτή ἦταν ἄπειρα πιά σπουδαία μά καί πιά δύσκολη ἀπό τήν πρώτη. Ἐγίνε σιγά-σιγά, ἀρχίζοντας ἴσως μέ τόν ἀποκλεισμό τῶν ὁμομήτρων ἀδερφῶν (δηλ. τῶν ἀδερφῶν πού εἶχαν τήν ἴδια μητέρα), ἀπό τις σεξουαλικές σχέσεις, πρῶτα σέ ξεχωριστές περιπτώσεις ὥσπου ἔγινε βαθμιαία κανόνας αὐτός ὁ ἀποκλεισμός (στή Χαβάη ὑπῆρχαν ἀκόμα καί στόν αἰῶνα τοῦτον ἐξαιρέσεις), ὥσπου κατάληξε στήν ἀπαγόρευση τοῦ γάμου ἀκόμα καί ἀνάμεσα σέ ἀδερφό καί ἀδερφή ἀπό πλάγια συγγένεια, δηλ. σύμφωνα μέ τή δική μας ὀνομασία ἀνάμεσα σέ παιδιά, ἐγγόνια καί δισέγγονα ἀδερφῶν. Αὐτό ἀποτελεῖ, κατά τόν Μόργκαν, «ἓνα περίφημο παράδειγμα γιά τό πῶς δρᾷ ἡ ἀρχή τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς». Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ φυλές, ὅπου μ' αὐτήν τήν πρόοδο περιοριζόταν ἡ αἰμομιξία, θά ἔπρεπε νά ἐξελιχθοῦν γρηγορότερα καί πληρέστερα ἀπό τις φυλές ὅπου ὁ ἀδερφικός γάμος ἔμενε κανόνας καί ἐντολή. Καί πόσα ἔντονα αἰσθητή ἦταν ἡ ἐπίδραση αὐτῆς τῆς προόδου, τό ἀποδείχνη τό σύστημα τοῦ γένους (gens), πού βγήκε ἄμεσα ἀπ' αὐτήν καί πού ξεπερνᾷ πολύ τό σκοπό τῆς. Τό γένος ἀποτελεῖ τή βία τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης τῶν περισσύτερων, ἀνῆξι ὤλων, τῶν βαρβάρων λαῶν τῆς γῆς, ἀπ' τήν ὅποια στήν Ἑλλάδα καί στή Ρώμη περνᾷμε ἄμεσα στόν πολιτισμό.

Κάθε πρωτόγονη οἰκογένεια ἔπρεπε τό ἀργότερο ὑστερα ἀπό μερικές γενεές νά διασπαστεῖ. Τό πρωτόγονο κομμουνιστικό κοινό νοικοκυριό, πού ἐπικρατεῖ χωρὶς ἐξαίρεση ὡς βαθιά στή μέση θαύμιδα τῆς βαρβαρότητας, καθόριζε τά ἀνώτερα ὅρια τῆς οἰκογενειακῆς κοινότητας, πού ἄλλαζε ἀνάλογα μέ τις συνθήκες, μά πού σέ κάθε μέρος ἦταν ἀρκετά ὀρισμένο. Μόλις γεννήθηκε ἡ ἀντίληψη ὅτι δέν ἐπιτρέπεται νάχουν σεξουαλικές σχέσεις ἀνάμεσά τους τά παιδιά μιᾶς μητέρας, ἔπρεπε νά ἐκδηλωθεῖ ἡ ἐπίδρασή τῆς σέ τέτιες διασπάσεις παλιῶν οἰκιακῶν κοινοτήτων (Hausgemeinschaften) καί στήν ἴδρυση νέων (πού ὡσεῖς αὐ-

δέ συμπεφτανε αναγκαία μέ τήν οικογενειακή ομάδα). Μιά ή περισσώτερες σειρές από αδερφές γίνονταν ό πυρήνας τής μιάς οικιακής ομάδας και οι από μητέρα αδερφοί τους ό πυρήνας τής άλλης. Έτσι, ή παρόμοια, ξεπήδησε από τήν αίματοσυγγενική οικογένεια ή μορφή πού ο Μόργκαν τήν ονομάζει: πουναλουανή, οικογένεια. Κατά τό έθιμο τής Χαβάη μιά σειρά αδερφές πραγματικές ή μακρυνότερες, (δηλ. ξαδέρφες πρώτου, δευτέρου ή πιε μακρυνού βαθμού), ήταν από κοινοῦ γυναίκες τών κοινῶν τους άντρῶν, από τούς όποιους όμως αποκλειονταν οι αδερφοί τών γυναικῶν. Τοῦτοι οι άντρες τώρα αναμεταξύ τους σέ λέγονταν πιά αδέρφια, ὅπως δέν ήταν και ανάγκη νάνα, μά «πουναλούα», δηλ. στενοί σύντροφοι, σάν νά λέμε συνέταιροι. Τό ίδιο μιά σειρά πραγματικοί ή μακρυνότεροι αδερφοί είχαν μιά σειρά γυναίκες, ὄχι τίς αδερφές τους, σέ κοινό γάμο και αυτές οι γυναίκες λέγονταν ανάμεσα τους «πουναλούα». Αὐτή είναι ή κλασική μορφή ενός οικογενειακοῦ σχηματισμοῦ, πού ἀργότερα επέτρεψε μιά σειρά παραλλαγές, και πού τό οὔσιτιστικό του χαρακτηριστικό ήταν: ἀμοιβαία κοινότητα τῶν άντρῶν και τῶν γυναικῶν μέσα σ' ένα ὀρισμένο οικογενειακό κύκλο, από τέν ὅποιο όμως αποκλειονταν οι αδερφοί τῶν γυναικῶν, πρώτα οι πραγματικοί, ἀργότερα και οι μακρυνότεροι και ἀντιστοιχα ἐπίσης οι αδερφές τῶν άντρῶν.

Αὐτή ή μορφή τής οικογένειας μάς δίνει τώρα μέ τήν πύο μεγάλη ἀκρίβεια τούς βαθμούς συγγένειας, ὅπως τούς ἐκφράζει τό ἀμερικανικό σύστημα. Τά παιδιά τῶν ἀδερφάδων τής μητέρας μου ἐξακολουθοῦν νά είναι παιδιά τής, τό ίδιο τά παιδιά τῶν ἀδερφῶν τοῦ πατέρα μου είναι ἐπίσης παιδιά του, και ὅλα τοῦτα είναι ἀδέρφια μου. Τά παιδιά όμως τῶν ἀδερφῶν τής μητέρας μου είναι τώρα ἀνεψιοί τής και ἀνεψιές τής, τά παιδιά τῶν ἀδερφάδων τοῦ πατέρα μου είναι ἀνεψιοί του και ἀνεψιές του, και ὅλοι τοῦτοι ξαδέρφοι μου και ξαδέρφες μου. Γιατί, ἐνώ οι άντρες τῶν ἀδερφάδων τής μητέρας μου ἐξακολουθοῦν νά είναι άντρες τής και τό ίδιο οι γυναίκες τῶν ἀδερφῶν τοῦ πατέρα μου είναι και γυναίκες του—νομικά, ἀν ὄχι πάντα πραγματικά—ή κοινωνική προγραφή τῶν σεξουαλικῶν σχέσεων ἀνάμεσα σέ ἀδέρφια χῶρισε σέ δύο κατηγορίες τά παιδιά τῶν ἀδερφῶν και ἀδερφάδων πού ὡς τώρα θεωροῦνταν χωρίς διάκριση ἀδέρφια: ή μιά κατηγορία μένου, ὅπως και πρώτα (μακρυνότεροι) ἀδερφοί και αδερφές ή ἄλλη, τά παιδιά τοῦ ἀδερφοῦ ἐδῶ, και τής ἀδερ-

φής έχει, δέ μπορούν νιά νάνα: αδέρφια, δέ μπορούν πιά νάχουν κοινούς γονείς, ούτε πατέρα, ούτε μητέρα, ούτε και τούς δυό και γι' αυτό για πρώτη φορά εδώ γίνεται αναγκαία ή κατηγορία τών άνεψιών και τών ξαδέρφων, πού μέσα στό προηγούμενο οικογενειακό σύστημα θάταν παράλογη. Τό άμερικανικό σύστημα συγγένειας, πού σέ κάθε ο'ικογενειακή μορφή βασισμένη σέ οποιοδήποτε είδος άτομικού γάμου, φαίνεται όλότελα παράλογο, έξηγείται λογικά μέ τήν πουναλουανή ο'ικογένεια ως τήν παραμικρή του λεπτομέρεια και αιτιολογείται τυσικά. Στο βαθμό πού είχε διαδοθεί αυτό τό σύστημα συγγένειας, στόν ίδιο άκριβώς βαθμό τουλάχιστο θά πρέπει νά είχε ύπάρξει και ή πουναλουανή ο'ικογένεια ή μά παρόμοιά της μορφή.

Γι' αυτή τή μορφή τής ο'ικογένειας, πού ή πραγματική ύπαρξή της άποδείχτηκε στή Χαβάη, θά είχαμε ίσως πληροφορίες άπ' έλλη τήν Πολυνησία, άν οι εϋσεβείς Ιεραπόστολοι, λχ. οι παλιό Ισπανοί καλόγεροι στήν Άμερική, θά μπορούσαν νά δοϋν σ' αυτό τοϋ είδους τίς άντιχριστιανικές σχέσεις κάτι παραπάνω από άπλή «φρίκη»¹. "Όταν ο Καίσαρ μάς άφηγείται: για τούς βρετανούς, πού τότε βρίσκονταν στή μέση βαθμίδα τής βαρβαρότητας, ότι: «Έχουν δέκα-δέκα ή δώδεκα-δώδεκα τίς γυναίκες τους άπό κοινού μεταξύ τους και μάλιστα, συνήθως, αδερφοί μέ αδερφούς και γονείς μέ παιδιά»—τότε αυτό έξηγείται καλύτερα σάν ομαδικός γάμος. Οι μητέρες τής βαρβαρότητας δέν έχουν δέκα ή δώδεκα γιούς άρκετά μεγάλους, για νά μπορούν νάχουν άπό κοινού γυναίκες, τό άμερικανικό όμως σύστημα συγγένειας, πού άντιστοιχεί στήν πουναλουανή ο'ικογένεια, δίνει πολλούς αδερφούς, γιατί όλα τά κοινά και μακρυνά ξαδέρφια ενός άντρα είναι αδέρφια του. Τό «γονείς μέ παιδιά»—μπορεί νάνα λαθεμένη άντίληψη τοϋ Καίσαρα. Τό ότι πατέρας και γιός, ή μητέρα και κόρη μπορούσαν νά βρίσκον-

¹ Τα Ιχνη τών χωρίς καμία διακρίση σεξουαλικών σχέσεων, ή κατά τόν Μπαχοφεν λεγόμενη «τεκνοποίηση τοϋ βοδρικού» (Sumpfzeugung), πού νόμιζε πως τά βρήκε αυτός, άνάγοντα: στόν ομαδικό γάμο. Τό γάμο αυτό δέ μπορεί πιά νά τόν άμφισβητήσουν. «Άν ο Μπαχοφεν βρούκε, „άνομους" αυτούς τούς πουναλουανούς γάμους, τότε ένας άνθρωπος τής άποχής άκείνης θαβρίσκε αιμομιχτικούς τούς περισσότερους τωρινούς γάμους άναμεσα σέ κοντινά ή μακρυνά ξαδέρφια άπό πατρική ή μητρική πλευρά, θά τούς θεωρούσε δηλ. γάμους άναμεσα σέ αδέρφια και αδερφές άπό αίμα» (Μάρξ). (Σ η μ ε ι ω σ η τοϋ "Ε ν γ κ ε λ ε ς).

ται στην ίδια ομάδα γάμου δεν αποκλείεται ωστόσο όλοτελα στο σύστημα αυτό, μάλλον όμως αποκλείεται να βρίσκονται πατέρας και κόρη, ή μητέρα και γιός, στην ίδια ομάδα. Επίσης αυτή ή μιá παρόμοια μορφή όμαδικού γάμου εξηγεί εύκολότερα τις πληροφορίες του Ἡρόδοτου και άλλων αρχαίων συγγραφέων για την κοινοχτημοσύνη των γυναικῶν σέ άγριους και βάρβαρους λαούς. Αυτό ισχύει και για όσα λέει: ó (υ)άτσον και ó Καίη, («The people of India»¹), για τούς τικούρ στον Ἄουδ (στά βόρεια του Γάγγη): «Λοῦνε μαζί (δηλ. σεξουαλικά) σχεδόν χωρίς διάκριση σέ μεγάλες κοινότητες και όταν δυό άνθρωποι θεωροῦνται παντρεμένοι ó ένας μέ τόν άλλο, πάλι ó συζυγικός δεσμός είναι μονάχα όνομαστικός».

Ό θεσμός του γένους (gens) φαίνεται στις περισσότερες περιπτώσεις να βγήκε άμεσα από την πουναλουανή οικογένεια. Βέβαια και τό αυστραλιανό σύστημα των τάξεων² δίνει μιá άφειτηρία για τό γένος. Οι αυστραλοί έχουν γένη, δεν έχουν όμως άκόμα πουναλουανή οικογένεια, μά μιá πιό χοντροκομμένη μορφή όμαδικού γάμου.

Σ' όλες τις μορφές της όμαδικής οικογένειας δεν είναι βέβαιο ποιός είναι ó πατέρας ενός παιδιού, σίγουρο όμως είναι ποιά είναι ή μητέρα του. Κι αν άκόμα όνομάζει ό λα τά παιδιά της συλλογικής οικογένειας παιδιά της κι έχει μητρικά καθήκοντα απέναντί τους, ξεχωρίζει ωστόσο άνάμεσα στ' άλλα, τά παιδιά που αυτή γέννησε. Είναι λοιπόν φανερό ότι όσο υπάρχει όμαδικός γάμος, ή καταγωγή μπορεί ν' άποδειχτεί: μονάχα από τη μητρική πλευρά, δηλαδή άναγνωρίζεται μόνο ή γυναικεία γραμμή. Αυτό πραγματικά συμβαίνει σ' όλους τούς άγριους λαούς, και στους λαούς που άνήκουν στην κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας. Αυτό είναι ή δεύτερη μεγάλη όπηρεσία που πρόσφερε ó Μπάχοφεν, ότι πρώτος αυτός τό άνακάλυψε. Χαρακτηρίζει μέ τόν όρο μητρικό δίκαιο αυτή την άποκλειστική άναγνώριση της γενεαλογικής σειράς από τη μητέρα και τις σχέσεις κληρονομιάς που μέ τόν καιρό πηγάζουν απ' αυτή. Κρατώ τόν όρο αυτό για τη συντομία του. Είναι όμως τρα-

¹ J. F. Watson and I. W. Kaye «The people of India» («Ό λαός των Ἰνδιάν»), τόμ. I-VI, Λονδίνο, 1868-1872. (Σημ. Σύντ.)

² Ἐξήθ και παρακατω πρόκειται για τις μεγάλες γαμηλικές ομάδες των Ἰθαγενῶν της Αύστραλίας (Σημ. Σύντ.)

βό, γιατί σ' αυτή τή βαθμίδα τής κοινωνίας δέ μπορεί ακόμα νά γίνεται λόγος γιά δίκαιο μέ τή νομική έννοια.

Άς πάρουμε τώρα από τήν πουναλουανή οικογένεια τή μιά από τίς δυό υποδειγματικές ομάδες, δηλαδή τήν ομάδα μιάς ομομητρίας και μακρυνότερες αδερφές (πού κατάγονται δηλ. από ομομητρικές αδερφές πρώτου, δεύτερου ή μακρυνότερου βαθμού) μαζί μέ τά παιδιά τους και τούς ομομητρικούς ή τούς μακρυνότερους αδερφούς τους από μητρική πλευρά (πού κατά τή δική μας προϋπόθεση δέν είναι άντρες τους), κι έχουμε τότε ακριβώς τόν κύκλο τών προσώπων πού αργότερα εμφανίζονται σάν μέλη ενός γένους στήν πρωτόγονη μορφή αυτού του θεσμού. Έχουν όλοι μιά κοινή προμήτορα (Stammutter), και λόγω τής καταγωγής απ' αυτήν όλοι οί θηλυκοί απόγονοι κάθε γενιάς είναι αδερφές. Όμως οί άντρες αυτών τών αδερφάδων δέ μπορούν πιά ν' είναι αδερφοί τους, δηλ. δέ μπορούν νά κατάγονται απ' αυτή τήν προμήτορα, δέν ανήκουν λοιπόν στήν αιματοσυγγενική ομάδα, στό κατοπινό γένος. Τά παιδιά τους όμως ανήκουν σ' αυτή τήν ομάδα, μιά και αποφασιστικό ρόλο παίζει μονάχα ή καταγωγή από τή μητρική πλευρά, γιατί μονάχα αυτή είναι σίγουρη. Μόλις γίνει γεγονός ή απαγόρευση τών σεξουαλικών σχέσεων ανάμεσα σ' όλα τ' αδέρφια, ακόμα και στά πιό μακρυνά πλάγια αδέρφια από μητρική πλευρά, μετατρέπεται και ή πιό πάνω ομάδα σέ γένος, δηλ. συγχροτείται: σέ σφιχτό κύκλο από συγγενείς αιματος τής γυναικείας γενεαλογικής γραμμής, πού δέν επιτρέπεται νά παντρεύονται ανάμεσα ζύ τους, και πού από δω και μπρός όλα και περισσότερο στερεώνεται μέ άλλους κοινούς θεσμούς κοινωνικού και θρησκευτικού χαρακτήρα και πού διακρίνεται από τ' άλλα γένη τής ίδιας φυλής. Γι' αυτό θά μιλήσουμε αργότερα λεπτομερειακά. Όταν όμως βρισκόμαστε σ' τό γένος εξελίχθηκε όχι μόνο αναγκαστικά, μά και αυτονόητα από τήν πουναλουανή οικογένεια, είναι φυσικό νά υποθέσουμε σχεδόν σίγουρη τήν υπαρκτή στό παρελθόν αυτής τής οικογενειακής μορφής γιά όλους τούς λαούς, όπου μπορούν νά βρεθούν θεσμοί γένους, δηλ. περίπου γιά όλους τούς βάρβαρους και πολιτισμένους λαούς.

Τότε πού ο Μόργκαν έγραφε τό βιβλίο του, οί γνώσεις μας γιά τόν ομαδικό γάμο ήταν ακόμα πολύ περιορισμένες. Λίγα πράγματα ξέραμε γιά τούς ομαδικούς γάμους τών αυστραλών, πού ήταν οργανωμένοι σέ τάξεις, και χωρία απ' αυτό ο Μόργκαν

είχε δημοσιεύσει τό 1871 τις πληροφορίες πού τού είχαν έρθει για τήν πουναλουανή οίκογένεια τής Χαβάη. Ή πουναλουανή οίκογένεια από τή μία μεριά εξήγούσε πέρα για πέρα τό σύστημα συγγένειας πού επικρατεί στους ινδιάνους τής 'Αμερικής και πού χρησίμευσε στον Μόργκαν σάν άρετηρία για όλες τις έρευνές του. Από τήν άλλη μεριά αποτελούσε τήν έτοιμη άρετηρία για τήν εξήγηση τής προέλευσης τού μητρικού γένους. Καί, τέλος, εκπροσωπούσε μία πολύ πιο ύψηλή βαθμίδα εξέλιξης από τις αυστραλιανές τάξεις. Ήταν λοιπόν ευνόητο ότι ο Μόργκαν τήν είδε σάν τή βαθμίδα εξέλιξης πού αναγκαστικά προηγείται από τό ζευγαρωτό γάμο και ότι τή θώριξε γενικά διαδομένη σέ παλιότερους καιρούς. Ήμεεις, από τότε, γνωρίσαμε μία σειρά άλλες μορφές ομαδικού γάμου και ξέρουμε τώρα ότι έδώ τό παράκανε ο Μόργκαν. Είχε όμως τό ετύχημα, μέ τήν πουναλουανή οίκογένειά του νά πέσει πάνω στην άνώτατη, στην κλασική μορφή τού ομαδικού γάμου, στή μορφή εκείνη άπ' όπου εξηγείται μέ τόν πιο άπλό τρόπο τό πέρασμα σέ μιάν άνώτερη μορφή.

Τόν ούσιαστικό πλουτισμό τών γνώσεών μας για τόν ομαδικό γάμο τόν γρωστούμε στον άγγλο ιεραπόστολο Λέριμερ Φάιζον, πού μελέτησε πολλά χρόνια αυτή τή μορφή τής οίκογένειας στό κλασικό της έδαφος, στην Αυστραλία. Τήν κατώτερη βαθμίδα εξέλιξης τή βρήκε στους μαύρους τής Αυστραλίας, στό Μάουντ Γκαίμπιρ τής Νότιας Αυστραλίας. Έδώ δάκερη ή φυλή διαιρείται σέ δυό μεγάλες τάξεις, τούς κρόκι και τούς κουμίτε. Οι σεξουαλικές σχέσεις μέσα σ' αυτές τις τάξεις άπαγορεύονται άδοτηρά. Όσοόσο κάθε άντρας τής μιας τάξης είναι ο γεννημένος σύζυγος τής κάθε γυναίκας τής άλλης τάξης και αυτή μέ τή σειρά της είναι ή γεννημένη σύζυγός του. Όχι τά άτομα, μά όλόκληρες οι ομάδες είναι μεταξύ τους παντρεμένες, τάξη μέ τάξη. Και άς σημειωθεί ότι έδώ δέν υπάρχει πουθενά επιφύλαξη για τή διαφορά τής ηλικίας, ή για ειδική συγγένεια αίματος, έκτός άπ' ό,τι καθορίζεται μέ τό διαχωρισμό σέ δυό έξώγαμες τάξεις. Ένας κρόκι έχει νόμιμη σύζυγο κάθε γυναίκα τών κουμίτε. Ήπειδή όμως ή κόρη του, σάν κέρη μιας κουμίτε, είναι σύμφωνα μέ τό μητρικό δικαιο, έπίσης κουμίτε, είναι ταυτόχρονα γεννημένη σύζυγος κάθε κρόκι, έπομένως και τού πατέρα της. Τουλάχιστο ή ταξική όργάνωση όπως τή βρίσκουμε δέ θάζει κανένα έμπόδιο σ' αυτό. Είξε λοιπόν ή όργάνωση αυτή δημιουργήθηκε σέ μία έποχή όπου,

παρ' ὅλη τῇ θολῇ ἐπιθυμίᾳ νά περιορίσουν τὴν αἰμομιξία δὲν ἔβρισκαν ἀκόμα τίποτα τὸ ἰδιαιτέρα φριχτὸ στίς σεξουαλικές σχέσεις τῶν γονιῶν μέ τὰ παιδιά τους—καί τότε τὸ σύστημα τῶν τάξεων θά ἔχει βγεῖ ἄμεσα ἀπό μιὰ κατάστασι σεξουαλικῶν σχέσεων χωρὶς κανόνα. Ἐἴτε, ἔταν δημιουργήθηκαν οἱ γαμήλιες τάξεις, τὸ ἔθιμο εἶχε κιόλας ἀπαγορεύει τίς σχέσεις ἀνάμεσα σέ γονιούς καί παιδιά, καί τότε ἡ τωρινή κατάστασι μᾶς ὀδηγεῖ πίσω στήν αἰματοσυγγενική οἰκογένεια καί εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα γιά τὸ ξεπέρασμά της. Τὸ τελευταῖο εἶναι τὸ πιθανότερο. Ἄπ' ὅ,τι ξέρω δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ τὴν Αὐστραλία παραδειγμάτων γαμῶν σχέσεων ἀνάμεσα σέ γονιούς καί παιδιά, καί ἡ κατοπινὴ μορφή της ἐξωγαμίας, τὸ μητριαρχικὸ γένος προϋποθέτει κατὰ κανόνα σιωπηρὰ τὴν ἀπαγόρευσι αὐτῶν τῶν σχέσεων, σάν ἀπαγόρευσι πού τὴ βρῆκε νά ὑπάρχει κιόλας στήν Ἰδρυσή του.

Ἐκτός ἀπὸ τὸ Μάουντ Γκαίμπιρ στὴ Νότια Αὐστραλία, τὸ σύστημα τῶν δυὸ τάξεων βρῖσκεται ἐπίσης πρὸ ἀνατολικὰ στὴν περιοχὴ τοῦ ποταμοῦ Ντάρλινγκ καί στὸ Κουίνσλαντ στὰ βορειοανατολικά, εἶναι δηλ. πλατιά διαδομένο. Ἀποκλείει μονάχα τοὺς γάμους ἀνάμεσα στ' ἀδέρφια, ἀνάμεσα σέ παιδιά ἀδερφῶν καί σέ παιδιά ἀδερφάδων ἀπὸ μητρικὴ πλευρά, γιὰτὶ ἀνήκουν στὴν ἴδια τάξη. Τὰ παιδιά ὡστόσο ἀδερφοῦ καί ἀδερφῆς μποροῦν νά παντρευοῦνται. Ἔνα πάρα πέρα βῆμα γιά νά ἐμποδιστεῖ ἡ αἰμομιξία βρῖσκουμε στοὺς καμιλαρόι κοντὰ στόν ποταμὸ Ντάρλινγκ στὴ Νέα Νότια Οὐαλλία, ὅπου οἱ δυὸ ἀρχικὲς τάξεις εἶναι χωρισμένες σέ τέσσερις καί ἡ καθεμίᾳ ἀπ' αὐτές τίς τέσσερις τάξεις εἶναι παντρεμένη συνολικά μέ μιάν ἄλλη ὀρισμένη τάξη. Οἱ πρῶτες δυὸ τάξεις εἶναι γέννημένοι σύζυγοι ἢ μιὰ τῆς ἄλλης. Ἀνάλογα μέ τὸ ἂν ἡ μητέρα ἀνήκει στὴν πρώτη ἢ στὴ δεύτερη, τὰ παιδιά ἀνήκουν στὴν τρίτη ἢ τὴν τέταρτη. Τὰ παιδιά αὐτῶν τῶν δυὸ τάξεων, πού ἐπίσης εἶναι παντρεμένες ἢ μιὰ μέ τὴν ἄλλη, ἀνήκουν πάλι στὴν πρώτη καί τὴν δεύτερη. Ἔτσι πού πάντα ἢ μιὰ γενιά ἀνήκει στὴν πρώτη καί τὴν δεύτερη, ἢ ἐπόμενη στὴν τρίτη καί τὴν τέταρτη, ἢ μεθεπόμενη πάλι στὴν πρώτη καί τὴν δεύτερη τάξη. Ἔτσι τὰ παιδιά τῶν ἀδερφῶν (ἀπὸ μητρικὴ πλευρά) δέ μποροῦν νάναί ἀντρόγωνα, μποροῦν ὅμως νά εἶναι τὰ ἐγγόνια τῶν ἀδερφῶν. Αὐτὴ ἡ ἰδιόμορφη περιπλοκὴ διάταξι μπερδεύεται ἀκόμα περισσότερο μέ τὴν ὀπωσδήποτε κατοπινὴ πρόσθεσι μητριαρχικῶν

γενών, όμως δε μπορούμε να επεκταθούμε στο σημείο αυτό. Βλέπουμε άκριτως πώς επιβάλλεται ξανά και ξανά η τάση να εμποδιστεί η αίμομξία, επιβάλλεται όμως όλοτετα ενστικτώδιστα, ψηλαφητά, χωρίς καθάρια συνείδηση του σκοπού.

Ο όμαδικός γάμος, πού εδω στην Αυστραλία είναι ακόμα γάμος τάξεων, μαζικός γάμος μιᾶς ολάκερης τάξης αντρών, πού συχνά είναι σκορπισμένοι σ' όλη τήν έκταση τῆς ἡπείρου, μέ μιᾶ τό ίδιο σκορπισμένη τάξη γυναικῶν—ό όμαδικός αὐτός γάμος ἄμα τόν ἐξετάσουμε ἀπὲ κοντά δέν είναι: καθόλου τόσο ἀνατριχιαστικός, ὅπως τό νομίζει ἡ συνηθισμένη στήν πορνεία φαντασία τῶν φιλισταίων. Ἀντίθετα, πέρασαν πολλά χρόνια, ὥσπου νά ὑποπτευθοῦν κἀν τήν ὑπαρξή του, καί πάλι τώρα τελευταία τήν ἀμφισβητοῦν ξανά. Στόν ἐπιπόλαιο παρατηρητή ἐμφανίζεται σάν χαλαρή μονογαμία καί πού καί πού σάν πολυγαμία πλάι στήν εὐκαιριακή ἀπιστία. Πρέπει νά καταναλώσει κανεὶς χρόνια, ὅπως ὁ Φάτζον καί ὁ Χάουτ, γιά ν' ἀνακαλύψει τό ρυθμιστικὸ νόμο μέσα στήν πραχτική ἐξάσκηση αὐτῶν τῶν γαμήλιων καταστάσεων, ὅπου ὁ συνηθισμένος εὐρωπαῖος είναι διαταθειμένος νά βλέπει ὅτι γίνεται στή χώρα του—τό νόμο, πού σύμφωνα μ' αὐτόν ὁ ξένος μαῦρος τῆς Αὐστραλίας, χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά ἀπὸ τόν τόπο του, ἀνάμεσα σέ ἀνθρώπους πού ἡ γλώσσα τους τοῦ είναι ἀκατανόητη, βρίσκει ὡστόσο συχνά ἀπὸ λιμέρι σέ λιμέρι, ἀπὸ φυλή σέ φυλή, γυναίκες πού χωρίς ἀντίσταση καί πονηριά είναι στή διάθεσή του, τό νόμο πού σύμφωνα μ' αὐτόν, ἐκείνος πού ἔχει περισσότερες γυναίκες, παραχωρεῖ μιᾶ ἀπ' αὐτές στόν φιλοξενούμενο γιά τή νύχτα. Ἐκεῖ ὅπου ὁ εὐρωπαῖος βλέπει ἀνηθικότητα καί ἀνομία, κυριαρχεῖ στήν πραγματικότητα αὐστηρὸς νόμος. Οἱ γυναίκες ἀνήκουν στή γαμήλια τάξη τοῦ ξένου καί είναι ἔτσι γεννημένες σύζυγοί του. Ὁ ἴδιος ἠθικός νόμος, πού προορίζει τόν ἕνα στόν ἄλλον, ἀπαγορεύει μέ ποινὴ προγραφῆς κάθε σχέση ἐξω ἀπὸ τίς γαμήλιες τάξεις πού ἀνήκουν ἢ μιᾶ στήν ἄλλην. Ἀκόμα καί κεῖ ὅπου ἀρπάζουν τίς γυναίκες, ὅπως συμβαίνει συχνά καί σέ πολλές περιοχές είναι κανόνας, τηρεῖται μέ ἐπιμέλεια ὁ νόμος γιά τίς γαμήλιες τάξεις.

Στήν ἀρπαγὴ τῶν γυναικῶν ἄλλωστε, ἐκδηλώνεται κιόλας κάποιος ἔχνος περάσματος στή μονογαμία, τουλάχιστο στή μορφή τοῦ ζευγαρωτοῦ γάμου: ὅταν ὁ νέος μέ τῆ βοήθεια τῶν φίλων του ἀρπάξει ἢ κάνει ἀπαγωγή τοῦ κοριτσιοῦ, τότε ἔρχονται σέ

γεζουαλικές σχέσεις με τό κορίτσι με τή σειρά ὄλοι οἱ φίλοι τοῦ νέου, ὅμως ὕστερα ἀπ' αὐτό θεωρεῖται γυναίκα τοῦ νέου πού ὑποκλῖνε τήν ἀρπαγή. Κι ἀντίστροφα, ἂν τό σκάσει ἀπό τόν ἀντρα ἢ ἀρπαγμένη γυναίκα, κ: ἂν τήν πιάσει ἄλλος, τότε γίνεται γυναίκα αὐτουνοῦ καὶ ὁ πρῶτος χάνει τὰ δικαιώματά του. Πλάι καὶ μέσα στόν ὀμαδικό γάμο, πού γενικά ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει, δημιουργοῦνται λοιπόν σχέσεις ἀποκλειστικότητας, ζευγαρώματα γιά μακρὸ ἢ σύντομο χρονικό διάστημα, πλάι σ' αὐτά ὑπάρχει καὶ ἡ πολυγαμία, ἔτσι πού ὁ ὀμαδικός γάμος καὶ δῶ βρῖσκεται σέ παρακμή καὶ μπαίνει μόνο τό ἐρώτημα, ποιός, κάτω ἀπὸ τήν εὐρωπαϊκὴ ἐπίδραση, θά ἐξαφανιστεῖ πρῶτα : ὁ ὀμαδικός γάμος, ἢ οἱ μαῦροι τῆς Αὐστραλίας πού τόν ἐφαρμόζουν.

Ἐὐ γάμος κατὰ τάξεις ὀλόκληρες, ὅπως ἐπικρατεῖ στήν Αὐστραλία, εἶναι πάντως μιά πολὺ χαμηλὴ καὶ πρωτόγονη μορφή ὀμαδικοῦ γάμου, ἐνῶ ἡ πουναλουανὴ εἰκογένεια ἀπ' ὅ,τι ξέρουμε εἶναι ἡ ἀνώτατη βαθμίδα ἀνάπτυξῆς του. Ἐὐ πρῶτος φαίνεται νά εἶναι ἡ μορφή πού ἀνταποκρίνεται στήν κοινωνικὴ κατάσταση περιπλανώμενων ἀγριων, ὁ δεῦτερος προδοθεῖται κίβλας σχετικὰ σταθεροῦς οἰκισμοῦς κομμουνιστικῶν κοινοτήτων καὶ ὀδηγεῖ ἄμεσα στήν κατοπινὴ ὕψηλότερη βαθμίδα ἐξέλιξης. Ἐνάμεσα στοῦς δυό, θά βροῦμε αἰγοῦρα ἀκόμα πολλές ἐνδιάμεσες βαθμίδες. Ἐδῶ ἔχουμε μπροστά μας ἕνα πεδίο ἔρευνας πού μόλις ἀνοίξε καὶ πού μένει ἀκόμα σχεδόν ἀνεξερεῦνητο.

3). Ἐὐ ζευγαρωτὴ οἰκογένεια. Ἐκόμα καὶ μέσα στόν ὀμαδικό γάμο, ἢ καὶ πῶ μπροστά, γινόνταν ἕνα εἶδος ζευγαῶμα γιά σύντομο ἢ μακρὸ χρονικό διάστημα. Ἐὐ ἀντρας εἶχε μιά κύρια γυναίκα (δὲ μποροῦμε ἀκόμα νά ποῦμε εὐνοοῦμενη), ἀνάμεσα στίς πολλές γυναίκες, κ: ἦταν γι' αὐτὴν ὁ κυριότερος σύζυγος ἀνάμεσα στοῦς ἄλλους. Τό γεγονός αὐτό μέρδεψ ὀχι λίγο τοῦς ἱεραπόστολους πού στόν ὀμαδικό γάμο βλέπουν πότε κοινοχτημοσύνη γυναικῶν χωρὶς κανόνα, πότε αὐθαίρετη μοιχεία. Ἐμως ἕνα τέτιο ζευγαῶμα ἔπρεπε νά στερεώνεται ὄλο καὶ περισσότερο με τὴ συνῆθεια ὄσο διαμορφωνόταν τό γένος καὶ ὄσο γίνονταν πῶ πολυάριθμες οἱ κατηγορίες τῶν «ἀδερφῶν» καὶ τῶν «ἀδερφάδων» πού ἀνάμεσά τοῦς ἦταν τῶρα ἀδύνατος ὁ γάμος. Ἐὐ ὄθηση πού ἔδωσε τό γένος στήν ἀπαγόρευση τοῦ γάμου ἀνάμεσα σέ συγγενεῖς ἀπὸ αἷμα ὀδήγησε ἀκόμα πῶ πέρα. Ἐτσι

βρίσκουμε, ότι στους Ιροκέζους και στους περισσότερους άλλους Ινδιάνους που βρίσκονται στην κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας, απαγορεύεται ο γάμος ανάμεσα σ' όλους τους συγγενείς που αριθμεί το σύστημά τους, και τὰ εἴδη αὐτῶν τῶν συγγενῶν εἶναι πολλές ἑκατοντάδες. Μὲ τὸ αὐξανόμενο αὐτὸ μπλέξιμο τῶν ἀπαγορεύσεων γίνονταν ὄλο και πιὸ ἀδύνατοι οἱ ὁμαδικοὶ γάμοι. Οἱ γάμοι αὐτοὶ παραμερίστηκαν ἀπὸ τὴ ζευγαρωτῆ οἰκογένεια. Στὴ βαθμίδα αὐτὴ ἕνας ἀντρας ζεῖ μὲ μίᾳ γυναίκα, ἔτσι ὅμως πού ἡ πολυγαμία καὶ ἡ εὐκαριακὴ ἀπιστία νὰ μένει δικαίωμα τῶν ἀντρῶν, ἔστω κι ἂν ἡ πρώτη γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους παρουσιάζεται σπάνια, ἐνῶ ἀπὸ τὴ γυναίκα συνήθως ἀπαιτοῦν αὐστηρὴ πίστη στὴ διάρκεια τῆς κοινῆς ζωῆς καὶ ἡ μοιχεία τῆς τιμωρεῖται σκληρὰ. Ὁ γαμήλιος δεσμός ὅμως εἶναι εὐκολοδιάλυτος καὶ ἀπὸ τίς δύο μεριές, καὶ τὰ παιδιά ἀνήκουν, ὅπως καὶ πρῶτα, μονάχα στὴ μητέρα.

Καὶ σ' αὐτὸν ἐπίσης τὸν ἀποκλεισμό ἀπὸ τὸ γαμήλιο δεσμό τῶν συγγενῶν πού προωθείται ὄλο και περισσότερο, ἔξακολουθεῖ νὰ ἐπιδρᾷ ἡ φυσικὴ ἐπιλογή. Ὁ Μόργκαν λέει σχετικᾶ: «Οἱ γάμοι ἀνάμεσα σὲ μὴ αἱματοσυγγενικά γένη δημιούργησαν μίᾳ φυσικά καὶ πνευματικά δυνατότερη ράτσα. Δυὸ φυλές πού πρόκοβαν, ἀνακατεύονταν, καὶ τὰ καινούργια κρανία καὶ οἱ ἐγκέφαλοι εὐρύνονταν φυσιολογικά ὥσπου περιλάβαιναν τίς ἱκανότητες καὶ τῶν δυό». Ἔτσι ἦταν ἐπόμενο, οἱ φυλές πού ἐφάρμοζαν τὸ σύστημα τῶν γυνῶν ν' ἀποχτήσουν ὀπεροχὴ ἀπέναντι στίς καθυστερημένες ἢ νὰ τίς παρασύρουν μὲ τὸ παράδειγμά τους.

Ἡ ἐξέλιξη τῆς οἰκογένειας στὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ ἀποτελεῖται ἔτσι ἀπὸ ἕνα συνεχές στένεμα τοῦ κύκλου, πού πρῶτα περιλάβαινε ὀλόκληρη τὴ φυλὴ, τοῦ κύκλου πού μέσα στὰ πλαίσια του ζοῦνς σὲ γαμήλια κοινότητα τὰ δυὸ γένη. Μὲ τὸν συνεχῆ ἀποκλεισμό πρῶτα τῶν κοντινότερων, ὕστερα ὄλο και πιὸ μακρυνῶν, στὸ τέλος ἀκόμα καὶ τῶν ἐξ ἀγχιστείας συγγενῶν γίνεται ἀδύνατος τελικά ὅποιοσδήποτε ἑμαδικὸς γάμος καὶ μένει οὐσιαστικά τὸ ἕνα, γιὰ ἕνα διάστημα ἀκόμα χαλαρὰ συνδεμένο ζευγάρι, τὸ μόνιο πού μὲ τὴ διάλυσή του παύει γένικά ὁ γάμος. Ἀπ' αὐτὸ κιόλας τὸ γεγονός φαίνεται πῶσο λίγη σχέση ἔχει ὁ ἀτομικὸς σεξουαλικὸς ἔρωτας, στὴ σημερινὴ ἔννοια τῆς λέξεως, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀτομικοῦ γάμου. Ἀκόμα περισσότερο τὸ ἀποδειχνεῖ αὐτὸ ἡ πράξη ὄλων τῶν λαῶν πού βρίσκον-

ται σ' αυτή τή βαθμίδα. Ἐνώ στις προηγούμενες μορφές τῆς οἰκογένειας δέν ἔλειπαν ποτέ γυναίκες στους ἄντρες, ἀντίθετα μᾶλλον τούς φτάνανε καί τούς παραφτάνανε, τώρα ἔγιναν σπάνιες καί περιζήτητες. Γι' αὐτό ἀπό τόν καιρό τοῦ ζευγαρωτοῦ γάμου ἀρχίζει ἡ ἀρπαγή καί τό ἀγόρασμα τῶν γυναικῶν. Πρόκειται ἐδῶ γιά πλατιά διαδομένα συμπτώματα, καί γιά τίποτα περισσότερο ἀπό συμπτώματα μιᾶς τέτιας ἀλλαγῆς πού συντελέστηκε καί πού βρίσκεται πολύ πῶς βαθιά, γιά συμπτώματα πού εἶναι ἀπλές μέθοδες νά βρῖσκουν γυναίκες καί πού ὁ σχολαστικός σκῶτος Μάκ Λένναν τίς μεταμόρφωσε ὥστόσο σέ «γάμο ἀρπαγῆς» καί «γάμο ἀγοράς». Ἄλλωστε, καί στους ἰνδιάνους τῆς Ἀμερικῆς καί ἄλλου (στὴν ἴδια βαθμίδα), τό συνεικείο δέν εἶναι ὑπόθεση τῶν ἐνδιαφερομένων, πού συχνά δέν τοὺς ρωτοῦν καθέλου, μὰ τῶν μητέρων τους. Συχνά ἀρβωνιάζου ἔτσι δύο ἀγνωστούς, πού τοὺς πληροφοροῦν τὴν ἀποφασισμένη πιά συναλλαγὴ μονάχα ὅταν πλησιάζει ὁ καιρὸς τοῦ γάμου. Πρὶν ἀπὸ τό γάμο, ὁ γαμπρὸς κάνει δῶρα στους συγγενεῖς ἀπὸ τό γένος τῆς νύφης, (δηλ. στους μητρικούς συγγενεῖς τῆς καί ἔχει στὸν πατέρα καί τό συγγενολόγι του), πού θεωροῦνται δῶρα ἀγοράς γιά τό κορίτσι πού παραχωρήσανε. Ὁ γάμος μπορεῖ νά διαλυθεῖ ὅταν τό ἐπιθυμεῖ ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο παντρεμένους: ὥστόσο σιγά-σιγά σέ πολλές φυλές, λχ. στους ἱροκέζους, σχηματίστηκε μιὰ κοινὴ γνώμη πού ἀποστρέφεται αὐτοὺς τοὺς χωρισμούς. Ὅταν δημιουργηθοῦν διαφωνίες ἐπεμβαίνουν συμβιβαστικά οἱ συγγενεῖς τοῦ γένους καί ἀπὸ τὰ δύο μέρη καί μονάχα ὅταν δέν καρποφορεῖ ἡ ἐπέμβασί τους γίνεται χωρισμός, ὁπότε τὰ παιδιὰ μένου στή γυναίκα, καί ὁ καθένας εἶναι ἐλεύθερος νά ξαναπαντρευτεῖ.

Ἡ ζευγαρωτὴ οἰκογένεια πολύ ἀδύνατη καί πολύ ἄστατη, ἡ ἴδια γιά νά προκαλέσει τὴν ἀνάγκη ἑνὸς δικοῦ τῆς νοικοκυριοῦ ἢ καί γιά νά τό κάνει μονάχα ἐπιθυμητό, δέ διαλύει καθέλου τό κομμουνιστικὸ νοικοκυριό πού κληρονομήθηκε ἀπὸ παλιά. Κομμουνιστικὸ νοικοκυριό ὅμως θά πεῖ κυριαρχία τῶν γυναικῶν σὸ σπῆτι καθὼς καί ἀποκλειστικὴ ἀναγνώριση μιᾶς πραγματικῆς μητέρας, ἐπειδὴ ἴταν ἀδύνατο νά γνωρίζουν μέ βεβαιότητα τὸν πραγματικὸ πατέρα, θά πεῖ μεγάλος σεβασμὸς τῶν γυναικῶν, δηλ. τῶν μητέρων. Εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πρῶτες παράλογες ἀντιλήψεις, πού μᾶς κληροδότησαν οἱ διαφωτιστές τοῦ XVIII αἰῶνα, ἡ ἀντιλήψη ὅτι ἡ γυναίκα στις ἀρχές τῆς κοινω-

νίας ήταν τάχα σκλάβοι του άντρα. 'Η γυναίκα σ' όλους τούς άγριους και σ' όλους τούς βάρβαρους της κατώτερης και μέσης, έν μέρει ακόμα και της άνωτερης βαθμίδας, κατέχει μιá θέση όχι μονάχα λούτερη, μά και πολύ σεβαστή. Ποιά είναι ή θέση της γυναίκας ακόμα και στο ζευγαρωτό γάμο μάς τό λέει: ο Άρθουρ Ράιτ, πούκανε πολλά χρόνια ίεραπόστολος στους σε-νέκα-ίροκέζους: «'Όσο για τίς οίκογένειές τους, τόν καιρό πού κατοικούσαν ακόμα στα παλιά μακρουλά σπίτια (κομμουνιστικό νοικοκυριό κάμποσων οίκογενειών)... έπικρατούσε εκεί πάν-τα ένα κλάν (ένα γένος) έτσι πού οι γυναίκες έπαιρναν τούς άντρες τους από τ' άλλα κλάν (γένη)... Συνήθως τό σπίτι τό κυβερνούσε ή γυναίκα, τά άποθέματα ήταν κοινά. 'Αλίμονο όμως στον δυστυχισμένο σύζυγο ή έραστή, πού θάταν πολύ άκαμάτης ή, άδέξιος και δέ μπορούσε νά συμβάλει μέ τό δικό του μερτι-κό στα κοινά άποθέματα. 'Αδιάφορο πόσα παιδιά, ή, πόση δι-κιά του περιουσία είχε στο σπίτι, κάθε στιγμή μπορούσε νά πάρει διαταγή νά μάσει τά μπογαλάκια του και νά ξεκουμπιστεί. Και δέν τολμούσε νά δοκιμάσει ν' άντισταθεί. Του κάνανε άφόρητο τό σπίτι και δέν του έμενε άλλο τίποτα παρά νά γυρίσει στο δικό του κλάν (γένος) ή, όπως συνέβαινε συνήθως, νά κάνει νέο γάμο σ' άλλο κλάν. Οι γυναίκες ήταν ή μεγάλη, δύναμη στα κλάν (γένη) και παντού άλλου. Δέ δίσταζαν, όταν λάχανε ή σύκαιρία, νά καθαιρέσουν έναν άρχηγό και νά τόν υποβιβάσουν σέ κοινό πολεμιστή». Τό κομμουνιστικό νοικοκυριό, όπου οι πε-ρισσότερες ή όλες οι γυναίκες άνήκουν στο ίδιο γένος, ένω οι άντρες άνήκουν σέ διάφορα γένη, άποτελεί τήν πραγματική βάση της κυριαρχίας των γυναικών πού στην πρωτόγονη εποχή ήταν γυνική. 'Η τρίτη ύπηρεσία πού πρόσφερε ο Μπάχοφεν είναι ότι ανακάλυψε κι αυτή τήν κυριαρχία. Συμπληρωματικά πα-ρατηρώ ακόμα ότι οι πληροφορίες πού προέρχονται από ταξιδιώτες και ίεραπόστολους για τό ότι: οι άγριοι και οι βάρβαροι φορτώνουν υπερβολική δουλιά στις γυναίκες, δέν αντιφάσκουν καθόλου μέ όσα είπαμε. Τά αίτια πού καθο-ρίζουν τόν καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στα δυό φύ-λα είναι τελείως διαφορετικά από τά αίτια πού καθορίζουν τή θέση της γυναίκας στην κοινωνία. Λαοί όπου οι γυναίκες είναι υποχρεωμένες νά εργάζονται πολύ περισσότερο άπ' ότι: τίς ται-ριάζει σύμφωνα μέ τίς δικές μας άντιλήψεις, τρέφουν συχνά πο-λύ πιό πραγματικό σεβασμό στις γυναίκες από τούς ευρωπαϊ-

ους μας. Ἡ κυρία τοῦ πολιτισμοῦ, τριγυρισμένη ἀπό ψευτοπροσκυνήματα καὶ ξεκομμένη ἀπὸ κάθε πραγματική δουλιὰ, ἔχει ἄπειρα κατώτερη κοινωνική θέση ἀπὸ τὴν σκληρὰ ἐργαζόμενη γυναίκα τῆς βαρβαρότητας πού στό λαό της τὴν ἐκτιμοῦσαν σάν πραγματική κορία (lady, frowa, Frau=κυρά), κι ἦταν τέττα ἀπὸ τὸ χαρακτηριστὰ τῆς θέσης της.

Ἄν σήμερα στὴν Ἀμερική ὁ ζευγαρωτὸς γάμος ἔχει παρραγκωνίσει ὀλόττα τὸν ὀμαδικὸ γάμο, αὐτὸ θὰ τὸ δείξουν ἐπισταμένους ἔρευνες στοὺς βορειοδυτικούς καὶ ἰδίως στοὺς νοτιοαμερικανικούς λαούς πού βρίσκονται ἀκόμα στὴν ἀνώτερη βαθμίδα τῆς ἀγρίας κατάστασης. Γι' αὐτοὺς τοὺς τελευταίους διηγοῦνται τόσα πολλὰ παραδειγματα σεξουαλικῆς ἐλευθερίας πού δὲ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἔχουν ξεπεράσει ὀλόττα τὸν παλιὸ ὀμαδικὸ γάμο. Ὅπως δὲποτε δὲν ἐξαφανίστηκαν ἀκόμα ὄλα του τὰ ἴχνη. Τοῦλάχιστο σὲ σαράντα βορειοαμερικανικὲς φυλὲς ὁ ἀντρας πὸδ παντρεύεται τὴ μεγαλύτερη ἀδερφή, ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ πάρει ἐπίσης γυναίκες του ὄλες τίς ἀδερφές τίς μόλις φτάσουν στὴν ἀπαιτούμενη ἡλικία: ὑπόλειμα τοῦ γεγονότος ὅτε μιὰ ὀλόκληρη σειρά ἀδερφές εἶχαν ἀπὸ κοινὸ τοὺς ἀντρας. Καὶ γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς χερσονήσου τῆς Καλλιφορνίας (ἀνώτερη βαθμίδα τῆς ἀγρίας κατάστασης), ἀφηγεῖται ὁ Μπάνκροφτ ὅτι ἔχουν ὀρισμένες γιορτές ὅπου μαζεύονται κάμποσες «φυλές» μὲ σκοπὸ νὰ ἔρθουν σὲ σεξουαλικὲς σχέσεις χωρὶς διάκριση. Ὅπως φαίνεται, πρόκειται γιὰ γένη, πού μ' αὐτὰ τὰ πανηγύρια διατηροῦν τὴν ἀμυδρὴ ἀνάμνηση τῆς ἐποχῆς ὅπου οἱ γυναίκες τοῦ ἐνός γένους εἶχαν κοινούς συζύγους ὄλους τοὺς ἀντρας τῶν ἄλλων γενῶν καὶ ἀντίστροφα. Τὸ ἴδιο ἔνδο ἐπικρατεῖ ἀκόμα στὴν Αὐστραλία. Σὲ μερικούς λαούς συμβαίνει οἱ πιὸ ἡλικιωμένοι ἀντρας, οἱ ἀρχηγοὶ καὶ μάγοι-ἱερεῖς, νὰ ἐκμεταλλεύονται τὴν κοινοχτημοσύνη τῶν γυναικῶν γιὰ λογαριασμὸ τους καὶ νὰ μονοπωλοῦν τίς περισσότερες γυναίκες γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους - ἐ ἀντιστάθμισμα ὄμως, εἶναι ὀποχρεωμένοι, σὲ ὀρισμένες γιορτές καὶ μεγάλες λαϊκὲς συγκεντρώσεις, νὰ βάζουν ξανά σὲ ἐφαρμογὴ τὴν παλιὰ κοινοχτημοσύνη καὶ ν' ἀφήνουν τίς γυναίκες τους νὰ ξεφαντώνουν μὲ τοὺς νέους. Μιὰ ὀλόκληρη σειρά παραδειγματα ἀπὸ τέττα περιοδικὰ «κρόνια» (Saturnalia)¹, ὅπου ἰσχύουν ξανά γιὰ λίγο ἐιάστιμα οἱ

¹ Σατουρνάλια, μαζικὲς γιορτές στὴν ἀρχαία Ρώμη πού γίνονταν γιὰ νὰ τιμησοῦν τὸ τέλειωμα τοῦ θερμοῦ. Ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχαίου θεοῦ Σατούρνου (Κρόνος). (Στ.μ. Σόντ.)

παλιές ελεύθερες σεξουαλικές σχέσεις, αναφέρονται από τον Βέστερμαρκ, σελ. 28-29: για τους χόρς, τους σαντάλ, τους πάντζας και τους κοτάρ στις Ίνδιες, σε μερικούς αφρικανικούς λαούς, κλπ. Κατά περιεργό τρόπο, ο Βέστερμαρκ βγάζει από δω τό συμπέρασμα, ότι είναι ύπολείματα όχι του ομαδικού γάμου, πού τον άρνείται, μά της εποχής του όργασμού, πού ήταν κοινός στόν πρωτόγονο άνθρωπο μέ τά άλλα ζώα.

Φτάνουμε τώρα στήν τέταρτη μεγάλη ανακάλυψη του Μπάχοφεν, στήν ανακάλυψη της πλατιά διαδομένης μεταβατικής μορφής από τον ομαδικό γάμο στό ζευγάρισμα. Αυτό πού ο Μπάχοφεν τό παρασταίνει: σάν έξιλασμό για την παράβαση των παλιών θεικών εντολών: 'Ο έξιλασμός, πού μ' αυτόν ή γυναίκα έξαγοράζει τό δικαίωμα της άγνωστης, είναι στήν πραγματικότητα μονάχα μυστικιστική έκφραση του έξιλασμού πού μ' αυτόν ή γυναίκα έξαγοράζει την ελευθερία της από την παλιά κοινότητα των άντρών και άποχτά το δικαίωμα νά παραδίνεσαι μονάχα σ' ένα ν άντρα. 'Ο έξιλασμός αυτός συνίσταται στό ότι οι γυναίκες έκδίδονταν για όρισμένο χρονικό διάστημα: οι γυναίκες της Βυβυλώνας ήταν ύποχρεωμένες μία φορά τό χρόνο νά έκδίδονται στους άντρες στό ναό της Μυλήτης. Άλλοι λαοί της δυτικής Άσίας έστελναν τά κορίτσια τους για κάμποσα χρόνια στό ναό της Άναίτιδας, όπου ζφειλαν νά επιδίδονται στόν ελεύθερο έρωτα μέ εύνοούμενους, πού τους διάλεγαν τά Ίδια, πριν τους έπιτραπει νά παντρευτούν. Παρόμοιες συνήθειες μέ θρησκευτικό περίβλημα είναι κοινές σχεδόν σέ όλους τους ασιατικούς λαούς, από τή Μεσόγειο ως τό Γάγγη. 'Όπως παρατηρεί κιόλας ο Μπάχοφεν, μέ τό πέραςμα του χρόνου γίνεται όλο και πιό έλαφριά ή έξιλαστήρια θυσία για την έξαγορά: «Η συνήθεια νά έκδίδεται ή γυναίκα στους άντρες κάθε χρόνο ύποχωρεί μγρός στή συνήθεια νά έκδίδεται μία μονάχα φορά, τον έταιρισμό των παντρεμένων γυναικών τον διαδέχεται ο έταιρισμός των κοριτσιών, την έξάσωση του έταιρισμού στή διάρκεια του γάμου τή διαδέχεται ή έξάσωση πριν άπ' αυτόν, την παράδοση σέ όλους δίχως έκλογή, ή παράδοση σέ όριζμένα πρόσωπα» («Μητρικό Δίκαιο»¹, σελ. 29). Σέ άλλους λαούς λείπει αυτό τό θρησκευτικό περίβλημα. Σέ μερικούς—στους Θράκες, κέλτες, κλπ., της άρχαιότητας, σέ πολ-

¹ J. J. Bachofen, «Das Mutterrecht», Stuttgart, 1861. (Σημ. Σύντ.)

λους ιθαγενείς των Ίνδιων, σέ μαλαϊκούς λαούς, στους νησιώτες του Νότιου Ειρηνικού και σέ πολλούς Ινδιάνους τής Ἀμερικής, ἀκόμα και σήμερα τά κορίτσια ὡς τό γάμο τους ἔχουν τή μεγαλύτερη σεξουαλική, ἐλευθερία. Ἰδιαίτερα αὐτό γίνεται σχεδόν παντοῦ στή Νότια Ἀμερική, και αὐτό μπορεί νά τό βεβαιώσει ὁ καθένας πού προχώρησε λίγο στό ἐσωτερικό της. Ἔτσι διηγείται ὁ Ἀγκασσις («A Journey in Brazil»¹ Boston and New York, 1886, σελ. 266), γιά μιὰ πλούσια οἰκογένεια Ἰνδιάνικης καταγωγῆς: Ὅταν τοῦ σύστησαν τήν κέρηρωτησε γιά τόν πατέρα της, νομίζοντας πώς θάταν ὁ ἀντρας τής μητέρας της, πού ἦταν ἀξιωματικός και βρισκόταν στόν πόλεμο ἐναντία στήν Παραγουάη, μά ἡ μητέρα ἀπάντησε χαμογελώντας: *nao tem Pai, he filha da fortuna*: δέν ἔχει πατέρα, εἶναι παιδί τής τύχης. «Ἔτσι μιλοῦν πάντα χωρίς ντροπή ἢ μομφή, οἱ Ἰνδιάνες γιά τά ἐξώγαμα παιδιά τους. Κι αὐτό δέν εἶναι καθόλου ἀσυνήθιστο, μάλλον τό ἀντίθετο φαίνεται νά ἀποτελεῖ ἐξαίρεση. Τά παιδιά... γνωρίζουν συχνά μονάχα τή μητέρα τους, γιὰτί ὅλες οἱ φροντίδες και οἱ εὐθύνες πέφτουν πανω της. Γιά τόν πατέρα τους δέν ξέρουν τίποτα. Ἐπίσης, δέ φαίνεται ποτέ νά τῆς περνᾶ τῆς γυναίκας ἀπό τό μυαλό ὅτι αὐτή ἔ, τά παιδιά της μποροῦν νά ἔχουν ὅποιαδήποτε ἀξίωση ἀπ' αὐτόν». Αὐτό πού φαίνεται ἐδῶ παράξενο στέν πολιτισμένο ἀνθρώπο, εἶναι ἀπλοῦστατα κανόνες στό μητρικό δίκαιο και στόν ὁμαδικό γάμο.

Σέ ἄλλους πάλι λαούς, οἱ φίλοι και συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ, ἔ, οἱ προσκαλεσμένοι στό γάμο, διεκδικοῦν τή μέρα τοῦ γάμου τό πατροπαράδοτο δικαίωμα στή νύφη, ἐνώ ὁ γαμπρός τελευταία μόνο παίρνει σειρά. Αὐτό γινόταν στίς Βαλσαρίδες και στους ἀγγίλους τῆς Ἀφρικής στήν ἀρχαιότητα, και σήμερα ἀκόμα στους μπορέα τῆς Ἀβυσοσηνίας. Σέ ἄλλους πάλι, τήν κοινότητα τῆν ἐκπροσωπεῖ κάποιον ἐπίσημο πρόσωπο, ὁ προεστός τῆς φυλῆς ἢ τοῦ γένους, ὁ καζίκης, ὁ σιαμᾶνος (schemane), ὁ ἱερέας, ὁ πρίγκιπας ἢ ὅποιοσδήποτε ἄλλος, ἀδιάφορο πώς λέγεται, και ἐξασκεῖ στή νύφη τό δικαίωμα τῆς πρώτης νύχτας. Παρ' ὅλους τοῦς νεορωμαντικούς ἐξαγνισμούς αὐτό τό *jus primae noctis*²

¹ L. Agassiz, «A journey in Brasil» («Ἔνα ταξίδι: στη Βραζιλία»), Βοστώνη, 1886. (Σημ. Σ'ντ.)

² Τό δικαίωμα τῆς πρώτης νύχτας.

επάρχει ακόμα και σήμερα σαν υπόλειμα του ομαδικού γάμου στους περισσότερους κατοίκους της 'Αλάσκας (Μπάνκροφτ, «Native Races», I, 81), στους ταχού τοῦ Βόρειου Μεξικου (ετό ίδιο, σελ. 584), και σ' άλλους λαούς. 'Επίσης, σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ μεσαίωνα ὑπῆρχε τουλάχιστο στίς ἀρχικά κελτικές χώρες, όπου κληροδοτήθηκε ἄμεσα ἀπό τόν ομαδικό γάμο, λχ. στήν 'Αραγονία. 'Ενώ στήν Καστίλλη ὁ χωρικός δέν ἦταν ποτέ δουλοπάροικος, στήν 'Αραγονία ἐπικρατοῦσε ἡ πιό ἐπαίσχυντη δουλοπαροικία ὡς τό διάταγμα τοῦ Φερδινάνδου τοῦ Καθολικοῦ στά 1486. Τό ἔγγραφο αὐτό λέει: «Κρίνουμε και ἀποφασίζουμε ὅτι και οἱ κύριοι (senyors, βαρῶνοι) πού ἀναφέρονται πιό πάνω... δέ μποροῦν τήν πρώτη νύχτα πού ὁ χωρικός παίρνει μιὰ γυναίκα νά κοιμηθοῦν μαζί της, ἢ τή νύχτα τοῦ γάμου και σ' ἔνδειξη τῆς κυριαρχίας τους νά περάσουν πάνω ἀπό τό κρεβάτι και νά δρασκελίσουν αὐτή τή γυναίκα, ὅταν πιά θάχει πλαγιάσει. Ὅστε μποροῦν οἱ παραπάνω κύριοι νά χρησιμοποιοῦν τήν κόρη ἢ τό γιό τοῦ χωρικοῦ μέ πληρωμή ἢ χωρίς πληρωμή, παρά τή θέλησή τους». ('Αναφέρεται στό καταλωνικό πρωτότυπο ἀπ' ὅπου τό πῆρε ὁ Ζούγγενχαϊμ, στό ἔργο του: «Δουλοπαροικία»¹, Πετρούπολη, 1861, σελ. 35).

Ὁ Μπάχοφεν ἔχει ακόμα ἀπόλυτα δίκιο ὅταν ὑποστηρίζει γενικά ὅτι τό πέρασμα ἀπό τόν «ἐταιρισμό» ἢ τήν «τεκνοποίηση τοῦ βούρκου», ὅπως τά ὀνομάζει, στή μονογαμία ἐγινε κυρίως ἀπό τίς γυναίκες. Ὅσο περισσότερο, μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν οικονομικῶν ὄρων τῆς ζωῆς, δηλ. μέ τήν ὑπόσκαψη τοῦ πλαιοῦ κομμουνισμοῦ και μέ τήν αὐξανόμενη πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ, οἱ πατροπαράδοτες σεξουαλικές σχέσεις ἔχαναν τόν ἀρχικό πρωτόγονο χαρακτήρα τους, τόσο περισσότερο ἔπρεπε οἱ σχέσεις αὐτές νά φαίνονται στίς γυναίκες ταπεινωτικές και ἐξευτελιστικές. Τόσο πιό ἐπίμονα ἔπρεπε νά ἐπιθυμοῦν σάν ἀπολύτρωση τό δικαίωμα τῆς ἀγνότητος, τό δικαίωμα τοῦ προσωρινῶ ἢ τοῦ μόνιμου γάμου μ' ἓνα μόνο ἄντρα. Ἡ πρόβδος αὐτή δέ μποροῦσε ἔτσι ἢ ἀλλιῶς νά ξεκινᾷ ἀπό τοῦς ἄντρες ἔστω και

¹ S. Sugenheim, «Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa bis an die Mitte des XIX Jahrhunderts», St. Petersburg, 1861 («Ἱστορία τῆς κατάργησης τῆς δουλοπαροικίας και τῆς ὀποτελείας στήν Εὐρώπη ὡς τά μέσα τοῦ XIX αἰῶνα», Πετρούπολη, 1861). (Σημ. Σύντ.)

μόνο γιατί ποτέ, άκέρμα και ώς τά σήμερα, δέν τούς πέρασα από τό μυαλό νά παραιτηθοῦν στήν πράξη από τίς εὐχαριστήσεις τοῦ πραγματικοῦ ὁμαδικοῦ γάμου. Μονον δταν πραγματοποιήθηκε ἀπό τίς γυναίκες τό πέρασμα στό ζευγαρωτό γάμο μέρεσαν οἱ άντρες νά εφαρμόσουν τήν αὐστηρή μονογαμία—βέβαια μονάχα γιά τίς γυναίκες.

Ἡ ζευγαρωτή οἰκογένεια ἐμφανίστηκε στό πέρασμα ἀπό τήν άγρια κατάσταση στή βαρβαρότητα, τίς περισσότερες φορές στήν άνώτερη κίβλας βαθμίδα τῆς άγριας κατοστασις, και μονο πού και πού στήν κατώτερη βαθμίδα τῆς βαρβαρότητας. Ἐίνα: ἡ χαρακτηριστική μορφή τῆς οἰκογένειας γιά τή βαρβαρότητα, ὅπως ὁ ὁμαδικός γάμος γιά τήν άγρια κατάσταση και ἡ μονογαμία γιά τήν πολιτισμό. Γιά νά ἐξελιχθεῖ πρραπέρα σέ σταθερή μονογαμία χρειάζονταν άλλα αἰτια ἀπό τά αἰτια πού δρούσαν ὡς τώρα. Στό ζευγάρωμα, ἡ ὁμάδα εἶχε περιοριστεῖ κίβλας στήν τελευταία τῆς ἐνότητι, στό διατομικό τῆς μέριο: στόν ἕνα άντρα και στή μιά γυναίκα. Ἡ φυσική ἐπιλογή εἶχε ἐκπληρώσει τό ἔργο τῆς ἀποκλείοντας ὄλο και περισσότερους ἀπό τήν κοινότητα τοῦ γάμου. Πρὶς τήν κατεύουση αὐτή δέν τῆς ἀπέμεινε νά κάνει τίποτα άλλο. Ἄν λοιπόν δέ μπαίνανε σ' ἐνέργεια νέες κοινωνικές κινητήριες δυνάμεις, δέ θά ὑπῆρχε λόγος νά ξεπηδήσει ἀπό τό ζευγάρωμα μιά νέα μορφή οἰκογένειας. Ὅμως, οἱ κινητήριες αὐτές δυνάμεις μῆχαν σ' ἐνέργεια.

Ἄφῆνουμε τώρα τήν Ἄμερικῆ, τό κλασικό ἔδαφος τῆς ζευγαρωτῆς οἰκογένειας. Καμιά ἐνδειξη δέ μᾶς ἐπιτρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι ἐκεῖ εἶχε ἀναπτυχθεῖ μιά άνώτερη μορφή οἰκογένειας, ὅτι ἐκεῖ πρὶν ἀπό τήν ἀνακάλυψη και τήν κατάχτησή τῆς ὀπῆρξε ποτέ σταθερή, μονογαμία. Διαφορετικά ἦταν τά πρραματα στόν καλιό κόσμο.

Ἐδῶ τό ἡμέρωμα τῶν οἰκιακῶν ζῶων και ἡ συντήρηση κοπαδιῶν ἀναπτύξανε μιάν άγνωστη ὡς τώρα πηγή πλούτου και δημιουργήσανε ὀλότελα νέες κοινωνικές σχέσεις. Ὡς τήν κατώτερη, βαθμίδα τῆς βαρβαρότητας τό μόνιμο πλοῦτο τόν ἀποτέλωναν σχεδόν μονάχα τό σπῆτι, τά ρούχα, τά άκατέγωστα κοσμήματα και τά εργαλεῖα γιά τήν άποχτηση και τήν ἔτοιμασις τῆς τροφῆς: βάρκα, ὅπλα και πολύ άπλά οἰκιακά σκευη. Τήν τροφή ἔπρεπε νά τήν κερδίζουν μέρα μέ τή μέρα. Τώρα μὲ τίς άγγελς τά ἄλογα, τίς καμήλες, τά γαϊδούρια, τά βέδια, τά πρέβια, τά γίδια και τά γουρούνια, οἱ ποιμενικοί λαοῖ πού

ύλο και προχωρούσαν—οι άριοι στην Ίνδική Πεντοποταμία και στην περιοχή του Γάγγη, καθώς και στις τότε άκμα πολύ πλούσιες σε νερό στέπες του Όξου και του Ίαξάρτη, οι σμίτες στέν Εύφρατη και στέν Τίγρη—άποχτησαν μία περιουσία πού χρειαζόταν μονάχα έπίβλεψη και στοιχειώδη περιποίηση για ν' αναπαράγεται σ' ύλο και μεγαλύτερο άριθμό και ν' άποδίνει τήν πιά άφθονη τροφή σε γάλα και κρέας. Όλα τά προηγούμενα μέσα έξεύρεσης τροφής πέρασαν σε δεύτερη μοίρα. Τό κυνίγι, πού ήταν πρώτα άπαραίτητο, έγινε τώρα πολυτέλεια.

Σέ ποιόν άνηκε όμως αυτός ο νέος πλοός; Άρχικά άνήκε άναμφισβήτητα στο γένος. Όμως από ωρίς άκμα θα πρέπει νάχει άναπτυχθεί ή άτομική ιδιοχτησία στα κοπάδια. Είναι δύσκολο νά πούμε, άν στο συγγραφέα του λεγόμενου πρώτου βιβλίου του Μωσής ο πατριάρχης Άβραάμ έμφανιζέταν άυτοδικαία σάν άτόχος των κοπαδιών του επειδή ήταν άρχηγός μιας οίκογενειακής κοινότητας, ή επειδή είχε τήν ιδιότητα του πραγματικού κληρονομικού άρχηγού ενός γένους. Βέβαιο είναι μονάχα ότι δέν έπιτρέπεται νά τον φανταζόμαστε σάν ιδιοχτητή μέ τή σύγχρονη έννοια. Και είναι άκμα βέβαιο ότι στο κατώφλι τής ντοκουμενταρισμένης Ιστορίας βρισκουμε κιόλας παντού τις άγέλες νά είναι ξεχωριστή ιδιοχτησία του άρχηγού τής οίκογένειας, άκριβώς όπως γινόταν μέ τά δημιουργήματα τής τέχνης τής βαρβαρότητας, μέ τά μετάλλια σκευή, τά είδη πολυτελείας και τέλος μέ τά ανθρώπινα χτήνη—τούς δούλους.

Γιατί τώρα είχαν εφεύρει και τή δουλεία. Για τόν βάρβαρο τής κατώτερης βαθμίδας, ο δοϋλος δέν είχε αξία. Γι' αυτό και οι Ινδιάνοι τής Άμερικής φέρνονταν έντελώς διαφορετικά στους νικημένους έχθρους άπ' ό,τι γινόταν στην άνώτερη βαθμίδα. Τούς άντρες τούς σκότωναν ή τούς δέχονταν σάν άδέφια στη φυλή των νικητών. Τις γυναίκες τις παντρύονταν, ή άκόμα τις υίοθετοϋσαν μαζί μέ τά παιδιά τους πού είχαν έπιζήσει. Η ανθρώπινη έργατική δύναμη σ' αυτή τή βαθμίδα δέ δίνει άκμα κανένα αξιοπρόσεχτο περίσσευμα πέρα από τά έξοδα τής συντήρησής της. Μέ τήν εισαγωγή τής χτηνοτροφίας, τής έπεξεργασίας του μετάλλου, τής ύφαντουργίας και τέλος τής γεωργίας, τά πράγματα άλλαξαν. Όπως οι γυναίκες, πού προηγούμενα τις έπαρναν τόσο εύκολα, είχαν άποχτήσει τώρα άνταλλαχτική αξία και τις άγέραζαν, τό ίδιο έγινε και μέ τις έργατικές δυνάμεις, ιδιαίτερα από τότε πού τά κοπάδια πέρα-

σαν όριστικά στην οίκογενειακή ιδιοχτησία. Ή οίκογένεια δέν πληθαίνει τόσο γρήγορα όσο τά ζώα. Για νά τά φυλάνε χρειάζονται τώρα περισσότεροι άνθρωποι. Γι'αυτή τή δουλιά ήταν κατάλληλος ό έχθρός αιχμάλωτος πολέμου, πού άλλωστε μπορούσε νά πολλαπλασιάζεται άκριβώς όπως και τά ζώα.

Μόλις τά πλούτη αυτά πέρασαν στην άτομική ιδιοχτησία των ξεχωριστών οίκογενειών και πληθύναν γρήγορα, έδωσαν πολύ γερό χτύπημα στην κοινωνία πού βασιζόταν στο ζευγαρωτό γάμο και στο μητριαρχικό γένος. Ό ζευγαρωτός γάμος είχε μπάσει ένα καινούργιο στοιχείο στην οίκογένεια. Δίπλα στην πραγματική μητέρα έβαλε τον βεβαιωμένο πραγματικό πατέρα, πού πιθανόν νά ήταν ακόμα γνησιότερος από πολλούς σημερινούς «πατεράδες». Σύμφωνα μέ τον τοτινό καταμερισμό της εργασίας στην οίκογένεια, στο μερτικό του άντρα έπεφτε η έξέυρεση της τροφής και τά ανάγκατα για την έξέυρεση της μέσα εργασίας, έπομένως και η ιδιοχτησία των τελευταίων. Τάπαιρνε μαζί του σέ περίπτωση χωρισμού, όπως η γυναίκα κρατούσε τά οικιακά της σκεύη. Σύμφωνα λοιπόν μέ τό έθιμο της τοτινης κοινωνίας, ό άντρας ήταν επίσης ιδιοχτητής της καινούργιας πηγής τροφών, των ζώων, και άργότερα του νέου μέσου εργασίας, των δούλων. Σύμφωνα μέ τό έθιμο όμως της ίδιας κοινωνίας, τά παιδιά του δέ μπορούσαν νά τον κληρονομήσουν, γιατί τά πράγματα σχετικά μέ τή διαδοχή είχαν έτσι :

Σύμφωνα μέ τό μητρικό δίκαιο, δηλ. όσο η καταγωγή λογαριαζόταν μονάχα από τή γυναικεία γραμμή, και σύμφωνα μέ τό άρχικό κληρονομικό έθιμο του γένους, τό σύντροφο του γένους πού πέθαινε τον κληρονομούσαν άρχικά οι συγγενείς του γένους του. Ή παρουσία έπρεπε νά μένει μέσα στο γένος. Παίρνοντας όπόψη ότι τά άντικείμενα ήταν άσφίμαντα μπορεί στην πράξη από άνέκαθεν νά περνούσαν στην κυριότητα των κοντινότερων συγγενών του στο γένος, δηλ. των όμείαιμων συγγενών από την πλευρά της μητέρας του. Τά παιδιά όμως του πεθαμένου άντρα δέν άνήκαν στο γένος του, μά στο γένος της μητέρας τους. Κληρονομούσαν άρχικά τή μητέρα τους μαζί μέ τους όπόλοιπους όμόαιμους συγγενείς της και άργότερα ίσως νά τήν κληρονομούσαν αυτά σέ πρώτη γραμμή. Άπό τον πατέρα τους όμως δέ μπορούσαν νά κληρονομήσουν, γιατί δέν άνήκαν στο γένος του και η παρουσία του έπρεπε νά μένει μέσα σ' αυτό. Όταν λοιπόν πέθαινε ένας ιδιοχτητής κοπαδιών, τά κοπάδια του περνούσαν

πρώτα στους αδερφούς και τις αδερφές του και στα παιδιά των αδερφάδων του, ή στους απογόνους των αδερφών της μητέρας του. Τα παιδιά του όμως δεν είχαν δικαίωμα στην κληρονομιά.

Στό βαθμό λοιπόν που τά πλούτη μεγάλωναν, δίνανε από τη μιά μεριά στέν άντρα μιά πιά σημαντική άπό τη γυναίκα θέση στην οίκογένεια, και άπό την άλλη, δημιουργούσαν τό κίνητρο νά χρησιμοποιήσουν οί άντρες αυτή την ένισχυμένη θέση, για νά άνατρεψουν την παλιά σειρά διαδοχής προς ύφελος των παιδιών τους. Αυτό όμως δέ γινόταν όσο ίσχυε ή, καταγωγή σύμφωνα μέ τό μητρικό δικαιο. Έπρεπε λοιπόν τό μητρικό δικαιο νά άνατραπει, και άνατράπηκε. Κι αυτό δέν ήταν διόλου τόσο εύκολο όσο μάς φαίνεται σήμερα. Γιατί αυτή ή επανάσταση—μιά άπό τις πιά ριζικές που έζησαν οί άνθρωποι—δέ χρειαζόταν νά θίξει ουτε ένα άπό τά ζωντανά μέλη του γένους. Όλα τά μέλη του μοροούσαν νά μείνουν και τώρα ό,τι ήταν πριν. Έφτανε ή άπλή άπόφαση ότι στο μέλλον οί άπόγονοι των άρσενικών μελών θά μένανε στο γένος, ένώ θά άποκλειόνταν οί άπόγονοι της γυναίκας και θά περνούσαν στο γένος του πατέρα τους. Έτσι άνατράπηκε τό λογάρισμα της καταγωγής άπό τη γυναικεία γραμμή και τό μητρικό κληρονομικό δικαιο, και έφαρμόστηκε ή άντρική γραμμή καταγωγής και τό πατρικό κληρονομικό δικαιο. Πώς και τότε έγινε αυτή ή επανάσταση στους πολιτισμένους λαούς, δέν τό ξέρουμε καθόλου. Άνήκει όλότελα στην προϊστορική εποχή. Ότι όμως έγινε άποδείχτηκε μέ τό παραπάνω, άπό τά πλούσια ίχνη του μητρικού δικαίου, που τά συγκέντρωσε κυρίως ό Μπάχοφεν. Πόσο εύκολα συντελείται τό βλέπουμε σε μιά σειρά φυλές Ινδιάνων, όπου μόλις τελευταία έγινε και γίνεται άκέρμα, έν μέρος κάτω άπό την έπιροή του αυξανόμενου πλούτου και του άλλαγμένου τρόπου ζωής (μετατόπιση άπό τά δάση στα λειβάδια), και έν μέρος κάτω άπό την ήθική, επίδραση του πολιτισμού και των ίεραποστόλων. Άπό όχτώ φυλές του Μισσούρ: οί έξι έχουν την άντρική, ένώ οί δυό έχουν άκόμα τη γυναικεία γραμμή καταγωγής και σειρά κληρονομιάς. Στους ώνη (Shawnees), τους ματάμι και τους ντελαγουέρ ριζωσε τό ήθιμο νά δίνουν στα παιδιά ένα άπό τά όνόματα του γένους του πατέρα τους, για νά μπορούν έτσι μπαίνοντας στο πατρικό γένος νά κληρονομοούν τον πατέρα τους. «Έμφυτη πανουργία του ανθρώπου ν' αλλάζει τά πράγματα αλλάζοντας τά όνόματά τους! Και νά βρλακει παραθυράκια για

νά σπάζει τήν παράδοση μέσα στά πλαίσια τῆς παράδοσης ἔχει ὅπου ἓνα ἄμωσο συμφέρον ἴταν ἀρκετό κίνητρο!» (Μάρξ). Ἔτσι δημιουργήθηκε μιὰ ἀγιάστρευτη σύγκριση, πού μπορούσε νά διορθωθεί μονάχα, καί ἐν μέρει διορθώθηκε, μέ τό πέρασμα στό πατρικό δίκαιο. «Τό πέρασμα αὐτό φαίνεται: γενικά νά ναι τό φυσικότερο πέρασμα» (Μάρξ). Αὐτό πού ἔχουν νά μᾶς πουν οἱ συγκριτικοί νομικοί γιά τόν τρόπο πού ἔγινε αὐτό τό πέρασμα στους πολιτισμένους λαούς τοῦ παλιοῦ κόσμου—καί πού πρόκειται: φυσικά σχεδόν μόνο γιά ὑποθέσεις—μᾶς τό λέει ὁ Μ. Κοβαλέφσκι στό «Tableau des origines et de l' évolution de la famille et de la propriété», Στοκχόλμη, 1890¹.

Ἡ ἀνατροπή τῆς μητριαρχίας ἦταν ἡ κοσμοϊστορική ἤττα τοῦ γυναικείου φύλου. Ὁ ἄντρας πῆρε τό πηδάλιο καί στό σπῆτι, ἡ γυναίκα ταπεινώθηκε, ὑποδουλώθηκε, ἔγινε σκλάβια τῶν ὀρέξεών του καί ἀπλό ἐργαλεῖο γιά τήν παραγωγή παιδιῶν. Τῶν ταπεινωμένη αὐτή θέση τῆς γυναίκας, ἔπως προβάλλει ἀνοιχτά ἰδίως στους Ἕλληνας τῆς ἱρωϊκῆς καί ἀκόμα περισσότερο τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, σιγά-σιγά τήν ἐξωρῶσαν ὑποκριτικά καί ἀκόμα πού καί πού τῆς δόσανε πιό ἀπαλή μορφή, καθόλου ἔμως δέν τήν κατέρχισαν.

Ἡ πρώτη ἐπίδραση τῆς μονοκρατορίας τῶν ἀνδρῶν, πού εἶχε πιά θεμελιωθεῖ, φαίνεται στήν ἐνδιάμεση μορφή τῆς πατριαρχικῆς οἰκογένειας πού ἐμφανίζεται τώρα. Αὐτό πού κυρίως τή χαρακτηρίζει δέν εἶναι ἡ πολυγαμία, γι' αὐτήν θά μιλήσουμε ἀργότερα, μά «ἡ ὀργάνωση ἐνός ἀριθμοῦ ἐλευθέρων καί ἀνελεύθερων προσώπων σέ μιὰ οἰκογένεια κάτω ἀπό τήν πατρική ἐξουσία τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας. Στή σημεϊτική μορφή, ὁ ἀρχηγός αὐτός τῆς οἰκογένειας ζεῖ μέ πολλές γυναίκες, οἱ ἀνελεύθεροι ἔχουν γυναίκες καί παιδιὰ καί σκοπός ὅλης τῆς ὀργάνωσης εἶναι τό φύλαγμα τῶν κοπαδιῶν σέ μιὰ καθορισμένη περιοχή». Τό οὐσιαστικό εἶναι ἡ ἐνσωμάτωση ἀνελεύθερων καί ἡ πατρική ἐξουσία. Γι' αὐτό ἡ ρωμαϊκή οἰκογένεια εἶναι ὁ ὀλοκληρωμένος τύπος αὐτῆς τῆς οἰκογενειακῆς μορφῆς. Ἡ λέξη familia ἀρχικά δέ σημαίνει τό ἰδανικό τοῦ σημερινοῦ φιλισταίου, πού ἀποτελεῖται ἀπό αἰσθηματικότητα καί σπιτικοῦς καυγάδες. Στους ρωμαίους ἀρχικά δέ σημαίνει κἀν τό συζυγικό ζευ-

¹ Μ. Kovalevsky, «Πίνακας τῆς καταγωγῆς καί τῆς ἐξέλιξης τῆς οἰκογένειας καί τῆς ἰδιοκτησίας», Στοκχόλμη, 1890. (Σημ. Σύντ.)

γάρη και τά παιδιά του, μά μονάχα τούς δούλους. Famulus λέγεται ὁ δούλος τοῦ σπιτιοῦ και familia εἶναι τό σύνολο τῶν δούλων πού ἀνήκουν σ' ἕναν ἀνθρώπο. Ἀκόμα και τόν καιρό τοῦ Γάτου ἡ familia id est patrimonium (ἐτλ. τό κληρονομικό μερίδιο), κληροδοτιόταν μέ διαθήκη. Οἱ ρωμαῖοι ἔχουν ἐφεύρει τήν ἔκφραση αὐτή, γιά νά χαρακτηρίσουν ἕνα νέο κοινωνικό ὄργανισμό, πού ὁ ἀρχηγός του εἶχε κάτω ἀπό τήν ἐξουσία του γυναῖκες και παιδιά και ἕναν ἀριθμό δούλους μέ δικαίωματα ζωῆς; και θανάτου γιά ἑλους. «Ἢ λέξη λοιπόν δέν εἶναι παλιότερη ἀπό τό σιδηρόφρακτο οἰκογενειακό σύστημα τῶν λατινικῶν φυλῶν, πού ἀναπτύχθηκε ὕστερα ἀπό τήν εἰσαγωγή τῆς γεωργίας και τῆς νέμιμης δουλείας, και μετά τό γωρισμό τῶν ἀριων ἰταλῶν ἀπό τούς ἔλληνας» Καί ὁ Μάρξ προσθέτει σ' αὐτά: «Ἢ νεότερη οἰκογένεια περιέχει σάν σπέρμα ὄχι μονάχα τή δουλεία (seivitus), μά και τή δουλοπαροικία, ἀπό τήν ἀρχή σχετίζεται μέ δουλιές τῆς γεωργίας. Περιέχει σέ μικρογραφία ἕλες τίς ἀντιθέσεις πού ἀργότερα ἀναπτύσσονται: πλατιά στήν κοινωνία και στό κράτος τῆς».

Ἢ τέτια μορφή τῆς οἰκογένειας δείχνει τό πέρασμα τοῦ ζευγαρωτοῦ γάμου στή μονογαμία. Γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ πίστη τῆς γυναίκας, δηλ. ἡ πατρύτητα τῶν παιδιῶν, παρατίθεται ἡ γυναίκα χωρίς ἔρους στήν ἐξουσία τοῦ ἀντρα: ἀν τή σκοτώσει, ἐξασκεῖ μονάχα τό δικαίωμά του.

Μέ τήν πατριρχική οἰκογένεια μπαίνουμε στήν περιοχή τῆς γραφτῆς ἱστορίας και μαζί σέ μία περιοχή ὅπου ἡ ἐπιστήμη τοῦ συγκριτικοῦ δικαίου μπορεί νά μᾶς ἔσσει σημαντική βοήθεια. Καί πραγματικά, μᾶς ἔφερε ἐδῶ μία οὐσιαστική πρόοδο. Στόν Μαρξ Κοβιλέφσκι χρωστάμε («Tableau etc. de la famille et de la propriété», Stockholm, 1890, σελ. 60-100) τήν ἀπόδειξη, ὅτι ἡ πατριαρχική οἰκική συντροφιά (Patriarchalische Hausgenossenschaft), ὅπως τή βρισκουμε ἀκόμα και σήμερα στους σέρβους και στους βουλγάρους μέ τό ὄνομα «ζάντρουγκα» (μεταφράζεται: περίπου φίλια), ἡ «μπράντισβο» (ἀδελφότητα), και μέ παραλλαγμένη μορφή σέ ἀνατολικούς λαούς, ἀποτέλεσε τή μεταβατική βαθμίδα ἀνάμεσα στήν οἰκογένεια τοῦ μητρικοῦ δικαίου, πού πηγάζει ἀπό τόν ὀμαδικό γάμο, και στή μονογαμία τοῦ νεότερου κόσμου. Ὅλα ἅξιστα γιά τούς πολιτισμένους λαούς τοῦ παλιοῦ κόσμου, γιά τούς ἀριους και τούς σημίτες, αὐτό φαίνεται ἀποδειγμένο.

Ἡ νοτιοσλαβική ζάντρουγκα ἀποτελεῖ τὸ καλύτερο ζωντανὸ ἀκόμα παράδειγμα μιᾶς τέτιας οἰκογενειακῆς κοινότητας. Περιλαμβάνει πολλές γενεές ἀπὸ ἀπόγονους ἑνὸς πατέρα, μαζὶ μὲ τὶς γυναῖκες τους, πού ὅλοι μαζὶ κατοικοῦν σὲ μιὰν αὐλή, καλλιεργοῦν ἀπὸ κοινοῦ τὰ χωράφια τους, τρέφονται καὶ ντύνονται ἀπὸ κοινὸ ἀπόθεμα καὶ κατέχουν ἀπὸ κοινοῦ τὸ περισευμα τοῦ εἰσοδήματος. Ἡ κοινότητα βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἀνώτατη διοίκηση τοῦ νοικοκύρη (domacin), πού τὴν ἐκπροσωπεῖ στὸν ἔξω κόσμῳ, πού τοῦ ἐπιτρέπεται νὰ ἐκποιεῖ μικρότερα ἀντικείμενα, πού κρατᾶ τὸ ταμεῖο καὶ εἶναι ὑπεύθυνος γι' αὐτὸ, καθὼς καὶ γιὰ τὴν κανονικὴ πορεία τοῦ νοικοκυριοῦ. Τὸν ἐκλέγουν καὶ δὲ χρειάζεται καθόλου νάναι ὁ γεροντότερος. Οἱ γυναῖκες καὶ οἱ δουλιές τους βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τῆς νοικοκυρᾶς (domacica), πού συνήθως εἶναι γυναίκα τοῦ ντομάτσιν. Ἡ ἴδια παίζει σημαντικὸ, συχνὰ ἀποφασιστικὸ ρόλο καὶ στὴν ἐκλογή συζύγου γιὰ τὰ κορίτσια τῆς οἰκογενειακῆς κοινότητας. Ἡ ἀνώτατη ὁμως ἐξουσία ἀνήκει στὸ οἰκογενειακὸ συμβούλιο, στὴ συνέλευση ὄλων τῶν ἐνήλικων συντρόφων, γυναικῶν καὶ ἀντρῶν. Σ' αὐτὴν τὴ συνέλευση λογοδοτεῖ ὁ νοικοκύρης. Αὐτὴ παίρνει τὶς ὀριστικὰς ἀποφάσεις, ἀσκει τὴ δικαστικὴ ἐξουσία στὰ μέλη, ἀποφασίζει γιὰ ἀγορές καὶ πωλῆσεις πούχουν κάποια σημασία, ἰδίως γιὰ ἀγοραπωλησίες γαιοχρησίας, κλπ.

Μόλις πρὶν δέκα χρόνια περίπου ἀποδείχτηκε ὅτι ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν τέτιες μεγάλες οἰκογενειακές συντροφίες καὶ στὴ Ρωσία. Σήμερα ὅλοι πρᾶδέχονται ὅτι εἶναι ριζωμένες στὰ ρωσικὰ λαϊκὰ ἔθιμα ὅσο καὶ ἡ «ὀμποτσάνα», ἡ ἀγροτικὴ κοινότητα. Ἀναφέρονται μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα (βέρβ) στὸν παλιότερο ρωσικὸ κώδικα, στὴν «Πράβντα» τοῦ Γίαρσολάβ, ὅπως καὶ τοὺς δαλματικὸς νόμους, καὶ μποροῦμε νὰ τὶς βροῦμε καὶ σὲ πολωνικὰς καὶ τσεχικὰς ἱστορικὰς πηγές.

Καὶ στὴς γερμανοὺς ἐπίσης, κατὰ τὸν Χέουλερ (Θεομοὶ τοῦ γερμανικοῦ δικαίου)¹, ἡ οἰκονομικὴ μονάδα δὲν ἦταν ἀρχικὰ ἡ ἀτομικὴ οἰκογένεια μὲ τὴ νεότερη ἔννοια, μὰ ἡ «οἰκιακὴ συντροφιά», πού ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλές γενεές, ἢ ἀπὸ ξεχωριστὰς οἰκογένειες, καὶ πού ἀρκετὰ συχνὰ πλάττ' αὐτὲς περι-

¹ A. Heusler, «Institutionen des deutschen Rechts», τόμ. I-II, Δοιφία, 1885-1886. (Σημ. Σύντ.)

λαβαίνει και ανελεύθερους. Και η ρωμαϊκή οικογένεια ανάγεται σ' αυτό τόν τύπο και επομένως πολύ άμφισβητείται τελευταία ή απόλυτη έξουσία τοῦ οικογενειάρχου, καθώς και τό γεγονός ότι άπέναντί του τά άλλα μέλη τῆς οικογένειας δέν είχαν δικαιώματα. Φαίνεται ότι και οι κέλτες είχαν τέτοιες οικογενειακές συντροφιές στήν Ίρλανδία. Στή Γαλλία διατηρήθηκαν στό Νιβερναί μέ τό όνομα parconneries ως τή Γαλλική Έπανάσταση, και στή Φράνς-Κοντέ δέν εξαφανίστηκαν έντελώς οὔτε και σήμερα. Στήν περιφέρεια τοῦ Λουάν (Saône et Loire) βλέπει κανείς μεγάλα σπίτια χωρικών μέ μιá ψηλή κοινή κεντρική αίθουσα πού φτάνει ως τή σκεπή, και γύρω-γύρω τίς κρεβατοκάμαρες, όπου άνεβαίνει κανείς μέ σκάλες πούχουν έξι ως όχτώ σκαλιά, και όπου ζοῦν πολλές γενιές τῆς ίδιας οικογένειας.

Γιά τίς Ίνδιες, ό Νέαρχος, από τήν εποχή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μιλά κίελας γιά συντροφικό νοικοκυριό μέ από κοινοῦ καλλιέργεια τῆς γῆς, πού ὕπαρχει ακόμα και σήμερα στήν ίδια περιοχή, στό Παντζόμπ και σ' ὄλο τό βορειοδυτικό μέρος τῆς χώρας. Στόν Καύκασο μπέρεσε νά αποδείξει τήν ύπαρξή του ό Ίδιος ό Κοβαλέφσκι. Στό Ἀλγέρι ὕπαρχει ακόμα στους καβύλους. Ἀκόμα και στήν Ἀμερική φαίνεται ότι ἔχει παρουσιασσει, και προσπαθοῦν νά τό άνικαλύψουν στά «Calpullis»¹ τοῦ παλιοῦ Μεξικοῦ πού τά περιγράφει ό Θουρίτα. Ἀντίθετα, ό Κοῦνοβ («Ausland»², 1890, ἀρ. 42-44), ἀπέδειξε αρκετά καθαρά, ότι στό Περού, τόν καιρό τῆς κατάκτησής του, ὄπρ-χε ἕνα εἶδος κοινοτικό σύστημα (Markverfassung), όπου κατά περίεργο τρόπο τή μάρκ (κοινότητα) τή λέγαν «μάρκα», μέ περιοδικό μοίρασμα τῆς γῆς πού καλλιεργοῦσαν, δηλ. ὕπρ-χε ατομική καλλιέργεια.

Όπωσδήποτε, ή πατριαρχική οἰκιακή συντροφιά μέ κοινή γαιουχτησία και κοινή καλλιέργεια ἀποχτά τώρα μιá σημασία ὀλότελα διαφορετική ἀπ' ότι εἶχε προηγούμενα. Δέ μπορούμε πιά ν' ἀμφιβόλλουμε περισσότερο γιά τό σπουδαίο μεταβατικό ρόλο πού ἔπαιξε στους πολιτισμένους και σέ πολλούς άλλους λαούς τοῦ παλιοῦ κόσμου, στήν περίοδο ανάμεσα στήν οικογένεια τοῦ μητρικοῦ δικαίου και στή μονογαμική οικογένεια. Πα-

¹ «Calpullis», τό συντροφικό νοικοκυριό τῶν ἀζτέκων. (Σημ. Σόντ.)

² «Ausland» («Ἐξωτερικό»), περιοδικό. (Σημ. Σόντ.)

ρακάτω θά ξαναγυρίσουμε στό συμπέρασμα πού έβγαλε παραπέρα ό Κοβζιλέφκι, ότι ή πατριαρχική οίκιακή συντροφιά ήταν έπίσης ή μεταβατική βαθμίδα από την όπεια αναπτύχθηκε ή άγροτική κοινότητα ή μάρα μέ την καλλιέργεια τής γής από χωριστές οίκογένειες μέ τό άρχικά περιοδικό και ύστερα όριστικό μοίρασμα τής καλλιεργήσιμης γής και τών λειβαδιών.

Σχετικά μέ την οίκογενειακή ζωή μέσα σ' αυτές τις οίκιακές συντροφίες, πρέπει νά σημειώσουμε ότι, τουλάχιστο στή Ρωσία, ό οίκογενειάρχης έχει τή φήμη ότι καταχράται πάρα πολύ τή θέση του άπέναντι στις νεότερες γυναίκες; τις συντροφιάς, ιδιαίτερα άπέναντι στις νέφες του, και ότι συχνά φτιάχνει μ' αυτές χαρέμι. Γι' αυτό μιλάνε άρκετά εύγλωττα τά ρούσικα λαϊκά τραγούδια.

Πρίν περάσουμε στή μονογαμία πού αναπτύσσεται γρήγορα μέ την άνατροπή του μητρικού δικαίου, θά πούμε δυό λόγια ακόμα για την πολυγαμία και την πολυανδρία. Και οι δυό αυτές μορφές γάμου μπορούν νά υπάρξουν μονάχα σάν εξαιρέσεις, σάν νά λέμε ιστορικά προϊόντα πολυτελείας, εκτός αν παρουσιάζονταν ή μιά πλάι στήν άλλη σέ μιά χώρα, πράγμα πού, όπως είναι γνωστό, δέ συμβαίνει. Μιά λοιπόν πού οι άποκλεισμένοι από την πολυγαμία άντρες δέ μπορούν νά παρηγορηθούν μέ τις γυναίκες πού περισεύουν από την πολυανδρία, ενώ ό άρθμός τών άντρών και τών γυναικών, άσχετα από κοινωνικούς θεσμούς, ήταν ώ; τώρα περίπου ίσος, άποκλείεται από μένη της ή επικράτηση σάν γενικής μορφής τις μιάς ή τής άλλης άπ' αυτές τις δυό μορφές του γάμου. Πραγματικά, ή πολυγαμία ένος άντρα ήταν όλοφάερο προϊόν της Σουλεας και περιοριζόταν σέ μονωμένες εξαιρετικές περιπτώσεις. Στή σημερινή πατριαρχική οίκογένεια μονάχα ό ίδιος ό πατριάρχης, και τό πολύ-πολύ ένας-δυό από τους γιούς του ζουν σέ πολυγαμία, οι όπόλοιποι είναι όποχρεωμένοι νά άρχουνται σέ μιά γυναίκα. Έτσι γίνεται και σήμερα ακόμα σ' όλη την Άνατολή. Η πολυγαμία είναι προνόμιο τών πλούσιων και τών προυχόντων, πού στρατολογούν τις γυναίκες κυρίως αγοράζοντας σκλάβες. Η μάζα του λαού ζει μονογαμικά. Μιά παρέμοια εξάιρεση είναι και ή πολυανδρία στις Ίνδιες και στό Θιβέτ, πού ή ένδιαφέρουσα όπωσδήποτε καταγωγή της από την ομάδαικό γάμο πρέπει ακόμα νά εξεταστεί από πιό κοντά. Στήν πράξη φαίνεται άλλωστε νάναι πολύ πιό βολική από τό ζηλότυπο χαρεμικό σύστημα τών μωαμεθανών. Έτσι, αν και είναι

ἀλήθεια: αὐτοὶ τουλάχιστο στοὺς ναύτες τῶν Ἰνδιῶν τρεῖς, τέσσαρες ἢ περισσότεροι ἄντρες ἔχουν ἀπὸ κοινοῦ μιά γυναίκα, ὁ καθένας τους ὁμοίως μπορεῖ παράπλευρα, μαζί μέ τρεῖς ἢ περισσότερους ἄλλους ἄντρες, νάχει ἀπὸ κοινοῦ μιά δεύτερη γυναίκα, καί μέ τόν ἴδιο τρόπο, μιά τρίτη, τέταρτη, κλπ. Εἶναι περίεργο πῶς ὁ Μάκ Λένναν, πού περιέγραψε ὁ ἴδιος αὐτός τίς γαμήλιες λέσχες, καί πού τά μέλη τους μποροῦν νά ἀνήκουν ταυτόχρονα καί σέ πολλές παρόμοιες λέσχες, δέν ἀνακάλυψε σ' αὐτές τήν καινούργια κατηγορία τοῦ λεσχιακοῦ γάμου (Κλυνηθε). Ἄλλωστε, αὐτό τό καθεστῶς τοῦ λεσχιακοῦ γάμου δέν εἶναι καθέλου πολυανδρία. Εἶναι, ἀντίθετα, ὅπως παρατηρεῖ κιόλας ὁ Ζιρώ-Τελόν, μιά εἰδικευμένη μορφή τοῦ ὁμαδικοῦ γάμου. Οἱ ἄντρες ζοῦνε πολυγαμικά, οἱ γυναῖκες πολυαντρικά.

4) Ἡ μοιρογαμική οἰκογένεια. Γεννιέται, ὅπως τό δεῖξαμε, ἀπό ζευγαρωτή οἰκογένεια, στό πέρασμα ἀπὸ τή μεσαία στήν ἀνώτερη βραθυμία τῆς βαρβαρότητας. Ἡ ὀριστική της νίκη εἶναι ἕνα ἀπὸ τά γνωρίσματα τοῦ πολιτισμοῦ πού ἀρχίζει. Βασίζεται στήν κυριαρχία τοῦ ἀντρα, μέ ρητό σκοπό τή γέννηση παιδιῶν πού ἡ πατρότητά τους νά εἶναι ἀδιαφιλονίκητη, καί ἡ πατρότητα αὐτή ἀπατεῖται, γιατί αὐτά τά παιδιά θά γίνουν μιά μέρα οἱ ἄμεσοι κληρονόμοι τῆς πατρικῆς περιουσίας. Διακρίνεται ἀπὸ τό ζευγαρωτό γάμο μέ τήν πολύ μεγαλύτερη σταθερότητα τοῦ γαμήλιου δεσμοῦ, πού τώρα πιά δέ λύνεται μέ ἀμοιβαία συνένωση. Τώρα, κατά κανόνα, μονάχα ὁ ἄντρας μπορεῖ νά τόν λύσει: καί νά διώξει τή γυναίκα του. Καί σήμερα ἀκόμα τουλάχιστο τό ἔθιμο τοῦ ἐξασφαλίζει τό δικαίωμα τῆς συζυγικῆς ἀπιστίας (ὁ νεπολεόντειος κώδικας τοῦ τό ἀναγνωρίζει ρητά, ἐφόσον δέ φέρναι τήν παλλακίδα στό συζυγικό σπίτι), καί τό ἐξασκεῖ ὄλο καί περισσότερο, ὅσο προχωρεῖ ἡ κοινωνική ἐξέλιξη. Ἄν θυμηθεῖ ἡ γυναίκα τήν παλιά σεξουαλική πράξη καί θελήσει νά τήν ξαναζωντανέψει, τιμωρεῖται τόσο αὐστηρά ὅσο ποτε ἄλλοτε.

Τήν καινούργια οἰκογενειακή μορφή τή συναντοῦμε μέ ὅλη τήν αὐστηρότητα της στοῦς Ἕλληνας. Ἐνώ, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μάρξ, ἡ θέση τῆς θεᾶς στή μυθολογία μᾶς δείχνει μιά προηγούμενη περίοδο, ὅπου οἱ γυναῖκες εἶχαν ἀκόμα μιά πύ λούτερη, πύ σεβαστή θέση, στήν ἑρωϊκή ἐποχή δρίσκουμε κιόλας τή γυναίκα ταπεινωμένη ἀπὸ τήν κυριαρχία τοῦ ἀντρα καί ἀπὸ τό συναγωνισμό πού τῆς κάνουν οἱ δοῦλες. Ἄς διαβάσει κανεῖς στήν

Ἄλλοι: αὖ πῶς ὁ Τηλέμαχος μαλώνει καὶ βάζει στή θέση τῆς μητέρας του. Στόν Ὀμηροῦ οἱ αἰχμαλωτισμένες νέες γυναῖκες προορίζονται γιά τή σαρκική ἀπόλαυση τῶν νικητῶν. Οἱ στρατιωτικοὶ ἀρχηγοί, μέ τή σειρά καὶ κατά βαθμό, διαλέγουν γιά τόν ἑαυτό τους τίς ὡραιότερες. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ Ἰλιάδα στρέφεται γύρω ἀπό τή διαμάχη ἀνάμεσα στόν Ἀχιλλεῦα καὶ στόν Ἀγαμέμνονα γιά μιὰ τέτια δούλη. Γιά κάθε σημαντικό ὁμηρικό ἔργον ἀναφέρεται ἡ αἰχμαλωτισμένη σέ τόν πόλεμον κοπέλα πού μοιράζεται μαζί του τή σκηνή καὶ τό κρεβάτι του. Τά κορίτσια αὐτά τά παίρνουν ἐπίσης μαζί τους στήν πατριδα καὶ στό συζυγικό σπίτι, ὅπως κάνει στόν Αἰσχύλον ὁ Ἀγαμέμνονα μέ τήν Κασσάνδρα. Οἱ γιοὶ πού γεννιοῦνται ἀπό τέτοιες δούλες παίρνουν ἕνα μικρό μερτικό ἀπό τήν πατρική κληρονομιά καὶ θεωροῦνται ἔντελῶς ἐλεύθεροι. Ὁ Τεῦκρος εἶναι τέτιος ἐξώγαμος γιός τοῦ Τελαμῶνα καὶ ἔχει τό εἰκαίωμα νά φέρει τό ὄνομα τοῦ πατέρα του. Ἀπό τή σύζυγον ἀπαιτεῖται νά τά δέχεται ὅλα αὐτά, ἡ ἴδια ἔμωσ νά μένει αὐστηρά ἀγνή καὶ πιστή στό σύζυγον. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τήν ἑλληνίδα γυναῖκα τῆς ἑρῶτικῆς ἐποχῆς τήν ἐχτιμοῦν περισσότερο ἀπό τή γυναῖκα τῆς πολιτισμένης περιόδου, μάλιστα, γιά τόν ἄντρα εἶναι τελικά μονάχα ἡ μητέρα τῶν νόμιμων παιδιῶν του, πού θά τήν κληρονομήσουν, ἡ ἀνώτερή του οἰκονόμος καὶ ἡ προϊσταμένη στίς δούλες, πού μπορεῖ κατά τό κέφι του νά τίς κάνει, καὶ τίς κάνει, παλλακίδες του. Τό γεγονός ὅτι ὑπῆρχε ἡ δουλεία πλάι στή μονογαμία, ὅτι ὑπῆρχαν οἱ νηστές ὁμορφες σκλάβες πού ἀνῆκαν σῶμα καὶ ψυχὴ στόν ἄντρα, δίνει μιὰ καὶ ἐξαρχῆς στή μονογαμία τήν εἰδικὴν χαρακτῆρα τῆς, ὅτι δηλ. εἶναι μονογαμία μόνο γιά τή γυναῖκα, ὄχι ὅμως καὶ γιά τόν ἄντρα. Καὶ αὐτόν τό χαρακτῆρα τόν ἔχει ἀκόμα καὶ σήμερα.

Στούς κατοπινούς Ἕλληνας πρέπει νά κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στούς δωρεῖς καὶ τούς Ἴωνες. Οἱ πῶτοι, πού κλασικὸς τους παράδειγμα εἶναι ἡ Σπάρτη, ἔχουν γαμήλιες σχέσεις πού ἀπό πολλές ἀπείψεις εἶναι πιό ἀρχαϊκῆς ἀκόμα καὶ ἀπ' αὐτές πού ἀναφέρει καὶ ὁ Ἰδιος ὁ Ὀμηρος. Στή Σπάρτη ἐπικρατεῖ ἕνας ζευγαρωτὸς γάμος πού τροποποιήθηκε ἀπὸ το κράτος σύμφωνα μέ τίς ἐκεῖ ἀντιλήψεις καὶ πού θυμίζουν ἀρκετά ἀκόμα τόν ὁμαδικὸ γάμον. Τούς ἀτεκνους γάμους τούς διαλύουν. Ὁ βασιλιάς Ἀναξανδρίδης (γύρω ἀπὸ τό 650 π.Χ.), πλάι στήν ἀτεκνη γυναῖκα του, πῆρε μιὰ δεύτερη γυναῖκα καὶ διατηροῦσε δύο

νο:κοκυριά. Τήν ἴδια ἐποχή ὁ βροιλιάς Ἀρίστων πρόστεσε σέ δύο στεῖρες γυναίκες του μιά τρίτη, παράτησε ὅμως μιά ἀπό τίς πρώτες. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, πολλοί ἀδερφοί μπορούσαν νά ἔχουν μιά γυναίκα ἀπό κοινοῦ καί μπορούσε ὁ φίλος πού τοῦ ἄρесе καλύτερα ἢ γυναίκα τοῦ φίλου του, νά τή μοιράζεται μαζί του. Καί τό θεωρούσαν ἀξιοπρεπές νά βάζει κανεῖς τή γυναίκα του στή διάθεση ἑνός ρωμπαλέου «ἐπιβήτορα», ὥπως θάλεγε ὁ Βίσμαρκ, καί ἂν ἀκέμα τό άτομο αὐτό δέν ἦταν πολίτης. Ἀπό ἕνα χωριο τοῦ Πλούταρχου, ὅπου μιά σπαρτιάτισσα παραπεμπεῖ στό σύζυγό της τόν ἐραστή πού τήν κυνηγοῦσε μέ ἐρωτικές προτάσεις, βγαίνει κατά τόν Σέμαν, ὅτι ἐπικρατοῦσε ἀκόμα πολύ μεγάλη ἐλευθερία ἡθῶν. Γι' αὐτό ἦταν κάτι τό ἀγνωστο ἢ πραγματική μοιχεία, ἢ ἀπιστία της γυναίκας πίσω ἀπό τήν πλάτη τοῦ ἀντρα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, στή Σπάρτη, τουλάχιστο στήν καλύτερη ἐποχή της, ἦταν ἀγνωστη ἡ οἰκιακή, δουλεία, οἱ δουλοπάροικοι εἴλωτες ζοῦσαν ξέχωρα στά χτήματα. Γι' αὐτό ἦταν μικρότερος ὁ πειρασμός γιά τούς σπαρτιάτες¹ νά ὀρέγονται τίς γυναίκες τῶν εἰλώτων. Κάτω ἀπ' ὄλες αὐτές τίς συνθήκες, ἦταν πολύ φυσικό οἱ γυναίκες της Σπάρτης νά ἔχουν μιά πολύ πύο σεβαστή θέση ἀπό τή θέση πού ἔχαν οἱ γυναίκες στούς ὑπόλο:πους Ἑλλήνες. Οἱ σπαρτιάτισσες γυναίκες καί ὁ ἀνθός τῶν ἐταίρων της Ἀθήνας εἶναι οἱ μένες ἑλληνίδες γυναίκες. πού γι' αὐτές μιλοῦν μέ σεβασμό οἱ ἀρχαῖοι καί πού θεωροῦν ὅτι ἀξίζει τόν κόπο νά σημειῶνουν τίς γνώμες τους.

(Ὀλότελα διαφορετικά ἦταν τά πράματα στούς Ἴωνες πού τούς ἐκπροσωπεῖ χαρακτηριστικά ἡ Ἀθήνα. Τά κορίτσια μάθαιναν μονάχα νά γνέθουν, νά ὀφαινουν, νά ράβουν καί τό πολύ-πολύ λίγη ἀνάγνωση καί γραφή. Ἦταν σχεδόν φυλακισμένες, συναναστρέφονταν μονάχα ἄλλες γυναίκες. (Ὀ) γυναικωνίτης ἦταν ξεχωριστό διαμέρισμα στό πάνω πάτωμα ἢ στό πίσω μέρος τοῦ σπιτιοῦ, ὅπου δέν ἐμπαιναν εὐκολα ἀντρες, ἰδίως ξένοι, κι ὅπου ἀποτραβιόνταν οἱ γυναίκες ὅταν ἔρχονταν ἀντρες ἐπισκέπτες. Οἱ γυναίκες δέν βγαίνανε ἔξω χωρίς νά τίς συνοδεύει μιά δούλη. Στό σπῆτι τίς ἐπιτηρούσαν κυριολεκτικά. (Ὀ) Ἀριστοφάνης μιλά γιά μολοσσούς πού τούς ἔχαν γιά νά τρομάζουν οἱ μοι-

¹ Σπαρτιάτες, τάξη πολιτῶν μέ πλήρη δικαιώματα στην ἀρχαία Σπάρτη, σέ ἐκκλιση ἀπό τούς εἰλωτες πού ἔαν εἶχαν δικαιώματα. (Σημ. Σόντ.)

χοί, και στις άσιατικές τουλάχιστον πόλεις συντηρούσαν για την επιτήρηση των γυναικών ευνούχους, πού τόν καιρό του Ήρόδοτου κιάλας τούς έφτιαχναν στή Χίο για τό εμπόριο, και σύμφωνα μέ τόν Βάζμυτ, τούς έφτιογναν όχι μονάχα για τούς βάρβαρους. Ο Εύριπίδης χαρακτηρίζει τή γυναίκα σαν είκούρτιμα, σαν κάτι πού φροντίζει τό σπίτι (ή λέξη είναι ούδέτερη), και για τόν άθιναίο ή γυναίκα έκτός από μέσο για τήν παραγωγή παιδιών έν ήταν τίποτ' άλλο από μία έπιστάτρια των δούλων. Ο άντρας είχε τίς γυμναστικές του ασκήσεις, τίς δημόσιές του συζητήσεις άπ' όπου αποκλειόταν ή γυναίκα. Έκτός άπ' ούτά είχε συχνά και δούλες στή διαίτησή του, και στήν έποχή τής άνθισης τής Αθήνας μία πλατιά διαδομένη πορνεία πού τό κράτος, τουλάχιστον, τήν ευνουόσε. Και ακριβώς πάνω στό έδαφος αύτης τής πορνείας αναπτύχθηκαν οι μοναδικές ελληνικές γυναικείες φυσιογνωμίες πού, μέ τό πνεύμα τους και την ανάπτυξη του καλλιτεχνικού τους γούστου, ξεχωρίζουν πάνω από το γενικό έπιπεδο των γυναικών τής αρχαιότητας, όπως ξεχωρίζουν και οι σπαρτιάτιστες μέ τό γαλακτίρα τους. Το γεγονός όμως ότι έπρεπε πρώτα νά γίνει έταίρα για νά γίνει γυναίκα μέ οντότητα, αποτελεί τήν πιο άυστηρή καταδίκη τής άθιναίας οικογένειας.

Αυτή ή άθιναική οικογένεια, μέ τό πέρασμα του χρόνου, έγινε τό πρότυπο για τή βαθμιαία διαμέρφωση των οικιακών σχέσεων όχι μονάχα των υπόλοιπων ίώνων, μά και όλων των άλλων τισ μη-ρόπολης και των άποικιών. Παρ' όλους όμως τούς περιορισμούς και τήν επαγρύπνηση, οι ελληνίδες έβρισγαν αρκετά συχνά ευκαιρία ν' άπατούν τούς άντρες τους. Όσοι ντρέπονταν νά εκδηλώσουν οποιαδήποτε αγάπη προς τίς γυναίκες τους, διασκέδαζαν σέ κάθε λογής έρωτικές περιπέτειες μέ έταίρες. (1) έξευτελισμός όμως των γυναικών εκδικήθηκε τούς άντρες και τούς έξευτέλισαν κι αυτούς ώσπου κύλησαν στό αίμα τής παιδεραστίας και έξευτέλισαν και τούς θεούς τους και τόν έυτο τους μέ τό μύθο του Γανυμήδη.

Αυτή ήταν ή καταγωγή τής μονογαμίας, όσο μπορούμε νά τήν παρακολουθήσουμε στον πιο πολιτισμένο και τόν περισσότερο άναπτυγμένο λαό τής αρχαιότητας. Δέν ήταν καθόλου καρπός του άτομικού σεξουαλικού έρωτα, πού δέν έχει καμιά σχέση μ' αυτόν, άφού οι γάμοι, όπως και πρώτα, έμειναν συμβατικοί γάμοι. Ήταν ή πρώτη μορφή οικογένειας πού δέ στρι-

ζόταν σέ φυσικούς μά σέ οικονομικούς δρους, δηλ. στή νίκη τῆς ατομικῆς ιδιοκτησίας πάνω στήν ἀρχική φυσική κοινή ἰδιοκτησία. Ἡ κυριαρχία τοῦ ἀντρα στήν οἰκογένεια καί ἡ παραγωγή, παιδιῶν, πού νά μποροῦν νά εἶναι μονάχα δικά του, καί πού προορίζονταν νά κληρονομοῦν τά πλοῦτη του, αὐτεῖ μονάχα ἦταν οἱ ἀποκλειστικοί σκοποὶ τῆς μονογαμίας, πού οἱ Ἕλληνες τούς ἐκφράζαν ἀπερίφραστα. Κατά τά ἄλλα τούς ἦταν βάρος, καθήκον ἀπέναντι στοὺς θεούς, στή κράτος καί στοὺς προγόνους τους, πού ἔπρεπε ἀκριβῶς νά τό ἐκτελοῦν. Στήν Ἀθήνα ὁ νόμος δέν ἐπέβλεπε μονάχα τό γάμο, μά καί τήν ἐκπλήρωση ἀπό τόν ἀντρα ἑνός ἐλάχιστου ὀρίου ἀπό τά λεγόμενα συζυγικά καθήκοντα.

Ἔτσι ἡ μονογαμία καθόλου δέ μπαινει στήν ἱστορία σάν συμφιλίωση τοῦ ἀντρα καί τῆς γυναίκας, καί πολύ λιγότερο σάν ἡ ἀνώτατη μορφή τῆς. Ἀντίθετα. Ἐμφωνίζεται σάν ὀποδύωση τοῦ ἐνός φύλου ἀπό τό ἄλλο, σάν κήρυξη πολέμου ἀνάμεσα στά δύο φύλα, πολέμου ἀγνωστού σ' ἔλη τῆν προῖστορία. Σέ ἕνα παλιό ἀνέκδοτο χειρόγραφο¹ πού τό γράψαμε ὁ Διάρξ καί γώ τό 1846. βρίσκω τά παρακάτω: «Ὁ πρῶτος καταμερισμός τῆς ἐργασίας εἶναι ὁ καταμερισμός ἀνάμεσα στόν ἀντρα καί τή γυναίκα γιά τῆν παραγωγή παιδιῶν». Καί σήμερα μπορῶ νά προστέσω: Ἡ πρώτη ταξική ἀντίθεση πού ἐμφανίζεται στήν ἱστορία συμπέφτει μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τοῦ ἀντρα καί τῆς γυναίκας στή μονογαμία, καί ἡ πρώτη ταξική καταπίεση μέ τῆν καταπίεση τοῦ γυναικείου φύλου ἀπό τό ἀντρικό. Ἡ μονογαμία ἦταν μιά μεγάλη ἱστορική πρόοδος, ταυτόχρονα ὁμως, πλάι στή δουλεία καί τόν ἀτομικό πλοῦτο, ἐγκαινίασε τήν ἐποχή πού κρατᾶ ὡς τά σήμερα καί ὅπου κάθε πρόοδος εἶναι μαζί καί μιά σχετική πτωδρόμιση, ὅπου ἡ προκοπή καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐνός κατορθώνεται μέ τόν πῖνο καί τήν καταπίεση τοῦ ἄλλου τοῦ ἑ. Ἡ μονογαμία εἶναι ἡ κυτταρική μορφή τῆς πολιτισμένης κοινωνίας ὅπου μποροῦμε κιόλας νά μελετήσουμε τή φύση τῶν ἀντιθέσεων καί ἀντιφάσεων πού ἀναπτύσσονται πλέρια μέσα τῆς.

Ἡ παλιά σχετική ἐλευθερία στίς σεξουαλικές σχέσεις καθόλου δέν ἐξαφανίστηκε μέ τή νίκη τοῦ ζευγαρωτοῦ γάμου ἢ

¹ Ἐννοεῖ τή «Γερμανική ἰδεολογία». Βλ. Μάρξ-Ἐνγκελς, Ἄπαντα, τόμ. V, μέρος πρῶτο, Μόσχα, 1933. (Σημ. Σύντ.)

και της μονογαμίας ακόμα. «Τό παλιό σύστημα γάμου, περιορισμένο σέ στενότερα θρια μέ τό βαθμιαίο σβήσιμο τών πουναντων ομάδων, εξακολουθούσε ακόμα νά περιβάλλει τήν οικογένεια πού αναπτυσσόταν και παρεμπέδιζε τήν ανάπτυξη της ως τήν αγωγή του πολιτισμού... εξαφανίστηκε τέλος μέσα στή νέα μορφή του έταιρισμού, πού σά σκοτεινός βαρύς Ισκιος πάνω στήν οικογένεια καταδιώκει τούς ανθρώπους ως μέσα στον πολιτισμό». Έταιρισμό όνομάζει ο Μέργκαν τις έξώγαμες σεξουαλικές σχέσεις τών άντρών μέ άνύπαντρες γυναίκες, σχέσεις πού ύπήρχαν πλάι στή μονογαμία και πού, όπως είναι γνωστό, άνθίζουν μέ τις πιο διαφορετικές μορφές σ' όλη τήν περίοδο του πολιτισμού και πού όλο και πιότερο μετατρέπονται σέ άνοιχτή πορνεία. Ό έταιρισμός αυτός κατάγεται άμεσα από τον όμαδικό γάμο, από τή θυσία πού έκαναν οι γυναίκες όταν εκδίδονταν για νά εξαγοράσουν τό δικαίωμα της άγνότητας. Η έκδοση της γυναίκας για χρήματα ήταν πρώτα θρησκευτική πράξη, γινέταν στό ναό της θεάς του έρωτα και τά λεπτά πήγαιναν άρχικά στό θησαυροφυλάκιο του ναού. Οι Ιερόδουλες* της Ανατίτιδας στήν Άρμενία, της Άφροδίτης στήν Κόρινθο, καθώς και οι προσκολλημένες στους ναούς τών Ινδιών, οι λεγόμενες μπαγιαντέρες (ή λέξη είναι παραφθορά του πορτογαλικού bailadeira, χορεύτρια), ήταν οι πρώτες πόρνες. Τήν έκδοση στους άντρες πού άρχικά ήταν όποχρέωση κάθε γυναίκας, τήν εξασκούσαν άργότερα μονάχα αυτές οι Ιερείες σάν εκπρόσωπες όλων τών άλλων γυναικών. Σέ άλλους λαούς ο έταιρισμός κατάγεται από τή σεξουαλική έλευθερία πού παραχωρείται στα κορίτσια πριν από τό γάμο—πρόκειται δηλ. επίσης για ύπόλειμα του όμαδικού γάμου, μονάχα πού έφτασε σέ μιά από άλλο δρόμο. Μέ τήν εμφάνιση τών περιουσιακών διαφορών, στήν άνώτερη κίολας βαθμίδα της βαρβαρότητας, εμφανίζεται οποραδικά ή μισθωτή εργασία πλάι στήν εργασία τών δούλων και σύγχρονα, σάν τό άναγκαίο συνακέλουθό της, ή επαγγελματική πορνεία έλευθερων γυναικών πλάι στήν άναγκαστική έκδοση της δούλης. Έτσι, ή κληρονομιά πού άφησε στον πολιτισμό ο όμαδικός γάμος έχει δυό όψεις, όπως και τό καθετί πού παράγει ο πολιτισμός έχει δυό πλευρές, είναι διφορού-

* Ιερόδουλες, δοσδες που όπηρετοσαν στους ναούς (Σημ. Σόντ.)

μενο, διασπασμένο, αντιφατικό: ἐδῶ ἢ μονογαμία, ἐκεῖ ὁ ἑταιρισμός μαζί μέ τήν ἀκρότατη μορφή του, τήν πορνεία. Ὁ ἑταιρισμός εἶναι ἀκριβῶς ἕνας κοινωνικός θεσμός ὅπως ὅποιοσδήποτε ἄλλος. Συνεχίζει τήν παλιά σεξουαλική ἐλευθερία—ὑπέρ τῶν ἀντρῶν. Στήν πραγματικότητα, οἱ κυρίαρχες τάξεις δέν τόν ἀνέχονται μονάχα, ἀλλά καί συμμετέχουν ἀνοιχτά σ' αὐτόν, ἐνῶ τόν καταδικάζουν στό λόγια. Ὅμως, στήν πραγματικότητα, ἢ καταδικη αὐτή δέν ἀφορᾷ καθόλου τούς ἄντρες πού συμμετέχουν σ' αὐτόν, μά μονάχα τίς γυναῖκες! Αὐτές προγράφονται καί ἐξοστρακίζονται ἀπό τήν κοινωνία, γιά νά διακηρυχθεῖ ἔτσι, ἄλλη μιᾶ φορά, σάν θεμελιακός νόμος τῆς κοινωνίας ἢ ἀπόλυτη κυριαρχία τῶν ἀντρῶν πάνω στό γυναικεῖο φύλο.

Ἔτσι: ὅμως ἀναπτύσσεται μιᾶ δεύτερι, ἀντίθεσι, μέσα στήν ἴδια τή μονογαμία. Πλάι! στό σύζυγο, πού ὁμορφαίνει τή ζωή του μέ τόν ἑταιρισμό, βρίσκεται ἢ παραμελημένη σύζυγος. Καί δέ μπορεί κανεῖς νάχει τή μιᾶ πλευρά τῆς ἀντίθεσης χωρίς τήν ἄλλη, ἀκριβῶς ὅπως δέν ἔχει κανεῖς πιά στό χέρι του ὀλόκληρο τό μήλο ἅμα φάει τό μισό. Φαίνεται ὅμως ὅτι δέν ἦταν αὐτή ἢ γνώμη τῶν ἀντρῶν, ὥσπου τούς ἔβαλαν μυαλό οἱ γυναῖκες τους. Μέ τή μονογαμία ἐμφανίζονται δύο μόνιμες κοινωνικές χαρακτηριστικές φυσιογνωμίες πού ἦταν ἀγνωστες πρῖν: ὁ μόνιμος ἔραστής τῆς γυναίκας καί ὁ κερατάς. Οἱ ἄντρες εἶχαν νικήσει τίς γυναῖκες, μά οἱ νικημένες ἀνόλαβαν μεγάλου ψυχα νά στεφανώσουν τούς νικητές. Πλάι! στή, μονογαμία καί στόν ἑταιρισμό ἔγινε ἢ μοιχεία ἀναπέφυγος κοινωνικός θεσμός—πού ἀπαγορευόταν, πού τιμωριόταν σκληρά, μά πού δέ μπορούσε νά ξεριζωθεῖ. Ἡ βεβαιότητα γιά τήν πατρότητα τῶν παιδιῶν στηρίζεται ὅπως καί πρῖν τό πολύ-πολύ σέ ἠθική πεποίθησι, καί γιά νά λύσει τήν ἄλυτη ἀντίφασσι, ὁ Ναπολεόντειος κώδικας ὀρίζει μέ τό ἄρθρο 312 ὅτι: «L' enfant concu pendant le mariage a pour père le mari», δηλ. «τό παιδί πού ἢ σύλληψή του ἔγινε κατά τή διάρκεια τοῦ γάμου ἔχει πατέρα τό σύζυγο». Αὐτό εἶναι τό τελικό ἀποτέλεσμα τριῶν χιλιάδων χρόνων μονογαμίας.

Ἔτσι στίς περιπτώσεις πού ἢ μονογαμική οἰκογένεια μένει πιστή στήν ἱστορική τῆς προέλευσι καί ὅπου ἐκφράζεται καθαρά ὁ πόλεμος ἀνάμεσα στόν ἄντρα καί στή γυναῖκα ἐξαιτίας τῆς ἀποκλειστικῆς κυριαρχίας τοῦ ἄντρα, ἔχουμε σέ μικρογραφία τήν εἰκόνα τῶν ἰδίων ἀντιθέσεων καί ἀντιφάσεων μέσα στίς ὁποῖες κινεῖται ἀπό τήν ἐμφάνισσι τοῦ πολιτισμοῦ, ἢ διασπα-

ομενη σε τάξεις κοινωνία, χωρίς νά μπορεί νά τίς λύσει και νά τίς ξεπεράσει. Μιλῶ φυσικά ἐδῶ μονάχα γιά περιπτώσεις τῆς μονογαμίας ὅπου ἡ συζυγική ζωὴ κυλά πραγματικά σύμφωνα μέ τή συνταγὴ τοῦ ἀρχικοῦ χαρακτήρα ὄλου τοῦ θεσμοῦ, ὅπου ὁμως ἡ γυναίκα ἐπαναστατεῖ ἐνάντια στήν κυριαρχία τοῦ ἀντρα. Ὅτι δέν εἶναι τέτιοι ὄλοι οἱ γάμοι, τό ξέρει καλύτερα ἀπ' ὄλους ὁ γερμανός φιλοσοφός, πού δέ μπορεί νά εἶναι καλύτερο ἀφεντικό στό σπίτι ἀπ' ὅ,τι εἶναι στό κράτος, καί πού γι' αὐτό ἡ γυναίκα του δικαιοδικαί φερα τά παντελόνια πού δέν τοῦ ἀξίζουσιν. Καί ὁμως φερρεῖ τόν ἑαυτό του πολύ ἀνώτερο ἀπό τό γάλλο ὁμοιοπαθῆ, του πού συχνότερα παθαίνει πολύ χειρότερα.

Ἄλλωστε ἡ μονογαμική οἰκογένεια καθόλου δέν ἐμφανίζεται παντοῦ καί πάντα μέ τήν κλασικά ὠμί, μορφή, πού εἶχε στούς Ἕλληνας. Στούς Ῥωμαίους, πού σάν μελλοντικοί κοσμοκατακτητές βλέπαν πιά μακριά, ἀν καί λιγότερο λεπτά ἐπὶ τοῦς Ἕλληνας, οἱ γυναίκες ἦταν πιά ἐλεύθερες καί τίς σέβονταν περισσότερο. Ὁ Ῥωμαίος θεωροῦσε τή συζυγική πίστη ἀρκετὰ ἐγγυημένι, μέ τό δικαίωμα ζωῆς καί θανάτου πού εἶχε πάνω στή γυναίκα του. Ἐπίσης ἀν ἤθελε μπορούσε ἐδῶ ἡ γυναίκα, ἀκριβῶς ὅπως καί ὁ ἀντρας, νά λύσει τό γάμο. Ὡστόσο ἡ μεγαλύτερη πρόοδος στήν ἐξέλιξη τῆς μονογαμίας εἶναι ἀναμφισβήτητα μέ τήν ἐισοδο τῶν γερμανῶν στήν ἱστορία καί μάλιστα γιατί τότε σ' αὐτούς, ἴσως ἐξαιτίας τῆς φτώχειας τους, ἡ μονογαμία δέ φαίνεται ἀκόμα νά εἶχε ὀλοκληρωτικά ἐξελιχθεῖ ἀπό τό ζευγαρωτό γάμο. Τό συμπεραίνουμε αὐτό ἀπό τρία περιστατικά πού ἀναφέρει ὁ Τάκιτος: Πρῶτα, παρ' ὄλη τήν ἱερότητα τοῦ γάμου—ἀρκοῦνται σέ μιά γυναίκα, οἱ γυναίκες ζουν περιφραγμένες μέ τήν ἀγνότητα—ἴσχυε ὡστόσο ἡ πολυγαμία γιά τοῦς προύχοντες καί τοῦς φύλαρχους, δηλ. μιά κατάσπωση παρέμοια μέ τήν κατάσπωση τῶν ἀμερικανῶν, ὅπου ἴσχυε ὁ ζευγ. ὠτός γάμος. Δεύτερο, τό πέρασμα ἀπό τό μητρικό στό πατρικό δικαίωμα πού σέ νάχει γίνεῖ μόλις λίγον καιρὸ προηγουμένα, γιατί ὁ ἀδερφός τῆς μητέρας—ὁ πλῆσιέστερος ἀντρας συγγενῆς τοῦ γένους κατά τό μητρικό δικαίωμα—νομιζόταν ἀκόμα σχεδόν κοντινότερος συγγενῆς καί ἀπό τόν ἴδιο τόν πατέρα, πράγμα πού ἀντιστοιχεῖ ἐπίσης στήν ἀποψη τῶν Ἰνδιάνων τῆς Ἀμερικής, ὅπου ὁ Μάρξ, ὅπως εἶπε συγγά, φερίκε τό κλειδί γιά τήν κατανόηση τῆς δικῆς μας ἀρχέγονης ἐποχῆς. Καί τρίτο, εἰ γερμανοί ἐχτιμοῦσαν πολύ τίς γυναίκες, πού εἶχαν μεγάλη ἐπιροή, καί στίς δημόσιες

ὁπρῶθεις, πράγμα πού βρισχεται σέ ἄμεση ἀντίθεση μέ τή μονογαμική κυριαρχία τοῦ ἀντρα. (Ὡλα αὐτά σχεδόν εἶναι πράγματα πού οἱ γερμανοὶ ουμφωνοῦν μέ τοὺς σπαρτιάτες πού, ὥπως εἶδχιε, δέν εἶχαν ἐπίση· ξεπεράσει ἀλόμα ὀλοκληρωτικά τό ζευγαρωτό γάμο. Κι ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ἐπίσης μέ τοὺς γερμανοὺς κυριάρχησε σόν κόσμο ἕνα ὀλέτελα καινούργιο στοιχεῖο. Ἡ νέα μονογαμία πού ἀναπτύχθηκε τώρα ἀπό τήν ἀνομιξη τῶν λαῶν πινω στά ἐρείπια τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου, ἔντυσε τήν κυριαρχία τοῦ ἀντρα μέ πιό ἀπαλές μορφές και ἔδωσε στή γυναίκα, ἐξωτερικά τουλάχιστο, πολύ πιό τιμημένη και ἐλεύθερη θέση, τέτεια πού ἐέ γνώρισε ποτέ ἡ κλασική ἀρχαιότητα. Ἔτσι, δόθηκε γιά πρώτη φορά ἡ δυνατέτητα νά μπορέσει ν' ἀναπτυχθεῖ ἀπό τή μονογαμία—μέσα της, πλάι της και ἀντίθετά της, ἀνάλογα κάθε φορά—ἡ πιό μεγάλη ἠθική πρόοδος πού τις χρωστάμε: ὁ νεότερος ἀτομικός σεξουαλικός ἔρωτας, πού ἴταν ἀγνωστος σ' ὀλο τόν προηγούμενο κόσμο.

Ἡ πρόοδος ὀμως αὐτή ξεπήδησε ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ γερμανοὶ ζοῦσαν ἀκόμα στήν περίοδο της ζευγαρωτής οἰκογένειας και μετάφεραν στή μονογαμία, ὀσο ἴταν αὐτό δυνατό, τή θέση πού εἶχε ἡ γυναίκα στό ζευγαρωτό γάμο. Δέν ξεπήδησε καθόλου ἀπό τή μυθική, θαυμαστή, φυσική καθαρότητα τῶν ἠθῶν τῶν γερμανῶν, πού περιορίζεται στό ὅτι ὁ ζευγαρωτός γάμος στήν πραγματικότητα δέν κινεῖται μέσα σις ἴδιες ἔντονες ἠθικές ἀντιθέσεις της μονογαμίας. Ἀντίθετα, οἱ γερμανοὶ σις μεταναστεύσεις τους, ἴδιως πρὸς τά νοτιοανατολικά, στούς νομάδες πού ζοῦσαν σις στέπες της Μαύρης Θάλασσας, ξέπεσαν πολύ ἠθικά και ἐκτός ἀπό τά ἱππευτικά τεχνάσματα πού μάθαν ἀπ' αὐτούς, ἀπόχτησαν και ἄσχημα παρά φύση ἐλαττώματα, πράγμα πού τό μαρτυρεῖ ρητά ὁ Ἀμμιανός γιά τοὺς ταϊφάλους και ὁ Προκόπιος γιά τοὺς ἐρκύλους.

Ἄν ὀμως, ἀπό ὀλες τις γνωστές μορφές της οἰκογένειας, ἡ μονογαμία εἶναι ἡ μορφή πού μ' αὐτή μονάχα μποροῦσε ν' ἀναπτυχθεῖ ὁ νεότερος σεξουαλικός ἔρωτας, αὐτό ἐέ σημαίνει ὅτι ἀποκλειστικά, ἡ ἔστω και κυρίως σ' αὐτήν ἀναπτύχθηκε σάν ἔρωτας ἀνάμεσα στούς συζύγους. (Ὡλέκληρη ἡ φύση της σταθερῆς μονογαμίας κάτω ἀπό τήν κυριαρχία τοῦ ἀντρα τό ἀποκλεῖει αὐτό. Σ' ὀλες τις τάξεις πού ἔδρασαν ἱστορικά, δηλ. σ' ὀλες τις κυρίαρχες τάξεις, τό συνοικέσιο ἔμεινε ὅτι ἴταν ἀπό τόν καιρό τοῦ ζευγαρωτοῦ γάμου, ὑπέθεση συναλλαγῆς

πού τὴν ταχτοποιοῦσαν οἱ γονεῖς. Καὶ ἡ πρώτη ἱστορικὴ μορφή τοῦ σεξουαλικοῦ ἔρωτα πού ἐμφανίζεται σάν πάθος, καὶ μάλιστα σάν πάθος πού ταιριάζει σὲ κάθε ἄνθρωπο (τουλάχιστο τῶν κυρίαρχων τάξεων), σάν ἀνώτατη μορφή τοῦ γενετήσιου ἐνστιχτου—πράγμα πού ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὸν ἰδιαιτέρου του χαρακτήρα—αὐτὴ ἢ πρώτη του μορφή, ὁ ἱπποτικός ἔρωτας τοῦ μεσαίωνα, δὲν ἦταν καθόλου συζυγικὴ ἀγάπη. Ἀντίθετα. Στὴν κλασικὴ του μορφή, στοὺς προβηγγιανούς, τραβα μὲ ὀλάνοιχτα πανιά πρὸς τὴ μοιχεία καὶ οἱ ποιητὲς του τὴν ἐξυμνοῦν. Ὁ ἀνθὸς τῆς προβηγγισινῆς ἐρωτικῆς ποίησης εἶναι τὰ Ἕλμπα, τὰ γερμανικὰ *Tagelieder* (τραγουδιὰ τῆς αὐγῆς). Περιγράφουν μὲ φλογερὰ χρώματα πῶς ὁ ἱππότης βρίσκεται στὸ κρεβάτι τῆς ὡραίας του—τῆς γυναίκας ἑνός ἄλλου—ἐνῶ ἀπέξω στέκει ὁ φύλακας πού θά τὸν φωνάζει μέλις χαράζει ἢ πρώτη αὐγή (*alba*), γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ξεφύγει ἀπαρατήρητος. Ἡ σκηνή, τοῦ ἀποχωρισμοῦ ἀποτελεῖ τότε τὸ ἀποκορύφωμα. Οἱ βέρηιοι γάλλοι ὅπως καὶ οἱ ἐνάρετοι γερμανοὶ δέχτηκαν ἐπίσης αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ποίησης μαζί μὲ τὸν ἀντίστοιχο τρόπο τοῦ ἱπποτικοῦ ἔρωτα, καὶ ὁ παλιὸς μας Βόλφραμ φὸν Ἕσονμπαχ ἀφῆσε, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἔλκυστικὸ θέμα, τρία θαυμάσια τραγουδιὰ τῆς αὐγῆς, πού τὰ προτιμῶ ἀπὸ τὰ τρία του μεγάλα ἠρωϊκὰ ποιήματα.

Τὸ ἀστικὸ συνοικέσιο τῆς ἐποχῆς μας εἶναι δυὸ λογίων. Στὶς καθολικὲς χώρες ἐξακολουθοῦν οἱ γονεῖς νὰ προμηθεύουν μιὰ ταιριαστὴ νύφη στὸ νεαρὸ ἀστικὸ βλαστάρη, καὶ ἡ συνέπεια, φυσικὰ, εἶναι ἡ πληρέστερη ἀνάπτυξη τῆς ἀντίφασης πού περικλείνει ἡ μονογαμία: ἀφθονος ἐταιρισμός ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἄντρα, πλούσια μοιχεία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς γυναίκας. Καὶ ὅπως φαίνεται, ἡ καθολικὴ ἐκκλησία κατάρχησε τὸ διαζύγιο μόνο γιατί εἶχε πεισθεῖ, ὅτι γιὰ τὴ μοιχεία ὅπως καὶ γιὰ τὸ θάνατο, δὲ φυτρῶνει κανένα βέτανο πού νὰ χρησιμεύει σάν ἀντίδοτο. Στὶς προτεστάντικες χώρες, ἀντίθετα, ὁ κανόνας εἶναι νὰ ἐπιτρέπεται στὸ γιό τοῦ ἀστοῦ νὰ διαλέγει, μὲ κάποιαν ἐλευθερία, μιὰ γυναίκα ἀπὸ τὴν τάξη του, καὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ ὑπάρχει: στὴ βάζη τοῦ γάμου ἕνας ὀρισμένος βαθμὸς ἀγάπης, πού γιὰ λόγους ἀξιοπρέπειας προϋποτίθεται πάντα, πράγμα πού ἀντιστοιχεῖ στὴν προτεστάντικη ὑποκρισία. Ἐδῶ ὁ ἐταιρισμός ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἄντρα γίνεται πρὸ κοιμισμένα καὶ ἡ μοιχεία τῆς γυναίκας ἀποτελεῖ λιγότερο τὸν κανόνα. Ἐπειδὴ ὁμοῦ σὲ κά-

θε είδους γάμο οι άνθρωποι μένουν, οι ήταν πριν από το γάμο, και επειδή οι πολίτες των προτεστάντικων χωρών συνήθως είναι φιλισταίοι, αυτή η προτεστάντικη μονογαμία, ακόμα κι αν την πάρουμε στο μέσον όρο των καλύτερων περιπτώσεων, καταφέρνει μονάχα να φτάσει σε μία συζυγική κοινότητα που βαραινει πάνω της οά μολύβι ή άνια και πού τήν όνομάζουν οίκογενειακή εύτυχία. 'Ο καλύτερος καθρέφτης γι' αυτές τις δύο μέθοδες γάμου είναι τό μυθιστόρημα, γιά τόν καθολικό τρόπο τό γαλλικό, γιά τόν προτεστάντικο τό γερμανικό. Και στά δύο «παίρνει»: στό γερμανικό ό νέος τό κορίτσι, στό γαλλικό ό σύζυγος τά κέρατα. Δέν είναι πάντα ξεκάθιρο ποιός από τούς δύο τήν έχει χειρότερα. Γι' αυτό στό γάλλο άστό ή άνια τοῦ γερμανικού μυθιστορήματος προκαλεί άκριβώς τήν ίδια άνατριχίλα όπως ή «άνιθικότητα» τοῦ γαλλικού μυθιστορήματος στό γερμανό φιλισταίο. 'Αν και τελευταία, από τότε πού «τό Βερολίνο γίνεται κοσμούπολη», τό γερμανικό μυθιστόρημα άρχίζει νά κάνει κάπως λιγότερο τό ντροπαλό γιά τόν έταιρισμό και τή μοιχεία, πού από καιρό είναι γνωστά εκεί.

Και στις δύο περιπτώσεις όμως ό γάμος καθορίζεται από τήν ταξική θέση των συμβαλλομένων, και έτσι είναι πάντα γάμος συναλλαγής. Αύτός ό γάμος συναλλαγής και στις δύο περιπτώσεις μετατρέπεται: άρκετά συχνά στην πιο ώμη πορνεία—πολλές φορές και από τις δύο μεριές, πολύ συνήθεστερα από τήν πλευρά της γυναίκας, πού ξεχωρίζει από τή συνήθισμένη παλλακίδα μόνο στο ότι δέν νοικιάζει τό κορμί της οά μεροκαματιάρισα μέ τό κομμάτι, μά τό πουλα μία και καλή στη σκλαβιά. Και γιά όλους τούς γάμους συναλλαγής ισχύουν τά λόγια τοῦ Φουριέ: «'Όπως στη γραμματική δύο άρνήσεις κάνουν μία κατάφαση, έτσι και στη γαμήλια ήθική δύο πορνείες περνάνε γιά μία άρετή». 'Ο έρωτας γιά τή γυναίκα γίνεται και μπορεί νά γίνει πραγματικός κανόνας μονάχα στις καταπιεζόμενες τάξεις, δηλ. σήμερα στο προλεταριάτο—άδιάφορο αν ή σχέση αυτή είναι έπισημοποιημένη, είτε όχι. 'Εδώ όμως έχουν παραμεριστεί όλες οι βάσεις της κλασικής μονογαμίας. 'Εδώ λείπει κάθε ιδιοκτησία, πού γιά τή διατήρηση και τήν κληροδότησή της δημιουργήθηκε άκριβώς ή μονογαμία και ή κυριαρχία τοῦ άντρα, εδώ συνεπώς λείπει έπίσης κάθε παράτρυνση, γιά νά επιβληθεί ή κυριαρχία τοῦ άντρα. Κάτι ακόμα, λείπουν και τά μέσα. Τό άστικό δίκαιο, πού προστατεύει αυτή τήν κυριαρχία, όπάρχει

μόνο για τους πλούσιους και για τις σχέσεις τους με τους προλετάριους. Στοιχίζει λεφτά και γι' αυτό, εξ αίτιας της φτώχειας, δέν παίζει κανένα ρόλο στις σχέσεις του εργάτη με τη γυναίκα του. Έδω άποφασίζουν έντελώς άλλες προσωπικές και κοινωνικές συνθήκες. Και χωρίς άπ' αυτό, άπέ τοτε πού ή μεγάλη βιομηχανία μετάθεσε τη γυναίκα άπό το σπίτι στην άγορά της έργασιας και στο έργοστάσιο, και πού άρκετά συχνά τήν κάνει προστάτρια της οικογένειας, άφαιρέθηκε κάθε έδαφος για τό τελευταίο ύπόλειμμα της κυριαρχίας του άντρα στο προλεταριακό σπίτι, έκτός ίσως άπό ένα μέρος της βαναυσότητας άπέναντι στις γυναίκες πού έχει ριζώσει άπό τόν καιρό της εισαγωγής της μονογαμίας. Έτσι, ή οικογένεια του προλετάριου δέν είναι πιά μονογαμική μέ τήν αυστηρή έννοια, άκόμα και στην περίπτωση της πίο θερμής αγάπης και της σταθερότερης πίστης και των δύο, και παρ' όλη τήν ένδεχόμενη έκκλησιαστική και κοσμική ύλογια. Γι' αυτό και οι αιώνιοι συνοδοί της μονογαμίας, ό έταιρισμός και ή μοιχεία, παίζουν έδω μηδαμινό σχεδόν ρόλο. Η γυναίκα έχει ούσιαστικά ξαναποκτήσει το δικαίωμα του διαζυγίου, και όταν δέ μπορούν νά συνεννοηθούν ό άντρας και ή γυναίκα προτιμούν νά τραβήξει ό καθένας τό δρόμο του. Κοντολογής, ό προλεταριακός γάμος είναι μονογαμικός στην έτυμολογική έννοια της λέξης, καθόλου όμως στην ιστορική της έννοια.

Οι νομικοί μας βρίσκουν, βέβαια, ότι ή πρόοδος της νομοθεσίας άφαιρεί όλο και περισσότερο άπό τις γυναίκες κάθε λόγο παραπόνων. Τά νεότερα πολιτισμένα νομοθετικά συστήματα άναγνωρίζουν όλο και πίοτερο, πρώτα ότι ό γάμος για νά είναι έγκυρος πρέπει ν' άποτελεί μιά συμφωνία πού τήν έκλεισαν έθελοντικά και τά δυό μέρη, και δεύτερο, ότι και κατά τή διάρκειά του γάμου και οι δυό συμβαλλόμενοι πρέπει νά έχουν τά ίδια δικαιώματα και τά ίδια καθήκοντα ό ένας άπέναντι στον άλλον. Άν λοιπόν εφαρμόζονταν μέ συνέπεια οι δυό αυτές άπαιτήσεις, τότε οι γυναίκες θά είχαν όλα όσα μπορούν νά ζητήσουν.

Αυτή ή γνήσια νομική έπιχειρηματολογία είναι άκριβώς ή ίδια πού χρησιμοποιεί ό ριζοσπαστικός δημογράφτης άστός για νά συστήσει στον προλετάριο νά κάτσει φρόνιμα. Η σύμβαση έργασίας πρέπει νά είναι μιά συμφωνία πού κλείνεται έθελοντικά και άπό τά δυό μέρη. Μά θεωρείται έθελοντική μόλις ό νόμος διακηρύξει στο χαρτί ότι τά δύο μέρη είναι ίσα. Η έξουσία, πού ή διαφορετική ταξική θέση δίνει στο ένα μέρος

ή πλειοψηφία πού άσκει πάνω στό άλλο μέρος—ή πραγματική, οικονομική, θέση και τών δυό—αυτά δέν ενδιαφέρουν τό νόμο. Καί κατά τή διάρκεια τής σύμβασης έργασίας θεωρούνται πάλι τά δυό μέρη ισότιμα, όσο τό ένα ή, τό άλλο ξέν έχει: ρητά παραιτηθεί. Για τό ότι ή οικονομική κατάσταση, αναγκάζει τόν εργάτη νά παραιτηθεί άκόμα και από τό τελευταίο ίχνος ίσοτιμίας, γι' αυτό πάλι δέ εταίε: καθόλου ό νόμος.

Σχετικά μέ τό γάμο, ό νόμος, άκόμα και ό πιό προοδευτικός, ίκανοποιείται πλέρια μολις οι συμβαλλόμενοι έκφράσουν τυπικά στό πρωτόκωλλο τήν ελεύθερη συγκατάθεσή τους. Για τό τί συμβαίνει πίσω από τά νομικά παρασκήνια, εκεί όπου διαδραματίζεται ή πραγματική ζωή, για τό πώς δημιουργείται αυτή ή ελεύθερη συγκατάθεση, γι' αυτή δέ μπορούν νά νοιάζονται ό νόμος και ό νομικός. Καί όμως, ή πιό άπλή σύγκριση δικαίου θάπρεπε νά δείξει έδώ στό νομικό, τί γίνεται σχετικά μ' αυτή τήν ελεύθερη συγκατάθεση. Στις χώρες όπου εξασφαλιζεται νομικά στά παιδιά ένα ύποχρεωτικό μερτικό από τήν περιουσία του γονιού, όπου δηλ. δέ μπορούν νά τά αποκληρώσουν—στή Γερμανία, στις χώρες του γαλλικού δικαίου κ.ά.—τά παιδιά δεσμεύονται από τή συγκατάθεση τών γονιών για τό γάμο τους. Στις χώρες του άγγλικού δικαίου όπου δέν απαιτείται από τό νόμο ή συγκατάθεση τών γονιών για τό γάμο, έχουν και οι γονείς πλέρια ελευθερία διάθεσης τής περιουσίας τους, μπορούν κατ' άρέσκεια ν' αποκληρώσουν τά παιδιά τους. Είναι λοιπόν φανερό πώς παρ' όλα αυτά, και άκριβώς γι' αυτά, ή ελευθερία του γάμου στις τάξεις όπου ύπάρχει κάτι νά κληρονομηθεί, πραγματικά δέν είναι: ούτε κατά μιá τρίχα μεγαλύτερη στην Άγγλία και τήν Άμερική, απ' ότι είναι στην Γαλλία και τή Γερμανία.

Τά πράματα δέν είναι: καλύτερα σχετικά μέ τή νομική ίσοτιμία του άντρα και τής γυναίκας στο γάμο. Η νομική άνισότητα τών δυό, πού τήν κληρονομήσαμε από προηγούμενες κοινωνικές καταστάσεις, δέν είναι ή αίτία, μά τό αποτέλεσμα τής οικονομικής καταπίεσης τής γυναίκας. Στο πελίο κομμουνιστικό νοικοκυριό, πού περιλάβαινε πολλά άντρόγυνα μέ τά παιδιά τους, ή διεύθυνση του νοικοκυριού, πού είχε άνατεθεί στις γυναίκες, ήταν έξίσου δημόσιο, κοινωνικά άναγκαίο λειτουργήμα όπως και ή εξεύρεση μέσων διατροφής από τούς άντρες. Μέ τήν πατριαρχική οικογένεια, και άκόμα περισσότερο μέ τή μο-

νογαμική ξεχωριστή οικογένεια άλλαξαν τὰ πράγματα. Ἡ διοίκηση τοῦ νοικοκυριοῦ ἔχασε τὸ δημόσιο χαρακτήρα της. Ἐπαψε νὰ ἐνδιαφέρει τὴν κοινωνία. Ἐγινε ἰδιωτικὴ ὑπηρεσία. Ἡ γυναίκα, παραμερισμένη ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ στὴν κοινωνικὴ παραγωγὴ, ἔγινε ἡ πρώτη ὑπέρτρια. Μονάχα ἡμεγάλη βιομηχανία τῆς ἐποχῆς μας τῆς ἀνοίξε ξανά τὸ δρόμο πρὸς τὴν κοινωνικὴ παραγωγὴ—καὶ πάλι μόνο στὴν προλεταρισσα. Ὡστόσο, ὅσο εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἐκπληρῶνει τὰ καθήκοντά της στὴν ἰδιωτικὴ ὑπηρεσία τῆς οικογένειας, μένει ἀποκλεισμένη ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ παραγωγὴ καὶ δὲ μπορεῖ νὰ κερδίζει τίποτα. Ἄν θέλει νὰ πάρει μέρος στὴν κοινωνικὴ ἐργασία καὶ νὰ βγάλει τὸ ψωμί της ἀνεξάρτητα, δέν εἶναι σέ θέση νὰ ἐκπλῶνει τὰ οικογενειακά της καθήκοντα. Κι ὅπως στὸ ἐργοστάσιο, τὸ ἴδιο συμβαίνει στὴ γυναίκα σέ ὄλους τοὺς κλάδους δουλιᾶς ὡς τὴν ἱατρικὴ καὶ τὴ δικηγορικὴ. Ἡ νεότερη, ξεχωριστὴ οικογένεια στηρίζεται πάνω στὴν ἀνοιχτὴ ἢ σκεπασμένη σπιτικὴ σκλαβιά τῆς γυναίκας, καὶ ἡ νεότερη κοινωνία εἶναι μιά μάζα πού τὰ μέρειά της ἀποτελοῦνται μονάχα ἀπὸ ἀτομικὲς οικογένειες. Ὁ ἄντρας, στὴ μεγάλτ, πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων, πρέπει σήμερα νὰ εἶναι ὁ βιοπαλαιστής, ὁ τροφοδότης τῆς οικογένειας, τουλάχιστο στίς ἰδιοχτήτριες τάξεις, καὶ αὐτὸ τοῦ δίνει μιά κυριαρχικὴ θέση, πού δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κανένα ἔκτακτο νομικὸ προνόμιο. Μέσα στὴν οικογένεια ὁ ἄντρας εἶναι ὁ ἀστός, ἡ γυναίκα ἐκπροσωπεῖ τὸ προλεταριάτο. Στὸ βιομηχανικὸ κόσμο ὡστόσο ὁ εἰδικὸς χαρακτήρας τῆς οικονομικῆς καταπίεσης πού βαραίνει πάνω στὸ προλεταριάτο φαίνεται σ' ὅλην του τὴν ὀξύτητα, μένον ἀφοῦ παραμεριστοῦν ἔλα τὰ νομικὰ εἰδικὰ προνόμια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς τάξης καὶ ἀποκατασταθῆι ἡ πλέρια νομικὴ ἰσοτιμία τῶν δυὸ τάξεων. Ἡ δημοκρατία δέν ἀναιρεῖ τὴν ἀντίθεση τῶν δυὸ τάξεων, ἀντίθετα προσφέρει ἰσάισα τὸ ἔδαφος ὅπου λύνεται μὲ τὴν πάλτῃ ἡ ἀντίθεση αὐτή. Τὸ ἴδιο ἐπίσης θά φωτιστοῦν πλέρια ὁ ἰδιόμορφος χαρακτήρας τῆς κυριαρχίας τοῦ ἀντρα πάνω στὴ γυναίκα στὴ νεότερη οικογένεια καὶ ἡ ἀνάγκη, καθὼς καὶ ὁ τρόπος, τῆς δημιουργίας μιᾶς πραγματικῆς κοινωνικῆς ἰσοτιμίας καὶ τῶν δυὸ, μέλις θάναι καὶ οἱ δυὸ νομικὰ πλέρια ἰσέτιμοι. Θά φανεῖ τότε, ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τῆς γυναίκας ἔχει γιὰ πρώτη προδπέθεση τὸ ξανάμπασιμο ὁλόκληρου τοῦ γυναικείου φύλου στὴν κοινωνικὴ ἐργασία

και ὅτι αὐτό πάλι ἀπαιτεῖ νά πάψει ἡ ζεχωρησὴ οἰκογένεια νά εἶναι οἰκονομική μονάδα τῆς κοινωνίας.

* * *

Ἔχουμε ἐπομένως τρεῖς κύριες μορφές τοῦ γάμου, πού στίς γενικές γραμμές ἀντιστοιχοῦν στά τρία κύρια στάδια τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης. Γιά τὴν ἄγρια κατάσταση τὸν ὀμαδικὸ γάμο, γιά τὴ βαρβαρότητα τὸ ζευγαρωτὸ γάμο, γιά τὸν πολιτισμὸ τῆ μονογαμία συμπληρωμένη μετὶ μοιχείας καὶ τὴν πορνεία. Ἀνάμεσα στὸ ζευγαρωτὸ γάμο καὶ στή μονογαμία μπαίνει, στήν ἀνώτερη βαθμίδα τῆς βαρβαρότητας, ἡ κυρ:αργία τῶν ἀντρῶν πάνω στίς δοῦλες καὶ ἡ πολυγαμία.

Ὅπως ἀπέδειξε ὅλη ἡ περιγραφή μας, ἡ πρόοδος, πού φανερώναται σ' αὐτὴ τὴ σειρά, συνδέεται μετὶ τὴν ἰσομορφία ἔτι ἀπὸ τίς γυναῖκες ὅλο καὶ περισσότερο ἀπαρτεῖται ἡ σεξουαλικὴ ἐλευθερία τοῦ ἰμαδικοῦ γάμου, ὅχι ἔμως καὶ ἀπὸ τοῦς ἀντρες. Καὶ πραγματικά, ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον ἀκόμα νά ὑπάρχει οὐσιαστικά ὁ ἐμαδικὸς γάμος γιά τοῦς ἀντρες. Ἐκεῖνο πού στή γυναίκα εἶναι ἐγκλημα καὶ συνεπάγεται βαρῖες νομικές καὶ κοινωνικές συνέπειες, θεωρεῖται γιά τὸν ἀντρα τιμητικὸ ἢ, στή χειρότερη περίπτωσι, ἐλαφρὸ ἠθικὸ ψεγάδι, πού τόχει κανεὶς μ' εὐχαρίστησι. Ὅσο περισσότερο ἔμως στήν ἐποχὴ μας ὁ πατροπαράδοτος ἐταϊρισμὸς μεταμορφώνεται ἀπὸ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ ἐμπορευματικὴ παραγωγή καὶ προσαρμῆζεται σ' αὐτήν, ὅσο περισσότερο μετατρέπεται σὲ ἀπροκάλυπτη πορνεία, τόσο περισσότερο μετὰτρέπεται ἀπὸ τίς γυναῖκες. Ἡ πορνεία ἐξευτελίζει μονάχα τίς δυστυχισμένες ἐκεῖνες γυναῖκες πού ξέπεσαν σ' αὐτήν, κι αὐτές ἀκόμα ὄχι ὡς τὸ βαθμὸ πού συνήθως νομίζουμε. Ἀντιθετα, ἐξευτελίζει τὸ χαρακτῆρα ὀλόκληρου τοῦ ἀντρικοῦ κόσμου. Ἰδιαίτερα, ἓνας ἀρραδῶνας πού παρατείνεται πολὺ, στίς ἐννιά ἀπὸ τίς δέκα περιπτώσεις, ἀποτελεῖ πραγματικὴ προπαίδεια γιά τὴ συζυγικὴ ἀπιστία.

Τώρα τραβᾶμε πρὸς μιὰ κοινωνικὴ ἀνατροπὴ, ὅπου οἱ ὡς τώρα οἰκονομικές βᾶσεις τῆς μονογαμίας θά ἐξαφανιστοῦν μετὶ τὴν ἴδια βεβαιότητα πού θά ἐξαφανιστοῦν καὶ οἱ βᾶσεις τοῦ συμπληρωματὸς τῆς, τῆς πορνείας. Ἡ μονογαμία ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴ συγκέντρωσι μεγάλου πλοῦτου στά χέρια ἐνός—καὶ μάλιστα στά χέρια ἐνός ἀντρα—καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νά κληρονομηθοῦν αὐτά

τά πλούτη από τα παιδιά αυτού του άντρα και κανενός άλλου του. Γι' αυτό ήταν αναγκαία η μονογαμία της γυναίκας και όχι του άντρα, έτσι που αυτή, η μονογαμία της γυναίκας δεν εμπόδιζε καθόλου την ανοιχτή ή σκεπασμένη πολυγαμία του άντρα. Η επίκειμενη όμως κοινωνική ανατροπή, με τη μετατροπή τουλάχιστο του άπειρα μεγαλύτερου μέρους από τον μόνιμο κληρονομήσιμο πλούτο—των μέσων παραγωγής—σε κοινωνική ιδιοκτησία, θα περιορίσει στο ελάχιστο όλη τούτη την έγνοια για την κληρονομιά. Άφου λοιπόν η μονογαμία γεννήθηκε από οικονομικά αίτια, θα εξαφανιστεί λοιπόν όταν εξαφανιστούν αυτά τα αίτια;

Θά μπορούσε κανείς με τό δίκιο του ν' απαντήσει ότι όχι μόνο δε θά εξαφανιστεί, αλλά αντίθετα μόνο τότε θα πραγματοποιηθεί πλήρεια. Γιατί με τη μετατροπή των μέσων παραγωγής σε κοινωνική ιδιοκτησία εξαφανίζεται και η μισθωτή εργασία, τό προλεταριάτο, έπομένως και η ανάγκη για έναν όρισμένο—πού θά μπορούσε κανείς νά τον υπολογίσει;—στατιστικά—άριθμό γυναικών νά εκδίδονται για χρήματα. Η πορνεία εξαφανίζεται, η μονογαμία έντε νά χαθεί γίνεται επιτέλους πραγματικότητα—και για τούς άντρες.

Όπωςδήποτε λοιπόν θ' αλλάξει πολύ η κατάσταση των αντρών. Αλλάζει όμως σημαντικά και η κατάσταση των γυναικών, όλων των γυναικών. Με τό πέρασμα των μέσων παραγωγής σε κοινή ιδιοκτησία παύει η ατομική οικογένεια νά είναι: η οικονομική μονάδα της κοινωνίας. Τό ατομικό νοικοκυριό μετατρέπεται σε κοινωνικό λειτουργήμα. Η περιποίηση και ανατροφή των παιδιών γίνεται δημόσια υπόθεση. Η κοινωνία φροντίζει: Ισα για όλα τα παιδιά, είτε είναι παιδιά νόμιμου γάμου είτε νόθα. Έτσι λείπει η έγνοια για τις «συνέπειες», πού σήμερα αποτελεί τό κυριότερο κοινωνικό—ηθικό και οικονομικό—στοιχείο, πού εμπόδιζε: ένα κορίτσι νά δοθεί άνεπιφύλαχτα στον αγαπημένο της άντρα. Μήπως αυτό δε θά άποτελει άρκετή αίτια για νά άναπτυχθούν οι γάμοι από άνυπόκριτες σεξουαλικές σχέσεις και μαζί μιá πιό χαλαρή κοινή γνώμη για την παρθενική τιμή και τη γυναικεία ντροπή; Και τέλος, μήπως δέν είδαμε ότι στο σύγχρονο κόσμο η μονογαμία και η πορνεία είναι βέβαια αντίθεσεις, μά άχώριστες αντίθεσεις, πόλοι, της ίδιας κοινωνικής κατάστασης; Μπορεί η πορνεία νά εξαφανιστεί χωρίς νά σύρει μαζί της στην άβυσσο και τη μονογαμία;

Ἐδῶ μπαίνει σέ ἐνέργεια ἕνα κενούργιο στοιχείο, ἕνα στοιχείο πού τόν καιρό πού διαμορτωνόταν ἡ μονογαμία βρισκόταν τέ πολύ-πολύ σέ ἐμβρυακή κατάστασι: ὁ ἀτομικός ἔρωτας.

Πρὶν ἀπὸ τό μεσαίωνα δέ μπορεί νά γίνεται λόγος γιά ἀτομικόν ἔρωτα. (Ὅτι ἡ προσωπική ὁμορφιά, ἡ στενή, συναναστροφῆ, οἱ κοινές κλίσεις, κτλ., ζυπνοῦσαν σέ ἀνθρώπους διαφορετικοῦ φύλου τήν ἐπιθυμία γιά σεξουαλικές σχέσεις, ὅτι τόσο στούς ἀντρες, ὅσο καί στίς γυναῖκες, δέν ἦταν τελείως ἀδιάφορο μέ ποιόν θά εἶχαν αὐτές τίς στενότερες σχέσεις, αὐτό εἶναι αὐτονόητο. Ἀπ' αὐτοῦ ὅμως ὡς τό δικό μας ἔρωτα ὀφείλει ἀπειρα μεγάλη ἀπόστασι. Σ' ὅλη, τήν ἀρχαιότητα κλείνονται οἱ γάμοι ἀπό τούς γονεῖς γιά τούς ἐνδιαφερόμενους καί αὐτοί τό δέχονται ἡσυχα Ἡ ἐλάχιστη συζυγική ἀγάπη πού γνωρίζει ἡ ἀρχαιότητα δέν εἶναι: καθέλου ὑποκειμενική κλίσι, μά ἀντικειμενική χρέος, ὅχι βία, μά συνάρτησι τοῦ γάμου. Ἐρωτικοί δεσμοί, μέ σύγχρονη ἔννοια, στήν ἀρχαιότητα παρουσιάζονται μονάχα ἔξω ἀπὸ τήν ἐπίσημη κοινωνία. Οἱ βοσκοί, πού τίς χαρές καί τούς καημούς τοῦ ἔρωτά τους μάς τούς τραγουδοῦν ὁ Θεόκριτος καί ὁ Μίσχος, ὁ Δάφνις καί ἡ Χλέη τοῦ Λόγγου εἶναι ἀποκλειστικά ὄλοι δούλοι πού δέ συμμετέχουν καθέλου στό κράτος, στή σφαῖρα ζωῆς τοῦ ἐλεύθερου πολίτη. Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τούς δούλους μονάχα σάν προτέντα ἀποσύνθεσις τοῦ παλιοῦ κόσμου πού ἔδω, βρίσκουμε ἔρωτικές περιπέτειες, καί μέ γυναῖκες πού ἐπίσης βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τήν ἐπίσημη κοινωνία, μέ ἑταῖρες, δηλ. μέ ξένες ἢ ἀπελεύθερες: στήν Ἀθήνα ἀρχίζοντας ἀπὸ τήν παραμονή τῆς δύσης τῆς, στή Ρώμῃ τήν ἐποχή τῆς αυτοκρατορίας. Ἄν παρουσιαζόταν πραγματικά ἔρωτας ἀνάμεσα σέ ἐλεύθερους πολίτες καί πολιτισσες, αὐτό γινόταν μέ τή μοχέλια Καί τοῦ κλασικοῦ ἔρωτικοῦ ποιητῆ τῆς ἀρχαιότητος, τοῦ γέρου Ἄνακρέοντα, τοῦ ἦταν τόσο ἀδιάφορος ὁ ἔρωτας μέ τή δική, μας ἔννοια, πού ἀδιαφοροῦσε ἀκόμα καί γιά τό φύλο τοῦ ἀγαπώμενου προσώπου.

Ἡ δική, μας σεξουαλική ἀγάπη, διακρίνεται: οὐσιαστικά ἀπὸ τήν ἀπλή, σεξουαλική ἐπιθυμία, τόν ἔρωτα, τῶν ἀρχαίων. Πρῶτα, προβοθεῖ: τό ἀγαπημένο πρόσωπο νά ἀνταποκρινεται στήν ἀγάπη Καί σ' αὐτό τό σημεῖο ἡ γυναῖκα εἶναι ἴση μέ τόν ἄντρα, ἐνῶ στόν ἀρχαῖο ἔρωτα καθέλου δέν τῆ ρωτοῦσαν πάντα. Δεύτερο, ἡ σεξουαλική ἀγάπη ἔχει ἕνα βαθμό ἔντασις καί διάρ

κειας, πού κάνει νά φαίνεται καί στά δύο μέρη, ἡ στέρηση καί ὁ χωρισμός μεγάλη, ἂν ἔχει ἢ μεγαλύτερη, συμφορά. Γιά νά ἔχει ὁ ἕνας τόν ἄλλον, διακινδυνεύουν, παίζουν ἀκόμα καί τή ζωή τους, πράγμα πού στήν ἀρχαιότητα παρουσιαζόταν τό πολύ-πολύ στή μοιχεία. Καί τέλος, ἀναπτύσσεται ἕνα καινούργιο ἠθικό μέτρο γιά νά κρίνουν τίς σεξουαλικές σχέσεις, δέ ρωτοῦνε μονάχα: ἦταν γαμήλιες ἢ ὄχι, μά καί: ἦταν προίόν ἀμοιβαίας ἀγάπης; ἢ ὄχι; Ἐίναι αὐτονόητο ὅτι ἡ τύχη αὐτοῦ τοῦ νέου μέτρου στή φεουδαρχική καί ἀστική πράξη δέν εἶναι καλύτερη ἀπό τήν τύχη ὄλων τῶν ἄλλων μέτρων τῆς ἠθικῆς—δέν τό ὑπολογίζουν. Μά καί δέν τοῦ φέρονται καί χειρότερα ἀπ' τ' ἄλλα. Τό ἀναγνωρίζουν ἀκριβῶς ἔπως καί τ' ἄλλα—στή θεωρία, στό χαρτί. Καί γιά τήν ὥρα δέ μπορεί νά ζητᾶ περισσότερα.

Ὁ μεσαιῶνας ξαναρχίζει ἀπό κει ὅπου σταμάτησε ἡ ἀρχαιότητα τά πρώτα βήματα τῆς σεξουαλικῆς ἀγάπης, ἐπλ. ἀπ' τή μοιχεία. Περιγράψαμε κιόλας τόν ἱπποτικό ἔρωτα πού δημιουργήσε τά τραγούδια τῆς αὐγῆς. Ἀπό τήν ἀγάπη αὐτήν, πού πάει νά χαλάσει τό γάμο, ὡς τόν ἔρωτα πού θά τόν θεμελιώσει, δπάρχει ἀκόμα πολύς δρόμος πού δέν τέν πέρασαν ποτέ ὀλοκληρωτικά οἱ ἱππότες. Κι ἂν ἀκόμα περάσουμε ἀπὲς τοὺς ἐλαφρόμυαλους ρωμανικούς λαούς στοὺς ἐνάρετους γερμανούς, βρίσκουμε στό ἔπος τῶν Νιμπελοῦγκεν ὅτι ἡ Κρημηχίλδη, ἂν καί στά κρυφά δέν ἀγαπᾶ λιγότερο τόν Ζίγκφριντ ἀπ' ὅ,τι τήν ἀγαπᾶ αὐτός, ὡστόσο ὁμως στήν εἰδοποίηση τοῦ Γκοῦντερ ὅτι τήν ἔχει ὑποσχεθεῖ μέ ὄρκο σ' ἕναν ἱππότη, πού δέν τόν ὀνομάζει, ἀπαντᾶ ἀπλῶς: «Δέν εἶναι ἀνάγκη νά μέ παρακαλάτε. Ὅπως μέ διατάξετε, ἔτσι θά εἶμαι πάντα. Ἀφέντη, αὐτόν πού μοῦ δίνετε ἀντρα θά τόν ἀρραβωνιασῶ εὐχαριστως». Δέν τῆς περνᾶ ποτέ ἀπό τό μυαλό ὅτι μπορεί ἐδῶ νά παρθεῖ καθόλου ὑπέψη ἢ ἀγάπη τῆς. Ὁ Γκοῦντερ ζητᾶ τή Μπρουγχίλδη, ὁ Ἔτσελ τήν Κρημηχίλδη, χωρίς νά τίς ἔχουν δεῖ ποτέ. Τό ἴδιο στήν «Γκούτρουν» ὁ Σίγκμπαρντ τῆς Ἰρλανδίας ζητᾶ τή νορβηγέζα Οὔτε, ὁ Χέτελ φόν Χέγκελινγκεν τήν Χίλντε τῆς Ἰρλανδίας, τέλος ὁ Ζίγκφριντ τοῦ Μέρλαντ, ὁ Χάρτμουτ τῆς Ὀρμανίας καί ὁ Χέρβιγκ τῆς Ζηλανδίας τήν Γκούτρουν. Καί μονάχα ἐδῶ παρουσιάζεται τό γεγονός ὅτι ἀποφασίζει θεληματικά ἡ Γκούτρουν νά πάρει ἐπὶ Χέρβιγκ. Κατά κανόνα, τῆ νύφη τοῦ νεαροῦ πρίγκιπα τῆ διαλέγουν οἱ γονεῖς του, ἂν ζοῦν ἀκόμα, ἀλλιῶς τῆ διαλέγει ὁ ἴδιος μέ τῆ συμβουλή τῶν μεγάλων τιμαριούχων, πού σέ ὄλες

αυτές τις περιπτώσεις ο λόγος τους έχει μεγάλη βαρύτητα. Και δέ μπορεί νά γίνει καθόλου διαφορετικά. Για τόν ἵπποτη ἢ τό βαρώνο, ἔπως καί γιά τον ἴδιο τόν ἀρχοντα τῆς χώρας, ὁ γάμος εἶναι: πολιτική πράξη, μιά εὐκαιρία νά μεγαλώσει τήν ἐξουσία του μέ νέες συμμαχίες. Αὐτό πού ἀποφασίζει εἶναι τό συμφέρον τοῦ οἴκου καί ἔχει ἢ ἐπιθυμία τοῦ αὐτέμου. Πῶς μπορούσε λοιπόν κάτω ἀπ' αὐτούς τούς ὅρους νά λείει ὁ ἔρωτας τήν τελευταία λέξη στό ζήτημα τοῦ γάμου;

Δέ γίνεταν διαφορετικά καί μέ τόν συντεχνιακό ἀστέ των μεσαιωνικῶν πόλεων. Ἀκριβῶς, τά προνόμια πού τόν προστάτευαν, οἱ κωδικοποιημένους συντεχνιακές διατάξεις, τά τεχνητά σύνορα πού τόν χώριζαν νομικά ἐδῶ ἀπό τίς ἄλλες συντεχνίες, ἐκεῖ ἀπό τούς ἴδιους τούς συντρέφους τῆς συντεχνίας του, καί ἀπό τήν ἄλλη, ἀπό τούς καλφάδες καί τούς μαθητευόμενους, στένευαν κιόλας ἀρκετά τόν κύκλο ἀπ' ὅπου μπορούσε νά διαλέξει μιά ταιριαστή σύζυγο. Καί τό ζήτημα, ποιά ἀνάμεσά τους ἦταν ἡ πιό ταιριαστή, αὐτό, μέσα σέ τοῦτο τό περίπλοκο σύστημα, τό ἀποφάσιζε χωρῆς ἄλλο ὄχι: ἡ ἀτομική του ἐπιθυμία, μά τό οἰκογενειακό συμφέρον.

Ἔτσι λοιπόν, στήν ἀπειρη πλειοψηφία των περιπτώσεων, ὁ γάμος ἔμεινε ὡς τό τέλος τοῦ μεσαιῶνα ἕτι ἦταν ἀπό τήν ἀρχή, ὑπόθεση πού δέν ἀποφαιζόταν ἀπό τούς ἐνδιαφερόμενους. Στήν ἀρχή, ὅταν γεννιόταν κανεῖς, ἦταν κιόλας παντρεμένος μέ μιά ὀλόκληρη ὀμάδα τοῦ ἄλλου φύλου. Στίς κατοπινές μορφές τοῦ ὀμαδικοῦ γάμου ἐπικρατοῦσε πιθανῶς μιά παρέρμοια σχέση, μόνο πού ἡ ὀμάδα στένευε ὅλο καί περισσότερο. Στό ζευγαρωτό γάμο εἶναι κανένας οἱ μητέρες νά συμφωνοῦν τούς γάμους των παιδιῶν τους. Καί δῶ ἐπίσης ἀποφαιζοῦν οἱ ὀπολογισμοί γιά νέους συγγενικούς δεσμούς, πού πρέπει νά ἐξασφαλίσουν μιά πιό στέρεη θέση γιά τό νεαρό ζευγάρι στό γένος καί στή φυλή. Κι ὅταν μέ τήν ἐπικράτηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας ἀπέναντι: στήν κοινή ἰδιοχτησία καί μέ τό ἐνδιαφέρον γιά τήν κληρονομιά κυριάρχησε τό πατρικό δίκαιο καί ἡ μονογαμία, τότε πιά ὁ γάμος ἐξαρτήθηκε γιά καλά ἀπό οικονομικούς ὀπολογισμούς. Ἡ μορφή τοῦ γάμου ἐξαγορᾶς ἐξαφανίζεται, στήν οὐσία ὅμως ἐξακολουθεῖ νά ἐφαρμύζεται: σ' ὅλο καί μεγαλύτερο βαθμῆ, ἔτσι: πού ὄχι: μόνο ἡ γυναίκα, ἀλλά κι ὁ ἀντρας ἀποχτά μιά τιμή—ὄχι: ἀνάλογα μέ τίς προσωπικές του ιδιότητες, μά ἀνάλογα μέ τήν περιουσία του. Ὅχι: ἡ ἀμοι-

ραία κλίση τῶν ἐνδιαφερομένων θάπρεπε νάνα: ὁ ἐπικρατέστερος λόγος τοῦ γάμου, αὐτό ἀπό τήν ἀρχή κίόλας ἦταν στήν πράξη κάτι τό πρῶτάκουστο γιά τίς κυρίαρχες τάξεις. Κάτι τέτιο γινόταν τό πολύ-πολύ στά μυθιστορήματα ἢ στίς καταπιεζόμενες τάξεις πού δέ λογαριάζονταν.

Αὐτή ἦταν ἡ κατάσταση πού βρῆκε ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ὅταν ἀπό τήν ἐπεσχὴ τῶν γεωγραφικῶν ἀνακαλύψεων, μέ τό παγκόσμιον ἐμπόριο καί τή μανιφακτούρα, ἐτοιμαζόταν γιά τήν κοσμοκρατορία. Θά νόμιζε κανεῖς ὅτι ὁ τρόπος αὐτός τοῦ γάμου θά τις τα ριζῶε ἐξαιρετικά, καί πραγματικά ἔτσι ἦταν. Κι ὡστόσο—ἡ εἰρωνία τίς παγκόσμιας ἱστορίας εἶναι ἀνεξάντηλη—ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἐμελλε νά προκαλέσει τό ἀποφασιστικό ρῆγμα σ' αὐτόν. Μετατρέποντας ὅλα τά πρῶματα σ' ἐμπορεύματα, διάλυσε ὅλες τίς κληρονομημένες πατροπαράδοτες σχέσεις, καί στή θέση τοῦ κληρονομημένου ἐθίμου τοῦ ἱστορικοῦ δικσώματος, ἔβαλε τήν ἀγορά καί τήν πούλση, τό «ἐλεύθερον» συμβέλαο. Ὁ ἀγγλος νομικός Χ. Σ. Μαίην πίστεψε ὅτι ἔκανε μιά σπουδαιότατη ἀνακάλυψη λέγοντας ὅτι ὁλόκληρη ἡ πρόοδος μας ἀπέναντι στίς περασμένες ἐποχές συνίσταται στό ὅτι ἔχουμε φτάσει *from status to contract*, ἀπό κληρονομικά παραδομένες σέ ἐλεύθερα συμφωνημένες σχέσεις, πρᾶγμα πού στό βαθμό πού εἶναι σωστό ἀναφερόταν κίόλας στό Κομμουνιστικό Μανιφέστο.

Γιά τή σύνδεση ὅμως συμβολαίων χρειάζονται ἀνθρωποι πού νά μπορούν νά διαθέτουν ἐλεύθερα τά ἀτομά τους, τίς πράξεις τους καί τήν ἰδιοκτησία τους, πού εἶναι ἰσότημοι ὁ ἕνας ἀπέναντι: στόν ἄλλον. Καί μιά ἀπό τίς κύριες δουλιές τίς κεφαλαιοκρατικές παραγωγῆς ἦταν ἀκριβῶς νά δημιουργήσει αὐτούς τοὺς «ἐλεύθερους» καί «ἴσους» ἀνθρώπους. Κι ἀνστήν ἀρχή αὐτό γινόταν ἀκόμα μόνο μέ μισοσυνειδητές κι ἐπιπλέον μέ θρησκευτικᾶ ντυμένο τρόπο, ἦταν ὅμως αὐστηρά καθορισμένο ἀπό τή λουθηρανική, καί καλβινιστική μεταρρύθμιση ὅτι ὁ ἀνθρώπος τότε μόνο εἶναι πλεονα ὑπεύθυνος γιά τίς πράξεις του, ὅταν τίς ἔχει κάνε: μέ ἀπόλυτη ἐλευθερία βούλησης, καί ὅτι εἶναι ἰθιικό χρέος ἡ ἀντίσταση σέ κάθε βία πού θέλει νά ἐπιβάλλει ἀντίθικες πράξεις. Πῶς ὅμως ταίριαζαν αὐτά μέ τόν τρόπο πού γίνονταν ὡς τώρα οἱ γάμοι; Ὁ γάμος κατὰ τήν ἀστική ἀντίληψη ἦταν συμβέλαο, νομική ὑπόθεση, καί μάλιστα ἡ σπουδαιότερη ἀπ' ὅλες τίς ὑποθέσεις: γιατί! διέθετε γιά ὅλη τους τή

ζωή τό σώμα καί τό πνεύμα δυό ἀνθρώπων. Βέβαια, τυπικά τό συμβέβητο κλεινότανε τότες ἐθελοντικά, χωρίς τή συγκαταθεση τῶν ενδιαφερομένων δέ γι ὅταν. Ἔβρινε ἴμως παρά πού καλά πῶς κατορθωνόταν ἡ συγκαταθεση αὐτή καί ποιοί πραγματικά συμφωτοῦσαν τ: γάμο Ἄν ἴμως γιά ἔλα τά ἄλλα συμβέβητα χρειάζοταν πραγματικά ἐλευθερί, ἀπόφαση, γιατί ὄχι καί γιά τοῦτο; Δέν εἶχαν τάχα καί οἱ δυο νεο: που θά ζευγαριώνονταν τό δικαίωμα νά διαθέσουν ἐλεύθερα τόν ἑαυτό τους, τό κορμί τους καί τά ὄργανά τους; Δέν εἶχε γίνει μήπως του συρμού ὁ ἔρωτας με τόν ἱπποτισμό, καί μήπως μπρός στόν ἱπποτικόν ἔρωτα τῆς μοιχείας, δέν ἦταν ἡ ἀγάπη τῶν συζύγων ἡ σωστή ὁστικὴ μερφή; Νά ἄν ἦταν καθίκον τῶν συζύγων ν' ἀγαπᾶ ὁ ἕνας τόν ἄλλον, δέν ἦταν τό ἴδιο ἐπίσης χρέος τῶν ἀγαπημένων νά παντρύονται μεταξύ τους καί ὄχι μέ κανέναν ἄλλον; Δέν ἔστεκε τάχα πύ ψιλά αὐτό τό δικαίωμα τῶν ἀγαπημένων ἀπ' τό δικαίωμα τῶν γονιῶν, τῶν συγγενῶν καί τῶν ἄλλων πατροπαράδοτων μεσιτάδων καί προξενιάδων; Καί μιά πού τό δικαίωμα τῆς ἐλευθερῆς ἀτομικῆς ἐκλογῆς ἔμπρινε ἀνενόητα στήν ἐκκλησία καί στή θρησκεία, πῶς ἦταν δυνατό νά σταματήσῃ μπρός στήν ἀβάσταχτη ἀπαίτηση τῆς παλιότερης γενιάς νά διαθέτῃ τό κορμί, τήν ψυχή, τήν περιουσία, τήν εὐτυχία καί τή, δυστυχία τῆς νεότερης;

Τά προβλήματα αὐτά ἦταν φυσικό νά μποῦν σέ μίαν ἐποχή πού χαλάρωναν ὅλοι οἱ παλιοί δεσμοί τῆς κοινωνίας καί κλονίζονταν ὅλες οἱ κληρονομιμένες παραστάσεις. (Ὁ κόσμος ἔγινε μέ μιάς σχεδόν ἑκα φορές πύ μεγάλος. Ἄντις γιά ἕνα τεταρτημέριο ἑνός ἡμισφαιρίου, ὅλη ἡ γῆ, ἦν, σφαιρα βραχόταν τῶρα μπροστά στά μάτια τῶν δυτικευρωπαϊνῶν πού βάζτηκαν νά πάρουν στήν κατοχή τους καί τά ἄλλα ἑφτά τεταρτημέρια. Κι ὅπως πέθανε τά παλιά στενά ὄρια τῆς πατρίδας, ἔτσι πέθανε καί οἱ χιλ. ἔτη φραγμοί τοῦ πειροκαράδοτου μεσαιωνικοῦ τρόπου σκέψης. Στόν ἀνθρώπο ἀνοιγόταν τόσο πρῶς τόν ἑσωτερικό του ὄσο καί τόν ἔξωτερικό του κόσμο ἕνας ἀπειρα εὐρύτερος ὀρίζοντας. Τί ἀξία εἶχε ἡ φήμη τῆς τιμότητος, τί ἀξία εἶχε τῶ τιμημένο συντεχνιακό πρόνόμο, πού κληροδοῦνταν ἀπό γενιά σέ γενιά, γιά τό νέο πού τον καλοῦν τά πλοῦτη τῶν Ἰνδιῶν, τά γρυσορυχεῖα καί τά ἀργυρορυχεῖα το. Μεξικό καί τῶ Ποτέξ; Ἦταν ἡ ἐποχή τοῦ περιπλυνόμενου ἱπποτισμοῦ τῆς ὁστικῆς τάξης. Εἶχε κι αὐτή, τό ρομαντισμό τῆς καί τά ἐρωτικά

της όνειροπολήματα, μί πάνω σέ άστική βάση και σέ τελευταία άνάλυση μέ άστικούς σκοπούς.

Έτσι συνέβηκε λοιπόν ή άστική ιτάξη πού ανέβαινε, κυρίως στίς προτεζτάντικες χώρες, όπου συγκλονίστηκε περισσότερο τό καθυστώσ πού ήπληρχε, ν' άναγνωρίζει όλο και περισσότερο τήν έλευθερία του συμβολαίου και γιά τό γάμο και νά τήν εφαρμόζει μέ τόν τρόπο πού περιγράψαμε παραπάνω. Ο γάμος έμεινε ταξικός γάμος, μά μέσα στά πλαίσια της τάξης παραχωρήθηκε στους συμβαλλόμενους ένας όρισμένος βαθμός έλευθερίας στήν έκλογή. Και στό χαρτί, στή θεωρία της ήθικης, καθώς και στήν ποιητική περιγραφή, τίποτα δέν ήταν πιά άτράνταχτα θεμελιωμένο, όσο ή άνηθικότητα κάθε γάμου πού δέ βσιζεται σέ άμοιβαίον έρωτα και σέ πραγματικά έλεύθερη συμφωνία των συζύγων. Κοντολογής, ό γάμος από έρωτα διακηρύχτηκε δικαίωμα του ανθρώπου και μάάλιστα όχι μόνο *droit de l'homme*¹ μά σάν εξαίρεση, και *droit de la femme*².

Όμως αυτό τό δικαίωμα του ανθρώπου διαφέρει σ' ένα σημείο από όλα τά άλλα λεγόμενα δικαιώματα του ανθρώπου. Ένώ τά άλλα στήν πράξη περιορίζονταν στήν κυριαρχία τάξη, στήν άστική τάξη, και γιά τήν καταπιεζόμενη τάξη, γιά τό προλεταριάτο, έκμιδενίζονταν άμεσα ή έμμεσα, έδώ γιά άλλη μιά φορά εκδηλώνεται ή είρωνία της ιστορίας. Η κυριαρχία τάξη εξακολουθεί νά κυριαρχείται από τίς γνωστές οικονομικές επιδράσεις κι έτσι μόνο σέ εξααιρετικές περιπτώσεις έχει νά παρουσιάσει γάμους πού έγιναν πραγματικά έλεύθερα, ενώ όπως είδαμε, οί τέτιοι γάμοι είναι κανόνας στήν εκμεταλλευόμενη τάξη.

Η πλείρια έλευθερία στή σύναψη του γάμου μπορεί λοιπόν τότε μονάχα νά πραγματοποιηθεί γενικά, όταν ή κατάργηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και των σχέσεων ιδιοκτησίας πού δημιούργησε βγάλει από τή μέση όλους τούς δευτερεύοντες οικονομικούς λόγους πού και τώρα ακόμα επιδροών τόσο πολύ στήν εκλογή, συζύγου. Τότε πιά δέ μένει κανένα άλλο κίνητρο από τήν άμοιβαία κλίση.

Και έπειδή ό σεξουαλικός έρωτας από τή φύση του είναι αποκλειστικός—άν και αυτό, ή αποκλειστικότητα πραγματοποιείται

¹ Δικαίωμα του άντρα. (Στα γαλλικά σημαίνει και δικαίωμα του άνθρώπου). (Σημ. Σύντ.)

² Δικαίωμα της γυναίκας. (Σημ. Σύντ.)

σήμερα πέρα για πέρα μονάχα στή γυναίκα—ό γάμος πού βασίζεται στόν έρωτα είναι από τή φύση του μονογαμικός. Είδαμε πόσο δίκιο είχε ό Μπάχοφεν πού θεωρούσε τήν πρόοδο από τόν όμαδικό στόν άτομικό γάμο κυρίως σάν έργο τών γυναικών. Στό ένεργητικό τών άντρών μπαίνει μόνον ή πρόοδος από τό ζευγαρωτό γάμο στή μονογαμία. Καί ή πρόοδος αυτή σήμαινε ιστορικά τήν ούσιαστική χειροτέρευση τής θέσης τής γυναίκας καί διευκόλυνση τής άπιστίας τών άντρών. Όταν λοιπόν λείψουν καί οί οικονομικοί λόγοι, πού έκαναν τίς γυναίκες νά δέχονται αυτή τήν από συνήθεια άπιστία τών άντρών—ή έγνοια για τήν ύπαρξή τους, κι ακόμα περισσότερο ή έγνοια για τό μέλλον τών παιδιών—τότε ή ίσοτιμία τής γυναίκας πού θά έπιτευχθεί μ' αυτό τόν τρόπο, κρίνοντας απ' όλη τήν πείρα πού έχουμε ώς τώρα, μάλλον θά συντελέσει σέ άπειρα πιά μεγάλο βαθμό, νά γίνουν οί άντρες πραγματικά μονογαμικοί, παρά νά γίνουν οί γυναίκες πολυαντρικές.

Αυτά όμως πού θά χάσει όπωσδήποτε ή μονογαμία είναι όλα τά χαρακτηριστικά πού απόχτησε μέ τήν προέλευσή της από τίς σχέσεις ιδιοκτησίας, καί τά χαρακτηριστικά αυτά είναι πρώτα ή κυριαρχία του άντρα, καί δεύτερο τό άδιάλυτο του γάμου. Η κυριαρχία του άντρα στό γάμο είναι άπλή συνέπεια τής οικονομικής του κυριαρχίας καί πέφτει αυτόματα μαζί της. Το άδιάλυτο του γάμου είναι έν μέρος συνέπεια τής οικονομικής κατάστασης, μέσα στήν όποία αναπτύχθηκε ή μονογαμία, έν μέρος παράδοση από τήν έποχή πού δέν καταλάβαιναν καλά ακόμα τή σχέση αυτή τής οικονομικής κατάστασης μέ τή μονογαμία καί τήν υπερέβαλαν θρησκευτικά. Σήμερα έχει κίελας σπάσει από χίλιες μεριές. Αν είναι ήθικες μονάχα ό γάμος πού βασίζεται στήν αγάπη, τό ίδιο παραμένει ήθικος μονάχα ή γάμος όπου εξακολουθεί νά υπάρχει ή αγάπη. Η διάρκεια όμως του άτομικού έρωτα διαφέρει πολύ από άτομο σέ άτομο, ιδίως στους άντρες, κι ένα ούσιαστικό σταμάτημα τής κλίσης, ή τό παραμέρισμά της από μιά καινούργια φλογερή αγάπη, κάνει ευεργετικό τό χωρισμό, τόσο για τά δύο μέρη, όσο καί για τήν κοινωνία. Πρέπει μόνο ν' απαλλαγούν οί άνθρωποι από τήν ανάγκη νά τσαλαβουτούν μέσα από τήν άχρηστη λάσπη, μιάς δικής διαζυγίου.

Αυτό λοιπόν πού μπορούμε σήμερα νά υποθέσουμε για τή ρύθμιση τών σεξουαλικών σχέσεων ύστερα από τό επικείμενο σά-

ρωμα τις κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἔχει κυρίως ἀρνητικὴν χαρακτῆρα, περιορίζεται συνήθως σὲ ὅ,τι πρόκειται νὰ λείψει. Τὴ ὁμως θὰ προστεθεῖ; Αὐτό θὰ κριθεῖ ὅταν ἀντρωθεῖ μιὰ νέα γενιά. μιὰ γενιά ἀπὸ ἄντρες, πού ποτέ στὴ ζωῆ τους δὲ θὰ ἔχουν βρεθεῖ στὴν ἀνάγκη ν' ἀγοράσουν μὲ λεφτὰ ἢ μὲ ἄλλα κοινωνικὰ μέσα τὸ δόσιμο μιᾶς γυναίκας, καὶ μιὰ γενιά ἀπὸ γυναῖκες, πού ποτέ δὲ θὰ ἔχουν βρεθεῖ στὴν ἀνάγκη νὰ δοθοῦν σ' ἕναν ἄντρα γιὰ κανένα ἄλλο λόγο ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ ἀγάπη, οὔτε ν' ἀρνηθοῦν τὸ δόσιμο στὸν ἀγαπημένο τους ἀπὸ τὸ φόβο μπρὲς στὶς οικονομικὰ συνέπειες. Ὅταν θὰ ὑπάρχουν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι, θὰ γράψουν στὰ καλά τους τὰ παπούτσια αὐτὰ πού πιστεύουμε σήμερα ὅτι θὰ πρέπει νὰ κάνουν. Θὰ φτιάξουν τὴ δική τους ζωὴ καὶ τὴ δική τους ἀντίστοιχη κοινὴ γνώμη γιὰ τίς πράξεις τοῦ καθενός καὶ—τελεία καὶ παύλα.

Ἄς γυρίσουμε ὡστόσο στὸν Μόργκαν ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπομακρυνθήκαμε ἀρκετὰ. Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν πού ἀναπτύχθηκαν στὴ διάρκεια τῆς ἐποχῆς τοῦ πολιτισμοῦ, ξεπερνᾷ τὰ πλαίσια τοῦ βιβλίου του. Γι' αὐτὸ ἢ μοῖρα τῆς μονογαμίας σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα τὸν ἀπασχολεῖ πολὺ λίγο. Κι: αὐτὸς βλέπει στὴν πῶ πέρα διαμόρφωση τῆς μονογαμικῆς οἰκογένειας μιὰ πρόοδο, ἕνα ζύγωμα πρὸς τὴν πλήρεια ἰσοτιμίας τῶν φύλων, χωρὶς ὅμως νὰ θεωρεῖ φτασμένο τὸ σκοπὸ αὐτό. Ὅμως, λέει, «ὅταν παραδεχτοῦμε τὸ γεγονός, ὅτι ἡ οἰκογένεια πέρασε τέσσερις διαδοχικὰς μορφὰς καὶ βρισκεται τώρα σὲ μιὰ πέμπτη, τότε γεννιέται τὸ ἐρώτημα, ἂν αὐτὴ ἡ μορφή μπορεῖ νὰ εἶναι μόνιμη στό μέλλον. Ἡ μένῃ δυνατὴ ἀπάντηση εἶναι ὅτι θὰ πρέπει νὰ προχωρεῖ ὅπως προχωρεῖ ἡ κοινωνία, ν' ἀλλάζει σὲ βαθμὸ πού ἀλλάζει ἡ κοινωνία, ἀκριβῶς ὅπως γινόταν τώρα. Εἶναι δημιουργηματα τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος καὶ θὰ ἀντικαθρεπτιζοῦν τὴν κατάστασι τῆς διαμόρφωσής του. Καὶ μιὰ πού ἡ μονογαμικὴ οἰκογένεια καλυτέρευε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ πολὺ αἰσθητὰ στὴ νεότερη ἐποχῇ, μπορεῖ κανεὶς τουλάχιστο νὰ ὑποθέσει ὅτι: εἶναι ἱκανὴ γιὰ πῶ πέρα τελειοποίηση ὥσπου νὰ φτασοῦμε στὴν ἰσότητα τῶν δύο φύλων. Ἄν: στό μακρυνὸ μέλλον ἡ μονογαμικὴ οἰκογένεια δὲ θάνατι σὲ θέσι νὰ ἐκπληρώσει τίς ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνίας, εἶναι ἀδύνατον, νὰ περὶ κανεὶς ἀπὸ τὰ πρὶν τί εἶδους θάνατι ἢ εἰσδοχὴς τῆς».

III

ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΤΩΝ ΙΠΟΚΕΖΩΝ

Ἐρχόμαστε τώρα σέ μιάν ἄλλη ἀνακάλυψη τοῦ Μόργκαν, πού ἔχει τουλάχιστο τήν ἴδια σπουδαιότητα μέ τήν ἀποκατάσταση τῆς πρωτόγονης οἰκογενειακῆς μορφῆς ἀπό τά συστήματα συγγένειας. Ἡ ἀπέδειξε ὅτι οἱ συγγενικές ἐνώσεις, τοῦ ἔφεραν ὀνόματα ζώων, μέσα σέ μιὰ φυλή Ἰνδιάνων τῆς Ἀμερικῆς, εἶναι οὐσιαστικά ταυτόσημες μέ τά γένη (genae) τῶν ἐλλήνων καί τά gentes (γένη) τῶν ρωμαίων, ὅτι ἡ ἀμερικάνικη μορφή εἶναι: ἡ ἀρχική μορφή καί ἡ ἑλληνο-ρωμαϊκή ἡ κατοπινή, ἡ παράγωγη, ὅτι ὀλόκληρη ἡ κοινωνική ὀργάνωση τῶν ἐλλήνων καί τῶν ρωμαίων τῆς πρωτόγονης ἐποχῆς σέ γένη, φρατρίες καί φυλές βρῆσκει τήν πιστή της ἀναλογία στήν ἀμερικανο-ἰνδιάνικη κοινωνική ὀργάνωση, ὅτι (ὅσο φτάνουν οἱ πηγές μας ὡς τώρα) τό γένος εἶναι θεομέγ κοινός σέ ὅλους τοὺς βάρβαρους ὡς τήν εἰσοδό τους στόν πολιτισμό κι ἀκόμα καί κατοπινά, ἡ ἀπέδειξε αὐτή ξεκαθάρισε μεμιάς τά δυσκολότερα μέρη τῆς ἀρχέγονης ἐλληνικῆς καί ρωμαϊκῆς ἱστορίας καί σύγχρονα μας ἐξήγησε, μέ ἕνα τρόπο πού οὔτε τόν ὀποτευόμασταν, τά βασικά χαρακτηριστικά τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος τῆς πρωτόγονης ἐποχῆς— πρῖν ἀπό τήν ἐγκαθίδρυση τοῦ κράτους. Ὅσο ἀπλό κι ἄν φαίνεται τό πράγμα ὅταν τόχουμε πιά γνωρίσει, ὥστόσο μόνο τόν τελευταῖο καιρό τό ἀνακάλυψε ὁ Μόργκαν. Στό προηγούμενό του ἔργο, πού ἐκδόθηκε τό 1871, δέν εἶχε ἀκόμα ἀνακαλύψει αὐτό τό μυστικό, πού ἡ ἀποκάλυψή του ἔκανε τοὺς ἀγγλοὺς ἐρευνητές τῆς προϊστορίας πού ἄλλοτες εἶχαν τόση αὐτοπεποίθηση, νά βουβαθοῦν γιά ἕνα διάστημα.

Ἡ λατινική λέξη gens, πού τή χρησιμοποιεῖ γενικά ὁ Μόργκαν γι' αὐτή τή συγγενική ἔνωση, προέρχεται ὅπως καί ἡ ἐλληνική λέξη γένος (genos), πού ἔχει τήν ἴδια σημασία, ἀπό τήν κοινή-ἄρια ρίζα gan (στά γερμανικά kan, γιατί σύμφωνα μέ τόν γνωστό κανόνα στή θέση τοῦ ἀριου g πρέπει νά μπεῖ k), πού σημαίνει γεννῶ. Ἡ λατινική λέξη gens, ἡ ἐλληνική γένος, ἡ σανσκριτικῆ τζάνας, ἡ γοθθική (σύμφωνα μέ τόν πιό πάνω κανόνα) kunni, ἡ ἀρχαιονορδική καί ἀγγλοσαξωνική kun, ἡ ἐγγλέζικη kinn καί ἡ μεσογερμανική künne σημαίνουν ὅλες γένος, καταγωγή. Ἡ λέξη ὁμως gens στά λατινικά καί γένος στά ἐλλη-

νικά, χρησιμοποιείται ειδικά για τή συγγενική εκείνη ένωση πού περιφανεύεται ότι έχει κοινή καταγωγή, (έδω από κοινό προπάτορα, και πού συνδέεται σέ μιά ξεχωριστή κοινότητα μέ όρισμένους κοινωνικούς και θρησκευτικούς θεσμούς, σέ μιά κοινότητα, πού παρ' όλα αυτά ή καταγωγή και ή φύση της έμεναν ως τώρα σκοτεινές για όλους τούς ιστορικούς μας.

Έίδαμε κιόλας πίο πάνω, στην πουναλουανή, οικογένεια ποιά είναι ή σύνθεσι ενός γένους στην αρχική του μορφή. Αποτελείται από όλα τά πρόσωπα, πού μέ τόν πουναλουανό γάμο και σύμφωνα μέ τίς παραστάσεις πού επικρατούν σ' αὐτέν αναγκαστικά, αποτελούν τούς αναγνωρισμένους απόγονους μιάς όρισμένης μοναδικής προμήτορας, τής ιδρύτριας τοῦ γένους. Έπειδή στή μορφή αὐτή τής οίκογένειας ή πατρότητα είναι άβέβαιη. Ίσχυε: μόνο ή γυναικεία γενεαλογική γραμμή. Έπειδή οί αδερφοί δέν επιτρέπεται νά παντρεύονται τίς αδερφές τους, μά μονάχα γυναίκες άλλης καταγωγής, τά παιδιά πού προέρχονται: από αὐτές τίς ξένες γυναίκες βρίσκονται, σύμφωνα μέ τό μητρικό δίκαιο, έξω από τό γένος. Μένουν λοιπόν μονάχα οί απόγονοι τών θυγατέρων κάθε γενιάς μέσα στά πλαίσια τής συγγενικής ένωσης. Οί απόγονοι τών γιῶν περνούν στά γένη τών μητέρων τους. Τί γίνεται τώρα αὐτή ή αίματοσυγγενική ομάδα μέλις συκροηθεί σάν ξεχωριστή ομάδα άπέναντι σέ άλλες παρόμοιες ομάδες μέσα στή φυλή;

Σάν κλασική μορφή τοῦ αρχικού γένους παίρνει ο Μόργκαν τό γένος τών Ίροκέζων, ειδικά τής φυλῆς τών σενέκα. Η φυλή αὐτή έχει οχτώ γένη, μέ όνόματα ζώων: 1) λύκος, 2) αρκούδα, 3) χελώνα, 4) κάστρος, 5) έλάφι, 6) μπεκάτσα, 7) ψαροφάγος, 8) γεράκι. Σέ κάθε γένος επικρατεί ή παρακάτω συνηθεια:

1) Έκλέγει τόν σαχέμ του (προστάμενο σέ καιρό ειρήνης) και τόν αρχηγό (πολέμαρχό) τής. (ο) σαχέμ πρέπει νά εκλέγεται από τό ίδιο τέ γένος και τό αξίωμά του είναι κληρονομικό μέσα στο γένος, μέ τήν έννοια τι: έπρεπε άμέσως νά αναπληρωθεί όταν έμενε κενό. (ο) πολέμαρχος μπορούσε νά εκλέγεται και έξω από τό γένος και κάποτε νά λείπει κι όλότελα. Σαχέμ δέν εκλεγόταν ποτέ ο γιός τοῦ προηγούμενου σαχέμ, γιατί στους Ίροκέζους επικρατούσε τό μητρικό δίκαιο, ο γιός συνεπώς άνήκε σέ άλλο γένος, εκλεγόταν όμως συχνά ο αδερφός του, ή ο γιός τής αδερφῆς του. Στίς εκλογές ψήφιζαν όλοι, άν-

τρεις και γυναίκες. Τήν εκλογή, έπρεπε όμως να τήν επικυρώσουν τα όποιοιπα έφτά γένη, και τότε μονάχα εγκατάστασαν πανηγυρικά τόν εκλεγμένο και μάλιστα τόν έγνατάσταινε στέ αξίωμα του τό κοινό συμβούλιο όλέκληρης τής έμπεποδίας τών ιροκέζων. 'Η σημασία αύτου του γεγονότος ήά φανεί άργότερα. 'Η έξουσία του σαχέμ μέσα στέ γένες ήταν πατρική, καθαρά ήθιγής φύσης. Μέσα καταναγκασμου δέν ειχε. Παράλληλα, χάρη στέ αξίωμα του, ήταν μέλος του συμβουλίου τής φυλής τών σενέκα, καθώς και του έμοσπονδιακού συμβουλίου όλων τών ιροκέζων. 'Ο πολέμαρχος μονάχα σέ πολεμικές εκστρατείες μπορούσε να διατάζει κάπως.

2) 'Τό γένος όταν θέλει καθαιρεί τόν σαχέμ και τόν πολέμαρχο. Κι αυτό πάλι γίνεται από τούς άντρες και τίς γυναίκες μαζί. Οί καθαιρεμένοι είναι ύστερα άπ' αυτό άπλοι πολεμιστές όπως και οί άλλοι, ιδιώτες. 'Επίσης και τό συμβούλιο τής φυλής μπορεί να παύει τούς σαχέμ άκόμα και παρ' τή ήέλιξη του γένους.

3) Κανένα μέλος του γένους δέν επιτρέπεται να παντρεύεται μέσα στέ γένος. Αυτός είναι ο βασικός κανόνας του γένους, ο δεσμός πού τό συγκρατεί. Είναι ή άρνητική έκφραση τής πολύ θετικής συγγένειας αίματος, πού μένον αύτή κάνει τά άτομα πού περιλαμβάνονται σ' αυτό να γίνονται γένος. Μέ τήν ανακάλυψη αυτού του άπλου γεγονότος άποκάλυψε ο Μόργκαν για πρώτη φορά τή φύση του γένους. Πόσο λίγο κατανοήσαν πριν τό γένος, τό άποδείχνουν οί προηγούμενες εκθέσεις για τούς άγριους και τούς βάρβαρους, όπου χωρίς να έχουν κατανοήσει και χωρίς να ξεχωρίζουν τή μιά από τήν άλλη τίς ειάρφορες ένώσεις πού αποτελούν τό σύστημα του γένους, ανακάτναν τή φυλή, τό κλάν, τό θούμ (thum), κτλ. και κάποτε λέγαν γι' αυτά οτι: ο γάμος άπαγορεύεται μέσα σέ μιά τέτια ένωση. 'Ετσι λοιπόν δημιουργήθηκε τό άπελπιστικό εκείνο μπέρδεμα, όπου μπόρσε να εμφανιστεί ο κύριος Μάκ Λέναν σάν Ναπολέοντας και να βάλει τάξη μέ τό άπέφθεγμα: "Όλες οί φυλές μοιράζονται: σέ φυλές πού μέσα τους άπαγορεύεται ο γάμος (έξωγαμικές) και σέ φυλές πού μέσα τους επιτρέπεται ο γάμος (ένδογαμικές). Κι αφού πιά μπέρδεψε όλότελα τήν όπόθεση, μπόρσε να επιδοθεί στίς βαθυστόχαστες έρευνες, ποιά από τίς δύο άνωστές αυτές κατηγορίες του είναι ή πιο παλιά: ή έξωγαμία ή ένδογαμία. Μέ τήν ανακάλυψη του γένους πού στηρίζεται στήν αίματοσυγγένεια και μέ τήν άπαγόρευση του γάμου ανάμεσα στέ μέλη του

έξαιτίας αὐτῆς τῆς συγγένειας, πέφτει ἀπό μονάχη τῆς αὐτῆ ἢ ἀνοησία. Ἐίναι αὐτονόητο ἔτι στή βαθμίδα ὅπου βρισκομε τοὺς ἱροκέζους, τηρεῖται ἀπαράβατα ἡ ἀπαγόρευση τοῦ γάμου μέσα στό γένος.

4) Ἡ περιουσία ὄσων πέθαιναν μεταβιβαζόταν στά ὑπόλοιπα μέλη τοῦ γένους, ἔπρεπε νά μείνει στό γένος. Παίρνοντας ὑπέσφη ὅτι τά ἀντικείμενα πούμποροῦσε νά ἀφήσει ἓνας ἱροκέζος ἦταν ἀσήμαντα, τήν κληρονομιά του τῆ μοιράζονταν οἱ στενότεροι συγγενεῖς του μέσα στό γένος. Ἐάν πέθαινε ἄντρας, τήν κληρονομιά του τῆ μοιράζονταν οἱ ὁμομήτριοι ἀδερφοί του καί οἱ ὁμομήτριες ἀδερφές του καί ὁ ἀδερφός τῆς μητέρας. Ἐάν πέθαινε γυναίκα, τά παιδιὰ τῆς καί οἱ ὁμομήτριες ἀδερφές τῆς, ὄχι ὁμως οἱ ἀδερφοί τῆς. Ἐκρίβως γι' αὐτό δέμποροῦσε ὁ ἄντρας καί ἡ γυναίκα νά κληρονομοῦν ὁ ἓνας τόν ἄλλο, οὔτε τά παιδιὰ τόν πατέρα.

5) Οἱ σὺντροφοί τοῦ γένους ἦταν ὑποχρεωμένοι νά βοηθᾶνε καί νά προστατεύουν ὁ ἓνας τόν ἄλλο, καί κυρίως νά βοηθᾶνε στήν ἐκδίκηση γιά προσβολή ἀπό ξένους. Τό ἄτομο στηριζόταν γιά τήν ἀσφάλειά του στήν προστασία τοῦ γένους, καίμποροῦσε νά στηρίζεται σ' αὐτήν. Ὅποιος τό πρόσβαλλε, πρόσβαλλε ὄλο τό γένος. Ἐπό δῶ, ἀπό τοὺς δεσμούς αἵματος τοῦ γένους, ξεπήδησε ἡ ὑποχρέωση τῆς αἱματηρῆς ἐκδίκησης, πού τήν ἀναγνώριζαν ἀπόλυτα οἱ ἱροκέζοι. Ὅταν ἓνας ξένος σκοτώανε ἓνα σὺντροφο τοῦ γένους, ὄλο τό γένος τοῦ σκοτωμένου ἦταν ὑποχρεωμένο νά ἐκδικηθεῖ μέ αἷμα. Πρῶτα δοκίμαζαν τῆ μεσολάβηση. Τό γένος τοῦ φονιά συνερχόταν σέ συμβούλιο καί ἔκανε προτάσεις εἰρηνικοῦ συμβιβασμοῦ στό συμβούλιο τοῦ γένους τοῦ σκοτωμένου. Τίς περισσότερες φορές ἐκφράζανε τῆ λύπη τους καί προσέφεραν ἀξιόλογα δῶρα. Ἐάν γίνονταν δεχτά, ἡ ὑπόθεση εἶχε λήξει. Σέ διαφορετικῆ περίπτωση, τό προσβλημένο γένος ὄριζε ἓναν ἡ περισσότερους ἐκδικητές, πού ἦταν ὑποχρεωμένοι νά κυνηγήσουν καί νά σκοτώσουν τό φονιά. Ὅταν γινόταν αὐτό, τό γένος τοῦ σκοτωμένου δέν εἶχε δικαίωμα νά παραπενοθεῖ, ἡ ὑπόθεση εἶχε ταχτοποιηθεῖ.

6) Τό γένος ἔχει ὀρισμένα ὄνόματα ἡ σεῖρές ὀνομάτων πού μέσα σ' ὄλη τῆ φυλή μονάχα αὐτό ἔχει τό δικαίωμα νά τά χρησιμοποιεῖ, ἔτσι πού τό ὄνομα τοῦ καθενός δείχνει ταυτόχρονα σέ ποῖο γένος ἀνήκει. Μέ τό ὄνομα τοῦ γένους συνδέονται ἀδιάσπαστα καί δικαίωματα τοῦ γένους.

7) Τό γένος μπορεί νά υιοθετεί ξένους καί έτσι νά τούς δεχτεί σ' ὄλη τή φυλή. Τούς αἰχμαλώτους πολέμου, πού δέν τούς σκότωναν, τούς υιοθετοῦσαν σ' ἓνα γένος καί έτσι γίνονταν μέλη τῆς φυλῆς τῶν σενέκα καί ἀποχοτοῦσαν πλέρια δικαιώματα γένους καί φυλῆς. Ἡ υιοθέτηση γινόταν μέ αἵτηση διάφορων μελῶν τοῦ γένους, μέ αἵτηση ἀντρῶν πού ἔπαρναν τόν ξένο σάν ἀδερφό ἢ ἀδερφή, ἢ μέ αἵτηση γυναικῶν πού τόν ἔπαρναν γιά παιδί τους. Γιά νά ἐπικυρωθεῖ μιά τέτια υιοθέτηση χρειαζόταν ἡ πανηγυρική εἰσοδοχή στό γένος. Συχνά, ξανασυνάμωναν ἔτσι μερικά γένη, πού εἶχαν ἀδυνατίσει ἐξαιρετικά, μέ μαζική υιοθέτηση ἀπό ἄλλο γένος καί μέ τή συγκατάθεση τοῦ γένους αὐτοῦ. Στούς ἱροκέζους ἡ πανηγυρική εἰσοδοχή στο γένος γινόταν σέ δημόσια συνεδρίαση τοῦ συμβουλίου τῆς φυλῆς, πού ἔπαρνε ἔτσι χαρκατήρα πραγματικῆς θρησκευτικῆς τελετῆς.

8) Εἶναι δύσκολο ν' ἀποδείξουμε ὅτι στή Ἰνδιανικά γένη γίνονταν εἰδικῆς θρησκευτικῆς γιορτές. Μά σά θρησκευτικῆς τελετῆς τῶν Ἰνδιάνων συνδέονταν λίγο ἢ πολύ μέ τά γένη. Στίς ἑξι θρησκευτικῆς γιορτές πού εἶχαν οἱ ἱροκέζοι τό χρένο, οἱ σαγέμ καί οἱ πολέμαρχοι τοῦ κάθε γένους, ἀπό το ἴδιο τους τό ζῆλωμα, συνυπολογίζονταν στούς «φύλακες τῆς πίστης» (Glau-denshüter) καί ἐτελοῦσαν ἱερατικά χρέη.

9) Τό γένος εἶχε κοινό τόπο ταφῆς. Οἱ ἱροκέζοι τῆς Πολιτείας τῆς Νέας Ἰόρκης εἶχαν τέτιο κοινό τόπο ταφῆς, τώρα ὅμως πού στριμώχνονται ἀπ' ἕλες τίς μεριές ἀπό τούς λευκοῦς, δέν ἔχουν πιά. Σέ ἄλλους Ἰνδιάνους ὑπάρχει ἀκόμα. Ἔτσι, οἱ τουσαρόρα, πού συγγενεῦουν πολύ μέ τούς ἱροκέζους, ἀν καί εἶναι χριστιανοί, ἔχουν μιά ὀρισμένη σειρά γιά κάθε γένος στό νεκροταφεῖο, ἔτσι πού ἐνῶ ἡ μητέρα θάβεται στήν ἴδια σειρά μέ τά παιδιά, δέ γίνεται τό ἴδιο μέ τόν πατέρα. Ἐπίσης στούς ἱροκέζους ὄλο τό γένος τοῦ πεθαμένου πηγαίνει στήν κηδεῖα, φροντίζει γιά τόν τάφο, τούς ἐπικήδειους λόγους κλπ.

10) Τό γένος ἔχει ἓνα συμβούλιο, τή δημοκρατική συνέλευση ὄλων τῶν ἐνήλικων ἀντρῶν καί γυναικῶν τοῦ γένους, ὅπου ὄλοι ἔχουν τό ἴδιο δικαίωμα ψήφου. Τό συμβούλιο αὐτό ἐξέλεγε καί καθαιροῦσε τούς σαγέμ καί τούς πολέμαρχους, καθώς καί τούς ὑπόλοιπους «φύλακες τῆς πίστης». Ἀποφάσιζε γιά τήν ἀποζημίωση (Wergeld), ἢ γιά τήν αἱματηρή ἐκδίκηση γιά τά μέλη τοῦ γένους πού σκοτώθηκαν. Ἰσοθετοῦσε ξένους στό γένος. Κοντολογίς, ἦταν ἡ κυρίαρχη ἐξουσία στό γένος.

Αυτές ήταν οι αρμοδιότητες ενός τυπικού ινδιάνικου γένους. «Όλα τὰ μέλη του είναι ἐλεύθεροι ἄνθρωποι, ὑποχρεωμένοι νὰ προστατεύουν ὁ ἕνας τὴν ἐλευθερία τοῦ ἄλλου. Ἴσοι στά ἀτομικά τους δικαιώματα—οὔτε οἱ σαχέμ, οὔτε οἱ πολέμαρχοι διεκδικοῦν πρωτεία. Ἀποτελοῦν μιὰ ἀδερφότητα, συνδεμένη μὲ δεσμούς αἵματος. Ἐλευθερία, ἰσότητα, ἀδερφότητα, ἂν καὶ δὲν εἶχαν ποτέ διατυπωθεῖ, ἦταν οἱ βασικὲς ἀρχές τοῦ γένους, καὶ τοῦτο πάλι ἦταν ἡ μονάδα ὀλόκληρου κοινωνικοῦ συστήματος, ἡ βάση τῆς ὀργανωμένης ινδιάνικης κοινωνίας. Αυτό ἐξηγεῖ τὸ ἀδάμαστο αἰσθημα ἀνεξαρτησίας καὶ τὴν προσωπικὴ ἀξιοπρέπεια στοὺς τρόπους, πού ὁ καθένας τ' ἀναγνωρίζει στοὺς ἰνδιάνους».

Τὸν καιρὸ πού ἀνακαλύφθηκε ἡ Ἀμερική, οἱ ινδιάνοι ὄλης τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς ἦταν ὀργανωμένοι σὲ γένη σύμφωνα μὲ τὸ μητριαρχικὸ σύστημα. Μονάχα σὲ μερικές φυλές, ὅπως στὴ φυλὴ τῶν ντακότα, εἶχαν ξεπέσει τὰ γένη, καὶ σὲ μερικές ἄλλες, ὅπως στὶς φυλές ὀτζιμπβα καὶ ὀμάχα, ἦταν ὀργανωμένα σύμφωνα μὲ τὸ πατρικὸ δίκαιο.

Σὲ πάρα πολλές ινδιάνικες φυλές, πού εἶχαν περισσότερα ἀπὸ πέντε ἢ ἕξι γένη, βρισκομε ἀπὸ τρία ἢ τέσσερα γένη ἐνωμένα σὲ εἰδικὴ ὀμάδα, πού ὁ Μόργκαν τὴν ὀνομάζει φρατρία (φρατρία = ἀδερφότητα), μεταφράζοντας πιστὰ τὸ ινδιάνικο ὄνομα μὲ τὸ ἀντίστοιχο ἑλληνικόν. Ἔτσι, οἱ σενέκα ἔχουν δύο φρατρίες, ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὰ γένη 1-4, ἡ δευτέρα τὰ γένη 5-8. Ἡ ἀκριβέστερη ἔρευνα δείχνει ὅτι αὐτές οἱ φρατρίες ἀποτελοῦν κυρίως τὰ ἀρχικά γένη, ὅπου μοιράζονταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἢ φυλὴ, γιατί μὲ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ γάμου μέσα ὑπὸ γένος ἔπρεπε ἀναγκαστικὰ κάθε φυλὴ νὰ περιλαμβάνει τουλάχιστο δύο γένη γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἔχει αὐτοτέλεια. Στὸ βαθμὸ πού πλήθαινε ἡ φυλὴ κάθε γένος χωρίζε ξανά σὲ δύο ἢ περισσότερα γένη πού στὸ ἕξις τὸ καθένα ἐμφανίζεται ὡς ξεχωριστό γένος, ἐνῶ τὸ ἀρχικόν γένος, πού περιλαμβάνει ὄλα τὰ γένη-κόρες, ἐξακολουθεῖ νὰ ὀπάρχει ὡς φρατρία. Στούς σενέκα καὶ στοὺς περισσότερους ἄλλους ἰνδιάνους, τὰ γένη τῆς μιᾶς φρατρίας εἶναι γένη-ἀδέρφια ἐνῶ τὰ γένη τῶν ἄλλων φρατριῶν εἶναι γένη-ξεδέρφια, ὀνομασίες πού στὸ ἀμερικάνικο σύστημα συγγένειας, ὅπως εἶδαμε, ἔχουν μιὰ πολὺ πραγματικὴ καὶ ἐκφραστικὴ ἔννοια. Ἀρχικά ὁ σενέκα δὲ μποροῦσε νὰ παντρευτεῖ οὔτε μέσα στὴ φρατρία του, ὅμως αὐτὴ ἡ συνήθεια ἔχει πάψει ἀπὸ καιρὸ καὶ περιορίστηκε ἀπὸ γένος.

Σύμφωνα με την παράδοση των σενέκα ή άρκουδα και τό έλάφι είναι τά δυό άρχικά γένη άπ' όπου διακλαδίζονταν τά άλλα. Ήταν αυτός ό νέος θεσμός ειχε πιά ριζώσει, τροποποιόταν ανάλογα μέ τις ανάγκες. Όταν έσβηγαν γένη μιάς φρατρίας μετάθεταν κάποτε γιά νά τά συμπληρώσουν όλόκληρα γένη από άλλες φρατρίες στή φρατρία αυτή. Γι' αυτό βρίσκουμε σέ διάφορες φυλές όμώνυμα γένη διαφορετικά καταταγμένα στίς φρατρίες.

Οί λειτουργίες της φρατρίας στους ίροκέζους είναι έν μέρει κοινωνικές, έν μέρει θρησκευτικές. 1) Τή μπάλα τήν παίζουν οί φρατρίες μεταξύ τους, ή κάθε μιά στέλνει τούς καλύτερους της παίχτες, οί υπόλοιποι παρακολουθούν σάν θεατές, ή κάθε φρατρία κάθεται χώρια και στοιχηματίζουν μεταξύ τους γιά τή νίκη των δικών τους. 2) Στο συμβούλιο της φυλής οί σαχέμ και οί πολέμαρχοι κάθε φρατρίας κάθονται μαζί, ή μιά ομάδα αντίκρου στήν άλλη, ή κάθε όμιλητής μιλά στούς αντίπροσώπους κάθε φρατρίας σάν σέ ξεχωριστό σώμα. 3) Άν γινόταν κανένας φόνος στή φυλή κι ό φονιάς κι ό σκοτωμένος δέν άνηκαν στήν ίδια φρατρία, τό προσβλημένο γένος έκανε συχνά έκκληση, στά γένη-άδέρφια. Αυτά καλοῦσαν τό συμβούλιο της φρατρίας και άπευθύνονταν στήν άλλη φρατρία σά σύνολο, γιά νά συγκαλέσει και αυτή τό συμβούλιο της γιά νά διευθετηθεί τό ζήτημα. Έδώ λοιπόν έμφανίζεται πάλι ή φρατρία σάν άρχικό γένος και μέ μεγαλύτερη πιθανότητα επιτυχίας από τό πιο αδύνατο ξεχωριστό γένος, πού είναι παιδί της. 4) Όταν πέθαιναν ξακουστοί άνθρωποι, αναλάβαινε ή αντίθετη φρατρία τή φροντίδα της ταφής και των νεκρώσιμων τελετών, ένώ ή φρατρία τοῦ πεθαμένου ακολουθοῦσε πενθώντας. Όταν πέθαινε ένας σαχέμ, ή αντίθετη φρατρία άνάγγελλε στό όμοσπονδιακό συμβούλιο των ίροκέζων ότι μένει κενή, ή θέση. 5) Στήν έκλογή τοῦ σαχέμ έμπαινε πάλι στή μέση τό συμβούλιο της φρατρίας. Νομιζόταν άρκετά αυτονόητο ότι τά γένη-άδέρφια θά επικύρωναν τήν έκλογή, τά γένη όμως των άλλων φρατριών μπορούσαν νά κάνουν ένσταση. Στήν περίπτωση αυτή συνερχόταν τό συμβούλιο αυτής της φρατρίας, κι αν έβρισκε τήν ένσταση βάσιμη, ή έκλογή άκυρωνόταν. 6) Άλλοτε οί ίροκέζοι είχαν ειδικά θρησκευτικά μυστήρια, πού οί λευκοί τά λέγαν *medicine lodges*¹. Τά μυστήρια αυτά τελούνταν στούς σενέκα από δυό θρησκευτικές έταιρίες, μέ κανονική μύηση γιά τά

¹ Συγκεντρώσεις κομπογιαννιτών. (Σημ. Σόντ.)

νά μέλη. Σέ καθεμιά ἀπό τίς δύο φρατρίες ἀναλογοῦσε μιά ἀπ' αὐτές τίς ἑταιρίες. 7) Ἄν, ὅπως εἶναι σχεδόν βέβαιο, τὰ τέσσερα lipages (γένη), πού τόν καιρό τῆς κατάκτησης, κατοικοῦσαν τὰ τέσσερα τέταρτα τῆς Τλασκάλα ἦταν τέσσερις φρατρίες, αὐτό ἀποδείχνει ὅτι οἱ φρατρίες, ὅπως στούς Ἕλληνες καί σέ παρόμοιες συγγενικές ἐνώσεις στούς γερμανούς, θεωροῦνταν καί στρατιωτικές μονάδες. Αὐτά τὰ τέσσερα lipages πῆγαιναν εἰς τή μάχη τό καθένα σάν ξεχωριστή ομάδα, μέ δική του στολή καί λάβρο καί μέ δικό της ἀρχηγό.

Ἔτσι, ὅπως πολλά γένη ἀποτελοῦν μιά φρατρία, ἔτσι, στήν κλασική μορφή τῆς ὀργάνωσης τῶν γενῶν, πολλές φρατρίες ἀποτελοῦν μιά φυλή. Σέ κάμποσες περιπτώσεις, στίς πολύ ἀδυνατισμένες φυλές λείπει τό ἐνδιάμεσο μέλος, ἡ φρατρία. Τί χαρακτηρίζει λοιπόν μιά φυλή Ἰνδιάνων στήν Ἀμερική;

1) Ὅτι ἔχει δική της περιοχή καί δικό της ὄνομα. Κάθε φυλή, ἐκτός ἀπό τόν τόπο τῆς πραγματικῆς τῆς ἐγκατάστασης, εἶχε ἀκόμα στήν κατοχή της καί μιά σημαντική περιοχή γιά κυνήγι καί ψάρεμα. Πέρα ἀπ' αὐτά βρισκοταν μιά πλατιά οὐδέτερη λουρίδα γῆς, πού ἔφτανε ὡς τήν περιοχή τῆς ἄλλης φυλῆς καί πού σέ γλωσσικά συγγενικές φυλές ἦταν μικρή ἐνῶ ἦταν μεγάλη σέ γλωσσικά μή συγγενικές φυλές. Ἡ ζώνη αὐτή ἀντιστοιχεῖ μέ τό συνοριακό δάσος τῶν γερμανῶν, μέ τήν ἔρημο πού οἱ σουηβοί τοῦ Καίσαρα δημιουργοῦν γύρω ἀπό τήν περιοχή τους, μέ τό isarnholt (δανικά jarnved, limes Danicus) ἀνάμεσα στούς δανούς καί τοὺς γερμανούς, μέ τό σαξωνικό δάσος (Sachsenwald) καί τό Hranibor (σλαβικά: προστατευτικό δάσος)—ἀπ' ὅπου πῆρε τ' ὄνομά του τό Μπράντεμπουργκ—ἀνάμεσα στούς γερμανούς καί τοὺς σλάβους Ἡ περιοχή πού χωριζόταν ἔτσι μέ ἀβέβια σύνορα, ἦταν κοινή χώρα τῆς φυλῆς, πού τήν ἀναγνώριζαν γιά τέττα οἱ γειτονικές φυλές καί πού ἡ φυλή τήν ὑπεράσπιζε ἀπό ἐπιθέσεις. Ἡ ἀβεβαιότητα τῶν συνόρων ἔγινε μειονεχτική κυρίως μόνον ὅταν ὁ πληθυσμός εἶχε αὐξήσει πολύ. Τά ὄνοματα τῶν φυλῶν τίς περισσότερες φορές φαίνεται νά γοῦν δημιουργηθεῖ στήν τύχη καί δέν διαλέχτηκαν σκόπιμα. Μέ τόν καιρό συνέβαινε συχνά οἱ γειτονικές φυλές νά χαρακτηρίζουν μιά φυλή μέ ἄλλο ὄνομα ἀπὸ τό ὄνομα πού χρησιμοποιοῦσε ἡ ἑαυτή. Ἔτσι, στούς γερμανούς τό πρῶτο τους ἱστορικό γενικό ὄνομα: γερμανοί (Germanen) τοὺς τέδοσαν οἱ κέλτες.

2) Ὅτι ἔχει εἰδική διάλεχτο, πού ἀποτελεῖ χαρακτηρι-

στικό μόνον αὐτῆς τῆς φυλῆς. Στὴν πραγματικότητά φυλὴ καὶ διάλεχτος συνυπάρχουν οὐσιαστικά. Ἀκόμα ὡς τὰ τελευταία στὴν Ἀμερικὴ σχηματίζονταν φυλές καὶ διάλεχτοι μὲ τὴ διάσπαση, καὶ εἶναι: ἀμφίβολο ἂν ἀκόμα καὶ τώρα ἔχει σταματήσει αὐτο ὀλοτσλα. Ὅπου δύο ἀξονατισμένες φυλές ἔχουν συγχωνευεῖ σέ μιά, μπορεῖ σὴν ἐξαίρεση, στὴν ἴδια φυλὴ νὰ μιλοῦνται δύο στενά συγγενικές διάλεχτοι. Ὁ μέσος ἔρος τῆς δύναμης τῶν ἀμερικανικῶν φυλῶν εἶναι λιγότερο ἀπὲ 2 000 άτομα. Ὁ τσεροκέζο: ὡστόσο εἶναι κάπου 26.000—εἶναι: ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς Ἰνδιάνων στίς Ἐνωμένες Πολιτεῖες πού μιλοῦν τὴν ἴδια διάλεχτο.

3) Ὅτι ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐγκατασταθῆ: πανηγυρικά στὸ ἀξίωμα τους τούς σαχέμ καὶ τούς πολέμαρχους πού ἐκλεξανε τὰ γένη.

4) Τὸ δικαίωμα νὰ τούς καθαιρεῖ ξανὶ, ἀκόμα καὶ παρὰ τὴ θέληση τοῦ γένους τους. Ἐπειδὴ οἱ σαχέμ καὶ οἱ πολέμαρχοι: εἶναι: μέλη τοῦ συμβουλίου τῆς φυλῆς, αὐτὰ τὰ δικαιώματα τῆς φυλῆς ἀπέναντί τους ἐξηγοῦνταν ἀπὸ μόνα τους. Ἐκεῖ ὅπου εἶχε σχηματιστεῖ μιά ἑμοσπονδία φυλῶν καὶ τὸ οὐνολο τῶν φυλῶν ἀντιπροσωπεύταν σ' ἓνα ἑμοσπονδιακὸ συμβούλιο, τὰ παραπάνω δικαιώματα περνοῦσαν στὸ συμβούλιο αὐτὸ.

5) Ὅτι ἔχει κοινές θρησκευτικές παραστάσεις (μυθολογία) καὶ θρησκευτικές τελετές. «Ὁ Ἰνδιάνοι: ἴταν θρησκευτικὸς λαὸς μὲ τὸ δικὸ τους βάρβαρο τρόπο». Ἡ μυθολογία τους ἐστὶν ἔχει ἀκόμα καθέλου μελετηθεῖ κριτικά. Φαντάζονται: κίελας τίς θρησκευτικές τους παραστάσεις—κάθε λογῆς πνεύματα—νὰ παίρνουν ἀνθρώπινη μορφή, ἢ κατώτερη ζῶμας εαθμίδια τῆς βαρβαρότητας ὅπου βρίσκονταν δὲ γνωρίζει ἀκόμα εἰκονικὸς παραστάσεις, τὰ λεγόμενα εἰδωλα. Πρόκειται γιὰ μιά λατρεία τῆς φύσης καὶ τῶν στοιχείων πού ἐξελίσσεται: πρὸς τὴν πολυθεία. Οἱ διάφορες φυλές εἶχαν τίς ταχτικὲς τους γιορτές μὲ ὀρισμένες μορφές λατρείας, κυρίως χορὸ καὶ παιχνίδια. Ὁ χορὸς προπάντων ἦταν οὐσιαστικὸ στοιχεῖο ὄλων τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν. Κάθε φυλὴ ἔκανε χωριστὰ τίς τελετές τῆς.

6) Ἐχεῖ ἓνα συμβούλιο τῆς φυλῆς γιὰ τίς κοινές ὑποθέσεις. Τὸ ἀποτελοῦσαν ὄλο: οἱ σαχέμ καὶ οἱ πολέμαρχοι τῶν ξεχωριστῶν γενῶν πού ἦταν οἱ πραγματικοὶ ἐκπρόσωποι τῶν γενῶν, γιὰτὶ ἦταν σὲ κάθε στιγμὴ ἀνακλητοί. Τὸ συμβούλιο συζητοῦσε δημόσια, περιτριγυρισμένο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς φυλῆς, πού εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ μιλοῦν καὶ αὐτὰ καὶ ν' ἀκούγεται ἢ ἀποψή τους.

Τό συμβούλιο αποφάσιζε. Κατά κανόνα άκουγαν τόν κάθε παρόντα όταν ζητούσε τό λόγο, και οι γυναίκες επίσης μπορούσαν νά διατυπώσουν τήν άποφή τους μέσω ενός όμιλητή, τής έκλογής τους. Στούς Ιροκέζους ή τελική άπόφαση έπρεπε νά παρθεί όμόφωνα όπως συνέβαινε και για πολλές άποφάσεις γερμανικών άγροτικών κοινοτήτων (Markgemeinden). Τό συμβούλιο τής φυλής άσχολιόταν κυρίως μέ τή ρύθμιση τών σχέσεων μέ ξένες φυλές. Δεχόταν πρεσβευτές και έστελνε πρεσβευτές, κήρυχνε τόν πόλεμο και εκλείνει ειρήνη. "Όταν γινόταν πόλεμος, πολεμοῦσαν κυρίως έθελοντές. Κατ' άρχή θεωρούσαν ότι κάθε φυλή βρισκόταν σέ κατάσταση πολέμου μέ κάθε άλλη, πού δέν είχε κλείσει μαζί τής ρητό σύμφωνο ειρήνης. Πολεμικές έκστρατείες ενάντια σέ τέτοιους έχθρους οργανώνονταν κυρίως από μονωμένους διακεκριμένους πολεμιστές. "Όργανωναν έναν πολεμικό χορό και όποιος χέρρευε μαζί τους δήλωνε έτσι συμμετοχή στήν εκστρατεία. "Η φάλαγγα σχηματιζόταν άμέσως και ξεκινούσε. Τό ίδιο και ή άμυνα τής περιοχής τής φυλής πού δεχόταν τήν επίθεση γινόταν κυρίως από έθελοντές. Τό ξεκίνημα και ή επιστροφή τέτων φαλάγγων διναν πάντα άφορμή για δημόσιες τελετές. Δέ χρειαζόταν έγκριση του συμβουλίου τής φυλής για τέτιες εκστρατείες, ούτε τή ζητούσαν, ούτε τό συμβούλιο τήν έδινε. Είναι άκριβώς ανάλογες μέ τίς ιδιωτικές πολεμικές εκστρατείες τών γερμανικών άκολουθιών (Cefolgschaften), όπως μäs τίς περιγράφει ό Τάκιτος, μονάχα πού στούς γερμανούς οι άκολουθίες έχουν κιόλας πάρει μονιμότερο χαρακτήρα, άποτελούν σταθερά πυρήνα πού οργανώνεται κιόλας σέ καιρό ειρήνης και πού σέ περίπτωση πολέμου συγκεντρώνονται γύρω του οι υπόλοιποι έθελοντές. Αυτές οι πολεμικές φάλαγγες σπάνια είχαν μεγάλη αριθμητική δύναμη. Οι πιό σημαντικές εκστρατείες τών Ινδιάνων και σέ μεγάλες άποστάσεις άκόμα, γίνονταν από άσήμενες πολεμικές δυνάμεις. "Όταν μαζεύονταν για μιά μεγάλη επιχείρηση πολλές τέτιες άκολουθίες, ή καθεμιά όπάκουε μονάχα σφό δικό της άρχηγό. "Η ένότητα του σχεδίου εκστρατείας εξασφαλιζόταν κουτσά-στραβά από ένα συμβούλιο αυτών τών άρχηγών. Είναι ό τρόπος πολέμου τών άλαμάνων στόν "Ανω Ρήνο, τόν τέταρτο αιώνα, όπως μäs τόν περιγράφει ό "Αμμιανός Μαρκελλίνος.

7) Σέ μερικές φυλές βρισκουμε έναν άνώτατο άρχηγό, πού οι άρμοδιότητές του όμως είναι πολύ περιορισμένες. Είναι ένας

από τούς σαχέμ πού, στίς περιπτώσεις πού απαιτούν γρήγορη ενέργεια, οφείλει νά παίρνει πρυσωρινά μέτρα ὡς τήν ὥρα πού θά μπορέσει νά συνέλθει τό συμβούλιο καί ν' ἀποφασίζει ὀριστικά. Πρόκειται ἐδῶ γιά μιᾶ ἀδύναμη ἀπαρχή ἑνός ὄργανου μέ ἐκτελεστική ἐξουσία πού τίς περισσότερες φορές ἔμεινε ἀκαρπο στήν πιό πέρα ἐξέλιξη. Ἡ ἐκτελεστική, ἐξουσία, στίς πιό πολλές περιπτώσεις, ἄν ὄχι παντοῦ, ἐξελιχθῆκε ὅπως θά εἶδουμε μᾶλλον ἀπό τόν ἀνώτατο στρατιωτικό ἀρχηγό.

Ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν Ἰνδιάνων τῆς Ἀμερικῆς δέν ξεπέρασε τή φάση τῆς ἐνωσῆς τους σέ φυλές. Συγκροτημένοι σέ μικρές ἀριθμητικά φυλές, πού χωρίζονταν μεταξὺ του μέ πλατιές συνοριακές ζώνες καί πού ἀδυνατίζαν ἀπό αἰώνιους πολέμους, κατείχαν μέ λίγους ἀνθρώπους τεράστια περιοχή. Συμμαχίες ἀνάμεσα σέ συγγενικές φυλές σχηματίζονται ἐδῶ καί ἀπό στιγμιαίες ἀνάγκες καί διαλύονταν μαζί μέ τήν αἰτία τους. Ὅμως σέ ὀρισμένες περιοχές ἀρχικά συγγενικές φυλές πού εἶχαν διασπαστεί, ἐνώθησαν ξανά σέ μόνιμες ὀμοσπονδίες καί ἔτσι ἔκαναν τό πρῶτο βῆμα πρὸς τό σχηματισμὸ ἔθνῶν. Στίς ἠνωμένες Πολιτεῖες ῥησκοῦμε τήν πιό ἐξελιγμένη μορφή μιᾶς τέτιας ὀμοσπονδίας στούς ἱροκέζους. Ξεκινώντας ἀπό τούς ἀρχικούς τόπους διαμενῆς τους δυτικά ἀπό τό Μισσισιππύ, ὅπου πιθανόν νά ἀποτελοῦσαν ἕναν κλάδο τῆς μεγάλης οἰκογένειας τῶν ντακότα, ἐγκαταστάθηκαν ὕστερα ἀπό μακρινή πορεία στή σημερινή Πολιτεία τῆς Νέας Ἰόρκης, χωρισμένοι σέ πέντε φυλές: σενέκα, καγιούγκα, ὄνοντάγκα, ὀνείντα καί μοχάκ. Ἰούσαν ἀπό το ψάρεμα, τό κυνήγι καί ἀπό μιᾶ πρωτόγονη κηπουρική, κατοικοῦσαν σέ χωριά πού τά προστάττει συνήθως ἕνας φράχτης ἀπό πασσάλους. Ποτέ δέν ξεπέρασε ἡ δύναμή τους τίς 20.000 ἄτομα, εἶχαν καί στίς πέντε φυλές μιᾶ σειρά κοινά γένη, μιλοῦσαν σενά συγγενικές διαλέχτους τῆς ἰδίας γλώσσας καί κατείχαν μιᾶ συνεχῆ, περιοχή πού ἦταν μοιρασμένη στίς πέντε φυλές. Καί ἐπειδὴ ἡ περιοχή αὐτή, εἶχε νεοκαταχτηθεῖ ἦταν φυσικό νά συνηθίσουν νά συσπειρωθοῦν αὐτές οἱ φυλές ἐναντία στίς φυλές πού ἐτόπισαν. Τό ἀργότερο στίς ἀρχές τοῦ XV αἰῶνα ἡ συνένωση αὐτή, ἐξελιχθῆκε σέ ἀληθινὴ «αἰώνια συμμαχία», σέ μιᾶ ὀμοσπονδία πού, μέ τό αἶσθημα τῆς νέας τῆς δυνάμεις, ἀπόχτησε ἀμέσως ἐπιθετικὸ χαρακτήρα καί στόν κολοφῶνα τῆς δυνάμει τῆς, κατά τό 1675, εἶχε καταχτήσει μεγάλες λουριδές γῆς γύρω τῆς καί εἶτε εἶχε διώξει τούς κατοίκους τους, εἶτε τούς εἶχε κάνει φόρου ὑποτελεῖς. Ἡ ὀμοσπονδία τῶν ἱροκέζων

μάς δείχνει τήν πιά προοδευμένη κοινωνική ὀργάνωση πού κατάφεραν νά φτάσουν οἱ Ἰνδιάνοι, πού δέν ξεπέρασαν τήν κατώτερη εαθμιδα τῆς βαρβαρότητας (ἑηλ. ἐκτός ἀπό τούς μεξικανούς, τούς νεομεξικανούς καί τούς περουβιανούς). Οἱ βασικοί κανονισμοί τῆς ὁμοσπονδίας ἦταν οἱ παρακάτω:

1) Αἰώνια συμμαχία τῶν πέντε αἱματοσυγγενικῶν φυλῶν πάνω στή βάση τῆς πλήρους ἰσότητος καί αὐτοτέλειας σέ ὅλες τίς ἐσωτερικές ὑποθέσεις τῆς φυλῆς. Αὐτή ἡ αἱματοσυγγένεια ἀποτελοῦσε τήν ἀληθινή βάση τῆς ὁμοσπονδίας. Ἀπό τίς πέντε φυλές, τρεῖς λέγονταν πατρικές φυλές καί ἦταν ἀδερφές μεταξύ τους. Οἱ ἄλλες ἑυό λέγονταν φυλές-γιοί καί ἦταν μεταξύ τους ἐπίσης ἀδερφικές φυλές. Τρία γένη—τά ἀρχαιότερα—ἀντιπροσωπεύονταν ἀκόμα ζωντανά καί στίς πέντε φυλές, ἄλλα τρία σέ τρεῖς φυλές. Τά μέλη τοῦ καθενός ἀπ' αὐτά τά γένη ἦταν ἀδέρφια μεταξύ τους μέσα καί στίς πέντε φυλές. Ἡ κοινή γλώσσα, μέ διαφορές μόνο στή διάλεχτο, ἦταν ἑκφραση καί ἀπόδειξη τῆς κοινῆς καταγωγῆς.

2) Τό ὄργανο τῆς ὁμοσπονδίας ἦταν ἕνα ὁμοσπονδιακό συμβούλιο ἀπό 50 σαχέμ, πού ὄλοι τους ἦταν ἴσοι σέ βαθμό καί ὑπέλιψη. Τό συμβούλιο αὐτό ἀποφάσιζε ὀριστικά γιά ὅλα τά ζητήματα τῆς ὁμοσπονδίας.

3) Οἱ 50 αὐτοί σαχέμ ὅταν ἰδρύθηκε ἡ ὁμοσπονδία εἶχαν μοιραστεῖ στίς φυλές καί στά γένη σάν φορεῖς νέων ἀξιομάτων πού δημιουργήθηκαν ἐπίτηδες γιά τούς σκοπούς τῆς ὁμοσπονδίας. Κάθε φορά πού ἔμενε κενή μία θέση, τά ἐνδιαφερόμενα γένη ἐκλέγανε ἄλλους καί μποροῦσαν σέ κάθε στιγμή νά τούς καθαιροῦν. Τό δικαίωμα ὅμως τῆς ἐγκατάστασης στό ἀξίωμα τους ἀνήκε στό ὁμοσπονδιακό συμβούλιο.

4) Αὐτοί οἱ ὁμοσπονδιακοί σαχέμ ἦταν ἐπίσης σαχέμ στίς δικές τους φυλές, καί εἶχαν ἔδρα καί ψήφο στό συμβούλιο τῆς φυλῆς.

5) Ὅλες οἱ ἀποφάσεις τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ συμβουλίου ἔπρεπε νά παίρνονται ὁμόφωνα.

6) Ἡ ψηφοφορία γινόταν κατά φυλές, ἔτσι πού κάθε φυλή, καί σέ κάθε φυλή ὅλα τά μέλη τοῦ συμβουλίου, ἔπρεπε νά συμφωνοῦν γιά νά παρθεῖ μία ἑγκυρη ἀπόφαση.

7) Τό καθένα ἀπό τά πέντε συμβούλια τῶν φυλῶν μποροῦσε νά συγκαλεῖ τό ὁμοσπονδιακό συμβούλιο, πού εἰς μποροῦσε ὅμως νά συκληθεῖ μέ δική του πρωτοβουλία.

8) Οι συνεδριάσεις γίνονταν μπροστά στο συγκεντρωμένο λαό, κάθε ἱροκέζος μπορούσε νά πάρει τό λόγο. Ἀποφάσιζε ὁμως μόνο τό συμβούλιο.

9) Ἡ ὁμοσπονδία δέν εἶχε προσωπική κορυφή, δέν εἶχε ἀρχηγό τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας.

10) Ἀντίθετα, εἶχε δυό ἀνώτατους πολεμικούς ἀρχηγούς, μέ ἴσες ἀρμοδιότητες καί ἴση ἐξουσία (οἱ δυό «βασιλεῖς» τῶν σπαρτιανῶν, οἱ δυό ὑπατοι στή Ρώμη).

Αὐτή ἦταν ἡ κοινωνική συγκρότηση ἔπου ἐξῆσαν οἱ ἱροκέζοι πάνω ἀπό τετρακόσια χρόνια καί ἐξακολουθοῦν νά ζοῦν ἀκόμα. Τήν περιέγραφα λεπτομερειακά σύμφωνα μέ τήν Μόργκαν, γιατί ἐδῶ ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά μελετήσουμε τήν ὀργάνωση μιᾶς κοινωνίας πού δέν ξέρει ἀκόμα τό κράτος. Τό κράτος προϋποθέτει μίαν ἰδιαίτερη ἐθνομία ἐξουσία, χωρισμένη ἀπό τό σύνολο αὐτῶν πού τό ἀποτελοῦν μόνιμα, καί ὁ Μάουερ, πού μέ ἀλάθευτο ἔνστιχτο ἀναγνωρίζει τή γερμανική κοινοτική συγκρότηση (Μαϊκverfassung) σάν ἓνα καθαρά κοινωνικό θεσμό πού διαφέρει οὐσιαστικά ἀπό τό κράτος, ἔστω κι ἂν ὁ θεσμός αὐτός στό μεγαλύτερό του μέρος ἀποτελεῖ ἀργότερα τή βῆση τοῦ κράτους— ὁ Μάουερ λοιπόν ἐξετάζει σ' ὅλα του τά ἔργα πῶς ἀναπτύχθηκε σιγά-σιγά ἡ ἐθνομία ἐξουσία μέσα καί δίπλα ἀπό τήν ἀρχική ὀργάνωση τῶν μάρκ (ἀγροτικῶν κοινοτήτων), τῶν χωριῶν, τῶν μεγάλων ἀγροτικῶν χτημάτων (Höfe) καί τῶν πολεων. Βλέπουμε στούς βορειοαμερικανούς ἰνδιάνους πῶς μιά ἀρχικά ἐνιαία φυλή ἀπλώνεται σιγά-σιγά σέ μιά τεράστια ἡπειρο, πῶς οἱ φυλές μέ τή διάσπασή τους γίνονται λαοί, γίνονται δηλ. ὁλόκληρες ὁμάδες ἀπό φυλές, πῶς ἀλλάζουν οἱ γλῶσσες, ὥσπου ὄχι μόνο γίνονται ἀκατανήγτες ἡ μιά στήν ἄλλη, μέ ἀκόμα γάνουν σχεδόν κάθε ἴχνος ἀπό τήν ἀρχική ἐνότητα. Πῶς, παράλληλα, μέσα στίς φυλές τά ξεχωριστά γένη διασποῦνται σέ περισσότερα, πῶς τά παλιά γένη-μητέρες διατηροῦνται σάν φρατρῖες, ἐνώ μένουν ἴδια τά ὄνεματα αὐτῶν τῶν παλιῶν γενῶν σέ ἀπομακρυσμένες καί ἀπό πολύ καιρό χωρισμένες φυλές— ὁ Λύκος καί ἡ Ἀρκούδα εἶναι ἀκόμα ὄνεματα γενῶν γιά τήν πλειοψηφία τῶν ἰνδιάνικων φυλῶν. Καί γιά ὅλες αὐτές ταιριάζει γενικά ἡ συγκρότηση πού περιγράψαμε πιο πάνω—μονάχα πού πολλές φυλές δέν κατάφεραν νά φτάσουν ὡς τήν ὁμοσπονδία συγγενικῶν φυλῶν.

Βλέπουμε ὁμως ἐπίσης ὅτι, ἂν πάρουμε τό γένος σάν δο-

σμένη ρασιική κοινωνική μονάδα, ἔλτ, ἡ συγκρότηση τῶν γενῶν, τῶν φρατρῶν καὶ τῶν φυλῶν ἀναπτύσσει· αὐτῇ τῇ μονάδα μέ ἐπιταχτική σχεδόν ἀναγκαιότητα καὶ φυσικότητα. Κα οἱ τρεῖς αὐτές ομάδες ἀποτελοῦν διαφορετικές βαθμίδες τῆς αἵματοσυγγένειας, ἡ καθεμίά εἶναι κλεισμένη στέν ἑαυτοῦ καὶ ρυθμίζει τὰ δικά της ζήτηματα, ὅμως ἡ καθεμίά συμπληρώνει· ἐπίσης τὴν ἄλλη. Καὶ ὁ κύκλος τῶν ὑποθέσεων πού ἀνήκουν στή δικαιοδοσία τους περιλαμβάνει· τὸ σύνολο τῶν δημόσιων ὑποθέσεων τοῦ ἀνθρώπου πού βρίσκεται· στήν κατώτερη βαθμίδα τῆς βαρβαρότητας. Ἐκεῖ λοιπόν πού ὁ ἕνα λαὸς βρίσκεται τὸ γένος σάν κοινωνική μονάδα, πρέπει νά φάχουμε ἐπίσης γιά μιάν ὁργάνωση τῆς φυλῆς παρόμοια μ' αὐτήν πού περιγράψαμε ἐδῶ. Κα ἔπου ὑπάρχουν ἀρκετές πηγές, ὅπως στοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς ῥωμαίους, ὅχι· μονάχα θά τῇ βροῦμε, μά καὶ θά πειστοῦμε ὅτι καὶ στίς περιπτώσεις πού λείπουν οἱ πηγές, ἡ σύγκριση μέ τὸ ἀμερικάνικο κοινωνικὸ σύστημα μᾶς βοηθᾷ νά βγοῦμε ἀπὸ τίς δυσκολότερες ἀμφιβολίες καὶ νά λύσουμε τὰ δυσκολότερα αἰνίγματα.

Κα εἶνα· μιὰ θαυμάσια ὁργάνωση, παρ' ὅλη τὴν παιδικὴ της ἀπλοότητα, αὐτὸ τὸ καθεστῶς τῶν γενῶν! Χωρὶς στρατιῶτες, χωρὶς χωροφύλακες καὶ ἀστυνομικούς, χωρὶς ἀρχόντους, βασιλᾶδες, διοικητές, νομάρχες καὶ δικαστές, χωρὶς φυλακές, χωρὶς εἰλες, ἔλα τραβοῦν τὸν κανονικὸ τους δρόμο. Κάθε φιλονικία καὶ διαφωνία κρῖνονται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐνδιαφερομένων, ἀπὸ τὸ γένος ἢ, τῇ φυλῇ, ἢ ἀπὸ τὰ ξεχωριστὰ γένη μεταξὺ τους, καὶ μονάχα σάν ἔσχατο μέσο, πού ἐφαρμόζεται σπάνια, καταφεύγουν στήν αἵματηρὴ ἐκδίκηση, πού ἡ δικὴ μας θανατική ποινὴ ἀποτελεῖ μονάχα τὴν πολιτισμένη της μορφή μαζί μέ ὅλα τὰ πλεονεχτήματα καὶ τὰ μειονεχτήματα τοῦ πολιτισμοῦ. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν πολὺ περισσότερες κοινές ὑποθέσεις ἀπὸ τώρα—τὸ νοικοκυριὸ εἶναι κοινὸ καὶ κομμουνιστικὸ, γιά μιὰ σειρά οἰκογένειες ἢ γῆ, εἶνα· ἰδιοκτησία τῆς φυλῆς, μονάχα τὰ περιβόλκια ἀνήκουν προσωρινά στὰ νοικοκυριά—δέ χρειάζεται· ὡστόσο οὔτε ἴχνος ἀπὸ τὸ δικὸ μας τὸ φουσκωμένο καὶ πολύπλοκο διοικητικὸ μηχανισμό. Ὅλα τὰ ζητήματα τὰ ἀποφασίζουν οἱ ἴδιοι οἱ ἐνδιαφερόμενοι, καὶ στίς περιπτώσεις περιπτώσεις ἢ συνθήματα τῶν αἰῶνων τάχει κίελας ἔλα ρυθμίσει. Φτωχοὶ καὶ ἄπορο· δέ μποροῦν νά ὑπάρχουν—τὸ κομμουνιστικὸ νοικοκυριὸ καὶ τὸ γένος ξέρουν τίς ὑποχρεώσεις τους ἀπέ-

ναντι στους γέροντες, τους αρρώστους και τους ανάπηρους πολέμου. Όλοι είναι ίσοι και ελεύθεροι—μαζί και οι γυναίκες. Δέν υπάρχει ακόμα τόπος για δούλους, ούτε κατά κανένα για τήν υποδούλωση ξένων φυλών. Όταν στά 1651 οι Ιροκέζοι είχαν νικήσει τους Ξις και τό «ουδέτερο Έθνος», τους πρότειναν νά μπουν σάν ισότιμα μέλη τήν ὁμοσπονδία. Μόνο ὅταν οἱ ἠττημένοι ἀρνήθηκαν νά τό δεχτοῦν αὐτό, τους διώξαν ἀπό τήν περιοχή τους. Καί τί ἄντρες και γυναίκες γεννά μιά τέτλια κοινωνία, τό μαρτυράει ὁ θαυμασμός ὄλων τῶν λευκῶν πού συναναστράφηκαν μέ ἰνδιάνους πού δέν είχαν ακόμα δ:α-φθαρεί, γιά τήν ἀτομική ἀξ:οπρέπεια, τήν εὐθύτητα, τή δύναμη τοῦ χαρακτήρα και τήν παλικαριά αὐτῶν τῶν βαρβάρων.

Παραδείγματα παλικαριάς εἶδαμε τώρα τελευταία στήν Ἀφρική. Οἱ κάφροι τῆς χώρας τῶν ζουλού πρὶν ἀπό λίγα χρόνια, καθώς και οἱ νουβίο: πρὶν ἀπό λίγους μήνες¹—και ὅτις δυό φυλές δέν ἔχουν ακόμα εξαφανιστεῖ οἱ θεσμοὶ τῶν γενῶν—ἔκαναν ὅ,τι δέ μπουρεῖ νά κάνει κανένας εὐρωπαϊκός στρατός. Ὅπλισμένοι μονάχα μέ λόγχες και ἀκόντια, χωρίς πυροβόλα ὄπλα, προχωροῦσαν μέσα ἀπό βροχή σφαίρες τῶν πυροβόλων ὄπλων τοῦ ἀγγλικοῦ πεζικοῦ—πού θεωρεῖται τό πρῶτο στέν κόσμο σέ πυκνή παράταξη μάχης—προχώρησαν ὡς τίς λόγχες, τό ἔφεραν σέ ἀταξία και τό ἀνάντησαν κάμποσες φορές παρά τήν κολοσσιαία ἀνισότητα στά ὄπλα, και παρά τό ὅτι δέν ἔχουν καθόλου στρατιωτική θητεία και δέν ξέρουν τί θά πούν γυμνάσια. Πόσο ἀντέχουν και τί μπουροῦν νά κάνουν οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ τό ἀποδείχνει τό παράπονο τῶν ἀγγλων, ὅτι ἕνας κάφρος μέσα σέ 24 ὥρες μπουρεῖ νά διατρέξει μεγαλύτερη ἀπόσταση και γρηγορότερα ἀπό ἕνα ἄλογο—«κι ὁ μικρότερος μῆς τους ξεχωρίζει, σκληρός και ἀτσαλένιος, σάν νεῦρο καμτσικιού», λέει ἕνας ἀγγλος ζωγράφος.

Τέτιοι ἦταν οἱ ἄνθρωποι και ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία πρὶν γίνει ὁ χωρισμός σέ διάφορες τάξεις. Κι ὅταν συγκρίνουμε τή θέση τους μέ τή θέση τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τῶν σημερινῶν πολιτισμένων ἀνθρώπων, θά δοῦμε ὅτι εἶναι τεράστια ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό σημερινό προλετάριο και μικροαγρότη και στο παλιό εὐλεύθερο μέλος τοῦ γένους.

¹ Ἐννεπὶ τους πολέμους πού ἔκαναν οἱ ἄγγλοι ἐναντία στοὺς ἀφρικανούς τῆς χώρας τῶν ζουλού τό 1879 και στοὺς νουβίους τό 1883. (Σημ. Σόντκ.)

Αυτή είναι ἡ μιὰ πλευρά. Ἐς μὴν ξεχνάμε ὅμως ὅτι αὐτὴ ἡ ὀργάνωση ἦταν προορισμένη νὰ σβίσει. Δὲν ξεπερνοῦσε τὴ φυλὴ. Ἡ ὁμοσπονδία τῶν φυλῶν σημειώνει κιόλας τὴν ἀρχὴ τῆς ὑπόσκαψῆς της, ὅπως θὰ τὸ δοῦμε καὶ ὅπως ἐκφράστηκε κιόλας στὶς προσπάθειες τῶν ἱεροκέλων νὰ ὑποδουλώσουν ἄλλες φυλές. Ὅ,τι ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴ φυλὴ, ἦταν ἔξω ἀπὸ τὸ δίκαιο. Ὅπου δὲν ὑπῆρχε ρητὸ σύμφωνο εἰρήνης, ἐπικρατοῦσε πόλεμος ἀνάμεσα στὶς φυλές, καὶ ὁ πόλεμος γινόταν μὲ τὴν ὠμότητα πού ξεχωρίζε: τὸν ἀνθρώπο ἀπὸ τὰ ἄλλα ζῶα καὶ πού μόλις ἀργότερα μαλάκωσε μὲ τὴν ἐπίδραση ὕλικῶν συμφερόντων. Τὸ σύστημα τῶν γενῶν στήν ἀνθρώπινον φύσιν, ὅπως τὸ εἶδαμε στήν Ἀμερικὴ, προϋποθέτει μιὰ ἐξαιρετικὰ ἀνεξέλικτη παραγωγή, καὶ ἐπομένως ἕναν ἐξαιρετικὰ ἀραιὸ πληθυσμὸ πάνω σὲ μεγάλῃ ἔκτασι. Ἐπομένως προϋποθέτει καὶ τὴν σχεδὸν ὀλοκληρωτικὴ ὀπισθοστάσι τοῦ ἀνθρώπου στήν ἐξωτερικὴ φύσιν πού ὀρθωνόταν ξένη καὶ ἀκατανόητη ἀπέναντι του, πράγμα πού ἀντικαθρεφτιζέται στὶς παιδιακτικὰς θερησκευτικὰς παραστάσεις του. Ἡ φυλὴ ἔμεινε τὸ σύνολο γιὰ τὸν ἀνθρώπο, τόσο γιὰ τὸν ξένο, ἀπὸ ἄλλῃ φυλῆ, ὅσο καὶ γιὰ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ του: ἡ φυλὴ, τὸ γένος καὶ οἱ θεομοὶ τους ἦταν ἱερά καὶ ἀπαραβίαστα, ἦταν μιὰ δοσμένη ἀπὸ τὴ φύσιν ἀνώτερη δύναμη πού τὸ ἄτομο τῆς ἔμεινε ἀπόλυτα ὑποταγμένο στὰ αἰσθήματα, στὴ οκείφην καὶ τὴ δράσιν του. Ὅσο ἐπιβλητικοὶ καὶ ἂν μᾶς φαίνονται οἱ ἄνθρωποι αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, τόσο εἶναι ἀπαράλλαχτοι: ὁ ἕνας μὲ τὸν ἄλλο, κρέμονται ἀκόμα, ὅπως λέει ὁ Μάρξ, ἀπὸ τὸν ὀμφάλιο λωρὸ τῆς πρωτόγονης κοινότητος. Ἡ ἐξουσία αὐτῆς τῆς πρωτόγονης κοινότητος ἔπρεπε νὰ σπάσει—καὶ ἔσπασε. Μὰ ἔσπασε ἀπὸ ἐπιδράσεις πού ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μᾶς φαίνονταν σὰν ξεπεσμέες καὶ ἀμσρτωλὴ πτώσι ἀπὸ τὸ ἄπλό ἰθι:κὸ ὕψος τῆς παλιᾶς κοινωνίας τῶν γενῶν. Τὴν καινούργια, πολιτισμένη ταξικὴ κοινωνία τὴν ἐγκαινάζουν τὰ πικὰ ποταπά συμφέροντα, ἡ χυδαία ἀπληστία, ἡ ὀμὴ φιληθονία, ἡ βρωμερὴ τσιγκουνία. ἡ ἐγωιστικὴ καταλήσσιση τῆς κοινῆς ἰδιοκτησίας. Τὰ πικὰ ἄθλια μέσα—ἡ κλεψία, ἡ βία, ἡ ὑποδουλοτητα, ἡ προδοσία—ὑποσκάπτουν τὴν παλιὰ ἀταξικὴ κοινωνία τῶν γενῶν καὶ ὀδιγοῦν στήν πτώσιν της. Καὶ ἡ ἴδια ἡ νέα κοινωνία στὰ 2.500 γρένια τῆς ὑπαρξῆς της δὲν ἴταν ποτὲ τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἀνάπτυξι μιᾶς μικρῆς μειοψηφίας σὲ βίρος τῆς ἐκμεταλλεύμενης καὶ καταπιεζ'μενης μεγάλης πλειοψηφίας καὶ εἶναι: τέτλια καὶ σήμερα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλῃ φορὰ.

IV

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΓΕΝΟΣ

Οί Έλληνες, όπως και οί πελαγοί και άλλοι φυλετικά συγγενικοί τους λαοί, από τούς προϊστορικούς κώλας χρόνους ήταν οργανωμένοι μέ τήν ίδια οργανική σειρά όπως και οί άμερικάνοι: γένος, φρατρία, φυλή, όμοσπονδία φυλών. Η φρατρία μπορούσε και νά λείπει, όπως στους δωριείς, ή όμοσπονδία τών φυλών μπορούσε νά μήν έχει άκόμα διαμορφωθεί παντού, μά σέ όλες τίς περιπτώσεις τό γένος ήταν ή μονάδα. Τόν καιρό πού οί Έλληνες μπαίνουν στήν ιστορία, βρίσκονται στό κατώφλι τού πολιτισμού. Άνάμεσα σ' αυτούς και στίς άμερικάνικες φυλές, πού αναφέραμε πύ άνω, βρίσκονται σχεδόν δύο όλόκληρες περιόδους εξέλιξης, περιόδους κατά τίς όποιες οί Έλληνες τής ήρωϊκής έποχής προηγοΰνταν από τούς Ιροκέζους. Γι' αυτό, τό γένος τών έλλήνων δέν είναι καθόλου πιά τό άρχαϊκό γένος τών Ιροκέζων, ή σφραγίδα τού όμαδικού γάμου άρχίζει αίσθητά νά σβήνει. Τό μητρικό δικαιο έκανε τόπο στό πατρικό δικαιο. Έτσι ό άτομικός πλοΰτος, πού γεννιόταν, άνοιγε τό πρώτο ρήγμα στό καθεστώς τών γενών. Τό δεύτερο ρήγμα ήταν ή φυσική συνέπεια τού πρώτου: έπειδή ύστερα από τήν είσαγωγή τού πατρικού δικαίου ή περιουσία μίας πλούσιας κληρονομου θά περνούσε μέ τό γάμο στόν άντρα τής, δηλ. σέ άλλο γένος, σπάσανε τό θεμέλιο κάθε δικαίου τών γενών, κι όχι μονάχα επέτρεψαν, μά επέβαλαν στήν περίπτωση αυτή, τό κορίτσι νά παντρεύεται μέσα στό γένος, για νά μείνει ή περιουσία σ' αυτό.

Κατά τήν ελληνική ιστορία τού Γκρέτ τό άθηναϊκό γένος συκρατιόταν:

1) Μέ τίς κοινές θρησκευτικές τελετές και μέ τό άποκλειστικό δικαίωμα τών Ισρέων νά έκτελοΰν τίς τελετές τής λατρείας πρós τιμήν ενός όρισμένου θεοΰ, τού όποτιθέμενου ίδρυτή τού γένους. Για τήν ιδιότητά του αυτή δίνανε στό θεό ένα ειδικό όνομα.

2) Μέ τόν κοινό τόπο ταφής (ούγκρινε «Εδβουλιδη» τού Δημοσθέντ).

3) Μέ τό άμοβατο δικαίωμα κληρονομιάς.

4) Μέ τήν άμοιβία ύποχρέωση βοήθειας, προστασίας και όποστήριξης σέ περίπτωση βίας.

5) Σέ όρισμένες περιπτώσεις, μέ τό άμοιβαίο δικαίωμα και τήν άμοιβαία όποχρέωση γάμου μέσα στό πλαίσιο τοῦ γένους, ιδίως όταν πρόκειται γιά όρφανές κόρες ή γιά κόρες μέ κληρονομιά.

6) Μέ τήν κατοχή, τουλάχιστο σέ όρισμένες περιπτώσεις, κοινής ιδιοκτησίας μέ ιδιαίτερο άρχοντα (προεστό) και θησαυροφύλακα.

Υστερα κάμποσα γένη ένώθησαν στή φρατρία, όμως μέ λιγότερο στενοῦς δεσμούς. Ωστόσο και δῶ βρίσκουμε, όπως στό γένος, άμοιβαία δικαιώματα και καθήκοντα, ιδίως τήν κοινή έκτέλεση ορισμένων θρησκευτικῶν τελετῶν και τό δικαίωμα τῆς καταδίωξης, όταν σκότωναν κανένα μέλος τῆς φρατρίας (φράτορα). Όλες οἱ φρατρίες μιάς φυλῆς εἶχαν πάλι κοινές ιεροτελεστίες πού επαναλαμβάνονταν κανονικά κι όπου τό προβάδισμα τό εἶχε ένα φυλοζασιλεύς (προιστάμενος τῆς φυλῆς) πού εκλεγόταν από τούς εὐγενεῖς (εὐπατρίδες).

Αὐτά λέει ο Γκρότ. Κι ο Μάρξ προσθέτει: «Όμως και μέσα από τό έλληνικό γένος προβάλλει ξεκάθαρα ο άγριος (λχ. ο Ιροκέζος)». Και μπορούμε νά τόν δοῦμε καθαρότερα, μόλις έρευνησοῦμε λίγο πῶς πέρα.

Στό έλληνικό γένος έχοῦμε δηλ. ακόμα :

7) Τήν καταγωγή σύμφωνα μέ τό πατρικό δίκαιο.

8) Τήν άπαγόρευση τοῦ γάμου μέσα στό γένος, εκτός από τίς περιπτώσεις γάμου μέ γυναίκες πού έχουν κληρονομιά. Αὐτή ή εξαίρεση και τό γεγονός ότι τή διατυπώνουν σάν νόμο, άποδειχνει τήν ισχύ τοῦ παλιού κανόνα. Αὐτό βγαίνει επίσης και από τό γενικό κανόνα ότι μέ τό γάμο ή γυναίκα άπαρνιόταν τίς θρησκευτικές τελετές τοῦ γένους τῆς και περνούσε στίς θρησκευτικές τελετές τοῦ άντρα τῆς, αφού καταγραφόταν στή φρατρία του. Σύμφωνα μέ αὐτά και μέ ένα περίφημο χωρίο τοῦ Δικταίρχου, ο γάμος έξω από τό γένος ήταν κανόνας, και ο Μπέκερ στό «Χαρικλή» παραδέχεται άπερίφραστα ότι δέν επιτρεπόταν σέ κανένα νά παντρευτεῖ μέσα στό δικό του γένος.

9) Τό δικαίωμα τῆς υιοθέτησης στό γένος. Γινόταν μέ υιοθέτηση από μιά οικογένεια, αλλά μέ τήν επλήρωση δημόσιων διατυπώσεων και μονάχα σ' εξαίρετικές περιπτώσεις.

10) Τό δικαίωμα νά εκλέγονται και νά καθαιρούνται οί άρχηγοί. Ότι κάθε γένος εἶχε τόν άρχοντά του, αὐτό τό ξέρουμε, ότι όμως τό αξίωμα ήταν κληρονομικό σέ όρισμένες οἰ-

χογένειες, αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται πούθενά. Ἐπιθέτουμε πάντα ὅτι ὡς τὸ τέλος τῆς βαρβαρότητας δὲν ὑπῆρχε αὐστηρὴ κληρονομικότητα, πού εἶναι ὀλέτελα ἀσυμβίβαστη, μὲ τὴς συνθήκες πού ἐπικρατοῦσαν στὸ γένος, ἔπου πλοῦσοι: καὶ φτωχοὶ εἶχαν ἀπολύτως ἴσα δικαιώματα.

Ὅχι μονάχα ὁ Ἰκρότ, μὰ καὶ ὁ Λίμπορ, ὁ Λίμσεν καὶ ὄλοι οἱ ἄλλοι ἱστοριογράφοι τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος σκόνταψαν στὸ γένος. Ὅσο σωστά κι ἂν σημείωναν πολλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ του, ἔβλεπαν ὁμως πάντα σ' αὐτὸ μιὰν ὁμάδα ἀπὸ οἰκογενεῖες, καὶ δὲ μίπρεσαν ἔτσι νὰ καταλάβουν τὴ φύσι, καὶ τὴν καταγωγὴν τοῦ γένους. Στὸ καθεστῶς τοῦ γένους ἡ οἰκογενεῖα ἔδεν ἦταν ποτὲ καὶ δὲ μποροῦσε νὰ εἶναι: ὀργανωτικὴ μονάδα, γιατί ὁ ἄντρας καὶ ἡ γυναίκα ἀναγκαστικὰ ἀνῆκαν σὲ εὐὸ διαφορετικὰ γένη. Τὸ γένος ἐμπαινε ὀλόκληρο στὴ φρατρὰ καὶ ἡ φρατρία στὴ φυλὴ. Ἡ οἰκογενεῖα ἀνῆκε ἡ μισὴ στὸ γένος τοῦ ἄντρα καὶ ἡ μισή, στὸ γένος τῆς γυναίκας. Καὶ τὸ κράτος ἐπίσης δὲν ἀναγνωρίζει στὸ δημόσιο δίκαιο τὴν οἰκογενεῖα. Ἡ οἰκογενεῖα ὀπάρχει ὡς τὰ σήμερα μονάχα γιὰ τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο. Κι ὁμως ὅλη ἡ ὡς τώρα ἱστοριογραφία μας ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν παράλογη προῦπθεση πού ἐγινε ἀπαρῆβαστη ἰδιαίτερα τὸ ΧVΙΙΙ αἰῶνα—ὅτι ἡ μονογαμικὴ ἀτομικὴ οἰκογενεῖα, πού εἶναι ἀμφίβολο ἂν εἶναι ἀρχαιότερη ἀπὸ τὸν πελτιτισμὸ, ἦταν ὁ χρυσταλικὸς πυρήνας. πού γύρω του δημιουργήθησαν οἰγά-οἰγά ἡ κοινωνία καὶ τὸ κράτος.

«Ἐχομε νὰ παρατηρήσουμε ἀκόμα στὸν κύριο Ἰκρότ—προσέτε: ὁ Μάρξ—ὅτι: παρ' ἔτι οἱ ἔλληνες ἀνάγουν τὰ γένη τους στὴ μυθολογία, ὡστόσο τὰ γένη αὐτὰ εἶναι ἀρχαιότερα ἀπὸ τὴ μυθολογία μὲ τοὺς θεοὺς κα. τοὺς ἡμίθεοὺς τῆς, πού τὴ δημιουργήσαν οἱ Ἰδιοί».

Ὁ Μόργκαν ἀναφέρει κατὰ προτίμηση τὸν Ἰκρότ, γιατί εἶναι ἕνας ἐπιφανὴς κι ἔμωσ πάνω ἀπὸ κάθε ὑποψία μάρτυρας. Ἀφηγεῖται ἀκόμα ὅτι κάθε ἀθηναϊκὸ γένος εἶχε ἕνα ὄνομα πού τὸ παρήγαγαν ἀπὸ τὸν ὑποτιθέμενο ἰδρυτὴν του, ἔτι: γενικὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Σόλωνα, κι ἀκόμα κι ὕστερα ἀπὸ τὸν Σόλωνα, ὅταν δὲν ὑπῆρχε διαθήκη, τὴν περιουσία τοῦ πεθαμένου τὴν κληρονομοῦσαν τὰ μέλη τοῦ γένους (γεννητες), γα! ὅτι: σὲ περιπτώση φόνου πρῶτα οἱ συγγενεῖς, ὕστερα τὰ μέλη τοῦ γένους γαὶ τέλος τὰ μέλη τῆς φρατρίας τοῦ σκοτωμένου εἶχαν τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθῆκον νὰ διώξουν δικαστικὰ τὸν ἐγκληματία:

«Όλα δσα ἀκούμε γιά τούς ἀρχαιότατους ἀθηναϊκούς νόμους στερρίζονται στό χωρισμό σέ γένη καί φρατρίες».

Ἡ καταγωγή τῶν γενῶν ἀπό κοινούς προγόνους προκάλεσε μεγάλη σπαζοκεφαλιά στους «σοφοὺς φιλισταίους» (Μάρξ). Φυσικά, ἀφοῦ τήν παρασταίνουν γιά καθαρά μυθική, δέ μποροῦν καθόλου νά ἐξηγήσουν τήν ἀνάπτυξη τοῦ γένους ἀπό μιὰ σειρά οικογένειες πού ἀρχικά δέν ἦταν διόλου συγγενικές μεταξύ τους. Καί ὅμως πρέπει νά τό καταφέρουν αὐτό, ἔτσι καί μόνο γιά νά ἐξηγήσουν τήν ὑπαρξη τῶν γενῶν. Ἔτσι λοιπόν κτίζεργουν σέ μιάν ἀπεριπτολογία πού στριφογυρίζει μέσα σέ φαῦλο κύκλο καί πού δέν ξεπερνά τή θέση: Τό γενεαλογικό δέντρο εἶναι βέβαια μῦθος, μά τό γένος εἶναι πραγματικότητα, καί τέλος ὁ Γκρότ—οἱ παρεμβολές εἶναι τοῦ Μάρξ—λέει τά παρακάτω: «Σπάνια μονάχα ἀκούμε νά γίνεται λόγος γι' αὐτό τό γενεαλογικό δέντρο, γιατί μονάχα σέ ὀρισμένες πολύ πανηγυρικές περιπτώσεις τό βγάζουν στή δημοσιότητα. Μά καί τά πιά ἀσημαντα γένη εἶχανε τίς κοινές τους θρησκευτικές τελετές (περίεργο πράγμα, μίστερ Γκρότ!) καί κοινόν ὑπεράνθρωπο ἰδρυτή καί γενεαλογικό δέντρο ἀκριβῶς ὅπως καί τά πιά φημισμένα, (πόσο περίεργο εἶναι κι αὐτό, κύριε Γκρότ, γιά τά πιά ἀσημαντα γένη!) Τό βασικό σχέδιο καί ἡ ἰδεατή βάση (ἀξιότιμο κύριε, ὄχι ἰδεατή μά σαρκική, σά ἀπλά γερμανικά fleischlich!) ἦταν ἴδια σέ ὅλα».

Τήν ἀπάντηση τοῦ Μόργκαν στό ζήτημα αὐτό ὁ Μάρξ τή συνοψίζει: μέ τά παρακάτω λόγια: «Τό αἱματοσυγγενικό σύστημα πού ἀντιστοιχοῦσε στήν πρωτόγονη μορφή τοῦ γένους—καί οἱ Ἕλληνες κάποτε εἶχαν αὐτή τή μορφή ὅπως καί οἱ ἄλλοι θνητοί—ἐξασφάλιζε τή γνώση τῶν συγγενειῶν ὄλων τῶν μελῶ τοῦ γένους μεταξύ τους. Ὅ,τι εἶχε γι' αὐτούς ἀποφασιστική σημασία τό μάθαιναν στήν πράξη ἀπό νήπια. Μέ τή μονογαμική οικογένεια ἐσχάστηκε αὐτό. Τό ὄνομα τοῦ γένους δημιουργήσε ἕνα γενεαλογικό δέντρο πού πλάι του ἦταν ἀσημαντο τό γενεαλογικό δέντρο τῆς ἀτομικής οικογένειας. Ἦσαν λοιπόν αὐτό τό ἕνωμα τῶν γένους ὕφειλε ν' ἀποδείχνη: τό γεγονός τῆς κοινῆς καταγωγῆς τῶν φροῖνων του. Ὅμως τό γενεαλογικό δέντρο τοῦ γένους τραβοῦσε τόσο μακριά πίσω, πού τά μέλη δέ μπορούσαν πιά νά ἀποδείξουν τήν ἀμοιβαία τους πραγματική, συγγένεια, ἐκτός ἀπό ἕνα περισσότερο ἀριθμὸ περιπτώσεων καί ὅτιν ὑπάρχουν νεότεροι κοινοὶ πρόγονοι. Τό ἴδιο τό ὄνομα ἦταν ἀπόδειξη κοινῆς καταγωγῆς καί μάλιστα τελεσίδικη, ἀπόδειξη, ἐκτός ἀπό τίς περιπτώσεις

των υιοθετήσεων. Ἀπεναντίας ἡ οὐρασιτική ἀρνηση κάθε συγγενείας ἀνάμεσα στά μέλη τοῦ γένους ἀπό τόν Ἰκρότ καί τόν Νίμπουρ, πού μετάρτησαν τό γένος σέ καθαρῆ ἐπινόηση καί δημιουργήματα τῆς φαντασίας, εἶναι ἀντάξια „ιδανικῶν“ σοφῶν, δηλ. σοφῶν πούναι κλεισμένοι στούς τέσσερις τοίχους. Ἐπειδή ἡ σύνδεση ἀνάμεσα στίς γενεές, ἰδίως μέ τήν ἐμφάνιση τῆς μονογαμίας, χάθηκε στά δάθη τοῦ παρελθόντος καί ἡ περασμένη, πιά πραγματικότητα ἀντικαθρεπίζεται στή μυθολογική εἰκόνα τῆς φαντασίας, συμπέραναν καί συμπεραίνουν οἱ φιλοσοφικοὶ ἀνθρωπάκτιδες ὅτι τό γενεολογικό δέντρο τῆς φαντασίας δημιούργησε πραγματικά γένη».

Ἡ φρατρία, ὅπως καί στούς ἀμερικανούς. ἦταν ἕνα ἀρχικό γένος-μητέρα χωρισμένο σέ πολλά γένι-κόρες πού τά συνένωνε καί συχνά τά ἀνήγαγε ὅλα σ' ἕναν κοινό γενάρχη. Ἔτσι, κατά τόν Ἰκρότ, «ὅλα τά συνομήλικα μέλη τῆς φρατρίας τοῦ Ἐκαταίου εἶχαν γιά πρόγονο δεκάτου ἔκτου βαθμοῦ τόν ἴδιο θεό». Ὅλα τά γενιὰ αὐτῆς τῆς φρατρίας ἦταν λοιπόν κυριολεκτικά ἀδερφικά γένη. Ἀκόμα καί στόν Ὀμηρο ἡ φρατρία ἐμφανίζεται σάν στρατιωτική μονάδα στό περίφημο σημεῖο ὅπου ὁ Νέστορας συμβουλεύει τόν Ἀγαμέμνονα: «ἰστάταξέ τούς ἀνδρες κατά φυλές καί φρατρίες, ἔτσι πού ἡ φρατρία νά παραστέκει τῆ φρατρία καί ἡ φυλή τῆ φυλή»*. Ἡ φρατρία ἔχει ἀκόμα τό δικαίωμα καί τήν ὑποχρέωση σέ περίπτωση φόνου ἑνός μέλους τῆς φρατρίας νά καταδιώκει τό φονιά, δηλαδή παλιότερα εἶχε καί τήν ὑποχρέωση τῆς αἰματηρῆς ἐκδίκησης. Ἔχει ἐπίσης κοινά ἑσθ' καί κοινές γιορτές, καί γενικά ἡ διαμόρφωση ὅλης τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας ἀπό τήν κληρονομημένη λατρεία τῆς φύσης τῶν ἀρίων, καθοριζόταν κυρίως ἀπό τά γένη καί τίς φραιρίες ὅπου καί τήν ἀσκοῦσαν. Ἡ φρατρία εἶχε ἀκόμα ἕναν ἀρχιγόν (φρατρίαρχο) καί, γιά τόν Ντέ Κουλάντ, ἔκανε συνελεύσεις, ἐπαίρινε ἐσομευτικές ἀποφάσεις καί εἶχε κάποτε δικαιοσύνη καί διοικητική ἐξουσία. Ἀκόμα καί τό κατοπινό κράτος, πού ἀγνοοῦσε τά γένη, ἀφησε στή φρατρία ὀρισμένα ὀνημόσια λειτουργήματα.

Ἡ φυλή ἀποτελεῖται ἀπό κάμποσες συγγενικές φρατρίες. Στήν Ἀττική ὑπῆρχαν τέσσερις φυλές μέ τρεῖς φρατρίες ἡ κα-

* «Κρίν' ἀνδρας κατα φύλα, κατα φρήτρας, Ἀγίμμενον, ὡς φρήτρι φρήτρησιν ἀρήγη, φύλα δέ φύλοισι.
Ὀμήρου, Ἰλιάδα, Β', στίχοι 362, 363. (Σημ. Μετ.)

θεμά, κι ή κάθε φρατρία είχε τριάντα γένη. Αυτός ό άκριβολογημένος καθορισμός των ομάδων προϋποθέτει συνειδητή, σχεδιασμένη, επέμβαση στην αυθόρμητα γεννημένη συγκρότηση. Για τό πώς, τότε και γιατί έγινε αυτή ή επέμβαση, σωμαίνει ή ελληνική ιστορία, γι' αυτό τό πράγμα οι ίδιοι οι έλληνες διατήρησαν αναμνήσεις μονάχα μέχρι τήν ήρωική εποχή.

Στους Έλληνες, πού ήταν στριμωγμένοι σε σχετικά μικρή περιοχή, οι παραλλαγές στις διαλέχτους ήταν λιγότερο αναπτυγμένες άπ' ό,τι στα μεγάλα άμερικανικά δάση. Όμως και δώ βρίσκουμε ένωμένες σε μεγαλύτερα σύνολα μόνο τής φυλές πού έχουν τό ίδιο κύριο ιδίωμα, κι άκμα στή μικρή Άττική βρίσκουμε μία ξεχωριστή διάλεκτο, πού άργότερα κυριάρχησε σαν γενική γλώσσα του πεζού λόγου.

Στά όμηρικά έπη βρίσκουμε τής ελληνικές φυλές νά είναι τής περισσότερες φορές ένωμένες σε μικρούς λαούς πού μέσα τους όμως τά γένη, οι φρατρίες και οι φυλές διατηρούν άκμα πλέρια τήν αυτοτέλεια τους. Κατοικοῦσαν κιόλας σε πέλιες όχυρωμένες μέ τείχη. Μέ τό μέγάλωμα των κοπαδιών, τήν επέκταση τής καλλιέργειας τής γης και μέ τό άρχίνημα τής χειροτεχνίας αύξαινε ό πληθυσμός. Έτσι: μεγάλωναν οι διαφορές στα πλούτη και μαζί τους τό άριστοκρατικό στοιχείο μέσα στην παλιά, πρωτόγονη δημοκρατία. Κάθε ξεχωριστός μικρός λαός έκανε διαρκώς πολέμους για ν' άποχτήσει τά καλύτερα κομάτια γης και βέβαια και για τά λάφυρα. Η μετατροπή των αίχμαλώτων πολέμου σε δούλους ήταν κιόλας αναγνωρισμένος θεσμός.

Η συγκρότηση αυτών των φυλών και των μικρών λαών ήταν ή παρακάτω:

1. Μόνιμο όργανο ήταν τό συμβούλιο, ή βουλή, πού άρχικά, βέβαια, τό συγκροτούσαν οι άρχηγοί των γενών, άργότερα, όταν ό αριθμός μεγάλωσε, μέ έπιλογή, πράγμα πού έδινε τήν εύκαιρία για τή διαμόρφωση και τό δυνάμωμα του άριστοκρατικού στοιχείου. Έτσι κι ό Διονύσιος λέει άκριβώς ότι τό συμβούλιο τής ήρωικής εποχής αποτελείται από τους πρώκρους (κρτιστους). Τό συμβούλιο αποφάσιζε όριστικά για τής σπουδαίες υποθέσεις. Έτσι, τό συμβούλιο των θηβών στον Αίσχύλο παίρνει τήν κρίση για τή δοσμένη κατάσταση άπόφαση να θάψει μέ τιμές τό Έτεοκλή, τό πτώμα όμως του Πολυνέικη να τό πετάξει βορά στα σκυλιά. Μέ τή δημοκρατία του κράτους τό συμβούλιο αυτό διαμορφώθηκε στην κατοπινή γερούσια.

2. Ἡ συνέλευση τοῦ λαοῦ (ἀγορά). Στούς ἱροκέτους εἶδαμε ὅτι ὁ λαός, ἄντρες καὶ γυναῖκες, περιστοιχίζουσι τὴν συνεδρίαση τοῦ συμβουλίου, ἐπεμβαίνουν στή συζήτηση μὲ ὀρισμένη τάξη καὶ ἐπηρεάζουσι ἔτσι τὰς ἀποφάσεις του. Στούς ὀμηρικούς Ἕλληνας αὐτὸ τὸ «περιτριγύρισμα» («Unistand»), γιὰ νὰ μεταχειριστοῦμε μιά ἀρχαία γερμανικὴ νομικὴ ἔκφραση, ἔχει κιόλας ἐξελιχθεῖ σὲ πλείρια λαϊκὴ συνέλευση, ὅπως γίνεταν ἐπίσης στοὺς γερμανοὺς τῆς πρωτόγονης ἐποχῆς. Τὴν συνέλευση τὴν καλοῦσε τὸ συμβούλιο γιὰ νὰ ἀποφασίσαι γιὰ τὰς σπουδαῖες ὑποθέσεις. Ὁ κάθε ἄντρας μπορούσε νὰ παίρνει τὸ λόγο. Τὴν ἀπόφαση τὴν ἐπαιρναν μὲ τὸ σῆκωμα τοῦ χειροῦ (Aischylos στίς «Ἰκέτιδες») ἢ διὰ βοῆς. Ἡ συνέλευση ἦταν κυρίαρχη καὶ ἡ ἀπόφασί της τελεσιδικη γιὰτί, ὅπως λέει ὁ Σέμαν («Ἑλληνικὴς Ἀρχαιότητες»)¹ «ὅταν πρόκειται γιὰ μιάν ὑπόθεση πού γιὰ τὴν ἐκτέλεσίν της ἀπαιτεῖται ἡ συνεργασία τοῦ λαοῦ, ὁ Ὅμηρος δὲ μᾶς ἀποκαλύπτει κανένα μέσο γιὰ τὸ πῶς μπορούσε νὰ ἐξαναγκασθεῖ ὁ λαός παρά τὴ θέλησίν του νὰ τὴν ἐκτελέσει». Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὅπου κάθε ἐνήλικο ἀρσενικὸ μέλος τῆς φυλῆς ἦταν μαχητής, δὲν ὀπῆρχε ἀκρ:βῶς ἀκόμα καμιά χωρισμένη ἀπὸ τὸ λαὸ δημόσια ἐξουσία, πού θὰ μπορούσαν νὰ τὴν ἀντιτάξουσι αὐτόν. Ἡ πρωτόγονη δημοκρατία βρισκόταν ἀκόμα σὲ πλείρια ἀνθιση καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ ἔχουμε σάν ἀφετηρία ὅταν κρίνουμε τὴν ἐξουσία καὶ τὴ θέσιν τόσο τοῦ συμβουλίου, ὅσο καὶ τοῦ βασιλέα.

3. Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ (βασιλεύς). Ἐδῶ παρατηρεῖ ὁ Μάρξ: «Οἱ εὐρωπαῖοι σοφοί, πού συνήθως εἶναι γεννημένοι πριγκιπέδουλοι, μετατρέπουσι τὸν βασιλέα σὲ μονάρχην μὲ τὴ νεότερη ἔννοια. Ὁ γιάνκης-ρεπουμπλικάνος Μόργκαν διαμαρτύρεται ὅμως γι' αὐτό. Λέει πολὺ εἰρωνικά, μὰ ἀληθινά, γιὰ τὸν γλοιώδη Γκλάδστονα καὶ γιὰ τὸ „Juentus Mundi“² του: „Ὁ κύριος Γκλάδστον μᾶς παρουσιάζει τοὺς Ἕλληνας ἀρχηγούς τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς σάν βασιλιάδες καὶ ἡγεμόνες καὶ προσθέτει ὅτι ἦταν καὶ τζέντλεμεν. Ἀναγκάζεται ὅμως νὰ παραδεχθεῖ: „γενικὰ φαίνεται ὅτι βρῆκαυμε ἀρ:ετὰ, μὰ ὄχι: καὶ

¹ G. F. Schömann, «Griechische Altertümei», τόμ. I-II, Βερολίνο, 1835-1859. (Σημ. Σύντ.)

² W. E. Gladstone, «Juentus Mundi. The Gods and Men of the Heroic Age» («Τὰ γένη τῶν κόσμου. Θεοὶ καὶ ἄνθρωποι τῆς ἡρωϊκῆς Ἐποχῆς»). Λονδίνο, 1869. (Σημ. Σύντ.)

πάρα πολυ καθαρά καθορισμένο τό ἔθιμο ἢ τό νόμο τῆς διαδοχῆς τοῦ πρωτότοκου"». Εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ἓνα μέ τόσες ἐπιφυλάξεις δικαίωμα διαδοχῆς τοῦ πρωτότοκου θά φανεῖ καί στόν Ἴδιο τόν κύριο Ἰκλάδοστον ἀρκστά, ἂν ὄχι πολύ καθαρά, ὅτι δέν ἔχει καμιά ἀξία.

Εἶδαμε πῶς εἶχαν τά πράγματα μέ τήν κληρονομικότητα τοῦ ἀξιώματος τοῦ ἀρχηγοῦ στούς ἱροκέζους καί στούς ἄλλους ἰνδιάνους. Ὅλα τά ἀξιώματα ἦταν αἰρετά ἀξιώματα, τίς περισσότερες φορές μέσα στό γένος, καί κατά τοῦτο κληρονομικά μέσα σ' αὐτό. Ὅταν ἔμενε κενή μιὰ θέση, ἀρχίζαν σιγά-σιγά νά προτιμοῦν τόν πλῆσιέστερο συγγενῆ, μέσα στό γένος—ἀδερφό ἢ γιό τῆς ἀδερφῆς—ἂν δέν ὑπῆρχαν λόγοι πού ἐπέβαλαν νά τόν ἀποφύγουν. Ἄν λοιπόν στούς Ἕλληνες, τόν καιρό πού ἐπικρατεῖ τό πατρικό δίκαιο, τό ἀξίωμα τοῦ βασιλέα περνοῦσε κατά κανόνα στό γιό ἢ σ' ἓνα ἀπό τούς γιούς, αὐτό ἀποδείχνει μονάχα ὅτι οἱ γιοί ἐδῶ εἶχαν τήν πιθανότητα τῆς διαδοχῆς μέ λαϊκή ἐκλογή, δέν ἀποδείχνει ὅμως καθόλου ὅτι ὑπῆρχε νόμιμη διαδοχή χωρίς λαϊκή ἐκλογή. Αὐτό πού ἔχουμε ἐδῶ, στούς ἱροκέζους καί στούς Ἕλληνες, εἶναι ἡ πρώτη ἀρχή, γιά ξεχωριστές οἰκογένειες εὐπατριδῶν μέσα στά γένη, καί ἐπιπλέον στούς Ἕλληνες ἡ πρώτη ἀρχή μιᾶς κληρονομικῆς ἡγεμονίας ἢ μοναρχίας. Πρέπει λοιπόν νά ὑποθέσουμε ὅτι στούς Ἕλληνες ὁ βασιλεύς ἦ ἔπρεπε νά ἐκλέγεται ἀπό τό λαό ἢ τουλάχιστο νά επικυρώνεται ἀπό τά ἀναγνωρισμένα του ὄργανα—συμβούλιο ἢ ἀγορά—ἤπιως γινόταν μέ τό ρωμαίο «βασιλέα» (rex).

Στήν Ἰλιάδα ὁ ἀναξῆ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων δέν ἐμφανίζεται: σάν ἀνώτατος βασιλιάς τῶν ἐλλήνων, μά σάν ἀνώτατος διοικητής ἐνός ὁμοσπονδιακοῦ στρατοῦ μπρός σέ μιὰ πολιτορχημένη πόλη. Καί ὅταν ξέσπασε ἡ διχόνοια ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες, αὐτή του τήν ἰδιότητα τονίζει ὁ Ὅδυσσεύς στό περίφημο χωρίο: δέν εἶναι: καλό πράγμα ἢ πολυπρχία. Ἔνας πρέπει νά ναι διοικητής*, κλπ. (ὅπου προστέθηκε ἀργότερα καί ὁ δημοφιλῆς στίχος γιά τό σκήπτρο) «Ὁ Ὅδυσσεύς δέν κάνει ἐδῶ μάθημα γιά μιὰ μορφή διακυβέρνησης, μά ἀποτελεῖ ὅπακοή στόν ἀνώτατο στρατάρχη στόν πόλεμο. Στούς Ἕλληνες πού μπρός στήν Τροία ἐμφανίζονται μονάχα σά στρατός, ἡ πράγματα ἐξε-

* «Ὅχι ἀγαθόν πολυκοιραν'», εἰς κοίρανος ἔστω». Ὅμηρου Ἰλιάδα, Β, στίχος 204. (Σημ. Μετ.)

λίσσονται αρκετά δημοκρατικά στην αγορά. Όταν ο Ἀχιλλεύς μιλά για τὰ δῶρα, δηλ. για τὸ μοίρασμα τῶν λαφύρων, ἀναθέτει πάντα τὴ μοιρασιά ὄχι σὺν Ἀγαμέμνονα, οὔτε καὶ σὲ κανέναν ἄλλον βασιλέα, μὴ „στὸς γιούς τῶν ἀχαιῶν“, δηλ. σὸ λαό. Οἱ προσαγορεύσεις: διογενής καὶ διοτροφής δὲν ἀποδειχνουν τίποτα, γιατί καὶ θε γένος κατάγεται ἀπὸ κάποιο θεό, καὶ τὸ γένος τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς φυλῆς κατάγεται ἀπὸ ἕναν πιό „ἐπιφανῆ“ θεό—ἐδῶ ἀπὸ τὸν Δία. Ἀκόμα καὶ αὐτοὶ τοῦ προσωπικά δὲν εἶναι: ἐλεύθεροι, ὅπως ὁ χοιροβοσκός Εὐμειος καὶ ἄλλοι, ἔχουν „θεϊκή“ καταγωγή (διοὶ καὶ θεῖοι), καὶ μάλιστα στὴν Ὀδύσσεια, ὅηλ. σὲ πολὺ κάτοπινότερη ἐποχὴ ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα. Στὴν Ὀδύσσεια πάλι ὀνομάζονται ἥρωας: ἀκόμα καὶ ὁ κήρυκας Μούλιος, καθὼς καὶ ὁ τυφλὸς αἰοδός Δημόδοκος. Κοιτολογῆς, ἡ λέξη „βασίλεια“ („basileia“), πού οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς τὴ μεταχειρίζονται: γιὰ νὰ χαρακτηρῶσιν τὴ λεγόμενη ὀμηρικὴ βασιλεία (königtum) (γιατί ἡ στρατιωτικὴ ἡγεσία εἶναι: τὸ κύριό της γνῶρισμα), μαζί μὲ τὸ συμβούλιο καὶ τὴ λαϊκὴ συνέλευση σημαίνει μονάχα στρατιωτικὴ δημοκρατία» (Μάρξ).

Ὁ βασιλεὺς ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ εἶχε καὶ ἱερατικὴ καὶ δικαστικὴ δικαιοδοσία, τὴν τελευταία ὄχι καθορισμένη μὲ ἀρίβεια, τὴν πρώτη μὲ τὴν ἰδιότητά του σάν ἀνώτατος ἐκπρόσωπος τῆς φυλῆς ἢ τῆς ὁμοσπονδίας τῶν φυλῶν. Γιὰ ἀστική, διοικητικὴ δικαιοδοσία δὲ γίνεται ποτέ λόγος. Φαίνεται ὅμως ὅτι χάρις σὸ ἀξίωμα του ἦταν μέλος τοῦ συμβουλίου. Τὸ ν' ἀποδίδουμε τὴ λέξη βασιλεὺς (basileus) μὲ τὴ λέξη βασιλιάς (könig) εἶναι: λοιπὸν ἐτυμολογικὰ πολὺ σωστὸ, ἀφοῦ οἱ λέξεις könig, künig, δηλ. βασιλιάς, παράγονται ἀπὸ τὸ kuni, küniε καὶ σημαίνει ἀρχηγὸ ἑνὸς γένους. Ὅμως μὲ τὴ σημερινὴ τῆς σημασία ἡ λέξη könig (βασιλιάς) δὲ ἀντιστοιχεῖ μὲ κανέναν τρόπο σὸν ἀρχαῖο Ἕλληνα βασιλέα (basileus). Ὁ Θουκυδίδης ὀνομάζει ρητὰ τὴν παλιὰ βασιλεία (basileia) πατρικὴ (patrikê), δηλ. ὅτι κατάγεται ἀπὸ τὰ γένη, καὶ λέει ὅτι εἶχε ἀστυερὰ καθορισμένη, δηλ. περιορισμένη ἐξουσία. Κι ὁ Ἀριστοτέλης λέει: ὅτι ἡ βασιλεία τῆς ἡρωικῆς ἐποχῆς ἦταν ἡγεσία σὲ ἐλεύθερους καὶ ὁ βασιλεὺς ἦταν στρατηγός, δικαστής καὶ ἀρχιερέας. Δὲν εἶχε λοιπὸν κυβερνητικὴ ἐξουσία μὲ τὴν κατοπινὴ ἔννοια¹.

¹ Ὅπως τὸν Ἕλληνα „ασιλία, ἔτσι καὶ τὸν ἀστυερὸ πολέμαρχο τὸν παρατήσαν σάν οὐχχρονο ἡγεμόνα. Ὁ Μόργκαν γιὰ πρώτη φορὰ υποβάλλ-

Βλέπουμε λοιπόν ότι στο ελληνικό καθεστώς της ηρωικής εποχής είναι ακόμα ζωντανή ή παλιά οργάνωση των γενών, μά βλέπουμε μαζί και την αρχή της ύπoσκαφής της: Πατρικό δίκαιο με κληροδότηση της περιουσίας στα παιδιά, πράγμα που ενοούζε τη συσώρευση πλούτου στην οικογένεια, και τη δυνάμωσος σέ σύγκριση με τό γένος. Ή διαφορά στέν πλούτο επηρέαζε μέ τη σειρά της τό κοινωνικό καθεστώς μέ τη δι-μέρφωση των πρώτων έμβρύων μιας κληρονομικής αριστοκρατίας και βροιλείας. Δουλεία, στήν αρχή μονάχα των αιχμαλώτων πολέμου, μά πού ανοίγει: κιάλας τήν προοπτική, για τό σκλάβωμα των μελών της ίδιες τής φυλής κι: ακόμα και τοῦ γένους. Βλέπουμε ό παλιός πόλεμος ανάμεσα στις φυλές νά εκφυλίζε-ται κιάλας σέ συστηματική ληστεία, στή στεριά και στή θάλασσα, για τήν απόκτηση ζώων, δούλων, θησαυρών, νά εκφυλίζε-ται σέ κανονικό βιοποριστικό επάγγελμα. Κοντολογής ό πλούτος εξυμνείται και τιμιέται σάν ανώτατο αγαθό και γίνεται κα-τάκτηση των παλιών θεσμών τοῦ γένους για νά δικαιολογείται ή βίαιη ληστεία αγαθών. Ένα μονάχα έλειπε ακόμα: Ένας θεσμός πού εέ θά εξασφάλιζε μονάχα τά νεοαποκτημένα πλούτη των ατόμων, ενάντια στις κομμουνιστικές παραδόσεις τοῦ καθε-στάτος των γενών, πού δέ θά καθαγίαζε μονάχα τήν ατομική ιδιοκτησία, πού τόσο λίγο τήν έχτιμούσαν προηγούμενα και θά ανακήρυχνε αυτό τόν καθυγιασμό σέ ανώτατο σκοπό κάθε ανθρώ-πινης κοινότητας, μά πού επίσης θά έβαζε τη σφραγίδα της γενι-κής κοινωνικής αναγνώρισης στις νέες μορφές απόκτησης ιδιοκτη-σίας πού αναπτύσσονται ή μία ύστερα από τήν άλλη, δηλ. τήν αδιάκοπα επιταχυνόμενη αύξηση τοῦ πλούτου. Ένας θεσμός πού όχι μόνο θά διαιώνιζε τη διάσπαση της κοινωνίας σέ τάξεις πού μέλις αρχιζε, μά πού θά διαιώνιζε και τό δικαίωμα της ίδι-

λα: σέ ιστορική κριτική τίς αρχικά παρεξηγημένες και ύπερβολικές, άρ-γότερα καθαρά ψευτολόγες εκδόσεις των Ισπανών και αποδείχνει ότι οι μεξικανοί στή μέση βαθμίδα της βαρβαρότητας θρίσκονταν ώστόσο ψηλότε-ρα από τούς νομεξικανούς Ινδιάνους-πουέμπλος, και ότι τό καθεστώς τους, άπ' ότι μάς επιτρέπουν νά συμπεράνουμε ο. παραμορφωμένες πληρο-φορίες, αντίστοιχοσος σέ τοῦτο: μια δημοκρατία τρι-ιν φυλών, πού είχαν κάνει φόρου υποταλής μία σειρά άλλες φυλές, και πού τήν κυβερνούσε ένα δημοκρατικό συμβούλιο κι ένας δημοκρατικός στρατάρχης πού οι Ισπανοί τόν παραστήσαν για «αυτοκράτορα» («kuiser»). (Σημείωση τ ο ὀ "Ι. ν γ κ σ λ ς)

χτήτριας τάξης νά έκμεταλλεύεται τήν άχτήμονα τάξη και τήν κυριαρχία τῆς πρώτης πάνω στή δεύτερη.

Κι αὐτός ὁ θεσμός ἴρθε. Ἐφευρέθηκε τό κράτος.

V

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Τό πῶς ἐξελίγηκε τό κράτος ἐν μέρει μέ τή μεταβολή τῶν οργάνων τοῦ καθεστῶτος τῶν γενῶν, ἐν μέρει μέ τόν παραγωνισμό τους ἀπό νέα ὄργανα πού βγήκαν στή μέση, και τέλος μέ τήν ὀλοκληρωτική ἀντικατάστασή τους ἀπό πραγματικά ὄργανα κρατικῆς ἐξουσίας, ἐνῶ τῆ θέσῃ τοῦ πραγματικοῦ «ἔνοπλου λαοῦ», πού μόνος του ὑπεράσπιζε τόν ἐκπὸς του στα γένη, στις φρατρίας και στις φυλές του, τήν πῆρε μιὰ ἐνοπλι, «ἐημέσια ἐξουσία» πού ἴταν ὀποταγμένη στά κρατικά αὐτά ὄργανα και πού ἐπομένως μποροῦσε νά χρησιμοποιηθεῖ και ἐναντία στό λαό—ἔλα αὐτά μποροῦμε, στήν πρώτη τους τουλάχιστο φάση, να τά παρακολουθήσοῦμε καλύτερα ἀπό ὅπουδήποτε ἀλλοῦ στήν ἀρχαία Ἀθήνα. Τίς ἀλλαγές αὐτῆ μοῦφῆς, τίς περ.έγραψε βασικά ὁ Μέργκαν, ἐγώ πρέπει νά συμπληρώσω στέ μεγαλύτερό του μέρος το οἰκονομικό περιεχόμενο πού γεννᾶ αὐτές τίς ἀλλαγές.

Στήν ἡρωϊκή ἐποχή, οἱ τέσσερις φυλές τῶν ἀθηναίων, κατοικῶσαν ἀκόμα σέ χωριστά ἐδάφη στήν Ἀττικῆ. Ἀκόμα και οἱ δώδεκα φρατρίες, πού τίς ἀποτελοῦσαν, φαίνεται νά εἶχαν κι αὐτές ξεχωριστές ἑδρες, στις δώδεκα πόλεις του Κέκροπα. Τό καθεστῶς ἴταν τό ἴδιο τό καθεστῶς τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς: λαϊκή συνέλευση, λαϊκό συμβούλιο, βασιλεύς. Τήν ἐποχή, πού ἀρχίζει: ἡ γραφτῆ ἱστορία, ἡ γῆ ἴταν κιόλας μοιρασμένη και εἶχε παράσει σέ ἀτομική ἰδιοκτησία, ὅπως ταιριάζει: στήν ἀρκετά κίελας ἀναπτυγμένη, ἐμπορευματική, παραγωγί, στά τέλη, τῆς ἀνώτερης βαθμίδας: τῆς βαρβαρότητας και στήν ἀντίστοιχί, τῆς ἀνταλλαγῆ ἐμπορευμάτων. Πλάι στά σιτηρά παράγαγαν κρασί και λάδι. Τό θαλάσσιο ἐμπόριο στέ Αἶγαίο Πέλαγος το ἀποσπούσαν ἔλο και περισσότερο ἀπό τούς τοίνικες και τό μεγαλύτερο του μέρος ἔπεφτε σέ ἀττική χέρια. Μέ τήν ἀγορά και τήν πούληση τῆς γαιοκτησίας, μέ τόν προοδευτικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στή γεωργία και τῆ χειροτεχνία, στέ ἐμπόριο και τῆ

ναυτιλία, ανακατεύτηκαν αναγκαστικά και πολύ γρήγορα τα μέλη των γενών, των φρατριών και των φυλών. Στην περιφέρεια της φρατρίας και της φυλής εγκαταστάθηκαν κάτοικοι, που αν και ήταν από τον ίδιο λαό, ωστόσο δεν άντηχαν σ' αυτές τις οργανώσεις, ήταν δηλ. ξένοι στον τόπο της κατοικίας τους. Γιατί σέ ειρηνικές εποχές κάθε φρατρία και κάθε φυλή διαχειριζόταν μονάχη της τις υποθέσεις της, χωρίς να συμβουλευεται το λαϊκό συμβούλιο ή τον βρασιλέα στην Αθήνα. Όποιος όμως κατοικούσε στην περιοχή της φρατρίας ή της φυλής χωρίς ν' ανήκει σ' αυτές, δε μπορούσε, φυσικά, να παίρνει μέρος σ' αυτή τη διοίκηση.

Έτσι, η ρυθμισμένη λειτουργία των οργάνων του καθεστώτος των γενών διαταράχτηκε τόσο, που από την ήρωϊκή κιόλας εποχή χρειάστηκε θεραπεία. Εισήγαγαν το πολίτευμα που αποδίδεται στον Θησέα. Η αλλαγή που έγινε ήταν πριν απ' όλα ότι ιδρύθηκε κεντρική διοίκηση στην Αθήνα, δηλ. μερικές από τις υποθέσεις που ως τότε τις διαχειρίζονταν ανεξάρτητα οι φυλές, κτηρήχτηκαν κοινές υποθέσεις και ανατέθηκαν στο κοινό συμβούλιο που έδρασε στην Αθήνα. Μ' αυτό, οι άθηναίοι έκαναν ένα βήμα πιά μπροστά απ' ό,τι είχε κάνει οποιοσδήποτε θθαγενής λαός στην Αμερική: αντί την απλή δημοπονδία φυλών που κατοικούσαν ή μιά πλάι στην άλλη, οι φυλές συγχωνεύτηκαν σ' ένα και μονο λαό. Έτσι γεννήθηκε ένα άθηναϊκό γενικό λαϊκό δίκαιο, που βρισκόταν πάνω από τό εθιμικό δίκαιο των φυλών και των γενών. Ο άθηναίος πολίτης σάν τέτιος απέχτισε όρισμένα δικαιώματα και νέα νομική προστασία, ακόμα και σέ έδαφος που άνηκε σέ άλλη φυλή. Έτσι όμως είχε γίνει τό πρώτο βήμα για νά υποσκαφτεί τό καθεστώς των γενών, γιατί ήταν τό πρώτο βήμα για την κατοπινή εισδοχή πολιτών, που δεν άνηχαν σέ καμιά από τις φυλές της Αττικής και που βρισκόνταν και έμεναν όλότελα έξω από τό άθηναϊκό σύστημα γενών. Ένας δεύτερος θεσμός, που αποδίδεται στον Θησέα, ήταν ό χωρισμός όλου του λαού χωρίς να παίρνεται υπόψη το γένος, ή φρατρία ή ή φυλή, σέ τρεις τάξεις: στους εύπατρίδες ή τους εύγενεις, στους γεώμορους ή γεωργούς και στους δημιουργούς ή χειροτεχνες, και ή παραχώρηση στους εύγενεις του αποκλειστικού δικαιώματος νά κατέχουν δημόσια αξιώματα. Είναι αλήθεια ότι αν εξαίρσουσε την κατοχή των αξιωμάτων από τους εύγενεις, ή διαίρεση αυτή έμεινε χωρίς αποτέλεσμα, γιατί δε δημι-

ουργοῦσε καμιά ἄλλη νομική διάκριση ἀνάμεσα στίς τάξεις. Ὅμως εἶναι σπουδαία γιατί μᾶς παρουσιάζει τά νέα κοινωνικά στοιχεία πού εἶχαν ἀναπτυχθῆ ἰσχυρῶς. Δείχνει ὅτι ἡ ἀπό συνθήσια κατοχή τῶν ἀξιομάτων στά γένη ἀπό ὀρισμένες οἰκογένειες εἶχε οὐσιαστικά ἐξελιχθῆ σέ μὴ ἀμφισβητούμενο δικαίωμα αὐτῶν τῶν οἰκογενειῶν στά ἀξιώματα, ὅτι αὐτές οἱ οἰκογένειες, πού ἔτσι ἢ ἄλλῶς ἦταν ἰσχυρές μέ τά πλούτη τους, ἀρχίζαν νά συνενώνονται, ἔξω ἀπό τά γένη τους, σέ μιὰ ξεχωριστή προνομίονα τάξη, καί ὅτι τό κράτος, πού μόλις γεννιόταν, καταβίαζε αὐτόν τό σφετερισμό. Δείχνει ἀκόμα ὅτι ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στούς ἀγρότες καί τούς χειροτέχνες εἶχε κιάλας τόσο δυναμώσει, πού διεκδικούσε τά πρωτεία σέ κοινωνική σημασία ἀπέναντι στήν παλιά διάρθρωση κατὰ γένη καί φυλές. Κηρύσσει τέλος τήν ἀσυμβίβαστη ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν κοινωνία τῶν γενῶν καί στό κράτος. Ἡ πρώτη προσπάθεια γιά τό σχηματισμό κράτους εἶναι νά διχοπάζει τά γένη, χωρίζοντας τά μέλη τοῦ κάθε γένους σέ προνομιούχους καί μὴ προνομιούχους καί τούτους πάλι σέ δύο ἐπαγγελματικές τάξεις, ἀντιπαραθέτοντας ἔτσι τή μιὰ στήν ἄλλη.

Τήν παραπέρα πολιτική ἱστορία τῆς Ἀθήνας ὡς τόν Σόλωνα δέν τήν γνωρίζουμε καλά. Τό ἀξίωμα τοῦ βασιλέα ἔχανε τή σημασία του. Ἐπικεφαλῆς τοῦ κράτους μπῆκαν ἀρχόντες ἐκλεγμένοι ἀπό τούς εὐπατρίδες. Ἡ κυριαρχία τῶν εὐπατριδῶν μεγαλωνε ὄλο καί περισσότερο ὡσπου κατὰ τό 600 π.Χ ἔγινε ἀβάσταχτη. Κύριο μέσο γιά τήν καταπίεση τῆς λαϊκῆς ἐλευθερίας ἦταν τό χρῆμα καί ἡ τοκογλυφία. Ἡ κύρια ἔδρα τῶν εὐπατριδῶν ἦταν μέσο καί γύρω ἀπό τήν Ἀθήνα, ὅπου τό θαλάσσιο ἐμπόριο, μαζί μέ τήν πειρατεία, πού τήν ἀσχοῦσαν ἀκόμα ὅταν τούς δινόταν εὐκαιρία, τούς πλούτιζε καί συγκέντρωνε το χρηματικό πλοῦτο στά χέρια τους. Ἀπό κεί ἡ χρηματική οἰκονομία πού ἀναπτυσσόταν διελάδουε σάν διαβρωτικό ὄξύ στέν πατροπαράδοτο τρόπο ὑπαρξῆς τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων πού βρισκόνταν στή φυσική οἰκονομία. Τό καθεστῶς τῶν γενῶν εἶναι ἀπολύτως ἀσυμβίβαστο μέ τή χρηματική οἰκονομία. Ἡ καταστροφή τῶν μικροχωρικῶν τῆς Ἀττικῆς συνέπεσε μέ τό χαλάρωμα τῶν παλιῶν δεσμῶν τοῦ γένους πού τοῦς περιέβαλε προστατευτικά. Τό ὁμῶλογο καί ἡ χτηματική ὁποθήκη (γιατί καί τήν ὁποθήκη τήν εἶχαν ἐφεύρει κιάλας οἱ ἀθηναῖοι) δέ λογάριζαν οὔτε γένη οὔτε φρατρίες. Ἀλλά τό παλιό καθεστῶς τῶν γε-

νών δέν ἤξερε οὔτε τό χρῆμα, οὔτε τήν προκαταβολή, οὔτε τό χρηματικό χρέος. Γι' αὐτό, ἡ χρηματική κυριαρχία τῶν εὐπατριδῶν, πού ἐπεκτεινόταν ὅλο καί περισσότερο, διαμόρφωσε ἐπίσης ἓνα καινούργιο ἐθνικό δίκαιο πού ἐξασφάλιζε τόν πιστωτή ἀπό τόν ὀφειλέτη, πού καθιέρωνε τήν ἐκμετάλλευση τοῦ φτωχοῦ χωρικοῦ ἀπό τόν κάτοχο τοῦ χρήματος. "Ὅλοι οἱ ἀγροί τῆς Ἀττικῆς ἦταν γιομάτοι μέ στύλους, ὅπου σημαίνονταν ὅτι τό χτήμα εἶναι ὑποθηκευμένο στόν τάδε ἤ, στόν τάδε καί τό χρηματικό ποσό τῆς ὑποθήκης. Τά χωράφια πού δέ σημαδεύονταν μέ στύλους εἶχαν κιόλας στό μεγαλύτερο τους μέρος πωληθεῖ γιατί εἶχε λήξει ἡ προθεσμία τῆς ὑποθήκης, ἤ, γιατί δέν εἶχαν πληρωθεῖ οἱ τόκοι καί εἶχαν γίνει ἰδιοκτησία τοῦ εὐπατρίδη τοκογλύφου. Ὁ χωρικός ἔπρεπε νάνα: εὐχαριστημένος ἂν τοῦ ἐπιτρεπόταν νά μένει: σάν ἐνοχιαστής στό χωράφι καί νά ζεῖ ἀπό τό ἓνα ἔκ το τοῦ εἰσοδήματος, τῆς δουλιᾶς του, πληρώνοντας γιά νοίκι τά πέντε ἔκτα στό καινούργιο ἀφεντικό. Κάτι παραπάνω. Ἄν τό πρόϊόν πούλησης τοῦ χτήματος δέν ἔφτανε νά καλύψει τό χρέος, ἤ, ἂν αὐτό τό χρέος εἶχε γίνει χωρίς τήν ἐγγύτη μὲς ὑποθήκης, ὁ ὀφειλέτης ἔπρεπε νά πωλήσει: τά παιδιὰ του στό ἐξωτερικό σάν δούλους γιά νά πληρωθεῖ ὁ πιστωτής. Ἡ πούληση τῶν παιδιῶν ἀπό τόν πατέρα —αὐτός ἦταν ὁ πρῶτος καρπός τοῦ πατρικοῦ δικαίου καί τῆς μονογαμίας! Κι ἂν ἡ βδέλα δέν εἶχε ἀκόμα ἱκανοποιηθεῖ πέρα γιά πέρα, μποροῦσε νά πωλήσει τόν ἴδιο τόν ὀφειλέτη, σάν δούλο. Τέτια ἦταν ἡ εὐχάριστη χαραυγή τοῦ πολιτισμοῦ γιά τό λαό τῆς Ἀθήνας.

Παλιότερα, τότες πού οἱ συνθήκες τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ ἀντιστοιχοῦσαν ἀκόμα στό καθεστῶς τῶν γενῶν, ἦταν ἀδύνατη μιά τέτια ἀνατροπή. Ἐδῶ ὅμως ἡ ἀνατροπή αὐτή εἶχει γίνει χωρίς νά ξέρουν πῶς. Ἄς γυρίσουμε μιά στιγμή πίσω στους ἱεροκῆζους μας. Σ' αὐτούς ἦταν ἀκατανόητη μιά κατάσταση σάν καί τούτη πού εἶχε τώρα ἐπιβληθεῖ στους ἀθηναίους σάν νά λέμε χωρίς νά φταῖνε καί οἴγουρα παρά τῆ θέλησή τους. Σ' αὐτούς ὁ τρόπος παραγωγῆς πού, χρόνο μέ χρόνο, ἔμενε ὁ ἴδιος, δέ μποροῦσε ποτέ νά δημιουργήσει τέτιες συγκρούσεις πού θά λεγε κανεῖς ὅτι ἐπιβάλλονται ἀπό τά ἔξω, δέ μποροῦσε νά δημιουργήσει τήν ἀντίθεση τοῦ πλοῦσιου καί τοῦ φτωχοῦ, τῶν ἐκμεταλλευτῶν καί τῶν ἐκμεταλλυομένων. Οἱ ἱεροκῆζοι χρειάζονται πολύ ἀκόμα γιά νά κυριαρχήσουν πάνω στή φύση, μά μέσα

στά πλαίσια τών φυσικῶν συνόρων πού τούς ἔβαζε ἡ φύση κυριαρχοῦσαν πάνω στήν ἴδια τους τήν παραγωγή. Ἐκεῖνος ἀπό τίς κακές ὁδοιές στά περιβολάκια τους, ἐκτός ἀπό τῶν ἐξάντληση του ἀποθέματος σέ ψάρια τῶν λιμνῶν καί τῶν ποταμῶν τους, τῆς ἐξάντλησης τῶν ἀγριμιῶν στά δάση τους, ἤξεραν πάντα τί θά ἀπέδιδε ὁ δικός τους τρόπος ἐξασφάλισης τῶν μέσων γιά τή συντήρησή τους. Ἐκεῖνο πού ἔπρεπε νά βγαίνει ἦταν τά μέσα γιά τή συντήρησή τους, ἄλλοτε φτωχότερα, κι ἄλλοτε πλουσιότερα. Ποτέ ὅμως δέ μποροῦσε νά προκύψουν ἀπρόβλεπτες κοινωνικές ἀνατροπές, σπάσιμο τῶν δεσμῶν πού συγκροτοῦσαν τά γένη, διάσπαση τῶν μελῶν στά γένη καί στίς φυλές σέ ἀντίθετες, ἀνταγωνιζόμενες τάξεις. Ἡ παραγωγή κινεῖτο ἀνάμεσα στά πιά στενά πλαίσια, μὰ οἱ παραγωγοί ἐξουσιαζαν τό προϊόν τους. Αὐτή ἦταν ἡ τεράστια ὑπεροχή τῆς παραγωγῆς στήν ἐποχή τῆς βαρβαρότητας, πού χάθηκε μέ τό πέρασμα στόν πολιτισμό, καί θάνατι καθήκον τῶν κατοπινῶν γενεῶν νά τήν ξανακατακτήσουν πάνω στή βάση τῆς ἀποχτημένης σήμερα τεράστιας κυριαρχίας τοῦ ἀνθρώπου πάνω στή φύση καί τῆς ἐλεύθερης ἔνωσης τῶν ἀνθρώπων πού τώρα πιά εἶναι δυνατή.

Διαφορετικά ἦταν τά πράγματα στούς ἔλληνες. Ἡ ἀτομική ἰδιοχτησία πού ἐμφανίστηκε στά κοπάδια καί στά ἀντικείμενα πολυτελείας, ὀδήγησε στήν ἀνταλλαγῆ ἀνάμεσα στά ἄτομα, στή μετατροπῆ τῶν προϊόντων σέ ἐμπορεύματα. Καί δῶ βρισκεται τό σπέρμα ὅλης τῆς κατοπινῆς ἀνατροπῆς. Μόλις οἱ παραγωγοί δέν ζόδευαν πιά ἄμεσα οἱ ἴδιοι τό δικό τους προϊόν, μὰ τό ἔδιναν στήν ἀνταλλαγῆ, χάνανε τήν κυριαρχία πάνω του. Δέν ἔξεραν πιά τί γινόταν καί δημιουργήθηκε ἡ δυνατότητα νά χρησιμοποιηθεῖ τό προϊόν ἐνάντια στόν παραγωγό, γιά τήν ἐκμετάλλευσή καί τήν καταπίεσή του. Γι' αὐτό καμιά κοινωνία δέ μπορεί νά διατηρήσει γιά πολύ τήν κυριαρχία πάνω στήν ἴδια τῆς τήν παραγωγή καί τόν ἔλεγχο πάνω στά κοινωνικά ἀποτελέσματα τοῦ δικοῦ τῆς παραγωγικοῦ προτοῦς, ὅσο δέν καταργεῖ τήν ἀνταλλαγῆ ἀνάμεσα στά ξεχωριστά ἄτομα.

Οἱ Ἀθηναῖοι ὅμως ἔμελλαν μέ τήν ἴδια τους τήν πείρα νά μάθουν πῶσο γρήγορα τό προϊόν, ὕστερα ἀπό τήν ἐμφάνισή τῆς ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα στά ἄτομα καί τή μετατροπῆ τῶν προϊόντων σέ ἐμπορεύματα, ἐπιβάλλει τήν κυριαρχία του πάνω στόν παραγωγό. Μαζί μέ τήν παραγωγή ἐμπορευμάτων παρουσιά-

στιχε και ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς ἀπό τὰ ξεχωριστά άτομα και γιά δικό τους λογαριασμό και σύντομα νατίπιν ἀκολούθησε και ἡ ἀτομική ιδιοκτησία στή γῆ. Ἦρθε ἀκέμα και τὸ χρέμα, τὸ γενικο ἐμπόρευμα, πού μ' αὐτό ἀνταλλάζονταν ὅλα τ' ἄλλα. Ὅταν ὁμως οἱ ἀνθρωποι ἐφεύρισκαν τὸ χρέμα δέν φαντάζονταν ὅτι δημιουργοῦσαν μ' αὐτό τὸν τρόπο μιά νέα κοινωνική δύναμη, τὴ μοναδική, δύναμη πού εἶχε καθολική σημασία και πού μπροστά τῆς ἔπρεπε νά ὑποκλίνεται ὀλόκληρη ἡ κοινωνία. Καί τὴν κυριαρχία αὐτῆς τῆς νέας δυνάμης, πού ξεπήδησε ξαφνικά, χωρίς νά τὸ ξέρουν και χωρίς νά τὸ θέλουν οἱ ἴδιοι οἱ ἐπιουργοὶ τῆς, τὴν ἐνωσαν οἱ Ἀθηναῖοι σ' ὅλη τὴν ὠμότητα τῆς νεότητάς τῆς.

Τὶ ἔπρεπε νά γίνει; Τὸ παλιό καθεστὺς τῶν γενῶν δέν ἀποδειχτήκε μονάχα ἀνίσχυρο μπρός στή νικητέρα περεια τοῦ χρήματος, στάθηκε ἐπίσης ἀπόλυτα ἀνίκανο νά βρεῖ μέσα στά πλαίσιά του χώρο γιά πράγματα σάν τὸ χρέμα, τοὺς πιστωτές και χρεώστες, τὴ βία, τὴν εἰσπραξη γρεῶν. Ἄστέσο ὑπῆρξε πιά ἡ νέα κοινωνική δύναμη και οἱ εὐσεβεῖς πέθιοι, ἡ νοσταλγία γιά ἐπιστροφή στὸν παλιό καλὸν καιρό, δέ μπορούσαν νά βγάλουν ἀπὸ τὴ μέση τὸ χρέμα και τὴν τοκογλυφία. Κι ἀκέμα ἀνοίχτηκαν μιά σειρά ἄλλα, δευτερεύοντα ρήγματα στὸ καθεστὺς τῶν γενῶν. Τὸ ἀνακάτωμα τῶν μελῶν τοῦ γένους και τῶν φρατριῶν σ' ὅλη τὴν περιοχή, τῆς Ἀττικῆς, ἰδίως στήν Ἀθήνα, μεγάλωνε ἀπὸ γενιά σὲ γενιά, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀθηναῖος πολίτης, ἐνῶ μπορούσε νά πουλᾷ χτήματα ἔξω ἀπὸ τὸ γένος του, δέν εἶχε ἀκόμα τὸ δικαίωμα νά πουλήσει τὸ σπίτι του. Μὲ τὴν πρόοδο τῆς βιομηχανίας και τῶν ἐπικαινογιῶν εἶχε ἀναπτυχθεῖ πληρέστερα ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στυς διάφορους κλάδους παραγωγῆς: γεωργία και χειροτεχνία — και μέσα στή χειροτεχνία, ἀνάμεσα στυς ἀναριθμητες ὑποδιαιρέσεις τῆς: ἐμπόριο, ναυτιλία, κλπ. Τώρα ὁ πληθυσμός, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀπασχόλησή του, χωριζόταν σὲ ἀρκετά σταθερές ὁμάδες πού ἡ καθενιά τους εἶχε μιά σειρά νέα κινὰ συμφέροντα πού δέν εἶχαν θέση στὸ γένος ἢ στή φρατρία και πού γιά τὴ φροντίδα τους χρειάζονταν νέα ἀξιώματα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν δούλων εἶχε αὐξηθεῖ σημαντικά και θὰ πρέπει ἀπὸ τότε κί-
 λας νά εἶχε ξεπεράσει πολὺ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐλεύθερων ἀθηναίων. Τὸ καθεστὺς τῶν γενῶν ἀρχικά δέν ἴξερε τὴ δουλεία, ἐπιμέ-
 νως δέν ἴξερε και τὰ μέσα γιά νά κρατᾷ σὲ χαλινάρ: αὐτὶ, τὴ μάζα τῶν ἀνελεύθερων. Και τέλος, τὸ ἐμπόριο εἶχε φέρει

στήν Ἀθήνα ἕνα σωρό ξένους, πού ἐγκατασταίνονταν ἐκεῖ γιατί ἐκεῖ ἦταν πῶς εὐκολο νά κερδίζουν χρήματα, καί σύμφωνα ἐπίσης μέ τό παλιό σύστημα, οἱ ξένοι αὐτοί δέν εἶχαν οὔτε πολιτικά δικαιώματα, οὔτε νομική προστασία καί, παρά τήν πατροπαράδοτη ἀνοχή, ἔμεναν ἕνα ἐνοχλητικό ξένο στοιχεῖο μέσα στό λαό.

Κοντολογίς, τό σύστημα τῶν γενῶν ζύγωνε στό τέλος του. Ἡ κοινωνία καθημερινά ἀναπτυσσόταν καί ξεπερνοῦσε τά πλαίσια του. Δέ μπορούσε μήτε νά ἐμποδίσει μήτε νά ἐξαλείψει καί τά χειρότερα ἀκόμα κακά πού εἶχαν γεννηθεῖ μπροστά στά μάτια τοῦ κόσμου. Στό μεταξύ ὅμως εἶχε ἀναπτυχθεῖ σιωπηρά τό κράτος. Οἱ νέες ὁμάδες πού δημιουργήθηκαν μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, πρῶτα ἀνάμεσα στήν πόλη καί τήν ὑπαίθρο, καί ὕστερα ἀνάμεσα στούς διάφορους κλάδους ἐργασίας μέσα στήν ἴδια τήν πέλη, δημιουργήσαν νέα ὄργανα γιά τήν ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων τους. Δημιουργήθηκαν κάθε λογῆς ἐξιώματα. Καί τό νεαρό κράτος χρειάστηκε πρῶν ἀπ' ὅλα μιά δική του ἐνοπλή δύναμη, πού στούς θαλασσοπόρους ἀθηναίους μπορούσε στήν ἀρχή νάναί μονάχα ναυτική δύναμη γιά διάφορους μικρούς πολέμους καί γιά τήν προστασία τῶν ἐμπορικῶν καρβιῶν. Κάποτε, ἀγνωστο πότε, πρῶν ἀπ' τόν Σέλωνα, δημιουργήθηκαν οἱ ναυκραρίες, μικρές ἑδαφικές περιοχές, δώδεκα σέ κάθε φυλή. Κάθε ναυκραρία ὀφείλε νά διαθέτει ἕνα πολεμικό καράβι, νά τό ἀρματώνει καί νά τό ἐπανδρώνει, καί χῶρια ἀπ' αὐτό νά διαθέτει καί δύο ἱππεῖς. Ὁ δεσμός αὐτός χτύπησε ἀπό δύο μεριές τό καθεστῶς τῶν γενῶν. Πρῶτα, γιατί δημιουργοῦσε μιά δημόσια ἐξουσία (Öffentliche Gewalt)¹, πού ἀπλούστατα δέν ἦταν πιά ταυτόσημη μέ τό σύνολο τοῦ ἐνοπλοῦ λαοῦ. Καί δεύτερο, γιά πρώτη φορά διαιροῦσε τό λαό γιά δημόσιους σκοπούς ὄχι κατά συγγενική ὁμάδα, μά κατά ἑδαφική συγκατοίκηση. Τί σημασία εἶχε αὐτό θά φανεῖ παρακάτω.

Μιά καί τό καθεστῶς τῶν γενῶν δέ μπορούσε νά βοθη-

¹ Τήν ἑκφραση «Öffentliche Gewalt» ὁ Δένιν τή μεταφράζει: μέ τόν ὄρο «публичная власть» (δηλαδή δημόσια ἐξουσία), (βλ. Ленинский сборник. XIV, σελ. 332). Διατηροῦμε αὐτή τή μεταφραση τοῦ Λενῖν παντοῦ, γαρά τό γεγονός εἶ: ἄλλοῦ (βλ. Λένιν, «Ἔργα», τομος ΧΛΙ. σελ. 374 375), γιά λόγους ἐκλαίτευσης, μεταφράζει τήν ἑκφραση αὐτή μέ τόν ὄρο «общественная власть», (βλ. κοινωνική ἐξουσία). (Στ. μ. Σύντ. στή ρωσική ἐκδοση των Διαλεχτῶν ἔργων Μάρξ-Ἐνγκελς)

σε: τόν εκμεταλλεύσιμο λαό, δέν ἔμεινε στό λαό ἄλλο παρά νά ὑπολογίξει: μόνο στό κράτος πού γεννιέταν. Κι αὐτό τέν βροήθηκε μέ τή νομοθεσία τοῦ Σέλωνα, πού ταυτόχρονα δυνάμωνα μέ τή σερά τῆς τό κράτος σέ βάρος τοῦ παλιοῦ καθεστώτος. Ὁ Σέλωνας—ὁ τρόπος πού τό 594 π.Χ. ἔγινε ἡ μεταρρύθμιση του δέ μᾶς ἐνδιαφέρει: ἐδῶ—ἐγκαινίασε τή σειρά τῶν λεγόμενων πολιτικῶν ἐπαναστάσεων καί τήν ἐγκαινίασε μέ μιᾶ ἐπέμβαση στήν ἰδιοχτησία. "Ὅλες οἱ ἐπαναστάσεις πού ἔγιναν ἀπό τότε εἶναι ἐπαναστάσεις γιά τήν υπεράσπιση ἑνός εἶδους ἰδιοχτησίας ἐναντία σ' ἕνα ἄλλο εἶδος ἰδιοχτησίας. Δέ μποροῦν νά υπερασπίσουν τό ἕνα σύστημα χωρίς νά παραβιάσουν τό ἄλλο. Στή μισγάλη Γαλλική Ἐπανάσταση, θυσιάσαν τή φεουδαρχική ἰδιοχτησία γιά νά σώσουν τήν ἀστική. Στήν ἐπανάσταση τοῦ Σέλωνα ἡ ἰδιοχτησία τῶν πιστωτῶν θυσιάστηκε πρὸς ὄφελος τῆς ἰδιοχτησίας τῶν ὑφειλετῶν. Ἀπλούστατα ἀκυρώθηκαν τά χρέη. Τίς λεπτομέρειες δέν τίς ξέρομε ἀκριβῶς, μά ὁ Σέλων στά ποιήματά του παινεύεται ὅτι ἀπομάκρυνε ἀπό τίς χρωμένες γαίες τούς στύλους ὑποθήκης καί ἔτι ἔφερε ξανά στόν τόπο τους ὄσους εἶχαν δραπετεύσει ἢ εἶχαν πουληθεῖ στό ἐσωτερικό γιά γρέη. Αὐτό μέρους νά γίνει μονάχα μέ μιᾶ λύση πρᾶξι, τῆς ἰδιοχτησίας. Καί πραγματικά, ἀπό τήν πρώτη ὡς τήν τελευταία, ὅλες οἱ πολιτικές λεγόμενες ἐπαναστάσεις ἔγιναν γιά τήν προστασία ἑνός εἶδους ἰδιοχτησίας πού πραγματοποιήθηκε μέ τήν κατάσχεση (πού λέγεται καί κλεπή) ἑνός ἄλλου εἶδους ἰδιοχτησίας. Κι αὐτό εἶναι τόσο ἀλιθινό, πού ἐπί 2.500 γρόνια ἡ ἀτομική ἰδιοχτησία μπόρεσε νά διατηρηθεῖ μονάχα μέ τήν παραβίαση τῆς ἰδιοχτησίας.

Τώρα ὅμως ἔπρεπε νά βρεθεῖ τρόπος γιά νά ἐμποδιστεῖ τό ἐναντικλάσσημα τῶν ἐλευθέρων ἀθηναίων. Αὐτό ἔγινε πρῶτα μέ γενικά μέτρα, λχ. μέ τήν ἀπαγόρευση χρεωστικῶν συμβολαίων ὅπου τό πρόσωπο τοῦ ὑφειλέτη ἔμπαινε ἐνέχυρο. Ἀκόμα καθορίστηκε ἕνα ἀνώτατο ὄριο στήν ἔκταση τῆς γαιοχτησίας πού μπορεί νά κατέχει κάθε ξεχωριστό ἄτομο, γιά νά μπου ἔσο: μερικοί τουλάχιστο φραγμοί στή βουλιμία τῶν εὐπατρίδων γιά τή γῆ τῶν χωρῶν. Ὑστερα ὅμως ἀκολούθησαν συνταγματικές ἀλλαγές, πού οἱ σπουδαιότερες γιά μᾶς εἶναι οἱ παρακάτω: Ἀὔξησαν τά μέλη τοῦ συμβουλίου σέ 400, ἕκατό ἀπό κάθε φυλή. Ἐδῶ λοιπόν ἔμεινε ὁκόμα βάση ἡ φυλή. Αὐτή ἔταν ὡστόσο καί ἡ μόνη πλευρά τοῦ παλιοῦ καθεστώτος πού μπήκε σέ

νέο κρατικό σώμα. Γιατί κατά τ' άλλα ο Σόλωνας χώρισε τούς πολίτες σέ 4 τάξεις σύμφωνα μέ τή γη πού είχαν και σύμφωνα μέ τό εισόδημά τους. 500, 300 και 150 μέδιμοι σιτηρά (1 μέδιμος=περίπου 41 λίτρες) ήταν τά ελάχιστα εισοδήματα γιά τίς τρεις πρώτες τάξεις. Όποιος είχε λιγότερη γαιοκτησία ή δέν είχε διόλου, άνήκε στήν τέταρτη τάξη. Όλα τά αξιώματα δικαιούνταν νά τά κατέχουν μένον οί τρεις άνώτερες τάξεις, και τά ένώτατα αξιώματα μένον ή πρώτη τάξη. Η τέταρτη τάξη είχε μονάχα τό δικαίωμα νά μιλά και νά ψηφίζει στή λαϊκή συνέλευση. Έδώ όμως εκλέγονταν και εδώ λογοδοτούσαν όλοι οί αξιωματούχοι, εδώ φτιάχονταν όλοι οί νόμοι και εδώ ή τέταρτη τάξη αποτελούσε τήν πλειοψηφία. Τά άριστοκρατικά πρόνομια άνανεώθηκαν έν μέρει μέ τή μορφή πρόνομίων του πλούτου. μά ό λαός διατηρούσε τήν άποφασιστική έξουσία. Οί τέσσερις τάξεις αποτελούσαν επίσης στή βάση γιά μιά νέα όργάνωση του στρατού». Οί δύο πρώτες τάξεις έδιναν τό ίππικό, ή τρίτη ύπηρετούσε σάν βαρύ πεζικό, ή τέταρτη σάν έλαφρά όπλισμένο, εύκίνητο πεζικό, ή ύπηρετούσε στό στόλο, όπου πιθανό νά πληρωνόταν κιόλας.

Έδώ λοιπόν μπαίνει ένα όλότελα καινούργιο στοιχείο στό καθεστώς: ή άτομική ιδιοκτησία. Τά δικαιώματα και τά καθήκοντα των πολιτών διαβαθμίζονται ανάλογα μέ τήν έκταση τής γαιοκτησίας τους, και στό βαθμό πού κερδίζουν σέ έπιρόη οί ιδιοκτήτριες τάξεις, στόν ίδιο βαθμό παραγκωνίζονται οί παλιές αίματοσυγγενικές ένώσεις. Τό καθεστώς των γενών είχε όποστέι μιά νέα ήττα.

Η διαβάθμιση των πολιτικών δικαιωμάτων ανάλογα μέ τήν περιουσία δέν ήταν από τούς θεσμούς εκείνους, χωρίς τούς όποιους δέ μπορεί νά ύπάρχει κράτος. Όσο μεγάλο ρόλο κι άν έπαιξε ή διαβάθμιση αυτή στή συνταγματική ιστορία των κρατών, ώστόσο πολλά κράτη, και μάλιστα τά πιά έξελιγμένα, δέν τή χρειάστηκαν. Και στήν Άθήνα ακόμα έπαιξε μόνο παροδικό ρόλο. Από τόν καιρό του Άριστειδή όλα τά αξιώματα ήταν προσιτά στέν κάθε πολίτη.

Στά άμέσως κατοπινά 80 χρόνια ή άθηναϊκή κοινωνία πήρε σιγά-σιγά τήν κατεύθυνση προς τήν όποία έξελίχθηκε παράπέρα στους αιώνες πού άκολούθησαν. Είχε μπει φραγμός στήν άχαλίνωτη κερδοσκοπία τής γής τής προσολωνικής έποχής, έπίσης είχε μπει φραγμός και στήν άπεριέριστη συγκέντρωση τής

γαιοχτησίας. Κύριος κλάδος βιοπορισμοῦ γίνονται τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ χειροτεχνία, μαζί καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ χειροτεχνία (Kunst-handwerk), πού ἐξασχοῦνται ὄλο καὶ σέ μεγαλύτερη κλίμακα μέ τῆ δουλιὰ τῶν σκλάβων. Οἱ ἄνθρωποι φωτίζονταν. Οἱ ἀθηναῖοι, ἀντί νά ἐκμεταλλεύονται μέ τὸν παλιό ὄμο τρόπο τοὺς συμπολίτες τους, ἐκμεταλλεύονταν κυρίως τοὺς δούλους καὶ τὴν ἐξωαθηναϊκὴν πελατεία. Μεγάλωναν διαρκῶς ἡ κινητὴ ἰδιοχτησία, ὁ χρηματικὸς πλοῦτος καὶ ὁ πλοῦτος σέ δούλους καὶ καράβια, μὰ δέν ἦταν τώρα πιά ἀπλό μέσο γιὰ ν' ἀποχτοῦν γαιοχτησία, ὅπως ἦταν στήν παλιά, περιορισμένη ἐποχῆ, εἶχε γίνει αὐτοσκοπός. Ἔτσι, ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά δημιουργήθηκε γιὰ τὴν παλιά ἐξουσία τῆς ἀριστοκρατίας ἕνας νικηφόρος ἀνταγωνιστής, ἡ τάξη τῶν πλούσιων πού ἀσχολοῦνταν μέ τῆ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριο, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὅμως ἀφαιρέθηκε καὶ τὸ τελευταῖο ἔδαφος ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τοῦ παλιῦ καθεστῶτος τῶν γενῶν. Τὰ γένη, οἱ φρατρίες καὶ οἱ φυλές πού τὰ μέλη τους εἶχαν τώρα σκορπίσει σ' ὅλη τὴν Ἀττικὴ καὶ κατοικοῦσαν ἀνακατωμένοι, ἔγιναν ἔτσι ὀλότελα ἀκατάλληλα σάν πολιτικά σώματα. Ἐνα σωρὸ ἀθηναῖοι πολῖτες δέν ἀνῆκαν σέ κανένα γένος, ἦταν μέτοικοι πού ἐνῶ εἶχαν ἀποχτήσει τὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη, δέν εἶχαν γίνει δεχτοὶ σέ καμιὰ ἀπὸ τίς παλιές αἱματοσυγγενικές ἐνώσεις. Δίπλα τους βρισκόνταν ἀκόμα οἱ ξένοι ἐπηλυδες πού εἶχαν μόνο νομικὴ προστασία καὶ πού ὁ ἀριθμὸς τους ὀλοένα αὐξαινε.

Στὸ μεταξὺ συνεχίζονταν οἱ κομματικοὶ ἀγῶνες. Ἡ ἀριστοκρατία γύρευε νά ξαναποχτήσει τὰ προτερινὰ τῆς προνόμια καὶ πέτυχε γιὰ μιὰ στιγμή νά ἐπικρατήσει ξανά, ὥσπου ἡ ἐπανάσταση τοῦ Κλεισθένη (509 π.Χ.) τῆ γκρέμισε ὀριστικά. Μαζί τῆς ὅμως γκρέμισε καὶ τὸ τελευταῖο ὑπόλοιμο τοῦ καθεστῶτος τῶν γενῶν.

Ὁ Κλεισθένης στή νέα του νομοθεσία ἀγνόησε τίς τέσσαρις παλιές φυλές πού στηρίζονταν στὰ γένη καὶ στίς φρατρίες. Στή θέση τους μπῆκε μιὰ ὀλότελα νέα ὀργάνωση πού βασιζόταν ἀποκλειστικά στή διαίρεση τῶν πολιτῶν σύμφωνα μέ τὸν τόπο κατοικίας, διαίρεση πού εἶχε δοκιμασθεῖ νιόλας στίς ναυκραρίες. Ἀποφασιστικὸς παράγοντας δέν ἦταν πιά ἡ αἱματοσυγγένεια, ἀλλά ὁ τόπος κατοικίας. Τώρα δὲ διαιροῦσαν τὸ λαό, μὰ τὸ ἔδαφος, οἱ κάτοικοι πολιτικά γίνονταν ἀπλό ἐξάρτημα τοῦ ἐδάφους.

Ὁλόκληρη ἡ Ἀττικὴ χωρίστηκε σέ ἑκατό αὐτοδιοικούμενες κοινοτικές περιοχές πού λέγονταν δῆμοι. Οἱ πολίτες πού κατοικοῦσαν σέ κάθε δῆμο (οἱ δημότες) ἐκλέγανε τόν προϊστάμενό τους (τό δῆμαρχο) καί τόν ταμία τους, καθῶς καί 30 δικαστές μέ δικαστική δικαιοδοσία γιά μικρότερες διαφορές. Οἱ δῆμοι ἀπόχτησαν ἐπίσης καί ἀπό ἕνα δικό τους ναό κι ἀπό ἕνα προστάτη θεό ἢ ἥρωα, πού τούς ἱερεῖς του τούς ἐκλέγανε. Ἡ ἀνώτατη ἐξουσία στό δῆμο βρισκόταν στή συνέλευση τῶν δημοτῶν. Εἶναι, ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ Μόργκαν, τό πρωτότυπο τῆς αὐτοκυβερνούμενης ἀμερικανικῆς πόλης. Τό διαμορφωμένο κράτος στήν Ἀθήνα ἄρχισε μέ τήν ἴδια μονάδα, στήν ὁποία καταλήγει τό σύγχρονο κράτος στήν ἀνώτατη ἀνάπτυξή του.

Δέκα ἀπ' αὐτές τίς μονάδες, τούς δῆμους, ἀποτελοῦσαν μιά φυλὴ πού ὄμως, γιά νά διακρίνεται ἀπό τήν παλιά φυλή τῶν γενῶν, ὀνομάζεται τώρα τοπική φυλή. Ἡ τοπική φυλή δέν ἦταν μονάχα αὐτοδιοικούμενο πολιτικό σῶμα, ἦταν ἐπίσης καί στρατιωτικό σῶμα. Ἐξέλεγε τό φύλαρχο ἢ τόν προεστό τῆς φυλῆς πού διοικοῦσε τό ἱππικό, ἕναν ταξίαρχο πού διοικοῦσε τό πεζικό καί τό στρατηγό πού διοικοῦσε ὄλους τούς ἄντρες πού στρατολογοῦνταν στήν περιοχή τῆς φυλῆς. Διέθετε ἐπίσης πέντε πολεμικά καράβια μέ τούς ἄντρες τους καί τούς διοικητές τους, καί ἐπαιρνε γιά προστάτη, ἄγιο ἕναν ἀττικὸ ἥρωα, πού ἔφερε καί τό ὄνομα του. Τέλος ἐβγαζε 50 βουλευτές γιά τήν ἀθηναϊκὴ βουλή.

Τό ἐπιστέγασμα ἦταν τό ἀθηναϊκό κράτος, πού τό διοικοῦσε ἡ βουλή ἀπό τούς πεντακόσιους ἐκλεγμένους τῶν δέκα φυλῶν, καί σέ τελευταία ἀνάλυση, ἡ συνέλευση τοῦ λαοῦ, ὅπου εἶχε δικαίωμα νά μπαίνει καί νά ψηφίζει κάθε ἀθηναῖος πολίτης. Παράλληλα οἱ ἄρχοντες καί ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι φρόντιζαν γιά τούς διάφορους κλάδους τῆς διοίκησης καί γιά τή δικαιοσύνη. Ἀνώτατος λειτουργός τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας δέν ὑπῆρχε στήν Ἀθήνα.

Μ' αὐτό τό νέο σύστημα καί μέ τήν εἰσοδοχὴ πολὺ μέγαλο ἀριθμοῦ κατοίκων μέ ὄχι πλήρη δικαιώματα, ἐν μέρει ἀπὸ ἐπῆλυδες καί ἐν μέρει ἀπὸ ἀπελευθερούς δούλους, ἀποκλείστηκαν τὰ ὄργανα τοῦ καθεστώτος τῶν γενῶν ἀπὸ τίς δημόσιες ὑποθέσεις. Κατάντησαν ἰδιωτικές ἐνώσεις καί θρησκευτικές ἐταιρίες. Ὅμως ἡ ἠθικὴ ἐπίδραση, ὁ πατροπαράδοτος τρό-

πος αντίληψης και σκέψης της παλιάς εποχής των γενών επέζησαν άκέραια πλέον καιρό και χάθηκαν μονάχα σιγά-σιγά. Αυτό φάνηκε σ' έναν άλλον κρατικό θεσμό.

Είδαμε ότι τό ουσιαστικό χαρακτηριστικό γνώρισμα τού κράτους είναι ή ξεχωριστή από τή μάζα τού λαού δημόσια έξουσία. 'Η 'Αθήνα είχε τότε μονάχα λαϊκό στρατό και ένα στόλο πού τόν επάνδρωνε και τόν άρμάτωνε άμεσα ο λαός. 'Ο στρατός και ο στόλος τήν υπεράσπιζαν από τούς έξωτερικούς εχθρούς και κρατούσαν στό χαλινόρι τούς δούλους, πού τότε κίελας αποτελούσαν τή μεγάλη πλειοψηφία τού πληθυσμού. 'Απέναντι στους πολίτες τή δημόσια έξουσία άρχινά τήν αποτελούσε μονάχα ή άστυνομία, πού είναι τόσο παλιά όσο και τό κράτος, γι' αυτό και οι άφελεις γάλλοι τού XVIII αιώνα δέ μιλούσαν για πολιτισμένους λαούς μά για λαούς άστυνομειμένους (nations policées). Οι άθηναίοι ίδρυσαν λοιπόν μαζί με τή κράτος τους και άστυνομία, μιá σωστή χωροφυλακή από πεζούς και έφιππους τοξότες κυνηγούς της υπαίθρου (Landjäger), όπως τούς λένε στή Νότια Γερμανία και στήν 'Ελβετία. 'Η χωροφυλακή αυτή όμως σχηματίστηκε από δούλους. Τόσο έξευτελιστική φαινόταν στον ελεύθερο άθηναίο αυτή ή ύπηρεσία τού χωροφύλακα πού προτιμούσε νά τόν πιάνει ο όπλισμένος δούλος παρά νά άσχολείται ο 'ιδιος με τέτιες άτιμωτικές πράξεις. 'Εδώ εκφράζεται άκόμα ή παλιά νοοτροπία των γενών. Τό κράτος δέ μπορούσε νά δπάρχει χωρίς τήν άστυνομία, μά ήταν άκόμα νέο και δέν είχε άκόμα άρκετό ήθικό κύρος για νά κάνει σεβαστό ένα επάγγελμα πού αναγκαστικά φαινόταν άτιμωτικό στά πρώην μέλη τού γένους.

Πόσο πολύ τέ συμπληρωμένο πιά στά κύρια χαρακτηριστικά του γνωρίσματα κράτος ταίριαζε στήν καινούρια κοινωνική κατάσταση των άθηναίων, φαίνεται από τή γρήγορη άνθιση τού πλούτου, τού έμπορίου και της βιομηχανίας. 'Η ταξική αντίθεση πού πάνω της στηρίζονταν οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί, δέν ήταν πιά ή αντίθεση ανάμεσα στήν άριστοκρατία και στον κοινό λαό, μά ή αντίθεση ανάμεσα στους δούλους και στους ελεύθερους, στους κατοίκους με περιορισμένα δικαιώματα και στους πολίτες. Τόν καιρό της ανώτατης άνθισης έλοι οι ελεύθεροι πολίτες της 'Αθήνας, μαζί με τίς γυναίκες και τά παιδιά τους, ήταν περίπου 90.000 άτομα, δίπλα σ' αυτούς υπήρχαν 365.000 δούλοι και των δυό φύλων και 45.000 κάτοικοι με πε-

ριορισμένα δικαιώματα—ξένοι και απελεύθεροι. Σέ κάθε ἐνίγλιχο ἄρενα πολίτη ἀναλογοῦσαν λοιπόν τουλάχιστο 18 δούλοι καὶ πάνω ἀπὸ 2 κάτοικοι: μὲ περιορισμένα δικαιώματα ὁ μὲγάλος ἀριθμὸς τῶν δούλων ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἐργάζονται μαζί σέ μανιφακτοῦρες, σέ μεγάλους χώρους, καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιβλεψή ἐπιστατῶν. Μὲ τὴν ἀνάπτυξη ὁμως τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας ἔχουμε συσζώρευση καὶ συγκέντρωση τῶν ἀγαθῶν σέ λίγα χέρια, ἐξαύλιωση τῆς μάζας τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν. πού τοὺς ἔμενε μονάχα ἡ ἐκλογὴ: ἢ, νά συνζωνιστοῦν τὴν ἐργασία τῶν δούλων μὲ τὴ χειρωναχτικὴ ἐργασία, πού τὴ θεωροῦσαν καὶ ὕβριστικὴ, καὶ βάνουση καὶ πού δὲν ὑποσχόταν καὶ πολλὰ, ἢ, νά ἐξαθλιωθοῦν. Μέσα στίς τότε συνθήκες ἀκολούθησαν ἀναγκαστικά τὸ δεῦτερο δρόμο, καὶ ἐπειδὴ ἀπτελοῦσαν τὸν ὄγκο τοῦ πληθυσμοῦ, κατὰστρεψαν ἔτσι ὄλο τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος. Δέν κατὰστρεψε ἡ δημοκρατία τὴν Ἀθήνα, ὅπως ὀποστηρίζουν οἱ εὐρωπαῖοι τσανακογλύφτες καὶ αὐλόδουλοι δάσκαλοι, μὰ ἡ δουλεία, πύ πρόγραφε τὴν ἐργασία τοῦ ἐλεύθερου πολίτη.

Ἡ δημιουργία τοῦ κράτους στοὺς ἀθηναίους εἶναι ἐξαιρετικὰ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὸ πῶς σχηματίζονται γενικά τὰ κράτη, γιὰ τὴ μιά μεριά γίνεται ἐντελῶς καθάρια χωρὶς ἀνάμιξη ἐξωτερικῆς ἢ ἐσωτερικῆς βίας—ὁ σφετερισμὸς τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν Πεισίστρατο δὲν ἄφησε κανένα ἴχνος τῆς σύντομης ὑπαρξέας του—καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά γιὰ τὴ δειχνεῖ ἕνα κράτος μὲ πολὺ ψηλὴ μορφὴ ἐξέλιξης, τὴ δημοκρατικὴ πολιτεία (Demokratische Republik) πού ξεπερᾷ ἄμεσα ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν γενῶν καὶ τέλος γιὰ τὴ γνωρίζουμε ἀρκυτά ὅλες τίς οὐσιαστικὲς λεπτομέρειές του.

VI

ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΗ ΡΩΜΗ

Ἀπὸ τὸ μῦθο γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς Ρώμης βγαίνει ὅτι ὁ πρῶτος οἰκισμὸς ἔγινε ἀπὸ μιά σειρά λατινικὰ γένη (ὁ μῦθος λέει ὅτι ἦταν ἑκατό), πού ἦταν ἐνωμένα σέ μιά φυλὴ. Σύντομα προσκολλήθηκε σ' αὐτὰ μιά σαβελλικὴ φυλὴ, πού ἐπίσης λέγεται ὅτι εἶχε ἑκατό γένη καὶ τέλος μιά τρίτη φυλὴ, ἀπο διαφο-

ρα στοιχεία, και πού, όπως λένε, είχε κι αυτή έκατό γένη. Όλη ή αφήγηση δείχνει μέ τήν πρώτη ματιά διι σχεδόν τίποτα, έκτός από τό γένος, δέν ήταν φυσικό πρότόν, και τοϋτο άκείμα σέ πολλές περιπτώσεις ήταν μονάχα μιά παραφυάδα του άρχικου γένους, πού εξακολούθουσε νά υπάρχει στήν παλιά πατρίδα. Οι φυλές έχουν άποτυπωμένη τή σφραγίδα τής τεχνητής σύνθεσης, ώστόσο από συγγενικά κυρίως στοιχεία και κατά τό πρότυπο τής παλιάς φυσικά αναπτυγμένης κι όχι φτιαχτής φυλής, και δέν αποκλείεται: ό πυρήνας τής κάθε μιανής από τίς τρεις αυτές φυλές νά υπήρξε μιά πραγματική παλιά φυλή. Τό ενδιάμεσο μέλος, ή φρατρία, σχηματιζόταν από δέκα γένη και όνομαζόταν κουρία. Γπήρχαν λοιπόν τριάντα κουρίες.

Είναι γενικά παραδεγμένο διι: τό ρωμαϊκό γένος ήταν ό ίδιος θεσμός μέ τό έλληνικό. Άν λοιπόν τό έλληνικό γένος είναι ή παρατέρα άνάπτυξη τής κοινωνικής εκείνης μονάδας πού τήν πρωτόγονή τής μορφή μάς τήν παρουσιάζουν οι άμερικανοί έρυθρόδερμοι, τό ίδιο ισχύει, φυσικά, και για τό ρωμαϊκό γένος. Μπορούμε έπομένως έδώ νά είμαστε πιό σύντομοι.

Τό ρωμαϊκό γένος, τουλάχιστο στήν άρχαιότατη έποχή τής Ρώμης, είχε τήν παρακάτω συγκρότηση:

1) Άμοιβαίο κληρονομικό δικαίωμα των μελών του γένους. Ή περιουσία έμενε στό γένος. Έπειδή στό ρωμαϊκό γένος, όπως και στό έλληνικό, επικρατούσε κιόλας τό πατρικό δικαιο, αποκλείονταν οι άπόγονοι τής γυναικείας γενεαλογικής γραμμής. Σύμφωνα μέ τό νόμο τής Δωδεκαδέλτου, του πιό παλιού γνωστού σέ μάς γραφτού ρωμαϊκού δικαίου, κληρονομούσαν πρώτα τά παιδιά σάν φυσικοί κληρονόμοι. Όταν δέν υπήρχαν παιδιά οι άγνάτοι (συγγενείς τής άνδρικής γραμμής). Και όταν δέν υπήρχαν ουτε αυτοί, τότε κληρονομούσαν τά μέλη του γένους. Σέ όλες τίς περιπτώσεις ή περιουσία έμενε στό γένος. Βλέπουμε έδώ τή βαθμιαία είσαγωγή στις συνθήσεις των γενών καινούργιων κανόνων δικαίου πού προκλήθηκαν από τον αύξανόμενο πλούτο και τή μονογαμία: τό άρχικό ίσο δικαίωμα κληρονομιάς των μελών του γένους περιορίστηκε πρώτα—ίσως από πολύ νωρίς, όπως αναφέραμε πιζ πάνω—μέ τήν πράξη, στους άγνάτους, τέλος στα παιδιά και τούς άπογόνους τους μέσα στή φυλή του άντρα. Στή Δωδεκάδελτο αυτό φυσικά έμφανίζεται: σέ αντίστροφη σειρά.

2) Ή παρή κοινοϋ τόπου ταφής. Όταν τό γένος των Κλαυ-

δίων πού ήταν πατρίκιοι, ήρθε από τή Ρηγίλη στή Ρώμη, τοῦ δέθη-
κε ἓνα κομάτι γῆς, καθώς ἐπίσης κι ἓνας κοινός τόπος ταφῆς μέ-
σα στήν πόλη. Ἀκόμα καί τόν καιρό τοῦ Αὐγούστου θάψανε τό
κεφάλι τοῦ Βάρου, πού ἔπεσε στό δρυμό τοῦ Τεύτρμπουργκ καί τό-
φεραν στή Ρώμη, στόν τύμβο τοῦ γένους (gentilitius tumulus).
Τό γένος (τῶν Κουίντιλίων) εἶχε λοιπόν ἀκόμα ξεχωριστό τύμβο.

3) Κοινές θρησκευτικές τελετές. Αὐτές, τά sacra gentilitia,
εἶναι γνωστές.

4) Ὑποχρέωση νά μήν παντρεύονται μέσα στό γένος. Αὐτό
δέ φαίνεται ποτέ νά μετατράπηκε στή Ρώμη σέ γραπτό νόμο, μά
τό ἔθιμο ἔμεινε. Ἀπό τό πλῆθος τῶν ρωμαϊκῶν ζευγαριῶν πού
ἐπιτηρήθηκαν τά ὀνόματά τους ὡς τήν ἐποχή μας, κανένα δέν ἔχει
τό ἴδιο ὄνομα γένους γιά τόν ἀντρα καί τή γυναίκα. Τό κληρονο-
μικό δίκαιο ἀποδέλχνει ἐπίσης τοῦτο τόν κανόνα. Ἡ γυναίκα
χάνει μέ τό γάμο τό ἀγαθικά της δικαιώματα, βγαίνει ἀπό τό
γένος της καί μήτε αὐτή, μήτε τά παιδιά της δέ μποροῦν νά κλη-
ρονομήσουν ἀπό τόν πατέρα της, ἢ ἀπό τά ἀδέρφια τοῦ πατέ-
ρα της, γιατί ἀλλιῶς θά χανόταν τό κληρονομικό μερίδιο τοῦ
πατρικοῦ γένους. Αὐτό ἔχει νόημα μονάχα μέ τήν προϋπόθεση
ὅτι: ἡ γυναίκα δέ μπορεί νά παντρευτεῖ μέλος τοῦ γένους της.

5) Ἐνα κομάτι γῆς πού τόχαν κοινή ἰδιοκτησία. Αὐτό τό
βρίσκουμε πάντα στήν πρωτόγονη ἐποχή, τότες πού ἀρχισαν νά
μοιράζον τή γῆ τῆς φυλῆς. Στίς λατινικές φυλές βρίσκουμε
ν' ἀνήκει ἡ γῆ ἐν μέρει στή φυλή, ἐν μέρει στό γένος, ἐν μέ-
ρει: στά νοικοκυριά πού εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἀποτελοῦσαν τότε
ξεχωριστές οἰκογένειες. Λένε ὅτι ὁ Ρωμύλος ἔκανε τήν πρώτη
διανομή τῆς γῆς σέ χωριστά άτομα, περίπου ἓνα ἑκάρι (duo
jugera) στόν καθένα. Ὡστόσο βρίσκουμε καί ἀργότερα γαιοκτη-
σία στά χέρια τῶν γενῶν, γιά νά μή μιλήσουμε καθόλου γιά
τήν κρατική γῆ, πού γύρω της περιστρέφεται ὅλη ἡ ἐσωτερική
ἱστορία τῆς δημοκρατίας.

6) Ὑποχρέωση τῶν μελῶν τοῦ γένους νά ἀλληλοδιπρασπί-
ζονται καί νά ἀλληλοβοηθοῦνται. Γιά τήν ὑποχρέωση αὐτή μας
λέει: ἐλάχιστα πράγματα ἡ γραπτή ἱστορία. Τό ρωμαϊκό κράτος
ἐμφανίστηκε ἀπό τήν ἀρχή τόσο ἰσχυρό πού τό δικαίωμα τῆς
προφύλαξης ἀπό τήν ἀδικία πέρασε σ' αὐτό. Ὅταν πιάστηκε ὁ
Ἄππιος Κλαύδιος, ὄλο του τό γένος φέρεσε πένθος, ἀκόμα καί
κείνοι πού ἦταν προσωπικοί του ἐχθροί. Τόν καιρό τοῦ δευτέρου
καρχηδονιακοῦ πολέμου ἐνώθησαν τά γένη γιά νά πετύχουν

τήν απόλυση τῶν μελῶν τους πού εἶχαν πιαστέι αἰχμάλωτοι πολέμου. Ἡ γερουσία τοὺς τό ἀπαγόρευσε.

7) Δικαιώματα μέλη τοῦ γένους νά φέρουν τό ὄνομά του. Αὐτό διατηρήθηκε ὡς τήν ἐπική τῆς αὐτοκρατορίας. Στούς ἀπελεύθερους ἐπέτρεπαν νά παίρνουν τό ὄνομα τοῦ γένους τοῦ πρώην κυρίου τους, χωρίς ὅμως νά χάνουν τά δικαιώματα τοῦ γένους.

8) Δικαίωμα υἰοθέτησης ξένων στό γένος. Αὐτό γινόταν μέ υἰοθέτηση ἀπό μιά οἰκογένεια (ὅπως στοὺς Ἰνδιάνους), πού εἶχε σάν συνέπεια καί τήν εἰσοχή στό γένος.

9) Τό δικαίωμα νά ἐκλέγουν καί νά καθαιροῦν τόν προεστό δέν ἀναφέρεται πούθενά. Ἐπειδή, ὅμως τήν πρώτη περίοδο τῆς Ρώμης, ἀπό τόν αἰρετό βασιλέα καί κάτω, ἔλα τά ἀξιώματα τά συμπλήρωναν μέ διορισμό ἢ μέ ἐκλογή, καί ἐπειδή καί οἱ Ἰδιεσ οἱ κουρίες ἐκλέγαν τούς ἱερεῖς τους, μπορούμε νά υποθέσουμε τό ἴδιο καί γιά τούς ἀρχηγούς (πίπτιβις) τῶν γενῶν — ἔσο κι ἂν ἦ ἐκλογή ἀπό τήν ἴδια πάντα οἰκογένεια στό γένος εἶχε ἴσως γίνει κιόλας κανόνας.

Αὐτά ἦταν τά δικαιώματα ἐνός ρωμαϊκοῦ γένους. Ἄν ἐξαιρέσουμε τό ὀλοκληρωμένο πιά πέρασμα στο πατρικό δικαίω, εἶναι πιστό εἶδωλο τῶν δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων τοῦ γένους τῶν ἱροκέλων. Καί δῶ «προβάλλει καθαρά ὁ ἱροκέζος».

Δίνουμε ἓνα μόνο παράδειγμα γιά τό πέση σύγκριση ἐπικρατεῖ γιά τό ρωμαϊκό καθεστῶς τῶν γενῶν ἀκόμα καί σήμερα καί στοὺς πιά ἀναγνωρισμένους ἱστοριογράφους μας. Στή διατριβή τοῦ Μόμσεν γιά τά ρωμαϊκά κύρια ὄνγματα τῆς ἐποχῆς τῆς δημοκρατίας καί τῆς αὐγουστιανῆς περιόδου (Römische Forschungen, Berlin, 1864¹) διαβάζουμε: «Ἐκτός ἀπό ὄλους τοὺς ἀντρες-μέλη τοῦ γένους, ἂν ἀποκλείσουμε φυσικά τούς δούλους, συμπεριλάβουμε ὅμως τοὺς υἰοθετούμενους καί τοὺς προστατευόμενους, τό ὄνομα τοῦ γένους τό παίρνουν ἐπίσης καί οἱ γυναῖκες. . . Ἡ φυλή, (Stamm ὅπως μεταφράζει ἐδῶ τό gens ὁ Μόμσεν) εἶναι . . . μιά κοινότητα πού προήλθε ἀπό κοινή—πραγματική ἢ υποτιθέμενη ἢ καί φανταστική—καταγωγή, καί πού συνδέεται μέ κοινές τελετές, κοινό τόπο ταφῆς καί κοινή κληρονομιά, στήν ὅποια μποροῦν καί πρέπει νά θεωροῦν ὅτι ἀνήκουν ὅλα τά προσωπικά ἐλεύθερα ἄτομα, ἐπομένως καί οἱ γυναῖκες. Δυσκολίες δημιουργεῖ

¹ Th. Mommsen, «Ρωμαϊκές ἔρευνες», 2η ἔκδοση, τόμ. I-II, Βερολίνο, 1864-1878. (Σημ. Σύντ.)

ὅμως ὁ καθορισμὸς τοῦ ὀνόματος τοῦ γένους τῶν παντρεμένων γυναικῶν. Ἡ δυσκολία αὐτὴ φυσικά δὲν ὑπάρχει γιὰ τὴν περίοδο πού δὲν ἐπιτρεπόταν στὴ γυναίκα νὰ παντρεύεται ἄλλον ἐκτός ἀπὸ ἓνα μέλος τοῦ γένους τῆς. Καί, ὅπως ἀποδειχνται, γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἠπύρχε γιὰ τὶς γυναῖκες μεγαλύτερη δυσκολία νὰ παντρεύονται ἔξω ἀπὸ τὸ γένος παρά μέσα στοῦ γένους, γιὰτὶ ἀκόμα καὶ στὸν VI αἰῶνα τὸ *gentis enuptio*¹ τὸ παραχωροῦσαν σὰν προσωπικὸ προνόμιο γιὰ ἀνταμοιβή. . . Ὅπου ὅμως παρουσιάζονταν τέτιες ἐξωγαμίες ἔπρεπε ἡ γυναίκα στοὺς παλαιότατους καιροὺς νὰ περνοῦσε στὴ φυλὴ τοῦ ἀντρα. Δὲν ὑπάρχει πῶς βέβαιον πράγμα ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ γυναίκα μὲ τὸν παλιὸ θρησκευτικὸ γάμο ἔμπαινε ὁλότελα στὴ νομικὴ καὶ θρησκευτικὴ κοινότητα τοῦ ἀντρα καὶ ἐβγαίνει ἀπὸ τὴ δικὴ τῆς. Ποιὸς δὲν ξέρει ὅτι ἡ παντρεμένη γυναίκα χάνει τὰ ἐνεργητικὰ καὶ παθητικὰ τῆς κληρονομικὰ δικαιώματα μέσα στοῦ γένος, ἐνῶ ἀντίθετα συνδέεται μὲ κληρονομικὸ δεσμὸ μὲ τὸν ἀντρα τῆς, τὰ παιδιὰ τῆς καὶ τὰ μέλη τῆς φυλῆς τοῦ ἀντρα τῆς γενικά; Καὶ ἐφ' ἑσσον ὁ ἀντρας τῆς τὴν υἱοθετεῖ καὶ μπαίνει ἔτσι στὴν οἰκογένειά του, πῶς μπορεῖ νὰ μένει μακριὰ ἀπὸ τὸ γένος του;» (σελ. 9-11).

Ὁ Μύσων ἰσχυρίζεται, λοιπόν, ὅτι στίς ρωμαῖες γυναῖκες πού ἀνῆκαν σὲ κάποιον γένος ἐπιτρεπόταν ἀρχικά νὰ παντρεύονται μονάχα μ ἓ σ α στοῦ γένους τους, ὅτι τὸ ρωμαϊκὸ γένος ἦταν λοιπὸν ἐνδογαμικὸ καὶ ὄχι ἐξωγαμικὸ. Ἡ ἀποψη αὐτὴ πού ἀντιφάσκει μὲ ὄλη τὴν πείρα πού συγκεντρώθηκε ἀπὸ τοὺς ἄλλους λαοὺς, στηρίζεται κυρίως, ἀν ὄχι ἀποκλειστικά, σ' ἓνα γωρὸ τοῦ Λιβίου (βιβλίον XXXIX, σελ. 19) πού προκάλεσε πολλὰ συζητήσεις καὶ πού σύμφωνα μ' αὐτὸ ἡ γεροῦσία τὸ ἔτος 568 τῆς Ρώμης, δηλ τὸ 186 π.χ. ἀποφάσισε, *uti Feceniae Hispallae datio, deminutio, gentis enuptio, tutoris optio item esset quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neu quid ei qui eam duxisset, ob id fraudi ignominiaee esset*— ἡ Φετσένια Ἰσπάλλα νὰ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ διαθέσει τὴν περιουσία τῆς, νὰ τὴν ἐλαττώσει, νὰ παντρευτεῖ ἔξω ἀπὸ τὸ γένος καὶ νὰ διαθέξει κηδεμόνα, ἀκριβῶς σὰν νὰ τῆς εἶχε μεταφέρει τὸ δικαίωμα αὐτὸ μὲ διαθήκη (ὁ πεθαμένος) ἀντρας τῆς, ὅτι μπορεῖ νὰ παντρευτεῖ ἓναν γεννημένο ἐλεύθερο,

¹ Γάμος ἔξω ἀπὸ τὸ γένος. (Σημ. Σύντ.)

καί ὅτι σ' αὐτόν πού θά τήν ἔπαιρνε γυναίκα του, δέ θά τοῦ τό καταλόγιζαν κακή πράξη ἢ ντροπή.

Ἐναντιοβιότητα λοιπόν δίνεται ἐξῶ στή Φετοένια, μίαν ἀπελεύθερη, τό δικαίωμα νά παντρευτεῖ ἔξω ἀπό τό γένος. Καί σύμφωνα μ' αὐτά, καί ὁ σύζυγος εἶχε ἀναντιοβιότητα τό δικαίωμα νά μεταβιβάσει μέ διαθήκη μετά τό θάνατό του τό δικαίωμα στή γυναίκα του νά παντρευτεῖ ἔξω ἀπό τό γένος. Μά ἔξω ἀπό ποιό γένος;

Ἄν ἡ γυναίκα ἦταν ὑποχρεωμένη νά παντρευτεῖται μέσα στό γένος τῆς, ὅπως ὑποθέτει ὁ Μόμοεν, τότε καί μετά τό γάμο θά ἔπρεπε νά μένει σ' αὐτό τό γένος τῆς. Πρῶτα ὅμως πρέπει νά ἀποδειχτεῖ ἰσα-ἰσα αὐτή ἡ ἐνδογαμία τοῦ γένους πού ὁ Μόμοεν ἰσχυρίζεται ὅτι ὑπάρχει. Καί δεύτερο, ἂν ἡ γυναίκα ἦταν ὑποχρεωμένη νά παντρευτεῖται μέσα στό γένος τῆς, τότε, φυσικά, κι ὁ ἄντρας ἔπρεπε νά κάνει τό ἴδιο, γιατί ἀλλιῶς δέ θάβρισκε γυναίκα. Ἔτσι ὅμως καταλήγουμε στήν ὑπόθεση ὅτι ὁ ἄντρας μποροῦσε μέ διαθήκη νά μεταβιβάξει στή γυναίκα του ἕνα δικαίωμα πού δέν τό εἶχε οὔτε ὁ ἴδιος γιά τόν ἑαυτό του. Φτάνουμε λοιπόν σέ νομικό παραλογισμό. Αὐτό τό νιώθει κι ὁ ἴδιος ὁ Μόμοεν καί γι' αὐτό ὑποθέτει ὅτι: «γιά τό γάμο ἔξω ἀπό τό γένος νομικά δέ χρειαζέταν μόνο ἡ συγκατάθεση τοῦ ἐξουσιαστή, μά καί ὄλων τῶν μελῶν τοῦ γένους» (σελ. 10, στή μείωση). Αὐτό πρῶτα εἶναι μιά πολύ τολμηρή ὑπόθεση καί δεύτερο ἀντιφάσκει μέ τό σαφές κείμενο τοῦ χωρίου. Ἡ γερούσια τῆς δίνει τό δικαίωμα αὐτό στή θεοση τοῦ ἀντρα, καί τῆς δίνει ρητά μόνον, οὔτε περισσότερα οὔτε λιγότερα ἀπ' ὅσα θά μποροῦσε νά τῆ εἶχε δώσει ὁ ἄντρας τῆς, ὅμως αὐτό πού τῆς δίνει εἶναι ἕνα ἀπόλυτο δικαίωμα, πού δέν ἔξαρτεῖται ἀπό ἄλλους περιορισμούς, ἔτσι πού ἂν τό χρησιμοποιεῖται νά μήν ἔχει νά πάθει τίποτα καί ὁ νέος τῆς ἄντρας. Ἄναθῆται μάλιστα στούς τωρινούς καί μελλοντικούς ὀπάτους καί πραιτορες νά φροντίζουν νά μήν πάθει καμιά ἀδικία ἀπ' αὐτό. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Μόμοεν φαίνεται λοιπόν πέρα γιά πέρα ἀπαράδεκτη.

Ἡ λοιπόν πρέπει νά υποθέσουμε ὅτι ἡ γυναίκα παντρευτήκε ἕναν ἄντρα ἀπό ἄλλο γένος, ἐνῶ ἡ ἴδια ἔμενε στό γένος πού γεννήθηκε, καί τότε, σύμφωνα μέ τό πῶς πάντα χωρίο, ὁ ἄντρας τῆς θά εἶχε τό δικαίωμα νά ἐπιτρέψει στή γυναίκα του νά παντρευτεῖ ἔξω ἀπ' τό δικό τῆς γένος. Δηλαδή θά εἶχε τό δικαίωμα νά ἀποφασίζει γιά ὑποθέσεις ἐνός γένους στό ὅποιο δέν

άνηκε καθέλου. Ἡ ὁπέθεση εἶναι τόσο παράλογη, πού ζέν ἀξίζει ὁ κόπος νά μιλοῦμε πιά γι' αὐτήν.

Μένει λοιπὸν μονάχα νά ὁπεθέσουμε ὅτι ἡ γυναίκα στὸν πρῶτο τῆς γάμο παντρεύτηκε ἕναν ἄντρα ἀπὸ ἄλλο γένος καὶ ὅτι μὲ τὸ γάμο τῆς πέρασε ἀπλῶστα στο γένος τοῦ ἄντρα τῆς, πράγμα πού καὶ ὁ Μίμωσεν τὸ παραδέγεται πραγματικά γιὰ παρόμοιες περιπτώσεις. Τότε ἐξηγιέται ἀμέσως ὅλος ὁ συσχετισμός τῆς ὁπέθεσης. Ἡ γυναίκα πού μὲ τὸ γάμο τῆς ἀποσπᾶσθηκε ἀπὸ τὸ παλιὸ τῆς γένος, καὶ ἔγινε δεχτὴ στὴ νέα ἔνωσι γενῶν τοῦ ἄντρα, κατέχει ἐκεῖ μέσα μίαν ὀλότελα ξεχωριστὴ θέση. Εἶναι βέβαια μέλος τοῦ γένους, μὰ ὄχι συγγενὴς ἀπὸ αἷμα. Ὁ χαρακτῆρας τῆς εἰσοδογῆς τῆς ἀποκλείει προκαταβολικά κάθε ἀπαγόρευση γάμου μέσα στο γένος, ἔπου ἀκριβῶς μπῆκε μὲ τὸ γάμο τῆς. Ἐπιπλέον, τὴ δέχτηκαν στὴ γαμήλια ἔνωσι τοῦ γένους, καὶ κληρονομεῖ μὲ τὸ θάνατο τοῦ ἄντρα ἕνα μέρος τῆς περιουσίας του, πού εἶναι περιουσία ἑνὸς μέλους τοῦ γένους. Τί φυσικότερο λοιπὸν ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ περιουσία αὐτὴ πρέπει νά μείνει μέσα στο γένος καὶ ὅτι ἐπομένως πρέπει ἡ γυναίκα νά παντρευτεῖ ἕνα μέλος τοῦ γένους τοῦ πρώτου τῆς ἄντρα καὶ κανέναν ἄλλον; Κι ἂν χρειάζεται νά γίνῃ ἐξαίρεση, ποῖός εἶναι πιά ἀρμεδίας νά τὴν ἐξουσιοδοτήσει γι' αὐτὸ ἂν ὄχι ἐκεῖνος πού τῆς κληροδότησε αὐτὴ τὴν περιουσία, ἐπλ. ὁ πρῶτος τῆς ἄντρας; Τὴ στιγμὴ πού τῆς κληροδοτεῖ ἕνα μέρος τῆς περιουσίας καὶ σύγχρονα τῆς ἐπιτρέπει νά μεταφέρει μὲ γάμο, ἢ σὺν συνέπεια τοῦ γάμου, σὲ ἕνε γένος αὐτὸ τὸ μέρος τῆς περιουσίας, αὐτὸ θὰ κάη: ὅτι τοῦ ἀνέχει ἀκόμα αὐτὴ ἡ περιουσία. Ἐπομένως διαθέτει κυριολεκτικὰ μονάχα τὴν ἰδιοχτησία του. Ὅσο γιὰ τὴν ἴδια τὴ γυναίκα καὶ τὴ σχέση τῆς πρὸς τὸ γένος τοῦ ἄντρα τῆς, αὐτὴ τὴν ἔφερε στο γένος τοῦτο μὲ μιὰ πράξη ἐλεύθερης βούλησῆς—μὲ τὸ γάμο. Γι' αὐτὸ φαίνεται ἐπίσης φυσικὸ ὅτι εἶναι τὸ κατάλληλο πρόσωπο, πού μπορεί νά τὴν ἐξουσιοδοτήσει νά βγῇ ἀπὸ τὸ γένος αὐτὸ μὲ ἕνα δεῦτερο γάμο. Κοντολογίς, τὸ πράγμα φαίνεται ἀπλὸ καὶ αὐτονόητο μὲλις ἐγκαταλείψουμε τὴν περίφημη ὁπέθεση τοῦ ἐνδογαμικοῦ ρωμαϊκοῦ γένους καὶ δοῦμε τὸ γένος αὐτὸ μίαν κι ἐξαρχίς σὺν ἐξωγαμικῆ, ἔπως τὸ κάη: ὁ Μόργκαν.

Μένει ἀκόμα μιὰ τελευταία ὁπέθεσι, πού βρήκε ἐπίσης τοὺς ἐκπροσώπους τῆς, καὶ ἴσως τοὺς περισσότερους. Το χωρὶο λέει: ἀπλῶς «ὅτι οἱ ἀπελεύθερες δοῦλες (libertae) δὲ μορξοῦσαν χωρὶς εἰδικὴ ἔγκρισι e gente enubere, (νά παντρεύονται ἔξω ἀπὸ

τό γένος), ἢ νά κάνουν μιά ἀπό τίς πράξεις πού ἔχοντας σχέση μέ τό *capitis deminutio minima*¹, θά προκαλοῦσε τήν ἔξοδο τῆς *libertas* ἀπό τήν ἔνωση τοῦ γένους» (βλ. Lange, «*Römische Altertümer*», Βερολίνο, 1856, I, σελ. 195. Ἐδῶ ὁ Λάνγκε ἀναφέρεται στόν Λούκιε σχετικά μέ τό χωρίο τοῦ Λίβιου πού παραθέτουμε). Ἄν αὐτή ἡ ὑπόθεση εἶναι σωστή, τότε πιά τό χωρίο δέν ἀποδείχνει: ἀπολύτως τίποτα γιά τίς σχέσεις τῶν πλείρια ἐλεύθερων ρωμαίων γυναικῶν, καί δέ μπορεί πια καθόλου νά γίνεται λόγος γιά ὑποχρέωσή τους νά παντρεύονται μέσα στό γένος.

Σ' ὅλη τή ρωμαϊκή φιλολογία ἡ ἔκφραση *enuptio gentis*, παρουσιάζεται σ' αὐτό τό μοναδικό χωρίο καί πουθενά ἄλλου. Ἡ λέξη *enuptio*, παντρεύομαι ἔξω, παρουσιάζεται μόνο τρεῖς φορές, καί τίς τρεῖς φορές στόν Λίβιο, κι αὐτό ὄχι σχετικά μέ τό γένος. Ἡ ἰδέα ὅτι οἱ ρωμαῖοι ἐπιτρέπεται νά παντρεύονται μονάχα μέσα στό γένος ἤρωστα τήν ὑπαρξή της σ' αὐτό τό μοναδικό χωρίο. Δέ στέκει: ὅμως καθόλου. Γιατί, ἢ τό χωρίο ἀναφέρεται σέ εἰδικούς περιορισμούς γιά τίς ἀπελεύθερες, καί τότε δέν ἀποδείχνει τίποτα γιά τίς γεννημένες ἐλεύθερες (*ingenuae*), ἢ ἰσχύει καί γιά τίς γεννημένες ἐλεύθερες, καί τότε μάλλον ἀποδείχνει ὅτι ἡ γυναίκα κατά κανόνα παντρευόταν ἔξω ἀπό τό γένος της, μιά μέ τό γάμο περνοῦσε στό γένος τοῦ ἀντρα. Ἐπομένως μιλά ἐναντία στόν Μόρσον καί ὅπερ τοῦ Μόργκαν.

Ἦστερα ἀπό τριακόσια σχεδόν χρόνια μετά τήν ἰδρυση τῆς Ρώμης, οἱ δεσμοί τοῦ γένους ἦταν ἀκόμα τόσο ἰσχυροί πού ἕνα γένος πατρικίων, τό γένος τῶν φαβίων, μπόρεσε μέ τή συγκατάθεση τῆς γεροῦσίας ν' ἀναλάβει μονάχο του μιά πολεμική ἐκστρατεία ἑναντίι στή γειτονική πόλη Οὐγγία (*Vei*). Λένε ὅτι εἶχαν ἐκστρατεύσει 306 φαβιοί καί σκοτώθηκαν ὅλοι σέ μιά ἐνέδρα. Ἐνα μοναδικό ἀγόρι πού εἶχε μείνει πίσω συνέχισε τό γένος.

Δέκα γένη ἀποτελοῦσαν ὅπως εἶπαμε μιά φρατρία, πού ἐδῶ λεγόταν *κουρία*, καί εἶχε σπουδαιότερες δημόσιες ἀρμοδιότητες ἀπό τήν ἑλληνική φρατρία. Κάθε *κουρία* εἶχε τίς δικές της ἑρησκευτικές τελετές, τά δικά της ἱερά καί τούς δικούς της ἱερεῖς. Οἱ τελευταῖοι στό σύνολό τους ἀποτελοῦσαν ἕνα ἀπό τούς ρωμαϊκούς συλλόγους ἱερέων. Δέκα *κουρίες* ἀποτελοῦσαν μιά φυλή,

¹ Ἀπόλεια τῶν οἰκογενειακῶν δικαιωμάτων.

² L. Lange, «*Ρωμαϊκές Ἀρχαιότητες*», τόμ. I-III, Βερολίνο, 1856-1871. (Σημ. Σύντ.)

πού, όπως κι οί υπόλοιπες λατινικές φυλές, ίσως νά είχαν άρχικά έναν έκλεγμένο άρχηγό—στρατηγό και άρχιερέα. Το σύνολο τών τριών φυλών άποτελοῦσε τό ρωμαϊκό λαό, τόν *populus romanus*.

Στό ρωμαϊκό λαό λοιπόν μπορούσε ν' άνίκει μονάχα όποιος ήταν μέλος ενός γένους και μέσον αὐτοῦ μίας κουρίας και φυλής. Ἡ πρώτη κοινωνική συγκρότηση αὐτοῦ τοῦ λαοῦ ήταν ἡ παρακάτω. Τά δημόσια πράγματα τά φρόντιζε κατά πρώτο λόγο ἡ γερουσία, πού όπως σημείωσε σωστά πρώτος ό Λίμπουρ, σχηματιζόταν από τούς άρχηγούς τών 300 γενών. Καί άκριβώς επειδή ήταν οί γεροντότεροι τών γενών, λέγονταν πατέρες, *pateres*, και τό σύνολό τους γερουσία (*Senatus*) (συμβούλιο τών γερόντων, από τό *senex*—γέρος). Ἡ συνήθεια νά εκλέγουν τό γερουσιαστή από τήν ἴδια πάντα οίκογένεια κάθε γένους, γέννησε και δώ τήν πρώτη κληρονομική άριστοκρατία. Οί οίκογένειες αὐτές ονομάζονταν πατρικιοί και διεκδικούσαν τό αποκλειστικό δικαίωμα νά μπαίνουν στή γερουσία και νάχουν όλα τά άλλα αξιώματα. Το γεγονός ότι ό λαός μέ τό πέραςμα τοῦ χρόνου δέχτηκε αὐτή τήν αξίωση, πού μετατράπηκε σέ πραγματικό δικαίωμα, εκφράζεται στό μύθο πού λέει ότι ό Ρωμύλος έδωσε στους πρώτους γερουσιαστές και στους απογόνους τους τόν τίτλο τοῦ πατρικίου (*patricius*) και τά προνόμιά του. Ἡ γερουσία, όπως και ἡ άθηναϊκή βουλή, είχε τό δικαίωμα νά αποφασίζει για πολλές υποθέσεις, νά κάνει τήν προκαταρκτική συζήτηση για περιπτώσεις πιά σοβαρές και ιδίως για τούς νέους νόμους. Τούς νόμους τούς αποφάσιζε τελικά ἡ λαϊκή συνέλευση πού λεγόταν *comitia curiata* (συνέλευση τών κουριών). Ὁ λαός συνερχόταν συσταγμένος κατά κουρίες και μέσα σέ κάθε κουρία πιθανώς κατά γένη. Όταν έπρόκειτο νά παρθεί άπόφαση, κάθε μία από τίς 30 κουρίες είχε μία ψήφο. Ἡ συνέλευση τών κουριών ένέκρινα ἡ άπόριπτε όλους τούς νόμους, εξέλεγε όλους τούς άνώτερους δημόσιους λειτουργούς μαζί και τόν *rex* (τόν λεγόμενο βασιλέα), κήρυσσε τόν πόλεμο, (ἡ γερουσία όμως εκλεινε τήν εἰρήνη), και αποφάσιζε τάν άνώτατο δικαστήριο, ύστερα από προσφυγή τών ένδιαφερομένων, σ' όλες τίς περιπτώσεις πού έπρόκειτο για θανατική ποινή ρωμαίου πολίτη. Τέλος, πλάι στή γερουσία και τή λαϊκή συνέλευση βρισνόταν ό *rex*, πού αντίστοιχοῦσε άκριβώς στόν ἑλληνα βασιλέα και πού δέν ήταν καθόλου ό σχεδόν άπόλυτος μονάρχης όπως τόν παρουσιάζει:

ὁ Μόμσεν¹. Κι αὐτός ἦταν ἀρχιερέας καὶ πρόεδρος σέ ὀρισμένα δικαστήρια. Δέν εἶχε καθόλου ἀστικές ἀρμοδιότητες, ἤ ἐξουσία πάνω στή ζωή, τήν ἐλευθερία ἢ τήν ιδιocyτητα τῶν πολιτῶν, ἐκτός ἀπό κείνην πού πήγαζε ἀπό τήν πειθαρχική ἐξουσία του σάν στρατιωτικός διοικητής, ἢ ἀπό τήν ἐξουσία του νά ἐκτελεε ἀποφάσεις σάν πρόεδρος τοῦ δικαστηρίου. Τό ἀξίωμα τοῦ βασιλέα (ric) δέν ἦταν κληρονομικό. Ἀντίθετα, ὁ βασιλεὺς ἐκλεγόταν πρῶτα, ἴσως μέ πρόταση τοῦ προκατόχου του, ἀπό τή συνέλευση τῶν κυριῶν, καὶ ὕστερα, σέ μιὰ δευτέρη συνέλευση, τόν ἐγκατάστασαν πανηγυρικά στό ἀξίωμά του. Ὅτι μποροῦσε καὶ νά καθαιρεθεῖ, τό ἀποδείχνει ἡ μίτρα τοῦ Ταρκύνιου τοῦ Περύφανου.

Ὅπως οἱ Ἕλληνες τήν ἥρωική ἐποχή, ἔτσι καὶ οἱ ρωμαῖοι τόν καιρό τῶν λεγόμενων βασιλέων ζοῦσαν σέ μιὰ στρατιωτική δημοκρατία πού στηριζόταν στό γένη, στίς φρατρίες καὶ τίς φυλές, ἀπ' ὅπου καὶ ἀναπτύχθηκε. Ὅσο κι ἂν οἱ κυρίες καὶ οἱ φυλές ἦταν ὡς ἓνα βαθμό τεχνητοὶ σχηματισμοί, εἶχαν ὥστόσο σχηματιστεῖ σύμφωνα μέ τὰ γνήσια φυσικά πρότυπα τῆς κοινωνίας, πού τοὺς γέννησε καὶ πού τίς περιέβριλλε ἀκόμα ἀπ' ὅλες τίς μεριές. Ὅσο κι ἂν εἶχε κερδίσει κιόλας ἔδαφος ἢ φυσικά ἀναπτυγμένη ἀριστοκρατία τῶν πατρικίων, ὅσο κι ἂν οἱ reges (βασιλεῖς) προσπαθοῦσαν σιγά-σιγά νά εὐρύνουν τίς δικαιοδοσίες τους, ὅλα αὐτά δέν ἀλλάζουν τόν ἀρχικό βασικό χαρακτήρα τοῦ καθεστώτος καὶ αὐτὸ μόνον ἔχει σημασία ἐδῶ.

Στό μεταξύ αὐξάνει ὁ πληθυσμός τῆς πόλης τῆς Ρώμης καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ ἐδάφους πού εἶχε εὐρυνθεῖ μέ κατακτήσεις, ἐν μέρει μέ μετοίκησι, ἐν μέρει μέ κατοίκους ἀπό τίς ὀπισθακείμενες, κυρίως τίς λατινικές περιοχές. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ νέοι ὀπίηκοι (τό πρόβλημα τῶν πελατῶν—clientes τό ἀφήνουμε ἐδῶ κα-

¹ Τό λατινικό rex—εἶναι τό κελτο-ιρλανδικό rígh (προσοτό φυλῆς) καὶ τό γοτθικό reiks. Ὅτι αὐτό, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ εἰς μας fūrst (ὅσα ἀγγλικά first, ὅσα θανικά fūrste, δηλ. ὁ πρῶτος), σήμαινε ἀρχικά τόν προστό τοῦ γένους ἢ τῆς φυλῆς βγαίνει ἀπό τό ὅτι οἱ γότθοι ἀπό τόν τέταρτο ἀκόμα αἰῶνα εἶχαν μιὰ εἰδική λέξη γιὰ τόν κατοπινό βασιλιά, τόν ορατηγὸ ἐνός δλόκληρου λαοῦ: thiudans. Στή μεταφρασὴ τῆς Βίβλου τοῦ Ὑλφίλα, ὁ Ἀρταξέρξης καὶ ὁ Ἡρώδης δὲ λέγονται ποτέ reiks, ἀλλὰ θιud ns καὶ τό κρατος (Ραίχ) τοῦ αὐτοκράτορα Τιβερίου δὲ λεγεται reik, ἀλλὰ thiudinassus. Στό γοτθικό ὄνομα thiudan, ἢ ὅπως τό μεταφρασομε λαβῆμένα, τοῦ βοικιῶ θιudareik, Theodorich, δηλ. Dietrich, συγχωνεύονται καὶ οἱ δύο ὀνομασίες. (Σημείωση τοῦ Ἐνγκελς).

τά μέρος) βρισκονταν έξω από τὰ παλιά γένη, από τις παλιές κουρίες και φυλές, δέν άποτελοῦσαν λοιπόν μέρος τοῦ *populus romanus*, τοῦ καθαυτοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Ἦταν πρῶτα ἐλεύθεροι ἄνθρωποι, μποροῦσαν νά ἔχουν γαιοχτησία, ἦταν ὀποχρεωμένοι νά πληρώνουν φόρους και νά ἐκτελοῦν στρατιωτικά χρέη. Δέ μποροῦσαν ἔμωσ νά κατέχουν ἀξιώματα και νά παίρνουν μέρος στή συνέλευση τῶν κουριῶν, οὔτε στό μοίρασμα τῶν καταχτημένων κρατικῶν γαιῶν. Ἀποτελοῦσαν τούς πληβίους, πού ἀποκλείονταν ἀπό ὅλα τὰ δημόσια δικαιώματα. Μέ τόν ἀριθμό τους, πού ὄλο και αὔξαινε, μέ τή στρατιωτική τους ἐκπαίδευση και τόν ὄπλισμό τους ἔγιναν ἀπειλητική δύναμη γιά τόν παλιό *populus* πού κλείσει ἐρμητικά τις πόρτες του σέ κάθε ξένο στοιχείο. Σ' αὐτά πρέπει νά προσέσουμε ὅτι ἡ γαιοχτησία φαίνεται νά ἦταν ἀρκετά ἴσα μοιραζομένη ἀνάμεσα στέν *patricii* και στέν πληβίους, ἐνῶ ὁ ἐμπορικός και βιομηχανικός πλοῦτος, πού δέν εἶχε βέβαια ἀκόμα πολύ ἀναπτυχθεῖ, βρισκόταν κυρίως στά χέρια τῶν πλῆβιῶν.

Μέ τό βαθύ σκοτάδι, πού περιβάλλει τήν ὀλότελα μυθική ἀρχέγονη ἱστορία τῆς Ρώμης—σκοτάδι πού τεκαμαν ἀκόμα πιο δύσκολο οἱ ἔθολογιστικές—πραγματιστικές προσπάθειες ἐρμηνείας και οἱ ἐκθέσεις τῶν κατοπινῶν νομικά μορφωμένων συγγραφέων πού τὰ ἔργα τους χρησιμοποιοῦνται σάν πηγές—εἶναι ἀδύνατο νά πει κανείς κάτι τό ὀριστικό εἴτε γιά τόν χρόνο, εἴτε γιά τήν πορεία, εἴτε γιά τήν ἀφορμή τῆς ἐπανάστασης πού ἔβαλε τέλος στήν παλιά ὀργάνωση τῶν γενῶν. Βέβαιο εἶναι μονάχα ὅτι ἡ αἰτία τῆς βρισκόταν στέν ἀγῶνες ἀνάμεσα στέν πλῆβίους και στέν *patricii*.

Τό νέο πολιτεῦμα πού τό ἀποδίδουν στέν βασιλέα Σέρβιο Τύλλιο και πού στηρίζεται σέ ἑλληνικά πρότυπα, ἰδίως στέν Σόλων, δημιούργησε μιά νέα λαϊκή συνέλευση πού περιλάβαινε ἡ ἀπόκλειε χωρίς διάκριση και τόν *populus* και τούς πλῆβίους, ἀνάλογα μέ τό ἄν πρόσφεραν πολεμικές ὀπηρεσίες ἤ ὄχι. Ὅλοι οἱ ἄντρες πού ἦταν ὀποχρεωμένοι να ὀπηρετοῦν στέν στρατό χωρίστηκαν σύμφωνα μέ τήν περιουσία τους σέ ἑξι τάξεις. Ἡ ἐλάχιστη περιουσία σέ κάθε μιά ἀπό τις πέντε πρώτες τάξεις ἦταν: I—100.000 ἀσάριον, II—75.000, III—50.000, IV—25.000, V—11.000 ἀσάρια. Κατά τόν Ντυρώ ντέ λά Μάλ τὰ π.σα αὐτά ἰσοδυναμοῦσαν περίπου μέ 14.000, 10.500, 7.000, 3.600 και 1.570 μάρκα. Τήν ἑκτη τάξη, τούς προλετάριους, τήν ἀποτελοῦσαν ὄσοι

είχαν μικρότερη περιουσία και έξαιρούνταν από τή θητεία και τούς φόρους. Στή νέα λαϊκή συνέλευση τών εκατονταρχιών (comitia centuriata) οι πολίτες έρχονταν συνταγμένοι στρατιωτικά στις εκατονταρχίες τους, κατά λόγους, από 100 άντρες, και κάθε εκατονταρχία είχε μιά ψήφο. Η πρώτη τάξη όμως διέθετε 80 εκατονταρχίες, ή δεύτερη 22, ή τρίτη 20, ή τέταρτη 22, ή πέμπτη 30, ή έκτη γιά λόγους εϋπρέπειας διέθετε κι αυτή μιά. Πρέπει νά προσέσουμε ακόμα τούς ίππεις, πού αποτελούνταν από τούς πλουσιότερους, μέ 18 εκατονταρχίες. Ύπήρχαν δηλαδή συνολικά 193 εκατονταρχίες. Γιά τήν πλειοψηφία χρειάζονταν 97 ψήφοι. Μονάχα όμως οι ίππεις και ή πρώτη τάξη είχαν μαζί 98 ψήφους, δηλαδή τήν πλειοψηφία. Αν αυτοί συμφωνούσαν, δέ ρωτιόνταν καθέλου οι ύπόλοιποι, ή Έγκυρη άπόφαση είχε παρθεί.

Σ' αυτή τή νέα συνέλευση τών εκατονταρχιών πέρασαν τώρα όλα τά πολιτικά δικαιώματα της προηγούμενης συνέλευσης τών κουριών (έκτός από μερικά όνομαστικά δικαιώματα). Οι κουρίες και τά γένη πού τίς αποτελούσαν, όποβιβάζτηκαν έτσι, όπως στήν Άθήνα, σε άπλές ιδιωτικές και θρησκευτικές εταιρίες, και εάν τέτιες φυτοζωούσαν ακόμα πολύν καιρό, ενώ ή συνέλευση τών κουριών ούντομα έσβησε όλότεια. Γιά νά έξοστρακίσουν από το κράτος και τίς τρεις παλιές φυλές τών γένων καθέρωσαν τέσσερες έδαφικές φυλές, πού ή καθεμιά τους κατοικούσε τό ένα τέταρτο της πόλης και είχε μιά σειρά πολιτικά δικαιώματα.

Έτσι και στή Ρώμη, πριν ακόμα καταργηθεί ή λεγόμενη βασιλεία, είχε διασπαστεί τό παλιό κοινωνικό καθεστώς τών γένων, πού στηριζόταν σε προσωπικούς δεσμούς αίματος. Τή θέση του τήν πήρε μιά νέα πραγματικά κρατική συγκρότηση πού βρασιζόταν στήν έδαφική διαίρεση και στις περιουσιακές διαφορές. Τή δημόσια έξουσία τήν αποτελούσαν εδώ οι πολίτες πού ήταν ύποχρεωμένοι νά ύπηρετούν στρατιωτικά και νά χρησιμοποιούνται όχι μονάχα ενάντια στους δούλους, μά και ενάντια στους λεγόμενους προλετάρους, πού αποκλείονταν από τή στρατιωτική ύπηρεσία και δέν είχαν δικαίωμα νά φέρουν όπλα.

Τό νέο καθεστώς αναπτύχθηκε παρπέρα μέ τό διώξιμο του τελευταίου γει, Γαρκύνιου του Περήφανου, πού είχε σφετεριστεί πραγματική βασιλική έξουσία, και μέ τήν άντικατάσταση του βασιλέα από δυό στρατηγούς (ύπάτους—consules) μέ ίση έξουσία, (όπως γίνεται στους ίροκέζους). Μέσα στα πλαίσια αυτό του καθε-

στῶτος κινεῖται ὅλη ἡ ἱστορία τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας μέ δλους τοὺς ἀγῶνες τῆς ἀνάμεσα στοὺς πατρίκιους καὶ στοὺς πληβείους γιά τὰ ἀξιώματα καὶ τῆ συμμετοχή στήν ἐκμετάλλευση τῶν κρατικῶν γαιῶν, μέ τήν τελική διάλυση τῆς ἀριστοκρατίας τῶν πατριχίων μέσα στή νέα τάξη τῶν μεγάλων γαιοχτημένων καὶ μεγιστάνων τοῦ χρήματος, πού σιγά-σιγά ἀπορόφησαν ὅλη τῆ γαιοχτησία τῶν γωρικῶν πού εἶχαν καταστραφεῖ μέ τῆ στρατιωτική ὀπηρεσία. Ἡ νέα αὐτή τάξη καλλισργοῦσε μέ δούλους τὰ καινούργια χτήματα πού δημιουργήθηκαν μ' αὐτόν τόν τρόπο, ἐρήμωσε τήν Ἰταλία ἀπό τοὺς κατοίκους τῆς καὶ ἀνοίξε ἔτσι τίς πόρτες ὀχι μονάχα στήν αὐτοκρατορία, μά καὶ στοὺς διαδέχους τῆς, τοὺς γερμανοὺς βαρβάρους.

VII

ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΣΤΟΥΣ ΚΕΛΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΓΕΡΜΑΝΟΥΣ

Ὁ χώρος δέ μᾶς ἐπιτρέπει: νά ἐπεκταθοῦμε στοὺς δεσμούς τοῦ γένους πού ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ τώρα σέ λίγο ἢ πολύ καθαρῆ μορφή στοὺς πιό διαφορετικούς ἀγριούς καὶ βάρβαρους λαούς, ἢ στά Ἰχνη πού ἀφησαν οἱ θεομοὶ αὐτοὶ στήν παλιότερη ἱστορία τῶν πολιτισμένων λαῶν τῆς Ἀσίας. Παντοῦ βρισκουμε αὐτά ἢ ἐκεῖνα τὰ Ἰχνη. Μερικά παραδείγματα φτάνουν: Πρὶν ἀκόμα ἀνακαλυφθεῖ τό γένος, ὁ ἀνθρωπος πὸς περισσότερο ἀπ' ὄλους μὸχθησε γιά νά τό παρανόσει, ὁ Μάκ Λένναν, ἀπόδειξε τήν ὕπαρξή του καὶ τό περιέγραψε στίς γενικές του γραμμές σωστά, στοὺς καλμούχους, τοὺς τσερκέζους, τοὺς σαμογιέτες καὶ σέ τρεῖς Ἰνδικούς λαούς: τοὺς δάραλι, τοὺς μαγγάρ καὶ τοὺς μουνιπούρι. Τελευταία ὁ Μ. Κοβαλέφσκι ἀνακάλυψε καὶ περιέγραψε τό γένος στοὺς ψάβους, τοὺς χεβσούρους, τοὺς σβανήτες καὶ σέ ἄλλες σκωκασιανές φυλές. Ἐδῶ θά περιοριστοῦμε μονάχα σέ μερικές σύντομες σημειώσεις γιά τήν ὕπαρξή τοῦ γένους στοὺς κέλτες καὶ τοὺς ἀρχαίους γερμανοὺς (Germanen).

Οἱ παλαιότεροι κελτικοὶ νόμοι πού διασώθηκαν μᾶς δείχνουν ὀλοζώντανο ἀκόμα τό γένος. Στήν Ἰρλανδία ζεῖ ἀκόμα καὶ σήμερα τουλάχιστο σάν ἔνοστικτο στή λαϊκή συνείδηση, μ' ὄλο πού τό διαλύσανε μέ τῆ βία οἱ ἀγγλοι. Στή Σκωτία βρισκόταν σέ πλέρια ἀνθιση ἀκόμα καὶ στά μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα, καὶ

έκμηδενίστηκε και έω έπίσης μονάχα μέ τά έπλα, τή νομοθεσία και τά δικαστήρια τών άγγλων.

Οί άρχαίοι ουαλικοί νεμοι, πού γράφτηκαν πολλούς αιώνες πριν από τήν άγγλική κατάκτηση, τό άργεστερο τόν ΧΙ ιώνα, δείχνουν άκόμα έτι έλέκλιρα χωριά και λειβερούσαν από κοινού τά χωράφια τους, έστω κι άν αυτό ήταν σπάνιο μόνο υπόλειμα προηγούμενου γενινού έθιμου. Κάθε εικογένεια ειχε πέντε άκρ* γή, για δική της καλλιέργεια. Ταυτέχρονα ένα άλλο κομάτι γής τό καλλιερούσαν από κοινού και τό εισόδημα τό μοιράζονταν. "Αν κρίνουμε από τίς αναλογίες της 'Ιρλανδίας και της Σκωτίας, και στην περίπτωση άνεμα πού μία καινούργια μελέτι, τών ουαλικών νέμων, για τήν έποια μου λείπει ο χρόνος (οι σημειώσεις μου είναι από τό 1869) δέν θα τό απέδειχνε ούτό άμεσα, δέ μπορεί νά άμφισβητηθει έτι αυτές οι άγροτικές κοινότητες εκπροσωπουν τά γένη ή υποδιαίρεισεις γενών. Αυτό όμως πού άποδειχουν άμεσα οι ουαλικές πηγές, και μαζί τους οι 'Ιρλανδικές, είναι: έτι τόν ΧΙ αιώνα οι κέλτες δέν ειχαν καθέλου άκμα αντικαταστήσει τό ζευγαρωτό γάμο μέ τή μονογαμία. Στην Ουαλία ο γάμος μένον ύστερα από 7 χρόνια γινόταν άδιάλυτος ή μάλλον δέ μπορούσε πιά νά καταγγελθει. "Αν έλειπαν έστω και τρεις νύχτες για νά συμπληρωθούν τά 7 ούτά χρόνια, τότε οι σύζυγοι μπορούσαν νά χωρίζουν. Τότε μοιράζαν τά υπάρχοντά τους, ή γυναίκα μοιράζε και ο άντρας διάλυσε τό μερτικό του. Τά έπιπλα τά μοιράζαν σύμφωνα μέ ύρισμένους πολύ άστελους κανόνες. "Αν ο άντρας διάλυε τό γάμο, έπρεπε νά επιστρέψει: στη γυναίκα τήν προίκα της και κάτι άκόμα. "Αν τόν διέλυε ή γυναίκα έπαιρνε λιγότερα. "Από τά παιδιά ο άντρας έπαιρνε δυό, ή γυναίκα ένα και μάάλιστα τό μεσαίο. "Όταν ή γυναίκα ύστερα από τό χωρισμό έπαιρνε άλλον άντρα κι ο πρώτος άντρας πύγαινε νά τήν ξαναπάρει: όφειλε νά τον άκολουθήσει, κι άν άκόμα ειχε βάλει κίελας τό ένα πόδι στο νέο συζυγικό κρεβάτι. "Αν όμως οι δυό τους ειχαν μείνει μαζί 7 χρόνια, τότε ήταν άντρέγγυο άκόμα και χωρίς προηγούμενο τυπικό γάμο. Τήν παρθενιά τών κοριτσιών πριν από τό γάμο ουτε τήν τήροϋσαν άυστηρά μά ούτε και τήν άπαιτούσαν. Οι κανόνες οι συστικοί μ' αυτό τό σύστημα είναι: έξαιρετικά έλεύθεροι και δέν συμφωνούν καθόλου μέ

* Άκρ (acre, acker) κελτική και γερμανική μονάδα γής πού ισουναμει περίπου μέ 4½ στρέμματα. (Σημ. Μετ.)

τήν αστική ηθική. Όταν μιά γυναίκα παραβίαζε τή συζυγική πίστη, ὁ ἄντρας εἶχε δικαίωμα νά τή δέρει (πρέκειται γιά μιά ἀπό τίς τρεῖς περιπτώσεις πού ἐπιτρέπεται αὐτό, διαφορητικά τιμωριότητα), ὅσοις ὅμως δέ μπορούσε νά ζητήσει ἄλλη ἱκανοποίηση, γιὰ τό ἴδιο παράπτωμα ἐπιτρέπεται ἡ ἐξιλέωση ἢ ἐκδίκηση, ὄχι ὅμως καί τά δύο μαζί». Οἱ λόγοι γιά τούς ὁποίους ἡ γυναίκα μπορούσε νά ζητήσει τό χωρισμό, χωρίς νά χάνει τά δικαιώματά της ὅταν χωρίζε, ἦταν πολλῶν εἰδῶν. Ἔφτανε γιά τό χωρισμό ἄν βρωμοῦσαν τά χνώτα τοῦ ἄντρα. Τά λύτρα γιά νά ἀπαλλαγεί ἀπό τό δικαίωμα τῆς πρώτης νύχτας (*gobt merch*, ἀπό δῶ προέρχεται τό μεσαιωνικό ὄνομα *marcheta*, γαλλικά *maquisie*), πού πρέπει νά πληρώνονται στό φύλαρχο ἢ στό βασιλιά, παίζουν μεγάλο ρόλο στόν κώδικα. Οἱ γυναίκες εἶχαν δικαίωμα ψήφου στίς λαϊκές συνελεύσεις. Ἄς προσθέσουμε ὅτι καί στήν Ἰρλανδία ἀποδείχεται ὅτι ὀπῆρχαν ἀνάλογες συνθηκές. Ὅτι καί κει ἐπίσης ἦταν πολύ συνηθισμένο πράγμα οἱ γάμοι ἐπὶ προθεσμία καί ὅτι σέ περίπτωση χωρισμοῦ ἐξασφαλιζόνταν στή γυναίκα μεγάλα καί ἀκριβῶς καθορισμένα πλεονεκτήματα, ἀκίνητα καί ἀποζημίωση γιά τίς οἰκιακές της ὀπηρεσίες. Ὅτι καί ἐκεῖ παρουσιάζεται μιχ «πρώτη γυναίκα» πλάι σ' ἄλλες γυναίκες καί ὅτι στή μοιρασιά τῆς κληρονομιάς δέ γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στά νόμιμα καί στά νόθαι παιδιά. Ἐχομε λοιπὸν μπροστά μας μιά τέττα εἰκόνα τοῦ ζευγαρωτοῦ γάμου, πού σέ σύγκριση μ' αὐτήν ἡ μορφή γάμου τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς φαίνεται αὐστηρή. Αὐτό ὅμως δέ μπορεί νά μάς ξαφνιάζει γιά τόν ΧΙ αἰῶνα καί γιά ἕναν λαό πού ἀκόμα τόν καιρό τοῦ Καίσαρα ζοῦσε σέ ὀμαδικό γάμο.

Τό Ἰρλανδικό γένος (*sept*, ἡ φυλὴ λέγεται *clainne*, κλάν) δέν ἐπιβεβιώνεται καί δέν περιγράφεται μονάχα ἀπό τούς παλιούς κώδικες, μά τό ἐπιβεβιώνουν καί τό περιγράφουν καί οἱ ἄγγλοι νομικοὶ τοῦ XVII αἰῶνα, πού στάλθηκαν ἐκεῖ νά μετατρέψουν τίς γαίες τῶν φυλῶν (*clainland*) σέ χετῆματα (*domaine*) τοῦ ἀγγλοῦ βασιλιά. Ὡς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ γῆ αὐτὴ ἦταν κοινή ἰδιοχτσία τῆς φυλῆς ἢ τοῦ γένους ἐφόσον δέν τῆν εἶχαν κίόλας μετατρέψει οἱ φύλαρχοι σέ ἀτομική τους ἰδιοχτσία. Ὅταν πέθαινε ἕνα μέλος τοῦ γένους, ὅταν διαλυόταν δηλαδὴ ἕνα νοικοκυριό, ὁ προεστός τοῦ γένους (οἱ ἄγγλοι νομικοὶ τὸν ὀνόμαζαν *caput cornationis*), ξαναμείραζε ἕλη τὴ γῆ τοῦ γένους στά ὀπόλοιπα νοικοκυριά. Ἡ διανομὴ αὐτὴ πρέπει γενικά

νά γινόταν σύμφωνα με τούς ίδιους κανόνες πού Ισχυαν και στη Γερμανία. 'Ακόμα και σήμερα βρίσκονται μερικά χωριά—πρίν σαράντα ἢ πενήντα χρόνια ἦταν πολλά—πού τά χωράφια τους τά καλλιεργοῦν μέ ἓνα σύστημα πού τό λένε «tundale». (Οἱ χωρικοί, οἱ ἀτομικοί ἐνοικιαστές τῆς γῆς πού σολιά ἀνῆκε ἀπό κοινού στό γένος, και πού τήν ἄρπαξε ὁ ἀγγλος κατακτητής πλῆθύνουν ὁ καθένας τό νοίκι: γιά τό κομάτι του, βάζουν ὁμως τά χωράφια και τά λειβάδια ὄλων τῶν κοματιῶν μαζί, τά χωρίζουν ἀνάλογα μέ τήν τοποθεσία και τήν ποιότητά τους σέ «Gewanne», ἔτσι: τά λένε και στό Μοζέλα, και δίνουν στέν καθένα τό μερτικό του ἀπό κάθε Gewann. Τούς βάλτους και τά βοσκοτόπια τά χρησιμοποιοῦν ἀπό κοινού. 'Ακόμα πρίν 50 χρόνια ἀπό καιρό σέ καιρέ—κάποτε κάθε χρόνο—ξαναμοίραζαν τή γῆ. Τό κτηματολογικό διάγραμμα ἐνός τέτιου χωριοῦ-tundale ἔχει ἀκριβῶς τήν ἴση πού ἔχει τό κτηματολογικό διάγραμμα μιάς γερμανικής κοινότητας ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν (Gehöfterschaft) στό Μοζέλα, ἢ στό Χόχβαλντ. Τό γένος ἐξακολουθοῦσε νά ζεῖ και στίς «factions»¹. Οἱ ἱρλανδοί χωρικοί χωρίζονται συγγά σέ κέμματα, πού στηρίζονται σέ φαινομενικά ὀλότελα παράλογες ἢ ἀνόητες διαφορές, πού εἶναι: πέρα γιά πέρα ἀκατανόητες στούς ἀγγλους και δέ φαίνεται νάχου ἄλλο σκοπό ἀπό τούς ἀγαπημένους πανηγυρικούς ξυλοδαρμούς τοῦ ἐνός «κόμματος» ἀπό τό ἄλλο. Οἱ ξυλοδαρμοί αὐτοί εἶναι τεχνητά ξαναζωντανέματα, μεταγενέστερο ὀποκατάστατο γιά τά διαλυμένα γένη πού μέ τόν τρόπο τους διατηλῶνουν ἔτσι: ἔτι ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει τό κληρονομημένο ἐνστιχτο τοῦ γένους. Σέ πολλές περιφέρειες ἔλλωστε τά μέλη τοῦ γένους ἀκόμα και τώρα ζοῦν μαζί στό παλιό περίπου ἔδαφος. Ἔτσι, ἀκόμα και τό 1830-1840 ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν κατοίκων τῆς κομητείας τοῦ Μόναγκαν εἶχε μονάχα τέσσερα οἰκογενειακά ὀνόματα, δηλαδή καταγόταν ἀπό τέσσερα γένη ἢ κλάν².

Στή Σκωτία ὁ ἀφανισμός τοῦ συστήματος τῶν γενῶν χρο-

¹ «κέμματα». (Σήμ. Σόντ.)

² Στό διάστημα μερικῶν ἡμερῶν πού πέρασα στήν Ἰρλανδία, οὐνεδητοποίησα ἕνα καθαρά πῶσο ἐκεῖ ὁ ἀγροτικός πληθυσμός ζεῖ ἀκόμα μέ τις παραστασεις τῆς ἐποχῆς τοῦ γένους Ὁ τοιοχτήμονας, πού νοικιαστές του εἶναι ὁ χωρικός, ἐξακολουθεῖ γιά τόν τελευταίο νά εἶναι ἀκόμα ἓνα σίδος ἀρχηγός τοῦ κλάν, πού ἔχει: τήν ὑποχρέωση νά διαχειρίζεται τή γῆ πρὸς τό συμφέρον ὄλων, πού ὁ χωρικός τοῦ πληρώνει: φόρο μέ τή μορ-

νολογείται από την καταστολή της εξέγερσης του 1745. Μένει άκόμα νά μελετηθεί ποιόν κρίκο αὐτῆς τῆς σειρᾶς ἐκπροσωπεῖ τό σκωτσέζικο κλάν, εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητο ὅτι πρέκειται γιά ἕναν τέτιο κρίκο. Στά μυθιστορήματα τοῦ Οὐὼλτερ Σκὼτ βλεπούμε ζωντανό μπροστά μας αὐτό το κλάν τῆς Ἄνω Σκωτίας. Εἶναι, λέει ὁ Μόργκαν, «ἕνα περίφημο ὀπέδειγμα τοῦ γένους, στήν ὀργάνωσή του καί στό πνεῦμα του, ἕνα χτυπητό παράδειγμα τῆς κυριαρχίας τῆς ζωῆς τοῦ γένους πάνω στά μέλη του... Στίς διαμάγες τους καί στή βεντέτα τους, στέν ἔδαφ:-κό χωρισμό κατὰ κλάν, στήν κοινή χρῆσι, τοῦ ἔδαφους τους, στήν πίστη τῶν μελῶν τοῦ κλάν πρὸς τόν ἀρχηγό τους καί ἀναμεταξύ τους, βρολοῦμε παντοῦ νά ἐκδηλώνοντα: ξανά χαρακτηριστικά γνωρίσματα ἀπό τήν κοινωνία τῶν γενῶν... Ἡ καταγωγή, λογιζόταν σύμφωνα μέ τό πατρικό δίκαιο, ἔτσι πού τά παιδιὰ τῶν ἀντρῶν μένανε στό κλάν, ἐνώ τά παιδιά τῶν γυναικῶν περνούσαν στό κλάν τοῦ πατέρα τους». Ὅτι ὅμως στή Σκωτία ἐπικρατοῦσε παλιά τό μητρικό δίκαιο, τό ἀποδειγνύει: τό γεγονός ὅτι στή βασιλική οἰκογένεια τῶν πίκτων ἴσχυε, κατὰ τόν Βέδα, ἡ γυναικεῖα κερὰ διαδοχῆς. Μίλιστα στούς σκωτσέζους, ἔπως καί στούς οὐαλούς, εἶχε διατηρηθεῖ ὡς τό μεσαίωνα ἕνα ὑπόλειμα ἀπό τήν πουναλουανή οἰκογένεια, μέ τό δικαίωμα τῆς πρώτης νόχτας, πού ὁ ἀρχηγός τοῦ κλάν ἤ ὁ βασιλέας, σάν τελευταῖος ἐκπρόσωπος τῶν πρώην κοινῶν συζύγων, μποροῦσε νά τό ἀσκαί σέ κάθε νύφη, ἐφόσον δέν τό εἶγε ἐξάγορασει.

* * *

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι οἱ γερμανοὶ ὡς τῆ μετανάστευτῆ

φή ἐνοικίου, πού σέ περίπτωση ὁμως ἀνάγκης πρέπει νά βοηθήσει: τό χωρικό. Τό ἴδιο καθε περισσότερο εὐκαταστατος θεωρεῖται: ὑποχρεωμένος νά ὑποστηρίξει: τοῦς φτωχότερους γειτόνους του ἐταν βρεθεθῶν σέ ἀνάγκη. Ἡ βοήθεια αὐτῆ δέν εἶναι: ἐλεημοσύνη, εἶναι αὐτό πού δικαιοματικά ἀνήκει στό φτωχότερο ἀπό μερους τοῦ πλουσιότερου μελους τοῦ κλάν ἢ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κλάν. Νιώθει κανεῖς το παράπονο τῶν καθ'ἡγήγητατων τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καί τῶν νομικῶν γιά τήν ἀδυναμία τους νά ἐμβαῦσουν στόν ἱρλανδέ χωρικό τήν ἐννοια τῆς νεότερης ἀστικῆς ἰδιοχτησίας. Μια ἰδιοχτησία πού ἔχει μόνο δικαιώματα καί δέν ἔχει: καθόλου ὑποχρεώσεις, δέ χωρὰ καθόλου σέ κεφάλι τοῦ ἱρλανδοῦ. Καταλαδαίνω: ὁμως κανεῖς ἐπίσης γιάτι οἱ ἱρλανδοὶ πού μέ τῆς ἀφαιεῖς ταρασσασεις τοῦ γένους πέφτουν ξαφνικά στίς μεγάλες ἀγγλικῆς ἢ ἀμερικανικῆς πολιτείας, μσοσ ὁ ἕνα πληθυσμό μέ ἐλότῆλα ἄλλες ἀνεπιλήψεις ἠθικῆς καί δικαίου, χάνουν κοθε ἔρμα καί συχνά πέφτουν μαζικά στόν ἐκφυλισμό. (Στή μελέτη τοῦ Ἐνγκελς στήν 4ῆ ἐκδόση).

τῶν λαῶν ἦταν ὀργανωμένοι σέ γένη. Φαίνεται ὅτι τήν περιοχή ἀνάμεσα στό Δούναβη, τό Ρήνο, τό Βιστούλα καί τίς βυρηνές θάλασσες τήν κατάχτησαν μέλις λίγους αἰῶνες π.Χ. Τότε οἱ κίμβροι καί οἱ τούτονες μετανάστευαν ἀκίμα, ἐνῶ οἱ σουηβί ἐγκατασταίνονταν μένιμα μέλις τόν καιρό τοῦ Καίσαρα. Ὁ Καίσαρος λέει ρητά γι' αὐτούς, ὅτι ἐγκαταστάθηκαν κατὰ γένη καί συγγένειες (gentibus cognationibusque), καί στό στέμα ἑνός ρωμαίου τοῦ γένους τῶν Ἰουλίῶν (gens Julia) ἡ λέξη gentibus ἔχει μιά ὀρισμένη καί ἀναμφισβήτητη σημασία. Αὐτό ἴσχυε γιά ἕλκυσ τούς γερμανούς. Ἀκίμα καί ἡ ἐγκατάστασή τους στίς καταχτημένες ρωμαϊκές ἐπαρχίες φαίνεται νά ἔγινε κατὰ γένη. Τό ἀλαμανικό λαϊκό δίκαιο μάς ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ λαός ἐγκαταστάθηκε κατὰ γένη (gen. aliorum) στό καταχτημένο ἐδάφη νότια ἀπό τό Δούναβη. Ἡ λέξη genealogia χρησιμοποιεῖται ἀκριβῶς μέ τήν ἴδια ἔννοια ὅπως ἀργότερα ἡ Matk ἢ ἀγροτική κοινότητα. Τελευταία ὁ Κοβαλέφσκι διατύπωνε τήν ἀπόψη ὅτι αὐτές οἱ genealogiae εἶναι μεγάλες κοινότητες νοικοκυριῶν πού ἀνάμεσά τους ἔχει μαιραστεί ἡ γῆ, καί πού μένον ἀργότερα ἐξελιχθήκαν στήν ἀγροτική κοινότητα. Τό ἴδιο θεπρ.πε νά ἴσχυει τότε καί γιά τή φάρα. Μέ τήν ἔκφραση αὐτή οἱ βουργούνδιοι καί οἱ λαγγοβάρδοι—δηλ. μιά γοτθική καί μιά ἔρμιονική ἢ ἀνω-γερμανική φυλή—χαρακτῆρίζαν περίπου, ἀν ὄχι ἀκριβῶς, τό ἴδιο πού χαρακτηρίζεται μέ τή λέξη genealogia στόν «ἀλαμανικό κώδικα». Ἄν ἐδῶ πρόκειται πραγματικά γιά γένος ἢ κοινότητα νοικοκυριῶν, χρειάζεται νά ἐρευνηθεῖ ἀκίμα καλύτερα.

Τά γλωσσικά μνημεῖα μάς κάνουν νά ἀμφιβάλουμε ἀν ὅλοι οἱ γερμανοί εἶχαν μιά κοινή ἔκφραση γιά τό γένος καί ποιὰ ἦταν αὕτη ἡ ἔκφραση. Ἡ λέξη πού ἐτυμολογικά ἀντιστοιχεῖ στό ἑλληνικό γένος καί στό λατινικό gens, εἶναι τό γοτθικό kuni, πού στή μέση ἀνω-γερμανική διάλεκτο λέγεται künne καί χρησιμοποιεῖται ἐπίσης μέ τήν ἴδια ἔννοια. Στήν ἐποχή τοῦ μητρικοῦ δικαίου μάς παραπέμπει τό γεγονός ὅτι ἡ ὀνομασία γιά τή γυναίκα κατάγεται ἀπό τήν ἴδια ρίζα: ἑλληνικά λέγεται γυνή, σλαβικά ζενά (zena), γοτθικά χβίνο (quino), ἀρχαία νορδικά κόννα καί κούνα (konna, kunn). Στίς λαγγοβάρεους καί τούς βουργούνδιους βρέσκουμε, ὅπως εἶπαμε τή φάρα (fara), πού ὁ Γκρίμ τήν παρογεῖ ἀπό μιά ὕποθετική ρίζα: fisan—γεννώ. Θά προτιμῶσα νά ξεκινήσω ἔξο τήν πιό γεροπιαστή προέλευσή, τίς ἀπό τό fagan, fahren—πορεύομαι, ὀχοῦμαι, ξαναγυρίζω, σάν ὀνομασία ἑνός τμή-

ματος της φάλαγγας πού βάδιζε, ένας τμήματος πού είναι σχεδόν αυτόνομο ότι τό αποτελοῦσαν μόνον συγγενείς—ὄνομασία πού κατά τή διάρκεια τῶν μεταναστεύσεων, πού διάρκεισαν πολλούς αἰῶνες, πρῶτα πρὸς τὰ ἀνατολικά καί ὕστερα πρὸς τὰ δυτικά, σιγά-σιγά μεταφέρθηκε στήν κοινότητα τοῦ γένους. Ἔχουμε ἀκόμα τό γοτθικό *sibja*, τό ἀγγλοσαξωνικό *sib*, πού στήν ἀρχαία ἀνω-γερμανική διάλεκτο λέγεται *sipria*, *sipra* *Sippe**. Στά ἀρχαία νορδικά παρουσιάζεται μονάχα ὁ πληθυντικός τῆς λέξης *sifjar*, πού σημαίνει τούς συγγενείς. Ὁ ἐνικός ὑπάρχει μονάχα σάν ὄνομα μιάς θεας, *Sif*. Καί τέλος, παρουσιάζεται ἀκόμα μιά ἔκφραση στό τραγούδι τοῦ Χιλντεμπραντ, ἐκεῖ πού ὁ Χιλντεμπραντ ρωτᾷ τόν Χάντουμπραντ «ποιός εἶναι ὁ πατέρας σου ἀνάμεσα στούς ἀντρες τοῦ λαοῦ... ἢ σέ ποιά γενιά ἀνήκεις» («*eddo huēlihhes cnuosles du sis*»). Ἄν ὀπίρξει κοινά γερμανικό ὄνομα γιά τό γένος, θά ἦταν βέβαια τό γοτθικό *kunji*. Γι' αὐτό συνηγορεῖ ἔχει μονάχα τή ταυτότητα μέ τήν ἀντίστοιχη ἔκφραση τῶν συγγενικῶν γλωσσῶν, μά καί τό γεγονός ὅτι ἀπό τή λέξη αὐτή παράγεται ἡ λέξη *kunipig* (*kōnig*)—βασιλείας, πού ἀρχικά σημαίνει: πρόοτος τοῦ γένους ἢ τῆς φυλῆς.. Τό *sibja* (*Sippe*) εἰς φαίνεται ὅτι πρέπει νά τό πάρουμε ὀπόψη μας. Ἡ λέξη *sifjar* δέ σημαίνει, στά ἀρχαιονορδικά τουλάχιστο, μονάχα συγγενείς ἀπό αἷμα, μά καί συγγενείς ἀπό συμπεθερίο, περιλαμβάνει λοιπόν ἀνθρώπους πού ἀνήκουν σέ δύο τουλάχιστο γένη. Ἔτσι λοιπόν ἡ λέξη *sif* δέ μπορεί νά ἦταν ὄνομασία τοῦ γένους.

Ὅπως στούς μεξικανούς καί στούς Ἕλληνας, ἔτσι καί στούς γερμανούς, ἡ τάξη μάγης, τόσο ἡ 7-η τοῦ ἵππικου, ἔσο καί ἡ φάλαγγα τῶν πεζῶν ἦταν διαρθρωμένη κατά σώματα γενῶν. Ὅταν ὁ Τάκιτος λέει: κατά οἰκογένειες καί συγγενικές ὀμάδες, αὐτή ἡ ἀκαθόριστη ἔκφραση ἐξηγεῖται ἀπό τό ὅτι στήν ἐποχή του τό γένος στή Ρώμη εἶχε ἀπό καιρὸ πάψει νά εἶναι ζωντανή ἔνωση.

Ἀποφασιστική σημασία ἔχει ἕνα χωρίο τοῦ Τάκιτου, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἀδερφός τῆς μητέρας θεωρεῖ τόν ἀνεψιό του σάν γιό του, μάλιστα μερικοί θεωροῦν τό δευτέρο αἷμα ἀνάμεσα σέ θεῖο ἀπό μητέρα καί ἀνεψιό ἀκόμα πῖο ἱερό καί πῖο στενό ἀπό τό δευτέρο ἀνάμεσα στόν πατέρα καί στό γιό, ἔτσι πού

* *Sippe* (σημερινά γερμανικά)—συγγενολόγ. (Σημ. Μετ.)

Ήταν ζητούν όμήρους, ό γιός τής αδερφής θεωρείται μεγαλύτερη έγγύηση παρά ό γιός έκείνου πού θέλουν νά δεσμεύσουν. Έδώ έχουμε ένα ζωντανό υπόλειμα από τό οργανωμένο σύμφωνα μέ τό μητρικό δίκαίο γένος, δηλ. από τό άρχικό γένος, και μάλιστα σαν κ'τί: πού χαρακτηρίζει: ιδιαίτερα τούς γερμανούς¹. Αν ένα μέλος ενός τέτοιου γένους έδινε όμηρο τό γιό του γιά μία ύποχρέωση, πού αναλάβαινε, κι αν αυτός ό γιός έπεφτε θύμα γιατί ό πατέρας του άθέτησε τήν ύποχρέωσή του, τότε ή ύπόθεση άφορούσε μονάχα τόν πατέρα του. Αν όμως τό θύμα ήταν γιός τής αδερφής του, τότε θιγόταν τό πιό ίερό δίκαίο τοῦ γένους. Ό πλησιέστερος συγγενής από αίμα τοῦ άγοριού ή τοῦ έφηβου, πού περισσότερο απ' άλλους τούς άλλους ήταν ύποχρημένος νά τόν ύπερασπίσει, ήταν ύπεύθυνος γιά τό θάνατοῦ. Η έπρεπε νά μήν τόν εἶχε δώσει όμηρο, ή ήταν ύποχρεωμένος νά τηρήσει: τήν υπόσχεσή του. Κι αν ακόμα δέν εἶχαμε άλλα ίχνη πού νά μās λένε ότι τό σύστημα τῶν γυνῶν ύπήρχε στους γερμανούς, αυτό και μόνον τό χωρίο θά ήταν αρκετό.

Ακόμα πιό άποφασιστική σημασία έχει, γιατί γράφτηκε περίπου 800 χρόνια άργότερα, ένα χωρίο από τό άρχαιο νορδικό έπος γιά τό «Λυκόφως τῶν θεῶν», «Götterdämmerung», και γιά τό τέλος τοῦ κόσμου. ή «Völuspá». Σ' αυτό τό «δραμα τής μάντισσας» όπου, όπως τό απέδειξαν τώρα ό Μπάνγκ και ό Μπούγκε, είναι συνυφασμένα και χριστιανικά στοιχεία, στήν περιγραφή,

1 Οι άλληνες μένο στή μυθολογία τής ήρωϊκής εποχής γνωρίζουν τήν εξαιρετικά στενή φύση τοῦ θεομοῦ ανάμεσα στο θεοτό μητέρα και στόν άνεψιό του, θεομοῦ πού καταγίνεται από τήν εποχή τοῦ μητρικοῦ δικαίου και πού τόν βρίσκουμε σέ πολλούς λαούς. Κατά τόν Διέδωρο (IV, 34) ό Μελέατρος σκοτώνει τούς γιούς τοῦ θεοτοῦ, τούς άδελφούς τής μητερας του Ἄλθαϊας. Η Ἄλθαϊα θεωρεῖ αὐτή τήν πράξη τόσο άνεξιλέωτο άνοσιόβηγμα πού καταρέεται τό φονιά, τό γιό της, και εὐχεται τό θανατό του. Οι θεοί άκουσαν, όπως λένε, τίς εὐχες της, και θανάτωσαν τόν Μελέατρον. Ό θεοός Διέδωρος (IV, 44) λέει ότι: οι ά γοναίτες άποβιάστηκαν κάτω από τήν άρχηγία τοῦ Ἡρακλή στή Θρακη και βρήκαν εκεί ότι ή Φινέας κακομεταχειρίζεται αίσχρα τούς δυο γιούς του πού εἶχε από τήν πρώτη του γυναίκα, τή Βορεά'α Κλωπατρα, πού τήν εἶχε διώξει. Σ' αυτό τόν έσπραχνε ή νέα του γυναίκα. Μα ανάμεσα στους άργοναύτας βρίσκονταν και οι Βορεάδες, τά αδέρφια τής Κλωπατρας, δηλ. οι θεοτό από μητέρα τήν παιδιῶν πού κακομεταχειρίζονταν ό Φινέας. Οι Βορεάδες φροντίζουν άμέσως γιά τούς άνεψιούς τους, τούς ελευθεώνουν και σκοτώνουν τούς φύλακες. (Σημείωση τοῦ Ένγκελς).

της εποχής του γενικού έκφυλισμού και της διαφθοράς πού οδηγεί στη μεγάλη καταστροφή, αναφέρεται ότι :

BroeJhr munu berjask ok at bðnum verdask,
munu syst rungar sitjum spilla

« Ἀδερφοὶ θά ἀλληλοπολεμοῦν καὶ θά ἀλληλοσκοτώνονται, πα:διά ἀδερφάδων θά σπάσουν τοὺς δεσμούς της συγγένειας». Syst rungar λέγεται ὁ γιός της ἀδερφῆς της μητέρας, καὶ τὸ γεγονός ὅτι αὐτά, παιδιά δυό ἀδερφάδων, θ' ἀρνηθοῦν μεταξύ τους μιά τέτια συγγενεια αἵματος, τὸ θεωρεῖ ὁ ποιητής ἀκόμα πιά μεγάλο ἔγκλημα ἀπὸ τὴν ἀδερφοκτονία. Τὸ ἔγκλημα μεγαλώνει γιατί ὑπάρχει ἡ λέξη syst rungar πού τονίζει τὴ συγγένεια ἀπὸ μητρική πλευρά. Ἐν ἀντί γι' αὐτὸ ἔλεγε syskina-bðgn παιδιά ἀδερφῶν, ἢ syskina-synir, γιοὶ ἀδερφῶν, τότε ὁ δεύτερος στίχος οἷ θά ἀποτελοῦσε ἐπίταση τοῦ πρώτου, μὰ ἀδυνατίματ' ἦν. Λοιπὸν καὶ στήν ἐποχὴ τῶν βίκινγκ, τότε πού γράφτηκε ἡ «Vöiusrða», δέν εἶχε ἀκόμα στήσει στή Σκανδιναβία ἡ ἀνάμνηση τοῦ μητρικοῦ δικαίου.

Κατ' ἄλλα, τὸν καρό τοῦ Τάκιτου, τουλάχιστο στοὺς γερμανούς: πού ἦταν πιά γνωστοὶ του, τὸ μητρικὸ δίκαιο εἶχε κίβλας κάνει τόπο στό πατρικὸ δίκαιο: τὰ παιδιά κληρονομοῦσαν τὸν πατέρα. Ὅπου δέν ὑπῆρχαν παιδιά κληρονομοῦσαν οἱ ἀδερφοὶ καὶ οἱ θετοὶ ἀπὸ τὴν πλευρά τοῦ πατέρα καὶ της μητέρας. Τὸ δικαίωμα τοῦ ἀδερφοῦ της μητέρας στήν κληρονομιά συνδέεται μέ τὴ διατήρηση τοῦ ἐθίμου πού ἀναφέραμε καὶ ἀποδείχνει ἐπίσης πόσο νέο ἦταν ἀκόμα τότε τὸ πατρικὸ δίκαιο στοὺς γερμανούς. Ἀκόμα ὡς βαθιά στό μεσαιῶνα βρισκόνταν ἰχνη τοῦ μητρικοῦ δικαίου. Καὶ τότε ἀκόμα φαίνεται πὼς δέ θεωροῦσαν καὶ πολύ οἰγουρη τὴν πατρότητα, ἰδίως στοὺς δουλοπάροικους. Ὅταν λοιπὸν ἕνας φεουδάρχης ζητοῦσε ἀπὸ μιά πόλη νά τοῦ ἀποδοθεῖ ἕνας δουλοπάροικος πού εἶχε δραπετεύσει, ἔπρεπε, λχ. στό Ἀουγκσμπουργκ, στή Βασιλεία καὶ στό Κάιζερλάουτερν, νά ἐπιβεβαιώσουν μέ ὄρκο ὅτι ὁ κατηγορούμενος ἦταν δουλοπάροικος ἔξι ἀπὸ τοὺς κοντινότερους ἀπὸ αἷμα συγγενεῖς του, καὶ μάλιστα ἀπολβεστικά ἀπὸ τὴν μητρική πλευρά (Maurer, «Städteverfassung», I¹, σελ. 381).

¹ G. L. Maurer, «Geschichte der Städteverfassung in Deutschland», Bod. I—IV, Erlangen, 1869—1871. (Σημ. Σύντ.)

Ἄλλο ἓνα ὑπέλειμα ἀπό τό μητρικό δίκαιο πού ἔσβηθε, εἶναι ὁ σχεδόν ἀκατανεχτός γιά τούς ρωμιούς σεβασμός τῶν γερμανῶν πρὸς τό γυναικεῖο φύλο. Τά κορίτσια τῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν θεωροῦνταν οἱ πιό σιγουροὶ ἡμεροὶ γιά τὴν τήρηση τῶν συμφωνιῶν μὲ τούς γερμανούς. Ἡ σκεψὴ ὅτι οἱ γυναῖκες τους γίνουσι κόρες τους θά μπορούσαν νά πιασοῦν αἰχμάλωτες καὶ νὰ καὶ εἰσβάλλωσι τούς ἦταν ἀφόρητη καὶ κέντριζε περισσότερο ἀπὸ καθεὶ ἄλλο τό θῆρος τους στὴ μάχη. Στὴ γυναίκα βλέπουν κάτι τό ἱερό καὶ τό προφητικόν, ἀκοῦνε τὴ συμβουλή της ἀκόμα καὶ στίς σπουδαιότερες ὑποθέσεις. Ἔτσι ἡ Βελέντα, ἡ βρουκτεριανὴ ἑτέρα στὴν περιοχή τοῦ ποταμοῦ Αἰππε ἦταν ἡ κινήτρια ψυχὴ ὅλης τῆς ἐξέγερσης τῶν μπαταβῶν, ὅπου ὁ Cinnis ἐπικεφαλῆς γερμανῶν καὶ βέλγων κλόνησε ὅλη τὴ ρωμαϊκὴ κυριαρχία στὴ Γαλατία. Στό σπῆτι ἡ κυριαρχία τῆς γυναίκας εἶναι ἀδιαφιλονίκητη. Φυσικά, ἡ γυναικί, οἱ γέροι καὶ τὰ παιδία ἔπρεπε νὰ φροντίζουσι γιά ὅλη τὴ δουλιὰ, ἐνῶ ὁ ἀντρας πήγαινε κυνήγι, ἔπινε ἢ τεμπέλιαζε. Αὐτὰ λέει ὁ Ἰάκιτος. Μιά ὅμως πού δὲ λέει ποὺός καλλισργοῦσε τὰ χωράφια, καὶ δηλώνει ρητὰ ὅτι οἱ δοῦλοι πρόσφεραν μόνον δοσίματα, δὲν ἔκαναν ὅμως ἀγγαρεῖς, τότε εἶναι φανερό ὅτι οἱ ἐγγλικοὶ ἀντρες θά ἔκαναν τὴ λίγη δουλιὰ πού ἀπαιτοῦσε ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς.

Ἡ μορφή τοῦ γάμου, ὅπως τσαπε κιάλας πιό πάνω, ἦταν ὁ ζευγαρωτός γάμος, πού σιγά-σιγά πλησίαζε στὴ μονογαμία. Δέν ἦταν ἀκόμα αὐστηρὴ μονογαμία, ἀφοῦ στοὺς ἀρχόντους ἐπιτρεπόταν ἡ πολυγαμία. Γενικά ἐπέμεναν αὐστηρὰ στὴν ἀγνότητα τῶν κοριτσιῶν (σὲ ἀντίθεση μὲ τούς κέλτες) καὶ ὁ Ἰάκιτος μιλάει μὲ ξεχωριστὴ θέρμη γιά τό ἀειάλυτο τοῦ δεσμοῦ τοῦ γάμου στοὺς γερμανούς. Σάν λόγο διαζυγίου ἀναφέρει μόνον τὴ μοιχεία τῆς γυναίκας. Ἡ ἀφήγησή του ὡστόσο ἀφήνει ἐδῶ πολλά κενὰ καὶ ὅπωςδὴποτε χρισιμεῖται πολὺ φανερά γιά καθρέφτης ἀρετῆς στοὺς ἀκέλαστους ρωμιούς. Ἔνα εἶναι βέβαιον: ἂν οἱ γερμανοὶ στὰ δάση τους ἦταν οἱ ἐξαιρετικὴ αὐτοὶ ἡπότες τῆς ἀρετῆς, χρειαζόσθηκε μονάχα ἐλάχιστη ἐπαφή μὲ τὸν ἔξω κόσμον, γιὰ νὰ τούς κατεβάσει στο ἐπίπεδο τῶν ἄλλων εὐρωπαϊῶν μέσων ἀνθρώπων. Τό τελευταῖο ἔχουν τῆς αὐστηρότητας τῶν ἡθῶν χυθῆκε μέσα σὸ ρωμαϊκὸν κόσμον ἀκόμα πιό γρήγορα ἀπὸ τὴ γερμανικὴ γλώσσα. Δέν ἔχει κανεὶς παρά νὰ διαβάσει τὸν Γκρεγκουάρ ντέ Τούρ. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι στὰ γερμανικὰ παρθένα δάση, δὲν μπορούσε νὰ ἐπικρατεῖ ἡ ραφινά-

ρισμένη ήδυπάθεια των σαρκικών απολαύσεων πού επικρατούσε στη Ρώμη, και έτσι μένουν στους γερμανούς και απ' αυτή την άποψη άρκετά πλεονεχτήματα άπέναντι στο ρωμαϊκό κόσμο, χωρίς νά τους αποδίνουμε μέ τή φαντασία μας μίαν έγκράτεια στα σαρκικά ζητήματα πού ποτέ και πουθενά δέν επικράτησε σ' έναν όλόκληρο λαό.

Άπό τή καθεστώς των γενών προέρχεται ή όποχρέωση νά κληρονομοϋν τίς άχθρότητες και τίς φιλίες του πατέρα ή των συγγενών. Έπίσης ή χρηματική άποζημίωση και ή έξιλέωση, αντί της αίματηρης έκέλτησης σέ περιπτώσεις φόνου ή τραυματισμού. Αυτή ή έξαγορά, πού πριν μιά γενιά ακόμα θεωρούνταν ειδικός γερμανικός θεσμός, έχει τώρα αποδειχθεί ότι ύπάρχει σέ εκατοντάδες λαούς σάν γενική ήπιώτερη μορφή της αίματηρης εκδίκησης πού πήγαζε από τό σύστημα των γενών. Ιά βρίσκουμε, όπως και τήν όποχρέωση της φιλοξενίας, εκτός των άλλων και στους Ινδιάνους της Άμερικής. Η περιγραφή της φιλοξενίας από τον Τάκιτο («Γερμανία», σ. 21) είναι κι ως τίς λεπτομέρειές της σχεδόν ή ίδια μέ κείνη πού κάνει ο Μόργκαν γιά τους Ινδιάνους του.

Η ζωηρότατη και άτελείωτη διαμάχη γιά τό αν οι γερμανοί του Τάκιτου είχαν κιόλας μοιράσει όριστικά τή γη ή όχι, και γιά τό πώς πρέπει νά έρμηνευθούν τά σκετικά χωρία, άνήκει τώρα σ'ό παρελθόν. Άπό τότε πού αποδείχτηκε σχεδόν γιά όλους τούς λαούς ότι τά γένη και άργότερα οι κομμουνιστικές οικογενειακές κοινότητες καλλιεργούσαν από κοινού τά χωράφια, πράγμα πού, όπως βεβαίωσε ο Καίσαρας, ύπήρχε ακόμα, στους σουηβούς, και ότι τό καθεστώς αυτό τό διαδέχτηκε τό μοίρασμα της γης σέ ξεχωριστές οικογένειες μέ περιοδικό ξαναμοίρασμα της, ότι τό περιοδικό αυτό ξαναμοίρασμα της καλλιεργήσιμης γης έχει δικτηρηθεί στην ίδια τή Γερμανία πού και πού και ως τίς μέρες μας, δέν άξίζει νά μιλάμε γι' αυτή τή διαμάχη. Αν οι γερμανοί από τήν κοινή καλλιέργεια της γης, πού ο Καίσαρας τήν αποδίδει ρητά στους σουηβούς, (μοιρασμένο ή ιδιωτικό χωράφι, λέει, δέν ύπάρχει καθόλου σ' αυτούς). πέρασαν μέσα σέ 150 χρόνια, ως τον Τάκιτο, στην άτομική καλλιέργεια μέ ξαναμοίρασμα της γης κάθε χρόνο, αυτό πραγματικά άποτελεί άρκετή πρόοδο. Τό πέρασμα από τή βαθμίδα εκείνη στην πλείρια άτομική ιδιοκτησία της γης, σ' ένα τόσο σύντομο ένδιάμεσο χρονικό διάστημα και χωρίς καμιά ξένη, άνάμιξη, είναι απλούστατα άδύνατο. Διαβάζω λοιπόν στον Τάκιτο

μονάχα εκείνο πού λέει μέ ξερά λόγια: 'Αλλάζουν (ή ξαναμοιράζουν) τήν καλλιεργημένη γή, κάθε χρόνο, και πάλι περισσεύει άρκετή κοινή γή. Είναι ή βαθμίδα τής γεωργίας και τής ιδιοποίησης τής γής πού αντίστοιχεί άκριβώς στο τότε καθεστώς τών γενών τών γερμανών.

Τήν παραπάνω τελευταία παράγραφο τήν αφήνω άμετάβλητη, όπως βρίσκεται στις προηγούμενες εκδόσεις. Στο μεταξύ το πρόβλημα πήρε άλλη μορφή. 'Από τότε πού ο Κοβαλέφσκι: (βλ. πιο πάνω, σελ. 44¹) απόδειξε ότι ή πατριαρχική οικιακή συντροφιά ήταν πλατιά, άν όχι και καθολική, διαδομένη σάν ένδιάμεση βαθμίδα ανάμεσα στην κομμουνιστική οικογένεια του μητρικού δικαίου και τή νεότερη άτομική οικογένεια, δε μπαίνει πιά τό έρώτημα όπως έμπαινε άκόμα στη συζήτηση ανάμεσα τόν Μάουερ και τόν Βάιτς. άν δηλ. πρόκειται για κοινή ή άτομική ιδιοκτησία τής γής, αλλά για τή μορφή τής κοινής ιδιοκτησίας. Δέν υπάρχει καμιά άμφιβολία ότι τον καιρό του Καίσαρα στους σουηβούς, δέν υπήρχε μονάχα κοινή ιδιοκτησία μά και από κοινού καλλιέργεια για κοινό λογαριασμό. Θά συζητηθεί άκόμα πολύ άν ή οικονομική μονάδα ήταν τό γένος ή ή οικιακή συντροφιά, ή μία ένδιάμεση, συγγενική κομμουνιστική ομάδα, ή άν άκείμα, άνάλογα μέ τίς συνθήκες τής γής, παρουσιάζονταν και οι τρεις ομάδες. 'Ο Κοβαλέφσκι όμως ισχυρίζεται ότι ή κατάσταση πού περιγράφει ο Τάκνιτος δέν έχει για προέπθεση τή μάχη ή άγροτική κοινότητα, μά τήν οικιακή συντροφιά, και άπ' αυτήν πολύ άργότερα εξελίχθηκε ή άγροτική κοινότητα εξαιτίας τής αύξησης του πληθυσμού.

Σύμφωνα μ' αυτά οι οικισμοί τών γερμανών στην περιοχή πού κατέλαβαν τόν χώρο τών ρωμαίων, καθώς και στην περιοχή πού άπόσπασαν άργότερα από τους ρωμαίους, δέν αποτελούνταν άπό χωριά, μά από μεγάλες οικογενειακές συντροφίες πού άγκάλιαζαν περισσότερες γενεές, παίρνανε και καλλιεργούσαν ένα αντίστοιχο κομάτι γής και τή γύρω γέρσα γής τήν χρησιμοποιούσαν άπό κοινού μέ τους γειτόνους σάν κοινή μεθοριακή ζώνη. Τό χωρίο του Τάκνιτου για τήν άλλαγή (τό ξαναμοιράσασα) τής καλλιεργημένης γής θά έπρεπε λοιπόν πραγματικά νά τό καταλάβουμε μέ τήν άγρονομική έννοια: 'Η συντροφιά καλλιεργούσε

¹ 'Η παραπομπή του Ένγκελς αναφέρεται στην 4η έκδοση, βλ. στον τόμο αυτό, σελ. 247. (Σημ. Σόντ.)

κάθε χρόνο άλλο κομμάτι γης και άφηνε χέρσα τὰ χωράφια τῆς περασμένης χρονιάς ἢ τὰ ἐγκατέλειπε ὀλότελα. Ἐπειδή ὁ πληθυσμός ἦταν ἀραιός ἔμενε πάλι ἀρκετὴ χέρσα γῆ, ἔτσι πού ἔκανε περιττὴ κάθε διαμάχη γιὰ κατοχὴ γῆς. Μόνο ὕστερα ἀπὸ αἰῶνες, ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν συντρόφων τῆς οἰκιακῆς συντροφιάς μεγάλωσε τόσο πού νά μὴν εἶναι πιά δυνατὴ ἡ κοινὴ οἰκονομία μέσα στὸς τοτινοὺς ἔρους παραγωγῆς, διαλύθηκαν τὰ κοινὰ νοικοκυριά. Οἱ ἄγροί καὶ τὰ λειβάδια, πού ὡς τότε ἦταν κοινά, μοιράστηκαν μὲ τὸ γνωστὸ τρόπο ἀνάμειρα στὰ ἀτομικὰ νοικοκυριά, πού διαμορφώθηκαν τώρα, ἀρχικὰ γιὰ ὀρισμένο χρόνον, ἀργότερα μιά γιὰ πάντα, ἐνῶ τὰ δάση, τὰ βοσκοτόπια καὶ τὰ νερά ἔμειναν κοινά.

Γιὰ τὴ Ρωσία φαίνεται ὅτι ἔχει πέρα γιὰ πέρα ἀποδειχθεὶ ἱστορικὰ αὐτὴ ἡ πορεία ἐξέλιξης. Ὅσο γιὰ τὴ Γερμανία, καὶ σὲ δευτέρῃ μοίρα γιὰ τὶς ἄλλες γερμανικὲς χώρες, δὲ μπορούμε νά ἀρνηθοῦμε ὅτι ἡ ὁπότερη αὐτὴ ἐξίγχει ἀπὸ πολλές ἀπόψεις καλύτερα τὶς πηγές καὶ λύνει εὐκολότερα τὶς δυσκολίες ἀπὸ τὴν παλιὰ ἔπιψη, πού ἀνάγει τὴν ἀγροτικὴ κοινότητα ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Τάκτου. Τὰ πρὶο παλιὰ ντεκουμέντα λχ. ὁ Codex Laureshamensis¹ ἐξηγοῦνται στὸ σύνολό τους πολὺ καλύτερα μὲ τὴ βοήθεια τῆς οἰκιακῆς συντροφιάς παρὰ μὲ τὴν ἀγροτικὴ κοινότητα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ προβάλλουν νέες δυσκολίες καὶ νέα προβλήματα πού πρέπει νά λυθοῦν. Ἐδῶ μόνον νέες ἔρευνες μποροῦν νά κρίνουν ὀριστικὰ. Δὲ μπόρῳ ὥστόσο ν' ἀρνηθῳ ὅτι εἶναι πολὺ πιθανὸ ἡ οἰκιακὴ συντροφιά νά ὑπῆρξε σὰν ἐνδιάμεση, εαθμίδα καὶ στὴ Γερμανία, τὴ Σκανδιναυία καὶ τὴν Ἀγγλία.

Ἐνῶ τὸν καιρὸ τοῦ Καίσαρα μόλις εἶχε ἐγκατασταθεὶ μόνιμα μόνον ἓνα μέρος τῶν γερμανῶν, ἐνῶ ἓνα ἄλλο μέρος ζῆτοῦσε ἀκέμα νά βρεῖ ὀριστικούς τόπους διαμονῆς, τὸν καιρὸ τοῦ Τάκτου οἱ γερμανοὶ ἔχουν κίελας ἓναν δλόκληρον αἰῶνα μόνιμης ἐγκατάστασης πίσω τους. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀναμφισβήτητη ἡ πρόδος στὴν παραγωγὴ τῶν μέσων συντήρησης. Κατοικοῦν σὲ ξύλινα σπίτια, τὸ ντύσιμό τους εἶναι ἀκέμα πολὺ πρωτόγονο, μοιάζει μὲ τὸ ντύσιμο ἀνθρώπων τῶν δασῶν: χοντροφασσμένος μάλλινος μανδύας, τομάρια ἀπὸ ζῶα, γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ τοὺς εὐγενεῖς λινὰ ἐσώρουχα. Ἡ τροφὴ τους ἀποτελεῖται ἀπὸ γάλα, κρέας, ἄγριους καρ-

¹ Codex Laureshamensis—χηματολόγιο τῆς πόλης Λόρχ. (Σημ. Σύντο.)

πούς και, όπως προσθέτει ο Πλίνιος, από χυλό βρώμης (πού και σήμερα ακόμα είναι κελτικό έθνικό φαγητό στην Ίρλανδία και τη Σκωτία). Ο πλούτος τους αποτελείται από ζώα, πού είναι όμως κατώτερης ράτσας, τά βέδια είναι μικρά, άπ'μαντα, χωρίς κέρατα. Τά άλογα ήταν μικρά και βραδυκίνητα πένυ. Το χρῆμα τό χρησιμοποιούσαν σπάνια και πολύ λίγο και ήταν μονάχα ρωμαϊκό. Το χρυσάφι και τό ασήμι δέν τά κατεργάζονταν και έν έν τά λογάριαζαν, τό σίδηρο ήταν σπάνιο και φαίνεται, τολάχιστο για τίς φυλές της περιοχής του Ρίνου και του Δούναβη, ότι δέν τό παρήγαγαν μόνοι τους αλλά τό ειστάγαγαν σχεδόν όλο απ' έξω. Η ρουνική γραφή (άπομίμηση ελληνικών ή λατινικών γραμμάτων) ήταν γνωστή μόνο σαν μυστική γραφή και τη χρησιμοποιούσαν μονάχα για θρησκευτική μαγεία. Συνθίζεταν ακόμα ή θυσία ανθρώπων. Κοντολογίς, έχουμε έδώ μπροστά μας ένα λαό πού μέλις ύψώθηκε από τή μέση βαθμίδα της βαρβαρότητας στην άνώτερη Ένώ όμως οι φυλές πού συνόρευαν άμεσα μέ τούς ρωμαίους, εξαιτίας της εύκολης εισαγωγής ρωμαϊκών βιομηχανικών προϊόντων, έμποδίζονταν στην ανάπτυξη μιας ανεξάρτητης μεταλλουργικής και όργανουργικής βιομηχανίας, μία τέτια βιομηχανία αναπτύχθηκε αναμφισβήτητα στα βορειοανατολικά, στα παράλια της Βαλτικής. Τά έίτιφορα όπλα πού βρέθηκαν στα Έλη του Σλέσβιγκ—μακρύ σιδερένιο ξίφος, άλυωτος θώρακας, ασπ-μένιο κράνος, κλπ.—μαζί μέ ρωμαϊκά νομίσματα του τέλους του δεύτερου αιώνα και τά γερμανικά μετάλλια έιδη πού διαδόθηκαν μέ τίς μεταναστεύσεις των λαών, είναι προϊόντα άρκετά αναπτυγμένης και ιδιόμορφης τέχνης, κι όταν ακόμα πρόκειται για περιπτώσεις άπομίμησης ρωμαϊκών πρωτοτύπων. Μέ τή μετανάστευση στην πολυτιμμένη ρωμαϊκή αυτοκρατορία σπίατήσε παντού, εκτός από την Άγγλία, αυτή ή παραγωγή των γερμανικών φυλών. Πόσο όμοιόμορφα είχε γεννηθεί και αναπτύχθει παραπέρα αυτή ή παραγωγή τό δείχνουν, λχ., οι χάλκινες όρπες. Όσες βρέθηκαν στη Βουργουνδία, στη Ρουμανία και στην Άξοφική Θάλασσα ή μπορούσαν νάχουν βγει από τό ίδιο έργαστήρι: μέ τίς άγγλικές και τίς σουνδικές και είναι έξισο αναμφισβήτητα γερμανικής προέλευσης.

Στην άνώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας αντιστοιχεί και ή όργάνωση της διοίκησης. Γενικά, κατά τον Τοκίτο, ύπρχε τό συμβούλιο των άρχιγών (principes) πού άποφασίζε για δευτερότερα ζητήματα, προστοίμαζε όμως τά σπουδαιότερα για νά

ἀποφασίσει γι' αὐτὰ ἢ λαϊκὴ συνέλευση. Αὐτὴ ἡ συνέλευση, στήν κατώτερη βαθμίδα τῆς βαρβαρότητας, τουλάχιστον ἐκεῖ ὅπου τὴν ξέρομε, στοὺς ἀμερικανούς, ὑπῆρχε πρῶτα μόναχα γιὰ τὸ γένος, ὄχι ἀκέμα καὶ γιὰ τὴ φυλὴ ἢ τὴν ὁμοσπονδία φυλῶν. Οἱ ἀρχηγοὶ (principes) ξεχωρίζουν ἀκέμα χτυπητὰ ἀπὸ τοὺς πολέμαρχους (duces), ἀκριβῶς ὅπως στοὺς ἱσπανέζους. Οἱ πρῶτοι ζοῦν κιάλας ἐν μέρει ἀπὸ τιμητικὰ ἔθρα (ζῦα, οἰτηρά, κλπ.) πού τὰ προσφέρουν τὰ μέλη τῆς φυλῆς. Ἐκλέγονται κυρίως, ὅπως στήν Ἀμερικὴ, ἀπὸ τὴν ἴδια οἰκογένεια. Τὸ πέρασμα σὸ πατρικὸ δίκαιο εὐκολύνει, ὅπως στήν Ἑλλάδα καὶ τὴ Ρώμη, τὸ βαθμιαίον πέρασμα ἀπὸ τὴν ἐκλογὴν στὴν κληρονομικὴ διαδοχὴ καὶ ἔτσι διαμορφώνεται μιὰ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια σὲ κάθε γένος. Τίς περισσότερες φορές αὐτοὶ οἱ παλαιοί, οἱ λεγόμενοι εὐγενεῖς τοῦ γένους, χάθηκαν στὴ μετανάστευση τῶν λαῶν ἢ ἀμέσως ὕστερα ἀπ' αὐτήν. Οἱ στρατιῶτες ἐκλέγονταν χωρὶς νὰ παίρνεται ὑπέψη ἢ καταγωγή, μόναχα ἀνάλογα μὲ τίς ἱκανότητές τους. Ἐῖχαν λίγη ἐξουσία καὶ ἔπρεπε νὰ ἐπιδροῦν μὲ τὸ παράδειγμά τους. Τὴν καθαυτὸν πειθαρχικὴ ἐξουσία σὸ στρατὸ ὁ Τάκτιος τὴν ἀποκρίδει ρητὰ στοὺς Ἰσραεῖς. Τὴν πραγματικὴ ἐξουσία τὴν εἶχε ἡ συνέλευση τοῦ λαοῦ. Ὁ βασιλεὺς, ἢ ἀρχηγὸς τῆς φυλῆς, πρεσβεύει. Ὁ λαὸς ἀποφασίζει: ὄχι,—μὲ ἓνα μυρμιουρητὸ, ναι,—μὲ ἐπευφημίες καὶ κλαγγὴ τῶν ὄπλων. Ἡ συνέλευση εἶναι ταυτόχρονα καὶ δικαστήριον. Ἐδῶ παραπέμπονται οἱ κατηγορίες καὶ ἐκδικάζονται, ἐδῶ ἀποφασίζονται οἱ θανατικὲς καταδίκες. Μὲ θανατικὴ ποινὴ τιμωρεῖται μόνον ἡ δειλία, ἢ προδοσίαν τοῦ λαοῦ καὶ ἢ παρὰ φύσιν ἀσέλγεια. Καὶ στὰ γένη καὶ στὶς ἄλλες ὑποδιαιρέσεις δικάζει τὸ σύνολο μὲ πρόεδρον τὸν ἀρχηγὸν πού, ὅπως σὲ κάθε γερμανικὸ πρωτόγονον δικαστήριον, διεύθυνε μόναχα τὴν διαδικασίαν καὶ ἔβαζε ἐρωτήσεις. Τὴν ἀπόφασιν στοὺς γερμανοὺς τὴν ἔβγαζε ἀπὸ ἀνάσθην καὶ παντοῦ τὸ σύνολο.

Ὁμοσπονδίες φυλῶν εἶχαν διαμορφωθεὶ ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Κόισαρα. Σὲ μερικὲς ἀπ' αὐτὰς ὑπῆρχαν κιάλας βασιλεῖς. Ὅπως στοὺς Ἕλληνας καὶ στοὺς Ῥωμαίους, ὁ ἀνώτατος ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ ἔτεινε κιάλας πρὸς τὴν τυραννίδα καὶ κάποτε κατὰ φερινὴ νὰ φτάσει ὡς αὐτήν. Οἱ τέτιοι τυγεροὶ σφετεριστὲς τῆς ἐξουσίας δὲν ἴταν καθέλευ ἀπεριείριστοι κυριαρχοὶ, μὰ ἀρχίζαν ὥστισο νὰ ἀπόζουν τὰ δεσμὰ τοῦ καθεστώτος τῶν γενῶν. Ἐνῶ ἄλλοτε οἱ ἀπελεύθεροι δεῦλοι εἶχαν δευτερεύουσα θέσιν, γιὰτι δὲ μποροῦσαν ν' ἀντῆχουν σὲ κανένα γένος, μὲ τοὺς νέους βασι-

λεις οί εϋνοούμενοι αὐτοί ἀποχτοῦσαν συχνά βαθμούς, πλοῦτη καὶ τιμές. Ὅστερα ἀπὸ τὴν κατάχτησιν τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἔγινε τὸ ἴδιο μὲ τούς στρατιωτικούς ἀρχηγούς πού εἶχαν γίνει τώρα βασιλεῖς μεγάλων χωρῶν. Στούς φραγκούς οἱ δούλοι καὶ οἱ ἀπελεύθεροι τῶν βασιλέα παίζανε σπουδαῖο ρόλο, πρῶτα στήν αὐλή, καὶ ἔπειτα στὸ κράτος. Οἱ νέοι εὐγενεῖς κατὰ μέγαλο μέρος κατάγονταν ἀπ' αὐτούς.

Ἐνας θεσμός πού εὐνόησε τὴν ἐμφάνισιν τῆς βασιλείας ἦταν οἱ ἀκολουθίες. Ἀκόμα καὶ στοὺς ἀμερικανούς ἐρυθρόδερμους εἶδαμε πῶς πλάι στήν ὄργανωσιν τοῦ γένους σχηματίζονται ἰδιωτικὲς ἐταίριες γιὰ τὴ διεξαγωγὴ πολέμου μὲ δική τους πρωτοβουλία καὶ εὐθύνη. Στούς γερμανούς αὐτὲς οἱ ἰδιωτικὲς ἐταίριες εἶχαν γίνει κιάλας μόνιμες ἐνώσεις. (1) πολέμαρχος, πού εἶχε ἀποχτήσῃ εἴμη, συγκέντρωνε γύρω του μιά ὀμάδα ἀπὸ νεαρούς, πού διψοῦσαν γιὰ λάφυρα καὶ πού συνδέονταν μαζί του μὲ ἀμοιβαία προσωπικὴ πίστιν. Ὁ ἀρχηγός τούς συντηροῦσε καὶ τούς ἔδινε δῶρα, τούς ὀργάνωνε ἱεραρχικά. Γιὰ τίς μικρότερες ἐκστρατεῖες χρῆσιμευε μιά ἐτοιμοπόλεμη σωματοφυλακὴ, γιὰ τίς μεγαλύτερες ὄπῃρχε ἓνα ἔτοιμο σῶμα ἀξιωματικών. Ὅσο κι ἂν ἦταν ἀδύνατες αὐτὲς οἱ ἀκολουθίες, κι ὅσο ἀδύνατες κι ἂν παρουσιάζονται, λχ. ἀργότερα τὸν καιρὸ τοῦ Ὀδοάχρου στήν Ἰταλία, ἀποτέλεσαν ὡστόσο τὴν ἀπαρχὴ τῆς παρακμῆς τῆς παλιᾶς λαϊκῆς ἐλευθερίας καὶ τέτιο ρόλο ἔπαιξαν στὴ διάρκειαν τῆς μετανάστευσης τῶν λαῶν καὶ ὕστερα ἀπ' αὐτήν. Πρῶτα γιὰτὶ εὐνόησαν τὴν ἐμφάνισιν τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας. Δεύτερο γιὰτὶ, ὅπως ἀναφέρει ὁ Τάκιττος, μποροῦσαν νὰ διατηρηθοῦν μόνο μὲ ἀδιάκοπους πολέμους καὶ ληστρικὲς ἐκστρατεῖες. Ἡ ληστεία ἔγινε σκοπός. Ὅταν ὁ ἀρχηγός τῆς ἀκολουθίας δὲν ἔβρισκε δουλιὰ στὴ γειτονιά του, τραβοῦσε μὲ τούς ἄντρες του σὲ ἄλλους λαούς, ὅπου γινόταν πόλεμος καὶ ὑπῆρχε προοπτικὴ γιὰ πλιάτσικο. Τὰ βοθητικὰ στρατεύματα πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ γερμανικὲς φυλὲς καὶ πού κατὰ μεγάλες μάζες πολεμοῦσαν κάτω ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ σημαία, ἀκόμα καὶ ἐνάντια σὲ γερμανούς, εἶχαν συγκροτηθεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ ἀπὸ τέτιες ἀκολουθίες. Τὸ καθεστῶς τῶν μισθοφόρων (Landsknechte), αὐτὸ τὸ αἶσχος καὶ ἡ κατάρρα τῶν γερμανῶν—ὄπῃρχε ἐδῶ κιάλας στήν πρώτη μορφή του. Ὅστερα ἀπὸ τὴν κατάχτησιν τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας αὐτοὶ οἱ ἀκόλουθοι τῶν βασιλέων μαζί μὲ τούς μὴ ἐλεύθερους καὶ τούς ρωμαίους αὐλικούς ὑπῆρέτες, ἀπο-

τέλεσαν τό δεύτερο βασικό μέρος τών κατοπινών εὐγενών.

Γενικά λοιπόν στις γερμανικές φυλές, πού ἐνώθησαν σέ λαούς, ἐπικρατεί ἡ ἴδια συγκρότηση πού εἶχε ἀναπτυχθεῖ στούς ἑλλήνες τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς καί στούς ρωμαίους τῆς ἐποχῆς τών λεγόμενων βασιλείων: λαϊκή συνέλευση, συμβούλιο τών ἀρχηγῶν τών γενῶν καί πολέμαρχος πού τείνει: κιάλας πρὸς μιὰ πραγματική βασιλική, ἐξουσία. Ἦταν ἡ πιό ἀναπτυγμένη διοικητική ὀργάνωση πού μπερδεύει γενικά νά παραγάγει τέ καθεστῶς τών γενῶν. Ἦταν τό ὑποδειγματικό καθεστῶς τῆς ἀνώτερης βαθμίδας τῆς βαρβαρότητας. Μόλις ἡ κοινωνία βγήκε ἔξω ἀπό τὰ ὄρια μέσα στά ὅποια ἀρκοῦσε αὐτή ἡ ὀργάνωση, ἀρχισε νά σβίχνει τό καθεστῶς τών γενῶν. Διαλύθηκε καί στή θέση του μπήκε τό κράτος.

VIII

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ

Οἱ γερμανοί, κατὰ τόν Ἰάκτιο, ἦταν πολυάριθμος λαός. Μιὰ κατὰ προσέγγιση εἰκόνα τῆς δυνάμεις τών ξεχωριστῶν γερμανικῶν λαῶν μᾶς δίνει ὁ Καίσαρας. Ἀναφέρει τόν ἀριθμὸν τών οὐσιπέτων καί τών τεκτέρων πού ἐμφανίστηκαν στήν ἀριστερή δχθῆ τοῦ Ρήνου καί πού τοὺς ἀνεβάζει σέ 180.000 ψυχές, μαζί μέ τίς γυναῖκες καί τὰ παιδιά τους. Δηλ. περίπου 100.000 γιά τόν κάθε λαό¹, σημαντικά περισσότερους ἀπό τό σύνολο λχ. τών ἱρκεζῶν τόν καιρό τῆς ἀνθισῆς τους, ὅταν δέν ἦταν οὔτε 20 000 ἄτομα καί ὅμως εἶχαν γίνει ὁ τρόμος ὅλης τῆς χώρας πού ἀπλώνεται ἀπό τίς μεγάλες λίμνες ὡς τοὺς ποταμούς Ὀχάτο καί Ποτομάκ. Ἄν προσπαθήσουμε νά τοποθετήσουμε στό χάρτη τοὺς λαούς πού ἦταν ἐγκαταστημένοι στήν περιοχή τοῦ Ρήνου καί πού μᾶς εἶναι πιό γνωστοί ἀπό τίς περιγραφές τών

¹ Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἕνα χωρίο τοῦ Διόδωρου γιὰ τοὺς γαλάτες κέλτες: «Στὴ Γαλατία (Gallia) κατοκοῦν πολλοὶ λαοὶ μὲ ἀνίστη δύναμη. Οἱ μεγαλύτεροι ἀπ' αὐτοὺς ἀριθμοῦν 200.000, οἱ μικρότεροι 50.000 ψυχές» (Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, V, 25) δηλ. κατὰ μέσον ὄρο 125.000. Ἐπειδὴ ἦταν περισσότερο ἀναπτυγμένοι: εἰ ξεχωριστοὶ γαλατικοὶ λαοὶ πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἦταν καπὼς πιό πολυάριθμοι ἀπὸ τοὺς γερμανικοὺς. (Σημείωση τοῦ Ἐνγκελς).

Ιστορικῶν—ὁ κάθε τέτιος λαός πιάνει κατά μέσον ὄρο περίπου τόσο χώρο ὅσο μιά πρωσιική διοικητική περιοχή, δηλ. περίπου 10.000 τετραγ. χιλιόμετρα ἢ 182 τετραγωνικά γεωγραφικά μίλια. Ὅμως ἡ Germania Magna¹ τῶν ρωμαίων πού φτάνει ὡς τό Βιστούλα, ἔχει σέ στρογγυλό ἀριθμό 500.000 τετραγ. χιλιόμετρα. Μέ μέσον ὄρο 100 000 άτομα γιά τόν κάθε λαό, ὁ συνολικός ἀριθμός γιά τή Germania Magna πρέπει νά ὑπολογίζεται σέ πέντε ἑκατομμύρια. Ὁ ἀριθμός αὐτός εἶναι σημαντικός γιά μιά βιβλική ομάδα λαῶν, γιά τίς δικές μας ὅμως συνθήκες—10 ἔτομα στό τετραγωνικό χιλιόμετρο, ἢ 550 στό γεωγραφικό τετραγ. μίλι—εἶναι ἐξαιρετικά μικρός. Ὅμως μέ τά στοιχεία αὐτά καθόλου δέν ἐξαντλήθηκε ὁ ἀριθμός τῶν γερμανῶν πού ζοῦσαν τότε. Ξέρουμε ὅτι κατά μέκος τῶν Καρπαθίων ὡς τίς ἐκβολές τοῦ Δούναβη κατοικοῦσαν τότε γερμανικοί λαοί γοθθικής φυλῆς, μπαστάρνοι (Bastarner), πευκίνοι (Peukiner), καί ἄλλοι, τοσο πολυάριθμοι, πού ὁ Πλίνιος λέει ὅτι ἀποτελοῦσαν τήν πέμπτη κύρια φυλή τῶν γερμανῶν καί ὅτι αὐτοί, πού στά 180 π.Χ. ἐμφανίζονται κιόλας στή μισθοφορική ὄπηρεσία τοῦ μακεδόνα βασιλέα Περσέα, στά πρῶτα ἀκόμα χρόνια τοῦ Αὐγούστου προωθήθηκαν ὡς τήν περιοχή τῆς Ἀδριανούπολης. Ἄν τούς ὑπολογίσουμε μονάχα ἕνα ἑκατομμύριο, τότε στίς ἀρχές τῆς χρονολογίας μας, ἔχουμε πιθανό συνολικό ἀριθμό τῶν γερμανῶν τουλάχιστον ἕξι ἑκατομμύρια.

Ἰστέρα ἀπό τήν ἐγκατάστασή τους στή Γερμανία (Germanien) ἤα πρέπει ὁ πληθυσμός νά ἀδειαίε μέ διαρκῶς ἀναπτυσσόμενη ταχύτητα. Καί μόνον οἱ πρόοδοι στήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς πού ἀναφέραμε πιά πάνω, θά ἔφταναν γιά νά τό ἀποδείξουν αὐτό. Ἄν κρίνουμε ἀπό τά ρωμαϊκά νομίσματα πού βρέθηκαν μαζί τους, τά εὑρήματα τῶν ἐλῶν τοῦ Σλέσβιγκ χρονολογοῦνται ἀπό τόν τρίτον αἰῶνα. Τήν ἐποχή αὐτή ὄπηρεχε λοιπόν κιόλας στή Βαλτική ἀναπτυγμένη μεταλλουργική καί ὄφαντουργική βιομηχανία, ζωηρή ἐπικοινωνία μέ τή ρωμαϊκή αὐτοκρατορία καί μιά συστηματική πολυτέλεια στούς πλουσιότερους—ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν ἴσχη πυκνότερου πληθυσμοῦ. Αὐτή τήν ἐποχή ὅμως ἀρχίζει καί ὁ γενικός ἐπιθετικός πόλεμος τῶν γερμανῶν σ' ὅλη τή γραμμή τοῦ Ρήνου ἐνάντια στή συνοριακή ὄχυρωματική γραμμή καί στό Δούναβη, ἀπό τή Βέρεια Θάλασσα

1—Μεγάλη Γερμανία. (Σημ. Σύντ.)

ὡς τῆ Μαύρῃ Θάλασσᾳ, πράγμα πού ἀποτελεῖ ἀμεση ἀπόδειξη ὅτι ὁ πληθυσμός ὄλο μεγάλωνε καί σπρωχόταν πρὸς τὰ ἔξω. Τριακόσια χρόνια κράτησε ὁ ἀγώνας, καί κατὰ τὴ διάρκειά του ὄλος ὁ κορμός τῶν γοθθικῶν λαῶν (ἐκτός ἀπὸ τοὺς σκανδιναυοὺς γότθους καί τοὺς βουργούνδιους), τράβηξε πρὸς τὰ νοτιοανατολικά καί σχημάτισε τὴν ἀριστερὴ πτέρυγα τῆς μεγάλης ἐπιθετικῆς γραμμῆς, πού στό κέντρο τῆς, στέν Ἄνω Δούναβη, προωθήθησαν οἱ ἄνω γερμανοὶ (ἐρμιόνες) καί στή δεξιὰ πτέρυγᾶ τῆς στό Ρήνο προωθήθησαν οἱ ἰσγκεβόνες (Iskänonen) πού τώρα λέγονται φράγκοι. Στούς ἰσγκεβόνες (ingävonen) ἔλαχε ἡ καταχτήση τῆς Βρετανίας. Στά τέλη τοῦ πέμπτου αἰῶνα ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἐξασθενημένη, ἀναιμικὴ καί ἀνήμπορη, ἦταν ἀνοιχτὴ στοὺς γερμανοὺς εἰσβολεῖς.

Πιὸ πάνω σταθήκαμε στό λίκνο τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ καί ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐδῶ στεκόμαστε στέν τάφο του. Πάνω ἀπ' ὄλες τίς χώρες τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Μεσογείου εἶχε περάσει αἰῶνες ὀλόκληρους ἡ ἰσοπεδωτικὴ πλάνη τῆς ρωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας. Ὅπου δέν ἔφερεν ἀντίσταση ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα, ὄλες οἱ ἐθνικὲς γλώσσες ἀναγκάστηκαν νά παραχωρήσουν τὴ θέση τους σέ μιὰ παραφθαρμένη λατινικὴ. Δέν ὄπτηρχαν ἐθνικὲς διαφορὲς, δέν ὄπτηρχαν πιὰ γαλάτες, ἱβήρες, λιγούριοι, νοροῖκοι, ὄλοι τους γίνανε ρωμαῖοι. Ἡ ρωμαϊκὴ διοίκηση καί τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο εἶχαν διαλύσει παντοῦ τίς παλιὲς ἐνώσεις τῶν γενῶν καί μαζί τους τὸ τελευταῖο ἶχνος τοπικῆς καί ἐθνικῆς πρωτοβουλίας. Ὁ νεοξεφουρνισμένος ρωμαϊσμός δὲ μπορούσε νά χρησιμεύσει σάν ἀντιστάθμισμα. Δέν ἐξέφραζε καμιὰ ἐθνικότητα, μὴ μονάχα τὴν ἑλλειψη ἐθνικότητας. Τὰ στοιχεῖα νέων ἐθνῶν ὄπτηρχαν παντοῦ. Οἱ λατινικὲς διάλεκτοι: τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν χώριζαν ὄλο καί περισσότερο ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τὰ φυσικὰ σύνορα πού εἶχαν κάνει πρὶν τὴν Ἰταλίᾳ, τὴ Γαλατία, τὴν Ἰσπανία, τὴν Ἀφρικὴ ἀνεξάρτητες περιοχὲς, ὄπτηρχαν ἀκόμα καί γίνονταν ἀκόμα αἰσθητά, μὴ πουθενά δέν ὄπτηρχε ἡ δύναμη πού θά συνένωνε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα σέ καινούργια ἔθνη. Πουθενά δέν ὄπτηρχε ἀκόμα ἶχνος ἰκανότητας γιὰ ἐξέλιξη καί γιὰ δύναμη ἀντίστασης, καί πολὺ περισσότερο γιὰ δημιουργικὴ δύναμη. Στό ἀπέραντο αὐτὸ ἔδαφος μονάχα ἕνας δεσμός συγκρατοῦσε τὴν τεράστια μάζα: τὸ ρωμαϊκὸ κράτος, καί αὐτὸ μὲ τὴν καιρὸ εἶχε γίνει ὁ χειρότερος ἐχθρὸς καί καταπιεστής τῆς. Οἱ ἐπαρχίαις εἶχαν καταστρέψει τὴ Ρώμη. Ἡ

Ρώμη, ή ΐδια είχε γίνει μιá έπαρχιακή πόλη, όπως και οι άλλες, προνομιούχα, όχι όμως πιά κυρίαρχη, όχι πιά κέντρο της κοσμοκρατορίας, ούτε καν πιά έδρα των αυτοκρατόρων και ύπο-αυτοκρατόρων, πού έδρεύανε στην Κωνσταντινούπολη, στο Τρίερ, στο Μιλάνο. Τό ρωμαϊκό κράτος είχε γίνει μιá γιγάντια, πολυσύνθετη μηχανή, αποκλειστικά για τήν απομύζηση των ύπηκτων. Οι δασμοί, οι κρατικές άγγραφείες και τά κάθε λογής δοσίματα σπρώχνανε τή μάζα του πληθυσμού σε έλο και μεγαλύτερη φτώχεια. Ή πίσση πού μεγάλωνε μέ τούς έκβιασμούς των τοπικών διοικήτων, των φοροεισπραχτόρων και των στρατιωτών γινόταν άβάστυχη. Αυτόου κατόντησε τό ρωμαϊκό κράτος μέ τήν κοσμοκρατορία του : στήριξε τό δικαίωμα της υπαρχής του στη διατήρηση της τάξης πρός τά μέσα και στην υπεράσπισή του από τούς βάρβαρους πρός τά έξω. Μά ή τάξη του ήταν χειρότερη άπέ τή χειρότερη, άταξια και τούς βαρβάρους, πού ενάντια τούς καμωνόταν πώς υπερασπίζει τούς πολίτες, οι πολίτες αυτοί τούς περιμέναν σαν σωτήρες.

Ή κοινωνική κατάσταση δεν ήταν λιγότερο άπελπιστική. Άπό τά τέλη κιόλας της δημοκρατίας ή ρωμαϊκή κυρίαρχια είχε κατλήξει νά έκμεταλλεύεται άισγρά τις κατακτημένες έπαρχίες. Ή αυτοκρατορία δεν κατόργησε τήν έκμετάλλευση, αυτή, μά αντίθετα τήν έκαιε σύστημα. Όσο περισσότερο ξεπέφε τή αυτοκρατορία, τόσο αύξιναν οι φόροι και οι άγγραφείες, τόσο πιά ξεδιάντροπα λήστευαν και έκβίαζαν οι ύπάλληλοι. Τό έμπόριο και ή βιομηχανία δεν άπαγόλησαν ποτέ τούς κυρίαρχους των λαών, τούς ρωμαίους. Μονάχα στην τοκογλυφία ξεπέρασαν, τι υπήρχε πριν και ύστερα άπ' αυτούς. Ό,τι βρήκαν και διατηροϋνταν άκόμα άπέ τό έμπόριο, καταστράφηκε μέ τούς έκβιασμούς των ύπαλλήλων. Ό,τι κατόφερε νά διασωθεί, άνήκει στο άνατολικό έλληνικό τμήμα της αυτοκρατορίας, πού βρίσκεται έξω άπό τήν περιοχή πού έξετάζουμε. Γενική έξαθλίωση, κατόπτωση του έμπορίου, της χειροτεχνίας, της τέχνης, έλάττωση του πληθυσμού, παρακμή των πόλεων, έπιστροφή της γεωργίας σε χαμηλότερη βαθμίδα—αυτό ήταν τό τελικό άποτέλεσμα της ρωμαϊκής κοσμοκρατορίας.

Ή γεωργία, πού σ' έλο τόν άρχαίο κόσμο ήταν ό άποφοισιακός κλάδος παραγωγής, ξανάγινε τέτιος περισσότερο άπό κάθε άλλη φορά. Στην ΐταλία τά τεράστια χτήματα (λατιφούντια), πού άπό τά τέλη της δημοκρατίας πιάνανε σχεδόν έλο τό

ἔδαφος, εἶχαν ἀξιοποιηθεῖ κατὰ δύο τρέπους. Ἡ σάν βροσκές τῶν ζώων, ὅπου ὁ πληθυσμός ἀντικαταστάθηκε μέ πρόβατα καί βόδια, πού ἦ ζύλαξή τους ἀπαιτοῦσε μονάχα λίγους δούλους. Ἡ σάν ἐπαύλει, ὅπου μέ πλῆθος ἀπό δούλους καλλιεργοῦσαν κήπους σέ μεγάλη κλίμακα, ἐν μέρει γιά τήν τοποθέτηση τῶν προϊόντων τους στίς ἀγορές τῶν πόλεων. Οἱ μεγάλες ζωβοσκές διατηρήθηκαν καί ἴσως καί νά ἐπεχάθησαν. Τά χτήματα τῶν ἐπαύλεων καί ἡ κτηπουρική τους παρακμάσανε μέ τήν ἐξαθλίωση τῶν ἰδιοκτητῶν τους καί μέ τήν κατάπτωση τῶν πόλεων. Ἡ οἰκονομία τῶν λατιφούντων, πού βραϊζόταν στήν ἐργασία τῶν δούλων, δέν ἦταν πιά προσοδοφόρα, ἦταν ὁμως τότε ἡ μοναδική δυνατή μορφή τῆς μεγάλης γεωργίας. Ἡ μικροκαλλιέργεια εἶχε γίνει ξανά ἡ μόνη συφερτική μορφή. Ἡ μιά ἐπαυλη ὕστερα ἀπό τήν ἀλλή, κομματιζόταν σέ μικροῦς κλήρους πού τους διναν σέ κληρονομικούς ἐνοικιαστές πού πλήρωναν ἕνα μικρό ποσό ἢ σέ μετόχους (partiaii), πού ἦταν περισσότερο διαχειριστές παρά ἐνοικιαστές καί πού γιά τή δουλιά τους ἐπαιρναν τό ἕνα ἕκτο τῆ καί μόνο τό ἕνα ἔννατο του προϊόντος τῆς χρονιάς. Κυρίως ὁμως τοῦς μικροῦς αὐτοῦς κλήρους τοῦς ἔδιναν σέ ἀποίκους, πού πλήρωναν γι' αὐτοῦς ἕνα ὀρισμένο ποσό κάθε χρόνο, ἦταν ἐφμένοι στή γῆς, καί μπορούσαν νά πουληθοῦν, μαζί μέ τόν κλήρο. Δέν ἦταν βέβαια δούλοι, μά δέν ἦταν καί ἐλεύθεροι, δέ μπορούσαν νά παντρεύονται ἐλεύθερες καί οἱ γάμοι ἀνάμεσά τους δέ θεωροῦνταν πέρα γιά πέρα ἐγκυροί γάμοι, ἀλλά, ὅπως καί οἱ γάμοι τῶν δούλων, ἀπλή συμβίωση (contubernium). Ἦταν οἱ πρόδρομοι τῶν δουλοπάροικων τοῦ μεσαιῶνα.

Ἡ ἀρχαία δουλεία εἶχε φάσι τό ψωμί τῆς. Οὔτε στήν ὑπαιθρο, στή μεγάλη ἀγροτική οἰκονομία, οὔτε στίς χειροτεχνίες τῶν πόλεων ἦταν πιά ἀποδοτική, ἔτσι πού ν' ἀξίζε τόν κόπο. Ἡ ἀγορά γιά τά προϊόντα τῆς εἶχε χαθεῖ. Ὅμως στή μικρή γεωργία καί στή μικρή χειροτεχνία, στίς ὀπολες εἶχε περιοριστεῖ ἡ γιγάντια παραγωγή τῆς ἐποχῆς τῆς ἀνθίσης τῆς αὐτοκρατορίας, δέν ὑπῆρχε τόπος γιά πολλοῦς δούλους. Μονάχα γιά σπιτικούς δούλους καί γιά τήν πολυτελεῖ, ζωή τῶν πλούσιων ὄφειρχε ἀκόμα θέση στήν κοινωνία. Ἡ δουλεία ὅμως πού πέθαινε εἶχε ἀκόμα ἀρκετή δύναμη, γιά νά κάνει νά φαίνεται κάθε παραγωγική ἐργασία σάν δουλιά δούλου, ἀνάξια γιά τοῦς ἐλεύθερους ρωμαίους,

καὶ ἐλεύθερος ρωμαῖος ἦταν τώρα ὁ καθένας. Ἦ' αὐτὸ ἀπὸ τῆ μιᾷ μεγαλώνει ὁ ἀριθμὸς τῶν περιττῶν δούλων, πού εἶχαν καταντήσῃ βάρος, καὶ τοὺς ἀφήνουν ἐλεύθερους, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη αὐξάνουν οἱ ἀποικοὶ καὶ οἱ ἐξαθλιωμένοι ἐλεύθεροὶ (σάν τοὺς *poor whites*¹ τῶν πρώην δουλοχρητικῶν πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς). Ὁ χριστιανισμὸς δὲ φταίει καθέλου γιὰ τὸ βαθμιαῖο θάνατο τῆς ἀρχαίας δουλείας. Στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία αἰῶνες ὀλέκληρους συμμετείχε στὴ δουλεία καὶ ἀργότερα δὲν ἐμπόδισε ποτέ τὸ ἐμπόριο τῶν δούλων πού ἔκαναν οἱ χριστιανοί, οὔτε τὸ ἐμπόριο τῶν δούλων πού ἔκαναν οἱ γερμανοὶ στὸ βορρᾶ, οὔτε τὸ ἐμπόριο τῶν δούλων πού ἔκαναν οἱ βενετσάνοι στὴ Μεσόγειο, οὔτε τὸ κατοπινὸ ἐμπόριο μὲ τοὺς μαύρους². Ἡ δουλεία ἦταν πιά ἀσύμφορη γι' αὐτὸ πέθανε. Ἡ δουλεία ὅμως πεθαίνοντας ἄφησε πίσω τῆς τὸ φαρμακερὸ τῆς κεντρὶ, τὴν περιφρόνηση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας ἀπὸ τοὺς ἐλεύθερους. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἀδιέξοδο ὅπου βρέθηκε ὁ ρωμαϊκὸς κόσμος: ἡ δουλεία ἦταν οἰκονομικὰ ἀδύνατη, ἡ ἐργασία τῶν ἐλευθέρων ἦταν ἠθικὰ περιφρονημένη. Ἡ μιὰ δὲ μπορούσε πιά, ἡ ἄλλη δὲ μπορούσε ἀκόμα νὰ ἀποτελέσει τὴ βασικὴ μορφή τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς. Το μόνο πού μπορούσε νὰ βοηθήσῃ ἐδῶ ἦταν μονάχα μιὰ ριζικὴ ἐπανάσταση.

Στὶς ἐπαρχίες ἡ κατάσταση δὲν ἦταν καλύτερη. Οἱ περισσότερες πληροφορίες πού ἔχουμε εἶναι ἀπὸ τὴ Γαλατία. Πλάι στοὺς ἀποικοὺς ὄπῃρχαν ἐδῶ ἀκόμα ἐλεύθεροὶ μικροαγρότες. Οἱ ἀγρότες αὐτοὶ γιὰ νὰ ἐξασφαλιστοῦν ἀπὸ τίς βιαιοπραγίες τῶν ὀπαλλήλων, τῶν δικαστῶν καὶ τῶν τοκογλύφων, κατάφευγαν συχνά στὴν προστασία ἑνὸς ἰσχυροῦ. Κι αὐτὸ δὲν τόκαναν μονάχα ἄτομα, μὰ ὀλέκληρες κοινότητες, ἔτσι πού στὸν IV αἰῶνα οἱ αὐτοκράτορες πολλὲς φορές ἔβγαλαν διάταγμα πού τὸ ἀπαγόρευαν αὐτό. Μὰ ποῖό ἦταν τὸ ὄφελος γιὰ κείνον πού ζητοῦσε προστασία; Ὁ πάτρωνάς τους τοὺς ἐβαζε τὸν ὄρο νὰ μεταβιβάσουν τὴν ἰδιοκτησία τῶν χτημάτων τους σ' αὐτόν, καὶ σ' ἀντάλλαγμα θὰ τοὺς ἐξασφάλιζε ἐφ' ὄρου ζωῆς τὴν ἐπικαρ-

¹ Φτωχοὶ λευκοί. (Σημ. Σύντ.)

² Ὅπως λέει ὁ ἐπίσκοπος Λιούτπραντ τῆς Κρεμόνας τὸν X αἰῶνα, σὸ Βερντέν, δηλ. στὴν ἀγία γερμανικὴ αὐτοκρατορία, ὁ κύριος κλάδος τῆς βιομηχανίας ἦταν ἡ παραγωγή σιδηρέων, πού τοὺς ἐξήγαγαν μὲ μεγάλο κέρδος στὴν Ἰσπανία γιὰ τὰ μαυριτανικὰ χαρῆμια. (Σημ. ἐισ. σ. 9 Ἔν γ κ ε λ ς).

πία—Ένα τέχνασμα πού τό κράτηζε υπό σημείωση ή άγία εκκλησία, και τόν ΙΧ και Χ αιώνα τό χρησιμοποιήζε πλατιά γιά νά μεγαλώσει τό βασιλείο τοῦ Θεοῦ και τή δική της γαιοκτησία. Τότε, βέβαια, γύρω στά 475, ὁ ἐπίσκοπος Σαλβιανός τῆς Μασσαλίας ἀγαναχτεῖ ἀκόμα μπρός σέ μιά τέτλια κλεψιά και ἀφηγείται ὅτι ή πίεση τῶν ρωμαίων ὑπαλλήλων και τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων ἔχει γίνει τόσο κακοήθης, πού πολλοί «ρωμαῖοι» καταφεύγανε στίς περιοχές πού τίς κατείχαν πιά οἱ βάρβαροι και ὅτι οἱ ρωμαῖοι πολῖτες πού ἐγκατασταίνονταν ἐκεῖ δέ φοβοῦνταν τίποτα περισσότερο παρά μήπως ξιναβρθοῦν κάτω ἀπό τή ρωμαϊκή κυριαρχία. Τό γεγονός ὅτι τότε γονεῖς συχνά πουλοῦσαν τά παιδιά τους γιά δούλους ἀπό φτώχεια, τό ἀποδείχνει ἕνας νόμος πού βγήκε ἐνάντια σ' αὐτή τή συνήθεια.

Σάν ἀμοιβή γιά τό ὅτι οἱ βάρβαροι γερμανοὶ ἀπελευθέρωσαν τοὺς ρωμαίους ἀπό τό ἴδιό τους τό κράτος, τοὺς πῆραν τά δυό τρίτα ὅλης τῆς γῆς και τή μοιράσαν μεταξύ τους. Ἡ διανομή ἔγινε σύμφωνα μέ τήν ὀργάνωση τῶν γενῶν. Ἐπειδή οἱ κατακτητές ἦταν ἀριθμητικά σχεδόν ἀσήμαντοι, ἔμειναν πολὺ μεγάλες λουρίδες γῆς ἀμοιραστές, ἰδιοκτησία ἐν μέρει βλοῦ τοῦ λαοῦ, ἐν μέρει τῶν ξεχωριστῶν φυλῶν και γενῶν. Μέσα σέ κάθε γένος μοιράσαν τοὺς ἀγρούς και τά λειβάδια μέ κληρο σέ ἴσα μέρη ἀνάμεσα στά ξεχωριστά νοικοκυριά. Ἄν μέ τόν καιρό ἔγιναν κι ἄλλα ξαναμοιράσματα δέν τό ξέρουμε, ἐν πάση περιπτώσει σύντομα σταμάτησαν αὐτή τή μέθοδο στίς ρωμαϊκές ἐπαρχίες και τά χωρισμένα μερίδια ἔγιναν ἀτομική ἰδιοκτησία πού μπορούσε νά πουληθεῖ (allod*). Τά δάση και τά λειβάδια ἔμειναν ἀμοιραστα γιά κοινή χρήση. Αὐτή ή χρήση, καθώς και ὁ τρόπος τῆς καλλιέργειας τῆς μοιρασμένης γῆς, ρυθμίστηκε σύμφωνα μέ τήν παλιά συνήθεια και ὕστερα ἀπό ἀπόφαση τῆς ὀλότητας. Ὅσο περισσότερο ζοῦσε τό γένος στό χωριό του, κι ὅσο περισσότερο οἱ γερμανοὶ και οἱ ρωμαῖοι βαθμιαία συγχωνεύονταν, τόσο περισσότερο ὀποχωροῦσε ὁ συγγενικός χαρακτήρας τοῦ δεσμοῦ μπρός στόν ἐδαφικό. Τό γένος ἐξαφανίστηκε μέσα στήν ἀγροτική κοινότητα (Markgenossenschaft), δπου βέβαια εἶναι ἀκόμα συχνά ὀρατά τά ἴχνη τῆς προέλευσής της ἀπό τή συγγένεια τῶν μελῶν. Ἔτσι ἐδῶ ή ὀργάνωση τῶν

* Allod ἢ allodium, χτήμα πού βρισκεται στήν ἀπόλυτη κυριότητα τοῦ ἰδιοκτήτη. (Σημ. Μαρ.)

γενών, τουλάχιστο στις χώρες όπου διατηρήθηκε ἡ Markgenossenschaft—βόρεια Γαλλία, Ἀγγλία, Γερμανία καὶ Σκανδιναυία—πέρασε ἀπαρατήρητα σέ μιὰ ἐδαφικὴ ὀργάνωση καὶ ἀπόχτησε ἔτσι τὴν ἰκανότητα τῆς προσαρμογῆς στό κράτος. Διατήρησε ὡστόσο τὸν ἔμφυτο δημοκρατικὸ χαρακτήρα, πού διακρίνει ὄλο τό καθεστῶς τοῦ γένους, καὶ διαφύλαξε ἀκόμα καὶ στὴν παρακμὴ πού ἀργότερα ἦρθε ἀναγκαστικά, ὑπολείματα ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῶν γενῶν καὶ μαζί μ' αὐτά ἕνα ὄπλο σὲ χέρια τῶν καταπιεζομένων, ἕνα ὄπλο πού μένει ζωντανό ὡς τὴ νεώτατη ἐποχῆ.

Ἄν χάθηκε ἔτσι γρήγορα ὁ δεσμός αἵματος στό γένος, αὐτό χρωσιέται στό γεγονός ὅτι καὶ στή φυλὴ καὶ στό σύνολο τοῦ λαοῦ ἐκφυλίστηκαν τὰ ὄργανα τοῦ γένους ἐξαιτίας τῆς κατάχτησης. Ξέρουμε ὅτι ἡ κυριαρχία πάνω σέ ὑποταγμένους εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τό σύστημα τῶν γενῶν. Αὐτό τό βλέπουμε ἐδῶ σέ μεγάλη κλίμακα. Ὅταν οἱ γερμανικοὶ λαοὶ ἔγιναν κύριοι τῶν ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν, ἔπρεπε νά ὀργανώσουν αὐτὴ τὴν κατάχτησι. Τίς μάζες τῶν ρωμαίων δέ μποροῦσαν μήτε νά τίς δεχτοῦν στίς ὀργανώσεις τῶν γενῶν, μήτε καὶ νά τίς διοικήσουν μέ τὰ γένη. Ἐπικεφαλῆς τῶν τοπικῶν ὀργάνων διοίκησης πού στήν ἀρχὴ ἐξακολουθοῦσαν νά ὑπάρχουν σέ μεγάλη ἀναλογία, ἔπρεπε νά βάλουν στή θέση τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους κάποια νέα ἐξουσία καὶ τέτια ἐξουσία μποροῦσε νά εἶναι μονάχα κάποιο ἄλλο κράτος. Τὰ ὄργανα τῆς ὀργάνωσης τῶν γενῶν ἔπρεπε ἔτσι νά μετατραποῦν σέ κρατικά ὄργανα, καὶ ἐπειδὴ ἡ κατάσταση πιεζε, αὐτό ἔπρεπε νά γίνῃ πολὺ γρήγορα. Ὁ ἀμεσος ὄμως ἐκπρόσωπος τοῦ καταχτητῆ λαοῦ ἴταν ὁ στρατιωτικὸς ἀρχηγός. Ἡ ἐξασφάλιση τοῦ καταχτημένου ἐδάφους πρὸς τὰ μέσα καὶ πρὸς τὰ ἔξω ἀπαιτοῦσε τό δυνάμωμα τῆς ἐξουσίας του. Ἐφτασε ἡ στιγμή γιὰ τὴ μετατροπὴ τῆς ἐξουσίας τοῦ στρατιωτικοῦ ἀρχηγοῦ σέ βασιλεία. Καὶ ἡ μετατροπὴ αὐτὴ ἔγινε.

Ἄς πάρουμε τό βασίλειο τῶν φράγκων. Ἐδῶ πέρασαν στήν ἀπόλυτη κυριότητα τοῦ νικητῆ λαοῦ, τῶν σαλιῶν-φράγκων, ὄχι μονάχα τὰ μεγάλα ρωμαϊκά κρατικά χτῆματα, μὰ ἀκόμα καὶ ὄλες οἱ μεγάλες ἐκτάσεις γῆς, πού δὲν ἦταν μοιρασμένες στίς μεγάλες ἢ μικρές περιφερειακές (Gau) καὶ ἀγροτικές (Mark) κοινότητες, καὶ ἰδιαίτερα ὄλες οἱ μεγάλες δασωμένες ἐκτάσεις. Τό πρῶτο πού ἔκανε ὁ βασιλιάς τῶν φράγκων, πού ἀπὸ κοινός ἀνώτατος στρατιωτικὸς ἀρχηγός μετατράπηκε σέ πραγματικὸ ἴγεμόνα τῆς χώρας, ἴταν νά μετατρέψῃ αὐτὴ τὴ λαϊκὴ ἰδιοκτη-

οία σέ βασιλικό χτήμα, νά την κλέψει από τό λαό και νά τή χαρίσει ἤ νά τήν παραχωρήσει στήν ἀκολουθία του. Ἡ ἀκολουθία αὐτή, πού ἀρχικά τήν ἀποτελοῦσαν οἱ προσωπικοὶ πολεμικοὶ του ἀκόλουθοι και οἱ ὀπόλοιποι ὀπαρχηγοὶ τοῦ στρατοῦ, ἐνισχύθηκε σύντομα ἕχι μονάχα μέ ρωμαίους, δηλ. ἐκρωματισμένους γαλάτες, πού μέ τό γεγονός ἔτι: ἤξεραν νά γράφουν, ἔτι ἦταν μορφωμένοι, ὅτι ἤξεραν τή ρωμανική γλώσσα και τή λατινική φιλολογική γλώσσα, καθώς και τό τοπικό δίκαιο, τοῦ ἔγιναν σύντομα ἀπαραίτητοι, ἀλλά και μέ δούλους, δουλοπάροικους και ἀπελευθερούς, πού ἀπέτελεσαν τήν ἀυλή του, ἀπ' ὅπου διάλεγε τούς εὐνοουμένους του. Σ' ὄλους αὐτούς, στήν ἀρχή κυρίως, χάριζαν κομάρια τῆς λαϊκῆς γῆς, ἀργότερα τούς τήν παραχωροῦσαν μέ τή μορφή εὐεργετημάτων (beneficia¹) πρῶτα συνήθως γιά ὄλο τόν καιρό πού ζοῦσε ὁ βασιλιάς, και ἔτι: δημιουργήθηκε ἡ βίαση γιά μιὰ καινούργια ἀριστοκρατία σέ βάρος τοῦ λαοῦ.

Κάτι ἀκόμα. Ἡ μεγάλη ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας δέ μπορούσε νά κυβερνηθεῖ μέ τὰ μῆσα τῆς παλιᾶς ὀργάνωσης τῶν γενῶν. Τό συμβούλιο τῶν ἀρχηγῶν, κ: ἀν δέν εἶχε ἀπό καιρό ἀχρηστευθεῖ, δέ θά μπορούσε νά συγκεντρωθεῖ, και σύντομα ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό μόνιμο περιβάλλον τοῦ βασιλιᾶ. Ἡ παλιά λαϊκή συνάλευση διατηρήθηκε γιά τόν τύπο, γινέταν ὄμως ὄλο και περισσότερο ἀπλή συνάλευση τῶν ὀπαρχηγῶν τοῦ στρατοῦ και τῶν καινούργιων ἀρχόντων. Οἱ ἐλεύθεροι χτηματίες ἀγρότες, ἡ μάζα τοῦ φράγκικου λαοῦ, ἐξαντλήθηκαν μέ τούς αἰώνιους ἐμφύλιους και καταχτητικούς πολέμους, ἰδιαίτερα μέ τούς καταχτητικούς πολέμους τοῦ Καρλομάγνου και ἔπεσαν ἀκριβῶς ὄπως εἶχαν ξεπέσει οἱ ρωμαῖοι χωρικοὶ στή τελευταία χρόνια τῆς δημοκρατίας. Οἱ ἀγρότες αὐτοὶ, πού ἀρχικά συκροτοῦσαν ὄλο τό στρατό και μετά τήν κατάχτηση τῆς Γαλλίας ἀπέτελεσαν τό βασιικό του πυρήνα, εἶχαν τόσο φτωχύνει: στίς ἀρχές τοῦ ἔννατου αἰῶνα, πού μόλις ἔνας στούς πέντε ἀντρες μπορούσε νά πάρει μέρος σέ ἔκστρατεία. Στή θέση τοῦ πρῶην στρατοῦ ἀπό ἐλεύθερους χωρικούς, πού τόν συκαλοῦσε ἀμεσα ὁ βασιλιάς, μπῆκε ἔνας στρατός, πού τόν ἀποτελοῦσαν οἱ ὀπηρετές τῶν καινούργιων ἀρχόντων, μᾶ και κολληγοὶ, δηλ. ἀπόγονοι τῶν ἀγροτῶν, πού

¹ Beneficium, λατινική λέξη πού σημαίνει: εὐεργασία, ἀμοιβή. Ἔτσι λέγανε τὰ κομάρια γῆς πού τὰ ἔπαρνα, σάν ἔπαβλο τα μέλη τῆς ἀκολουθίας τῶν φράγκων βασιλέων. (Σημ. Σύντ.)

παλιά δέν είχαν άλλον κύριο εκτός από τό βασιλιά και πού ακό-
μα πιό παλιά δέ γνώριζαν απολύτως κανέναν κύριο, ούτε και βα-
σιλιά. Τέν καιρό πού βασιλευαν οι διάδοχοι του Καρλομάγνου
όλοκληρώθηκε ή καταστροφή της φράγκικης άγροτιάς με
έσωτερικούς πολέμους, με τό αδυνάτισμα της βασιλικής εξουσίας
και με τις αντίστοιχες υπερβασίες των αρχόντων πού σ' αυτούς
προστέθηκαν τώρα κι οι κέρμητες των περιφερειών (Gaugrafen)
πού δημιουργήθηκαν από τον Καρλομάγνο και πού επιδίωκαν νά
κάνουν κληρονομικό τό αξίωμά τους και τέλος με τις επιδρομές
των νορμανδών Πενήντα χρόνια ύστερα από τό θάνατο του Καρ-
λομάγνου τό βασίλειο των φράγκων κείται τό ίδιο άνήμπορο,
στά πέδια των νορμανδών, όπως πριν τετρακόσια χρόνια ή ρω-
μαϊκή αυτοκρατορία στα πέδια των φράγκων.

Κι όχι μονάχα ή εξωτερική αδυναμία, μά και ή έσωτερι-
κή κοινωνική τάξη, ή μάλλον κοινωνική άταξία, ήταν σχεδόν ή
ίδια. Οι έλεύθεροι φράγκοι άγροτες δρέθηκαν σέ παρόμοια κα-
τάσταση, όπως και οι προκάτοχοί τους, οι ρωμαίοι άποικοι. Κα-
ταστραμμένοι από τους πολέμους και τις λεηλασίες, αναγκάστη-
καν νά καταφύγουν στην προστασία των καινούργιων αρχόντων
ή της εκκλησίας, μιά και ή βασιλική έξουσία ήταν πολύ αδύ-
νατη για νά τους προστατεύσει. Αυτή την προστασία όμως
όποχρεώθηκαν νά την πληρώσουν ακριβά. Όπως προηγούμενα
οι γαλάτες χωρικοί, έτσι κι αυτοί όποχρεώθηκαν νά μεταβιβά-
σουν την ιδιοκτησία της γης τους σέν προστάτη κύριο πού τους
την ξανάδινε με νοίκι (Zinsgut) με διαφορες και μεταβαλλόμενες
μορφές, πάντα όμως με τον όρο μονάχα ότι σέ αντίλλαγμα θά
κάνουν άγγαρεις ή θά προσφέρουν δροσίματα. Και όταν πιά βρέ-
θηκαν σ' αυτή τη μορφή της εξάρτησης χάσανε οιά-οιά και την
προσωπική τους έλευθερία. Ύστερα από λίγες γενεές έγιναν οι πε-
ρισσότεροι δουλοπάροικοι. Πέσο γρήγορα προχωροδός ό άφανισμός
της έλευθερης άγροτιάς, τό δείχνει τό χτηματολόγιο πού σύνταξε ό
Ίρμίνων για τό κοινέβιο του Σαίν-Ζερμαίν ντέ Πρέ, πού θρισκόταν
τέτε κοντά και τώρα μέσα στο Παρίσι. Στη μεγάλη γαιοκτησία αυ-
τού του κοινοβίου πού ήταν σκορπισμένη στη γύρω περιοχή ήταν
έγκαταστημένα, ακόμα από τον καιρό του Καρλομάγνου, 2.788 νοι-
κχυριά, σχεδόν χωρίς εξαίρεση φράγκοι με γερμανικά όνόματα.
Άπ' αυτούς οι 2.080 ήταν άποικοι, οι 35 λίτοι (litten*), οι 220 δού-

* Ήμισλεύθεροι άγρότες. (Σημ. Μετ.)

λοι και μονάχα 8 ἐλεύθεροι ἀγρότες (Hintersassen). Δηλ. ἡ Ἰδία ἢ ἐκκλησία ἐφάρμοζε γενικά ἐναντία στους ἀγρότες τὴν Ἰδία συνθήθεια, πού ὁ Σαλβιανός τὴν εἶχε κηρύξει ἄθεη, τὴ συνθήθεια ὁ προστάτης κύριος νὰ ξαναγκάζει τὸν ἀγρότη νὰ τοῦ μεταβιβάσει τὴν ἰδιοκτησία τῆς γῆς του καὶ αὐτός νὰ τοῦ τὴν ξαναδίνει μόνον γιὰ ἰσόβια χρῆση. Οἱ ἀγγαρείες, πού τώρα ὅλο καὶ περισσότερο γίνονταν συνθήθεια, εἶχαν γιὰ πρότυπό τους τόσο τίς ρωμαϊκές ἀγγαρείες (angariae), ὑποχρεωτικές ὑπηρεσίες γιὰ τὸ κράτος, ὅσο καὶ τίς ὑπηρεσίες τῶν μελῶν τῆς γερμανικῆς ἀγροτικῆς κοινότητος γιὰ τὸ χτίσιμο γεφυριῶν, γιὰ δρόμους καὶ γιὰ ἄλλους κοινούς σκοπούς. Φαίνεται λοιπὸν ἔτσι σάν νὰ ξαναγύρῃσῃ ἡ μάζα τοῦ πληθυσμοῦ, ὕστερα ἀπὸ τετρακκόσια χρόνια, ἐντελῶς στὴν κατάστασιν ἀπ' ὅπου εἶχε ξεκινήσει.

Αὐτὸ ὅμως ἀπέδειχνε δύο πράγματα. Πρῶτα ὅτι ἡ κοινωνικὴ διάρθρωσις καὶ ἡ κατανομὴ τῆς ἰδιοκτησίας στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, τὴν περίοδον τῆς παρακμῆς τῆς, ἀντιστοιχοῦσε πέρα γιὰ πέρα στὴν τοτινὴ βαθμίδα τῆς παραγωγῆς στὴ γεωργία καὶ τὴ βιομηχανία, ἦταν δηλαδὴ ἀναπόφευγη. Καὶ δεύτερο, ὅτι αὐτὸ τὸ ἐπίπεδον παραγωγῆς δὲν εἶχε οὔτε κατέβει οὔτε ἀνέβει σημαντικὰ μέσα στὰ 400 χρόνια πού ἀκολούθησαν, δηλ. μὲ τὴν Ἰδία ἀναγκαιότητα εἶχε δημιουργήσει τὴν Ἰδία κατανομὴ τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τίς ἴδιες τάξεις τοῦ πληθυσμοῦ. Τούτους τελευταίους αἰῶνες τῆς ὑπαρξῆς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἡ πέλῃ εἶχε χάσει τὴν προηγούμενη κυριαρχία τῆς πάνω στὴν ὑπαίθρο καὶ δὲν τὴν ξαναπόχτησε στους πρώτους αἰῶνες τῆς γερμανικῆς κυριαρχίας. Αὐτὸ προδοθεῖται μιά χαμηλὴ βαθμίδα ἀνάπτυξης, τόσο τῆς γεωργίας, ὅσο καὶ τῆς βιομηχανίας. Αὐτὴ ἡ γενικὴ κατάστασις δημιουργεῖ μὲ ἀναγκαιότητα μεγάλους κυρίαρχους γαιοκτῆτες καὶ ἐξαρτημένους μικροαγρότες. Πόσο λίγο ἦταν δυνατό νὰ ἐπιβληθῇ σὲ μιά τέτοια κοινωνία, ἀπὸ τῆς μιάς μεριᾶ ἡ ρωμαϊκὴ οἰκονομία τῶν λατιφοντιῶν μὲ δούλους, ἀπὸ τῆς ἄλλης ἡ νεότερη μεγαλοκαλλιέργεια μὲ ἀγγαρείες, τὸ ἀποδειχνοῦν τὰ τεράστια πειράματα—πού ὅμως πέρασαν χωρὶς νὰ ἀφήσουν ἴχνη—τοῦ Καρλομάγνου μὲ τίς περιφημῆς αὐτοκρατορικῆς ἐπαύλεις. Συνεχίστηκαν μονάχα ἀπὸ τὰ μοναστήρια καὶ μονάχα γι' αὐτὰ ἦταν καρποφόρες. Τὰ μοναστήρια ὅμως ἦταν ἀφύσικοι κοινωνικοὶ ὄργανισμοὶ πού στηρίζονται στὴν ἀγάμια. Μποροῦσαν νὰ ἀποδόσουν ἐξαιρετικὰ ἀποτελέσματα, μὰ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ ἔμεναν ἀναγκαστικὰ ἐξαιρεσίες.

Κι όμως, μέσα σ' αυτά τὰ τετρακάρια χρόνια είχαν γίνει βήματα πρὸς τὰ μπρός. Κι ἂν τελικά βρισκουμε σχεδόν τις ίδιες κύριες τάξεις ἔπως καὶ στὴν ἀρχή, ὥστόσο οἱ ἄνθρωποι πού ἀποτελοῦσαν τις τάξεις αὐτές είχαν ἀλλάξει. Εἶχε ἐξαφανιστεῖ ἡ ἀρχαία δουλεία, είχαν ἐξαφανιστεῖ οἱ ἀλητοποιημένοι φτωχοὶ ἐλεύθεροι, πού περιφρονοῦσαν τὴν ἐργασία σάν δουλικὴ ἀπασχόληση. Ἀνάμεσα στὸ ρωμαῖο ἀποικο καὶ στὸν καινούργιο κολλῆγο βρισκόταν ὁ ἐλεύθερος πρᾶγμος χωρικός. Ἡ «ἀνώφελη ἀνάμνηση καὶ ἡ ἀσκοπη πάλη» τοῦ ρωμαϊσμοῦ πού ξέπεφτε είχαν πεθάνει καὶ είχαν θαφτεῖ. Οἱ κοινωνικὲς τάξεις τοῦ ΙΧ αἰῶνα δὲν είχαν σχηματιστεῖ μέσα στὸ βάλτωμα ἑνὸς πολιτισμοῦ πού ἔδωε, μὰ μέσα στοὺς πόνους τῆς γέννας ἑνὸς νέου πολιτισμοῦ. Ἡ νέα γενιά, τόσο οἱ κύριοι ὅσο καὶ οἱ ὑπηρέτες, ἦταν τοὺς συγκρίνουμε μὲ τοὺς ρωμαίους προκατόχους τους, ἦταν μὴ γενιά ἀπὸ ἄντρες. Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς πανίσχυρους γαιοχτήμονες καὶ στοὺς ἐξαρτημένους ἀπ' αὐτοὺς ἀρχότες πού στὴ Ρώμη ὀδήγησαν στὴν ἀναπόφευγη καταστροφή τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἔγιναν τώρα ἡ ἀφετηρία μιᾶς καινούργιας ἐξέλιξης. Καὶ ἀκόμα, ὅσο κι ἂν δὲ φαίνονταν παραγωγικά αὐτὰ τὰ τετρακάρια χρόνια, ἄφησαν ὥστόσο ἕνα σημαντικό προῖόν γιὰ τὴν ἐρχόμενη ἱστορία : τις νεότερες ἐθνότητες, τὴ νέα διαμόρφωση καὶ διάρθρωση τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς ἀνθρωπότητας. Οἱ γερμανοὶ πραγματικά είχαν ἀναζωογονήσει τὴν Εὐρώπη, καὶ γι' αὐτὸ ἡ διάλυση τῶν κρατῶν τῆς γερμανικῆς περιόδου δὲν κατάληξε σὲ μιὰ νορμανο-σαρακηνὴ ὑποδούλωση, ἀλλὰ στὴν παραπέρα ἐξέλιξη καὶ τῶν εὐεργετημάτων (Beneficia) καὶ τῶν σχέσεων προστασίας (Kommendation) πρὸς τὴν φεουδαρχία, καὶ σὲ μιὰ τόσο τεράστια αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, πού οἱ μεγάλες ἀφαιμάξεις τῶν σταυροφοριῶν μόλις δύο αἰῶνες ἀργότερα πέρασαν χωρὶς νὰ προκαλέσουν ζημιὰ.

Ποῖοι όμως ἦταν τὸ μυστηριώδικο μαγικὸ μέσο, πού μ' αὐτὸ οἱ γερμανοὶ ἐμφύσησαν νέα δύναμη ζωῆς στὴν Εὐρώπη πού πέθαινε; Ἦταν τάχα μιὰ θαυματουργὴ δύναμη, ἐμφυτη στὴ γερμανικὴ φυλὴ, ὅπως μᾶς παρουσιάζει τὰ πράγματα ἡ σωβινιστικὴ μὴ μας ἱστοριογραφία; Καθόλου. Οἱ γερμανοὶ ἦταν, ἰδιαίτερα τότε, μιὰ πολὺ προικισμένη ἄρια φυλὴ, καὶ βρισκόταν σὲ πλεονεξία ρωμαλεὰ ἀνάπτυξη. Δὲν ἦταν όμως οἱ εἰδικὲς ἐθνικὲς τους ιδιότητες πού ξαναγίωσαν τὴν Εὐρώπη, μὰ ἀπλούστατα ἡ βαρβαρότητά τους, τὸ καθιστῶς τους τῶν γενῶν.

Ἡ προσωπική τους ἱκανότητα καὶ παλικαριά, τὸ αἰσθημα τῆς ἐλευθερίας καὶ τὸ δημοκρατικὸν τους ἐνστικτο πού τοὺς ἔκανε νὰ βλέπουν σ' ὅλες τῆς διμώσεις ὑποθέσεις δικῆς τους ὑποθέσεις, κοντολογίᾳ, ὅλες οἱ ιδιότητες, πού τῆς εἶχε χάσει ὁ ρωμαῖος καὶ πού μονάχα αὐτὲς ἦταν σὲ θέσῃ νὰ φτιάξουν ἀπὸ τὴ λάσπη τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου νέα κράτη καὶ νὰ ἀναπτύξουν νέες ἐθνότητες—τί ἄλλο ἦταν ὅλα αὐτὰ παρὰ τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ βάρβαρου τῆς ἀνώτερης βαθμίδας—καρποὶ τοῦ καθεστώτος τῶν γενῶν;

Ἄν οἱ γερμανοὶ ἔλλαξαν τὴν ἀρχαία μορφή, τῆς μονογαμίας, ἂν ἀπάλυναν τὴν κυριαρχία τοῦ ἀντρα μέσα στὴν οἰκογένεια, ἂν δόσανε στὴ γυναίκα μιὰ θέσῃ ἀνώτερη ἀπὸ τὴ θέσῃ πού εἶχε γνωρίσει ποτέ ὁ κλασικὸς κόσμος, τί τοὺς ἔκανε ἱκανοὺς γιὰ ὅλα αὐτὰ, ἂν ἔχῃ ἡ βαρβαρότητά τους, οἱ συνήθειες τοῦ γένους, ἡ ζωντανή τους ἀκόμα κληρονομιά ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ μητρικοῦ ἔθνους;

Ἄν, τουλάχιστο σὲ τρεῖς ἀπὸ τῆς σπουδαιότερες χῶρες, στή Γερμανία, τὴ Βόρεια Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία, μπόρσαν νὰ περισώζουν καὶ νὰ μεταφέρουν στὸ φεουδαρχικὸ κράτος ἕνα κομμάτι γνησίας ὀργάνωσης τῶν γενῶν μὲ τὴ μορφή τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων (Markgenossenschaften) καὶ ἔτοι δόσανε στὴν καταπιεζόμενη τάξῃ, στοὺς ἀγρότες, ἕκονα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν πιεστικὴν μεσαιωνικὴν δουλοπαροικία, μιὰ τοπικὴ συνοχὴ καὶ ἕνα τέτιο μέσο ἀντίστασης, πού δὲν τὸ βρῆκαν ἔτοιμο οὔτε οἱ ἀρχαῖοι δοῦλοι, οὔτε οἱ νεότεροι: προλετάριοι:—σὲ τί χρωσιόταν αὐτὰ, ἂν ἔχῃ στὴ βαρβαρότητά τους, στὸν τρόπο τους νὰ ἐγκατασταίνονται: κατὰ γένῃ, τρόπο ὀλωσδιόλου σύμφωνο με τὴν ἐποχὴ τῆς βαρβαρότητας;

Καὶ τέλος, ἂν κατάφεραν ν' ἀναπτύξουν καὶ νὰ κάνουν ἐποικλειστικὴ τὴν ἑπιότερη μορφή τῆς δουλοπαροικίας πού ἐφάρμοζαν κί: ὅλας στὴν πατρίδα τους, τῆς δουλοπαροικίας στὴν ὁποία ἔλο καὶ περισσότερο μετατρέπονταν ἡ δουλεία ἀκόμα καὶ στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία—μιὰ μορφή πού, ὅπως πρῶτος τόνισε ὁ Φουριέ, δίνει στοὺς ὑποδουλωμένους τὰ μέσα γιὰ τὴ βαθμιαία τους ἀπελευθέρωση σ' ἂν τ' ἐξῆ, (fournit aux cultivateurs des moyens d' affranchissement collectif et progressif¹), μιὰ μορφή πού ὀψώνεται: ἔται πολὺ πάνω ἀπὸ τὴ δουλεία, γιατί!

¹ ὅλας: στοὺς καλλιεργητοὺς μέσα συλλογικῆς καὶ προοδευτικῆς ἀπελευθέρωσης. (Σημ. Σύν.).

στή δουλεία είναι: δυνατή μονάχα ἡ ἀπελευθέρωση κατὰ αἶμα χωρίς μιά μεταβατική κατάσταση (ἡ ἀρχαιότητα δέν γνωρίζει τήν κατάργηση τῆς δουλείας μέ νικηφόρα ἐξέγερση)—ἐνῶ πραγματικά οἱ δουλοπάροικοι τοῦ μεσαίωνα σιγά-σιγά πέτυχαν τήν ἀπελευθέρωσή τους σάν τάξη—σέ τί τό χρωστάμε αὐτέ, ἐν ὅχι στή βαρβαρότητά τους, χάρη στήν ὁποία δέν εἶχαν ἀκέμα φτάσει ὡς τήν ὀλοκληρωμένη δουλεία, οὔτε ὡς τήν ἀρχαία δουλεία τῆς ἐργασίας, οὔτε ὡς τήν ἀνατολίτικη οἰκιακή δουλεία;

Ὅ,τι ζωντανό καί ζωοφόρο μεταφυτέψανε οἱ γερμανοί σέ ῥωμαϊκό κόσμο, ἦταν βάρβαρο. Πραγματικά, μόνο βάρβαροι εἶναι ἱκανοί νά ξαναγίωσουν ἕναν κόσμο πού ὑποφέρει ἀπό ἐτοιμοθάνατο πολιτισμό. Καί ἡ ἀνώτατη βαθμίδα τῆς βαρβαρότητας ὡς τήν ὁποία καί μέσα στήν ὁποία ὀψώθηκαν οἱ γερμανοί πρὶν ἀπό τή μετανάστευση τῶν λαῶν, ἦταν ἀκριβῶς ἡ πρὸ εὐνοϊκῆ βαθμίδα γι' αὐτό τό προτσές. Αὐτό τά ἐξηγεῖ ὅλα.

IX

ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Παρακολοθησαμε τή διάλυση τοῦ καθεστώτος τῶν γενῶν στά τρία μεγάλα ξεχωριστά παραδείγματα τῶν ἐλλήνων, τῶν ῥωμαίων καί τῶν γερμανῶν. Ἐς ἐξετάσουμε, τέλος, τοὺς γενικούς οικονομικούς ὅρους πού ἀπό τήν ἀνώτερη κιόλας βαθμίδα τῆς βαρβαρότητας ὑποσκάψανε τήν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας κατὰ γένη καί τήν ἐξάλειψαν ὀλότελα μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐδῶ, τό «Κεφάλαιο» τοῦ Μάρξ θά μᾶς εἶναι τόσο ἀπαράτητο ὅσο καί τό βιβλίο τοῦ Μόργκαν.

Τό γένος, πού ἐμφανίστηκε στή μέση βαθμίδα τῆς ἄγριας κατάστασης καί ἀναπτύχθηκε παραπέρα στήν ἀνώτερή τῆς βαθμίδα, φτάνει, ὅσο μᾶς ἐπιτρέπουν νά κρίνουμε γι' αὐτό οἱ πηγές μας, τήν ἐποχή τῆς ἀνοίξης του στήν κατώτερη βαθμίδα τῆς βαρβαρότητας. Μ' αὐτή τή βαθμίδα ἐξέλιξης ἀρχίζουμε λοιπόν

Ἐδῶ, ὅπου πρέπει νά μᾶς χρησιμεύουν γιά παράδειγμα οἱ ἐρυθρόθερμοι τῆς Ἀμερικής, βρίσκουμε τό καθεστῶς τῶν γενῶν ὀλότελα διαμορφωμένο. Μιά φυλή ἔχει διακλαδῶθει σέ περισσότερα, συνήθως σέ δύο γένη. Αὐτά τά ἀρχικά γένη μέ τήν

αδξηση τοῦ πληθυσμοῦ χωρίζονται τό καθένα σέ περισσότερα γέ-
νη-κέρες, πού ἀπέναντί τους τό γένος-μητέρα ἐμφανίζεται σάν
φρατρία. Ἡ φυλή ἢ ἴδια χωρίζεται σέ περισσότερες φυλές.
καί ὑτήν καθεμιά ἀπ' αὐτές ξαναβρίσκουμε τίς περισσότερες
φορές τά παλιά γένη. Μιά ὁμοσπονδία περιλαβαίνει, τουλαχί-
στο σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, τίς συγγενικές φυλές. Αὐτή ἢ
ἀπλή ὀργάνωση ἀνταποκρίνεται πέρα γιά πέρα στίς κοινωνικές
συνθήκες, ἀπ' ὅπου ξεπήδησε. Δέν εἶναι παρά ἢ αὐθόρμητη
σγκρότησή τους καί εἶναι σέ θέσι, νά λύνει ὄλες τίς δια-
φορές πού μποροῦν νά ξεπηδήσουν μέσα στήν κοινωνία πού
εἶναι ὀργανωμένη μ' αὐτό τόν τρόπο. Τίς διαφορές μέ τόν ἔξω
κόσμο τίς λύνει ὁ πόλεμος, πού μπορεί νά τελειώσει μέ τήν
ἐξέλιξη τῆς φυλῆς, ποτέ ὅμως μέ τήν ὑποδούλωσή της. Τό
μεγαλεῖο μά καί ἡ στενότητα τοῦ καθεστώτος τῶν γενῶν, εἶναι
ἴτι δέν ἔχει χῶρο γιά κυριαρχία καί ὑποδούλωση. Στό ἔσωτε-
ρικό δέν γίνεται ἀκέραια διάκριση ἀνάμεσα στά δικαιώματα καί
στά καθήκοντα. Τό πρόβλημα, ἀν ἡ συμμετοχή στίς δημόσιες
ὑποθέσεις, ἢ αἰματηρή ἐκδίκηση ἢ ἡ ἐξίλιωσή της εἶναι δι-
καίωμα ἢ καθήκον, δέν ὑπάρχει γιά τόν Ἰνδιάνο. Θά τοῦ φαι-
νόταν τό ἴδιο παράλογο ὅπως καί τό πρόβλημα ἀν εἶναι δι-
καίωμα ἢ καθήκον τό φαγητό, ὁ ὕπνος, τό κυνήγι. Ἄλλο τόσο
δέ μπορεί ἡ φυλή καί τό γένος νά εἶναι χωρισμένα σέ διάφο-
ρες τάξεις. Κι αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ στήν ἔρευνα τῆς οἰκονομικῆς
βάσης αὐτοῦ τοῦ καθεστώτος.

Ἡ πληθυσμὸς εἶναι ἐξαιρετικά ἀραιός: πυκνώνει μονάχα
στόν τόπο διαμονῆς τῆς φυλῆς, πού γύρω του σέ εὐρύ κύκλο
ἀπλώνεται: πρῶτα ἢ περιοχὴ τοῦ κυνηγιοῦ, ὕστερα τό οὐδέτερο
προστατευτικό δάσος, πού τόν χωρίζει ἀπό τίς ἄλλες φυλές.
Ἡ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας εἶναι καθαρά φυσικός. Ὑπάρχει
μονάχα ἀνάμεσα στά δύο φύλα. Ὁ ἀντρας πολεμάει, πηγαίνει
στό κυνήγι καί στό ψάρεμα, προμηθεύει τήν τροφή καί τά ἀπα-
ραίτητα γι' αὐτό ἐργαλεῖα. Ἡ γυναίκα φροντίζει γιά τό σπίτι,
ἐτοιμάζει τό φαγητό καί φτιάχνει τά ρούχα, μαγειρεύει, ὀφθαλμιά,
ράβει. Ὁ καθένας ἀπό τούς δύο εἶναι νοικοκύρης στόν τομέα
του: ὁ ἀντρας στό δάσος, ἢ γυναίκα στό σπίτι. Ὁ καθένας εἶναι
ἰδιοκτήτης τῶν ἐργαλείων πού κατασκευάζει: καί πού χρησιμο-
ποιεῖ: ὁ ἀντρας τῶν ὄπλων καί τῶν ἐργαλείων γιά τό κυνήγι
καί τό ψάρεμα, ἢ γυναίκα τῶν οἰκιακῶν σκευῶν. Τό νοικοκυριό εἶναι:

κομμουνιστικό για κάμποσες, συχνά για πολλές οικογένειες¹. Ότι φτιάχνεται και χρησιμοποιείται από κοινού είναι κοινή ιδιοκτησία: τό σπίτι, ό κήπος, ή βάρκα. Έδώ λοιπόν, και μονάχα εδώ, υπάρχει ή «άποχτημένη μέ τήν εργασία ιδιοκτησία», πού ό νομικοί και ό οικονομολόγοι τήν αποδίδουν στήν πολιτισμένη κοινωνία, και πού αποτελεί τό τελευταίο άπατηλό νομικό πρόσχημα, πού πάνω του στηρίζεται άκόμα ή σημερινή κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία.

Όμως ό άνθρωποι δέν έμειναν παντού σ' αυτή, τή βαθμίδα. Στήν Άσία βρήκαν ζώα πού μπορούσαν να τά δαμάσουν και δαμασμένα να τά αναπαράγουν: τήν άγρια ρουβιάλα έπρεπε να τήν κυνηγήσουν, ή δαμασμένη όμως έδινε κάθε χρόνο ένα μσοχάρι, κι εκτός απ' αυτό, και γάλα. Μιά σειρά από τίς πιο προδουεμένες φυλές—Άριοι, σιμίτες, ίσως ακόμα και τουρανοί—έκαναν κύριο τους κλάδο εργασίας πρώτα τό δάμασμα τών ζώων, άργότερα περιόριστικαν στήν αναπαραγωγή και στήν περιποίησή τους. Οι ποιμενικές φυλές ξεχώρισαν από τήν ήπείλοπη μαζα τών θαρβάρων: είναι ό πρώτος μεγάλος καταμερισμός τής εργασίας. Οι ποιμενικές φυλές δέν παρήγαγαν μόνο περισσότερα, μά παρήγαγαν και διαφορετικά μέσα συντήρησης από τούς λοιπούς θάρβαρους. Σέ σύγκριση μ' αυτούς δέν είχαν μόνο μεγαλύτερες ποσότητες γάλα, γαλακτοκομικά προϊόντα και κρέας, μά και περισσότερα τομάρια, μαλλί, κασιόκτριγες κλωστικά και ύφαντουργικά προϊόντα πού αύξαιναν όσο αύξαινε ή ποσότητα τών πρώτων ύλων. Έτσι: για πρώτη φορά έγιναν δυνατή, ή κανονική, ανταλλαγή, προϊόντων. Σέ προηγούμενες βαθμίδες μπορούσαν να γίνονται μόνον ευκαιριακές ανταλλαγές. Μιά ξεχωριστή επιδεξιούση στήν κατασκευή ύπλων και εργαλείων μπορεί να οδηγήσει σε παροδικό καταμερισμό τής εργασίας. Έτσι βρέθηκαν σε πολλά μέρη άναμφισβήτητα λείψανα εργασιών για πέτρινα εργαλεία από τά τέλη τής λίθινης εποχής. Οι τεχνίτες, πού ανάπτυξαν εδώ τήν τέχνη τους, είναι πιθανό ότ: δούλευαν για λογαριασμό τής ολόκληρης, όπως κάνουν ακόμα όί μόνιμοι χειροτέχνες στίς ένδικές κοινότητες γενών. Σέ

¹ Έδώ στις βορειοδυτικές άχτές τής Άμερικής (όλίερα Μπανδροφ). Στους χαιντάς, σό νησί τής βασιλείας Καρλόττας, βρίσκουμε οικουρία πού έχουν ως 700 πρόσωπα κάτω από μία στέγη. Στους νοήκια ζούσαν έλόκληρες φυλές κάτω από μια στέγη. (Στη μείσωση τού Ένγκελς).

καμιά περίπτωση δέ μπορούσε σ' αυτή τή βαθμίδα νά αναπτυχθεί άλλη ανταλλαγή ἐκτός ἀπό τήν ανταλλαγή μέσα στά πλαίσια τῆς φυλῆς, ἢ αὐτὴ ἕως ἔμενε ἐξαιρετικά σπάνιο φαινόμενο. Ἐδῶ, ἀπειναντίας, ὕστερα ἀπὸ τὸ ξεχώρισμα τῶν ποιμενικῶν φυλῶν, βρισκομε ἔτοιμους ὅλους τοὺς ἔρους γιὰ τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στά μέλη τῶν διάφορων φυλῶν, τοὺς δρους γιὰ νά διαμορφωθεί καὶ νά στερεωθεί ἡ ἀνταλλαγή σάν κανονικός ἄεμος. Ἀρχικά, ἀντάλλαξις φυλῆ με φυλῆ μέσον τῶν ἀρχηγῶν τῶν γενῶν. Ὅταν ὅμως τὰ κοπάδια ἀρχισαν νά περνᾶνε σέ ἀτομική, ἰδιοκτησία, ἀρχισε νά ἐπικρατεῖ ὅλο καὶ περισσότερο ἡ ἀνταλλαγή, ἀνάμεσα σέ άτομα ὡσπου τελικά ἔγινε ἡ μοναδική μορφή. Ἐς κύριο ὅμως εἶδος πού ἔδιναν γιὰ ἀντάλλαγμα στοὺς γειτόνους τοὺς οἱ ποιμενικὲς φυλές ἦταν τὰ ζῶα. Τὰ ζῶα ἔγιναν τὸ ἐμπόρευμα πού μέ βάση αὐτὸ ἐχτιμιόνταν ὅλα τὰ ἄλλα ἐμπορεύματα καὶ πού παντοῦ τὰ παίρνανε εὐχαρίστως σέ ἀντάλλαγμα γιὰ τὰ ἄλλα εἶδη—κοντολογῆς, τὰ ζῶα ἀπόχτησαν τὴ λειτουργία τοῦ χρήματος καὶ ἐκτελοῦσαν χρέη χρήματος σ' αὐτὴν κιάλας τὴ βαθμίδα. Μὲ τὴση ἀναγκαιότητα καὶ ταχύτητα ἐξελιχθῆκε, ἀπὸ τίς πρῶτες ἀρχές κιάλας τῆς ἐμπορευματικῆς ἀνταλλαγῆς, ἡ ἀνάγκη γιὰ ἓνα εἰδικὸ ἐμπόρευμα-χρῆμα.

Ἡ κηπουρική, πού ἴσως νά μὴν τὴν ξέραν οἱ αἰσιότες βάρβαροι τῆς κατώτερης βαθμίδας, ἐμφανίστηκε σ' αὐτοὺς τὸ ἀργότερο στή μέση βαθμίδα, σάν πρόδρομος τῆς γεωργίας. Τὸ κλίμα τοῦ τουρανικοῦ ὀροπεδίου δέν ἐπιτρέπει ποιμενική ζωὴ, χωρὶς προμήθειες ζωοτροφῆς γιὰ τὸ μακρὸ καὶ βαρὺ χειμῶνα. Ἡ καλλιέργεια λειβαδιῶν καὶ ἡ καλλιέργεια σιτηρῶν ἦταν λοιπὸν ἐδῶ ἀπαραίτητα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τίς στέπες στά βόρεια τῆς Μαύρης Θάλασσας. Ἄν ὅμως ἡ παραγωγή σιτηρῶν ἀρχισε γιὰ τὰ ζῶα, σύντομα τὰ σιτηρά ἔγιναν ἐπίσης τροφή καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ καλλιεργημένη γῆ ἔμενε ἀκόμα ἰδιοκτησία τῆς φυλῆς καὶ μεταβιβαζόταν γιὰ χρῆση ἀρχικά στὸ γένος, ἀργότερα ἀπὸ τὸ γένος στίς οἰκιακὲς συντροφίεες καὶ τέλος στά άτομα. Τὰ άτομα αὐτά μπορούσαν νά εἶχαν ὀρισμένα δικαιώματα κατοχῆς πάνω τῆς, μὰ τίποτα παραπάνω.

Ἀπὸ τίς βιομηχανικὲς καταχτήσεις αὐτῆς τῆς βαθμίδας δυὸ εἶναι ἰδιαίτερα σπουδαίες. Ἡ πρώτη εἶναι ὁ ἀργαλιός, ἡ δευτέρη τὸ λυώσιμο τῶν μεταλλευμάτων καὶ ἡ ἐπεξεργασία τῶν μετάλλων. Ὁ χαλκός, ὁ καοσιότερος καὶ τὸ κράμα τοὺς, ὁ μπροῦντζος, ἦταν τὰ σπουδαιότερα. Ὁ μπροῦντζος προμήθευε

χρησιμοποιήσιμα έργαλεια και δπλα, δέ μπορούσε όμως να παραμερλώει τά πέτρινα έργαλεια. Αυτό μπορούσε να τό κάνει μόνο τό σίδερο, τό σίδερο όμως δέν ξέρανε άκόμα να τό παράγουν. Άρχισαν να χρησιμοποιούν για κοσμήματα και στολίδια τό χρυσό και τόν άργυρο πού πρέπει να είχαν κιόλας μεγάλη άξια σχετικά μέ τό χαλκό και τό μπρούντζο.

Ή αύξηση τής παραγωγής σ' όλους τούς κλάδους—χτηνοτροφία, γαωργία, οικιακή χειροτεχνία—έδοσε στην ανθρώπινη εργατική δύναμη τήν ικανότητα να παράγει περισσότερα προϊόντα άπ' ό,τι χρειαζόταν για τή συντήρησή τής. Ή αύξηση τής παραγωγής μεγάλωσε ταυτόχρονα τήν καθημερινή ποσότητα εργασίας, πού αναλογούσε στό κάθε μέλος του γένους, τής οικιακής συντροφιάς ή τής άτομικής οικογένειας. Έγινε επιθυμητό τό τράβηγμα νέων εργατικών δυνάμεων στην παραγωγή.

(1) πόλεμος πρόσφερε αυτές τις δυνάμεις: οι άίχμηλάτοι πολέμου μετατράπηκαν σε δούλους. Ό πρώτος μεγάλος κοινωνικός καταμερισμός τής εργασίας μαζί μέ τήν αύξηση τής παραγωγικότητας τής δουλιάς, δηλ. του πλούτου, και μέ τό πλάταιμα του παραγωγικού πεδίου, είχε σάν άναγκαία συνέπεια, κάτω από τις δοσμένες συνολικές ιστορικές συνθήκες, τή δουλεία. Από τόν πρώτο μεγάλο κοινωνικό καταμερισμό τής εργασίας ξεπήδησε ή πρώτη μεγάλη διάσπαση τής κοινωνίας σε δυό τάξεις: σε κύριους και δούλους, σε έμμεταλλαυτές και έμμεταλλευόμενους.

Δέν ξέρουμε άκόμα τίποτα για τό πώς και πότε πέρασαν τά κοπάδια από τήν κοινή ιδιοκτησία τής φυλής ή του γένους στην ιδιοκτησία των ξεχωριστών άρχηγών των οικογενειών. Πρέπει όμως βασικά τό πέρασμα αυτό να έχει γίνει σ' αυτή τή βαθμίδα. Μέ τά κοπάδια και τά όπόλοιπα νέα πλούτη έγινε μιά επανάσταση στην οικογένεια. Ό βιοπορισμός ήταν πάντα όπόθεση του άντρα, τά μέσα για τό βιοπορισμό τά παρήγαγε ό ίδιος και ήταν ιδιοκτησία του. Τά κοπάδια ήταν τά καινούργια μέσα βιοπορισμού, έργο του ήταν πρώτα να τά δαμάζει και κατοπιν να τά περιποιείται. Γι' αυτό, στον άντρα άνήκανε τά ζώα, σ' αυτόν και τά έμπορεύματα και οι δούλοι πού έπαιρνε σάν αντάλλαγμα για τά ζώα. Όλο τό περίσσειμα πού έδινε τώρα ή βιοπορισμός έπεφτε στον άντρα. Ή γυναίκα έπαιρνε μέρος στην κατανάλωσή του, δέν είχε όμως μερτικό στην ιδιοκτησία. (Ό «Άτριος» πολεμιστής και κυνηγός ήταν εύχαριστημένος να χει-

στό σπίτι τῆ δευτέρα θέση, ὑστερα ἀπὸ τῆ γυναίκα. Ὁ «ἡπιό-
τερος» βοσκὸς, κομπάζοντας μὲ τὰ πλούτη του, προωθήθηκε
στὴν πρώτη θέση καὶ ἀπώθησε τῆ γυναίκα στὴ δεύτερη. Καί
ἡ γυναίκα δὲ μποροῦσε νὰ παραπονεθῆ. Ὁ καταμερισμὸς τῆς
ἐργασίας στὴν οἰκογένεια ρύθμισε τὸν καταμερισμὸ τῆς ἰδιοκτη-
σίας ἀνάμεσα στὸν ἄντρα καὶ τῆ γυναίκα. Ὁ καταμερισμὸς
εἶχε μείνει ὁ ἴδιος, καὶ ὅμως ἀναποδογύριζε τίς ὡς τότε οἰκια-
κὲς σχέσεις, μόνο καὶ μόνο γιὰτὶ εἶχε ἀλλάξει ὁ καταμερισμὸς
τῆς ἐργασίας ἔξω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια. Ἡ ἴδια αἰτία, πού πρῶτα
ἐξασφάλιζε στὴ γυναίκα τὴν κυριαρχία στό σπίτι, ὁ περιορισμὸς
τῆς στὶς δουλιές τοῦ σπιτιοῦ, ἡ ἴδια αὐτὴ αἰτία ἐξασφάλιζε τῶ-
ρα τὴν κυριαρχία τοῦ ἄντρα στό σπίτι. Ἡ σπιτική δουλιὰ τῆς
γυναίκας ἔχασε τώρα τὴ σημασία τῆς σὲ σύγκριση μὲ τὴ βιο-
ποριστικὴ δουλιὰ τοῦ ἄντρα. Ἡ δεύτερη ἦταν τὸ πᾶν, ἡ πρῶ-
τη ἔνα ἀσήμαντο ἐξάρτημά τῆς. Ἐδῶ κίβλας φαίνεται ὅτι ἡ
ἀπελευθέρωση τῆς γυναίκας, ἡ ἰσοτιμία τῆς μὲ τὸν ἄντρα εἶναι
καὶ παραμένει ἀδύνατη ὅσον καιρὸ ἡ γυναίκα θά μένει ἀπο-
κλειομένη ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ παραγωγικὴ ἐργασία καὶ θά εἶναι
περιορισμένη στὴ σπιτικὴ ἰδιωτικὴ δουλιὰ. Ἡ ἀπελευθέρωση
τῆς γυναίκας θά γίνει δυνατὴ μόνο ὅταν μπορέσει νὰ συμμε-
τέχει σὲ μεγάλη, κοινωνικὴ κλίμακα στὴν παραγωγή, καὶ οἱ
δουλιές τοῦ σπιτιοῦ θά τὴν ἀπασχολοῦν μονάχα σὲ ἀσήμαντο βαθμὸ.
Καὶ αὐτὸ ἐγινε δυνατὸ μονάχα μὲ τὴ νεότερη μεγάλη βιομηχα-
νία, πού ὄχι μόνο ἐπιτρέπει τὴν ἐργασία τῆς γυναίκας σὲ με-
γάλη κλίμακα, μὰ καὶ τὴν ἀπαιτεῖ ρητὰ ἡ μεγάλη βιομηχα-
νία πού τείνει ὄλο καὶ περισσότερο νὰ μετατρέψει τίς ἰδιωτικὲς
δουλιές τοῦ σπιτιοῦ σὲ δημόσια βιομηχανία.

Μὲ τὴν οὐσιαστικὴ κυριαρχία τοῦ ἄντρα στό σπίτι: ἔπρεπε
καὶ ὁ τελευταῖος φραγμὸς γιὰ τὴν ἀπόλυτὴ του κυριαρχία. Αὐτὴ
ἡ ἀπόλυτη κυριαρχία του ἐπικυρώθηκε καὶ διαειωνίστηκε μὲ τὸ γκρέ-
μισμα τοῦ μητρικοῦ δικαίου, μὲ τὴν εἰσαγωγή τοῦ πατρικοῦ δι-
καίου, μὲ τὸ βαθμιαῖο πέρασμα τοῦ ζευγαρωτοῦ γάμου στὴ μο-
νογαμία. Ἔτσι ὅμως ἀνοίχτηκε ἔνα ρήγμα στό παλιὸ καθεστῶς
τῶν γενῶν: ἡ ἀτομικὴ οἰκογένεια ἐγίνε μὲτὰ δύνμη καὶ ὀρθώ-
θηκε ἀπειλητικὴ μπροστὰ στό γένος.

Τὸ ἐπόμενο βῆμα μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ἀνώτερη βαθμίδα τῆς
βαρβαρότητας, στὴν περίοδο ὅπου ὄλοι οἱ πολιτισμένοι λαοὶ περ-
νᾶνε τὴν ἡρωικὴ τους ἐποχὴ: τὴν ἐποχὴ τοῦ σιδερένιου σπα-
θιοῦ, μὰ καὶ τοῦ σιδερένιου ἀλτροῖοῦ καὶ τοῦ σιδερένιου τοσκου-

ριου. Τό σίδερο μπήκε στην όπληρσία του ανθρώπου. Ήταν η τελευταία και σπουδαιότερη από όλες τις πρώτες ύλες, πού έπαιξαν επαναστατικό ρόλο στην ιστορία, ή τελευταία ως την εμφάνιση της πατάτας... Τό σίδερο δημιούργησε τη γεωργία σε μεγαλύτερες εκτάσεις, επέτρεψε τό ξεχέρωμα μεγάλων δασικών περιοχών. Έδωσε στό χειροτέχνη τόσο σκληρά και κοφτερά εργαλεία πού καμιά πέτρα και κανένα άλλο γνωστό μέταλλο δε μπορούσε νά τούς αντίσταθει. Όλα αυτά έγιναν ζιγά-ζιγά. Τέ πρώτο σίδερο ήταν συχνά ακόμα πίο μαλακό κι από τό μπρούντζο. Έτσι: τό πέτρινο όπλο εξαφανιζόταν μόνον αργά-αργά. Όχι μονάχα στό τραγούδι του Χίλντεμπραντ, μά επίσης και στή μάχη του Χάστινγκς, τό 1066, χρησιμοποιούνταν ακόμα πέτρινα τοσκούρια. Όμως ή πρόσδος τραβόδος τώρα ασταμάτητα μέ λιγότερες διακοπές και γοργότερα. Ή πόλη πού μέ τά πέτρινα τείχη, τούς πύργους και τίς επάλξεις της περιέκλεινε σίτιζα από πέτρα ή τούβλα, έγινε κεντρική, έδρα της φυλής, ή της δημοσπονδίας φυλών. Ήταν μία τεράστια πρόσδος στην οικοδομική τέχνη, μά και σημάδι μεγαλύτερου κινδύνου και ανάγκης για άμυνα. Ό πλούτος μεγάλωνε γρήγορα, μά σάν πλούτος άτόμων. Ή όφαντουργία, ή επεξεργασία των μετάλλων και τά άλλα επαγγέλματα πού έλο και πίοτερο ξεχώριζαν, άνάπτυσαν μιάν αυξανόμενη ποικιλία και επιδεξιότητα της παραγωγής. Ή γεωργία, πλάι στά σιτηρά, τά όσπρια και τά φρούτα, έδινε τώρα επίσης λάδι: και κρασί, πού οι άνθρωποι είχαν μάθει την παρασκευή τους. Μιά τόσο ποικίλη δράση, δε μπορούσε πιά νά την έξασκει τό ίδιο άτομο. Έγινε ο δεύτερος μεγάλος καταμερισμός της εργασίας: ή χειροτεχνία χωρίστηκε από τη γεωργία. Ή άδιάκοπη αύξηση της παραγωγής και μαζί μ' αυτήν της παραγωγικότητας της δουλειάς άνέβασε την αξία της ανθρώπινης εργατικής δύναμης. Ή δουλεία, πού στην προηγούμενη βαθμίδα μέλις γεννιόταν ακόμα και ήταν οσορδική, γίνεται τώρα ουσιαστικό συστατικό του κοινωνικού συστήματος. Οι δούλοι παύουν νάναι άπλοι βοθητά, τούς όδηγούν κατά δεκάδες στην δουλιά, στους άγρούς και στά εργαστήρια. Μέ τό χωρισμό της παραγωγής στους δύο κύριους μεγάλους κλάδους, στην γεωργία και στην χειροτεχνία, γεννιέται ή παραγωγή άμεσα για την ανταλλαγή, ή εμπορευματική παραγωγή. Μαζί της γεννιέται και τό εμπόριο, όχι μονάχα στό έξωτερικό και στά σύνορα της φυλής, μά και μέσα από τίς θάλασσες

ος. Όλα αυτά όμως ήταν ακόμη πολύ ανεξέλιχτα. Τα πολύτιμα μέταλλα αρχίζουν να επικρατούν και να γίνονται γενικό εμπόρευμα-χρήμα, μάλιστα ακόμα άκοπα και ανταλλάσσονταν απλώς σύμφωνα με το βάρος τους.

Η διαφορά ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς εμφανίζεται πάλι στη διαφορά ανάμεσα σε ελεύθερους και δούλους—μέ το νέο καταμερισμό της δουλειάς εμφανίζεται μια νέα διάσπαση της κοινωνίας σε τάξεις. Οι περιουσιακές διαφορές των ξεχωριστών οικογενειάρχων διασπούν την παλιά κομμουνιστική οικιακή κοινότητα παντού όπου είχε ως τότε διατηρηθεί και μαζί της διασπούν και την κοινή καλλιέργεια της γης για λογαριασμό αυτής της κοινότητας. Η καλλιεργημένη γη μεταβιβάζεται για χρήση στις ξεχωριστές οικογένειες πρώτα για όρισμένο χρονικό διάστημα, αργότερα μάλιστα για πάντα. Το πέρασμα στην πλήρως ατομική ιδιοκτησία συντελείται σιγά-σιγά και παράλληλα με το πέρασμα του ζευγαρωτού γάμου στη μονογαμία. Η ατομική οικογένεια αρχίζει να γίνεται η οικονομική μονάδα στην κοινωνία.

Ο πυκνότερος πληθυσμός επιβάλλει στενότερη συσπείρωση, προς τα μέσα και προς τα έξω. Παντού γίνεται αναγκαία η ομοσπονδία των συγγενικών φυλών και γρήγορα γίνεται αναγκαία και η συγχώνευσή τους, καθώς επίσης και η συγχώνευση των χωριστών περιοχών των φυλών σε μια συνολική περιοχή όλου του λαού. Ο στρατιωτικός αρχηγός του λαού—rex, βασιλεύς, thiudans—γίνεται απαραίτητος, μόνιμος αξιωματούχος. Εμφανίζεται η λαϊκή συνέλευση εκεί όπου δεν υπήρχε. Ο στρατιωτικός αρχηγός, το συμβούλιο, η λαϊκή συνέλευση αποτελούν τα όργανα της κοινωνίας των γενών που εξελίχθηκε παραπέρα σε στρατιωτική δημοκρατία. Στρατιωτική—γιατί ο πόλεμος και η οργάνωση για τον πόλεμο έγιναν τώρα κανονικές λειτουργίες της λαϊκής ζωής. Τα πλούτη των γειτόνων ερεθίζουν την απληστία των λαών, που η απόκτηση αγαθών τους φαίνεται κιόλας να είναι ένας από τους πρώτους σκοπούς της ζωής. Είναι βάρβαροι: θεωρούν τη ληστεία ευκολότερη και ακόμη και τιμητικότερη από τη δημιουργική εργασία. Ο πόλεμος, που πρώτα γινόταν μονάχα για να πάρουν εκδίκηση για τις προσβολές ή για να επεκτείνουν το έδαφος που δεν τους έφτανε, γίνεται τώρα μόνο και μόνο για να ληστεύουν, γίνεται μόνιμος κλάδος βιοπορισμού. Δεν ύψώνονται χωρίς λόγο τα απειλητικά τείχη γύρω από τις καινούργιες οχυρωμένες πόλεις: στις τάφρους των πόλεων χάσκει ο τάφος του συστή-

ματος τῶν γενῶν, καί οἱ πύργοι τους στηρίζονται κιόλας στόν πολιτισμό. Τό ἴδιο γίνεται καί στό ἐσωτερικό τῆς κοινωνίας. (Οἱ ληστροικοί πόλεμοι: μεγαλώνουν τή δύναμη τοῦ ἀνώτατου στρατιωτικοῦ ἀρχηγοῦ, καθῶς καί τή δύναμη τῶν ὑπαρχηγῶν. Ἡ συνήθεια νά ἐκλέγονται οἱ διάδοχοι: ἀπό τίς ἴδιες οἰκογένειες, παίρνει, σιγά-σιγά, ἰδίως ἀπό τόν καιρό τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ πατρικοῦ δικαίου, μορφή κληρονομικῆς ἐξουσίας πού πρῶτα τήν ἀνέχονται, ὕστερα τή διεκδικοῦν καί τέλος τή σφετερίζονται. Ἐχουν ριχτεῖ τά θεμέλια τῆς κληρονομικῆς βασιλείας καί τῆς κληρονομικῆς ἀριστοκρατίας. Ἔτσι: τά ὄργανα τοῦ καθεστώτος τῶν γενῶν σιγά-σιγά ἀποσπῶνται ἀπό τή ρίζα τους πού εἶχαν μέσα στο λαό, στό γένος. στή φρατρία, τή φυλή, καί ὀλόκληρο τό σύστημα τῶν γενῶν μετατρέπεται στό ἀντίθετό του: ἀπό ὀργάνωση φυλῶν γιά τή λεύτερη ρύθμιση τῶν ὑποθέσεών τους, γίνετα: ὀργάνωση γιά τή λεηλασία καί τήν καταπίεση τῶν γειτόνων, καί ἀντιστοιχεῖ τά ὄργανά του: ἀπό ὄργανα τῆς λαϊκῆς θέλησης γίνονται: ἀνεξάρτητα ὄργανα κυριαρχίας καί καταπίεσης τοῦ ἴδιου τοῦ λαοῦ τους. Αὐτό ἔμως ποτέ δέ θά ἦταν δυνατό νά γίνει, ἂν ἡ εἰψα τοῦ πλοῦτου δέν εἶχε διασπᾶσει τά μέλη τοῦ γένους σέ πλούσιους καί φτωχοῦς, ἂν οἱ περιουσιακές διαφορές μέσα στό ἴδιο τό γένος δέν εἶχαν μετατρέψει τήν ἐνότητα τῶν συμφερόντων σέ ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στά μέλη τοῦ γένους» (Μάρξ), καί ἂν ἡ ἐπέκταση τῆς δουλείας δέν εἶχε κιόλας ἀρχίσει: νά παρουσιάζει τήν ἀπόχτηση τῶν μέσων συντήρησής μέ τήν ἐργασία σάν πράξη ἀξία μόνο γιά δούλους, σάν πράξη πῶ ἐπαλοχοντῆ, καί ἀπό τή λιστεία.

* * *

Ἔτσι: φτάσαμε στό κατώφλι: τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ πολιτισμός ἀρχίζει: μέ μιὰ νέα πρόοδο στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Στήν κατώτερη βαθμίδα τῆς βαρβαρότητας οἱ ἀνθρώποι παρήγαγαν μόνο γιά τίς ἀμεσες ἀνάγκες τους. Οἱ πράξεις ἀνταλλαγῆς πού μπορούσαν ἴσως νά γίνονται: πού καί πού ἦταν μονωμένες καί ἀφοροῦσαν μονάχα τό πλεόνασμα πού τυχαία παρουσιαζόταν. Στή μεσαία βαθμίδα τῆς βαρβαρότητας βρισκοῦμε κιόλας στούς ποιμενικούς λαούς νά ἔχουν μέ τά ζῶα τους μιὰ περιουσία πού ὕστερα ἀπό ἕνα ὀρισμένο μέγεθος τοῦ κοπαδιοῦ μπορεῖ νά δίνει κανονικά πλεόνασμα πέρα ἀπό τίς ἀνάγκες τους. Βρισκοῦμε ταυτόχρονα ἕναν καταμερισμό τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα σέ ποιμενικούς λαούς καί σέ κα-

υποστηρημένες φυλές που δεν έχουν κοπάδια, δυό λοιπόν διαφο-
 ρητικές βαθμίδες της παραγωγής, τη μιά πάλι στην άλλη, και
 έτσι: τούς δρους για μιά κανονική ανταλλαγή. Η ανώτερη βαθμί-
 δα της βαρβαρότητας μας δίνει: τόν παραπέρα καταμερισμό της
 εργασίας ανάμεσα στη γεωργία και τη χειροτεχνία, και έπομέ-
 νως μιά διαρκώς αύξανόμενη παραγωγή προϊόντων δουλειάς που
 προορίζονται άμεσα για τήν ανταλλαγή, πράγμα που κάνει τήν
 ανταλλαγή, ανάμεσα σε άτομικούς παραγωγούς, ζωτική ανάγκη
 της κοινωνίας. Ο πολιτισμός στερεώνει και αυξάνει δλους αδι-
 οτούς τούς καταμερισμούς της εργασίας που βρήκε, ιδίως μέ τήν
 ύξηση της αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και στό χωριό, (πράγ-
 μα που δίνει: τή δυνατότητα στην πόλη να κυριαρχεί οικονομικά
 πάνω στην ύπαιθρο, όπως γινόταν στην αρχαιότητα, γ, άκόμα στην
 ύπαιθρο να κυριαρχεί οικονομικά πάνω στην πόλη, όπως γινόταν στό
 μεσαίωνα), και προσθέτει: σ' αυτούς έναν τρίτο καταμερισμό της
 εργασίας, που ή σημασία του είναι: άποφασιστική και που χαρα-
 κτηρίζει τόν ίδιο τόν πολιτισμό—δημιουργεί μιά τάξη, που δεν
 άσχολεται πιά μέ τήν παραγωγή, μά μόνο μέ τήν ανταλλαγή τών
 προϊόντων—τούς έμπόρους. Όλες οι ως τώρα τάσεις για
 τή διαμόρφωση τάξεων σχετίζονται: άκόμα άποκλειστικά μέ τήν
 παραγωγή. Χώριζαν τούς ανθρώπους που συμμετείχαν στην πα-
 ραγωγή σε διευθυντές και έκτελεστές, γ, άκόμα σε παραγωγούς
 μεγάλης ή μικρής κλίμακας. Έδω παρουσιάζεται για πρώτη
 φορά μιά τάξη που, χωρίς να συμμετέχει μέ έναν οποιοδήποτε
 τρόπο στην παραγωγή, παίρνει: στά χέρια της τή γενική διύ-
 ρυση της παραγωγής και όποτάσσει: οικονομικά τούς παραγω-
 γούς, μιά τάξη που κάνει τόν έαυτό της άναπόφευγο μεσάζοντα
 ανάμεσα σε κάθε δυό παραγωγούς και έκμεταλλεύεται και τούς
 δυό. Μέ τό πρόσχημα δε: γλυτώνει τούς παραγωγούς από τόν
 κόπο και τούς κινδύνους της ανταλλαγής, δε: επεκτείνει τήν το-
 ποθέτηση τών προϊόντων τους σε μακρονές άγορές, δε: γίνεται
 έτσι ή χρησιμότερη τάξη του πληθυσμού, διαμορφώνεται μιά τά-
 ξη από παράσιτα, από γνήσιους κοινωνικούς χαραμοφάηδες, που
 τάν άμοιβή για πολύ ελάχιστες πραγματικές όπηρεσίες, ξαφρίζει
 τήν κρέμα τόσο από τήν ντόπια, όσο κι από τήν ξένη παρα-
 γωγή, άποχτά γρήγορα τωράστια πλούτη και άνάλογη κοινωνι-
 κή έπιροή και άκριβώς για αυτό, στην περίοδο του πολιτισμού,
 άταχτά δλο νέες τιμές, δλο μεγαλύτερη έξουσία πάνω στην

παραγωγή, ὡσπου τέλος γεννᾶ κι αὐτὴ ἓνα δικό της προϊόν—τίς περιοδικές ἐμπορικές κρίσεις.

Πάντως, στή βαθμίδα ἐξέλιξης πού ἐξετάζουμε, ἡ νεαρή ἐμπορική τάξη, οὔτε φαντάζεται: κἀν τὰ μεγάλα πράγματα πού τὴν περιμένουν. Ὅσο ἄσχηματίζεται καὶ γίνεται ἀπαραίτητη, κι αὐτὸ φτάνει. Μαζὶ τῆς ὁμως ἐμφανίζεται ἐπίσης καὶ τὸ μεταλλικό χρῆμα, τὸ κομμένο νόμισμα, καὶ μὲ τὸ μεταλλικό χρῆμα ἓνα νέο μέσο γιὰ τὴν κυριαρχία τοῦ μὴ παραγωγοῦ πάνω στὸν παραγωγὸ καὶ στὴν παραγωγή του. Ἐίχε ἀνακαλυφθεῖ τὸ ἐμπόρευμα τῶν ἐμπορευμάτων πού κρύβει μέσα του ὅλα τὰ ἔλλα ἐμπορεύματα, τὸ μαγικό μέσο πού κατὰ βούληση μπορεῖ νὰ μεταμορφώνεται: σὲ κάθε ἀξιοζήλευτο καὶ ἐπιθυμητό πράγμα. Ὅποιος τὸ εἶχε, κυριαρχοῦσε τὸν κόσμο τῆς παραγωγῆς, καὶ πῶς τὸ εἶχε πρὶν ἀπ' ὅλους; ὁ ἔμπορος. Στὰ φέρια του ἦταν ἐξασφαλισμένη ἡ λατρεία τοῦ χρήματος. Αὐτὸς φρόντιζε νὰ γίνει φανερό ὅτι ὅλα τὰ ἐμπορεύματα, καὶ ἰσομένως ὅλοι οἱ ἐμπορευματοπαραγωγοί, ὄφειλαν νὰ πέφτουν στὸ χῶμα καὶ νὰ προσκυνοῦν τὸ χρῆμα. Αὐτὸς ἀπόδειξε στὴν πράξη πόσο ὄλες εἰ ἄλλες μορφές τοῦ πλοῦτου κατανοῦν ἀπλή λάμπη, μπρὸς σ' αὐτὴ τὴν ἐνσωμάτωση, τοῦ πλοῦτου σὰν τέτιου. Ποτὲ ξανά ἡ δύναμη τοῦ χρήματος δὲν πρόβαλλε μὲ τὴν πρωτόγονη ὁμοιότητα καὶ βιαιότητα ὅσο σ' αὐτὴ τῆς τῆ νεανική περίοδο. Ὅστερα ἀπὸ τὴν ἀγοραπωλιεῖα ἐμπορευμάτων μὲ χρῆμα ἦρθε ὁ δανεισμός μὲ χρῆμα, μαζὶ του ὁ τόκος καὶ ἡ τοκογλυφία. Καὶ καμιά νομοθεσία τῆς κατοπινῆς ἐποχῆς δὲ ρίχνε: τὸν ὄφειλέτη τόσο ἀνελέητα καὶ χωρὶς σωτηρία στὰ πόδια τοῦ τοκογλύφου πιστωτῆ, ὅσο ἡ ἀρχαία ἀθηναϊκὴ καὶ ἡ ἀρχαία ρωμαϊκὴ νομοθεσία—καὶ εἰ δυὸ ξεπέδησαν ἀυθέρμητα σὰν ἐθιμικά δίκαια, χωρὶς ἄλλον καταναγκασμὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν οἰκονομικὸ.

Πλᾶν στὸν πλοῦτο σὲ ἐμπορεύματα καὶ δούλους, πλᾶν στὸν χρηματικὸ πλοῦτο, παρουσιάστηκε τώρα καὶ ὁ πλοῦτος σὲ γαιοχτησία. Τὸ δικαίωμα νὰ κατέχουν τὰ ἄτομα τοὺς κλήρους γῆς πού ἀρχικά τοὺς εἶχε παραχωρήσει τὸ γένος ἡ, ἡ φυλὴ, εἶχε τώρα στερεωθεῖ τόσο, πού οἱ κληροὶ αὐτοὶ γὰ τοὺς ἀνήκουν σὰν κληρονομικὴ ἰδιοχτησία. Αὐτὸ πού τὸν τελευταῖο καιρὸ ἐπιδίωξαν κυρίως ἦταν νὰ ἐλευθερωθοῦν ἀπὸ τὸ δικαίωμα πού εἶχε ἡ κληρονομία τοῦ γένους στὸν κληρο, δικαίωμα πού τοὺς ἔδωκε. Ἀπαλλάχτηκαν ἀπ' τὰ δεσμά αὐτά—μὰ πολὺ γρήγορα ἀπαλλάχτηκαν καὶ ἀπὸ τῆς νέας γαιοχτησίας. Ἡ πλεῖρα καὶ ἐλεύθε-

ρη ιδιοκτησία πάνω στη γη, δέ σήμαινε μονάχα τή δυνατότητα νά κατέχεις ολοκληρωμένα και άπεριόριστα τή γη, μά σήμαινε επίσης και τή δυνατότητα νά τήν πουλάς. "Όσον καιρό ή γη είνα: ιδιοκτησία του γένους, δέν υπάρχει αυτή ή δυνατότητα "Όταν όμως ο νέος γαιοκτήμονας άποτίναξε όριστικά τά δεσμά της υπεριδιοκτησίας του γένους και της φυλής, ξέσκισε και τό δεσμοπύ ώς τότε τόν συνέδεε άδιάρρηχτα μέ τή γη. Τί σήμαινε αυτό, του τό έξήγησε τό χρήμα που έφευρέθηκε ταυτόχρονα μέ τήν άτομική ιδιοκτησία της γης. "Η γη μπορούσε τώρα νά γίνει έμπόρευμα, που τό πουλάς και τό υποθήκεύεις. Μόλις είχε εισαχθεί η γαιοκτησία, έφευρέθηκε κιόλας και ή υποθήκη (βλέπε τήν "Αθήνα). "Όπως ο έταιρισμός και ή κορνεία άκολουθούν κατά πόδι τή μονογαμία, έτσι από δω και μπρός ή υποθήκη άκολουθεί κατά πόδι τή γαιοκτησία. Θέλατε νάχετε τήν πλέρια, έλεύθερη, εκποιήσιμη γαιοκτησία, έ, λοιπόν, τήν έχετε. Tu l'as voulu, Georges Dandin¹!

"Έτσι, μέ τήν επέκταση του έμπορίου, μέ τό χρήμα και τήν τοκογλυφία, μέ τή γαιοκτησία και τήν υποθήκη, προχωρούσε γοργά ή συγκέντρωση και ή συγκεντροποίηση του πλούτου στα χέρια μιας όλιγαριθμης τάξης, και παράλληλα μεγάλωνε ή φτώχεια των μαζών και πληθύνει ή μάζα των φτωχών. "Η καινούργια άριστοκρατία του πλούτου, έφέρει δέν είχε από τά πριν κιόλας συμπέσει: νάναι ή πλιιά άριστοκρατία της φυλής, άπωθοόσε τή δεύτερη όριστικά στο περιώριο(στην "Αθήνα, στη Ρώμη, στους γερμανούς). Και παράλληλα μ' αυτόν τό χωρισμό των έλεύθερων σε τάξεις ανάλογα μέ τόν πλούτο που είχαν, σημειωνόταν, ιδίως στην "Ελλάδα, μιά τεράστια αύξηση του άριθμού των δούλων², που ή άναγκαστική δουλιά τους άποτέλεσε τή βάση που πάνω της ύψώθηκε τό έποικοδόμημα όλης της κοινωνίας.

"Ας δούμε τώρα τί έγινε τό καθεστώς των γενών μέσα σ' αυτή τήν κοινωνική άνατροπή. Στεκόταν άνήμπορο μπροστά στα

¹ Έξο τό βέλησος, Ζωρζ Νταντένι (Σημ. Σύντ.) "Η φραση αύτη είνα: παρμένη από μια κωμωδία του Μολιέρου και άντιστοιχεί: στην έλληνική: "Ηθέλεις τα κι επαθές τα!" (Σημ. Μετ.)

² Τό σχετικό άριθμό για τήν "Αθήνα τόν άναφέραμε πύ πάνω, σελ. 117. Στην Κόρινθο, τόν καιρό της άνύσης της ήταν 460.000, στην Αίγινα 470.000, και στις δυό περιπτώσεις ο άριθμός τους ήταν δεκαπλασιος από τόν άριθμό των έλευθέρων πολιτών. (Σημ. α (ω σ η τ ο υ "Ε ν γ κ σ λ ς). "Η σελίδα που παραπέμπει ο "Ενγκελς άναφέρετα: στη 4η γερμανική έκδοση. "Εξθ, βλ. σελ. 312-313 (Σημ. Σύντ.)

νέα στοιχεία πού ξεπήδησαν χωρίς τή συμβολή του. Προδο-
 θεσή του ήταν τά μέλη ενός γένους, ἢ καί μιᾶς φυλῆς, νά εἶναι
 μαζί ἐγκαταστημένα στήν ἴδια περιοχή, νά κατοικοῦν ἀποκλει-
 στικά σ' αὐτή. Αὐτό ἀπό καίρῳ εἶχε σταματήσει. Παντοῦ τά γέ-
 νη καί οἱ φυλές εἶχαν ἀνακατωθεῖ, παντοῦ κατοικοῦσαν δόδοι:
 ἐπήλυδες, ξένοι, ἀνάμεσα στούς πολίτες. Ἡ μόνιμη ἐγκατάσταση
 (Sesshaftigkeit), πού εἶχε ἐπιτευχθεῖ μόλις στά τέλη τῆς μεσαι-
 ας βαθμίδας τῆς βαρβαρότητας, παραβιάζόταν διαρκῶς μέ τή μετα-
 κίνηση καί τήν ἀλλαγὴ τοῦ τόπου κατοικίας πού καθορίζονταν
 ἀπὸ τό ἐμπόριο, τήν ἀλλαγὴ τοῦ βιοποριστικοῦ ἐπαγγέλματος
 καί τίς ἀλλαγές στήν κυριότητα τῆς γαιοχρησίας. Τά μέλη τοῦ
 γένους δέ μπορούσαν πιά νά συνέρχονται γιά νά φροντίζουν γιά
 τίς κοινές τους ὑποθέσεις. Μονάχα ἀσήμαντα πράγματα, ὅπως λχ
 οἱ θρησκευτικές γιορτές, γίνονταν ἀκόμα ὅπως-ὅπως, Πλάι στίς
 ἀνάγκες καί τά συμφέροντα πού γιά τή φροντίδα τους ἦταν ἀρ-
 μόδια καί κατάλληλα τά γένη, γεννήθηκαν μέ τήν ἀνατροπὴ τῶν
 συνθηκῶν βιοπορισμοῦ καί τήν ἀλλαγὴ τῆς κοινωνικῆς διάρθρω-
 σης πού ἐπακολούθησε, καινούργιες ἀνάγκες καί νέα συμφέρον-
 τα, πού ὄχι μένον ἦταν ξένα στό παλιό καθεστῶς τῶν γενῶν.
 μά καί ἐναντιώνονταν μέ κάθε τρόπο σ' αὐτό. Τά συμφέροντα
 τῶν ομάδων τῶν χειροτεχνῶν, πού δημιουργήθηκαν μέ τόν κα-
 τ'αμερισμό τῆς ἐργασίας, οἱ ἰδιαιτέρες ἀνάγκες τῆς πόλις σέ ἀν-
 τίθεση μέ τήν ὑπαίθρο, ἀπαίτοῦσαν νέα ὄργανα. Ἡ κάθε μιᾶ ἀπ-
 αὐτές τίς ομάδες ὅμως ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἀνθρώπους πού ἀνή-
 καν στό πῶς διαφορετικά γένη, φρατρίες καί φυλές, καί περιέλει-
 νε ἀκόμα καί ξένους. Τά ὄργανα αὐτά ἔπρεπε λοιπόν νά σχη-
 ματιστοῦν ἔξω ἀπὸ τή διάρθρωση τῶν γενῶν, πλάι σ' αὐτήν
 καί ἐπομένως ἐναντία της. — Καί πάλι: σέ κάθε ὀργάνωση γέ-
 νους ἐκδηλωνόταν αὐτὴ ἡ σύγκρουση τῶν συμφερόντων, πού
 ἔφτανε τό ἀποκορύφωμά της στή συνένωση τῶν πλουσιῶν καί
 τῶν φτωχῶν, τῶν τοκογλύφων καί τῶν ὀφειλετῶν μέσα στό
 ἴδιο τό γένος καί τήν ἴδια φυλὴ. — Σ' αὐτά προστέθηκε ἡ μάζα τοῦ
 νέου πληθυσμοῦ, πού ἦταν ξένος στίς ομάδες τῶν γενῶν, πού
 ἔπρεπε στή Ρώμη, μπορούσε νά γίνει μιᾶ δύναμη στή χώρα κα.
 πού σύγχρονα ἦταν τόσο πολυάριθμη πού δέ μπορούσε νά ἀπορο-
 φηθεῖ αἰγά-αἰγά ἀπὸ τά αἱματοσυγγενικά γένη καί τίς φυλές. Ἀπέ-
 ναντι: σ' αὐτὴ τὴ μάζα οἱ ὀργανώσεις τῶν γενῶν ὀρθώνονταν σάν
 κλειστά, προνομιόδη σώματα. Ἡ ἀρχικὴ αὐθέρμητη δημοκρα-
 τία εἶχε μετατραπεί σέ μισητὴ ἀριστοκρατία. Τέλος, τὸ σύστημα.

τῶν γενῶν εἶχε ζεπηδῆσαι: ἀπό μιᾶ κοινωνία πού δέ γνώριζε ἐσωτερικές ἀντιθέσεις, καί ταίριαζε μονάχα σέ μιᾶ τέτια κοινωνία. Δέν εἶχε ἄλλο μέσο καταναγκασμοῦ, ἐκτός ἀπό τήν κοινή γνώμη. Ἐδῶ ὅμως εἶχε δημιουργηθεῖ μιᾶ κοινωνία πού ἐξαιτίας ὅλων τῶν οἰκονομικῶν τῆς ὄρων ζωῆς ἔγινε ἀνάγκη νά διασπαστεῖ σέ ἐλευθερούς καί δούλους, σέ ἐκμεταλλευτές πλούσιους καί ἐκμεταλλευόμενους φτωχοῦς, μιᾶ κοινωνία, πού ὄχι μόνο δέ μποροῦσε ξανά νά συμφιλιώνει αὐτές τίς ἀντιθέσεις, μά πού ἀναγκαστικά τίς ἐσπρωχνε ὅλο καί περισσότερο στά ἄκρα. Μιᾶ τέτια κοινωνία μποροῦσε νά ὑπάρχει μονάχα εἴτε σέ ἀδιάκοπο ἀνοιχτόν ἀγῶνα αὐτῶν τῶν τάξεων ἀναμεταξύ τους, εἴτε κάτω ἀπὲς τήν κυριαρχία μιᾶς τρίτης δύναμης πού στεκόταν φαινομενικά πάνω ἀπὲς τίς ἀντιμαχόμενες τάξεις, καταστελλε τήν ἀνοιχτή τους σύγκρουση καί ἐπέτρεπε νά γίνει ὁ ταξικός ἀγῶνας τὸ πολὺ-πολύ στὸ οἰκονομικὸ πεδίο, μέ τὴ λεγόμενη νόμιμη μορφή. Τὸ καθεστῶς τῶν γενῶν εἶχε φάει τὸ ψωμί του. Εἶχε διασπαστεῖ ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καί ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ καταμερισμοῦ—ἀπὸ τὴ διάσπαση τῆς κοινωνίας σέ τάξεις. Ἀντικατάθηκε ἀπὸ τὸ κράτος.

* * *

Ἐξετάσαμε πῶς πάνω μιᾶ-μιᾶ τίς τρεῖς κύριες μορφές τοῦ κράτος ὀψώνεται: πάνω στά ἐρείπια τοῦ καθεστώτος τῶν γενῶν. Ἡ Ἀθήνα παρουσιάζει τήν καθαρότερη, τὴν κλασικότερη μορφή: ἐδῶ ξεπηδᾷ τὸ κράτος ἄμεσα καί κυρίως ἀπὸ τίς ταξικές ἀντιθέσεις, πού ἀναπτύσσονται μέσα στὴν ἴδια τὴν κοινωνία τῶν γενῶν. Στὴ Ρώμη, ἡ κοινωνία τῶν γενῶν γίνεται μιᾶ κλειστὴ ἀριστοκρατία ἀνάμεσα σ' ἓνα πολυάριθμο ὄχλο (plebs) πού βρίσκεται ἔξω ἀπ' αὐτήν, χωρὶς δικαιώματα, μά γεμάτος ἀπὸ ὑποχρεώσεις. Ἡ νίκη τοῦ ὄχλου τινάζει στὸν ἀέρα τὸ παλιὸ καθεστῶς τῶν γενῶν καί ἐγκαθιδρύει στά ἐρείπιά του τὸ κράτος πού σύντομα ἀπορόφησε ἑλότελα καί τὰ δύο, τὴν ἀριστοκρατία τῶν γενῶν καί τὸν ὄχλο. Τέλος, στοὺς γερμανοὺς νικητὲς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ξεπηδᾷ τὸ κράτος ἄμεσα ἀπὸ τὴν κατὰχτηση μεγάλων ξένων περιοχῶν, πού τὸ σύστημα τῶν γενῶν δέν προσφέρει κανένα μέσο γιὰ τὴν διακυβέρνησή τους. Ἐπειδὴ ὅμως μέ τούτη τὴν κατάχτηση δέ συνδέεται οὔτε σοβαρὸς ἀγῶνας μέ τὸν παλιὸ πληθυσμὸ, οὔτε πῶς προχωρημένος καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, ἐπειδὴ ἡ βαθμίδα τῆς οἰκονομικῆς ἀξέλιξης τῶν κα-

ταχτημένων και τών κατακτητών είναι: περίπου η ίδια, και η οικονομική βάση της κοινωνίας μένει επομένως η παλιά, γι' αυτό μπορεί η συγκρότηση τών γενών να εξακολουθεί να υπάρχει: επί πολλούς αιώνες με άλλαγμένη, έδαφική μορφή σαν συγκρότηση της αγροτικής κοινότητας (Markverfassung) και άκόμα μπορεί ν' αναθεωρείται για όρισμένο χρονικό διάστημα με έξασθενημένη μορφή, σά μεταγενέστερα γένη τών εγγενών και τών πατριών, μάάλιστα άκόμα και σά γένη χωρικών, όπως λχ. σά Ντίτμαρσεν¹.

Τό κράτος δέν είναι: λοιπόν καθέλου μιά δύναμη, πού επιβλήθηκε στήν κοινωνία άπ' έξω. Τό κράτος δέν είναι έπίσης η, «πραγματοποίηση της ηθικής ιδέας», ή «είκόνι και η, πραγματοποίηση του ήρθού λόγου», όπως ίσχυρίζεται ο Χέγκελ. Τό κράτος είναι προίόν της κοινωνίας σέ όρισμένη βαθμίδα εξέλιξης. Τό κράτος είναι μάλλον ή όμολογία ότι η κοινωνία αυτή μπερδεύτηκε σέ μιάν άξεδιάλυτη αντίφαση μέ τόν ίδιο τόν έαυτό της, ότι διασπάστηκε σέ άσυμφιλίωτες αντίθεσεις πού είναι: άνι μπορεί νά τις έξορκώσει. Και γι' αυτό μή φθείρουν αυτές οι αντίθεσεις, οι τάξεις μέ τά αντιμαχόμενα οικονομικά συμφέροντα τόν έαυτό τους και τήν κοινωνία σ' έναν άκακο άγώνα, έγινε αναγκαία μιά δύναμη πού φαινομενικά στέκεται: πάνω άπό τήν κοινωνία, γιά νά μετριάξει τή σύγκρουση, γιά νά τήν κρατά μέσα σά όρια της «τάξεως». Και η δύναμη αυτή πού βγήκε άπό τήν κοινωνία, μά πού τοποθετήθηκε πάνω άπ' αυτήν, πού όλο και περισσότερο άποξενώνεται: άπ' αυτήν, είναι: τό κράτος.

Άπέναντι στήν παλιά όργάνωση τών γενών τό κράτος τό χαρακτηρίζει πρώτα ο χωρισμός τών υπηκόων του κατά έδαφος ή περιοχή. Οι παλιές κοινότητες γενών, πού σχηματίζονται: και συγκρατούνται: μέ δεσμούς αίματος, είχαν γίνει, όπως είδαμε, άνεπαρκείς σά μεγαλύτερό τους μέρος γιατί προποθέτανε τό όέσμο τών συντρόφων σέ μιάν όρισμένη περιοχή, πράγμα πού άπό καιρό είχε πάψει: νά γίνεται. Η περιοχή είχε μείνει, μά οι άνθρωποι είχαν γίνει: κινήτοί. Πήραν λοιπόν τό χωρισμό τών περιοχών σαν άρετηρία και έβαλαν τούς πολίτες νά έκτε-

¹ Ο πρώτος ιστοριογράφος πού είχε μια τουλάχιστο κατα προσέγγιση αντίληψη της ούσίας του γένους ήταν ο Νίμπορ, κι αυτό τό χροστέ —καθώς και τίς πλάνας του πού τίς άντλησε άμεσα άπό και—σθή γνώριμία του μέ τίς συγγενικές κοινότητες του Ντίτμαρσεν. (Σ η μ ε λ ο τ, τ ο β ° Ε ν γ κ ε λ σ).

λούν τὰ ἐθιμικά τους δικαιώματα καὶ καθήκοντα ἐκεῖ ὅπου ἐγκατασταίνονταν, χωρὶς νὰ παίρνουν ὑπόψη τὰ γένη καὶ τὶς φυλές. Αὐτὴ ἡ ὀργάνωση τῶν πολιτῶν σύμφωνα μὲ τὴν εἴσο διαμονῆς εἶναι κοινὴ σὲ ἕλα τὰ κράτη. Γι' αὐτὸ μᾶς φαίνεται φυσικὴ. Ἐίδαμε ὅμως πῶσο σκληροὶ καὶ μαγρέγρονι ἀγῶνες χρειάστηκαν ὥσπου νὰ μπορέσει νὰ μπει εἰς θέσιν τῆς παλαιᾶς ὀργανώσεως τῶν γενῶν σ' τὴν Ἀθήνα καὶ στὴ Ρώμη.

Τὸ δεύτερο διακριτὸ γνῶρισμα εἶναι ἡ ἴσχυση μὲς δημοκρατίας ἐξουσίας, πού δὲ συμπέφτει πιά ἀμετα μὲ τὴν αὐτοοργανωμένο σὲ ἐνοπλὴ ἑνωμένη πληθυσμῶ. Αὐτὴ ἡ ἰδιαίτερη διαμείβου ἐξουσία γρεῖσῆται, γιατί ἀπὸ τρεῖς πού διαπάσθηκα ἡ κοινωνία σὲ τάξεις, ἐγίνε ἀδυνατὶ μιὰ αὐτενεργὴ ἐνοπλὴ ὀργάνωση τοῦ πληθυσμοῦ. Καὶ οἱ δούλοι ἀνίσκου στέν πληθυσμῶ. Οἱ 90.000 ἀθηναῖοι: πολῖτες ἀποτελοῦν μονάχα μιὰ προνομιοῦχα τάξιν ἀπέναντι: στοὺς 365.000 δούλους. Ὁ λαϊκὸς στρατὸς τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἦταν μιὰ ἀριστοκρατικὴ ἐπιμείβου ἐξουσία ἀπέναντι: στοὺς δούλους καὶ τοὺς κρατούσε σὲ χαλινάρι. Μὰ γιὰ νὰ κρατιοῦνται σὲ χαλινάρι καὶ οἱ πολῖτες, ἐγίνε ἡπαρτίτητ, ὅπως εἴπαμε πιο πάνω, ἡ χωροφυλακί. Αὐτὴ ἡ ἐπιμείβου ἐξουσία ὑπάρχει σὲ κάθε κράτος. Δὲν ἀποτελεῖται: μονάχα ἀπὸ ὀπλιζόμενους ἀνθρώπους, μὰ καὶ ἀπὸ ὀλιγά ἐξαρτημῆται, ἀπὸ φυλακῆς καὶ κάθε λογῆς ἰδρύματα καταναγκασμοῦ πού ἦταν ἀγνωστα στὴν κοινωνία τῶν γενῶν. Μπορεῖ ἡ δημοκρατία αὐτὴ ἐξουσία νὰ εἶναι πάλι ἀσέμαντη, σχεδὸν μηδενική σὲ κοινωνίες μὲ ἀνεξέλιχτες ἀκόμα τὶς ταξικῆς ἀντιθέσεις καὶ σὲ ἡπαρτισμένης περιοχῆς, ὅπως γίνεται κάπου καὶ ἀποτελεῖται: Ἐνωμένοι: Πολῖτες τῆς Ἀμερικῆς. Ἐνισχύεται: ὅμως σὲ βίθμῶ πού ὀξύνονται: οἱ ταξικῆς ἀντιθέσεις μῆος σὲ κράτος, καὶ σὲ βίθμῶ πού τὰ κράτη πού συνορεύουν μεταξὺ τους γίνονται: μεγαλύτιστα καὶ πολυανθρώποτα. Ρίχτε ἔστω καὶ μιὰ μπιτιά σ' τὴν σπῆρα μᾶς Εὐρώπη, ὅπου ὁ ταξικὸς ἀγῶνας καὶ ὁ ἀναγνωρισμὸς γιὰ κατακτήσεις ἀνέβασαν τὴν δημοκρατικὴ ἐξουσία σὲ τέτοιο ὕψος, πού ἀπειλεῖ νὰ καταβροχθίζει ὀλοκλήρη τὴν κοινωνία, ἀκόμα καὶ τὸ κράτος.

Γιὰ νὰ διατηρεῖται αὐτὴ ἡ δημοκρατικὴ ἐξουσία χρειάζονται οἱ εἰσφορῆς τῶν πολιτῶν—οἱ φόροι. Οἱ φόροι ἦταν τελείως ἀγνωστοὶ στὴν κοινωνία τῶν γενῶν Ἐμεῖς ὅμως ἔβρουμε νὰ ποῦμε πάλι γι' αὐτοὺς εἰς μῆρα. Μὲ τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ δὲ φτάνουν πιά εἴτε καὶ οἱ φόροι. Τὸ κράτος ἐκδίδει γραμμάτια γιὰ τὸ

μέλλον, κάνει: ξάνεια, δημιουργεί κρατικά χρέη. 'Η γριά Εύρώπη ξερει νά μάς πει κάποιο τραγουδάκι και γι' αυτό.

Κατέχοντας τή δημόσια εξουσία και τό δικαίωμα νά εισπράττουν φόρους, οί δημόσιοι δπάλληλοι στέκοντα: σαν ὄργανα τῆς κοινωνίας πά νω ἀπό τήν κοινωνία. 'Ο ἐλεύθερος, θεληματικός σεβασμός πού ἔδειχναν οί ἄνθρωποι στά ὄργανα τοῦ καθεστώτος τῶν γενῶν δέν τούς φτάνει πιά, κι ἄν ἀκέμα μπορούσαν νά τόν ἔχουν. 'Επειδή εἶναι φορεῖς μιᾶς ἐξουσίας πού ἔχει ἀπεξωθῆ ἀπό τήν κοινωνία, εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ἐπιβάλλουν τό σεβασμό στό πρόσωπό τους μέ ἔκτακτους νόμους, μέ τούς ὁποίους ἀποχτοῦν μιᾶ ξεχωριστή ἱερότητα και ἀσουλία. 'Ο πιό φωραλέος ἀστυνομικός ὑπηρέτης τοῦ πολιτισμένου γράτους ἔχει περισσότερο «κύρος» ἀπ' ὅλα μαζί τά ὄργανα τῆς κοινωνίας τῶν γενῶν. Μά ὁ ἰσχυρότερος ἡγεμόνας και ὁ μεγαλύτερος πολιτικός ἄντρας ἢ στρατηλάτης τῆς ἐποχῆς τοῦ πολιτισμοῦ μπορεί νά ζηλεύει τόν πιό ἀσήμαντο ἀρχηγό γένους γιά τόν ἀβίαστο και ἀδιἀφιλονίκητο σεβασμό πού τοῦ ἀποδίδουν. 'Ο ἕνας βρῖσκεται ἀκριβῶς μέσα στήν κοινωνία, ὁ ἄλλος εἶναι ὑποχρεωμένος νά παρασταίνει ὅτι εἶναι κάτι ἔξω και πάνω ἀπ' αὐτήν.

'Επειδή τό κράτος γεννήθηκε ἀπό τήν ἀνάγκη νά χαλιναγωγῶνται οί ταξικές ἀντιθέσεις, και ἐπειδή ταυτόχρονα γεννήθηκε μέσα στή σύγκρουση αὐτῶν τῶν τάξεων, εἶναι κατά κανόνα κράτος τῆς πιό ἰσχυρῆς, οἰκονομικά νυρίαρχης τάξης, πού μέ τή βοήθεια τοῦ κράτους γίνεται και πολιτικά κυρίαρχη τάξη. και ἔτσι ἀποχτά νέα μέσα γιά τήν κατίπνιξη και τήν ἐκμετάλλευση τῆς καταπιεζόμενης τάξης. 'Ἔτσι, τό ἀρχαίο κράτος ἦταν πρίν ἀπ' ὅλα κράτος τῶν δουλοκτητῶν γιά τήν καταπίεση τῶν δούλων, ὅπως τό φεουδαρχικό κράτος ἦταν ὄργανο τῶν εὐγενῶν γιά τήν καταπίεση τῶν δουλοπόροικων και τῶν κολήγων, και τό σύγχρονο ἀντιπροσωπευτικό κράτος εἶναι ὄργανο ἐκμετάλλευσης τῆς μισθωτῆς ἐργασίας ἀπό τό κεφάλαιο. Σάν ἐξαιρέση ὡτίσο παρουσιάζονται περιόδους, ὅπου οί ἀνταγωνιζόμενες τάξεις κρατοῦν τόσο πολυ τήν ἰσοροπία μεταξύ τους, πού ἡ κρατική ἐξουσία σάν παινεμεινικός μεσάζοντας ἀποχτά γιά μιᾶ στιγμή μιᾶ ὀρισμένη ἀνεξαρτησία ἀπέναντι και στίς δύο. Τέτια ἦταν ἡ ἀπόλυτη μοναρχία τοῦ XVII και XVIII αἰῶνα, πού ἰσοροπεῖ μεταξύ τους τούς εὐγενεῖς και τήν ἀστική τάξη. Τέτιος ἦταν ὁ βοναπαρτισμός τῆς πρώτης και ἰδίως τῆς δεύτερης γαλλικῆς αὐτοκρατορίας,

πού χρησιμοποιήσε τό προλεταριάτο ἐνάντια στήν ἀστική τάξη καί τήν ἀστική τάξη ἐνάντια στό προλεταριάτο. Τό νεότερο κατόρθωμα αὐτοῦ τοῦ ἐίδους, ὅπου κυρίαρχοι καί κυριαρχούμενοι ἐμφανίζονται τό ἴδιο κωμικοί, εἶναι ἡ νῆα γερμανική αὐτοκρατορία τοῦ βισμαρξικοῦ ἔθνους: ἐδῶ οἱ κεφαλαιοκράτες καί οἱ ἐργάτες ἰσοροποῦνται ὁ ἕνας ἐνάντια στόν ἄλλο καί ἐξαπατῶνται κι οἱ δυό στόν ἴδιο βαθμό πρός ὄφελος τῶν διεφθαρμένων πρῶσων λαχανοτραπελικῶν (Κραυϊνκκεϊ).

Χώρ:α ἀπ' αὐτό, στά περισσότερα ἱστορικά κράτη τά δικαιώματα πού παραχωροῦνται: στούς πολίτες διαβαθμίζονται ἀνάλογα μέ τήν περιουσία τους καί ἔτσι ἕμεσα ἐκφράζεται ὅτι τό κρατος εἶναι μιά ὀργάνωση τῶν ἰσοχτήτριων τάξεων γιά τήν προστασία τους ἀπό τήν τάξη τῶν ἀχτημένων. Αὐτό γινόταν ἀκόλα στήν Ἀθήνα καί στή Ρώμη μέ τή διαίρεσή τους σέ τόξεις ἀνάλογα μέ τήν περιουσία τῶν πολιτῶν. Τό ἴδιο καί στό μεσαιωνικό φεουδαρχικό κράτος, ὅπου ἡ πολιτική ὑπόσταση καθιερζόταν ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τῆς γαιοκτησίας. Το ἴδιο γίνεται καί μέ τό ἐκλογικό τίμημα τῶν νεότερων ἀντιπροσωπευτικῶν κρατῶν. Αὐτή ἡ πολιτική ἀναγνώριση τῆς περιουσιακῆς διαφορᾶς δέν εἶναι ὡστόσο καθόλου οὐσιαστική. Ἀντίθετα, χαρακτηρίζει μιά χαμηλή βαθμίδα τῆς κρατικῆς ἐξέλιξης. Ἡ ἀνώτατη μορφή τοῦ κρατους, ἡ ἀστική δημοκρατία, πού στίς σύγχρονές μας κοινωνικές συνθήκες ὄλο καί περισσότερο γίνεται ἀναπόφευγη ἀνάγκη καί εἶναι ἡ κρατική μορφή, πού μέσα σ' αὐτή μονάχα μπορεῖ νά δοθεῖ ἡ τελευταία ἀποφασιστική μάχη ἀνάμεσα στό προλεταριάτο καί τήν ἀστική τάξη, ἡ ἀστική δημοκρατία: πίσίμα δέν ξερε: πιά τίποτα γιά περιουσιακές διαφορές. Σ' αὐτήν ὁ πλοῦτος ἀσκεῖ ἕμεσα τήν ἐξουσία του, μέ γι' αὐτό τήν ἀσκεῖ πῶ σίγουρα. Ἀπό τή μιά πλευρά, μέ τή μορφή τῆς ἀμεσης ἐξγορᾶς τῶν ὑπαλλήλων, κλασικό παράδειγμα γι' αὐτό εἶναι ἡ Ἀμερική. Ἀπό τήν ἄλλη, μέ τή μορφή τῆς σιμμηχίας κυβέρνησης καί χρηματιστηρίου, πού γίνεται τόσο πῶ εὐκολα, ὅσο περισσότερο ἀφθαίνουν τά κρατικά χρέη καί ὅσο περισσότερο οἱ μετοχικές ἐταιρίες συγκεντρώνουν στά χέζια τους ἔχ: μένο τίς μεταφορές, μέ καί τήν ἴδια τήν παραγωγή καί βρίσκουν κι αὐτές μέ τή σειρά τους τό κέντρο τους στό χρηματιστήριο Χτυπητό παράδειγμα γι' αὐτό, ἐκτός ἀπό τήν Ἀμερική, εἶναι ἡ τελευταία Γαλλική δημοκρατία. Ἐπίσης καί ἡ καλοκάγαθη Ἐλβετία πρόσφερε τόν ὀρολό της σ' αὐτό τόν τομέα. Ὅτι ἕμως γι' αὐ-

τό τόν ιδεολογικό δασμό κυβέρνησης και χρηµατιστηρίου δέν απαιτείται ή αστική διµικρατία. τό αποδειχνει, έκτός από τήν 'Αγγλία και τό νέο γερµανικό ρούχ, ἔπ.υ δέ µπορεῖ κανείς νά πει ποιόν σήκωσε πιά ψηλά τό γενικό δικαίωμα ψήφου, τόν Βίσµαρχ ή τόν Μπλαϊχρέν. ἐρ. Καί τέλος, ή ιδιοχτήτρια τάξη κυριαρχεῖ ἄµεσα μέτω τοῦ γενικοῦ δικαιώματος ψήφου. Ἴσο ή καταπιεζοµένη τάξη, δηλ. στήν περίπτωσή µας τό προλεταριάτο, δέν εἶναι ἀκόµα ὄριµο γιά τήν αὐτοαπελευθέρωσή του, θί ἀναγνωρίζει στήν πλειοψηφία του τό κοινωνικό καθεστώς πού ὑπάρχει σάν τό µόνο δυνατό, και πολιτικά θά εἶναι οὐρά τῆς κεφαλαιοκρατικῆς τάξης, ή ἄκρα ἀριστοκράτης πέρυγα. Στό μέτρο ὁµως πού ὀριµάζει γιά τήν αὐτοαπελευθέρωσή του, συγκροτεῖται σέ δικό του νόµο, ἐκλέγει τούς δικούς του ἐκπροσώπους και ὄχι τούς ἐκπροσώπους τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Τό γενικό δικαίωμα ψήφου εἶναι ἔτσι: ὁ δείκτης τῆς ὀριµότητος τῆς ἐργατικῆς τάξης. Περισσότερο δέ µπορεῖ νά εἶναι και δέ θά εἶναι ποτέ μέσα στό σημερινό κράτος, µά κι αὐτό φτάνει. Τήν ἡμέρα πού τό θερµόμετρο τοῦ γενικοῦ δικαιώματος ψήφου θά δείχνει τό σηµεῖο τοῦ βρασμοῦ σιούς ἐργάτες, θά ξέριυν κι αὐτοί, ἔπως και οἱ κεφαλαιοκράτες, τί νά κάνουν.

Τό κράτος λοιπόν δέν ὑπάρχει ἀπό καταβολῆς κόσμου. Ἰπέρξαν κοινωνίες πού τά βγάζανε πέρα χωρίς αὐτό, πού δέν εἶχαν ἰδέα γιά κράτος και γρῆτική ἐξουσία. Σέ μιάν ὀρισµένη βαθµίδα τῆς οικονομικῆς ἐξέλιξης, πού ἀναγκαστικά εἶναι συνδεµένη μέ τή διάσπαση τῆς κοινωνίας σέ τάξεις, τό κράτος ἔγινε ἀπαραίτητο ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς διασπάσης. Πλησιάζουµε τώρα μέ γοργά βήματα σέ μιὰ βαθµίδα ἐξέλιξης τῆς παραγωγῆς, ἔπου ή ὑπαρξη αὐτῶν τῶν τάξεων, ὄχι µόνον ἔπαψε ν' ἀποτελεῖ ἀνάγκη, µά και γίνεται πραγµατικό ἐμπόδιο τῆς παραγωγῆς. Οἱ τάξεις θά εξαφανιστοῦν τό ἴδιο ἀναπόφευγα ἔπως ἀναπόφευγα εἶχαν ἐπιµουρτυθῆι στό παρελθόν. Μέ τήν ἐξαφάνιση τῶν τάξεων θά εξαφανιστεῖ ἀναπόφευγα και τό κράτος. Ἡ κοινωνία πού ὀργανώνει μέ νέο τρόπο τήν παραγωγή πάνω στή βάση ἐλευθέρης και ἴσης ὀργάνωσης τῶν παραγωγῶν, νά βάλει ὀλόκληρη τήν κρατική µηχανή ἐνεῖ ἔπου θά εἶναι τότε ή θέση τῆς: στό µουσεῖο τῶν ἀρχαιοτήτων, δίπλα στό ροδάνι και τό µπροῦντζινο τοεκούρι.

Ὁ πολιτισμός λοιπόν, σύμφωνα μέ ὅσα ἀναφέραμε, εἶναι: ἐκείνη ἡ βαθμίδα ἐξελίξεως τῆς κοινωνίας, ὅπου ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ἢ ἀνταλλαγὴ ἀνάμεσα σέ ἄτομα πού ξεπηδᾷ ἀπό τόν καταμερισμό αὐτόν, καί ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγή, πού τὰ συμπεριλαμβάνει καί τὰ δύο, φτάνουν σέ πλέρια ἀναπτύξεως καί ἀνατρέπουν ὀλόκληρην τὴν προηγούμενην κοινωνία.

Ἡ παραγωγή ὄλων τῶν προηγούμενων κοινωνικῶν βαθμίδων ἦταν οὐσιαστικὰ κοινή, ὅπως ἐπίσης καί ἡ κατανάλωσις γίνεταν μέ ἀμεσο μοίρασμα τῶν προϊόντων μέσα στὰ πλαίσια μεγάλων ἢ μικρῶν κομμουνιστικῶν κοινοτήτων. Αὐτὴ ἡ κοινοτικὴ τῆς παραγωγῆς γινόταν μέσα στὸ πικὸ στενὰ ὄρια, μὰ συνεπαγόταν τὴν κυριαρχία τῶν παραγωγῶν πάνω στο πρῶτόν τῆς παραγωγῆς τους καί στὸ πρῶτόν τους. Ξέρουν τί γίνεται: τὸ πρῶτόν τους: τὸ καταναλώνουν, δὲ φεύγει ἀπὸ τὰ χέρι τους. Κι ὅσον καιρὸ ἡ παραγωγή γίνεται πάνω σ' αὐτὴ τὴ βῆσι, δὲ μπόρει νὰ ὑψωθεῖ πάνω ἀπὸ τὰ νεφάλια τῶν παραγωγῶν, δὲ μπόρει νὰ γεννήσῃ: φασματικές καί ξένες γι' αὐτοὺς δυνάμεις, ὅπως συμβαίνει κανονικὰ καί ἀναπόφευκτα στὸν πολιτισμό.

Μὰ σ' αὐτὸ τὸ πρῶτόν τῆς παραγωγῆς εἰσχωρεῖ σιγά-σιγά ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Ὑπονομεύει: τὴν κοινότητα τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἰδιοποίησης, ἀνεβάζει: τὴν ἀτομικὴ ἰδιοποίηση σέ κυρίαρχο κανόνα καί δημιουργεῖ: ἔτσι τὴν ἀνταλλαγὴ ἀνάμεσα στὰ ἄτομα—πῶς ἔγινε αὐτὸ τὸ ἐξετάσαμε πικὸ πάνω. Σιγά-σιγά ἡ παραγωγή ἐμπορευμάτων γίνεται κυρίαρχη μορφή.

Μέ τὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγή, μέ τὴν παραγωγή ὅχι πιά γιὰ ἴδια χρῆσι, μὰ γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ, τὰ προϊόντα ἀναγκαστικὰ ἀλλάζουν χέρια. Ὁ παραγωγὸς δίνει τὸ προϊόν του στὴν ἀνταλλαγὴ, δὲν ξέρει ὅμως πιά τί θὰ ἀπογίνει. Μόλις ἐμφανίζεται τὸ γρῆμα, καί μαζί μέ τὸ γρῆμα ὁ ἔμπορος, σὺν μεσάζοντα ἀνάμεσα στοὺς παραγωγούς, τὸ πρῶτόν τῆς ἀνταλλαγῆς γίνεται ἀκέραια πικὸ περίπλοκο, ἢ τελικὴ μοῖρα τῶν προϊόντων ἀκόμα πικὸ ἀβέβαιη. Ἐμποροὶ ὑπάρχουν πολλοί καί κανεὶς ἀπ' αὐτοὺς δὲν ξέρει τί κάνουν ὁ ἄλλος. Τὰ ἐμπορεύματα δὲν περνῶν τώρα πιά μονάχα ἀπὸ χέρι: σέ χέρι, ἀλλὰ πηγαίνουν καί ἀπὸ ἀγορά σέ ἀγορά. Οἱ παραγωγοὶ χάσανε τὴν κυριαρχία πάνω στὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς τῶν ὄρων τῆς ζωῆς τους. χωρὶς ἢ κυριαρχία αὐτὴ νὰ περάσει στοὺς ἐμπόρους. Προϊόντα καί παραγωγή γίνονται παιγνίδια τῆς τύχης.

Ἡ τύχη ὁμως εἶναι μονάχα ὁ ἕνας πόλος μιᾶς συνάφειας πρὸς ὃ ἄλλος τῆς πόλος λέγεται: ἀναγκαιότητα. Στὴ φύση, ὅπου ἐπίσης φαίνεται νὰ κυριαρχεῖ ἡ τύχη, ἀπὸ καιρὸ ἔχουμε ἀποδείξει σὲ κάθε ξεχωριστὸν τομέα τὴν ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα καὶ νομοτέλεια πού ἐπιβάλλεται σ' αὐτὴν τὴν τύχη. Ὅ,τι ὁμως ἰσχύει γιὰ τὴ φύση, ἰσχύει: καὶ γιὰ τὴν κοινωνία. Ὅσο περισσότερο μιὰ κοινωνικὴ δράση, μιὰ σειρὰ ἀπὸ κοινωνικά γεγονότα ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ συνειδητὸ ἔλεγχο τῶν ἀνθρώπων, περνῶν πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τους, ὅσο περισσότερο φαίνεται αὐτὴ ἡ δράση νὰ ὀφείλεται στὴν καθαρὴ τύχη, τόσο περισσότερο ἐπιβάλλονται μ' αὐτὴ τὴν τύχη καὶ μὲ φυσικὴ ἀναγκαιότητα οἱ ἰδιόμορφοι, ἐσωτερικοὶ νόμοι τῆς. Τέτιοι νόμοι κυριαρχοῦν καὶ πάνω στὶς συντυχίες τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς τῶν ἐμπορευμάτων. Ἀπέναντι στὸν ξεχωριστὸ παραγωγὸ καὶ σ' αὐτὸν πού ἀντικλάζει ὀρθώνονται οἱ νόμοι: αὐτοὶ σὺν ξένες, ἀρχικά μάλιστα σὺν ἀγνωστες δυνάμεις, πού πρέπει πρῶτα μὲ κόπο νὰ τίς ἐρευνήσουμε καὶ νὰ μελετήσουμε τὴ φύση τους. Αὐτοὶ οἱ οἰκονομικοὶ νόμοι τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς τροποποιοῦνται στὶς διάφορες βαθμίδες ἐξέλιξης αὐτῆς τῆς μορφῆς παραγωγῆς. Ἐνικί ὁμως ὀλόκληρη ἡ περίοδος τοῦ πολιτισμοῦ κυριαρχεῖται ἀπ' αὐτούς. Ἀκόμα καὶ σήμερα τὸ προῖόν ἐξυσιάζει τοὺς παραγωγούς. Ἀκόμα καὶ σήμερα ἡ συνολικὴ παραγωγή τῆς κοινωνίας δὲ ρυθμίζεται μ' ἕνα κοινὸ καταστρωμένον σχέδιο, μὰ μὲ τυφλοὺς νόμους, πού ἐπιβάλλονται μὲ στοιχειακὴ δύναμη καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση μὲ τίς θύελλες τῶν περιοδικῶν ἐμπορικῶν κρίσεων.

Εἶδμε πῶς πάνω, πῶς σὲ μιὰ ἀρκετὰ νεαρὴ βαθμίδα ἐξέλιξης τῆς παραγωγῆς ἡ ἀνθρώπινη ἐργατικὴ δύναμη γίνεται ἱκανὴ νὰ ὑποδίδει σημαντικὰ μεγαλύτερο προῖόν ἀπὸ τὸ προῖόν πού ἀπαιτεῖται γιὰ τὴ συντήρησιν τῶν παραγωγῶν, καὶ πῶς αὐτὴ ἡ βαθμίδα ἐξέλιξης εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ ἴδια μὲ κείνη πού ἐμπνέζονται ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ ἀνάμεσα γέ ἄτομz. Δὲ χρειάστηκε πιά πολὺς καιρὸς ὥσπου νὰ ἀνακαλυφθῆ ἡ μεγάλη «ἀλήθεια» ὅτι: καὶ ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ νὰ γίνῃ ἐμτόρευμz. Ὅτι ἡ ἀνθρώπινη δύναμη μπορεῖ νὰ ἀνταλλαχθῆ καὶ νὰ χρησιμοποιηθῆ μὲ ὄφελος ὅταν μετατραπῆ ὁ ἀνθρώπος σὲ δούλο. Μάλιστα οἱ ἀνθρώποι ἄρχισαν ν' ἀνταλλάσσουν, ἄρχισαν κιόλας ν' ἀνταλλάσσονται: καὶ οἱ ἴδιοι. Τὸ ἐνεργητικὸ ἔγινε παθητικὸ, εἶτε τὸ θέλαν, εἶτε δὲν τὸ θέλαν οἱ ἀνθρώποι.

Μέ τή δουλεία, πού στόν πολιτισμό πῆρε τήν πιό πλέρια ἀνάπτυξη της, ἔγινε ἡ πρώτη μεγάλη διάσπαση τῆς κοινωνίας σέ μιὰ ἐκμεταλλεύτρια καί μιὰ ἐκμεταλλεούμενη τάξη. Αὐτή ἡ διάσπαση δικτηρήθηκε σ' ὅλη τήν περίοδο τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ δουλεία εἶναι ἡ πρώτη μορφή τῆς ἐκμετάλλευστης, πού χαρακτηρίζει τόν ἀρχαίον κόσμο. Τήν ἀκολουθεῖ ἡ δουλοπαροικία τό μεσοαἰώνα καί ἡ μισθωτή ἐργασία στή νεότερη ἐποχή. Αὐτές εἶναι οἱ τρεῖς μεγάλες μορφές τῆς ὑποδούλωσης πού χαρακτηρίζουν τίς τρεῖς μεγάλες ἐποχές τοῦ πολιτισμοῦ. Τίς τρεῖς αὐτές ἐποχές τίς συνοδεύει πάντα ἡ δουλεία, στήν ἀρχή ἡ ἀνοιχτή, καί τελευταία ἡ σκεπασμένη.

Τῆ βιθμίδα τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, μέ τήν ὅποια ἀρχίζει ὁ πολιτισμός, τῆ χαρακτηρίζει οἰκονομικά: 1) ἡ ἐξαγωγή τοῦ μεταλλικοῦ γρήματος, καί μαζί του τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, τοῦ τόκου καί τῆς τοκογλυφίας, 2) ἡ ἐμφάνιση τῶν ἐμπόρων σάν μεσάζουσας τάξης ἀνάμεσα στούς παραγωγούς, 3) ἡ γέννηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς καί τῆς ὑπόθηκῆς, καί 4) ἡ ἐμφάνιση τῆς ἐργασίας τῶν δούλων σάν κυρίαρχης μορφῆς τῆς παραγωγῆς. Ἡ μορφή τῆς οἰκογένειας πού ἀντιστοιχεῖ στόν πολιτισμό καί πού ἐπικρατεῖ ὀριστικά μαζί του εἶναι ἡ μονογαμία, ἡ κυριαρχία τοῦ ἄντρα πάνω στή γυναίκα καί ἡ ἀτομική οἰκογένεια σάν οἰκονομική μονάδα τῆς κοινωνίας. Ἡ συνόψιση τῆς πολιτισμένης κοινωνίας εἶναι τό κράτος, πού σέ ὅλες τίς τυπικές περιόδους εἶναι, χωρίς ἐξαιρέση, τό κράτος τῆς κυρίαρχης τάξης, καί πού σέ ὅλες τίς περιπτώσεις παραμένει οὐσιαστικά μιὰ μηχανή γιά τήν ὑποταγή τῆς καταπιεζόμενης καί ἐκμεταλλεούμενης τάξης. Χαρακτηριστικό γιά τόν πολιτισμό εἶναι ἀκόμα: ἀπό τή μιὰ ἡ σταθεροποίηση τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στήν πόλη καί στήν ὑπαίθρο σάν βάζη ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ καθιέρωση τῆς δικτῆκῆς πού μ' αὐτήν ὁ ἰδιοκτήτης μπορεῖ νά διαθέτει τήν ἰδιοκτησία του ἀκόμα καί μετά τό θάνατό του. Ὁ θεσμός αὐτός πού γτυπᾷ κατάμουτρα τό παλιό καθεστῶς τῶν γυνῶν ἦταν ὡς τήν ἐποχή τοῦ Σόλωνος ἀγνωστος στήν Ἀθήνα. Στή Ρώμη καθιερώθηκε ἀπό νωρίς κίόλας, πότε ἀκριβῶς δέν ξέρουμε¹. Στούς γερμανοῦς τόν εἰσήγαγαν οἱ παπάδες γιά

¹ Τό «Σύστημα τῶν κεκτημένων δικαιωμάτων» τοῦ Λασσαλ στό δεύτερό του μέρος στρέφεται κυρίως γύρω ἀπό τή θέση διῆ ἡ ρωμαϊκή δικτῆ-

νά μπορεί ὁ ἀγαθούλης γερμανός νά κληροδοτεῖ ἀνενέχλητα τὸ μερζίδιό του στήν ἐκκλησία.

Μέ αὐτό τὸ κοινωνικό καθεστῶς ὁ πολιτισμός κατάφερε πράγματα, πού ἦ, παλιά κοινωνία τῶν γενῶν ἐξέν ἦταν σέ θέση εἶτε νά νά τὰ φανταστεῖ. Μά τὰ πέτυγε ὑποκινώντας τὰ πιά βρωμερά ἐνστιχτα καί πάθη τῶν ἀνθρώπων πού τὰ ἀνάπτουσε σέ βάρος ἔλων τῶν ἄλλων τους χαρισμάτων. Ἡ χυδαία ἀπληξία ἦταν ἡ κινήτριά: αὐτή τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴν πρώτη του μέρα ὡς σήμερα: πλοῦτος καί ξανά πλοῦτος, καί πάλι πλοῦτος, πλοῦτος ἔχει τῆς κοινωνίας, μὰ αὐτοῦ τοῦ ἐνός ἀθλοῦ ἀτόμου, αὐτὸς ἦταν ὁ μοναδικός τελικός σκοπός του. Ἄν μαζί μ' αὐτὰ τοῦ ἔπεσαν ἔτοιμα στήν ποδιά ἡ, ἐξέλιξη τῆς ἐπιστήμης καί σέ ἐπανειλημένες περιόδους ἡ, ἀνώτατη ἀντιση τῆς τέχνης, αὐτό ἔγινε μόνο γιατί χωρίς αὐτὰ δε θά ἴταν δυνατό νά πετύχει ὅλη αὐτή, τῆ, συσσωρευση τοῦ πλούτου τῆς ἐποχῆς μας.

Μία καί ἡ βάση τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ ἐκμετάλλευση μιᾶς τάξης ἀπὸ μιάν ἄλλη, ὅλη ἡ, ἐξέλιξη τῆς κινεῖται μέσα σέ μιάν ἀδιάκοπη ἀντίφαση. Κάθε πρόοδος τῆς παραγωγῆς εἶναι ταυτόχρονα μιᾶ πιτωδρόμηση στήν κατάρρευση τῆς καταπιεζόμενης τάξης, ὁ,λ, τῆς μεγάλης πλειοψηφίας. Κάθε καλό γιὰ τοὺς μὲν εἶναι ἀναγκαστικά κακό γιὰ τοὺς ἄλλους, κάθε καινούργια ἀπελευθέρωση τῆς μιᾶς τάξης, εἶναι μιᾶ νέα καταπίεση γιὰ τὴν ἄλλη, τῆ,ξ,λ. Τὸ πιά χτυπητό παράδειγμα γι' αὐτό τὸ δίνει ἡ εἰσγωγὴ τῶν μηχανῶν, πού τ' ἀποτελέσματα τοὺς σήμερα εἶναι γνωστά σέ ὅλον τὸν κόσμο. Κι ἂν, ὅπως εἶδαμε, στοὺς βάρβαρους μέλις μπορούσε νά γίνει διάκριση ἀνάμεσα στὰ δικαίωματα καί στίς ὑποχρεώσεις, ὁ πολιτισμός κάνει καί τὴ διάκριση αὐτὴ καί τὴν

κη εἶναι τόσο παλιά ὅσο καί ἡ Ἰβία ἡ Ρώμη, ὅτι γιὰ τὴ, ρωμαϊκή ιστορία εἰς ὅσον ποτὲ ἀποχὴ, χωρίς διαθήκη, καί ὅτι ἡ διαθήκη γεννήθηκε στήν προρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ἀπὸ τὴ λατρεία τῶν παθαμένων. Ὁ Λασσαλ, ὅσο πιωτός παλαιολιθολόγος, βγαίνει τῆς ρωμαϊκῆς νομικῆς διατάξεως ἔχει ἀπὸ τῆς κοινωνικῆς συνθήκης τῶν ρωμαίων, μα ἀπὸ τὴ εὐθερητικὴ ἔννοια τῆς θέλησης, καί ἔτσι καταλήγει: σ' αὐτὴν τὴν ἐπιτελῆς ἀντιστοιχικό ἰσχυρισμό. Δε μπορεί αὐτὸ νὰ μᾶς παρεξαιτῆ ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ἕνα βιβλίον πού, μὲ βάση τὴν Ἰβία θεωρητικὴ ἔννοια, καταλήγει ὅσο συμπέρασμα ὅτι ὅτι ρωμαϊκὴ κληρονομία ἡ μεταβίβαση τῆς παρουσίας ἦταν ἀπλή εὐθερητικὴ ἐκδοχή. Ὁ Λασσαλ ἔχει μόνο πιστάσει εἰς αὐτὰ τὰς τῶν ρωμαίων νομικῶν, ἔτσι τῆς πρώτης ἐποχῆς, μα καί τοὺς ἔπειτα. (Σημείωση τοῦ Ἐνγκελς).

άντιθεση ανάμεσα τους όλοφάνερη, και στέν πτό ήλλίοιο, παραχω-
ρώντας σχεδόν όλα τὰ δικαιώματα σέ μιὰ τάξη, ενώ φορτώνει στήν
άλλη σχεδόν όλες τίς ύποχρεώσεις.

Αυτό όμως δέν πρέπει νά γίνεται. Έκεινο πού είναι καλό
γιά τήν κυρίαρχη τάξη, πρέπει νά ναι καλο γιά όλόκληρη τήν
κοινωνία, πού μ' αὐτή ταυτίζεται ή κυρίαρχη τάξη. Όσο λοι-
πόν προχωρεί ό πολιτισμός, τόσο περισσότερο είναι ύποχρεωμέ-
νος νά σκεπάζει μέ τό μανδύα τῆς αγάπης τὰ κακά πού εη-
μιούργησε μέ αναγκαιότητα, νά τὰ εξωραίζει, ή νά τὰ ἀρνεῖται,
κοντολογής νά εισάγει μιὰ συμπατική ύποκρισία, πού δέν τήν
ἤθεραν ούτε οι πρώτες κοινωνικές μορφές, ούτε οι πρώτες βαθ-
μίδες τοῦ πολιτισμοῦ, και τέλος, νά τήν ἀποκορυφώνει μέ τόν
ισχυρισμό ότι ή ἐκμετάλλευση τῆς καταπιεζόμενης τάξης γί-
νεται ἀπό τήν ἐκμεταλλεύτρια τάξη μόνο και μόνο πρὸς τό συμ-
φέρον τῆς ἴδιας τῆς ἐκμεταλλευσμένης τάξης, και ἄν ή ἐκμεταλ-
λευμένη τάξη δέν τό καταλαβαίνει αὐτό, και ἀντίθετα ἐξεγεί-
ρεται, αὐτό ἀποτελεῖ τήν πιό πρόστυχη ἀχαριστία ἀπέναντι στούς
εὐεργέτες, τούς ἐκμεταλλευστές¹.

Και τώρα σάν συμπέρασμα γ, ἦρση τοῦ Μέργκαν γιά τόν
πολιτισμό: «Από τήν ἐμφάνιση τοῦ πολιτισμοῦ αὐξήσε τόσο τε-
ράστια ό πλοῦτος, οι μερτές του γίναν τόσο ποικιλόμορφες, γ,
χρησιμοποίησή, του τόσο πλατιά και ή διαχείρισή του τόσο ἐπι-
τίθεια πρὸς τό συμφέρον τῶν ἰδιοκτητῶν, πού ό πλοῦτος αὐτός
ἔγινε ἀπέναντι στέ λαό μιὰ ἀκαταμάχητη δύ-
ναμη. Τό ἀνθρώπινο πνεῶμα μένει ἀμύητο και
μαγεμένο μπρὸς στήν ἴδια του τή δτιμουργία.
Θάρθει ὡστόσο ή ἐποχή πού τό ἀνθρώπινο λογικό θά δυναμώσει
και θά κυριαρχήσει πάνω στέν πλοῦτο, πού θά καθορίζει τόσο
τή σχέση τοῦ κράτους πρὸς τήν ἰδιοκτησία πού πρεσβατεύει, ὅσο
και τὰ ἔρια τῶν δικαιωμάτων τῶν ἰδιοκτητῶν. Τὰ συμφέροντα
τῆς κοινωνίας προτιγόνονται ἀπέλυτα ἀπό τὰ ἀτομικά συμφέρον-

¹ Εἶχα ἀρχικά σκοπό νά βάλω πλάι στήν κριτική τοῦ Μέργκαν και τή
δική μου, τή λαμπρή κριτική τοῦ πολιτισμοῦ πού βρίσκεται διασπαρμένη
στέ ἔργα τοῦ Σαρλ Φουριέ δυστυχῶς μου λείπει ό χρόνος γι' αὐτό. Παροτη-
ρῶ μονάχα ότι ό Φουριέ θεωρεῖ κιόλας τή μονογαμία και τι, γ-ιοκτητῆ: la san
τά κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ πολιτισμοῦ και ότι τίς ὀνομά-
ζει πόλεμο τῶν πλουσίων ἐνάντια στούς φτωχοῦς. Ἐπίσης βρίσκεται κιόλας
ο' αὐτόν ή βαθιά κατανόηση, ότι σ' όλες τίς ἰταλίας κοινωνίας, πού είναι δια-
σπαρμένες σέ ἀντιθέσεις, οι ἀτομικές οἰκογένειες (les familles incohérentes)
ἀποτελοῦν τίς οἰκονομικές τους μονάδες. (Ση μ β ι ω σ η τ ο ὕ Ἐ ν γ κ α λ ς).

τα, και τά δυό πρέπει: νά έρθουν σέ δίκαια και άρμονική σχέση. Τό άπλό κυνίγι τοῦ πλούτου δέν είναι ὁ τελικός προορισμός τῆς ἀνθρωπότητας, ἀν ἡ πρόοδος πρόκειται νά μένει ὁ νόμος τοῦ μέλλοντος ὅπως ἦταν στό παρελθόν. Ἡ ἐποχή πού διέτρεξε ἡ ἀνθρωπότητα ἀπό τήν αὐγή τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι μονάχα ἓνα μικρό κλάσμα τῆς ζωῆς πού πέρασε, μονάχα ἓνα μικρό κλάσμα τῆς ζωῆς πού βρίσκεται ἀκόμα μπροστά τῆς. Ἡ διάλυση τῆς κοινωνίας ὀρθώνεται ἀπειλητική μπροστά μας σάν τό τέλος μιᾶς ἱστορικῆς σταδιοδρομίας πού μοναδικός τῆς σκοπός εἶναι: ὁ πλοῦτος, γιατί μιᾶ τέτια σταδιοδρομία περιέχει τά στοιχεία τῆς αὐτοκαταστροφῆς τῆς. Ἡ δημοκρατία στή διοίκηση, ἡ ἀδερφότητα στήν κοινωνία, ἡ ἰσότητα δικαιωμάτων, ἡ γενική ἐκπαίδευση, θά ἐγκαινιάσουν τήν κατοπινή ἰνώτερη βηθίδα τῆς κοινωνίας, γιά τήν ὁποία ἐργάζονται ἀδιάκοπα ἡ πείρα, τό λογικό και ἡ ἐπιστήμη. Θά εἶναι ἡ ἀναγέννηση —μά σέ ἀνώτερη μορφή— τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος και τῆς ἀδερφότητος τῶν παλιῶν γενῶν». (Morgan, «Ancient Society», σελ. 552).

Γράφηκε ἀπό τόν Φρίντριχ Ἐνγκελς
ἀπό τό Μάρτη ὡς τόν Ἰούνη τοῦ 1884.

Πρωτοβγήκε σέ χωριστή ἔκδοση
στή Ζυρίχη τό 1884.

Ἡ τέταρτη συμπληρωμένη ἔκδοση
βγήκε στή Στουτγάρδη
τό Νοέμβριον 1891¹.

Σύμφωνα μέ τήν
τέταρτη ἔκδοση.

¹ Στο ἐξέφυλλο: 1892. (Σημ. Σύντ.)

Φ Ρ Ι Ν Τ Ρ Ι Χ Ε Ν Γ Κ Ε Λ Σ

Ο ΜΑΡΞ ΚΑΙ Η „ΝΕΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΟΥ ΡΗΝΟΥ“ (1848-1849)

Όταν ξέσπασε η επανάσταση του Φλεβάρη, τό Γερμανικό «Κομμουνιστικό Κόμμα», όπως τό ήνομάζαμε, αποτελούνταν από ένα μικρό πυρήνα, από τήν «Ένωση τών Κομμουνιστών», οργανωμένη σάν μυστική εταιρία προπαγάνδας. Μυστική ήταν η Ένωση μόνον επειδή, τότε στη Γερμανία δέν υπήρχε έλευθερία οργάνωσης και συγκέντρωσης. Έκτός από τούς εργατικούς συλλόγους στό έξωτερικό, απ' όπου στρατολογοῦσε τά μέλη της, είχε τριάντα περίπου κοινότητες ή τμήματα στό έσωτερικό και χώρια απ' αυτά είχε μονωμένα μέλη σέ πολλά μέρη. Αύτή όμως ή ασήμαντη μαχητική δύναμη, είχε έναν αρχηγό, στόν όποιο υποτάσσονταν όλοι πρέθυμα, έναν αρχηγό πρώτης γραμμής, τόν Μάρξ, και χάρη σ' αυτόν, ένα πρόγραμμα αρχών και ταχτικής, πού και σήμερα ακόμα διατηρεί όλη του τήν αξία: Τό «Κομμουνιστικό Μανιφέστο».

Έδώ μάς ενδιαφέρει πριν απ' όλα τό μέρος του προγράμματος πού άφορά τήν ταχτική. Οί γενικές του θέσεις ήταν τούτες:

«Οί κομμουνιστές δέν αποτελούν ένα ξεχωριστό κόμμα πού αντίκειται στά άλλα εργατικά κόμματα. Δέν έχουν συμφέροντα πού ξεχωρίζουν από τά συμφέροντα του προλεταριάτου στό σύνολό του. Δέν διατυπώνουν ξεχωριστές άρχές, πού σύμφωνα μ' αυτές θά θέλανε νά πλάσουν τό προλεταριακό κίνημα. Οί κομμουνιστές διαφέρουν από τά άλλα προλεταριακά κόμματα μονάχx κατά τούτο: ότι από τή μία μεριά, στους αγώνες τών προλεταρίων τών διαφόρων έθνών τονίζουν και επιβάλ-

λουν τὰ συμφέροντα πού είναι κοινά σ' ὄλο τὸ προλεταριάτο καί ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἔθνοτητα. Καί ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱς δικτορες βαθμίδες ἀναπτύξης τοῦ ἀγώνα ἀνάμεσα στὸ προλεταριάτο καί στὴν ἀστική τάξη, ἐκπροσωποῦν πάντα τὰ συμφέροντα τοῦ κινήματος στὸ σύνολό του. Στὴν πράξη λοιπὸν οἱ κομμουνιστὲς εἶναι τὸ πιο ἀποφασιστικὸ τμήμα τῶν ἐργατικῶν κομμάτων ὅλων τῶν χωρῶν, τὸ τμήμα πού τὰ κινεῖ πάντα πρὸς τὰ μπῆρες. Θεωρητικῶς, πλεονεχτοῦν ἀπὸ τὴν ὑπέλοιπη μάζα τοῦ προλεταριάτου, στὴν κατανοήσι, τῶν ὄρων, τῆς πορείας καί τῶν γενικῶν αποτελεσμάτων τοῦ προλεταριακοῦ κινήματος»¹

Καί εἰδικότερα γιὰ τὸ Γερμανικὸ Κόμμα :

«Στὴ Γερμανία κάθε φορά πού ἡ ἀστική τάξη, ἐκδηλώνεται ἐπανστασιακά, τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα παλαίβει μαζί μέ τὴν ἀστική τάξη ἐνάντια στὴν ἀπόλυτη μοναρχία, ἐνάντια στὴν φεουδαρχικὴ γαιοχρυσία καί στὸ μικροαστισμὸ. Μά οὔτε στιγμὴ δὲν παραμελεῖ τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα νά ναλλεργεῖ στοὺς ἐργάτες μὰ ὅσο μπορεῖ πιο καθαρῶς συνειδητῶς σχετικῶς μέ τὴν ἐλθρινὴ ἀντιθεσι, πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ἀστική τάξη καί στὸ προλεταριάτο, γιὰ νά μπορέσουν οἱ γερμανοὶ ἐργάτες νά στρέψουν ἀμέσως ἐνάντια στὴν ἀστική τάξη, σάν ἰσάριθμα ἔπλα, τίς κοινωνικὲς καί πολιτικὲς συνήθειες πού ἡ ἀστική τάξη εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ δημιουργήσῃ μέ τὴν κυριαρχία της, ἔτσι πού, ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τῶν ἀντιδραστικῶν τάξεων, ν' ἀργήσει ὁ ἀγώνας ἐνάντια στὴν ἴδια τὴν ἀστική τάξη. Οἱ κομμουνιστὲς στρέφουν τὴν κύρια προσοχή τους στὴ Γερμανία, γιατί ἡ Γερμανία βρίσκεται οἱς παραμονὲς μιᾶς ἀστικῆς ἐπανάστασης», κλπ. («Μανιφέστο», κεφ. IV)².

Πότε ἄλλοτε ἔνα πρόγραμμα ταχτικῆς δὲν ἀνταποκρίθηκε τόσο καλά στὸν προορισμὸ τοῦ ὅσο αὐτό. Διατυπωμένο τὴν παραμονὴ μιᾶς ἐπανόστασης ἀντέθε στη δοκιμασία αὐτῆς τῆς ἐπανόστασης. Καί ἀπὸ τότε κάθε φορά πού ἔνα ὑποιοῦντε ἐργατικὸ κόμμα παρέκκλινε ἀπ' αὐτὸ τὸ πρόγραμμα τιμωρόταν γιὰ κάθε παρέκκλιση, καί σήμερα, σχεδὸν ὕστερα ἀπὸ σαράντα χρόνια, εἶναι ὁ ὁδηγὸς ὅλων τῶν ἀποφασιστικῶν καί συνειδητῶν

¹ Οἱ ὑποσημειώσεις σ' αὐτὴ τὴν περιγραφή εἶναι τοῦ Ἐνγκελ, κτλ. τόμος I, τῆς ἑλλην. ἐκδόσεως, σελ. 35 καί 36. (Σημ. Σύντ.)

² Βλ. τόμος I, τῆς ἑλλην. ἐκδόσεως σελ. 57. (Σημ. Σύντ.)

ἐργατικῶν κομμάτων τῆς Εὐρώπης, ἀπὸ τῆς Μαδρίτης ἰσαμετὴν Πετρούπολη.

Τὰ γεγονότα τοῦ Φλεβάρη στὸ Παρίσι ἐπιτάχυναν τὴν ἐπιχειρημένην γερμανικὴν ἐπανάστασιν, καὶ τῆς ἄλλοθεν ἔτσι τὸ χάρκτιρα. Ἡ γερμανικὴ ἀστικὴ τάξις ἀντὶ νὰ νικήσῃ μὲ τὶς δικῆς τῆς δυνάμεις νίκησε ρυμυλκούμενη ἀπὸ μιὰ γαλλικὴ ἐργατικὴ ἐπανάστασιν. Πρὸ τοῦ προλόβει νὰ καταβάλλει ἱστορικά τοὺς παλιούς τῆς ἀντιπαλοῦς, τὴν ἀπόλυτην μοναρχίαν, τὴν φεουδαρχικὴν χαιοκτησίαν, τὴν γραφειοκρατίαν καὶ τὸ δειλὸν μικροαστισμὸν, ὁποχρεώθηκε νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἕναν καινούργιον ἐχθρὸν, τὸ προλεταριάτον. Ἐδῶ ὅμως φάνηκαν ἀμέσως οἱ ἐπιδράσεις τῶν πολὺ καθυστερημένων, σὲ σύγκρισιν μὲ τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν Ἀγγλίαν, οἰκονομικῶν συνθηκῶν, ἐπομένως καὶ τοῦ καθυστερημένου ἐπίσης συσχετισμοῦ τῶν τάξεων στὴ Γερμανίαν.

Ἡ γερμανικὴ ἀστικὴ τάξις, πού μέλις ἀρχίζει νὰ δημιουργεῖ τὴν μεγάλην τῆς βιομηχανίαν, δὲν εἶχε οὔτε τὴν δύναμιν, οὔτε τὸ θάρρος, οὔτε καὶ τὴν ἐπιταχτικὴν ἀνάγκην νὰ καταχτήσῃ τὴν ἀπερίεριστην κρτικὴν κυριαρχίαν. Τὸ προλεταριάτον πού ἦταν στὴν ἴδιαν ἀναλογία ἀνεξέλιχτον, πού μεγάλωσεν μέσθ σὲ συνθήκας ὀλοκληρωτικῆς πνευματικῆς ὑποδούλωσις, ἀνοργάνωτον καὶ ἀκέμα ἀνίκανον γιὰ αὐτοτελεῖ ὀργάνωσιν, εἶχε μονάχα τὸ ὅλον αἰσθήμα τῆς βιθιάς ἀντίθεσος τῶν συμφερόντων του μὲ τὰ συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξεως. Ἔτσι, ἀν καὶ ἦταν στὴν οὐσίαν ὁ ἀπειλητικὸς ἀντίπαλος τῆς ἀστικῆς τάξεως, ἔμενε ὡστόσο τὸ πολιτικὸν τῆς ἐξάρτημα. Τρομαγμένη ὄχι ἀπ' αὐτὸ πού ἦταν τὸ γερμανικὸν προλεταριάτον, ἀλλὰ ἀπ' αὐτὸ πού ἀπειλοῦσεν νὰ γίνῃ καὶ πού ἦταν κίβλας τὸ γαλλικὸν προλεταριάτον, ἐβλεπε ἡ ἀστικὴ τάξις τὴν σωτηρίαν τῆς μένον σὲ ὀποιονδήποτε, ἀκέμα καὶ στέν πῖόν ἀναντρο, συμβιβασμὸν μὲ τὴν μοναρχίαν καὶ τοὺς εὐγενεῖς. Τὸ προλεταριάτον, μὴ ἔχοντας ἀκέμα συνείδησιν τοῦ δικοῦ του ἱστορικοῦ ρόλου, ἦταν ὀποχρεωμένον στὴν μεγάλην του μάζαν νὰ ἀναλάβῃ πρῶτον τὸν ρόλον τῆς πρωτοποριακῆς ἀκρας ἀριστερῆς πτέρυγας τῆς ἀστικῆς τάξεως. Οἱ γερμανοὶ ἐργάτες ἔπρεπε πρὶν ἀπ' ἕλα νὰ καταγγίψουν τὰ δικαιώματα πού τοὺς ἦταν ἀπαράτητα γιὰ τὴν αὐτοτελεῖ ὀργάνωσιν τοὺς σὲ ταξικὸν κόμμα: τὴν ἐλευθέρωσιν τοῦ τύπου, τῆς ὀργάνωσιν καὶ τῆς συγκέντρωσιν—δικαιώματα πού ἔπρεπε νὰ τὰ εἶχε καταχτήσῃ ἡ ἀστικὴ τάξις γιὰ τὸ συμφέρον τῆς δικῆς τῆς κυριαρχίας, καὶ πού ἀπ' τὸ φόβον τῆς τὰ διαμφισβητοῦσεν τῶρα στοὺς ἐργάτες. Τὰ σκορπισμένα μέλη τῆς Ἐνωσιν,

πού ήταν μερικές εκατοντάδες, χάθηκαν μέσα στην τωράστια μάζα πού ξεσφενδονίστηκε άπτόμα μέσα στο κίνημα. Το γερμανικό προλεταριάτο παρουσιάστηκε έτσι για πρώτη φορά στην πολιτική, ακινή οάν άκρο δημοκρατικό κέμμα.

Έτσι, όταν ιδρύσαμε μιά μεγάλη έφημερίδα στη Γερμανία, μās είχε καθορσεί άπο μόνη της ή σημαία. Καί ή σημαία αυτή μπορούσε νά είναι μονάχα ή σημαία της δημοκρατίας, όμως μιας δημοκρατίας πού πάντα και σέ κάθε ξεχωριστή περίπτωση πρέβαλλε τόν ειδικό προλεταριακό της χαρακτήρα, πού φωτόσο δέ μπορούσε άκόμα νά τόν γράψει μιά γιά πάντα στο λάβαρό της. Άν δέν ένεργούσαμε έτσι, αν δέν πιάναμε τό κίνημα άπό τό πιό προχωρημένο πραγματικά προλεταριακό άκρο του πού ύπήρχε τότε και δέν τό προωλούσαμε παραπέρα δέ θά μās έμενε τίποτε άλλο παρά νά κηρύσσουμε τόν κομμουνισμό άπό μια μική έπαρχιακή έφημεριδούλα και αντί νά ιδρύσουμε ένα μεγάλο κέμμα δράσης, νά φτιάξουμε μιά μικρή αίρεση. Για κήρυκες όμως στην έργο είμαστε άκατάλληλοι, κι αυτό γιατί είχαμε μελετήσει πολύ καλά τούς ουτοπικούς. Δέν είχαμε φτιάξει τό πρόγραμμά μας για τέτιο σκοπό.

Όταν ήρθαμε στην Κολωνία, είχαν γίνει: άπό δημοκρατική και έν μέρει άπό κομμουνιστική πλευρά προετοιμασίες για τήν έκδοση μιας μεγάλης έφημερίδας. Ήθελαν νά τήν κάνουν καθαρά τοπική έφημερίδα της Κολωνίας, και μās νά μας ξαποστείλουν στο Βερολίνο. Άλλά μέσα σέ 24 ώρες, κυρίως χάρη στον Μάρξ, καταχτήσαμε τό έδαφος, ή έφημερίδα έγινε δική μας μέ τήν ύποχώρηση νά πάρουμε στη σύνταξη τόν Χάινριχ Μπύργκερς. Ο Μπύργκερς έγραψε ένα άρθρο (στο 2ο φύλλο) και δέν ξανάγραψε δεύτερο.

Έπρεπε νά πάμε άκριβώς στην Κολωνία και όχι στο Βερολίνο. Πρώτα ή Κολωνία ήταν τό κέντρο της έπαρχίας του Ρήνου, πού είχε ζήσει τή Γαλλική Έπανάσταση, είχε διατηρήσει μέ τό ναπολεόντειο κώδικα σύγχρονες αντίληψεις δικαίου, είχε αναπτύξει τήν πιό σημαντική μεγάλη βιομηχανία και ήταν τότε άπο κάθε άποψη τό πιό προοδευτικό τμήμα της Γερμανίας. Το Βερολίνο εκείνης της εποχής τό γνωρίζαμε πολύ καλά άπο προσωπική αντίληψη, μέ τήν άστική τάξη του πού μόλις τότε γεννέταν, μέ τούς θρασείς στα λόγια, αλλά δειλούς στα έργα και δουλοπρεπείς μικροαστούς του, μέ τούς έντελώς άνεξέλιχτους εργάτες του, μέ τις μάζες των γραφειοκρατών του,

μέ το συρφετο των πόνων και της αούλης, μέ δλο του τό χαρακτήρα μίας πόλης-«Residenz»*. Αποφασιστική σημασία όμως είχαν τά παρακάτω: στό Βερολίνο επικρατούσε τό άθλιο πρωσικό δίκαιο και οι πολιτικές δίκες γίνονταν από επαγγελματίες δικαστές. Στο Ρήνο ίσχυε ό ναπολ. όντειος κώδικας, πού έν ξέρε: άδικήματα τύπου, γιατί προϋποθέτει τή λογοκρισία. "Αν λοιπόν ένας άνθρωπος δέν έκανε πολιτικά έγκλήματα, μά μονο παραπτώματα, δικαζόταν απ' τά όρκωτά δικαστήρια. Στο Βερολίνο ύστερα άπο τήν επανάσταση καταδικάστηκε ό νεορός Σλέφελ για τό τίποτα σέ ένα χρόνο φυλακή, στό Ρήνο είχαμε άπολυτή έλευθερία τύπου και τήν εκμεταλλευτήκαμε ως τήν τελευταία δυνατότητα.

Έτσι άρχισαμε τήν 1η του Ίουνι, 1848 μέ ένα πολύ μικρό μετοχικό κεφάλαιο, από τό όποιο μόνο ένα μικρό μέρος είχε κατατεθεί. Κι όσο για τούς μετόχους, ήταν πολύ άξεβαιοι άνθρωποι. Άμέσως μετά τό πρώτο φύλλο μας εγκατέλειψαν οι μισοί, και στό τέλος του μήνα δέν είχαμε ούτε έναν.

Το καθεστώς μέσα στη σύνταξη ήταν απλούστατα ή δικτατορία του Μάρξ. Μία μεγάλη καθημερινή έφημερίδα πού πρέπει νά είναι έτοιμη σέ όριζμενη ώρα δε μπορεί μέ κανένα άλλο καθεστώς νά κρατήσει συνεπή γραμμή. Έδω όμως πρέπει νά προστεθει ότι ή δικτατορία του Μάρξ ή'αν άυτονόητη, άδιαφιλονίκητη και όλοι τήν άναγνωρίζαμε πρόθυμα. Τό ξεκάθαρο μάτι και ή σταθερή στάση του Μάρξ, ήταν πριν άπ' όλα αυτέ πού εκανι τό φύλλο αυτό νά γίνει ή πιο φημισμένη γερμανική έφημερίδα των χρόνων της επανάστασης.

Τό πολιτικό πρόγραμμα της «Νέας έφημερίδας του Ρήνου» αποτελούνταν από δυο κύρια σημεία:

Ένιαία, άδίαίρετη γερμανική, δημοκρατία και πόλεμος ενάντια στη Ρωσία, πού περιλάβαινε σάν όρο τήν άποκατάσταση της Πολωνίας

Η μικροαστική δημοκρατία χωριστικε τότε σέ δυό παρατάξεις: τή βορειογερμανική, πού επιθυμούσε έναν δημοκρατικό πρώσο Κάιζερ και τή νοτιογερμανική, πού ήταν τοτε είδικα σχεδόν όλόκληρα Βαδική, και πού ήθελε νά μετατρέψει τή Γερμανία σύμφωνα μέ τό έλβετικό πρότυπο σέ όμοσπονδιακή δη-

* Residenz—πόλη ή, τοπος όπου έχει τήν έδρα του ένας ηγεμόνας. (Σημ. Μες)

μοκρατία. Ἐμείς ἔπρεπε νά καταπολεμήμαε καί τίς δυο παρατάξεις. Τό συμφέρον του προλεταριάτου ἀπαγόρευε τόσο τόν ἐκπρωσισμό τῆς Γερμανίας ὅσο καί τή διαιώνισι, τῆς διαιρεσῆς τῆς σέ γρατίδια. Τό συμφέρον τοῦ προλεταριάτου ἀπαιτοῦσε τήν ὀριστικὴ ἔνωσι τῆς Γερμανίας σέ ἓνα ἔθνος, πού μόνον αὐτο μποροῦσε νά ἀποκαταστήσει τόν ξεκαθαρισμένο ἀπ' ὅλα τὰ κληρονομημένα μικροπρεπῆ, ἐμπειδια στίβο, ὅπου ἐπρέκειτο νά ἀναμετρήσουν τίς δυνάμεις τους τό προλεταριάτο καί ἡ ἀστική τάξη. Τό συμφέρον τοῦ προλεταριάτου ἀπαγόρευε ἐπίσης τήν ἔνωσι μέ τήν Πρωσία ἐπικεφαλῆς. Τό πρωσικό κράτος μέ ὅλη του τή διάρθρωσι, τίς παραδόσεις καί τί, δυναστεία του ἦταν ἀκριβῶς ὁ μοναδικός σοβαρός ἐσωτερικός ἀντιπαλος πού ἔπρεπε νά καταβάλλει ἡ ἐπανάστασι στή Γερμανία. Χώρα ἀπ' αὐτά, ἡ Πρωσία δε μποροῦσε νά ἐνώσει τή Γερμανία παρά μόνο διαμελίζοντάς την, ἀποκλείοντάς τή γερμανικὴ Αὐστρία. Δέ μπορούσαμε ἐπομένως νά ἔχουμε ἄλλο ἐπαναστατικόν, ἄμεισο πρόγραμμα ἀπό τή διάλυσι τοῦ πρωσικοῦ κράτους, τήν κατάρευσι τοῦ αὐστριακοῦ κράτους καί τήν πραγματικὴ ἔνωσι τῆς Γερμανίας σέ μιά δημοκρατία. Κι αὐτό μποροῦσε νά ἐφαρμοσθεῖ μόνο μέ ἓναν πόλεμο ἐνάντια στή Ρωσία καί μέ τίποτε ἄλλο. Στὸ σημεῖο αὐτό ἔα ἐπανέλθω.

Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ τόνος τῆς ἐφημερίδας δέν ἦταν καθέλου πανηγυρικός, σοβαρός ἢ ἐνθουσιάζδικος. Ἐίχαμε νά κάνουμε μένο μέ περιφρονητέους ἀντίπαλους καί τούς μεταχειρίζεμαστε χωρὶς ἐξαιρέσι μέ τήν πῶς μεγάλη περιφρόνησι. Τῆς μοναρχίας πού συνωμοτοῦσε, τήν αὐλικὴ κλίμα, τούς εὐγενεῖς, τήν «Κρέδτες-Τσάιτουγκ». Ἐπὶ τήν «ἀντίδρασι», πού προκαλοῦσε τόσο τήν ἠθικὴ ἀγανάκτησι τῶν φιλισταίων — τούς μεταχειρίζεμαστε ὅλους μέ εἰρωνεία καί χλευασμο. Τό ἴδιο κάναμε καί γιά τὰ καινούργια εἰδωλα πού βγήκαν στή μέση μέ τήν ἐπανάστασι: γιά τούς ὑπευργούς τοῦ Μάρτη, τίς Συνελευσεις τῆς Φρανκφούρτης καί τοῦ Βερολίνου, γιά ὅλους μαζί τούς δεξοῦς καί τούς ἀριστεροῦς τῆς. Τό πρώτο φύλλο κίελας ἀρχισε μέ ἓνα ἀρθρο πού εἰρωνεύοταν τή μηδαμινότητι τοῦ κοινοβουλίου τῆς Φρανκφούρτης. τούς ἀσκοπούς ἀτέλειωτους λόγους του καί τίς περιττές ἀναιμίες ἀποφάσεις του. Τό ἀρθρο αὐτό μάς στοίχισε τούς μισοὺς μετόχους. Τό κοινοβούλιον τῆς Φρανκφούρτης δέν ἦταν κἀν ἔσσησι συζητήσεων. Σ' αὐτό δέ συζητοῦσαν σχεδόν καθέλου, ἀλλὰ στίς περισσότερες περιπτώσεις διαβαζοταν ἑτοιμῶς ἀκαδημαϊκῶς

πραγματείες πού τις φέρναν μαζί τους και παίρνονταν απόφάσεις, πού προορίζονταν νά ένθουσιάζουν τό γερμανό φιλιστατο, γιά τις όποίες όμως δέ νοιαζόταν κανένας άλλος άνθρωπος.

Ἡ συνέλευση τοῦ Βερολίνου εἶχε κιόλας μεγαλύτερη σημασία. Ἀντιμτώπιζε μιά πραγματική δύναμη, συζητοῦσε καί ἐπαιρνε ἀποφάσεις ὄχι κοῦφες, οὔτε στά ὕψη, πάνω στά συννεφα τῆς συνέλευσης τῆς Φρανκφούρτης. Γι' αὐτό καί καταπιεστήκαμε μ' αὐτήν πιά διεξοδικά. Μά τά εἰδωλα πού εἶχαν ἐκεῖ οἱ ἄριστοί, τόν Σούλτσε-Ντέλιτς, τόν Μπέρεντς, τόν Ἐλσνερ, τόν Στάιν, κτλ., τοὺς μεταχειριστήκαμε μέ τήν ἴδια αὐστηρότητα ὅπως τά εἰδωλα τῆς Φρανκφούρτης. Ἀποκαλύψαμε χωρίς ἔλεος τήν ἀναποφασιστικότητά τους, τή δισταχτικότητα καί τοὺς μικροπρεπεῖς ὀπολογισμούς τους καί τοὺς ἀποδείχναμε ὅτι: μέ τοὺς συμβιβασμούς πού ἔκαναν πρόδιδαν βῆμα πρὸς βῆμα τήν ἐπανάσταση. Αὐτό προκαλοῦσε φυσικά ἀνατριχίλα στό δημοκράτη μικροαστό, πού μόλις εἶχε κατασκευάσει: αὐτά τά εἰδωλα ἀκριβῶς γιά δική του χρήση. Ὅμως αὐτή ἡ ἀνατριχίλα ἦταν γιά μᾶς τό σημάδι: ὅτι εἶχαμε βρεῖ καλά τό σιόχο.

Μέ τὸν ἴδιο τρόπο ἀντιμετωπίσαμε τήν πλάνη, πού τί διέ-
 ξιδαν μέ ζῆλο οἱ μικροαστοί, ὅτι τάχα ἡ ἐπανάσταση εἶχε ὀλο-
 κληρωθεῖ μέ τὰ γεγονότα τοῦ Μάρτη καί ὅτι: τώρα δέν εἶχαμε
 παρά νά δρέψουμε τοὺς καρπούς. Γι' αὐτό μᾶς θά μπορούσαν νά
 ἔχουν τὰ γεγονότα τοῦ Φλεβάρη, καί τοῦ Μάρτη, τό ἐλάχιστο τήν
 ἔννοια πραγματικῆς ἐπανάστασης ἀν γίνονταν ὅχι: τό τέρμα, ἀλλά
 ἀντίθετα ἡ ἀφετηρία ἑνός μακρόχρονου ἐπαναστατικοῦ κινήματος,
 μέσα στό ὅποιο, ὅπως στή μεγάλη γαλλική ἀνατριχίλα, ὁ λαός
 ἦν ἀναπτυσσόταν παραπέρα μέ τοὺς δικούς του ἀγῶνες, τὰ κόμ-
 ματα θά ξεχώριζαν ὅλο καί πιά ξεκιθάρια, ὥστε πού θά συνταυτίζον-
 ταν ὀλότιστα μέ τίς μεγάλες τάξεις, μέ τήν ἀστική τάξη, μέ τή
 μικροαστική, μέ τὸ προλεταριάτο—καί πού στή διάρκεια του τό
 προλεταριάτο θά καταχτοῦσε σιγά-σιγά, καί ὕστερα ἀπο μιά σειρά
 μάχης, τή μιά θέση ὕστερα ἀπὸ τήν ἄλλη. Γι' αὐτό καί ἀντιτα-
 χθήκαμε παντοῦ στους δημοκράτες μικροαστοὺς, κάθε φορὰ πού
 ἴθελαν νά συγκαλύψουν τήν ταξική τους ἀντίθεση, μέ τό προ-
 λεταριάτο, μέ τήν ἀγαπημένη τους φράση: «Ὅλοι θέλουμε τό ἴδιο,
 ὅλες οἱ διαφορές μας ὀφείλονται σέ ἀπλές παρεξηγήσεις». Ὅσο
 λιγότερο όμως ἐπιτρέπαμε στους μικροαστοὺς νά παρεξηγοῦν
 τήν προλεταριακή μας δημοκρατία, τόσο πιά ἡμεροὶ καί ὑπο-
 χωρητικοὶ γίνονταν ἀπέναντί μας. Μέ ὅσο μεγαλύτερη ὀξύτητα

και αποφασιστικητα τους αντιμετωπιζουμε, τοσο πιο προθυμα ακυβουν, τοσο περισσοτερες παραχωρησεις κανουν στο εργατικο κομμα. Αυτό το ειδαμε.

Τέλος ξεσκαπασαμε τον κοινοβουλευτικο κρετινισμό (δπως τον ελεγε ο Μαρξ) των διαφόρων εθνικων, όπως τις λέγανε, συνελύσεων. Αυτοι οι κύριοι ειχαν αφήσει να τους ξεφύγουν όλα τα μέσα της εξουσίας και εν μέρει τα ειχαν παραχωρησει πάλι εθελοντικά στις κυβερνήσεις. Δίπλα στις νεοδυναμωμένες αντιδραστικες κυβερνήσεις υπήρχαν στο Βερολίνο και στή Φρανκφούρτη συνελύσεις χωρίς καμιά δύναμη που παρ' όλα αυτά φαντάζονταν ότι οι αντίμορες αποφάσεις τους θα ανίστραπαν τον κόσμο. Αυτή η ήλθια αυταπάτη κυριαρχούσε ως τήν άκρα άριστερά. Έμεις τους φωνάζαμε: η κοινοβουλευτική σας νίκη θα ουμπέσει με τήν πραγματική σας ήττα.

Και πραγματικά έτσι έγινε και στο Βερολίνο και στή Φρανκφούρτη. Όταν η «άριστερά» απόχησε τήν πλειοψηφία, η κυβέρνηση διάλυσε όλη τή συνέλευση, και αυτό τό κατορθωσε, γιατί η συνέλευση ειχε χάσει τήν εμπιστοσύνη του λαού!

Όταν διάβασα άργότερα τό βιβλίο του Μπουζάρ για τον Μαρξ¹, βρήκα ότι έμεις πολλές φορές χωρίς να τό καταλαβαίνουμε ειχαμε μπηθει τό μεγάλο πρόσωπο του γνήσιου (όχι του παραποιημένου από τους βασιλέφρονες) «φίλου του λαού», και ότι όλη η λύσσα και όλη η παραποίηση της ιστορίας που εξαιτίας της έκαν ολόκληρο αιώνα σχεδόν ειχαμε γνωρίσει έναν έντελώς παραμορφωμένο Μαρξ, ειχε μόνο τούτη τήν αιτία: ότι ο Μαρξ ειχε αφαιρέσει χωρίς οίκτο τον πέπλο που σκέπαζε τά ειδωλα της στιγμής, τον Λαφαγιέτ, τον Μπαγύ και άλλους και τους παρουσιάζε σαν έτοιμους προδότες της επανάστασης, και ακόμα ότι ο Μαρξ, όπως και μες, δέν παραδεχόταν τήν επανάσταση, σαν τελειωμένη, αλλά ήθελε να τήν κηρύξει διαρκή.

Διακηρύξαμε άνοιχτά ότι η τάση που εκπροσωπούσαμε τότε μόνο θα μπορούσε ν' αρχίσει τον άγώνα για να πετύχει τους πραγματικούς κομματικούς σκοπούς μας, όταν θα βρισκαται στήν εξουσία τό πιο άκρο από όλα τά υπάρχοντα έπισημα κόμματα στή Γερμανία: τότε άπέναντι σ' αυτό έμεις θα άποτελούσαμε τήν αντιπολίτευση.

¹ Πρόκειται για τό βιβλίο του A. Bougeart: «Marx, l'ami du peuple». («Μαρξ, ο φίλος του λαού»), Παρίσι, 1865. (Σημ. Σύντ.)

“Όμως τὰ γεγονότα φρόντισαν πάλι στήν κοροϊδία γιά τους γερμανούς ἀντιπάλους μας νά πάρει τή θέση του καί τό πλο- γερό πάθος. Ἡ ἐξέγερση τῶν γάλλων ἐργατῶν τόν Ἰούνι, τοῦ 1848 μᾶς βρήκε στίς θεσεις μας. Ἀπ’ τόν πρῶτο πυροβολισμό κιόλας ὀποστηρίξαμε ἀνεπιφύλαχτα τοὺς ἐπαναστάτες. Ὑστερα ἀπό τήν ἤττα τους τιμήσε ὁ Μάρξ τοὺς νικημένους; ἡ ἔτι ἀπο τὰ πιό δυνατά του ἄρθρα¹.

Τότε μᾶς ἐγκατέλειψαν καί οἱ υπέλοχοι μέτοχοι. Ὅμως εἴχαμε τήν ἱκανοποίηση ὅτι εἰμασταν τό μένο φύλλο στη Γερμανία καί σχεδόν τήν Εὐρώπη, πού κράτησε ψηλά τή σημαία τοῦ ποδοπατημένου προλεταριάτου, τή στιγμή πού ἡ ἀστική, τάξη καί οἱ φιλιστατοί ὄλων τῶν χωρῶν ἀδειάζαν πάνω στοὺς νικημένους τόν ἄχετο τῶν συκοφαντιῶν τους.

Ἡ ἐξωτερική πολιτική ἦταν ἀπλή. ὀποστήριξη κάθε σπα- ναστατικοῦ λαοῦ, ἐκκλήση γιά ἓνα γενικό πολεμο τῆς ἐπαναστα- τικῆς Εὐρώπης ἐνάντια στό μεγάλο στήριγμα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀντίδρασης, τή Ρωσία. Ὑστερα ἀπ’ τίς 24 τοῦ Φλεβάρη ἦταν σέ μᾶς φανερό, ὅτι ἡ ἐπανάσταση εἶχε μονάχα ἓνα ν πραγματικά τρομερό ἐχθρό, τή Ρωσία, καί ὅτι αὐτός ὁ ἐχθρός ἦταν τόσο πιο ἀναγκασμένος νά μπεῖ στέν ἀγῶνα, ὅσο περισσότερο ἐπαιρνε τό κίνημα εὐρωπαϊκές διαστάσεις. Τά γεγονότα τῆς Βιέννης, τοῦ Μιλάνου, τοῦ Βερολίνου, ἐπιβράδυναν ἀναγκαστικά τή ρούσικη ἐπίθεση, ὅμως ἦταν τόσο πιό βέβαιο ὅτι ἡ ἐπίθεση αὐτή θά γι- νόταν τελικά, ὅσο περισσότερο ἡ ἐπανάσταση πλησίαζε πρὸς τή Ρωσία. Ἄν κατορθωνόταν ὅμως νά ξεσηκωθεί ἡ Γερμανία σέ πόλεμο ἐνάντια στή Ρωσία, τότε αὐτό θά σήμαινε τό τέλος τῶν Ἀψβούργων καί τῶν Χοεντσόλλερν καί ἡ ἐπανάσταση θά νικοῦ- σε σ’ ὅλη τή γραμμή.

Αὐτή ἡ πολιτική περνοῦσε σάν κόκκινο νῆμα μέσα ἀπό κα- θε φύλλο τῆς ἐφημερίδας μας ἴσαμε τή στιγμή τῆς πραγματικῆς αἰσβολῆς τῶν ρώσων στήν Οὐγγαρία, πού ἐπιβεβαίωσε ὀλοταλα τίς προβλέψεις μας, καί ἔκρινε τήν ἤττα τῆς ἐπανάστασης.

Ὅταν τήν ἀνοιξη τοῦ 1849 πλησίαζε ὁ ἀποφασιστικός ἀγῶνας, ἡ γλώσσα τῆς ἐφημερίδας μας γινόταν ἀπὲ φύλλο σέ φύλλο πιό ἔντονη καί πιό φλογερή. Ὁ Βίλχελμ Βόλφ θύμιζε στοὺς χωρικούς τῆς Σιλεσίας μέ τό «Δισεκατομμύριο τῆς

¹ Βλ. Μάρξ-Ἐνγκελς. Ἀπαντα, μέρος πρῶτο, τόμ. 7ος, σελ. 115-116 (2ημ. Σόντ.)

Σιλεσίας» (ὄχτώ ἀρθρα) ὅτι μέ τήν ἀπολύτρωσή τους ἀπό τὰ φρουδαρχικά βάρη, τούς ἐξαπάτησαν οἱ τσιφλικάδες μέ τή βοήθεια τῆς κυβέρνησης καί τούς πήραν χρήματα καί γῆ, καί ἵπαιτοῦδες τήν ἀποζημίωσή τους μέ ἕνα δισεκατομμύριο τάληρα.

Ταυτόχρονα δημοσιεύτηκε τόν Ἀπρίλη σέ μιά σειρά κύρια ἀρθρα τῆς ἐφημερίδας ἢ πραγματεία τοῦ Μάρξ: «Μισθωτή ἐργασία καί Κεφάλαιο»¹, πού ἔδειχνε ξεκάθαρα τόν κοινωνικό σκοπό τῆς πολιτικῆς μας. Κάθε φύλλο, κάθε ἔκτακτη ἔκδοση ἔδειχναν τήν προστοιμαζόμενη μεγάλη μάχη, τήν ὄξυνση τῶν ἀντιθέσεων στή Γαλλία, Ἰταλία, Γερμανία καί Οὐγγαρία. Ἰδίως οἱ ἔκτακτες ἐκδόσεις τοῦ Ἀπρίλη καί τοῦ Μάη ἦταν ἄλλες τόσες ἐκκλήσεις στό λαό νά εἶναι ἕτοιμος γιά τό χτύπημα.

«Ἐξω σ' ὄλη τή Γερμανία» παραξενεύονταν γιατί κάναμε ὅλα αὐτά χωρίς νά μᾶς ἐνοχλοῦν, μέσα σ' ἕνα πρωσικό ὄχυρό πρώτης γραμμῆς, μπρός σέ μιά φρουρά μέ 8.000 ἄντρες καί μπρός στό μάτια τῆς ἀτυνομίας. Ὅμως τά 8 ὄπλα μέ ξιφολόγη καί οἱ 250 σφαίρες πού βρισκόνταν στό δωμάτιο τῆς σύνταξης καί οἱ κόκκινοι γυακωμπινικοί σκούφοι τῶν τυπογράφων, ἔκαναν τούς ἀξιωματικούς νά θεωροῦν καί τό δικό μας σπίτι φρούριο πού δέ μπορούσε νά παρῶ? μέ ἕνα ἀπλό ἐγγείρημα.

Ἦτος, στίς 18 τοῦ Μάη 1849, ἵρθε το χτύπημα.

Ἡ ἐξέγερση στή Δρέσδη καί στό Ἐλμπερφελντ εἶχε κατασταλεῖ, ἡ ἐξέγερση τοῦ Ἰζερλόν εἶχε περικυκλωθεῖ, ἡ ἐπαρχία τοῦ Ρήνου καί ἡ Βεστφαλία εἶχαν πλημμυρῶσι ἀπό ξιφολόγες, πού, ὕστερα ἀπό βίαιη κατάπιψη τῆς πρωσικῆς Ρηνανίας, προορίζονταν νά βαδίσειν στό Παλατινάτο καί τή Βάδη. Τότε τόλμησε ἐπιτέλους ἡ κυβέρνηση νά μᾶς ἐπιτεθεῖ. Οἱ μισοί συντάχτες διώκονταν δικαστικά, οἱ ἄλλοι μπορούσαν νά ἀπελαθοῦν, γιατί δέν ἦταν πῶσοι. Ἐδῶ δέ μπορούσε νά γίνῃ τίποτα, ἐφάρσον πίσω ἀπό τήν κυβέρνηση βρισκόταν ἕνα ὀγκλήτρο σῶμα στρατοῦ. Ἐπρεπε νά παραδῶσουμε τό φρούριό μας, ἀποσυρθῆκαμε ὅμως μέ τά ὄπλα καί τά ἐφόδιά μας, μέ μουσικές καί μέ κυματίζοντα σημάια τό τελευταῖο κόκκινο φύλλο τῆς ἐφημερίδας, ὅπου προειδοποιούσαμε τούς ἐργάτες τῆς Κολωνίας νά φυλάναντα: ἀπό πραξικοπήματα τῆς ἀπελευσίας, καί τούς λέγαμε:

«Οἱ συντάχτες τῆς „Νέας ἐφημερίδας τοῦ Ρήνου“ ἀπο-

¹ Βλ. τόμο I τῆς ἔκδοσῆς μας, σελ. 64-108. (Σημ. Σύντ.)

χαριτώντας οās ευχαριστούν για τη συμπαράσταση, πού τούς δείξατε. Η τελευταία τους λέξη, θά είναι παντοῦ και πάντα: χειραφέτηση τῆς εργαζόμενης τάξης!».

Έτσι: τέλειωσε ἡ «Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου» λίγο πρὶν συμπληρώσει τὸν πρῶτο χρόνο τῆς ἑκδόσεώς της. Ἀρχίζοντας σχεδόν ἀντελῶς χωρὶς χρηματικά μέσα—δπως εἴπαμε πολὺ γρήγορα χάθηκαν τὰ λίγα πού τῆς εἶχαν ὑποσχεθεῖ—ἐφθάσε κιόλας τὸ Σεπτέμβρι, νά τυπώνει σχεδόν 5.000 φύλλα. Ἡ κατάσταση πολιορκίας τῆς Κολωνίας τὴν ἔκλεισε. Στὰ μέσα τοῦ Ὀχτώβρι, ἔπρεπε νά ξαναγρίσει πάλι ἀπὸ τὴν ἀρχή. Τὸ Μάη ἡμῶς τοῦ 1849, ὅταν τὴν ἀπαγόρευσαν, εἶχε κιόλας πάλι 6.000 συνδρομητές, ἐνῶ ἡ «Ἐφημερίδα τῆς Κολωνίας» σύμφωνα μὲ τὴν εἰκή της ὁμολογία δὲν εἶχε τότε περισσότερους ἀπὸ 9.000. Καμιά γερμανική ἑφημερίδα, οὔτε πρὶν οὔτε μετὰ, δὲν εἶχε ποτέ τὴ δύναμη καὶ τὴν ἐπιρροή καὶ δὲ μπόρεσε νά ἰλεκτριζεῖ τόσο τίς προλεταριακές μάζες ὅσο ἡ «Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου».

Καὶ αὐτὸ τὸ γρωστοῦσε προπάντων στὴν Μάρξ.

Ὅταν ἴρθε τὸ χτύπημα, διαλύθηκε ἡ σύνταξη. Ὁ Μάρξ πῆγε στὸ Παρίσι, ὅπου προετοιμαζόταν ἡ ἀποφασιστικὴ μάχη πού δόθηκε στὶς 13 τοῦ Ἰούνη 1849. Ὁ Βίλλελμ Βόλφ πῆρε τὴ θέση του στὸ κοινοβούλιο τῆς Φρανκφούρτης—τώρα πού θά ἔπρεπε νά ἐκλέξει ἡ συνέλευση ἀνάμεσα στὴ διάλυσή της ἀπ' τὰ πάνω καὶ στὴν προσχώρησή της στὴν ἐπανάσταση. Ἐγὼ πῆγα στὸ Παλατινάτο καὶ ἔγινα ὑπαρξιστῆς στὰ ἐθελοντικά σώματα τοῦ Βίλλιχ.

Γράφηκε ἀπὸ τὸν Φ. Ἐγγελς
τὸ Φλεβάρη-ἄρχὲς Μάρτη 1884

Ἀημοσιεύτη:ε
στὸ «Σοσιαλδημοκράτη»
στὶς 13 τοῦ Μάρτη 1884

Σύμφωνα μὲ τὸν
«Σοσιαλδημοκράτη».

◆ ΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΤΩΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ

Μέ την καταδίκη των κομμουνιστών της Κολωνίας το 1852 κλείνει η, αλλιώς της πρώτης περιόδου του ανεξάρτητου γερμανικού εργατικού κινήματος. Σήμερα ξεχάστηκε σχεδόν αυτή η περίοδος. Κι όμως βίωσαμε από το 1836 έως το 1852 και με τη διασπορά των γερμανών εργατών στο εξωτερικό, τό κίνημα αυτό αναπτύχθηκε σχεδόν σ' όλες τις πολιτισμένες χώρες. Και δέν είναι μόνο αυτό. Τό σημερινό διεθνές εργατικό κίνημα είναι στην ουσία άμεση, συνέχεια του τότε γερμανικού εργατικού κινήματος, πού γενικά ήταν τό πρώτο διεθνές εργατικό κίνημα και άπ' τό όποιο προήλθαν πολλοί άπό τους άνθρωπους πού ανάλαβαν τόν καθοδηγητικό ρόλο στη Διεθνή Ένωση των Έργατών. Και οι θεωρητικές άρχές του «Κομμουνιστικού Μανιφέστου», πού τίς έγραψε στη ζημαία της η Ένωση των Κομμουνιστών τό 1847, άποτελοϋν σήμερα τόν πύλο γερύ διεθνή δεσμό όλου του προλεταριακού κινήματος της Εϋρώπης και της Άμερικής.

Ίσαμε τώρα ύπάρχει μιά μόνον κύρια πηγή, για μιά συνειδητή ιστορία εκείνου του κινήματος. Είναι η λεγόμενη Μαύρη Βίβλος: «Οι συνωμοσίες των κομμουνιστών στον ΧΙΧ αιώνα», του Βέρμουτ και Στίμπερ, Βερολίνο, 2 μέρη, 1853 και 1854. Αυτό τό κατασκευάσμα της ψευτιάς πού τό μαγειρέψαν δυό άπό τούς πύλο άθλιους αστυνομικούς άλιγτες, και πού είναι παραιομισμένο μέ σκόπιμες πλαστογραφίες, χρησιμοποιεί ακόμα και σήμερα σάν πρώτη πηγή για όλες τίς μη κομμουνιστικές εκδόσεις πού αναφέρονται σέ κείνη τήν έποχή.

Έκείνο πού μπορώ νά δώσω εδώ θά είναι μόνο μιά σκια-

γράφηση και αυτή, μονάχα για ό,τι: άπορά τήν ίδια τήν Ένωση και μονάχα για ό,τι είναι: άπολύτως άνιγκαιο για να καταλάβουμε τις «άποκαλύψεις»¹. Άς έλπίζουμε ό,τι θα μου δοθεί ακόμα ή δυνατότητα να επεξεργαστώ κάποτε τό πλούσιο ήλιτό πού συγκεντρώσαμε ο Μάρξ κι εγώ, για τήν ιστορία τής Ένδοξης αυτής νεανικής έποχής του διεθνούς εργατικού κινήματος

* * *

Άπ' τή μυστική, δημοκρατική, Ένωση των «Προγραμματιών», που τό 1834 τήν είχαν ιδρύσει: στο Παρίσι: γερμανοί συγάδες, άποχωρίστηκαν τό 1836 τά πιο άκρα στοιχεία πού στο μεγαλύτερό τους μέρος ήταν προλεταριακά, και σχημάτισαν τή νέα μυστική Ένωση, τών Δικαιών. Η άρχική, Ένωση, όπου έμειναν μονάχα τά νωθρά στοιχεία. τάν τόν Γιάκομπους Βενεντέβ, άποκοιμήθηκε σέ λίγο έντελώς. Και όταν τό 1840 ή άστυνομία ξετρώπωσε στή Γερμανία μερικά τμήματα, δέν έπρόκειτο παρά μόνο για μιά σκιά. Άντίθετα, ή καινούργια Ένωση αναπτύχθηκε σχετικά γρήγορα. Άρχικά ήταν μιά γερμανική, παραφύδα του γαλλικού κομμουνισμού πού συνδεόταν μέ τις άναμνήσεις του μπαμπουισμού (Babouinisme)² και πού έκαινε, τήν έποχή, διαμορφωνόταν στο Παρίσι. Τήν κοινοκτημοσύνη, τών άγαθών τήν άπαιτούσαν σάν άναγκαστική συνέπεια τής «ισότητας». Οι σκοποι ήταν οι ίδιοι: μέ τούς σκοπούς τών σύγχρονων τότε μυστικών έταρειών του Παρισιού: μισό σύλλογος προπαγάνδας, μισό συνωμοσία. Όσοσο όμως τό Παρίσι: θεωρούνταν πάντα τό κέντρο τής επαναστατικής δράσης, άν και έν άπικλεόταν καθόλου τό ένδεχόμενο προετοιμασίας πραξικοπημάτων στή Γερμανία. Έπισης όμως τό Παρίσι έξακολουθούσε να είναι τό άποφασιστικό πεδίο μάχης, ή Ένωση, δέν ήταν τότε στήν πραγματικότητα τίποτα παραπάνω άπό τό γερμανικό παρακλάδι τών γαλλικών μυστικών έταρειών, ιδιαίτερα τής Société des salons³ πού καθοδηγούνταν άπό τόν Μπλανκί και τόν Μπαρμπές και μέ τήν όποια υπηργε στενή σύνδεση. Οι γάλλοι: έδωσαν το

¹ Η μελέτη αυτή, γραφτηκε άπό τόν Ένγκελς σάν εισαγωγή στήν τρίτη έκδοση του έργου του Μάρξ «Άποκαλύψεις για τή, ζίκη, τών κομμουνιστών στήν Κολωνία». (Σημ. Σύντ.)

² Babouinisme—διδασκαλία του γαλλου ούτοπικού κομμουνιστή Γρακχους Μπαμπές, στήν έποχή τής γαλλικής άστικής επαναστασης, στο τέλη του ΧVΙΙΙ αιώνα. (Σημ. Σύντ.)

³ Έταιρία τών έποχων του έτους (Σημ. Σύντ.)

χτύπημα στις 12 του Μάη, 1839. Τά τμήματα τῆς Ἐνωσις β-
δισαν μαζί τους καί ἔτσι μπλέχτηκαν στήν κοινή ἦττα.

Ἄπ' τούς γερμανούς πιάστηκαν συγκεκριμένα ὁ Κάρλ Σάπ-
περ καί ὁ Χάινριχ Μπάουερ. Ἡ κυβέρνηση τοῦ Λουδοβίκου
Φιλίππου ἀρκέστηκε μόνο στήν ἀπέλασή τους, ἀφοῦ τούς κράτησε
πολύν καιρό φυλακή. Πήγαν καί οἱ δύο στό Λονδίνο. Ὁ Σάππερ, πού
καταγόταν ἀπό τό Βάμμπουργκ τοῦ Νασσάου, ὅταν ἦταν φοι-
τητής τῆς δασολογίας στό Γκίσσειν, πήρε μέρος τό 1832 στή
συνωμοσία πού ὀργανώθηκε ἀπό τόν Γκεόργκ Μπούχερ καί στις
3 τοῦ Ἀπρίλι, 1833 πήρε μέρος στήν ἐφοδο ἐνάντια στήν ἀστυ-
νομία τῆς Φρανκφούρτης, ἔφυγε στό ἐξωτερικό καί τό Φλεβάρη
τοῦ 1834 πήρε μέρος στήν ἐκστρατεία τοῦ Ματζίνι στή Σαβόια.
Μέ ἀνάστημα οἰνοῦ, ἀποφασιστικός καί ἀνεργητικός, πάντα ἔτοι-
μος νά ριψοκινδυνεύσει: τίς ἀνέσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς καί
αὐτήν ἀκόμα τῆ ζωῆ, του, ἦταν ὑπόδειγμα ἐπαγγελματία ἐπανα-
στάτη καί σάν τέτιος ἔπαιξε ἓνα ρόλο στά 1830-1840. Ὅπως
ἔδειξε ἡ ἐξέλιξή του ἀπό «δτμαγωγέ»¹ σέ κομμουνιστή, παρ'
ᾧ ἦταν ἀργός στή σκέψη, δέν τοῦ ἦταν καθόλου ἀπρόσιτη μιά
βαθιά κατανήση τῶν θεωρητικῶν προβλημάτων καί ὅταν κα-
τανούσε κάτι: τό ὑποστήριζε τότε μέ μεγάλη ἐπιμονή. Ἄκρι-
βῶς γ' αὐτό τό λόγο ἐρχόταν κάποτε ἡ ἐπαναστατική του φλό-
γα σέ σύγκρουσι μέ τά λογικά του. Πάντα ὅμως ἐβλεπε ὕστε-
ρα τό λάθος του καί τό ἀναγνώριζε ἀνοιχτά. Ἦταν ἓνας ὀλο-
κληρωμένος ἀνθρωπος καί θά μένει ἀξέχαστο ᾧ, τ: ἔκανε γιά τήν
ἴδρυσή τοῦ γερμανικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος.

Ὁ Χάινριχ Μπάουερ ἀπό τή Φραγκονία, ἦταν τσαγκάρης. Ἦ-
ταν ἓνας ζωτήρος, ξυπινέζ, καλαμπουρτζής, μικρόσωμος ἀντρας. Στό
μικρό του σώμα ὅμως κρυφόταν πολύ μυαλό καί ἀποφασιστικότητα.

Ὅταν ἔφτασε στό Λονδίνο, ᾧπου ὁ Σάππερ, πού ἦταν
στοιχειοθέτης στό Παρίσι, προσπαθοῦσε νά συντηρηθῆι δίνοντας
μαθήματα ξένων γλωσσῶν, ξανασύνδεσαν πάλι: οἱ δύο τους τά
κομένα νήματα τῆς Ἐνωσις καί ἔκαναν τώρα τῆ Λονδίνο κέν-
τρο τῆς Ἐνωσις. Σ' αὐτούς τούς δύο προστέθηκε ἐδῶ, ἀν δχι:
ἀπό ὑψηλότερα κίτλας στό Παρίσι, ὁ Γ' ὁ σε φ Μόλ, ρολογᾶς ἀπό
τήν Κολωνία. Ἦταν ἓνας Ἡρακλῆς μέ μέτρο: ἄνδρα—μαζί μέ

¹ Ἐτσι ὀνόμαζαν οἱ ἀρχαί στή Γερμανία τοῦς ἐκπρόσωπους φιλε-
λευθέρων-δημοκρατικῶν ἰδεῶν στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ XIX αἰῶνα. Τό
1819 συγκροτήθηκε μια εἰδική ἐπιτροπή γιά νά ἐξετάσει τή «δράση τῶν
δημαγωγῶν» σ' ἔλα τα γερμανικά κράτη. (Σημ. Σδν-)

τόν Σάππερ υπεράσπισε νικηφόρα πολλές φορές ενάντια σέ εκατοντάδες αντιπάλους τήν πορτα της αίθουσας της συγκέντρωσης—ήταν ένας άνθρωπος πού σέ ενεργητικότητα και αποφασιστικότητα ήταν τουλάχιστον ισάξιος μέ τούς δυό συντρόφους του, διανοητικά όμως ξεπερνούσε και τούς δυό. Καί δέν ήταν μονάχα γεννημένος διπλωμάτης, όπως τό έδειξαν οί επιτυχίες τών πολλών ταξιδιών του μέ ειδική αποστολή, αλλά και τά θρωρητικά ζητήματά του ήταν πιά προσιτά. Γνώρισα και τούς τρεις τό 1843 στέ Λονδίνο. Ήταν οί πρώτοι επαναστάτες προλετάριοι πού είδα. Καί όσο και αν αποκλιναν τότε οί απόψεις μας στις λεπτομέρειες—γιατί τότε αντιπαράθετα στέ δικά τους στενοκέφαλο ισοπεδωτικό κομμουνισμό¹ ακόμα μιά γερή δόση από έξίσου στενοκέφαλη δική μου φιλοσοφική οίηση—δέ θά ξεχάσω όμως ποτέ τήν επ'βλητική έντύπωση πού έκαναν σέ μένα αυτοί οί τρεις άθληθινοί άντρες, σέ μένα πού τότε μόλις πάσχιζα νά γίνω άντρας.

Στό Λονδίνο, και σέ μικρότερο βαθμό στήν Ήλβετία, τούς βοήθησε ή έλευθερία της οργάνωσης και της συγκέντρωσης. Στις 7 του Φλεβάρη, 1840 ιδρύθηκε κιόλας ό νομιμος γερμανικός Μορφωτικός Σύλλογος πού υπάρχει και σήμερα ακόμα. Αυτός ο Σύλλογος χρησίμευε στήν Ένωση σάν κέντρο στρατολογίας νέων μελών και επειδή, όπως πάντα, οί κομμουνιστές ήταν τά πιά δραστήρια και τά πιά έξυπνα μέλη του Συλλόγου, βγαίνει μόνο του, ζτι ή καθοδήγησι, πέρασε όλοτελα στά χέρια της Ένωσης. Ή Ένωση είχε σέ λίγο στέ Λονδίνο πολλές κοινότητες, ή όπως τίς έλεγαν τότε ακόμα «στοές». Αυτή τίν όλοφάνερη ταχτική ακολουθήσαν στήν Ήλβετία και άλλοι. Όπου μπορούσαν ίδρυσαν έργατικούς συλλόγους, πού τούς χρησιμοποιούσαν κατά τόν ίδιο τρόπο Έκει πού τό απαγόρευε κατό ή νομοθεσία, ίδρυσαν σωματεία χορωδίας, γυμναστικής, κλπ. Ή σύνδεση διατηρούσαν τίς περισσότερες φορές από τά μέλη του συλλόγου πού διαρκώς πηγαινοέρχονταν κι όπου ήταν ανάγκη, ασκούσαν χρέη απεσταλμένου. Καί στις δυό περιπτώσεις βοηθούσε τήν Ένωση, πολύ ή σοφία τών κυβερνήσεων πού, απελαύνοντας κάθε ανεπιθύμητο έργατη—και οί έννιά στους δέκα απ' αυτούς ήταν μέλη, της Ένωσης—τόν μετάτρεπε σέ απεσταλμένο.

¹ Λέγοντας ισοπεδωτικό κομμουνισμό έννοώ, όπως είπαμε παραπάνω, μόνο τόν κομμουνισμό πού στρολίζεται αποκλειστικά, ή κυρίως στήν απαίτηση της ισότητας. (Σ υ μ β ε λ ω σ η τ ο υ Ρ ν γ κ ε λ ε ς)

Ἡ Ἐνωση πού ξανασυστάθηκε διαδόθηκε σημαντικά. Ἰδιαίτερα στήν Ἑλβετία ὁ Βάτελινγκ, ὁ Ἄουγκουστ Μπέκερ (ἓνα ἐξαιρετικά σημαντικό κεφάλι, πού ὅμως χάθηκε, ὅπως καί τόσοι πολλοί γερμανοί, ἐξαιτίας τῆς ἐσωτερικῆς του ἀστάθειας), καί ἄλλοι, ἐφτιαζαν μιά γερή ὀργάνωση, πού λίγο-πολύ ὀρκιζόταν στό κομμουνιστικό σύστημα τοῦ Βάτελινγκ. Δέν εἶναι ἐδῶ ἡ τόπος γιά νά κάνουμε κριτική τοῦ κομμουνισμοῦ τοῦ Βάτελινγκ. Σχετικά ὅμως μέ τή σημασία του σάν πρώτη θεωρητική ἐκδήλωση τοῦ γερμανικοῦ προλεταριάτου, προσυπογράφω καί σήμερα ἀκόμα τά λόγια τοῦ Μάρξ στό παρισινό «Φόρβερτς» τοῦ 1844: «Ποῦ θά μπορούσε νά παρουσιάσει ἡ (γερμανική) ἀστική τῶς—μαζί μέ τούς φιλόσοφους καί τούς ἀνθρώπους τῆς τῶν γραμμάτων—ἓνα παρόμοιο ἔργο γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἀστικῆς τάξης—τῆν πολιτική τῆς ἀπελευθέρωση—σάν τίς „Ἐργασίες τῆς ἀρμονίας καί ἐλευθερίας“ τοῦ Βάτελινγκ; Ἄν συγκρίνουμε τήν πεζή, μικρόψυχη μετριότητα τῆς γερμανικῆς πολιτικῆς φιλολογίας μ' αὐτό τό ἀπαράμειλλο, λαμπρό ξεκίνημα τῶν γερμανῶν ἐργατῶν, ἂν συγκρίνουμε αὐτά τά γιγάντια παιδικά ὀποδήματα τοῦ προλεταριάτου μέ τά μικροσκοπικά λυωμένα παπούτσια τῆς ἀστικῆς τάξης, τότε πρέπει νά προφητεύσουμε στή σταχτοπούτα ἀθλητικό παράστημα γιά τό μέλλον». Αὐτὲ τό ἀθλητικό παράστημα βρίσκεται σήμερα μπροστά μας, ἂν καί δέν ἔχει καθόλου ἀκόμα ὀλοκληρώσει τήν ἀνάπτυξή του.

Ἰπῆρχαν καί στή Γερμανία πολλά τμήματα πού ἀπό τῆ φύση τους ἦταν ἐφύμνα. Ὅμως τά καινούργια πού δημιουργοῦνταν ἀξίζαν περισσότερο ἀπό κείνα πού διαλύονταν. Μόνον ὅσο ἀπό ἑπτὰ χρόνια, σά τέλη τοῦ 1846, ἀνακάλυψε ἡ ἀστυνομία στό Βερολίνο (Μέντελ) καί στό Μαγδεβούργο (Μπέκ) ἓνα ἴχνος τῆς Ἐνωσης, χωρίς ὅμως νά μπορέσει νά τό παρακολουθήσει πιά πέρα.

Καί ὁ Βάτελινγκ ἐπίσης, πού τό 1840 βρισκόταν ἀκόμα στό Παρίσι, συγκέντρωσε, πρὶν πάει στήν Ἑλβετία, τά σκέρπια ὀτοιχεῖα τῆς Ἐνωσης.

Πυρήνας τῆς Ἐνωσης ἦταν οἱ ραφτάδες. Γερμανοί ραφτάδες ὄπῆρχαν παντοῦ, στήν Ἑλβετία, στό Λονδίνο, στό Παρίσι. Στό τελευταίο τόσο ἐπικρατοῦσε ἡ γερμανική γλώσσα ἀνάμεσα στούς ραφτάδες, πού γνώρισα ἐκεῖ ἓνα νορβηγό, πού εἶχε ἐρθεῖ στή Γαλλία κατευθεῖαν μέ τό καράβι ἀπό τό Ντροντυόμ, καί

πού ύστερα από 18 μήνες, ενώ δέν ἤξερε σχεδόν οὔτε λέξη γαλλικά, εἶχε μάθει ὅμως θαυμάσια τὰ γερμανικά. Ἀπό τίς παρισινές κοινότητες ὑπῆρχαν τό 1847 δύο πού ἀποτελοῦνταν ἐπολειστικά ἀπό ραφτάδες, καί μιά ἀπό ἐπιπλοποιοῦς.

Ἀπό τότε πού τό κέντρο τοῦ βάρους μεταφέρθηκε ἀπ' το Παρίσι στό Λονδίνο, παρουσιάστηκε στό προσκήνιο ἕνα καινούργιο στοιχείο: ἡ Ἐνωσὴ ἀπό γερμανική ἔγινε σιγά-σιγά διεθνής. Στόν Ἐργατικό Σύλλογο πῆγαιναν ἐκτός ἀπό τοὺς γερμανοὺς καί τοὺς ἑλβετοὺς καί μέλη ὄλων ἐκείνων τῶν ἐθνότητων, πού χρησιμοποιοῦσαν σάν μέσο συνεννόησης μέ τοὺς ξένους κυρίως τῆ γερμανική γλῶσσα, δηλ. σκανδιναβοί, ἄλλανδοί, οὐγγροί, τσεχοί, νοτιοσλάβοι, μὰ ἐπίσης ῥώσοι καί ἀλσατοί. Τό 1847 εἶας ἀπό τοὺς ταχτικούς θαμῶνες ἦταν καί ἕνας ἀγγλὸς γρεναδιέρος τῆς ρουρᾶς μέ τῆ στολή του. Ὁ Σύλλογος ονομάστηκε σέ λίγο Κομμουνιστικός Ἐργατικός Μορφωτικός Σύλλογος. Στά βιβλιάρια τῶν μελῶν του ἦταν τυπωμένοι, σέ εἰκος: τουλάχιστον γλῶσσες, ἄν καί ὄχι πάντα χωρὶς γλῶσσα:κὰ λάθη, ἡ φράση: «Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι: εἶναι ἀδέρφια». Ὅπως ὁ νέμμιος Σύλλογος ἔτσι καί ἡ μυστική Ἐνωσὴ πῆρε γρήγορα ἕνα διεθνῆ, μᾶλλον χαρακτήρα. Στὴν ἀρχή, μέ μιὰ περιορισμένη ἀκόμα ἔννοια: στὴν πράξη μέ τίς διαφορετικές ἐθνικότητες τῶν μελῶν του, θεωρητικά μέ τὴν κατανόηση ὅτι κάθε ἐπανάστασι, γιά νά νικήσει πρέπει νά εἶναι εὐρωπαϊκή. Πιο πέρα δέν πῆγαιναν ἀκόμα. Τὰ θεμέλια ὅμως εἶχαν μπεῖ.

Μέ τοὺς γάλλους ἐπαναστάτες κρατούσε ἡ Ἐνωσὴ στενὴ επαφή μέσον τῶν συντρόφων τοῦ ἀγῶνα τῆς 12 τοῦ Μάρ, 1839 πού εἶχαν καταφύγει στό Λονδίνο. Τό ἴδιο καί μέ τοὺς πολωνοὺς ριζοσπάστες. Ὁ ἐπίσημο: πολωνοὶ φυγάδες, καθῶς καί ὁ Ματζίνι, ἦταν βέβαια περισσότερο ἀντίπαλοι παρά σύμμαχοι. Ἡ ἀγγλοί χαρτιστές, ἐξαιτίας τοῦ εἰδικοῦ ἀγγλικοῦ χαρακτήρα τοῦ κινήματός τους, ἀρέθησαν στὴν μὲν πάντα σάν μί, ἐπαναστάτες. Μόνο ἀργότερα καί μέ τῆ μεσολάβησή μου συνδέθησαν μαζί τους οἱ λονδρέζοι καθοδηγητές τῆς Ἐνωσῆς.

Ὅμως καί ἀπό ἄλλες ἀπόψεις μαζί μέ τὴν πορεία τῶν γεγονότων ἄλλαξε ὁ χαρακτήρας τῆς Ἐνωσῆς. Ἄν καί ἐξακολουθοῦσαν πάντα—καί τότε ἀπόλυτα δικαιολογημένα—νά βλέπουν τό Παρίσι σάν τὴ μάνα τῆς ἐπανάστασης, ὅμως εἶχε σταματήσει ἡ ἐξάρτηση ἀπό τοὺς παρισινοὺς συνωμότες. Τό ξάπλωμα τῆς Ἐνωσῆς δυνάμωσε τὴν αὐτοπεποιθισή τῆς. Ἐνω-

σαν, ότι ριζωναν δλο και περισσότερο μέσα στη γερμανική, εργατική τάξη και ότι: αυτοί οι γερμανοί εργάτες προορίζονταν ιστορικά να γίνουν οι σηματοφόροι των εργατών της Βέρειας και Ανατολικής Ευρώπης. Είχαν στο πρόσωπο του Βάιτλινγκ ένα θεωρητικό του κομμουνισμού που μπορούσαν αφοβα να τον τοποθετήσουν δίπλα στους τότε γάλλους συναγωνιστές του. Τέλος είχαν διδαχτεί απ' την πείρα της 12 του Μάη, ότι με τις απόπειρες πραξικοπημάτων δε μπορεί για την ώρα να γίνει τίποτα. Και αν άκρμα συνέχιζαν να εξηγοῦν κάθε συμβάν σαν μήνυμα της επερχόμενης θύελλας, αν διατηρούσαν στο σύνολο του τό παλιό μισοσυνωμοτικό καταστατικό, αυτό οφειλόταν περισσότερο στο παλιό επαναστατικό πείσμα, που άρχιζε κιόλας να συγχροῦεται με τη σωστότερη κατανόηση που έπιβαλλόταν.

Αντίθετα, η κοινωνική διδασκαλία της Ένωσης, όσο άκαθόριστη και αν ήταν, είχε ένα πολύ μεγάλο λάθος, που οφειλόταν στις ίδιες συνθήκες. Τα μέλη, όσοι ήταν εργάτες, ήταν σχεδόν αποκλειστικά βιοτέχνες. Τις περισσότερες φορές ο άνθρωπος που τους εκμεταλλεύταν ήταν, άκρμα και στις μεγάλες πολιτείες, μονάχα ένας μικρός μάστορας. Η εκμετάλλευση της ίδιας της ραφτικής σέ μεγάλη κλιμακα, αυτό που σήμερα τό λέμε εργοστασιακή παραγωγή έτοιμων ρούχων, που έγινε με τη μετατροπή του βιοτεχνικού επαγγέλματος του ράφτη σέ οικιακή βιομηχανία για λογαριασμό ενός μεγάλου κεφαλαιοκράτη, βρισκόταν τότε και σ' αυτό άκρμα τό Λονδίνο στη γέννησή της. Απ' τη μιά μεριά ο εκμεταλλευτής αυτών των βιοτεχνών ήταν ένας μικρός μάστορας, απ' την άλλη μεριά έλπιζαν δλο: τωλικά να γίνουν κι αυτοί μικροί μαστόροι. Και έκτός απ' αυτό, ο τότε γερμανός βιοτέχνης έφερε μαζί του έναν ολέκληρο όγκο από κληρονομημένες συντεχνιακές αντιλήψεις. Είναι προς πολύ μεγάλη τιμή τους, ότι: αυτοί, που δέν ήταν τότε άκρμα ολοκληρωμένο: προλετάριοι, αλλά μονάχα ένα εξάρτημα της μικροαστικής τάξης που βρισκόταν στο μεταβατικό στάδιό του προς τό σύγχρονο προλεταριάτο, που δέν βρισκόταν άκρμα σέ άμεση αντίθεση με την άστική τάξη, δηλ. με τό μεγάλο κεφάλαιο—ότι αυτοί οι βιοτέχνες ήταν σέ θέση να αντιληφθούν προκαταβολικα με τό ένστικτό τους τη μελλοντική τους εξέλιξη και να συγχροτηθούν, αν και όχ: έντελώς συνειδητά άκρμα, σέ ένα προλεταριακό κόμμα. Ήταν έπίσης αναπόφευγο τό γεγονός, ότι σκόνταφτα, κάθε στιγμή πάνω στις παλιές προκαταλήψεις, που είχαν σαν

ζιοτέχνες, κάθε φορά που πρόκειται να γίνει συγκεκριμένη, κριτική της υπάρχουσας κοινωνίας, δηλ. κάθε φορά που πρόκειται να αναλυθούν τα οικονομικά γεγονότα. Και δεν πιστώσω, ότι τέτοιε σ' ὅλη τὴν Ἑνωσὴ ὄπηρχε ἔτσι καὶ ἕνας ἄνθρωπος, πού νά εἶχε διαβάσει ποτέ ἕνα οικονομολογικὸ σύγγραμμα. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἦταν μεγάλο κακὸ. Ἡ «ισότιτα», ἡ «ἀδερφότητα», καὶ ἡ «δικαιοσύνη» βοηθοῦσαν προσωρινά νά ξεπερνοῦν κάθε θεωρητικὴ δυσκολία.

Στό μεταξύ διαμορφώθηκε εἰπλά στόν κομμουνισμό τῆς Ἑνωσῆς καὶ τοῦ Βάιτλινγκ ἕνας ἄλλος βασικὰ διαφορετικὸς κομμουνισμός. Ὅταν ἤμουν αὐτὸ Μάντσεστερ σκένταφα μὲ τὴ μύτη μου, πού λέει ὁ λόγος, πάνω σὲ ὅτι τὰ οικονομικὰ γεγονότα, πού στήν ὥς τώρα ἱστοριογραφία δὲν παίζουσαν κανένα ἴ, παίζουσαν ἕνα πολὺ περιφρονημένο ρόλο, ἀποτελοῦσαν, τουλάχιστο σὲ τὴ σύγχρονη ἐποχὴ, μιὰν ἀποφασιστικὴ ἱστορικὴ δύναμη, ὅτι ἀποτελοῦσαν τὴ βάση γιὰ τὴ δημιουργία τῶν σημερινῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων, ὅτι αὐτὲς οἱ ταξικὲς ἀντιθέσεις σὲς χώρες ὅπου, χάρι τῆς μεγάλης βιομηχανίας ἔχουσαν ἀναπτυχθεῖ πέρα γιὰ πέρα, ἐπομένως ἰδιαίτετερα στήν Ἀγγλία, ἀποτελοῦσαν, μὲ τὴ σειρά τους, τὴ βάση γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῶν πολιτικῶν κομμάτων, τὴ βάση τῶν πολιτικῶν ἀγώνων καὶ κατὰ συνέπεια ὅλης τῆς πολιτικῆς ἱστορίας. Ὁ Μάρξ ὄχι μόνον εἶχε καταλήξει στήν ἴδια ἀποφῆ, ἀλλὰ τὴν εἶχε κιόλας γενικώσει σὲ «Γαλλογερμανικὰ χρονικὰ» (1844)¹, λέγοντας ὅτι δὲν εἶναι τὸ κράτος πού καθορίζει καὶ ρυθμίζει τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ, ἀντίθετα, ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν καθορίζει καὶ ρυθμίζει τὸ κράτος. Ὅτι ἐπομένως ἡ πολιτικὴ τῆς καὶ ἡ ἱστορία τῆς, πρέπει νά ἐξηγοῦνται ἀπὸ τῆς οικονομικῆς σχέσεως καὶ τὴν ἀνάπτυξή τους, καὶ ὄχι ἀντίθετα. Ὅταν ἐπισκέφτηκα τὸν Μάρξ τὸ καλοκίρι τοῦ 1844 σὲ Παρίσι, διαπιστώθηκε ἡ ἀπέλυτη συμφωνία μας σὲ ὅλους τοὺς θεωρητικοὺς τομείς καὶ ἀπὸ τότε χρονολογεῖται ἡ κοινὴ μας ἐργασία. Ὅταν ξανασυναντηθήκαμε τὴν ἀνοιχτὴ τοῦ 1845 σὲς Βρυξέλλες, ὁ Μάρξ, ξεκινώντας ἀπ' τῆς παραπάνω βασικῆς θέσεως, εἶχε κιόλας ἀποτελειώσει σὲς κύριες γραμμὲς τὴν ἀνάπτυξή τῆς ὀλισθητικῆς θεωρίας του γιὰ τὴν ἱστορία. Καὶ καταπιαστήκαμε τότε μὲ τὴ λεπτομερειακὴ ἐπεξεργασία αὐτῶν τῶν καινούργιων ἀπόψεων πρὸς τῆς πῶς διαφορετικῆς κατευθύνσεως.

Αὐτὴ ὁμως ἡ ἀνακάλυψη πού ἀνάτρεψε τὴν ἱστορικὴ ἐπι-

¹ „Deutsch-Französische Jahrbücher“ („Γαλλογερμανικὰ χρονικὰ“) — ριζοσπαστικὸ περιοδικὸ πού τόβγαζαν τὸ 1844 σὲ Παρίσι ὁ Μάρξ καὶ ὁ ἀριστοτέλης χερκαλιανός Α. Ροθκε. (Στ.μ. Συντ.)

στήμη, πού ὅπως βλέπουμε εἶναι: στήν οὐσία ἔργο τοῦ Μάρξ—κα-
 πού μένο μιά πολύ μικρή, συμμετοχή σ' αὐτή μορφῶ νά κατα-
 λογίσω στέν ἑαυτό μου—εἶχε ἄμεση σημασία γιά τό ἐργατικό
 κίνημα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. (1) κομμουνισμός τῶν γάλλων και
 τῶν γερμανῶν, ὁ χαρτισμός τῶν ἀγγλων φαίνονταν τώρα πιά
 ὄχι σάν κάτι τό τυχαίο, σάν κάτι πού θά μπορούσε ἐπίσης και
 νά μὴν ὑπάρχει. Αὐτά τὰ κινήματα παρουσιάστηκαν τώρα σάν
 ἕνα κίνημα τῆς σύγχρονης καταπιεζόμενης τάξης τοῦ προλεταριά-
 του, σάν μιά περισσότερο ἢ λιγότερο ἀναπτυγμένη μορφὴ τοῦ ἱστο-
 ρικά ἀναγκαίου ἀγῶνα ἐναντία στήν κυρίαρχη τάξη, τὴν ἀστική τά-
 ξη. Σάν μορφές τοῦ ταξικοῦ ἀγῶνα, πού διαφέραν ὅμως ἀπὸ ὅλους
 τοὺς προηγούμενους ταξικούς ἀγῶνες κατὰ τοῦτο μονάχα: ὅτι ἡ
 σημερινή, καταπιεζόμενη τάξη, τό προλεταριάτο, δέ μπορεί να
 πραγματοποιήσει τὴν ἀπελευθέρωσή του, ἀν δέν ἀπελευθερώσει
 ταυτοχρονα ἕλη τὴν κοινωνία ἀπὸ τὴ διαίρεσή τῆς σέ τάξεις
 ἐπομένως καὶ ἀπὸ τοὺς ταξικούς ἀγῶνες. Καὶ κομμουνισμός δέ
 σημαίνει: στο ἔξῃς: νά ἐκκολλάπτουμε μὲ τὴ φαντασία ἕνα ὅσο το
 δυνατό πιά τέλειο κοινωνικό ἰδεῶδες, ἀλλὰ: νά κατανοήσουμε τὴ
 φύση, τὴ συνθήκες καὶ τοὺς γενικούς σκοπούς—πού ἀπορέουν
 ἀπ' αὐτὲς τὴς συνθήκες—τῆς πάλης πού διεξάγει τό προλεταριάτο.

Δέ σκοπούσαμε λοιπόν καθόλου νά φιθυρίσουμε ἀποκλει-
 στικά τὸ ἀπὲ τοῦ «ἐπιστημονικοῦ» κόσμου τὰ νέα ἐπιστη-
 μονικά συμπράσματα, ἐκθέτοντάς τα σέ χοντρά βιβλία. Ἀντί-
 θετα. Βρ:σκόμασταν κιόλας και οἱ δυὸ βαθιὰ μέσα στὸ πολι-
 τικό κίνημα, εἴχαμε ὀρισμένους ὀπαδοὺς ἀνάμεσα στοὺς δια-
 νοούμενους, ἰδίως τῆς δυτικῆς Γερμανίας, και σημαντικὴ ἐπα-
 φή μὲ τὸ ὀργανωμένο προλεταριάτο. Εἴμασταν ὑποχρωμέ-
 νοι νά θεμελιώσουμε ἐπιστημονικά τὴν ἵποψή μας. Ἀλλὰ ἤ-
 ταν ἔξισου σπουδαίο γιά μᾶς νά κερδίσουμε μὲ τὴς πεπο:θή-
 σεις μας: τό εὐρωπαϊκό και πρὶν ἀπ' ἔλα τό γερμανικό προ-
 λεταριάτο. Μόλις ξεκαθαρίσαμε τὴς ἀπέψεις μας γιά μᾶς τοὺς
 ἴδιους, προχωρήσαμε στὴ δουλιὰ. Ἰδρύσαμε στὴς Βρυξέλλες ἕνα
 γερμανικό ἐργατικό σύλλογο και πήραμε στὰ χέρια μας τὴ «Γερ-
 μανική, ἐφημερίδα τῶν Βρυξελλῶν». Ἔτσι κρατούσαμε στὰ χέρια
 μας ἕνα ὄργανο ἴσαμε τὴν ἐπανάσταση τοῦ Φλεβάρη. Μὲ τό ἐπα-
 ναστατικό τμήμα τῶν ἀγγλων χαρτιστῶν σχετιζόμεσταν μέσω
 τοῦ Τζώλιαν Χάρνεθ, συντάχτη τοῦ κεντρικοῦ ὄργανου τοῦ
 κινήματος «The Northern Star», ὅπου ἡμῶνα συνεργάτης
 Ἀποτελοῦσαμε ἐπίσης ἕνα εἶδος καρτέλ μὲ τοὺς δημοκράτες τῶν

Βρυξελλών (ο Μάρξ ήταν αντιπρόεδρος της Δημοκρατικής Έταιρίας¹), και με τους γάλλους σοσιαλδημοκράτες της «Ρεφόρμ», στήν οποία έδινα πληροφορίες για το αγγλικό και γερμανικό κίνημα. Μέ λίγα λόγια, οι συνδέσεις μας με τις ριζοσπαστικές και προλεταριακές οργανώσεις και δημοσιογραφικά όργανα ήταν όπως τις θέλαμε.

Με την Ένωση των Δικαίων οι σχέσεις μας ήταν τούτες: Γνωρίζαμε φυσικά ότι όπριχε η Ένωση. Το 1843 μευ πρότεινε ο Σάππερ να μπώ στήν Ένωση. Έγώ τότε φυσικά άρνήθηκα, όμως όχι μονάχα διατηρήσαμε διαρκή, αλληλογραφία με τους λονδρέζους, αλλά και πιο στενές σχέσεις με τόν δόκτορα Έβερμπεκ, πού διευθύνει σήμερα τις παρισινές κοινότητες. Χωρίς να ένδοαφερέμαστε για τις έσωτερικές όποθέσεις της Ένωσης, μαθαίναμε ώστόσο κάθε σπουδαίο γεγονός. Άπ' τήν άλλη μεριά, έπιδρούσαμε προφορικά, με αλληλογραφία και με τόν τόπο πάνω στις θεωρητικές άπόψεις των σημαντικότερων μελών της Ένωσης. Για τό σκοπό αυτό χρησιμοποιούσαμε και διάφορες λιθογραφημένες έγκύκλιες, πού σέ ειδικές περιπτώσεις τις στέλναμε παντού σ' όλον τόν κόσμο στους φίλους και ανταποκριτές μας, κάθε φορά πού έπρόκειτο για έσωτερικές όποθέσεις του σχηματιζόμενου κομμουνιστικού κόμματος. Σ' αυτές τις έγκύκλιες καταπιανίμασταν κάποτε και με τήν ίδια τήν Ένωση. Έτσι, λχ., ένας νεαρός βεστφαλός σπουδαστής, ο Χέρμαν Κρίγκε, πού πήγε στήν Άμερική, παρουσιάστηκε εκεί σάν άπεσταλμένος της Ένωσης, συνεταιρίστηκε με τόν παλαβό Χάρρο Χάρρινγκ για να προκαλέσει με τή βοήθεια της Ένωσης μιάν άνατροπή στή Νότια Άμερική και ίδρυσε μιάν έφημερίδα πού στό όνομα της Ένωσης κήρυχνε έναν πληθωρικό αισθηματικό κομμουνισμό πού βασιζέταν στήν «άγάπη» και ξεχείλιζε από άγάπη. Έπιτεθήκαμε άμέσως ενάντια του με μιá έγκύκλιο πού δέν έμεινε χωρίς αποτέλεσμα. Ο Κρίγκε εξαφανίστηκε από τή σκηνή της Ένωσης.

Άργότερα ήρθε ο Βάιτλινγκ στις Βρυξέλλες. Άλλά έν ήταν πιά ο άφελής νεαρός κάλφας ράφτης πού, ξαφνιασμένος για τις ικανότητές του, προσπαθεί να ξεκαθαρίσει στό μυαλό του ποιá

¹ Δημοκρατική Έταιρία—διεθνής εταιρία πού ιδρύθηκε τό 3 Σεπτεμβρίου του 1847, στήν όποία άνήκαν οι βάλγοι δημοκράτες και οι φυγάδες πού έβρισαν στις Βρυξέλλες. (Σημ. Σόντ.)

² «La Réforme», («Μεταρρύθμιση»), καθημερινή έφημερίδα πού έκδιόταν στό Παρίσι από τό 1843 ίσαμε τό Γενάρη του 1850 (Σημ. Σόντ.)

θά είναι άραγε ή δψη μιάς κομμουνιστικής κοινωνίας. Ήταν ή μεγάλος άνθρωπος πού εξαιτίας τής άνωτερότητας του τόν καταδίκων από φθόνο, πού μυριζόταν παντού αντίπαλους, κρυφούς έχθρούς, παγίδες. Ήταν ή προφήτης πού τόν κυνηγούσαν από χώρα σέ χώρα, ή άνθρωπος πού είχε στήν τσέπη του έτοιμη τή συνταγή, γιά τήν πραγματοποίηση τής βασιλείας τών ουρανών στή γή, και πού όποψιαζόταν τόν καθένα ότι ήταν έτοιμος νά τού τήν κλέψει. Είχε κιόλας τσακωθεί μέ τούς ανθρώπους τής Ένωσης στό Λονδίνο, τό ίδιο δέ μπόρεσε νά τά ταιριάξει μέ κανένα στίς Βρυξέλλες, όπου ιδιαίτερα ή Μάρξ και ή γυναίκα του τόν μεταχειρίστηκαν μέ τχεδόν όπεράνθρωπη όπομονή. Έτσι, ύστερα από λίγο, πήγς στήν Άμερική, γιά νά δοξιάσει εκεί τήν τύχη του σάν προφήτης.

(1) Όλα αυτά τά περιστατικά συντέλεσαν στήν άθέρυβη ανατροπή πού έγινε στήν Ένωση, και ειδικά στους λονδρέζους καθοδηγητές. Κατζλάβαιναν ύλο και πιό καθαρά τήν ανεπάρκεια τών κομμουνιστικών αντιλήψεων πού επικρατούσαν ώς τότε, τόσο τού γαλλικού πρωτόγονου κομμουνισμού τής ισότητας, όσο και τού κομμουνισμού τού Βάιτλινγκ. Ή άναγωγή τού κομμουνισμού από τόν Βάιτλινγκ στόν πρωταρχικό χριστιανισμό—όσο μεγαλωμαίς λεπτομέρειας και άν υπάρχουν στό «Ευαγγέλιό» του «των στωχών άμαρτωλών»—είχε σάν άποτέλεσμα στήν Έλβετία νά πέσει τό κίνημα πρώτα στά χέρια τρελών, σάν τόν Άλμπρεχτ, και κατόπι σέ έκμεταλλευτές ψευτοπροφήτες σάν τόν Κούλμαν. (1) «άληθινός σοσιαλισμός» πού τόν διάδιδαν μερικοί λογοτέχνες, και πού ήταν μετάφραση γαλλικών σοσιαλιστικών έπινοήσεων σέ παραφθαρμένα χεγκελιανά γερμανικά και συναισθηματικά όνειροπολήματα αγάπης (βλ. τό κεφάλαιο γιά τόν γερμανικό ή «άληθινό» σοσιαλισμό στό «Κομμουνιστικό Μανιφέστο») —αυτός ή σοσιαλισμός, πού τόν έμπασαν στήν Ένωση ή Κρίγκε, και τό διάβασμα τών σχετικών συγγραμμάτων, έπρεπε νά προκαλέσει κιόλας τήν άηδία στους παλιούς επαναστάτες τής Ένωσης εξαιτίας τής αδυναμίας του πού σαλιάριζε. Μπρός στό γεγονός ότι δέ στηρίζονταν πουθενά οι ώς τότε θεωρητικές αντιλήψεις, και μπρός στίς παρεκκλίσεις στήν πράξη, πού προέρχονταν από τό γεγονός αυτό, έβλεπαν στό Λονδίνο ύλο και πιό πολύ ότι είχαμε σέ κιο ή Μάρξ κι ήγώ μέ τήν καινούργια θεωρία μας. Ή αντίληψη αυτή όποβοηθήθηκε άναμφισβήτητα από τό γεγονός ότι ανάμεσα στους λονδρέζους καθοδηγητές βρίσκονταν τώρα δυο

άνθρωποι πού ξεπερνούσαν σημαντικά δασους αναφέραμε σέ Ικανότητα θεωρητικής κατανόησης: ό μινιατουρίστας ζωγράφος Κάρλ Πφαίντερ, από τή Χαίλμπρον, και ό ράφτης Γκεόργκ Έκάριους, από τή Θουριγγία¹.

Κοντολογίς, τήν άνοιξη τοῦ 1847 ήρθε στίς Βρυξέλλες ό Μίλ και παρουσιάστηκε στόν Μάρξ, και άμέσως κατόπιν στό Παρίσι σέ μένα, γιά νά μάς καλέσει γιά μιάν ακόμα φορά στό όνομα τών συντρόφων του νά μποῦμε στήν Ένωση. Όπως έλεγαν, είχαν πειστέι γενικά τόσο γιά τήν όρθότητα τών αντιλήψεών μας, όσο και γιά τήν ανάγκη νά απαλλάξουν τήν Ένωση από τίς παλιές συνωμοτικές παραδόσεις και μορφές. Άν θέλαμε νά μποῦμε στήν Ένοση θά μάς δινόταν ή εύκαιρία σέ ένα συνέδριο τής Ένοσης νά αναπτύξουμε τήν κριτική μας κομμουνισμό μέ ένα μανιφέστο πού θά δημοσιεύταν κατόπιν σάν μανιφέστο τής Ένοσης. Επίσης θά μπρούσαμε νά συμβάλουμε γιά νά αντικατασταθεί ή άπαρχαιωμένη όργάνωση τής Ένοσης μέ μιá καινούργια, συγχρονισμένη και προσαρμοσμένη στό σκοπό όργάνωση.

Δέν άμφιβάλλαμε καθόλου ότι έστω και μένον γιά τήν προπαγάνδα χρειαζόταν μιá όργάνωση μέσα στή γερμανική έργατική τάξη και ότι αὐτή ή όργάνωση, έφόσον δέν θά είχε άπλώς τοπική σημασία έπρεπε νά ήταν μυστική ακόμα και έξω άπ' τή Γερμανία. Μά ή Ένωση ήταν άκριβώς μιá τέτια όργάνωση. Άκόμα, όλα όσα επικρίναμε ως τότε στήν Ένωση, τά άπαρνοήνταν τώρα οι εκπρόσωποι της σάν λαθεμένα, ενώ έμας τούς ίδιους μάς καλοῦσαν νά συνεργαστοῦμε στήν αναδιοργάνωση τής Ένοσης. Μπορούσαμε νά ποῦμε όχι; Και βέβαια δέ μπορούσαμε. Έτσι μπήκαμε στήν Ένωση. Ό Μάρξ σχημάτισε στίς Βρυξέλλες από τούς πιό στενούς φίλους μας μιá κοινότητα τής Ένοσης, ενώ έγώ παρκαλοουθοῦσα τίς τρεις παλαιινές κοινότητες.

Τό κλοκαίρι τοῦ 1847 έγινε τό πρώτο Συνέδριο τής Ένω-

1 Ό Πφαίντερ πέθανε πριν από όχτώ περίπου χρόνια στό Λονδίνο. Ήταν άνθρωπος μέ πρωτότυπη λεπτή οκίψη, προικισμένος μέ όξόνοια, ειρωνία, διαλεκτική. Ό Έκκαριους, όπως είναι γνωστό, ήταν άργότερα χρόνια συνέχεια γενικός γραμματέας τής Διεθνούς Ένοσης τών Έργατών, όπου στό Γενικό Συμβούλιό της άνάμεσα σ' άλλους βρίσκονταν τά παρακάτω παλια μέλη τής Ένοσης: Έκκαριους, Πφαίντερ, Δέονερ, Δόχνερ, Μάρξ και έγώ. Ό Έκκαριους άφασίωθηκε άργότερα άποκλειστικά στό άγγλικό συνδικαλιστικό κίνημα. (Σημείωση τοῦ Ένγκελς).

σης στό Λονδίνο, όπου ο Β. Βόλφ αντιπροσώπευε τήν κοινότητα τῶν Βρυξελῶν, καί ἐγώ τίς παρισινές. Ἐξῶ πρὶν ἀπ' ἔλα ἔγινε ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς Ἐνωσης. Ἐπίσης καταργήθηκαν τώρα ἔλα τὰ παλιά μυστικοπαθῆ ὀνόματα πού παρέμεναν ἀκόμα ἀπό τήν ἐποχή τοῦ συνωμοτισμοῦ. Ἡ Ἐνωση ὀργανώθηκε σέ κοινότητες, περιφέρειες, καθοδηγητικές περιφέρειες, κεντρικά ὄργανα καί συνέδριο καί ὀνομαζόταν στό ἔξισ: «Ἐνωση τῶν Κομμουνιστῶν». «Σκοπός τῆς Ἐνωσης εἶναι τό γκρέμισμα τῆς ἀστικής τάξης, ἡ κυριαρχία τοῦ προλεταριάτου, ἡ κατάργηση τῆς παλιάς ἀστικής κοινωνίας πού βασίζεται στίς τοξικές ἀντιθέσεις καί ἡ ἴδρυση μιᾶς καινούργιας κοινωνίας χωρίς τάξεις καί χωρίς ἀτομική ἰδιοχτία»—αὐτά λέει τό πρῶτο ἀρθρο. Ἡ Ἰδέα ἡ ὀργάνωση ἦταν πέρα γιά πέρα δημοκρατική, μέ ἐκλεγμένες ἀρχές πού μπορούσαν νά καθαιρεθοῦν ὀποιαδήποτε στιγμή, καί μόνον ἔτσι μπῆγε φραγμός ἐναντία σ' ἕλες τίς συνωμοτικές διαθέσεις πού ἐπιδίωκαν τή δικτατορία, καί ἡ Ἐνωση ἔγινε—τουλάχιστον γιά ὀμαλές εἰρηνικές περίοδες—μιᾶ καθαρά προπαγανδιστική ἐταιρία. Αὐτό τό καινούργιο καταστατικό—ἔτσι δημοκρατικά γίνονταν τώρα ἔλα—ὀρβλήθηκε στίς κοινότητες γιά νά τό συζητήσουν. Καί ἀφοῦ συζητήθηκε ἐκεῖ, τό συζητήσε ἄλλη μιᾶ φορά τό δεύτερο συνέδριο καί ψηφίστηκε ἀπό αὐτό ὀριστικά στίς 8 τοῦ Δεκεμβρ. 1847. Τυπώθηκε σ' οὓς Βέρμουτ καί Στῆμπερ, 1ος τόμος, σελ. 239, παράρτημα Χ.

Τό δεύτερο συνέδριο ἔγινε τήν ἴδιο χρόνο στό τέλη Νομβρη-ἄρχές Δεκεμβρη. Σ' αὐτό παραβρέθηκε καί ὁ Μάρξ πού ὑποστήριξε σέ διεξοδικές συζητήσεις—τό συνέδριο βάσταξε τουλάχιστον δέκα μέρες—τήν καινούργια θεωρία. Ὅλες οἱ ἀντιρήσεις καί ἀμφιβολίες προαμερίστηκαν τελικά, οἱ καινούργιες ἀρχές ἔγιναν ἑνῶσιμα δεχτές καί ἀνάθεσαν στόν Μάρξ καί σέ μένα νά ἐπεξεργαστοῦμε τό Μανιφέστο. Αὐτό ἔγινε ἀμέσως κατόπιν. Ἀίτες βδομάδες πρὶν ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ Φλεβρη στολθήκε στό Λονδίνο γιά ἐκτύπωση. Ἀπό τότε τό Μανιφέστο ἔκανε τό γύρο τοῦ κόσμου, μεταφράστηκε σ' ἕλες σκεδόν τίς γλώσσες καί σήμερ ἀκόμα γρησιμεύει στίς πύ ὀμορφαικές χώρες σάν ὀδηγός τοῦ προλεταριακοῦ κινήματος. Στή θέση τοῦ παλαιῦ συνήματος τῆς Ἐνωσης: «(1)οι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀδέρφια», μπῆγε τό καινούργιο μαχητικό προσηλητήριο: «Προϊεταριοὶ ὄλων τῶν χωρῶν ἐνώθητε», πού διακήρυξε ἀνοχτά τὰ

διεθνιστικό χαρακτήρα του αγώνα. Δεκαεφτά χρόνια αργότερα αυτό το μαχητικό σύνθημα άντηγυόσε σ' έλο τόν κοσμο σάν προσκλητήριο μάχης της Διεθνούς Ένωσης των Έργατών, και σήμερα τό αγωνιστικό προλεταριάτο όλων των χωρών τό έχει γραμμένο στή σημαία του.

Ξέσπασε ή επανάσταση του Φλεβάρη. Τό κεντρικό όργανο του Λονδίνου μεταβίβασε άμέσως τίς δικαιοδοσίες του στην καθοδηγητική περιφέρεια των Βρυξελλών. Όμως ή άπόφαση αυτή έφτασε σέ μιά στιγμή που στίς Βρυξέλλες επικρατούσε κιόλας πραγματική κατάσταση πολιορκίας και ειδικά οι γερμανοί έέ μπροδσαν νά κάνουν συγκέντρωση πουθενά. Έτοιμαζέμασταν άκριβώς τότε νά πάμε ύλοσ στό Παρίσι και έτσι άπέφασισε τό καινούργιο κεντρικό όργανο νά διαλυθεί κι αυτό, νά μεταβιβάσει όλες τίς πληρεξουσιότητες του στόν Μάρξ και νά τέν εξουσιοδοτήσουν νά συγκροτήσσει άμέσως στόν Παρίσι ένα καινούργιο κεντρικό όργανο. Μέλις ειχαν άποχωριστει οι πάντε άνθρωποι που πήραν αυτή τήν άπόφαση (3 του Μάρτη 1848), μπήκε ή άστυνομία στην κατοικία του Μάρξ τέν συνέλαβε και τήν επόμενη μέρα τέν ύποχρέωσε νά φύγει στην Γαλλία, άκριβώς εκεί δηλ. που ήθελε νά πάει.

Σέ λίγο ξανασυνανηθήκαμε έλοι στό Παρίσι. Έχει συντάχθει τό παρακάτω ντοκουμέντο, που τό ύπόγραψαν τά μέλη του ναινούργιου κεντρικού όργάνου, που κυκλοφόρησε σ' όλη τή Γερμανία και από τό όπιο και σήμερα πολλοί μπροδν νά μάθουν άκείμα κάτι:

ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ¹

1. Όλη ή Γερμανία άνακηρύχεται έναία, άξιαίρετη δημοκρατία.
3. Οι αντιπρόσωποι του λαού θα είναι έμισοι για νά μπορεί και ό έργάτης νά πρρακάθεται στό κοινοβούλιο του γερμανικού λαού.

¹ Ό Ένγκελς άναφέρει άδω τά σπουδαιότερα σηματα των «Διεκδικήσεων». Τό πλήρες κείμενο ύπαρχει στα "Άπαντα του Μαρξ-Ένγκελς, πρώτο μέρος, τόμ. 7ος, σελ. 3-4. (Σημ. Σύντ.)

4. Γενικός εξοπλισμός του λαού.
7. Όλα τὰ ηγεμονικά και τὰ ἄλλα φεουδαρχικά ἀγροτικά χτήματα, ὄλα τὰ μεταλλεία, τὰ ὄρυχεία, κτλ., μεταβάλλονται σέ κρατική ἰδιοκτησία. Σ' αὐτά τὰ ἀγροκτήματα ἢ γεωργία θά γίνεται σέ μεγάλη κλίμακα και μέ τὰ πιό σύγχρονα βοθητικά μέσα τῆς ἐπιστήμης, πρὸς ὄφελος τοῦ συνόλου.
8. Οἱ ὀποθῆκες πάνω σέ χτήματα χωρικών χαρακτηρίζονται ὄλες κρατική ἰδιοκτησία. Οἱ τόκοι αὐτῶν τῶν ὑποθηκῶν θά πληρώνονται ἀπό τούς χωρικούς στό κράτος.
9. Στις περιοχές ὅπου εἶναι ἀναπτυγμένο τό σύστημα τῆς μίσθωσης τῆς γῆς, ἢ γαιοπρόσοδος ἢ τό ἀντίτιμο τῆς μίσθωσης θά πληρώνεται σάν φόρος στό κράτος.
11. Όλα τὰ μεταφορικά μέσα: σιδηρόδρομοι, διώρυγες, ἀτμόπλοια, ὁδοί, ταχυδρομεία, κτλ., τὰ παίρνει σά χέρια του τό κράτος. Μετατρέπονται σέ κρατική ἰδιοκτησία και μπαίνουν στή διάθεση τῶν ἀπέρων τάξεων.
14. Περιορισμός τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος.
15. Καθιέρωση μεγάλων προοδευτικῶν φόρων και κατάργηση τῶν φόρων πάνω στήν κατανάλωση.
16. Ἰδρυση ἐθνικῶν ἐργαστηρίων. Τό κράτος ἐγγυᾶται σ' ὄλους τούς ἐργάτες τή συντήρησή τους και φροντίζει γιά τούς ἀνίκανους γιά ἐργασία.
17. Γενική δωρεάν λαϊκή ἐκπαίδευση.

Συμφέρον τοῦ γερμανικοῦ προλεταριάτου, τῆς τάξης τῶν μικροαστῶν και μικροχωρικῶν εἶναι νά ἐργαστοῦμε μέ ὄλη τήν ἐνεργητικότητα γιά νά ἐφαρμοστοῦν τὰ παραπάνω μέτρα. Γιατί μονάχα μέ τήν πραγματοποίησή τους τὰ ἑκατομμύρια τῶν ἐργαζομένων, πού στή Γερμανία τούς ἐκμεταλλεύονται ὡς τώρα μιά χούφτα ἀνθρώποι και πού θά προσπαθήσουν νά τούς κρατήσουν και σό μέλλον στήν καταπίεση, θά μπορέσουν ν' ἀποχτήσουν τὰ δικαίωμά τους και τήν ἐξουσία πού τούς ἀνήκει, σάν δημιουργοί ὄλου τοῦ πλούτου.

Ἡ Ἐπιτροπή

Κάρλ Μάρξ, Κάρλ Σάππερ, Χ. Μπίουερ,
Φ. Ἐγγελς, Γ. Μόλ, Β. Βόλφ.

Στό Παρίσι επικρατούσε τότε η μανία των επαναστατικών λεγεώνων. Ίσπανοί, Ιταλοί, βέλγοι, όλλανδοί, πολωνοί, γερμανοί, σχημάτιζαν ομάδες για να λευτερώσουν τις πατρίδες τους. Άρχηγοί της γερμανικής λεγεώνας ήταν οι Χέρμπεργκ, Μπέρνστατ και Μποερνστάιν. Έπειδή άμέσως ύστερα από την επανάσταση όλοι οι ξένοι εργάτες δέν έμεναν μονάχα χωρίς δουλιά, μά και όποβάλλονταν σέ περιορισμούς από τόν πληθυσμό, ήταν μεγάλη ή συρροή σ' αυτές τις λεγεώνες. Η καινούργια κυβέρνηση βρήκε στις λεγεώνες αυτές ένα μέσο να άπαλλαγει από τούς ξένους εργάτες και τούς χορηγούς *l'έταpe du soldat*, δηλ. καταλύματα και ένα έπιδωμα από 50 λεπτά την ήμέρα για την πορεία Ισμε τά σύνορα. Έκει, ό όπουργός τών έξωτερικών ό ρήτορας Λαμαρτίνος, πού τά μάτια του έτρεχαν πάντα δάκρυα από τή συγκίνηση, έβρισκε στό μεταξύ την εσκαίρια να τούς προδίνει στις κυβερνήσεις τους.

Άντιδράσαμε μέ τόν πιό άποφασιστικό τρόπο ένάντια σ' αυτό τό επαναστατικό παιχνίδι. Μιά εισβολή στή Γερμανία πού βρισκόταν τότε σέ ζύμωση και πού θά έμπαζε την επανάσταση αναγκαστικά άπ' έξω, θά Ισχυραμοόσε μέ τρικλοποδιά στην επανάσταση μέσα στην ίδια τή Γερμανία, μέ τό δυνάμωμα τών κυβερνήσεων και μέ την παράδοση άνωπεράσπιστων τών ίδιων τών λεγεωνάριων—γι' αυτό έγγυόταν ό Λαμαρτίνος—στά γερμανικά στρατεύματα. Και όταν άργότερα νίκησε ή επανάσταση στή Βιέννη και στό Βερολίνο, ή λεγεώνα έν είχε πιά κανένα νόημα. Είχαν όμως άρχισει και έτσι συνεχιζόταν τό παιχνίδι.

Έδρύσαμε μία γερμανική Κομμουνιστική Λέσχη, όπου συνιστεύσαμε στούς εργάτες να μή πηγαίνουν στην λεγεώνα, αλλά αντίθετα, να γυρίσει ό καθένας χωριστά στην πατρίδα του και να δουλέψει εκεί για τό κίνημα. Ό παλιός μας φίλος Φλοκόν, πού ήταν μέλος της Προσωρινής κυβέρνησης, φρόντιζε να έχουν οι εργάτες πού στέλναμε έμεις τις ίδιες εύκολιες στό ταξίδι, πού είχαν και οι λεγεωνάριοι. Έτσι στείλαμε πίσω στην Γερμανία τριακόσιους μέ τετρακόσιους εργάτες και ανάμεσα σ' αυτούς τή μεγάλη πλειοψηφία τών μελών της Ένωσης.

Όπως ήταν εύκολο να προβλέψουμε, άποδείχτηκε ότι, μπρός στό κίνημα τών λαϊκών μαζών πού ξεέπασε τώρα, ή Ένωση ήταν ένας πολύ αδύνατος μοχλός. Τά τρία τέταρτα τών μελών της Ένωσης, πού κατοικούσαν πριν στό έξωτερικό, επιστρέφοντας στην πατρίδα άλλαζαν τόπο διαμονής. Έτσι στέ

μεγαλύτερό τους μέρος διαλύονταν οι κοινότητες, και γι' αυτό τά μέλη έχαναν κιθις έπαρή μέ τήν Ένωση. Μερικοί απ' αυτούς, οι πιο φιλόδοξοι, ούτε καν προσπάησαν ν' αποκαταστήσουν αυτή τήν έπαφή, αλλά άρχιζε ό καθένας στίιν περιοχή του και από ένα μικρό ξεχωριστό κίνημα για δικό του λογαριασμό. Τέλος, ήταν τόσο διαφορετικές οι συνήθειες σέ κάθε κρατίδιο, σέ κάθε έπαρχία, σέ κάθε πόλη, πού ή Ένωση δέν ήταν σέ θέση νά κάνει τίποτα άλλο από τό νά δίνει μονάχα όλότελα γενικές οδηγίες, πού όμως μπορούσαν νά δοθούν πολύ καλύτερα μέ τόν τυπο. Μέ λίγα λόγια, από τή στιγμή πού έλειψαν οι αίτιες πού έκαναν αναγκαία τή μυστική Ένωση, έπαυσε και ή μυστική Ένωση νά έχει σάν τέτια κάπσια σημασία. Αυτό όμως μπορούσε νά ξαφνιάσει λιγότερο απ' όλα εκείνους πού μόλις είχαν αφαιρέσει από αυτή τή μυστική Ένωση και τό τελευταίο ίχνος συνωμοτικού χαρακτήρα.

Όι όμως ή Ένωση ήταν ένα θαυμάσιο σχολείο επαναστατικής δράσης, αποδείχτηκε τώρα. Στο Ρήνο, όπου ή «Νέα Έφημερίδα του Ρήνου» πρόσφερε ένα σταθερό κέντρο, στο Νασσάου, στο Ράινεσεν, κτλ, βρίσκονταν παντού μέλη τής Ένωσης επικεφαλής του άκρου-δημοκρατικού κινήματος. Τό ίδιο και στο Άμβουργο. Στη Νότια Γερμανία αποτελούσε εμπόδιο ή επικράτηση τής μικροαστικής δημοκρατίας. Στο Μπρεσλάου δρούσε μέ μεγάλη επιτυχία, ίσαμε τό καλοκαίρι του 1848, ό Βίλχελμ Βόλφ, πού βγήκε στή Σιλεσία αναπληρωματικό μέλος του Κοινοβούλιου τής Φρανκφούρτης. Τέλος, στο Βερολίνο, ό στοιχειοθέτης Στέφαν Μπόρν, πρώην ενεργό μέλος τής Ένωσης στίς Βρυξέλλες και στο Παρίσι, ίδρυσε τήν «Έργατική Συνάδελφωση», πού διαδέχτηκε άρκετά και διατηρήθηκε ως τό 1850. Ό Μπόρν ήταν ένας νεαρός μέ πολύ ταλέντο, πού βιάστηκε ώστόσο νάπως πολύ νά αναδειχτεί πολιτική προσωπικότητα και «συναδελφώθηκε» μέ κάθε καρδιάς καρδίι μόνο και μόνο για νά μαζέψει γύρω του κόσμο, και δέν ήταν καθόλου ό άνθρωπος πού θά μπορούσε νά φέρει τήν ένότητα μέσα στίς συγχρουόμενες τάσεις και νά φωτίσει τό χάος. Γι' αυτό, στίς έπίσημες ανακοινώσεις του Συλλόγου του, οι απόψεις μεπερδεύονταν σέ ένα ανάκατεμα του «Κομμουνιστικού Μανιφέστου» μαζί μέ συντεχνιακές αναμνήσεις και συντεχνιακές επιθυμίες, μέ κομάρια από τίς απόψεις του Λουί Μπλάν και του Πρευντόν, μέ τήν υπεράσπιση των προστατευτικών δασμών, κτλ. Κοντολογής, οι άνθρωποι

αυτοί θέλανε νά εύχαριστήσουν όλους (Allen alles sein). Όργανώνανε ειδικά άπεργίες, συνδικαλιστικές ενώσεις, παραγωγικούς συνεταιρισμούς και ξεχνούσαν ότι τό ζήτημα ήταν πριν άπ' όλα νά καταχτήσουν πρώτα μέ πολιτικές νίκες τό πεδίο πού πάνω σ' αυτό μονάχα θά μπορούσαν νά πραγματοποιηθούν μόνιμα τέτια πράγματα. Και όταν οι νίκες τής αντίδρασης άνάγκασαν τούς άρχηγούς τής Συναδέλφωσης νά νιώσουν τήν άνάγκη νά ουμμετάσχουν άμεσα στόν επαναστατικό άγώνα, τότε φυσικά τούς έγκατάλειψε ή καθυστερημένη μάζα πού είχαν συγκεντρώσει γύρω τους. Ο Μπέρν πηρε μέρος στην εξέγερση τής Δρέσδης τό Μάη τοῦ 1849 και ξ'φυγε χωρίς νά πάθει τίποτα. Η Έργατική Συναδέλφωση όμως έμεινε έξω από τό μεγάλο πολιτικό κίνημα τοῦ προλεταριάτου, σάν καθαρή ξεχωριστή Ένωση πού υπήρχε κυρίως μόνο στό χαρτί και έπαιξε τόσο δευτερεύοντα ρόλο, πού ή αντίδραση μόλις τό 1850 θεώρησε άναγκαίο νά τή διαλύσει, ενώ τά παρακλάδια τής τά διάλυσε μόνον ύστερα άπο πολλά γρόνια. Ο Μπέρν, πού πραγματικά ονομάζεται Μπούτερμιλχ—δεν κατέρησε νά γίνει πολιτική προσωπικότητα. Έγινε ένας άσήμαντος έλβετός καθηγητής, πού τώρα δε μεταφράζει τόν Μάρξ στη συντεχνιακή διάλεκτο, μά τόν καλοκάγαθο Ρενάν στη δική του γλυκανάλατη γερμανική γλώσσα.

Μέ τά γεγονότα τής 13ης τοῦ Ίούνη 1849 στό Παρίσι, μέ τήν ήττα τών γερμανικών εξεγέρσεων τοῦ Μάη και μέ τήν καταστολή τής κύργρικis επανάστασης από τούς ρώσους, εκλείπει μιá μεγάλη περίοδος τής επανάστασης τοῦ 1848. Άλλά ή νίκη τής αντίδρασης για τήν ώρα δέν ήταν καθόλου όριστική. Έπιβαλλόταν ή αναδιοργάνωση τών σκορπισμένων επαναστατικών δυνάμεων και μαζί μ' αυτές και τής Ένωσης. Οι περιστάσεις άπαγέρευαν πάλι όπως πριν από τό 1848 κάθε φανερή όργάνωση τοῦ προλεταριάτου. Έπρεπε λοιπόν ξανά νά οργανωθούμε μυστικά.

Τό φθινόπωρο τοῦ 1849 συγκεντρώθηκαν πάλι στό Λονδίνο τά περισσότερα μέλη τών προηγούμενων κεντρικών όργάνων και συνέδριων. Έλειπαν μονάχα ο Σάππερ και ο Μέλ. Ο Σάππερ ήταν φυλακή στό Β:σμπάντεν και ήρθε μετά τήν άθώωσή του, τήν άνοιξη τοῦ 1850. Ο Μόλ, ύστερα από μιá σειρά πολύ επικίνδυνες κομματικές άποστολές και περιοδείες ζύμωσης—τόν τελευταίο καιρό στην έπαρχία τοῦ Ρήνου στρατολογοῦσε

μέσα από τόν ίδιο τόν πρωσικό στρατό, πυροβολητές για τό πυροβολικό του Παλατινάτου¹—κατατάχθηκε στον έργατικό λόχο της Μπεζανσόν του Σώματος του Βίλλιχ και σκοτώθηκε από μία σφαίρα στο κεφάλι στη μάχη του Μούργκ, μπροστά στη γέφυρα του Ρότενφελς. Στη θέση του παρουσιάστηκε ο Βίλλιχ. Ο Βίλλιχ ήταν ένας από τους συναισθηματικούς κομμουνιστές, που από τό 1845 παρουσιάζονταν τόσο συχνά στη Δυτική Γερμανία, βρισκόταν έπομένως γι' αυτό τό λόγο σέ ένστιχτώδικη, κρυφή αντίθεση μέ τή δική μας κριτική κατεύθυνση. Ήταν όμως και κάτι παραπάνω, ήταν τέλειος προφήτης. Είχε πεισθεί ότι ήταν προσωπικά προορισμένος νά λευτερώσει τό γερμανικό προλεταριάτο και σάν τέτιος πρόβαλε άμεσες αξιώσεις τόσο για πολιτική, όσο και για στρατιωτική διχτατορία. Έτσι δίπλα στον παλιό πρωτόγονο χριστιανικό κομμουνισμό που κήρυγε ο Βάττλινγκ προστέθηκε τώρα ένα είδος κομμουνιστικού ισλαμ. Όμως ή προπαγάνδα αυτής της νέας θρησκείας έμνε προς τό παρόν περιορισμένη στο στρατώνα των φυγάδων, όπου κυβερνούσε ο Βίλλιχ.

Αναδιοργανώθηκε λοιπόν ή Ένωση, βγήκε ή «Προσώνηση» του Μάρτη του 1850, που δημοσιεύεται στο παράρτημα² (ΙΧ, άρ. 1) και στάληκε ο Χάινριχ Μπάουερ σάν άπεσταλμένος στη Γερμανία. Η εκκλήση αυτή, που συντάχθηκε από τόν Μάρξ και μένα, έχει και σήμερα ενδιαφέρον, γιατί και τώρα ή μικροστυκή δημοκρατία εξακολουθει νά είναι τό κόμμα, που στην επέμενη εύρωπαϊκή άναταραχή, που πλησιάζει τώρα ξανά, (τά μεσοδιαστήματα στις εύρωπαϊκές επαναστάσεις 1815, 1830, 1848-1852, 1870, διαρκούν στον αιώνα μας 15 ως 18 γρόνια), θά πάρει στη Γερμανία όπωσδήποτε πρώτα αυτή τήν έξουσία, σάν σωτήρας της κοινωνίας από τους κομμουνιστές εργάτες. Πολλά που είπώθηκαν σ' αυτή τήν εκκλήση ταιριάζουν έπομένως και σήμερα. Τό ταξίδι μέ ειδική άποστολή του Χάινριχ Μπάουερ έληξε μέ πλήρη έπιτυχία. Ο μικρός εδθυμος τσαγκάρης ήταν γεννημένος διπλωμάτης. Συμμάζεψε πόλι τά πρώην μέλη της Ένωσης, που έν μέρει είχαν άποτραβηχθεί στην ενεργό όργάνωση και έν μέρει δουλεύαν για δικό τους λογαριασμό. Ίδιαίτερα φρόντι-

¹ Αυτό τό πυροβολικό πολέμησε στην έξάγερση της Βαθης και του Παλατινάτου ενάντια στα πρωσικά κυβερνητικά στρατεύματα από τό Μάη Ισάμε τόν Ιούνη του 1849. (Σημ. Σύντ.)

² Βλ. τόμο Ι της έκδοσης μας, σελ. 109-122. (Σημ. Σύντ.)

σε νά μαζέψει τούς τωρινούς αρχηγούς τῆς Ἐργατικῆς Συναδέλφωσης. Ἡ Ἐνωσὴ ἀρχισε νά παίξει καθοδηγητικὸ ρόλο στοὺς ἐργατικούς, ἀγροτικούς καὶ γυμναστικούς συλλογούς σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπ' ὅ, τι ἔπαιξε πρὶν ἀπὸ τὸ 1848. Ἔτσι πού ἦταν ἔγινε ἡ ἐπέμενη τρίμηνη προσφώνηση στὶς κοινότητες, πού δημοσιεύτηκε τὸν Ἰούνη 1850, μπόρσο νά διαπιστωθεῖ ὅτι ὁ σπουδαστὴς Σούρτζ, ἀπὸ τῆ Βέννη, πού περιόδευε στὴ Γερμανία γιὰ λογαριασμὸ τῆς μικρασιατικῆς δημοκρατίας (καὶ πού ἀργότερα ἔγινε ἀμερικάνος πρῶτην ὑπουργός) «βρισκε κίελας ὅλα τὰ ἱκανά στελέχη στὰ χέρια τῆς Ἐνωσῆς» (βλ. παράρτημα ΙΧ, ἀρ. 2). Ἡ Ἐνωσὴ ἦταν ἀναμφισβήτητα ἡ μόνη ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση, πού εἶχε σημασία στὴ Γερμανία.

Σέ τί ὅμως θά γρησίμυσε αὐτὴ ἡ ὀργάνωση, αὐτὸ ἐξαρτιόταν κυρίως ἀπὸ τὸ ἂν θά πραγματοποιιοῦνταν οἱ προσδοκίες γιὰ μιὰ νέα ἀνοδο τῆς ἐπανάστασης. Καὶ ἡ ἀνοδος αὐτὴ γινόταν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1850 ὅλο καὶ πιὸ ἀπίθανη καὶ μάλιστα ἀδύνατη. Ἡ βιομηχανικὴ κρίση τοῦ 1847, πού εἶχε προετοιμάσει τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848, εἶχε ξεπραστει. Ἀρχισε μιὰ νέα πρωτόφαντη ὡς τότε περίοδος βιομηχανικῆς ἀνθισῆς. Γιὰ ὅποιον εἶχε μάτια καὶ μποροῦσε νά τὰ μεταχειριστεῖ ἔπρεπε νὰταν ξεκάθαρο, ὅτι ἡ ἐπαναστατικὴ θύελλα τοῦ 1848 βαθμιαία ξεθύμαινε.

«Μέ τῆ γενικὴ αὐτὴ ἀνθισὴ, μέσα στὴν ὁποία οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἀναπτύσσονται: τόσο πλουσιοπάροχα, ὅσο αὐτὸ εἶναι γενικά δυνατὸ μέσα στὶς ἀστικὲς σχέσεις δὲ μπορεῖ νά γίνεῖ λόγος γιὰ πραγματικὴ ἐπανάσταση. Μιὰ τέτια ἐπανάσταση εἶναι δυνατὴ μόνο σὲ περιόδους, ὅπου οἱ δυὸ αὐτοὶ παράγοντες, οἱ σύγγρονες παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ οἱ ἀστικὲς παραγωγικὲς μορφές ἔρχονται σὲ ἀντίφαση μεταξύ τους. (Οἱ διάφοροι καυγάδες στοὺς ὁποίους ἐπιδίδονται τώρα οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ξεχωριστῶν ἰμάδων τοῦ ἡπειρωτικοῦ κόμματος τῆς τάξεως καὶ πού ἐκθέτουν ἡ μιὰ ὁμάδα τὴν ἄλλη, ὄχι μονάχα δὲ δίνουν καθέλου ἀφορμὴ γιὰ νέες ἐπαναστάσεις, μὰ, ἀντίθετα, μποροῦν καὶ γίνονται γιὰτὴ ἡ βάση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων εἶναι προσωρινά τόσο ἀσφαλῆς καὶ, κατὰ πού δὲν ξέρει ἡ ἀντίδραση, τόσο ἀστικῆ. Πάνω σ' αὐτὴ τὴ βάση θά τσακιστοῦν τόσο σίγουρα ὅλες οἱ προσπάθειες τῆς ἀντίδρασης νά σταματήσῃ τὴν ἀστικὴ ἀνάπτυξη, ὅσο καὶ ὅλη ἡ ἠθικὴ ἀγανάχτηση καὶ ὅλες οἱ ἐνθουσιώδικες

διακηρύξεις τῶν δημοκρατῶν». Αὐτὰ γράψαμε ὁ Μάρξ καὶ ἐγὼ στὴν «Ἀνασκόπηση ἀπ' τὸ Μάη Ἰσαμε τὴν Ὀχτώβρη 1850» στὴ «Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου, Πολιτικο-οικονομικὴ Ἐπιθεώρηση», V καὶ VI τεύχος, Ἀμβούργο, 1850, σελ.153¹.

Αὐτὴ ὅμως ἡ ψυχραίμη ἀντίληψη τῆς κατάστασης ἀποτελοῦσε αἵρεση γιὰ πολλοὺς ἀνθρώπους, σὲ μιὰ ἐποχὴ πού ὁ Λεντρώ-Ρολλέν, ὁ Λουί Μπλάν, ὁ Ματζίνι, ὁ Κέσσουτ, καὶ ἀπὸ τοὺς μικρότερου γερμανοὺς φωστῆρες ὁ Ρούγκε, ὁ Κίνκελ, ὁ Γκέγκ καὶ οἱ ὅμοιοι τους, σχιμάτιζαν στὸ Λονδίνο σωρηδὸν προσωρινές μελλοντικὲς κυβερνήσεις, ὄχι μονάχα γιὰ τίς δικές τους πατρίδες, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλη τὴν Εὐρώπη, καὶ τὴν ἐποχὴ πού δὲν ἔμενε πιά τίποτε ἄλλο παρά νά βροῦν στὴν Ἀμερικὴ τὰ ἀναγκαῖα χρήματα μὲ τὴ μορφή ἐπαναστατικοῦ δανείου γιὰ νά πραγματοποιήσουν τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπανάσταση καὶ φυσικὰ γιὰ νά δημιουργήσουν στέ ἄψε σβῆσε μαζί καὶ τίς διάφορες δημοκρατίες. Ποίος μπορεῖ νά παραξενεῦεται λοιπὸν γιὰ τὸ γεγονός ὅτι ἐδῶ ἔπεσε στὴν παγίδα ἑναὶ ἀνθρώπος σάν τὸ Βίλλιχ, καὶ ὅτι ἀπὸ παλιά ἐπαναστατικὴ ὁρμὴ δελεάστηκε καὶ ὁ Σάππερ, ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν ἐργατῶν τοῦ Λονδίνου, πού οἱ περισσότεροὶ τοὺς ἦταν πρόσφυγες, τοὺς ἀκολούθησε στὸ στρατόπεδο τῶν ἀστοδημοκρατῶν πού κατασκευάζαν ἐπαναστάσεις; Μὲ λίγα λόγια, ἡ ἐπιφυλαχτικότητα πού ὑποστηρίξαμε δὲν συμφωνοῦσε μὲ τίς ἰδέες αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Ἔπρεπε νά προσχωρήσουμε στὴν κατασκευὴ ἐπαναστάσεων. Ἐμεῖς ἀρνυθίκαμε μὲ τὸν πιὸ κατηγορηματικὸ τρόπο. Ἐπακολούθησε ἡ εἰσπνοση. Τὴ συνέχεια μπορεῖ νά τὴ διαβάσει κανένας στὶς «Ἀποκαλύψεις». Ὑστερα ἀκολούθησε ἡ σύλληψη πρῶτα τοῦ Νέτγιουνγκ, ὕστερα τοῦ Χάουπτε στὸ Ἀμβούργο πού ἐξελιγθῆκε σὲ προδότη γιὰτὶ πρόδωσε τὰ ὀνόματα τῶν κεντρικῶν ὀργάνων τῆς Κολωνίας καὶ πού τὸν προετοιμαζαν μάλιστα γιὰ κύριο μάρτυρα στὴ δίκη. Ὅμως οἱ συγγενεῖς του γιὰ νά ἀποφύγουν αὐτὴ τὴν ἀτίμωση τὸν ξαπέστειλαν στὸ Ρίο Ἰανέριο, ὅπου ἐγκαταστάθηκε ἀργότερα σάν ἐμπρος, καὶ ὅπου, σάν ἀναγνώριση τῶν ὑπηρεσιῶν του, τὸν ὀνόμασαν πρῶτα γενικὸ πρέξνο τῆς Πρωσίας καὶ κατέπιν τῆς Γερμανίας. Τώρα εἶναι πάλι στὴν Εὐρώπη².

¹ Βλ. τόμ I τῆς ἐκδόσεως μας, σελ. 262-263. (Σημ. Σύντ.)

² Ὁ Σάππερ πέθανε στα τέλη τῆς δεκαετίας 1860-1870 στὸ Λονδίνο. Ὁ Βίλλιχ πῆρε μέρος καὶ διακρίθηκε στὸν ἐμφύλιο πόλεμο τῆς Ἀμερικῆς. Στὴ μαχη τοῦ Μούρφροισμπορο (Τέννισσ), ὅπου ἦταν ταξίαρχος

Γιά τήν καλύτερη κατανόηση τῶν «Ἀποκαλύψεων» δίνω τόν κατάλογο τῶν κατηγορουμένων τῆς Κολωνίας: 1) Π. Γκ. Ρέξερ, καπνεργάτης 2) Χάϊνριχ Μπύργκερ, προοδευτικός βουλευτής τοῦ Λάντταγκ, πού πέθανε ἀργότερα. 3) Πέτερ Νέτγιουγκ, ράφτης, πέθανε πρὶν ἀπό λίγα χρόνια σάν φωτογράφος στό Μπρεολάου. 4) Β. Γ. Ράιτ. 5) Δρ. Χέρμαν Μπέκερ, τώρα εἶναι δῆμρχος τῆς Κολωνίας καί μέλος τῆς Ἄνω βουλῆς. 6) Δρ. Ρόλαντ Ντάνιελς, γιατρός, πέθανε λίγα χρόνια μετὰ τῆ δίκη ἀπό φυματίωση, πού τήν ἄρπαξε στή φυλακή. 7) Κάρλ Ὀττο, χημικός 8) Ἀβραάμ Γιόκομπ, τώρα εἶναι γιατρός στή Νέα Ἰέρκη. 9) Δρ. Γ. Γ. Κλάιν, τώρα εἶναι γιατρός καί δημοτικός σύμβουλος στήν Κολωνία. 10) Φερδινάνδος Φράιλιγκρατ, πού ἦταν ἀπό τότε στό Λονδίνο. 11) Γ. Α. Ἐρχαρντ, παραγγελιοδόχος. 12) Φρίντριχ Λέσσνερ, ράφτης, τώρα βρίσκεται στό Λονδίνο. Ἀπ' αὐτούς, ὕστερα ἀπό δημόσια δίκη σέ ὀρθωτό δικαστήριο, πού βίσταξε ἀπό τίς 4 τοῦ Ὀχτώβρη Ἰοαμέ τίς 12 τοῦ Νοέμβρη 1852, καταδικάστηκαν γιά ἀπόπειρα ἐσχάτης προδοσίας οἱ Ρέξερ, Μπύργκερ καί Νότγιουγκ σέ ἕξι χρόνια, οἱ Ράιτ, Ὀττο καί Μπέκερ σέ πέντε χρόνια, ὁ Λέσσνερ σέ τρία χρόνια φυλακή, ἐνῶ ὁ Ντάνιελς, ὁ Γιόκομπ καί ὁ Ἐρχαρντ ἀθωώθηκαν.

Μέ τῆ δίκη τῆς Κολωνίας κλείνει αὐτή ἡ πρώτη περίοδος τοῦ γερμανικοῦ κομμουνιστικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἀμέσως μετὰ τήν καταδίκη διαλύσαμε τήν Ἐνωσή μας. Ὑστερα ἀπό λίγους μῆνες ἀπεβίωσ καί ἡ ἰδιαίτερη Ἐνωση τοῦ Βίλλιχ καί τοῦ Σάππερ.

Μιά γενεά μᾶς χωρίζει τώρα ἀπό κείνη τήν ἐποχή. Τότε ἡ Γερμανία ἦταν χώρα τῆς χειροτεχνίας καί τῆς οἰκιακῆς βιομηχανίας πού στηριζόταν στή χειρωναχτική ἐργασία. Τώρα εἶναι μιὰ μεγάλη βιομηχανική χώρα πού βρίσκεται ἀκόμα σέ διαρκῆ βιομηχανική ἐπανάσταση. Τότε ἔπρεπε νά φάξουμε νά βροῦμε ἕναν-ἕναν τούς ἐργάτες πού κατανοοῦσαν τῆ θέση τους σάν ἐργάτες καί τήν ἱστορικο-οικονομική ἀντίθεσή τους μέ τό κεφάλαιο, κι αὐτό γιατί ἡ ἀντίθεση δημιουργόταν τότε γιά πρώτη φορά.

τραυματίστηκε στό θώρακα, ἔγινε ἔμως καλά καί πέθανε περίπου πρὶν ἀπό ἕνα χρόνο στήν Ἀμερική.— Ἀπό τα ἄλλα πρόσωπα πού ἀνασφαρα παραπανώ θέλω νά σημειώσω ἀκόμα δετ ὁ Χάϊνριχ Μπασουερ ἐξαφανίστηκε στήν Αὐστραλία. Ὁ Βα.τλίνγκ καί ὁ Ἐβερμπεκ πέθαναν στήν Ἀμερική. (Σημείωση τοῦ Ἐντκελς).

Σήμερα είναι υποχρεωμένοι να κρατούν ολόκληρο το γερμανικό προλεταριάτο με ξυτακτους νόμους μόνο και μόνο για να επιβραδύνουν λιγάκι το προτούς της ανάπτυξης του προς την απόχτηση πλήρους συνείδησης της θέσης του σαν καταπιεζόμενης τάξης. Τότε ήταν υποχρεωμένοι να δουλεύουν παράνομα οι λίγοι άνθρωποι που είχαν φτάσει ως την κατανόηση του ιστορικού ρόλου του προλεταριάτου, και να συγκεντρώνονται κρυφά κατά μικρές ομάδες από τρεις ως είκοσι άνθρωποι. Σήμερα το γερμανικό προλεταριάτο δεν έχει πιά ανάγκη από επίσημη οργάνωση ούτε νόμιμη ούτε μυστική¹. 'Η άπλη αυτόνομη συνοχή ομοίθεατων συντρέφων που ανήκουν στην ίδια τάξη είναι αρκετή για να συγκλονίσει ολόκληρο το γερμανικό ράιχ, χωρίς καταστατικές, χωρίς διοικήσεις, χωρίς αποφάσεις και άλλους χειροπιαστούς τύπους. 'Ο Βίσμαρκ είναι διαιτητής στην Εύρώπη, έξω από τα γερμανικά σύνορα. 'Ομως μέσα στη χώρα μεγαλώνει, κάθε μέρα και πιά απειλητικό, τό άθλητικό παράστημα του γερμανικού προλεταριάτου, που πρόβλεψε ο Μάρξ από τό 1844, ο γίγας για τέν όποιο είναι κιέλας πολύ στενάχωρο τό οικοδέμημα του Ράιχ που ήταν υπολογισμένο στά μέτρα του φιλισταίου. Μεγαλώνει ή ρωμαλέα κορμωσασιά μέ τούς φαρβεις ώμους και πλησιάζει ή στιγμή, που μονάχα αν σικωθεί από τή θέση του θά τινάξει στέν άέρα δλο τό οικοδέμημα του αυτοκρατορικού συντάγματος. Κι άκέμα περισσότερο. 'Έχει τέσο δυναμώος τώρα τό διεθνές κίνημα του εύρωπαϊκού και άμερικάνικου προλεταριάτου, που όχι μονάχα ή πρώτη στενή του μορφή—ή μυστική 'Ένωση—μά και ή δεύτερη άπειρα πιά πλατιά μορφή μετατράπηκε σέ δεσμά γι' αυτό, και που τό άπλό αίσθημα της άλληλεγγύης που στηρίζεται στην κατανόηση της ταυτότητας της ταξικής θέσης, φτάνει για να δημιουργήσει και να διατηρήσει ανάμεσα στους εργάτες όλων των χωρών και κάθε γλώσσας ένα και μένο μεγάλο προλεταριακό κόμμα. 'Η διδασκαλία που όποστήριξε ή 'Ένωση από τό 1847 ίσαμε τό 1852 και που τήν όποδέχτηκαν τότε οι σοφί φιλισταίσι σηκώνοντας τούς ώμους σαν δημιουργήματα της φαντασίας ανισόρπων έξτρεμιστών, σαν μυστική διδασκαλία μερικων σκέρπιων αίρετικων, αυτή ή διδασκαλία έχει τώρα αναριθμητους όπαδούς σ' όλες τις πολιτισμένες χώ-

¹ Μ' αυτά τά λόγια ειρωνεύεται ο 'Ενγκελς άπλως τήν πολιτική του Βίσμαρκ, που ήθελε να άπαγορέψει τό προλεταριακό κόμμα και να στραγγάλισι τό εργατικό κίνημα. (Σημ. Σύνε.)

ρες τοῦ κόσμου, τόσο ἀνάμεσα στούς κατάδικους τῶν ὀρυχείων τῆς Σιβηρίας, ὅσο καὶ ἀνάμεσα στούς χρυσορύχους τῆς Καλιφορνίας. Καὶ ὁ Ἰδρυτής αὐτῆς τῆς διδασκαλίας, ὁ ἄνθρωπος πού πιά πολύ μισήθηκε καὶ συκοφαντήθηκε στήν ἐποχή του, ὁ Κάρλ Μάρξ, ὅταν πέθανε, ἦταν ὁ πολυζήτητος καὶ πάντα πρέθυμος σύμβουλος τοῦ προλεταριάτου τοῦ Παλιοῦ καὶ τοῦ Νέου Κόσμου.

Λονδίνο, 8 τοῦ Ὀχτώβρη 1885.

Γράφτηκε ἀπό τόν Φρίντριχ Ἑνγκελς σάν εἰσαγωγή τῆς 3ης ἔκδοσης τοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ «Ἀποκαλύψεις γιά τή δίκη τῶν Κομμουνιστῶν στήν Κολωνία». Χότινγκεν-Ζυρίχη, 1885.

Δημοσιεύτηκε γιά πρώτη φορά τό 1885 στό «Σοσιαλδημοκράτη».

Σύμφωνα μέ τήν τρίτη ἔκδοση τῶν «Ἀποκαλύψεων γιά τή δίκη τῶν Κομμουνιστῶν στήν Κολωνία».

Φ Ρ Ι Ν Τ Ρ Ι Χ Ε Ν Γ Κ Ε Λ Σ

Ο ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΦΟΥ'ΕΡΜΠΑΧ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Στόν πρόλογο τῆς «Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», Βερολίνο, 1859, ὁ Κάρλ Μάρξ ἀφηγείται πῶς στά 1845, στίς Βρυξέλλες, καταπιαστήκαμε οἱ δύο μας νά ἐπεξεργαστοῦμε ἀπό κοινού «τὴν ἀντίθεση τῆς ἀποψῆς μας»—τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς Ἰστροίας, πού τὴν ἐπεξεργάστηκε κυρίως ὁ Μάρξ—«πρὸς τὴν ἰδεαλιστικὴ ἀποψη τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας, καὶ νά ξεκαθαρίσουμε πραγματικά τοὺς λογαριασμοὺς μας μέ τὴν προηγούμενη φιλοσοφικὴ μας συνελθση. Ἡ πρόθεση αὐτὴ πραγματοποιήθηκε μὲ τὴ μορφή μιᾶς κριτικῆς τῆς μεταγεγκελιανῆς φιλοσοφίας. Τὸ χειρόγραφο, εὐὸ χοντροὶ τόμοι σὲ ὄγδοο σῖγμα, εἶχε ἀπὸ καιρὸ φτάζει στόν τέπο τῆς ἐκδόσεώς του, στή Βεστφαλία, ὅταν μάς ἤρθε ἡ εἰδηση ὅτι οἱ συνθήκες πού ἀλλάξαν δέν ἐπιτρέπουν τὴν ἐκτύπωση. Ἐγκαταλείψαμε τὸ χειρόγραφο στήν τρωκτικὴ κριτικὴ τῶν ποντικῶν τόσο πῶς πρέθυμα, ὅσο εἶχαμε πετύχει τὸν κύριό μας σκοπὸ—νά ξεκαθαρίσουμε γιὰ μάς τοὺς ἴδιους τὰ ζητήματα».

Ἄπό τότες πέρασαν πάνω ἀπὸ σαράντα χρόνια, καὶ ὁ Μάρξ πέθανε, χωρὶς νά ἔχει δεθεῖ σὲ κανέαν ἀπὸ μάς ἡ εὐκαιρία νά ξαναγυρίσουμε στὸ θέμα. Γιὰ τὴ σγέση μας μέ τὸν Χέγκελ ἐκτραστήκαμε πού καὶ πού, ὅμως πύθενά ἐν ἔγινε αὐτὸ ὄλοκληρωμένα καὶ μέ συνοχή. Στόν Φιέδερμπαχ, πού ὡστόσο, ἀπὸ πολὺς ἀποψῆς ἀποτελεῖ ἕναν ἐδιάμεσο κρῖκο ἀνάμεσα στή γεγκελιανὴ φιλοσοφία καὶ στή δικιά μας ἀντίληψη, δέν ἔαντιρῶσαμε ποτέ.

Στὸ μεταξυ, ἡ κοσμοθεωρία τοῦ Μάρξ βρῆκε ἐμπροσώπους πολὺ πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Εὐρώπης καὶ σὲ ὄλες τίς καλλιεργημένες γλῶσσες τοῦ κόσμου. Ἄπο τὴν ἀλ-

λη μεριά, ή κλασική γερμανική φιλοσοφία περνά ένα είδος άναγέννησης στό έξωτερικό, ιδίως στήν Άγγλία και τις Σκανδιναβικές χώρες, κι άκόμα και στήν ίδια τή Γερμανία ό κόσμος φρίνεται ότι άρχισε νά βραϊέται τά έκλεχτικά νεοκρίσμία, πού σεββίρονται στό εκεί Πανεπιστήμια μέ τ' όνομα φιλοσοφία.

Μπρός σ' ατή τήν κατάσταση, μου φάνηκε ότι έπιβαλλόταν όλο και περισσότερο νά έκθεισω σύντομα και συνεχτικά τή σχέση μας μέ τή χεικελιανή φιλοσοφία, πώς ξεκινήσαμε και πώς χυρίσαμε άπ' ατήν. Έπισης μου φάνηκε σάν άνεμπλήρωτο χρέος τιμής ή πλήρεια άναγνωριση τής επίδρασης πού, περισσότερο άπό όλους τούς άλλους μεταχεικελιανούς φιλοσοφους, είχε άπάνω μας ό Φέβερμπαχ στήν περιοδο τής Ουελίας και τής όρμής μας. Πιάστηκε λοιπόν πρόθυμα άπό τήν ευκαιρία, όταν ή σύνταξη τής «Νεβς Τσάιτ» μεύ ζήτησε μία κριτική του βιβλίου του Στάρκε για τήν Φέβερμπαχ. Η έργασία μου δημοσιεύτηκε σό 4 και 5 τεύχος του 1886 αούτου του περιόδικου και βγαίνει τώρα σάν αναθεωρημένη χωριστή έκδοση.

Προτού στείλω τούτες τις γραμμες σό τυπογραφιο ξέθαψα άλλη μία φορά τό παλιό χειρόγραφο του 1845-46¹ και τό ξανακάλταξα. Το κεφάλαιο για τόν Φέβερμπαχ δεν είναι άποτελειωμένο. Το τελειωμένο μέρος άποτελείται άπό μιάν έκθεση τής ύλιστικής αντίληψης τής ιστορίας, πού άποδειχνει μονάχα πσο άτελείς ήταν άκεμα τότε οι γνώσεις μας τής οικονομικής ιστορίας. Λείπει άπό κει ή κριτική τής ίδιας τής διδασκαλίας του Φέβερμπαχ. Για τόν τωρινό λοιπόν σκοπό ήταν άχρηστο. Σάν άντιστάθμισμα όμως, βρήκα σ' ένα παλιό τετράδιο του Μάρξ τις έντεκα θέσεις για τόν Φέβερμπαχ πού δημοσιεύονται στό παράρτημα. Είναι σημειώσεις γραμμένες βιαστικά, για κατοπινή επεξεργασία, χωρίς νά προσρίζονται καθόλου για δημοσίευση, άνεχτίμητες όμως γιατί είναι τό πρώτο ντοκουμντο, όπου έχει ριχτεί ό μεγαλοφυής σπέρους τής νέας κοσμοθεωρίας.

Λονδίνο, 21 του Φλεβαρη 1888.

Φρίντριχ Έγγκελς

Γράφτηκε άπό τόν Φρίντριχ Έγγκελς
για τήν ξεχωριστή έκδοση
του έργου του «Ο Λουδοβίκος Φέβερμπαχ
και τό τέλος τής κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας».
Στουτγάρδη 1888.

Σύμφωνα μέ τήν
έκδοση του 1888.

¹ Έννοει έκώ τή «Γερμανική Ίστολογία». (Σημ. Σύντ.)

Ο ΛΟΥΔΩΒΙΚΟΣ ΦΟΥΕΡΜΠΑΧ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

I

Τό βιβλίο αυτό¹, μάς ξαναφέρει σέ μία περίοδο, πού χρονικά μάς χωρίζει απ' αὐτήν μία ὀλόκληρη ἀνθρώπινη γενεά, πού ὅμως ἔχει γίνει τόσο ξένη στή σημερινή γενεά τῆς Γερμανίας, σάν νάχε περῖσει ἀπό τότε ἕνας ὀλόκληρος αἰώνας. Κι ὡστόσο ἦταν ἡ περίοδος τῆς προετοιμασίας τῆς Γερμανίας γιά τήν ἐπανάσταση τοῦ 1848. Καί ἔλα ὅσα ἔγιναν ἀπό τότε στή χώρα μας, εἶναι μονάχα ἡ συνέχεια τοῦ 1848, μονάχα ἡ ἐπέ-
λεση τῆς πνευματικῆς διαθέτης τῆς ἐπανάστασης.

Ὅπως στή Γαλλία τοῦ XVIII αἰώνα, ἔτσι καί στή Γερμανία του XIX, ἡ φιλοσοφική ἐπανάσταση προετοίμασε τήν πολιτική κατάρρευση. Μά πόσο διαφορετικές στήν ἔψη ἦταν οἱ δύο αὐτές φιλοσοφικές ἐπανάστασεις! Οἱ γάλλοι βρῖσκονταν σέ ἀνοιχτό ἀγώνα με ὀλόκληρη τήν ἐπίσημη ἐπιστήμη, μέ τήν ἐκκλησία, συχνά καί μέ τό κράτος, τά συγγράμματά τους τά τύπωναν ἔξω ἀπό τά σύνορα τῆς χώρας τους, στήν Ὑλλανδία ἢ στήν Ἀγγλία, ἐνῶ οἱ ἴδιοι συχνά κινδύνευαν νά πάνε στή Βασιλλίη. Ἀντίθετα, οἱ γερμανοί ἦταν καθηγητάδες, διορισμένοι ἀπό τό κράτος δάσκαλοι τῆς νεολαίας. Τά συγγράμματά τους ἦταν ἀναγνωρισμένα διδαχτικά βιβλία καί ἡ κορωνίδα ὅλης τῆς ἐξέλιξης, τό χειρκελιανό σύστημα, εἶχε μάλιστα ἀνυψωθεί ἴσα με ἕνα σημεῖο στό βαθμό βασιλικῆς πρῶσιχῆς κρατικῆς φιλοσοφίας! Καί μάλιστα ἔπρεπε ἡ ἐπανάσταση νά κρῦβεται πίσω ἀπ' αὐτούς

¹ «Λουδοβίκος Φούερμπαχ», τοῦ Κ. Ν. Σταρκε, διδάχτορα τῆς φιλοσοφίας, Στουτγάρδη. Φέρντ. Ένκε, 1885. (Σημείωση τοῦ Ένγκελς).

τούς καθηγητάδες, πίσω από τὰ σχολαστικά-σοκτεινά τους λόγια, μέσα στις βαριές ανιαρές περιόδους τους; Και μήπως δέν ήταν οι φιλελεύθεροι, οι πιό σφοδροί αντίπαλοι αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας πού θόλωνε τὰ κεφάλια, οἱ ἄνθρωποι ἀκριβῶς, πού τότε θεωροῦνταν ἐκπρόσωποι τῆς ἐπανάστασης; Αὐτό ὅμως πού δέν τόβλεπαν οὔτε ἡ κυβέρνησις, οὔτε οἱ φιλελεύθεροι, τό εἶδε, τουλάχιστο, ἀκόμα ἀπό τό 1833, ἕνας ἄνθρωπος πού εἶν' ἀλλήθεια, τόν λέγανε Ἑρρίκο Χάινε¹.

Ἄς πάρουμε ἕνα παράδειγμα. Καμιὰ φιλοσοφική θέσις δέν προκάλεσε τόσο πολύ τίς εὐχαριστίες μυωπικῶν κυβερνήσεων καί τήν ὀργήν ἐξίσου μυωπικῶν φιλελευθέρων, ὅσο ἡ περίφημη θέσις τοῦ Χέγκελ: «Ὅ,τι εἶναι πραγματικό, εἶναι λογικό, καί ὅ,τι εἶναι λογικό, εἶναι πραγματικό». Καί αὐτό γιατί ἔτσι δικαιωνόταν ὀλοφάνερα καθετί πού ὑπάρχει καί εὐλογοῦνταν φιλοσοφικά ὁ δεσποτισμός, τό ἀστυνομικό κράτος, ἡ δικαστική αὐθαιρεσία τῆς αὐλῆς, ἡ λογοκρισία. Κι ἔτσι τήν κατάλαβε ὁ Φρειδερίκος Γουλιέλμος ὁ III, ἔτσι τήν κατάλαβαν οἱ ὀπήκοοί του. Γιά τόν Χέγκελ ὅμως ὅ,τι ὑπάρχει, δέν εἶναι καθόλου ὀπωσθήποτε καί πραγματικό. Ἡ ἰδιότητα τῆς πραγματικότητας ἀνήκει μόνο σέ ὅ,τι εἶναι ταυτόχρονα καί ἀναγκαῖο, «στήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἡ πραγματικότητά ἀποδειχνεται ὅτι εἶναι ἡ ἀναγκαιότητα». Γι' αὐτό ὁ Χέγκελ σέ καμιὰ περίπτωση δέ θεωρεῖ ὀπωσθήποτε σάν πραγματικό ἕνα ὀποιοδήποτε κυβερνητικό μέτρο—ὁ ἴδιος ὁ Χέγκελ ἀναφέρει σάν παράδειγμα «μιὰ κάποια φορολογική διάταξη». «Ὅ,τι ὅμως εἶναι ἀναγκαῖο, ἀποδειχνεται σέ τελευταία ἀνάλυσις καί λογικό. Ἄν λοιπόν ἐφαρμοστεῖ στό τότε πρῶσιμό κράτος, ἡ χειρκελιανή θέσις τότε αὐτό σημαίνει μονάχα ὅτι τό κράτος αὐτό εἶναι λογικό, εἶναι σύμφωνο μέ τή λογική, ἐφόσον εἶναι ἀναγκαῖο. Κι ἂν ὠστόσο μᾶς φαίνεται κακό, ἐξακολουθεῖ ὅμως νά ὑπάρχει, τότε ἡ κακή κυβέρνηση βρίσκει τή δικαίωσή τῆς καί τήν ἐξήγησή τῆς στό γεγονός ὅτι οἱ ὀπήκοοί τῆς εἶναι κακοί. Οἱ τότε πρῶσοι εἶχαν τήν κυβέρνησις πού τούς ἀξίζε.

Ὅμως, ἡ πραγματικότητα κατά τόν Χέγκελ δέν εἶναι καθόλου ἰδιότητα, πού ἀνήκει σέ μιὰ δοσμένη κοινωνική ἡ πολιτική κατάστασις πραγμάτων κάτω ἀπό ὀποιοσδήποτε συνθήκες

¹ Ὁ Ἑνγκελς ἔννοει τίς παρατηρήσεις τοῦ Χάινε γιά τή ἐφιλοσοφική ἐπανάστασις στή Γερμανία» στά ἀρχερα πρῶτο ἔγραψε τό 1833 «Γιά τήν ἱστορία τῆς θρησκείας καί τῆς φιλοσοφίας στή Γερμανία». (Σημ. ὠντι.)

και σε όλες τις εποχές. Αντίθετα. Η ρωμαϊκή δημοκρατία ήταν πραγματική, μά το ίδιο πραγματική ήταν κι η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, που την παραμέρισε. Η γαλλική μοναρχία το 1789, είχε γίνει τόσο μη πραγματική, δηλ. στερούνταν τόσο κάθε αναγκαιότητα, είχε γίνει τόσο παράλογη, που έπρεπε να καταστραφεί από τη μεγάλη Έπανάσταση, για την όποια ο Χέγκελ μιλά πάντα με το μεγαλύτερο ενθουσιασμό. Έδώ λοιπόν η μοναρχία ήταν το μη-πραγματικό, ή επανόσταση το πραγματικό. Κι έτσι στην πορεία της εξέλιξης καθετί που ήταν πριν πραγματικό, γίνεται μη πραγματικό, χάνει την αναγκαιότητά του, το δικαίωμά του να υπάρχει, τη λογικότητά του. Στη θέση του πραγματικού που πεθαίνει, μπαίνει: μία νέα, βίωση:μη πραγματικότητα—ειρηνικά, όταν το παλιό είναι αρκετά συνετό και πεθαίνει χωρίς αντίσταση, με τη βία, αν το παλιό εναντιωθεί σ' αυτή την αναγκαιότητα. Κι έτσι η χειρκελιανή θέση μετατρέπεται στο αντίθετό της: με βάση την ίδια τη χειρκελιανή διαλεκτική: ότι είναι πραγματικό στην περιουσία της ανθρώπινης ιστορίας, γίνεται με τον καιρό παράλογο, είναι λοιπόν κίελας από τον προορισμό του παράλογο, είναι από τα πριν μολυσμένο με παραλογισμό. Κι ότι είναι λογικό σ'α κεφάλια των ανθρώπων, προορίζεται να γίνει πραγματικό, όσο κι αν αντιφάσκει στην πραγματικότητα, που υπάρχει: φαινομενικά. Η θέση για τη λογικότητα κάθε πραγματικού, σύμφωνα με όλους τους κανόνες της χειρκελιανής μεθόδου σκέψης, μετατρέπεται στην άλλη θέση: ότι υπάρχει αξίζει να καταστραφεί.

Μά σ' αυτό ακριβώς βρισκόταν η πραγματική σημασία κι ο επαναστατικός χαρακτήρας της χειρκελιανής φιλοσοφίας, (και στην εξέτασή μας εδώ πρέπει να περιοριστούμε σ' αυτή τη φιλοσοφία που αποτελεί το κλείσιμο ύλης της κίνησης από τον καιρό του Κάντ), ότι διάλυσε μία για πάντα την αντίληψη πως είναι όριστικά όλα τα προϊόντα της ανθρώπινης σκέψης και δράσης. Για τον Χέγκελ η αλήθεια, που είχε καθήκον να γνωρίσει η φιλοσοφία, δεν ήταν πιά μία συλλογή από έτοιμες δογματικές θέσεις, που όταν έχουν πιά ανακαλυφθεί δεν απομένει άλλο παρά να τις μάθουμε απ' έξω. Η αλήθεια βρισκόταν τώρα στο ίδιο το προσώπιο της γνώσης, στή μακρόχρονη ιστορική εξέλιξη της επιστήμης, που από τις κατώτερες βαθμίδες της γνώσης, ανεβαίνει διαρκώς σε ανώτερες, χωρίς όμως ποτέ να φτάνει με την ανακάλυψη μιας λεγόμενης απόλυτης αλή-

θειας σέ σημείο, πού νά μή μπορεῖ πιά νά προχωρήσει πιά πέ-
ρα, ὅπου δέν τῆς μένει τίποτ' ἄλλο νά κάνει παρά νά σταυ-
ρώσει τὰ χέρια καί νά θαυμάζει τήν ἀπέλυτη ἀλήθεια πού κα-
τάχτησ. Καί ὅπως στό πεδίο τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης, τό ἴδιο
γίνεται καί σέ κάθε ἄλλο πεδίο γνώσης, καθῶς καί στό πεδίο
τῆς πρακτικῆς ἐράσις. Ἀκριβῶς ὅπως ἡ γνώση, ἔτσι καί ἡ
ἱστορία δέ μπορεῖ νά βρεῖ τήν ὀριστική ὀλοκληρωσή τῆς σέ μιᾶ
τέλεια, ἰδεωδῆ κατάστασι τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ τέλεια κοινω-
νία, τό τέλειο «γράφος», εἶναι πράγματα πού μπερδῶν νά ὑπόρ-
χουν μονάχα στή φαντασία. Ἀντίθετα, ὅλας οἱ ἱστορικές κατα-
στάσεις πού διαδέχονται ἡ μιᾶ τήν ἄλλη, εἶναι μονάχα παρο-
δικές βαθμίδες στήν ἀτέλειωτη ἐξελικτική περεια τῆς ἀνθρώπι-
νης κοινωνίας ἀπό τό κατώτερο στό ἀνώτερο. Κάθε βαθμίδα
εἶναι ἀναγκαῖα, καί ἔτσι ἔχει τή δικαίωσή τῆς γιά τήν ἐποχῆ
καί τούς ὅρους οὐδὲς ὀλοκῶς χρωστᾶ τήν καταγωγή τῆς. Ἰνε-
ται ὁμως σαθρή καί χάνει τή δικαίωσή τῆς μπρος σέ νέους,
ἀνώτερους ὅρους, πού ἀναπτύσσονται βαθμιαία στούς κέλπους
τῆς. Ἰποχρεώνεται νά παραχωρήσει τή θέση τῆς σέ μιάν ἀνώ-
τερη βαθμίδα, πού κι αὐτή, μέ τή σειρά τῆς, θά παρακμάσει
καί θά ἀφανιστεῖ. Ὅπως ἡ ἀστική τάξι μέ τή μεγάλη βιομη-
χανία, μέ τό συναγωνισμό καί τήν παγκόσμια ἀγανά, διαλύει
στήν πράξι ὅλους τούς σταθερούς, πατρειπαραδότους θεσμούς,
ἔτσι καί ἡ διωλεγματική αὐτή φιλοσοφία διαλύει ὅλες τίς παρα-
στάσεις γιά μιάν ὀριστική ἀπέλυτη ἀλήθεια καί γιά ἀντιστοιγες
σ' αὐτήν ἀπόλυτες καταστάσεις τῆς ἀνθρωπότητος. Γιά τή δια-
λεγματική φιλοσοφία ἔν ὑπάρχει τίποτα τό ὀριστικό, τό ἀπόλυ-
το, τό ἱερό. Ἀποκαλύπτει γιά ὅλα καί σέ ὅλα τόν παρδικό
τους χαρακτήρα, καί τίποτα δέν ὑπάρχει γι' αὐτήν, ἐκτός ἀπό
τό ἀδιάνοπο προτοές γέννησις καί ἀφανισμό, τῆς ἀτέ-
λειωτης ἀνύψωσης ἀπό τό κατώτερο στό ἀνώτερο. Καί ἡ δια-
λεγματική φιλοσοφία δέν εἶναι παρά τό ἀπλό ἀντικαθέρκτημα αὐ-
τοῦ τοῦ προτοές στέν σκεφτόμενο ἐγκέφαλο. ἔχει, βέβαια, καί
μιᾶ συντηρητική πλευρά: ἀναγνωρίζει ὅτι κάθε βαθμίδα
τῆς γνώσης καί τῆς κοινωνίας δικαιώνεται γιά τήν ἐπο-
χῆ τῆς καί τίς συνθήκες τῆς. Μά μόνον αὐτό. Ἡ συντη-
ρητικότητα αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἀντίληψις εἶναι σχετική, ὁ ἐπα-
ναστατικός τῆς χαρακτήρας εἶναι ἀπέλυτος—εἶναι τό μόνο ἀπό-
λυτο πού παραδέχεται ἡ διαλεγματική φιλοσοφία.

Δέ χρειάζεται ἐδῶ νά ξεβιάσουμε τό πρῶτο βλῆμα ἀν αὐτό

ὁ τρόπος ἀντίληψης συμφωνεῖ πέρα γιά πέρα μέ τήν τωρινή κατάσταση τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, πού γιά τήν ἴδια τή γῆ προφητεύουν ἕνα πιθανό, γιά τό κατοικήσιμό τις ἕμως ἕνα ἀρκετά βέβαιο τέλος καί πού ἐπομένως ἀναγνωρίζουν γιά τήν ἀνθρώπινη ἱστορία ὄχι μονάχα μιάν ἀνιούσα, μά καί μιὰ κατιούσα γραμμή. Βρισκόμαστε πάντως ἀκόμα μακριά ἀπό τό σημεῖο τροφῆς, ἀπ' ὅπου ἡ ἱστορία τῆς κοινωνίας θά ἀρχίσει νά παίρνει τόν κατήφορο καί δέ μπορούμε νά ἀπαιτοῦμε ἀπό τή χειρκελιανή φιλοσοφία νά εἶχε καταπιασθεῖ μ' ἕνα θέμα, πού οἱ φυσικές ἐπιστῆμες στήν ἐποχή της δέν τόχαν καθόλου βάλει στήν ἡμερήσια διάταξη.

Αὐτό ὅμως πού πρέπει πραγματικά νά πρῶμε ἐδῶ, εἶναι ὅτι τήν παραπάνω ἀνάπτυξη δέν τή βρίσκουμε διατυπωμένη μέ τήν ἴδια ὀξύτητα στόν Χέγκελ. Εἶναι ἀναγκαῖο συμπέρασμα τῆς μεθόδου του, πού ποτέ του ἕμως ὁ ἴδιος δέν τό ἐργάλε τόσο ξεκάθαρα. Κι αὐτό γιά τόν ἀπλούστατο λόγο, ὅτι ἦταν ὑποχρεωμένος νά φτιάξει ἕνα σύστημα καί, σύμφωνα μέ τίς πατροπαράδοτες ἀπαιτήσεις, ἕνα φιλοσοφικό σύστημα πρέπει νά κλείνει μ' ἕνα ὁποιοδήποτε εἶδος ἀπόλυτης ἀλήθειας. Ὅσο λοιπόν κι ἂν τονίξει ὁ Χέγκελ, ἰδίως στή «Λογική» του, ὅτι ἡ αἰώνια αὐτή ἀλήθεια δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπό τό λογικό, δηλ. τό ἴδιο τό ἱστορικό προτσές, ὡστόσο εἶναι κι ὁ ἴδιος ὑποχρεωμένος νά δώσει ἕνα τέλος σ' αὐτό τό προτσές, γιατί ἀκριβῶς πρέπει κάπου νά καταλήξει μέ τό σύστημά του. Στή «Λογική» μπορεῖ αὐτό τό τέλος νά τό κάνει ξανά ἀρχή, γιατί ἐδῶ τό τελικό σημεῖο, ἡ ἀπόλυτη, ἰδέα—πού εἶναι ἀπόλυτη μονάχα στό βαθμό πού δέν ἔχει ἀπολύτως τίποτα νά μᾶς πελ γι' αὐτήν—«ἐξωτερικεύεται», δηλ. μετατρέπεται στή φύση καί ἀρτίτερα ξαναγυρίζει πρὸς τόν ἑαυτό της, στό πνεῦμα, δηλ. στή σκέψη καί στήν ἱστορία. Ὅμως στό τέλος ἕλης τῆς φιλοσοφίας ἕνα παρόμοιο ξαναγύρισμα στήν ἀρχή, εἶναι δυνατό μόνο μέ ἕνα ν τρόπο. Καί συγκεκριμένα τοποθετώντας τό τέλος τῆς φιλοσοφίας ἐκεῖ πού ἡ ἀνθρωπότητα φτάνει στή γνώση, αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἀπόλυτης ἰδέας καί διακηρύχνει ὅτι ἡ γνώση αὐτή τῆς ἀπόλυτης ἰδέας ἔχει κατορθώσει στή χειρκελιανή φιλοσοφία. Ἔτσι ἕπως ἀνακηρύχεται ἀπόλυτη ἀλήθεια ὅλο τό δογματικό περιεχόμενο τοῦ χειρκελιανοῦ συστήματος, σέ ἀντίθεση μέ τή διαλεκτική του μέθοδο, πού διαλύει καθεὶ τό δογματικό. Ἔτσι πνίγεται ἡ ἐπαναστατική του πλευρά κάτω ἀπό τήν πλιθωρική ἀνάπτυξη τῆς

συντηρητικής του πλευράς. Κι αυτό πού ισχύει για τή φιλοσοφική γνώση, ισχύει και για τήν ιστορική πράξη. Ἡ ἀνθρωπότητα πού, στό πρόσωπο τοῦ Χέγκελ, ἔχει φτάσει στό σημεῖο νά σκεφθεῖ τήν ἀπόλυτη ἰδέα, πρέπει: καί πρακτικά νά ἔχει προχωρήσει τόσο, ὥστε νά μπορεί νά ἐφαρμόσει στήν πραγματικότητα αὐτή τήν ἀπόλυτη ἰδέα. Δέν πρέπει λοιπόν νά τό παρακάνουμε μέ τίς πρακτικές πολιτικές ἀξιώσεις τῆς ἀπόλυτης ἰδέας ἀπό τούς συγχρονούς της. Κι ἔτσι βρίσκουμε στό τέλος τῆς «Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου» ὅτι ἡ ἀπόλυτη ἰδέα πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ στή συνταγματική ἐκείνη μοναρχία πού ὁ Φρειδερίκος Γουλιέλμος III τήν ἔπαιζεν τόσο ἐπίμονα ὅσο καί μάταια στούς ὑπηκόους του, δηλ. σέ μιά περιορισμένη, μετριοπαθῆ καί ἔμμεση κυριαρχία τῶν ἰδιοκτητριῶν τάξεων, πού ἀνταποκρινόταν στίς τοτινές γερμανικές μικροαστικές συνθήκες. Ἔτσι μᾶς ἀποδείχεται ἐπίσης θεωρητικά ἡ ἀνάγκη νά ὑπάρχουν οἱ εὐγενεῖς.

Οἱ ἐσωτερικές ἀναγκασιότητες τοῦ συστήματος φτάνουν λοιπόν μονάχα τους γιά νά ἐξηγήσουν πῶς μιά πέρα γιά πέρα ἐπαναστατική μέθοδος σκέψης γέννησε ἕνα πολύ ἥλιο πολιτικό συμπέρασμα. Ἡ εἰδική μορφή, αὐτοῦ τοῦ συμπεράσματος προέρχεται πάντως ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ Χέγκελ ἦταν γερμανός καί, ὅπως καί στόν σύγχρονό του Γκαίτε, κρεμόταν πίσω ἀπό τό κεφάλι του μιά κοτσίδα φιλισταίου. Ὁ Γκαίτε ὅπως καί ὁ Χέγκελ ἦταν ὁ καθένας στόν τομέα τοῦ Ὀλύμπιου Δίας, ὅμως κ: οἱ δύο δέν τίναξαν ποτέ ὀλότελα ἀπό πάνω τους τό γερμανό φιλισταίο.

Ἦλα αὐτά ὅμως δέν ἐμπόδισαν τό χεικελιανό σύστημα νά ἀγκαλιάσει ἕνα ἀσύγκριτα μεγαλύτερο πεδίο ἀπό ὅποιοδήποτε ἄλλο προηγούμενο σύστημα καί ν' ἀναπτύξει στό πεδίο αὐτό ἕναν τέτιο πλοῦτο σκέψης πού καί σήμερα ἀκόμα καταπλῆσσει. Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος, (πού θά μπορούσε κανείς νά τήν ὀνομάσει παράλληλο τῆς ἐμβρυολογίας καί τῆς παλαιοντολογίας τοῦ πνεύματος, ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς συνείδησης μέσα ἀπό τίς διάφορες βαθμίδες της, παρμένη σάν συντομευμένη ἀναπαραγωγή τῶν βαθμίδων πού ἔχει περάσει ἱστορικά ἡ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων), Λογική, Φιλοσοφία τῆς Φύσης, Φιλοσοφία τοῦ Πνεύματος, καί τούτη ἡ τελευταία πάλι: ἐπεξεργασμένη στίς χωρ:στές ἱστορικές ὑποδιαίρεσεις της: τῆ Φιλοσοφία τῆς Ἰστορίας, τοῦ Δικαίου καί τῆς Ἐθνησείας, τήν Ἰστορία τῆς Φιλο-

σοφίας, τήν Αισθητική κλπ.—σέ όλους αὐτούς τούς διαφορετικούς ἱστορικούς τομεῖς προσπαθεῖ ὁ Χέγκελ νά βρεῖ καί νά ἀποδείξει τὸ μίτο τῆς ἐξέλιξης πού περνά ἀπό μέσα τους. Κι ἐπειδὴ δὲν ἦταν μονάχα δημιουργική μεγαλοφυΐα, μὰ καί ἀνθρώπος μέ ἐγκυκλοπαδική πολυμαθία, ἀφήνει ἐποχὴ παντοῦ ἔπου κάνει τήν ἐμπάνισή του. Ἔίναι αὐτονόητο, ὅτι χάρη στίς ἀνιχνεύσεις τοῦ «συστήματος;» ἀνιχνάζεται συχνά νά καταφεύγει σέ κείμενα τά βεβιασμένα κατασκευάσματα, γιά τά ὅποια οἱ πυγμαῖοι ἀντίπαλοὶ του ξεφωνίζουν τόσο φρικαλέα ἀκέμα καί σήμερα. Τά κατασκευάσματα ὅμως αὐτά εἶναι μονάχα τὸ πλαίσιο καί οἱ σκαλωσιές τοῦ ἔργου του. Ἄν ἐξ σταματήσουμε ἀνώφελα σ' αὐτά, ἂν προχωρήσουμε βαθύτερα στό τεράστιο οἰκοδόμημα, βρίσκουμε ἀμέτρητους θησαυρούς, πού σήμερα ἀκέμα διατηροῦν ὅλη τους τήν ἀξία. Σέ ὅλους τούς φιλόσοφους τὸ «σύστημα» ἀκριβῶς εἶναι τὸ πρόσκαιρο καί μάλιστα γιὰτὶ πηγάζει ἀπό μίαν ἀκατάλυτη ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ἀπὸ τήν ἀνάγκη νά ξεπεραστοῦν ὅλες οἱ ἀντιφάσεις. Ὅταν ἔμωσ παρπαμεριζτοῦν μιά γιά πάντα οἱ ἀντιφάσεις, τότε φτάνουμε στή λεγόμενη ἀπόλυτη ἀλήθεια, ἢ παγκόσμια ἱστορία τελειώνει. Κι ὅμως πρέπει νά προχωρεῖ, ἂν καί ἐν τῆς μένει πιά τίποτε ἄλλο νά κάνει —καινούργια λοιπόν ἔλυτη ἀντιφάση. Μόλις θάχουμε κάποτε κατανοήσει:—καί σ' αὐτὴ τήν κατανόηση στό κάτω-κάτω κανένας ἄλλος δὲν μας βοήθησε τόσο, ὅσο ὁ Ἰλιος ὁ Χέγκελ—ὅτι ἂν βάζουμε σὲν κατήχον τίς φιλοσοφίας νά λύνει ὅλες τίς ἀντιφάσεις, αὐτὸ δὲ θά σίμειν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τήν ἀπαίτηση ἓνας φιλόσοφος νά κάνει τόσα, ὅσα μπορεῖ νά κάνει μονάχα ὀλόκληρη ἢ ἀνθρώπινα, στήν προοδευτικὴ τῆς ἐξέλιξη—μόλις θά τέχουμε γατανοήσει αὐτό, τελειώνει: ὅλη ἡ φιλοσοφία μέ τήν ὡς τώρα σημασίαν τῆς λέξης. Ἄφήνουμε στήν χουχία τῆς τήν «ἀπέλυτη ἀλήθεια» πού εἶναι ἀπρόσιτη ἀπ' αὐτὸ τὸ δρόμο καί γιά τὴν καθέναν ξεχωριστά, καί κυνηγάμε, ἀντὶς αὐτῆς, τίς προσιτές σχετικές ἀλήθειες, ἀπὸ τὸ δρόμο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καί τῆς συνείσεως τῶν συμπερασμάτων τους μέ τῆ βοήθεια τῆς διαλεκτικῆς σκέψεως. Μὲ τὴν Χέγκελ τελειώνει γενικά ἡ φιλοσοφία. Ἄπὸ τῆς μιά μεριά γιὰτὶ τὸ σύστημα τοῦ συγκεκριαίῳναι μέ τὸν πῶθ ἰουμάσιο τρέπο ὀλόκληρη τήν ἐξέλιξή της κι ἀπὸ τήν ἄλλη γιὰτὶ, ἔστω καί ἀσυνείδητα μᾶς δείχνει τὸ δρόμο πού μᾶς βγάζει ἀπ' αὐτὴν τὸ λαβύρινθο τῶν συστημάτων πρὸς τήν πραγματικὴ θετικὴ γνώση τοῦ κόσμου.

Καταλαβαίνουμε τι τεράστια επίδραση πρέπει να είχε αυτό το χεγκελιανό σύστημα στη φιλοσοφικά χρωματισμένη ατμόσφαιρα της Γερμανίας. Ήταν μία θριαμβευτική πορεία που βάσταξε δεκαετίες και που καθόλου δε σταμάτησε με το θάνατο του Χέγκελ. Αντίθετα, Ισα-Ισα από το 1830 ως το 1840 ο «χεγκελιανισμός» κυριαρχούσε πιά αποκλειστικά και είχε μολύνει λίγο-πολύ άκμα και τους αντίπαλους του. Ακριβώς σ' αυτή την περίοδο οι χεγκελιανές απόψεις εισχωρούσαν με τό παραπάνω, συνειδητά ή άσυνείδητα, στις πιά διαφορετικές επιστήμες και προκλυόσαν ζυμώσεις και στη λαϊκή φιλολογία και στον καθημερινό τύπο, απ' όπου ή κοινή, «μορφωμένη συνείδηση» άντλει τό πνευματικό της υλικό. Όσοσο αυτή ή νίκη σ' όλη τή γραμμή ήταν μονάχα ο πρόλογος ενός έσωτερικού αγώνα.

Στό σύνολο της ή διδασκαλία του Χέγκελ άφηνε, όπως είδαμε, μπόλικα χώρο για τις πιά διαφορετικές πραχτικές κομματικές άντιλήψεις. Και στήν τοτινή θεωρητική Γερμανία δύο πράγματα ήταν πριν απ' όλα πραχτικά: ή θρησκεία και ή πολιτική. Όποιος έβραζε τό κέντρο του βάρους στό σύστημα του Χέγκελ μπορούσε να είναι αρκετά συντηρητικές και στους δύο τομείς. Όποιος θεωρούσε σάν βασικό τή διαλεχτική μέθοδο μπορούσε να άνίκει στήν άκρα άντιπολίτευση, τόσο θρησκευτικά όσο και πολιτικά. Ό Χέγκελ ο ίδιος παρά τά αρκετά συχνά ξεσπάσματα έπνευστατικού θυμού στό έργα του, φαίνεται συνολικά ότι εκλινε περισσότερο προς τή συντηρητική πλευρά. Και πραχματικά του στείχισε τό σύστημα του πολύ περισσότερη «σκληρή πνευματική δουλιά» από τή μέθοδό του. Κατά τά τέλη της δεκαετίας 1830-40 γινέταν έλο και πιά φανερή ή διάσπαση της σχολής. Ή άριστερή πτέρυγα, οι λεγόμενοι νεοχεγκελιανοί, στόν αγώνα τους με τους ψευτοευλαβείς όρθόδοξους και τους ψευδοάρχες άντιδραστικούς έγκατάλειπαν κομάτι-κομάτι τή φιλοσοφική-άριστοκρατική επιφύλαξη άπέναντι στό φλέγοντα ζητήματα της ήμέρας που έξασφάλιζε ως τότε τήν κρατική άνοχη, άκόμα και προστασία για τή διδασκαλία τους. Κι όταν μάλιστα τό 1840 ή όρθόδοξη ψευτευλάβεια και ή ψευδοαρχο-απολυταρχική άντιέραση άνέβηκαν στό θρόνο με τό Φρειδερίκο Γουλιέλμο IV, όποχρεώθηκαν να ταχθούν άνοιχτά με τή μιά ή τήν άλλη μερίδα. Ό αγώνας γινόταν άκόμα με φιλοσοφικά έπλα, μά όχι πιά για άφηρημένους φιλοσοφικούς σκοπούς. Έπρέκειτο άμεσα για τήν καταστροφή της πατροπαράδο-

της θρησκείας και του γράτους που υπήρχε τότε. Κι αν στα «Deutsche Jahrbücher»¹ οι πραχτικοί τελικοί σκοποί εμφανίζονταν ακόμα με φιλοσοφική κυρίως άμφιση, στην «Έφημερίδα του Ρήνου» του 1842 ή νεογεγκελιανή σχολή αποκαλύφθηκε καθαρά σαν φιλοσοφία της ριζοσπαστικής άστικης τάξης, που άνέβαινε και που τό λεπτό φιλοσοφικό μανδύα τόν χρειαζόταν πιά μόνο και μόνο για νά παραπλανά τή λογοκρισία.

Τήν έποχή εκείνη ωστόσο ή πολιτική ήταν έδαφος με πολλά άγκάθια κι έτσι ο κύριος άγώνας στράφηκε ενάντια στη θρησκεία. Μά κι ο άγώνας ενάντια στη θρησκεία ήταν επίσης, ίδιως από τό 1840 και δω, έμμεσα πολιτικός άγώνας. Τήν πρώτη ώθηση τήν είχε δώσει ή «Ζωή του Ίησου» του Στράους τό 1835. Έναντια στη θεωρία για τό πώς γεννήθηκαν οι μύθοι του Εύαγγελίου, που αναπτύσσονται σ' αυτό τό βιβλίο, αντίταχθηκε άργότερα ο Μπρούνο Μπάουερ και άπόδειξε ότι μία όλκληρη σειρά από τίς ιστορίες του Εύαγγελίου έχουν κατασκευαστεί από τους ίδιους τους συγγραφείς τους. Η διαμάχη άνάμεσα στους δυό γινόταν με τή φιλοσοφική άμφιση του άγώνα της «αυτοσυνείδησης» ενάντια στην «ουσία» (Substanz). Τό πρόβλημα αν οι ιστορίες των θαυμάτων του Εύαγγελίου γεννήθηκαν στους κόλπους της κοινότητας, χάρη στην άσυνείδητη και από παράδοση δημοουργία μύθων ή αν έχουν κατασκευαστεί από τους ίδιους τους Εύαγγελιστές, τό μεγαλοποίησαν στο πρόβλημα αν ή «ουσία» ή ή «αυτοσυνείδηση» είναι ή άποφασιστική κινητήρια δύναμη της ιστορίας. Και ήρθε τέλος ο Στίρνερ, ο προφήτης του σημερινού άναρχισμού—ο Μπακούνιν πέρα πάρα πολλά απ' αυτόν—που ξεπέρασε τήν κυρίαρχη αυτοσυνείδηση με τό κυρίαρχο «άτομό» του².

Δέν έπεχτινόμεσαστε περισσότερο σ' αυτή τήν πλευρά της άποσύνθεσης της γεγκελιανής σχολής. Για μās πιά σημαντική, είναι ή πλευρά ότι ή μάζα των πιά άποφασιστικών νεογεγκελιανών οδήγηθήκε, από τίς πραχτικές άνάγκες του άγώνα της

¹ «Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst» («Γερμανικά χρονικά για τήν έπιστήμη και τήν τέχνη»), όργανο των νεογεγκελιανών που έβγαίναε στη Λειψία από τους Α. Ρούγκε και Γ. Έχτερμάιερ, 1841-1843. (Σημ. Σόντ.)

² Ο Ένγκελς άνοσεί τό έργο του Μάξ Στίρνερ (ψευδώνυμο του Κίσοπαρ Σμτ): «Der Einzige und sein Eigentum» («Τό άτομο και ή ιδιοκτησία του») που εκδόθηκε τό 1845. (Σημ. Σόντ.)

έναντια στη θετική θρησκεία πίσω στον αγγλογαλλικό ύλισμό. Και δώ ήρθαν σέ σύγκρουση μέ τό σύστημα τής σχολής τους. Ένώ ό ύλισμός θεωρεί τή φύση σάν τό μόνο πραγματικό, στό χεικελιανό σύστημα ή φύση είναι μονάχα ή «έξωτερικήυση» τής απόλυτης ιδέας, σάν νά λέμε ό έξουτελισμός τής ιδέας. Έν πάση περιπτώσει ή σκέψη και τό νοητικό τής προΐόν, ή ιδέα, είναι: έδω τό πρωταρχικό ένώ ή φύση είναι τό παράγωγο, πού ύπάρχει γενικά μόνο και μόνο γιατί καταδέχθηκε νά κατέβει ή ιδέα ως αυτό τό σημείο. Και μέσα σ' αυτή τήν αντίταση βοιοδερναν όπως-όπως.

Τότε ήρθε ή «Ούσία τοϋ χριστιανισμού»¹ τοϋ Φόϋερμπαχ. Μ' ένα χτύπημα έκανε θρόψαλα τήν αντίταση, αυτή, ξαναβάζοντας χωρίς περιστροφές τόν ύλισμό στό θρόνο του. Η φύση ύπάρχει ανεξάρτητα από κάθε φιλοσοφία. Αποτελεί τή βάση πού πάνω τής μεγαλώσαμε έμεις οί άνθρωποι, πού είμαστε και μεις οί ίδιοι προΐόντα τής φύσης. «Έξω απ' τή φύση και τούς ανθρώπους δέν ύπάρχει τίποτε, και τά ανώτερα έντα, πού τά δημιούργησε ή θρησκευτική μας φαντασία είναι μονάχα ή φανταστική αντανάκλαση τοϋ ίδιου μας τοϋ Έίναι. Τά μάγια είχαν σπάσει. Τό «σύστημα» ανατινάχτηκε και πετάχτηκε στή μπάντα, ή αντίταση διαλύθηκε, γιατί απλούστατα αποκαλύφθηκε ότι βρισκόταν μονάχα στή φαντασία μας. Πρέπει ναχε: δοκιμάσει κανείς ό ίδιος τή λυτρωτική επίδραση αυτού τοϋ βιβλίου, γιά νά μπορέσει νά σχηματίσει μιάν ιδέα γι' αυτό. (Ο ένθουσιασμός ήταν γενικός: γίναμε όλοι μέ μεις φοϋερμπαχικοί. Μέ πόσο ένθουσιασμό χαιρέτισε ό Μάρξ τήν καινούργια αντίληψη και πόσο—παρ' όλες τίς κριτικές επιφυλάξεις—έπηρέαστηκε απ' αυτήν, τό διαβάζει κανείς στήν «Άγια οίκογένεια»².

Άκόμα και τά λάθη τοϋ βιβλίου συντέλεσαν στήν άμηση επιτυχία του. Τό λογοτεχνικό, πού και πού μάλιστα στομφώδες ύφος του, έξασφάλισε μεγαλύτερο κοινό και αποτέλεσε όπωσδήποτε μιάν άναζωογόνηση, ύστερα από τά πολλά χρόνια άφηρημένου και σκοτεινού χεικελιανισμού. Τά ίδια μπορούμε νά πούμε και γιά τήν ύπερβολική θεοποίηση τής αγάπης, πού, μπρός στήν άζόρητη τώρα κυριαρχία τής «καθαρής σκέψης», μπορούσε νά συγ-

¹ Τό βιβλίο τοϋ Φόϋερμπαχ «Wesen des Christentums» («Η Ούσία τοϋ χριστιανισμού») έγγίχε τό 1841 στή Λειψία. (Σημ. Σύντ.)

² Βλ. Κ. Μάρξ και Φ. Ένγκελς. Άπαντα, τόμ. III σελ. 21-244 τής ρωσικής έκδοσης. (Σημ. Σύντ.)

χωρηθεί όχι όμως και να δικαιωθεί. Αυτό που δεν πρέπει ωστόσο να ξεχνάμε είναι ότι ακριβώς απ' αυτές τις δύο αδυναμίες του Φέβερμπαχ, πιάστηκε ο «αληθινός σοσιαλισμός», που από το 1844 διαδίδεται σαν επιδημία στη «μορφωμένη» Γερμανία, και που στη θέση της επιστημονικής γνώσης έβριζε τη λογοτεχνική φράση, στη θέση της χειραφέτησης του προλεταριάτου μέ τον οικονομικό μετασχηματισμό της παραγωγής, έβριζε την απελευθέρωση της ανθρωπότητας μέσω της «αγάπης», κονιολογίας χανόταν μέσα στην αηδιστική λογοτεχνία και στη στομφώδικη αγάπη, που χαρακτηριζτικές εκπρόσωπές της ήταν ο κύριος Κάρλ Γκρύν.

Και κάτι άλλο ακόμα που δεν πρέπει να ξεχνάμε είναι ότι, αν και διαλύθηκε ή χεικελιανή σχολή, δεν ξεπεράστηκε όμως κριτικά ή χεικελιανή φιλοσοφία. Ο Στράους και ο Μπάουερ πήραν ο καθένας από μία της πλευρά και την έστρεψαν πλεμικά ενάντια στην άλλη. Ο Φέβερμπαχ διέσπασε το σύστημα και απλούστατα τό πεταξε στην μπάντα. Δεν ξεπερδύεις ωστόσο με μία φιλοσοφία, με τό να κηρύχνεις απλυσάτα ότι είναι λαθ.μένη. Κι ένα τόσο δυνατό έργο, όπως ή χεικελιανή φιλοσοφία, που άσκησε μιάν τόσο τεράστια έπιρσή στην πνευματική ανάπτυξη του έθνους, έέ μπορεί να τό παραμερίσει κανείς, με τό γεγονός ότι απλούστατα τό άγνοεί. Έπρεπε να «άναιρέθει» με τή δικιά του τήν έννοια, δηλ. με τήν έννοια ζτι ενώ ή μορφή του έπρεπε να καταστραφεί με τήν κριτική, έπρεπε να σωθεί τό νέο περιεχόμενο που είχε καταχτήσει. Για τό πώς έγινε αυτό, θά μιλήσουμε παρακάτω.

Στό μεταξύ όμως, ή έπανάσταση τοῦ 1848 έβαλε ανενόχλητα στην μπάντα έλη τή φιλοσοφία, ακριβώς όπως ο Φέβερμπαχ τόν Χέγκελ του. Μαζί της κι ο ίδιος ο Φέβερμπαχ άπωθήθηκε στο βάθος της σκηνής.

II

Τό μεγάλο ρασικό ζήτημα κάθε φιλοσοφίας, ιδιαίτερα της νεότερης φιλοσοφίας, είναι τό ζήτημα της σχέσης της νέησης με τό Είναι. Από τούς πολύ παλιούς καιρούς, όταν οι άνθρωποι άγνοώντας όλέτελα άκέμα τήν κατασκευή τοῦ ίδιου τοῦ σώ-

ματός τους και παρακινούμενοι από τὰ δνείρα¹ φτάσανε νά φαντάζονται ότι ή σκέψη τους και ή αισθησή τους, δέν είναι έρραση του σώματός τους, μά έρραση μιας ξεχωριστής φυγής πού κατοικεί μέσα σ' αυτό τό σώμα και πού τό έγκαταλείπει μέ τό θάνατο — από τότε κιόλας οι άνθρωπο: υποχρεώθηκαν νά στοχάζονται για τή σχέση αυτής της ψυχής μέ τόν έξωτερικό κόσμο. "Αν μέ τό θάνατο ή ψυχή αποχωριζέταν από τό κορμί κι έξακολουθούσας νά ζει, τότε δέν όπείρχε λόγος νά φανταστούν γι' αυτήν άλλο ξεχωριστό θάνατο. "Έτσι δημιουργήθηκε ή παράσταση για τήν άθανασία της, πού σέ κεινη τή βαθμίδα ανάπτυξης δέν εμφανίζεται καθόλου σάν παρηγοριά, μά σάν είμαρμένη, πού ενάντια της δέ μπορείς νά κάνεις τίποτα, και άρκετά συχνά, όπως στους Έλληνες, σάν άληθινή συμφορά. Δέν είναι ή υρτσκειτική ανάγκη της παρηγοριάς, μά ή άμηχανία πού προερχέταν από τή γενική καθυστέρηση—για τό τί έπερεπε νά τήν κάμουν τήν ψυχή μετά τό θάνατο του σώματος, μά και είχαν παραδεχτεί τήν ύπαρξή της, πού όδήγησε γενικά στην άνισρή φανταστική έννοια της προσωπικής άθανασίας. Μέ τόν ίδιο άκριβώς τρόπο γεννήθηκαν μέ τήν προσωποποίηση των φυσικών δυνάμεων οι πρώτοι θεοί, πού στην πιο πέρα ανάπτυξη των υρτσκειών έλο και περισσότερο παίρναν έξωκοσμική μορφή, ώπου τέλος, μέ ένα προτζές άφαίρεσης—θάλαγα μέ ένα προτζές διύλισης—πού γίνεται φυσιολογικά στη διάρκεια της πνευματικής ανάπτυξης, από τους πολλούς, περισσότερο ή λιγότερο περιορισμένους και άλληλοπεριοριζόμενους θεούς, δημιουργήθηκε στα κεφάλια των ανθρώπων ή πράσταση για τόν έναν άποκλειστικό θεό των μονοθεϊστικών υρτσκειών

Τό ζήτημα της σχέσης της νύτης μέ τό Είναι, του πνύματος μέ τή φύση, τό υψιστο ζήτημα όλης της φιλοσοφίας, έχει λοιπόν κι αυτό, όχι λιγότερο από κάθε θερησκεία, τή ρίζα του στις περιορισμένες παραστάσεις πού ύφίλονται στην άμάθεια των ανθρώπων της άγριας κατάστασης. Τό ζήτημα αυτό έμως μπέρεσε νά τεθει μέ έλη του τήν ζήτύτητα, μπέρεσε νά άποχτήσει έλη του τή σημασία, μένον όταν ή ευρωπαϊκή άνθρω-

¹ Και σήμερα ακόμα στους άγριους και στους κατώτερους βάρβαρους επικρατεί γενικά ή άνύληψη ότι οι άνθρωπινος μορφής πού εμφανίζονται στα δνείρα, είναι ψυχές πού έγκαταλείφουν πρόσκαιρα τό κορμί. Γι' αυτό ο πραγματικός άνθρωπος θεωρείται υπάθηνος για τις τραγικές πού κάνει στο δνείρο άπέναντι στο πρόσωπο πού τόν δνειρεύτηκε. Αυτό τό διαπίστωση λχ. ο "Ιμβορν (Imbhorn) τό 1884 στους Ινδιάνους της Γουιάνας. (Σημείωση το εθ "Εν γ α λς).

πίτητα ξύπνησε από τή μακρόχρονη χειμερινή νάρκη τοῦ χριστιανικοῦ μεσαίωνα. Τό ζήτημα τῆς σχέσης τῆς νόησης μέ τό Εἶναι, πού ἀλλωστε καί στή σχολαστική φιλοσοφία τοῦ μεσαίωνα ἔπαιξε τό μεγάλο του ρόλο, τό ζήτημα: τί εἶναι τό πρωταρχικό, τό πνεῦμα ἢ ἡ φύση;—Τό ζήτημα αὐτό ἐξύνθηκε ἀπέναντι: στήν ἐκκλησία στό ζήτημα: Ἐπλάσε ὁ θεός τόν κόσμο, ἢ ὑπῆρχε ὁ κόσμος αἰώνια;

Οἱ φιλόσοφοι χωρίστηκαν σέ δύο μεγάλα στρατόπεδα, ἀνάλογα μέ τόν τρόπο πού ἀπαντοῦσαν σ' αὐτό τό ζήτημα. Ἐκείνοι πού βεβαίωσαν ὅτι τό πνεῦμα ὑπῆρχε πρῖν ἀπό τή φύση, πού παραδέχονταν ἔτσι: σέ τελευταία ἀνάλυση τή δημιουργία τοῦ κόσμου μέ μίαν ὁποιαδήποτε μορφή—καί αὐτή, ἢ δημιουργία τοῦ κόσμου εἶναι συγνά ἀέμα πῖό στρυφνή καί πῖό ἀπίθανη στούς φιλόσοφους, λχ. στέν Χέγκελ, παρά στό χριστιανισμό—ἀποτέλεσαν τό στρατόπεδο τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Οἱ ἄλλοι, πού θεωροῦσαν τή φύση σάν πρωταρχικό, ἀνήκουν στίς διάφορες σχολές τοῦ ὀλισμοῦ.

Οἱ δύο ἐκφράσεις: ἰδεαλισμός καί ὀλισμός ἀρχικά δέ σημαίνουν τίποτ' ἄλλο, κι οὔτε τίς μεταχειρίζομαστε ἐδῶ μέ ἄλλην ἔννοια. Παρακάτω θά δοῦμε τί σύγκριση δημιουργεῖται ἂν μπάσομε κάτι ἄλλο μέσα στίς ἔννοιες αὐτές.

Τό ζήτημα ὅμως τῆς σχέσης τῆς νόησης καί τοῦ Εἶναι ἔχει ἀκόμα καί μίαν ἄλλη πλευρά: ποιά εἶναι ἡ σχέση τῶν σκέψεών μας γιά τόν κόσμο πού μας περιβάλλει μέ τόν ἴδιο αὐτό τόν κόσμο; Εἶναι σέ θέση ἢ νόησή μας νά γνωρίσει τόν πραγματικό κόσμο; Μποροῦμε ἄραγε μέ τίς παραστάσεις καί τίς ἔννοιές μας γιά τόν πραγματικό κόσμο νά συνθέσουμε ἕνα σωστό ἀντικαθρέφτισμα τῆς πραγματικότητας; Στή φιλοσοφική γλώσσα τό ζήτημα αὐτό ὀνομάζεται ζήτημα τῆς ταυτότητας τῆς νόησης καί τοῦ Εἶναι καί ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν φιλοσόφων ἀπαντᾷ καταφατικά σ' αὐτό. Στόν Χέγκελ, λχ., ἡ καταφατική ἀπάντηση εἶναι αὐτονόητη, γιατί ἐκεῖνο πού γνωρίζομε στέν πραγματικό κόσμο εἶναι ἀκριβῶς τό νοητικό του περιεχόμενο, αὐτό πού κάνει τόν κόσμο νά εἶναι βαθμιαία, πραγματοποίηση τῆς ἀπόλυτης ἰδέας, τῆς ἀπόλυτης ἰδέας πού ὑπῆρχε κάπου αἰώνια, ἀνεξάρτητα ἀπό τόν κόσμο καί πρῖν ἀπό τόν κόσμο. Εἶναι ἕμως ὀλοφάνερο ὅτι: ἡ νόηση μπορεῖ νά γνωρίζε: ἕνα περιεχόμενο πού ἀπό τά πρῖν κιάλας εἶναι περιεχόμενο νοητικό. Εἶναι: ἐπίσης ὀλοφάνερο ὅτι αὐτό πού πρέπει: ἐδῶ νά ἀποδειχτεῖ περὶ: ἔχεται: σιωπηρά κιάλας στήν προϋπόθεσι. Αὐτό

Ώμως δέν έμποδίζει καθόλου τόν Χέγκελ, από τήν απόδειξη του για τήν ταυτότητα της νοησης και του Είναι, νά βγάλει και τό παραπέρα συμπέρασμα ότι, μιά και ή νόησή του παραδέχεται: ότι είναι σωστή ή φιλοσοφία του, αυτό θά πει επίσης ότι είναι και ή μοναδικά σωστή φιλοσοφία και ότι ή ταυτότητα της νόησης και του Είναι πρεπει νά βεβαιωθεί μέ τό ότι ή ανθρωπότητα θά μεταφέρει άμέσως τή φιλοσοφία του από τή θεωρία στην πράξη και θά μεταμορφώσει όλο τόν κόσμο σύμφωνα μέ τίς χεικελιανές αρχές. Πρόκειται για μιάν αυταπάτη, πού τήν συµμερίζεται λίγο-πολύ μαζί μέ όλους τούς φιλοσόφους.

Παράλληλα όμως υπάρχουν ακόμα μιά σειρά άλλοι φιλόσοφοι, αυτοί πού άμφισβητούν τή δυνατότητα νά γνωρίσουμε ή τουλάχιστο νά γνωρίσουμε έξαντλητικά τόν κόσμο. Σ' αυτούς άνήκουν, από τούς νεότερους, ό Χιούμ και ό Κάντ, πού παίζουν έναν πολύ σημαντικό ρόλο στη φιλοσοφική ανάπτυξη. Ό,τι είχε αποφασιστική σημασία για νά άναιρεθεί αυτή ή αντίληψη, τό έχει πει κιόλας ό Χέγκελ, όσο βέβαια ήταν δυνατό νά γίνει αυτό από ιδεαλιστική άποψη. Όσα πρότεσε ό Φόουερμπαχ από τήν όλιστική άποψη είναι: περισσότερο πνευματώδη παρά βαθιά. Η πιο πετοχημένη άναιρεση αυτής όπως και κάθε άλλης φιλοσοφικής λύσης, είναι ή πράξη, δηλαδή τό πείραμα και ή βιομηχανία. Αν μπορούμε νά άποδείξουμε τήν όρθότητα της αντίληψής μας για ένα φυσικό φαινόμενο φτιάχνοντάς το μόνοι μας, παράγοντάς το από τούς όρους του και κάτι ακόμα, κάνοντάς το νά έξυπνηται τούς σκοπούς μας, τότες ξεφλάει τό ασύλληπτο «πράγμα καθ' έαυτό» του Κάντ (1) χημικές ουσίες πού παράγονται στα φυτικά και ζωικά σώματα παράμεναν τέττα «σώματα καθ' έαυτά» ως τή στιγμή πού ή όργανική χημεία άρχισε νά τίς παρασκευάζει τή μιά ύστερα από τήν άλλη. Έτσι τό «πράγμα καθ' έαυτό» έγινε πράγμα για μας, όπως λχ. ή άλ:ζαρίνη, ή χρωστική ουσία του ρ:ζαριού, πού δέν τή βγάζουμε πιά από τίς ρίζες του ριζαριού πού τέ καλλιεργούμε στα χωράφια, μά πολύ φτηνότερα και άπλούστερα από τέ κατράμι του πατροκάβρουου. Τό ήλιακό σύστημα του Κοπέρνικου τριακόσια όλόκληρα χρόνια έμενε μιά ύπόθεση, πού πάνω της μπορούσες νά στοιχηματίσεις μέ έκατό, χίλια και δέκα χιλιάδες στο ένα, ώστόσο μιά ύπόθεση. Όταν όμως ό Λεβερριέ, βασισμένος στα δεδομένα αυτού του συστήματος ύπολόγισε, έχει μονάχα ότι: πρέπει νά υπάρχει ένας άγνωστος

πλανήτης, μὰ καὶ τῆ θέσῃ ὅπου πρέπει νὰ βρισκεται αὐτός ὁ πλανήτης; τὸν οὐρανό, καὶ ὅταν ὕστερα ὁ Γκάλλε βρῆκε πραγματικά αὐτὸ τὸν πλανήτη¹ τότε τὸ σύστημα τοῦ Κοπέρνικου εἶχε ἀποδεχθεῖ. Ἄν, παρ' ὄλ' αὐτά, στὴ Γερμανία εἰ νεοκαντιανὸν προσπαθοῦν νὰ ξαναζωντανέβουν τὶς γαντιανές ἀντιλήψεις καὶ οἱ ἀγνωστικιστές τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Χιόμ στὴν Ἀγγλία (ὅπου ποτε δὲν εἶχαν ἐξαρτανιστεῖ πέρα γιὰ πέρα), αὐτὸ ἐπιστημονικά ἀποτελεῖ ἓνα βήμα πρὸς τὰ πίσω, σὲ σχέση μετ' τῆ θεωρητικῆ καὶπραχτικῆ ἀναίρεσὴ τους πού ἔγινε ἀπὸ καιρό, καὶ στὴν πράξῃ εἶναι μονάχα ἓνας νεοπαλός; τρόπος νὰ παραδέχονται τὸν ὀλομό στὰ ἄρτυρά, ἐνῶ δημίαια τὸν ἀπαρνεύονται.

Ἐποῦσο σ' ὄλη αὐτὴ τῆ μακρόχρονη περίοδο ἀπὸ τὸν Ντεκάρτ ὡς τὸν Χέγκελ καὶ ἀπὸ τὸν Χόμπς ὡς τὸν Φέβερμπαχ, αὐτὸ πού ἐπρωχνε τοὺς φιλοσόφους πρὸς τὰ μπρός δὲν ἦταν καθόλου, ὅπως ἠμίξαν μόνον ἡ δύναμη τῆς καθαρῆς σκέψης. Ἀντίθετα. Αὐτὸ πού στὴν πραγματικότητα τοὺς ἐπρωχνε πρὸς τὰ μπρός ἦταν προπάντων ἡ, τεράστια καὶ ὄλο καὶ πιδ ὀρμητικὴ πρόοδος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς βιομηχανίας. Στούς ὕλιτες αὐτὸ προβάλλει ἀμεσα στὴν ἐπιφάνεια. Μὰ καὶ τὰ ἰδεαλιστικά συστήματα γιμίζην ὄλο καὶ περισσότερο μετ' ὕλιστικὸ περιεχόμενον καὶ προσπαθοῦσαν νὰ συμβιβάσουν μετ' τὴν πανθιστικὴ ἀποψη τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ πνεῦμα καὶ στὴν ὄλη. Ἔτσι τελικά τὸ χυγκελιανὸ σύστημα ἔφτασε στὸ σημεῖον νὰ ἀποτελεῖ, ὅσον ἀφορᾷ τῆ μέθοδο καὶ τὸ περιεχόμενον του, μονάχα ἓναν ἰδεαλιστικὸ ἀναποδογυρισμένον καὶ τοποθετημένον μετ' τὸ κεφάλι κάτω, ὕλισμό.

Ἐποῦσα ἀπὸ ὅσα εἶπαμε καταλαβαίνουμε γιὰ τὸ Στάρκε στὸ χαρακτηρισμό του γιὰ τὸν Φέβερμπαχ ἐξετάζει πρῶτ' ἀπ' ὄλα τῆ θέσῃ τοῦ Φέβερμπαχ σ' αὐτὸ τὸ βραχὺ ζήτημα τῆς σχέσεως τῆς νέητης καὶ τοῦ Ἐλίου. Ἐποῦσα ἀπὸ μιά σύντομη εἰσαγωγὴ ὅπου περιγράφει σὲ μίαν ἀνώφελα δυσκίνητη φιλοσοφικὴ γλώσσα τὶς ἀντιλήψεις πού εἶχαν οἱ προηγούμενοι φιλόσοφοι, ἰδίως ἀπὸ τὸν Κάντ καὶ ὀω, καὶ ὅπου ἀδίκει τὸν Χέγκελ μετ' μίαν ὑπερβολικὴ φορμαλιστικὴ ἐπιμονὴ σὲ ὀρισμένα σημεῖα τῶν ἔργων του, ἀκολουθεῖ μιά λεπτομερειακὴ ἐκθέσῃ τῆς ἐξελεχτικῆς πορείας τῆς φεβερμπαχικῆς «μεταφυσικῆς» ὅπως βγαί-

¹ Πρόκειται γιὰ τὸν πλανήτη Ποσειδῶνα, πού τὸν ἀνακάλυψε ὁ παρατηρητής τοῦ ἀστεροσκοπίου Γιόχαν Γκάλλε τὸ 1846. (Σημ. Σύντ.)

νει διαδοχικά από τή σειρά τῶν σχετικῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ τοῦ φιλόσοφου. Ἡ ἔκθεση αὐτή εἶναι δουλεμένη μέ ἐπιμέλεια καί σαφήνεια, μονάχα πού, ὅπως κι ὄλο τῶ β.βλίο ἀλλωντε. τή βρχνίνει ἕνας φέρτος ἀπό φιλοσοφικές ἐκφράσεις πού δέν εἶναι καθ'όλου πάντα ἀπαραίτητες, κι εἶναι: τσοο πῶ ἐνοχλητικές ὁ φέρτος αὐτός, ὅσο λιγότερο ὁ συγγραφέας περιορίζεται στὸν τρόπο ἔκφρασης μᾶς καί τῆς ἰδίας σχολῆς, ἤ στίς ἐκφράσεις τοῦ ἰδίου τοῦ Φέβερμπαχ, κι ὅσο περισσὸ ἐρῶ ἀνκατεύει ἐκφράσεις ἀκόμα καί ἀπό τίς πῶ διαφορετικές τάσεις πού ἐπικρατοῦν σήμερα καί πού αὐτοκαλοῦνται φιλοσοφικές.

Ἡ πορεία ἐξέλιξης τοῦ Φέβερμπαχ εἶναι ἡ πορεία ἐξέλιξης ἑνός χειρκελιανού—πού δέν ἦταν ἀλήθεια ποτέ τοῦ ἐλτέλα ὀρθόδοξος—πρὸς τὸν ὀλισμό. Σέ μιάν ὀρισμένη βιθμίδα τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἦρθε σέ ὀλοκληρωτική ρήξη μέ τὸ ἰδεαλιστικὸ σύστημα τοῦ προκατόχου του. Ἰελικά μέ ἰκαταμάχητη δύναμη τοῦ ἐπιβλήθηκε ἡ κατανήρη ὅτι ἡ χειρκελιανὴ προκομική ὑπαρξη τῆς ἀπόλυτης ἰδέας, ἡ ἀπροῦπρξη τῶν λογικῶν κατηγοριῶν» πρὶν ἀπό τὸν κόσμο, δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἕνα φανταστικὸ ὑπίλειμα τῆς πίστης σ' ἕναν ἐξωκοσμικὸ δημιουργό, ὅτι ὁ ὀλικὸς κόσμος πού τὸν ἀντιλαμβάνόμεστε μέ τίς αἰσθήσεις μας, ὁ κόσμος ὅπου ἀνήκουσε καί μῆς οἱ ἰδιοί, εἶναι τὸ μόνο πραγματικὸ καί ὅτι ἡ συνείδηση καί ἡ νήσή μας, ὅσο ὀπειρασθήτες κι ἂν φαίνονται, εἶναι προῖοντα ἐνός ὀλικού σωματικῶ ὀργάνου, τῶ ἐγκεφάλου. Ἡ ὀλη δέν εἶναι προῖον τοῦ πνεύματος, μέ τὸ ἰδιο τὸ πνεῦμα εἶναι μονάχα τὸ ἀνώτατο προῖον τῆς ὀλης. Αὐτὸ φυσικά εἶναι καθαρὸς ὀλισμός. Φτάνοντας ἐδῶ, σταματᾷ ὁ Φέβερμπαχ. Δέ μπερ.τῖ ἰά ξεπερνᾷ τή συνήθισμένη φιλοσοφικὴ προκατάληψη, τήν προκατάληψη ὅχι γιὰ τὸ πράγμα, μέ γιὰ τὸ ὄνομα ὀλισμός. Λέει: «Ἡ ὀλισμός εἶναι γιὰ μένα τὸ θεμέλιο τοῦ ὀικοδομήματος τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας καί γνώσης. Δέν εἶναι ὅμως γιὰ μέντ αὐτὸ τὸ ἰδιο τὸ ὀικοδομήμα, ὅπως εἶναι γιὰ τὸ φυσιολόγο, τὸ φυσιοδίτη μέ τή στενέτερη ἔνοια τῆς λέξης, λχ. γιὰ τὸν Μπρῆσσότ, καί τῶς εἶναι τέτιο ἀναγκαστικὸ σύμφωνο μέ τήν ἀποψη καί τὸ ἐπάγγελμά τους. Συμφωνῶ ἀπύλυτα μέ τὸς ὀλιστές πρὸς τὰ πίσω, ὅχι ὅμως πρὸς τὰ μπῆς». Ἡ Φέβερμπαχ προῖοντα ἐδῶ τὸν ὀλισμὸ ὀάν γενικὴ κοσμοθεωρία πῶ σιρρίζεται σέ μιάν ὀρισμένη ἀντίληψη τῆς σχέσης τῆς ὀλης μέ τὸ πνεῦμα, μέ τήν εἰδικὴ μπερτῆ πού ἐκφράσθηκε αὐτὴ ἡ κοσμοθεωρία σέ μιάν ὀρισμένη ἰστορικὴ βιθμίδα

καί συγκεκριμένα στό δέκατον ὄγδοο αἰώνα. Κι ἀκόμα τόν μπερ-
 ζεύει μέ τή ρηγή, ἐκχυδαισμένη μορφή, μέ τήν ὁποία ὁ ὕλισμός
 τοῦ XVIII αἰώνα ἐξακολουθεῖ καί σήμερα ἀκόμα νά ὑπάρχει στά
 κεφάλια τῶν φυσιοδιφῶν καί τῶν γιατρῶν, μέ τή μορφή πού
 ἀπό τό 1850 ὡς τό 1860 τόν κήρυχναν σάν περιοδεύοντες κή-
 ρυκες ὁ Μπύχνερ, ὁ Φόγκι καί ὁ Μολεσσότ. Ὡστόσο, ὅπως ὁ
 ἰδεαλισμός, ἔτσι καί ὁ ὕλισμός πέρασε ἀπό μιὰ σειρά βαθμίδες
 ἀνάπτυξης. Μέ κάθε ἀνακάλυψη πού ἀφήνει ἐποχή, ἔτσι καί
 μόνο στόν τομέα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, πρέπει ν' ἀλλάξει τή
 μορφή του. Κι ἀπό τότες πού δεθῆκε καί στήν ἱστορία ὕλιστι-
 κή, εὐήγησι, ἀνοίγεται καί δῶ καινούργιος δρόμος ἀνάπτυξης.

Ἡ ὕλισμός τοῦ περασμένου αἰώνα ἦταν κυρίως μηχανικός,
 γιατί ἀπό ὅλες τίς φυσικές ἐπιστήμες μονάχα ἡ μηχανική καί
 μάλιστα μονάχα ἡ μηχανική τῶν στερεῶν—οὐράνιων καί γήινων—
 σωμάτων, κοντολογίης ἡ μηχανική τῆς βαρύτητας, εἶχε φτάσει σέ
 κάποιαν ὀλοκλήρωση. Ἡ χημεία ὄχι, ἔρχε μονάχα στήν παιδική
 τῆς, τή φλογιστική μορφή. Ἡ βιολογία ἦταν ἀκόμα στά σπάργανα.
 Τόν φυτικό καί ζωικό ὄργανισμό τόν εἶχαν μελετήσει μόνο σέ
 χοντρές γραμμές καί τόν ἐξηγοῦσαν μέ καθαρά μηχανιστικά αἰ-
 τία. Ὅπως γιά τόν Ντεκάρτ τό ζωο ἦταν μηχανή, ἔτσι καί γιά
 τοὺς ὕλιστές τοῦ XVIII αἰώνα ὁ ἄνθρωπος ἦταν μηχανή. Αὐτή ἡ
 ἀποκλειστική χρησιμοποίηση τοῦ μέτρου τῆς μηχανικῆς σέ φαινό-
 μενα χημικῆς καί ὀργανικῆς φύσης, ὅπου ἰσχύουν βέβαια καί οἱ
 μηχανικοί νόμοι, μά παραγκωνίζονται σέ δεύτερη μοῖρα ἀπό
 ἄλλους ἀνώτερους νόμους, ἀποτελεῖ τήν πρώτην ἰδιόμορφη, ὅμως
 ἀναπόφευγη γιά τήν ἐποχή τῆς στενότητος τοῦ κλασικοῦ γαλλι-
 κοῦ ὕλισμοῦ.

Ἡ δεύτερη ἰδιόμορφη στενότητα αὐτοῦ τοῦ ὕλισμοῦ βρι-
 σκόταν στήν ἀνικανότητά του ν' ἀντιληφθεῖ τόν κόσμο σάν προ-
 τές, σάν ὕλη πού βρίσκεται σέ συνεχῆ, ἱστορική ἀνάπτυξη. Αὐ-
 τό ἀντιστοιχοῦσε στήν τοτινή κατάστασι τῶν φυσικῶν ἐπιστη-
 μῶν καί στόν μεταφυσικό, δηλ. ἀντιδιαλεκτικό τρόπο φιλοσό-
 φησης πού συνδέταν μ' αὐτή τήν κατάστασι. Ἡ φύσις βρι-
 σκόταν σέ αἰώνια κίνησι—αὐτό τό ζῆραν καί τότε. Ἡ κίνησι,
 αὐτή, σύμφωνα μέ τήν τοτινή ἀντίληψι, περιστρεφόταν ἐπίσης
 σέ αἰώνιο κύκλο, καί ἔτσι δέν προχωροῦσε πιο πέρα. Παρήγαγε
 πάντα τά ἴδια ἀποτελέσματα. Ἡ ἀντίληψι αὐτή ἦταν ἔτσι ἀνα-
 πόφευγη. Ἡ καντιανή θεωρία γιά τή δημιουργία τοῦ ἡλιακοῦ
 συστήματος μόλις εἶχε διατυπωθεῖ καί περνοῦσε ἀκόμα μονάχα

για άπλή παραδοξολογία. Ἡ ἱστορία τῆς ἐξέλιξης τῆς γῆς, ἡ γεωλογία, ἦταν ἀκόμα τελείως ἀγνωστή, καὶ δὲ μποροῦσε καθέλου τότε νὰ διατυπωθεῖ ἐπιστημονικὰ ἢ ἀντίληψη ὅτι τὰ σημερινὰ ζωντανὰ ὄντα εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς μακριᾶς ἐξέλιξης ἀπὸ τὸ ἀπλό στὸ σύνθετο. Ἦταν λοιπὸν ἀναπόφευγη ἡ ἀντι-ιστορική ἀντίληψη τῆς φύσης. Δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ κατηγορήσει τοὺς φιλόσοφους τοῦ XVIII αἰῶνα γιὰ τὴν ἀντίληψη αὐτή, τόσο μᾶλλον πού τῆ βρίζουμε καὶ στὴν Χέγκελ. Στὴν Χέγκελ ἡ φύση σὰν ἀπλή «ἐξωτερίκευση» τῆς ἰδέας εἶναι ἀνίκανη νὰ ἐξελιχθεῖ στὸ χρόνο, μὰ μπορεῖ μονάχα νὰ ἀπλώνει τὴν πολυμορφία τῆς στὸ χῶρο, ἔτσι πού ἐκθέτει σύγχρονα τῆ μιὰ πλάιστὴν ἄλλη ὅλες τὶς βαθμίδες ἀνάπτυξης πού περιλαμβάνονται σ' αὐτὴν καὶ εἶναι καταδικασμένη νὰ ἐπαναλαμβάνει αἰῶνια τὰ ἴδια προ-τοές. Καὶ αὐτὸν τὸν παραλογισμό μιᾶς ἀνάπτυξης στὸ χῶρο, μὰ ἔξω ἀπὸ τὸ χρόνο, ποῦναι ὁ βασικὸς ὅρος κάθε ἐξέλιξης, τὸν φορτῶνει ὁ Χέγκελ στὴ φύση ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ πού ἀναπτύσσονταν ἡ γεωλογία, ἡ ἐμβρυολογία, ἡ φυσιολογία τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῶων καὶ ἡ ὀργανικὴ χημεία καὶ πού, μὲ δόξη αὐτές τὶς νέες ἐπιστῆμες, ξεφύτρωναν παντοῦ μεγαλοφυεῖς προαισθήσεις τῆς κατοπινῆς θεωρίας τῆς ἐξέλιξης, (λχ. ὁ Γκαίτε καὶ ὁ Λαμάρκ). Τὸ σύστημα ὅμως τὸ ἀπαιτοῦσε αὐτό, καὶ ἔτσι ἔπρεπε, γιὰ χάρη τοῦ συστήματος, ἡ μέθοδος νὰ κάνει ἀπιστία στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τῆς.

Ἡ ἴδια ἀντιιστορική ἀντίληψη ἐπικρατοῦσε καὶ στὸ πεδίο τῆς ἱστορίας. Ἐδῶ ὁ ἀγῶνας ἐνάντια στὰ ὑποκείμενα τοῦ μεσαίωνα ἀποσποῦσε τὴν προσοχή. Ὁ μεσαιῶνας θεωροῦνταν ἀπλή διακοπὴ τῆς ἱστορίας ἀπὸ μιὰ χιλιέχρονη γενικὴ βαρβαρότητα. Κανένας δὲν ἐβλεπε τὶς μεγάλες προόδους τοῦ μεσαίωνα—τὸ πλάτασμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, τὰ βιώσιμα μεγάλα ἔθνη πού εἶχαν σχηματιστεῖ στὴν Εὐρώπη τὸ ἕνα πλάι στὸ ἄλλο, τέλος τὶς τεράστιες τεχνικὲς προόδους τοῦ XIV καὶ XV αἰῶνα—δὲν τὰ ἐβλεπαν ὅλα αὐτά. Ἔτσι ὅμως ἔγινε ἀδύνατο νὰ κατανοήσουν λογικὰ τὴ μεγάλη ἱστορική συνάφεια, καὶ ἡ ἱστορία χρησιμοῦσε τὸ πολὺ-πολὺ σὰν μιὰ συλλογὴ ἀπὸ παραδείγματα καὶ εἰκόνας γιὰ τοὺς φιλόσοφους.

Οἱ ἐκχυδαιστὲς γυρολόγοι, πού στὰ 1850-1860 ἐμπορεύονταν στὴ Γερμανία τὸν ὕλισμό, δὲν ξεπέρασαν καθόλου αὐτὰ τὰ ὄρια τῆς διδασκαλίας τῶν δασκάλων τους. Ὅλες οἱ πρόοδες πού ἔκαναν ἀπὸ τότε οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες, τοὺς

χρησίμευαν μονάχα σάν νέες αποδείξεις για τό δτι δέν ύπάρχει δημιουργός του κόσμου και πραγματικά δέν καταπιείστηκαν πωτέ νά αναπτύξουν τή θεωρία. "Αν ό ιδεαλισμός τά είχε χαμένα και είχε χευπηθεί θανάσιμα από τήν επανάσταση του 1848, ίκανοποιούνταν ώστόσο μέ τό ότι ό ύλισμός για μία στιγμή είχε πσαι άνόμα πίο χαμηλά. "Ο Φέβερμαχ είχε άναμφεσβήτητα δικιο δσαν ίρνιόταν τήν ευθύνη γι' αύτο τόν ύλισμό. Μονο πού δέν έπρεπε νά μπερδεύει τή διδασκαλία των πλανώδιων κινύκων μέ τόν ύλισμό γενικά.

Ώστόσο πρέπει νά παρατηρήσουμε έδω δυό πράγματα. Πρώτα, τόν καιρό πού ζούσε ό Φέβερμαχ οι φυσικές έπιστήμες βρισκονταν άκόμα σέ κείνο τό έντονο προσαές ζύμωσης; πού μόλις στά τελευταία 15 γρόνια ύλοκληρώθηκε σχετικα έτσι πού νά ύδηγεί στην άποσαφίνιση. Συγκεν:ρώθηκε νέα ύλικό από γνώσεις σέ άνήκουστη ως τότε ποσότητα, μά μόλις τώρα τελευταία έγινε δυνατό νά άποκατασταθεί ή συνοχή και έτσι: νά μπει τάξη σ' αύτό τό χάος τών ανακαλύψεων πού ή μία έπερτε πάνω στην άλλη. Βίβλια ό Φέβερμαχ έζησε και τίς τρεις άποφασιςτικές ανακαλύψεις, τήν ανακάλυψη του κυττάρου, τήν ανακάλυψη τής μετατροπής τής ενέργειας και τήν ανακάλυψη τής θεωρίας τής εξέλιξης; πού είναι γνωστή μέ τό όνομα του Δαρβίνου. Πώς όμως θά μπερδύσε ό έρηνικός φιλόσοφος στή μοναξιά του χωριού νά παρακολουθεί έπως πρέπει τήν έπιστήμη, ώστε νά εκτιμά π'ρα για πέρα τίς ανακαλύψεις πού τότε κι οι ίδιοι οι φυσιοδίφες ή τίς άμφισβητούσαν άκόμα, ή δέν ξέρανε νά τίς εκμεταλλευτούν όπως έπρεπε; "Όλο τό φταίξιμο έδω πέφτει μονόχα στις άλλες συνήκες τής Γερμανίας πού εξαιτίας τους τίς έδρες τής φιλοσοφίας τίς γρατούσαν εκλεχτικοί σερολόγοι, ένω ό Φέβερμαχ πού στεκόταν άπειρα πίο ψηλά άπ' όλους ουτούς, ήταν καταδικασμένος νά χωριατοποιείται και νά φυτίζωει σ' ένα μικρό χωριό. Δέ φταίει λοιπόν ό Φέβερμαχ αν του έμεινε άπρέσιτη ή ίσορική αντίληψη τής φύσης, πού ήταν πιά προσοτή και πού άφαίρουσε όλη τή μονομέρεια από τό γαλλικό ύλισμό.

Δεύτερο, ό Φέβερμαχ έχει άπόλυτα δικιο ετιν λέει δτι ό άποκλειστικά φυσικοεπιστημονικός ύλισμός είναι βέβαια «τό ήμελιο του είνοδομίματος τής ανθρωπίνης γνώσης μά όχι και τό ίδιο τό οικόδημα». Γιατί έέ ζούμε μονάχα στή φύση, μά και στην ανθρωπίνη κοινωνία πού έχει κι αύτή τήν ίσορεια τής

ἐξέλιξής της καὶ τὴν ἐπιστήμη της, ὄχι λιγότερο ἀπὸ τὴ φύση. Ἐξ ἡγήματα ἦταν λοιπὸν νὰ φέρουν τὴν ἐπιστήμη της κοινωνίας, ὁπλ. το σύνολο τῶν λεγόμενων ἱστορικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν σὲ ἄρμονία μὲ τὸ ὕλιστικο θεμέλιο καὶ νὰ τὴν ἀνασυγκροτήσουν πάνω σὲ τούτη τὴ βάση. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀξιώθηκε νὰ το κάνει ὁ Φίσερμπαχ. Ἐδῶ, παρὰ τὸ «θεμέλιο», ἔμεινε αἰχμάλωτος τῶν πατροπαράδοτων ἰδεαλιστικῶν δοσμῶν, καὶ αὐτὸ τὸ ἀναγνωρίζει μὲ τὰ λόγια: «Πρὸς τὰ πίσω συμφωνῶ μὲ τοὺς ὕλιστές, ὄχι ὅμως πρὸς τὰ μπρός». Αὐτὲς ὅμως πού ἐδῶ στὸ κοινωνικὸ πεδίο δὲν πῆγαινε «πρὸς τὰ μπρός» καὶ δὲν ξεπερνῶσε τίς ἀντιλήψεις τοῦ 1840 ἢ τοῦ 1844, ἐν ἦταν κανένας ἄλλος ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Φίσερμπαχ, καὶ αὐτὸ θεσπίζει πάλι ἐξαιτίας της ἀπομένωσής του κυρίως, πού τὸν ἀνάγκασε νὰ βγάξει σκέψεις ἀπὸ τὸ ἐρημικὸ του κεφάλι.—αὐτόν, πού περισσότερο ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους; φιλοσοφοῦ; ἦταν φτιαγμένος ἀπὸ κοινωνικὲς σχέσεις—ἀντὶ νὰ παραγεῖ τίς σκέψεις του σὲ φιλικὲς ἢ ἐχθρικές συναντήσεις μὲ ἄλλους ἀνθρώπους τῆς δικτῆς του ὄλκῆς. Πρὸς ἔμεινε ἰδεαλιστῆς στὸν τομέα αὐτό, θὰ τὸ δοῦμε ἀργότερα λεπτομερειακά.

Ἐδῶ πρέπει μονάχα νὰ παρατηρήσουμε ἀκόμα ὅτι ὁ Στάρκε γυρεύει σὲ λαθεμένη μεριά νὰ ἴσσει τὸν ἰδεαλισμὸ τοῦ Φίσερμπαχ. «Ὁ Φίσερμπαχ εἶναι ἰδεαλιστῆς, πιστεύει στὴν πρόοδο τῆς ἀνθρωπότητας» (σελ. 19)—«Ἡ βάση, τὸ βίηρο τοῦ συνόλου, μὲνει ὡστόσο ὁ ἰδεαλισμός. Ὁ ραζλισμὸς μᾶς πρὸστατεῖ μονάχα ἀπὸ πλάνες, ἐνῶ ἔμεις ἀκολουθοῦμε τίς τάσεις τῶν ἰδανικῶν μας. Δὲν εἶναι τάχη ἢ συμπένει, ἢ ἀγάπη καὶ ὁ ἐνθουσιασμός γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὸ δικίον ἰδανικὲς δυνάμεις;» (σελ. VIII).

Πρῶτα, ἐδῶ ὁ ἰδεαλισμὸς δὲ σημαίνει τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ κυληθᾶ ἰδανικὸς σκοπὸς. Αὐτοὶ ὅμως εἰ ἰδανικὸι σκοποὶ τὸ πολὺ-πολὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὸν καντιανὸ ἰδεαλισμὸ καὶ τὴν «κατηγορικὴ πρὸσταγή» του. Μὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κάντ ἐνέμαζε τὴ φιλοσοφία του «ὑπερβατικὸ ἰδεαλισμὸς», ὄχι γιὰτὶ ἀσχολεῖται ἐκεῖ καὶ μὲ ἠθικὰ ἰδανικά, μὰ γιὰ ὁλότελα ἄλλους λόγους, ὅπως θὰ θυμᾶται ὁ Στάρκε. Ἡ πρέλιψη ὅτι ὁ φιλοσοφικὸς ἰδεαλισμὸς περιτρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν πίστη σὲ ἠθικά, ὁπλ. κοινωνικά ἰδανικά, δημιουργήθηκε ἔω ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, σὲ γερμανὸ φιλιτατο, πού μαθαίνει ἀπ' ἐξω, ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Σίλλερ, τὰ λίγα φιλοσοφικά ψίχουλα πού τοῦ

χρειάζονται γιά τή μορφωσή του. Κανένας δέν έκανε αύστηρότερη κριτική στην άνήμπορη καντιανή «κατηγορική προσταγή» — άνήμπορη γιατί ζητά τό άδύνατο και γι' αυτό ποτέ δέ φτάνει σέ κάτι τό πραγματικό—κανένας δέ χλεύασε πιά σκληρά τά φιλισταϊκά όνειροπολήματα γιά άπραγματοποίητα ιδανικά πού είχε μεταδόσει ό Σίλλερ, από τόν ολοκληρωμένο ιδεαλιστή Χέγκελ. (Βλ. λχ. τή «Φινομενολογία»).

Δεύτερο, είναι άναπόφευγο ότι καθελί πού κινεί τόν άνθρωπο, πρέπει νά περνά από τό κεφάλι του—άκόμα και τό φαί και τό ποτό, πού άρχίζουν σάν συνέπεια του αισθήματος της πείνας και της δίψας πού μεταβιβάζεται μέσω του έγκεφάλου και πού τελειώνουν σάν συνέπεια του αισθήματος της χορτασιάς πού μεταβιβάζεται επίσης μέσω του έγκεφάλου. Οι επίδρασεις του έξωτερικού κόσμου πάνω στον άνθρωπο εκφράζονται στο κεφάλι του, αντικαθρεφτίζονται σ' αυτό σάν αισθήσεις, σκέψεις, όρμές, βουλήματα, κοντολογής, σάν «τάσεις ιδανικών» και γίνονται μ' αυτή τή μορφή «ιδανικές δυνάμεις». Άν τώρα, τό γεγονός ότι ό άνθρωπος αυτός ακολουθεί γενικά «τάσεις ιδανικών» και δέχεται τήν επίδραση από «ιδανικές δυνάμεις», είναι πού τόν κάνει ιδεαλιστή, τότε κάθε κάπως φυσιολογικά άναπτυγμένος άνθρωπος είναι γεννημένος ιδεαλιστής, και πώς γίνεται τότε νά υπάρχουν άκόμα στον κόσμο όλιστές;

Τρίτο, ή πεποίθηση ότι ή ανθρωπότητα, τουλάχιστον σήμερα, κινείται συνολικά σέ προοδευτική κατεύθυνση, δέν έχει άπολύτως καμιά σχέση μέ τήν αντίθεση ανάμεσα στον όλισμό και τόν ιδεαλισμό. Οι γάλλοι όλιστές είχαν τήν πεποίθηση αυτή σέ βαθμό σχεδόν φανατισμού όχι λιγότερο από τούς ντεϊστές Βολταίρο και Ρουσσώ, και άρκετά συχνά κάναν γι' αυτήν τίς μεγαλύτερες προσωπικές θυσίες. Άν υπάρχει κάποιος πού απέφρωσε δλόκληρη τή ζωή του στον «ένθουσιασμό γιά τήν αλήθεια και τό δίκιο»—ή φράση είναι παρμένη μέ τήν καλή της έννοια—αυτός ήταν λχ. ό Ντιντερό. Όταν λοιπόν ό Στάρκε όλα αυτά τά λέει ιδεαλισμό, αυτό άποδειχνει μονάχα ότι ή λέξη όλισμός και όλη ή αντίθεση των δυο τάσεων έχει χάσει έδώ κάθε νόημα γι' αυτόν.

Είναι γεγονός ότι ό Στάρκε κάνει έδώ—έστω ίσως και άσυμείδητα—μιάν άσυγχώρετη παραχώρηση στη φιλισταϊκή πρόληψη πού κληρονομήθηκε από τίς μακρόχρονες συκοφαντίες των παπάδων ενάντια στη λέξη όλισμός. Μέ τή λέξη όλισμός

ὁ φιλοσοφικός ἐννοεῖ τὸ φαγοπότι, τὸ μεθύσι, τὴν ὀφθαλμο-
πορνεία, τὴν σαρκικήν ἡδονήν, τὴν ἀλαζονείαν, τὴν φιλογορηματία,
τὴν τσιγκουνιά, τὴν πλεονεξία, τὴν κερδοσκοπία καὶ τίς χρημα-
τιστηριακὲς ἀπάτες, κοντολογίᾳ, ὅλα τὰ θρυμμερὰ ἐλαττώμα-
τα, πού δούλος τους εἶναι σιωπηρὰ ὁ ἴδιος. Καὶ μέ τὸν ἰδεα-
λισμὸν ἐννοεῖ τὴν πίστη στὴν ἀρετή, στή γενική ἀγάπη τοῦ
ἀνθρώπου καὶ γενικά ἕνα «καλύτερον κόσμον», πού μ' αὐτόν κο-
κορεῖται μπροστά τοὺς ἄλλους, πού ἔμωσ τὸν πιστεύει τό
πολύ πολύ τόσο, ὅσο βαστᾷ τὴν ἀποχαύνωσίν του τὴν ἡ χρεωκοπία
του, πού ἀναγκαστικὰ ἀκολουθεῖ ὑστερα ἀπὸ τίς συνηθισμένες
τοῦ «ύλιστικὲς» ἀκολασίες, τραγυδιῶντας ταυτέχρονα τὸν ἀγα-
πημένο του σκοπὸν: Τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος; μισὸς ζῶν, μισὸς ἄγ-
γελος.

Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ Στάρκε παροίξει πολὺ νὰ ὑπερασπίσει
τὸν Φέδερμπαχ ἀπὸ τίς ἐπιθέσεις καὶ τίς θεωρίες τῶν καθηγη-
τῶν πού μέ τὸ ὄνομα φιλόσοφοι θορυβεῦν σήμερα τόσο στή
Γερμανία. Γιά τοὺς ἀνθρώπους πού ἐνδιαφέρονται γιά τοὺς
ἀπέχονους αὐτούς τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας σίγουρα
εἶναι σπουδαῖο αὐτό. Ἴσως καὶ γιά τὸν ἴδιο τὸν Στάρκε νὰ φαί-
νόταν ἀναγκαῖο. Ἐμεῖς ἀπαλλάσσουμε τὸν ἀναγνώστη ἀπ' αὐτό.

III

Ὁ πραγματικὸς ἰδεαλισμὸς τοῦ Φέδερμπαχ φανερῶνται
μόλις φτάσουμε στή φιλοσοφία του τῆς θρησκείας καὶ στὴν ἠθι-
κή του. Δὲ θέλει καθέλου νὰ καταργήσει τὴν θρησκείαν, θέλει νὰ
τὴν τελειοποιήσει. Ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία πρέπει νὰ διαλυθῇ μέ-
σα στὴν θρησκείαν. «Οἱ περίοδοι τῆς ἀνθρωπότητος ξεχωρίζουν
ἢ μιά ἀπὸ τὴν ἄλλη μονάχα μέ θρησκευτικὰς ἀλλαγὰς. Ἐνα
ἱστορικὸν κίνημα φιδάνει βαθιὰ ὡς τὰ θεμέλια μόνον ἔταν ριζώ-
σει στὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου. Ἢ καρδιά δὲν εἶναι μιά μορ-
φή τῆς θρησκείας, ἔτσι πού δὲ μπεροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ θρη-
σκεία πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ μέσα στὴν καρδιά. ἢ καρδιά εἶναι
ἢ οὐσία τῆς θρησκείας» (ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Στάρκε στὴν σελ.
168). Ἡ θρησκεία κατὰ τὸν Φέδερμπαχ εἶναι ἢ σχέση ἀνάμε-
σα σὲ ἄνθρωπον καὶ ἄνθρωπον πού βασίζεται στὸ συναίσθημα καὶ
στὴν καρδιά, μιά σχέση πού ὡς τώρα ἀναζητοῦσε τὴν ἀλήθειάν
τῆς σ' ἕνα φανταστικὸν ἀντικαθρέφτισμα τῆς πραγματικότητος

—στη μεσολάβηση ενός; ή πολλών θεών, πού είναι φανταστικό αντικαθρέπτισμα ανθρώπινων ιδιοτήτων—πού τώρα όμως τή βρῖσκει άμεσα και χωρίς μεσολάβηση στην αγάπη ανάμεσα στο Έγώ και στο Σύ. Κι έτσι τελικά για τόν Φόδερμπαχ έ σεξουαλικός έρωτας γίνεται μιά από τίς άνωτερες, αν όχι ή άνώτατη μορφή άσκησης τής νέας του θρησκείας.

Οί συνκισηματικές ώστόσο σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, ιδιαίτερα ανάμεσα στά δύο φύλα, υπάρχουν από τότε πού υπάρχει άνθρωποι. Ο σεξουαλικός έρωτας, ιδιαίτερα στά τελευταία 800 χρόνια, πήρε μιά τέτια ανάπτυξη και κατάχτησε μίτ τέτια θέση, πού έγινε ο υποχρεωτικός άξονας πού γύρω του περιστρέφεται κάθε ποίηση σ' όλην αυτή τήν περίοδο. Οί σερινές θαιικές θρησκείες περιορίστηκαν στο να δίνουν μίαν άνωτερη εύλογία στη ρύθμιση από τό κριτός του σεξουαλικού έρωτα, δηλ. στη νομοθεσία του γάμου, και μπορών αυριο να έξπκνιστούν όλες, χωρίς ν' αλλάξει τό πραγματικό στην πραγματική τής αγάπης και τής φιλίας. Έτσι ή χριστιανική θρησκεία είχε πραγματικά τόσο έξπκνιστεί στη Γαλλία από τό 1793 ως τό 1798, πού κι ο Ναπολέοντας ακόμα δε μπόρεσε να τήν ξανκείσαγάγει χωρίς να βρει αντίσταση και δυσκολίες, ενώ στο διάστημα πού μεσολάβησε δέν εκδηλώθηκε καμιά ανάγκη για ένα άποικτάτατό της μέ τήν έννοια του Φόδερμπαχ.

Ο ιδεαλισμός του Φόδερμπαχ έδω είναι ότι τίς σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, πού στριζονται στην άμοιβαία κλίση στο σεξουαλικό έρωτα, στη φιλία, τή συμπόνια, τή θυσία κλπ., δέν τίς παραδέχεται άπλούστατα τέτιες πού είναι χωρίς να τίς αναγάγει στην άνάμνηση κάποιας ξεχωριστής θρησκείας, πού και για τόν ίδιο τόν Φόδερμπαχ άνήκει στο παρελθόν, μά έσχυρίζεται ότι θα άποχτήσουν όλη τους τήν αξία μονάχα όταν τίς καθαγιάσουνε μέ τό όνομα θρησκεία. Τό κύριο για τόν Φόδερμπαχ δέν είναι ότι υπάρχουν αυτές οι καθαρά ανθρώπινες σχέσεις, μά ότι τίς παίρνουμε για τή νέα πραγματική θρησκεία. Άποχτούν όλη τήν αξία τους μόνο όταν πάρουν τή θρησκευτική σφραγίδα. Η λέξη θρησκεία (religion) προέρχεται από τό religare* πού αρχικά σημαίνει ένωση. Έπομένως κάθε ένωση δύο ανθρώπων είναι θρησκεία. Κάτι τέτια έτυμολογικά τεχνάσματα είναι: ή τελευταία διέξοδος τής ιδεαλιστικής φιλοσοφίας.

* Religare, λέξη λατινική πού σημαίνει: δένω, συνδέω. (Σημ. Μστ.)

Στις λέξεις δέν αποξιδουν τή σημασία πού απόχτησαν σύμφωνα μέ τήν Ιστορική εξέλιξη τής πραγματικῆς τους χρήσης, μά τή σημασία πού θάπρεπε νάχουν σύμφωνα μέ τήν ἐτυμολογική τους προέλευση. Κι ἔτσι ὁ σεξουαλικός ἔρωτας καί ἡ σεξουαλική ἔνωση ἀποθιζόνονται: σέ «θρησκεία» γιά νά μήν τύχει καί χαθεί ἀπό τή γλώσσα ἡ πολύτιμη γιά τήν ἰδεαλιστική ἀνάμνηση λέξη θρησκεία. Ἀκριβῶς ἔτσι μιλοῦσαν στά 1840-1850 οἱ παρισίνοι μεταρρυθμιστές τῆς τάσης τοῦ Λουί Μπλάν, πού κι αὐτοί, τόν ἀνθρώπο χωρίς θρησκεία τόν βλέπανε σάν τέρας καί πού μας ἔλεγαν: *Donc, l'athéisme c'est votre religion!*¹ Ὅταν ὁ Φέδερμπαχ θέλει νά στριβίξει τήν ἀλθινή θρησκεία πονωστή βάση μιᾶς οὐσιαστικά ὀλιστιχῆς ἀντιλήψης τῆς φύσης, μοιάζει μέ τόν ἀνθρώπο πού θά ἔλεγε ὅτι ἡ σύγχρονη χημεία εἶναι ἡ ἀλθινή ἀλχημεία. Ἄν ἡ θρησκεία μπορεῖ νά ὑπάρχει χωρίς τό θεό τῆς, τότε μπορεῖ νά ὑπάρχει καί ἡ ἀλχημεία χωρίς τή φιλοσοφική τῆς λίθα. Ὑπάρχει ἄλλωστε ἕνας πολύ στενός δεσμός ἀνάμεσα στήν ἀλχημεία καί τή θρησκεία. Ἡ φιλοσοφική λίθος ἔχει πολλές ιδιότητες πού μοιάζουν μέ θεϊκές, καί οἱ ἑλληνοαιγύπτιοι ἀλχημιστές τῶν δύο πρώτων αἰώνων μ. Χ. βάλαν κι αὐτοί τό δαχτυλάκι τους στή διαμόρφωση τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος, ἔπως τ' ἀποδείχνουν τά στοιχεῖα πού ἀναφέρουν ὁ Κέπ καί ὁ Μπερτελό.

Ὅπωςδὴποτε λαθεμένος εἶναι ὁ ἰσχυρισμός τοῦ Φέδερμπαχ ὅτι «οἱ περίοδοι τῆς ἀνθρωπότητας ξεχωρίζουν ἡ μιᾶ ἀπό τήν ἄλλη μονάχα μέ θρησκευτικές ἀλλαγές». Μεγάλες ἱστορικές καμπές συνοδούθηκαν ἀπό θρησκευτικές ἀλλαγές, μονάχα ὅσον ἀφορᾷ τίς τρεῖς παγκόσμιες θρησκείες πού ὄντησαν ὡς τώρα: τό βουδισμό, τό χριστιανισμό καί τό μωαμεθανισμό. Οἱ παλιές θρησκείες τῶν φυλῶν καί τῶν ἐθνῶν, πού γεννήθηκαν αὐθόρμητα, εἶ, ἦταν προπαγανδιστικές καί χάναν κάθε δύναμη ἀντίστασης, μόλις τσακίζεσαν ἡ ἀνεξαρτησία τῶν φυλῶν καί τῶν λαῶν. Γιά τούς ἀρχαίους γερμανούς μάλιστα γιά νά γίνει αὐτό ἄρκεσε ἡ ἀπλή, ἐπαφή μέ τή διαλυμένη ρωμαϊκή κοσμοκρατορία καί τή χριστιανική παγκόσμια θρησκεία, πού μέλις τήν εἶχε υἱοθετήσει καί πού ἀνταποκρινόταν στήν οἰκονομική, πολιτική καί ἰδεολογική τῆς κατάστασι. Μόνον σ' αὐτές τίς παγκόσμιες θρησκείες, πού ἀναπύχθηκαν περισσότερο ἢ λιγότερο τεχνητά—ἰδίως στό

¹ Ὅσοι δ ἀθετοῦ εἶναι: ἡ θρησκεία σας! (Σημ. Σύντ.)

χριστιανισμό και τό μωαμεθανισμό—βρίσκουμε νά παίρνουν θρησκευτικό χαρακτήρα γενικότερα Ιστορικά κινήματα. Ἀκόμα και στήν περιοχή τοῦ χριστιανισμοῦ ὁ θρησκευτικός χαρακτήρας στίς ἐπαναστάσεις μέ πραγματικά παγκόσμια σημασία περιορίζεται: στίς πρώτες βαθμίδες τοῦ ἀγώνα τῆς ἀστικής τάξης γιά τήν ἀπελευθέρωσή της ἀπό τό XIII ὡς τόν XVII αἰώνα και δέν ἐξηγείται, ὅπως νομίζει ὁ Φέδερμπαχ, ἀπό τήν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου και τή θρησκευτική του ἀνάγκη, μά ἀπ' ὅλη τή μεσαιωνική ἱστορία πού προηγήθηκε και πού δέ γνώριζε καμιάν ἄλλη μορφή τῆς ἰδεολογίας ἐκτός ἀκριβῶς ἀπό τή θρησκεία και τή θεολογία. Ὅταν ὅμως τόν XVIII αἰώνα ἡ ἀστική τάξη εἶχε δυναμώσει ἀρκετά γιά νά δημιουργήσει και τή δικιά της ἰδεολογία, πού ταιριάζει στήν ταξική της ἀποψη, τότες ἔκανε τή μεγάλη και ὀριστική της ἐπανάσταση, τή Γαλλική, ἐπικαλούμενη ἀποκλειστικά νομικές και πολιτικές ἰδέες και νοιαζόταν γιά τή θρησκεία μονάχα στό βαθμό πού στεκόταν ἐμπόδιο στό δρόμο της. Δέν τῆς κατέβηκε ὅμως ποτέ να βάλει μιὰ νέα θρησκεία στή θέση τῆς παλιάς: ξέριουμε πῶς ἀπότυχε ὁ Ροβεσπιέρος σέ μιὰ τέτια προσπάθειά του¹.

Στήν κοινωνία, ὅπου εἴμαστε ὀποχρεωμένοι νά ζοῦμε σήμερα και πού βασιλεύει πάνω στήν ἀντίθεση τῶν τάξεων και στήν ταξική κυριαρχία, εἶναι ἔτσι ἢ ἀλλιῶς ἀρκετά κακομοιριασμένη ἡ δυνατέτητα καθαρῶν ἀνθρώπινων αἰσθημάτων, στίς σχέσεις μέ ἄλλους ἀνθρώπους. Δέν ἔχουμε ἐπομένως κανένα λόγο νά τίς κάνουμε ἀκόμα πιό κακομοιρικές ἀνυψώνοντας σέ θρησκεία αὐτά τά αἰσθήματα. Τό ἴδιο, ἡ συντησιμένη ἱστοριογραφία, ἰδίως στή Γερμανία, συσκοτίζει ἀρκετά τήν κατανόηση τῶν μεγάλων ἱστορικῶν ταξικῶν ἀγώνων, ἔτσι πού νά μή χρειάζεται νά κάνουμε ἀπόλυτα ἀδύνατη τήν κατανόησή τους, μετατρέποντας τήν ἱστορία αὐτή τῶν ἀγώνων σέ ἀπλό παράρτημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Αὐτό κιόλας δείχνει πόσο ἔχουμε σήμερα ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τόν Φέδερμπαχ. Σήμερα δέν σοῦ κάνει πιά ὄρεξη νά διαβάσεις τά «ῥωραϊότερα του μέρη», ὅπου ἐξυμνεῖ αὐτή τή νέα θρησκεία τῆς ἀγάπης.

Ἡ μόνη θρησκεία πού ἐξετάζει σοβαρά ὁ Φέδερμπαχ εἶναι ὁ χριστιανισμός, ἡ παγκόσμια θρησκεία τῆς Δύσης, πού στηρί-

¹ Πρόκειται γιά τήν προσπάθεια τοῦ Ροβεσπιέρου νά εἰσαγάγει μιὰ θρησκεία τοῦ «ἐκπετάτου ὄντος». (Σημ. Σόντ.)

ζεται στο μονοθεϊσμό. Ἀποδεικνύει ὅτι ὁ χριστιανικός θεός εἶναι μονάχα ἡ φανταστική ἀνανάκλαση, τὸ ἀντικαθρέφτισμα τοῦ ἀνθρώπου. Ὅμως αὐτός ὁ ἴδιος θεός εἶναι προτιένένος μακρόχρο-
νου προτοσές ἀφαίρεσης, ἡ συμπυκνωμένη πεμπτουσία τῶν προη-
γούμενων πολλῶν θεῶν τῶν φυλῶν καὶ τῶν ἐθνῶν. Καὶ ἀντί-
στοιχα ὁ ἄνθρωπος, πού εἶδωλό του εἶναι ἐκεῖνος ὁ θεός, δέν
εἶναι πραγματικός ἄνθρωπος, μά ἐπίσης ἡ πεμπτουσία τῶν πολ-
λῶν πραγματικῶν ἀνθρώπων, ὁ ἀφηρημένος ἄνθρωπος, ἐπομέ-
ως κι ὁ ἴδιος πάλι μιὰ ἰδεατή εἰκόνα. Ὁ ἴδιος ὁ Φέδερμπαχ,
πού σέ κάθε σελίδα κηρύχνει τὴν αἰσθητότητα, τὸ βύθισμα σὲ
συγκεκριμένο καὶ στέν πραγματικό κόσμο, γίνεται πέρα γιὰ πέ-
ρα ἀφηρημένος, μόλις ἀρχίσει νά μιλά γιὰ ὅποιαδήποτε ἄλλη
σχέση ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀπλή σεξουαλική σχέση ἀνάμεσα στοὺς
ἀνθρώπους.

Αὐτὴ ἡ σχέση τοῦ προσφέρει μονάχα μιὰ πλευρά: τὴν ἠθι-
κὴ (moral). Καὶ ἐδῶ μᾶς ξαφνιάζει πάλι ἡ καταπληχτικὴ φτώ-
χεια τοῦ Φέδερμπαχ σέ σύγκριση μὲ τὸν Χέγκελ. Ἡ ἠθικὴ τοῦ
Χέγκελ, ἡ ἡ διδασκαλία του γιὰ τοὺς ἠθικούς κανόνες εἶναι
ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ περιλαμβάνει: 1) Τὸ ἀφηρημένο
δικαίον, 2) τὴν ἠθικότητα (Moralität), 3) τοὺς ἠθικούς κα-
νόνες (Sittlichkeit), ὅπου πάλι περιλαμβάνεται: ἡ οἰκογένεια, ἡ
κοινωνία τῶν πολιτῶν, τὸ κράτος. Ὅσο ἰδεαλιστικὴ εἶναι ἡ
μορφή, τόσο ρεαλιστικὸ εἶναι ἐδῶ τὸ περιεχόμενο. Ὅλο τὸ πε-
δίο τοῦ δικαίου, τῆς οἰκονομίας, τῆς πολιτικῆς, περιλαμβάνονται
ἐδῶ μαζί μὲ τὴν ἠθικὴ (Moral). Στέν Φέδερμπαχ συμβαίνει
ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Εἶναι ρεαλιστὴς στὴ μορφή, ξεκινᾷ ἀπὸ
τὸν ἄνθρωπο, ὅμως δέ μιλά καθόλου γιὰ τὸν κόσμο ὅπου
ζει αὐτός ὁ ἄνθρωπος, κι ἔτσι ὁ ἄνθρωπος αὐτός μένει πάντα
ὁ ἴδιος ἀφηρημένος ἄνθρωπος, πού εἶχε τὸ λόγο στὴ φιλοσοφία
τῆς θρησκείας. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός δέν ἔχει βγεῖ ἀπὸ τὰ σπλά-
χνα τῆς μάνας του, μά εἶχε ξεπεταχτεῖ μέσα ἀπὸ τὸ θεὸ τῶν
μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν, γι' αὐτὸ δέ ζεῖ σ' ἓναν πραγματικό,
ἱστορικὰ δημιουργημένο καὶ ἱστορικὰ καθορισμένο κόσμο. Σχε-
εἶζεται βέβαια, μὲ ἄλλους ἀνθρώπους, μά κι ὁ κά'ε ἄλλος ἄνθρω-
πος εἶναι τὸ ἴδιο ἀφηρημένος ὅπως κι αὐτός. Στὴ φιλοσοφία τῆς
θρησκείας εἶχαμε τουλάχιστο νά κάνουμε ἀκόμα μὲ τὸν ἄντρα καὶ
τὴ γυναίκα, στὴν ἠθικὴ (Ethik) ὡστόσο ξεφαντίζεται καὶ τούτῃ
ἡ τελευταία διάκριση. Βέβαια βρίσκουμε στέν Φέδερμπαχ σέ ἀρτιά
διαστήματα φράσεις σάν τίς παρακάτω: «Στὸ παλάτι σιέφτρν-

ται διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι σκίφτονται στό καλύβι». — «Ὅταν ἀπό τήν πείνα καί τήν ἐξαθλίωση δέν ἔχεις θρεπτικές οὐσίες στό σῶμα σου, τότε δέν ἔχεις καί στό κεφάλι, στό νοῦ καί στήν καρδιά σου τροφή, γιά τήν ἠθική (Moral)». — «Ἡ πολιτική πρέπει νά γίνει ἡ θρησκεία μας» κλπ. Ὅμως ὁ Φέβερμπαχ δέν ξέρει καθέλου τί νά κάνει: μ' αὐτές τίς φράσεις. Μένουν καθαρές φράσεις ἔτσι πού κι ὁ ἴδιος ὁ Στάρκε ἀναγκάζεται νά παραδεχτεῖ ὅτι ἡ πολιτική γιά τόν Φέβερμπαχ ἦταν ἕνα ἀδιάβατο σύνορο καί ἡ «ἐπιστήμη τῆς κοινωνίας, ἡ κοινωνιολογία, τοῦ ἦταν terra incognita»¹.

Τό ἴδιο ρηχός φαίνεται σέ σύγκριση μέ τόν Χέγκελ καί στό χειρισμό τῆς ἀντίθεσης τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ. «Νομίζουν ὅτι λένε κάτι πολύ μεγάλο—παρτηρεῖ ὁ Χέγκελ—ἦταν λένε: Ὁ ἄνθρωπος ἀπό τή φύση του εἶναι καλός, ἔχοντων ὁμως ὅτι λένε κάτι πολύ πῶς μεγάλο μέ τά λόγια: Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπό τή φύση του κακός». Γιά τόν Χέγκελ τό κακό εἶναι ἡ μορφή μέ τήν ἑποία ἐμφανίζεται ἡ κινητήρια δύναμη τῆς ἱστορικής ἀνάπτυξης. Καί μάλιστα ἡ φράση αὐτή ἔχει διπλή ἔννοια: ἀπό τή μιᾶ μεριά σημαίνει ὅτι κάθε νέα πρόοδος ἐμφανίζεται ἀναγκαστικά σάν ἱεροσουλία ἐνάντια σέ κάτι τό ἱερό, σάν ἀνταρσία ἐνάντια στίς παλιές, ἐτοιμοθάνατες, μά καθιερωμένες ἀπό τή συνθήθεια συνθηκες, καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅτι ἀπό τότε πού ἐπικρατοῦν οἱ ταξικές ἀντιθέσεις, τά κακά πάθη τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀπληξία καί ἡ ἀρχομανία, γίνονται ἰσα-ἰσα μοχλοί τῆς ἱστορικής ἐξέλιξης. Μοναδική καί συνεχῆς ἀπέδειξε γι' αὐτό εἶναι λ.γ. ἡ ἱστορία τοῦ φεουδαρχισμοῦ καί τῆς ἀστικής τάξης. Τοῦ Φέβερμπαχ ὁμως δέν τοῦ ἔρχεται στό μυαλό νά ἐξετάσει τόν ἱστορικό ρόλο τοῦ ἠθικά κακοῦ. Γενικά ἡ ἱστορία εἶναι γι' αὐτόν ἀβολο καί δυσάρεστο π:ἔιο. Ἀκόμα καί τό ἀπόφθεγμα του: «Ὁ ἄνθρωπος, πού ἀρχικά ξεπήδησε ἀπό τή φύση, ἦταν κι αὐτός μονάχα καθάρο φυσικό ὄν, ὄχι ἄνθρωπος. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι προτόν τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ἱστορίας»—ἀκόμα καί αὐτό τό ἀπόφθεγμα μένει στόν Φέβερμπαχ ἐντελῶς στεῖρο.

Ὅσα λοιπόν ἔχει νά πῆς περὶ ὁ Φέβερμπαχ γιά τήν ἠθική, εἶναι πολύ ἱσχνά. Ἡ ροπή πρὸς τήν εὐτυχία εἶναι ἔμφυτη στόν ἄνθρωπο καί πρέπει: γι' αὐτό νά ἀποτελεῖ τή βάση κάθε ἠθικής. Ὅμως ἡ ροπή πρὸς τήν εὐτυχία ὑπέκειται σέ μιᾶ δι-

¹—ἀγνωστη γῆ. (Σημ. Σύντ.)

πλή διέρθρωση. Πρώτα από τις φυσικές συνέπειες των πράξεών μας: ύστερα από τό μεθύσι ακολουθεί ἡ ἀποκαίνωσις, ὕστερα ἀπό τις συνηθισμένες ἀκολασίες ἡ ἀρρώστεια. Δεύτερο, ἀπό τις κοινωνικές συνέπειες: ἂν δέν ρεβόμαστε τήν ἴδια ροπή τῶν ἄλλων πρὸς τήν εὐτυχία, τότες αὐτοὶ ἀμύνονται καὶ ἐνοχλοῦν ἔτσι τῇ δικιά μας ροπή, πρὸς τήν εὐτυχία. Ἐπομένως γιά νά ἱκανοποιούμε τῇ ροπή μας, πρέπει νά μαστε σέ θέση νά ἐχτιμούμε σωστά τις συνέπειες τῶν πράξεών μας, καὶ ἀπό τήν ἄλλη πλευρά πρέπει νά ἐπιτρέπουμε καὶ στοὺς ἄλλους τήν ἰσοτιμία στήν ἱκανοποίηση αὐτῆς τῆς ροπῆς. Λογικὸς αὐτοπεριορισμὸς σχετικὰ μὲ τόν ἴδιον τόν ἑαυτὸ μας καὶ ἀγάπη—πάντα ἡ ἀγάπη!—στίς σχέσεις μὲ τοὺς ἄλλους, εἶναι λοιπὸν οἱ βασικοὶ κανόνες τῆς φουερμπαχικῆς ἠθικῆς, ἀπ' ὅπου βγαίνουν ὅλοι οἱ ἄλλοι. Καὶ οὔτε οἱ πῖο πνευματώδεις συλλογισμοὶ τοῦ Φέυερμπαχ, οὔτε τὰ μεγαλύτερα ἐγκώμια τοῦ Στάρκε μποροῦν νά κρύψουν τήν ἰσχνότητα καὶ τήν κενότητα αὐτῶν τῶν λίγων φράσεων.

Ἡ ροπή πρὸς τήν εὐτυχία, σέ πολὺ σπάνιες περιπτώσεις ἱκανοποιεῖται μὲ τήν ἀπασχόλησιν τοῦ ἀνθρώπου μὲ τόν ἑαυτὸ του καὶ αὐτὸ καθόλου δέ γίνεται: πρὸς ὄφελος δικό του καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἀντίθετα ἀπαιτεῖ ἀπασχόλησιν μὲ τόν ἔξω κόσμον, μέσα ἱκανοποίησης, δηλ. τροφή, ἕνα ἄτομο ἀπὸ τό ἄλλο φύλο, βιβλία, συνομιλία, συζήτησις, δρᾶσις, ἀντικείμενα χρήσιμα καὶ ἐπεξεργασίας. Ἡ ἠθικὴ τοῦ Φέυερμπαχ, εἴτε προϋποθέτει ὅτι αὐτὰ τὰ μέσα καὶ ἀντικείμενα ἱκανοποίησης εἶναι ὅπως δῆποτε δοσμένα στόν κάθε ἄνθρωπον, εἴτε πάλι τοῦ δίνει μονάχα ἀνεφάρμοστα καλὰ μαθήματα, καὶ δέν ἀξίζει λοιπὸν πεντάρια τσακιστὴ γιά τοὺς ἀνθρώπους πού τοὺς λείπουν αὐτὰ τὰ μέσα. Κι αὐτὸ τό ἐξηγεῖ ὀρθά-κοφτά ὁ ἴδιος ὁ Φέυερμπαχ: «Στό παλάτι σκέφτονται διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι σκέφτονται στό καλύβι. Ὅταν ἀπὸ τήν πείνα καὶ τήν ἐξαθλίωσιν δέν ἔχεις θρησκευτικὰ οὐσίες στό σῶμα σου, τότε δέν ἔχεις οὔτε στό κεφάλι, στό νοῦ καὶ στήν καρδιά σου τροφή γιά τήν ἠθικὴ».

Μήπως ἔχουν καλύτερα τὰ πράγματα μὲ τήν ἰσοτιμία ὄλων τῶν ἀνθρώπων στή ροπή πρὸς τήν εὐτυχία; Ὁ Φέυερμπαχ βάζει αὐτὸ τό ἀίτημα ἀπόλυτα, σάν νά ἴσχυει γιά ὅλους τις ἐποχὰς καὶ ὅλους τις καταστάσεις. Μά ἀπὸ πότε ἰσχύει; Ἐγινε ποτέ λόγος στήν ἀρχαιότητα γιά τήν ἰσοτιμία στήν ἐπιδίωξιν τῆς εὐτυχίας ἀνάμεσα στοὺς δούλους καὶ τοὺς ἀφέντες; Ἦ, σέ μεσαιῶνα ἀνάμεσα στοὺς δουλοπάροικους καὶ τοὺς βαρῶνους; Μή-

πως δέν θυσιάζοταν πάντα ανέλεητα και «νόμιμα» ἡ ροπή πρὸς τὴν εὐτυχία τῆς καταπιεζόμενης τάξης σὴν ἀντιστοιχῆ ροπή τῆς κυρίαρχης τάξης;—Μάλιστα, αὐτὸ γινέταν και ἦταν ἀνήθικο, τώρα ὅμως ἔχει ἀναγνωριστεί ἡ ἰσοτιμία.—Ἐχει ἀναγνωριστεί στὰ λόγια ἀπὸ τότε πού ἡ ἀστική τάξη, στὸν ἀγῶνα τῆς ἐναντία στὴν φεουδαρχία και ἐπειδὴ ἀναπτυσσόταν ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἀναγκάστηκε νά ναραγγίσει ὅλα τὰ προνόμια τῆς κάστας, δηλ. ὅλα τὰ προσωπικά προνόμια και νά εἰσαγάγει τὴ νομική ἰσοτιμία τοῦ ἀτόμου, πρῶτα στὸ ἰδιωτικό δίκαιο, ὕστερα γιγά-σιγὰ και στὸ δημόσιο δίκαιο. Ὅμως ἡ ροπή πρὸς τὴν εὐτυχία μόνο κατά ἓνα ἐλάχιστο μέρος τῆς ζεἰ ἀπὸ ἰδεατὰ δικαιώματα, στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζεἰ ἀπὸ ὕλικά μέσα, και ἐδῶ ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή φροντίζει ὥστε ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἰσότημων ἀτόμων νά παίρνει τόσα πού μῶλις τούς φτάνουν γιὰ νά ζοῦν. Εἶναι λοιπὸν ζήτημα ἂν ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή σεβεται—ἂν γενικά τὴ σεβεται—τὴν ἰσοτιμία τῆς πλειοψηφίας στὴ ροπή τῆς πρὸς τὴν εὐτυχία, περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τὴ σεβέταν ἡ δουλοχτητική κοινωνία ἢ ἡ δουλοπαροικία. Καὶ μήπως εἶναι καλύτερη ἡ κατάσταση σχετικὰ μὲ τὰ πνευματικά μέσα τῆς εὐτυχίας, μὲ τὰ μέσα τῆς μόρφωσης; Μήπως δέν εἶναι ἀκόμη κι «ὁ δάσκαλος πού νίκησε στὴ Σάντοβα»¹ μυθικό πρόσωπο;

Κάτι παραπάνω. Σύμφωνα μὲ τὴ φουερμαχική θεωρία τῆς ἠθικῆς, τὸ χρηματιστήριο ἀξιών εἶναι ὁ ἀνώτατος ναβὸς τῆς ἠθικῆς—μὲ τὴν προϋπέθεση μονάχα ὅτι θά παίζουσαν πάντα σωστά στὸ χρηματιστήριο. Ἄν ἡ ροπή μου πρὸς τὴν εὐτυχία μὲ ὀδηγίσει στὸ χρηματιστήριο και κει ζυγίσω τίς συνέπειες τῶν πράξεών μου τόσο σωτὰ, ὥστε νά μου φέρουν μόνον εὐχαριστίση και ὄχι ζημιά, δηλ. νά κερδίζω πάντα, τότε ἔχει ἐκπληρωθεἶ ἡ ὀδηγία τοῦ Φέδερμαπαχ. Ὅστε ἐπεμβαίνω ἔτσι στὴν ἰδία ροπή τοῦ ἄλλου πρὸς τὴν εὐτυχία, γιατί και ὁ ἄλλος πῆγε στὸ χρηματιστήριο τὸ ἴδιο ἐθελοντικά, ὅσο κι ἐγώ, και κλεινοντας τὴν χρηματιστηριακή πρᾶξη μαζί μου ἀκολούθησε, τὸ ἴδιο ὅπως κι ἐγώ, τὴ ροπή του πρὸς τὴν εὐτυχία. Κι ἂν χάσει τὰ λεφτὰ

¹ Πρόκειται γιὰ μιὰ συνηθισμένη ἐκφραση τῆς γερμανικῆς ἀστικῆς δημοσιολογίας ὕστερα ἀπὸ τὴ νίκη τῶν πρῶσων στὸ Καίνιγκρεϊτς ἢ Σάντοβα (στὸν πρῶσο-αυστριακὸ πόλεμο τοῦ 1866). Ἡ ἐκφραση αὐτὴ ἀντικαθρεφτίζει τὴ γνώμη ὅτι ἡ νίκη τῆς Πρωσίας ὀφειλόταν ἄθθεν στὸ καλύτερο πρῶσοικὸ ἐκπαιδευτικό σύστημα. (Σημ. Σύντ.)

του τότε ακριβώς αποδείχεται ότι η πράξη του ήταν αντίθικη, γιατί ήταν κακά υπολογισμένη, και μιά πού έγω τόν τιμώρησα όπως τού αξίζεις, μπορώ και νά καμαρώνω σάν νεότερος Ραδάμανθους¹. Έτσι και στο χρηματιστήριο επίσης επικρατεί η αγάπη, έφόσον δέν πρόκειται γιά άπλή συναισθηματική φράση, γιατί ό καθένας βρίσκει στόν άλλον τήν ικανοποίηση τής ροπής του πρός τήν εύτυχία, και αυτό Ισα-Ισα πρέπει νά δίνει η αγάπη, και μ' αυτό πρέπει ν' ασχολείται πραγματικά. Κι αν παίξω στο χρηματιστήριο προβλέποντας σωστά τίς συνέπειες τών επιχειρήσεών μου, δηλ. αν παίξω μέ επιτυχία, τότε εκπληρώνω όλες, και τίς πιό αυστηρές, απαιτήσεις τής ήθικης του Φόβερμπαχ κι ακόμα γίνομαι και πλούσιος. Μ' άλλα λόγια, η ήθικη του Φόβερμπαχ είναι κομμένη ακριβώς στα γνώρια τής σημερινής καπιταλιστικής κοινωνίας, όσο κι αν ό ίδιος δέν τό θέλει, η δέν τό νιώθει.

Μά η αγάπη!—Ναι, η αγάπη είναι παντού και πάντα θαυματουργός θεός, πού, κατά τόν Φόβερμπαχ, βοηθά νά ξεπερνιούνται όλες οί δυσκολίες τής πρακτικής ζωής—κι αυτό σε μιά κοινωνία πού είναι χωρισμένη σε τάξεις μέ διαμετρικά αντίθετα συμφέροντα. Έτσι έχει εξαφανιστεί από τή φιλοσοφία και τό τελευταίο όπλο του επαναστατικού της χαρακτήρα και μένει μονάχα τό παλιό τροπάρι: αγαπάτε αλλήλους, ριχτείτε στην άγκαλιά ό ένας του άλλου, χωρίς διάκριση φύλου η τάξης—γενικό μεθύσι: συμπιλίωσης!

Μέ δυό λόγια. Μέ τή φοβερμπαχική θεωρία τής ήθικης συμβαίνει ό,τι συνέβηκε και μέ όλες τίς προκάτοχές της. Είναι φτιαγμένη γιά όλες τίς εποχές, γιά όλους τούς λαούς, γιά όλες τίς καταστάσεις και, ακριβώς γι' αυτό, δέν είναι ποτέ και πουθενά εφαρμόσιμη και μένει τό ίδιο ανήμπορη μπροστά στόν πραγματικό κόσμο, όπως η κατηγορική προσταγή του Κάντ. Στην πραγματικότητα κάθε τάξη, ακόμα και κάθε έπάγγελμα, έχουν τή δική τους ήθικη, και τήν ήθικη αυτή τήν παρβαίνουν κάθε φορά πού μπορούν νά τό κάνουν αυτό ατιμώρητα. Και η αγάπη, πού θάπρεπε νά τά ένώνει όλα, εκδηλώνεται μέ πολέμους, φιλονικίες, δίκες, οικογενειακούς καυγάδες, διαζύγια και μέ κάθε δυνατή έκμετάλλευση του ενός απ' τούς άλλους.

¹ Ο Ραδάμανθους, σύμφωνα μέ τήν ελληνική μυθολογία, άνακηρόχθηκε δικαστής στόν Άδη, γιατί ήταν πολύ δίκαιος. (Σημ. Σόντ.)

Πώς όμως ήταν δυνατό ή τεράστια ώθηση, πού έδωσε ο Φόβερμπαχ νά'άποβεί τόσο άγωνα για τόν ίδιο; 'Απλώς και μόνο γιατί ο Φόβερμπαχ δέ μπορεί νά βρει τό δρέμο πρ-ε τή ζωντανή πραγματικότητα πού θά τόν έργαζε από τό βρασιλειο τών άφαιρέσεων, πού τό μισούσε ο ίδιος θανάσιμα. Γαντζωνεται μ' όλες του τίς δυνάμεις από τή φύση και τόν άνθρωπο, μά ή φύση και ο άνθρωπος μένουν γι' αυτόν μονάχα λόγια. Ούτε για τήν πραγματική φύση, ούτε για τόν πραγματικό άνθρωπο ξέρε; νά μās πει κάτι τό συγκεκριμένο. 'Από τόν άφηρημένο φοβερμπαχικό άνθρωπο όμως φτάνουμε στους πραγματικούς ζωντανούς ανθρώπους, μονάχα όταν τούς εξετάσουμε στήν ιστορική τους δράση. Σ' αυτό αντίστέθηκε ο Φόβερμπαχ και έτσι τό 1848, πού δέν τό κατάλαβε, σήμαινε γι' αυτόν μονάχα τό όριστικο ξέκομα μέ τόν πραγματικό κόσμο, τό άποτράξιγμα του στή μοναξιά. Τό φταίξιμο γι' αυτό τ'εχαν πάλι κυρίως οι γερμανικές συνθήκες, πού τόν άφτησαν νά γαθει τόσο άθλια.

Τό βήμα όμως πού δέν έκανε ο Φόβερμπαχ έπρεπε ώστόσο νά γίνει. 'Η λατρεία του άφηρημένου ανθρώπου, πού αποτελούσε τόν πυρήνα τής νέας θρησκείας του Φόβερμπαχ έπρεπε ν' αντικατασταθεί μέ τήν έπιστήμη τών πραγματικών ανθρώπων και τής ιστορικής τους εξέλιξης. Αύτήν τήν παραπέρα ανάπτυξη, τής φοβερμπαχικής άποψης πού θά ξεπερνούσε τά όρια τής φιλοσοφίας του Φόβερμπαχ, τήν άρχισε ο Μάρξ στά 1845 μέ τήν «'Αγια Οίκογένεια».

IV

'Ο Στράους, ο Μπάουερ, ο Στίρνερ, ο Φόβερμπαχ, αυτές ήταν οι παραφάδες τής γεγκελιανής φιλοσοφίας, όσο δεν έγκατέλειπαν τό φιλοσοφικό έδαφος. 'Ο Στράους, ύστερα από τό «Βίο του 'Ιησού» και τή «Δογματική» άσχολήθηκε μονάχα μέ τή φιλοσοφική και τήν εκκλησιαστική ιστορική φιλολογία, σάν τόν Ρενάν. 'Ο Μπάουερ πρόσφερε κάτι, μονάχα στήν ιστορία τής καταγωγής του χριστιανισμού, μά αυτό πού πρόσφερε έδώ ήταν σημαντικό. 'Ο Στίρνερ έμεινε περίεργο φαινόμενο, ακόμα και τότε όταν ο Μπακούνιν τόν ανακάτεψε μέ τόν Προυτόν και βοφτισε αυτο τό άμάλγαμα «αναρχισμός». Μονάχα ο Φόβερμπαχ ήταν σημαντικός σά' φιλόσοφος. 'Ωστόσο όχι μόνο ή φιλοσοφία—ή επι-

στήμη δῆθεν τῶν ἐπιστημῶν πού αἰωρεῖται πάνω ἀπ' ὅλες τίς ξεχωριστές ἐπιστήμες καί τίς συνενώνει—ἔμεινε γι' αὐτόν ἕνας ἀνυπέρβλητος φραγμός, ἕνα ἀπαρξίσιμο ἱερό, μά καί σάν φιλόσοφος σταμάτησε στή μέση του δρόμου, ἦταν κάτω ὕλιστής, καί πάνω ἰδεαλιστής. Δέν κατάφερε νά ξεπεράσει κριτικά τήν Χέγκελ, μά τόν πέταξε στήν μπάντα, σάν κάτι τό ἀχρηστο, ἐνώ ὁ ἴδιος δέν κατάφερε νά ἀντικαθίσει τίποτα το θετικό στόν ἐγκυκλοπαιδικό πλοῦτο τοῦ χεγκελιανοῦ συστήματος, ἐκτός ἀπό μιὰ στομφώδικη θρησκεία τῆς ἀγάπης καί μιὰ ἰσχυρή καί ἀνήμικρη ἠθική.

Ἀπο τή διάλυση ὅμως τῆς χεγκελιανῆς σχολῆς βγήκε ἀκόμα μιὰ ἄλλη τάση, ἡ μόνη πού καρποφόρησε πραγματικά, κι αὐτή ἡ τάση συνδέεται οὐσιαστικά μέ τὸ ὄνομα τοῦ Μάρξ¹.

Ἐχωρισμός ἀπό τή χεγκελιανή φιλοσοφία ἔγινε καί δῶ μέ τήν ἐπιστροφή στήν ὕλιστική ἀποψη. Αὐτό θά πῆ ότι ἀποφάσισαν νά ἐντιλαμβάνονται τόν πραγματικό κόσμο—τή φύση καί τήν ἱστορία—ἔτσι ὅπως κερουσιαζεται στόν καθένα πού τιν ἀντικρύζει γωρίς προκατελημένες ἰδεαλιστικές λέξεις: ἀποφάσισαν νά θυσιάσουν ἀνελέητα καθε ἰδεαλιστική λέξη πού δέ θά μπορούσε νά ἑναρμονιστεῖ μέ τὰ γενοῦντα στήν πραγματική τους καί ὄχι στή φανταστική τους συνάρεια. Καί ὁ ὕλισμός δέ σημαίνει ἀπολύτως τίποτ' ἄλλο. Μονάχα πού ἐδῶ, γιά πρώτη φορά, παίρναν πραγματικά στά σοδρά τήν ὕλιστική κοσμοθεωρία, καί τήν ἐφαρμόζανε—τουλάχιστον στίς βασικές γραμμές—μέ συνέπεια σέ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς γνώσης πού ἐξετάζονταν.

¹ Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ ἐδῶ μιὰ προσωπική διαοφηση Τελευταία μίλησαν πολλές φορές γιὰ τή συμβολή μου σ' αὐτήν τή θεωρία, κι ἔτσι δέ μπορῶ νὰ μὴν πῶ ἐδῶ τὰ ἴδια ἐκεῖνα λόγια πού ἐξαντοῦν τό ζήτημα. Δέ μπορῶ οὔτε ὁ ἴδιος ν' ἀρνηθῶ ότι, πῶν καί στό διαοφημα τῆς σαραντῆχρονης συνεργασίας μου μέ τόν Μαρξ, ἔχω καί ἐγώ καποιο ἀνεξάρητο μερικτό, στό θεμέλιωμα τῆς θεωρίας, καί ἰδιαίτερα στήν ἐπεξεργασία τῆς. Ὅμως τό μεγαλύτερο μέρος ἀπό τίς κατευθυ.τιμιας βασικῆς ἰδέες, ἰδιαίτερα στόν οἰκονομικό καί ἱστορικό τομέα καί ἐπὶ κα ἡ τελική τους αὐστηρή διατύπωση, ἀνήκουν στόν Μαρξ. Ἐκεῖνο πού πρόσφερα ἐγώ—ἐν ἐξαιρέσομε βίβζια μερικός εἰδικός κλασους—μοροδοσε βεβατα νὰ τόξε καμει ὁ Μαρξ καί χωρίς ἐμένα. Ὅ,τι ἔδωσε ὁ Μαρξ, δέν θά τό καταφεργα ἐγώ μο, αχός. Ὁ Μαρξ σπεκόταν πτό φηλά, ἐβλεπε πτό μακρια, καί τρεβλεμμα του ἀγκαιλιζε περισσότερο καί ταχύτερα ἀπ' ὅλους ἐμάς τοῦς ἄλλους. Ὁ Μαρξ ἦταν μεγαλοφυία, ἐμει: σί ἄλλοι τό πολὺ-πολύ ναυαστε ταλαντα. Χωρίς αὐτόν ἡ θεωρία θε ἴδταν ὀλίγηρα καθόλου αὐτή πο εἶναι. Γι' αὐτό δικατα φέρνει τὸ ὄνομα του. (Σημείωση τοῦ Ἐνγκελς).

Ὁ Χέγκελ δὲ μπῆκε ἀπλούστατα στὴν μπάντα. Ἀντίθετα πιασθήκαμε ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴν του πλευρὰ, πού τὴν ἀναπτύξαμε πιὸ πάνω, ἀπὸ τὴ διαλεχτικὴ μέθοδο. Μὰ αὐτὴ ἡ μέθοδος ἦταν ἀχρηστὴ μὲ τὴν χεγκελιανὴν τῆς μορφῆς. Γιὰ τὸν Χέγκελ ἡ διαλεχτικὴ εἶναι ἡ αὐτοανάπτυξη τῆς ἰδέας. Ἡ ἀπόλυτη ἰδέα δὲν ὑπάρχει μονάχα—ἀγνωστο πού—αἰώνια, εἶναι καὶ ἡ καθαυτὴ ζωντανὴ ψυχὴ ὅλου τοῦ ὑπαρχτοῦ κόσμου. Ἀναπτύσσεται πρὸς τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ τῆς μέσα ἀπ' ὅλες τὶς προβαθμίδες, πού ὁ Χέγκελ τὶς πραγματεύεται πλατιά στὴ «Λογικὴ» καὶ πού ὅλες περικλείονται μέσα στὴν ἀπόλυτη ἰδέα. Ὅστερα «ἐξωτερικεύεται» καὶ μεττρέπεται στὴ φύση, ὅπου, χωρὶς αὐτοσυνειδητοσύνη, μεταμφιεσμένη σὲ ἀναγκαιότητα τῆς φύσης, περνᾷ μιὰ νέα ἐξέλιξη καὶ σὸ τέλος πάλι ξαναγυρίζει μὲ τὸν ἀνθρώπου στὴν αὐτοσυνειδητοσύνη. Στὴν ἱστορίαν αὐτὴ ἡ αὐτοσυνειδητοσύνη διαμορφώνεται πάλι ἀπὸ ἀκατέργαστο ὕλικό, ὥσπου τέλος ἡ ἀπόλυτη ἰδέα ξαναγυρίζει ὀλοκληρωτικὰ στὸν ἑαυτὸ τῆς μὲ τὴν χεγκελιανὴν φιλοσοφίαν. Γιὰ τὸν Χέγκελ λοιπὸν ἡ διαλεχτικὴ ἐξέλιξη, πού ἐκδηλώνεται στὴ φύση καὶ στὴν ἱστορίαν, δηλ. ἡ αἰτιώδης ἀλληλουχία τῆς προοδευτικῆς πορείας ἀπὸ τὸ κατώτερον σὸ ἀνώτερον—μέσα ἀπ' ὅλες τὶς ζικ-ζάκ κινήσεις καὶ τὰ στιγμιαία πεισώδημα—εἶναι μονάχα ἀπεικόνιση τῆς αὐτοκίνησης τῆς ἰδέας πού γίνεται ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα, δὲν ξέρουμε πού, πάντως ὅμως ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε σκεπτόμενον ἀνθρώπινον ἐγκέφαλο. Ἡ ἰδεολογικὴ αὐτὴ διχαστρεβλῶση ἔπρεπε νὰ ἐξαλειφθῆ. Ἐμεῖς εἰδόμεν ξανά ὕλιστικὰ τὶς ἰδέας τοῦ κεφαλιοῦ μας σὰν ἀπεικονίσεις τῶν πραγματικῶν πραγμάτων, ἀντὶ νὰ βλέπουμε τὰ πραγματικὰ πράγματα σὰν ἀπεικονίσεις αὐτῆς ἡ ἐκείνης τῆς βιθμίδας τῆς ἀπόλυτης ἰδέας. Ἔτσι ἡ διαλεχτικὴ περιορίστηκε σὲ ἐπιστήμη τῶν γενικῶν νόμων τῆς κίνησης, τόσο τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὅσο καὶ τῆς ἀνθρώπινης νόησης—δύο σειρὲς ἀπὸ νόμους, πού εἶναι ταυτῶσμοι στὴν οὐσίαν, διαφέρουν ὅμως στὴν ἐκφραστὴ τους κατὰ τὸ ὅτι τὸ ἀνθρώπινον κεφάλι μπορεῖ νὰ τοὺς ἐφθραμίζει συνειδητὰ, ἐνῶ στὴ φύση, καὶ ὡς τώρα σὸ μεγαλύτερό τους μέρος καὶ στὴν ἀνθρώπινον ἱστορίαν, οἱ νόμοι αὐτοὶ ἐπιβάλλονται μὲ τρόπον ἀσυνείδητο, μὲ τὴν μορφὴν τῆς ἐξωτερικῆς ἀναγκαιότητος, μέσα ἀπὸ μιὰν ἀτέλειωτην σειρά φαινομενικῶν συμπτῶσεων. Ἔτσι ὅμως ἡ ἰδέα ἡ διαλεχτικὴ τῆς ἰδέας ἔγινε ἀπλῶς ἡ συνειδητὴ ἀνανάκλαση τῆς διαλεχτικῆς κίνησης τοῦ πραγματικοῦ κόσμου καὶ ἔτσι ἡ χεγκελιανὴ διαλεχτικὴ ἀναποδογυρίστηκε, ἡ

μάλλον τοποθετήθηκε στα πόδια της, ενώ πρώτα ήταν με το κεφάλι κάτω. Κι αυτή, τήν ύλιστική, διαλεκτική, πού από γρόνια ήταν τό καλύτερό μας μέσο εργασίας, και τό πιο αίχμηρό μας ζήλο, κατά αξιοπερίεργο τρόπο, δέν τήν ανακαλύψαμε μονάχα έμεις, μά ανεξάρτητα από μάς, κι άκόμα κι από τον Χέγκελ, τήν ανακάλυψε και ένας γερμανός εργάτης, ό Γιόζεφ Ντήτσγκεν¹.

Έτσι όμως ξαναπαύστηκε ή επαναστατική πλευρά της γερμανικής φιλοσοφίας και άπελευθερώθηκε ταυτόχρονα από τά ιδεαλιστικά της στολίδια πού στέν Χέγκελ έμπέδισαν τήν εφαρμογή της μέ συνέπεια. Ή μεγάλη βασική ιδέα ότι: δέν πρέπει: νά αντιλαμβάνεσθε τόν κόσμο σάν ένα σύμπλεγμα από έτοιμα πράγματα, μά σάν ένα σύμπλεγμα από προτσές όπου τά φαινομενικά σταθερά πράγματα, τό ίδιο όπως και οι ιδεατές άπεικονίσεις τους στό κεφάλι μας, οι έννοιες, περνάνε μιάν αδιάκοπη άλλαγή γέννησης και άφανισμού, όπου, παρ' όλη τή φαινομενική συμπτωματοκότητα και παρ' όλες τίς σιγμαιίες πισωδρομήσεις, έπιβάλλεται τελικά μιά προοδευτική εξέλιξη—αυτή ή μεγάλη βασική σκέψη έχει, ιδιαίτερα από τήν εποχή του Χέγκελ, τόσο περάσει στήν κοινή συνείδηση, πού είναι ζήτημα αν τήν άμφισβητεί κανείς σ' αυτή τή γενική της μορφή. Μά άλλο νά τήν παραδέχεσαι στό λόγια, κι άλλο νά τήν εφαρμόζεις στήν πραγματικότητα, στήν κάθε ξεχωριστή περίπτωση και σέ κάθε δοσμένο τομέα έρευνας. Άν όμως στήν έρευνα ξεκινάμε πάντα άπ' αυτή τήν άποψη, τότε σταματά μιά για πάντα ή άπαίτηση για όριστικές λύσεις και αιώνιες αλήθειες. Έχουμε πάντα συνείδηση ότι οι γνώσεις πού άποχτούμε είναι αναγκαστικά περιορισμένες, ότι καθορίζονται από τίς συνθήκες όπου εις άποχτήσαμε. Και δέν μάς κάνουν πιά έντύπωση οι άξεπέραστες για τήν παλιά μεταφυσική, πού είναι άκόμα τής μόδας, αντιθέσεις, όπως οι αντιθέσεις ανάμεσα στό άληθινό και τό ψεύτικο, τό καλό και τό κακό, τό ταυτόσημο και τό διαφορετικό, τό άναγκαίο και τό τυχαίο. Ξέρουμε ότι αυτές οι αντιθέσεις έχουν μονάχα οχετική ισχύ, ότι αυτό πού τώρα άναγνωρίζεται άληθινό έχει τήν κρυμμένη ψεύτική του πλευρά, πού θά ξεπροβάλει άργότερα, όπως και κείνο πού τώρα τό άναγνωρίζουμε για ψεύτικο έχει τήν άλη-

¹ Βλέπε «Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit, dargestellt von einem Handarbeiters». (Ή φύση της ανθρώπινης έγκεφαλικής εργασίας, όπως τήν περιγράφει ένας χειρωνακτικός εργάτης), Άμβουργο, Μαϊονερ, (Σημείωση του Ένγκελς).

θινή του πλευρά, πού χάρη σ' αυτήν μπορούσε προηγούμενα νά θεωρείται αλήθινό. Ξέρουμε διι αυτό πού λογουρίζεσθε ετι είναι αναγκαιο αποτελείται δλο από συμπτώσεις και διι τό δήθεν τυχαίο είναι ή μωρφή πού πίσω τις κρύβεται ή αναγκαιότητα—και κ.ο.ν.

Ή παλιά μέθοδος Έρευνας και σκέψης, πού ό Χέγκελ τήν ονομάζει «μετοφυσική», πού ασχολιόταν κυρίως μέ τό νά έρευνά τά πράγματα σαν έσομένα σταθερά αντικείμενα και πού τά όπολεματά της φωλιάζουν άκμα γερά στά κεφάλια τών ανθρώπων. είχε στήν έποχή, της τή μεγάλη ιστορική της δικαίωση. Έπρεπε πρώτα νά έξεταστούν τά πράγματα, προτού μπορέσουν νά έξεταστούν τά πρωτές. Έπρεπε πρώτα νά ξέρει κανείς τί ήταν ένα όποιοδήποτε πράγμα για νά μπορέσει έπειτα νά καταπιαστεί μέ τις άλλες πού παθαίνει. Κι αυτό άκρ:βώς έγινε στίς φυσικές έπιστήμες. Ή παλιά μεταφυσική, πού θεωρούσε τά πράγματα άποτελειωμένα, γεννήθηκε από μιάν έπιστήμη τής σύζης πού έρευνοΐσε τά νεκρά και ζωντανά πράγματα σαν πράγματα άποτελειωμένα. Όταν όμως ή έρευνα αυτή είχε προχωρήσει τόσο, πού έγινε δυνατή ή άποφασιστική πρόσδος, τό πέραςμα στή συστηματική έρευνα τών άλλων πού παθαίνουν τά πράγματα αυτά μέσα στήν ίδια τή φύση, τότε και στό φιλοσοφικό τομέα σήμανε ή ώρα του θανάτου για τήν παλιά μεταφυσική. Και πραγματινά, αν ή έπιστήμη της φύσης ως τά τέλη του περασμένου αιώνα ήταν κυρίως συλλεχτική έπιστήμη, έπιστήμη έτοιμων πραγμάτων, στον αιώνα μας είναι κυρίως έπιστήμη ταξινομησης, έπιστήμη τών λειτουργιών, της καταγωγής και της εξέλιξης αυτών τών πραγμάτων και της συνάρτησης πού ένώνει όλα αυτά τά φαινόμενα της φύσης σ' ένα μεγάλο σύνολο. Ή φυσιολογία, πού έρευνά τις λειτουργίες στο φυτικό και ζωικό οργανισμό, ή έμβρυολογία, πού πραγματεύεται τήν εξέλιξη του ξεχωριστου οργανισμού από τό σπέρμα ως τήν ώριμότητα, ή γεωλογία, πού παρακολουθεί τό βαθμιαίο τμηματισμό της γήινης επιφάνειας—είναι όλες παιδιά του αιώνα μας.

Όσοσο τρεις είναι κυρίως οι μεγάλες ανακαλύψεις πού πρωθήσαν μέ γιγάντα βήματα τις γνώσεις μας για τή συνάφεια τών φυσικών προσείς.

Πρώτα, ή άκατάλυψη του κυττάρου σαν μονάδας, πού από τόν πολλαπλασιασμό και τή διαφοροποίησή της αναπτύσσεται

όλοκληρο τό φυτικό και ζωικό σώμα, έτσι πού όχι μόνο μάθουμε ότι έλοι οι ανώτεροι οργανισμοί εξέλισσονται και αναπτύσσονται σύμφωνα μ' ένα μοναδικό γενικό νόμο, μά άκίμα, στην έκπνέτητα του κυττάρου νά αλλάζει, υποδειχθηκε ό έρέμος απ' όπου μπορούν οι οργανισμοί ν' αλλάξουν τό είδος τους και έτσι νά διαγράφουν μιάν άνοπτυξη περισσότερο από άτεμική.

Δεύτερο, ή μετατροπή της έέργειας, πού μας έδειξε ότι όλες οι λεγόμενες δυνάμεις της άνόργανης φύσης—ή μηχανική δύναμη και τό συμπλήρωμά της, ή λυγόμενη δυναμική ένέργεια, θερμότητα, άχτινοβολία (φώς, ή άχτινβόλα θερμότητα), ήλεκτρισμος, μαγνητισμός και χημική ένέργεια, είναι διαφορετικές μορφές έκδήλωσης της παγκόσμιας κίνησης, πού περνά ή μιá στην άλλη νέ όρισμένες αναλογίες, έτσι πού γιά τήν ποσότητα πού χάνεται από τή μιá, εμφανίζεται όρισμένη ποσότητα μιáς άλλης, και έτσι πού όλόκληρη ή κίνηση της φύσης νά ανάγεται σε τόυτο τό άδιάκοπο προτζές της μετατροπής από τή μιá μορφή στην έλλη.

Τέλος, ή απέδειξε ότι όλα τά όργανικά πριτόντα της φύσης πού μας περιβάλλουν σήμερα, μαζί και οι άνθρωποι, είναι τό άποτέλεσμα ένός μακρόχρονου προτζές εξέλιξης από μερικά άρχικά μονοκύτταρα σπέρματα και ότι κι αυτά πάλι βγήκαν από τό πρωτόπλασμα, ή τό λεύκωμα πού σχηματίστηκε μέ χημικό τρόπο—μιá απέδειξε πού πρώτος ό Δαρβίνος τή διατύπωσε μέ συνοχή.

Χάρη σ' αυτές τις τρεις μεγάλες ανακαλύψεις και τις άλλες τεράστιες πρτόδες των φυσικών επιστημών έχουμε φτάσει τώρα στο σημείο νά μπορούμε ν' αποδείχνουμε στις γενικές της γραμμές τή σχέση πού υπάρχει ανάμεσα στις λειτουργίες της φύσης, όχι μονάχα στέν κάθε ξεχωριστόν τομέα, μά και ανάμεσα στους διάφορους αυτούς ξεχωριστούς τομείς. Έτσι μπορούμε μέ βάση τά γεγονότα πού μας προσφέρουν οι ίδιες οι έμπειρικές επιστήμες, νά δέσουμε σε μίον κατά προσέγγιση συστηματική μορφή, μιá συνοπτική εικόνα της φύσης σάν ένιατο σύνολο. Άλλοτε ήταν καθήκον της λεγόμενης φιλοσοφίας της φύσης νά δίνει μιá τέτ:α συνολική εικόνα. Αυτό τό κατάρσεν μονάχα αντικατασταίνοντας τις άγνωστες άκίμα πραγματικές σχέσεις μέ ιδεατές φανταστικές σχέσεις, συμπληρώνοντας τά γεγονότα πού λείπαν μέ νοητικές εικόνες. γεμίζοντας μονάγα μέ τή φαντασία τά προγματικά κενά. Χρησιμοποιώντας αυτή τή

μέθοδο διατύπωσε πολλές μεγαλοφυείς σκέψεις, προαισθάνθηκε πολλές κατοπινές ανακαλύψεις, πρόσφερε όμως και μπέλκες άνοησιες, μά δέ μπορούσε νά γίνει διαφορετικά. Σήμερα, πού φτάνει μονάχα νά αντιληφθούμε διαλεκτικά, δηλ. μέ τήν έννοια τού συσχετισμού τους, τ' αποτελέσματα τής έρευνας τής φύσης, γιά νά φτάσουμε σ' ένα «σύστημα τής φύσης» ικανοποιητικό γιά τήν εποχή μας, σήμερα πού ό διαλεκτικός χαρακτήρας τού συσχετισμού αυτού επιβάλλεται, παρά τή θέλησή τους, άκόμα και στά κεφάλια τών φυσιοδύων πού διαπαιδαγωγήθηκαν μεταφορικά, σήμερα έχει όριστικά μπει στήν μπάντα ή φιλοσοφία τής φύσης. Κάθε προσπάθεια νά τήν ξαναζωντανέψουν δέ θάταν μονάχα περιττή, θά ήταν και ένα βήμα πρός τά πίσω.

Αυτό όμως πού ισχύει γιά τή φύση, πού τήν αντιλαμβάνομαστε έτσι: κι αυτή σάν ιστορικό προσές εξέλιξης, ισχύει επίσης και γιά τήν ιστορία τής κοινωνίας σ' όλους της τούς κλάδους και γιά τό σύνολο τών έπιστημών, πού άσχολούνται μέ ανθρώπινα (και θεϊκά) πράγματα. Έξ ιδιο και ή φιλοσοφία τής ιστορίας, τού δικαίου, τής θρησκείας, κλπ, συνίστατο στό γεγονός ότι: στή θέση τής πραγματικής σχέσης πού έπρεπε νά αποδείξει ότι υπάρχει μέσα στό γεγονός, έβαζε μιά σχέση φτιαγμένη στό κεφάλι τού φιλόσοφου, ότι αντιλαμβάνόταν τήν ιστορία, τόσο στό σύνολό της, όσο και στά χωριστά τμήματά της, σάν τή βαθμιαία πραγματοποίηση ιδεών, και φυσικά πάντα τών αγαπημένων ιδεών μονάχα τού ίδιου τού φιλοσόφου. Έτσι: ή ιστορία δούλευε προσανατολισμένη άσυνείδητα, μέ αναγκαιότητα, προς έναν όρισμένο και από τά πριν καθορισμένο ιδεατό σκοπό—όπως λχ. στόν Χέγκελ προς τήν πραγματοποίηση τής άπόλυτης ιδέας του—και ή άκλόνητη τάση προς αυτή τήν άπόλυτη ιδέα αποτελούσε κατά τή γνώμη του τήν έσωτερική σχέση στά ιστορικά γεγονότα. Στή θέση τής πραγματικής, άγνωστης άκόμα, σχέσης βάζαν έτσι μιάν καινούργια άσυνείδητη, ή πού βαθμιαία έφτασε στή συνείδηση, μυστηριώδη πρόνοια. Έδώ λοιπόν, άκριβώς όπως και στόν τομέα τής φύσης, έπρεπε νά παραμεριστούν αυτές οι έπινοημένες τεχνητές σχέσεις και νά βρεθούν οι πραγματικές. Και αυτό τό καθήκον, σέ τελευταία άνάλυση, κατάληγε στήν ανακάλυψη τών γενικών νόμων κίνησης πού επιβάλλονται σάν κυριαρχικοί νόμοι στήν ιστορία τής ανθρώπινης κοινωνίας.

Σ' ένα σημείο ωστόσο ή ιστορία της ανάπτυξης της κοινω-
 νίας αποδείχεται ουσιαστικά διαφορετική από της φύσης. Στή
 φύση—εφόσον δέν παίρνουμε όπόψη μας τήν επενέργεια τών
 ανθρώπων πάνω της—όπάρχουν μονάχα παράγοντες πού δροϋν
 χωρίς συνείδηση ό ένας πάνω στόν άλλο ευφλά, και μέσα
 στην άλληλεπίδρασή τους επιβάλλεται ό γενικός νόμος. 'Απ'
 όλα όσα συμβαίνουν, τίποτα δέ γίνεται σάν θελημένος συ-
 νειδητός σκοπός κι αυτό ισχύει: και για τίς αναρίθμητες φαι-
 νομενικές συμπτώσεις πού παρατηροϋνται στην επιφάνεια, και
 για τά τελικά άποτελέσματα πού επιβεβαιώνουν τή νομοτέλεια
 μέσα σ' αυτές τίς συμπτώσεις. 'Αντίθετα, στην ιστορία της κοι-
 νωνίας οι παράγοντες πού δροϋν είναι όλοι άνθρωποι προικι-
 σμένοι μέ συνείδηση πού δροϋν μέ περίσκεψη ή πάθος πρός
 όρισμένους σκοπούς. Τίποτα δέ γίνεται χωρίς συνειδητή πρόθεση,
 χωρίς θελημένο σκοπό. Αύτή όμως ή διαφορά, όσο σπουδαία κι
 αν είναι για τήν ιστορική έρευνα, ιδίως όταν πρόκειται για ξε-
 χωριστές εποχές και γεγονότα, δέ μπορεί ν' αλλάξει τίποτα
 στό γεγονός ό: ή πορεία της ιστορίας κυριαρχείται από έσω-
 τερικούς γενικούς νόμους. Γιατί και δώ στην επιφάνεια, παρά
 τούς συνειδητά θελημένους σκοπούς όλων τών ατόμων, έπι-
 κρατεί όπως φαίνεται γενικά τό τυχαίο. Σπάνια μονάχα πραγματο-
 ποιείται τό θελημένο, στίς περισσότερες περιπτώσεις διασταυ-
 ρώνονται και έρχονται σέ σύγκρουση οι πολλοί θελημένοι σκο-
 ποί, ή αυτοί οι ίδιοι: οι σκοποί είναι προκαταβολικά άπραγμα-
 τοποίητοι, ή είναι άνεπαρκή, τά μέσα για τήν πραγματοποίησή
 τους. Έτσι οι συγκρούσεις τών αναρίθμητων άτομικών θελήσεων
 και άτομικών πράξεων δημιουργοϋν στόν τομέα της ιστορίας μιá
 κατάσταση πού είναι έντελώς ανάλογη μέ τήν κατάσταση πού
 επικρατεί στην άσυνειδητή φύση. Οι σκοποί τών πράξεων είναι
 θελημένοι, μά τά άποτελέσματα πού βγαίνουν πραγματικά από
 τίς πράξεις δέν είναι θελημένα, ή κι όταν ακόμα φαίνονται ότι
 άνταποκρίνονται καταρχήν στους θελημένους σκοπούς, έχουν
 ωστόσο τελικά, όλοτελα άλλες συνέπειες από τίς θελημένες.
 Έτσι και τά ιστορικά γεγονότα εμφανίζονται γενικά σάν νά
 κυριαρχοϋνται από τήν τύχη. Όπου όμως στην επιφάνεια τό
 τυχαίο παιζει: του, τό τυχαίο αυτό κυριαρχείται πάν-
 τα από έσωτερικούς κρυμένους νόμους, και όλο τό ζήτημα είναι
 μόνο ν' ανακαλυφθοϋν αυτοί οι νόμοι.

Οί άνθρωποι φτιάχνουν τήν ιστορία τους, όποια κι αν

είναι ἡ ἐκβασή της, ἐπιδιώκοντας ὁ καθένας τούς δικούς του συνειδητά θελημένους σκοπούς, καί ἡ συνισταμένη αὐτῶν τῶν πολλῶν θελήσεων πού δρῶν πρὸς διάφορες κατευθύνσεις, καί ἡ πολλαπλή τους ἐπίδραση σὸν ἐξωτερικό κόσμο ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὴν ἱστορία. Ἔτσι λοιπὸν ἐνδιαφέρει νὰ μάθουμε καί τό τί θέλουν τὰ πολλὰ ξεχωριστά ἄτομα. Ἡ θύληση καθορίζεται ἀπό πάθος ἢ περισσεύση. Οἱ μυχλοὶ ὁμως πάλι, πού καθορίζουν ἄμεσα τό πάθος ἢ τὴν περισσεύση, εἶναι διαφοροτικῶν εἰδῶν. Ἐν μέρει μπορεῖ νάναί ἐξωτερικά ἀντικείμενα, ἐν μέρει ἰδεατά κίνητρα, ἢ φιλοδοξία, «ὁ ἐνθουσιασμός γιά τὴν ἀλήθεια καί τό δίκιο», τό προσωπικό μίσος, ἢ καί καθιρᾶ ἀγριμικές λόξεις κάθε λογῆς. Ὅμως ἀπό τὴ μιά μεριὰ εἶδαμα ὅτι οἱ πολλές ἀτομικές θελήσεις πού δρῶν στήν ἱστορία προκαλοῦν συνίθω; ὀλίτελα διαφοροτικά, συχνά κατευθειαν ἀντίθετα ἀποτελέσματα ἀπό τὰ θελημένα καί ὅτι ἐπομένως τὰ κίνητρά τους ἔχουν ἐπίση; δευτερεύουσα σημασία γιά τό συνολικό ἀποτελέσμα. Ἀπό τὴν ἄλλη μεριά, μπαίνει σέ συνέχεια τό ἐρώτημα: πίες κινήτρες δυνάμεις βρίσκονται πάλι κρυμένες πίσω ἀπ' αὐτά τὰ κίνητρα, ποιά εἶναι τὰ ἱστορικά αἰτια πού μετασηματίζονται σέ τέτια κίνητρα μέσα στά κεφάλια τῶν ἀνθρώπων πού δρῶν;

Ὁ παλιός ὕλισμός δέν ἔθεσε ποτέ στόν ἐαυτό του αὐτό τό ἐρώτημα. Ἡ ἀντίληψή του γιά τὴν ἱστορία—ἐφόσον γενικά ἔχει κάποια ἀντίληψη γιά τὴν ἱστορία—εἶναι λοιπὸν οὐσιαστικά πραγματιστική, τὰ κρίνει ὅλα σύμφωνα μέ τὰ κίνητρα τῆς πράξης, χωρίζει τούς ἀνθρώπους πού δρῶν ἱστορικά σέ τίμιους καί κατεργάρηδες καί βρίσκει τότε ὅτι κατὰ κανόνα τούς τίμιους τούς ἐξαπατοῦν καί ὅτι οἱ κατεργάρηδες βγαίνουν νικητές. Ἔτσι βγαίνει τό συμπέρασμα γιά τόν παλιό ὕλισμό ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας δέ μᾶς δίνει πολλά ἐποικοδομητικά πράγματα, καί γιά μᾶς βγαίνει ὅτι στόν τομέα τῆς ἱστορίας ὁ παλιός ὕλισμός δέν μένει πιστός στόν ἐαυτό του, γιατί παραδέχεται τίς ἰδεατές κινήτρες δυνάμεις, πού δρῶν ἐκεῖ, σάν τελικά αἰτια ἀντί νὰ ἐξετάσει τί βρίσκειται πίσω τους, ποιες εἶναι οἱ κινήτρες δυνάμεις αὐτῶν τῶν κινήτρων δυνάμεων. Ἡ ἀσυνέπεια δέ βρίσκειται στό ὅτι ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξη ἰδεατῶν κινήτρων δυνάμεων, μᾶ στό ὅτι σταματᾶ ἐδῶ καί δέν πάει πιό πίσω ὡς τίς αἰτίες πού κινῶν αὐτά τὰ ἰδεατά κίνητρα. Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἀντίθετα, ὅπως τὴν ἐκπροσωπεύει κυρίως ὁ Χέγκελ, ἀναγνωρίζει ὅτι τὰ χειροπιαστά κίνητρα καθῶς

και τὰ κίνητρα πού πραγματικά καθορίζουν τή δράση τῶν ἀνθρώπων στήν ἱστορία, δέν εἰναι καθέλου τὰ τελικά αἷτια τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ὅτι πίσω ἀπ' αὐτά τὰ κίνητρα βρίσκονται ἄλλες κινητήριες δυνάμεις, καί αὐτές τίς δυνάμεις πρέπει νά τίς ἐξερευνήσουμε. Ὅμως τίς δυνάμεις αὐτές δέν τίς ἀναζητοῦμε μέσα στήν ἴδια τήν ἱστορία, τίς εἰσάγει στήν ἱστορία μάλλον ἀπ' ἐξω, ἀπό τή φιλοσοφική ἰδεολογία. Ὁ Χέγκελ λχ. ἀντινά ἐξηγῆσει τήν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἀπό τή δική τῆς ἐσωτερική συνάφεια, ἰσχυρίζεται ἀπλούστατα ὅτι ἡ ἱστορία αὐτή εἶναι μονάχα ἡ ἐπεξεργασία τῶν «μορφῶν τῆς ὥρας ἀτομικότητος», ἡ πραγματοποίησις τοῦ «καλλιτεχνήματος σάν τέτιου». Με τήν εὐκαιρία αὐτή λέει πολλά ὁμορφα καί βαθιά πράγματα γιά τούς ἀρχαίους Ἕλληνας, αὐτό ὅμως δέν μάς ἐμποδίζει νά μήν ἀρκουμάστε σήμερα σέ μιὰ τέτια ἐξήγησις, πού εἶναι καθαρή φρασεολογία.

Ὅταν λοιπόν πρόκειται νά ἐρευνήσουμε τίς κινητήριες δυνάμεις πού ἀποτελοῦν τίς καθαυτοῦ τελικές κινητήριες δυνάμεις τῆς ἱστορίας καί πού—συνειδητά ἢ ἀσυνειδητά, καί μάλιστα πολύ συχνά ἀσυνειδητά—βρίσκονται πίσω ἀπό τὰ ἄμεσα κίνητρα τῶν ἀνθρώπων πού ἐρῶν ἱστορικά, πρέπει νά πάρουμε ὑπόψη μας ὄχι τόσο τὰ ἄμεσα κίνητρα πού κινοῦν τὰ ἄτομα, ἔστω κι ἂν πρόκειται γιά τή δράση ἐπιφανῶν ἀνθρώπων, ὅσο τὰ κίνητρα πού βάζουν σέ κίνηση μεγάλες μάζες, ὀλόκληρους λαούς, καί σέ κάθε λαό πάλι ἐλόκληρες λαϊκές τάξεις. Κι αὐτό πάλι ὄχι σιγμιαία γιά ἓνα σύντομο ξέσπασμα, γιά μιὰ φωτιά πού ἀνάβει καί σβήνει γρήγορα σάν πυροτέχνημα, ἀλλά γιά μιὰ διαρκῆ δράση πού καταλήγει σέ μιὰ μεγάλη ἱστορική ἀλλαγῆ. Ὁ μόνος δρόμος πού μπορεῖ νά μάς ὀδηγήσει νά βροῦμε τὰ ἴχνη τῶν νόμων πού κυβερνοῦν γενικά τήν ἱστορία, καθώς καί τίς ξεχωριστές περιόδους καί χώρες, εἶναι νά μελετᾶμε βαθιά τὰ κίνητρα αἷτις πού ἀντικαθηρεπίζονται ἐδῶ καθαρά ἢ θολά, ἄμεσα ἢ μέ ἰδεολογική, ἀκέρμα καί μέ θεοποιημένη μορφή, σάν συνειδητά ἄμεσα κίνητρα στά κεφάλια τῶν μαζῶν πού δροῦν καί στά κεφάλια τῶν ἡγετῶν τους, τῶν λεγόμενων μεγάλων ἀνδρῶν. Ὅτι κινεῖ τούς ἀνθρώπους περνᾶ ἀναγκαστικά ἀπό τό μυαλό τους, μί ποιά μορφή θά πάρει σ' αὐτό τό μυαλό, ἐξαρτᾶται πολύ ἀπό τίς συνθήκες. Οἱ ἐργάτες δέν καταστρέφουν πιά τίς μηχανές, ὅπως ἔκαναν ἀκόμα τό 1848 στό Ρίνο. Αὐτό δέ θά

πει καθόλου δι: συμβιβάστηκαν μέ τήν κεφαλαιοκρατική χρη-
σιμοποίηση τών μηχανών.

Ἐνώ ὁμως οἱ ὅλες τίς προηγούμενες περιόδους ἦταν σχεδόν
ἀδύνατο νά ἐρευνηθοῦν αὐτά τά κινητήρια αἰτία τῆς ἱστορίας
—γιατί ἦταν μπερδεμένος καί σκεπασμένος ὁ συσχετισμός τών
αἰτίων μέ τ' ἀποτελέσματά τους—ἡ τωρινή μας περίοδος ἀπλο-
ποίησε τόσο αὐτό τό συσχετισμό, πού μπόρεσε νά λυθεῖ τό αἰ-
νιγμα. Ἀπό τότε πού ἔχει εἰσαχθεῖ ἡ μεγάλη βιομηχανία, δηλ.
τουλάχιστο ἀπό τήν εὐρωπαϊκή εἰρήνη τοῦ 1815 καί ὦ, δέν
ἦταν πιά μυστικό γιά κανέναν ἄνθρωπο στήν Ἀγγλία, δι: ἔχει
ὅλος ὁ πολιτικός ἀγώνας στρεφό: ἀν γύρω ἀπό τίς διεκδικήσεις
κυριαρχίας δυό τάξεων, τῆς ἀριστοκρατίας τών γαιοχτημόνων
(landed aristocracy) καί τῆς ἀστικής τάξης (middle class).
Στή Γαλλία ἀπόχτησαν συνείδηση γιά τό ἴδιο γεγονός ὕστερα
ἀπό τήν ἐπιστροφή τών Βουρβόνων. Οἱ ἱστοριογράφοι τῆς ἐπο-
χῆς τῆς καλινόρθωσης, ἀπό τόν Τιερρύ ὡς τόν Γκυζό, τόν Μινιέ
καί τόν Θιέρσο μιλάνε παντοῦ γι' αὐτό σάν τό κλειδί γιά τήν
κατανόηση τῆς γαλλικῆς ἱστορίας ἀπό τό μεσαίωνα καί ὦ.
Κι ἀπό τό 1830 ἡ ἐργατική τάξη, τό προλεταριάτο ἀναγνωρί-
στηκε καί στίς δυό χώρες σάν τρίτος διεκδικητής τῆς ἐξουσίας.
Οἱ συνθήκες εἶχαν ἀπλοποιηθεῖ τόσο, πού θάπρεπε κανεῖς σκό-
πιμα νά κλείνει: τά μάτια, γιά νά μή βλέπει στήν πάλη αὐ-
τῶν τῶν τριῶν μεγάλων τάξεων καί στή οὐγκρουση τῶν συμ-
φερόντων τους, τήν κινητήρια δύναμη τῆς νεότερης ἱστορίας
—τουλάχιστο στίς δυό πύ προοδευμένες χώρες.

Πῶς ὁμως δημιουργήθηκαν αὐτές οἱ τάξεις; Ἄν γιά τή
μεγάλη, τήν ἄλλοτε φεουδαρχική γαιοχτησία μπορούσε κανεῖς
μέ τήν πρώτη ματιά νά ἀποδόσει τήν καταγωγή της—τουλά-
χιστον στήν ἀρχή—σέ πολιτικά αἰτία, στή βίαιη ἀρπαγή, αὐτό
δέ μπορούσε πιά νά γίνει γιά τήν ἀστική τάξη καί τό προλε-
ταριάτο. Ἐδῶ ἦταν φανερό καί χειροπιαστή ἡ γέννηση καί
ἡ ἀνάπτυξη δυό μεγάλων τάξεων ἀπέ καθαρά οἰκονομικά αἰ-
τία. Μά ἐξίσου φανερό ἦταν δι: στέν ἀγῶνα ἀνάμεσα στή γαι-
οχτησία καί τήν ἀστική τάξη, ὅπως καί στέν ἀγῶνα ἀνάμεσα
στήν ἀστική τάξη καί τό προλεταριάτο ἐπρόκειτο πρῖν ἀπ' ὅλα
γιά οἰκονομικά συμφέροντα. Γιά τήν ἱκανοποίηση αὐτῶν τῶν συμ-
φερόντων ἡ πολιτική ἐξουσία θά χρησίμευε σάν ἀπλό μέσο.
Ἀστική τάξη καί προλεταριάτο δημιουργήθηκαν σάν συνέπεια
μιάς ἀλλαγῆς στίς οἰκονομικές σχέσεις, πύ συγκεκριμένα μιάς

άλλαγής στον τρόπο παραγωγής. Τίς δύο αυτές τάξεις τίς ανάπτυξε τό πέρασμα πρώτα από τή συντεχνιακή χειροτεχνία στη μπιφακτούρα και μετά από τή μπιφακτούρα στη μεγάλη βιομηχανία, πού λειτουργεί μέ τόν άτμό και μέ μηχανές. Σέ μιάν όρισμένη βαθμίδα οί καινούργιες παραγωγικές δυνάμεις, πού έβαλε σέ κίνηση ή άστική τάξη—πρώτα ό καταμερισμός τής εργασίας και ή συνένωση πολλών τμηματικών έργατων σέ μιá γενική μπιφακτούρα—καθώς και οί όροι και οί άπαιτήσεις τής ανταλλαγής πού ανάπτυξαν αυτές οί παραγωγικές δυνάμεις, δέ συμβιβάζονται πιά μέ τό ιστορικά κληροδοτημένο και καθαγιασμένο από τό νόμο καθεστώς παραγωγής πού ύπρχε, δηλ. μέ τά συντεχνιακά και τά άναριθμητα άλλα προσωπικά και τοπικά προνόμια (πού άποτελοΰσαν ισόριθμα δεσμά για τίς μή προνομιοΰχες τάξεις) του φεουδαρχικού κοινωνικού καθεστώτος. (Οι παραγωγικές δυνάμεις πού εκπροσωπούσε ή άστική τάξη, έξεγέρθηκαν ενάντια στό σύστημα παραγωγής πού εκπροσωπούσαν οί φεουδάρχες γαιοχτήμονες και μάλιστα των συντεχνιών. Τό άποτέλεσμα είναι γνωστό: τά φεουδαρχικά δεσμά τσακίστηκαν, στην Άγγλία βαθμιαία, στη Γαλλία μεμιάς. Στη Γερμανία δέν τέλειωσε άκόμα αυτό τό προτσές. Όπως όμως ή μπιφακτούρα σέ μιάν όρισμένη βαθμίδα ανάπτυξης ήρθε σέ σύγκρουση μέ τό φεουδαρχικό καθεστώς παραγωγής, έτσι και τώρα ή μεγάλη βιομηχανία ήρθε κιόλας σέ σύγκρουση μέ τό άστικό καθεστώς παραγωγής πού πήρε τή θέση τού φεουδαρχικού. Η μεγάλη βιομηχανία δεσμευμένη άπ' αυτό τό καθεστώς, από τά στενά όρια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, από τή μιá μεριά όλο και περισσότερο προλεταροποιεί όλόκληρη τή μεγάλη μάζα του λαού, από τήν άλλη παράγει όλο και πίο μεγάλη ποσότητα από προϊόντα πού δε μπορούν νά πουληθούν. Υπερπαραγωγή και μαζική άθλιότητα, τό καθένα άτιο του άλλου, αυτή είναι ή παράλογη αντίφαση στην όποια καταλήγει ή μεγάλη βιομηχανία και πού άναγκαστικά άπαιτεί τήν άπελευθέρωση των παραγωγικών δυνάμεων μέ τήν άλλαγή του τρόπου παραγωγής.

Έχει λοιπόν άποδειχτεί ότι, στη νεότερη ιστορία τουλάχιστο, όλοι οί πολιτικοί άγώνες είναι άγώνες ταξικοί και όλοι: οί άγώνες των τάξεων για τή χειραφέτησή τους, παρά τήν άναγκαστικά πολιτική μορφή τους—γιατί κάθε ταξικός άγώνας είναι πολιτικός άγώνας—στρέφοντα: τελικά γύρω από τήν ο!-

κοινομική χειραφέτηση. Ἐδῶ λοιπὸν ἀναμφίβολα, τὸ κράτος, τὸ πολιτικὸ καθεστῶς, εἶναι τὸ δευτερεύον καὶ ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν—τὸ βασίλειο τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων—τὸ αποφασιστικὸ στοιχείο. Ἡ πατροπαράδοτη ἀντίληψη, πού τὴν πρεσβύει καὶ ὁ Χέγκελ ἐβλάπε στό κράτος, τὸ καθοριστικὸ στοιχείο, καὶ στήν κοινωνία τῶν πολιτῶν τὸ στοιχείο πού καθορίζεται ἀπ' τὸ κράτος. Αὐτὸ γίνεται φαινομενικά. Ὅπως σὲν κάθε ἀνθρώπο ὄλες οἱ κινητήριες δυνάμεις τῶν πράξεών του πρέπει νά περάσουν ἀπὸ τὸ κεφάλι του, νά μετατραποῦν σέ κίνητρα τῆς θέλησής του, γιὰ νά τὸν ὁδηγήσουν στή δράση, ἔτσι καὶ ὄλες οἱ ἀνάγκες τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν—ἀδιάφορο ποιά τάξη κρατᾶ τὴν ἐξουσία—πρέπει νά περάσουν ἀπὸ τὴν κρατικὴ θέληση γιὰ νά ἀποχτήσουν γενικὴ ἰσχύ μὲ τὴ μορφή νόμων. Αὐτὴ εἶναι ἡ τυπικὴ πλευρὰ τῆς ὑπόθεσης πού εἶναι αὐτονόητη. Μόνο πού μπαίνει τὸ ἐρώτημα, ποιὸ περιεχόμενο ἔχει αὐτὴ ἡ τυπικὴ μονάχα θέληση—τοῦ ατόμου καθῶς καὶ τοῦ κράτους—καὶ ἀπὸ πού ἔρχεται αὐτὸ τὸ περιεχόμενο; Γιατί ἀκριβῶς νά θέλουν αὐτὸ καὶ ὄχι κάτι ἄλλο; Κι ἂν ἀναζητήσουμε ἐδῶ τὸ λόγο, θά βροῦμε ὅτι στή νεότερη ἱστορία ἡ θέληση τοῦ κράτους στίς γενικὲς τῆς γραμμῆς καθορίζεται ἀπὸ τίς μεταβαλλόμενες ἀνάγκες τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, ἀπὸ τὴν ὑπεροχὴ τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης τάξης, σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν πρᾶγματικῶν δυνάμεων καὶ τῶν σχέσεων ἀνταλλαγῆς.

Ἄν ὁμως, ἀκόμα καὶ στή νεότερή μας ἐποχὴ μὲ τὰ τεράστια τῆς μέσα παραγωγῆς καὶ συγκοινωνίας, τὸ κράτος δὲν εἶναι αὐτοτελὲς τομέας μὲ αὐτοτελὴ ἐξέλιξη, μὰ ἀντίθετα, πρέπει σὲ τελευταία ἀνάλυση νά ἐξηγήμε τόσο τὴν ὑπαρξὴ του, ὅσο καὶ τὴν ἐξέλιξί του ἀπὸ τοὺς οἰκονομικοὺς ὅρους ζωῆς τῆς κοινωνίας, τότε αὐτὸ ἰσχύει πολὺ περισσότερο γιὰ ὄλες τίς προηγούμενες ἐποχές, ὅταν ἡ παραγωγὴ τῆς ὀλικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων δὲ γινόταν ἀκόμα μὲ τὰ πλούσια αὐτὰ βοθητικὰ μέσα, ὅταν λοιπὸν ἡ ἀνάγκη αὐτῆς τῆς παραγωγῆς ἔπρεπε νά ἐξουσίαζε ἀκόμα πρὸς πολὺ τοὺς ἀνθρώπους. Ἄν καὶ σήμερα ἀκόμα, στήν ἐποχὴ τῆς μεγάλῃς βιομηχανίας καὶ τῶν σιδηροδρόμων, τὸ κράτος εἶναι γενικά μονάχα ἡ ἔκφραση σὲ συμπυκνωμένη μορφή τῶν οἰκονομικῶν ἀναγκῶν τῆς τάξης πού ἐξουσιάζει τὴν παραγωγὴ, πολὺ περισσότερο ἔπρεπε νά ἰσχύει αὐτὸ γιὰ μιὰν ἐποχὴ ὅπου ἡ κάθε γενεὰ ἦταν ὑποχρεωμένη νά καταναλῶνει πολὺ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου τῆς ζωῆς τῆς

γιά νά ικανοποιεί τίς όλικές της ανάγκες, δηλ. έξαρτιόταν πολύ περισσότερο άπ' αύτές άπ' έ,τι έξαρτιόμαστε έμείς σήμερα. Αυτό μάς τό επιβεβαιώνει μέ τό παραπάνω ή μελέτη της Ιστορίας προηγούμενων έποχών, φτάνει μόνο ή μελέτη νά έπεκταθεί συβριά πρής αύτή τήν πλευρά τοῦ ζητήματος. Όμως έδῶ δέ μπορούμε φυσικά νά ασχοληθούμε μ' αυτό τό θέμα.

Άν τό κρίτος και τό δημόσιο δίκαιο καθορίζονται από τίς οικονομικές σχέσεις, είναι αυτόνομο το έτι ίδιο γίνεται και μέ τό ιδιωτικό δίκαιο, πού στην ούσία επικυρώνει μονάχα τίς υπάρχουσες μέσα στις δοσμένες συνθήκες ανάμεσα στά άτομα κανονικές οικονομικές σχέσεις. Η μορφή όμως πού γίνεται αυτό, μπορεί νά διαφέρει πολύ. Μπορεί, όπως συνέβηκε στην Άγγλία, σέ άρμονία μέ όλη τήν έθνική εξέλιξη, νά διατηρήσουν στό μεγαλύτερό τους μέρος τίς μορφές τοῦ παλιού φεουδαρχικού δικαίου και νά τύξουν δόξουν άστικό περιεχόμενο, άκόμα παροήν νά δόξουν άστικό νόημα στό φεουδαρχικό νόμα. Μπορεί όμως επίσης, όπως έγινε στην ήπειρωτική δυτική Ευρώπη, νά πάρουν γιά βάση τό πρώτο παγκόσμιο δίκαιο μιας κοινωνίας πού παράγει έμπορεύματα, δηλ. τό ρωμαϊκό δίκαιο μέ τήν ανυπερβλήτη άκριβολόγη έπεξεργασία του όλων των ούσιαστικών νομικών σχέσεων ανάμεσα στους άπλους κατοίκους έμπορευμάτων (ήγοραστές και πωλητές, πιστωτές και χρεώτες, συμβόλεια, όμολογα κλπ.) Και στην περίπτωση αύτή παροήν, πρής όφελος μιας άκέρια μικροαστικής και μισοφεουδαρχικής κοινωνίας, τό δίκαιο αυτό νά τό κατεβάσουν στό επίπεδο αύτης της κοινωνίας, είτε άπλως και μόνον μέ τή δικαστική πραχτική (κοινό δίκαιο), είτε άκέρια και νά τό έπεξεργαστούν, μέ τή βοήθεια διθενη φωτισμένων ήθικολόγων νομικών, σ' έναν ιδιαίτερο κώδικα πού ν' αντιστοιχεί σ' αύτή τήν κοινωνική κατάσταση και πού έπομένως θά είναι και από νομική άποψη κτικός (πρωτικό δίκαιο). Μπορεί όμως άκόμα, ύστερα από μια μεγάλη άστική επανάσταση, πάνω στην βάση άκρίβως αυτού τοῦ ρωμαϊκού δικαίου, νά φτιαχτεί ένας τόσο κλασικός κώδικας της άστικής κοινωνίας. Έπως είναι ό γαλλικός code civil. Άν λοιπόν οι άστικοι νομικοί κανόνες εκφράζουν μονάχα τους οικονομικούς όρους ζωής της κοινωνίας μέ νομική μορφή, αυτό μπορεί νά γίνεται καλά ή κακά, άνάλογα μέ τίς περιστάσεις.

Τό κρίτος μάς παρουνιάζεται σάν ή πρώτη ιδεολογική έξουσία πάνω στον άνθρωπο. Η κοινωνία δημιουργεί ένα δραγα-

νο για να διαφυλάγει τά κοινά της συμφέροντα από έσωτερικές και έξωτερικές επιθέσεις. Το όργανο αυτό είναι ή κρατική, έξουσία. Μέλις δημιουργηθεί αυτό τό όργανο ανεξαρτοποιείται: απέναντι στην κοινωνία, και μάλιστα τόσο περισσότερο, όσο περισσότερο γίνεται όργανο μιας όρισμένης τάξης, όσο περισσότερο επιβάλλει την κυριαρχία αυτής της τάξης. Ό άγώνας της καταπιεζόμενης τάξης ένάντια στην κυρίαρχη τάξη γίνεται αναγκαστικά πολιτικός άγώνας, πρώτ' άπ' όλα άγώνας ένάντια στην πολιτική κυριαρχία αυτής της τάξης. Η συνειδηση της σχέσης πού υπάρχει ανάμεσα σ' αυτόν τόν πολιτικό άγώνα και στην οικονομική του βάση άμβλύνεται και μπορεί νά χαθεί και έντελώς. Κι όταν άκόμα δέ χάνεται όλότελα αυτή ή συνειδηση, σέ κείνους πού συμμετέχουν στέν άγώνα αυτόν, τή χάνουν σχεδόν πάντοτε οι ιστοριογράφοι. Από τις άρχαίες πηγές για τους άγώνες μέσα στή Ρωμαϊκή Δημοκρατία μόνο ό Άππιανός μας λέει καθαρά και παστρικά για τό τί επρόκειτο σέ τελευταία άνάλυση, δηλαδή για τή γαιοχτησία.

Όταν όμως τό κράτος γίνει πιά αυτότελής δύναμη απέναντι στην κοινωνία, δημιουργεί άμέσως μία νέα ιδεολογία. Και είναι Ισαΐα οι έξ επαγγέλματος πολιτικοί, οι θεωρητικοί τού δημόσιου δικαίου και οι νομικοί τού ιδιωτικού δικαίου πού χάνουν στ' άληθινά τήν έπαφή μέ τά οικονομικά γεγονότα. Μία πού τά οικονομικά γεγονότα, για νά μπορέσουν νά επικυρωθούν μέ τή μορφή νόμου, πρέπει: σέ κάθε ξεχωριστή περίπτωση νά παίρνουν τή μορφή νομικών αίτιων, και μία πού έτσι είναι αυτόνόητο ότι πρέπει νά παίρνεται ύπόψη όλο τό ισχύον νομικό σύστημα, γι' αυτό άκριβώς φαίνεται: ότι ή μορφή είναι τό πάλ, ένώ τό οικονομικό περιεχόμενο δέν είναι τίποτα. Πραγματεύονται τό δημόσιο δικαιο και τό ιδιωτικό δικαιο σάν αυτότελεις τομείς, πού έχουν τή δική τους ανεξάρτητη ιστορική, εξέλιξη και πού επιτρέπουν και χρισιάζονται μία συστηματική περιγραφή μέ τή συνεπή, εξέλιξη όλων τών έσωτερικών τους αντιπάσεων.

Οί ιδεολογίες πού βρίσκονται άκόμα πιο ψηλά, δηλ. οι ιδεολογίες πού είναι άκόμα πιο απομακρυσμένες απέ τήν υλική, οικονομική βάση, παίρνουν τή μορφή της φιλοσοφίας και της θρησκείας. Έδώ ή σχέση τών παραστάσεων μέ τούς υλικούς όρους της ύπαρξής τους γίνεται όλο και πιο περίπλοκη, όλο και περισσότερο συσκοτίζεται: από ένδιάμεσους κρίκους. Υπάρχει όμως

Όπως δηλ ή εποχή της Αναγέννησης, από τά μέσα του XV αιώνα, ήταν ουσιαστικά προϊόν των πόλεων, δηλ. της αστικής τάξης, τό ίδιο και ή φιλοσοφία, πού τότε μέλις ξαναξυπνούσε. Τό περιεχόμενό της ήταν ουσιαστικά μονάχα ή φιλοσοφική έκφραση των ιδεών πού αντιτιχοῦσαν στην εξέλιξη της μικρής και μεσαιας αστικής τάξης σέ μεγαλοαστική. Αυτό είναι ολοφάνερο στους έγγλέζους και στους γάλλους του περασμένου αιώνα, πού πολλές φορές ήταν και οικονομολόγοι και φιλόσοφοι μαζί. Κι όσο γιά χεικελιανή σχολή, τό αποδείξαμε αυτό παραπάνω.

Ώστόσο, ως πούμε δυό λόγια ακόμα γιά τή θρησκεία, γιατί βρίσκεται πιά μακριά από την υλική ζωή και γι' αυτό απ' όλες τις άλλες ιδεολογίες φαίνεται νά είναι ή πιά ξένη πρὸς τήν υλική ζωή. Η θρησκεία αναπτύχθηκε σέ μία πρωτόγονη εποχή από πλανεμένες, πολύ πρωτόγονες παραστάσεις των ανθρώπων γιά τή δική του; φύση και γιά τήν έξω φύση πού τούς περιβάλλει. Κάθε ιδεολογία όμως, μόλις αρχίσει νά υπάρχει, εξελίσσεται μέ βάση τό δοσμένο υλικό παραστάσεων πού τό αναπτύσσει παραπέρα. Άλλιώς δέ θά ήταν ιδεολογία, δηλ. απασχόληση μέ ιδέες σάν μέ αυτοτελείς οντότητες πού αναπτύσσονται ανεξάρτητα και υποτάσσονται μονάχα στους δικούς τους νόμους. Στους ανθρώπους πού στά κεφάλια τους συντελείται αυτό τό προτσές των ιδεών μένει αναγκαστικά άγνωστο τό γεγονός ότι υί υλικοί όροι ζωής αυτών των ανθρώπων είναι πού καθορίζουν σέ τελευταία ανάληψη τήν πορεία αυτού του προτσές, γιατί διαφορετικά θά σταματούσε κάθε ιδεολογία. Αυτές λοιπόν οι πρωταρχικές θρησκευτικές παραστάσεις, πού συνήθως ήταν κοινές σέ κάθε ομάδα συγγενικών λαών, υπερτα από τό χωρισμό της ομάδας, αναπτύσσονται ιδιόμορφα σέ κάθε λαό, ανάλογα μέ τούς έρους ζωής πού του έλαχαν. Αυτό τό προτσές έχει αποδειχτεί λεπτομερειακά μέ τί, συγκριτική μυθολογία γιά μία σειρά ομάδες λαών, ιδίως γιά τις άριες (τις λεγόμενες ίνδοευρωπαϊκές). Οι θεοί πού διαμορφώθηκαν έτσι σέ κάθε λαό ήταν έθνικοί θεοί, πού τό βασιλείο τους δέν πύγαινε πιά μακριά από τήν έθνική περιοχή πού είχαν νά προστατεύσουν, ένω πέρα από τά σύνορα της περιοχής αυτής άλλοι θεοί κυριαρχούσαν άδιαφιλονίκητα. Έξακυλούθουσιν νά ζούν στη φαντασία μονάχα όσο υπήρχε τό έθνος και πέφταν μαζί μέ τή πτώση του. Τήν πτώση αυτή των παλιών έθνοτήτων τήν έφερε ή ρωμαϊκή, κοσμοκρατο-

ρία, πού ξέν πρόκειται έδώ νά εξετάσουμε τούς οικονομικούς όρους τής γέννησής της. Οί παλαιοί έθνικοί θεοί παρακμάσανε, άκέμα και οί ρωμαϊκοί, πού κι αύτοι έπίσης ήταν φτιαγμένοι πάνω στό χνάριο τής στενής περιοχής τής πέλης τής Ρώμης. 'Η ανάγκη νά συμπληρώσουν τήν κοσμοκρατορία μέ μιá παγκόσμια θρησκεία έκδηλώνεται καθαρά στις προσπάθειες νά αναγνωρίσουν, πλάι στός ντόπιους θεούς τής Ρώμης και όλους τούς κάπως άξιοβάστατους ξένους θεούς και νά ιδρύσουν βωμούς και γι' αυτούς. Όμως μιá νέα παγκόσμια θρησκεία έξέτημιουργείται μ' αυτόν τον τρόπο, μέ αυτοκρατορικά διατάγματα. 'Η νέα παγκόσμια θρησκεία, ό χριστιανισμός, είχε κιόλας δημιουργηθεί ήσυχα-ήσυχα από ένα μίγμα γενικευμένης ανατολιτικής, κυρίως ιουδαϊκής θεολογίας και έκχυδαϊσμένης ελληνικής, κυρίως στωϊκής φιλοσοφίας. Ποιά ήταν ή άρχική του μορφή πρέπει νά τό έρευνήσουμε ξανά μέ κόπο γιά νά τό βρούμε, κι αυτό γιατί ή έπίσημη του μορφή μέ τήν όποία μάς παραέδθηκε, είναι μοναχα ή μορφή πού πήρε όταν έγινε κρατική θρησκεία, και γιά τό σκοπο αυτό τόν προζάρμοσε ή Σύνοδος τής Νίκειας. Τό γεγονός και μόνο ότι ύστερα από 250 κιόλας χρόνια έγινε κρατική θρησκεία καταδειχνει ότι ήταν ή θρησκεία πού αντίστοιχούσε στις ουνθικές τής έποχής. Τό μεσαίωνα, στό μέτρο άκριβώς πού αναπτυσσόταν ή φεουδαρχία, ό χριστιανισμός αναπτυσσόταν σέ θρησκεία πού ανταποκρινταν σ' αυτήν, μέ μιάν αντίστοιχη φεουδαρχική ιεραρχία. Κι όταν ανέβαινε ή άστική τάξη, αναπτύχθηκε, σέ αντίθεση μέ τό φεουδαρχικό καθολικισμό, ή προτεστάντικη αίρεση, πρώτα στή Νότια Γαλλία μέ τούς άλβιγηνοί¹, τήν έποχή πού οί πόλεις είχαν φτάσει εκεί στή μεγαλύτερή τους άνθιση. Ό μεσαιώνας είχε προσαρτήσει στή θεολογία όλες τες άλλες μορφές τής ιδεολογίας: τή φιλοσοφία, τήν πολιτική, και τά νομικά, και τες μετέτρεψε σέ όποδιαιρέσεις τής θεολογίας. 'Ανάγκαζε έτσι κάθε κοινωνική και πολιτική κίνηση νά παίρνει θεολογική μορφή. Οί διαθέσεις τών μαζών είχαν διαμορφωθεί άποκλειστικά μέ θρησκευτική πνευματική τροφή. Γι' αυτό, γιά νά προκληθεί ένα θεαλλώδικο κίνημα ήταν άπαραίτητο νά παρουσιάσουν τά συμμάχοντα τών μαζών, σ' αυτές τες ίδιες τες μάζες μέ θρησκευτικό περιέλημα.

¹ Άλβιγηνοί (Albigenses) (Άπό τήν πόλη Άλβι τής Νότιας Γαλλίας)—θρησκευτική αίρεση πού τό ΧΙΙ και ΧΙΙ αιώνα έφικόταν άπικεφαλής τες κίνησης ενάντια στή δυτική καθολική άκκλησία. (Στμ. Σύντ.)

Και όπως η αστική τάξη από την αρχή παράγγαγε ένα εξάρτημα από άχτιμόνες πληθείους των πλεων που δεν άνιχαν σέ καμιάν άναγνωρισμένη κάστα, από κάθε λογής μεροκνματιάρηδες και ύπηρέτες, προδρομους του κατοπινού προλεταριάτου, έτσι και η αίρεση από νωρίς κίβλας χωρίζεται σέ μίαν άστική μετριοπαθη και σέ μίαν άλλην πληθεία έπαναστατική αίρεση, που την άπεχθάνονταν και οι ίδιοι οι άστοι αίρετικοί.

Τό γεγονός, ότι δε μπορούσαν νά έξοντώσουν την προτε-σάντικη αίρεση άντιστοιχούσε στο γεγονός ότι ήταν άκατανί-κτητη η άστική τάξη που άνέβννε. Καί όταν αυτή η άστική τοξη δυνάμωζε άρκετά, τότε ο άγώνις της έναντια στή φεουδαρχική άριστοκρατία, που ως τώρα ήταν κυρίως άγώνας τοπικός, άρ-χιζε νά παίρνει έθνιές έιστάσεις. Η πρώτη μεγάλη κίνηση, έγι-νε στή Γερμανία—ήταν η λεγόμενη Μεταρύθμιση. Η άστική τά-ξη δεν ήταν ούτε άρκετά δυνατή, ούτε άρκετά άναπτυγμένη για νά μπορέσει νά ένών-ει κάτω από τή σημαία της τίς άλλες έξε-γεργμένες τάξεις—τούς πληθείους των πλεων, τους κατώτερους εύγενεις και τους γωρικούς της ύπαιθρου. Πρώτα νικήθηκαν οι εύγενεις. Οι χωρικοί ξεσηκώθηκαν σέ μίαν εξέγερση, που άπο-τελεί τό κορύφωμα όλου αυτού του έπαναστατικού κινίματος. Οι πολίτεες τους άφησαν μόνους και έτσι η έπανάσταση νικήθηκε από τους στρατούς των μεγάλων φεουδαρχών, που έξερεψαν όλα τά ύφέλη. Από τότες εξαφανίζεται η Γερμανία για τρεις αιώ-νες από τή σειρά των χωρών που παίζουν άνεξάρτητο ένεργό ρέλο στην Ιστορία. Δίπλα όμως στο γερμανό Λούθηρο βρέθηκε ο γάλλος Καλβίνος. Μέ γνήσια γαλλική ζέση:α έβηλε στο προσκήνιο τόν άστικό χαρακτήρα της Μεταρύθμισης, εκδημο-κράτης και λαϊκοποίησε τήν εκκλησία. Ένώ η λούθηρα:η Με-ταρύθμιση στή Γερμανία αποτελεσματιώταν και κατάστρεφε τή Γερμανία, η Μεταρύθμιση του Καλβίνου χρησίμεψε για σημαί-στούς δημοκράτες της Γενεύης, της Όλλανδίας και της Σκωτί-ας, άπελευθέρωσε τήν Όλλανδία από τήν Ισπανία και τή γερ-μανική αυτοκρατορία και πρόσφερε τήν Ιδανολογική άμφισση για τή δεύτερη πράξη της άστικής έπανάστασης που παίζε:ταν στην Άγγλία. Έδώ ο καλβινισμός άποδειχτηκε η γνήσια θρησκευ-τική μεταμπίηση των συμφερόντων της τοτινής άστικής τάξης, και γι' αυτό δεν άναγνωριστηκε όλοκληρωτικά όταν η έπανά-σταση τέλειωσε τό 1689 μέ τό συμβιβασμό μίας μερδας των

εὐγενῶν μέ τούς ἀστούς. Ἡ ἀγγλική κρατική ἐκκλησία ἀποκαταστάθηκε ξανά, ὄχι ὅμως μέ τήν προηγούμενή της μορφή σάν καθολικισμός μέ τό βασιλιά γιά πάπα, μά σέ μεγάλο βαθμό καλβινοποιημένη. Ἡ παλιά κρατική ἐκκλησία εἶχε πανηγυρίσει τήν εὐθυμη καθολική Κυριακή καί εἶχε πολεμήσει τήν ἀνιάρη καλβινιστική Κυριακή. Ἡ νέα ἀστικοποιημένη ἐκκλησία καθιέρωσε τήν καλβινιστική Κυριακή πού ἀκόμα καί τώρα ὁμορφαίνει: τήν Ἄγγλια

Στή Γαλλία, τό 1685, ἡ καλβινιστική μειονότητα καταπνίγηκε, προσχώρησε στέν καθολικισμό ἢ ἐξορίστηκε. Μά τί τό ὄφελος; Τότε βρισκόταν κιάλας σέ πλήρη δράση ὁ ἐλευθερόφρων Πιέρ Μπαϊήλ καί τό 1694 γεννήθηκε ὁ Βολταίρος. Τά μέτρα βίας τοῦ Λουδοβίκου XIV εὐκόλυναν μονάχα τή γαλλική ἀστική τάξη, νά κάνει τήν ἐπανάστασή της μέ ἀντιθρησκευτική, ἀποκλειστική πολιτική μορφή, τή μόνη μορφή πού ταιριάζει: στήν ἀναπτυγμένη ἀστική τάξη. Στή θέση τῶν διαμαρτυρομένων παρακάθονται ἐλευθερόφρονες στίς ἐθνοσυνελεύσεις. Ἔτσι ὁ χριστιανισμός μπήκε στό τελευταίو του στάδιο. Εἶχε γίνει ἀνίκανος νά χρησιμεύει στό ἔξῃ σάν ἰδεολογική ἀμφίσηψη γιά τίς ἐπιδιώξεις ὁποιασδήποτε προοδευτικῆς τάξης. Γινόταν ὄλο καί πιότερο ἀποκλειστική ἰδιοκτησία τῶν κυρίαρχων τάξεων πού τόν χρησιμοποιοῦν σάν ἀπλό μέσο διακυβέρνησης πού κρατά τίς κατώτερες τάξεις σέ περιορισμό. Κάθε μιά ὅμως ἀπό τίς διάφορες τάξεις χρησιμοποιεῖ τή θρησκεία πού τῆς ταιριάζει: Οἱ γαιοχτήμονες γιοῦνκερς τόν καθολικό ἰησοῦτισμό ἢ τήν προτεστάντικη ὀρθοδοξία, οἱ φιλελεύθεροι καί ριζοσπαστικοί ἀστούι τό ρασιοναλισμό. Ἐδῶ δέν ἔχει καμιά σημασία ἂν οἱ κύριοι αὐτοῖ πιστεύουν ἢ ὄχι οἱ ἴδιοι στίς θρησκείες τους.

Βλέπουμε λοιπόν διότι δταν πιά διαμορφωθεῖ ἡ θρησκεία, περιέχει πάντα ὕλικό πού τό κληρονόμησε ἀπό τήν παράδοση παλιότερων ἐποχῶν καί ἀκριβῶς ὅπως σέ ὅλους τούς ἰδεολογικούς τομεῖς ἔτσι καί ἐδῶ ἡ παράδοση ἀποτελεῖ μιά μεγάλη συντηρητική δύναμη. Οἱ ἀλλαγές ὅμως πού γίνονται στό ὕλικό αὐτό, ἐξκηδῶν ἀπό τίς ταξικές σχέσεις, δηλ. ἀπό τίς οἰκονομικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πού πραγματοποιοῦν αὐτές τίς ἀλλαγές. Κι αὐτό μᾶς ἀρκεῖ ἐδῶ.

Ἔσα ἐκθέσαμε παραπάνω μποροῦν νά ἀποτελοῦν μονάχα ἓνα γενικό περίγραμμα τῆς ἀντίληψης τοῦ Μάρξ γιά τήν ἱστορία, τό πολύ-πολύ ἐπεξηγημένο καί μέ μερικά παραδείγματα.

Τὴν ἀπόδειξη πρέπει νά τὴν προσφέρει ἡ ἴδια ἡ ἱστορία. Καὶ σχετικὰ μ' αὐτό, ἄς μοῦ ἐπιτραπεί νά πῶ, ὅτι σέ ἄλλα συγγράμματα ἔχει δοθεῖ ἀρκετά αὐτὴ ἡ ἀπέδειξη. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ὅμως βάζει τέλος στὴ φιλοσοφία στὸν τομέα τῆς ἱστορίας, ἀκριβῶς ὅπως ἡ διαλεκτικὴ ἀντίληψη τῆς φύσης κάνει ἀχρηστὴ καὶ περιττὴ κάθε φιλοσοφία τῆς φύσης. Σήμερα τὸ καθήκον μας δὲν εἶναι: πιά νά ἐφευρισκοῦμε σχέσεις στὸ κεφάλι μας, μὰ νά τίς ἀνακαλύπτουμε μέσα στὰ γεγονότα. Γιὰ τὴ φιλοσοφία, πού διώχτηκε ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὴν ἱστορία, μένει τότες μονάχα ἡ περιοχὴ τῆς καθαρῆς σκέψης—ἐφόσον θά ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει, ὅτλ. ἡ διδασκαλία γιὰ τοὺς νέμους τοῦ ἴδιου τοῦ προτοῦ τῆς σκέψης, ἡ λογικὴ καὶ ἡ διαλεκτικὴ.

* * *

Μέ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848 ἡ «μορφωμένη» Γερμανία ἀποχαίρεται τὴ θεωρία καὶ πέρασε στὸ πῶλο τῆς πράξης. Ἡ μικρὴ βιοτεχνία πού στηριζόταν στὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία καὶ ἡ μνιφικτοῦρα ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ μιὰ πραγματικὴ μεγάλη βιομηχανία. Ἡ Γερμανία ἐμφανίστηκε ξανά στὴν παγκόσμια ἀγορὰ. Ἡ νέα μικρὴ γερμανικὴ αὐτοκρατορία¹ παραμείρισε τὰ πιὸ χτυπητὰ τουλάχιστο ἐμπόδια πού τῆς ἔβαζαν τὸ σύστημα τῶν κρατιδίων, τὰ ὑπολείματα τῆς φεουδαρχίας, καὶ ἡ γραφειοκρατικὴ διαχείριση. Στὸ βαθμὸ ὅμως πού ἡ θεωρητικολογία (Spekulation) ἐγκατέλειπε τὸ φιλοσοφικὸ σπουδαστήριον γιὰ νά στήσῃ τὸ νὰὸ τῆς στὸ χρηματιστήριον ἀξιών* στὸν ἴδιον βαθμὸ ἡ μορφωμένη Γερμανία ἔχασε ἐκεῖνη τὴ μεγάλη θεωρητικὴ ἀλοθση πού ἀποτέλεσε τὴ δόξα τῆς Γερμανίας τὸν καιρὸ τῆς πιὸ βαθιᾶς πολιτικῆς τῆς ταπείνωσης—τὴν ἀλοθση τῆς καθαρᾶ ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ἀδιάφορον ἂν τὸ ἀποτέλεσμά τῆς ἦταν πραχτικὰ ἐφαρμοσίμο, ἢ ὄχι, ἂν ἦταν ἀντίθετο μέ τίς ἀστυνομικῆς διατάξεις, ἢ ὄχι. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ γερμανικῆς ἐπιστῆμες φυσικῆς ἐπιστῆμες, ἰδίως στὸ πεδίο τῆς βιδικευμένης ἔρευνας, στάθθηκαν στὸ ὕψος τῆς ἐποχῆς, μὰ ἀκόμα καὶ τὸ ἀμερικάνικο περιοδικὸ «Science» («Ἐπιστήμη») παραττρεῖ δι-

¹ Ἡ γερμανικὴ αὐτοκρατορία πού δημιουργήθηκε χωρὶς τὴν Αὐστρία τὸ 1871, καὶ βρισκόταν κάτω ἀπ' τὴν ἡγεμονία τῆς Πρωσίας (Σημ. Σύντ.)

* Ἐξῆ ὁ Ἑγγκαλς κάνει λογοπαίγνιον μέ τὴ λέξη Spekulation πού σημαίνει καὶ θεωρητικολογία καὶ κερδοσκοπία στὸ χρηματιστήριον (Σημ. Μετ.)

καιολογημένα, ὅτι οἱ ἀποφασιστικὲς πρόοδες στὴν τομέα τῶν μεγάλων συσχετισμῶν ἀνάμεσα στὰ εἰδικὰ γεγονότα, ἡ γενικευτὴ τους σὲ νόμους, γίνονται τώρα πολὺ περισσότερο στὴν Ἀγγλία, παρά, ὅπως ἄλλοτε, στὴ Γερμανία. Καὶ σὲ πεδίο τῶν ἱστορικῶν ἐπισημῶν, μαζί καὶ τῆς φιλοσοφίας, χάθικα ἰλότελα μαζί μὲ τὴν κλασικὴ φιλοσοφία τὸ παλιὸ θεωρητικὸ πνεῦμα πού τίποτα δὲ μπορούσε νὰ τὸ σπτατῆσαι. Στὶ θέσθ, σου μπῆκαν ὁ κούφιος ἐκλεκτισμὸς καὶ ὁ φοβισμένος ὑπολογισμὸς γιὰ τὴν ἐξασφάλιση κεριέρρας καὶ εἰσοδήματος, πού ξεπέφτει ὡς στὴν πιὸ χυδαῖο ἀριθμὸ. Οἱ ἐπισημοὶ ἐκπρῶσοποι αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης γίνονται: οἱ ἀνοιχτοὶ ἰδεολόγοι τῆς ἀστικῆς τάξῆς καὶ τοῦ κράτους πού ὑπάρχει— γίνονται ὁμοῦς σὲ μιὰν ἐκσχὴ πού καὶ τὰ δυὸ βρίσκονται: σὲ ἀνοιχτὴ ἀτίθεση μὲ τὴν ἐργατικὴ τάξη.

Μονάχα στὴν ἐργατικὴ τάξη ἐξαικολευθεὶ νὰ ὑπάρχει ἀναλλοώτῃ ἡ γερμανικὴ θεωρητικὴ αἰσθήση. Ἐδῶ δὲ μπορεὶ νὰ ξεριζωθεὶ. Ἐδῶ δὲ λογαριάζονται ἡ κεριέρα, τὰ κέρδη, ἡ εὐμενῆς προστασία ἀπὸ τὰ πάνω. Ἀντίθετα, ἕσο πιὸ ἀνεπιφύλαγτα καὶ ἀμερέλιπτα προχωρεὶ ἡ ἐπιστήμη, τόσο πιότερο βρίσκεται σὲ ἀρμονία μὲ τὰ συμφέροντα καὶ τῆς ἐπιδιώξει τῶν ἐργατῶν. Ἡ νέα τάξη πού στὴν ἱστορία τῆς ἐξέλιξης τῆς ἐργασίας βρῖκε τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση ὁλέκλιτης τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνίας στράφτηκε μιὰ κι ἐξαρχῆς κατὰ προτίμηση πρὸς τὴν ἐργατικὴ τάξη καὶ βρῖγε ἐδῶ τὴν ὁποσχὴ πού εὔτε: ζητοῦσε εὔτε περιμενε ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη ἐπιστήμη. Τὸ γερμανικὸ ἐργατικὸ κίνημα εἶναι ὁ κλιρονόμος τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας.

Γράφηκε ἀπὸ τὸν
Φρίντριχ Ἐγκελς τὸ 1886.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ 1888.

Δημοσιεύτηκε στὴ «Ναὶε Τσάιτ» τὸ
1886 καὶ σὲ χωριστὸ βιβλίο τὸ 1888
στὴ Στουτγάρδη.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΟΥΕΡΜΠΑΧ

1

Ἡ κύρια ἔλλειψη ἔλα του τοῦ προηγούμενου ὀλισμοῦ—μαζί και τοῦ ὀλισμοῦ τοῦ Φέβερμπαχ—εἶναι ὅτι ἀντιλαμβάνεται τό πράγμα (Gegenstand), τήν πραγματικότητα, τόν αἰσιητό κόσμο (Sinnlichkeil) μένο μέ τή, μερφή, τοῦ ἀντικειμένου (Objekt) ἤ μέ τή μορφή τῆς ἐποπτείας (Anschauung) και ὄχι σάν ἀνθρώπινη συγκεκριμένη δράση, σάν πράξη, ὄχι ὀποκειμενικά. Γι' αὐτό ὁ ἰεαλισμός, σέ ἀντίθεση μέ τόν ὀλισμό, ἀνάπτει τή δρώσα πλευρά—μά μονάχα ἀψημημένα, γιατί ὁ ἰδωλισμός δέ γνωρίζει φυσικά τήν πραγματική, συγκεκριμένη, δράση σάν τέτι. Ὁ Φέβερμπαχ θέλει νάχε: νά κάνει μέ αἰσθητά ἀντικείμενα, πού διαφέρουν πραγματικά ἀπό τά νοητά ἀντικείμενα, ἀλλά τήν ἴδια τήν ἀνθρώπινη δράση, δέν τή βλέπει σάν ἀντικειμενική (gegenständliche) ἐρώση. Γι' αὐτό και στήν «ἰδία τοῦ γριστιανισμού» θεωρεῖ σάν γνήσια ἀνθρώπινη δράση μονάχα τή θεωρητική στάση, ἐνώ τήν πράξη τήν ἀντιλαμβάνεται και τήν προσδιορίζει μονάχα μέ τή βρωμεβραϊκή μορφή, τῆς ἐκδύωσῆς τῆς Γι' αὐτό και δέν καταλαμβάνει τή σημασία τῆς «ἐπαστασιακῆς», τῆς πραχτικῆς—κριτικῆς δράσης.

2

Τό ζήτημα ἀν ἡ ἀνθρώπινη νέηση μπορεί νά καταγοηθοῖ τήν ἀντικειμενική (gegenständliche) ἀλήθεια εἶν εἶναι ζήτημα θεωρητικό, μά πραχτικό ζήτημα. Στήν πράξη πρέπει ὁ ἀνθρώπος ν' ἀποδείξει τήν ἀλήθεια, ὄχι, τήν πραγματικότητα

καί τή δύναμη, τό ἐντεῦθεν (Diesseitigkeit) τῆς νόησός του. Ἡ διαμάχη γιά τήν πραγματικότητα ἢ τή μή πραγματικότητα τῆς ἀπομονωμένης ἀπό τήν πράξη νόησης εἶναι καθαρά ο χ ο λ α σ τ ι κ ὸ ζήτημα.

3

Ἡ ὀλισθητική διδασκαλία ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι προτόντα τῶν συνθηκῶν καί τῆς ἀγωγῆς καί ὅτι ἐπομένως οἱ ἄνθρωποι πού ἔχουν ἀλλάξει εἶναι προτόντα ἄλλων συνθηκῶν καί ἀλλαγμένης ἀγωγῆς, ξεχνᾷ ὅτι τίς συνθήκες τίς ἀλλάζουν ἀκριβῶς οἱ ἄνθρωποι καί ὅτι πρέπει νά διαπαιδαγωγηθεῖ κι ὁ ἴδιος ὁ διαπαιδαγωγητής. Ἔτσι ἡ διδασκαλία αὐτή καταλήγει ἀναγκαστικά στό νά χωρίζει τήν κοινωνία σέ δύο μέρη, πού τό ἓνα ἀπ' αὐτά ὑψώνεται πάνω ἀπό τήν κοινωνία (λχ. αὐτό κάνει ὁ Ρόμπερτ Ὁουεν).

Ἡ σύμπτωση τῆς ἀλλαγῆς τῶν συνθηκῶν μέ τήν ἀλλαγῆ τῆς ἀνθρώπινης δράσης μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καί νά κατανοηθεῖ ὡσταά μονάχα σάν ἀνατρεπτική πράξη.

4

Ὁ Φόβερμαπαχ ξεκινᾷ ἀπό τό γεγονός τῆς θρησκευτικῆς αὐτοαποξένωσης, τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ κόσμου σέ ἕναν θρησκευτικό, φανταστικό καί σέ ἕναν πραγματικό κόσμο. Ἡ ἐργασία του συνίσταται στό ὅτι ἀνάγει τόν θρησκευτικό κόσμο στήν ἐγκόσμιά του βάση. Δέν βλέπει ὅμως ὅτι ὅταν ἔχει πιά τελειώσει αὐτή ἡ δουλειά, μένει ἀκόμα νά γίνει τό κυριότερο. Συγκεκριμένα τό γεγονός ὅτι ἡ ἐγκόσμια βάση ἀποσπᾶται ἀπ' τόν ἑαυτό τῆς καί ἐγκαθίσταται στή σύννεφα σάν ἀνεξάρτητο βασιλεῖο, μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἀκριβῶς μονάχα μέ τήν αὐτοδιάσπαση καί μέ τήν αὐτοαντιφατικότητα αὐτῆς τῆς ἐγκόσμιας βάσης. Ἡ ἴδια λοιπόν ἡ βάση πρέπει πρῶτα νά κατανοηθεῖ στήν ἀντίφασί της καί ἔπειτα, νά ἐπαναστατικοποιηθεῖ στήν πράξη μέ τήν ἔρση αὐτῆς τῆς ἀντίφασης. Ἐπομένως, ἀφοῦ λχ. ἀποκαλύφθηκε ὅτι ἡ γήινη οἰκογένεια ἀποτελεῖ τό μυστικό τῆς ἁγίας οἰκογένειας, πρέπει τώρα ἡ ἴδια ἡ γήινη οἰκογένεια νά ὑποβληθεῖ στή θεωρητική κριτική καί νά ἐπαναστατικοποιηθεῖ στήν πράξη.

5

Ἐπειδὴ ὁ Φόβερμπαχ δὲ μένει ἱκανοποιημένος μὲ τὴν ἀφηρημένην νόησιν ἐπικαλεῖται τὴ συγκεκριμένη ἐποπτεία, μὰ δὲν ἀντιλαμβάνεται τὸν αἰσθητό κόσμον σάνπραχτική ἀνθρώπινη συγκεκριμένη δράση.

6

Ὁ Φόβερμπαχ ἀνάγει τὴ θρησκευτικὴ οὐσία στὴν ἀνθρώπινη οὐσία. Μὰ ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἀφαίρεση πού ὑπάρχει μέσα σὸ μεμονωμένο ἄτομο. Στὴν πραγματικότητά της εἶναι τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

Γι' αὐτὸ ὁ Φόβερμπαχ, πού δὲν καταπιάνεται μὲ τὴν κριτικὴ αὐτῆς τῆς πραγματικῆς οὐσίας, εἶναι ὀποχρεωμένος :

1) νὰ κάνει ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν πορεία τῆς ἱστορίας, νὰ προσδιορῆ τὴ θρησκευτικὴ διάθεση (Gemüt) σάν κάτι τὸ ξεχωριστό καὶ νὰ προβοθεῖ ἓνα ἀφηρημένο—ἀπομονωμένο—ἀνθρώπινο ἄτομο.

2) νὰ ἀντιλαμβάνεται ἐπομένως τὴν ἀνθρώπινη οὐσία μονάχα σάν «γένος» («Gattung») σάν ἐσωτερικὴ βουβὴ γενικότητα πού συνδέει τὰ πολλὰ ἄτομα μονάχα μὲ φυσικοὺς ἔσμούς.

7

Γι' αὐτὸ ὁ Φόβερμπαχ δὲ βλέπει ὅτι καὶ ἡ ἴδια ἡ θρησκευτικὴ διάθεση εἶναι κοινωνικὸ προϊόν, καὶ ὅτι τὸ ἀφηρημένο ἄτομο πού ἀναλύει, ἀνήκει στὴν πραγματικότητα σέ μιὰν καθορισμένη κοινωνικὴ μορφή.

8

Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ εἶναι στὴν οὐσία της πραχτική. Ὅλα τὰ μυστήρια, πού παρασέρνουν τὴ θεωρίαν πρὸς τὸ μυστικισμό, βρίσκουν τὴ λογικὴ τους λύση στὴν ἀνθρώπινη πράξι καὶ στὴν κατανόηση αὐτῆς τῆς πράξης.

9

Τὸ ἀνώτατο σημεῖο πού φτάνει ὁ ἐποπτικὸς (anschauende) ὀλισμός, δηλαδή ὁ ὀλισμός πού δὲν ἀντιλαμβάνεται

τόν αίσθητό κόσμο σάνπραχτική δράση, είναι ή έποπτεία τών ξεχωριστών ατέμων μέσς στήν «κοινωνία τών πολιτών».

10

Ή άποψη τοῦ παλιού όλισμοῦ είναι ή κοινωνία «τῶν πολιτῶν». Ή άποψη τοῦ καινούργιου όλισμοῦ είναι ή άνθρώπινη κοινωνία, ή ή κοινωνικοποιημένη άνθρωπότητα.

11

Οι φιλόσοφοι μονάχα έξηγοῦσαν μέ διάφορους τρόπους τόν κόσμο, τό ζήτημα όμως είναι νά τόν άλλάξομε.

*Σημειώσεις τοῦ Κάριλ Μάρξ
γραμμένες τήν άνοιξη τοῦ 1845.*

*Πρωτοδημοσιεύτηκαν
άπό τόν Φρίντριχ Ένγκελς τό 1888
σάν παράρτημα στή χωριστή έκδοση
τοῦ βιβλίου του «Ο Λουδοβίκος Φόυερμπαχ».*

*Σύμφωνα μέ τό κείμενο
τῆς έκδοσης τοῦ 1888 πού
έχει παραβληθεῖ μέ τό
χειρόγραφο τοῦ Μάρξ,*

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
ΣΤΗΝ „ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΗΣ ΤΑΞΗΣ
ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ“

Τό βιβλίο αυτό πού τό παρουσιάζουμε ξανά στό γερμανικό κοινό, βγήκε γιά πρώτη φορά τό καλοκαίρι τοῦ 1845. Τόσο στά θετικά του, όσο καί στά ἀρνητικά του ἔχει τή σφραγίδα τῆς νεότητος τοῦ συγγραφέα. Τότε εἶμουνα εἰκοσι-τεσσάρων χρονῶν. Σήμερα εἶμαι τρεῖς φορές μεγαλύτερος καί, ὅταν ξαναδιαβῶ αὐτή τή νεανική μου ἐργασία, βρισκῶ ὅτι δέν ἔχω κανένα λόγο νά ντρέπομαι γι' αὐτήν. Γι' αὐτό λοιπόν δέ σκέφτομαι μέ κανένα τρόπο νά σβῆσω αὐτή τή σφραγίδα τῆς νεανικῆς ἐργασίας. Τήν παρουσιάζω καί πάλι χωρῆς ἀλλαγῆς στόν ἀναγνώστη. Διατύπωσα μονάχα μέ περισσότερη σαφήνεια μερικά ὄχι ὀλίγελα καθαρά σημεῖα καί κάπου-κάπου πρόσθετα ἀπό καμιά νέα, σύντομη ὑπόσημείωση, βάζοντας καί τή χρονολογία (1892).

Γιά τήν τύχη αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ἀναφέρω μόνον ὅτι τό 1885 βγήκε στή Νέα Ὦρκη σέ ἀγγλική μετάφραση (ἀπό τήν Κα Φλόρενς Κέλλεϋ Βινγεβέτκι) καί ὅτι ἡ μετάφραση αὐτή ξαναεκδόθηκε σέ Λονδίνο τό 1892 ἀπό τοῦς Σβάν Ζόννενσαπν καί Σλα. Ὁ πρόλογος γιά τήν ἀμερικάνικη ἔκδοση ἀποτελεῖ τή βάση γιά τόν πρόλογο τῆς ἀγγλικῆς, κι αὐτός πάλι χρησιμεύει σάν βάση γιά τοῦτον τό γερμανικό πρόλογο. Ἡ σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία ἐξισώνει σέ τέτιο τσάστιο βιθμός τίς οικονομικές συνθήκες ὅλων τῶν χωρῶν πού ἀγκάλιασε, πού εἶναι ζήτημα ἄν ἔχω νά πῶ τίποτα ἄλλο στό γερμανό ἀναγνώστη ἀπό ὅ,τι εἶπα σάν ἀμερικανό καί σάν ἀγγλό.

Ἡ κατάσταση πού περιγράφεται σ' αὐτό τό βιβλίο ἀνέκει σήμερα—τουλάχιστο σχετικά μέ τήν Ἀγγλία—στό μεγαλύτερό της μέρος, στό παρελθόν. Ἰπάρχει ἓνας νέμος τῆς σύγχρονης πολιτικῆς οἰκονομίας—ἀν καί τά ἀναγνωρισμένα ἐγχειρίδια δέν τόν ἀναφέρουν ρητά—ὅτι, ὅσο περισσότερο ἀναπτύσσεται ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, τόσο λιγότερο μπορεῖ νά καταφεύγει στίς μικροαπάτες καί τίς μικροκατεργαριές πού χαρακτηρίζουν τά προηγούμενα στάδια τῆς ἀνάπτυξῆς της. Οἱ μικροπρεπεῖς πονηριές τοῦ πολωνοεβραίου, τοῦ ἐκπρόσωπου τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου στή χαμηλότερη βαθμίδα του, τά ἴδια αὐτά τεχνάσματα πού στήν πατρίδα του τοῦ προσφέρουν τόσο καλές ὀπηρεσίες καί πού ἐφαρμόζονται ἐκεῖ γενικά, τόν ἀφήνουν στά κρύα τοῦ λουτροῦ, μόλις ἔρθει στό Ἀμβούργο ἢ στό Βερολίνο. Τό ἴδιο κι ὁ παραγγελιοδόχος, ἔβραιος ἢ χριστιανός, πού ἔρχεται ἀπό τό Βερολίνο ἢ τό Ἀμβούργο στό χρηματιστήριο τοῦ Μάντσεστερ, διαπίστωνε, τουλάχιστο πρῖν λίγο καιρό ἀκόμα, ὅτι ἀν ᾔθελε νά ἀγοράσει φτηνά νήματα ἢ ὑφάσματα θά ἔπρεπε πρῖν ἀπ' ὅλα νά παρατήσῃ ἐκεῖνα τά κάπως ἐκλεπτισμένα, μά πάντα ἄθλια τεχνάσματα καί κόλπα πού στήν πατρίδα του περνοῦσαν σάν τό ἄκρον ἄωτον τοῦ ἐμπορικοῦ δαιμόνιου. Φυσικά φαίνεται ὅτι καί στή Γερμανία ἀκόμα, μαζί μέ τήν πρόοδο τῆς μεγάλης βιομηχανίας, ἔχουν ἀλλάξει πολλά. Ἰδιαιτέρα ἀπό τόν καιρό τῆς γερμανικῆς βιομηχανικῆς πανωλεθρίας στήν ἐκθεση τῆς Φιλαδέλφειας¹ φαίνεται νάχει κακοφημιστεῖ ἀκόμα καί τό παλιό ἀπλοϊκό γερμανικό ἀξίωμα, ὅτι μόνον εὐχαρίστηση μπορεῖ νά προκαλεῖ στούς ἀνθρώπους ὅταν τούς στέλνουμε πρῶτα καλά δειγμάτων καί ὕστερα κακό ἐμπόρευμα! Καί πραγματικά, αὐτά τά κέλπα κι αὐτά τά τεχνάσματα δέ συμφέρουν πιά σέ μιᾶ μεγάλη ἀγορά, ὅπου ὁ χρόνος εἶναι χρῆμα καί ὅπου ἀναπτύσσεται κάποιος ὕψος ἐμπορικῆς ἠθικῆς, ἔχι ἀπό ἔρωτα στήν ἀρετή, μά ἀπλούστατα γιά νά μή χάνουν ἀνώφελα χρένο καί κόπο. Κι ἀκριβῶς τό ἴδιο ἔγινε στήν Ἀγγλία, στίς σχέσεις τοῦ ἐργοστασιοῦρχου μέ τούς ἐργάτες του.

Τό ξαναζωντάνεμα τῶν ἐργασιῶν ὕστερα ἀπό τήν κρίση τοῦ 1847 ἦταν ἡ ἀπαρχή μιᾶς νέας βιομηχανικῆς ἐποχῆς. Ἡ κατάργηση τῶν νόμων γιά τά σιτηρά καί οἱ παραπέρα δημο-

¹ Στή Φιλαδέλφεια τῶν Ἐνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς ἔγινε τό 1876 μιᾶ διεθνῆς βιομηχανική ἐκθεση (Σημ. Σύντ.)

σιονομικές μεταρρυθμίσεις πού αναγκαστικά προέκυψαν από τήν κατάργηση αὐτή, ἔδωσαν στή βιομηχανία καί στό ἐμπόριο τῆς Ἀγγλίας ὅλη τήν ποθητή ἐλευθερία κίνησης. Ἀκολούθησε ἀμέσως ἡ ἀνακάλυψη τῶν χρυσοφόρων κοιτασμάτων στήν Καλλιφορνία καί Αὐστραλία. Οἱ ἀποικιακές ἀγορές ἀνάπτυσαν σέ ὄλο καί μεγαλύτερο βαθμό τήν ἱκανότητά τους νά ἀπορροφῶν ἀγγλικά βιομηχανικά προϊόντα. Ὁ μηχανοκίνητος ἀργαλιός τοῦ Λάνκασιρ ἐξαφάνισε μιά γιά πάντα ἀπό τό πρόσωπο τῆς γῆς ἑκατομμύρια ἰνδούς ὄφαντουργούς πού ἐργάζονταν μέ χειροκίνητο ἀργαλιό. Ἡ Κίνα μετατρέπεταν ὄλο καί περισσότερο σέ ἀνοιχτή ἀγορά. Γρηγορότερα ὅμως ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες χώρες ἀναπτυσσόταν ἡ Ἀμερική, πού ἀναπτυσσόταν μέ ταχύτητα πρωτοφανή, καί γι' αὐτήν ἀκόμα τή χώρα τῶν γιγάντιων προόδων. Καί ἡ Ἀμερική, ἄς μήν τό ξεχνᾶμε αὐτό, δέν ἦταν τότε παρά μονάχα μιά ἀποικιακή ἀγορά, καί μάλιστα ἡ πιό μεγάλη ἀπ' ὅλες, δηλ. μιά χώρα πού προμήθευε ἀκατέργαστα προϊόντα καί πού ἔπαιρνε ἀπ' τό ἐξωτερικό—στίς προκειμένη περίπτωση ἀπ' τήν Ἀγγλία—βιομηχανικά προϊόντα.

Σέ ὅλα αὐτά προστέθηκε ἀκόμα καί τό γεγονός ὅτι τάνέα συγκοινωνιακά μέσα πού ἐμφανίστηκαν στό τέλος τῆς προηγούμενης περιόδου—οἱ σιδηρόδρομοι γαί τά ὑπερωκεάνεια ἀτμόπλοια—γενικεύτηκαν τώρα σέ διεθνή κλίμακα κι ἔτσι δημιούργησαν πραγματικά αὐτό πού ὡς τότε ὄπιρχε μόνο σάν σπέρμα: τήν παγκόσμια ἀγορά. Αὐτή ἡ παγκόσμια ἀγορά ἀποτελοῦνταν τότε ἀκόμα ἀπὸ ἕναν ἀριθμό χώρες πού ἦταν κυρίως ἢ ἀποκλειστικά ἀγροτικές καί πού συγκεντρώνονταν γύρω ἀπό ἕνα μεγάλο βιομηχανικό κέντρο: τήν Ἀγγλία. Ἡ Ἀγγλία κατανάλωνε τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀκατέργαστων προϊόντων τους πού πλεόναζαν καί τούς κάλυπτε σέ ἀντάλλαγμα τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀναγκῶν τους σέ βιομηχανικά προϊόντα. Δέν εἶναι λοιπόν ἐκπληκτικό ὅτι ἡ βιομηχανική πρόοδος τῆς Ἀγγλίας ἦταν κολοσσιαία καί πρωτάκουστη, τόσο πού τό ἐπίπεδο τοῦ 1844 μάς φαίνεται σήμερα, συγκριτικά, ἀσήμαντο καί σχεδόν πρωτόγονο.

Στό βαθμό ὅμως πού συντελοῦνταν αὐτή ἡ πρόοδος, στέν ἴδιο βαθμό καί ἡ μεγάλη βιομηχανία γινόταν φαινομενικά ἥθικη. Δέ σύμφερε πιά ὁ συναγωνισμός τοῦ ἑνός ἐργοστασιαρχῆ μέ τόν ἄλλο, μέ μικροκλειψίες σέ βῆρος τῶν ἐργατῶν. Οἱ δουλιές ἀναπτύχθηκαν τόσο, πού ξεπέρασαν τά ὄρια τόσο ἀθλιῶν μεθό-

δων κέρδους. Ὁ ἑκατομμυριοῦχος ἐργοστασιάρχης εἶχε σπουδαιότερες ἀσχολίες ἀπὸ τὸ νὰ χάνει τὸν καιρὸ του μὲ τέτια μικροπρεπὴ κίλπα. Αὐτὰ ἴσως νὰ ἀξίζαν τὸν κόπο τὸ πολὺ-πολύ γιὰ τοὺς φουκαράδες μικροεπιχειρηματίες πού ἦταν ὀπογεωμένοι νὰ κυνηγοῦν καὶ τὴ δεκάρα, ἂν δὲ θέλαν νὰ ὀποκύψουν στὸ συναγωνισμό. Ἔτσι: ἐξαφανίστηκε ἀπὸ τίς ἐργοστασιανές περιοχὲς τὸ σύστημα τῆς ἀμοιβῆς τοῦ ἐργάτη σὲ εἶδος (truck-system). Ψυφίστηκαν ὁ νόμος γιὰ τὸ δεκάωρο καὶ μιὰ δλόκληρη σειρὰ μικρότερες μεταρρυθμίσεις. Ὅλα αὐτὰ ἦταν πράγματα πού χτυποῦσαν κατ'ἀμυτρα τὸ πνεῦμα τοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου καὶ τοῦ ἀχάλλινωτου συναγωνισμοῦ, πού ἔμως ἄλλο τόσο ἔδιναν ἀκόμα μεγαλύτερη ὕπαρξη στὸν γίγαντα κεφαλαιοῦχο, στὸ συναγωνισμό του μὲ τοὺς λιγότερο εὐνοημένους ἀπὸ τὴν τύχη συναδέλφους του.

! Παρκατάω. Ὅσο μεγαλύτερη ἦταν μιὰ βιομηχανικὴ ἐπιχείρηση, ὅσο μεγαλύτερος ἦταν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν τῆς, τόσο μεγαλύτερη ἦσαν καὶ ἡ ζημιὰ καὶ οἱ ἐπιχειρησιακὲς δυσκολίες σὲ κάθε σύγκρουση μὲ τοὺς ἐργάτες. Γι' αὐτὸ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἀρχισε νὰ ἐπικρατεῖ ἓνα καινούργιο πνεῦμα στοὺς ἐργοστασιάρχες, καὶ ἰδιαίτερα στοὺς πιὸ μεγάλους. Ἐμπαθάν ν' ἀπορεύουν τοὺς ἀνώφελους καυγάδες, ἔμαθαν νὰ συμβιβάζονται μὲ τὴν ὑπάρξη καὶ τὴ δύναμη τῶν ἐργατικῶν συνδικάτων (trade-union) καὶ τέλος ἀκόμα, ἀνανάλυσιν στίς ἀπεργίες ἓνα ἀποτελεσματικὸ μέσο νὰ πραγματοποιοῦν τοὺς δικούς τους σκοποὺς—φτίνει μόνον οἱ ἀπεργίες νὰ κτηρύχονταν τὴν κατάλληλη στιγμή. Ἔτσι τὰ πράγματα ἔρτασαν στὸ σημεῖο, οἱ πιὸ μεγάλοι ἐργοστασιάρχες, πού προηγουμένα ἦταν οἱ ἀρχηγοὶ στὸν ἀγῶνα ἐνάντια στὴν ἐργατικὴ τάξη, νὰ γίνουν τώρα οἱ πρῶτοι πού ἔκαναν ἔκκληση γιὰ τὴν εἰρήνη καὶ τὴν ἀρμονία. Καὶ αὐτὸ γιὰ πολὺ βάσιμους λόγους.

Ἔτσι αὐτὲς οἱ παρτηρήσεις στὴ δικαιοσύνη καὶ τὴ φιλανθρωπία ἦσαν στὴν πραγματικότητά μόνον μέσα γιὰ νὰ ἐπιταχύνουν τὴ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου στὰ χέρι τῶν λίγων καὶ νὰ τσακίζουν τοὺς μικρότερους ἀνταγωνιστές τους, πού δὲ μποροῦσαν νὰ ζοῦνε γωρὶς τέτια ἔκτακτα κέρδη. Γι' αὐτούς τοὺς λίγους οἱ μικροὶ δευτερεύοντες ἐκβισμοὶ τῶν περασμένων χρόνων δὲν ἔχασαν μόνον κάθε σημασία, ἀλλὰ σκέπονταν ἐμπόδιον στίς ἐπιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας. Κι ἔτσι ἄρκεσε μονάχα ἡ ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, τουλάχιστο στοὺς ἡγετι-

κούς βιομηχανικούς κλάδους—γιατί στους κλάδους πού έχουν μικρότερη σημασία δέ συμβαίνει καθέλου αυτό—για νά παραμείρσι όλες εκείνες τίς μικροενοχλήσεις πού στά παλιότερα χρόνια χειροτέρευαν τή μοίρα τοῦ ἐργάτη. Κι ἔτσι προβάλλει ὄλο καί περισσότερο στό προσκήνιο τό μεγάλο βασικό γεγονός, ὅτι ἡ αἰτία τῆς ἀθλιότητος τῆς ἐργατικῆς τάξης δέν πρέπει νά ἀναζητηθεῖ σέ κείνα τά μικρά δεινά, ἀλλά στό ἴδιο τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα. Ὁ ἐργάτης πούλα στόν κεφαλαοκράτη τήν ἐργατική του δύναμη γιά ἓνα ὀρισμένο ἡμερήσιο γρηματικό ποσό. Ὅστερα ἀπό δουλειά λίγων ὥρων ὁ ἐργάτης ἔχει ἀναπαραγάγει τήν ἀξία αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ. Ὅμως τό συμβόλαιο ἐργασίας πού ἐκλείσθι λέει ὅτι πρέπει τώρα νά ἐξακολουθήσει νά δουλεύει μιά σειρά ὥρες ἄκομα γιά νά συμπληρώσει τήν ἐργάσιμη μέρα του. Ἡ ἀξία λοιπόν πού παράγει ὁ ἐργάτης σ' αὐτές τίς πρόσθετες ὥρες τῆς ὑπερεργασίας, εἶναι ὑπεραξία, πού δέ στοιχίζει τίποτα στόν κεφαλαιοκράτη, μά πού ὥστόσο κυλά στήν τσέπη του. Αὐτή εἶναι ἡ βάση του συστήματος πού χωρίζει ὀλοένα καί περισσότερο τήν πολιτισμένη κοινότητα, ἀπό τή μιά μεριά σέ μερικούς λιγοστούς Ρότσιλντ καί Βάντερμπιλτ, τοῦς κατόχους ὄλων τῶν μέσων παραγωγῆς καί συντήρησης, κι ἄπ' τήν ἄλλη, σέ μιά τεράστια μάζα μισθωτοῦς ἐργάτες πού δέν κατέχουν τίποτα ἄλλο, ἐκτός ἀπό τήν ἐργατική τους δύναμη. Καί ὅτι τό ἀποτέλεσμα αὐτό δέν ὀφείλεται σέ τοῦτο ἢ σέ κείνο τό δευτερεύον κακό, ἀλλά μόναχα στό ἴδιο τό σύστημα—τό γεγονός αὐτό ἔγινε σήμερα φῶς-φανερό μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στήν Ἀγγλία.

Παρακάτω. Οἱ ἀπανωτές ἐπιδημίες τῆς χολέρας, τοῦ τύφου, τῆς εὐλογιάς καί ἄλλων ἀσθενειῶν, ἔπεισαν τό βρετανό ἄσπ' γιά τήν ἐπείγουσα ἀνάγκη νά ἐξυγιάνει τίς πόλεις του, ἀν δέ θέλει νά πέσει, κι αὐτός κι ἡ οἰκογένειά του, θύμα αὐτῶν τῶν ἀσθενειῶν. Γι' αὐτό τά πιά χτυπητά κακά πού περιγράφονται σ' αὐτό τό βιβλίο ἔχουν σήμερα ἐξλειφθεῖ ἢ ἔγιναν τουλάχιστο λιγότερο φανερά. Ἐφαρμόστηκε ἦ, καλύτερέφε τό σύστημα τῶν ὑπονόμων, ἀνοίχτηκαν πλατιοί δρόμοι σέ πολλές ἀπό τίς χειρότερες ἀνάμεσα στίς «κακές συνοικίες». Ἡ «μικρή Ἴρλανδία»¹ ἐξικανίστηκε. Σέ λίγο ἔρχεται ἡ σειρά γιά τά «Seven

¹ Μιά ἀπό τίς πιά εἰδικές ἐργατικές συνοικίες στο Μαντσεστερ στα 1840-50. (Σημ. Σόντ.)

Dials»¹. Μά τί σημασία έχει αυτό; Όλόκληρες συνοικίες πού τό 1844 άπέμα μπορούσα νά τίς περιγράψω σχεδόν σάν ειδυλλιακές, τώρα μέ τό μέγαλωμα τών πόλεων, ξέπεσαν στήν ίδια κατάσταση τής παρακμής και τής άθλιότητας, έγιναν άκατοίκητες. Βέβαια, τά γουρούνια και τούς σωρούς τών σκουπιδιών δέν τούς άνέχονται πιά. Ή άστική τάξη έχει κάνει παραπέρα πρόδους στήν τέχνη νά κρύβει τή ευτυχία τής έργατικής τοξης. "Ότι όμως, σχετικά μέ τίς έργατικές κατοικίες, δέν έχει γίνει καμιά ούσιαστική πρόοδος, τό άποδειχνει μέ τό παραπάνω ή έκθεση τής βασιλικής έπιτροπής «on the housing of the poor»² τό 1885. Τό ίδιο και για όλα τά άλλα. Οι άστυνομικές διατάξεις έχουν γίνει πυκνές σάν τά βατέμυρα. Οι διατάξεις αυτές μπορούν νά περιφράξουν τήν άθλιότητα τών εργατών, δέ μπορούν όμως νά τήν εξαλείψουν.

Ένώ όμως ή Άγγλία αναπτύχθηκε παραπέρα και ξεπέρασε πιά τό νεανικό στάδιο τής κεφαλαιοκρατικής έκμετάλλευσης πού έχω περιγράψει, άλλες χώρες μόλις τώρα τό έχουν φτάσει. Ή Γαλλία, ή Γερμανία και, πρῶτ' άπ' όλες ή Άμερική, είναι οι άπειληκτοί άντίπαλοι, πού, όπως πρέβλεψα τό 1844, σπάζουν όλο και περισσότερο τό βιομηχανικό μονοπώλιο τής Άγγλίας. Ή βιομηχανία τους είναι νεαρή σέ σύγκριση μέ τήν άγγλική, αναπτύσσεται όμως μέ πολύ μεγαλύτερη ταχύτητα άπ' αυτήν κι έχει φτάσει σήμερα περίπου στήν ίδια βαθμίδα άνάπτυξης πού βρισκόταν ή άγγλική τό 1844. Σχετικά μέ τήν Άμερική, ή σύγκριση είναι ιδιαίτερα χτυπητή. Βέβαια τό έξωτερικό περιβάλλον είναι πολύ διαφορετικό για τήν άμερικανική έργατική τάξη, δροϋν όμως οι ίδιοι οικονομικοί νόμοι και τά άποτελέσματα άν δέν είναι άπό κάθε άποψη ταυτόσημα, πρέπει ώστόσο νά άνήκουν στήν ίδια κατηγορία. Γι' αυτό βλέπουμε νά διεξάγονται στήν Άμερική οι ίδιοι άγῶνες για μικρότερη, καθορισμένη μέ νόμο, εργάσιμη μέρα, ιδιαίτερα για τίς γυναίκες και τά παιδιά στά έργοστάσια. Βλέπουμε τό σύστημα πλθρωμής τών εργατών σέ είδος νά βρίσκεται εκεί σέ πλέρια άνθιση και τό σύστημα τών cottages* στήν ύπαιθρο νά τό εκμεταλλεύονται οι κεφαλαιοκράτες έπιχειρηματίες (bosses) και οι εκπρόσωποι τους

¹ Τά «Έφτά ρολόγια», έργατική συνοικία στό κέντρο τοῦ Δονδίνου. (Σημ. Σόντ.)

² Για τίς κατοικίες τών φτωχών. (Σημ. Σόντ.)

* Cottage (άγγλική λέξη): μικρό έξοχικό σπίτι. (Σημ. Μστ.)

σάν μέσο κυριαρχίας πάνω στους εργάτες. Όταν τό 1866 έλαβα τίς έμερικάνικες έφημερίδες μέ τίς περιγραφές γιά τή μεγάλη άπεργία τών μεταλλωρύχων τής Πενσυλβανίας στήν περιφέρεια τής Κόννελοβιλ, μού φάνηκε σάν νά διάβαζα τή δικιά μου περιγραφή γιά τήν άπεργία τών άνθρακωρύχων στή βόρεια Άγγλία τό 1844. Ή ίδια εξαπάτηση τών εργατών στό ζύγι και στό μέτρα, τό ίδιο σύστημα πληρωμής σέ είδος, ή ίδια προσπάθεια νά σπάσουν τήν αντίσταση τών άνθρακωρύχων μέ τό τελευταίο συντριφτικό μέσο τών κεφαλαιοκρατών: την έξωση τών εργατών άπό τίς κατοικίες τους πού άνήκουν στήν επιχείρηση.

Δέν προσπάθησα, ούτε έδώ ούτε στήν άγγλική έκδοση νά προσαρμόσω τό βιβλίο στή σημερινή κατάσταση πραγμάτων, δηλ. ν' άπαριθμήσω μιά-μιά τίς μεταβολές πού έγιναν άπό τό 1844. Κι αυτό γιά δυό λόγους. Πρώτα, θά έπρεπε νά διπλασιάσω τόν όγκο τού βιβλίου, και δεύτερο, ό πρώτος τόμος τού «Κεφαλαίου» τού Μάρξ δίνει μιά λεπτομερειακή περιγραφή τής κατάστασης τής βρετανικής εργατικής τάξης γιά τήν περίοδο τού 1865 περίπου, δηλ. γιά τήν περίοδο πού ή βρετανική βιομηχανική ευημερία έφτασε στό άπώγειό της. Θά έπρεπε λοιπόν νά έπαναλάβω όσα ειπε ό Μάρξ.

Δέν χρειάζεται βέβαια νά σημειώσω ότι ή γενική θεωρητική άποψη τού βιβλίου αυτού—άπό φιλοσοφική, οικονομική και πολιτική άποψη—σέ καμιά περίπτωση δέ συμπέφτει άκριβώς μέ τή σημερινή μου άποψη. Τό 1844 δέν όπληρχε άκόμα ό σύγχρονος διεθνής σοσιαλισμός, πού άπό τότε, προπάντων και σχεδόν άποκλειστικά χάρη στίς έργασίες τού Μάρξ, αναπτύχθηκε σέ επιστήμη. Τό βιβλίο μου αντιπροσωπεύει μόνο μιά άπό τίς φάσεις τής έμβρυακής του εξέλιξης. Κι όπως τό ανθρώπινο έμβρυο στά πρώτα του στάδια αναπαράγει άκόμα τά βραγχιακά τόξα τών προγόνων μας, τών ψαριών, έτσι και τό βιβλίο αυτό προδίδει παντού τά ίχνη τής καταγωγής τού σύγχρονου σοσιαλισμού άπό έναν άπό τούς προγόνους του—άπό τή γερμανική κλασική φιλοσοφία. Έτσι, δίνεται μεγάλη βαρύτητα—ιδιαιτέρα στό τέλος—στόν ισχυρισμό ότι ό κομμουνισμός δέν είναι μιά άπλή κομματική θεωρία τής εργατικής τάξης, μά μιά θεωρία πού τελικός σκοπός της είναι ή άπελευθέρωση όλέκληρης τής κοινωνίας, μαζί και τών κεφαλαιοκρατών, άπό τά στενά πλαίσια τών σημερινών σχέσεων. Μέ τήν άφηρημένη έννοια ό

Ισχυρισμός αυτός είναι σωστός, στην πράξη όμως είναι συνήθως χειρότερος από άχρηστος. Όσο οι ιδιοκτήτριες τάξεις δυι μόνο δέ νιώθουν οι ίδιες την ανάγκη ν' απελευθερωθούν, μά κι άντισέκονται μέ όλες τις δυνάμεις τους στην άυτοαπελευθέρωση της εργατικής τάξης, ή εργατική τάξη θά είναι άναγκασμένη ν' άρχισαι και νά πραγματοποιήσαι μενη της τίν κοινωνική άνατροπή. Και οι γάλλοι άστοί του 1789 διακήρυξαν την άπελευθέρωση της άστικής τάξης σάν χειρατέτηση όλόκληρου του άνθρου πινου γενους. 'Η άριστοκρατία και ό κλήρος όμως δέν ήθελαν νά τό παραδεχτούν αυτό. 'Ο Ισχυρισμός αυτός—άν και σχετικά μέ τή φουδαργία άποτελούσε τότε μιάν άδιάψευστη, άφηρημένη Ιστορική άλήθεια—έκφυλλίστηκε σύντομα σέ καθαρά συναισθηματική φρασσεολογία και έξατμιστική όλόταλα στή φωτιά του έπαναστατικού άγώνα. Και σήμερα υπάρχουν έπίσης άρκετοί άνθρωποι πού από τό ύψος της δθθεν άμερέληπτης άποψής τους κινούντων στους εργάτες ένα σοσιαλισμό πού έχει άρθει πάνω άπ' όλες τις ταξικές αντίθεσεις και τούς ταξικούς άγώνες. Αυτοί όμως είναι είτε άρχάριοι πού έχουν άκέμα πάρα πολλά νά μάθουν, είτε οι χειρότεροι έχθροι των εργατών, λύκοι μέ προβιά.

Στό κείμενο ή κυκλική περίοδος των μεγάλων βιομηχανικών κρίσεων όπολογίζεται σέ πέντε χρόνια. Αυτός ήταν ό προσδιορισμός του χρόνου πού έβγαине κατά τά φαινόμενα από τήν πορεία των γεγονότων από τό 1825 ως τά 1842. 'Η Ιστορία όμως της βιομηχανίας από τό 1842 ως τά 1864 άπέδειξε ότι ή πραγματική περίοδος είναι δεκάχρονη, ότι οι ένδιάμεσες κρίσεις είχαν δευτερεύοντα χαρακτήρα και από τό 1842 και δω έξαφανίζονται έλο και περισσότερο. Ύστερα από τό 1863 ή κατάσταση έχει πάλι αλλάξει. Γι' αυτό θά μιλήσουμε παρακάτω.

Δέ μου πέρασε άπ' τό νου νά διαγράψω άπ' τό κείμενο τις πολλές προφητείες και ιδιαίτερα τήν προφητεία για μιάν επικήμεινη κοινωνική επανάσταση στην Άγγλία, όπως μου τήν ενέπνευσε τότε ό νεανικός μου ζήλος. Δέν έχω κανένα λόγο νά παραστήσω τήν εργασία μου και τήν έαυτό μου καλύτερους άπ' ό,τι είμυσταν τότε. Τό παράξενο δέν είναι ότι τόσο πολλές προφητείες δέ βγήκαν σωστές, αλλά ότι τόσο πολλές έπαληθευτηκαν, και ότι ή κρίσιμη κατάσταση της άγγλικής βιομηχανίας, σάν συνέπεια του ήπειρωτικού και ίδιου του άμερικάνικου συναγωνισμού, πού τήν είχα προβλέψει τότε, άν και είναι άλήθεια για ένα πάρα πολύ κοντινό μέλλον, έγινε από τότε πραγματι-

κότητα. Σχετικά με τό σημείο αυτό είμαι υποχρεωμένος νά αναρμονίσω τό βιβλίον μέ τή σημερινή, κατάσταση τών πραγμάτων. Τό κάνω αυτό αναδημοσιεύοντας ἐδῶ ἕνα ἀρθρο πού δημοσιεύτηκε στήν ἐφημερίδα τοῦ Λονδίνου «Commonweal» τῆς 17ς τοῦ Μάρτη 1885 στή ἀγγλικά καί στή «Λέβε Ίσάιτ» τοῦ Ίούνη τοῦ ἴδιου χρόνου (τευχός 6) στή γερμανικά.

«Πρὶν σαράντα χρόνια ἡ Ἀγγλία βρισκόταν μπροστά σέ μιᾶ κρίση πού, ὅπως φαινόταν, μόνον ἡ βία ἴταν σέ θέση νά τή λύσει. Ἡ τεράστια καί γοργή ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας εἶχε ξεπεράσει πάλυ τήν ἐπέκταση τών ἀγορῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ καί τήν αὐξηση τῆς ζήτησης. Κάθε δέκα χρόνια ἡ ποσεία τῆς παραγωγῆς διακρίβεται βίαια ἀπο μιᾶ γενική ἐμπορικῆ κρίση πού, ὕστερα ἀπό μιᾶ μακρόχρονη περίοδο χρόνιας ὑφεσίας, τήν ἀκολουθοῦσαν λίγα χρόνια εὐτυμερίας, γιά νά καταλήξει ξανά σέ πρυετώδικη ὑπερπαραγωγῆ καί τελικά σέ νέα κατάρρευση. Ἡ τάξη τών κεφαλαιουκρατῶν φώναζε καί ζητοῦσε ἐλευθερο τό ἔμπορο τών σιτηρῶν καί ἀπειλοῦσε ὅτι βιά τό ἀποσπάσει μέ τή βία, στέλλοντας τῶν πεινασμένο πληθυσμό τῶν πέλεων πίσω στίς ἀγροτικές περιοχές ἀπ' ὅπου ἦρθε. Ὅμως, ὅπως εἶπε ο ἴσαν Μπράιτ: „θά τόν ἔστανε πίσω ἔχι σάν ζουκαράδες πού ζητιανεύουν ψωμί, μᾶ σάν στρατό πού σταθμεῦει σέ εχθρικο εἶσαφος“. Οἱ ἐργατικές μάζες τῶν πέλεων διεκδικοῦσαν τό μερτικό τους στήν πολιτική ἐξουσία—τό Λαίκο Χάρτη. Τίς ὑποστήριξε ἡ πλειοψηφία τῶν μικροαστῶν καί ἡ μοναδική διαφορά ἀνάμεσα σά τους ἴταν ἂν ὁ Χάρτης ἔπρεπε νά ἐπιβληθεῖ μέ τή βία ἢ μέ τό νόμο. Τότε ἦρθε ἡ ἐμπορικῆ κρίση τοῦ 1847 καί ἡ πείνα στήν Ἰρλανδία καί μαζί τους ἡ προοπτε κ' γιά μιάν ἐπανάσταση.

»Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση τοῦ 1848 ἔσωσε τήν ἀγγλικῆ ἀστική τάξη. Οἱ σοσιαλιστικές διακηρύξεις τῶν νικητῶν γάλλων ἐργατῶν τρέμαξαν τοῦς ἀγγλους μικροαστοῦς καί ἀποδιοργάνωσαν τό κίνημα τῶν ἀγγλων ἐργατῶν πού κυλοῦσε μέσα σέ στενό-τερα, ἀλλά πύ ἀμεσα πραχικά πλαίσια καί ἀγριβάς τῆ στιγμῆ αὐτῆ πού ὁ χρετισμός ἐμελλε νά ἀναπτύξει ὀιη τῆ δύναμή του, κατάρρευσε ἔσωτερικά, προτοῦ ἀκόμα καταρθεῖ ἐξωτερικά, στίς 10 τοῦ Ἀπρίλη τοῦ 1848. Ἡ πολιτική ἐράση τῆς ἐργατικής τάξης ἀποπήθηκε στό περιθώριο. Ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν εἶχε νικήσει σ' ὄλη τῆ γραμμῆ.

»Ἡ κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση τοῦ 1831 ἴταν ἡ νίκη ὀλόκληρης τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἐναντία στήν ἀριστο-

κρατία τῶν γαιοχτημόνων. Ἡ κατάργηση τῶν δασμῶν στή σιτηρά ἦταν νίκη τῶν βιομηχάνων κεφαλαιοκρατῶν ἔχι μόνο ἐναντία στή μεγάλη γαιοχτησία, ἀλλά καί ἐναντία στίς ὁμάδες τῶν κεφαλαιοκρατῶν πού τά συμφέροντά τους λίγο-πολύ ταυτίζονταν ἢ συνδέονταν μέ τά συμφέροντα τῶν γαιοχτημόνων: τραπεζίτες, χρηματιστές, εἰσοδηματίες κτλ. Ἐλεύθερο ἐμπόριο σήμερι ἀναδιοργάνωση, ὁλόκληρης τῆς ἐσωτερικῆς καί ἐξωτερικῆς δημοσιονομικῆς καί ἐμπορικῆς πολιτικῆς τῆς Ἀγγλίας σύμφωνα μέ τά συμφέροντα τῶν βιομηχάνων κεφαλαιοκρατῶν, τῆς τάξης πού τώρα ἐκπροσωποῦσε το ἔθνος. Κι ἡ τάξη αὐτή καταπιάστηκε στή σοβαρά μέ τή δουλιά. Κάθε ἐμπέδιο στή βιομηχανική παραγωγή ἀπομακρυνόταν ἀδυσώπητα. Τό δασμολέγιο καί ὁλόκληρο τό φορολογικό σύστημα ἀνατράπηκαν. Ὅλα ὑποτάχθηκαν σ' ἕνα καί μόνο σκοπό, μά σ' ἕνα σκοπό ὑψίστης σημασίας γιά τό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη: στό σκοπό νά πτηνήνουν ὄλες οἱ πρῶτες ὕλες κι ἰδιαίτερα ὄλα τά μέσα συντήρησης γιά τήν ἐργατική τάξη, στο σκοπό νά παράγουν πρῶτες ὕλες, νά συγκρατήσουν σέ χαμηλά ἐπίπεδα, ἀν ὄχι ἀκόμα καί νά κατεβάσουν τό μισθό ἐργασίας. Ἡ Ἀγγλία ἔπρεπε νά γίνει „τό ἐργαστήρι τοῦ κόσμου“. Ὅλες οἱ ἄλλες χώρες ἔπρεπε νά γίνουν γιά τήν Ἀγγλία ὅ,τι ἦταν κιάλας ἡ Ἴρλανδία—ἀγορές γιά τά βιομηχανικά τῆς προϊόντα, πηγές πρῶτων ὑλῶν καί τροφίμων γι' αὐτήν. Ἡ Ἀγγλία, τό μεγάλο βιομηχανικό κέντρο ἑνός γεωργικοῦ κόσμου, μ' ἕνα ὁλόνα ἀξανάμενο ἀριθμό ἀπό δορυφόρους πού παράγουν σιτηρά καί μπαμπάκι καί πού περιστρέφονται γύρω ἀπό τό βιομηχανικό ἥλιο. Τί θαυμάσια προοπτική!

»Οἱ βιομήχανοι: κεφαλαιοκράτες καταπιάστηκαν μέ τήν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ μεγάλου σκοποῦ τους μέ τό ρωμαλέο καί ὑγιή τους νοῦ καί μέ τήν περιφρόνηση τῶν πατρσπαράδοτων ἀρχῶν, πού πάντα τούς ἔκαναν νά ξεχωρίζουν ἀπό τούς πίο φιλισταίους ἀνταγωνιστές τους στήν ἡπειρωτική Εὐρώπη. Ὁ χαρτιζμέξ ξεφυχοῦσε. Ἡ καινούργια βιομηχανική ἀνθιση, πού ἦταν φυσική καί σχεδόν αὐτονήτη, ὕστερα ἀπό τό ὁλοκληρωτικό ξεπέρασμα τῆς κρίσης τοῦ 1847, ἀποδέθηκε ἀποκλειστικά στήν ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου. Σάν συνέπεια αὐτῶν τῶν δυῶ περιστατικῶν ἡ ἀγγλική ἐργατική τάξη ἔγινε πολιτικά ἡ οὐρά τοῦ „μεγάλου κόμματος τῶν φιλελευθέρων“, πού τό καθοδηγοῦσαν οἱ ἐργοστασιάρχες. Αὐτό τό κερδισμένο πιά πλεονέχτημα ἔπρεπε τώρα νά δαιωνιστεῖ. Κι ἀπό τή ζωηρή ἀντιπολίτευση τῶν χαρτιστῶν,

δχι ἐναντία στήν ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου, ἀλλά ἐναντία στή μετατροπή τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐμπορίου σέ μοναδικό ζωτικό ζήτημα τοῦ ἔθνους, κατάλαβαν οἱ ἐργοστασιάρχες καί τό κατάλαβαιναν κάθε μέρα καί καλύτερα, ὅτι ἡ ἀστική τάξη, δέ θά μπορέσει ποτέ νά καταχτήσῃ τήν πλέρα κοινωνική, καί πολιτική κυριαρχία πάνω στό ἔθνος, χωρίς τή βοήθεια τῆς ἐργατικής τάξης. Ἔτσι: ἀλλάξε σιγά-σιγά ἡ ἀμοιβαία στάση τῶν δύο τάξεων. Τούς νόμους γιά τά ἐργαστάσια πού κάποτες ἦταν τό φρόνιτρο τῶν ἐργοστασιάρχων, ὄχι μόνο τούς τηροῦσαν τώρα πρόθυμα, μά καί λίγο-πολύ τούς ἐπέχτειαν σ' ὀλόκληρη, τή βιομηχανία. Τά ἐργοστασιακά σωματεία (τρέιντ-γιούνιονς), πού πρὶν λίγο ἀκόμα τά δυσφημοῦσαν σάν ἔργα τοῦ διαβόλου, τά καλόπιασαν τώρα καί τά προστάτευαν οἱ ἐργοστασιάρχες σάν πέρα γιά πέρα δικαιολογημένους ἡσμούς καί σά χρήσιμο μέσο γιά τή διάδοση ὀγιῶν ὀικονομικῶν θεωριῶν μέσα στούς ἐργάτες. Ἀκίμα καί τίς ἀπεργίες, πού πρὶν ἀπό τό 1848 εἶχαν κηρυχτεῖ σέ διωγμό, τώρα τίς ἔβρισκαν καμιά φορά πολύ χρήσιμες, ἰδιαίτερα ὅταν τίς προκαλοῦσαν οἱ ἴδιοι οἱ κύριοι ἐργοστασιάρχες στήν κατάλληλη στιγμή. Ἀπό τούς νόμους πού εἶχαν σετήσῃ ἀπ' τόν ἐργάτη τῆ ἰσα δικαιώματα ἀπέναντι σέ τὴν ἐργοδοτή του, καταργήθηκαν τουλάχιστο ἐκεῖνοι πού προκαλοῦσαν περισσότερο τήν ἀγανάχτηση. Κι ὁ ἄλλοτε τόσο τρομερός Λαϊκός Χάρτης ἔγινε τώρα στά κύριά του σημαία τό πολιτικό πρόγραμμα τῶν ἰδίων ἐκείνων ἐργοστασιάρχων πού τόν εἶχαν ἀντιπολιτευθεῖ ὡς τελευταία. Ἡ κατάργηση τοῦ ἐκλογικοῦ τιμήματος καί ἡ καθιέρωση τῆς μυστικῆς ψηφοφορίας κατοχυρώθηκαν μέ νόμο. Οἱ κοινοβουλευτικές μετορρυθμίσεις τοῦ 1867 καί τοῦ 1884 πλησιάζουν κίελας πολύ στό γενικό δικαίωμα ψήφου, τουλάχιστο ὅπως ὑπάρχει σήμερα στή Γερμανία. Τό νομοσχέδιο γιά τίς ἐκλογικές περιφέρειες, πού συζητᾶ τώρα ἡ βουλή, δημιουργεῖ ἴσες ἐκλογικές περιφέρειες, στό σύνολό τους τουλάχιστο ὄχι πιά ἀνισες ἀπ' ὅ,τι εἶναι στή Γαλλία ἢ στή Γερμανία. Ἡ ἀποζημίωση τῶν βουλευτῶν καί ἡ ἐλάττωσι τῆς διάρκειας τῶν ἐντολῶν, χωρίς βέβαια νά πρόκειται ἀκίμα γιά κοινοβούλια πού ἐκλέγονται κίθε χρόνο, προβλέπονται σάν ἀναμφισβήτητες καταχτήσεις γιά τό κοντινό μέλλον. Καί ὁμως ἔνε μερικοί ὅτι ὁ χαρτισμός πέθανε.

»Η επανάσταση του 1848, όπως και πολλές προηγούμενες της, είχε μιὰ παράξενη μοίρα. Οί ἴδιοι ἄνθρωποι πού τήν εἰσήκισαν, ἔγιναν, ὡπως συνήθιζε νά λέει ὁ Κάρλ Μάρξ, οἱ ἐκτελεστές τῆς διαθήκης τῆς. Ὁ Λευδοβίκος Ναπολέων ὁπορευθεῖκε νά ἐπιμυρῆσει μιάν ἐνιαία καί ἀνεξάρτητη Ἰταλία, ὁ Βίσαρξ ὑποχρεώθηκε νά προκαλέσει, μέ τόν τρόπο του, μιάν ἀνατροπή στή Γερμανία καί νά ξαναἰδέσει στήν Οὐγγαρία μιάν ἐρισημένη ἀνεξαρτησία, καί οἱ ἀγγλοὶ ἐργοστασιαῖρες τό καλύτερο πού ἔχουν νά κάνουν εἶναι νά δίσουν στό Λαϊκό Χόρτη λοχί, νόμου.

Ἡ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς κυριαρχίας τῶν βιομηχάνων κεφαλαιοκρατῶν ἦταν γιά τήν Ἀγγλία στήν ἀρχή καταπληκτικά. Οἱ δουλιές ξαναζωντάνεψαν καί ἐπεκτάθηκαν σέ βαθμό πρωτοφανή ἀκέραια καί γι' αὐτό τό λίγνο τῆς σύγχρονης βιομηχανίας. (Ὅλα τά προηγούμενα τεράστια ἐπιμυρῆματα τοῦ αἵμου καί τῆς μηχανῆς ἔγιναν μὲν οὐδὲν σέ σύγκριση μέ τήν τεράστια ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς στήν εἰκοσαετία 1850-1870, μέ τούς καταθλιπτικούς ἀριθμούς τῶν ἐξαγωγῶν καί εἰσαγωγῶν, τοῦ πλούτου πού συσσωρευόταν στά χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τῆς ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης πού συγκεντρωνόταν σέ γιγάντιες πύλες. Ἡν πρόσοδο τῆ εἰέκεβε βέβαια, ὡπως καί πρὶν, μιὰ κρίση πού ἐπαναλαβανόταν κάθε δέκα ἔτη, λχ. τό 1857 καί τό 1866. Μά οἱ ὀποτροπές αὐτές θεωροῦνταν τώρα σάν φυσικά, ἀναπόφευγα γεγονότα, πού πρέπει κανεὶς νά τά ὀπισθεῖ, πού ὅμως τελικά ξανάμπαιναν στό σωστό δρόμο.

»Καί ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στό διάστημα αὐτῆς τῆς περιόδου; Προσωρινά σμειώθηκε μιὰ καλύτερευση ἀκέραια καί γιά τήν πλατιά μάζα. Αὐτή ὅμως ἡ καλύτερευση ἐπεφτε κάθε φορά ξανά στό παλιό ἐπίπεδο μέ τή συρροή τοῦ μεγάλου πλῆθους τῆς ἀνεργῆς ἐφεδρίας, μέ τό συνεχῆ, ἐκποτισμό ἐργατῶν ἀπό νέες μηχανές καί μέ τή μετανάστευση τῶν ἐργατῶν γῆς, πού κι αὐτούς τούς ἐπέπιζαν τώρα ἔλοενα καί περισσότερο οἱ μηχανές.

»Σταθερή ἀνοδο βρισκομε μόνο σέ δύο προστατευόμενα μέρηματα τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἀπ' αὐτά τό πρῶτο εἶναι οἱ ἐργοστασιακὲς ἐργατες. Ὁ καθορισμός μέ νόμο μιᾶς τουλόχιστον ογετικά λογικῆς, κανονικῆς ἐργασίας ἡμέρας πρὸς ὀφθαλμούς, ἀποκατόστησε ογετικά τῆ σωματικῆ τους διαπλάση καί τούς ἔδωσε μιάν ἡθική ὀπεροχή, πού δυνάμωσε ἀκέραια μέ τήν τοπική,

συγκέντρωσή τους. Ἡ κατάσταση τους είναι ἀναμφίβολα καλύτερη ἀπ' ὅ,τι ἦταν πρὶν ἀπ' τὸ 1848. Ἡ καλύτερη ἀπόδειξη γι' αὐτὸ είναι τὸ ὅτι ἀπὸ δέκα ἡπεργίες πού κάνουν, οἱ ἐννιά προκαλοῦνται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἐργοστασιαρχεὺς καὶ πρὸς τὸ δικὸν τους τὸ συμφέρον, σὰν μοναδικὸ μέσο γιὰ νὰ περιορίσουν τὴν παραγωγή. Δὲ θὰ πείσετε ποτέ τοὺς ἐργοστασιαρχεὺς νὰ συμφωνήσουν ὅλοι νὰ δουλεύουν λιγότερο χρόνο, κι ἄς μὴν νοσον ὡσο θέλουν ἀπούλγητα τὰ πρῶτά τους. Βάλτε ἕμως τοὺς ἐργάτες ν' ἀπεργήσουν, καὶ οἱ κεφαλαιοκράτες κλείνουν ὅλοι, ὡς τὴν τελευταίον, τὰ ἐργοστάσιά τους.

»Δεύτερον, τὰ μεγάλα τρέιντ-γιούνιονς. Εἶναι οἱ ὀργανώσεις τῶν ἐργατιῶν κλάδων, ἔπει χρησιμοποιοῦνται, ἢ πάντως ἐπιχράται μόνον ἢ ἐργασία ἐν ἡλικίᾳ ἀντρῶν. Ἐξῆς οὔτε ὁ συναγωνισμὸς τῆς γυναικείας καὶ τῆς παιδικῆς ἐργασίας, οὔτε ὁ συναγωνισμὸς τῆς μηχανῆς ἐν κατάφεραν ὡς τώρα νὰ σπάσουν τὴν ὀργανωμένην τους δύναμιν. Οἱ ὀργανῶσι τῶν μηχανοκρουσῶν, τῶν μαραγκῶν καὶ ἐπιπλασιῶν καὶ τῶν εἰσδεσμῶν, εἶναι ἢ καθιερώσασιν μιά τέττα δύναμιν πού μπορεῖ, ἔπως λχ. κάνουν οἱ εἰσδεσμοί, νὰ ἀντισταθῆ μ' ἐπιτυχία ἀκέραια καὶ στή χρησιμοποίησιν μηχανῶν. Ἡ κατάσταση τους ἀναμφισβήτητα ἔχει καλύτερέψει σημαντικὰ ἀπὸ τὸ 1848. Ἡ καλύτερη ἀπόδειξη γι' αὐτὸ είναι ὅτι ἀπὸ 15 καὶ πάνω χρόνια ἔχον μόνον οἱ ἐργοδότες τους ἦσαν εὐχαριστημένοι μ' αὐτοὺς ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι ἦσαν ἐξαιρετικὰ εὐχαριστημένοι μὲ τοὺς ἐργοδότες τους. Ἀπετελοῦν μίαν ὀριστοκρατίαν μῶσα στὴν ἐργατικὴ τάξιν. Κατάφεραν ν' ἀποσπάσουν μιά σχετικὰ ἀνετην κατάσταση καὶ αὐτὴ τὴν κατάσταση τὴν δέχοντα: σὰν ὀριστική. Εἶναι οἱ ὑποδειγματικοὶ ἐργάτες τῶν κυρίων Λέονε Λεβὶ καὶ Τζιφφεν (καθὼς καὶ τοῦ καλοκάγαθου Λούις Μπρεντάνο) καὶ εἶναι πραγματικὰ πολὺ συμπαθητικοί, βολικοὶ ἄνθρωποι γιὰ κάθε λογικὸν κεφαλαιοκράτην ξεχωριστὰ, καὶ γιὰ τὴν τάξιν τῶν κεφαλαιοκρατῶν σὺν ὅλῳ τῆς.

»Ὅσο ἕμως γιὰ τίς μεγάλας μάζας τῶν ἐργατῶν, τὸ ἐπίπεδον τῆς ἀθλιότητος καὶ τῆς ἀβεβαιότητος τῆς ὑπαρξῆς τους βρίσκειται σήμερον τὸ ἴδιον χαμηλὰ, ἀν ἔχον χαμηλότερον ἀπὸ νάθε ἄλλη φερόν. Τὸ "Ἦστ-Ἔντ" (ἀνατολικὸ ἄκρον) τοῦ Λονδίνου, εἶναι ἕνας βάλτος πού ὅλον καὶ ἀπλώνεται, ἕνας βάλτος ἀπὸ μόνιμην ἀθλιότητα καὶ ἀπέγνωσιν, ἀπὸ πείναν σὲ περιεδο ἀνεργίας, ἀπὸ φυσικὴν καὶ ἠθικὴν ταπείνωσιν σὲ περιεδο ἐργασίας. Τὸ ἴδιον

συμβαίνει και σ' όλες τις άλλες μεγαλουπόλεις, με μόνη εξαίρεση την προνομιούχα εργατική μειοψηφία, τό ίδιο και στις μικρότερες πόλεις και τις αγροτικές περιφέρειες. Ο νόμος πού περιορίζει την αξία της εργατικής δύναμης στην τιμή των αναγκαίων για τή συντήρηση του εργάτη μέσων, κι ό άλλος νόμος πού, κατά κανόνα, κατεβάζει τή μέση τιμή της στο κατώτατο όριο αυτών των μέσων συντήρησης, οι δύο αυτοί νόμοι ενεργούν πάνω της με τήν ακαταμάχητη δύναμη μιας αυτόματης μηχανής πού τήν συνθλίβει ανάμεσα στις ρόδες της.

»Αυτή ήταν λοιπόν ή κατάσταση πού δημιουργήθηκε από τήν πολιτική της ελευθερίας του εμπορίου τό 1847 και από τήν είκοσάχρονη κυριαρχία των βιομηχάνων κεφαλαιοκρατών. Τότε όμως σημειώθηκε μιá στροφή. Την κρίση του 1866 τήν ακολούθησε, γύρω στά 1873, πραγματικά μιá λιγόχρονη κι ελαφριά αναζωογόνηση των εργασιών, πού δέ βίαζε όμως πολύ. Είναι αλήθεια ότι τήν εποχή πού έπρσπε νά έρθει ή επόμενη κρίση, τό 1877 ή, τό 1878, δέν περάσαμε καμιάν ολοκληρωμένη κρίση, από τό 1876 όμως, ζούμε μέσα σέ μιá χρόνια κατάσταση αποτελμάτωσης όλων των βιοικών βιομηχανικών κλάδων. Και δέν έρχεται ούτε ή ολοκληρωμένη κρίση, ούτε ή πολυπόθητη εποχή της ανθίσης των εργασιών, πού νομίζουμε ότι δικαιούμασταν τόσο πριν, όσο και μετά τό κράχ. Μιá θανάσιμη πίεση, ένας χρόνιος κορεσμός όλων των αγορών για όλες τις δουλιές, αυτή είναι ή κατάσταση πού περνάμε εδώ και δέκα σχεδόν χρόνια. Από πού προέρχεται αυτό;

»Η θεωρία της ελευθερίας του εμπορίου είχε για βάση της τή μόνη προϋπόθεση, ότι ή 'Αγγλία έπρσπε νά γίνει τό μοναδικό μεγάλο βιομηχανικό κέντρο ενός γεωργικού κόσμου. Τά γεγονότα όμως διάφεσαν όλότελα αυτή τήν προϋπόθεση. Οι όροι της σύγχρονης βιομηχανίας, ό αέμος και οι μηχανές, μπορούν νά δημιουργηθούν παντού όπου υπάρχει καύσιμη ύλη, ιδιαίτερα κάρβουνο, και κάρβουνο έχουν εκτός από τήν 'Αγγλία κι άλλες χώρες: ή Γαλλία, τό Βέλγιο, ή Γερμανία, ή 'Αμερική, ακόμα και ή Ρωσία. Και οι άνθρωποι αυτών των χωρών δέν είχαν τή γνώμη, ότι είναι συμφέρο τους νά μετατραπούν σέ πεινασμένους Ιρλανδούς νοκιαστές, μόνο και μόνο για νά δοξαστούν και νά πλουτίσουν περισσότερο οι άγγλοι κεφαλαιοκράτες. Φείδιζαν δικά τους εργοστάσια και άρχισαν νά παράγουν όχι μόνο για τόν έαυτό τους, αλλά και για τόν όλόκληρο κόσμο, και ή συ-

νέπεια είναι ότι τό βιομηχανικό μονοπώλιο, πού σχεδόν ἔναν ὀλόκληρο αἰῶνα τό κατεῖχε ἡ Ἀγγλία, ἔχει τώρα σπάσει ἀνεπανέρθωτα.

»Μά τό βιομηχανικό μονοπώλιο τῆς Ἀγγλίας εἶναι ὁ ἀξο-
νας τοῦ σημερινοῦ ἀγγλικοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Ἀκόμα
καί τέν καιρό πού ὀπίρχε αὐτέ τό μονοπώλιο, οἱ ἀγορές δέ
μποροῦσαν νά συμβαδίζουσι μέ τήν ἀναπτυσσόμενη παραγωγικό-
τητα τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν οἱ κρί-
σεις πού ἐπαναλαβαίνονταν κάθε δέκα χρόνια. Ἐνῶ τώρα οἱ
νέες ἀγορές γίνονται μέρα μέ τή μέρα πῶ ὀπάνεις, τόσο πολύ,
πού ἀκέμα καί στούς μαύρους τοῦ Κογκό θέλουσι νά ἐπιβά-
λουσι τόν πολιτισμό πού τρέχει ἀπό τά εἴτια τοῦ Μάντσεστερ, τά
τσουκάλια τοῦ Στάφορντσιρ καί τά μετάλλια εἶδη τοῦ Μπέρ-
μινχαμ. Ποιά θά εἶναι ἡ συνέπεια ὅταν τῆ ἡπειρωτικά, καί
ἰδιαιτέρα τά ἀμερικάνικα ἔμπορεύματα θά ξεχύνονται σέ ὀλο
καί μεγαλύτερες μάζες, ὅταν ἡ μερίδα τοῦ λέοντος στόν ἐφο-
διασμό τοῦ κόσμου, πού πέφτει τώρα ἀκέμα στά ἀγγλικά ἐργοστά-
σια, θά ζαρώνει ἀπό χρόνο σέ χρόνο; Ἀπάντησε ἐξ ὀ ἐλεύθερο
ἐμπέριο, ἐξ ὀ πού εἶσαι πανάκεια γιά ὀλα!

»Ἄν εἶμαι ὁ πῶτος πού τό τονίζει αὐτό. Στά 1883 κιό-
λας, στή συνέλευση τῆς Βρετανικῆς Ἐταιρίας, στό Σάουθπορτ,
ὁ κύριος Ἰνγκλις Πάλγκρειβ, πρέεδρος τοῦ ὀικονομικοῦ τμήμα-
τος εἶπε ξεκάθαρα ὀτι οἱ μέρες τῶν μεγάλων κερδῶν στήν Ἀγ-
γλία ἐφασαν πιά ὀτι ὀτι διακέπηκε ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη δια-
φύρων μεγάλων βιομηχανικῶν κλάδων. Θά μποροῦσε σχεδόν
νά πει κανεἶς ὀτι ἡ Ἀγγλία πάει νά περάσει σέ μιά κατῶστα-
ση ὀτασιμότητας.

»Πού θά καταλίζουσι ὀμως ὀλα αὐτά; Ἡ κεφαλαιοκρα-
τική παραγωγή δέ μπορεἶ νά μένει ὀτάσιμη. Πρέπει νά αὐ-
ξαινεἶ καί νά ἐπεκτείνεται ἡ πρέπει νά πεθάνει. Ἀπό τώρα
κιόλας, ὁ περιορισμός τῆς μερίδας τοῦ λέοντος τῆς Ἀγγλίας
στόν ἐφοδιασμό τῆς παγκόσμιας ἀγοράς, σημαίνει ὀτασιμότητα,
ἀθλιότητα, πλεόνασμα κεφαλαίων ἀπό τῆ μιά, πλεόνασμα ἐρ-
γατῶν ἀπ' τήν ἄλλη. Τί θά γίνεἶ πιά ὀταν ὀταματίσει ὀλότελα
ἡ ἀξέση τῆς χρονιάτικης παραγωγῆς; Ἐδῶ βρίσκειται ἡ ἀχίλ-
λεια φτέρνα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ὀρος τῆς
ὑπαρξῆς τῆς εἶναι ἡ ἀνάγκη μιάς συνεχῆς ἐπέχτασης, καὶ αὐτή
ἡ συνεχῆς ἐπέχταση γίνεται τώρα ἀδύνατη. Ἡ κεφαλαιοκρατική
παραγωγή καταλίζεἶ σέ ἀδιέξοδο. Κάθε χρόνος πού περνῶ φέρ-

νει τήν Ἀγγλία πιά κοντά στό πρόβλημα: Ἡ τό ἔθνος θά γίνει συντριμια ἤ ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Ποιά ἀπ' τά δύο πρέπει νά καταστραφεί;

»Καί ἡ ἐργατική τάξη; Ἄν ἀκόμα καί μέσα στίς συνθήκες τῆς πρωτόφαντης ἐπέκτασης τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας, ἀπό τό 1848 ὡς τό 1868, ἀποχρεωνέταν νά ζεῖ μέσα σέ τέτια ἀθλιότητα, ἂν ἀκόμα καί τότε ἡ μεγάλη μάζα τῆς, στήν καλύτερη περίπτωση, γνώρισε μόνο μιὰ πρόσκαιρη καλύτερή τῆς θέση: τῆς, ἐνώ μόνο μιὰ μικρή προνομισύχα προστατευόμενη μειοψηφία εἶχε μινίμα ὀφέλη, τί θά συμβεῖ ὅταν αὐτή ἡ θαμβωτική περίοδος τελειώσει: ὀριστικά, ὅταν ἡ τωρινή καταθλιπτική σιτισμετρία ἔχι μόνο ἐνταθεῖ, μά καί ἔταν αὐτή ἡ δξυμένη κατάσταση θανάσιμης πείσης γίνει ἡ μένιμη, ἡ ὀμαλή κατάσταση τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας;

»Ἡ ἀλήθεια εἶναι τούτη: Ὅσον καιρό διαρκοῦσε τό βιομηχανικό μονοπώλιο τῆς Ἀγγλίας, ἡ ἀγγλική ἐργατική τάξη συμμετεῖχε ὡς ἕναν ὀρισμένο βαθμό στά ὀφέλη αὐτοῦ τοῦ μονοπωλίου. Τά ὀφέλη αὐτά μειοζέονταν πολύ ἄνισα ἀνάμεσα στούς ἐργάτες. Ἡ προνομισύχα μειοψηφία τοῦ ἔπαινε τό μεγαλύτερο μέρος, ἀλλά ἀκόμα καί ἡ μεγάλη μάζα ἔπαινε, τουλάχιστο πότε-πότε καί παροδικά, τό μερτικό τῆς. Καί αὐτή εἶναι ἡ αἰτία πού, ἀπό τότε πού ἐξβῆσε ὁ δουερισμός, ἐν εἴχαμε στήν Ἀγγλία ἄλλο σοσιαλισμό. Μὲ τήν κατάρρευση τοῦ μονοπωλίου, ἡ ἀγγλική ἐργατική τάξη θά χάσει αὐτή τήν προνομισύχα θέση. Μιά μέρα, ὀλόκληρη ἡ ἐργατική τάξη, χωρίς νά ἐξαιρεῖται καί ἡ προνομισύχα καί ἡγετική μειοψηφία, θά βρεθεῖ στό ἴδιο ἐπίπεδο πού βρίσκονται καί οἱ ἐργάτες τῶν ἄλλων χωρῶν. Καί αὐτή εἶναι ἡ αἰτία πού στήν Ἀγγλία θά παρουσιαστεῖ πάλι ὁ σοσιαλισμός».

Αὐτά ἔγραφα στό ἄρθρο τοῦ 1885. Στόν ἀγγλικό πρέλογο τῆς 11 τοῦ Γενάρη 1892 συνέγιζα:

«Μένον λίγα ἔγω νά προστέσω σ' αὐτή τήν περιγραφή τῆς κατάστασης, ὅπως τήν ἔβλεπα τό 1885. Εἶναι περιττό νά πῶ ἔτι σήμερα „ἔχουμε πραγματικά πάλι σοσιαλισμό στήν Ἀγγλία“ καί μάλιστα σέ μαζική κλίμακα: σοσιαλισμό κάθε ἀπόγρωσης, σοσιαλισμό σνειδητό καί μή σνειδητό, σοσιαλισμό στόν πεζό λόγο καί σέ στίχους, σοσιαλισμό τῆς ἐργατικῆς τάξης καί σοσιαλισμό τῆς μεσαίας τάξης. Γιατί σ' ἀλήθεια αὐτή ἡ φρικαλεότητα τῶν φρικαλεοτήτων, ὁ σοσιαλισμός, ἐν ἔγινε μόνο ἀξιοσέβαστος, μά φέρεσε κίελας

κοσμική άμφιση και τριγυρνά άμέριμνος στά σαλόνια. Αυτό άποδείχνει γι' άλλη μία φορά πύσο άγίατρευτα άσταθής είναι ό τρομερός δεσπότης τής „καλής κοινωνίας“: ή κοινή γνώμη τής μεσσίας τάξης, και δικαιολογει γι' άλλη μία φορά τήν περιφρόνηση πού τρέφαμε πάντα γι' αυτή τήν κοινή γνώμη, έμεις ό σοσιαλιστές τής περασμένης γενιάς. Κατά τά άλλα όμως δέν έχουμε κανένα λόγο νά παραπονιζόμαστε γιά τό καινούργιο αυτό σύμπτωμα.

»Αυτό πού έγώ τό θεωρώ πολύ πύο σπυδαίο άπ' αυτή τή στιγμήαία μέδα νά κάνουν τόν καμπύσο μέσα στύς άστικούς κύκλους μέ μιάν άραιομένη διάλυση σοσιαλισμού, και πύο σπυδαίο άκόμα κι άπό τήν πρόοδο πού σημείωσε ό φροσιαλισμός στην 'Αγγλία γενικά, είναι τό ξαναξύπνημα τού "Ποτ-Έντ τού Λονδίνου. Αυτό τό άπέραντο στρατόπεδο τής άθλιότητας δέν είναι τίς ό στάσιμος βάλτος πού ήταν πριν έξι άκόμα χρόνια. Τό "Ηστ-Έντ έχει άποτινάξει τήν άπαθί, άπόγνωσή του, ξαναγύρισε στη ζωή κι έγινε ή πατρίδα τού „νέου γιουνιονισμού“, δηλ. τής όργάνωσης τής μεγάλης μάζας τών „άνειδιλευτών“ εργατιών. Αυτή ή όργάνωση μπορεί σέ πολλά νά πάρει τή μορφή τών παλιών συνδικάτων τών „ειδιευμένων“ εργατιών, ώστόσο ό χαρακτήρας τής είναι ούσιαστικά διαφορετικός. Τά παλιά συνδικάτα διατηρούν τίς παραδόσεις τής έποχής πού ιδρύθηκαν. Θεωρούν τό μισθωτό σύστημα σαν ένα γεγονός πού είναι μία γιά πάντα δοσμένο και όριστικό και πού στην καλύτερη περίπτωση μπορούν νά τό άπαλύνουν πρύς τό συμφέρον τών μελών τους. Τά νέα συνδικάτα αντίθετα ιδρύθηκαν σέ μιάν έποχή πού ή πίστη στην άιώνιότητα τού μισθωτού συτήματος είχε κιάλας κλονιστεί γερά. Οι ιδρυτές και καθοδηγητές τους ήταν είτε συνειδητοί σοσιαλιστές, είτε σοσιαλιστές άπό συναισθηματισμό. Οι μάζες πύο συνέρευσαν σ' αυτά και πού σ' αυτές στηρίζεται ή δύναμή τους, ήταν άξεστες, και έγκαταλειμένες, πού ή άριστοκρατία τής εργατικής τάξης τίς κοιτούσε μέ περιφρόνηση. Έχουν όμως αυτό τό άπροσμέτρητο πλεονέχημα: Οι διαθέσεις τους είναι άκόμα παρθένο έδαφος, είναι όλότελα άπαλλαγμένες άπό τίς κληρονομημένες „σεβαστές“ άστικές προλήψεις πού ζαλλίζουν τά κεφάλια τών πύο προνομιούχων „παλιών γιουνιονιστών“. Κι έτσι βλάπουμε τώρα, ότι αυτά τά νέα συνδικάτα παίρνουν στά γέρια του; τήν καθοδήγηση τού εργατικού κινήματος γενικά, και όλόένα και περισσότερο ρυμουλκούν τά πλούσια και περίφανα „παλιά“ συνδικάτα.

»Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἄνθρωποι τοῦ "Hot-Έντ" ἔχουν κάνει κολοσσιαίες γκάφες. Τό ἴδιο ἔμως ἔκαναν καί οἱ προκάτοχοί τους, τό ἴδιο κάνουν ἀκέμα καί σήμερα οἱ δογματιστές σοσιαλιστές πού γελοῦν μαζί τους. Τίποτα δέ μπορεῖ νά διδάξει τόσο γρήγορα μιά μεγάλη τάξη, ὅπως καί ἓνα μεγάλο ἔθνος, ὅσο οἱ συνέπειες τῶν δικῶν τους λαθῶν. Καί παρ' ὅλα τά πιθανά λάθη στό παρελθόν, στό παρὲν καί στό μελλον τό ζύπνημα τοῦ "Hot-Έντ" τοῦ Λονδίνου παραμένει ἓνα ἀπό τά μεγαλύτερα καί τά πιό καρποφόρα γεγονότα αὐτοῦ τοῦ fin de siècle¹ καί εἶμαι εὐχαριστημένος καί περήφανος πύ τό ἔζησα».

Ἐπί τῷ τότε πού ἔγραψα τά παραπάνω, δηλ. πρὶν ἔξι μῆνες, τό ἀγγλικό ἐργατικό κίνημα ἔκανε πάλι ἓνα μεγάλο βήμα πρὸς τά μπρός. Οἱ κοινοβουλευτικές ἐκλογές πού ἔγιναν πρὶν μερικῆς μέρες, ἔδειξαν καθαρά στά δύο ἐπίσημα κόμματα, στοὺς συντηρητικούς καί στοὺς φιλελευθέρους, ὅτι ἀπό ὁῶ καί μπρός πρέπει νά λογαριάζουν καί μέ ἓνα τρίτο κόμμα, μέ τό ἐργατικό κόμμα. Αὐτό τό ἐργατικό κόμμα μέλις τώρα διαμορφώνεται. Τά στοιχεία του καταγίνονται ἀκέμα νά ἀποτινάξουν τίς κάθε λογῆς προλήψεις πού κληρονόμησαν—ἀστικές, παλαιογιουιονιστικές, ἀκόμα καί δογματικο-σοσιαλιστικές—γιά νά μπορέσουν νά συναντηθοῦν τελικά, πάνω σ' ἓνα κοινό γιά ὅλους ἔδαφος. Καί ὁμῶς τό ἔνοστιχο πού τοὺς σπρώχνει νά ἐνωθοῦν ἴταν τώρα κίολας τόσο δυνατό, πού ἔδωσε ἐκλογικά ἀποτελέσματα πρωτάκουστα γιά τήν Ἀγγλία. Στό Λονδίνο ἐκτίθενται δύο ἐργάτες στίς ἐκλογές, καί μάλιστα ἀντιχτά σάν σοσιαλιστές. Οἱ φιλελεύθεροι δέν τολμοῦν ν' ἀντιπαραθέσουν ἓναν ἀπ' τοὺς δικούς τους, καί οἱ δύο σοσιαλιστές ἐκλέγονται μέ συντριπτική κι ἀνσπάντεχη πλειοψηφία. Στό Μίντελσμπρο ἐκτίθεται ἓνας ἐργατικός ὀπισθίφιος ἐνάντια σ' ἓνα φιλελεύθερο καί σ' ἓνα συντηρητικό καί ἐκλέγεται ὁ ἐργατικός. Οἱ νέοι ἐργατικοὶ ὀπισθίφιοι, ἀντίθετα, πού ἔκλεισαν συμμαχία μέ τοὺς φιλελευθέρους, ἀπότυχαν ὅλοι ἀνεπανέρθωτα ἐκτός ἀπό ἓναν. Ἐπί τοὺς παλιούς λεγόμενους ἐργατικούς ἀντιπροσώπους, δηλ. ἀπό τοὺς ἀνθρώπους πού τοὺς συγχωροῦν τήν ἐργατικὴ τους ἰδιότητα γιὰτί κι οἱ ἴδιοι θάθελαν εὐχρηστώτα νά τήν πνίξουν μέσα στόν ὠκεανό τοῦ φιλελευθερισμοῦ τους, ἀπότυχε ὁ πιό σημαντικός ἀντιπρόσωπος τοῦ παλιοῦ γιουιονισμοῦ, ὁ Χένρυ Μπρόντχεροτ, καί ἀπότυχε παταγώδικα γιὰτί

¹ Τέλος τοῦ αἰῶνα. (Σημ. Σόντ.)

τάχθηκε ενάντια στο όχτωωρο. Σέ δύο έκλογικές περιφέρειες τής Γλασκώβης, σέ μία τού Σάλφορντ, κι άκόμα σέ πολλές άλλες, έκτέθηκαν άνεξάρτητοι εργατικοί όποψήφιοι ενάντια σέ ύποψήφίους και τών δυό παλιών κομμάτων. Νικήθηκαν, μά νικήθηκαν κι οί φιλελεύθεροι όποψήφιοι. Κοντολογής, σέ μία σειρά έκλογικές περιφέρειες μεγάλων πόλεων και βιομηχανικών κέντρων, οί εργάτες έκοψαν άποφασιστικά κάθε δεσμό μέ τά δυό παλιά κόμματα και σημείωσαν έτσι άμεσες ή έμμεσες επιτυχίες, τέτιες πού δέν είχαν ποτέ σημειώσει σέ προηγούμενες εκλογές. Και ή χαρά τών εργατών γι' αυτό είναι άπεριγραπτη. Για πρώτη φορά είδαν κι ένιωσαν τί μετρούν νά κάνουν όταν χρησιμοποιούν τό έκλογικό τους δικαίωμα πρós τό σομφέρον τής τάξης τους. Έσπασε ή πρόκληση για τό «μεγάλο κόμμα τών φιλελευθέρων», πού έξουσίαζε τούς άγγλους εργάτες σαράντα σχεδόν χρόνια. Είδαν μέ χτυπητά παραδείγματα, ότι αυτοί, οί εργάτες, είναι ή άποφασιστική δύναμη στην Άγγλία, φτάνει μόνο νά θέλουν και νά ξέρουν τί θέλουν. Και οί εκλογές τού 1892 ήταν ή άρχή τής γνώσης και τής θέλησης. Για τά όπέλοιπα, θά φροντίσει τό ήπειρωτικό εργατικό κίνημα. Οί γερμανοί και οί γάλλοι πού αντιπροσωπεύονται κιόλας τόσο πλούσια στά κοινοβούλια και στά τοπικά συμβούλια, θά διατηρήσουν μέ νέες νίκες τό πνεύμα τής άμιλλας στους άγγλους. Κι όταν σ' ένα δυι μακρινό μέλλον άποδειχθεί ότι τό νέο αυτό κοινοβούλιο δέ μπορεί νά κάνει τίποτα μέ τέν κύριο Γλάδστον και ότι ο κύριος Γλάδστον δέ μπορεί νά μένει στην έξουσία μ' αυτό τό κοινοβούλιο, τότε τό άγγλικό εργατικό κόμμα θά είναι κιόλας άρκετά συγκροτημένο για νά βάλει μία για πάντα τέλος στο παιχνίδι τής κούνιας τών δυό παλιών κομμάτων, πού διαδέχονται τό ένα τό άλλο στην κυβέρνηση και πού έτσι άκριβώς διαιωνίζουν τήν άστική κυριαρχία.

Λονδίνο, 21 τού 'Ιούλιου 1892

Φ. Έγγελς

Γράφτηκε από τόν Φρίτριχ Έγγελς για τή δεύτερη έκδοση τού έργου του: «Η κατάσταση τής εργαζόμενης τάξης στην Άγγλία», Στοιγάρδη, 1892.

Σύμφωνα μέ τό κείμενο τής έκδοσης τού 1892.

Φ Ρ Ι Ν Τ Ρ Ι Χ Ε Ν Γ Κ Ε Λ Σ

ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Τά άστικά και άντιδραστικά κόμματα παραξενεύονται έξαιρετικά γιατί τώρα ξαφνικά και παντού οι σοσιαλιστές βρίζουν στην ήμερήσια διάταξη τό άγροτικό πρόβλημα. Θά έπρεπε μέ τό δικίο τους νά παραξενεύονταν γιατί αυτό δέν έγινε από καιρό. Άπό την Ίρλανδία ώς τή Σικελία, από την Άνδαλουσία ώς τή Ρωσία και τή Βουλγαρία, ό χωρικός είναι ένας πολύ ούσιαστικός παράγοντας του πληθυσμού, τής παραγωγής και τής πολιτικής δύναμης. Μόνο δυό δυτικοευρωπαϊκές περιοχές αποτελούν έδω έξίρρηση. Στην κυρίως Μεγάλη Βρετανία ή μεγάλη γαιοχρησία και ή μεγάλη γεωργία έχουν έκτεπίζει όλοκληρωτικά τον άτομικό καλλιεργητή χωρικό. Στην άνατολικά από τέν Έλβα Πρωσία από αίωνες τώρα συντελείται τό ίδιο πρότος, και δώ έπίσης ό αγρότης δλ' και περισσότερο «παρμερίζεται», ή τουλάχιστον άπωθείται οικονομικά και πολιτικά στο περιθώριο.

Σίν πολιτικές παράγοντας ό αγρότης άποδείχτηκε ως τώρα κυρίως μόνο μέ την άπάθειά του, πού έχει τή ρίζα τής στην άπομένωση τής άγροτικής ζωής. Η άπάθεια αυτή τής μεγάλης μάζας του πληθυσμού είναι τό πιο γερό στήριγμα όχι μόνον τής κοινοβουλευτικής διαφθοράς στο Παρίσι και στην Ρώμη, μά και του ρωσικού δεσποτισμού. Δέν είναι όμως καθίλου άνυπερβλητη. Άπό τότε πού έμφανίστηκε τό εργατικό κίνημα, δέ δυσκολεύτηκε και πολύ ό άσός τής δυτικής Ειρώπης, ιδιαίτερα στα μέρη όπου επικρατεί ή άγροτική μικροδιοχρησία, νά κάνει βκοπτους και μισητούς στην φαντασία των άγροτών τους σο-

σιαλιστές εργάτες σάν *raftageux*, σάν «μοιραστές», σάν τεμπέληδες και άπληστους ανθρώπους τών πέλειων, πού έπιβουλεύονται τήν άγροτική ίδιοκτησία. Οί άσφαείς σοσιαλιστικές επιδιώξεις τής επανάστασης τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1848 σαρώθηκαν γρήγορα από τά αντιερασιατικά ψηφοδέλτια τών γάλλων άγροτῶν. Ὁ άγρότης πού ἤθελε τήν ἡσυχία του, ἔβγαλε από τό θησαυρό τών αναμνήσεων του τό θρύλο γιά τόν άγρότη αυτοκράτορα Ναπολέοντα και δημιουργῆς τῆ δεύτερη αυτοκρατορία. Ὅλοι μας ξέρουμε τί στοίχισε στό γαλλικό λαό αὐτό τό άνδραγάθημα τών άγροτῶν. Ἀπό τίς συνέπειές του όποφέρει άκόμα και σήμερα ό γαλλικός λαός.

Ἀπό τήν εποχή ὅμως εκείνη ἔχουν αλλάξει πολλά. Ἡ ανάπτυξη τής κεφαλαιοκρατικής μορφῆς τής παραγωγῆς ἔκψε τό ζωτικό νεῦρο τής μινρης παραγωγῆς στήν άγροτική οίκονομία, πού ξεπέφτει και φθίνει χωρίς ἑλπίδα σωτηρίας. Ὁ συναγωνισμός τής Βρέιας και τής Νέτιας Ἀμερικῆς και τών Ἰνδιῶν πλημμύρισε τήν εὐρωπαϊκή αγορά μέ φτηνά σιτηρά, τόσο φτηνά, πού κανένας ντόπιος παραγωγός δέ μπορεί νά τά συναγωνιστεῖ. Καί οἱ μεγάλοι τοφλικάδες και οἱ μικροχωρικοί αντιμετωπίζουν ἄμμεσα και στόν ἴδιο βαθμό τήν καταστροφή. Καί ἔπειδή και οἱ δυό εἶναι γαιοχτήμονες και άγρότες, προουσιάζεται ό μεγαλοτοφλικός σάν προοπιστής τών συμφερόντων τοῦ μικροχωρικού, κι ό μικροχωρικός—γενικά—δέχεται αὐτόν τόν πρ.ασπιστή.

Στό μεταξύ όμως αναπτύχθηκε στή Δύση ἕνα ισχυρό σοσιαλιστικό εργατικό κέμμα. Οἱ θολές προαισθήσεις και τά αισθήματα τής εποχῆς τής επανάστασης τοῦ Φλεβάρη ξεκαθόρισαν, πλάταιναν, βάθαιναν και ἔγιναν ἕνα πρόγραμμα μέ καθορισμένες χειροπιαστές διεκδικήσεις πού ἱκανοποιεῖ ὅλες τίς ἐπιστημονικές απαιτήσεις. Αὐτές τίς διεκδικήσεις τίς ὀποστηρίζει σά κοινεβούλια τής Γερμανίας, τής Γαλλίας και τοῦ Βελγίου ἕνας διαρκῶς ἀξαναμένος ἀριθμός από βουλευτές. Ἡ κατάκτηση τής πολιτικής ἔξουσίας από τό σοσιαλιστικό κέμμα ἔγινε ζήτημα τοῦ κοιντοῦ μέλλοντος. Γι' αὐτό νά καταχτήσει ἕμως τήν πολιτική ἔξουσία τό κέμμα αὐτό πρέπει προηγουμένα νά πάει από τήν πόλη στήν ύπαιθρο, πρέπει νά γίνει: μι' α δύναμη στό χωριό. Μήπως τό σοσιαλιστικό κέμμα, πού πλεονεχτεῖ από ὅλα τά ἄλλα κέμματα, γιατί ἔχει καθυρῆ ἀντίληψη γιά τή σχέση τών οικονομικῶν αἰτίων μέ τίς πολιτικές συνέπειες, και πού γι' αὐτό από

καιρό τώρα ανακάλυψε τή μορφή του λύκου κάτω από τήν προβιά του μεγαλοτσιφλικᾶ, πού πάει νά ἐπιβάλει τόν ἑαυτό του μέ τό στανιό φίλο τῶν ἀγροτῶν—μήπως τό κέμμα αὐτό μπορεί ν' ἀφήσει ξουχα-ξουχα τόν καταδικασμένο νά ἀφανιστεῖ ἀγρέτη, στά χέρια τῶν ψεύτικων προστατῶν του, ὡπου ἀπό παθητικὸς ἀντίπαλος τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν νά μεταβληθεῖ σέ δραστήριο ἀντίπαλό τους; Καί ἔτσι φτάσαμε στό κέντρο τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος.

I

Ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς, στέν ὅποιο μπορούμε ν' ἀπευθυνθούμε, ἀποτελεῖται ἀπό πολύ διαφορετικὰ συστατικά, πού κι αὐτά πάλι, ἀνάλογα μέ τήν περιφέρεια, εἶναι πολύ διαφορετικοῦ εἶδους.

Στή δυτικὴ Γερμανία, ὅπως καί στή Γαλλία καί στό Βέλγιο, ἐπικρατεῖ ἡ μικρὴ καλλιέργεια ἀπό ἀγρότες πού ἔχουν ἕνα μικρὸ κλῆρο. Ἀπ' αὐτοὺς ἡ πλειοψηφία εἶναι ἰδιοχτῆτες καί ἡ μειοψηφία νοικιαστὲς τῶν κομρατιῶν γῆς πού ἔχουν.

Στά βορειοδυτικὰ—στέν κάτω Σαξωνία καί στό Σλέσβιγκ-Χέλοσταϊν—ἐπικρατοῦν οἱ μεγάλοι καί μεσαῖοι χωρικοὶ πού ἐντά βγάζουν πέρα χωρὶς ὑπηρέτες καί ὑπηρέτριες ἀκόμα καί χωρὶς μεροκαματιάρηδες. Τό ἴδιο γίνεται καί σέ ἕνα τμῆμα τῆς Βαυαρίας.

Στὴν ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸν Ἑλβα Πρωσία καί στό Μεκλεμβούργο ἔχουμε τήν περιοχή τῆς μεγάλης γαιοχρησίας καί τῆς μεγάλης καλλιέργειας μέ ὑπηρέτες, μέ μισθωτοὺς καί μεροκαματιάρηδες, καί κάπου-κάπου μικροὺς καί μεσαίους χωρικοὺς σέ σχετικὰ μικρὴ ἀναλογία, πού ἔλο καί ἐλαττώνεται.

Στή μέση Γερμανία ὅλες αὐτές οἱ μορφές παραγωγῆς καί ἰδιοχρησίας βρισκονται ἀνακατεμένες σέ διάφορες ἀναλογίες, ἀνάλογα μέ τήν περιοχή, χωρὶς ὀρισμένη ἐπικράτηση, τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης σέ κάπως μεγαλύτερη ἐπιφάνεια.

Χώρα ἀπ' αὐτό ὑπάρχουν περιοχές πού διαφέρουν στήν ἔχταση, ὅπου ἡ ἰδιόχτητη ἢ νοικιασμένη γῆ, δέν ἀρκεῖ γιὰ τὴ διατροφή τῆς οἰκογένειας, ἀλλὰ χρησιμεύει μόνον σάν βάση μίας οἰκιακῆς βιομηχανίας ἢ γῆ αὐτὴ ἐξασφαλίζει στήν οἰκιακὴ βιομηχανία τοὺς χαμηλοὺς ἐκείνους μισθοὺς πού διαφορετικὰ θά ἦταν

ἀκατανόητοι. Οἱ χαμηλοὶ αὐτοὶ μισθοὶ ἐξασφαλίζουν τὴ μόνιμη διάθεσιν τῶν προϊόντων ἐνάντιν αὐτοῖς ὅποιοιδήποτε ξένο συναγωνισμό.

Ποιὴν ἀπ' αὐτῆς τῆς ὑποδιαίρεσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ μπορεῖ νὰ κερδίσει τὸ σοσιαλιστικὸν κέμμα; Φυσικὰ ἐξετάζουμε αὐτὸ τὸ ζήτημα μόνον στίς γενικέρας του γραμμῆς. Θὰ ἐξετάζουμε μόνον τῆς μορφῆς πού ξεχωρίζουν πρὸς ἑκκάθαρα. Μᾶς λείπει ὁ χώρος γιὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐνδιάμεσων βαθμίδων καὶ τῶν πληθυσμῶν μὲ μικτὴν σύνθεσιν.

Ἄς ἀρχίσουμε μὲ τὸν μικροχωρικόν. Δέν εἶναι μόνον γιὰ τὴν δυτικὴν Εὐρώπην γενικὰ ὁ πρὸς σπουδαίους ἀπ' ὅλους τοὺς ἀγρότας. Ἄλλὰ μᾶς προσφέρει ἐπίσης τὴν κρίσιμην περίπτωσιν ὅλου τοῦ ζητήματος. Ὅταν ἔχουμε σαφῆ ἀντιληψὴν γιὰ τὴν θέσιν μας ἀπέναντι τοῦ μικροχωρικοῦ, ἔχουμε πιά ὅλα τὰ σημεῖα στήριξης γιὰ νὰ καθορίσουμε τὴν στάσιν μας ἀπέναντι στὰ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ.

Ὅταν λέμε μικροχωρικός, ἐννοοῦμε ἐδῶ τὸν ἰδιοχτήτην ἢ νοικιστὴν—ἰδιαιτέρως τὸν πρῶτον—ἐνός μικροῦ κομματιοῦ γῆς, κατὰ κανόνιν ὄχι μεγαλύτερον ἀπὸ ἓνα κομμάτι πού μπορεῖ νὰ τὸ καλλιεργῆσιν μόνος του μὲ τὴν οἰκογένειάν του, καὶ ὄχι μικρότερον ἀπὸ ἓνα κομμάτι πού μπορεῖ νὰ θρέψῃ ὀλοκληρῆν τὴν οἰκογένειάν του. Αὐτός ὁ μικροχωρικός, ὅπως καὶ ὁ μικρὸς χειροτέχνης, εἶναι λοιπὸν ἐργάτης πού ξεχωρίζεται ἀπὸ τὸ σύγχρονον προλετάριον μὲ τὸ ὅτι εἶναι ἀκόμα κάτοχος τῶν μέσων του ἐργασίας, δηλαδὴ ἀπομεινάρει ἐνός περαιομένου τρόπου παραγωγῆς. Ἀπὸ τὸν πρόγονόν του, τὸ δουλοπαροικικόν, τὸν ἐξαρτώμενον ἢ—πολύ σπάνια—τὸν ἐλεύθερον μὰ ὑποχρεωμένον νὰ πληρῶναι φόρους καὶ νὰ κάνει ἀγροτικὰς χωρικός, ξεχωρίζεται ἀπὸ τρεῖς ἀπίψεις.—Πρῶτον, μὲ τὸ ὅτι ἡ Γαλλικὴ Ἐπαναστάσις τὸν ἀπέλαξε ἀπὸ τῆς φεουδαρχικῆς ἐπιβιβύσεως καὶ ὑπηρεσίας πού χωροτοῦσε στὸν τοπικόν καὶ στίς περισσότερας περιπτώσεις, τουλάχιστον στὴν ἀριστερὴν ὄχθην τοῦ Ρήνου, τοῦ παραδουλοῦ τῆ γῆ του σὺν δικῆν του ἐλευθέρην ἰδιοχτησίαν.—Δεύτερον, μὲ τὸ ὅτι ἔχασεν τὴν προστασίαν τῆς αὐτοδιοικουμένης ἀγροτικῆς κοινότητος, πού ἦταν μέλος τῆς, καὶ μάλιστα τῆς ἔχασεν καὶ τὸ μερίδιόν του τοῦ δικαίωμά νὰ χρησιμοποιεῖται τὰ κρῶνιν κοινοτικὰ χτήματα. Τὴν κοινὴν γῆν τὴν ἀρπαξάν μὲ ἀπάτην ἐν μέρει οἱ καλοὶ φεουδάρχες ἀπέναντι, ἐν μέρει μὲ τὴν προοδευτικὴν—βασισμένην ἐπὶ ῥωμαϊκὸν δίκαιον—γραφειοκρατικὴν νομοθεσίαν, καὶ ἔτσι στερήσαν ἀπὸ τὸν σύγχρονον μικροχωρικόν τὴν δυνατότητα νὰ τρέφῃ τὰ

ζῶα τῆς δουλείας του χωρίς νά αγοράζει τήν τρεφή τους. Ἀπό οικονομική ὄμως ἀποψη ἡ ἀπώλεια τοῦ ζιναϊώματος νά χηραιομοποιεῖ τήν κεινοτική γῆ, ἀντισταθμίζει, μέ τό παραπάνω, τήν κατάργηση τῶν φεουδαρχικῶν ἐπιβαρύνσεων. Ὁ ὀρθός τῶν ἀγροτῶν πού δέ μποροῦν νά διατηρήσουν εἰκά τοις ζῶα ἐκυλίας μεγαλώνει διαρκῶς.—Τρίτο, ὁ σημερινός ἀγρότης ξεγαρίζει μέ τό χάσιμο τῆς μισοῦς ἀπό τήν προηγούμενη παραγωγική του δραστηριότητα. Προηγούμενα, μαζί μέ τήν οἰκογενειά του, παράγαγε ἀπό πρώτες ὕλες, πού τίς ἐβγαζε ἐξ ἑαυτοῦ, τό μεγαλύτερο μέρος τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων πού χρειαζέταν. Ὅ,τι τοῦ χρειαζέταν ἄκμα, τό φτιάχναν εἰ συγχωριανέι του πού πλάι στή γεωργία ἀσχολοῦνταν καί μέ τή χειροτεχνία καί πῆρωνονταν συνήθως μέ ἄλλα εἶδη ἢ μέ ἀναπέδωση ὑπηρεσιῶν. Ἡ οἰκογένεια καί ἄκμα περισσότερο τό γυριό ἦταν αὐτόρθευτη, πορήγαγαν σχεδόν ἕλα ἕσα χρειαζόνταν. Ἦταν σχεδόν γαθαρή φυσική οἰκονομία, τό χρέμα δέν τό χρειαζόνταν σχεδόν καθόλου. Μέ τή γρηματική οἰκονομία καί μέ τή μεγάλη βιομηχανία ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἔφαλε τέρμα σ' αὐτή τήν κατάσταση. Ἄν ὅμως ἡ κεινοτική γῆ, ἦταν ὁ ἕνας βασικός ἔρως τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀγρότη, τό συμπληρωματικό βιοτεχνικό ἐπογγείμα ἦταν ἐ δεύτερος. Κι ἔτσι ὁ ἀγρότης βυλιόζει ἔλο γαί πύο βαθιά. Οἱ φέροι, οἱ κακές οσοδίες, τῷ μείρασμα τῶν χιτημάτων ἀνάμεσα σέ κληρονόμους, εἰ εἰλες, σπρώχνουν τέν ἕνα μετά τέν ἄλλο τοῦς ἀγρότες στέν τεκογλύφο, ἡ καταγρέωση γίνεται ἔλο γαί πύο γενική καί γαί τέν γαθίνα ξεγρωριστά γίνεται ἔλο καί πύο βαθιά—κοντολογίς, ὁ μικρογρωικός μας, ἔπως καί κάθε ἄλλο ὑπόλειμα ἑνός ξεπερασμένου τρόπου παραγωγῆς, εἶναι καταδικασμένος νά ἀφανιστεῖ χωρίς ἐλπίδα σωτηρίας. Εἶναι μελλοντικός προλετάριος.

Σάν τέτιος θά ἔπρεπε νά ἀκοβει πρόθυμα τί, σοσιαλιστική προπαγάνδα. Σ' αὐτό ὅμως τέν ἐμπειδίζει γαί τήν ὦρα ἄκμα τό εἰσθημα τῆς ἰδιοκτησίας πού τῷ ἔχει μπει μέσ στό αἷμα. Ὅσο δυσκολότερος γίνεται γι' αὐτέν ὁ ἀγῶνας γαί τό κοματάκι του γῆς πού κινδυνεύει, μέ τόσο πύο ἀγρία ἀπόγνωστ, ἀγκιστρώνεται πάνω του, τόσο περισσότερο βλέπει στό σοσιαλιστικὸ μωκράτη πού μιλα γαί παράδωση τῆς γαιεκτησίας στέν ὀλότητα, ἕναν ἐξίσου ἐπικίνδυνο ἐγθύρό μέ τέν τεκογλύφο καί τό δικηγέρο. Πῶς πρέπει ἡ σοσιαλιστικὸκρατία νά ὑπερνηκίσει αὐτή τήν προκατάληψη; Τί μπορεῖ νά προσφέρει στό μικρογρωικό

πού τραβᾷ πρὸς τὸν ἀφανισμό χωρὶς νὰ φανεῖ ἀσυνεπής μετὸν αὐτό της;

Ἔκω βρῖσκουμε ἓνα πραχτικό σημεῖο στῆριξης σὸ ἀγροτικό πρῶγραμμα τῶν γάλλων οσοιαλιωτῶν τῆς μαρξιστικῆς τάσης, πὺ εἶναι ἀκέμα πῖό ἀξιοπρέσχετο, γιὰτὶ πρ ἔρχεται ἀπὸ τὴν κλασική χώρα τῆς μικρῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας.

Στὸ Συνεδριο τῆς Μασσαλίας, τὸ 1892, ψηφίστηκε τὸ πρῶτο ἀγροτικό πρῶγραμμα τοῦ κόμματος. Το πρῶγραμμα αὐτὸ ζητᾷ γιὰ τοὺς ἀχτιμῶνες ἐργάτες γῆς (διλ. γιὰ τοὺς μεροκαματιάρηδες καὶ ὀπηρέτες τῶν ἀγοχτιμῶτων): κατώτατο ὄριο μισθοῦ, πὺ θά τὸ καθορίζουν τὰ συνδικάτα καὶ τὰ κοινοτικά συμβούλια, ἀγροτικά ἐπαγγελματικά δικαστήρια πὺ ν' ἀποτελοῦνται σὸ μ.ο.ο τους ἀπο ἐργάτες, ἀπαγόρευση πούλησης τῆς κοινοτικῆς γῆς καὶ ἐκμίσθωση τῶν κρατικῶν χτιμῶτων σὲς κοινοτικῆς, πὺ πρέπει νὰ νοικιάζουν ὄλη τούτη τὴ γῆ,—τὴν κοινοτικὴ καὶ τὴ μισθωμένη—σὲ ἐνώσεις ἀπὸ ἀχτιμῶνες οἰκογένεες ἐργατῶν γῆς γιὰ κοινὴ καλλιέργεια, με ἀπαγόρευση νὰ χρησιμοποιοῦνται μισθωτοὶ ἐργάτες, καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς κοινοτικῆς. Συντάξεις γιὰ τοὺς γέρους καὶ τοὺς ἀνάπηρους, πὺ θά καλύπτονται ἀπὸ ἓναν εἰδικὸ φόρο πάνω στὴ μεγάλη γαιοχτισία.

Γιὰ τοὺς μικροαγρότες πὺ μαζί τους ὀπολογίζονται ἐδῶ εἰδικά καὶ οἱ νοικιαστῆς, τὸ πρῶγραμμα ἀπαιτεῖ νὰ ἐφοδιασθεῖ τὴ κοινοτικὴ με γεωργικῆς μηχανῆς πὺ θά τίς νοικιάζει σὲ τιμὴ κῆστους στούς ἀγρότες. Νὰ συγκροτηθοῦν ἀγροτικοὶ συνεταιρισμοὶ γιὰ τὴν ἀγορὰ λαοσμάτων, σωλήνων αποστράγγισης, σπερων κλπ. καὶ γιὰ τὴν πούληση τῶν προϊόντων. Νὰ καταργηθεῖ ὁ φόρος πονω στὴ μεταβίβαση τῆς ἔξιοχτισίας ἐνῆς κοματισο γῆς, ἔταν ἡ ἀξία τῆς δέν ξεπερνᾷ τὰ 5.000 φράγκα. Νὰ γίνουιν ἐπιτροπῆς διατιθῆσας κατὰ τὸ ἱρλανδικὸ ὀπέδειγμα γιὰ τὴν ἐλάττωση τῶν ἐξογκωμένων νοικιῶν καὶ γὰ τὴν ἀποζημιώση τῶν νοικιαστῶν καὶ τῶν μισοκάρηδων (μέταγερς) πὺ ἀποχωροῦν. γιὰ τὸ ἀνέβασμα τῆς αξίας τῆς γῆς πὺ πραγματοποιήθηκε μετὴ δουλιὰ τους. Νὰ καταργηθεῖ τὸ ἀρβρο 2102 τοῦ ἀστικοῦ κώδικα πὺ δίνει σὲς γαιοχτιμῶνα δικαίωμα ὀποθήκης πάνω στὴ σοδιά καὶ νὰ καταργηθεῖ τὸ δικαίωμα τῶν πιστωτῶν νὰ ἐγγράφουιν ὀποθήκη στὴ σοδιά πὺ ἀναπτύσσεται. Νὰ ἀπαγορευθεῖ ἡ ὀποθήκη πάνω στὰ γεωργικὰ ἐργαλεία, στὸ σπῆρο, στὰ λιπάσματα, στὰ ζῶα ἐργασίας, με δυὸ λόγια, σὸ καθεὶ πὺ εἶναι ἀπαραίτητο

στόν αγρότη γιά τό νοικοκυριό του. Νά αναθεωρηθῆι τό γενικό χτηματολόγιο πού ἀπό καρό ἔχει παλιώσει, στό μεταξύ ὅμως νά αναθεωρηθῆι τό χτηματολόγιο τοπικά, σέ κάθε κοινότητα. Τέλος τό πρόγραμμα ἀπαιτεῖ εἰδική γεωργική ἐκπαίδευση καί σταθμούς γεωπονικῶν ἐρευνῶν.

Βλέπουμε ὅτι οἱ διεκδικήσεις γιά τά συμφέροντα τῶν ἀγροτῶν—οἱ διεκδικήσεις γιά τά συμφέροντα τῶν ἐργατῶν δέ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ γιά τήν ὥρα—δέν πᾶνε πολύ μακριά. Ἐνα μέρος ἀπ' αὐτές τίς διεκδικήσεις ἔχει κιόλας πραγματοποιηθῆι σέ ἄλλες χώρες. Τά δικαστήρια διαιτησίας γιά τοὺς νοικιαστές γῆς ἀναφέρονται καθαρά στό ἱρλανδικό πρότυπο. Οἱ ἀγροτικοί συνεταιρισμοί ὑπάρχουν κιόλας στή Ρηνανία. Ἡ ἀναθεώρηση τοῦ χτηματολογίου εἶναι μόνιμος εὐσεβῆς πέθος ὄλων τῶν φιλελευθέρων, ἀκόμα καί τῶν γραφειοκρατῶν, σ' ὄλη τή δυτική Εὐρώπη. Καί τό ὁλόλοιπα σημεῖα τοῦ προγράμματος θά μπορούσαν νά πραγματοποιηθοῦν ἐπίσης χωρίς νά ζημιώσουν οὐσιαστικά τό κεφαλαιοκρατικό καθεστῶς πού ὑπάρχει. Αὐτά μονάχα γιά τό χαρακτηρισμό τοῦ προγράμματος. Δέν πρόκειται γιά μομφή ἐναντίᾱ του, ἀπεναντίας.

Μέ τό πρόγραμμα αὐτό τό κόμμα ἔκανε τόσο καλή δουλίᾱ στούς αγρότες τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς Γαλλίας, πού—τρώγοντας ἔρχεται ἢ δρεξῆ—ἐνίωσαν τήν ἀνάγκη νά τό προσαρμόσουν ἀκόμα καλύτερα στό γούστα τῶν ἀγροτῶν. Ἐνίωσαν βέβαια ὅτι ἔτσι πατοῦσαν σ' ἐπικίνδυνο ἔδαφος. Πῶς μπορούσε κανεῖς νά βοηθῆσαι τόν αγρότη, τόν αγρότη ὄχι σάν μελλοντικό προιετάριο, μά σάν τωρινό ἰδιοχτήτη χωρικό, χωρίς νά παραιδιάσει τίς βασικές ἀρχές τοῦ γενικοῦ σοσιαλιστικοῦ προγράμματος; Γιά νά ἀντιμετωπιστεῖ αὐτή ἡ ἀντίρρηση, πρόταξαν σάν πρόλογο στίς νέες πραχτικές προτάσεις μιά θεωρητική εἰσαγωγή, πού προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει ὅτι ἡ προστασία τῆς μικρῆς ἀγροτικῆς ἰδιοχτησίας ἐναντία στόν ἀφανισμό τῆς ἀπό τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, βρίσκεται μέσα στίς ἀρχές τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἄν καί οἱ ἴδιοι οἱ συντάχτες ἀντιλαμβάνονται πέρα γιά πέρα, ὅτι ὁ ἀφανισμός αὐτός εἶναι ἀναπότρεπτος. Αὐτή τήν εἰσαγωγή καθῶς καί τίς ἴδιες τίς διεκδικήσεις πού ψηφίστηκαν τό Σεπτέμβρη τούτου τοῦ χρόνου στό Συνέδριο τῆς Νάντης, θά τίς ἐξετάσουμε τώρα ἀπό κοντά.

Ἡ εἰσαγωγή ἀρχίζει ἔτσι:

«Ἐχοντας ὀπὲψη ὅτι σύμφωνα μέ τό κείμενο τοῦ γενικοῦ

προγράμματος του κέρματος οι παραγωγοί μπορούν να είναι ελεύθεροι μόνο στο βαθμό που είναι κάτοχοι των μέσων παραγωγής,

»έχοντας όπείψη ότι, αν στον τομέα της βιομηχανίας αυτά τα μέσα παραγωγής είναι κιάλας κεφαλαιοκρατικά συγκεντροποιημένα στο βαθμό που μπορούν να επιστραφούν στους παραγωγούς: μένο μέ συλλογική ή κοινωνική μορφή, στον τομέα όμως της αγροτικής οίκονομίας—τουλάχιστο στή σημερινή Γαλλία—τά πράγματα είναι τελείως διαφορετικά. Έδώ, αντίθετα, τό μέσο παραγωγής, δηλ. ή γη, βρίσκεται άκόμα σέ πάρα πολλά μέρη σαν άτομική ιδιοκτησία στά χέρια ξεχωριστών παραγωγών.

»έχοντας όπείψη ότι, αν αύτή ή κατάσταση που τήν χαρακτηρίζει ή κοματιασμένη ιδιοκτησία είναι μοιραία καταδικασμένη να εξαφανιστεί (c'est fatalement appelé à disparaître), ό σοσιαλισμός ώστόσο δεν πρόκειται να έπιταχύνει αυτό τήν αφανισμό, μιά και τό καθήκον του δεν είναι να χωρίζει τήν ιδιοκτησία από τήν εργασία, μά αντίθετα να συνενώσει στά ίδια χέρια αυτούς τούς δύο παράγοντες κάθε παραγωγής, παράγοντες: που ό χωρισμός τους έχει σαν συνέπεια τήν υποδούλωση και τήν άθλιότητα των προλεταριοποιημένων εργατών,

»έχοντας όπείψη ότι, αν από τή μιά μεριά όποχρέωση τοό σοσιαλισμού είναι να έόσει ξανά στους προλετάρους τις γεωργίας—μέ συλλογική ή κοινωνική μορφή—τά μεγάλα γτήματα, όστερα από τήν άπαλλοτριωση των τωρινών άργόσχολων ιδιοκτητών τους, από τήν άλλη μεριά όμως είναι όχι λιγότερο έπιταχτική όποχρέωσή του να διαφυλάξει τί μικρή ιδιοκτησία των άγροτων που καλλιεργούν μόνοι τους τό κομμάτι γη που έχουν, από τούς φέρους, τήν τοκογλύφο και τις έπεμβάσεις των μεγαλοτσιφλικάδων που ξαναπαρουσιάστηκαν,

»έχοντας όπείψη ότι είναι σκόπιμο να έπεχταθεί ή προστασία αύτή και στους παραγωγούς εκείνους που, μέ τ' όνομα νοικιαστές ή μετακρήδες (métayers) καλλιεργούν ξένη γη και που, και όταν άκόμα έκμεταλλεύονται μερκοκαματιόρηδες, εξαναγκάζονται σ' αυτό ως έναν όρισμένο βαθμό έξαιτίας της έκμετάλλευσης που άσκειται σέ βάρος αυτών των έλιων—

»τό εργατικό κόμμα—πού, σέ αντίθεση μέ τούς άναρχικούς, δεν όπολογίζει για τό μετασχηματισμό τοό κοινωνικού καθεστώτος στήν αύξηση και στήν επέγταση της άθλιότητας, αλλά περιμένει τήν άπελευθέρωση της εργασίας και της κοινωνίας

γενικά, μόνον από τήν ὀργάνωσιν καὶ τίς κοινές προσπάθειες τῶν ἐργατῶν, τόσο τῆς ὀπαίδου ὅσο καὶ τῶν πλείων, καὶ ὅτῳ τήν κατάχτησιν τῆς κυβέρνητος καὶ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἀπ' αὐτοὺς—ψήφισε το ἀκόλουθο ἀγροικὸ πρέγραμμα γιὰ νά συνενώσῃ ἔτσι ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, ὅλους τοὺς κλάδους ἐραστριότητος, πού ἀξιοποιῶν το ἐθνικὸ ἐξοφες, κάτω ἀπὸ διάφορους νομικοὺς τίτλους, ὅτῳ ἴδιο ἀγύνα ἐνάντια ὅτῳ κοινὸ ἐχθρὸ, δηλαδὴ ἐνάντια ὅτῳ φεουδαρχικὸ χαρακτῆρα τῆς γαιοκτησίας».

Ἄς δοῦμε τώρα κάπως πιὸ κοντὰ αὐτὴ τὴν εἰσαγωγή.

Πρῶτα, πρέπει ἡ θέσις τοῦ προγράμματος ὅτι ἡ ἐλευθερία τῶν παραγωγῶν προϋποθέτει τὴν κατοχὴν τῶν μέσων παραγωγῆς νά συμπληρωθῇ μὲ τὴν ἀμέσως ἐπίμνην θέσιν: ὅτι ἡ κατοχὴ τῶν μέσων παραγωγῆς εἶναι δυνατὴ μόνον μὲ δύο μορφάς, εἴτε ὅσῳ ἀτομικῆς κατοχῆς, μορφῆς πού δὲν ὀπίρῃ ποτέ καὶ πούθενά γιὰ ὅλους γενικά τοὺς παραγωγούς καὶ πού καθημερινά γίνεται πιὸ ἀδύνατη μὲ τὴν βιομηχανικὴν πρόοδο, εἴτε πάλι ὅσῳ συλλογικῆς κατοχῆς, μιᾶ μορφῆς πού οἱ ὕλινές καὶ πνευματικῆς προϋποθέσεις τῆς ἔχουν ἐπιμυρσγηθῆναι κίελας μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας, καὶ ὅτι ἐπιμένως τὸ προλεταριάτο πρέπει νά παλαίψῃ μὲ ὅλα τὰ μέσα πού ἔχει στή διάθεσὴν του γιὰ νά περάσῃ τὰ μέσα παραγωγῆς σὲ συλλογικὴν κατοχὴν.

Ἢ συλλογικὴ κατοχὴ τῶν μέσων παραγωγῆς μπαίνει λοιπὸν ἐδῶ ὅσῳ μοναδικὸς ἐπιδ'ωκόμενος κύριος σκοπός. Ὅχι μόνον γιὰ τὴν βιομηχανία, ὅπου τὸ ἐξοφες ἔχει κίελας προετοιμασθεῖ, ἀλλὰ γενικά, ἐπομένως καὶ γιὰ τὴν γεωργίαν. Σύμπτωμα μὲ τὸ πρέγραμμα, ἡ ἀτομικὴ κατοχὴ τῶν μέσων παραγωγῆς ποτέ καὶ πούθενά ἐν ἰσχυρῶς γενικά, γιὰ ὅλους τοὺς παραγωγούς. Ἄκριβῶς γι' αὐτὸ, καὶ γιὰ τὴν βιομηχανικὴν πρόδοσιν εἶσι εἴτε ἀλλίως τὴν παραμερίζει, ὁ σοσιαλισμὸς ἐν ἔξει συμφέρον νά τὴν διατηρήσῃ ἀλλὰ ἀντίθετα ἔχει συμφέρον νά τὴν ἐξολείψῃ, γιὰ τὴν ἐνὸς ὅπου ὑπάρχει καὶ ὅτῳ μέτρο πού ὑπάρχει, κάνει ἀδύνατη τὴν συλλογικὴν κατοχὴν του. Ἄν ἐπικαλούμαστε τὸ πρέγραμμα, τότε πρέπει νά ἐπικαλούμαστε ὀλέκλιτρο τὸ πρόγραμμα, πού τρεπτοῖσι πού ὀσημαντικὰ τὴν θέσιν πού ἀφέρεθη, ὅτιν εἰσαγωγή τῆς Νάντης, γιὰ τὴν ἐξαρτῶ τὴν γενικὴν ἐθνικὴν ἀλήθειαν πού ἐκτρέφεται ἐνὸς, ἀπὸ τέτοιους ἔργους κάτω ἀπ' τοὺς ὀπίρους ἡ ἀλήθεια αὐτὴ, μπορεῖ μόνον νά ἰσχύει σήμερον στή ἔσπτικὴν Ἐυρώπῃ, καὶ τὴν βίβρα Ἄμερικῆ.

Ἢ κατοχὴ τῶν μέσων παραγωγῆς ἀπὸ τοὺς ἀτομικοὺς πα-

ραγωγούς δέ δίνει πιά σήμερα σ' αὐτούς τούς παραγωγούς πραγματική ἐλευθερία. Ἡ χειροτεχνία στις πόλεις ἔχει γέλος καταστραφεί, στις μεγαλουπόλεις μάλιστα, σάν τὸ Λονδίνο, ἔχει κίελας ἐσαφηνιστεὶ ὀλέτελα καὶ ἀντικαταστάθηκε μὲ τὴ μεγάλη βιομηχανία, μὲ τὸ «ἀφιδρωτινὸ σύστημα» καὶ τούς δούλους τοσραλατάνους τοῦ ζῶν ἀπο τὴ γρεωκοπία Ὁ νεικοῦρης μικροχωρικός πού ζεῖ ἀπ' τὴ δουλιὰ του, εὔτε κατέχει σιγούρα τὸ κοματάκι γῆς πού ἔχει, εὔτε εἶναι ἐλεύθερος. Ὁ ἴδιος καθὼς καὶ τὸ σπῆτι του, τὸ νεικοκυριό του, τὰ χωραφάνια του, ἰντῆκουν στὸν ἰοκογλύφο. Ἡ ὑπαρξή του εἶναι πιά ἀριβα:η ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ προλετόριου, πού τευλόγιστον πιε-τῆτε ζεῖ καὶ ἡσυχες μέρετ, πράγμα πού ποτὲ δὲ συμβαίνει στὸν τυραγνισμένο σκλάβο τῶν γεαῦν. Σβῆστε τὸ ἀρθρο 2162 τοῦ ἀστικοῦ κώδικα, ἐξασφαλῖστε μὲ νόμο στὸν ἀγρότη ὅ,τι δὲ μποροῦν νὰ τοῦ κατῶσθουν τὰ γεωργικά ἐργαγία, τὰ ζῶα κλπ. Καὶ ἔμω δε θὰ μπορέσετε νὰ τὸν γλυτώσ τε ἀπὸ τὴν κατάσταση ἀναγκης, πού τὸν ὀπχωρεῶνει «θεῖοντικά» νὰ πσυλα τὰ ζῶα του, πού τὸν ἀναγνάζει νὰ παραδοθεὶ μὲ τὴν ψυχὴ καὶ μὲ τὸ σῶμα στὸν τοκογλύφο, καὶ εἶναι εὐχαριστιμένος ὅταν μπορέσει ἔτοι νὰ ἐξαγιράσει ἐνὸς λεπτοῦ παρῶταση τῆς ζωῆς του. Ἡ προσπάθειά σας νὰ προστατεύσετε τὴν ἰδιοχτησία τοῦ μικροῦ ἀγρότη, ἐν προστατεύει τὴν ἐλευθερία του, μὰ μοναγὰ τὴν ἰδιαίτερη μοσῆ τῆς σκλαβιάς του. Παρατείνει μιά κατόσταση ἔκου δὲ μπερεὶ οὔτε νὰ ζῆσει, εὔτε νὸ πεθόνει. Ἡ ἐπιβλῆση λοιπὸν τῆς πρώτης παραγράφου τοῦ προγράμματός σας δὲν ἔχει ἐδῶ καθόλου τὴ θέση τῆς.

Ἡ εἰσαγωγή λέει ὅτι στὴ σημερινή Γολλία τὸ μέσο παραγωγῆς, δηλ. ἡ γῆ, βρῖσκεται ἀνέμα σὲ πόρα πολλὰ μέρη σάν ἀτομική ἰδιοχτησία στὰ γέρια ξεχωριστῶν ποραγωγῶν, ἔτι γαθῆκον τοῦ σοσιαλισμοῦ ὡτόσο ἐν εἶναι νὰ γωρῖσει τὴν ἰδιοχτησία ἀπὸ τὴν ἐργασία, ἀλλὰ ἀντίθετα νὰ συνενύσει στὰ ἴδια χέρια τούς ἐυὸ αὐτοῦς παράγοντες κάθε ποραγωγῆς. Ὅπως σημειώσμε κιάαζ, αὐτό τὸ τελευτολο καὶ μ' αὐτὴ τὴ γενικότητα δον εἶναι καθῆκον τοῦ σοσιαλισμοῦ. Καθῆκον του εἶναι, ἀντίθετα, μόνον ἡ μεταρίβαση τῶν μέσων παραγωγῆς στεύς παραγωγούς σαν συλλογική ἰδιοχτησία. Μελις τὸ χόσουμε ἀτό ἀπ' τὰ μάτια, ἡ παροπανω θέση μὸς ἰδιγτει γα:υθσίαν στὴ λαθεμένη σκέψη ἔτι εἰθεν ὁ σοσιαλισμός καλείται νὰ μετατρέψει τὴν τωρινὴ φαινομενική ἰδιοχτησία τοῦ

μικροῦ ἀγρότη σὲ χωράφια τοῦ σέ πραγματική, δηλ. τὸ μικρὸ νοικιασθῆ νά τόν κάνει ἰδιοχτήτη, καὶ τόν καταχρεωμένο ἰδιοχτήτη νά τόν κάνει ἰδιοχτήτη χωρὶς χρέη. Ὁ σοσιαλισμὸς ἔχει βεβαία συμτέρον νά ἐξοφانيοτεῖ ἢ ψεύτικη αὐτὴ ὄψη τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοχτησίας, ἔχει ὁμως μ' αὐτὸν τὸν τρόπο.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει φτασαμε κίελας σὸ σημειο, πού ἡ εἰσαγωγή μπορεῖ να ἐτλῶνει ξεκαθάρα ὅτι ὑποχρέωση τοῦ σοσιαλισμοῦ, καὶ μάλιστα ἐπιταχτική του ὑποχρέωση, εἶναι «νά διαφυλάξει τῆ μικρῆ, ἰδιοχτησία τῶν ἀγροτῶν πού καλλιεργοῦν μόνοι τους τὸ κοματάκι γῆς πού ἔχου», ἀπὸ τοὺς φέρους, τόν τοκογλύφο καὶ τίς ἐπεμβάσεις τῶν μεγαλοτσιφλικάδων πού ξαναπαρουσιάστηκαν». Ἡ εἰσαγωγή ἀναθέτει ἔτσι σὲ σοσιαλισμὸ τὴν ἐπιταχτική υποχρέωση νά πραγματοποιήσῃ κάτι πού σὶν προηγούμενη παράγραφο τὸ εἶχε κηρύξει ἀδύνατο. Τοῦ ἀναθέτει, «νά διαφυλάξῃ» τῆ μικρῆ ἰδιοχτησία τοῦ ἀγρότη, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι: τὸ ἴδιο λέει: πῶς ἢ ἰδιοχτησία αὐτῆ, εἶναι «μοιραία καταδικασμένη νά ἐξαφανιστεῖ». Τί ἄλλο εἶναι οἱ φέροι, ὁ τοκογλύφος καὶ οἱ μεγαλοτσιφλικάδες πού ξαναπαρουσιάστηκαν, ἐκτός ἀπὸ τὰ ὄργανα μέ τὰ ἔποια ἢ κεφαλαιοκρατικῆ παραγωγῆ πραγματοποιεῖ τόν ἀναπέφευγο αὐτὸν ἀφανισμό; Μὲ ποιά μέσα «ὁ σοσιαλισμὸς» θά πρέπει νά προστατεύσει τόν ἀγρότη ἀπ' αὐτὴ τὴν τριάδα, θά τὸ δοῦμε κρακάτω.

Μὰ δέν πρόνεται νά προστατευτεῖ μόνον ἢ ἰδιοχτησία τοῦ μικροαγροτη. Εἶναι ἐξίσου «σκόπιμο νά ἐπεχταθεῖ ἢ προστασία αὐτῆ καὶ οὐοὺς παραγωγούς ἐλείνους πού μὲ τὸ ὄνομα νοικιαστές ἢ „μιοκάρηδες“ (μέταγ. γς) καλλιεργοῦν ξένη γῆ, καὶ πού, κι ὅταν ἀκόμα ἐκμεταλλεύονται μεροναματιόρτηδες, ἐξαναγκάζονται σ' αὐτό ὡ; ἕναν ὀρισμένο βιβμὸ ἐξαιτίας τῆς ἐκμετάλλευσης πού ἀσκεῖται σὲ βάρος αὐτῶν τῶν ἰδιων». Ἐξῶ ἐρχόμαστε κίελας σὲ μίαν ὀλέτελα παράδεξη περιοχῆ. Ὁ σοσιαλισμὸς στρέφεται ἰδιαίτερα ἐναντί σὶν ἐκμετάλλευση τῆς μισθώτης ἐργασίας. Καὶ δὴ διακηρύχεται σάν ἐπιταχτική ὑποχρέωση τοῦ σοσιαλισμοῦ νά ὑπερασπίζει τούς γάλλους ἀγρότες-νοικιαστές ὅταν «ἐ κ μ ε τ α λ λ ε ὕ ο ν τ α ι μεροκαματιόρτηδες». Αὐτὰ λένε ἐπὶ λέξει! Καὶ μάλιστα γιατί ἐξαναγκάζονται ὡς ἕναν ὀρισμένο βαθμὸ σ' αὐτὸ «ἐξαιτίας τῆς ἐκμετάλλευσης πού ἀσκεῖται σὲ βάρος αὐτῶν τῶν ἰδιων»!

Πέσο εὐκολα καὶ εὐχάριστα γλιστράς πρὸς τὰ κάτω, μέλις βρεθεῖς στόν κατήφορο! Ἄν τῦρα ὁ μέγας καὶ ὁ μετῶς

ἀγρότης τῆς Γερμανίας ἔρθουν στοὺς γάλλους σοσιαλιστὲς καὶ τοὺς παρακαλέσουν νὰ μεσολαβήσουν στὴν ἵγχεσία τοῦ γερμανικοῦ κόμματος, γιὰ νὰ τοὺς ὑποστηρίξει τὸ Γερμανικὸ Σοσιαλδημοκρατικὸ Κόμμα νὰ ἐκμεταλλεῦνται τοὺς ὀπτηρέτες καὶ τίς ὀπτηρέτριές του· καὶ ἐπικαλεστοῦν γ' αὐτὸ τὴν «ἐκμετάλλευση πού ἀσκείται σέ βάρος τῶν ἰδίων» ἀπὸ τοὺς τοκογλύφους, τοὺς φοροεισπράχτορες, τοὺς κερδοσκέπεις σιτηρῶν καὶ τοὺς ζωεμπέρεις—τί θὰ ἀπαντήσουν; Καὶ ποιὸς τοὺς ἐγγυάται ὅτι καὶ οἱ μεγαλοτσιλιχάδες μας δὲ θὰ τοὺς στείλουν τὸν κόμητα Κάνιτς (πού κι αὐτὸς διατύπωνος ἕνα ἀνάλογο μὲ τὸ δικὸ τους αἴτημα γιὰ τὴν κρατικοποίηση τῆς εἰσαγωγῆς σιτηρῶν), γιὰ νὰ ἐκλιπρῆσουν κι αὐτοὶ ἐπίσης τῇ σοσιαλιστικῇ ὑποστήριξη στὸ ἔργο τους τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν ἐργατῶν γῆς, ἐπικαλούμενοι τὴν «ἐκμετάλλευση πού ἀσκείται σέ βάρος τους» ἀπὸ τὸ γρηματιστήριον, τοὺς τοκογλόφους καὶ τοὺς κερδοσκέπεις σιτηρῶν;

Πρέπει νὰ πῶμε ἀμέσως ὅτι οἱ γάλλοι φίλοι μας δὲν ἔχουν καθέλου τόσο κακές προθέσεις ὅσο φαίνεται. Ἡ παραπάνω παράγραφος ἀφορᾷ μόνον μιὰν ἐντελῆς εἰδικὴν περίπτωσιν, καὶ συγκεκριμένα τὴν παροκάτω: Στὴ βέρεια Γαλλία, ὅπως καὶ στίς δικές μας περιογῆς παραγωγῆς ζαγαρέτευτων, νοικιάζουν στοὺς ἀγρότες γῆ, μὲ ἐξαιρετικὰ βαρικοὺς ἔρους καὶ μὲ τὴν ὑπεργέωση νὰ καλλισργήσουν ζαγαρέτευτλα. Οἱ ἀγρότες εἰς αὐτὰ ὀπχευμένοι νὰ πούανε τὰ τεύτλα στὸ καθορισμένο ἐργοστάσιον καὶ στὴν τιμὴ πού κανονίζει αὐτὸ, εἶναι ὀπχευμένοι ν' ἀγρράζουν ἐρισμένο σπῆρον, νὰ χρησιμοποιοῦν μιὰ καθορισμένη ποσότητα ἐρισμένου λιπάσματος καὶ κεντὰ σ' ἄλλα. τοὺς ἐξαπατοῦν ἀκόμα αἰσχροῖς δταν παραδίδουν τὰ τεύτλα. Αὐτὰ ἔλα τὰ ξέρουμε καλά καὶ μεῖς στὴ Γερμανία. Ἐν ἑμμοῖς ἴθιελαν νὰ πάρουν κἀνω ἀπ' τὴν προστασία τους αὐτὴ τὴν κατηγορία τῶν γωρικῶν, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ πούν ἀοιχτὰ καὶ ρητὰ. Ἐτσι ὅπως εἶναι ἡ παράγραφος, μὲ τὴν ἀπεριόριστη γενικότητα τῆς, ἀποτελεῖ ἄμωση παραβίαση ὄχι μόνον τοῦ γαλλικοῦ προγράμματος, μὰ καὶ τῆς βασικῆς ἀρχῆς τοῦ σοσιαλισμοῦ γενικὰ, καὶ οἱ συντάγτες τῆς δὲν θὰ μπορούν νὰ σαραπονεθοῦν, ἀν αὐτὴ τὴν ἐπιπέλαιη σύνταξη τὴν ἐκμετάλλευτοῦν ἀπὸ τίς πιδὸ διαφορετικὲς μεριές ἐνάντια στὸ σκοπὸ τους.

Ἡ ἴδια παρανέηρη μπορεῖ νὰ γίνῃ καὶ μὲ τὰ τελινὰ λόγια τῆς θεωρητικῆς εἰσαγωγῆς, σύμφωνα μὲ τὰ ἐπεὶα τὸ σοσιαλιστικὸ ἐργατικὸ κόμμα ἔχει καθήκον ἐνὰ συνενώσει ὄλα τὰ στοιχεῖα τῆς

ἀγροτικής παραγωγής, έλους τούς κλάδους δραστηριότητας, πού αξιοποιού; τό έθνικό έξαφος, κάτω από ειάρφορους νεμικούς τίςλους στόν ίδιο άγωνα ένα άτια στόν κοινό άγθρό, έηλαδή έναντι στο φεουδαρχικό χαρακτήρα της γαιοχτησίας». Άρνοΰμαι κατ'εγερηματικά ότι τό σοσιαλιστικό έργατικό κέμμα όποιασδήποτε χώρας, έξω από τούς προλετάριους της υπαίθρου και τούς μικροπωρικούς, έχει καθήκον να ξεχάσει τούς κέλπους του και τούς μεσαίους και πλούσιους χωρικούς ή έστω και τούς νοικιαστές μεγάλων χτημάτων, τούς κεφαλαιοκράτες χτηνοτρόφους και τούς άλλους κεφαλαιοκράτες πού αξιοποιούν τήν έθνική γή. Σ' αυτόους έλους, μπορεί ό φεουδαρχικός χαρακτήρας της γαιοχτησίας να φαίνεται οάν κοινές έχήρες. Μπορούμε οέ όριομένα ζητήματα να συμβαδίσουμε μαζί τους, μπορούμε ένα διάστημα ν' άγωνιστούμε στο πλευρό τους για όρισμένους σκοπούς. Στο κέμμα μας, μπορεί βέβαια να χροιομπεκίθουμε άτομα από κάθε κοινωνική τοξη, αλλά μέ κανέναν τρόπο δέ μας χρειάζονται: έμάδες συμφερόντων από κεφαλαιοκράτες, μεσαίους άστούς ή μεσαίους άγρότες. Και δώ οι προθέσεις δέν είναι τόσο κακες όσο φαίνονται. Είναι φανερό ότι οι συντάχτες δέν τά σκέφτηκαν καθ'έλου όλα αυτά, δυστυώς όμως τούς παρέουρα τό πάθος να τά γενικεύουν όλα και δέν πρέπει να ξαφνιζονται, αν οι άλλοι παίρνουν τά λόγια τους τολς μετρητοίς.

Όστερα από τήν εισαγωγή έρχονται οι προοθηκες στο ίδιο τό πρόγραμμα πού ψηφίστηγαν τελευταία. Κι αυτές προδίνουν τήν ίδια άμέλεια στη ούνταξη, έπως και ή θ.ωρητική εισαγωγή.

Τό άγθρο, σύμφωνα μέ τό όποιο οι κοινότητες θά προμηθεύονται γεωργικές μηχανές και θά τίς νοικιάζουν στους χωρικούς στο κόστος τους, άλλόζει κατά τοότο, ότι οι κοινότητες πρώτα θά παίρνουν κρατικές επιχορηγήσεις για τό σκοπό αυτό, και δεύτερο θά διαθέτουν έωρεάν τίς μηχανές στους μικροχωρικούς. Η πρόσθετη αυτή παραχώρηση δέ θά φέρει άσφαλώς κανένα ιδιαίτερο όφελος στο μικροχωρικό πού τά χωράφια του και οι τρέπει καλύτερης τού επιτρέπουν ελάχιστα μόνο χροιοποητη μηχανών.

Παρακάτω: Άντικατάσταση έλων των σημερινών έμμεσων και άμεσων φέρων μ'ένα ένιαλο προοδευτικό φέρο ο' όλα τά πάνω από 3 000 φράγκα εισοδήματα. Μία άνάλογη διεκδίκηση βρίσκεται από γρένια ογεδόν οέ κάθε σοσιαλδημοκρατικό πρόγραμμα. Ότι όμως προβάλλεται ειδικά προς τό συμφέρον των

μικροχωρικών, αυτό είναι καινούργιο κι αποδειγνει μονάχα πόσο λίγο έχουν υπολογίσει την σπουδαιότητά της. "Ας πάρουμε την 'Αγγλία. 'Εκει ό κρατικές προϋπολογισμός είναι 90 εκατομμύρια λίρες στερλίνες. 'Απ' αυτά τά 13½ ως 14 εκατομμύρια προέρχονται άπο φόρους εισοδήματος και τά υπόλοιπα 76 εκατομμύρια, στό μικρότερο μέρος του; άπό φορολογηση των επιχειρήσεων (ταχυδρομεία, τηλεγραφοί, χαρτόσιμα), και στό συντριφτινά μεγαλύτερο μέρος του; άπό φόρους πάνω στό μαζική κατανάλωση, άπό περικοπές πού γίνονται κάθε τόσο κατά μικρά άνεπαίσθητα ποσά—πού δίνουν ένα άθροισμα άπό πολλά εκατομμύρια—στό εισόδημα όλων των κατοίκων, κυρίως όμως των πύ φτωχών. Και είναι ζήτημα άν στό σημερινή κοινωνία μπορεί νά καλυφθούν μέ άλλον τρόπο οι κρατικές δαπάνες. "Ας υποθέσουμε ότι ή επέβαλλαν στην 'Αγγλία και τά 90 εκατομμύρια μέ άμσο προοδευτικό φόρο πάνω στό εισόδημα άπό 120 λίρες στερλίνες;=3.000 φράγκα και πάνω. 'Η μέση χρονιάτικη συσσώρευση, ή γρον άτικη αύξηση όλου του έθνικού πλούτου στό δεκαετία 1865 1875, ήταν κατά τον 'Ιζιφφεν 240 εκατομμύρια λίρες στερλίνες. "Ας υποθέσουμε ότι τώρα είναι 300 εκατομμύρια τό γρόνο. "Ενα φορολογικό βόρος άπό 90 εκατομμύρια ή άποροφάσει τό ένα τρίτο σχεδόν όλης της συσσώρευσης. Μ' άλλα λόγια, καμιά κυβέρνηση, έκτός άπό μία σοσιαλιστική κυβέρνηση, δε μπορεί νά επιχειρήσει ένα τέτιο πράγμα. "Όταν οι σοσιαλιστές βρεθούν στην έξουσα, θά έχουν νά πραγματοποιήσουν πράγματα πού άνάμεσά τους ή φορολογική αυτή μεταρύθμιση ή παίξει μονάχι τό ρόλο μιας έκτακτης και όλότελα άσήμαντης προκαταβλής, ενώ θά άνοίγονται έντελώς διαφορετικές προοπτικές στους μικροχωρικούς.

'Αγροτικά και οι ίδιοι οι συντάχτες του προγράμματος φαίνεται επίσης νά παραδέχονται ότι οι άγρότες θά έπρεπε να περιμένουν πολύ άκείμα αυτή τή φορολογική μεταρύθμιση και γι' αυτό «για την ώρα» (en attendant) τους προτείνουν την «απόρριψη του έγχείου φόρου για όλους τους άγρότες πού ζούν άπό τή δουλιά τους και τή μείωση του φόρου αυτού για όλες τις γαίες πού έπιβαρύνονται μέ υποθήκες». Τό τελευταίο μέρος αυτής της δεκδικτης μπορεί νά άφορά μονάχα μεγαλύτερα άγροκτήματα άπό κείνα πού μπορεί νά καλλιεργεί μόνη της μία οικογένεια. Έύνοει έτσι πάλι τους άγρότες εκείνους πού «έκμεταλλεύονται μεροκαματιάρηδες».

Παρακάτω: «Νά ἐπιτρέπεται ἐλεύθερα τό κυνήγι καί τό ψάρεμα, χωρίς ἄλλους περιορισμούς ἐκτός ἀπό κείνους πού ἐπιβάλλονται ἀπ' τήν προστασία τοῦ θηράματος, τῶν ψαριῶν καί τῶν σπαρτῶν».—Αὐτή ἡ διεκδίκηση χτυπᾷ στό ἀφτιά σάν πολύ δημοφιλή. Τό δεύτερο μέρος ὅμως τῆς παραγράφου ἀκυρώνει τό πρῶτο. Πόσο; λαοί, πέρδικες, λούτσου καί σαζάνια ἀναλογούν ὅπως σέ κάθε ἀγροτική οἰκογένεια, σ' ὅλη τήν περιοχή ἑνός χωριοῦ; Μήπως περισσότεροι ἀπ' ὅσους θά ἔδιναν στέν κάθε ἀγρότη μιᾶς μέρας ἰνῆγι καί μιᾶς μέρας ψάρεμα τό χρένο;

«Ἐλάττωσι, τοῦ νόμιμου καί συμβεβηκότος τόκου»—δηλαδή καινούργιοι ἀντιτοκογλυφικοί νόμοι, κ.ινούργια προσπάθεια νά ἐφαρμοσθεῖ ἕνα ἀστυνομικό μέτρο πού ἐξῶ καί εὐόχιλιάδες χρένια παντοῦ καί πάντα ἀποτυχαίνει. Ἄν ὁ μικροχωρικός φτάσι στήν κατάστασι ὅπου τό μικρότερο κακό γι' αὐτόν εἶναι νά πάει στόν τοκογλύφο, τότε ὁ τοκογλύφος βρῖσκει πάντα τό μέσο νά τόν ξεξουμίσει, χωρίς νά τόν πιάσι ὁ νόμος κατά τῆς τοκογλυφίας. Τό μέτρο αὐτό θά μπορούσε τό πολύ-πολύ νά χρησιμεύσει: γιά παρηγοριά τοῦ μικροχωρικοῦ, ὄφελος ὅμως δέν τοῦ φέρνει. Ἀντίθετα τοῦ κάνει δυσκολότερη τήν πίστωσι, ἀκριβῶς τέν καιρό πού τή χρειάζεται περισσότερο.

«Δυσχερῶν ἰατρική περιθαλψή καί ἐφεδιασμός μέ φάρμακα σέ τιμή κρίστους»—αὐτό ὅπωςδήποτε δέν εἶναι εἰδικό μέτρο προστασίας τῶν ἀγροτῶν. Τό γερμανικό πρόγραμμα προχωρᾷ παρὰ πέρα καί ζητᾷ καί εὐραϊάν φάρμακα.

«Ἀποζημίωσι τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἐφ' ἑδῶν πού ἐπιστρατεύονται, κατά τό διάστημα τῆς ὑπηρεσίας τους».—Ἡ διεκδίκηση αὐτή ὑπάρχει κιόλας, ἂν καί μέ ἐξαιρετικά ἀνεπαρκῆ μορφή, στή Γερμανία καί τήν Αὐστρία καί δέν εἶναι οὔτε κι αὐτή ἰδιαίτερη ἀγροτική διεκδίκηση.

«Ἐλάττωσι τῶν ναύλων γιά τά λιπάσματα, τίς γεωργικές μηχανές καί τά γεωργικά πρετέντα».—Τό μέτρο αὐτό ἔχει βασιικά ἐφαρμοσθεῖ στή Γερμανία, καί μάλιστα πρὸς τό συμφέρον κυρίως... τῶν μεγαλοτοφλικῶν.

«Ἄμεσες προπαρασκευαστικῆς ἐργασίες γιά ἕνα σχέδιο δημοσίων ἔργων γιά τήν καλύτερευσι τοῦ ἐδάφους καί τό ἀνάβασι τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς».—Ἡ διεκδίκηση αὐτή τά ἀζητεῖ ὅλα στό εὐρύ πεδίο τῆς ἰκροσίας καί τῶν ὥραϊων ὑποσέσεων καί εἶναι ἐπίσης πρὶν ἀπ' ὅλα πρὸς τό συμφέρον τῆς μεγάλης γαιοχτησίας.

Μέ δυό λόγια, ύστερα από τήν τρομερή, θεωρητική φόρα της εισαγωγής οι πραχτικές προτάσεις του νέου αγροτικού προγράμματος δέ μάς έξηγοούν καθόλου, πώς τό Γαλλικό Έργατικό Κόμμα θά τά κατατέρει νά διατηρήσει στους μικροχωρικούς τήν ιδιοχτησία τους πού κατά τή δική του τήν έκφραση είναι μοιραία καταδικασμένη νά εξαφανιστεί!

II

Σ' ένα σημείο οι γάλλοι σύντροφοί μας έχουν άπέλυτα δικιο: έναντι α στό μικροχωρικό δέν είναι δυνατή στή Γαλλία καμιά μόνιμη άνατροπή. Μόνο πού μου φαίνεται ότι: για νά πλησιάσουν τόν άγρότη δεν τέπιασαν τό ζήτημα όπως πρέπει.

Ξεκινούν όπως φαίνεται από τήν προοπάθεια νά κερδίσουν τόν μικροαγρότη από τή μιά μέρα στήν άλλη, και άν είναι δυνατό, νά τόν κερδίσουν άκόμα και για τίς προσεχεις γενικές έκλογές. Αυτό μπορούν νά έλπίζουν ότι θά τό καταφέρουν μόνο μέ πολύ τολμηρές γενικές ύποσχέσεις πού για νά τις όπερασπίσουν είναι ύποχρεωμένοι νά κάνουν άκόμα πιδ τολμηρούς θεωρητικούς συλλογισμούς. Άν κοιτάξει τώρα κανεις τά πρ.γματα από π.ό κοντά, θά δει ότι οι γενικές ύποσχέσεις αντιφάσκουν άναμεταξύ τους (ζπως ή ύπόσχεση ότι θέλουν νά διατηρήσουν μιά κατάσταση πού οι ίδιοι κηρύχουν ότι: είναι μοιραία καταδικασμένη νά εξαφανιστεί) και ότι τά ξεχωριστά μέτρα, είτε είναι όλέτελα άτελέσφορα (νόμος ενάντια στήν τοκογλυφία), είτε είναι γενικές έργατικές διεκδικήσεις, είτε διεκδικήσεις πού εύνοούν και τή μεγάλη γαιοχτησία, είτε τέλος διεκδικήσεις, πού ή βαρύτητά τους για τά συμφέροντα του μικροχωρικού δέν είναι κηθέλου σημαντική, έτσι πού τό άμεσα πραχτικό μέρος του προγράμματος έπανορθώνει μόνο του τήν πρώτη άποτυχημένη φόρα και περιορίζει τά φαινομενικά επικίνδυνα μεγάλα λόγια της θεωρητικής εισαγωγής σέ ένα πραγματικά άήωο μέτρο.

Άς τό πούμε παστρικά: Μιέ τίς προλήψεις πού πηγάζουν από όλόκληρη τήν οικονομική τους κατάσταση, ή διαπαιδαγωγή τους, τόν άπομυνωμένο τρόπο ζωής τους και πού ύποδουλίζονται από τήν άστικό τύπο και τούς μεγαλοτσιφλικάδες, δέ μπορούμε νά κερδίσουμε τή μάζα των μικροχωρικών από τή μιά μέρα στήν άλλη, παρά μόνο όταν τούς ύποσχεθούμε κάτι

πού έμεις οί ίδιοι ξέρουμε ότι δέ μπορούμε νά τό κρατήσουμε. Πρέπει άκριβώς νά τούς ύποσχεθούμε ότι θά προστατεύουμε τήν ιδιοκτησία τους όχι μόνο άπ' όλες τίς επιτιθέμενες οικονομικές δυνάμεις και μέσα σ' όιες τίς καταστάσεις, αλλά και ότι θά απαλλοξουμε τήν ιδιοκτησία τους από τά βάρη πού τώρα κιόλας τήν πιέζουν: πρέπει νά τούς ύποσχεθούμε ότι θά μετατρέψουμε τό νεικιστή, γής σέ ελεύθερο ιδιοκτήτη, ότι θά πληρώσουμε τά γρήη του ιδιοκτήτη πού τόν πιγνει ή ύποθήκη. "Αν μπορούσαμε νά τό κάνουμε αυτό, θά βρισκόμασταν πάλι εκεί άπ' όπου άναπτύσσεται ξανά μέ αναγκαιότητα ή σημερινή κατάσταση. Δέ θά άπελευθερώναμε τόν άγρότη, θά αναβάλλαμε μονάχα γιά λίγο τόν άφανισμό του.

Δέν είναι όμως σύμφρον μας νά κερδίσουμε τόν άγρότη από τή μία μέρα στήν άλλη, έτσι πού όταν δέν μπορούμε νά κρατήσουμε τήν ύπόσχεσή μας, νά μας έγκαταλείψει πάλι από τή μία μέρα στήν άλλη. Δεν μπορούμε, τόν άγρότη, πού άπαιτεί από μας νά δικαιωνίσουμε τήν μικροαγροτική ιδιοκτησία του, νά τόν χρειαστούμε σάν μέλος τού κέμματος, άκριβώς όπως και τόν χροτέχνη μάστορα, πού θέλει νά δικαιώσει τήν υπρηγή του σάν μάστορας. Αυτοί οί άνθρωποι άνήκουν στους άντισιμιτικές. "Ας πάνε σ' αυτούς, ως πάρουν άπ' αυτούς τήν ύπόσχεση ότι θά τούς σώσουν τό μικρό νεικοκυριό τους. "Όταν θά έχουν μάθει: εκεί τι κρυβουν οι φαναχτερές αυτές φράσεις και ποιούς σκοπούς παίζο ν τά βιολιά, πού γεμίζουν τό άντισιμιτικό στερέωμα, τότες θά κατονούν σέ έλο και μεγαλύτερο βαθμό, ότι έμεις, πού ύποσχομάστε λιγότερα και πού γυρεύουμε τή σωτηρία σέ μίαν όλότελη διαπορευτική κατεύθυνση, είμαστε ωστόσο οι πιο οίγουροι άνθρωποι. "Αν οί γάλλοι είχαν, όπως έμεις στή Γερμανία, μία θορυβώδικη άντισιμιτική δημωγία, δύσκολα θά έκαναν τό λάθος τής Νάντις.

Ποιά είναι λοιπόν ή στάση μας άπέναντι στή μικρή άγροτιά; Και πώς θά φερθούμε μαζί της τή μέρα πού θά πάρουμε τήν κρατική έξουσία;

Πρώτα, είναι χωρίς άλλο σωστή ή θέση τού γαλλικού προγράμματος, ότι έμεις προβλέπουμε τόν αναπόφευγο άφανισμό τού μικροαγροτικού, αλλά δέν είμαστε καθ' έλα ύποχρεωμένοι νά τόν επιαχύνουμε μέ επιμβάσεις από μέρος μας.

Και δεύτερο, είναι εξίσου γεροπιαστό ότι όταν θάγουμε τήν κρατική έξουσία, έέ θά μπορούμε νά κερτούμε νά απαλλοτριώ-

σουμε β'αία τούς μικροχωρικούς (ιδιάρχο άνμέ ή χωρίς αποζημίωση), όπως θά είμαστε υπογραμμένοι νά τό κάνουμε μέ τούς μεγαλοτσιφλικάδες. Τό καύτηρον μας άπέναντι στό μικροχωρικό είναι πριν άπ' όλιγά περίσουμε τό άτομικό νοικοκυριό του και τήν άτομική του ιδιοκτησία σέ συνεταιριστική ιδιοκτησία όχι μέ τή β'ία, αλλά μέ τό παράδειγμα και τήν παρεχή κοινωνικής βοήθειας γι' αυτόν τό σκοπό. Καί εώ έχουμε βέβια άρκετά μέσα γιά νά βαλουμε στό μικροχωρικό σάν προσωπική πλεονεχτήματα πού και τώρα κίελας πρέπει νά τού είναι κατονητά.

Εώ και είκοσι οχθέν χρόνια κίελας οί δανοί σοσιαλιστές, πού στή χώρα τους έχουν μόνο μία πραγματική πόλη—τήν Κοπεγχάγη—και πού λοπόν έξω άπ' αυτήν τήν πέλη, είναι υπογραμμένοι νά κάνουν σχεδόν αποκλειστικά άγροτική προπαγάνδα, καταστρωσαν τέτια σχέδια. Οί άγρότες ένός χωριού ή μιάς ένορίας—ύπάρχουν στή Δανία πολλά μεγάλα άτομικά άγροτικά νοικοκυριά—θάπρεπε νά ένώσουν τή γή τους σ' ένα μεγάλο χτήμα, νά τό καλλιεργούν γιά κοινό λογαρισμό και νά μειράζονται τό προϊόν ανάλογα μέ τό νομάτι γής, μέ τίς γρηματικές προκαταβολές και μέ τήν εργασία πού πρόζτερε ο καθένας. Στή Δανία ή μικροιδιοκτησία παίξει μόνο δευτερεύοντα ρόλο. Αν όμως εφαρμόσουμε τήν ιδέα αυτή σέ μία περιοχή μέ μικρούς κλήρους, τότε θά εοίμε ότι μέ τή συνένωση των μικρών κοματιών γής και μέ τήν μεγάλη αλλιέργεια σ' όλη τήν έκταση, θά περισέψει ένα μέρος άπό τίς εργατικές έννάμεις πού δούλευαν ως τώρα. Σ' αυτήν τήν έξοικονόμηση εργασίας βρισεται ίσα-ίσα ένα άπό τά κυριότερα πλεονεχτήματα τής μεγάλης καλλιέργειας. Γιά τίς εργατικές αυτές έννάμεις μπορεί νά βρεθεί άπασγέληση άπο δύο δρόμους: Είτε βάζοντας στή διάθεση του άγροτικού συνεταιρισμού μεγαλύτερες γεωργικές έκτάσεις άπό γειτονικά μεγάλα χτήματα, είτε χορηγώντας τους τά μέσα και τή δυνατότητα γιά παράπλευρη βιομηχανική εργασία, όσο είναι δυνατά και προπίντων γιά διαιά τους χρήση. Καί στίς δύο περιπτώσεις μπλίνουν σέ οίκονομικά καλύτερη κατάσταση και έξασφαλίζεται ταυτόχρονα στή γενική κοινωνική ύγεσία ή άναγκαία έπιροή γιά νά όδηγήσει βαθμιαία τόν άγροτικό συνεταιρισμό σέ μιάν άνώτερη μορφή και νά έξισώσει τά δικαιώματα και τίς άπογρεύσεις τόσο του συνεταιρισμού σάν σύνολο, όσο και των ξεχωριστών μελών του μέ τά δικαιώματα και τίς

υποχρεώσεις των υπόλοιπων κλάδων της μεγάλης κοινότητας. Πώς θά πραγματοποιηθεί αυτό στις λεπτομέρειές του σε κάθε ειδική περίπτωση, θά εξαρτηθεί από τις κάθε φορά συγκεκριμένες συνθήκες, καθώς κι από την κατάσταση η μέσα στην οποία θά πάρουμε την εξουσία. Μπορεί έτσι να είμαστε σε θέση να προσφέρουμε σ' αυτούς τους συνεταιρισμούς ακόμα μεγαλύτερα πλεονεχτήματα: 'Η Έθνική Τράπεζα μπορεί να αναλάβει όλκληρο τό ύποθηκικό γρως τους μειώνοντας πολύ τίν τόχο. Μπορεί να τούς δεθοὺν δάνεια από δημέσιους πόρους για τίν ὀργάνωση της μεγάλης παραγωγής (τά δάνεια δέν γρειάζεται ὑποσθή, ποτε, ἢ κατά προτίμηση να είναι σε χρῆμα, ἀλλά σε ἀπαραίτητα προϊόντα: μηχανές, χημικά λιπάσματα κλπ.), και μπορεί ακόμα να τούς δοθοὺν και άλλα πλεονεχτήματα.

Τό βασικό ζήτημα σ' όλα αυτά είναι και παραμένει, να δόσουμε στους ἀγρότες να καταλάβουν ὅτι μπορούμε να σώσουμε και να διατηρήσουμε τίν ιδιοκτησία τους στο σπίτι τους και στη γῆ τους μόνο με τή μετατροπή της σε συνεταιριστική, ἰδιοκτησία και παραγωγή. Και είναι ἴσα-ἴσα τέ ἀτομικό νοικοκυριό πού καθορίζεται: από τίν ἀτομική, ἰδιοκτησία, πού σπρώγγει τους ἀγρότες στον ἀφανισμό. 'Αν ἐπιμείνουν στο ἀτομικό νοικοκυριό, θά διωχτοὺν ἀναπέφευγα από τό σπίτι και τό νοικοκυριό τους, ὁ ἀπαρχαιωμένος τρόπος τους παραγωγής θά ἐκτοπιστεί από τίν κεφαλαιοκρατική μεγάλη ἐπιχείρηση. 'Ετσι ἔχουν τά πράγματα. 'Εμεῖς ὅμως ἐρχόμαστε και προσφέρουμε στους ἀγρότες τή δυνατότητα να εἰσάγουν οἱ ἴδιοι τή μεγάλη παραγωγή, ὅχι για λογαριασμό τών κεφαλαιοκρατῶν ἀλλά για δικό τους κοινό λογαριασμό. Μήπως θάταν ἰδύνατο να δόσουμε στους ἀγρότες να καταλάβουν ὅτι αυτό είναι πρὸς τέ ἴδιο τους τό συμφέρον, ὅτι αυτό είναι τό μενοδικό τους μέσο σωτηρίας;

Δέ μπορούμε: ὅτε τώρα ὅτε ποτέ να ὑποσχεθοῦμε στους ἀγρότες πού ἔχουν μικρό κλῆρο τή διατήρηση της ἀτομικής ἰδιοκτησίας και τοῦ ἀτομικοῦ νοικοκυριοῦ μπροστά στην ὑπεροχή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Μποροῦμε μόνο να τούς ὑποσχεθοῦμε ὅτι δέ θά ἐπεμβοῦμε βίβια και παρὰ τή βέλγησή τους σ' σχέσεις τους ἰδιοκτησίας. Μποροῦμε ακόμα να ταχθοῦμε με τίν ἀποψη ὅτι ἡ πάλη τών κεφαλαιοκρατῶν και τών μεγαλοτσιφλικῶν ἐναντία στους μικροχωρικούς πρέπει να διεξάγεται από σήμερα κιόλας με ὅσο τό δυνατό λιγότερα ἄνομα μέσα και ὅτι πρέπει να ἐμποδίζεται ὅσο τό δυνατό ἡ ἀμεση λη-

στειλ και άπάτη, πού γίνονται πολύ συχνά. Αυτό θά τό πε-
 τύχουμε μένο σάν έξ ίρση. Στόν άνεπτυγμένο κεφαλαιογρα-
 τικό τρόπο παραγωγής κανένας δέν ξέρει πού σταματά ή τιμιό-
 τητα και πού άρχίζει ή άπάτη. Μά θά είναι πάντα μία σιγμαν-
 τική διαφορά, άν ή πολιτική, έξευσία βρίσκεται μέ τό μέρος τών
 άπατεώνων ή μέ τό μέρος τών άποτιμένων. Καί βρισκόμαστε
 άποφασιστικά στό πλευρό τού μικρού άγρότη. Θά κάνουμε έλα,
 όσα μπροσόν νά γίνυν για νά κάνουμε πίο ύποφερτή τήν τύχη
 του, για νά τού διευκολύνουμε τό πέρασμα στό συνεταιρισμό,
 άν το άποφασίσει. και μάλιστα, στήν περπτωση πού δέ μπορεί
 άκόμα νά πάρει ατή, την άπέφαση, θά τού παραχωρήσουμε
 όσο είναι δυνατό περισσότερον ναίρε νά σκεφθεί πάνω στό κο-
 μάτ: της γης του. Καί τό κάνουμε αυτό όχι μονο γιατί θεωρούμε
 το μικρό άγρότη πού δουλεύει ο ίδιος τή, γη, του ετι μπορεί νά
 άνίκει σέ μάς, μά άκόμα και άπό άμεσο κερματικό ουιφέρων.
 *Όσο μεγαλύτερος θά είναι ο αριθμός τών άγροτών πού θά τούς
 γλυτώσουμε άπό τό πραγματικό τους κατακύλιωμα στό προ-
 λεταριάτο, πού θά μπροέσουμε νά τούς κερδύουμε, όσο θά είν-
 αι άκόμα άγρότες, τόσο πίο γρήγορα και πίο εύκολα θά πραγ-
 ματοποιηθεί ο κοινωνικός μετασχηματισμός. Δέ θά μάς ώφε-
 λούσε άν θά είμασταν ύποχρεωμένοι νά περιμέναμε τό μετα-
 σχηματισμό αυτό ώσπου ναγει: αναπτυχθεί ή κεφαλαιοκρατική,
 παραγωγή παντού ως τις τελευταίες της συνέπειες, ώσπου κι
 ο τελευταίος μικροτεχνίτης και ο τελευταίος μικροχωρ κός νά
 έγουν πέσει ύόματα της κεφαλαιοκρατικής μεγάλης επιχείρησης.
 Η ύλικές θυσίες πού μέ τήν έννοια ατή, θά γρειαστεί νά γί-
 νουν άπό ετηόσιους περους προς τό συμφέρον τών χωρικών,
 μπορεί άπό τήν άπειψη, της κεφαλαιοκρατικής εικονιμής νά
 φαίνονται σάν πεταμένα γρήματα, μά παρ' όλα αυτά άποτε-
 λούν μία θυμώσα τοποθέτηση, γιατί έξοικονομούν ίσως τό δε-
 καπλάσιο ποσό άπό τά έξεδα της κοινωνικής αναεριογάνωσης
 γενικά. Μ' ατή τήν έννοια μπορούμε λοιπόν νά φερβύμε πο-
 λύ γενναίόδωρα άπέναντι στους άγρότες. Δέν είναι: έδω ο τό-
 πος για νά πωδμε σέ λεπτομέρειες, για νά κάνουμε συγκε-
 κριμένες προτάσεις προς ατή τήν κατεύθυνση. Έδω μπορεί
 νά γίνει λόγος μόνο για τά γενικά, βασικά χαρακτηριστικά.

Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτά δέ θά μπορούσαμε νά προσφέρου-
 με χειρότερη ύπηρεσια όχι μόνο στό κερμα, αλλά και στόν ίδιο
 τό μικροχωρικό, άπό τέ νά δίνουμε ύποσχέσεις, πού προκαλούν

Εστω και την παραμικρή έντυπωση ότι εμείς αποκλείουμε στη μένιμη διατήρηση της μικρής γαιοκτησίας. Αυτό θα σήμαινε ότι φράζουμε σμύσα το δρόμο στους αγρότες για την απελευθέρωσή τους και ότι κατεβάζουμε το κερμα στο επίπεδο του θ. ρυθωδίκου αντιζημιτισμού. Αντίθετα. Το συγκρέωση του κέρματός μας είναι: να ξανά ξανά και ξανά στους αγρότες ότι δεν υπάρχει απολύτως κομιά σωτηρία από την καταστροφή τους, όσο θα κυριαρχεί ο καπιταλισμός, ότι είναι απολύτως αδύνατο να διατηρήσουν την ιδιοκτησία στο μικρό κλίμα τους εάν τέτεια, ότι είναι απολύτως βέβαιο πως η κεφαλαιοκρατική μεγάλη παραγωγή θα περάσει πάνω από το ανόχυρο άπαρχαιμένο μικροκοινωνικό τους όπως περνά ένα τράινο πάνω από ένα γεραμάκι. Αν τό γάνουμε αυτό ενεργούμε στο πνεύμα της αναπτρεπτης οικονομικής εξέλιξης, που με τη σειρά της θα κάνει τά λόγια μας κατανοητά στους μικρούς αγρότες.

Εξάλλου δε μπορώ ν' όφίω ουτό τό θέμα χωρίς να εκφράσω την πεποίθηση ότι και οι συντάχτες του προγράμματος της Νάντης έχουν στην ούσία την ίδια γνώμη με μένα. Είναι αρκετά διορατικοί και ξέρουν ότι ναί η γη, που βρίσκεται τώρα χωρισμένη σε ιδιοκτητήτους μικρούς κλίρους, είναι προορισμένη να περάσει σε συλλογική κατοχή. Η ίδια παραδέγεται ότι η μικρή αγροτική ιδιοκτησία είναι προορισμένη να εξαφανιστεί. Η συνταγμένη από τον Λαφόρχ εισήγηση του Έθνικού Συμβουλίου του κέρματος στο Συνέδριο της Νάντης, επικυρώνει επίσης πέρα από πέρα αυτή την άποψη. Η εισήγηση εγμοσιεύτηκε στα γερμανικά στο «Σοσιαλδημοκράτη» του Βερολίνου στις 18 του Όκτωβρη αυτού του χρόνου. Η αντιφατικότητα στον τρόπο έκφρασης του προγράμματος της Νάντης κείλας ότι όσο λένε πραγματικά οι συντάχτες του, δεν είναι αυτά που σκοπεύουν να πουνε. Αν δεν τους νατλαβαίνουν και γίνεται κακή χρήση των λεγομένων τους, όπως συνέβη κείλας στην πράξη, τό φταίξιμο πάντως είναι δικό τους. Έν πάση περιπτώσει θα πρέπει να δευκρινίσουν πιο λεπτομερειακά τό πρόγραμμα τους και τό προσεχές γαλλικό συνέδριο θα πρέπει να τό αναθεωρήσει ριζικά.

Ας έρθουμε τώρα στον κάπως μεγαλύτερο αγρότη. Έδω βρίσκομε σαν συνέπεια κυρως της κληρονομικής μοιρασιάς, αλλά και της κταχρέωσης και των αναγκαστικών πωλήσεων γης, όλόκληρο δευματολόγιο από μεταβατιές βαθμίδες, από τον μι-

πρωτοδικότητα αγρότη, ως τόν μεγάλο χωρικό, πού διεκδικεί όλα τὰ παλιά του χωράφια καί κάτι πηριπίνω. Έχει όπου ο μεσαιος αγρότης ζει ανάμεσα σέ μικροϊδιοκτήτες αγρότες. Δέν ξεχωρίζει ούσιαστικά απ' αὐτούς στί συμφέροντα καί στίς ἀντιλήψεις του. Γιατί ἡ ἴδεια του ἡ πείρα πρέπει νά τοῦ εἰληγεῖ πέσοι απ' τοῦς ὁμοίους του ἔχουν κίελας ξεπέσει σέ μικροχωρικούς. Έχει ὁμως ἔπει ἐπικρατοῦν μεσαιοί καί μεγάλοι χωρικοί καί ἡ ἀγροτική οἰκονομία ἀπαιτεῖ γενικά τή βοήθεια ὑπηρετῶν καί ὑπηρετριῶν, ἐκεῖ τὰ πράγματα εἶναι τελείως διαφορετικά. Ένα ἐργατικό κόμμα πρέπει φυσικά σέ πρώτη γραμμή, νά τάσσεται μέ τό μέρος τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, ἔγλ. μέ τοῦς ὑπηρετές, τίς ὑπηρετρίες καί τοῦς μεροκαματιάρηδες. Αὐτάματα λαιπὸν τοῦ ἀπαιτοῦται ἔτσι νά κάνει τοῦς ἀγρότες ὁποιεσδήποτε ὑποσχίσεις πού νά περικλείουν τή συνέχισή τῆς μισθωτῆς δουλειᾶς τῶν ἐργατῶν. Ἐφέσον ὁμως ἐξακλουθοῦν νά ὑπάρχουν οἱ μεγάλοι καί μεσαιοί χωρικοί σάν τέτιοι, ἐέμποροῦν νά τά ζυάζουν πέρα δίχως μισθωτοῦς ἐργάτες. Κι ἂν εἶναι λαιπὸν καθαρή τρίελα ἀπό μέρους μας νά βάζουμε σάν προοπτική στοῦς μικροϊδιοκτήτες ἀγρότες ἔτι θά ἐξικλουθήσουν νά ὑπάρχουν σὶν μικροϊδιοκτήτες ἀγρότες, θά ἀγγίξει ἄμεσα τὰ ὄρια τίς προδοσίας, ἂν ὑποσχόμεσταν τό ἴδιο στό μεγάλο καί μεσαιο χωρικό.

Ἐδῶ ἔχουμε πάλι τόν παραλληλισμό μέ τοῦς χειροτέχνες τῶν πέλεων. Βεβαίως οἱ χειροτέχνες καταστράφηκαν κίελας περαιοότερο ἀπό τοῦς ἀγρότες, ὡστόσο ὑπάρχουν ἀκέμα μερικοί πού πλάι σέ μαθητευόμενους ἀπασχολοῦν καί καλφάδες ἡ πού στά ἐργαστήριά τους οἱ μαθητευόμενοι κάνουν δουλιὰ κέλα. Ἀπό τοῦς μιστοῦρες, ὅσοι θέλουν νά διεκωνιστοῦν σάν μιστοῦροι, ἄς πάνε στοῦς ἀντιστημίτες, ὡσπου νά πειστοῦν ὅτι εἰς ἐκεῖ θά βροῦν βοήθεια. Οἱ ὑπόλοιποι πού παρδέχτηκαν ὅτι στό μέλλον θά ἐξικλουθῆσιν ἀναπαιφευγα ὁ τρόπος παραγωγῆς τους, ἐρχονται σέ μας, μά εἶναι καί διατεθημένοι νά συμμεριστοῦν στό μέλλον τίς τύγες πού περιμένουν ὄλου τοῦς ἄλλους ἐργάτες. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τοῦς μεγάλους καί μέ τοῦς μεσαιο χωρικούς. Οἱ ὑπηρετές, οἱ ὑπηρετρίες καί οἱ μεροκαμα ὀρητές τους μάς ἐνδιαφέρουν φυσικά περισσότερο απ' αὐτούς. Ἄν οἱ χωρικοί αὐτοί ζητοῦν μίαν ἐγγύτη γιά τήν παρπέρα ὑπαρξη τοῦ νοικοκυριοῦ τους, ἐμεῖς ἐέμποροῦμε καθίλου νά τοῦς τήν προφέρουμε. Ἢ ἔσση τους εἶναι τότε στοῦς ἀντιστημίτες, στέν Ἀγροτικό Σύνδεσμο καί σέ παρῶμοια κέμματα, πού εἰχα-

ριστούνται: νά ὑπόσχοντα: τό πᾶν καί νά μὴν χριτοῦν καμιᾶ ὑπέσχεση. Ἐχοῦμε τήν οἰκονομική βεβαιότητα ὅτι καί ὁ μετᾶ-
 λος καί ὁ μετᾶτος χωρικός θά ὑποκύβουν ἀναπέφευγα μπροστά
 στό συνζωνισμό τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί μπροστά
 στή φτηνή ὑπερπόντια σιτοπαραγωγή, ἔπως τό δείχνει ἡ ὄλο καί
 μεγαλύτερη, κατιχρέωση γαί παρακμή καί αὐτῶν τῶν ἀγροτῶν,
 πού γίνεται παντοῦ αἰσθητή. Δέ μπορούμε νά κάνουμε τίποτα
 ἐνάντια σ' αὐτή τήν παρακμή. Τό μόνο πού ἔχοῦμε νά κάνου-
 με εἶναι: νά συσχετίσουμε καί δῶ ἐπίσης τή συνένωση, τῶν χτη-
 μάτων σέ συνεταιρστικά νοικοκυριά, ἔπου ἡ ἐκμετάλλευση τῆς
 μισθωτῆς ἐργασίας θά μπορεῖ νά παραμερίζεται ὄλο καί περιο-
 σότερο καί ὅπου θά μπορεῖ νά ἀρχίζει ἡ βαθμιαία μετατροπή
 τῆς σέ γλάδους τῆς μεγάλης ἐθνικῆς παραγωγικῆς κοινοκτησ
 μέ ἴσα δικαιώματα καί μέ ἴσα καθήκοντα. Ἄν οἱ ἀγρότες αὐ-
 τοί κατανοήσουν ὅτι εἶναι ἀναπέφευγος ὁ ἀφανισμός τοῦ τω-
 ρινοῦ τους τρόπου παραγωγῆς, ἀν βγάλουν τά ἀναγκαῖα συμπε-
 ράσματα ἀπ' αὐτό, τότε θά ἔρθουν σέ μᾶς καί δική μας δουλειά
 θά εἶναι τότε νά εὐκολύνουμε ὅσο τό δυνατόν καί αὐτοῶν τό
 πέρασμα στόν ἀλλαγμένο τρόπο παραγωγῆς. Ἄλλως πρέπει νά
 τοῦς ἀτήσουμε στήν τύχη τους καί νά στραφοῦμε στους μισθω-
 τοῦς ἐργάτες τους, πού ὑά μᾶς δεγχετῶν βέβαια καλά. Καί ἐδῶ πιθα-
 νόν ὑά πρέπει νά παραιτηθοῦμε ἀπό μιά βίαιη ἀπαλλοτριώση, κατὰ
 τά ἄλλα μπορούμε νά ὑπολογίζουμε στό γεγονός ὅτι ἡ οἰκονο-
 μική ἐξέλιξη θά βάλει: ἡσυχά καί σέ τούτα τά ἀγύριστα κεφάλια.

Τό πράγμα εἶναι ἐντελῶς ἀπλό μόνο στή μεγάλη γαιοκτη-
 σία. Ἐδῶ ἔχοῦμε ἀπεκάλυπτη, κεφαλαιοκρατική ἐπιχείρηση καί
 γι' αὐτό δέ χωρᾶνε κανενός εἶδους ἐνδοσιασμοί. Ἐδῶ ἔχοῦμε
 μπροστά μας ἀγρότες προλετάρους κατὰ μάζες καί τό καθή-
 κον μας εἶναι καθαρό. Μόλις τό κόμμα μας θά πύρει τήν ἐξου-
 σία, ὑά πρέπει ν' ἀπαλλοτριώσει: ἀπλοῦστατα τοῦς μεγαλοτσι-
 φλικάδες, ἀκριβῶς ἔπως καί τοῦς βιομηχανοῦς ἐργοστασάρχες.
 Ἄν αὐτή ἡ ἀπαλλοτριώση θά γίνει μέ τῆ χωρῆς ἀποζημίωση,
 αὐτό κυρίως δέ ὑά ἐξερτηθεῖ ἀπό μᾶς, μά ἀπό τίς συνθηκες
 κάτω ἀπό τίς ὁπείες θά πάροῦμε τήν ἐξουσία καί ἰδιαίτερα ἀπό
 τῆ στάση τῶν ἰδίων τῶν κυρίων μεγαλοτσιφλικᾶδων. Δέ θεω-
 ροῦμε καθόλου ὅτι εἶναι ἀπαράδεχτο, ἡ ἀποζημίωση σέ ὄλες τίς
 καταστάσεις. (1) Μᾶρξ μοῦ ἐξέφρασε—πόσο συχνά!—τῆ γνώμη του

δι το θά ξεμπερδέυαμε φτηνότερα ἂν μπορούσαμε νά ἐξαγοράσομε ὀλόκληρη αὐτή τή σπιέρα. Ὅμως αὐτό δέ μας ἐνδιαφέρει: ἐδῶ. Ἰά μεγάλα χτήματα πού θά ἔχουν ἔτοι ἐπιστραφεὶ στήν ὀλότητα, θά τά παραχωρούσαμε γιά χρῆση, κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τῆς ὀλότητας, στούς ἐργάτες γῆς πού τά καλλιεργοῦν καὶ σήμερα, καὶ πού θά πρέπει νά ὀργανωθοῦν σέ συνεταιρισμούς. Μὲ ποιούς τρόπους θά γίνει σὺτή ἢ παραχώρηση, αὐτό δέ μπορούμε τώρα ἀκόμα νά τό καθορίσομε. Ἐν πάση περιπτώσει ἢ μετατροπῇ τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ νοικοκυριοῦ σέ κοινωνικό εἶναι κίβλας: ἐδῶ πέρα γιά πέρα προτοίμασμένη καὶ μπορεὶ νά πραγματοποιηθεὶ μέσα σέ μιά νύχτα, ἄκριβῶς ὅπως λχ. στό ἐργοστάσιο τοῦ κυρίου Κρούπ ἢ τοῦ κυρίου φόν Στούμ. Καὶ τό παράδειγμα αὐτῶν τῶν γεωργικῶν συνεταιρισμῶν θά ἐπειθε καὶ τοὺς τελευταίους μικροϊδιοχτῆτες ἀγρότες πού ἀντιστέκονται ἀκόμα, καὶ ἴως καὶ μερικὸς μεγαλοχωρικοὺς, γιά τὰ πλεονεχτήματα τῆς συνεταιριστικῆς μεγάλης ἐπιχειρήσεως.

Ἐδῶ λοιπὸν μπορούμε ν' ἀνοίξουμε στοὺς προλετάριους τῆς ὑπαίθρου μιά προοπτική, τόσο λαμπρή, σάν τὴν προοπτικὴ πού καλεῖ τό βιομηχανικό ἐργάτη. Καὶ ἔτσι: ἢ κατάχτηση τῶν ἐργατῶν γῆς τῆς ἀνατολικῆς ἀπὸ τόν Ἐλβα Πρωσίας μπορεὶ νά εἶναι: γιά μας μόνο ζήτημα χρόνου, καὶ μάλιστα τοῦ πιὸ σύντομου χρόνου. Ὅταν ὅμως ἔχομε μαζί μας τοὺς ἐργάτες γῆς σὲ ἀνατολικὰ τοῦ Ἐλβα τῆς Πρωσίας, τότε θά φυσίξει ἀμέσως σ' ὀλόκληρη τὴ Γερμανία ἕνας ἄλλος ἀνεμος. Ἡ πραγματικὴ μισοδοσολογοποικία τῶν ἐργατῶν γῆς σ' ἀνατολικὰ τοῦ Ἐλβα ἀποτελεῖ τὴν κῆρια βία τῆς κυριαρχίας τῶν πρῶσων γιοῦνκερς καὶ μαζί τῆς τῆς ιδιόμορφης πρωσικῆς ἐπικυριαρχίας σὲ τὴ Γερμανία. Οἱ γιοῦνκερς σὲ ἀνατολικὰ τοῦ Ἐλβα—πού ὄλο καὶ περισσότερο βουλιάζουν σὲ χρέτη, σὲ φτώχεια, σὲν παρασιτισμὸ μὲ ἔξοδα τοῦ κράτους καὶ τῶν ἰδιωτῶν καὶ πού γι' αὐτὸ ἀκριβῶς γαντζώνονται τόσο πιὸ γερά σὲν ἐξουσία τους—αὐτοὶ εἶναι πού διμοιούργησαν καὶ διατήρησαν τὸν ιδιόμορφο πρωσικὸ χαρακτήρα τῆς γραφειοκρατίας καθῶς καὶ τοῦ σώματος τῶν ἀξιοματικῶν τοῦ στρατοῦ. Αὐτῶν ἢ ὀπεροψία, ἢ στενοκεφαλιά καὶ ἢ ἀλαζονία εἶναι πού, παρ' ὄλες τίς λαμπρῆς νίκες τῆς, ἔκαναν τὴ Γερμανικὴ αὐτοκρατορία πρωσικῆς ἐθνότητας—καὶ ὅπως φαίνεται: σὲ, δασυμένη στιγμή αὐτῇ, ἀποτελεῖ τὴν ἀναπόφευ-

γη και μόνη πραγματοποιήσιμη για την ώρα μορφή της εθνικής ενότητας—τόσο μισητή στο έσωτερικό και τόσο λίγο σεβαστή στο εξωτερικό. Η δύναμη αυτών των γιούνκερς στηρίζεται στο ότι μέσα στο συνεχόμενο έδαφος των έπτά παλαιοπρωσικών επαρχιών—δηλ. στο ένα τρίτο περίπου όλου του εδάφους της αυτοκρατορίας—διαθέτουν τη γαιοκτησία που εδώ φέρνει μαζί της την κοινωνική και πολιτική εξουσία, κι όχι μόνον τη γαιοκτησία αλλά και, μέσω των έργοστασίων ζάχαρης από τεύτλα και των διυλιστηρίων οίνοπνεύματος, κρατούν και τις σημαντικότερες βιομηχανίες αυτής της περιοχής. Ούτε οι μεγαλοτσιφλικάδες της όπλοιοπης Γερμανίας, ούτε οι μεγαλοβιομήχανοι βρίσκονται σε παράμοια εθνική θέση. Ούτε οι πρώτοι ούτε οι δεύτεροι διαθέτουν ένα συνεχόμενο βασίλειο. Και οι δύο είναι σκορπισμένοι σε μεγάλες εκτάσεις και βρίσκονται σε συναγωνισμό μεταξύ τους και με τα άλλα κοινωνικά στοιχεία που τους περιβάλλουν, για την οικονομική και πολιτική επικροτηση. Αυτή όμως η κυριαρχική θέση των πρώτων γιούνκερς χάνει ολοένα και περισσότερο το οικονομικό της βάθος. Η καταγρέωση και η φτώχεια επεκτείνονται και εδώ ακατάσχετα παρ' ελη την κρατική βοήθεια (κι από την εποχή του Φρειδερίκου II η βοήθεια αυτή προικεται σε κάθε ταχτικό γιουνκερικό προδπολογισμό). Μονάχα η καθιερωμένη με το νόμο και τη συνθήκη πραγματική μ'σοδουλοπαρικία και η άπερίριστη έκμετάλλευση των έργατων γης που γίνεται έτσι δυνατή, μόλις και μετά βίας κρατάν άκέμα στην επιφάνεια τη γιουνκεροκρατία που βουλιάζει. Ρίχτε το σπόρο της σοσιαλδημοκρατίας μέσα σ' αυτούς τους εργάτες, έμφυχώστε τους και συσπειρώστε τους στον άγώνα για τα δικαιά τους και θα ξεφλίσει έλο το γιουνκερικό μεγαλείο. Η μεγάλη αυτή αντιδραστική δύναμη, που για τη Γερμανία άναιπροσωπεύει το ίδιο βόρβαρο, κατακτητικό στοιχείο που άναιπροσωπεύει ό ρωσικός τσορισμός για όλόκληρη την Εύρώπη, θα πέσει σαν τρυπημένη φούσκα. Τα «έπίλεκτα συντάγματα» του πρωσικού στρατού θα γίνουν σοσιαλδημοκρατικά και έτσι θα συντελεστεί μι ά τέτια μετατόπιση στο συσχετισμό των δυνάμεων που θα έγκυμονεί μιάν όλόκληρη άνατροπή. Γι' αυτό έμως είναι πολύ πιο σπουδαίο να κερδίσουμε τους προλετάριους της όπαιθρου που βρίσκονται στα άνατολικά του Έλβα, παρά τους μικροχωρικούς της δυτικής Γερμανίας ή ακόμα τους μεσαιους χωρικούς της νέτιας Γερμανίας. Έδώ, στην άνατολικά από την

Ἡ Ἑλβα Πρωσία βρίσκεται τό ἀποφασιστικό πεδίο μας μάχης καί γι' αὐτό ἡ κυβέρνησις καί οἱ γειτῶνες θά κάμουν τό πᾶν γιά νά μας φράξουν ἐδῶ τήν εἰσοδο. Κι ἂν—ὅπως μας ἀπειλοῦν—ἐφαρμοστοῦν νέαι βίαια μέτρα γιά νά ἐμποδίσουν τήν ἐξάπλωσι τοῦ κόμματός μας, αὐτό θά γίνει πρῶτ' ἀπ' ὅλα γιά νά προφυλάξουν τό ἀγροτικό προλεταριάτο στή ἀνατολικά τοῦ Ἡλβα ἀπό τήν προπαγάνδα μας. Γιά μας εἶναι τό ἴδιο. Ἔτσι εἶτε ἀλλιῶς θά τό καταχτήσουμε.

Γράφηκε ἀπό τόν Φρίντσιχ Ἐγκελς
τό Νοέμβριον τοῦ 1894.

Δημοσιεύτηκε
στή «Νόϊε Τοάϊτ» τό 1894-95.

Σύμφωνα μέ
τή «Νόϊε Τοάϊτ».

Κ. ΜΑΡΞ ΚΑΙ Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ

ΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ο ΜΑΡΞ ΣΤΟΝ ΑΝΝΕΝΚΟΒ

Βρυξέλλες, 23 του Δεκεμβρη 1846

Θά είχατε από καιρό πάρει απάντησή μου στο γράμμα σας της 1ης του Νοέμβρη. Αν ό βιβλιοπώλης μου δέ μου είχε στείλει μόλις την περασμένη βδομάδα τό βιβλίο του κυρίου Προυντόν: «Η φιλοσοφία της αθλιότητας». Τό διάβασα στά πεταχτά μέσα σέ δυό μέρες γιά νά μπορέσω άμέσως νά σάς πω τή γνώμη μου. Μιά κί διόβασα τό βιβλίο πολύ βιαστικά, δέ μπορώ νά μπω στίς λεπτομέρειες, μπορώ μόνο νά σάς πω τή γενική έντύπωση, πού μου έκανε. Αν τό επιθυμείτε, θά μπορούσα σέ δεύτερο γράμμα νά μπω σέ λεπτομέρειες.

Σας όμολογώ άνοιχτά ότι γενικά βρίσκω τό βιβλίο κακό, πολύ κακό μάλιστα. Έσείς ό ίδιος κοροϊδύετε στο γράμμα σας τή «μιά σταλιά γερμανική φιλοσοφία», πού μ' αύτήν ό κύριος Προυντόν καμαρώνει: σ' αυτό τό άμορφο κ: αυθάδικο έργο, όποθέτετε όμως ότι τό φιλοσοφικό δηλητήριο δέν έχει μολύνει τήν οικονομική ανάλυση. Καί γώ καθόλου δέ θέλω νά φορτώσω τά λάθη της οικονομικής ανάλυσης στη φιλοσοφία του κ. Προυντόν. Ό κ. Προυντόν δέ μας προσφέρει μιά λαθεμένη κριτική της πολιτικής οικονομίας, γιατί έχει μιά γελοία φιλοσοφία, μας προσφέρει μιά γελοία φιλοσοφία, γιατί δέν έχει κατανοήσει τίς σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες στο άλύσιμo τους (engrèpement!)—για νά χρησιμοποιήσω μιά λέξη πού ό κύριος Προυντόν τή δανειζεται, όπως και πολλά άλλα πράγματα, από τόν Φουρτέ

Γιατί ό κ. Προυντέν μιλά για τό θεό, για τέν παγκόσμιο λόγο, για τόν άπρόσωπο λόγο τής ανθρωπότητας, πού ποτέ δέ λαθεύει, πού πάντα ήταν όμοιος μέ τόν έαυτό του, πού φτάνει μόνο νά τόν έχει συνειδητοποιήσει κανείς καλά, για νά βρísκει τό σωστό; Γιατί καταφεύγει στόν ήμερο χεγκελιανισμό για νά παραστήσει τέν άγριο;

Ό ίδιος δίνει τή λύση του αίνιγματος. Ό κ. Προυντέν βλέπει στην Ιστορία μιάν όρισμένη σειρά κοινωνικών εξελίξεων. Βρίσκει στην Ιστορία τήν πραγματοποίηση τής πρόβου, βρίσκει τέλος ότι οι άνθρωποι, παρμένοι σίν άτομα, δέν ξέρανε τί κάναν, ότι γελιόνταν σχετικά μέ τήν ίδια τους τήν κίνηση, δηλ. ότι ή κοινωνική τους εξέλιξη μέ τήν πρώτη ματιά φαίνεται σάν κάτι τό διαφορετικό, τό ξεκομμένο, τό ανεξάρτητο από τήν ατομική τους εξέλιξη. Δέ μπορεί νά εξηγήσει αυτά τά γεγονότα και νά πού του έρχεται στην ώρα άπάνω ή υπόθεση για τόν παγκόσμιο λόγο πού αυτοαποκαλύπτεται. Δέν υπάρχει πίο εύκολο πράγμα από τό νά έφευρισκεις μυστικιστικές αίτιες, δηλ. φράσεις, εκεί όπου αποτυχαίνει ό ύγιής κοινός νους.

Μήπως όμως ό κύριος Προυντέν όταν παραδέχεται ότι δέν καταλαμβάνει τίποτα από τήν Ιστορική εξέλιξη των ανθρώπων — και τό παραδέχεται αυτό αφού χρησιμοποιεί τά ήγνρά λόγια για παγκόσμιο λόγο, θεό κλπ.—μήπως δέν όμολογεί έτσι αυτόνοητα και αναγκαστικά ότι είναι άνίκανος νά κατανοήσει τήν οίκονομική εξέλιξη;

Τι είναι ή κοινωνία, οποιαδήποτε κι άν είναι ή μορφή τής; Τό προϊόν τής άμοιβαίας δράσης των ανθρώπων. Μήπως οι άνθρωποι είναι έλεύθεροι νά διαλέξουν αυτήν ή εκείνη τήν κοινωνική μορφή; Καθέλου. Υποθέστε ένα όρισμένο επίπεδο ανάπτυξης των πρραγωγικών δυνάμεων των ανθρώπων και θά έχετε μιάν αντίστοιχη μορφή ανταλλαγής (commerce) και κατανώληης. Υποθέστε όρισμένες βαθμίδες ανάπτυξης τής παραγωγής, τής ανταλλαγής και τής κατανάλωσης και θά έχετε μιάν αντίστοιχη μορφή κοινωνικής συγκρότησης, μιάν αντίστοιχη όργάνωση στην οίκογένεια, στίς κάστες ή στίς τάξεις, μέ μιάν λέξη, μιάν αντίστοιχη κοινωνία πολιτών (société civile). Υποθέστε μιάν τέτια κοινωνία σίν δοσμένη και θά έχετε μιάν αντίστοιχη πολιτική κατάσταση (état politique) πού είναι μένον ή επίσημη έκφραση αυτής τής κοινωνίας. Αυτό δέ θά τό καταλάβει ποτέ ό κύριος Προυντέν, γιατί νομίζει ότι κάνει κάτι μεγάλο όταν από τό

κράτος (Etat) προσφεύγει στην κοινωνία των πολιτών, δηλ. από την επίσημη συνέπιση της κοινωνίας στην επίσημη κοινωνία.

Δέν χρειάζεται νά προστέσουμε ότι οι άνθρωποι δέ διαθέτουν ελεύθερα τις παραγωγικές τους δυνάμεις —πού είναι ή βάση της ιστορίας τους—γιατί κάθε παραγωγική δύναμη είναι δύναμη πού καταχτήθηκε, προϊόν μίας προηγούμενης δράσης. Οι παραγωγικές δυνάμεις είναι λοιπόν τό αποτέλεσμα της εφαρμοσμένης ενέργειας των ανθρώπων, όμως αυτή ή ίδια ή ενέργεια περιορίζεται από τις συνθήκες όπου είναι τοποθετημένοι οι άνθρωποι, από τις αποχτημένες πιά παραγωγικές δυνάμεις, από την κοινωνική μορφή, πού ύπάρχει πριν απ' αυτούς, πού δέν τή δημιουργούν οι ίδιοι, πού είναι προϊόν της προηγούμενης γενιάς. Χάρη στο άπλό γεγονός, ότι κάθε επόμενη γενεά βρίζει παραγωγικές δυνάμεις πού αποχτήθηκαν από την προηγούμενη γενεά και πού της χρησιμοποιούν σαν πρώτη ύλη για νέα παραγωγή, δημιουργείται μία συνοχή στην ιστορία των ανθρώπων, δημιουργείται ή ιστορία της ανθρωπότητας, πού γίνεται τόσο περισσότερο ιστορία της ανθρωπότητας, όσο περισσότερο αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις των ανθρώπων και επομένως και οι κοινωνικές τους σχέσεις. Από δω βγαίνει αναγκαστικά τό συμπέρασμα, ότι ή κοινωνική ιστορία των ανθρώπων είναι πάντα μόνον ή ιστορία της ατομικής τους ανάπτυξης, είτε τό ξέρουν αυτό οι άνθρωποι, είτε όχι. Οι υλικές σχέσεις τους είναι ή βάση όλων των σχέσεών τους. Οι υλικές αυτές σχέσεις δέν είναι τίποτα άλλο παρά οι αναγκαίες μορφές πού μέσα σ' αυτές πραγματοποιείται ή υλική, και ατομική, τους δραστηριότητα.

Ό κ. Προυτόν μπερδεύει τις ιδέες μέ τά πράγματα. Οι άνθρωποι δέν παραιτούνται ποτέ απ' αυτό πού έχουν κερδίσει, αυτό όμως δέ σημαίνει ότι ποτέ δέν παραιτούνται από την κοινωνική μορφή, μέσα στην όποια έχουν αποκτήσει όρισμένες παραγωγικές δυνάμεις: τελείως αντίθετα. Για νά μή στερηθούν τό αποτέλεσμα πού πέτυχαν, για νά μή χάσουν τους καρπούς του πολιτισμού, οι άνθρωποι, από τή στιγμή πού ό τρόπος των σχέσεών τους (COMMENCE) παύει ν' αντιστοιχεί στις αποχτημένες παραγωγικές δυνάμεις, αναγκάζονται νά αλλάξουν όλες τις κληρονομημένες τους κοινωνικές μορφές.—Παίρνω έδώ τή λέξη σχέσεις (COMMERCE) στην πιά πλατιά έννοια πού έχει στα γερμανικά «Verkehr». Λχ. τό πρόνέμιο, ό θεσμός των συντεχνιών και των σωματείων, όλοι οι κανονισμοί του μεσαίωνα ήταν κοι-

νωνικές σχέσεις πού αντιστοιχοῦσαν μόνο στίς ἀποχτημένες παραγωγικές δυνάμεις καί στήν κοινωνική κατάσταση πού προϋπήρχε, καί ἀπ' ὅπου βγήκαν αὐτοί οἱ θεσμοί. Κάτω ἀπ' τήν προστασία τοῦ συντεχνιακοῦ καθεστώτος καί τῶν κανονισμῶν του, συσσωρεύτηκαν κεφάλαια, ἀναπτύχθηκε τό θαλάσσιο ἐμπόριο, ἰδρύθησαν ἀποικίες—καί οἱ ἄνθρωποι θά ἔχαναν ἀκριβῶς αὐτούς τούς καρπούς, ἄν προσπαθοῦσαν νά διατηρήσουν τίς μορφές ἐκεῖνες, πού, κάτω ἀπ' τήν προστασία τους, ὥριμασαν αὐτοί οἱ καρποί. Γι' αὐτό εἶχαμε καί δύο ξεσπάσματα: τήν ἐπανάσταση τοῦ 1640 καί τήν ἐπανάσταση τοῦ 1688. Ὅλες οἱ παλιές οικονομικές μορφές, οἱ κοινωνικές σχέσεις, πού ἀντιστοιχοῦσαν σ' αὐτές, τό πολιτικό καθεστῶς πού ἦταν ἡ ἐπίσημη, ἔκφραση τῆς παλιᾶς κοινωνίας, τσακίστηκαν στήν Ἀγγλία. Οἱ οικονομικές μορφές, πού μέσα σ' αὐτές παράγουν, καταναλώνουν, ἀνταλλάσσουν οἱ ἄνθρωποι, εἶναι λοιπόν παροδικές καί ἱστορικές. Μέ τήν ἀπόκτηση νέων παραγωγικῶν δυνάμεων οἱ ἄνθρωποι ἀλλάζουν τόν τρόπο τῆς παραγωγῆς τους, καί μέ τόν τρόπο παραγωγῆς ἀλλάζουν ὅλες τίς οικονομικές σχέσεις, πού ἦταν μόνο οἱ ἀναγκαῖες γι' αὐτόν τόν ὀρισμένο τρόπο παραγωγῆς σχέσεις.

Αὐτό δέν τό ἔχει καταλάβει ὁ κύριος Προυντόν καί ἀκόμα πολύ λιγότερο τό ἔχει δείξει. Ἀνίκανος νά παρακολουθήσει τήν πραγματική κίνηση τῆς ἱστορίας, ὁ κύριος Προυντόν προσφέρει μιᾶ φαντασμαγορία, πού ἔχει τήν ἀξίωση νά εἶναι διαλεκτική φαντασμαγορία. Δέ νιώθει τήν ὑποχρέωση νά μιλήσει γιά τό XVII, XVIII, καί XIX αἰῶνα, γιατί ἡ ἱστορία του ξετυλίγεται στήν ὀμιχλώδη σφαῖρα τῆς φαντασίας καί βρίσκεται ψηλά πάνω ἀπό τόπο καί χρόνο. Μέ δύο λόγια, ὅλα αὐτά εἶναι παλιές γεγελιανές φλουαρίες, δέν εἶναι ἱστορία, δέν εἶναι βέβηλη ἱστορία—ἱστορία τῶν ἀνθρώπων—ἀλλά ἱερή ἱστορία—ἱστορία τῶν ιδεῶν. Σύμφωνα μέ τήν ἀποψή του ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπλῶς τό ὄργανο πού χρησιμοποιεῖ ἡ, ἰδέα ἡ ὁ αἰώνιος λόγος γιά τήν ἀνάπτυξή του. Οἱ ἐξελιξίσεις γιά τίς ὅποιες μιλά ὁ κ. Προυντόν εἶναι οἱ ἐξελιξίσεις πού διαδραματίζονται τάχα στούς μυστικιστικούς κόλπους τῆς ἀπόλυτης ἰδέας. Ἄν ξεσχίσουμε τό παράτασμα αὐτοῦ τοῦ μυστικιστικοῦ τρόπου ἔκφρασης, τότε θά δοῦμε ὅτι ὁ κ. Προυντόν μᾶς δείχνει μέ ποιά τάξη εἶναι ἀραιοδιασμένες μέσα στό κεφάλι του οἱ οικονομικές κατηγορίες. Δέ θά μοῦ χρειαστεῖ πολὺς κόπος γιά νά σᾶς ἀποδείξω ὅτι αὐτή

ή ταχτοποίηση είναι ταχτοποίηση ενός πολύ άταχτοποιητου κεφαλαίου.

‘Ο κύριος Προυντέν αρχίζει τό βιβλίο του μέ ένα συλλογισμό γιά τήν αξία, πού είναι τό αγαπημένο του θέμα. Δέ θέλω νά έπεχταθώ αὐτή τή φορά στήν εξέταση αὐτοῦ τοῦ σοφοῦ συλλογισμοῦ.

‘Η σειρά τῶν οικονομικῶν ἐξελίξεων τοῦ αἰώνιου λόγου ἀρχίζει μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Γιά τόν κύριο Προυντέν ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας είναι ἐντελῶς ἀπλό πράγμα. Μήπως ὅμως τό καθεστῶς μέ τίς κάστες δέν ἦταν ἕνας ὁρισμένος καταμερισμός τῆς ἐργασίας; Μήπως τό συντεχνιακό σύστημα δέν ἦταν ἕνας ἄλλος καταμερισμός τῆς ἐργασίας; Καί μήπως ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας στή μανιφακτούρα, πού ἀρχίζει στήν Ἀγγλία στά μέσα τοῦ XVII αἰώνα καί τελειώνει στο δεύτερο μισό τοῦ XVIII αἰώνα, δέν είναι ἐπίσης ὀλέτελα διαφορετικές ἀπό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στή μεγάλη βιομηχανία, στή σύγχρονη βιομηχανία;

‘Ο κύριος Προυντέν βρίσκεται τόσο μακριά ἀπό τήν ἀλήθεια, πού παραλείπει ἀκόμα κι αὐτό πού κάνουν οἱ βέβηλοι οικονομολόγοι. ‘Όταν μιᾶ γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, δέν αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά μιλήσει γιά τήν παγκόσμια ἀγορά. Μήπως ὅμως ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας τοῦ XIV καί XV αἰώνα, τότε πού δέν ὑπῆρχαν ἀκόμα ἀποικίες, πού ἡ Ἀμερική δέν ὑπῆρχε ἀκόμα γιά τήν Εὐρώπη, πού ἡ ὀνατολική Ἀσία ὑπῆρχε μόνον μέσω τῆς Κωνσταντινούπολης, μήπως δέ θά ἔπρεπε νά διαφέρει ριζικά ἀπό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας τοῦ XVII αἰώνα, πού εἶχε κίελας ἀναπτυγμένες ἀποικίες;

Μά αὐτό δέν είναι ὄλο. Τί ἄλλο είναι ὀλόκληρη ἡ ἐσωτερική ὀργάνωση τῶν λαῶν, ὄλες οἱ διεθνεις σχέσεις τους, ἐκτός ἀπό ἔκφραση ἑνός ὀρισμένου καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας; Καί δέν πρέπει ἀραγε ν’ ἀλλάξουν μέ τήν ἀλλαγὴ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας;

‘Ο κύριος Προυντέν τόσο λίγο ἔχει καταλάβει τό ζήτημα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, πού δέν ἀναφέρει καν τό χωρισμό τῆς πόλης ἀπό τό χωριό πού πραγματοποιήθηκε λχ. στή Γερμανία ἀνάμεσα στέν ἕνατο καί δέκατον αἰώνα. Ἔτσι γιά τόν κύριο Προυντέν ὁ χωρισμός αὐτός γίνεται αἰώνιος νόμος, γιατί ἐέ γνωρίζει οὔτε τήν προέλευσή του, οὔτε τήν ἀνάπτυξή του. Γι’ αὐτό σ’ ὄλο του τό βιβλίο μιᾶ σάν νά ἐπρόκειτο, ἀ-

τό τό προίόν ενός καθορισμένου τρόπου παραγωγῆς νά ἐξοκολουθήσει νά ὑπάρχει ὡς τή συντέλεια τοῦ κόσμου. Ὅλα ὅσα ἀραδιάζει ὁ κύριος Προυντόν γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας εἶναι μονάχα μιά περίληψη, καί μάλιστα μιά πολύ ἐπιφανειακή, πολύ ἀτελῆς περίληψη αὐτῶν πού ἔχουν πει πρὶν ἀπ' αὐτόν ὁ Ἄνταμ Σμιθ καί γιλιάρδες ἄλλοι.

Ἡ δευτέρα ἐξέλιξη εἶναι εἰς μηχανές. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί στίς μηχανές εἶναι πέρα γιά πέρα μυστικιστική στόν κύριο Προυντόν. Σέ κάθε εἶδους καταμερισμό τῆς ἐργασίας ἀνέκουν εἰδικά ἐργαλεῖα παραγωγῆς. Ἀχ. ἀπό τά μέσα τοῦ XVII ὡς τά μέσα τοῦ XVIII αἰῶνα, οἱ ἄνθρωποι δέ φτιάχναν ἔλα τά πράγματα μέ τό χέρι. Ἐῖχαν ἐργαλεῖα καί μάλιστα πολύ πολύπλοκα ἐργαλεῖα, ὅπως μπάγκους, πλοῖα, μοχλοῦς, κτλ. κτλ.

Δέν ὑπάρχει λοιπόν πιό γελοιο πράγμα ἀπό τό νά θεωρεῖς γενικά τίς μηχανές συνέπεια τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας.

Θέλω ἀκόμα νά παρατηρήσω, ὅτι ἐπειδή ὁ κύριος Προυντόν δέν κατανήσε τήν ἱστορική προέλευση τῶν μηχανῶν, κατάλαβε ἀκόμα λιγότερο τήν ἐξέλιξί τους. Πρὶν τό 1825, τήν ἐπεχθή τῆς πρώτης παγκόσμιας κρίσης—μπορεῖ νά πει κανεῖς—οἱ ἀνάγκες τῆς καταναλώσεως ἀξζαῖναν γενικά πιό γρήγορα ἀπό τήν παραγωγή καί ἡ ἐξέλιξη τῶν μηχανῶν ἀνολοουθοῦσε ἀναγκαστικά τίς ἀνάγκες τῆς ἀγορᾶς. Ἀπό τό 1825 ναι ἔω ἡ ἐξεύρεση καί ἡ γρήσι τῶν μηχανῶν εἶναι μένο τό ἀποτέλεσμα τοῦ πολέμου ἀνάμεσα στούς ἐπιχειρηματίες καί τούς ἐργάτες. Καί αὐτό κάλι εἶναι σωστό μένο γιά τήν Ἀγγλία. Ὅσο γιά τά εὐρωπαϊκά ἔθνη, ὁ συναγωνισμός πού τούς ἔκανε ἡ Ἀγγλία τόσο στή δική τους ἔσο καί στήν παγκόσμια ἀγορά εἶναι πού τά ἐξανάγκασε νά γρησιμοποιήσουν μηχανές. Ὅσο γιά τή βόρεια Ἀμερική, τέλος, ἡ εἰσγωγή τῶν μηχανῶν ἦταν ἔδω συνέπεια ἔσο τοῦ συναγωνισμοῦ μέ τούς ἄλλους λαούς, ἔσο καί τῆς ἐλλειψῆς ἐργατικῶν χεριῶν, δηλ. τῆς δυσαναλογίας ἀνάμεσα στόν ἀριθμό τῶν κατοίκων καί στίς βιομηχανικές ἀνάγκες τῆς βόρειας Ἀμερικής. Ἀπ' ὅλα αὐτά μπορεῖτε νά συμπεράνετε τί λέξονοια ἀναπτύσσει ὁ κύριος Προυντόν, ὅταν ἐπικαλεῖται τό σκιάχτρο τοῦ συνογωνισμοῦ σάν τρίτη ἐξέλιξη, σάν ἀντίθεση τῶν μηχανῶν.

Τέλος εἶναι γενικά παράλογο σάν ἀλήθεια, πλάι στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, στό συναγωνισμό, στήν πίστη κτλ. νά κἀνεῖς τίς μηχανές οἰκονομική κατηγορία.

Ἡ μηχανή εἶναι τόσο λίγο οἰκονομική κατηγορία ὅσο καὶ τὸ βῆδ: πού σέρνει τὸ ἀλέτρι. Ἡ σημερινή χρῆση τῶν μηχανῶν ἀνίχει οἰκονομικὸς τοῦ σημερινοῦ οἰκονομικοῦ μας συστήματος, ὁ τρόπος ὁμοῦς ἐκμετάλλευσης τῶν μηχανῶν εἶναι κάτι ὀλίγελο τὸ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἴδιαν τὴν μηχανή. Τὸ μπαρούτι μένει μπαρούτι, εἴτε τὸ χρησιμοποιεῖ κανεὶς γιὰ νὰ τραυματίσει ἕναν ἄνθρωπο, εἴτε γιὰ νὰ θεραπεύει τὴν πληγὴς τοῦ τραυματία.

(1) κύριος Προυτὸν ξεπερνᾷ τὸν ἑαυτοῦ ὅταν ἀναπτύσσει: στὸ μυαλό του μὲ τὴν σε:ρά πού τὰ ἀπαριθμῶ ἐδῶ, τὸ συναγωνισμὸ, τὸ μονοπώλιο, τοὺς φόρους ἢ τὴν ἀστυνομία, τὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιο, τὴν πίστη, τὴν ἰδιοχτησία. Σχεδὸν ὀλίγο τὸ πιστωτικὸ σύστημα στὴν Ἀγγλία εἶχε ἀναπτυχθῆι πλείρια στὴς ἀρχές τοῦ XVIII αἰῶνα, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐφεύρεση τῶν μηχανῶν. Ἡ κρατικὴ πίστη ἦταν μονάχα ἕνας νέος τρόπος γιὰ νὰ ἀυξάνουν τοὺς φόρους καὶ νὰ ἱκανοποιῶν τὴν καινούργιαν ἀνάγκαν πού δημιούργησε ἡ ἀνάπτυξη τὴς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἀστική τάξη. Τέλος ἡ ἰδιοχτησία ἀποτελεῖ τὴν τελευταία κατηγορία τοῦ συστήματος τοῦ κυρίου Προυτὸν. Στὸν πραγματικὸ κόσμον ἀπεναντίας ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ὅλες οἱ ὑπόλοιπες κατηγορίες τοῦ κυρίου Προυτὸν, εἶναι κοινωνικὲς σχέσεις, πού τὸ σύνολο τοὺς ἀποτελεῖ αὐτὸ πού σήμερον ὀνομάζεται ἰδιοχτησία. Ἐξω ἀπ' αὐτὴς τὴς σχέσεις ἡ ἀστική ἰδιοχτησία δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ μιὰ μεταφυσικὴ ἢ νομικὴ σύσταση. Ἡ ἰδιοχτησία μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς, ἢ φεουδαρχικὴ ἰδιοχτησία, ἀναπτύσσεται μέσα σὲ ὀλίγελο διαφορετικὲς κοινωνικὲς σχέσεις. Ὅταν ὁ κύριος Προυτὸν κάνει τὴν ἰδιοχτησία αὐτοτελὴ, σχέση, κάνει κάτι παραπάνω ἀπὸ ἀπλὸ μεθοδολογικὸ λάθος. Ἀποδείχνει καθαρὰ ὅτι δὲ συνέλαβε τὸ θεσμὸ πού συνδέει ὅλες τῆς μορφῆς τῆς ἀστικής παραγωγῆς, ὅτι δὲν ἐξενώσκει τὸν ἱστορικὸ καὶ παροδικὸ χαρακτῆρα τῶν μορφῶν παραγωγῆς σὲ μιὰν ἐρισμένη ἐποχῆ. Ὁ κύριος Προυτὸν πού δὲ βλέπει ὅτι οἱ κοινωνικοὶ μας θεσμοὶ εἶναι προτέρους τῆς ἱστορίας, πού δὲν καταλαβαίνει οὔτε τὴν προέλευσίν τους, οὔτε τὴν ἐξέλιξίν τους, μπορεί νὰ ὑποβάλλει τοὺς θεσμοὺς αὐτοὺς μόνο σὲ δογματικὴ κριτική.

Ἔτσι λοιπὸν ὁ κύριος Προυτὸν εἶναι ὑπογεωμενὸς νὰ καταφύγει σὲ ἕνα πλάσμα τῆς φαντασίας, γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἐξέλιξίν. Φαντάζεται ὅτι ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, ἡ πύ-

στη, οι μηχανές κτλ., ότι όλα αυτά εφευρέθηκαν για να εξυπηρετούν την έμμογή του ιδέα, την ιδέα της ισότητας. Η εξέγησή του έχει μία νόστιμη απλοικότητα. Τα πράγματα αυτά τὰ εφεύρανε για τήν ισότητα, δυστυχώς όμως στράφηκαν ἐναντία στην ισότητα. Αυτός είναι ο δλος του ό συλλορισμός. Δηλαδή ξεκινά από μιάν ύπόθεση πού την επινόησε αυθαίρετα, κι επειδή ή πραγματική εξέλιξη καί τό πλάσμα της φαντασίας του αντιτάσκουν μεταξύ τους οέ κάθε βήμα, συμπεραίνει ότι εδω υπάρχει αντίφαση. Στο μεταξύ κρύβει ότι πρόκειται μένο για μιάν αντίφαση ανάμεσα στις έμμονες ιδέες του καί στην πραγματική κίνηση.

Έτσι ό κύριος Προυντέν, κυρίως από έλλειψη ιστορικών γνώσεων, δέν πρόεξε ότι οι άνθρωποι αναπτύσσοντας τις παραγωγικές τους δυνάμεις, δηλαδή ζώντας, αναπτύσσουν όρισμένες σχέσεις ανάμεσά τους καί ότι τό είδος αυτών των σχέσεων αλλάζει αναγκαστικά μαζί μέ τή μεταβολή καί τήν ανάπτυξη αυτών των παραγωγικών δυνάμεων. Δέν είδε ότι οι οικονομικές κατηγορίες είναι μόνο αφαιρέσεις αυτών των πραγματικών σχέσεων, ότι είναι αλήθειες τόσο μένο, όσο υπάρχουν αυτές οι σχέσεις. Έτσι πέφτει στην πλάνη των άστων οικονομολόγων, πού σ' αυτές τις οικονομικές κατηγορίες βλέπουν αιώνιους νόμους κι όχι ιστορικούς νόμους, πού ισχύουν μένο για μιάν όρισμένη ιστορική ανάπτυξη, για μιάν όρισμένη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Αντίς έπομένως νά θεωρηί τις πολιτικο-οικονομικές κατηγορίες σάν αφαιρέσεις από τις πραγματικές παραδοικές ιστορικές κοινωνικές σχέσεις, ό κύριος Προυντέν, χάρη σέ μιά μουσικιστική ανατροπή βλέπει τις πραγματικές σχέσεις μένο σιν ένοαρχώσεις αυτών των αφαιρέσεων. Αυτές οι ίδιες οι αφαιρέσεις είναι τύποι πού από καταβολής κόσμου κοιμόνταν στους κόλπους του θεού-πατρός.

Έδω ώστόσο τόν καλό μας τόν κύριο Προυντέν τόν πιάνουν δυνατοί πνευματικοί σπασμοί. "Αν όλες αυτές οι οικονομικές κατηγορίες είναι έμπορεύσεις της θεικής καρδιάς, αν είναι ή απόκρυφη καί αιώνια ζωή των ανθρώπων, πώς συμβαίνει τότε πρώτα, νά υπάρχει εξέλιξη καί δεύτερο, ό κύριος Προυντέν νά μ'ην είναι συντηρητικός; Έξηγει αυτές τις όλοφάνερεις αντιφάσεις, μ' ένα όλόκληρο σύστημα του ανταγωνισμού.

Γιά νά φωτίσουμε τό σύστημα αυτό του ανταγωνισμού άς πάρουμε ένα παράδειγμα.

Τό μονοπώλιο είναι καλό, γιατί είναι μιά οικονομική

κατηγορία, δηλαδή μιά εκπέρρευσι, τοῦ θεοῦ. Ὁ συναγωνισμός εἶναι καλός, γιατί κι αὐτός ἐπίσης εἶναι οἰκονομική κατηγορία. Αὐτό ἕμως πού δέν εἶναι καλό, εἶναι ὁ τρόπος πού πραγματοποιοῦνται τό μονοπώλιο καί ὁ συναγωνισμός. Κι αὐτό πού εἶναι ἀκόμα χειρότερο, εἶναι ὅτι τό μονοπώλιο καί ὁ συναγωνισμός ἀλλοτριώνονται. Τί νά κάνουμε; Μιά καί εἰ δύο αὐτές αἰώνιες ἰδέες τοῦ θεοῦ ἀντιφάσκουν, τοῦ φαίνεται ὀλσφάνερο ὅτι καί στούς κέλπους τοῦ θεοῦ ὑπάρχει μιά σύνθεσι τῶν δύο αὐτῶν ἰδεῶν, ἔπου τά κακά τοῦ μονοπωλίου ἐξουδετερώνονται μέ τό συναγωνισμό καί ἀντίστροφα. Ἡ πάλι ἀνάμεσα στίς δύο ἰδέες θά ἔχει σάν τελικό ἀποτέλεσμα νά προβάλει μένο ἢ καλή πλευρά. Ἡ μυστική αὐτή ἰδέα πρέπει νά τήν ἀποσπᾶσσουμε ἀπ' τό θεό, ὕστερα νά τή βάλουμε σ' ἐφαρμογή κι ὅλα θά πάνε ἐν τάξει. Ὅλο τό ζήτημα εἶναι νά ἀποκαλύψουμε τόν τύπο πού κρύβεται στό σκοτάδι τοῦ ἀπρόσωπου λόγου τῆς ἀνθρωπότητας. Ὁ κύριος Προυντέν εἶχως νά διατάσει: ὅτε σιγμῆ, παρουσιάζεται σάν ὁ ἄνθρωπος πού ἀποκάλυψε αὐτό τό μυστικό.

Προσέξτε ἕμως μιά σιγμῆ τήν πραγματική ζωῆ. Στή σύγχρονη οἰκονομική ζωῆ δέ βρισκετε μονάχα τό συναγωνισμό καί τό μονοπώλιο, μά καί τή σύνθεσή τους, πού δέν εἶναι τύπος, μά κίνηση. Τό μονοπώλιο γεννά τό συναγωνισμό, ὁ συναγωνισμός γεννά τό μονοπώλιο. Ἡ ἐξίσωσι αὐτή ὡστέσο ἐν παραμερίζει καθόλου τίς δυσκολίες τῆς σημερινῆς κατάστασις ἔπως τό φαντάζονται οἱ ἄστοι οἰκονομολόγοι, μά κάνει μένο νά δημιουργεῖται μιά ἀκόμα πιά δύσκολη καί μπερδεμένη κατάστασις. Ἄν λοιπόν ἀλλάξετε τή βάση, πού πάνω τῆς στηρίζονται οἱ σύγχρονοι οἰκονομικές σχέσεις, ἄν καταστρέψετε τό σημερινό τρόπο παραγωγῆς, δέν καταστρέψετε μένο τό συναγωνισμό, τό μονοπώλιο καί τόν ἀνταγωνισμό τους, μά καί τήν ἐνότητά τους, τή σύνθεσή τους, τήν κίνηση, πού ἀποτελεῖ τήν πραγματική ἰσορρόπησι τοῦ συναγωνισμοῦ καί τοῦ μονοπωλίου.

Τώρα θά σας φέρω ἕνα παράδειγμα ἀπό τή διαλεχτική τοῦ κυρίου Προυντέν.

Ἡ ἐλευθερία καί ἡ σκλαβιά ἀποτελοῦν ἕναν ἀνταγωνισμό. Δέ χρειάζεται νά μιλήσω ὅτε γιά τίς καλές, ὅτε γιά τίς κακές πλευρές τῆς ἐλευθερίας. Ὅσο γιά τή σκλαβιά, δέ χρειάζεται νά μιλήσω γιά τίς κακές τῆς πλευρές. Τό μένο πράγμα πού πρέπει νά ἐξηγηθῆ εἶναι ἡ καλή πλευρά τῆς σκλα-

βιάς. Δέν πρόκειται γιά τήν ἔμμεση σκλαβιά, γιά τή σκλαβιά τῶν προλεταρίων, πρόκειται γιά τήν ἄμεση σκλαβιά, γιά τή σκλαβιά τῶν μύρων στό Σουρινάμ, στή Βραζιλία, στίς νέτιες πολιτείες τῆς βόρειας Ἀμερικῆς.

Ἡ ἄμεση σκλαβιά εἶναι ὁ ἄξονας τοῦ σημερινοῦ μας βιομηχανισμοῦ, ἀκριβῶς ἔπως οἱ μηχανές, ἡ πίστη κτλ. Χωρίς σκλαβιά δέ θά ὑπάρχει βιμπάκι, χωρίς βιμπάκι δέ θά ὑπάρχει σύγχρονη βιομηχανία. Μονάχα ἡ σκλαβιά ἔδωσε στίς ἀποικίες τήν ἀξία του, οἱ ἀποικίες δημιούργησαν τό παγκόσμιο ἐμπόριο, καί τό παγκόσμιο ἐμπόριο εἶναι ὁ ἀπαραίτητος ἕρος γιά τή μηχανοκίνητη μεγάλη βιομηχανία. Ἔτσι καί οἱ ἀποικίες τοῦ παλιοῦ κόσμου, πρὶν ἀπ' τό ἐμπόριο τῶν μύρων, εἶναν μόνον πολύ λίγα προϊόντα καί δέν ἀλλάζαν αἰσθητά τήν ὄψη τοῦ κόσμου. Ἄρα ἡ σκλαβιά εἶναι μιά οἰκονομική κατηγορία πρωταρχικῆς σημασίας. Χωρίς τή σκλαβιά ἡ βόρεια Ἀμερική, τό πιό προδευμένο ἔθνος, θά μετατρέποταν σέ πατριαρχική χώρα. Σβῆτε ἀπό τό χάρτη τῶν ἔθνων τή βόρεια Ἀμερική καί θά ἔχετε τήν ἀναρχία, τήν πλέρια παρακμή τοῦ ἐμπορίου καί τοῦ νεότερου πολιτισμοῦ. Ἄν ὁμως ἐξαφανίζατε τή σκλαβιά, θά σβῆνατε τήν Ἀμερική ἀπὸ τό χάρτη τῶν ἔθνων. Ἔτσι λοιπὸν καί ἡ σκλαβιά, μιά καί εἶναι οἰκονομική κατηγορία, ὑπάρχει ἀπὸ καταβολῆς κόσμου σ' ὄλους τοὺς λαούς. Οἱ νεότεροι λαοὶ κατάρσαν μένο νά συγκαλύψουν τή σκλαβιά στήν πατρίδα τους καί νά τήν εἰσαγάγουν ἀνοιχτά στό Νέο Κόσμο. Τί νά κάνει λοιπὸν τώρα ὁ καλὸς μας κύριος Προυντέν, ὕστερα ἀπὸ τοὺς στοχασμοὺς αὐτοῦ γιά τή σκλαβιά; Γυρεύει τή σύνθεση τῆς ἐλευθερίας καί τῆς σκλαβιάς, τήν ἀληθινὴ χρυσή μέση ὁδὸ (juste milieu), μ' ἄλλα λόγια: τήν ἰσοροπία ἀνάμεσα στή σκλαβιά καί τήν ἐλευθερία.

Ὁ κύριος Προυντέν κατάλαβε πολὺ καλά ὅτι οἱ ἄνθρωποι φτιάχνουν τό πανί, τό λινό, τὰ μεταξωτά καί εἶναι κάτι πού κατάλαβε ἕνα τέτιο μιροπράγμα! Ἀντίθετα, ὁ κύριος Προυντέν δέν κατάλαβε ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ἀνάλογα μέ τίς παραγωγικές τους δυνάμεις, παράγουν καί τίς κοινωνικές σχέσεις, μέσα στίς ὁποῖες παράγουν τό πανί καί τό λινό. Ἀκόμα λιγότερο κατάλαβε ὁ κύριος Προυντέν ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού παράγουν τίς κοινωνικές σχέσεις ἀνάλογα μέ τὸν τρόπο τῆς ὕλης παραγωγῆς τους, παράγουν καί τίς ἰδέες, τίς κατηγορίες, δηλαδή τήν ἀφηρημένη, ἰδεατὴ ἔκφραση, ἀκριβῶς αὐτῶν

τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Οἱ κατηγορίες λοιπόν εἶναι τόσο λίγο αἰώνιες, ὅσο ἀκριβῶς καὶ οἱ σχέσεις πού ἐκφράζουν. Εἶναι ἱστορικά καὶ παρθετικά προϊόντα. Τελείως ἀντίθετα, γιὰ τὸν κύριο Προυντέν, οἱ ἀφαιρέσεις, οἱ κατηγορίες εἶναι ἡ πρωταρχικὴ αἰτία. Κατὰ τὴ γνώμη του, οἱ κατηγορίες, οἱ ἀφαιρέσεις, κι ὄχι οἱ ἄνθρωποι, δημιουργοὺν τὴν ἱστορία. Ἡ ἀφαίρεση, ἡ κατηγορία παρμένη σάν τέτια, δηλ. ἀποσοασμένη ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν ὄλική τους δράση, εἶναι φυσικά ἀθάνατη, ἀναλλοίωτη, χωρὶς αἰσθήσεις, εἶναι μόνο πλάσμα τοῦ καθαροῦ λόγου, πράγμα πού ποῖε νά πει μνάχα ὅτι ἡ ἀφαίρεση, σάν τέτια, εἶναι ἀφτηρημένη—πρόκειται δηλαδή γιὰ μιὰ μεταλλέπρητη ταυτολογία!

Ἔτσι καὶ οἱ οικονομικὲς σχέσεις, παρμένες μέ τὴ μορφὴ τῶν κατηγοριῶν, εἶναι γιὰ τὸν κύριο Προυντέν αἰώνιοι τύποι πού ξέ γνωρίζουν οὔτε προέλευση οὔτε περσοδο.

Ἄς τὸ ποῦμε μ' ἄλλο τρόπο: Ὁ κ. Προυντέν ξέν ἰσχυρίζεται ἄμεσα ὅτι ἡ ἀστική ζωὴ εἶναι γι' αὐτὸν αἰώνια ἀλήθεια. Τὸ λέει ἔμμεσα, θεοποώντας τίς κατηγορίες πού ἐκφράζουν τίς ἀστικὲς σχέσεις μέ τὴ μορφὴ τῆς ἰδέας. Παίρνει τὰ προϊόντα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας γιὰ αὐτοδημιουργητὲς αἰώνιες οὐσίες, πού εἶναι προικισμένες μέ δική τους ζωὴ, ἀπὸ τοῦ παρσοιοιζονται μέ τὴ μορφὴ κατηγοριῶν, μέ τὴ μορφὴ τῆς ἰδέας. Ἔτσι ξέ βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὸν ἀστικό ἐρίζοντα. Ἐπειδὴ χειρίζεται τίς ἀστικὲς ἰδέες, σάν νά ἦταν αἰώνια ἀληθινές, ἀναζητᾷ τὴ σύνθεση αὐτῶν τῶν ἰδεῶν, τὴν ἰσοροπία τους, καὶ ξέ βλέπει ὅτι ὁ τρόπος πού ἰσοροπεῦν σίμερα εἶναι ὁ μναετικός δυνατός τρόπος.

Στὴν πραγματικέτητα κάνει ὅτι κάνουν ὄλοι οἱ καλοὶ ἀστοί. Ὅλοι τους λένε ὅτι ὁ συναγωνισμός, τὸ μονοπώλιο κτλ. κατ' ἀρχήν, δηλ. παρμένα σάν ἀφτηρημένες ἰδέες, εἶναι οἱ μένες βάσεις τῆς ζωῆς, στὴν πράξη ὅμως ξέν εἶναι καθόλου τέλειες. Ὅλοι τους θέλουν τὸ συναγωνισμό, χωρὶς τίς ἐλεύθριες συνέπειες τοῦ συναγωνισμοῦ. Ὅλοι τους θέλουν τὸ ἀδύνατο, δηλαδή θέλουν ἀστικούς ἔρσος ζωῆς, χωρὶς τίς ἀναγκαῖες συνέπειες αὐτῶν τῶν ἔρσο. Ὅλοι τους ξέν καταλαβαίνουν ὅτι ἡ ἀστικὴ μορφὴ τῆς παραγωγῆς εἶναι ἰστρική καὶ παροδικὴ μορφὴ, ἀκριβῶς ὅπως ἦταν καὶ ἡ φεουδαρχικὴ μορφὴ. Τὸ λάθος αὐτὸ πρόέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι γι' αὐτοὺς ὁ ἀστές ἄνθρωπος εἶναι ἡ μένη δυνατὴ βάση κάθε κοινωνίας, ἀπὸ τὸ ὅτι ξέ μποροῦν νά φαντασθεῦν μιὰ κοινωνικὴ κατάσταση, ὅπου ὁ ἄνθρωπος θά εἶχε πάψει νά εἶναι ἀστές.

Ὁ κύριος Προυντέν εἶναι λοιπόν ἀναγκαστικά δογματι-
κός. Ἡ ἱστορική κίνηση πού ἀνατρέπει τό σημερινό κόσμο, ἀνα-
λύεται γι' αὐτόν στό πρεβλημα νά ἀνοκαλύψει τή σωστή ἱστρο-
πία, τή σύνθεση δυό ἀστικῶν ἰδεῶν. Ἔτσι μέ μιὰ ἀπλή, πενη-
ριά τό ἐπιζέξιο παλικίρι ἀνακαλύπτει τήν κρυμμένη σκέψη τοῦ
θεοῦ, τήν ἐνότιτα τῶν δυό ἀπεμονωμένων ἰδεῶν, πού εἶναι δυό
ἀπομονωμένες ἰδέες, μόνο γιατί ὁ κύριος Προυντέν τίς ἔχει ἀπο-
μονώσει ἀπό τήν πραχτική ζωή, ἀπό τή σημερινή παραγωγή,
πού εἶναι ὁ συνδυασμός τῶν πραγματικοτήτων πού ἐκφράζου
αὐτές οἱ ἰδέες. Στή θέση τίς μεγάλης ἱστορικῆς κίνησης, πού
ξεπιδά ἀπό τή σύγκρουση ἀνάμεσα στίς ἀποχτιμένες πιά παρα-
γωγικές δυνάμεις τῶν ἀνθρώπων καί στίς κοινωνικές τους σχέ-
σεις, πού δέν ἀνταποκρίνονται πιά σ' αὐτές τίς παραγωγικές δυ-
νάμεις, στή θέση τῶν φεβερῶν πολέμων πού προετοιμάζονται: ἀνά-
μεσα στίς εἰσφορές τάξεις ἐνός ἔθνους, ἀνάμεσα σὴν διάφορα ἔ-
θνη, στή θέση τῆς πραχτικῆς καί βιαιτῆς δράσης τῶν μαζῶν πού μέ-
νο αὐτή θά μωπέσει νά κρίνει τήν ἐκβαση αὐτῶν τῶν συγκρού-
σεων, στή θέση αὐτῆς τῆς περιεχτικῆς, ἀδιάκρητης καί πολύπλο-
κης κίνησης, ὁ κύριος Προυντέν βάζει τήν ἀηδιαστική κίνηση
τοῦ κεφαλιοῦ του. Οἱ σοφοί δηλαδῆ, οἱ ἀνθρωποι πού τά κα-
ταφέρνουν νά ἀποσπάσουν μέ πενηριά ἀπό τέ θεό τήν ἐνδέμυ-
χη σκέψη του, φτιάγνουν τήν ἱστορία. Ἐνῶ ὁ ἀπίος λαός πρέ-
πει μένο νά ἐφαρμέζει τίς ἀποκαλύψεις τους. Καταλαβαίετε τώ-
ρα γιατί ὁ κύριος Προυντέν εἶναι κηρυγμένος ἐχθρός κάθε πολι-
τικοῦ κινήματος ἢ λύση τῶν σύγχρονων πρεβλημάτων δέ βρε-
σεται γι' αὐτόν στή δημόσια δράση, μά στίς διαλεχτικές κωκλι-
κές κινήσεις μέσα στό κεφάλι του. Μιά καί γι' αὐτόν οἱ κατηγο-
ρίες εἶναι οἱ κινήτριες δυνάμεις, δέ χρειάζεται νά ἀλλάξουμε
τήν πραχτική ζωή, γιά νά ἀλλάξουμε τίς κατηγορίες. Ἀγρβῶς
τό ἀντίθετο: πρέπει νά ἀλλάξουμε τίς κατηγορίες καί τότε ἡ ἀλ-
λαγή αὐτή θά ἔχει σάν συνέπεια τήν ἀλλαγή τῆς πραγματικῆς
κοινωνίης.

Στήν ἐπιθυμία του νά συμφιλώσει τίς ἀντιφάσεις, ὁ κ.
Προυντέν δέ βάζει κἀν τό ἐρώτημα στες ἑαυτό του, ἀν σι' ἀλή-
θεια δέν πρέπει ν' ἀνατραπει ἡ βάση αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων.
Μοιρζει πέρα γιά πέρα μέ τήν πολιτικό δογματιστή που θέλει
νά βλέπει στό βρασιλιά, στή βουλή τῶν ἀντιπροσώπων καί στή
βουλή τῶν ἐμοτίμων, οὐσιαστικά συστατικά τίς κοινωνικῆς ζωῆς,
αἰώνιες κατηγορίες. Μονάχα, γυρεύει νά βρεῖ ἕναν καινούργιο τύπο

για να ισοροπήσει αυτές τις δυνάμεις, πού η ισοροπία τους βρίσκεται άκριβως στη σημερινή κίνηση, όπου η μιά απ' τις δυνάμεις αυτές είναι τότε νικητής, τότε ζούλος της άλλης. Έτσι τό XVIII αιώνα, ένα σωρό μέτρια κεφάλια ασχολούνταν να βρουν τό μοναδικό σωστό τύπο για να φέρουν νέ ισοροπία τις κοινωνικές τάξεις, τούς ευγενείς, τό βασιλιά, τις βουλές κλπ. Καί μέσα σέ μιά νύχτα εξαφανίστηκαν όλα, καί ό βασιλιάς, καί η βουλή καί οί ευγενείς. Η σωστή ισοροπία σ' αυτό τόν ανταγωνισμό ήταν η, ανατροπή όλων τών κοινωνικών σχέσεων πού χρησίμευαν σάν βάση σ' αυτά τά δημιουργήματα της φεουδαρχίας καί στέν ανταγωνισμό αυτών τών φεουδαρχικών δημιουργημάτων.

Έπειδή ό κύριος Προυντέν από τή μιά μεριά βάζει τις αιώνιες ιδέες, τις κατηγορίες του καθαρού λόγου, καί από τήν άλλη μεριά βάζει: τούς ανθρώπους καί τήν πραχτική τους ζωή, πού σύμφωνα μ' αυτόν είναι η εφαρμογή αυτών τών κατηγοριών, βρίσκετε σ' αυτόν από τήν αρχή ένα δυισμό (Dualismus) ανάμεσα στή ζωή καί τις ιδέες, ανάμεσα στήν ψυχή καί τό σώμα — ένα δυισμό πού επαναλαμβάνεται μέ πολλές μορφές. Βλέπετε τώρα ότι ό ανταγωνισμός αυτός δέν είναι τίποτ' άλλο από τήν αντικανόντητα του κυρίου Προυντέν να κατανοήσει τή γήινη προέλευση καί τή βέβηλη ιστορία τών κατηγοριών πού θεοποιεί.

Τό γράμμα μου είναι: κιάλας πολύ μεγάλο καί δέ μπορώ να μιλήσω άκόμα καί για τό γελοιο τρόπο πού ό κύριος Προυντέν κρινει τόν κομμουνισμό. Για τήν ώρα πρέπει να παραδεχθώτε ότι ένας άνθρωπος πού δέν έχει καταλάβει τή σύγχρονη κοινωνική κατάσταση είναι άκόμα λιγότερο σέ θέση να καταλάβει τήν κίνηση, πού πάει να τήν αντρέπει καί τις φιλολογικές εκδηλώσεις αυτές της επαναστατικής κίνησης.

Τό μοναδικό σημείο, όπου συμφωνώ πέρα για πέρα μέ τόν κύριο Προυντέν είναι η άηδία πού νιώθει για τό σοσιαλιστικό συναισθηματισμό. Από πρωτότερα κιάλας ε!χα γίνει αντιπαθής μέ τούς χλευασμούς μου για τόν ήλιθιο, συναισθηματικό, ούτοπικό σοσιαλισμό. Μά μήπως ό κύριος Προυντέν δέν έχει παράξενες αυταπάτες, όταν αντιπαράτάσει: τό δικό του συναισθηματισμό του μικροαστού—έννοώ τις φλυαρίες του για τό γάμο, τή συζυγική, αγάπη κι όλες αυτές τις κοινοτεπίες—στό σοσιαλιστικό συναισθηματισμό, πού λχ. στό Φουριέ, είναι πολύ βαθύτερος από τις φουσκωμένες πλαδαρότητες του καλού μας Προυντέν; Νιώθει κι ό ίδιος τόσο καλά τή μηδαμινότητα τών

ἐπιχειρημάτων του, τὴν ὀλοκληρωτικὴν τοῦ ἀνικανότητα νά μι-
 λα γι' αὐτά τὰ πράγματα, πού ξεσπᾷ ἀσυγκράτητα σέ λύσσα,
 ρητορσοῦσι, καμώνεται τόν ἴσαε hominibus probi¹ πού ἀφρίζει, βλα-
 στημᾶ, καταγγέλλει, φωνάζει: ἀτιμία! ξεσηκώνει τὴν κόσμο, χτυ-
 πιέται καὶ καυχιέται μπρός στό θεό καὶ τοὺς ἀνθρώπους ὅτι δέν
 ἔχει καμιὰ σχέση μέ τίς σοσιαλιστικές ποταπότητες! Δέν κριτι-
 κᾶρει τοὺς σοσιαλιστικούς συναισθηματισμούς ἤ αὐτά πού τὰ
 θεωρεῖ συναισθηματισμούς. Σάν ἄγιος, σάν πάπας, ἀφορίζει τοὺς
 φτωχοὺς ἀμαρτωλοὺς καὶ ψέλνει ὕμνους δόξας στή μικροαστική
 τάξη καὶ στίς ἄθλιες, πατριαρχικές αὐταπάτες γιά τὴν ἀγάπη,
 καὶ τό προσφιλέσ σπιτάκι. Κι αὐτό δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο.
 Ὁ κύριος Προυντόν εἶναι ἀπό τὴν κορυφὴ ὡς τὰ νύχια φιλέ-
 σοφος, οἰκονομολόγος τῆς μικροαστικῆς τάξης. Σέ μιὰ προϋδε-
 μένη κοινωνία καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς κατάστασῆς του,
 ὁ μικροαστὸς γίνεται ἀπὸ τὴ μιὰ σοσιαλιστῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλ-
 λη οἰκονομολόγος, δηλαδή θαμπώνεται ἀπὸ τό μεγαλεῖο τῆς με-
 γαλοαστικῆς τάξης καὶ νιώθει συμπόνια γιά τὰ βᾶσινα τοῦ λαοῦ.
 Εἶναι μαζί καὶ ἀστός καὶ λαός. Στό βᾶθος τῆς συνειδησῆς του
 περρανεύεται ὅτι εἶναι ἀμερόληπτος, ὅτι ἔχει ἐρεῖ τὴ σωστή
 ἰσοροπία πῶν διατυπώνει τὴν ἀξίωση νά εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴν
 σωστή μέση ὁδὸ (juste milieu). Ἐνας τέτοιος μικροαστὸς θεοποιεῖ
 τὴν ἀντίφαση, γιατί ἡ ἀντίφαση εἶναι ὁ πυρῆνας τῆς οὐσίας
 του. Εἶναι ἀπλῶς ἡ κοινωνικὴ ἀντίφαση, μεταφερμένη στήν πρά-
 ξη. Εἶναι ὑποχρεωμένος νά δικαιῶνει στή θεωρία, αὐτό πού εἶ-
 ναι στήν πράξη, καὶ ὁ κύριος Προυντόν ἔχει τὴν τιμὴ νά εἶναι
 ὁ ἐπιστημονικός ἐρμηνευτῆς τῆς γαλλικῆς μικροαστικῆς τάξης,
 πράγμα πού εἶναι πραγματικὴ τιμὴ, γιατί ἡ μικροαστικὴ τάξη
 θά εἶναι οὐσιαστικὸ συστατικὸ σέ ὅλες τίς κοινωνικὲς ἐπαναστά-
 σεις πού ἐτοιμάζονται.

Θά ἤθελα πολὺ νά σᾶς ἔστειλα μαζί μέ αὐτό τό γράμμα
 καὶ τό βιβλίό μου γιά τὴν πολιτικὴ οἰκονομία, ὡς τώρα ἔμωσ
 δέν κτάφερα νά ἐκδόσω τό ἔργο αὐτό καὶ τὴν κριτικὴν γιά τοὺς
 γερμανοὺς φιλόσοφους καὶ σοσιαλιστές, γιά τὴν ὁποία σᾶς μίλη-
 σα στίς Βρυξέλλες. Δέ μπορείτε νά φανταστετε σέ τί δυσκο-
 λίες σκοντάπτει μιὰ τέτια ἐκδοσὴ στή Γερμανία, ἀπὸ τὴν μιὰ με-
 ριά ἐκ μέρους τῆς ἀστυνομίας, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐκ μέρους τῶν
 βιβλιοπωλῶν πού εἶναι οἱ ἴδιοι ἐνδιαφερόμενοι ἀντιπρόσωποι

¹ Τὴν ὀργὴν τοῦ τιμίου ἀνθρώπου (Σημ. Σόντ.)

δλων τών τάσεων πού ἐγώ χτυπῶ. Κι ὅσον ἀφορᾶ τὸ δικό μας κέμμα, δέν εἶναι μόνο φτωχό, μὰ καί μιὰ ἰσχυρή ὁμάδα μέσα στο Γερμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα τάχει μαζί μου, γιατί ἐναντιώνομαι στίς οὐτοπίεσ καί στίς ρητορίες τῆς.

Ο ΜΑΡΞ ΣΤΟΝ ΒΑΪΝΤΕΜΑΓΙΕΡ

Δουβίνο, 5 τοῦ Μάρτη 1852

... Ὅσο γιά μένα, δέ μοῦ ἀνίκει ἡ τιμή οὕτε ὅτι ἐγώ ἀνακάλυψα τήν ὑπαρξῆ τών τάσεων στή οὐγγρονη κοινωνία, οὕτε ὅτι ἐγώ ἀνακάλυξα τήν πάλη ἀνάμεσά τους. Ἰσχύ πριν ἀπό μένα ἀσσοί ἱστορικοί εἶχαν περιγράψει τήν ἰστορικὴ ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς πάλῃ τών τάσεων καί ἀσσοί οἰκονομολόγοι τήν οἰκονομικὴ ἀνατομία τών τάσεων. Ὅτι καινούργιο ἔκανα ἐγώ ἦταν: ν' ἀπειδείξω: 1) ὅτι ἡ ὑπαρξῆ τών τάσεων συνδέεται ἀπλῶς μέ ὀρισμένεσ ἱστορικέσ φάσεις ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς, 2) ὅτι ἡ ταξική πάλη ὀδηγεῖ ἀναγκαστικά στή διαχτατορία τοῦ προλεταριάτου, 3) ὅτι ἡ ἴδια αὐτή ἡ διαχτατορία ἀποτελεῖ μονάχα τὸ πέρασμα στήν κατάρχηση ὀλων τών τάσεων καί σέ μιάν ἀταξική κοινωνία...

Ο ΜΑΡΞ ΣΤΟΝ ΕΝΓΚΕΛΣ

Δουβίνο, 16 τοῦ Ἀπρίλη 1856

... Προχτές δέθηκε ἓνα μικρό γαῦμα γιὰ τήν ἐπέτειο τῆς «Peuple's Parade¹». Αὐτὴ τὴ φορὰ δέχτηκα τήν πρόσκληση ἐπειδὴ μὲ φάνηκε πῶς τὸ ἀπαιτεῖσ ἡ σιγμὴ, καί δέχτηκα τόσο περισσότερο, πού ἀπ' ὀλους τοὺς πρόσφυγεσ (ὅπως ἀνάγγελε ἡ ἔφημερίδα) ἐγώ μόνο εἶχα προσκληθεῖ καί σέ μένα ἐπίσης ἔλαχε νά κάνω τήν πρώτη πρόση. Συγκεκριμένα ἔπρεπε νά μιλήσω γιὰ τήν *signification de du prolétariat dans tous les*

¹ «Peuple's Parade» («Ἐφημερίδα τοῦ Λαοῦ») — ὄργανο τῶν χαρτιοστῶν, τοῦ ἔβγαινε σὸ Δουβίνο ἀπὸ τὸ 1852 ὡς τὸ 1858 μέ εἰσθουνη τὸν Ε. Τζῶνς. (Σημ. Σύντ.)

pays¹. Ἔτσι ἐκφώνησα στα ἀγγλικά ἕνα μικρὸ λόγιο πού ὠστόσο δὲ θά τόν ἀνατυπώσω². Ὁ σκοπός πού ἐπιδίωκα πέτυχε. Ὁ κύριος Τάιλαντιέ—πού ἀναγκάστηκε ν' ἀγοράσει τὸ εἰσιτήριο του πρὸς 2,5 σελίνια—κι ὁ ὑπόλοιπος γαλλικός· κι ἄλλος συμφετός τῶν προτύπων, πείστηκε ὅτι ἐμεῖς εἴμαστε οἱ μόνι «στενοί» σύμμοχοι τῶν χαρτιστῶν κι ὅτι ἂν ἀποφεύγουμε τίς διημέσεις ἐκδηλώσεις καὶ ἀφήνουμε τοὺς γάλλους νὰ ἐρωτροποῦν δημίσιον μὲ τὸ χαρτισμό, εἶναι στὸ χέρι μας ὅποτε δὴποτε νὰ ξαναπάρουμε τὴ θέση πού μᾶς ἀνήκει πιά ἱστορικά. Αὐτὸ ἦταν τόσο πρὸ ἀναγκαῖο, πού στὴ συγκέντρωση τῆς 25 τοῦ Φλεβάρη, μὲ πρέετρο τὸν Πυά, παρουσιάσθηκε τὸ κούτσουρο, ὁ γερμανός Σέρτερσερ καὶ μὲ ἀληθινὰ φοβερὸ ὕφος Στράουμπλινγκ κατὰγειλε τοὺς γερμανοὺς «σπρούς», τοὺς «ἐργάτες τοῦ πνεύματος», γιὰ τὸς (δηλ. τὰ κούτσουρα) ἄφησαν στὰ χεῖρα τοῦ λουτροῦ καὶ τοὺς ἀνάγκασαν ἔτσι νὰ ρεζιλευτοῦν μπρὸς σ' ἄλλα ἔθνη. Τὸν Σέρτερσερ τὸν γνωρίζεις βέβαια ἀπ' τὸ Παρίσι. Μὲ τὸ φίλο μας τὸν Σάππερ, εἶχα ἑνὰ μερικὲς συναντήσεις καὶ τὸν βρῖκα πολὺ μετανοιωμένο ἀμαρτωλό. Ἡ μοναξιά, ὅπου ζεῖ ἐδῶ καὶ δυὸ χρόνια, φαίνεται νὰ ἔχει ἀρκετὰ ἀκονίσει τίς πνευματικὲς του ἐυνάμεις. Καταλαβαίνεις ὅτι γιὰ κάθε ἐνδεχόμενον καλὸ θά εἶναι νὰ ἔχουμε πάντα τὸν ἀνθρώπο στὸ χέρι καὶ ἀκόμα περισσότερο νὰ τὸν ἀποσπᾶσουμε ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Βίλλιχ. Ὁ Σάππερ ἔχει τὴν μεγάλη φούρκα τὰ κούτσουρα τοῦ Οὐίντμυλ³.

Θά διαβιβίσω τὸ γράμμα σου στὸ Στέφφεν. Τὸ γράμμα τοῦ Λεβ: θά ἔπραξε νὰ τὸ κρατῆσις αὐτοῦ. Κάνε τὸ αὐτὸ γενικά μὲ ὅλα τὰ γράμματα πού δὲ ζητῶ νὰ μοῦ ἐπιστραφοῦν. Ὅσο λιγότερα περνοῦν ἀπὸ τὸ τιχυδρομεῖο, τόσο τὸ καλύτερο. Συμφωνῶ ἀπέλυτα μαζί σου, σχετ. νὰ μὲ τὴν ἐπαρχία τοῦ Ρήνου. Τὸ μοιραῖο γιὰ μᾶς εἶναι ὅτι κοιτάζοντας στὸ μέλλον βλέπω κάτι πού θά μυρίζει «ἐσχάτη προζοσία». Θά ἐξαρτηθῆι πολὺ ἀπὸ τὴν στρεφῆ πού θά πάρουν τὰ πράγματα στὸ Βερολίνο, ἂν δὲ θά ὑποχρεωθῶμε νὰ βρεθοῦμε στὴν ἴδια θέση πού

¹ Κυριαρχία τοῦ προλεταριάτου σ' ὅλες τίς χῆρας. (Σημ. Σύντ.)

² Ὁ λόγος τοῦ Μαρξ δημοσιεύθηκε στὴν περιγραφή πού ἔκανε γὰρ τὸ γέφυμα ἢ «Revue's Paris» τῆς 19 τοῦ Ἀπριλῆ 1856. Βλ. τόμ. I τῆς ἐκδόσεως μας, σ. 419-421. (Σημ. Σύντ.)

³ Στὴν ἐδῶ Οὐίντμυλ στὸ Λονδίνο βρισκονταν τὰ γραφεῖα τοῦ Γερμανικοῦ Ἐργατικοῦ Συλλόγου. (Σημ. Σύντ.)

βρέθηκαν τά μέλι, τῆς λέσχης τοῦ Μάιντς¹ στήν παλιά ἐπανάσταση. Αὐτό θά εἶναι δύσκολο. Μιά και ξέρομε τόσο καλά τούς γάλλους, τά καλά ἀδέρφια μας ἀπό τήν ἀντίπεραν ὄχθη τοῦ Ρήνου! Ὅλο τό ζήτημα στή Γερμανία θά ἐξαρτηθεῖ ἀπό τή δυνατότητα νά ὑποστηριχθεῖ ἡ προλεταριακή ἐπανάσταση μέ μία καποια δεύτερη ἐκδοχή τοῦ πολέμου τῶν χωρικῶν. Ἔστε ὄλα θά πᾶνε θαυμάσια ..

Ο ΜΑΡΞ ΣΤΟΝ ΕΝΓΚΕΛΣ

Λονδίνo, 25 τοῦ Σεπτεμβρίου 1857

... Ἐς ἄρθρο σου «Αἴτμυ»² εἶναι πολύ ὠρατο. Μόνο πού τό μέγεθός του τό νιώθω σάν χτύπημα στό κεφάλι, γιατί αὐτή ἡ πολλή δουριά θά σέ βλάψει. Ἴδιαίτερα ἀν ἔξεραι πῶς θά εὐλεύεις ὡς ἀργά τή νύχτα, θά προτιμοῦσα ν' ἀψίσω ὄλη τήν ὀπθεθῆ νά πάει κατὰ διαβόλου.

Ἡ ἱστορία τοῦ στρατοῦ δείχνει πῶς ἐκδηλα ἀπό καθεστὶ ἄλλο τήν ὀρθότητα τῆς ἀποφῆς μας γιά τή συνάφεια τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων και τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Γενικά ὁ στρατός ἔχει μεγάλη σημασία γιά τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη. Ἀχ. στούς ἀρχαίους ὁ μισθός ἀναπτύσσεται πλέρια κρῶτα στό στρατό. Τό ἴδιο στούς Ρωμαιοὺς τό *peculium castrense*³ εἶναι ἡ πρώτη νομική μορφή, μέ τήν ὀποία ἀναγνωρίζεται ἡ κινητή περιουσία ὄσων δέν εἶναι οἰκογενειάρχος. Τό ἴδιο και τό συντεχνιακό καθεστῶς στό σωματεῖο τῶν *tabrigi*⁴. Ἐπίσης ἐδῶ γιά πρώτη φορά χρησιμοποιοῦνται οἱ μηχανές σέ μεγάλη κλίμακα. Ἄκομα και ἡ ἰδιαίτερη ἀξία τῶν μετάλλων και ἡ χρῆση τους σάν χρήμα φαίνεται—μέλις ξεπεράστηκε ἡ λίθινη ἐποχή τοῦ Γκρίμμ—νά βασιζέται ἀρχικά στή σημασία τους γιά τόν πόλεμο. Στούς στρατούς ἐπίσης πραγματοποιήθηκε ἀρχικά ὁ καταμερισμός τῆς ἐρ

¹ Ὁ Μαρξ ἔγνοσε τα μελη τῆς λέσχης τῶν γιακωβίνων στό Μάιντς, πού εἶχαν προσχωρήσει στα γαλλικά ἐπαναστατικά στρατεύματα, ὄταν κατέλαβαν τό Μάιντς, τό 1792. (Σημ. Σύντ.)

² Πρόκειται γιά τό ἄρθρο τοῦ Ἐνγκελς «Αἴτμυ» («Ὁ στρατός») πού δημοσιεύτηκε στή «Νέα Ἀμερικανική Ἐγκυκλοπαίδεια». (Σημ. Σύντ.)

³ Ἀτομική ἱστορία τοῦ στρατιώτη στό στρατόπεδο. (Σημ. Σύντ.)

⁴ Ταχνίτες στό στρατό. (Σημ. Σύντ.)

γασίας στέ έσωτερικό ενός κλάδου. Στο στρατό έπίσης συνοψίζεται πολύ χαρακτηριστικά όλη ή ιστορία τών άστικών κοινωνιών. "Αν βρεις κάποτε καιρό, θά πρέπει νά έπεξεργαστείς τό ζήτημα άπ' αύτή τήν άποψη.

Τά μόνα σημεία πού κατά τή γνώμη μου παρέλειψες στήν άνάλυσή σου είναι: 1) "Η πρώτη όλοκληρωμένη εμφάνιση τοϋ καθεστώτος τών μισοφρόνων σέ μεγάλη κλίμακα και μονομιάς στους καρχηδένους (θά κοιτάξω γιά δική μας γρήση τό βιβλίο ενός βερολινέζου γιά τούς στρατούς τών καρχηδονίων πού μένον άργότερα έμαθα ότι ύπάρχει). 2) "Η ανάπτυξη τής στρατιωτικής τέχνης στήν "Ιαλλία τό XV και στίς άρχές τοϋ XVI αιώνα. "Οπωσδήποτε έδώ διαμειρώνονται οι πονηριές τής ταχτικής. Ταυτόχρονα έξαιρετικά χιουμοριστική είναι ή περιγραφή του Μακιαβέλλι (θά τήν άποδελτίώσω γιά σένα) στήν ιστορία του τής Φλωρεντίας, γιά τόν τρόπο πού πολεμούσαν οι κοντοτιέροι. (Παρ' όλα αυτά έτα έρθω κοντά σου στό Μπράιτον [πέτε;] θά σοϋ φέρω καλύτερα μαζί μου τόν τόμο τοϋ Μακιαβέλλι. "Η ιστορία τής Φλωρεντίας είναι άριστούργημα). Τέλος 3) ή άσιατική πολεμική τέχνη όπως παρουσιάζεται άρχικά στους Πέροες, μά πού κατόπιν έμφανίζεται πολύ διαφορετικά τροποποιημένη στους μγγόλους, στους τούρκους κ. ά. . .

Ο ΜΑΡΞ ΣΤΟΝ ΚΟΥΓΚΕΛΜΑΝ

Λονδίνο, 23 τοϋ Φλεβέρη 1845

"Ελαβα χθές τό πολύ ενδιαφέρον γιά μένα γράμμα σας και θ' άπαντήσω τώρα στά διάφορα σημεία του.

Πρίν άπ' όλα θέλω νά εκθέσω σύντομα τίς σχέσεις μου μέ τόν Λασσάλ. Στή διάρκεια τής προπαγανδιστικής του δράσης οι σχέσεις μας διακόπηκαν: 1) έξαιτίας τής περιαιτύλογης καυγησιολογίας του πού τή συνδύαζε ταυτόχρονα μέ τήν πίο ξεδιάντροπη κλεψιτυπία άπ' τά δικά μου και άλλα γραφτά, 2) γιατί κα τά κρινα τήν πολιτική του ταχτική, 3) γιατί πριν άκόμα άρχίσει τήν προπαγανδιστική του δράση, τοϋ είλα έξηγήσει έδώ στό Λονδίνο λεπτομερειακά και τοϋ είχα «άποδείξει» ότι άμεση σοσιαλιστική επέμβαση ενός «κράτους-Πρω-

σία»—είναι άνοησία. Στά γράμματα πού μου έγραφε (άπ' τή 1848 ώς τή 1863), όπως και οτίς προσωπικές συναντήσεις του μαζί μου, δήλωνε πάντα ότι είναι όπαδός του κόμματος πού εκπροσωπώ. Μόλις πείστηκε στό Λονδίνο (τέλος του 1862) ότι δέ θά μπορούσα νά πιάσει μέ μένα τό παιχνίδι του, αποφάσισε νά ξεσπαλώσει σάν «έργατικός διχτάτορας» ένάντια σέ μένα και τό παλιό κόμμα. Παρ' όλα αυτά άναγνώριζα τίς προπαγανδιστικές του ικανότητες, άν και πρós τό τέλος τής σύντομης στυδαιοδρομίας του, άκόμα κι ή προπαγανδιστική του δράση μου φαινόταν όλο και πío διαφορούμενη. Ό ξαφνικός του θάνατος, ή παλιά φίλια, τά θρηνώδικα γράμματα τής κόμησας Χάτσφελντ, ή άγανάκτηση για τή θρασυδειλία των άστικών έφημερίδων άπέναντι σέ κείνον πού τόσο τόν φοβούνταν όταν ζούσε, όλα αυτά μέ παρακίνησαν νά δημοσιεύω ένάντια στέν έλεύθειό Μπλίντ μία μικρή άνακοίνωση πού ζυμωσ δέν άναφερόταν στό περιεχόμενο τής δράσης του Λασσαλ. (Ή Χάτσφελντ έστειλε τήν άνακοίνωση στό «Νέρντσερν»¹). Για τούς ίδιους λόγους και μέ τήν έλπίδα ότι θά μπορούσα ν' άπομακρύνω τά στοιχεία πού μεθ' φάνινονταν επικίνδυνα, όποσδήποτε μαζί μέ τόν Ένγκελς συνεργασία στό «Σοσιαλ-Ντεμοκράτ»² (δημοσίωσε μετάφραση τής «Διακήρυξης»³, και ύστερα άπό παράκλησή του, έγραψα ένα άρθρο για τόν Προυντόν μέ τήν ευκαιρία του θανάτου του) και άφού ό Σβάίτσερ μάς έστειλε ένα ίκανοποιητικό πρόγραμμα τής σύνταξής του, επέστρεψα νά μάς όνομάσουν συνεργάτες. Για έγγύηση είχαμε άκόμα τό γεγονός ότι ό Β. Λήμπκνεχτ ήταν άνεπίσημο μέλος τής σύνταξης. Όστέσο φάνηκε σύντομα—οί άποδείξεις γι' αυτό πέσαν στό χέριο μας—ότι ό Λασσαλ στήν πραγματικότητα είχα προέδσει τό κόμμα. Έίχει κλείσει ένα ρητό συμβόλαιο μέ τόν Βίσμαρκ (δίχως φυσικά νά πάρει στό χέριο του κανέναν ε!δουο έγγυήσεις). Στά τέλη του Σεπτέμβρη 1864 ήταν νά πάει στό Άμβούργο, και και (μαζί μέ τόν παλαβό Σράμμ και τόν πρώτο άστονομικό κατόχοπο Μάρρ) θά «έξαναγάχαζ» τόν Βίσμαρκ νά ένσωματώσει τό Σλέσβιγκ-Χόλσταϊν, δηλ. νά

¹ «Nordstern» (α' Αστέρι του Βορρά)—βόρραδική έφημερίδα μέ λαοσολικό προσανατολισμό, πού έβγαϊνε τό 1860-1866 στό Άμβούργο. (Σημ. Σόντ.)

² Ό «Social-Demokrat» («Σοσιαλδημοκράτης») —έβγαϊνε στό Βερολίνο άπό τόν λαοσολικό Ι. Β. Σβάίτσερ, άπό τά τέλη του 1864. (Σημ. Σόντ.)

³ Πράκεται για τήν Έβρυτική Διακήρυξη τής Διεθνούς Ένωσης των Έργατών. (Σημ. Σόντ.)

ἀνακηρύξει αὐτὴ τὴν ἐνωσμάτωση στό ὄνοματῶν «ἰργατῶν», κτλ. Σέ ἀντάλλαγμα ὁ Βίσμαρκ εἶχε ὀποσχεθεῖ τό γενικό ἐκλογικό ὀ καίωμα καί μερικές σοσιαλιστικές τσαρλατανιές. Εἶναι κρίμα πού ὁ Λασσάλ δέ μπόρσσε νά παίξει ὡς τό τέλος αὐτὴ τὴν κωμωδία! Θά τόν ἔκανε νά φανεῖ τρομερὰ γελοῖος, καί θά τόν χλεύαζαν! Ἔτσι θά ἐμπαινε μιά γιά πάντα τέλος σ' ὄλες τίς προσπάθειες αὐτοῦ τοῦ εἰδους!

Ἐ Λασσάλ παραστράτησε ἔτσι, γιὰτι ἦταν «ρεαλιστής πολιτικός» τῆς κατηγορίας τοῦ κυρίου Μικέλ, μόνο πού ἦταν μεγαλύτερης ὀλκῆς καί μέ εὐρύτερους σκοπούς (καί μέ τὴν εὐκαιρία, ἀπό καιρό εἶχα καταλάβει τόσο τόν Μικέλ, πού ἐξηγοῦσα τὴν ἐμπάνισί του, μέ το ὄτι γιά ἕνα δικηγορῖσκο τοῦ Ἄννὀ βερου ἢ Ἐθνική Ἐνωσῆ ἦταν ἕνα θαυμάσιο πρῆσχημα γιά νά ἀκουσθεῖ τό ὄνομά του στή Γερμανία, ἔξω ἀπό τούς τέσσαρς τείχους του καί νά ἐπιβάδει τὴν ἐνισχυμένη ἔτσι: «πρωμαατικῶτητα» τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ στό ἐξωτερικό του Ἄννὀ βερου, καί ἀκόμα μέ «πρωσική» προστασία νά παραστῆσει τόν Μιραμπώ τοῦ «Ἄννὀ βερου»). Ἐ ὄπως ὁ Μικέλ καί οἱ τωρινοί φίλοι του ἀρπάχτηκαν ἀπό τῆ «Νέα Ἐποχῆ» πού ἐγκαινίασε ὁ πρῶσος πρίγκιπς-ἀντιβασιλέας, γιά νά γαντζωθεῶν κι αὐτοί μέ τὴν ἔθνικο-ενωτική τους προπαγάνδα στήν «πρωσική κορυφή», ὄπως γενικά ἀνάπτυσσαν τὴν «ἀστική τους περηφάνεια» κάτω ἀπό πρωσική προστασία, ἔτσι κι ὁ Λασσάλ ἤθελε νά πιάξει τόν μαρκῆσιο Πέζα τοῦ προλεταριάτου μέ τόν Φίλιππο II τοῦ Οὐκερμαρκ* καί τόν Βίσμαρκ σάν μαστρωπό ἀνάμετρα σ' αὐτόν καί στό πρωσικό βασίλειο. Μιμῶνταν μονάχα τούς κυρίους τίς Ἐθνικῆς Ἐνωσῆς. Ἐνῶ ἔμως ἐκείνοι προκάλεσαν τὴν πρωσική ἀντίδραση γιά τό συμφέρον τῆς μεσαίας τάξης, αὐτός ἔσφιγγε τό χέρι τοῦ Βίσμαρκ πρῆς τό συμφέρον τοῦ προλεταριάτου. Οἱ κύριοι ἐκείνοι ἦταν κατὰ τοῦτο πιό δικαιολογημένοι: ἀπό τόν Λασσάλ, κατὰ τό ὄτι ὁ ἀστές εἶναι συνηθισμένος νά παίρνει γιά «πραγματικότητα» τό συμφέρον πού ὄρίζεται ἄμεσα μπρῶς στή μύτη του καί ὄτι στήν πραγματικῶ-

* Nationalverein (Ἐθνική Ἐνωσῆ) πολιτική ὄργανωση τῆς γερμανικῆς μεγαλοαστικῆς τάξης πού ὄρθῆθηκε τό φθινόπωρο τοῦ 1859 καί ποῦ ἐπέδωκε τὴν ἐνοποίηση ὄλων τῶν γερμανικῶν κρατῶν, χωρῖς ὄμως τὴν Ἀσῆτρια, κάτω ἀπό τὴν ἡγεμονία τῆς Πρωσίας. Ἄρῆότερα ἢ Ἐθνική Ἐνωσῆ ὄποσ τῆριξε τὴν πολιτική τοῦ Βίσμαρκ. (Σῆμ. Σύντ.)

* Βόρειο Βρανδεμβούργο. (Σῆμ. Μετ.)

τητα ή τάξη αὐτή παντοῦ ἔχει κάνει συμβιβασμούς, ἀκόμα καί μέ τό φουδαρχισμό, ἐνῶ ἡ ἐργατική τάξη ἀπ' τή φύση τῶν πραγμάτων πρέπει νά εἶναι τίμια «ἐπαναστατική».

Γι' αὐτά μιά θεατρικά μεταιδέοξη φύση σάν τόν Λασσάλ (πού ὅμως δέν ἐξαγοραζόταν μέ φιλοπράγματα, ὅπως λχ. μέ θέσεις, μέ τό δημαρχιακό ἀξίωμα κτλ.) ἀποτελοῦσε μιά σκέψη πολύ ἔλκυστική ἕνα ἄμεσο κατόρθωμα πρός τό συμφέρον τοῦ προλεταριάτου κατωμμένο ἀπό τόν Φερδινάνδο Λασσάλ! Στήν πραγματικότητα ὅμως ἀγνοῦσε πῶς πολύ τούς πραγματικούς οικονομικούς ὅρους ἐνός τέτοιου κατορθώματος γιά νά κρίνει εἰλικρινά τόν ἑαυτό του! Ἀπό τήν ἄλλη μεριά οἱ γερμανοὶ ἐργάτες μέ τήν αἰσχροή «πολιτική τῆς πραγματικότητας» μέ τήν ὁπία οἱ γερμανοὶ ἄστοι ἀνέχτηκαν τήν ἀντίδραση τοῦ 1849-1859 καί παρακολούθησαν τήν ἀποβλάκωση τοῦ λαοῦ, ἦταν τέσο «χαλασμένοι» πού δέ μποροῦσαν νά μή χειροκροτήσουν ἕναν τέτιο ἀγύρην σωτήρα, πού τούς ἠποσχόταν μ' ἕνα πῆδημα νά τούς μεταφέρει στή γῆ τῆς ἐπαγγελίας!

Ἄς πιάσουμε λοιπόν ξανά τό νῆμα πού διακόψαμε παραπάνω! Μέλις ἰδρύθηκε ὁ «Σοσιαλδημοκράτης». ἀποδειχτηκε σύντομα ὅτι ἡ γριά Χάτσεφελντ ἤθελε νά ἐκτελέσει ἐκ τῶν ὑστέρων τή «δι'αθήκη» τοῦ Λασσάλ. Μέσον τοῦ Βίγκενερ (τῆς «Κρέβιτς-Τσαίτουγκ») διατηροῦσε ἐπαφή μέ τόν Βίσμαρκ. Ἐβαλε στή διάθεση τοῦ Βίσμαρκ τόν «Ἐργατικό Σύλλογο» (παγγελμανικό), τό «Σοσιαλδημοκράτη» κτλ. Στό «Σοσιαλδημοκράτη» θά ἀνακήρυχαν τήν προσάρτηση τοῦ Σλέσβιγκ-Χόλσταϊν καί θ' ἀναγνώριζαν γενικά τόν Βίσμαρκ σάν προστάτη κτλ. Ὅλο αὐτό τό ὥρατο σχέδιο ματαιώθηκε ἀπό τό γεγονός ὅτι εἴχαμε τόν Λήμπκνεχτ στό Βερολίνο καί στή σύνταξη τοῦ «Σοσιαλδημοκράτη». Παρά τό γεγονός ὅτι καί στόν Ἐνγκελς καί σέ μένα δέν ἄρσσε ἡ σύνταξη τῆς ἐφημερίδας, ἡ σαλιάρικη λατρεία τοῦ Λασσάλ, ἡ ἐρωτοτροπία ἀπό καιρό σέ καιρό μέ τόν Βίσμαρκ, κτλ., ἦταν φυσικά πύ σπουδαίο γιά τήν ὥρα νά εἶμαστε ἐπίσημα μέ τό μέρος τῆς ἐφημερίδας, γιά νά ἐμποδίσουμε τίς μηχανοραφίες τῆς γριάς Χάτσεφελντ καί τήν ὀλοκληρωτική δυσφήμιση τοῦ ἐργατικοῦ κέμματος. Γι' αὐτό λοιπόν κάναμε bonnette à mauvais jeu¹ ἄν καί ἰδιωτικά γράφαμε πάντα στό «Σοσιαλδημοκράτη», ὅτι: ἔπρεπε νά ἀνοίξουν μέτωπο τόσο ἐνάντια στόν Βίσμαρκ, ὅσο καί ἐνάντια στοῦς προοδευτικούς. Ἀνεχτήκαμα

¹ Τήν ἀναγκν, φιλοτιμία. (Σημ. Σδντ.)

ἀκόμω νά μηχανοραφεί ενάντια στή Διεθνή Ένωση τῶν Έργατῶν ὁ φουσκωμένος ἠλίθιος Μπέρνχαρντ Μπέκερ, πού παίρνει πραγματικά στά σοβαρά τή σπουδαιότητα πού τοῦ κληροδότησε ὁ Λασσάλ με τή διαθήκη του.

Στό μεταξύ τά ἀρθρα τοῦ κυρίου Σβάρτσερ στό «Σοσιαλδημοκράτη» γίνονταν ὄλο καί πιό βισμαρκικά. Τοῦ εἶχα γράψει πρωτῆτερα ὅτι τούς προοδευτικούς μποροῦσε κανεὶς νά τούς τρομάξει στό «ζήτημα τοῦ δικαίωματος τοῦ συνεταιριζέσθαι», ὅτι ὅμως ἡ πρωσιική κυβέρνηση ποτέ δέ θά ἐπέτρεπε τήν ὀλοκληρωτική κατάργηση τῶν νέμων πού ἀπαγόρευαν τό δικαίωμα αὐτό, γιατί ἡ κατάργηση τους θά σήμαινε ἕνα ρήγμα στή γραφειοκρατία, τήν ἀναγνώριση τοῦ δικαίωματος ἐνηλικίωσης γιά τούς ἐργάτες, τό ξέσχιμα τοῦ κανονισμοῦ γιά τούς ὀπηρετές τῶν τριφυλικάδων, τήν κατάργηση τοῦ δικαίωματος νά ἐπιβάλλουν οἱ εὐγενεῖς σωματικές ποινές στούς ἀγρότες κτλ., κτλ., πράγμα πού ὁ Βισμαρκ ποτέ δέ θά μποροῦσε νά ἐπιτρέψει καί πού γενικά ἦταν ἀσυμβίβαστο μέ τό πρωσιικό γραφειοκρατικό κράτος. Πρόσθεσα ὅτι, ἂν ἡ βουλή ἀπορίψει τούς νέμους πού ἀπαγορεύουν τό δικαίωμα τοῦ συνεταιριζέσθαι, ἡ κυβέρνηση θά κατάρσυγε σέ φράσεις, (λχ. σέ φράσεις σάν κι αὐτές, ὅτι τό κοινωνικό ζήτημα ἀπαιτεῖ «βαθύτερα» μέτρα κτλ.), γιά νά τούς διατηρήσει. Ὅλα αὐτά ἐπιβεβαιώθηκαν. Καί τί ἔκανε ὁ κύριος φόν Σβάρτσερ; Ἐγράψε ἕνα ἀρθρο ὑπέρ τοῦ Βισμαρκ καί κρατᾶ ὄλο τό ἡρωϊκό του θάρρος, ἐνάντια σέ τέτοιους *infiniment petits*¹ σάν τόν Σούλτσε, τόν Φάουχερ κλπ.

Πιστεύω ὅτι οἱ Σβάρτσερ, κτλ. ἔχουν τίμιες προθέσεις, εἶναι ὅμως «ρεαλιστές πολιτικοί!». Θέλουν νά ὀπολογίζουν τήν ὀπάρχουσα κατάσταση καί νά μὴν ἀφήνουν αὐτό τό προνόμιο τῆς «ρεαλιστικῆς πολιτικῆς» μόνο στόν κύριο Μικέλ καί Σία. (Οἱ τελευταῖοι φαίνεται ὅτι θέλουν νά κρατήσουν γιά τόν ἑαυτοῦς τούς τό δικαίωμα τῆς συνεργασίας μέ τήν πρωσιική κυβέρνηση). Ἔχουν ὅτι οἱ ἐργατικές ἐφημερίδες καί τό ἐργατικό κίνημα στήν Πρωσία (ἐπομένως καί στήν ὀπόλοιπη Γερμανία) ὀπάρχουν μόνο *par la grāce de la police*². Θέλουν λοιπόν νά δέχονται τίς περιστάσεις ὅπως εἶναι, νά μὴν ἐρεθίζουν τήν κυβέρνηση κλπ. ἀκριβῶς ὅπως οἱ «δημοκρατικοί» μας ρεαλιστές πολιτικοί «δέχονται» ἕναν αὐτοκράτορα ἀπό τούς

¹ Ἄπειρα μικροῦς. (Σημ. Σόντ.)

² Ἐλέω αστυνομίας. (Σημ. Σόντ.)

Χοεντοόλλερν. Και μιά πού δέν είμαι «ρεαλιστής πολιτικός», θεώρησα αναγκαίο, μαζί μέ τόν Ένγκελς, νά ανακοινώσω δημόσια στό «Σοσιαλδημοκρατία» ὅτι παύουμε τή συνεργασία μας σ' αὐτόν (αὐτή τή δήλωση, θά τή δείτε βέβαια σύντομα σέ κάποια ἐφημερίδα).

Βλέπετε ἔτσι: ταυτόχρονα γιατί αὐτή, τή στιγμή δέ μπορῶ νά κάνω τίποτα στήν Πρωσία. Ἡ ἐκεῖ κυβέρνησις, ἔχει ρητά ἀρνηθεῖ τήν ἐπαναπολιτογράφησίν μου στήν Πρωσία. Ἡ προπαγανδιστική δράσις θά μοῦ ἐπιτρεπέταν ἐκεῖ, μόνο ἂν ἐπαιρνε μορφή τέτια πού τήν ἐπιθυμῆ ὁ κύριος φόν Βισμαρκ.

Προτιμῶ ἑκατό φορές τήν προπαγανδιστική μου δράσις ἐδῶ, μέσω τῆς «Διεθνοῦς Ἐνωσιος»¹. Ἡ ἐπίδρασις στό ἀγγλικό προλεταριάτο εἶναι ἄμωσ, καί ἔχει τή μεγαλύτερη σημασία. Τώρα ἐδῶ ἡμεῖς βάζουμε μπρός τό ζήτημα τοῦ γενικοῦ δικαιώματος ψήφου, πού ἐδῶ φυσικά ἔχει ὀλίγη ἀλλή σημασία παρά στήν Πρωσία.

Γενικά, ἡ πρόδοσις αὐτῆς τῆς «Ἐνωσιος» ξεπερνᾷ κάθε προσδοκία ἐδῶ, στό Παρίσι, στό Βελγίον, στήν Ἑλβετία καί στήν Ἰταλία. Μόνο στή Γερμανία μοῦ ἀντιστέκονται, φυσικά οἱ διάδοχοι τοῦ Λασσάλ,

1) γιατί φοβοῦνται ἀνόγιστα μή χάσουν τή σπουδαιότητά τους.

2) γιατί γνωρίζουν τήν ἀνοιχτή μου ἀντίθεσιν σ' αὐτό πού οἱ γερμανοὶ ὀνομάζουν «ρεαλιστική πολιτική». (Αὐτό τό εἶδος τοῦ «ρεαλισμοῦ» εἶναι πού τοποθετεῖ τή Γερμανία τόσο πλῆθισ ἀπ' ἄλλες τίς ἄλλες πολιτισμένες χώρες).

Μιά καί κάθε ἀνὺρωςπος μπορεῖ νά γίνῃ μέλος τῆς Ἐνωσιος βγάζοντας ἕνα βιβλιόριον μέλους μέ ἕνα σελίνι, μιά καί οἱ γάλλοι διάλεξαν αὐτή τή μορφή, τῶν ἀτομικῶν μελῶν (τό ἴδιο καί οἱ βέλγοι). γιατί ὁ νόμος τοὺς ἀπαγορεύει νά προσχωρήσουν σέ μᾶς σάν «Ἐνωσις», μιά πού τό ἴδιο συμβαίνει καί στή Γερμανία, ἀποράσις: τώρα νά καλέσω τοὺς φίλους μου, ἐδῶ καί στή Γερμανία, νά ἰδρῦσουν μικρές ἐταιρίες, ἀδιάφορο μέ πόσα μέλη στό κάθε μέρος, πού τό κάθε μέλος τους θά βγάζει ἕνα ἀγγλικό βιβλιόριον μέλους. Μιά καί ἡ ἀγγλική ἐταιρία εἶναι: δημόσια δέν ὑπάρχει κανένα ἐμπόδιον γι' αὐτό τό σύστημα, ἀκόμα καί στή Γαλλία. Θά εἴμωνα εὐτυχῆς, ἂν καί οἷς, στό ἄμωσο περιβάλλον σας ἐρχόσασταν σέ ἐπαφή μέ τό Λονδίνο μ' αὐτό τόν τρόπο...

¹ Ἐνωσις: τή Διεθνή Ἐνωσιν τῶν Ἐργατῶν. (Σημ. Σύντ.)

Ο ΜΑΡΞ ΣΤΟΝ ΚΟΥΓΚΕΛΜΑΝ

Λονδίνο, 9 του 'Οχτωβρη 1866

... Είχα μεγάλους φόβους για τό πρώτο Συνέδριο στη Γενεύη. Συνολικά όμως πήγε καλά και ξεπέρασε τις προσδοκίες μου¹. 'Η επίδρασή του στη Γαλλία, τήν 'Αγγλία και τήν 'Αμερική ήταν ανέλπιστα. Δέ μπορούσα και δέν ἤθελα νά πάω ἐκεί, ἔγραψα όμως τό πρόγραμμα τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Λονδίνου. Τό περιόρισσα σκόπιμα οέ σημεια τέτεια, πού ἐπιτρέπουν τήν ἀμεση συνεννόηση και σύμπραξη τῶν ἐργατῶν και δίνουν ἀμεση τροφή και ὠθηση στίς ἀνάγκες τοῦ ταξικου ἀγῶνα και στήν ὀργάνωση τῶν ἐργατῶν σάν τάξη. Οἱ κύριοι παριζιάνοι εἶχαν τό κεφάλι τους γεμάτο μέ τις πιό κούφιες προντονικές φράσεις. Φλυαρῶν για ἐπιστήμη και δέν ξερουν τίποτα. Περιφρονῶν κάθε ἐπαναστατικὴ δράση, δηλαδή, τὴ δράση πού ξεπηδᾷ ἀπό τόν ἴδιο τόν ταξικό ἀγῶνα, κάθε συγκεντρωμένι, κοινωνική κίνηση, δηλαδή κάθε κίνηση πού ἐπιβάλλεται: και μέ πολιτικά μέσα (ὅπως λχ. ἡ συντέμνευση μέ νόμο τῆς ἐργασίμης ἡμέρας). Μέ τό πρόσχημα τῆς ἐλευθερίας και τοῦ ἀντικυβερνητισμοῦ ἢ τοῦ ἀτομικισμοῦ πού ἐχθρεύεται κάθε ἐξουσία—οἱ κύριοι αὐτοὶ πού τόσο ἔρεμα ἀνέχτηκαν κ: ἀνέχονται ἐδῶ και δεκάξι χρένια τόν πιό ἄθλιο δεσποτισμό!—κηρύχουν στήν πραγματικότητα τήν κοινή ἀστική οἰκονομία, μονάχα πού τήν ἐξιδανικεύουν προντονικά! 'Ο Προντέν ἔχει κάνει πολὺ μεγάλο κακό. Πρώτα, ἡ ψευτοκριτική του και ἡ ψευτοαντίθεσή του μέ τούς οὔτοπιστές, (ὁ ἴδιος δέν εἶναι παρά ἕνας μικροαστός οὔτοπιστής, ἐνῶ στίς οὔτοπιές ἑνός Φουριέ, "Οουεν, κτλ., ὑπάρχει ἡ προαίσθησι και ἡ φανταστικὴ ἐκφραση ἑνός καινούργιου κόσμου), συγκίνησε και διέφθειρε τὴ «jeunesse brillante»², τούς φοιτητές, ὕστερα τούς ἐργάτες, ἰδιαίτερα τούς παριζιάνους, πού, σάν ἐργάτες εἰδῶν πολυτελείας πού εἶναι, ἀνήκουν σέ μεγάλο βαθμό», χωρίς νά τό ξέρουν, στόν παλιό βούρκο.

¹ Τό Συνέδριο τῆς 1 Διεθνούς πού ἔγινε στίς 3-8 τοῦ Σεπτεμβρίου 1866, στή Γενεύη, τέλειωσε μέ ἀποφασιστικὴ ἔγερση τῶν προντονιστῶν. Τό Συνέδριο ἐπικέρωσε τό συνταγμένο ἀπό τόν Μαρξ καταστατικό τῆς Διεθνούς και πῆρε ἀποφάσεις πού στή βάση τους βρίσκονταν οἱ ὁδηγίες πού ἔγραψε ὁ Μαρξ. (Σημ. Σόντ.)

² Τὴ «χρυσὴ νεολαία». (Σημ. Σόντ.)

Ἄγράμματοι, ματαιόδοξοι, αὐθάδεις, φλύαροι, φουσκωμένοι ἐμπαιρικά, παραλίγο νά τά χαλάσουν όλα, γιατί ἔσπευσαν στό Σύνεδριο σέ ἀριθμούς πού δέν ἀναλογοῦν καθέλου στόν ἀριθμό τῶν μελῶν τους. Στήν ἐξήγησή, χωρίς νά τοὺς ὀνομάσω ἀπευθείας, θά τοὺς κοπανίσω.

Μεγάλῃ χαρᾷ μού προξένησε τό ἀμερικάνικο ἐργατικό σύνεδριο πού ἔγινε ταυτοχρόνα στή Βαλτιμέρη. Τό σύνθημα ἐδῶ ἦταν ἡ ὀργάνωση τῆς πάλης ἐνάντια στο κεφάλαιο, καί εἶνα: ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ περισσότερες ἀπό τίς διεκδικήσεις πού διατύπωσα γιά τή Γενσὺη, μπήκαν ἐπίσης καί κεῖ, χάρη στό ζωστή ἐνστικτο τῶν ἐργατῶν.

Τό μεταρρυθμιστικό κίνημα ἐδῶ¹, πού τό προκάλεσε τό δίκέ μας Κεντρικό Συμβούλιο (ναί πού ἡ συμμετοχή μου σ' αὐτό ἦταν μεγάλη), ἔχει πάρει τώρα τεράστιες καί ἀκαταμάχητες διαστάσεις. Ἐγώ ἔμεινα ὄλο αὐτό τό διάστημα στά παρασκῆνια καί δέν ἀνακατεύομαι πιά στήν ὑπέθεση ἀπό τότε πού μπήκε στό δρόμο τῆς.

Ο ΜΑΡΞ ΣΤΟΝ ΚΟΥΓΚΕΛΜΑΝ

Λονδίνο, 11 τοῦ Ἰούλιου 1868

... Ὅσο γιά τό «Τσεντράλμπλατ», ὁ συντάχτης τοῦ ἀρθρου², κάνει τῇ μεγαλύτερη δυνατῇ παραχώρηση, ὅταν παραδέχεται: ὅτι ἂν γενικά φαντάζεται κανεῖς κάτι μέ τήν ἀξία, τότε πρέπει νά παραδεχτεῖ τά συμπεράσματά μου. Ὁ δύστηχος δέ βλέπει ὅτι ἂν στό βιβλίο μου ἐν ὑπέρχει ἓνα κεφάλαιο γιά τήν «ἀξία», τότε τά στοιχεία καί τήν ἀπόδειξη τῆς πραγματικῆς σχέσης τῆς ἀξίας θά τά περιεχεῖ ἡ ἀνάλυση τῶν πραγματικῶν σχέσεων πού δίνω. Ἡ φλυαρία γιά τήν ἀναγκαιότητα ν' ἀποδειχτεῖ ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας, στήν ῥιζετα: μόνο στήν πύό πλείρια ἀγνοια, τόσο τοῦ ζητήματος γιά τό ὅποιο πρόκειται, ὅσο καί τῆς μεθόδου τῆς ἐπιστήμης. (Ὅτι κάθε ἔθνος θά ἐσβῆνε ἂν σταμα-

¹ Τό κίνημα γιά ἀκλογική μεταρρύθμιση στήν Ἀγγλία, πού ἀποτελέσματό ἦταν ἡ μεταρρύθμιση τοῦ 1867. (Σημ. Ἐδν.)

² Ὁ Μάρξ ἀναφέρεται ἐδῶ σέ ἓνα σχόλιο σχετικά μέ τό «Κεφάλαιο» πού δημοσιεύθηκε τό 1868 σέ ἓνα φύλλο ἀριθ. 28 τοῦ «Literarisches Centralblatt» τῆς Λειψίας. (Σημ. Ἐδν.)

τοῦσε τῆ δουλιᾶ, δέ λέω γιά ἕνα χρόνο, ἀλλά γιά λίγες βδομάδες, αὐτό τό ξέρει κι ἕνα παιδί. Ἐπίσης ξέρει ὅτι οἱ μάζες τῶν προϊόντων πού ἀντιστοιχοῦν στίς δ:ίφορες ποσότητες ἀναγκῶν ἀπαιτοῦν διαφορετικές καί ποσοτικά καθορισμένες ποσότητες τῆς κοινωνικῆς συνολικῆς ἐργασίας. Εἶνα: αὐτόνότητο ὅτι: αὐτή, ἡ ἀνάγκη, τῆς κατανομῆς, τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας σέ ὀρισμένες ἀναλογίες δέν καταργεῖται καθόλου ἀπό τήν καθορισμένη μορφή, τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, ἀλλά ὅτι μπορεί μένο ν' ἀλλάξει τόν τρόπο τῆς ἐμφάνισίς της.

(Οἱ νόμοι τῆς φύσις δέ μικροῦν καθόλου νά καταργηθοῦν. Αὐτό πού μπορεί ν' ἀλλάξει σέ ἱστορικά διαφορετικές συνθήκες, εἶναι μένον ἡ μορφή, μέ τήν ὅποια ἐπιβάλλονται αὐτοί οἱ νόμοι. Καί ἡ μορφή μέ τήν ὅποια ἐπιβάλλεται αὐτή, ἡ ἀναλογική κατανομή τῆς ἐργασίας σ' ἕνα κοινωνικό καθεστῶς, ὅπου ὁ συσχετισμός τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας πραγματοποιεῖται σάν ἰδιωτικῆ ἀνταλλαγῆ τῶν ἀτομικῶν προϊόντων ἐργασίας, εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀνταλλαχτικῆ ἀξία αὐτῶν τῶν προϊόντων.

Καθῆκον τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἀκριβῶς νά δείξει πῶς ἐπιβάλλεται ὁ νόμος τῆς ἀξίας. Ἄν ᾖθελε λοιπόν κανεῖς «νά ἐξηγήσει» προκαταβολικά ὅλα τά φαινόμενα πού ἀντιφάσκουν φαινομενικά στό νόμο, τότε θά ἔπρεπε νά δώσει τήν ἐπιστήμη πρὶν ἀπό τήν ἐπιστήμη. Τό λάθος τοῦ Ρικάρντο εἶναι ἀκριβῶς ὅτι στό πρῶτο του κεφάλαιο γιά τήν ἀξία, προϋποθέτει σάν δοσμένους ὅλες τίς δυνατές κατηγορίες πού πρέπει πρῶτα ν' ἀναπτυχθοῦν, γιά νά ἀποδειχτεῖ ἡ ἀντιστοιχία τους μέ τό νόμο τῆς ἀξίας.

Ἄπ' τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἱστορία τῆς θεωρίας ἀποδείχνει βέβαια, ὅπως σωστά ὑποέσατε ὅτι ἡ ἀντίληψη τῆς σχέσης τῆς ἀξίας ἦταν πάντα ἡ ἴδια, μόνο περισσότερο ἢ λιγότερο σαφῆς, περισσότερο στολισμένη μέ αὐταπάτες ἢ περισσότερο ἐπιστημονικά καθορισμένη. Ἐπειδή τό ἴδιο τό προτεές τῆς νόησης βγαίνει μέσ ἀπό ὀρισμένες συνθήκες, ἐπειδή τό ἴδιο ἀπότελει ἕνα φυσικό προτεές, ἔτσι: καί ἡ νόηση πού πραγματικά συλλαμβάνει δέ μπορεί παρά νά εἶναι πάντα ἡ ἴδια καί διαφέρει μονάχα στό βαθμό, ἀνάλογα μέ τήν ὥριμαση τῶν συνθηκῶν, ἐπομένως, αὐτοῦ ὄργανου, μέ τό ὅποιο σκεφτόμαστε. Ὅλα τά ἄλλα εἶναι ἀνοησίες.

Ὁ χυδαῖος οικονομολόγος δέν ἔχει τήν παραμικρή ἰδέα ὅτι οἱ πραγματικές, καθημερινές σχέσεις ἀνταλλαγῆς καί τά μεγέ-

θη άξίως δέ μπορούν νά είναι άμεσα ταυτόσημα. Όλη ή ούζια τής άστικής κοινωνίας βρίσκεται ίσα ίσα στό ότι σ' αὐτήν δέ γίνεται προκαταβολικά καμιά κοινωνική ρύθμιση τής παραγωγής. Τό λογικό καί τό φυσικό άναγκαίο επιβάλλεται μονάχα σάν μέσος ὄρος πού δρεά τυφλά. Καί τότε ὁ χυδαίος οικονομολόγος νομίζει πώς κάνει μεγάλη ανακάλυψη ἔτσι μπροστά στήν ἀποκάλυψη τής ἔσωτερικῆς συνόφειας ἐπιμένει ὅτι τά πράγματα στήν ἐμφάνισή τους φαίνονται διαφορετικά. Στήν πραγματικότητα, ἐπιμένει στήν ἐξωτερική ὄψη καί τήν παίρνει σάν τόν τελευταίο παράγοντα. Γιατί λοιπόν γενικά νά ἔχουμε ἐπιστήμη;

Όμως πίσω ἀπ' αὐτό ὑπάρχει καί κάτι ἄλλο: Μέ τήν κατανήση τής συνόφειας, γκρεμίζεται—πρὶν ἀπό τό γκρέμισμα στήν πράξη,—κάθε θεωρητική πίστη στή διαρκή ἀναγκαιότητα τῶν καταστάσεων πού ὑπάρχουν. Ἐξῶ λοιπόν οἱ κυρίαρχες τάξεις ἔχουν ἀπόλυτο συμφέρον νά διατηρῶσιν τήν ἀστεγαστή σύγχυση. Καί γιατί ἄλλο πληρώνονται οἱ συκοφάντες λογοκόποι πού δέν ἔξρουν νά καίξουν ἄλλο ἐπιστημονικό αἶμα ἀπὲ τό ὅτι στήν πολιτική οἰκονομία δέν ἐπιτρέπεται καθέλευ νά σκεφτεσι;

Όστόσο, φτάνει καί παραφτάνει. Πάντως τέ γεγονός ἔτι ἐργάτες, ἀκόμα κι ἐργασταδιάρχες καί ἔμποροι κατάλαβαν τό βιβλίο μου καί μπόρεσαν νά μπῶν στό νόημά του, ἐνῶ αὐτοί οἱ «σοφοί τῶν βιβλίων» (1) παραπονοῦνται ὅτι βάζω ὑπερβολικές ἀπαιτήσεις στή δικαιοκρίτητά τους, δείχνει πῶς ἔχουν ξεπέσει αὐτοί οἱ ἱεροφάντες τής άστικῆς τάξης...

Ο ΜΑΡΞ ΣΤΟΝ ΚΟΥΓΚΕΛΜΑΝ

Λονδίνο, 12 τοῦ Ἀπρίλη 1871

... Χτές λάβαμε τήν κατέλου καθουχαστική εἰδηση ὅτι ὁ Λαφάργκ (ὄχι ἡ Λάουρα) βρίσκεται τή στιγμή αὐτή στο Παρίσι.

Ἄν θά κοιτάξεις τό τελευταίο κεφάλαιο τοῦ ἔργου μου «II 18 Μπρυμιέρ», θά δεις ὅτι σάν κατεπινύ προσπάθεια τής Γαλλικῆς Ἐπανόστασης κηρύγγω: νά μήν περάσει τί γραφειοκρατικῆ-σρατιωτικῆ μηχανή ἀπ' τό ἕνα χέρι στό ἄλλο, ὅπως γινεταν ὡς τώρα, ἀλλά νά τήν τσακίσει (zerbrechen), καί τέ-

τιος ἀκριβῶς εἶναι ὁ προκαταρκτικὸς ὄρος κάθε πραγματικῆς λαϊκῆς ἐπανάστασις στὴν ὕπαιρο. Τέτια ἀκριβῶς εἶναι καὶ ἡ προσπάθεια τῶν ἑνωτικῶν κομματικῶν συντρέφων μας τοῦ Παρισιοῦ. Τί ἐλαστικότητα, τί ἱστορικὴ πρωτοβουλία, τί ἱκανότητα αὐτοθυσίης ἔχουν αὐτοὶ οἱ παριζιάνοι! Ὑστερα ἀπὸ ἕξι μηνῶν λιμοκτονία καὶ καταστροφή πρὸς προκλήθηκε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν προδοσίαν παρά ἀπ' τὴν ἐξωτερικὴν ἐγθρῶν, ξεσηκῶνεται κάτω ἀπὸ τὴν πρωσικὴν ξιφολόγησιν, σάν νά μὴν εἶχε γίνει ποτέ πόλεμος ἀνάμεσα στή Γαλλίαν καὶ τὴν Γερμανίαν, καὶ σάν νά μὴ βρισκόταν ἀκέμα ὁ ἐγθρὸς μπρὸς στίς πύλες τοῦ Παρισιοῦ! Ἡ ἱστορία δὲν ἔχει ἕμοιο παράδειγμα πορτέμου μεγαλειοῦ! Ἄν ὑποκύψουν, δὲ θά φταίει γι' αὐτὸ τίποτα ἄλλο, ἀπὸ τὴν «καλοκαγαθίαν» τους. Ἐπρεπε νά βαδίσουν ἀμέσως ἐναντίον τῆς Βερσαλλίης, μόλις ὁ Βινουά, καὶ ὕστερα τὸ ἀντιδραστικὸν μῆμα τῆς Ἰλίας τῆς παρισινῆς ἐθνοφυλακῆς εἶχαν ἀδείξει τὴν γωνιά. Ἄρρησαν νά τοὺς ξετύγει ἡ κατάλληλη στιγμή ἀπὸ ἐνδοιασμὸς οὐνεῖρηρη;. Δὲ θέλανε νά ἀρχίσουν τὴν ἐμφύλιον πόλεμον, σάν νά μὴν τὴν εἶχε κίελας ἀρχίσει ὁ Θιέρσορ, τὸ τερατώδικο αὐτὸ ἔκτρωμα, μὲ τὴν ἀπέπειρα του νά ἀφοπλίσει τὸ Παρίσι! Δεύτερον λάθος: Ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ παραιτήθηκε πολὺ νωρὴ ἀπὸ τὴν ἐξουσία της γιὰ νά κάνει τόπο στήν Κομμούναν. Πάλι ἀπὸ πέρα πολὺ «ἐντιμου» ἐνδοιασμὸς! Ὅπως καὶ νάναι, αὐτὴ ἡ τωρινὴ ἐξέγερση τοῦ Παρισιοῦ — κίεμα κι ἂν ὑποκύψει στοὺς λύκους, τὰ γουρούνια καὶ τὰ παλιόσκυλα τῆς παλιᾶς κοινωνίας—εἶναι τὸ πιὸ ἐνδοξο κατέρθωμα τοῦ κόμματός μας ὕστερα ἀπὸ τὴν παρισινὴν ἐξέγερση τοῦ Ἰούνη. Ἄς συγκρίνει κανεὶς μ' αὐτοὺς τοὺς παρισινούς πού κάνουν ἔρδο ἀκέμα καὶ στέν εὐρανὸν, τοὺς δούλους τῆς γερμανο-πρωσικῆς ἱερῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὴν μεταθανάτιαν μασοκράτιαν, πρὸς μυρίζουν σφρατάναν, ἐκκλησία, ἐπαρχιώτικη ἀριστοκρατία καὶ πάνω ἀπ' ὅλα φιλοστασιμὸν.

Καὶ μὲ τὴν εὐκαιρίαν. Στὴν ἐπίσημην δημοσίευσιν τῶν ὀνομάτων αὐτῶν πού γρηματοδοτοῦνταν ἀμεσα ἀπ' τὸ ταμεῖον τοῦ Λ. Βοναπάρτη, βρῖσκειται ἡ σημείωσις ὅτι ὁ Φόγκερ τὴν Αὐγούστον τοῦ 1859 πῆρε 40.000 φράγκα! Ἀναγίνωσα τὸ γεγονός στέν Ἀγμπικνεχι γιὰ παραπέρα χρησιμοποίησιν.

Μπορεῖς νά μεὺ στείλεις τὴν Χατζηαουζεν, μιά γαὶ τὴν τελευταίον καιρὸ παίρνω ἀθικτες διάφορες μπροσοῦρες

κτλ., όχι μόνο από τη Γερμανία, αλλά και από την Πετρούπολη. Εύχαριστώ για τις διάφορες έφημερίδες που μου στέλνεις (παρακαλώ να μου στέλνεις περισσότερες γιατί θέλω κάτι να γράψω για τη Γερμανία, τό Ράιχσταγκ, κτλ.)...

Ο ΜΑΡΞ ΣΤΟΝ ΚΟΥΓΚΕΛΜΑΝ

Λονδίνο, 17 τοῦ Ἀπριλίη 1871

Τό γράμμα σου ἔφτασε καλά. Τή στιγμή αὐτή, εἶμαι πιγ-
μένος στή δουριά. Γι' αὐτό μόνο δυό λέγια. Μοῦ εἶναι ἐντελῶς
ἀκατανόητο πῶς μπορεῖς νά συγκρίνεις μικροαστικές διαδηλώ-
σεις τύπου 13 τοῦ Ἰούνη 1849¹ κτλ., μέ τόν τωρινό ἀγώνα
στό Παρίσι.

Ἡ παγκόσμια ἱστορία θά μπορούσε νά γίνεται βέβαια πολύ
πιό ἄνετα, ἀν τόν ἀγώνα τόν ἀναλάβαιναν μέ τόν ὄρο
ἀλάθευτων εὐνοϊκῶν πιθανοτήτων ἐπιτυχίας. Θά ἦταν ἐξάλλου
πολύ μυστηριώδης ἡ φύση της ἀν δέν ἔπαιξαν κανένα ρόλο οἱ
«συμπτώσεις». Κι αὐτές οἱ ἴδιες οἱ συμπτώσεις ἀνίκουν φυσικά
στή γενική πορεία τῆς ἀνάπτυξης καί ἰσοφαρίζονται πάλι ἀπό
ἄλλες συμπτώσεις. Ὅμως ἡ ἐπιτάχυνση καί ἡ ἐπιβράδυνση ἐξαρ-
τιέται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τέτοιες «συμπτώσεις», πού ἀνάμε-
σά τους φιγουράρει καί ἡ «σύμπτωση» τοῦ χαρακτῆρα τῶν ἀν-
θρώπων, πού πρῶτοι βρίσκονται ἐπικεφαλῆς τοῦ κινήματος.

Ἡ ἀποφοισιτική δυσμενῆς «σύμπτωση» αὐτή τή φορά δέν
πρέπει καθέλου ν' ἀναζητηθεῖ στίς γενικές συνθήκες τῆς γαλ-
λικῆς κοινωνίας, ἀλλά στήν παρουσία τῶν πρώσων στή Γαλλία
καί στή θέση τους ἀκριβῶς ἔξω ἀπό τό Παρίσι. Αὐτό τό ξέρα-
νε πολύ καλά οἱ παριζιάνοι. Αὐτό τό ξέρανε ὁμως καί τῶ ἀνάστι-
κά καθάρματα τῶν Βερσλλίων. Ἀκριβῶς γι' αὐτό ἔβαλαν τούς
παριζιάνους μπρός στό δίλημμα ἢ νά δεχθοῦν τόν ἀγώνα ἢ νά
ὑποκύψουν δίγως ἀγώνα. Ὁ ἐκφυλισμός τῆς ἐργατικῆς τάξης

¹ Στίς 13 τοῦ Ἰούνη 1849 ἔγινε στό Παρίσι μιὰ διαδήλωση διαμαρ-
τυρίας, πού τήν ὄργανωσαν οἱ ε'Ὀρεινοί ἐναντία στή βία:η κατάλυση τῆς
δημοκρατίας τῆς Ρώμης ἀπό τα γαλλικά στρατεύματα. Ἡ διαδήλωση αὐτή
διαλύθηκε σχεδόν ἀκοπα καί ἐπιβεβαίωσε μόνάχα τή χρεωκοπία τῆς μι-
κροαστικῆς ἐπαναστατικῆς δημοκρατίας στή Γαλλία. (Σημ. Σόντ.)

στήν τελευταία περίπτωση θά ἦταν μιά πολύ μεγαλύτερη συμφορά ἀπό τό χαμό ἑνός ὁποιοδήποτε ἀριθμοῦ «ἀρχηγῶν». Ἡ πάλῃ τῆς ἐργατικῆς τάξης μέ τήν τάξιν τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί μέ τό κράτος τῆς μπήκε σέ νέα φάση χάριν στόν παρισινό ἀγῶνα. Ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ ἄμεση ἔκβαση τῆς ὑπόθεσης, ἔχει πιά κερδίθει ἕνα καινούργιο στήμιο ἀφετηρίας κοσμοϊστορικῆς σημασίας.

Ο ΜΑΡΞ ΣΤΟΝ ΜΠΟΛΤΣ

Λονδίνο 23 τοῦ Νοεμβρίου 1871

... Ἡ Διεθνῆς ἰδρύθηκε γιά νά ἀντικαταστήσει τίς σοσιαλιστικές ἢ μισο-σοσιαλιστικές αἰρέσεις μέ τήν πραγματική ὀργάνωση τῆς ἐργατικῆς τάξης γιά τόν ἀγῶνα. Τό ἀρχικό καστατικό, καί ἡ ἰδρυτική Διακήρυξη τό δείχνουν αὐτό μέ τήν πρώτη ματιά. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ Διεθνῆς δέ θά μπορούσε νά κρατηθεῖ ἂν ἡ πορεία τῆς ἱστορίας δέν εἶχε τρακίσει κιόλας τίς αἰρέσεις. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν σοσιαλιστικῶν αἰρέσεων καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ πραγματικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος εἶναι πάντα ἀντίστροφα ἀνάλογες. Ὅσον καιρό οἱ αἰρέσεις εἶναι (ἱστορικά) δικαιολογημένες, ἡ ἐργατική τάξη εἶναι ἀκόμα ἀνώριμη γιά ἕνα ἀνεξάρτητο ἱστορικό κίνημα. Μόλις φτάσει αὐτή τήν ὠριμότητα, δλες οἱ αἰρέσεις εἶναι οὐσιαστικά ἀντιδραστικές. Ὡστόσο ἐπαναλήφθηκε στήν ἱστορία τῆς Διεθνούς, ἐκεῖνο πού δείχνει παντοῦ ἡ ἱστορία. Αὐτό πού πάλιωσε προσπαθεῖ ν' ἀποκατασταθεῖ ξανά καί νά ἐπιβληθεῖ μέσα στά πλαίσια τῆς νεοκαταχτημένης μορφῆς.

Καί ἡ ἱστορία τῆς Διεθνούς ἦταν ἕνας συνεχῆς ἀγῶνας τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου ἐναντία στίς αἰρέσεις καί τοῦς ἐρασιτεχνικούς περαματισμούς πού προσπαθοῦσαν νά ἐπιβληθοῦν μέσα στήν ἴδια τή Διεθνῆ, ἐναντία στό πραγματικό κίνημα τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὁ ἀγῶνας αὐτός γινόταν στά Σινέδρια, μά πολύ περισσότερο ἀκόμα στίς ἰδιαιτέρες διαπραγματεύσεις τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου μέ τά ξεχωριστά τμήματα.

Ἐπειδή στό Παρίσι οἱ προυντονιστές (μουτουαλιστές¹)

¹ mutualistes, ἔτσι λέγονταν οἱ προυντονιστές, γιατί εἶχαν ρίξει τό σὸνδῆμα τῆς «ἀμο:βατοῦ βοήθειας» (mutuel=ἀμοιβατοῦ). (Σημ. Σεντ.)

ήταν οι συνιδρυτές της Ένωσης, ήταν φυσικό τὰ πρώτα χρόνια νά κρατούν αὐτοί τό πηδάλιο στό Παρίσι. Φυσικά ἐναντίά τους σχηματίστηκαν ἐκεῖ ἀργότερα κολληχτιβιστικές, θετικιστικές κτλ. ομάδες.

Στή Γερμανία—ή κλίμα τῶν λασσαλικῶν. Ἐγώ ὁ ἴδιος ἀλληλογραφοῦσα δύο χρόνια μέ τόν περιβόητο Σβάιτσερ καί τοῦ ἀπόδεξα μέ ἀναμφισβήτητο τρόπο ὅτι ἡ ὀργάνωση τοῦ Λασσάλ εἶναι μιὰ ἀπλή ἀίρετική ὀργάνωση καί σάν τέτια εἶναι εχθρική πρὸς τήν ὀργάνωση τοῦ πραγματικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος πού ἐπιδιώκει: ἡ Διεθνῆς. Αὐτός ὅμως εἶχε τό «λέγο» του νά μήν τό καταλαβαίνει.

Στά τέλη τοῦ 1868 μπῆκε στή Διεθνῆ ὁ ῥώσος Μπακούνιν, μέ σκοπό νά συγκροτήσει μέσζ της μιὰ δεύτερη Διεθνῆ, μέ ἀρχηγό τόν ἴδιο καί μέ τόν τίτλο «Alliance de la Démocratie Socialiste!». Ὁ Μπακούνιν—ἀνθρωπος γαρις καμιά θεωρητική γνώση—εἶχε τήν ἀξίωση νά ἀντιπροσωπεύει σέ τούτη τή χωριστή ὀργάνωση τήν ἐπιστημονική προπαγάνδα τῆς Διεθνούς καί νά τήν κάνει εἰδικότητα αὐτῆς τῆς δεύτερης Διεθνούς μέσα στή Διεθνῆ.

Τό πρόγραμμά του ἦταν ἕνα ἐπιπέλαια συναγμένο δεξιά καί ἀριστερά ἀνακάτωμα—ισότιτα τῶν τάξεων (!), κατάργηση τοῦ κληρονομικοῦ δικαίωματος σάν ἀφετηρία τοῦ κοινωνικοῦ κινήματος (σοσιαμονική ἀνετοία), ἀθεϊσμός πού ὑπαγορεύεται στά μέλη σάν δόγμα κτλ. Καί γιά βασικό δόγμα (προυντονιστική) ἀποχή ἀπέ τήν πολιτική κίνηση.

Αὐτό τό παιδικό παραμῖθι βρῆκε ἀπῆχηση (καί ἔχει ἀκόμα κάποιο στήριγμα) στήν Ἰταλία καί στήν Ἰσπανία, ὅπου οἱ πραγματικοί ὄροι τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος εἶναι ἀκόμζ λίγο ἀνεπτυγμένοι, καί μέζα σέ μερικούς ματαιόδοξους, φιλόδοξους καί κοψίους δογματιστές, στή ρωμανική Ἑλβετία καί στό Βέλγιο.

Γιά τόν κύριο Μπακούνιν ἡ διδασκαλία του (τά σκουπίδια του πού τὰ μάζεψε διακονεύοντας ἀπό τόν Προυντέν, τόν Σαίν-Σιμέν κ. ἄ.) ἦταν καί εἶναι πάρεργο—ἀπλῶς μέσο γιά τήν προσωπική του ἀνάδειξη. Ἄν θεωρητικά εἶναι μηδενικό, σάν μηχανογράφος βρισκεται στό στοιχεῖο του.

¹ Ἐνωση τῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας. (Σημ. Σόντ.)

Τό Γενικό Συμβούλιο χρειάστηκε νά παλαίψει χρόνια ἐναντία σέ τούτη τή συνωμοσία (πού ὡς ἕνα ἐρισμένο σημεῖο τήν ὑποστηρίζαν οἱ γάλλοι προυντονιστές, ἰδιαίτερα στή νότια Γαλλία). Τελικά μέ τίς ἀποφάσεις τῆς Συνδιάσκεψης I, 2 καί 3, IX, XVI καί XVII¹ κατάφερε τό χτύπημα πού ἐτοιμαζόταν ἀπό πολύν καιρό.

Εἶναι αὐτόνητο ὅτι τό Γενικό Συμβούλιο δέν ὀποστηρίζει στήν Ἀμερική αὐτέ πού πολεμᾷ στήν Εὐρώπη. Οἱ ἀποφάσεις I, 2, 3 καί IX δίνουν τώρα στήν Ἐπιτροπή τῆς Νέας Ἑρκῆς τά νόμιμα ὄπλα γιά νά ξεμπερδέφουν μέ ὄλες τίς αἰρέσεις καί τίς ἐρασιτεχνικές ὀμάδες καί στήν ἀνάγκη νά τίς ἀποκλείσουν.

... Τό πολιτικό κίνημα τῆς ἐργατικῆς τάξης ἔχει φυσικά γιά τελικό σκοπό τήν κατάχτηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας γιά λογαριασμό τῆς καί γι' αὐτό, φυσικά, εἶναι ἀναγκαῖα μιᾶ ὀργάνωση τῆς ἐργατικῆς τάξης πού νά ὑπάρχει ἀπό προηγούμενα, πού νά εἶναι ἀναπτυγμένη ὡς ἕναν ἐρισμένο βαθμό καί πού βγαίνει μέσα ἀπό τούς ἴδιους τούς οικονομικούς τῆς ἀγῶνες.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως κάθε κίνημα μέ τό ὅποιο ἡ ἐργατική τάξη ἀντιμετωπίζει σάν τάξι τῆς κυρίαρχης τάξεις καί προσπαθεῖ νά τίς καταβάλει μέ πίεση ἀπ' ἔξω, εἶναι ἕνα πολιτικό κίνημα. Ἀχ. ἡ προσπάθεια νά ὑποχρεωθοῦν οἱ ξεχωριστοί κεφαλαιοκράτες σέ κάποιο ξεχωριστό ἐργαστάσιο ἢ καί σέ κάποιο ξεχωριστό κλάδο τῆς βιομηχανίας μέ ἀπεργίες κλπ. νά περιορίσουν τίς ὥρες ἐργασίας, εἶναι ἕνα καθαρά οικονομικό κίνημα. Ἀπεναντίας τό κίνημα πού ἔχει γιά σκοπό νά ἐπιβάλλει τήν ψήφιση ἑνός νόμου γιά τό ὄχτώωρο κτλ. εἶναι ἕνα πολιτικό κίνημα. Καί ἔτσι ἀπό τά ὀποραδικά οικονομικά κινήματα τῶν ἐργατῶν φωντῶνει παντοῦ ἕνα πολιτικό κίνημα, δηλ. ἕνα κίνημα τῆς τάξης γιά νά ἐπιβάλλει τά συμφέροντά τῆς μέ γενική μορφή, μέ μορφή πού ἔχει γενική, κοινωνικά ἀναγκαστική ἰσχί. Ἄν αὐτά τά κινήματα προϋποθέτουν τήν ὕπαρξη ἀπό

¹ Οἱ ἀποφάσεις τῆς Συνδιάσκεψης τοῦ Δουβίνου τῆς I Διεθνούς (Σεπτέμβρης 1871) πού ἀναφέρει: ὁ Μαρξ, εἶναι ἀφιερωμένος στά παρακάτω ζητήματα: Στέριωμα τῆς Διεθνούς, δυνάμωμα τοῦ συγκεντρωτισμοῦ καί τοῦ ἡγετικοῦ ρόλου τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου. Ἀναγκη ἑνός ἀνεξαρτήτου πολιτικοῦ κόμματος τοῦ προλεταριάτου καί τῆς ἀξίασπαστης ὀνδωσης τοῦ πολιτικοῦ ἀγῶνα μέ τόν οικονομικό, διάλυση τῆς μπακουνιστικῆς φραξιονιστικῆς ἐμάδας. (Σημ. Σόντ.)

τά πριν μιάς ορισμένης οργάνωσης, τότε μέ τή σειρά τους και στην Ιδ ε κλίμακα αποτελούν επίσης μέσο γιά τήν ανάπτυξη αὐτῆς τῆς οργάνωσης.

“Οπου ἡ ἐργατική τάξη δέν εἶναι ἀκόμα ἀρκετά προχωρημένη στήν οργάνωσή της γιά νά ἐπιχειρήσει μιάν ἀποφασιστική, ἐκστρατεία ἐνάντια στή συλλογική, ἐξουσία, δηλ. ἐνάντια στήν πολιτική ἐξουσία τῶν κυριαρχῶν τάξεων, πρέπει ὀπωοδήποτε νά διαπαιδαγωγηθεῖ γι’ αὐτό μέ ἀδιάκοπη ζύμωση ἐνάντιά τους και μέ ἐχθρική στάση ἀπέναντι στήν πολιτική τῶν κυριαρχῶν τάξεων. Στήν ἀντίθετη περίπτωση μένει πα:χνίδι στά χέρια τους, ὅπως τό ἀπέδειξε ἡ ἐπανάσταση τοῦ Σεπτεμβρίου στή Ἰαλλία και ὅπως τό ἀποδειχνει ὡς ἕναν ὀρισμένο βαθμό τό παιχνίδι πού μ’ ἐπιτυχία παίζουσι ὡς τώρα ἀκόμα ὁ κύριος Γλάδστων και Σία στήν Ἀγγλία.

Ο ΕΝΓΚΕΛΣ ΣΤΟΝ ΚΟΥΝΟ

Λονδίνο, 24 τοῦ Γενάρη 1872

... (Ὁ Μπακούνιν, πού ὡς τά 1868 μηχανοραφοῦσε ἐνάντια στή Διεθνή, και μετά, ὅταν ἀτύχηε στό Συνέδριο Εἰρήνης τῆς Βέρνης¹, προσχώρησε στή Διεθνή κι ἄρχισε ἀμέσως νά συνωμοτεῖ μέ σα στούς κόλπους της ἐνάντια στό Γενικό Συμβούλιο. Ὁ Μπακούνιν ἔχει μιάν ἰδιόμορφη θεωρία, ἕνα ἀνακάτωμα ἀπό προυνονισμό και κομμουνισμό. Στόν πρῶτο, τό βασικό εἶναι ὅτι δέ θεωρεῖ τό κεφάλαιο, δηλ. τήν ταξική ἀντίθεση ἀνάμεσα στούς κεφαλαιοκράτες και τούς ἐργάτες πού γεννιέται ἀπό τήν κοινωνική ἐξέλιξη, σάν τό κυριότερο κακό πού πρέπει νά παραμεριστεῖ, ἀλλά τό κράτος. Ἐνῶ ἡ μεγάλη μάζα τῶν σοσιαλδημοκρατῶν ἐργατῶν ἔχει, μαζί μας, τή γνώμη ὅτι ἡ κρατική ἐξουσία δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἡ ὀργάνωση, πού ἔχουσι δόσει στήν ἑαυτοῦ τους οἱ κυριαρχεῖς τάξεις — γαιοχτήμονες και κεφαλαιοκράτες — γιά νά προστατεύσουσι τά κοινωνικά τους προνόμια, ὁ Μπακούνιν ἰσχυρίζεται ὅτι τό κράτος ἔχει δημιουργήσει τό κεφάλαιο, ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι

¹ Πρόκειται γιά τό Συνέδριο τῆς Βέρνης τοῦ ἀστικοῦ Συνδέσμου γιά τήν Εἰρήνη και τήν Ἐλευθερία, πού ἔλασε ἀπό τοῦς ἡγέτες του ὡς τόν Ὀκτώβρη 1868 ἦσαν κι ὁ Μπακούνιν (Σημ. Σύντ.)

κάτοχος τῶ κεφαλαίου του μόνον ἔλεω κράτους. Ἐπειδὴ λοιπὸν τὸ κράτος εἶναι τὸ κυριότερον κακὸ, θὰ πρέπει πρὶν ἀπ' ὅλα νὰ καταργήσουμε τὸ κράτος καὶ τότε τὸ κεφάλαιο μόνον του θὰ πάει στὸ διάβολο. Ἐνῶ ἡμεῖς ἀντίθετα λέμε: Καταργήστε τὸ κεφάλαιο, τὴν ἰδιοποίηση ὄλων τῶν μέσων παραγωγῆς ἀπὸ λίγους, καὶ τότε τὸ κράτος πέφτει μόνον του. Ἡ διαφορὰ εἶναι οὐσιαστικὴ: Ἡ κατάργησις τοῦ κράτους χωρὶς προηγουμένη κοινωνικὴ ἀνατροπὴ, εἶναι ἀνοησία—ἡ κατάργησις τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἀκρ:βῶς ἡ κοινωνικὴ ἀνατροπὴ καὶ κλείνει μέσθ της μιὰ μεταβολὴ ὀλέκκληρου τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Τώρα ὁμως, μιὰ πού γιὰ τὸν Μπακούνιν τὸ κράτος εἶναι τὸ βασικὸ κακὸ, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ κάνουμε τίποτα πού μπορεί νὰ συγκρατήσῃ στή ζωὴ τὸ κράτος, δηλ. ὅποιοδῆποτε κράτος, δημοκρατία, μοναρχία ἢ ὅ,τι ἄλλο. Γι' αὐτὸ λοιπὸν μιὰ πολιτικὴ ἀποχὴ ἀπὸ κάθε πολιτικὴ. Τὸ νὰ κάνεις μιὰ πολιτικὴ πράξι, ἰδιαίτερα ὁμως τὸ νὰ παίρνεις μέρος σὲ ἐκλογές, θὰ ἦταν προδοσία τῶν ἀρχῶν σου. Πρέπει νὰ κάνουμε προπαγάνδαν, νὰ βρίζουμε τὸ κράτος, νὰ ὀργανωνέμαστε, κι ὅταν θὰ ἔχουμε μὲ τὸ μέρος μας ὅλους τοὺς ἐργάτες, δηλαδή τὴν πλειοψηφία, τότε καθαιρούμε ὅλες τίς ἀρχές, καταργούμε τὸ κράτος καὶ βάζουμε στή θέσιν του τὴν ὀργάνωσιν τῆς Διεθνούς. Αὐτὴ ἡ μεγάλη πράξι μὲ τὴν ὅποια ἀρχίζει τὸ χιλιόχρονο βασίλειο, λέγεται κοινωνικὴ ἐκκαθάρισις.

Ὅλα αὐτὰ χτυπᾶνε στ' ἀφτιά ἐξαιρετικὰ ριζοσπαστικὰ καὶ εἶναι τόσο ἀπλά πού μπορεί κανεὶς νὰ τὰ μάθει ἀπ' ἔξω μέσθ σὲ πέντε λεφτιά, καὶ γι' αὐτὸ ἡ μπακουινικὴ αὐτὴ θεωρία καὶ στήν Ἰταλία καὶ στήν Ἰσπανία βρῆκε γρήγορα ἀπὴχησιν, στοὺς νεαροὺς δικηγόρους, γιαντροὺς καὶ ἄλλους δογματιστές. Τίς μάζες τῶν ἐργατῶν ὁμως ποτέ δὲ θὰ τίς κάνεις νὰ πιστέψουν ὅτι οἱ δημόσιες ὑποθέσεις τῆς χώρας τους δὲν εἶναι μαζὶ καὶ δικές τους ὑποθέσεις, οἱ ὑποθέσεις αὐτές εἶναι ἀπὸ τὴ φύσιν τους πολιτικὴς καὶ κείνον πού πάει νὰ πείσει τίς μάζες ὅτι πρέπει νὰ παρατήσουν τὴν πολιτικὴν, τὸν παρτιτᾶνε τελικὰ οἱ ἴδιες. Τὸ νὰ κηρύχῃ κανεὶς στοὺς ἐργάτες τὴν ἀποχὴν ἀπὸ τὴν πολιτικὴν κάτῃ ἀπὸ ἐποιοδῆποτε συνθήκες, σημαίνει νὰ τοὺς σπέρνῃ στήν ἀγκαλιὰ τῶν παπάδων ἢ τῶν ἀστῶν δημοκρατῶν.

Καὶ μιὰ λοιπὸν πού ἡ Διεθνὴς, κατὰ τὸν Μπακούνιν, δὲν ἔχει ἰδρυθεῖ γιὰ τὸν πολιτικὸν ἀγῶνα, ἀλλὰ γιὰ νὰ μπορεί νὰ μπεῖ ἀμέσως μὲ τὴν κοινωνικὴν ἐκκαθάρισιν, στή θέσιν τῆς

παλιάς κρατικής οργάνωσης, πρέπει να πληροίσει όσο είναι δυνατό το μακροπρόθεσμο ιδεώδες της μελλοντικής κοινωνίας. Σ' αυτή την κοινωνία πριν απ' όλα δεν υπάρχει καμιά εξουσία (Autorität), γιατί εξουσία=κράτος=απόλυτο κακό. (Πώς οι άνθρωποι θα κινούν ένα έργοστάσιο, πώς θα οδηγούν ένα τραίνο, θα κυβερνούν ένα ναράβι, χωρίς μιά σέ τελευταία ανάλυση αποφασιστική θέληση, χωρίς έναια διεύθυνση, αυτό βέβαια ξέ μάς τό λένε). Παύει ακόμα και τό κύρος της πλειοψηφίας πάνω στή μειοψηφία. Κάθε άτομο, κάθε κοινότητα είναι αυτόνομο, πώς όμως μπορεί να υπάρχει κοινωνία έστω και από δύο μόνον ανθρώπους, χωρίς ό καθένας απ' αυτούς να παραιτείται κάπως από την αυτονομία του, αυτό πάλι τό αποσιωπά ό Μπακούνιν.

Και ή Διεθνής λοιπόν πρέπει να οργανωθεί σύμφωνα μ' αυτό τό υπόδειγμα. Κάθε τμήμα είναι αυτόνομο και μέσα σέ κάθε τμήμα είναι αυτόνομο τό κάθε άτομο. Στο διάβολο οι άποφάσεις της Βασιλείας¹ πού μεταβιβάζουν στό Γενικό Συμβούλιο μιά όληθρια εξουσία πού έκφυλίζει και τό ίδιο! 'Ακόμα κι αν αυτή ή εξουσία έχει μεταβιβαστεί έθελοντικά, πρέπει να σταματήσει, άκριβώς για τί είναι εξουσία!

Νά ποιά είναι σέ συντομία τά βασικά σημεία της άγρυπτείας. Ποιό όμως είναι οι πρωτεργάτες των αποφάσεων της Βασιλείας; 'Ε, λοιπόν, είναι ό Ίδιος ό κύριος Μπακούνιν και Σία!

Όταν οι κύριοι αυτοί είδαν στό Συνέδριο της Βασιλείας ότι δε θά τά κατάφεραν μέ τό σχέδιό τους να μετατοπίσουν τό Γενικό Συμβούλιο στή Γενεύη, δηλ. να τό πάρουν στα χέρια τους, άρχισαν να ενεργούν διαφορετικά. Ίδρυσαν την Ένωση της Κοινωνικής Δημοκρατίας, μιά διεθνή, έταιρία μέσα στή μεγάλη Διεθνή, μέ τό πρόσημα, πού θά τέ ξαναβρείτε τώρα στό μακροπρόθεσμο τύπο της Ίταλίας, λχ. στον «Προλετάριο», στό «Γκατζίτινο Ρόζα», ότι για τις θερμάιμες λατινικές φυλές χρειάζεται ένα πτό ξεκάθαρο πρόγραμμα παρά για τους ψυχρούς, βραδυκίνητους βέρσιους. Τό σχεδιάκι αυτό ναυάγησε γιατί οκόνταψε πάνω στήν αντίσταση του Γενικού Συμβουλίου, πού δε μπορούσε φυσικά ν' άνεχθεί καμιά χωριστή διεθνή οργάνωση μέσα στή Διεθνή. Από τότε τό σχέδιο έκείνο έμφανιζόταν ξανά και ξανά μέ

¹ Πρόκειται για τις αποφάσεις του Συνεδρίου της Ι Διεθνούς, που έγινε στή Βασιλεία από τις 6 ως τις 12 του Σεπτεμβρίου 1869. (Σημ. Σύντ.)

όλων τῶν εἰδῶν τῆς μορφῆς, σέ σύνδεσθι μέ τήν προπάθεια τοῦ Μπακούνιν καί τῶν ὀπαδῶν του νά ἀντικαταστήσουν το προγράμμα τῆς Διεθνούς μέ τό μπακουνικό πρόγραμμα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριὰ ἡ ἀντίδραση, ἀπό τόν Ζύλ Φάβρ καί τόν Βίμαρκ ὡς τόν Ματζίνι, πιάνονταν πάντα κατευθείαν ἀπό τή μπακουνική κούφια, καυχρησιολόγη γλώσσα, ἔταν ἐπρόκειτο νά ἐπιτεθουν ἐναντίῃ στή Διεθνή. Ἀπό δῶ προέκυψε καί ἡ ἀνάγκη τῆς δήλωσῆς μου ἐναντίῃ στούς Ματζίνι καί Μπακούνιν τῆς 5 τοῦ Δεκέμβρη, πού δημοσιεύτηκε καί στή «Γκατζίτινο Ρόζα».

Ὁ πυρήνας τῶν μπακουνικῶν ἀποτελεῖται ἀπό μερικές δεκάδες ἰουρανοῦς¹, πού συνολικά ἔχουν πίσω τους μέλις 200 ἐργάτες. Τήν ἐμπροσθοφυλακή τήν ἀποτελοῦν οἱ νεαροὶ δικηγόροι, γιαιτροί, καί δημοσιογράφοι στήν Ἰταλία πού καμώνονται τώρα παντοῦ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ἰταλῶν ἐργατῶν, μερικοὶ ἐπίσης στή Βαρκελώνη καί τῆ Μαδρίτη καί δῶ καί καί κανέναν μεμωμένον—σχεδόν ποτέ ἐργάτης—στί, Λυών καί στίς Βρυξέλλες. Ἐδῶ ὑπάρχει: ἓνα μονάχα δείγμα, ὁ Ρομπέν. Ἡ Συνδιάσκεψη² πού συγκλήθηκε κάτω ἀπό τήν πίεση τῆς ἀνάγκης, ἀντίς γιά τό συνέδριο, πού εἶχε ἀποδειχθεῖ ἀδύνατο, τοὺς ἔδωσε τό πρόσχημα, καί μιά πού στήν Ἑλβετία ἡ πλειοψηφία τῶν γάλλων προσφύγων τάχθηκε μέ τό πλευρό τους, γιαιτί (οἱ προντονικοὶ) βρῆκαν ἐκεῖ συγγενικές γορδές, καί ἀπό προσωπικά ἐλατήρια—ἄρχισαν ἔτσι τήν ἐστρατεία. Φυσικά ὑπάρχουν παντοῦ στή Διεθνή δυσχερεστημένες μειοψηφίες καί παραγνωρισμένες μεγαλοφυεῖς καί σ' αὐτές ὑπολόγιζαν δικαιολογημένα.

Τώρα οἱ πολιτικῆς τους δυνάμεις εἶναι: οἱ παρακάτω:

1. Ὁ ἴδιος ὁ Μπακούνιν—ὁ Ναπολέον αὐτίς τῆς ἐκστρατείας.
2. Οἱ 200 τοῦ Ἰούρα καί 40-50 τοῦ γαλλικοῦ τμήματος (πρόφυγες στή Γενεύη).
3. Στίς Βρυξέλλες ὁ Χίνς, συντάχτης τῆς «Λιμπερτέ», πού διμωσ δέν εἶναι ἀνοιχτά μαζί τους.
4. Ἐδῶ, τά ὑπολείματα τῆς Section trancaise de 1871³ πού ποτέ δέν τήν εἶχαμε ἀναγνωρίσει, καί πού ἔχει κίβλας διασπαστεῖ σέ 3 ἀλληλομαχόμενα μέρη. Ἀκόμα

¹ Κάτοικοι τοῦ Ἰούρα, ἀρεινῆς περιοχῆς στήν Ἑλβετία. (Σημ. Σόντ.)

² Πρόκειται γιά τή Συνδιάσκεψη τοῦ Λονδίνου τῆς 1 Διεθνούς, πού ἔγινε ἀπό εἰς 17 ὡς εἰς 23 τοῦ Σεπτεμβρίου 1871. (Σημ. Σόντ.)

³ Γαλλικό τμήμα τοῦ 1871 (Σημ. Σόντ.)

20 περίπου λασσαλικοί της κατηγορίας του κυρίου φόν Σβάτσερ που διώχτηκαν από το γερμανικό τμήμα (εξαιτίας της πρότασής τους για μαζική αποχώρηση από τη Διεθνή), και που σαν συνήγοροι του άκρου συγκεντρωτισμού και της άδοκτηρης οργάνωσης τα:ρίζουν περίφημα στην Ένωση των άναρχικών και των αυτονομιστών.

5. Στην Ίσπανία μερικοί προσωπικοί φίλοι και όπαδοί του Μπακούνιν που έχουν επηρεάσει πολύ, τουλάχιστον θεωρητικά, τους εργάτες, ιδιαίτερα στη Βαρκελώνη. Από την άλλη μεριά όμως οι Ισπανοί δίνουν μεγάλη σημασία στην οργάνωση, και ή έλλειψή της στους άλλους τους κάνει εντύπωση. Πόσο μπορεί ο Μπακούνιν να όπολογίζει εδώ σε έπιτυχία, θά φανεί μένο στο Ισπανικό συνέδριο τόν Άπριλη και σπειδή εκεί θά έχουν όπεροχή οι εργάτες, δε φόβμαι.

6. Τέλος στην Ίταλία, απ' ότι ξέρω, τά τμήματα του Τουρίνου, της Βολωνίας και του Τζιρτζέντι τάχθησαν όπέρ της σύγκλησης του Συνεδρίου πριν από την προθεσμία.

Ό μπακουνικός τύπος ίσχυρίζεται ότι έχουν προχωρήσει 20 Ιταλικά τμήματα, εγώ δέν τά ξέρω. Όπωσδήποτε ή καθοδήγηση βρίσκεται σχεδόν παντού στα χέρια φίλων κι όπαδών του Μπακούνιν που θορυβοΰν πολύ. Όταν όμως εξετάσουμε τέ πράγμα ακριβέστερα ήά φωνεί ότι πίσω τους δε βρίσκεται πολύς κόσμος, γιατί στο κάτω-κάτω ή μεγάλη μάζα των Ιταλών εργατών είναι ως τώρα άκίμα ματζινική και θά μείνει τέτια, όσον καιρό ή Διεθνής θά συνταυτίζεται εκεί μέ την πολιτική άποχή.

Όπωσδήποτε όμως τά πράγματα στην Ίταλία είναι έτσι που για την ώρα τό λόγο στη Διεθνή τον έχουν εκεί οι μπακουνικοί. Του Γενικού Συμβουλίου ούτε καν του περνα ή σκέψη να παραπνεθεί γι' αυτό, κι Ιταλοί έχδον τό δικαίωμα να κάνουν όσες κουταμάρες θέλουν και τό Γενικό Συμβούλιο θ' άντιδράσ' αυτές μένο από τό δρόμο της ειρηνικής συζήτησης. Οι άνθρωποι έχουν έπίσης τό δικαίωμα να τάσσονται όπέρ του συνεδρίου μέ τό πνεΰμα των Ιουρανών¹, άν και είναι όπωσδήποτε

¹ Τό Συνέδριο της Όμοσπονδίας του Ιούρα, που συνήλθε τό Νοέμβρη του 1871 στο Σονβιλιά, όποτάνθηκε σ' όλα τα τμήματα της Διεθνούς μέ μίαν έγκύκλιο γαματη ουκοφανικής επίθεσης εναντια στο Γεν. Συμβούλιο και εναντία στις άποφασεις της Σουδίασκαφης της Διεθνούς στο Λονδίνο (1871). Η έγκύκλιος άπαιτοθεσ την άμωση ούγκληση ενός παγκόσμιου Συνεδρίου. (Σημ. Σδντ.)

ἐξαιρετικά περίεργα γιά τμήματα πού μόλις τώρα προσχώρησαν και πού δέ μπορούν νά ξέρουν τίποτα, νά παίρνουν ἀμέσως-ἀμέσως θέση πάνω σ' ἕνα τέτιο ζήτημα, ἰδιαιτέρα πρὶν ἀκουστοῦν καί τά δυό μέρη! Στούς τουρινέζους εἶπα σταράτα τή γνώμη μου γι' αὐτό, καί τό ἴδιο θά κάνω και στ' ἄλλα τμήματα πού ἐκδηλώθηκαν μέ τόν ἴδιο τρόπο. Γιατί κάθε τέτια δῆλωση προσχώρησης ἐπιδοκιμάζει ἔμμεσα τίς πλαστές κατηγορίες και τίς ψευτιές πού περιέχει ἡ ἐγκύκλιος ἐνάντια στό Γενικό Συμβούλιο, πού σύντομα θά βγάλει ἐξάλλου τήν ἐγκύκλιό του πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα¹. Ἄν ὡς τή δημοσίευσή της μπορέσετε νά ἐμποδίσετε μιὰ παρόμοια δῆλωση τῶν μιλιανέζων, θά ἐκπληρώσετε ὄλες μας τίς ἐπιθυμίες.

Τό πιό κωμικό ἀπ' ὅλα εἶναι ὅτι οἱ ἴδιοι αὐτοὶ τουρινέζοι πού τάσσονται μέ τούς Ιουρανοῦς, και μάς κατακρίνουν ἐδῶ γιά αὐταρχικότητα, ζητοῦν τώρα ξαφνικά ἀπό τό Γενικό Συμβούλιο νά ἐπέμβει αὐταρχικά ἐνάντια στήν ἀνταγωνιστική Ἑργατική Ὀμοσπονδία τοῦ Τουρίνου μέ τέτιον τρόπο πού ποτέ ὡς τώρα δέ μεταχειρίστηκε, νά προγράψει δηλ. τόν Μπεγκέλλι τοῦ «Φικκανάζο», πού δέν ἀνήκει καθόλου στή Διεθνῆ, κτλ. Κι ὅλα τούτα πρὶν ἀκόμα νά ἔχουμε καν ἀκούσει τήν Ἑργατική Ὀμοσπονδία, τί ἔχει αὐτή νά πει γιά ὅλα αὐτά!

Τήν παρασμένη Δευτέρα σᾶς ἔστειλα τή «Révolution Sociale» μαζί μέ τήν ἐγκύκλιο τοῦ Ἰούρα, ἕνα φύλλο τῆς «Egalité» τῆς Γενεύης (δυστυχῶς δέν ἔχω ἄλλο φύλλο, ἀπ' αὐτό πού ἔχει τήν ἀπάντησή τῆς Ὀμοσπονδιακῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Γενεύης, πού ἀντιπροσωπεύει 20 φορές περισσότερους ἐργάτες ἀπό τούς Ιουρανοῦς), κι ἕνα «Volksstaat», πού σᾶς δείχνει τί σκέφτεται ὁ κόσμος στή Γερμανία γιά τήν ὑπόθεσή. Ἡ σαξωνική συνέλευση—120 ἀντιπρόσωποι ἀπό 60 μέρη—τάχθηκε ὁμῶφ να ὀπέρ τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου. Τό βελγικό συνέδριο (25-26 τοῦ Δεκέμβρη) ζητᾶ νά ἀναθεωρηθεῖ τό καταστατικό, ἡ ἀναθεώρηση ὅμως νά γίνει στό ταχτικὸ συνέδριο (τό Σεπτεμβρη). Ἀπό τή Γαλλία μάς ἔρχονται καθημερινά δηλώσεις ἐπιδοκιμασίας. Ἐδῶ στήν Ἀγγλία ὄλες αὐτές οἱ μηχανοραφίες δέ βρίσκουν φυσικά ἔδαφος. Καί τό Γενικό Συμβούλιο δέ συγκαλεῖ βέβαια ἔκτακτο

¹ Πρόκειται γιά τήν συνταγμένη ἀπό τόν Μαρξ ἐγκύκλιο «Les prétendues scissions dans l'Internationale» («Οἱ εἰρηθεῖν διασπασεῖς στή Διεθνῆ») πού ἐσοκάπαζε πέρα γιά πέρα τή διασπαστική δράση τῶν μπακουνιστῶν. (Σημ. Σόντ.)

συνέδριο για τὸ χατῆρι μερικῶν μηχανοράφων καὶ μερικῶν πού κάνουν τὴν σπουδαίον. Ὅσον καιρὸ οἱ κύριοι αὐτοὶ μένουν σὲ νέμιμο ἔδαφος, τὸ Γενικὸ Συμβούλιο εὐχαρίστως τοὺς ἀφήνει νὰ κινοῦνται. Αὐτὲς ὁ συνασπισμὸς τῶν πιὸ ἐτερέκκλητων στοιχείων σύντομα θὰ διαλυθεῖ. Μόλις ὁμῶς κάνουν κάτι ἐνάντια στὸ καταστατικὸ ἢ στὶς ἀποφάσεις του Συνεδρίου, τὸ Γενικὸ Συμβούλιο θὰ κάνει τὸ χρέος του

Ἄν ἀναλογιστεῖ κανεὶς σὲ ποιά στιγμή—ἀκριβῶς τώρα πού παντοῦ ἀμέλυσαν ἐνάντια στὴ Διεθνῆ ὅλα τὰ σκυλιά—οἱ ἀνθρώποι αὐτοὶ ἀρχίζουν τὴ συνωμοσίαν τους, τότε δὲ μπορεῖ νὰ μὴν κάνει τὴ σκέψη ὅτι οἱ κύριοι τῆς διεθνοῦς ἀστυνομίας ἔχουν τὸ χεράκι τους στὴν ὑπέθεση. Κι ἔτσι εἶναι. Στὸ Μπερλὶν οἱ μπακουμιστὲς τῆς Γενεύης ἔχουν ἀνταποκριτὴ τους τὴν διευθυντὴ τῆς ἀστυνομίας! Δυὸ ἀπ' τοὺς κυριότερους μπακουμιστὲς, ὁ Ἄλμπερ Ρισάρ ἀπὸ τὴ Λυών καὶ ὁ Λεμπλάν, ἦταν ἐδῶ καὶ δῆλῶσαν στὸν εργάτη Σόλλ ἀπ' τὴ Λυών στὴν ὕπαιθρον ἀποτάνθηκαν, ὅτι τὸ μοναδικὸ μέσο γιὰ νὰ ἀνατραπεῖ ὁ θιέρμος, εἶναι νὰ φέρουν πάλι στὸ θρόνον τὴν Βοναπάρτη καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς περιοδεύανε μέ βοναπαρτικὰ λεφτά, γιὰ νὰ κάνουν ἀνάμεσα στοὺς πρόσφυγες προπαγάνδα ὑπὲρ τῆς βοναπαρτικῆς παλινόρθωσης! Οἱ κύριοι αὐτοὶ τὸ ὀνομάζουν αὐτὸ ἀποχθὴ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ! Στὸ Βερολίνο ὁ πληρωμένος ἀπὸ τὴν Βισμαρκ «Νέος Σοσιαλδημοκράτης» σφυρίζει τὴν ἴδιον ἀκριβῶς σκοπὸ. Ὡς ποῖο βαθμὸ ἔχει ἡ ρωσικὴ ἀστυνομία τὸ δαχτυλάκι τῆς στῆν ὑπέθεση, εἶναι ζήτημα πού τὸ ἀφήνω ἀνοιχτὸ γιὰ τὴν ὥρα, ὁ Μπακούνιν ὁμῶς ἦταν χωμένος ὡς τ' ἀφειά στὴν ὑπέθεση Νετσάγιεφ (τὸ διαφεύδει βέβαια, μὰ ἐμεῖς ἔχουμε ἐδῶ τὰ πρωτότυπα τῶν ρωσικῶν ἀναφορῶν, καὶ μιά πού καὶ ὁ Μάρξ καὶ γὼ καταλαβαίνουμε τὰ ρούζικα, δὲ μπορεῖ νὰ μᾶς γελᾷσει). Κι ὁ Νετσάγιεφ, εἴτε εἶναι ρώσος προβοκάτορας, εἴτε ὅπωςδήποτε ἔχει δρᾶσει: σάν νὰ ἦταν τέτιος, καὶ ἀκόμα ἀνάμεσα στοὺς ρώσους φίλους τοῦ Μπακούνιν ὑπάρχουν κάθε λογῆς ὀπποτα ἄτομα.

Λυπᾶμαι πολὺ πού χάσατε τὴ θέση σας, σὰς εἶχα γράψει: ρητὰ νὰ ἀποφεύγετε καθεὶ πού θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει ὡς ἐκεῖ. Ἡ παρουσία σας στὸ Μιλάνο ἔχει γιὰ τὴ Διεθνῆ πολὺ μεγαλύτερη σπουδαιότητα ἀπὸ τὴ λίγη ἐντύπωση πού μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει: μὲ μιά δημόσια ἐμφάνιση. Μυστικὰ θὰ μπο-

ρούσαν επίσης νά γίνουν πολλά κτλ. "Αν μπορώ νά σας βοηθήσω νά βρείτε μεταφράσεις κτλ., θά τό κάνω μέ τή μεγαλύτερη εὐχαρίστηση. Πέστε μου μονάχα ἀπό ποιές γλώσσες καί σέ ποιές γλώσσες μπορείτε νά μεταφράζετε καί πῶς μπορώ νά σᾶς φανῶ χρήσιμος.

"Ὡστε τά ἀστυνομικά βρωμόσκυλα κατάσχεσαν καί τή φωτογραφία μου Σᾶς ἐσωκλείω μίαν ἄλλη καί παρακαλῶ νά μοῦ στείλετε δυό δικές σας, πού ἢ μιά τους θά χρησιμεύσει γιά νά καταφέρουμε τή δεσποινίδα Μάρξ νά δώσει μιά φωτογραφία τοῦ πατέρα της γιά σᾶς (μονάχα αὐτή, ἔχει ἀκόμα μερικές καλές).

Σᾶς παρακαλῶ ἀκόμα νά φυλάγεστε κάπως ἀπό ἕλα τά ἔτομα πού συνδέονται με τόν Μπακούιν. Εἶνα: ἰδιότητα ὄλων τῶν αἰρέσεων νά συνδέονται στενά μεταξύ τους καί νά μηχανοραφοῦν—καθεῖς πού λέτε πηγαινεῖ: ἡμέσως στόν Μπακούιν, γι' αὐτό νά εἰστε βέβαιος. Μιά ἀπ' τίς βραϊκές του ἀρχές εἶναι ὅτι ἡ τήρηση τῶν ὑποσχέσεων καί ἕλλα παρέμοια πράγματα εἶναι καθαρὰ ἀοτικῆς προλήψεως, πού ὁ ἀληθινός ἐπαναστάτης πρέπει, γιά τό συμφέρον τῆς ὑπέθεσης, νά τά ἀντικρύζει πάντα μέ περιφρόνηση. Στή Ρωσία, αὐτά τά λέει ἀνοιχτά, στή δικτική Εὐρώπη τά διδάσκει μυστικά.

Γράψτε μου πολύ σύντομα. "Αν καταφέρουμε νά μήν πάρει μέρος τό τμήμα τοῦ Μιλάνου στίς χορὲ τῶν ἄλλων ἰταλικῶν τμημάτων, αὐτό θά ἦταν πολύ καλό...

Ο ΕΝΓΚΕΛΣ ΣΤΟΝ ΜΠΕΜΠΕΛ

Λονδίνο, 20 τοῦ Ἰουνίου 1873

'Απαντῶ πρῶτα στό γράμμα σας, γιατί τό γράμμα τοῦ Λίμπκνεχτ βρίσκεται ἀκόμα στόν Μάρξ, πού δέ μπορεῖ τί σιγμή αὐτή νά τό βρῶ.

Δέν ἦταν ὁ Χέπνερ, ἀλλά τό ὑπογραμμένο ἀπό τήν ἐπιτροπή γράμμα του Ἰόρκι στόν Χέπνερ που μάς ἔκανε ἐδῶ νά φοβηθῶμε ὅτι ἡ ἡγεσία τοῦ κόμματος, πού δυστυχῶς εἶναι πέρα γιά πέρα λασσαλική, θά χρησιμοποιοῦν τό γεγονός τῆς φυλάκισής σας γιά νά μετατρέψει τό «Φέλκστατ» σ' ἕνα «ἐντιμο» «Νέο Σοσιαλδημοκράτη». (1) Ἰόρκι ὁμολόγησε καθαρὰ

τήν πρόθεση αυτή, και μιά πού ή επιτροπή έξοσε στόν έαυτέ της τό δικαίωμα νά διορίζει και νά παύει τούς συντάχτες, β. κίνδυνος ήταν σίγουρα άρκετά μεγάλος. 'Η επίκειμενη άπέλαση τοῦ Χέπνερ ένίσχυσε άκόμα πιά πολύ αὐτά τά σχέδια. Κάτω άπ' αὐτές τίς συνθήκες έπρεπε νά ξέρουμε άκριβώς ποῦ βρισκόμασταν, και νά γιατί προκλήθηκε αὐτή ή άλλτλογραφία.

... 'Όσο γιά τή θέση τοῦ κόμματος άπέναντι στό λαοσαλισμό, έσεις φυσικά θά μπορούσατε νά κρίνετε καλύτερα άπό μάς γιά τήν ταχτική πού πρέπει ν' ακολουθηθει, ιδιαίτερα γιά τίς ξεχωριστές περιπτώσεις. 'Όμως πρέπει νά παρθει όπόψη και τοῦτο: 'Αν κάποιος, όπως λχ. έσεις, βρεθει στή θέση νά συναγωνίζεται τή Γενική Γερμανική 'Εργατική 'Ενωση, τότε εδ-κολα όπολογίζει πάρα πολύ τόν ανταγωνιστή του και συνηθίζει σέ κάθε περίπτωση νά σκέπτεται αὐτέν πριν άπ' όλα. 'Ότόσο ήμεις ή Γενική Γερμανική 'Εργατική 'Ενωση και τό σοσιαλδημοκρατικό εργατικό κόμμα, και τά δύο μαζί παρμένα, εξακολουθοῦν νά είναι πάντα μιά πολύ μικρή μειοψηφία της γερμανικής εργατικής τάξης. 'Όμως κατά τή γνώμη μας, πού έπιβεβαιώνεται άπό μακρόχρονη πείρα, ή σωστή ταχτική της προπαγάνδας δέν είναι ν' άποσπάζω και χει άπ' τόν έχθρό ξεχωριστά άτομα και μέλη, αλλά νά επιδράς πάνω στή μεγάλη μάζα, πού μένει άκόμα άμέτοχη. Μιά και μόνη άκατέργαστη δύναμη, πού τήν τραβίξαμε μέ τό μέρος μας μέσα άπό τήν άκατέργαστη μάζα άξίζει περισσότερο άπό δέκα λαοσαλικούς αυτόμολους, πού φέρνουν πάντα μαζί τους στό κόμμα τό σπέρμα τών λαθεμένων τους άπόψεων. Κι άν μπορούσαμε νά παίρναμε τίς μάζες δίχως τούς τοπικούς ήγέτες τους, τότε πάει κι έρχεται. 'Ετσι όμως είμαστε πάντα όποχρεωμένοι νά δεχόμαστε μαζί κι έναν όλόκληρο σωρό άπό τέτοιους ήγέτες, πού είναι δεσμευμένοι μέ τίς προηγούμενες δημέσιες έκδηλώσεις τους, άν όχι άκόμα και μέ τίς προηγούμενες αντιλήψεις τους, και πού πριν άπ' όλα πρέπει τώρα νά άποδείξουν ότι δέν έχουν άπαρητηει τίς άρχές τους και ότι μάλλον τό σοσιαλδημοκρατικό εργατικό κόμμα κηρύχνει τόν άλλθινό λαοσαλισμό. Αυτό ήταν τό άτύχημα στό 'Αϊξναχ¹, πού τότε δέ μπορούσε ίσως νά άποφευχθει, όμως τά στοιχεία αὐτά έβλαψαν όπωςδήποτε τό κόμμα και δέν ξέ-

¹ 'Ο 'Ενγκελς έννοει τό συνέδριο τοῦ κόμματος στό 'Αϊξναχ (1869). Δπου ιδρύθηκε τό σοσιαλδημοκρατικό εργατικό κόμμα. (Σημ. Σδντ.)

ρω, αν τό κόμμα δέ θάταν σήμερα τουλάχιστο ἐξίσου δυνατό και χωρίς τήν προσχώρησί τους. Ὑποσέχηποτε ἕμως θά το θεωροῦσα δυστύχημα, αν τά στοιχεῖα αὐτά ἐνισχύονταν...

Δέν πρέπει κανεῖς νά ἀφήσει νά τόν παραπλανοῦν οἱ φωνές γιά «ἐνότητα». Αὐτοί πού περισσότερο ἀπ' ὅλους ἔχουν σιτό στόμα αὐτή τή λέξη, εἶναι οἱ πιό μεγάλοι ὑποκινητές τῆς διχόνοιας, ὅπως ἀκριβῶς τώρα οἱ μπακουιστές τοῦ ἐλβετικοῦ Ἰούρα, οἱ δράστες ὄλων τῶν διασπάσεων, πού γιά τίποτα ἄλλο δέ φωνάζουν τόσο ὅσο γιά τήν ἐνότητα. Οἱ φαντατικοί αὐτοί τῆς ἐνότητας εἶτε εἶναι στενοκέφαλοι: πού θέλουν νά τά ἀνακατώσουν ὅλα σ' ἕναν ἀκαθόριστο ποττό, πού ἀρκεῖ μονάχα νά κατακάτσει γιά νά ξαναφανερωθοῦν οἱ διαφορές σέ πολύ ὀξύτερη ἀντίθεση, γιὰ τότε βρίσκονται στό ἴδιο τσουκάλι (στή Γερμανία ἔχεται ἕνα ὠραίο παράδειγμα στούς ἀνθρώπους πού κηρύχουν τή συμφιλίωση τῶν ἐργατῶν μέ τούς μικραστούς), εἶτε πάλι ἄτομα πού θέλουν ἀσυνείδητα (ὅπως λχ. ὁ Μύλμπεργκερ) ἢ συνειδητά νά νοθέψουν τό κίνημα. Νά γιὰ τὸ οἱ μεγαλύτεροι αἰρετικοί κι οἱ μεγαλύτεροι καυγατζήδες και παλιάνθρωποι εἶναι κάποτε οἱ πιό φωνακλάδες κρήχτες τῆς ἐνότητας. Μέ κανένα δέν εἶχαμε στή ζωή μας περισσότερους μελάδες και φασαρίες, ὅσο μέ τούς κρήχτες τῆς ἐνότητας.

Φυσικά, κάθε κομματική καθοδήγησι θέλει νά βλέπει ἐπιτυχίες, κι αὐτό εἶναι καλό. Ὑπάρχουν ὅμως περιστάσεις πού πρέπει νάχει κανεῖς τό θάρρος νά θυσιάζει τήν ἐπιτυχία τῆς σιγῆς γιά πιό σπουδαία πράγματα. Ἰδιαιτέρα ἕνα κόμμα σάν τό δικό μας, πού ἡ τελική ἐπιτυχία του εἶναι τόσο ἀπόλυτα βέβαιη και πού στήν ἐποχή πού ζοῦμε και μπρός στή μάτια μας ἔχει ἀναπτυχθεῖ τόσο τεράστια, καθόλου δέ γρειάζεται πάντα και ὀπωσδήποτε τήν ἐπιτυχία τῆς σιγῆς. Πάρτε γιά παράδειγμα τή Διεθνή. Ὑστερα ἀπό τήν Κομμούνα εἶχε τεράστια ἐπιτυχία. Οἱ κατακραυμωμένοι ἄστοι τῆς ἀπόδιδαν παντοδυναμία. Ἡ μεγάλη μάζα τῶν μελῶν τῆς πίστευε πώς αὐτό θά συνεχιστεῖ αἰώνια. Ἐμεῖς ξέραμε πολύ καλά ὅτι ἡ φύσικα θά ἔπρεπε νά σκάσει. Ὅλο τό σκυλολεῖ κόλλησι πάνω τῆς. Οἱ αἰρετικοί πού εἶχε μέσα τῆς ἀποθρασύνθηκαν, καταχράστηκαν τή Διεθνή, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά τούς ἐπιτρέπονταν οἱ πιό μεγάλες κουταμάρες και χυδαιότητες. Ἐμεῖς δέν τό ἀνεχτήκαμε αὐτό. Ξέροντας καλά ὅτι κάποτε ἡ φύσικα θά ἔσκαζε ὀπωσδήποτε, δέν ἔμπαινε γιά μας ζήτημα νά ἀναβάλουμε τήν καταστροφή, ἀλλά νά φρον-

τίσουμε ή Διεθνής νά βγει άπ' αὐτήν καθαρή κι άνθέυτη. Στή Χάγη ἔσκασε ή φούσκα και ξέρετε οτι τά περισσότερα άπό τά μέλη τοῦ Συνεδρίου¹ τράξηξαν για τό σπίτι τους μέ τό βαρύ αίσθημα τής άπογοίτευσης. Κι ὅμως σχεδόν ὅλοι αὐτοί οί άπογοητευμένοι πού φαντάζονταν νά βροῦν στή Διεθνή τό Ἰσπανικό τής γενικής άδερτοσύνης και συμφιλίωσης, ἔχαν στην πατρίδα τους πολὺ πιό άγριο καυγά άπό κείνον πού ξέσπασε στή Χάγη! Τώρα οί αίρετικοί καυγατζήδες νηρύχουν τή συμφιλίωση και μάς διαβίλλουν σάν άνυπόφορους, και διχτάτορες! Κι αν εἴχαμε ἔμφανιστεί συμφιλιωτικοί στή Χάγη, αν εἴχαμε κρύψει τό ξέσπασμα τής δικασσης—ποιά θά ἦταν ή συνέπεια; Οί αίρετικοί, ιδιαίτερα οί μπακουνοικοί, θά εἴχαν άκόμα ἕνα χρόνο καιρό μπροστά τους να κάνουν πλὺ μεγαλύτερες κουταμάρες και άνομιές στο ὄνομα τής Διεθνούς. Οί ἔργάτες τῶν πιό άναπτυγμένων χωρῶν θά γύριζαν τίς πλάτες τους μέ άηδία. Ἡ φούσκα δέν θά ἔτκαζε, θά ζάρωνε σιγά-σιγά, τρυπημένη άπό βελονιές και το ἑπόμενο συνέδριο, πού θά ἔφερνε ὀπωσήποτε τήν κρίση, θά γινεταν ἕνα σκάνδαλο τῶν πιό χυδαίων προσωπικοτήτων, γιατί ή άρχή εἴχε ἔγκαταλειφθεί κιόλας στή Χάγη! Και τότε ή Διεθνής θά κατστρεφεταν βέβαια—θά καταστρεφάταν μέ τήν «ένεττητα»!—Ἄντις γι' αὐτό, ἔμεἰς τώρα ἔσφορτώθήκαμε πρὸς τιμή μας τά σάπιζ στοιχεία. Τα μέλη τής Κομμούνας πού παραβρέθησαν στήν τελευταία, άπφασιστική συνεδρίαση, λένε οτι καμιά συνεδρίαση τής Κομμούνας δέν τούς άφησε τόσο φοβερή έντύπωση, ἔσο αὐτό τό δικαστήριο πού δίκασε τούς προδότες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ προλεταριάτου. Τούς άφήσαμε δέκα μῆνες νά βάλουν ὄλα τά δυνατά τους για νά λένε ψευτιές, νά συκοφαντοῦν, νά μηχανοραφοῦν—και πού βρίσκονται τώρα; Αὐτοί, οί ἔσθθεν άντιπρόσωποι τής μεγάλης πλειοψηφίας τής Διεθνούς, δηλώνουν τώρα μόνοι τους, ἔτι δέν τολμοῦν νά ἔρθουν στο ἑπόμενο συνέδριο (λεπτομέρειες γι' αὐτό βρίσκονται σ' ἕνα άρθρο πού στέλνεται μαζί μέ τοῦτο στο «Φόλκστάτ»). Κι αν ἔπρεπε νά ξαναρχίσουμε άπ' τήν άρχή δέ θά ἔνεργούσαμε διαφοροτικά σέ γενικές γραμμές—λάθη ταχτικῆς φυσικά γίνονται πάντα.

(Ἰπωσήποτε πιστεύω οτι τά ἱκανά στοιχεία άνάμεσα στους λασσαλικούς θά ἔρθουν μέ τόν καιρό μόνα τους σέ σάς, κι οτι

¹ Πρόκειται για τό Συνέδριο τής I Διεθνούς πού ἔγινε στή Χάγη στις 1-7 τοῦ Σεπτεμβρίου 1872. (Σημ. Σύντ.)

γι' αυτό δὲ θα ἦταν φρόνιμο νὰ κόψουμε τὸν καρπὸ πρὶν ὠριμάσει, ὅπως τὸ θέλουν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐνότητος.

Ἄλλωστε ὁ γέρο-Χέγκελ, τὸ ἔχει περὶ κίβλας: Ἔνα κόμμα ἀποδείχνει τὴ ζωτικότητά του, ὅταν μπορεῖ καὶ διασπᾶται καὶ ἀντέχει σιὴ διάσπαση. Τὸ κίνημα τοῦ προλεταριάτου περνᾷ ἀναγκαστικὰ ἀπὸ διάφορες βαθμίδες ἀνάπτυξης. Σὲ κάθε βαθμίδα μένει ἕνα μέρος τῶν ἀνθρώπων καὶ δὲν ἀκολουθεῖ πιά. Ἔτσι μονάχι ἐξηγιέται: γιατί ἡ «ἀλληλεγγύη τοῦ προλεταριάτου» πραγματοποιεῖται στήν πραγματικότητα παντοῦ μέ τῆ μορφῇ διαφόρων κομματικῶν ομάδων πού διεξαγουν ἀναμεταξύ τους ἕναν ἀγῶνα ζωῆς καὶ θανάτου, ὅπως γινόνταν μέ τις χριστιανικὲς αἱρέσεις στή ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, στήν περίοδο τῶν πτό χειρότερων διωγμῶν.

Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ ξεγνᾶτε, ἄν λχ. ο «Νέος Σοσιαλισμός», ὅτι κάθε αἶρεση εἶναι ἀναγκαστικὰ φανατικὴ καὶ μ' αὐτὸ τὸ φανατισμὸ. Ἰδιαίτερα σὲ περιοχὲς ὅπου εἶναι καινούργια (ὅπως λχ. ἡ Γενικὴ Γερμανικὴ Ἑργατικὴ Ἐνώση στὸ Σλέσβιγκ-Χόλσταϊν.) σημειώνει πολὺ μεγαλύτερες ἀμείωτες ἐπιτυχίες ἀπὸ τὸ κόμμα, πού ἀπλῶς ἀντιπροσωπεύει τὸ πραγματικὸ κίνημα χωρὶς αἰρετικὲς παραξενιές. Ἀπ' τὴν ἄλλη ὅμως ὁ φανατισμὸς ἐξοχρεῖται πολὺ.

Πρέπει νὰ τελειώσω, τὸ ταχυδρομεῖο φεύγει. Στά γρήγορα ἀκόμα μόνο: Ὁ Μάρξ δὲ μπορεῖ νὰ καταπιαστῆ μέ τὸν Λασζάλ προτοῦ τελειώσει ἡ γαλλικὴ μετάφραση¹ (τέλη Ἰούλη περίπου) καὶ τότε θά ἔχει πραγματικὴ ἀνάγκη ἀνάπαυσης, γιατί ὑποφέρει ἀπὸ ὑπερκόπωση...

Ο ΕΝΓΚΕΛΣ ΣΤΟΝ ΖΟΡΓΚΕ

Λονδίνο, 12-17 τοῦ Σεπτεμβρίου 1874

... Μέ τὴν ἀποχώρησή σου ἡ παλιὰ Διεθνὴς ἔτσι ἡ ἀλλοίως τέλειωσε τὴν ὑπαρξή της. Κι αὐτὸ εἶναι καλὸ. Ἄντικε στήν περίοδο τῆς δεύτερης αὐτοκρατορίας, ὅταν ἡ καταπίεση πού κυριαρχοῦσε σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη ὀπαγέρευε στὸ ἐργατικὸ κίνημα, πού

¹ Ἐννοεῖ τὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου».
(Σημ. Σύντ.)

μόλις άρυπνιζόταν ξανά, τήν ενότητα και τήν άποχή από κάθε έσωτερική πολεμική. Ήταν ή σεισμική πού τά κοινά κοσμοπολιτικά συμφέροντα του προλεταριάτου μπορούσαν νά προβάλουν στο προσκήνιο. Ή Γερμανία, ή Ίσπανία, ή Ίταλία, ή Δανία, μόλις τότε είχαν μπει ή έμπαιναν στο κίνημα. Στην πραγματικότητα, τό 1864, ό θεωρητικός χαρακτήρας του ίδιου του κινήματος σ' όλη τήν Εύρώπη, δηλ. στις μάζες, ήταν άκόμα πολύ άσαφής, ό γερμανικός κομμουνισμός δέν ύπήρχε άκόμα σάν έργατικό κέμμα, ό προντονισμός ήταν πολύ άδύνατος για νά μπορέσει νά παρουσιάσει τίς ιδιαίτερες λέξεις του. Οι καινούργιες άνοησίες του Μπακούνιν δέν όπήρχαν τότε ούτε και στο δικό του τό κεφάλι, ένω και οι άρχηγοί άκόμα των άγγλικών τρέιντ-γιούνιονς πιστεύανε ότι μπορούσαν νά μπουν στο κίνημα μέ βάση τό πρόγραμμα πού διατυπωνέταν στην εισαγωγή του Καταστατικού. Ή πρώτη μεγάλη έπιτυχία έπρεπε ν' άνατινάξει τήν άφελή, αυτή συνύπαρξη όλων των παρατάξεων. Ή έπιτυχία αυτή ήταν ή Κομμούνα πού ήταν άναντίρητα τό πνευματικό παιδί της Διεθνούς, αν και ή Διεθνής δέν κούνησε ούτε τό δαχτυλάκι της για νά τή φτιάξει. Έτσι ή Διεθνής θεωρήθηκε ως ένα βαθμό, κι αυτό πέρα για πέρα δικαιολογημένα, οπεύθυνη για την Κομμούνα. Όταν, χάρη στην Κομμούνα, ή Διεθνής έγινε μία ήλική δύναμη στην Εύρώπη, άρχισε άμέσως ό καυγάς. Κάθε ρεύμα ήθελε νά έκμεταλλευτεί τήν έπιτυχία για τέν έαυτό του. Ήρθε ή άποσύνθεση πού δέ μπορούσε νά άποφευχθεί. Ο εθόνος για τήν αυξανόμενη δύναμη μεμονωμένων ατόμων πού ήταν πραγματικά έτοιμα νά συνεχίσουν τήν έργασία τους μέ βάση τό παλιό εύρύ πρόγραμμα—των γερμανών κομμουνιστών—έσπρωξε τους βέλγους προντονιστές στην άγκαλιά των μπακουιστών τυχοδιωχτών. Το Συνέδριο της Χάγης σημάνε στην πραγματικότητα τό τέλος—και μάλιστα και για τά δύο κόμματα. Ή μόνη χώρα που μπορούσε άκόμα νά γίνει κάτι στο όνομα της Διεθνούς, ήταν ή Αμερική, και ένα ύγιές ένστικτο ένέπνευσε τή μετατόπιση της άνώτατης ήγεσίας εκεί. Το γόητρό της όμως έξαντλήθηκε τώρα και κεί και κάθε παραπέρα προσπάθεια νά της έμπροσθουν νέα ζωή θά ήταν τρέλα και σπατάλη δυνάμεων. Δέκα όλόκληρα χρόνια ή Διεθνής κυριάρχησε στην ευρωπαϊκή ιστορία πρής μία πλευρά—πρός τήν πλευρά πού βρίσκεται τό μέλλον—και μπορεί νά κοιτάξει μέ περηφάνεια τό έργο πού έκανε. Όμως μέ τήν παλιά της μορφή,

έχει πιά ξεπεραστεί. Για νά δημιουργηθῆι μιὰ νέα Διεθνῆς μὲ τὸν τρόπο τῆς πλῆθῆς, μιὰ ἔνωση ὄλων τῶν προλεταριακῶν κομμμάτων ὄλων τῶν χωρῶν, θά χρειαζόταν μιὰ γενικὴ κατάπνιξη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ὅπως στὴν περίοδο 1849-1864. Ὁ προλεταριακὸς κόσμος τώρα μεγάλωσε καὶ πλάτυνε τόσο πού δέ μπορεί πιά νά γίνει ἕνα τέτιο πράγμα. Πιστεύω ὅτι ἡ ἐπόμενη Διεθνῆς—ὕστερ ἀπὸ μερικά χρονιά ἐπίδρασης τῶν ἔργων τοῦ Μάρξ—θά εἶναι καθαρά κομμουνιστικὴ καὶ θά διακηρύξει ἄμεσα τίς ἀρχές μας.

Ο ΜΑΡΞ ΚΑΙ Ο ΕΝΓΚΕΛΣ ΣΤΟΥΣ ΜΠΕΜΠΕΛ, ΛΗΜΠΚΝΕΧΤ, ΜΠΡΑΚΕ ΚΑΙ ΑΛΛΟΥΣ

(-ΕΓΚΥΚΛΙΟ ΓΡΑΜΜΑ-)

Λονδίνο, 17-18 τοῦ Σεπτεμβρίου 1879

... Τὸ μανιφέστο τῶν τριῶν τῆς Ζυρίχης

Στὸ μεταξύ μᾶς ἦρθαν τὰ «Χρονικά» τοῦ Χέμπεργκ, που περιέχουν ἕνα ἄρθρο: «Ἀνασκόπηση τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος στὴ Γερμανία»¹, πού, ὅπως μοῦ εἶπε ὁ Ἰδιος ὁ Χέμπεργκ ἔχει συνταχθῆι ἀπειθείας ἀπὸ τὰ τρία μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τῆς Ζυρίχης. Ἐδῶ ἔχουμε τὴν αὐθεντικὴ κριτικὴ τους γιὰ τὸ μέχρι τώρα κίνημα καὶ μαζί τὸ αὐθεντικὸ τους πρόγραμμα γιὰ τὴν ἵσταση τοῦ νέου ὄργανου, σὲ βαθμὸ πού ἐξαρτιέται ἀπ' αὐτοῦς.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας λένε:

«Τὸ κίνημα πού ὁ Λασσάλ, τὸ θεωροῦσε κατ' ἐξοχὴν πολιτικὸ, πού σ' αὐτὸ καλοῦσε ὄχι μόνο τοὺς ἐργάτες, ἀλλὰ ὄλους τοὺς τίμιους δημοκράτες, πού ἐπὶ κεφαλῆς του ἔπρεπε νά βιδίσουν οἱ ἀνεξάρτητοι ἐκπρόσωποι τῆς ἐπιστήμης καὶ ὄλοι ὅσοι ἐμπνέονταν ἀπὸ ἀληθινὴ ἀγάπη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἐκφυλίστηκε κάτω ἀπὸ τὴν προεδρεία τοῦ I. B. φὸν Σβίίτσερ σ' ἕνα μονόπλευρο ἀγῶνα τῶν ἐργατῶν

¹ Πρόκειται γιὰ ἕνα ἄρθρο πού γράφτηκε ἀπὸ τοὺς Χέμπεργκ, Μπέρνσταϊν καὶ Σραμ καὶ δημοσιεύτηκε σὲ ὁμοιαλ-ραφορμιστικὰ «Χρονικά γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴν κοινωνικὴ πολιτικὴ» («Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik»). (Σημ. Σόντ.)

της βιομηχανίας για τὰ συμφέροντά τους»
 Δέν εξετάζω ἂν καὶ κατὰ πόσο εἶναι αὐτὸ σωστὸ στὴν
 πραγματικότητα. Ἡ ἰδιαίτερη μορφή πού δίνεται ἐδῶ στὴν Σβάρ-
 τσερ, εἶναι διὸ Σβάρτσερ κατέβασε τὸ λασσαλισμὸ, πού ἐδῶ
 τὸν ἐννοοῦν σὰν ἀστικό-δημοκρατικό-φιλάνθρωπικὸ κίνημα, στὸ
 ἐπίπεδο ἑνὸς μονόπλευρου ἀγώνα τῶν ἐργατῶν τῆς βιομηχανίας γιὰ
 τὰ συμφέροντά τους, βαθαίνοντας τὸ χαρακτήρα του, σὰν
 ταξικὸ ἀγώνα τῶν ἐργατῶν τῆς βιομηχανίας ἐνάντια στοὺς ἀστούς
 Κατηγοροῦν ἀκόμα τὸν Σβάρτσερ γιὰ τὴν ἀπέκρουση τῆν ἀστική
 δημοκρατία». Μὰ τί δουλιὰ ἔχει ἡ ἀστική δημοκρατία μέσα
 στὸ σοσιαλδημοκρατικὸ κόμμα; Ἄν ἡ ἀστική δημοκρατία ἀποτε-
 λεῖται ἀπὸ «τίμιους ἀνθρώπους», εἰς μὴν καθόλου νὰ θέ-
 λει νὰ μπει στὸ κόμμα, καὶ ἂν ὥστόσο θελήσει νὰ μπει, αὐτὸ
 θὰ τὸ κάνει μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ δημιουργεῖ ζητήματα.

Τὸ λασσαλικὸ κόμμα «προτίμησε νὰ φέρνεται σὰν ἔργα-
 τικὸ κόμμα μὲ τὸν πιὸ μονόπλευρο τρόπο». Οἱ κύριοι
 πού τὰ γράφουν αὐτὰ εἶναι οἱ ἴδιοι μέλη ἑνὸς κόμματος πού
 φέρνεται σὰν ἐργατικὸ κόμμα μὲ τὸν πιὸ μονόπλευρο τρόπο.
 καὶ κατέχουν σήμερα θέσεις καὶ ἀξιώματα μέσα σ' αὐτό. Ὑπάρ-
 χει ἐδῶ κάτι τὸ ἀπόλυτα ἀσυμβίβαστο. Ἄν ἐννοοῦν αὐτὰ πού
 γράφουν, τότε πρέπει νὰ βγούν ἀπὸ τὸ κόμμα, ἢ τουλάχιστον
 νὰ παραιτηθοῦν ἀπ' τὶς θέσεις καὶ τὰ ἀξιώματα. Ἄν δέν τὸ
 κάνουν αὐτό, τότε παραδέχονται ἔτσι ὅτι σκέφτονται νὰ χρησι-
 μοποιήσουν τὴν ἐπίσημη θέση τους γιὰ νὰ καταπολεμήσουν τὴν
 προλεταριακὴν χαρακτήρα τοῦ κόμματος. Καὶ τότε τὸ κόμμα τὸ
 ἴδιο προδίδει τὸν ἑαυτοῦ, ἂν τοὺς ἀφήσει στὶς θέσεις καὶ
 στ' ἀξιώματά τους.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὴν ἀποψη αὐτῶν τῶν κυρίων, τὸ σο-
 σιαλδημοκρατικὸ κόμμα δέν πρέπει νὰ εἶναι μονόπλευρο ἐργα-
 τικὸ κόμμα, ἀλλὰ ἕνα ὀλόπλευρο κόμμα «ἐλα τῶν ἀνθρώπων
 πού ἐμπνέονται ἀπὸ ἀληθινὴ ἀγάπη γιὰ τὸν ἀνθρώπου». Γιὰ νὰ
 τὸ ἀποδείξει: αὐτὸ, πρέπει πρὶν ἀπ' ἕλα νὰ ἐγκαταλείψει τὰ
 ἄξεστα προλεταριακὰ πάθη καὶ νὰ μπει κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία
 μορφωμένων, φιλάνθρωπων ἀστῶν «γιὰ νὰ διαμορφώσει καλὸ
 γούστο» καὶ «γιὰ νὰ μάθει: καλοῦς τρόπους» (σελ. 85). Τότε καὶ
 τὸ «ἀπρεπὲς φέροισι» μερικῶν ἀρχηγῶν θὰ κάνει τόπο στοὺς
 καθῶς πρέπει «ἀστικούς τρόπους». (Λές καὶ τὸ ἐξωτερικὸ ἀπρε-
 πὲς φέροισι, αὐτῶν πού ἐννοοῦν ἐδῶ, νὰ μὴν ἴταν τὸ λιγό-
 τερο πού μπορεῖ κανεὶς νὰ τοὺς ψέξει! Ἦ) Τότε ἐπίσης «θὰ ἐρ-

θουν πολυάριθμοι ὁπαδοὶ ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν μορφωμένων καὶ εὐπορῶν τάξεων. Αὐτοὺς ὁμως πρέπει πρῶτα νὰ τοὺς κερδίσουμε... ἂν θέλουμε ἡ ζύμωση πού κάνουμε νὰ ἔχει χειροπιαστὲς ἐπιτυχίες». Ὁ γερμανικὸς σοσιαλισμὸς ἔχει ἀδόσει πολὺ σημασία εἰς τὴν κατάκτηση τῶν μαζῶν, ἐνῶ παράλειψε νὰ κάνει δραστήρια (!) προπαγάνδα στὰ λεγόμενα ἀνώτερα στρώματα τῆς κοινωνίας». Γιατὶ «λεῖπουν ἀκόμα στὸ κόμμα ἄνθρωποι πού εἶναι ἱκανοὶ νὰ τὸ ἀντιπροσωπεύουν στὸ Ράιχσταγκ». Εἶναι ὁμως «καλὸ καὶ ἀναγκαῖο, νὰ ἀναθέσουμε τίς ἐντολὲς σὲ ἀνθρώπους πού εἶχαν τὴν εὐκαιρία καὶ ἀρκετὸν καιρὸ νὰ μάθουν κατὰ βάθος τὰ προβλήματα πού μπαίνουν. Ὁ ἀπλὸς ἐργάτης καὶ ὁ μικροτεχνίτης... ἔχουν μόνο σὲ σπάνιες, ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις τὴν ἀπαιτούμενη ἀνεση γι αὐτό». Ἐκλέγετε λοιπὸν ἀστούς!

Κοντολογίς: ἡ ἐργατικὴ τάξη μονάχη τῆς εἶναι ἀνίκανη νὰ ἀπελευθερωθεῖ. Γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὸ πρέπει νὰ μπεῖ κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγησιν «μορφωμένων καὶ εὐπορῶν» ἀστῶν, πού μόνον αὐτοὶ «ἔχουν εὐκαιρία καὶ καιρὸ» νὰ μάθουν αὐτὸ πού ἐφέλει τοὺς ἐργάτες. Καὶ δεῦτερο τὴν ἀστικὴν ταξὴν δὲν πρέπει μὲ κανέναν τρόπο νὰ τὴν καταπολεμήμε, ἀλλὰ νὰ τὴν κερδίσουμε μὲ δραστήρια προπαγάνδα.

Ὅταν ὁμως θέλουμε νὰ κερδίσουμε τὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς κοινωνίας ἢ ἔστω μόνο τὰ καλοπροαίρετα στοιχεία τους, δὲν πρέπει μὲ κανέναν τρόπο νὰ τὰ τρομολοξοῦμε. Καὶ δῶ, οἱ τρεῖς ἀπ' τῆς Ζυρίχης νομίζουν πῶς κάνανε κάποια καθισοχαστικὴ ἀνακάλυψιν:

«Τὸ κόμμα δείχνει ἀκριβῶς τώρα, κάτω ἀπὸ τὴν πίεσιν τοῦ νεομου ἐνάντια στοὺς σοσιαλιστὰς, ὅτι δὲν εἶναι διατεθειμένον νὰ τραβίξῃ τὸ δρόμον τῆς βίαιης, αἱματηρῆς ἐπανάστασης, ἀλλὰ ὅτι εἶναι ἀποφασισμένον... νὰ μπεῖ στὸ δρόμον τῆς νεομομότητος, δηλ. τῆς μεταρρυθμίσεως». Ἄν λοιπὸν οἱ 500-600 χιλιάδες σοσιαλδημοκράτες ψηφοφόροι, τὸ 1/10 ὡς τὸ 1/8 τοῦ συνόλου τῶν ψηφοφόρων, πού μέσῃ στ' ἄλλα εἶναι καὶ σκορπισμένοι σ' ὅλην τὴν χώρα, εἶναι ἀρκετὰ μυαλωμένοι ὥστε νὰ μὴν σπάσουν τὰ μούτρα τους καὶ νὰ μὴν ἐπιχειρήσουν, ἕνας ἐναντία σὲ δέκα, νὰ προκαλέσουν μιάν «αἱματηρὴν ἐπανάστασιν», αὐτὸ ἀποδείχνει εἰς παραίτησιν: γιὰ πάντα ἀπὸ τὴν χρησιμοποίησιν ἐνὸς τεραστίου ἐξωτερικοῦ γεγονότος, ἐνὸς ξαφνικοῦ ἐπανάστατικοῦ ἀναβρασμοῦ πού θὰ προκαλοῦνταν ἀπ' αὐτὸ τὸ γεγονός.

ἀρέμα και μίας νίκης που θά κέρδιζε έλαός μέ τόν άγώνα του στη σύγκρουση που θά προκαλούσε πάλι αυτό τό ίδιο τό γεγονός! "Αν τό Βερολίνο κάποτε φανεί ξανά τόσο άμέρφωτο ώστε νά κάνει και πάλι μιά 18 του Μάρτη¹ τότε οι σοσιαλδημοκράτες αντί νά πάρουν μέρος στον άγώνα σάν «θύλισι μανιακοί των όδοφραγμάτων» (σελ. 88), θά πρέπει αντίθετα «νά μπούν στο δρόμο της νομιμέτητας», νά κατευνάζουν, νά βγάδουν από τη μέση τά όδοφράγματα και στην ανάγκη νά βαδίσουν μέ τό λαμπρό στρατό ενάντια στις μονόπλευρες, άξεστες, άμέρφωτες μάζες. "Αν πάλι οι κύριοι αυτοί ίσχυρισθούν ότι δέν τό έννοούσαν αυτό, τότε τί έννοούσαν;

Μά υπάρχουν κι άλλα καλύτερα.

"Όσο λοιπόν πιά ησυχία, πιά κοντά στα πράγματα, πιά στοχαστικά έκδηλώνεται (τό κόμμα) στην κριτική του των συνθηκών που υπάρχουν και στις προτάσεις του για τη μεταβολή τους, τόσο λιγότερο θά μπορεί νά επαναληφθεί τό γτύπημα που πέτυχε τώρα (μέ την έφρημογή του νέμου ενάντια στους σοσιαλιστές) και μέ τό όποιο ή συνειδητή αντίδραση χρησιμοποιώντας τό μπαμπούλα του κόκκινου φαντάσματος, τρομοκράτησε την άστική τάξη» (σ. 88).

Γιά νά άραιώσουμε από την άστική τάξη και τό τελευταίο ίγνος φόβου, πρέπει νά της άποδείξουμε καθαρά και παστρικά, ότι τό κόκκινο φάντασμα είναι στην πραγματικότητα μόνον φάντασμα και ότι δέν υπάρχει. Ποιά είναι όμως τό μυστικό του κόκκινου φαντάσματος, άν όχι ο φόβος της άστικής τάξης μπρός στον αναπόφευγο άγώνα ζωής και θανάτου άναμεσα σ' αυτήν και στο προλεταριάτο; "Ο φόβος μπρός στην αναπότρεπτη έκβαση της σύγχρονης ταξικής πάλης; "Αν καταργηθεί ή ταξική πάλη, ή άστική τάξη, και «όλοι οι ανεξάρτητοι άνθρωποι» «δέ θά φορβούνται νά βαδίσουν γέρι μέ χέρ: μαζί μέ τους προλετάρους». Και κείνοι που θά έξαπατηθούν στην περίπτωση αυτή θά είναι άκριδώς οι προλετάριοι.

"Ας άποδείξει επομένως τό κόμμα μέ την ταπεινή και μελαγχολική συμπεριφορά του ότι έχει αφήσει μιά για πάντα τις άπρέπειες και τις υπερβασίες που έδωσαν την άφορμή για τό νόμο ενάντια στους σοσιαλιστές. "Αν ύποσχεθεί θεληματικά ότι

¹ Ένοοεί τις επαναστατικές μάχες όδοφραγμάτων στο Βερολίνο στις 18 και 19 του Μαρτη 1848. (Σημ. Συντ.)

θά κινείται μόνο μέσα στά πλαίσια τού νόμου ενάντια στους σοσιαλιστές, ό Βίσμαρκ και οι άστοι θά έχουν βέβαια τήν καλοσύνη νά καταργήσουν αυτό τόν περιττό πιά τότε νόμο!

«Άς μάς καταλάβουν καλά», δέ θέλουμε νά έγκαταλείψουμε τό κόμμα μας και τό πρόγραμμά μας, νομίζουμε όμως ότι θά έχουμε άρκετη δουλιά για πολλά χρόνια, άν στρέψουμε όλη μας τή δύναμη, όλη μας τήν ενεργητικότητα για νά πετύχουμε όρισμένους κοντινούς στόχους πού πρέπει ύπωςδήποτε νά τούς κατακτήσουμε πρώτου νά μπορεί νά γίνει σκέψη πραγματοποίησης τών άπώτερων επιδιώξεών μας». Τότε θά άρχισουν νά προσχωρούν σέ μάς μαζικά και άστοι και μικροαστοι κ: εργάτες, πού «τώρα τούς φοβίζουν... οι διεκδικήσεις πού τραβάνε πολύ μακριά».

Τό πρόγραμμα δέν πρόκειται: νά έγκαταλειφθει, αλλά μόνο νά άναβληθει... έπ' άόριστο. Τό δέχοντα: αλλά κυρίως όχι για τόν έαυτό τους και για τήν έποχή πού ζούν άυτοι, αλλά μεταθανάτια, σάν κληρονομιά για τά παιδιά και τά έγγόνια τους. Στο μεταξύ «όλη τή δύναμη και τήν ενεργητικότητά» τους τή χρησιμοποιούν σέ κάθε λογής μικροπράγματα και ψευτοπαλώματα σέ κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό καθεστώς, για νά φαίνεται ώστόσο ότι κάτι γίνεται, χωρίς ταυτόχρονα νά τρομάζει ή άστική τάξη. Μήπως τότε δέ θάταν καλύτερο νά έπαίνεσω τόν «κομμουνιστή» Μικέλ πού έπιβεβαιώνει τήν άκλόνητη πεποίθησή του για τό άναπόφευγο γκρέμισμα, σέ μερικές εκατοντάδες χρόνια, τής κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, μέ τό ότι παίζει γενναία στό χρηματιστήριο, συμβάλλει κατά δύναμη στό κράχ τού 1873¹ και κάνει έτσι πραγματικά κάτι για τήν κάτρευση τού τωρινού καθεστώτος;

Μιά άλλη παράβαση ενάντια στους καλούς τρόπους ήταν και οι «ύπερβολικές επιθέσεις ενάντια στους Ιδρυτές», πού «ήταν μόνον παιδιά τής έποχής τους». «Θά ήταν λοιπόν καλι ερα νά είχαν λείψει... οι βρισιές ενάντια στέν Στρούσπεργκ και στους όμοιους του». Δυστυχώς όλοι οι άνθρωποι είναι «μόνον παιδιά τής έποχής τους», κι άν αυτό είναι άρκετή δικαιολογία, τότε δέ θά πρέπει πιά νά επιτιθόμαστε ενάντια σέ κανέναν και παύει

¹ Μέ τό κράχ τού 1873 έληξε κι ή λεγόμενη «έμθη τών Ιδρύσεων», μια περίοδος πού τή χαρακτήριζε έξοφρηη κερσοκοπία και παίξιμο στό χρηματιστήριο και πού είχε άρχισει ύστερα από τό τέλος τού γερμανο-γαλλικού πολέμου τού 1870-1871 (Σημ. Σύντ.)

ἀπό μέρους μας κάθε πολεμική καὶ κάθε ἀγώνας. Δεχόμε-
στε ἤρεμα ὅλες τὶς κλωτσιές τῶν ἀντιπάλων μας, γιατί ἔμεις,
οἱ σοφοί, ξέρουμε ὅτι δέν εἶναι «παρά παιδιὰ τῆς ἐποχῆς τους»
καὶ δέ μποροῦν νά ἐνεργοῦν διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι κάνουν. Ἀντί
νά τοὺς ἀνταποδίδουμε τὶς κλωτσιές μέ τόκο, θά ἔπρεπε μάλ-
λον νά τοὺς λυπέμαστε τοὺς καημένους.

Ἐπίσης καὶ τὸ γεγονός ὅτι πέρασε θέση, ὑπὲρ τῆς Κομμού-
νας εἶχε πάντως τὸ μειονέκτημα «ὅτι ἀπομάκρυνε ἀπὸ μᾶς πολ-
λοὺς συμπαθοῦντες καὶ γενικά μεγάλως τὸ μέρος τῆς ἀστικῆς
τάξεως ἐναντιὰ μας» καὶ ἀκρμα, τὸ κόμμα «δέν εἶναι ἐντε-
λῶς ἀνεύθυνο—γιά τῆ θέσπιση τοῦ νόμου τοῦ Ὀχτώβρη,¹ γιατί
μεγάλως ἀσκοπα τὸ μέρος τῆς ἀστικῆς τάξεως».

Νά ποιὸ εἶναι τὸ πρόγραμμα τῶν τριῶν κινσέρων τῆς
Ζυρίχης. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς σαφήνειας δέν τοῦ λείπει τίποτα.
Τουλάχιστο γιά μᾶς πού ἀπὸ τὰ 1848 καὶ δῶ γνωρίζουμε
πολύ καλά ὅλη τούτη τῆ φρασεολογία. Εἶναι οἱ ἀντιπρόσωποι
τῆς μικροαστικῆς τάξεως πού δίνουν τὸ παρόν τους, γεμάτοι ἠγω-
νία, ὅτι μπορεῖ τὸ προλεταριάτο «νά τὸ παρακάνει» ὀποκινού-
μενο ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ του θέση. Στῆ θέση τῆς ἀποφασισ-
τικῆς πολιτικῆς ἀντιπολίτευσης, ἔχουμε τῆ γενική συνδιαλλαγῆ.
Στῆ θέση τοῦ ἀγώνος ἐναντία στὴν κυβέρνηση καὶ τὴν ἀστικὴ
τάξη, ἔχουμε τὴν προσπάθεια νά τὶς κερδίσουμε καὶ νά τὶς πει-
σοῦμε. Στῆ θέση τῆς πεισματικῆς ἀντίστασης ἐναντία στὴν κα-
κομεταχείριση, ἀπὸ τὰ πάνω, ἔχουμε τὴν ταπεινὴ ὑποταγῆ καὶ
τὴν ἀναγνώριση ὅτι ἡ ποινή εἶναι δίκαιη. Ὅλες οἱ ἱστορικά
ἀναγκαῖες συγκρούσεις ἐρμηνεύονται σάν παραξηγήσεις καὶ ὅλες
οἱ συζητήσεις τελειώνουν μέ τῆ διαβρυαίωση ὅτι στὴν οὐσία εἴμα-
στε ὅλο: σύμφωνοι. Οἱ ἀνθρωπο: πού τὸ 1848 ἐμφανίστηκαν
σάν ἀστοί δημοκράτες, μποροῦν τώρα μέ τὴν ἴδια ἐπιτυχία νά
ὀνομάζονται σοσιαλδημοκράτες. Ὅπως γιά κείνους ἡ δημοκρα-
τία, ἔτσι καὶ γιά τούτους τὸ γκρέμισμα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ
καθεστῶτος βρῖσκεται σέ ἀπρόβιτη, μακρυνὴ ἀπόσταση καὶ ἐπο-
μένως δέν ἔχει καμιά ἀπολύτως σημασία γιά τὴν πολιτικὴ πρα-
χτικὴ τοῦ παρόντος. Μποροῦμε νά μεσολαβῶμε, νά συμβιβασ-
ζόμαστε, νά κάνουμε τὴν φιλόνηρωπο ἔσο τραβᾶ ἡ ψυχὴ μας.
Τὸ ἴδιο ἰσχύει: καὶ γιά τὴν ταξικὴ, πάλι, ἀνάμεσα σὸ προλε-

¹ Πρόκειται: γιὰ τὸν ἔκτακτο νόμο ἀνάγνια σποῦς σοσιαλιστῆς, πρὸ τὸν
εφορμας ἐ Βλοιαρχ τὸν Ὀχτώβρη -οῦ 1878. (Σημ. Σύντ.)

υαριάτο και την άστική τάξη. Στο χαρτί την αναγνωρίζουν γιατί δέ μπορούν πιά να την άρνηθούν, στην πράξη όμως τή σκεπάσουν, τή υολώνουν, τήν άδυνατίζουν. Το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα δέν πρέπει να είναι κόμμα τής εργατικής τάξης, δέν πρέπει να επισύρει τό μίσος τής άστικής τάξης ή γενικά τό μίσος όποιουδήποτε. Πρέπει πριν άπ' όλα να κάνει δραστήρια προπαγάνδα μέσα στην άστική τάξη. Άντί να δίνει βαρύτητα σ' έναν άπώτερο σκοπό πού τρομάζει τούς άγτους, ενώ είναι όπωσδήποτε άκατέρθωτος για τή δική μας γενιά, άς διαθέσει καλύτερα όλη της τή δύναμη και ενεργητικότητα για κείνες τίς μικροαστικές μεταρρυθμίσεις-μπαλώματα, πού δίνουν νέα στηρίγματα στο παλιό κοινωνικό καθεστώς και πού θά μπορούσαν ίσως έτσι να μεταβάλουν τήν τελική καταστροφή σ' ένα βαθμιαίο, κομματιαστό κι όσο τό δυνατό πιο ήρηνικό προτάς άποσύνθεσης. Είναι οί ίδιοι άνθρωποι πού μέ τό πρόσχημα τής άκούραστης πολυασχολίας όχι μόνο οί ίδιοι δέν κάνουν τίποτα, αλλά και γυρεύουν να έμποδίσουν να γίνει: γενικά ότιδήποτε, εκτός από φλυαρίες, οί ίδιοι άνθρωποι: πού στα 1848 και 1849 ό φόβος τους μπροστά σε κάθε πράξη, ανάκοπτε τό κίνημα σε κάθε του βήμα και τελικά όδήγησε στην ήττα, οί ίδιοι άνθρωποι πού δέ βλέπουν ποτέ τήν αντίδραση και πού ύστερα μένουν κατάπληχτοι γιατί βρέθηκαν τελικά σε άδιέξοδο, όπου δέν είναι δυνατή ούτε ή αντίσταση, ούτε ή φυγή, οί ίδιοι άνθρωποι: που θέλουν να αίχμαλωτίσουν τήν ιστορία μέσα στο στενό τους μικροαστικό όρίζοντα, μά πού ή ιστορία κάθε φορά περνά πάνω από τά κεφάλια τους στην ήμερήσια διάταξη.

Όσο για τό σοσιαλιστικό τους περιεχόμενο, έχει κιόλας κριτικήριστεί αρκετά στο «Μανιφέστο», στο κεφάλαιο: «Ό γερμανικός ή „άληθινός“ σοσιαλισμός»¹. Έκει πού ή ταξική πάλη αφήνεται στή μπάντα σάν δυσάρεστο «ώμό» φαινόμενο, εκεί σάν βάση του σοσιαλισμού δέ μένει τίποτα άλλο, παρά ή «άληθινή αγάπη για τόν άνθρωπο» και κούφιες φράσεις για «δικαιοσύνη».

Υπάρχει ένα άντιόφευγο φαινόμενο πού καθορίζεται από τήν πορεία τής εξέλιξης, δε και άνθρωποι από τήν ως τώρα κυρίαρχη τάξη, προσχωρούν στο άγωνιζόμενο προλεταριάτο και τού φέρνουν στοιχεία μόρφωσης. Αυτό τό εκφράσαμε κιόλας καθα-

¹ Βλέπε τόμ. 1 τής έκδοσης μας, σελ. 48. (Σημ. Σδντ.)

ρά στο «Μανφέστο». Πρέπει όμως έδω να σημειώσουμε δυό πράγματα:

Πρώτο, τά άτομα αυτά για να ωφεληθούν τό προλεταριακό κίνημα πρέπει να φέρουν μαζί τους πραγματικά στοιχεία μόρφωσης. Αυτό όμως δέ συμβαίνει μέ τή μεγάλη πλειοψηφία των γερμανών άστών προσυλήτων. Ούτε ή «Zukunft», ούτε ή «Neue Gesellschaft»¹ έδωσαν κάτι πού να βοηθήσει τό κίνημα να προχωρήσει έστω και κατά ένα βήμα. Σ' αυτούς δέν υπάρχει απολύτως καθόλου άληθινό, πραγματικό ή θεωρητικό μορφωτικό υλικό. Άντί γι' αυτό υπάρχουν προσπάθειες να συμβιβαστούν οι επίκόλαια άφομοιωμένες σοσιαλιστικές ιδέες μέ τις πιά διαφορετικές θεωρητικές άπίψεις, πού οι κύριοι αυτοί κουβάλησαν μαζί τους άπ' τό πανεπιστήμιο ή άπό όπουδήποτε άλλου, και πού ή μιά τους ήταν πιά μπερδεμένη άπό τήν άλλη, χάρη από προτές της άκουσθήσεως πού βριακονται σήμερα τά όπολείματα της γερμανικής φιλοσοφίας. Άντί να μελετήσουν προηγούμενα οι ίδιοι κατά βάθος τή νέα επιστήμη, ό καθένας αντίθετα τήν κουτσούρεψε σύμφωνα μέ τήν άποψη πού κουβαλούσε μαζί του, έκανε για τόν έαυτό του χωρίς περιστροφές μιά δική του άτομική επιστήμη και έμφανίζεταν άμέσως μέ τήν άξίωση να τή διδάξει στους άλλους. Γι' αυτό στους κυρίους αυτούς υπάρχουν περίπου τόσες άπίψεις όσα και κεφάλια. Άντί να φωτίσουν ένα όποιοδήποτε ζήτημα, έφεραν μόνο μιά φοβερή σύγχυση—εύτυχώς σχεδόν μόνον ανάμεσα τους. Τέτια στοιχεία μόρφωσης, πού πρώτη τους άρχή είναι να διδάσκουν εκείνο πού δέν έχουν μάθει τά ίδια, μπορούν άριστα να λείπουν από τό κόμμα.

Δεύτερο. Άν στο προλεταριακό κίνημα προσχωρούν τέτιοι άνθρωποι από άλλες τάξεις, τό πρώτο αίτημα είναι να μήν κουβαλάνε μαζί τους όπολείματα από άστικές, μικροαστικές κτλ. προλήψεις, αλλά να άφομοιώσουν χωρίς περιστροφές τόν προλεταριακό τρόπο αντίληψης. Οι κύριοι όμως αυτοί, όπως τό άποδείξαμε, είναι πέρα για πέρα φορτωμένοι μέ άστικές και μικροαστικές αντίληψεις. Σε μιά χώρα τόσο μικροαστική σαν τή Γερμανία, οι αντίληψεις αυτές έχουν βάβια τή δικαιοσύνη τους. Άλλά μονάχα έξω από τό σοσιαλδημοκρατικό έργατικό

¹ «Die Zukunft» («Τό Μέλλον») και «Die Neue Gesellschaft» («Η Νέα Κοινωνία») —σοσιαλ-ρεφορμιστικά περιοδικά. Τό πρώτο έβγαίνει από τό 1877 ως τό 1880 στη Ζυρίχη, τό δεύτερο τό 1877-88, στο Βερολίνο. (Σημ. Σόντ.)

κόμμα. Άνοι κύριοι αυτοί συγκροτηθούν σάν σοσιαλδημοκρατικό μικροαστικό κόμμα, τότε είναι απόλυτα μέσ στό δικίο τους. Θά μπορούσε κανείς τότε νά διαπραγματευέται και, ανάλογα μέ τίς περιστάσεις, νά συνασπίζεται μαζί τους κλπ. Μέσα όμως σ' ένα εργατικό κόμμα είναι νόθο στοιχείο. Άν υπάρχουν लोगοί νά τούς ανεχόμεστε γιά τήν ώρα εκεί μέσα, έχουμε τήν όποχρέωση μόνο νά τούς ανεχόμεστε, νά μήν τούς επιτρέπουμε όμως καμιάν έπιροή στήν καθοδήγηση του κόμματος, νά έχουμε πάντα συνειδηση ότι ή ρήξη μαζί τους είναι μόνο ζήτημα χρόνου. Ό χρόνος αυτός, φαίνεται άλλωστε νά έχει φτάσει. Μας φαίνεται άκατανόητο πώς τό κόμμα μπορεί άκμα ν' άνέχεται στίς γραμμές του τούς συντάχτες αυτού του άρθρου. Άν όμως πέσει, λιγότερο ή, περισσότερο, στά χέρια τέτιων ανθρώπων και ή κομματική καθοδήγηση, τότε τό κόμμα άπλώς θά εύνοχηστεί και ή προλεταριακή κόψη θά πάψει πιά νά υπάρχει.

Όσο γιά μας, δέ μας μένει, ύστερα άπ' όλο μας τό παρελθόν, παρά ένας δρόμος άνοιχτός. Έδώ και σφράντα σχεδόν χρόνια τονίζουμε ότι ό ταξικός άγώνας είναι ή άμεση κινητήρια δύναμη της ιστορίας, και ειδικά ότι ό ταξικός άγώνας ανάμεσα στήν άστική τάξη και στό προλεταριάτο είναι ό μεγάλος μοχλός της νεότερης κοινωνικής άνατροπής. Έπομένως μας είναι άδύνατο νά πηγαίνουμε μαζί μέ ανθρώπους πού θέλουν νά ξεγράψουν αυτόν τόν ταξικόν άγώνα από τό κίνημα. Όταν ίδρύσαμε τή Δ:εθνή, διατυπώσαμε ρητά τό πολεμικό σύνθημα: ή άπελευθέρωση της εργατικής τάξης πρέπει νά είναι έργο της ίδιας της εργατικής τάξης. Έπομένως δέ μπορούμε νά συνεργαζόμεστε μέ ανθρώπους πού λένε άνοιχτά ότι οι εργάτες είναι πολύ άμέρφωτοι και δέ μπορούν ν' άπελευθερωθούν μόνοι τους, και ότι μόνο άπ' τά πάνω πρέπει νά άπελευθερωθούν, από φιλήνθρωπους μεγαλοαστούς και μικροαστούς. Άν τό νέο κομματικό όργανο πάρει μιá στάση πού ν' άνταποκρίνεται στά φρονήματα αυτών των κυρίων, άν είναι άστικό κι έχει προλεταριακό, τότε σέ μας δέ θά μένει τίποτε άλλο, όσο κι αν θά μας πονούσε αυτό, παρά νά ταχθούμε δημόσια ενάντιά τους και νά διακόψουμε τήν άλληλεγγύη πού είχαμε ως τώρα, άντιπροσωπώντας τό γερμανικό κόμμα στό έξωτερικό. Όσοόσο έλπίζουμε νά μή φτάσουν τά πράγματα ως έκει...

Ο ΕΝΓΚΕΛΣ ΣΤΟΝ ΣΜΙΤ

Λονδίνο, 5 τοῦ Αὐγούστου 1890

... Τό βιβλίο του Πάουλ Μπάρτ¹ εἶδα νά τό ἀναγγέλνει στά βιεννέζικα «Deutsche Worte» ὁ κακότυχος Μόριτς Βίρτ, κι αὐτό ἤ κριτική μου ἀφῆσε δυσμενῆ ἐντύπωση, καί γιά τό ἴδιο τό βιβλίο. Θά τό κοιτάξω, ἀλλά πρέπει νά πῶ ὅτι ἂν ὁ Μοριτσάκος ἀναφέρεται σέ βιβλίο σωστά, ὅτι δηλ. ὁ Μπάρτ ἰσχυρίζεται πῶς σ' ὅλα τά μαρξιστικά ἔργα τό μοναδικό παράδειγμα πού μπόρεσε νά βρεῖ γιά τήν ἐξάρτηση τῆς φιλοσοφίας κτλ., ἀπό τούς ὑλικούς ὄρους ὑπαρξης εἶναι μόνο ὅτι ὁ Ντσκάρτ λέει πῶς τά ζῶα εἶναι: μηχανές, λυπαμαί: τόν ἄνθρωπο πού μπορεί καί γράφει τέτια πράγματα. Κι ἂν ὁ ἄνθρωπος αὐτός δέν ἀνακάλυψε ἀκόμα δεῖ, ἂν ὁ ὑλικός τρόπος ὑπαρξης εἶναι τό «primium movens»² αὐτό δέν ἀποκλείει: ὅτι οἱ ἰδεολογικοὶ τομεῖς ἀσκοῦν μέ τή σειρά τους μιάν ἀντίθετη, ἀλλά δευτερεύουσα ἐπίδραση πάνω του, θά εἶναι ἀδύνατο νά ἔχει καταλάβει τό ἀντικείμενο γιά τό ὅποιο γράφει. Ἀλλά, ἔπως εἶπαμε, ἔλα αὐτά εἶναι ἀπό δεύτερο χέρι κι ὁ Μοριτσάκος εἶναι μοιραῖος φίλος. Καί ἡ ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας ἔχει σήμερα ἕνα σωρό τέτιους φίλους, στούς ὁποίους χρησιμεύει σάν πρόοχημα γιά νά μή μελετοῦν τήν ἱστορία. Ἀκριβῶς ὅπως ἔλεγε ὁ Μάρξ γιά τούς γάλλους «μαρξιστές» λίγο πρὶν ἀπό τό 1880: «Tout ce que je sais, c'est que je ne suis pas marxiste»³.

Καί στή «Voikstribüne» ἐπίσης ἔγινε συζήτηση γιά τή διανομή τῶν προϊόντων στή μελλοντική κοινωνία, ἂν θά γίνονται σύμφωνα μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας ἢ διαφορετικά. Καί πιάσανε τό ζήτημα πολύ «ὑλιστικά» σέ ἀντίθεση μέ ὀρισμένους ἰδεαλιστικούς τρόπους ἔκφρασης γιά δικαιοσύνη. Ὅμως, κατά περιεργό τρόπο, σέ κανένα δέν ἤρθε ἡ ἰδέα ὅτι ὁ τρόπος διανομῆς ἐξαρτιέται: οὐσιαστικά ἀπό τό πόσα ἔγεις νά μοιράσεις, καί ὅτι αὐτό ἀλλάζει βέβαια μέ τίς προόδους τῆς παραγωγῆς καί τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης, καί ἐπομένως θά πρέ-

¹ Πρόκειται: γιά τό βιβλίο τοῦ Πασουλ Μπαρτ «Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Χίτγκελ καί τῶν χειγκελιανῶν ὡς τόν Μάρξ καί τόν Χάρτμαν». (Σημ. Σόντ.)

² Τό πρῶτο κίνητρο, ἡ κινήτρια δύναμη. (Σημ. Σόντ.)

³ Ἀτό μόνο πού ξέρω εἶναι: ὅτι ἐάν εἶμαι μαρξιστής». (Σημ. Σόντ.)

παι ν' αλλάξει, έξισου κι έ τρόπος διανομής. Όμως για όλους πού πήραν μέρος στη συζήτηση ή «σοσιαλιστική κοινωνία» δέν παρουσιάζεται σαν κάτι πού βρίσκεται σέ συνεχή μεταβολή και πρόοδο, αλλά σάν κάτι τό σταθερό, κάτι τό μιά για πάντα καθορισμένο, πού πρέπει επομένως νά έχει κι ένα μιά για πάντα καθορισμένο τρόπο διανομής. Λογικά όμως μπορεί κανείς μόνο 1) νά προσπαθήσει ν' ανακαλύψει τόν τρόπο διανομής μέ τόν ύπολο θ' άρχίσει, και 2) νά γυρέψει νά βρει τή γενική τάση πού μέσα της κινείται ή παραπέρα ανάπτυξη. Γι' αυτά όλα όμως δέ βρίσκω ούτε λέξη σ' όλη αυτή τή συζήτηση.

Γενικά, ή λέξη «όλιγτικός» χρησιμεύει σέ πολλούς νεότερους συγγραφείς στη Γερμανία σάν άπλή, φράση πού τήν κολλού, χωρίς παραπέρα μελέτη, στό καθετί, δηλ. κολλούν αυτή τήν έτικέτα και νομίζουν έτσι έτσι ξόφλησαν μέ τό θέμα. Η δική μας αντίληψη της ιστορίας όμως, είναι πριν άπ' όλα ένας οδηγός για μελέτη, όχι μοχλός για κατασκευάσματα χεικελιανού τύπου. Ολόκληρη ή ιστορία πρέπει νά ξαναμελητηθεί, πρέπει νά έρευνηθούν λεπτομερειακά οι όροι ύπαρξης τών διαφόρων κοινωνικών σχηματισμών, προτοί γίνει προσπάθεια νά βγάλουν άπ' αυτούς τις πολιτικές, αισθητικές, φιλοσοφικές, θρησκευτικές κλπ. αντιλήψεις, καθώς και τις αντιλήψεις ιδιωτικού δικαίου, πού αντιστοχούν σ' αυτούς τους όρους. Άπ' αυτή τήν άποψη έγιναν ως τώρα λίγα μόνο, γιατί λίγοι μόνο έχουν καταπιαστεί στά σοβαρά μέ τό ζήτημα. Άπ' αυτήν τήν άποψη χρειάζομαστε μαζική βοήθεια, τό πεδίο είναι άπέραντο, κι όποιος θέλει νά δουλέψει σοβαρά, μπορεί νά αποδόσει πολλά και νά διαπρέψει. Άντίς γι' αυτό όμως, σέ πάρα πολλούς νεότερους γερμανούς ή φράση, τού ιστορικού όλισμού (μπορεί κανείς βέβαια νά τά κάνει όλα φράση) χρησιμεύει μόνο για νά συγκροτήσουν τό ταχύτερο σέ σύστημα τις δικές τους ετωχές ιστορικές γνώσεις—ή οικονομική ιστορία βρίσκεται άκόμα στά σπάργανα!—και νά φαντάζονται κατόπιν τόν έαυτό τους πολύ σπουδαίο. Και τότε μπορεί νά έρθει κάποιος Μπάρτ για νά καταπιαστεί μέ τό ίδιο τό ζήτημα, πού στό περιβάλλον του βέβαια έχει έσπέσει σέ κούφια φράση.

Όστόσο, όλα αυτά θά έξομαλυνθούν. Είμαστε τώρα αρκετά δυνατοί στη Γερμανία και μπορούμε νά σηκώσουμε πολλά. Μιά άπ' τις μεγαλύτερες ύπηρεσίες πού μας πρόσφερε ο νόμος ένάντια στους σοσιαλιστές ήταν ότι μας λύτρωσε από τόν φορτικό γερμανό «γραμματισζούμενο» πού σοσιαλίζει. Τώρα είμαστε άρ-

κετά δυνατοί για να μπορούμε να χωνεύουμε και τον γερμανό «γρραμματιζούμενο», που κάνει ξανά τον καμπόσο. Έσείς που πραγματικά κάνετε κιάλας κάτι, θά έχετε άσφαλώς παρατηρήσει πόσο λίγοι απ' τους νεκρούς λόγιους που κολλάνε στο κόμμα, κάνουν τόν κόπο να επιδοθούν στην οικονομολογία, στην ιστορία των οικονομικών θεωριών, στην ιστορία του εμπορίου, της βιομηχανίας, της γεωργίας, των κοινωνικών σχηματισμών. Πόσοι ξέρουν για τον Μάουρερ παραπάνω απ' τό δυνμά του! Η Έπαρση του δημοσιογράφου θέλει να τά κάνει όλα, κι ανάλογα είναι και τ' αποτελέσματα. Πολλές φορές θάλεγε κανείς ότι οι κύριοι αυτό πιστεύουν πώς ότιδήποτε, είναι κατάλληλο για τους εργάτες. Αν ξέραν αυτοί οι κύριοι πόσο ο Μάρξ και τά καλύτερά του ακόμα πράγματα δέν τάβρισκε πάλι αρκετά καλά για τους εργάτες, πώς τό θεωρούσε εγκλημα να προστέρει στους εργάτες κάτι κατώτερο από τό καλύτερο!...

Ο ΕΝΓΚΕΛΣ ΣΤΟΝ ΜΠΛΟΧ

Λονδίνο, 21-22 του Σεπτεμβρίου 1890

... Σύμφωνα με την ύλιστική αντίληψη της ιστορίας, ο καθοριστικός παράγοντας στην ιστορία είναι σέ τελευταία ανάληψη ή παραγωγή και ή αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής. Ούτε ο Μάρξ, ούτε εγώ ισχυριτήκαμε ποτέ τίποτα παραπάνω. Αν κάποιος τώρα τό διαστρεβλώνει αυτό έτσι που να βγαίνει πώς ο οικονομικός παράγοντας είναι ή μοναδικά καθοριστικός, τότε μετατρέπει: εκείνη τή θέση σέ αφήρημένη, παράλογη φράση, που δέ λέει τίποτα.— Η οικονομική κατάσταση είναι ή βάση, αλλά τά διάφορα στοιχεία του εποικοδομήματος: οι πολιτικές μορφές της ταξικής πάλης και τ' αποτελέσματα της—τά Συντάγματα, που τά καθορίζει ή νικήτρια τάξη ύστερα από τή μάχη που κέρδισε, κτλ.—οι νομικές μορφές, κι ακόμα περισσότερο οι αντανακλάσεις όλων αυτών των πραγματικών αγώνων στον έγκεφλο αυτών που συμμετέχουν στην πάλη, οι πολιτικές, νομικές, φιλοσοφικές θεωρίες, οι θρησκευτικές αντιλήψεις και ή παραπέρα ανάπτυξη τους σέ συστήματα δογμάτων, ασκούν κι αυτά τήν επίδρασή τους πάνω στην πορεία των ιστορικών αγώ-

νων και σε πολλές περιπτώσεις αυτά κυρίως καθορίζουν τή μορφή τους. Είναι μιὰ ἀλληλεπίδραση όλων αυτών των στοιχείων, μέσα στην οποία επιβάλλεται σε τελευταία ἀνάλυση, σάν ἀναγκαστικό τήτα, ή οικονομική κίνηση μέσα από τό ἀτέλειωτο πληθος των συμπτώσεων (δηλ. των πραγμάτων και γεγονότων πού ή μετοξύ τους εσωτερική συνάφεια είναι τόσο μικρονή ή τόσο ἀναπόδεικτη, πού μπορούμε νά τή θεωρήσουμε σάν ἀνύπρχτη και νά μή τί, λογαριάζουμε). Διαφορετικά, ή ἐφαρμογή της θεωρίας σε μιάν οποιαδήποτε περίοδο της ιστορίας θά ήταν, μά τήν ἀλήθεια, εὐκολότερη από τή λύση μιας ἀπλής πρωτοβάθμιας ἐξίσωσης.

Τήν ιστορία μας, τήν κάνουμε ἑμείς οἱ ἴδιοι, τήν κάνουμε όμως, πρώτα, κάτ'ω από πολύ ἴρισμένες προδοθεσεις και ὅρους. Ἀπ' αὐτούς οἱ οικονομικοί εἶναι πού ἀποφασίζουν τελικά. Μά και οἱ πολιτικοί κτλ., ἄκμα κι ή παρίδωση πού ἔχει στοιχειώσαι σά κεφάλια των ἀνθρώπων, παίζουν κάποιο ρόλο, ἔτσι κι ἐν δέν εἶναι ὁ ἀποφασιστικός. Καί τό πρῶσικό κράτος δημιουργήθηκε και ἀναπτύχθηκε παραπέρα από ἱστορικά και σε τελευταία ἀνάλυση οικονομικά αἷτια. Δύσκολα όμως θά μπορούσε κανείς χωρίς σχολαστικισμούς νά ἱσχυριστεί ὅτι ἀνάμεσα σά πολλά κρατίδια της βέρειας, Γερμανίας, Ἰσα-Ἰσα τό Βρανδεμβούργο ἴταν ἐκεῖνο πού προσιζόταν από τήν οικονομική ἀναγκαιότητα κι ἔχι κι από ἄλλους παράγοντες (πρίν ἀπ' ὅλα ἀπ' τό γεγονός ὅτι τό Βρανδεμβούργο, χάρη στοῦ ὅτι κατείχε τήν Πρωσία, εἶχε μπλεχτεί τό πῶλωνικό ζήτημα και μέσον αὐτοῦ τοῦ ζητήματος στις διεθνείς πολιτικές σχέσεις, πού ἔπαιζαν ἐπίσης ἀποφασιστικό ρόλο στή διαμέρφωση της ἰσχύς τοῦ αὐστριακοῦ οἴκου) νά γίνει ή μεγάλη δύναμη πού ἐνσάρκωνε τήν οικονομική, γλωσσική και, από τήν ἐποχή της Μεταρύθμισης, και θρησκευτική διαφορά ἀνάμεσα στοῦ Βορρά και τό Νότο. Δύσκολα θά κατορθώσει κανείς νά ἐξηγήσει μέ οικονομικά αἷτια, δίχως νά γίνει γελοῖος, τήν ὑπαρξη τοῦ κάθε γερμανικοῦ κρατιδίου στοῦ παρελθόν και στοῦ παρόν, ή τήν προέλευση της τροπής των φθόγγων στήν ἀνω-γερμανική διάλεχτο, πού τό γεωγραφικό ὄρεινό τεῖχος, πού ἐκτείνεται ἀπό τά Σουηθικά ὄρη ὡς τιν Τάουνους, τήν ἔχει εὐρύνει σε ἕνα σωστό ρήγμα πού χωρίζει ὅλη τή Γερμανία.

Δεύτερο όμως, ή ιστορία γίνεται ἔτσι, πού τό τελικό ἀποτέλεσμα βγαίνει πάντα ἀπό τίς συγκρούσεις πολλῶν ἀτομικῶν θελήσεων, πού ή καθενιά τους πάλι γίνεται τέτια πού εἶναι

από ένα πλῆθος ιδιαίτερες συνθήκες ζωής. Υπάρχουν λοιπόν ἐδῶ ἀναρίθμητες δυνάμεις πού διασταυρώνονται, μιά ἀτέλειωτη ὁμάδα ἀπό παραλληλόγραμμα δυνάμειων, ἀπό τὰ ὅποια βγαίνει μιά συνισταμένη—δηλ. τὸ ἱστορικό ἀποτέλεσμα. Τὸ ἱστορικό αὐτὸ ἀποτέλεσμα μπορεῖ πάλι νά θεωρηθεῖ σάν τὸ προϊόν μιας δύναμης πού δρᾷ σάν ἓνα σύνολο, ἀσυμμετρήτα καὶ ἀβυσσα. Γιατί αὐτὸ πού θέλει τὸ κάθε ἄτομο, ἐμποδίζεται ἀπὸ κάθε ἄλλο ἄτομο κι αὐτὸ πού προκίπτει εἶναι: κάτι πού κανένας δέν τὸ θέλησε. Ἔτσι ἢ ὡς τώρα ἱστορία κυλᾷ σάν ἓνα φυσικό πρόσωπο καὶ ὀπότε καὶ αὐτὴ οὐσιαστικά στούς ἴδιους νόμους κίνησης. Ὅμως ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἀτομικές θελήσεις—πού ἢ καθιερώ τούς θέλει ἐκεῖνο πρὸς τὸ ὅποιο τὴ σπρώχνουν ἢ σωματική της διάπλαση καὶ οἱ ἐξωτερικές, σὲ τελευταία ἀνάλυση οἰκονομικές συνθήκες (εἴτε οἱ δικές της προσωπικές, εἴτε γενικές-κοινωνικές συνθήκες)—δέν πετυχαίνουν ἐκεῖνο πού θέλουν, ἀλλὰ συγχωνεύονται σ' ἓνα γενικό μέσον δρῶ, σὲ μιά κοινὴ συνισταμένη, ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτὸ δέν ἔχει κανένας τὸ δικαίωμα νά συμπεράνει ὅτι: οἱ θελήσεις αὐτές εἶναι ἴσες μὲ μηδέν. Ἄπανταντίας, ἢ καθιερώ συμβάλλει στή συνισταμένη καὶ περιέχεται ἀνάλογα μέσα της.

Θά ἴθθα ἀκόμα νά σᾶς παρακαλέσω νά μελετήσετε τὴ θεωρία αὐτὴ ἀπὸ τίς πρῶτες πηγές, κι ὄχι ἀπὸ δεύτερο χέρι. Εἶναι πραγματικά πολὺ εὐκολότερο. Ὁ Μάρξ δέν ἔχει γράψει σχεδὸν τίποτε ὅπου ἢ θεωρία αὐτὴ νά μ' ἐν παίζει ἓνα ρολο. Ἰδ αἰτιῶν ὅμως, «Ἡ 18η Μπρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη»¹ εἶναι ἓνα ἐξοχὸ παράδειγμα ἐφαρμογῆς αὐτῆς τῆς θεωρίας. Στὸ «Κεφάλαιο» ἐπίσης ὑπάρχουν πολλές νόξεις. Μπορῶ βέβαια νά σᾶς παραπέμψω εἰς τὴν στὰ ἔργα μου: «Ἡ ἀνατροπὴ τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὸν κύριο Ὀυγκεν Ντύρινγκ» καὶ «Ὁ Λουδοβίκος Φέβερμπαχ καὶ τὸ τέλος τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας»², ὅπου ἔκανα τὴν πιὸ διεξοδικὴ ἐκθεση τοῦ ἱστορικοῦ ὀλισμου, ἀπ' ὅσες ὑπάρχουν σήμερα.

Γιὰ τὸ γεγονός ὅτι ἢ νεολαία κάποτε δίνει στὴν οἰκονομική πλευρᾷ μεγαλύτερη βαρῦτητα ἀπ' ὅτι τῆς ἀναλογεῖ, φταίμε ἐν μέρει ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, ὁ Μάρξ κι ἐγώ. Ἀπέναντι στούς ἀντιπάλους μας, εἰμασταν ὑποχρεωμένοι νά τονίζουμε τὴ βασική

¹ Βλέπε τόμο I τῆς ἐκδόσεως μας, σελ. 277-400. (Σημ. Σδντ.)

² Βλέπε σ' αὐτὸ τὸν τόμο σελ. 416-466. (Σημ. Σδντ.)

ἀρχή πού τήν ἀρνιόνταν κι ἔτσι δέν ὄπῃρχε πάντα ὁ χρόνος, ὁ τόπος κι ἡ εὐκαιρία νά δέσσουμε τή θέτη πού ταιριάζει καί στούς ἄλλους παράγοντες πού συμμετέχουν στήν ἀλληλεπίδραση. Μόλις ἤμως τό ζήτημα ἔφτανε στήν περιγραφή μιᾶς ἱστορικής περιόδου, ἐηλ. στήν πραχτική ἐφαρμογή, ἄλλαζαν τά πράγματα καί δέ χωροῦσε πιά καμιά παρεξήγηση. Δυστυχῶς ἤμως συμβαίνει πολύ συχνά νά πιστεύει κανεῖς ὅτι ἔχει καταλάβει: τέλεια μιᾶ νέα θεωρία καί ὅτι: μπορεῖ νά τή χειρίζεται ἀμέσως, μόλις ἀφομοιώσει, καί αὐτό ἔχει πάντα σωστά, τίς βασικές θέσεις. Καί δέ μπορῶ ν' ἀπαλλάξω ἀπ' αὐτή τή μομφή πολλούς ἀπό τοὺς νεότερους «μαρξιστές». Ἔτσι ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους καί θαυμαστά πράγματα . . .

Ο ΕΝΓΚΕΛΣ ΣΤΟΝ ΣΜΙΤ

Λονδ. ο. 27 τοῦ Ὀκτωβρίου 1890

Ἐπισημελοῦμαι τήν πρώτη ἐλεύθερη ὥρα γιά νά σᾶς ἀπαντήσω. Νομίζω ὅτι θά κανετε πολύ καλά νά δεχτεῖτε τή θέση στή Ζυρίχη. Ἐκεῖ μπορεῖτε ὅπωςδήποτε νά μίθετε πολλά στήν οἰκονομικό τομέα, ἰδιαίτερα ἂν ἔχετε πάντα στό νοῦ σας ὅτι ἡ Ζυρίχη εἶναι μονάχα μιᾶ χρηματαγορά κι ἕνα κέντρο κερδοσκοπίας τρίτης κατηγορίας, ἔτσι πού οἱ ἐντυπώσεις πού ἐπιβάλλονται ἐκεῖ, ἀδυνατίζουν καί μάλιστα νοθεύονται σκόπιμα μέ τή διπλή καί τριπλή ἀντανάκλαση. Θά γνωρίσετε ὁμως πραχτικά τή λειτουργία του καί θά εἶστε ὀποχρεωμένος νά παρακολουθεῖτε τίς χρηματιστηριακές εἰδήσεις ἀπό τό Λονδίνο, τή Νέα Ὑόρκη, τό Παρίσι, τό Βερολίνο καί τή Βιέννη, ἀπό πρῶτο χέρι. Καί τότε ἡ παγκόσμια ἀγορά θ' ἀνοίχτει μπροστά σας—στήν ἀντανάκλασή της, σάν χρηματαγορά καί σάν ἀγορά ἄξιων. Μέ τίς ὀικονομικές, πολιτικές καί ἄλλες ἀντανάκλασεις συμβαίνει ἀκριβῶς τό ἴδιο ὅπως καί μέ τίς ἀντανάκλασεις στό ἀνθρώπινο μάτι, περνοῦν ἀπό ἕνα συγκεντρωτικό φακό κι ἔτσι ἀπεικονίζονται ἰνστραμέντα, μέ τό κεφάλι κάτω. Μόνο πού λείπει ὁ μηχανισμός τῶν νεύρων πού, γιά νά μᾶς τά παρστήσει, τά ξαναστήνει στά πόδια. Ὁ ἀνθρωπος τῆς χρηματαγοράς βλέπει τήν κίνηση τίς βιομηχανίας καί τίς παγκόσμιας ἀγοράς ἀκριβῶς

μόνο στο άναστραμένο αντικαθρέφτισμα της χρηματαγοράς και της αγοράς αξιών, και έτσι γι' αυτόν τό αποτέλεσμα γίνεται αίτια. Αυτό τό είδα κιόλας στο Μάντσοστερ στά 1840-1850. Οι πληροφορίες τοῦ χρηματιστηρίου τοῦ Λονδίνου ἦταν ἀπόλυτα ἀχρηστες γιά νά σχηματίσει κανείς μιά ἰδέα γιά τήν πορεία τῆς βιομηχανίας και τῶν περιοδικῶν τῆς μάζιμα και μίνιμα*, γιατί οἱ κυριοί: θέλαν ὄλα νά τα ἐξηγοῦν μέ κρίσεις τῆς χρηματαγοράς, πού ἦταν ὡστόσο τίς περισσότερες φορές μονάχα συμπτώματα. Τό ζήτημα ἦταν τότε νά ἀποκρούσουν τήν ἀψοφή γιά τήν προέλευση τῶν βιομηχανικῶν κρίσεων ἀπό προσωρινή, ὑπερπαραγωγή, και ἡ ὑπόθεση εἶχε λοιπόν κεντά σ' ἄλλα ἀκέρμα και μιά πλευρά σκοπιμότητας, πού τούς παρακινούσε νά καταφύγουν στή διαστρέβλωση. Τώρα συτό τό σημεῖο ἐκλείπει—τουλάχιστο γιά μάς, μιά γιά πάντα. Καί ἀκέρμα εἶναι γεγονός ὅτι κι ἡ χρηματαγορά μπορεί νά ἔχει: τίς δικές τῆς κρίσεις. Ἔπου οἱ ἀμεσες δικταραχές τῆς βιομηχανίας παίζουν μόνο δευτερεύοντα ἡ και κινένα ρόλο. Καί στό σημεῖο αὐτό πρέπει πολλά ἀκέρμα νά ἐξακριβωθοῦν και νά ἐξεταστοῦν γιά τά τελευταία εἴκοσι χρένια, ἰδίως ἱστορικά.

Ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει καταμερισμός τῆς ἐργασίας σέ κοινωνική κλίμακα, ἐκεῖ και οἱ ἐπί μέρους ἐργασίες ἀποχτοῦν αὐτοτέλεια ἡ μιά ἀπέναντι: στήν ἄλλη. Ἡ παραγωγή εἶναι σέ τελευταία ἀνάλυση ὁ ἀποφασιστικός παράγοντας. Μιά ἕμως πού τό ἐμπόριο μέ τά προϊόντα ἀποχτά μιάν αὐτοτέλεια ἀπέναντι στήν καθαυτο παραγωγή τῶν προϊόντων, ἀκολουθεῖ μιά δική του κίνηση, πού ναί μέν στίς γενικές τῆς γραμμές κυβερνιέται: ἀπό τήν κίνηση τῆς παραγωγῆς, ἀλλά στίς λεπτομέρειες και μέσα στά πλαίσια αὐτῆς τῆς γενικῆς ἐξάρτησης ἀκολουθεῖ μέ τή σειρά τῆς δικούς τῆς νόμους, πού βρίσκονται στή φύση αὐτοῦ τοῦ νέου παράγοντα. Ἡ κίνηση αὐτή ἔχει τίς δικές τῆς φάσεις και μέ τή σειρά τῆς ἀντεπιδρά στήν κίνηση τῆς παραγωγῆς. Ἡ ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς ἰφειλόταν στή δίψα τοῦ χρυσοῦ πού ἀπό πρωτίτερα κιόλας εἶχε σπρώξει τούς πορτογάλους στήν Ἀφρική (βλ. Ζέτμπερ «Ἡ παραγωγή τῶν εὐγενῶν μετάλλων»), γιατί ἡ εὐρωπαϊκή βιομηχανία, πού πῆρε μιά τόσο ὀρμητική ἀνάπτυξη τέ XIV και XV αἰώνα, και τό ἀντίστοιχό τῆς ἐμπόριο ἀπαιτοῦσαν περισσότερο μέσα ἀνταλλαγῆς, πού ἡ Γερμανία

* Ἀνάτιστα και κατάτιστα ἔργα. (Σ.μ. Μετ.)

--ή μεγάλη χώρα του άσημιού στά 1450-1550—δέ μπορούσε πιά νά τήν προμηθεύσει. Ή κατάχτησι, τών Ίνδιών από τούς πορτογάλους, τούς όλλανδούς και τούς άγγλους από τά 1500 ως τά 1800 είχε για σκοπό τις εξαγωγές από τις Ίνδιες. Για εξαγωγές προς τά εκεί, κανένας δέ σκεφτόταν τότε. Κι όμως, τι κυλοσοσιαία άντεπίδραση είχαν πάνω στή βιομηχανία αυτές οι άκαλύψεις και καταχτήσεις πού καθερίζονταν καθορά από έμπορικά συμφέροντα—μόνον οι ανάγκες για τήν έξαγωγή προς εκείνες τις χώρες διτιμούρησαν και ανάπτυξαν τή μέγλη βιομηχανία.

Τό ίδιο γίνεται και μέ τή χρηματαγορά. Μόλις τό χρηματεμπόριο χωριστεί από τό έμπόριο τών έμπορευμάτων—αυτό γίνεται κάτω από όρισμένες συνθήκες και μέσα στά όρια αυτών τών συνθηκών πού καθορίζονται από τήν παραγωγή και τό έμπέριο τών έμπορευμάτων--άποχτά δική του ανάπτυξη, ιδιαίτερους νόμους και ξεχωριστές φάσεις, πού καθορίζονται από τήν ίδιαν του τή φύση. Αν τώρα προστεθεί σ' αυτά, και τό γεγονός ότι τό χρηματεμπόριο, σέ τούτη τήν παραπέρα του ανάπτυξη εύρίνεται σέ έμπόριο άξιών, ότι οι άξίες αυτές δέν είναι μόνο κρατικά τίτλοι, αλλά ότι σ' αυτούς προσίθεται και μετοχές της βιομηχανίας και τών μεταφορών, ότι λοιπόν τό χρηματεμπόριο καταχτά μίαν άμεση κυριαρχία πάνω σ' ένα μέρος της παραγωγής, της παραγωγής πού γενικά τό έξουσιάζει—τότε ή άντεπίδραση του χρηματεμπορίου πάνω στην παραγωγή γίνεται άκόμα πιο ένυατή, και πιο περίπλοκη (Οι έμποροι άξιών (οί τραπεζίτες;) είναι: ύλιοχτίτες τών σιδηροδρόμων, τών άνθρακωρυχείων, τών μεταλλείων κτλ. Αυτά τά μέσα παραγωγής αποχτούν διπλή μορφή: ή λειτουργία τους πρέπει: νά προσαρμώζονται είτε στα συμφέροντα της άμεσης παραγωγής, είτε όμως και στις ανάγκες τών μετόχων, έφόσον πρόκειται: για έμπέρους άξιών. Τό πιο χτυπητό παράδειγμα γι' αυτό είναι: οι βορειοαμερικανικοί σιδηρόδρομοι πού ή λειτουργία τους έξαρτιέται πέρα γιά πέρα από τις κάθε φορά χρηματιστηριακές πράξεις ενός Τζέι Γκρόουλντ, ενός Βάντερμπιλτ κτλ.—δηλ. από πράξις πού είναι: όλοτελα ξένες μέ τόν καθαυτό σιδηρόδρομο και τά συμφέροντά του σαν μέσου συγκοινωνίας. Άκόμα κι εδώ στήν Άγγλία είδαμε τούς άγώνες τών διαφόρων σιδηροδρομικών εταιριών. πού διάρκεσαν δεκάδες χρόνια, για τόν καθορισμό τών περιοχών ανάμεσά τους—άγώνες πού έξανέμισαν τεράστια χρηματικά

ποιά, όχι γιό τό συμφέρον τῆς παραγωγῆς καί τῆς συγκεινωρίας ἀλλά ἀποκλειστικά ἐξαιτίας ἐνός ἀνταγωνισμοῦ, πού τίς περισσότερες φορές εἶχε σκοπο νά διευκολύνει γρηματιστηριακές πράξεις τῶν τραπεζιῶν καί κρατούσαν στό χεῖρα τους τίς μετοχές.

Σ' αὐτές τίς λίγες νύξεις γιά τήν ἀντιλήψή μου σχετικά μέ τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν παραγωγή καί στο ἐμπέριο τῶν ἐμπορευμάτων καί τή σχέση ἀνάμεσα στό ζυό αὐτά καί στό χρηματεμπέριο, ἀπόντησα βιοικά καί στίς ἐρωτήσεις σας γιά τόν ἱστορικό ὀλισμό γενικά. Τό ζήτημα τό καταλαβαίνει κανείς πιά εὐκολά ἀπό τήν ἀπόψη τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ἡ κοινωνία δημιουργεῖ ὀλισμένες γενιές λειτουργίες καί δέ μπορεῖ ἔπειτα νά τά βγάλει πέρα χωρίς αὐτές. Τά πρόσωπα πού διορίζονται γιά τήν ἀσκηση αὐτῶν τῶν λειτουργιῶν οχηματίζουν ἐν νέο κλάδο τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας μέσα στήν κοινωνία. Ἀποχτιοῦν ἔτσι ἰδιαίτερα συμφέροντα καί ἀπέναντι στούς ἐντολοδοτές τους, ἀποντοῦν αὐτοτέλεια ἀπέναντι τους καί—ἐμφανίζεται τό κράτος. Καί ἀπό ἐῷ καί μπρός τά πράγματα ἐξελλοσσονται ἔπως καί στό ἐμπέριο τῶν ἐμπορευμάτων καί ἀργότερα στό χρηματεμπέριο: ἡ καινούργια αὐτοτέλης δύναμη ὀφθαίει βέβαια ν' ἀκλουθεῖ γενικά τήν κίνηση τῆς παραγωγῆς, χάρις ἔμως στήν ἐνυπόχρυσια σ' αὐτή σχετική αὐτοτέλεια πού τῆς μεταβιάσθηκε κάποτε καί πού ἐξακλουθεῖ βαθμιαία ν' ἀναπτύσσεται παραπέρα, ἀντιπιδρά καί αὐτή μέ τί, σ ἰρά τῆς πάνω στούς ὄρους καί στήν κυρεία τῆς παραγωγῆς. Εἶναι ἡ ἀμοιβαία δράση δυό δυνάμεων, τῆς οἰκονομικῆς κίνησης ἀπό τή μιά, καί ἀπό τήν ἄλλη τῆς νέας πολιτικῆς ἐξουσίας πού τείνει πρὸς τή μεγαλύτερη δυνατή αὐτοτέλεια καί πού, μιά καί ἔχει πιά γεννηθεῖ, εἶναι καί αὐτή προικισμένη μέ δική της κίνηση. Βεβία ἡ οἰκονομική κίνηση ἐπιβάλλεται γενικά, ὀφίσταται ἔμως τόν ἀντίτυπο τῆς πολιτικῆς κίνησης καί τή δημιουργήσει ἡ ἔξια καί πού εἶναι προικισμένη με σχετική αὐτοτέλεια τῆς κίνησης. ἀπό τή μιά τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, καί ἀπό τήν ἄλλη τῆς ἀντιπολίτευσης πού διμικρυγείται ταυτόχρονα μ' αὐτήν. Ὅπως στή χρηματαγορά ἐπιανακλάται ἡ κίνηση τῆς βιομηχανικῆς ἀγορῆς γενικά, καί μέ τίς ἐπιφιλιάξεις πού ἀναφέρθηκαν πιά πάνω, καί φυσικά ἀνεστραμμένη. Ἐτσι καί στήν πάλι ἀνάμεσα στήν κυβέρνηση καί τήν ἀντιπολίτευση, ἀντικαθρεφτίζεται ἡ πάλι τῶν τάσεων πού ὄπρηχαν καί πού πύλαιβαν κίελας ἀπό τά πρὶν, μά ἐπίσης ἀνεστραμμένα, ὄχι πιά ἀμεσα ἀλλά ἐμμεσα,

δγι σάν ταξική πάλη, αλλά σόν πόλη για πολιτικές θεμελιανές άρχές και, τσοο άνεστραμένα, πού χρειάσταν χιλιάδες χρένια για νά τό καταλάρουμε.

Ή άντεπίδραση τής κρατικής έξουσίας πάνω στήν οικονομική ανάπτυξη μπορεί νά είναι τριών ειδών : μπορεί νά ενεργεί στήν ίδια κατεύθυνση, τότε τά πρόγματα πάνε πιό γρήγορα, μπορεί νά πιγαίνει: ενάντια, τότε στήν έπική μας σέ κάθε μεγαλολά ή άντεπίδραση αύτη γρειωκπει ύστερα σπό έρισμένεσ γρεινικό δικσισιμα, ή άκέμα μπορεί νά άποκέπει έρισμένεσ κατευθύνσεις τής οικονομικής ανάπτυξης και νά τής ύπαγρέπει άλλιεσ—αύτη ή περίπτωση άνάγεται τελικά σέ μιάν άπε τίς ύο προηγούμενεσ. Έλναι όμως φανερό ότι σίς περιπτώσεις II και III ή πολιτική έξουσία μπορεί νά κάνει μεγάλη ζημιά στήν οικονομική ανάπτυξη και νά προκαλέσει μαζική σπατάλη ύνόμης και ύλικού.

Χώρα άπ' αύτά έχουμε άκέμα και τιν περίπτωση τής κατάρτισης και τής χτηνώδικης καταστρεφής οικονομικών έργων πού εξαιτίας της άλλοτε και κάτω από έρισμένεσ συνθήκες, μπορούσε νά άφανιστεί μιá όλόκληρη οικονομική, τοπική και έθνική ανάπτυξη. Σήμερα ή περίπτωση αύτη, έχει τίς περισσότερεσ φορές αντίθετα άποτελέσματα, τυδύγισιο σ' ύς μεγάλουσ λαούσ : ό νικημένοσ με τεν καιρό νερέιζει καιιά ζερά οικονομικό, πολιτικά και ήθικά, περισσότερα από τό νικητή.

Τό ίδιο γίνεται και με τό έλικαιο : μέλις γίνει άναγκαίο αυτόσ ό ν οσ καταμερισμόσ τής έργασίας και δημιουργήσει τούσ έξ επογγέματος νομικούσ, άνέιγεται πάλι ένας νέοσ αυτότειήσ τομέασ, πού, παρ' έλη τή γενική του έξόρτιση από τήν παραγωγή και τό εμπέριο, καιέγει: ώστσο και μιá ιδιαίτερη ίκανότητα αντίδρσης πάνω σ' αυτούσ τούσ τομείσ. Σ' ένα ούγγρονο κράτοσ, τό έλικαιο δέν πρέπει μόνο ν' άνταπεκρινετοι στή γενική οικονομική κατάσταση, νά είναι ή έκφρασή του, αλλά νά είναι και μιá έκφραση με έσωτερική συνσχή, έτσι πού νά μήν άναιρει τεν ίδιο τόν έαυτό της με έσωτερικήσ αντίδράσεις. Κα' για νά συντελεστί αυτό παραβιάζεται όλο και περισσότερη ή πιστή άντανάκλαση τών οικονομικών σχέσεων. Κι αύτε τόσο πιό πού, όσο πιό σπάνια συμβαίνει ένας κώδικασ νά είναι ή ώμή, αδειάλακτη, άνύευτη έκφραση τής νυρορχίας μιáσ τάξης : αυτό καθαυτό τό πράγμα ή αν έξόλλου άντίθετο πός τήν «έννοια του δικαίου». Ή καθαρή, σνεπίς έννοια δικαίου τής επαναστατικής άστικής τάξης του 1792-1796 έχει κίλασ

νοθευτεί από πολλές πλευρές στο Ναπολεόντειο κώδικα και ό,τι έχει ενσαρκωθεί σ' αυτόν μετριάζεται υποχρεωτικά με διάφορους τρόπους μέσα με τή μερική χάρη στην αυξανόμενη δύναμη του προλεταριάτου, πράγμα που δεν εμποδίζει το Ναπολεόντειο κώδικα να είναι ο κωδικός που χρησιμοποιείται σαν βάση για όλες τις νέες κωδικοποιήσεις, σ' όλες τις ηπείρους. Έτσι η πορεία της «εξέλιξης του δικαίου» συνίσταται, στο μεγαλύτερο μέρος της, μόνο στο ότι προσπαθεί πρώτα να παραμερίσει τις αντιφάσεις που υπάρχουν από την άμεση μετάφραση των οικονομικών σχέσεων σε νομικές αρχές και να δημιουργήσει ένα φρμονικό σύστημα δικαίου κι ύστερα στο ότι η επίδραση και ο καταναγκασμός της παραπέρα οικονομικής ανάπτυξης διασπούν πάντα ξανά αυτό το σύστημα και το μπλέκουν σε νέες αντιφάσεις (εδώ μιλούμε πριν από όλα μόνο για το αστικό δίκαιο).

Η άντανάκλαση των οικονομικών σχέσεων με τη μορφή νομικών αρχών στήνει αναγκαστικά αυτές τις σχέσεις με το κεφάλι κάτω. Η άντανάκλαση αυτή γίνεται έτσι που το γεγονός αυτό σέν περνά στην συνείδηση των ανθρώπων που δρουν. Ο νομικός φαντάζεται ότι ενεργεί με άπριωριστικές θέσεις ενώ πράκτεται μόνο για οικονομικές ανάγκες—έτσι όλα σέκονται με το κεφάλι κάτω. Και μου φαίνεται αυτονόητο ότι αυτό το αναποδογύρισμα που, όταν κινείσθαι δέν τό έχουμε καταλάβει, αποτελεί αυτό που τό ονομάζουμε ιδεολογική αντίληψη, αντίπεδρξ με τή σειρά του πάνω στην οικονομική βάση και μπορεί να τήν τροποποιήσει μέσα σ' όρισμένα όρια. Η βάση του κληρονομικού δικαίου, με τήν προϋπόθεση της βαθμίδας ανάπτυξης της οικονομίας, είναι μία βάση οικονομική. Ωστόσο, θά είναι δύσκολο να αποδειχτεί ότι στην Αγγλία λχ. η απόλυτη ελευθερία που υπάρχει να κάνει κανείς τή διαθήκη του, και στή Γαλλία ο μεγάλος περιορισμός της, έχουν μόνο οικονομικά αίτια στις λεπτομέρειες. Κι οί δύο τουσ όμως ανταπεδρουν πολύ σημαντικά πάνω στην οικονομία, γιατί επηρεάζουν τήν κατανομή της πρσουσίας.

Όσο τώρα για τις ιδεολογικές σφαίρες που αιώρουνται ακόμψ ψηλότερα στους αϊθέρες, για τή θρησκεία, τή φιλοσοφία, κτλ. αυτές έχουν ένα πρσιστορικό περιεχόμενο, που τό βρήκε και τό παράλαβε η ιστορική περίοδος, περιεχόμενο που έμεις σήμερα θά τό λέγουμε άνοησία. Οι διάφορες αυτές λαθραίες πρσαστάσεις για τή φύση, για τήν ουσία του ίδιου του ανθρώπου, για τά πνεύματα, τις μαγικές δυνάμεις κτλ. τις πε-

μισσότερες φορές έχουν για βάση τους μένον ένα όρνητικό οικονομικό στοιχείο. 'Η γαμηλή οικονομική ανάπτυξη της προϊστορικής περιόδου έχει σαν συμπλήρωμα, αλλά και κάπου-κάπου σαν όρο, και μάλιστα σαν αίτια, τις λαθεμένες παραστάσεις για τή φύση. Και μ' έλο πού ή οικονομική ανάγκη ήταν, και μέ τον καιρό γινέταν έλο και πιο πολύ, τό κύριο έλατήριο της προοδευτικής γνώσης της φύσης, θά ήταν ώστόσο σχολαστικό άν επιχειρούσε κανείς νά αναζητήσει οικονομικά αίτια για όλη αυτή τήν πρωτόγονη άνοση. 'Η ιστορία των επιστημών είναι ή ιστορία της βαθμιαίας εξέλιψης αυτής της άνοσης, ή της αντικατάστασης της από μία νέα, αλλά όλο και λιγότερο παράλογη άνοση. Οι άνθρωποι πού φρονιζουν γι' αυτό, αντίκουν πάλι σέ ιδιαίτερες σφαίρες του καταμερισμού της εργασίας και φαντάζονται ότι κολλιεργούν έναν ανεξάρτητο τομέα. Και στό μέτρο πού αποτελούν μιάν αυτότελη ομάδα μέσα στέν κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, στό ίδιο μέτρο τά έργα τους, μαζί και τά λάθη τους, άσκούν μιάν άντεπίδραση πάνω σ' όλη τήν κοινωνική εξέλιξη, άκέμα και πάνω στην οικονομική. Παρ' όλα αυτά όμως, βρίσκονται: οι ίδιοι μέ τή σειρά τους κάτω από τήν κυριαρχική έπιρφή της οικονομικής εξέλιξης. Στη φιλοσοφία λχ. μπορεί κανείς νά τό αποδείξει εύκολότερα για τήν άστική περίοδο. 'Ο Χέμπες ήταν ό πρώτος σύγχρονος ύλιστής (μέ τήν έννοια του XVIII αιώνα), ήταν όμως όπαδός της άπολυταρχίας τήν έποχή πού ή άπέλυτη μοναρχία βρισκέταν στην άνθιση της σ' έλη τήν Εύρώπη, ένω στην Αγγλία άρχιζε τόν άγώνα μέ τό λαό. 'Ο Λόκ ήταν στή θρησκεία, όπως και στην πολιτική, παιδί του ταξικού συμβιβασμού του 1688. Οι άγγλοι ντεϊστές και οι συνεπείς συνεχιστές τους, οι γάλλοι ύλιστές, ήταν οι γνήσιοι φιλόσοφοι της άστικής τάξης, οι γόλλοι μάλιστα ήταν και οι φιλόσοφοι της άστικής επανάστασης. Μέσα από τή γερμανική φιλοσοφία, από τόν Κάντ ως τόν Χέγκελ, περνά ό γερμανός μικροαστής—πότε θετικά, πότε όρνητικά. 'Ωστόσο σαν όρισμένη περιοχή του καταμερισμού της εργασίας, ή φιλοσοφία κάθι έπεχώς έχει για προοπθεση ήρισμένο ύλικό έδων πού της έχουν μετοββαστεί από τους προδρόμους της και από όπου ξεκινά. Κι έτσι συμβαίνει χώρες οικονομικά ναθυστερημένες νά μπορούν ώστόσο νά παίζουν τό πρώτο βόλι στην αιδεσφία: ή Γαλλία τό XVIII αιώνα σέ ογέση μέ τήν Αγγλία, πού στή φιλοσοφία της στηριχτικαν οι γάλλοι, άργότερα ή Γερμανία σέ σχε-

ση και μέ τις δυό. Γόσο όμως στη Γαλλία, όσο και στη Γερμανία ή φιλοσοφία, όπως κι ή γενική φιλολογική ανθιση της εποχής εκείνης. ήσαν κι αυτή αποτέλεσμα μιας οικονομικής άνοδου. Για μένα ή τελική υπερίσχυση της οικονομικής ανάπτυξης και σ' αυτούς τούς τομείς είναι βέβαιη, συντελείται όμως μέσα σέ συνθήκες πού προδιαγράφονται από τόν γάθε ξεχωριστό τομέα: στη φιλοσοφία, λχ. μέ τήν επίδραση οικονομικών έπιρσών (πού κι αυτές δρών τις περισσότερες φορές μέ τό πολιτικό τους κτλ. περιβλημα) πάνω σιό φιλοσοφικό ύλικό πού πρσβάρχει και πού τό έχουν δόσει οι προγενέστεροι. Η οικονομία έδω δέ δημιουργεί τίποτα από τήν αρχή, καθορίζει όμως τό είδος της μεταβολής και της παρατέρα καλλιέργειας τού ύλικού ίδεών πού βρθηκε, κι αυτό τις περισσότερες φορές έμμεσα, μιά γαι οι πολιτικές, νομικές και ήθικές άντοναχλάσεις είναι: εκείνες πού άσπουν τή μεγαλύτερη άρροση, επίδραση στη φιλοσοφία.

Γιά τή θρησκεία έχω και τά πιό άπαραίτητα τς τελευταίο κεφάλαιο γιά τόν Φύερινπαχ.

Όταν λοιπόν ό Μπάρτ ισχυρίζεται ότι έμεις έρνηθήκαμε κάθε άντεπίδραση τών πολιτικών κτλ. άντανανλάσεων της οικονομικής κίνησης πάνω σ' αυτή τήν ίδια τήν οικονομική κίνηση, κάνει άπλούστατα πόλεμο μέ άνεμέμλους. Κι όμως, έν έχει παρή νά κοιτάξει τή «18η Μπρυμαίρ» τού Μάρξ, όπου γίνεται λόγος οχεδόν μανάχα γιά τόν ιδιαίτερο ρόλο πού παίζουν οι πολιτικοί άγώνες, και τά πολιτικά γεγονότα, φυσικά μέτα σιά πλαίσια της γενικής τους εξέρτητης από τούς οικονομικούς όρους. Η τό «Κεφάλαιο», τό μέρος πού μιλά λχ. γιά τήν εργάζομη μέρα, όπου ή νομοθεσία, πού είναι βέβαια πολιτική πράξη, έπιδρά τόσο βαθιά. Η τό μέρος γιά τήν ιστορία της άστικής τάξης (τό 24ο κεφάλαιο). Έτέ γι:τι άγωνίζομαστε γιά τήν πολιτική διχτατορία τού προλεταριάτου, αν ή πολιτική έξουσία είναι οικονομικά άνόλογη; Η βία (δτλ. ή κρατική έξουσία) είναι κι αυτή μιά οικονομική δύσμη!

έν έχω όμως τωρα καιρό νά κρίνω τό βιβλίο. Πρέπει πρώτα νά βγει ό ΙΙ τόμος¹, κατι τά άλλα νομίζω ότι και ό Μπρνοταιν λχ. θά μπορούσε πολύ καλά νά τήν κάνει αυτή τή δουλιά.

Αυτό πού λείπει σ' όλους αυτούς τούς κυρίους. είναι ή δια-

¹ Το «Κεφάλαιο» τού Μάρξ. (Σημ. Σόντ.)

λεχτική. Πάντα βλέπουν ἐδῶ μόνο αἰτ'α καὶ κει ἀποτέλεσμα. Ὅτι αὐτὸ εἶναι μιὰ κούφια ἀγαίρεσι, ὅτι στὸν πραγματικὸ κόσμον τέτιες μεταφυσικὲς διαμετρικὲς ἀντιθέσεις ὑπόρχουν μόνον σὲ περιόδους κρίσεων, ὅτι ἕμως ἔλο τὸ μεγάλο προτσῆς συντελεῖται μὲ τὴ μορφή ἀμειβίλιας ἐπίδρασις—ἔστω καὶ πολὺ ἀνισων ἐννάμεων, πού ἀπ' αὐτές ἡ οικονομικὴ κίνησι εἶναι κατὰ πλὴν ἢ πρὸ ἰσχυρή. ἢ πρὸ πρωταρχική, ἢ πρὸ ἀποφροιστική,—ὅτι ἐδῶ δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ ἀπύλυτο καὶ ὅτι ἔλα εἶναι σχετικὰ, αὐτὰ δὲν τὰ βλέπουν. Γι' αὐτούς δὲν ὑπῆρξε ὁ Χέγκελ...

Ο ΕΝΓΚΕΛΣ ΣΤΟΝ ΜΕΡΙΝΓΚ

Λονδίνο, 14 τοῦ Ἰούλιου 1893

Μόλις σήμερον καταφέρνω ἐπιτέλους νὰ σὰς εὐχαριστήσω γιὰ τὴν καλωσύνη πού εἶχατε νὰ μοῦ στείλετε τὴ «Lessing-Ligende»*. Δὲν ἴθιβα νὰ σὰς στείλω ἀπλῶς μιὰ τυπικὴ βεβαίωσι ὅτι παρέλαβα τὸ βιβλίον, ἀλλὰ καὶ νὰ σὰς πῶ ταυτόχρονα κάτι γι' αὐτό—γιὰ τὸ περιεχόμενό του. Γι' αὐτὸ καθυστέρησα.

Ἀρχίζω ἀπ' τὸ τέλος—ἀπὸ τὸ παράρτημα γιὰ τὸν ἱστορικὸ ὕλισμ¹ ὅπου ἔχετε συνθεσι, ὑπέροχα καὶ πειστικὰ γιὰ τὸν καθὲ ἀπροκατάληπτο, τὰ βασικά γεγονότα. Ἄν ἔχω κάτι νὰ παρατηρήσω εἶναι ὅτι μοῦ ἀποδίδετε περισσότερο ἐπαινο ἀπ' ὅ,τι μοῦ πρέπει, ἔστω κι ἂν συγκαταλογίσω κι αὐτὸ πού ἴσως θὰ εἶγα—μὲ τὸν καιρὸ—ἀνακαλύψει μόνος, πρὸ ὁ Μάρξ ὅμως, μὲ τὴ γοργότερή του μαιτιά καὶ τὴν πλατύτερη ἐποπτεία του τὸ ἀνὰκάλυψι: πολὺ πρὸ γρήγορα. Ὅταν κανεὶς ἔχει τὴν τύχη, νὰ συνεργάζεται σαράντα ὀλόκληρα χρόνια μ' ἕναν ἀνθρώπον σὺν τὸν διὰξ, συνήθως δὲν ἀπολαβαίνει σ' αὐτὸ τὸ διάστημα τῆς ζωῆς του, τὴν ἀνχωρίσι πού νομίζει ὅτι τοῦ ἀξίζει. Ὅταν ἕμως πεθάνει ὁ μεγαλύτερος, εὐκολὰ ὑπερεχτιμοῦν τὸν κατώτερον—γι αὐτὸ ἀκριβῶς μοῦ φαίνεται νὰ συμβαίνει τώρα μὲ μένξ. Ἢ ἱστορία τελικά θὰ τὰ τοχτοποιήσει ἔλα αὐτὰ, μὰ ὡς τότε θὰ ἔχει κανεὶς αἰώτως ζοφλήσει καὶ δὲ θὰ ξέρει πιά τίποτε γιὰ ὅτιδήποτε.

* Ὁ «Θρόλος γιὰ τὸν Λέοινγκ». (Σημ. Μετ.)

¹ Τὸ ἄρθρον τοῦ Μέρινγκ. «Γιὰ τὸν ἱστορικὸ ὕλισμ», βγήκε το 1893 σὰν παράρτημα τοῦ βιβλίου του «Ὁ Θρόλος γιὰ τὸν Λέοινγκ». (Σημ. Σύντ.)

Κατά τὰ ἄλλα, λείπει μόνο ἀκόμα ἓνα σμῆμα, πού καί στά ἔργα τοῦ Μάρξ καί στά δικά μου, ἔέν ἔγει τονιστεῖ κατὰ κανόνα ἤρκετά, καί πού σχετικά μ' αὐτό μᾶς βαρύνει δὺς τὸ ἴδιο φταίξιμο. Συγκεκριμένα ὅλοι μας ἐξοσάμ', καί ἔπρσπε νά δέσσομε, πρῶτα τὴ μεγαλύτερη βαρῦτητα στήν παρὰ γω γή ἀπ. τὰ οἰκονομικά θεμελιακά γεγονότα τῶν πολιτικῶν, νομικῶν καί ἄλλων ἰδεολογικῶν παραστάσεων καί τῶν πράξεων πού καθορίζονται ἀπ' αὐτὲς τίς παραστάσεις. Ἔτσι γὰρ γάρη τοῦ περιεχομένου ἀμελήσαμε τότε τὸ ζήτημα τῆς μορφῆς: μέ ποιόν τρόπο γεννιοῦνται αὐτὲς οἱ παραστάσεις κλπ. Αὐτό λοιπόν ἔδοσε στοὺς ἀντιπάλους εὐπρόσδεχτὴ ἀφορμὴ γιὰ παρανοήσεις, ἢ γιὰ δασπρεβλώσεις. Χτυπητὸ παράδειγμα γι' αὐτὸ εἶναι ὁ Πάουλ Μπάρτ.

Ἡ ἰδεολογία εἶναι ἓνα προτάς, πού γίνεται βέβαια ἀπὸ τὸν λεγόμενον στοχαστὴ μέ συνειδηση, μὰ μέ ψεύτικη συνειδηση. Οἱ καθ'αὐτὸ κινήσεις εὐνάμεις πού τὴν κινοῦν, τοῦ μένου ἀγνωστες. Διαφορετικά δέ θάταν ἰδεολογικὸ προτάς. Φαίνεται λοιπόν ψεύτικες ἢ φαινομενικὲς κινήσεις εὐνάμεις. Ἐπειδὴ εἶναι προτάς σκέψης παράγει τόσο τὸ περιεγέμενό του, ὅσο καί τὴ μορφή του ἀπὸ τὴν καθαρὴ σκέψη, εἴτε τὴ δική του, εἴτε τὴ σκέψη αὐτῶν πού προγγίθησαν. Ἐργάζεται μονάχα μέ ὀλικὲς ἰδεῶν, πού τὸ ἀποδέχεται ἀνεξίταστα σάν γέννημα τῆς σκέψης καί δέν ἐξετάζει περὶ πέρα νά βρεῖ μιά πὺ μυχρολή, ἀνεξάρτητὴ ἀπὸ τὴ σκέψη καταγωγή του. Καί μάλιστα αὐτὸ τοῦ εἶναι αὐτόνητο γιὰτί, κάθε πράξη τοῦ φαίνεται ὅτι σέ τελευταία ἀνάληση σ' ἐπρίξεται στή σκέψη, γιὰτί γίνεται μέ σ' ον τῆς σκέψης.

Ὁ ἱστορικὸς ἰδεολόγος (τὸ ἱστορικὸς τὸ παίρνουμε ἐδῶ ἀπλῶς περιληπτικά γιὰ τὸ πολιτικὸς, νομικὸς, φιλοσοφικὸς, θεολογικὸς, κοντολογίς, γιὰ ὅλους τοὺς τομείς πού ἀνίγκουν στήν κ ο ι ν ω ν ι α κ ι ὄχι μόνο στή φύση)—ὁ ἱστορικὸς ἰδεολόγος ἔχει λοιπόν σέ κάθε ἐπιστημονικὸ τομέα ἓνα ὀλικὸ πού ἔγει διαμορφωθεῖ αὐτότελα ἀπὸ τὴ σκέψη προηγούμενων γενεῶν καί πού ἔπρσπε ἓνα δικὸ του αὐτοτελεῖ, τρόπο ἀναπτύξης στέν ἐγκέφαλο αὐτῶν τῶν διαδοχικῶν γενεῶν. Μπέρει βέβαια ἐξωτερικά γεγονότα πού ἀνίγκουν στέν ἓναν ἢ τέν ἄλλον τομέα, νά ἔγουν ἐπιδράσει συγκαθοριστικά σ' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη, τὰ γεγονότα αὐτά ἔμως, σύμφωνα μέ τὴ σιωπηρὴ προδπέθεση, εἶναι γι αὐτά πάλι ἀπλοὶ καρποὶ ἓνός προτάς σκέψης, καί ἔτσι ἐξακολουθοῦμε νά μένουμε πάντα στήν περιοχὴ τῆς καθαρῆς σκέψης πού, ὅπως

φαίνεται, έχει χωνέψει καλά, άκμα και τά πιό σκληρά γεγονότα.

Αυτή ή φαινόμενικότητα μιας άυτοτελούς ιστορίας τών μορφών της κρατικής συγκρότησης, τών συστημάτων δικαίου, τών ιδεολογικών παραστάσεων σέ κάθε ειδικό τομέα, είναι πού πριν άπ' όλα ξεγελά τούς περισσότερους άνθρωπους. "Αν ό Λούθηρος κι ό Καλβίνος «όπερνικοῦν» τήν επίσημη καθολική θρησκεία, άν ό Χέγκελ «όπερνικά» τόν Φίχτε και τόν Κάντ, άν ό Ρουσσώ «όπερνικά» έμμεσα μέ τό δημοκρατικό του «Κοινωνικό Συμβόλαιο» τόν συνταγματικό Μοντεσκιέ, αυτό είναι: ένα προτός πού μένει: μέσα στά όρια της θεολογίας, της φιλοσοφίας, της πολιτικής επιστήμης, πώ αντιπροσωπεύει ένα σταθιό στήν ιστορία αυτών τών τομέων της σκέψης και δέ βγαίνει καθόλου έξω από τήν περιοχή της σκέψης. Και από τότε πού προτιέθηκε σ' αυτή ή άστική αυταπάτη για τήν αιωνιότητα και τήν άπέλυτη τελειότητα της κεφλαιοκρατικής παραγωγής, θεωρείται άκμα και ή όπερνίκηση τών έμποροκρατών από τούς φυσιοκράτες και τόν Α. Σμιθ σάν άπλή νίκη της σκέψης, ήχι σάν άντανάκλαση στή σκέψη άλλαγμένων οικονομικών γεγονότων αλλά σάν ή σωστή κατανόηση, πού επιτεύχθηκε έπιτέλους, τών πραγματικών συνθηκών πού υπάρχουν παντού και πάντα. "Αν ό Ριχάρδος ό Λεοντόκαρδος και ό Φίλιππος Αύγουστος άντι νά μπλεχτούν σέ σταυροφορίες είχαν εισαγάγει τήν έλευθερία του έμπορίου, θά γλυτώναμε πεντακόσια χρόνια άθλιότητας και κουταμάρας.

Τήν πλευρά αυτή του ζητήματος, πού έδώ μόνο νά τό ήξεω μπορώ, τήν έχουμς νομίζω όλο: μας παραμελήσει: περισσότερο άπ' ό,τι πρέπει. Είναι ή παλιά ιστορία: στήν άρχή παραμελείται πάντα ή μορφή για χάρη του περιεχομένου. "Όπως είπαμε κι έγώ τό έκανα αυτό και τό λάθος μου χτυπούσε στα μάτια πάντα μένον κα-όπ.ν έορτής. Γι' αυτό λοιπόν δέ θέλω καθόλου νά σάς μεμφώ—άπεναντίας, σάν παλιότερος συνίνοχος δέν έχω καθόλου αυτό τό δικαίωμα—θά ήθελα όμως νά σάς επιστήσω τήν προσοχή πάνω σέ τοῦτο τό σημείο για τό μέλλον.

Μ' αυτό συνδέεται επίσης και ή άνέτη αντίληψη τών ιδεολογικών: έπειδή όρνιέμαστε ότι οι διάφορες ιδεολογικές σφαίρες, πού παίζουμ κάποιο ρόλο στήν ιστορία, έχουμ άυτοτελή, ιστορική εξέλιξη, τούς άρνιέμαστε και κάθε ιστορική δράση. Στή βάση βρίσκεται έδώ, ή κοινή αντιδιαλεκτική αντίληψη για τήν αίτία και τό αποτέλεσμα σάν πέλους πού αντιπαροθέτωντα: άναλλοιωτο: ό ένας τόν άλλο καθώς και τό γεγονός ότι ξε-

χνοῦν τὴν ἀλληλεπίδραση. Οἱ κύριοι αὐτοὶ ξεχνοῦν συχνά σκόπιμα ὅτι ἓνας ἱστορικός παράγοντας μολὶς γεννηθεὶ ἀπὸ ἄλλα, σὲ τελευταία ἀνάλυση, οἰκονομικά αἰτία, ἀντιδράει αὐτός, καὶ μπορεῖ νὰ ἀντεπιδράσει: σὸ περὶ βῆλλον τοῦ ἀκέμη καὶ στὰ ἴδια τὰ οἰτιά του. Ὅπως λχ. ὁ Μπάρτ σχετικὰ μὲ τοὺς παπάδες καὶ τὴ θρησκεία, στὴ σ. 475 τοῦ βιβλίου σας. Χορῆκα πολὺ πού βάλατε στὴ θέση τοῦ αὐτοῦ τὸ παλιόπαιδο, πούναι πιὸ ριχός ἀπ' ὅ,τι θὰ περίμενε κανεὶς. Κι αὐτόν τόν ἀνθρώπο τὸν κάνουν κατήγηγτὴ τῆς ἱστορίας στὴ Λειψία! Ἐ, τότε ὁ γέρο-Βάξμουτ, ἦταν ἐλόττελα διαφορετικός ἀνθρώπος, γιατί παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἦταν κι αὐτός ρηχός σὸ μυαλό, εἶχε ὡστεσο πολὺ μεγάλη αἰσθήση γιὰ τὰ γεγονότα.

Κατὰ τὰ ἄλλα μπορῶ μένον νὰ ἐπανλάβω γιὰ τὸ βιβλίο, ὅ,τι ἔχω κιάλας περὶ ἐπανελημένα γιὰ τὰ ἀρθρα, ὅταν δημοσιεύονταν στὴ «Νέθε Τσάιτ»: εἶναι ἡ καλύτερη περὶ γραφὴ πού ὑπάρχει γιὰ τὴ γέννηση τοῦ πρωσοικοῦ κράτους, μάλιστα, μπορῶ νὰ πῶ ἡ μένη γαλή, πού στὰ περισσότερα ζυτῆματα ἀναπτύσσει ὡς τίς λεπτομέρειες σωστά τίς συνάψεις. Λυάται μένον κανεὶς πού εἰ μπορέσατε νὰ περιλάβετε μιὰ καὶ καλὴ ὀλέκληρη τὴν παραπέρα ἐξέλιξη ὡς τὸν Βίσαμρκ, κι ἀθλά τσου ἐλπ ζει ὅτι θὰ τὸ κάνετε αὐτὸ ἄλλη φορὰ καὶ ὅτι θὰ δόσετε τὴ γενικὴ εἰκόνα στὴ συνοχὴ τῆς ἀπὸ τὸν ἐκλέκτορα Φρειδερίκο Γουλιέλμο ὡς τὸ γέρο-Γουλιέλμο. Μιὰ φερά ἔχετε κάνει τίς προκαταρκτικὲς μαλέτες καὶ τουλόχιστον στὴν οὐσία τους τίς τελειώσατε σχεδόν. Κι αὐτὴ ἡ δουλιὰ εἶται ἡ ἄλλως πρέπει βέβαια κάποτε νὰ γίνεῖ προτοῦ σωρῆσται ἡ καλιεκαρότσα. Ἡ διάλυση τῶν μοναρχοπαιτριωτικῶν ὑρῶλων, κι ἂν δέν ἀπτελεῖ ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ νὰ παραμερῆσται ἡ μοναρχία, πού συγκαλύπτει τὴν ταξικὴ κυριαρχία (ἴφοῦ μιὰ καθαρὴ ἀστικὴ δημοκρατία στὴ Γερμανία ἔχει ξεπεραστὴ πρὶν ἀκέμα πραγματοποιηθεῖ), εἶναι ὡστόσο ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀποτελεσματικούς μοχλοὺς γιὰ νὰ γίνεῖ αὐτό.

Τότε θὰ ἔχετε καὶ περισσότερο γῶρο καὶ περισσότερη εὐκαιρία νὰ περιγράψετε τὴν πρωσοικὴ τοπικὴ ἱστορία σὸν κερμάτι τῆς γερμανικῆς γενικῆς ἀθλιότητος. Αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς τὸ σιμέλο πού ἀποκλίνω πού καὶ πού ἀπὸ τὴν ἀπόψή σας, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ἀπόψη σχετικὰ μὲ τίς αἰτίες τοῦ διομελισμοῦ τῆς Γερμανίας καὶ τῆς ἀποτυχίας τῆς γερμανικῆς ἀστικῆς ἐπανόστασης τοῦ λVI αἰώνα. Ἄν καταφέρω νὰ ἐπεξεργαστώ ξανά τὴν ἱστορικὴ εἰσαγωγή σὸ ἔργο μου «Ὁ Πέλεμος τῶν Χωρικῶν» πράγ-

μα πού, όπως ελπίζω, θί γίνει τόν ἐρχόμενο χειμώνα, τότε θά μπορέσω νά ἀναπτύξω ἐκεῖ τά σχετικά σημεῖα. Ὅχι ὅτι θεωρῶ ὅσν μὴ σωστά τά σημεῖα πού ἀναφέρετε σεις, ἀλλά βάζω πλάι σ' αὐτά κι ἄλλα καί τά τρινομῶ κάπως διαφοροστικά.

Στὴ μελέτη τῆς γερμανικῆς ἱστορίας—πού εἶναι, ἀλήθεια, μιὰ μοναδικὴ συνεχῆς ἀθλιότητα—βρίσκω πάντα ὅτι: μονάχα ἡ σύγκριση μὲ τίς ἀντίστοιγες γαλλικες ἐποχές μᾶς δίνει τὸ σωστό μέτρο, γιατί ἐκεῖ συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο ἀπὸ κείνο πού γίνεται σέ μᾶς. Ἐκεῖ ἔχουμε τὴ συγκρότηση τοῦ ἐθνικοῦ κράτους ἀπὸ τὰ σκόρπια μιλῆ τοῦ φεουδαρχικοῦ κράτους, ἀκριβῶς τὴν καιρὸ πού σημειώνεται σέ μᾶς ἡ κύρια παρακμὴ. Ἐκεῖ ἔχουμε μιὰ σπάνια ἀντικειμενικὴ λογικὴ σ' εἰς τὴν περίεα τοῦ προτοσίς, ἐνῶ σέ μᾶς ἔχουμε ἀγνοη, ὄλο καί πῶς ἀγνοη ζιἀλύση. Ἐκεῖ τὸ μεταίωνα ὁ ἀγγλος κατακτητὴς μὲ τὴν ἀνάμιξή του ὀπὲρ τῆς προβιγγιανῆς ἐθνότητος ἐναντία στὴ βορειογαλλικὴ, ἐκπρσωπεῖ τὴν ξένη ἐπέμβαση. Οἱ πόλεμοι: μὲ τοὺς ἀγγλους παριστάνουν, σά νά λέμε, τὴν τριακονταετῆ, πόλεμο, πού τελειώνει ὅμως μὲ τὸ διώξιμο τῆς ξένης: ἐπέμβασης καί τὴν καθυπόταξη τοῦ γότου σὸ βορρᾶ. Ἐπ'ερα ἀκολουθεῖ ὁ ἀγῶνας τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας μὲ τὴν βουργουνδῶ ὑποτελῆ, πού σπριζέται στίς χτήσεις του σὸ ἐξωτερικὸ—πού παίζει: τὸ ρόλο τοῦ Βρονδεμβούργου-Πρωσίας—πού ὅμως τελειώνει μὲ τὴ νίκη τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καί κάνει ὀρστικὴ τὴ δημιουργία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Καί ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ αὐτὴ καταρτεῖ σέ μᾶς ὀλότελα τὸ ἐθνικὸ κράτος (σὸ βαθμὸ πού μπορεῖ κανεὶς νά ὀνομάσει ἐθνικὸ κράτος τὸ «γερμανικὸ βασίλειον» μὲσ σιὰ πλαίσια τῆς ἀγίας ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας*) κι ἀρχίζει ἡ λεηλάτηση τῶν γερμανικῶν περιοχῶν σέ μεγάλη κλίμακα. Εἶναι μιὰ σύγκριση πού ντροπιάζει σιόν ἀνώτατο βαθμὸ τὸ γερμανὸ, πού γι' αὐτὸ ὅμως εἶναι πῶς εἰσαχτικὴ, καί ἀπὸ τετε πού εἰ ἐργάτες μᾶς ἐξνόβαλον τὴ Γερμανία σιόν πρώτη γραμμὴ τῆς ἱστορικῆς κίνησης, μποροῦμε κάπως πῶς εὐκολα νά καταπίνουμε τὸ αἶσχος τοῦ παρελθόντος.

Ὅλοτελα χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ γερμανικὴ ἐξέλιξη, εἶναι ἀκόμα τὸ γεγονὸς ὅτι καί τὰ εὐὸ μερικότερα κράτη, πού τελικὰ μείρισαν μετὰ τὸ τὸς ὀλη τὴ Γερμανία, ἐν ἴταν καθαρὰ γερμανικά, ἀλλά ἴσαν ἀποικίες πάνω σέ κατακτητὸ ολαβικὸ ἔδαφος: ἡ Αὐ-

* Ἁγία ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία γερμανικοῦ ἔθνους (Sacrum Imperium Romanum Nationis Germanicæ) ἴταν ὁ ἐπίσημος τίτλος τῆς Γερμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸ 962 ὄς τὸ 1806. (Σημ. Μστ.)

στρία ήταν βυαρικὴ γαί τὸ Βρανδεμβούργο σαξωνικὴ ἀποικία, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ἔτι ἀπέχτησαν δύναμη σ τὴ Γερμανία μόνο χάρη στὸ δὲ: στρέζονταν σὲ ξένες, ὄχι γερμανικὲς γῆσεις: ἡ Αὐστρία σ τὴν Οὐγγαρία (χωρὶς νά μιλάμε γιὰ τὴ Βοημία), καὶ τὸ Βρανδεμβούργο σ τὴν Πρωσία. Στά δυτικὰ σύνορα πού ἀπειλοῦνταν περισσότερο ἔν ἐγινε κάτ: τέτιο, σὰ βέβαια σύνορα ὄφταν τούσ θανούς νά ὑπερασπίζουν τὴ Γερμανία ἀπὸ τούσ θανούς, γαί σ τὸ νότο εἶχαν τοσο λίγα νά προστατεύουσ, πού οἱ συνοριακοὶ φρουροί, οἱ ἔλβετοί, μπόρεσαν μάλιστα ν' ἀποσπαστοῦν ἰδίιο ἀπὸ τὴ Γερμανία!

Ἐτέσο πέφτω σὲ κάθιε λογίς ἀλλότρια—ἄς γρησιμέψι τουλάχιστο αὐτὴ ἡ φλυαρία σάν ἀπόδειξη γιὰ τὸ πῶσο εὐεργατικὴ ἐπίδραση εἶχε πάνω μου ἡ ἐργασία σας...

Ο ΕΝΓΚΕΛΣ ΣΤΟΝ ΝΤΑΝΙΕΛΣΟΝ

Δουβίνο, 17 τοῦ Ὀχτώβρη 1893

Σὰς εὐχαριστῶ πολὺ γιὰ τὰ ἀντίτυπα τῶν «Учеркя»¹. Τὰ τρία ἀπ' αὐτὰ τὰ ἔτσιλα σὲ ἀγαπητούς φίλους. Χαίρεμαι πού βλέπω ἔτι τὸ βιβλίο πρξένηζε μεγάλη ἐντύπωση, ἔκανε μάλιστα αἰσθητὴ, ὅπως τοῦ ἀξίζε πραγματικά. Ἐννεμα στούσ ρώσους πού σὺ ἀντησὰ ἀποτελοῦσε τὸ κύριο θέμα συζήτησης. Χτέσ ἀκέμχ ἕνας ἀπ' αὐτούσ γράφει: У нас на Русн плѣт спор о «судьбѣ каппитализма в Русси»². Σ:ὸ «Юридико-политическѣ Centralblatt»³ τοῦ Βερολίνου κάποιος κύριος Π. Στρεῦβε δημοσίευσε ἕνα μεγάλο ἄρθρο γιὰ τὸ βιβλίο σας. Σ' ἕνα σημείο πρέπει νά συμπληρωθῶ μαζί του: καὶ σὲ μένα ἡ σημερινὴ κεφαλαιοκρατικὴ φάση τῆς ἀνάπτυξης σ τὴ Ρωσία μού φαίνεται σάν ἀναπέφουγη συνέπεια τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν πού δημιουργήσε ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος, τῶν τρόπου πού πραγματοποιήθηκε τὸ 1861 ἡ ἀνατροπὴ σ τὶς ἀγροτικὲς σχέσεις, καὶ τῆς πολιτικῆς στασιμότητος σ τὴν

¹ Руклядъ ои, Учеркя паше о п. реформеннои (д. естествоиного хозяйства), («Σάιτοα τῆς Λοιτῆς μετὰ τὰς ἐπιστῆμας ὑπερὰ ἀπ' τὴ μετὰρυσμω»), Παιροῦπι λη, 1893. (Σημ Σύντ.)

² Σὲ μὰς σ τὴ Ρωσία συζητοῦν γιὰ τίς «τόχες τοῦ κεπιταλισμοῦ σ τὴ Ρωσία». (Σημ Σύντ.)

³ Ἐτος τρίτο, ἀρθ. 1, 17 τοῦ Ὀχτώβρη 1893 (Σημ ἐπισηση τοῦ Ἐν γ κ α λ σ).

Ευρώπη γενικά. Ἀπόλυτα ἀδικοῦ ἔχει ὅταν συγκρίνει τὴν τωρινὴν κατάστασιν τῆς Ρωσίας μὲ τὴν κατάστασιν τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν γιὰ τὴν ἀνάστυξιν, αὐτὸ πού τὸ ὀνομάζει ἀπαισιόδοξες ἀπόψεις σας γιὰ τὸ μέλλον. Λέει ὅτι οἱ κακὲς συνειπίεις τοῦ νεότερου καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία θὰ ὑπερνηθιοῦν ἐξίσου εὐκολα ὅπως καὶ οἱς Ἑνωμένους Πολίτες. Ἐδῶ ξεχνᾷ ὅλοτε-λα ὅτι οἱ ΕἴΠΑ μιά καὶ ἐξαρχίς ἦταν συγχρονισμένες, ἀντικῆς. Ὅτι ἰδρῦθηκν ἀπὸ μικροαστοῦς καὶ ἀγρότες πού ξέφευγαν ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ φεουδαρχίαν γιὰ νὰ χτίσουν μιά καθαρὴ ἀστικὴ κοινωνία. Ἀντίθετα στὴ Ρωσία ἔχουμε ἐν ἑαυτῷ πρῶτόγονο κομμουνιστικὸν χαρακτηρὰ, μιά κοινωνία γενῶν πού ἔχει τὴν πρόσλευσὴ τῆς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὸν πολιτισμὸν, πού πέφτει βέβαια πιά σὲ συντρίμια, ἀλλὰ ἐξικολουθεῖ νὰ χρῆσιμεύει ἀκόμα σὴν βίωσιν, σὴν ὑλικὴν πάλω σ' αὐτὸ καὶ μ' αὐτὸ δρᾷ καὶ ἐνεργεῖ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ ἐπαύστασις (γιατὶ εἶναι μιὰ πραγματικὴ κοινωνικὴ ἐπανάστασις). Στὴν Ἀμερικὴ ὑπάρχει ὁδὸ καὶ πάλω ἀπὸ ἕνα αἰῶνα χρηματικὴ οἰκονομία, ἐνῶ στὴ Ρωσία ὁ κανόνις ἦταν, σχεδὸν χωρὶς ἐξίλειση, ἡ φυσικὴ οἰκονομία. Γι' αὐτὸ εἶναι αὐτονόητο ὅτι στὴ Ρωσία ἡ κνατροπή θὰ εἶναι ἀναγκαστικὰ πολὺ πιὸ βίαιη, πολὺ πιὸ βαθιὰ καὶ θὰ συνοδεύεται ἀπο ἀπροσμέτρητα μεγαλύτερες ὁδῶνες παρὰ στὴν Ἀμερικὴ.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁμως, μοῦ φαίνεται πῶς βλέπετε τὰ πράγματα πιὸ μύθρα ἀπ' ὅσο τὸ δικαιολογοῦν τὰ γεγονότα. Διχῶς ἀμβρολλία τὸ πέρσασα ἀτὸ ἕνα πρῶτόγονο ἀγροτικὸ κομμουνισμὸ στὸν κεφαλαιοκρατικὸν βιομηχανισμὸν δὲ μπορεῖ νὰ γίνει χωρὶς μιά τρομερὴ ἀναδιάρταξιν μέσα στὴν κοινωνία, χωρὶς νὰ ἐξαφανιστοῦν ὀλόκληρες τάξεις καὶ νὰ μετατραποῦν σὲ ἄλλες τρεῖς. Καὶ τί τρομερὲς δοκιμασίες, τί σπιντάλι σὲ ἀνθρώπινες ζωὲς καὶ παραγωγικὲς δυνάμεις φέρνει μὰζι τοῦ αὐτοῦ, τὸ εἶδαμε σὲ μικρὴτερη κλίμακα στὴν ὀυτικὴν Εὐρώπην. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ὡς τὴν ὀλοκληρωτικὴν καταστροφὴν, ἐνὸς μεγάλου καὶ πολὺ προικισμένου ἔθνους ὑπάρχει μὲγάλη ἀπόστασις. Ἢ γρήγορη ἀύξηση τοῦ πληθυσμοῦ, στὴν ὀποία εἶναι συνηθισμένοι, μπορεῖ νὰ ἀνακοπῆ. Ἢ ἀνελέγητὴ ἀποψίλωσις τῶν δειῶν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπζλοτριωσιν τῶν πομπεϊκηκῶν καθῶς καὶ τῶν ἀγροτῶν μπορεῖ νὰ προκλιῆσει μιά κολοσσικὴ σπιντάλι παραγωγικῶν ὀυνάμειων, παρ' ὅλα αὐτὰ ὀμως ἕνας πληθυσμὸς ἀπὸ 100 καὶ

¹ Τσιφλικάδων. (Σημ. Συνα.)

πάνω εκατομμύρια θά δημιουργήσει τελικά μία πολύ σημαντική εσωτερική αγορά για μία πολύ αξιόλογη μεγάλη βιομηχανία. Και ο έσας, Έπως και ποιντοῦ, τὰ πράγματα τὰ καταϊψέουν νά βροῦν τό δικό τους ἐπίπεδο—στήν περί τωση πού ὁ καπιταλισμός θά κρατήσει ἀρνέτο δίστημα στή δυτική Εὐρώπη.

Παραδέγεστε ὁ ἴδιος ὅτι αἱ κοινωνικές συνθήκες στή Ρωσία ὕστερα ἀπό τόν Κρματικό πόλεμο ἐν ἤται, εἰνολίεσ γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ τρόπου παραγωγῆς πού μᾶς κληρ ἔσθησ τὸ ἱστορικό μας παρελθόν. Ἐγώ θά προχωροῦσα περὶσσότερο και θά ἔλεγα ὅτι στή Ρωσία, τό ἴδιο ἀκριβῶς ἔπως κι ἄλλοῦ, θά ἦταν ἀδύνατο ν' ἀναπτυχθεῖ ἀπό τόν πρωτόγονο ἀγροτικό κομμουνισμό μία ἀνώτερη κοινωνική μορφή, ἐκτός ἂν αὐτή ἡ ἀνώτερη μορφή εἶχε ὁ πᾶρξει κίελασ οὐ μίαν ἄλλη χώρα, ἔτσι πού νά μποροῦσε νά χρησιμεύσει σάν πρέτυπο. Και μία πού αὐτή ἡ ἀνώτερη μορφή, ἔπου κι ἂν γίνεται ἱστορικά δυνατή, εἶναι ἀναγκαία συνέπεισ τοῦ κεφζαιοκρατικῦ τρόπου παραγωγῆς και τοῦ κοινωνικοῦ δυαδικοῦ ἀνταγωνισμοῦ πού προκαλεῖ, ἔε μποροῦσε ν' ἀναπτυχθεῖ ἄμεσα ἀπό τήν ἀγροτική κοινότητα (gratian commune), ἐκτέσ ἂν γινόταν κατ' ἀπομίμηση ἐνέσ παραδείγματός πού ὁπᾶρχει κίελασ κάπου. Ἄν ἦσαν ὠριμη ἡ δυτική Εὐρώπη τό 1860-1870 γιά μία τέττα μετατροπή, ἂν εἶχε ἀρχίσει τέτες αὐτή ἡ μετατροπή στήν Ἀγγλία, τη Γαλλία κτλ, τότε σιεύσ ρώσου; θά ἀπόμεινε νά δείξουν τί θά μποροῦσε νά εἶχε βγει ἀπό τήν κοινότητα τους, (commune) πού τότε ἀκόμα ἦσαν λίγο-πολύ ἀθιχτη. Ἄλλά ἡ Δύση σταμάτησε, δέν ἐπιχείρησε κχιμιά τέττα μετατροπή κι ὁ καπιταλισμός ἀναπτυσόταν ἔλο και πύ γρήγορα. Και μία πού ἡ Ρωσία ἐν εἶλε ἄλλη ἐκλογή, παρὰ τοῦ: ἡ νά ἀνοπτύξει τήν κοινότητα οὐ μίαν μερφή παραγωγῆς ἀπο τήν ὁποία τή χωρίζαν μία σιερᾶ ἱστορικά σᾶδισ κα: πού γι' αὐτήν δέν ἦταν ὠριμει; εἶ συνθι,νες ἀκμα και στή Δύση—ἔηλ. Ἐνα καθήκον πού ἦταν ὀλοφάνερα ἀδύνατο—ἡ νά ἀναπτυχθεῖ πρὸς τήν κατεύθυνση τοῦ καπιταλισμοῦ, τί ἄλλο τῆς ἔμεινε παρὰ ἡ δευτέρη δυνατότητα;

Ἔσο γιά τήν κοινότητα, εἶναι δυνατή μόνον ἔσον καιρῶ οἱ περσοιακές διαφορῆσ ἀνόμεσσ σᾶ μέλη της εἶναι μικρῆσ. Μόλις οἱ διαφορῆσ αὐτέσ μεγαλιμσοῦν, μέλις μερ κά ἀπ' τὰ μέλη της γίνουν οἱ ὀφειλέτες-σκληάβοι τῶν πλουσιότερων μελῶν,

τότε δέ μπορεί πιά νά ζήσει. Οι Κυλακιά και οί Μυροδύ¹ τής ἀρχαίας Ἀθίνας πρὶν τὴν Σόλωνα, κατὰ τρεφθῆν τὸ ἀθίνα, ὁ γέ ος μὲ τὴν ἴδια ἀσπλαχνία πού τὰ ἴδια στοιχεῖα καταστρέφουν τὴν κοινότητα στή γῶρα σας. Φεβροῦμοι ἐτι ὁ θεομῆς αὐτῆς εἶναι καταδικασμένος στέν ὀφαισμοῦ. Ἀπό τὴν ἄλλῃ μερὶ ἔμω, ὁ καταλιτομῆς ἀνοίγει νει; προοπτικές γαί νέες ἐλπίδες. Κοιτόξετε τί ἔχει κάνει και τί κάνει: σιτή Δύση. Ἐνα μεγάλο ἔθνος σάν τό δικό σας μπορεί νά ξεπεράσει κάθε κρίση. Δέν ὑπάρχει κανένα μεγάλο ἱστορικό κακό χωρὶς μίαν ἰσχυρο:σικὴ ἱστορική πρόοδο. Μένο τό modus operandi² ἄλλαξε. Que les destinées s'accomplissent!³

Γράφτηκε ἀπ' τὴν Ἐπιγραφὴ
σὲ ἀγγλικά.

Ἡ μεταφράση ἔγινε
ἀπὸ τὸ γερμανικό κείμενο.

Ο ΕΝΓΚΕΛΣ ΣΤΟΝ ΣΤΑΡΚΕΝΜΠΟΥΡΓΚ

Δουβίνο, 25 τοῦ Γενάρη 1894

Ἀξιότιμο κύριε,

Ἰδού ἡ ἀπάντησή σὰ ἐρωτήματά σας!

1. Μὲ τίς οἰκονομικές σχέσεις, πού τίς θεωροῦμε σάν καθοριστικὴ βάση τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνίας, ἐννοοῦμε τὴν τρόπο πού οἱ ἀ.θ.ωποι μίαις ὀρισμένης κοινωνίας παράγουν τὰ μέσα συντήρησῆς τους καὶ ἀνταλλάσσουν μετξὺ τους τὰ προϊόντα (ἐφόσον ὑπάρχει καταμερισμός τῆς ἐργασίας). Διλαδὴ ἐδῶ περιλαμβάνεται ὁ ἐκκληρητὴς τεχνική τῆς παραγωγῆς γαί τῶν μεταφορῶν. Ἡ τεχνική αὐτὴ κατὰ τὴν ἀντίληψή μας καθορίζει ἐπίσης τὴν τρόπο τῆς ἀνταλλαγῆς καθὼς και τῆς διανομῆς τῶν προϊόντων και, ἐπομένως, ὑστερα ἀπὸ τὴν διαίτη τῆς κοινωνίας τῶν γενῶν, καθορίζει γαί τό διεγερτισμὸ τῶν τάξεων, ἐπομένως και τίς σχέσεις κυριαρχίας και ὑπεδούλωσῆς, ἐπομένως και τό κράτος, τὴν πολιτική, τό δικαιο κτλ. Ἀκόμα, στίς κοινωνικές σχέσεις περιλαμβάνεται και ἡ γεωγραφική βάση πού πάντω τῆς ξυτυλιγόνται αὐτῆς οἱ σχέσεις, και τὰ πραγμα-

¹ Οἱ μεγαλοχωρικοί και τὰ παροισα τοῦ χωριοῦ. (Σημ. Σύντ.)

² Ὁ τρόπος ἐνεργείας. (Σημ. Σύντ.)

³ Ἄς γίνοι ὅ,τι εἶναι γραφτό να γίνοι. (Σημ. Σύντ.)

τικά κληρονομημένα ύπολείματα από προηγούμενα στάδια ανάπτυξης που διατηρήθηκαν, συχνά μόνο από παράδοση ή με τη δύναμη της αδράνειας, και επίσης περιλαμβάνεται φυσικά και το περιβάλλον που περιβάλλει απ' τὰ έξω τὴν κοινωνική αὐτή μορφή.

Ἄν ἡ τεχνική, ὅπως λέτε, ἐξαρτιέται στο μεγαλύτερο της μέρος ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς ἐπιστήμης, πολύ περισσότερο ἀκόμα ἐξαρτιέται ἡ ἐπιστήμη ἀπὸ τὴν κατάσταση καὶ τὴς ἀνάγκης τῆς τεχνικῆς. Ὅταν ἡ κοινωνία ἔχει μιὰ τεχνική ἀνάγκη, ἡ ἀνάγκη αὐτή προωθεί τὴν ἐπιστήμη περισσότερο ἀπὸ δέκα Πανεπιστήμια. Ὅλη ἡ ὑδροστατική (Τορικέλλι κτλ.) γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ρυθμιστοῦν οἱ ὀρεινοὶ χεῖμαροι στὴν Ἰταλία τὸ XVI καὶ XVII αἰῶνα. Γιὰ τὸν ἠλεκτρισμὸ ξέρουμε καί τὸ θετικό μόνο ἀπότου ἀνακλύθηκε ἡ δυνατότητα τῆς τεχνικῆς ἐφαρμογῆς του. Στὴ Γερμανία ὅμως ἔχουν δυστυχῶς συνηθίσει νὰ γράφουν τὴν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν ἔτσι σὰν νὰ ἔχαν πέσει οἱ ἐπιστήμες ἀπ' τὸν οὐρανὸ.

2. Θεωροῦμε τίς οικονομικὲς συνθήκες, ὅτι εἶναι αὐτὸ πού καθορίζει σὲ τελευταία ἀνάλυση τὴν ἱστορική ἐξέλιξη. Μὰ καὶ ἡ φυλὴ ἀκόμα εἶναι οικονομικὸς παράγοντας. Ὑπάρχουν ὅμως ἐδῶ δύο σημεῖα πού δὲν πρέπει νὰ τὰ παραβλέψουμε:

α) Ἡ πολιτική, νομική, φιλοσοφική, θρησκευτική, φιλολογική, καλλιτεχνική κτλ. ἀνάπτυξη βασιζέται στὴν οικονομική. Ὅλες τουὶς ὅμως ἀντεπιδροῦν ἐπίσης ἡ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη καὶ πάνω στὴν οικονομική βάση. Τὰ πράγματα ὅμως δὲν ἔχουν καθόλου ἔτσι, ὅτι δηλ. ἡ οικονομική κατάσταση εἶναι ἡ μόνη αἰτία πού ὀδρα ἐνὸς ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι μόνον παθητικὸ ἀποτέλεσμα. Ἐδῶ ἔχουμε ἀλληλεπίδραση πάνω στὴ βάση τῆς οικονομικῆς ἀναγκαιότητας πού ἐπιβάλλεται ἀνὰ σὲ τελευταία ἀνάλυση. Τὸ κράτος, λχ. ἐπίδρα με τοὺς προστατευτικούς δασμοὺς μετὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο, με μιὰ καλή ἢ κακή φορολογία. Ἀκέμει καὶ ἡ θινάσιμη κέπωση καὶ ἀνικανότητα τοῦ γερμανοῦ μικροαστοῦ, πού πηγάζει ἀπὸ τὴν οικονομική ἀθλιότητα τῆς Γερμανίας στὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1648 ὡς τὸ 1830 καὶ πού ἐκδηλώθηκαν πρῶτα μετὸν πικετισμὸ, καὶ ὕστερα μετὸ συνισηματισμὸ καὶ τὴ δουλικὴ ὑποταγὴ στοὺς ἡγεμόνες καὶ στοὺς σύγενεις, δὲν ἔμειναν χωρὶς οικονομικά ἀποτελέσματα. Ἀποτέλεσαν ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐμπόδια γιὰ τὴν καινούργια ἀνοδο καὶ κλονίστηκαν μόνο ὅταν οἱ πόλεμοι τῆς ἐπανάστασης καὶ τοῦ Ναπολέοντα ἔκαναν τὴ χρόνια ἀθλιότητα νὰ περάσει σὲ ὀξεία

μορφῇ. Δέν εἶναι λοιπόν, ὅπως θέλουν νά φαντάζονται μερικοί, γιὰ τούς ἔργεται βολικά, ἕνα αὐτέμπατο ἀποτέλεσμα τῆς οἰκονομικῆς κατάστασος, ἀλλά οἱ ἴδιοι εἰ ἄνθρωποι κάνουν τὴν ἱστορία τους, τὴν κάνουν ἕμως μέσα σ' ἕνα ἔσομένο, καθοριστικό γι' αὐτοὺς περιβάλλον, πάνω στή βάση πραγματικῶν οἰκονομικῶν πρῶτων πρῶτων, καὶ πρὸ ἀνάμεσά τους οἱ οἰκονομικῆς συνήθειες, ὅσο κι ἂν ἐπηεάζονται ἀπὸ τῆς ὑπέλοιπες πολιτικῆς καὶ ἰδεολογικῆς συνήθειες, εἶναι ὡστόσο σὲ τελευταία ἀνάλυση εἰ ἀποφασιστικῆς γὰ ἀπετελοῦν τὴν κέκκιο μέτο πρὸ περὶνᾶ μέσα ἀπ' ὅλες καὶ πρὸ μένων αὐτέες ὁδηγεῖ σὲν κατανέγηση.

β) Οἱ ἴδιοι εἰ ἄνθρωποι κάνουν τὴν ἱστορία τους, τὴν κάνουν ὅπως ὡς τῶρα ὄχι μὲ συλλογικὴ θέληση, σύμφωνα μ' ἕνα γενικό σχέδιο, οὔτε καν μέσα σ' ἕνα πλαίσιο μιᾶς καθορισμένης, ἔσομένης κοινωνίας. Οἱ προσπάθειες τους διασταυρῶνονται, καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ σ' ὅλες αὐτέες τῆς κοινωνίας κυριαρχεῖ ἡ ἀναγκαῖότητα, πρὸ ἐλοκλήρωση καὶ μορφῆς ἔκφρασης τῆς εἶναι ἡ σύμπτωση. Ἢ ἀναγκαιότητα πρὸ ἐπιβάλλεται ἐδῶ, μέσα ἀπὸ κάθε λογῆς συμπτώσεις, εἶναι πάλι σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ οἰκονομικὴ ἀναγκαιότητα. Καὶ ἐδῶ φτάνουμε σὲν ἐξέταση τῶς ζητήματός: τῶν λεγόμενων μεγάλων ἀνδρῶν. Ὅτι κάποιος καὶ ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ μεγάλος ἀνδρας ἐμφανίζεται σὲ τούτη τὴν ὀρισμένη ἐποχῇ, σ' αὐτὴ τὴ ὀρισμένη χώρα, εἶναι αὐτοματὰ καθορῆ σύμπτωση. Ἄν ἕμως τὴν οἰκονομική, τότε ζεττεται ἀντικαταστάτης του, καὶ αὐτὸς ὁ ἀντικαταστάτης βρῖσκειται tant, bi, η que mai¹, μὲ βρῖσκειται μὲ τὴν καιρῶ. Ὅτι ὁ Ναπολέοντας, ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ κορρικανός, ἦταν ὁ στρατιωτικῆς ἐιχτάτορας πρὸ τὴν ἔκανε ἀπορῆττο ἡ ἐξεντλημένη ἀπὸ τὸ δικὸ τῆς πάλαιο γαλλικὴ δημοκρατία, αὐτὸ ἦταν σύμπτωση. Ὅτι ὅμως, ἂν ἔλειπε ἕνας Ναπολέοντας, ἕνας ἄλλος θὰ εἶνε πῶρος τὴ θέση του, αὐτὸ ἀποδειχεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι βρισκῶνταν πάντα ὁ ἀνθρωπῶς μὸλις χρειαζῶνταν: ὁ Κριστῶς, ὁ Ἀδουρτος, ὁ Κρέμβλ κτλ. Ἄν ὁ Μάξ ἀνεκάλυψε τὴν ὕλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, ὁ Τερρῶ, ὁ Μινιέ, ὁ Γκιζῶ καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ἱστορικοί ὡς τὸ 1850 ἀποδεικνῶνουν ὅτι τὰ πράγματα ἔτειναν σ' αὐτὴν, καὶ ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἰδίας ἀντίληψης ἀπὸ τὴν Μέργκαν, ἀποδειχῶναι ὅτι ὁ καιρὸς ἦταν ὤρμος γι' αὐτὴν καὶ ὅτι ἀκριβῶς ἔπρεπε νά ἀνακαλυφθεῖ

¹ Καλὰ ἡ κακῶ. (Σημ. Σόντ.)

Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ ὅλες τὶς ἄλλες συμπτώσεις καὶ τὶς φαινομενικὲς συμπτώσεις στὴν Ἰσπανία. Ὅσο περισσότερο ὁ τομέας πού μελετᾶμε ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πλησιάζει: στόν καθαρά ἀφιερῶμενο ἰδεολογικόν, τόσο περισσότερο θὰ βρισκοῦμε ὅτι παρουσιάζει στὴν ἐξέλιξή του συμπτώσεις, τόσο περισσότερο ἢ, καμπύλη του διαγράφει ζ'κ-ζ'κ. Ἄν ὁμοῦ χαράξετε τὴν μέσο ἀξονα τὴς καμπύλης, θὰ δεῖτε ὅτι ὁσο μακρύτερη εἶναι ἡ ἐξεταζόμενη περίοδος καὶ ὁσο μεγαλύτερο τὸ μελετώμενο πεδίο, τόσο περισσότερο αὐτὸς ὁ ἀξονας εἶναι παραλληλὸς μὲ τὴν ἀξονα τὴς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης.

Στὴ Γερμανία, τὸ μεγαλύτερο ἐμπέδιο γιὰ τὴ σωστὴ κατανόηση εἶναι ἡ ἀνεύθυνη παραμέληση τὴς οἰκονομικῆς ἱστορίας στὴ φιλολογία. Εἶναι πλὴν δύσκολο νὰ ξεσυνθίσει κανεὶς τὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν Ἰσπανία πού τοῦ μπάσαν στό κεφάλι του ὅταν φοιτοῦσε στό σχολεῖόν, μὰ ἀκέμα πῶς δύσκολο εἶναι νὰ συγκεντρώσει τὸ ὄλικο πού γρειάζεται γι' αὐτό. Πιὸς λχ. ἔχει διαβάσει ἔστω καὶ μόνο τὸ γέρκ-Γ'κ. πόν Γκύλιχ¹, πού στὴ συλλογὴ του, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ στεγνά στοιχεία, ἔχει ὡστόσο τόσο ὄλικο γιὰ τὴν ἐξήγηση ἀναρθητῶν πολιτικῶν γεγονότων!

Ἄλλωστε, τὸ ὥρατο παράδειγμα πού ἔδωσε ὁ Μάρξ στὴ «18η Μπρυαίρ» θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ σὰς ἀπαντᾶ ἀρκετὰ στὰ ἐρωτήματά σας, ἀκριβὸς γιατί εἶναι ἐντὶ πρῶτου παράδειγμα. Πι:στεύω ἐπίσης: ὅτι ἔχω θίξει κίελας τὰ περισσότερα σημεῖα στό «Ἄντ:-Ντηρινγκ», I, κεφ. 9-11, καὶ II κεφ. 2-4, καθὼς καὶ III, κεφ 1 ἢ στὴν εἰσαγωγὴ καὶ ἄλλα στοῦ τελευταίου μέρους τοῦ «Φεβερμαχ».

Παρακαλῶ νὰ μὴν φιλοκοσκινίσετε τὴν κάθε λέξη ἀπὸ τὰ παραπάνω, μὰ νὰ ἔχετε πάντα ὑπέψη τὴ συνοχὴ. Λυπόμει πού εἴν ἔχω τὴν καιρὸ νὰ σὰς τὰ γράψω ἐπεξεργασμένα μὲ τὴν ἴδια ἀκρίβεια πού θὰ εἴμωνα ὀποχρεώμενος νὰ τὰ γράψω γιὰ τὴ δημοσιότητα...

¹ Ὁ Ἐνγκελς ἀνοεὶ τὸ πολέτομο ἔργο τοῦ Γκ. φόν Γκύλιχ «Ἱστορικὴ περιγραφή τοῦ ἐμπορίου τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς γεωργίας τῶν οὐνο-δαϊότερων ἐμπορικῶν κρατῶν τῆς ἐποχῆς μας», Β' τόμος, 1830-1845. (Σημ. Σύντ.)

**ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΡΟΣΩΠΩΝ
ΚΑΙ
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ**

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

- * **Άγκασιζ - Δουρ** (1807-1873)—
 έλβετός ουγγραφάς μιὰς οσειράς
 έργων πάνω σέ ζητήματα ζωο-
 λογίας, γεωλογίας καί παλαιον-
 τολογίας—240.
- Αικατερίνη ΙΙ** (1729-1796)—
 τσαρίνα τής Ρωσίας (1762-1796)
 —55.
- Αιοχόλος** (525-456 π.Χ.)—άρχαιος
 έλληνας τραγικός—195, 196, 252,
 296, 297.
- * **Άλέξανδρος ο Μέγας**, βασι-
 λιας τών μακεδόνων (356-323
 π.Χ.)—249.
- * **Άλμπρεχτ** («ο προφήτης») (1788-
 1844)—όπαδός του ΗοΓ:λινγκ
 σκό κήρυκος στήν Έλβετία τό
 χριστιανικό σοσιαλισμό—400.
- * **Άμμιανός Μαρκελλίνος** (πε-
 ρίπου 330 ώς 400)—έλληνας ιστο-
 ρικός τής Ρώμης στήν περίοδο
 τής παρακμής τής Κατατόταν άπό
 τήν Άντιόχεια—259, 284.
- * **Άνακρέων** (μίσου αιώνα π.Χ.)
 —άρχιεπίσκοπος έλληνας λυρικός—26.
- * **Άναξαγόρας** (500-428 π.Χ.)—
 άρχιεπίσκοπος έλληνας όλιγοτής φιλόσο-
 φος—93, 126.
- * **Άναξανδρίδης**, βασιλιάς τής
 Σπάρτης—252.
- * **Άννέκοφ, Παβελ Βασίλιε-
 βίτις** (1812-1887)—ρώσος φιλε-
 λούθος, τοιφικας, φιλόλογος.
- Είχε άλληλογραφία μέ τόν Μάρξ—
 516.
- * **Άουερ, Ίγκνατς** (1846-1907)
 —ήγετικό μέλος του σοσιαλ:ημο-
 κρατικού κόμματος τής Γερμα-
 νίας, ένας άπό τούς άρχηγούς του
 όπορτευνισμού—1, 4.
- * **Άππιανός, ο άλεξανδρινός**
 (2ος αιώνας μ.Χ.)—έγραψε ιστο-
 ρία τής Ρώμης—460.
- * **Άππιος Κλαύδιος** (5ος αιώ-
 νας μ.Χ.)—ρώματος πολιτικός.
 Σύμφωνα με τήν παραδοξη, ένας
 άπό τούς συνταχτας τής Δωδε-
 καθέλτου—315.
- * **Άριστοίδης** (περίπου 540 ώς
 467 π.Χ.)—άρχιεπίσκοπος έλληνας πο-
 λιτικός, όπαδός του εριστοκρατι-
 κού κόμματος, έξοριστής άπό
 τήν Άθήνα—309.
- * **Άριστοτέλης** (384-322 π.Χ.)—
 άρχιεπίσκοπος έλληνας φιλόσοφος—
 149, 299.
- * **Άριστοφανής** (περίπου 450 ώς
 385 π.Χ.), άρχιεπίσκοπος έλληνας κο-
 μικός, έγραψε κομωδίες μέ πο-
 λιτικό περιεχόμενο—253.
- Άριστων**, βασιλιάς τής Σπάρ-
 τής—253.
- * **Άρκραϊτ, Ρίτοαρντ** (1732-
 1792)—φευρέτης τής κλωστοι-
 κής μηχανής—115.
- Άθουστός** (63 π.Χ.—14 μ.Χ.)—
 πρώτος ρώματος αυτοκράτορας—
 315, 342.

- Βάγκναρ, Χάρμαν** (1815-1889)—γερμανός δημοσιολόγος, όπαός του Βίομαρκ—536.
- Βάγκναρ, Ρίχαρντ** (1813-1883)—γερμανός μουσικοσυνθέτης—225.
- Βαϊντεμάγιερ, Γιδόζεφ** (1818-1866)—γερμανός άπαναστάτης κομμουνιστής, φίλος του Μαρξ. Τό 1851 κατάφυγε στην 'Αμερική—530.
- Βαϊτλινγκ, Βίλχελμ** (1803-1871)—γερμανός βιολιτζής, όπίό δασημος άντιπρόσωπος του γερμανικού ούτσοπικού έξισοτικού κομμουνισμού. Βρισκόταν κατω από την έπίδραση του Φουριέ—139, 394, 396, 397, 399, 400, 408, 411.
- Βάιτς, Γκεόργκ** (1813-1886)—γερμανός Ιστορικός, άρσηνητής του Μεσοάιωνα—336.
- Βάκων, Φράνσις** (1561-1626)—άγγλος όλιότης φιλόσοφος, πολιτικός και Ιστορικός—99-102, 142.
- Βάξμουτ, Βίλχελμ** (1784-1866)—γερμανός Ιστορικός, κήγητης ότή Δαιψία, συγγραφέας μιζοσειρας έργων για την άρχαίότητα και την Ιστορία της Εύρώπης—254, 586.
- Βάρος, Πόπλιος Κοιντίλιος** (πέθανε τό 9 μ Χ.)—ρωμαίος άνθύπατος ότή Γερμανία—315.
- Βάδας, αβ αιδάοιμος** (περίπου 672-735)—άγγλος βενεδικτινός μοιαχός, συγγραφέας χρονικών και βιογραφιών—329.
- Βαναντέ Γιάκομπ** (1805-1871)—γερμανός ριζοσποστής δημοσιολόγος, άργόταρα μετροπαθής φιλελεύθερος—391.
- Βάρμουτ—**πρώτος άστυνομικός λειτούργός—390, 402.
- Βάοτερμαρκ, Έντουαρντ 'Αλεξάντερ** (1862-1939)—κοινωνιολόγος και άθνολόγος, καθήγητης ότό Πανσιότήμιο του Χέλοιγχοφς—220, 222, 224, 239.
- Βασφάλεν, Φερντινάντ φόν** (1799-1876)—άεροθαλις άβερφός όής Τζάνου Μαρξ. Στα 1850-1858 ήταν ότουργός των Έσωτερικών όής Πρωσίας. Άντιδραστικός—174.
- Βικτόρια** (1819-1901)—βασιλίσσα όής Άγγλίας (1837-1901)—137.
- Βίλλιχ, Άουγκουστ** (1810-1878)—πρώτος άξιωματικός, μέλος όής Ένωσης των Κομμουνιστών και άρχηγός όής φραξίας των άδριστερών που όυερω από την άπανασοση του 1848 άγωνίστηκαν άνταντα ότόν Μαρξ—389, 408, 410, 411, 531.
- Βίνουα, Ζοζέφ** (1800-1880)—γάλλος στρατηγός, διοικητος ότήν περίοδο όής Κομμούνας τό στρατό των βερσαλλίρων—543.
- Βίομαρκ, Όετο** (1815-1897)—17, 18, 37, 41, 42, 163, 253, 372, 412, 54—538, 551, 554, 565 586.
- Βολταίρος, Φρανσουά-Μαρί ('Αρουά)** (1694-1778)—436, 464.
- Βόλφ, Βίλχελμ** (1807-1864)—γερμανός έθμολόγος, κομμουνιστής, οτανός φίλος του Μαρξ και του Ένγκελς. Ό Μαρξ του άφιέρωσε τον πρώτο τόμο του «Κεφαλαίου»—387, 389, 402, 404, 406.
- Βόλφ, Κάσπαρ Φρίντριχ** (1733-1794)—γερμανός άνατόμος και φυσιολόγος—69.
- Βόλφραμ φόν Έσσημπαχ** (1170-1220)—γερμανός ποιητής του Μεσοάιωνα—260.
- Βοουβθονοί—**γαλλική βασιλική δυναστία που κυβέρνησε τη Γαλλία από τά τέλη του 16ου αιώνα ώς τό 1792 και ότήν περίοδο όής Ησλινόρθωσης (1814-1830)—456.

- Γάιος** (2ος αιώνας μ.Χ.)—ρωματικός νομικός Έγραψε ένα άπο τα πρώτα βοήθηματά για τό ρωμαϊκό δίκαιο—247.
- Γιακόμπυ, Άμπραάμ** (γενν. 1832)—γιατρός άπ' τήν Κολωνία, μέλος τής Ένωσης τών Κομμουνιστών. Ένας άπό τούς κατηγορούμενους στή Δίκη τής Κολωνίας—411.
- Γιαροολάβ (δ σφοδός)** (978-1054) πρίγκιπας τού Κιέβου (1019-1054)—248.
- Γκαίπ, Άουγκουστ** (1842-1879)—γερμανός σοσιαλισμοκράτης. Άπό τό 1874 μέλος τού Ραϊχσταγκ—1, 4.
- Γκαίτς, Γιόχαν Βόλφγκανγκ** (1749-1832)—225, 421, 433.
- Γκάλλε, Γιόχαν Γκόλφρηντ** (1812-1910)—γερμανός άστονόμος. Τό 1846, άνακαλύψς τόν πλανήτη Ποσειθωνα—430.
- Γκέιπ, Άμαντ** (1820-1897)—γερμανός δημοκράτης. μέλος τής άπαστατικής κυβέρνησης τής Βαβης, στά 1859, ένας άπό τούς ήγήτας τού άστοικού-ειρηνιστικού ουδέσου για τήν ειρήνη και τήν άλευθερία—34, 410.
- Γκιζό, Φρανσουά Πιέρ** (1787-1874)—γάλλος άστός Ιστορικός και πολιτικός, μοναρχικός—174, 456, 593.
- Γιφφεν (Giffen) Ρόμπερτ** (1837-1910)—Άγγλος άστός οικονομολόγος και στατιστολόγος—169, 483, 503.
- Γκλαθστον, Ούλλιαμ** (1809-1898)—έπιφανής Άγγλος πολιτικός, άρχηγός τού φιλελεύθερου κόμματος στή δεύτερη μοιά τού 19ου αιώνα—227, 298, 489, 548
- Γκλαθστον, Ρόμπερτσον, άθρψός τού Οθ.** Γκλαθστον. Έμπορας στό Δίδερπουλ, άπαδός τής άλευθερίας τού άμπορίου—26.
- Γκούλντε Τζάι** (1836-1892)—άμερικανός τραπέζιτης και βασιλής τών σιδηροδρόμων—577.
- Γκρίμμ, οί άδερφοί Γιακομπ** (1785-1863) και **Βίλχαλμ Γκρίμμ** (1786-1859)—γερμανοί φιλόλογοι, άρευνητές τής γερμανικής γλώσσας και φιλολογίας—330.
- Γκρόβ, Ούλλιαμ Ρόμπερτ** (1811-1896)—Άγγλος φυσιοδίφης—67.
- Γκρέτ, Τζόρτζ** (1794-1871)—Άγγλος Ιστορικός—291-295.
- Γκρόν, Κάριλ** (1818-1887)—γερμανός θεμαιοιλόγος, άκπρόσωπος τού λυγμένου ελληθινού σοσιαλισμού—426.
- Γκύλιχ, Γκούσταφ** (1791-1847)—γερμανός Ιστορικός, οικονομολόγος—591.
- Γουλιέλμος I** (1797 1888)—βασιλιάς τής Πρωσίας (1861-1888) και γερμανός άυτοκράτορας (1871-1888)—586.
- Γρωγκουαρ ντά Τουρ** (περίπου 540-594).—Άπό τό 573, άπίσκοπος τής Τουρ (Γαλλία)—Ιστορικός τών Φράγκων—334.
- Δάντης Άλιγκιέρι** (1265-1321)—173.
- Δαρβίνος, Τσάρλς** (1809-1882)—69, 74, 80, 82, 88, 143, 187, 204, 434, 451.
- Δημόκριτος** (περίπου 460-370 π.Χ.)—Άρχαίος Έλληνας όλιστής φιλόσοφος, ένας άπό τούς Ιθρυτές τής άτομικής σχολής—99.
- Δημοσθένης** (περίπου 384-322 π.Χ.)—όρτορας τής άρχαίας Έλλάδας—291.
- Δικταρχος** (4ος αιώνας π.Χ.) άρχαίος Έλληνας Ιστοριογράφος και γεωγράφος, μαθητής τού Άριστοτέλη—292.
- Διδώρωρος δ Σικελός** (1ος

- αίωνας π.Χ.) ἀρχαῖος Ἕλληνας
 ἱστορικός. Ἐργραφε ἱστορικὴ με-
 λέτη γιὰ τὴν Ἀνατολή, τὴν Ἐλ-
 λαδα καὶ τὴν Ρώμην—322, 341.
- Διονύσιος δ' Ἀλικαρνασσέως
 (1ος αἰώνας π.Χ.)—ρωμαῖος ἱστο-
 ριογράφος ἑλληνικῆς καταγωγῆς
 —296.
- Ἐμερμπεκ, Ἀουγκουστ
 Χάρμαν (1816-1860)—γερμα-
 νός γιαιτρός, μέλος τῆς Ἐνωσης
 τῶν Κομμουνιστῶν—399, 411.
- Ἐκκάρτιους, Γκαότφριχ (1818-
 1849)—γερμανός ραφτής, μέλος
 τῆς Ἐνωσης τῶν Κομμουνιστῶν,
 μέλος τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου
 τῆς 1ης Διεθνούς. Ἀργότερα πῆ-
 ρε μέρος στοῦ ἀγγλικοῦ τρέιτ-γίου-
 νιστικὸ κίνημα—401.
- Ἐλσνερ, Καρλ Φρίντριχ
 (1807-1894)—γερμανός δημοκρα-
 τῆς, δημοσιολόγος, τὸ 1848 μέ-
 λος τῆς προοικτικῆς ἀνοου ανέλευσης,
 ἕνας ἀπὸ τοῦς ἡγέτες τῆς φιλε-
 λαθήθηρης ἀοικτικῆς τάξεως στοῦ Μπρ-
 ολαου—385.
- Ἐνγκελς, Φρίντριχ (1820
 1895)—4, 38, 42, 62, 103, 124,
 173, 174, 175, 192, 207, 401, 404,
 415, 489, 530, 542, 534, 536, 538.
- Ἐρρίκος VII (1457-1509)—βασι-
 λέας τῆς Ἀγγλίας (1485-1509)
 —111.
- Ἐρρίκος VIII (1491-1547)—βασι-
 λίας τῆς Ἀγγλίας (1509-1547)
 —111.
- Ἐρχαρτ, Γιδόχαν Δούντριχ
 (γ.ν. 1820)—ἕνας ἀπὸ τοῦς κα-
 τηγοροῦμένους στή βίχη τῶν κομ-
 μουνιστῶν τῆς Κολωνίας. Ἀθωώ-
 θηκε ἀπὸ τὸ δικαστήριον—411.
- Ἐσνμπαχ—βλ. Βόλφραμ φόν
 Ἐσνμπαχ.
- Ἐσπινας, Ἀλφρέντ (1841-
 1922)—γαλλὸς φιλόσοφος καὶ
 κοινωνιολόγος—220, 221.
- Εὐκλείδης (4ος-3ος αἰώνας π.Χ.)
 —ἀρχαῖος Ἕλληνας μαθηματικός
 —61.
- Εὐρπίδης (480-406 π.Χ.)—ἀρ-
 χαῖος Ἕλληνας τραγικός—254
- Ζάτμπερ, Ἀντολφ (1814-1892)
 γερμανός ἀπὸς οἰκονομολόγος
 καὶ στατιστικολόγος. ἕνας ἀπὸ
 τοῦς εἰρηγητές τοῦ χερσοῦ νομί-
 σματος στή Γερμανία—576.
- Ζικινγκαν, Φραντς (1481-1523)
 γερμανός ἱππότης, ἀρχηγός μιᾶς
 ἐξέγερσης τῶν μικροαγεθῶν ἐναν-
 τία στοῦς μαγικούς πριγκίποας τὸ
 1522—109.
- Ζιρό-Τελόν, Ἀλεξίς (γενν.
 1839)—ἱστοριοβίχης τῆς πρώτο-
 γονης κοινωνίας, καθηγητῆς στή
 Γενεθῆ, μαθητῆς τοῦ Μπαχφον
 —203, 206, 220, 221, 251.
- Ζόργκε, Φρίντριχ Ἀλμπρετ
 (1828-1906)—γερμανός σοσιαλι-
 στής. πῆρε μέρος στήν ἀανάστα-
 ση τοῦ 1848, ἡγετικὸ στελεχος
 τῆς 1ης Διεθνούς καὶ ἕνας ἀπὸ
 τοῦς καθοδηγητές τοῦ ἀργατικῶς
 κινήματος στήν Ἀυστρική. Φίλος
 τοῦ Μαρξ καὶ τοῦ Ἐνγκελς—559.
- Ζούγκενχαϊμ, Σαμουέλ
 (1811-1877)—γερμανός ἱστοριο-
 βίχης—241.
- Ἡράκλειτος (τίλος του αἰώνα
 ὡς ἀρχή: 5ου π.Χ.)—ἀρχαῖος Ἕλ-
 ληνος διαλεκτικός ὀλιτοῦς φιλό-
 σοφος—140.
- Ἡρόδοτος (περὶπου 484 ὡς 425
 π.Χ.)—ἀρχαῖος Ἕλληνας ἱστοριο-
 γράφος—229, 254.
- Θεόκριτος (3ος αἰώνας π.Χ.)
 ἀρχαῖος Ἕλληνας βουκολικός ποι-
 ητής—267.
- Θιέρσοο, Δουδοβίκος Ἀδόλ-

- φος (1797-1877)—γάλλος άστός ιστορικός και πολιτικός, ό θημιος της Παρισιουής Κομμούνιας—456, 543, 554.
- Θόμοον, Ούτλλιαμ (1824-1907) (π' τό 1892, λέρζος Κιλβιν)—άγγλος φυσικός—85.
- Θουκυδίδης (παρίπου 460-400 π.Χ.)—οράιος έλληνας ιστορ.ο-γράφος—299.
- Θουρίτα, Τζερόνιμο (1512-1580)—ισπανός ιστορικός—249.
- Ίρμίνων (πάγανς περί τό 825)—γαλλός βενεζικτικός μοναχός. Έγραψε τό λεγμένο «Πολύπτυχον», έηλ. ένα κτηματολόγιο του μοναστηριού Σαιν-Ζερμαν-ντέ. Πρί οτίς άρχεί του 9ου αιώνα—350.
- Ίωάννης ό Σάξων (1801-1873)—πρίγκιπας διαβόχος κι άργόταρα βασιλιάς της Σαξωνίας (1854-1873),—μεταφραστής του Δαντη μέ τό ψευδώνυμο «Φιλαλήθης»—173.
- Καίη, Τζόν Ούτλλιαμ (1814-1876)—άγγλος δημοσιολόγος, συγγραφέας μ.άς οειρας έργων για τή νεότερη ιστορία των Ίνδιων—229.
- Καίσαρ, Γάιος Ίούλιος (100-44 π.Χ.)—202, 214, 228, 282, 327, 330, 333, 337-340, 341, 593.
- Καλβίνος, Ιωάννης (1509-1564)—θεολόγος της μεταρρύθμισης στην Έλβετία—60, 109, 463, 585.
- Καμπαδόξων, Δοβντολφ (1803 1890)—ένας από τους ήγέτας της φιλελευθέρης άστικής τάξης του Ρήνου. Έστρα από τήν άπανάσταση του Μαρτι 1848 βρέθηκε άπικρατής του πρωϊκού του δημοκρατικού συμβουλίου—173.
- Κάνιτς, Χανς Βίλχελμ Άλβξαντερ 1841-1913—πρίσος συντηρητικός, μέλος του Ράιχσταγκ (1889-1913). Τό 1894 πρότεινε τόν τεχνητο καθορισμό της τιμής του σταριού με τήν άγορα από το κράτος όλων των άναγωγών σιτηρών—501.
- Καντ, Έμμανουέλ (1724 1804)—64-66, 68, 69, 105, 135, 144, 418, 429, 430, 432, 435, 445, 581, 535.
- Καούτοκι, Κάρι (1854-1938)—39.
- Καρλαύ, Θόμας (1795 1831)—άγγλος συντηρητικός συγγραφέας και φιλόσοφος—129.
- Καρλοσ Ι (1609-1649)—ιαουλιάς της Άγγλιας (1625-1649)—110.
- Καρλοζ ό Μέγας (742 814)—βασιλεύς των φραγκων, άνακηρύχθηκε τό 800 γερμανός αυτοκράτορας—348-352.
- Καρτέσιος, (Ντεκάρτ) Ρανά (1596 1650)—γαλλός φιλόσοφος και μαθηματικός. Σαν φιλόσοφος ήταν διαρχικός (όλη-πνεύμα), σαν φυσικός μηχανιστής διστής—61, 67, 140, 430, 432, 570.
- Καρτραίτ, Έντιμοντ (1743-1823)—άγγλος μηχανικός, άφουρέτης του πρώτου μηχανικού άρτελιού—115.
- Κέλλο-Βιονεβάτοχο, Φλόβρανς (1860-1932)—άμερικανίθασοσιαλιστής, άργότερα άσός ρεφορμιστής—471.
- Κέπλερ, Γιόχανες (1571-1630)—γερμανός άστρονόμος—61.
- Κίνκελ, Γκοτφρηντ (1815-1832)—γερμανός ποιητής, μικροαστός δημοκρατης, πήρε μέρος στην έξεγερση της Βαυρίας τό 1849. Έζηος κατα τήν περίοδο τήν αντίστασης στην Άγγλία—410.
- Κλαίη, Γιόχαν Γεακομπ, γιάρτης στην Κολωνία. Ένας από τους κτηγορούμενους στη Βίηη

- τῶν κομμουνιστῶν τῆς Κολωνίας—411.
- Κλεισιθήνης (τίτλη τοῦ θου αἰώ-
να π.Χ.)—ἀρχαῖος Ἕλληνας πολι-
τικός—310.
- Κοβαλέφσκι, Μαξιμ Μαξι-
μοβίτς (1851-1916)—ρῆσος
κοινωνιολόγος, ἱστορικός καὶ νο-
μικός. Γνωστός ἀπὸ τῆς ἔρευνης
του στὸν τομέα τῶν σχέσεων γυ-
νῶν τῆς πρωτέγονης κοινωνίας
—98, 246, 247, 249, 250, 325,
330, 336.
- Κόγουαρν, Οὐίλλιαμ (1657-
1725)—ἀγγλος δλιότης φιλόσο-
φος, γιὰ τὸν τὸ ἐπαγγέλμα—101.
- Κέλλινς, Ἄνθων (1676-1729)
—ἀγγλος δλιότης φιλόσοφος—101.
- Κολόμβος, Χριστόφορος (πε-
ρὶ τοῦ 1446-1506)—92.
- Κόμπντων, Ρίτσαρντ (1804-
1865)—ἀγγλος ἀστός οἰκονομο-
λόγος φιλελεύθερος, ὁπαδὸς τῆς
ἐλευθερίας τοῦ ἔμπορίου, ἱδρυτῆς
τοῦ συνδέσμου κατα τοῦ νόμου
γιά τὰ εἰρηδ—119.
- Κοπέρνικος, Νικόλαος (1473-
1543)—61, 63, 429-430
- Κόππ, Χέρμαν (1817-1892)
—γερμανός χημικός—439.
- Κόσουτ, Λουντβίχ (1802-1894)
—ἀρχηγός τοῦ ουγγρικοῦ ἐθνι-
κοαπελευθερωτικοῦ κινήματος,
ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν ἀντικαθη-
μοκρατικῶν στοιχείων στήν ἐπα-
ναστασιν τοῦ 1848—410.
- Κούγκελμαν, Λούντριχ (1830-
1902)—γ.α.τρός ἀπὸ τοῦ Ἄννδερσο,
πῆρε μέρος στήν ἐπαναστασιν τοῦ
1848 Μέλος τῆς πρώτης Διεύθυν-
σης. ἔλαβε ἀλλοτρίοτητα μετὰ τὸν Μαρξ
—533, 539, 540, 542, 544.
- Κουοντς—βλ. Φυστέλ γιά Κου-
λαντς.
- Κούλμαν, Γκέρτρικ (γενν. 1812)
—ἦνας ἀπὸ τοῦς ἡγέτες τοῦ κί-
νήματος τοῦ Βαϊτλινγκ στήν Ἕλ-
βητία, ἐκληθινός σοσιαλιστής.
Ἄργότερα ἀποδείχθηκε προβο-
κατέρως στήν ἐκπαιδείαν τῆς αὐ-
στριακῆς κυβέρνησης—400.
- Κούνο, Ίβοντόρ Φρίντριχ
(1847-1934)—γερμανός σοσιαλι-
στικός, μέλος τῆς ἰνδ. Διεύθυν-
σης μέρος στὸ συνέδριον τῆς Χρ-
γῆς τὸ 1872, ὅπου διοχέτευσε τὴν
μαρξιστικὴν γραμμὴν. Ἄργεταρα
πῆρε μέρος στὸ ἀρτακικό κίνη-
μα τῆς Ἀμερικῆς—548.
- Κούνοφ, Χαϊντριχ (1862-1936)
—ἦνας ἀπὸ τοῦς θεωρητικούς τοῦ
μαρξιστικῆς γερμανικῆς σο-
σιαλιστικῆς δημοκρατίας. Ἐθνογράφος, ἱ-
στορικός καὶ οἰκονομολόγος. Ἐ-
γράψα μιαν οἰκονομικὴν ἱστορίαν
τῆς πρωτέγονης κοινωνίας—249.
- Κρίτσε, Χέρμαν (1820-1850)
—γερμανός εἰς ἴσαστασης δημοσιο-
γράφος. Ὁπαδὸς τοῦ Βαϊτλινγκ,
ὄργανος τῆν ὁμάδα Νέας Ἐδρ-
κῆς τῆς ἔνωσης τῶν Δικαιῶν—
399, 400.
- Κρόμβελ, Ὀλβερ (1599-1658)
—110, 393.
- Κυβέι, Ζόρς (1769-1832)—γάλλ-
λος φυσιολόγος, ἱδρυτῆς τῆς ουγ-
κριτικῆς ἀνατομίας καὶ παλαιοντο-
λογίας—66, 217.
- Λαβουαζιε, Ἄντουαν-Λω-
ραν (1743-1794)—ἐπιφανής γάλλ-
λος χημικός—67.
- Λαβαν, Ρέμπφρτ Γκόρντον
(1812-1888)—ἀγγλος γιὰ τὸν
γλωσσολόγος καὶ ἔθνογράφος.
Ἐγρεψε μιαν οἰκονομικὴν μελέτην
γιά τὴν ουγγρικὴν ἔθνογραφίαν—199.
- Λαϊμπνίτς, Γκότφρηντ Βίλ-
χελμ (1646-1716)—61.
- Λαμαρξ, Ζάν-Μπατίστ (1744-
1829)—γάλλος φυσιολόγος, ὁπο-
στήρξε τὴν θεωρίαν τῆς ἐξελίξης,
πρὶν ὁμοίως τοῦ Δαρβίνου—67, 433.
- Λαμαρτίνος, Ἀλφόνσος (1790

- 1869)—γάλλος ποιητής, φιλελεύθερος άσotός. Τό 1848, εικονικός άρχηγός της Προσωρινής Κυβέρνησης. Πρόεδρος τς ουμφοροντα τών δημοκρατικών στοιχείων—176, 405.
- Α ν γ κ α, Δ ο υ ν τ ρ ι χ** (1825-1885)—γερμανός φιλόλογος—320.
- Α ν γ κ α, Φ ρ ί ν τ ρ ι χ** **Α λ ι μ π ε ρ τ** (1828-1875)—γερμανός ετημοσιολόγος. Έγραψε ένα σοσιαλ-ρφορμιστικό βιβλίο για τό άργατικό ζήτημα—19, 20.
- Δ α κ λ α, Π ι έ ρ Σ τ ι ο ν** (1749-1827)—γαλλος μαθηματικός και άστρονόμος—64, 65, 70, 103, 144
- Δ α σ σ α λ, Φ ε ρ ν τ ι ν α ν τ** (1825-1854)—1, 10, 11, 17, 19, 20, 22, 30, 31, 33, 34, 37, 40, 41, 42, 376, 533-538, 559, 561, 562.
- Δ ο υ β ε λ, Τ ο α ρ λ ο ς** (1797-1875)—άγγλος γεωλόγος. Θεωλιωτής της θεωρίας της εξέλιξης στή γεωλογία—66-67.
- Δ α φ α γ ι έ τ, Μ α ρ λ - Ζ ο ζ έ φ** (1757-1834)—γάλλος στρατηγός, ένας άπό τούς άρχηγούς της φιλελεύθερης άστικής ταξης κατά τήν άπανάσταση τοι 1789. Έφυγε τό 1792 στό έξωτερικό—385.
- Δ α φ ε ρ ρ κ, Π ώ λ** (1842-1911)—γάλλος σοσιαλιστής, γαμβρός τοθ Μαρξ, ένας άπό τούς ήγέτες της μαρξιστικής πτέρυγας στό γαλλικό άργατικό κίνημα—97, 510, 542.
- Δ ε β ε ρ ρ ι έ, Γ ρ η π α ί ν - Ζ α ν Ζ ο ζ έ φ** (1811-1877)—γάλλος άστρονόμος—429.
- Δ έ β ι, Δ ε ο ν ε** (1821-1888)—άγγλος άσotός οικονομολόγος και στατιστικολόγος—483, 531.
- Δ ε ν τ ρ έ - Ρ ο λ λ ε ν, Ά λ ε ξ ά ν τ ρ Ω γ κ ύ ο τ** (1807-1874)—γάλλος άσotός δημοκρατης. ένας άπό τούς άρχηγούς της μικροαστικής δημοκρατίας—410.
- Δ ε ο ν α ρ ν τ ο ν ε α Β ί ν τ ο ι** (1452-1519)—59.
- Δ έ ο ν ε ρ, Φ ρ ί ν τ ρ ι χ** (1825-1910)—γερμανός ράφτης, μέλος της Ένωσης τών Κομμουνιστών, πήρε μέρος στήν άπανάσταση τοθ 1848, φίλος τοθ Μαρξ και τοθ Ένγκελς, πρόσφυγας στό Λονδίνο, δραστηριο μέλος της Ιης Διεθνούς—401, 411.
- Δ ε τ ο υ ρ ν ώ, Σ α ρ λ** (1831-1902)—γάλλος κοινωνιολόγος και έθνογράφος—219, 220, 223.
- Δ ή μ π κ ν α χ τ, Β ί λ χ ε λ μ** (1826-1900)—ένας άπό τούς Ιβρυέες και ήγέτες της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας και της Ιης Διεθνούς—1, 2, 4, 30, 36, 37, 40, 42, 534, 536, 543, 555, 561.
- Δ ί β ο ς, Τ ί τ ο ς** (περίπου 59-17 π.Χ.) ρωμαίος ιστοριογράφος, συγγραφέας «Χρονικών»—317, 320.
- Δ ι ν ν α ι ο ς, Κ α ρ λ** (1707-1778)—του έδς φυσιοδίφης, βροτανολόγος, έπεξεργασθη ένα σύστημα ταξινομικής τών φυτών και τών ζώων—61, 62, 63, 146.
- Δ ι ο ύ τ π ρ α ν τ** της Κρεμόνας (περίπου 922-972)—έπισκοπος της Κρεμόνας (Ιταλία), σοφός τοθ Μωσαϊωνα—346.
- Δ ό γ γ ο ς** (άρχίς τοθ 3ου αιώνα μ.Χ.)—έλληνας συγγραφέας. Έγραψε τό βυκολικό ειλύλλιο «Δαφνίς και Χλόη»—267.
- Δ ό κ, Τ ζ ό ν** (1632-1704)—άγγλος αλθιοσάρχης φιλόσοφος—101, 102, 142, 581.
- Δ ο υ θ ο β ί κ ο ς Χ Ι V** (1638-1715)—βασιλιάς της Γαλλίας (1643-1715)—464.
- Δ ο υ θ ο β ί κ ο ς Β ο ν α π ά ρ τ η ς**—βλ. Ναπολεων ΙΙΙ.
- Δ ο ρ ο β ί κ ο ς Ν α π ο λ έ ο ν**—βλ. Ναπολεων.
- Δ ο υ θ ο β ί κ ο ς Φ ί λ ι π π ο ς** (1773-1830)—βασιλιάς της Γαλλίας (1830-1848)—22, 25, 111, 118, 392.
- Δ ο θ η ρ ο ς, Μ α ρ τ ί ν ο ς** (1484-1546)—ιδρυτής τοθ προτεσταντι-

- ομοί (λουθηριανισμῶ) στή Γερμανία—60, 61, 103, 110, 463, 585.
- Δόχτερ, Γκεοργκ**—γερμανός μαραγκός, μέλος τῆς Ἐνώσεως τῶν Κομμουνιστῶν. Πρόφυγας ἀπό Λονδίνο, μέλος τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς 1ης Διεθνῆς, ὁπαδός τοῦ Μαρξ—401.
- Δόμπροκ, Τζόν** (1834-1917) (ἀπό τὸ 1899, λόρδος Ἄμπεκ-υ)—ἀγγλος βιολόγος, θαρβινιολόγος, ἐθνολόγος καὶ ἀρχαιολόγος—201, 202, 203.
- Μάγιερ, Γεώργιος Ρόμπερτ** (1814-1878)—γερμανός φυσιολόγος—67.
- Μαίην, Χένρυ** (1822-1888)—ἀγγλος ιστορικός, ἐρευνητὴς τοῦ ἀρχαίου δικαίου, καθ' ἡγήτης ο.δ Καίμπριτζ—270.
- Μαίτλερ, Γιόχαν Χάινριχ** (1794-1874)—γερμανός ἀστρονόμος—64, 70, 76.
- Μακιαβέλι, Νικολό** (1469-1527)—ἰταλός πολιτικός καὶ συγγραφέας—60, 533.
- Μακ Λέαν, Τζόν Φέργκουσον** (1827-1881)—ἀγγλος σοφός, δικηγόρος τὸ ἀπαγγέλμα, ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἱστορικούς τῆς οἰκογένειας καὶ τοῦ γαμοῦ—197-206, 216, 236, 251, 277, 325.
- Μαλθους, Θόμας Ρόμπερτ** (1766-1834)—ἀγγλος ἀσός οἰκονομολόγος. Φεμλιωτὴς μὲς ἀντιβροστικῆς θεωρίας γιὰ τὸν πληθυσμὸν—33.
- Μαμπλό, Γκαμπριέλ Μποννό** (1709-1785)—γαλλος ἀββας, θεωρητικὸς τοῦ οὐτοπικοῦ ἐξισωτικοῦ κομμουνισμοῦ—127.
- Μαννερς, Τζόν** (1818-1906)—ἀγγλος συντηρητικὸς πολιτικός—120.
- Μαντλ, Τζιντλόν** (1790-1852)—ἀγγλος γεωλόγος—102.
- Μαουερ, Γκεοργκ Λόβντρίχ** (1790-1872)—γερμανός ἱστορικός, μελετῶν τὸ κοινωνικὸ καθιστῶν τῆς Γερμανίας στήν ἀρχαιότητα καὶ ἐπὶ Μεσαίωνα—52, 287, 333, 336, 572.
- Μαυα, Ζαν-Πώλ** (1743-1793)—ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶτοις ἀπεργητῶν τῆς ἀναστασιατικῆς μικροασιατικῆς ταξικῆς, στήν περίοδο τῆς ἀσιατικῆς ἀπανάστασης στή Γαλλία—17, 386.
- Μέρξ, Καρλ** (1818-1883)—1, 2, 5, 6, 33, 35, 36, 38-42, 95-98, 102, 114, 148, 149, 158, 173-185, 187-189, 190, 191, 204, 206, 217, 223, 228, 246, 247, 291, 255, 258, 290, 292, 293-294, 297, 299, 354, 362, 379, 382, 383, 386-389, 391, 394, 397, 404, 411, 412, 413-415, 423, 446, 447, 464, 477, 482, 512, 513-555, 559, 561, 570, 572, 574, 582-584, 593, 594.
- Μαρρ, Ηλιχέλμ** (1819-1904)—γερμανός δημοτολόγος ἀπὸ τὸ Ἄμβουργο, πρῶτος μέτρος στὸ κίνημα τῶν ὁπαδῶν τοῦ Βετλινγκ. Ἄπὸ τὸ 1870 φανατικὸς ἀντισομμίτης καὶ ἀντιβροστικὸς—534.
- Ματζίνι, Γκιουζέπε** (1805-1872)—ἰταλός πολιτικός, ἀγωνίστηκε γιὰ τὴν ἀθνικὴ ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἑνότητα τῆς Ἰταλίας—392, 395, 410, 531.
- Μάντλ Κριστιαν Φρίτριχ** (γενν. 1812)—βερολινέζος ραφτης, μέλος τῆς Ἐνώσεως τῶν Δοκτῶν στὸ Βερολίνο. Ἐνας ἀπὸ τοὺς κατηγορουμένους τῆς 21ης τῶν κομμουνιστῶν στήν Κολωνία Κατέφυγα ὑστέρᾳ ἀπὸ τὴν ἀπόλυσίν του στήν Ἄμερική—3-4.
- Μάρινγκ, Φρῆντς** (1846-1919)—γερμανός σοσιαλιστικὸς φιλόλογος καὶ ἱστοριογράφος τῆς γερμανικῆς σοσιαλιστικῆς—583.

- Μάττερνιχ, Κλίβανς Βέν-
τσλ(1773-1854)**—αυστριακός αν-
τιβραουικός ύπουργός. Ένας από
τους Έρυστές της Έαρης Συμμα-
χίας—163.
- Μικέλ Γιδόχαννας (1828-1901)**
—πρώσο, τραπεζίτης, έννομορι-
λαϊεύθερος. Στή ναότητα του,
μέλος της Ένωσης των κομμουνι-
στών. Μίος τοι Ροίσοταγκ
(1867-1877 καί 1887-1890), ύ-
ουρ-
γός των Οικονομικών (1890
1901)—535, 5, 7, 565
- Μινιέ, Φρανσουά-Όγκύοτ**
(1796-1884)—γαλλός άστος Ιστο-
ρικός φιλελεύθερων τάσεων—436,
593.
- Μίραμπώ, Όνορέ Γκαμπριέλ**
(1749-1791)—γαλλός πολιτικός,
άρχηγός της άντιπολιτευτικής
άριστοκρατίας καί της μεγαλοα-
οτικής τάξης στήν περίοδο της
γαλλικής άοτικής άπανάστασης
τοϋ 18ου αιώνα—535.
- Μολιότι, Γιακομπ (1822-
1893)**—φυσιολόγος, άλλαδικής
καταγωγής, άκπροσωπος τοϋ χυ-
δαίου ύϊομοϋ—431, 432.
- Μόλλ, Γιόζεφ (1812-1849)**—ρο-
λόγος άπο την Κολωνία, μέλος
της Ένωσης των κομμουνιστών.
Σκοτώθηκε στή διάρκεια της έξέ-
γερσης τοϋ Μπαντεν—392, 401,
404, 407.
- Μόμμεν, Τεοντόρ (1817-1903)**
—γερμανός Ιστοριογράφος. Έ-
γραψε μια οοισα μελέτες γα την
Ιστορία της Ρώμης καί τοι ρω-
μαϊοϋ δικαίου, μέλος τοϋ Ραϊχ-
σταγκ, φιλελεύθερος—293, 316
-318, 320, 322.
- Μονταλαμτέρ, Μαρκ-Ρενέ**
(1714-1800)—γαλλός ορατιωτι-
κός μηχανικός—60.
- Μοντασκιά, Σαρλ (1689-1755)**
—γαλλός Ιστοριοβίτης καί ουγ-
ραφάας. Ισολόγος της συνταγ-
ματικής μενασχίας—585.
- Μόργκαν, Λούις Χένρυ (1818-
1881)**—ένμερ κανός οσφός, έννο-
γραφός καί Ιστορικός της πρω-
τογονης Ιστορίας—190 194, 199,
201-210, 214-215, 217, 218, 219,
224, 226, 227, 230, 231, 235,
256, 274-277, 280, 287, 293, 294,
297, 299, 301, 311, 319, 320, 329,
335, 334, 377, 378, 591.
- Μορβιλύ—γαλλός άββας, άκπρό-
σωπος τοϋ ύϊο οπικού έξιοστωκοϋ
κομμουνισμοϋ τοϋ 18ου αιώνα—
127.**
- Μόσχος (2ος αιώνας π.Χ.)**—άρ-
χαίος έλληνας βουκολικός ποιη-
τής—267.
- Μούντεν, Ντουάιτ (1837-1899)**
—άμερικανός εύαγγελιστής, έσ-
ροκήρυκας, Ιερωτής της Χριστι-
ανικής Ένωσης Νέων (1865)—
117.
- Μπαγό, Ζάν-Συλβαίν (1736-
1793)**—πολιτικός της γαλλικής
άοτικής άπανάστασης, τυρονβίνος
—386.
- Μπαίηλ, Πιέρ(1647-1706)**—γάλ-
λος οσπετικιστής φιλόσοφος—
464.
- Μπαίρ, Κάρλ Μαξιμοβιτς**
(1792-1876)—μέλος της ρωσικής
Άκαδημίας, Θαμλιωτής της έπι-
στημονικής έμβρυολογίας—69.
- Μπακλαντ, Ούίλλιαμ (1784-
1856)**—άγγλος γεωλόγος—102.
- Μπακούβιν, Μιχαήλ Άλε-
ξανδροβιτς (1814-1876)**—?,
4, 36, 51, 424, 446, 516-555, 560.
- Μπαμπέφ, Φρανσουά-Νοελ**
(Γρακχο.) (1760-1797)—γολλος
άπανάστατης, ουτοπικός κομμυ-
νιστής. Όργανως τή ένωσημο-
οία των Έών». Γοτερα άπό την
άιακ'ύψη της θανατώθηκε στή
λαμνέμο—127.
- Μπανγκ, Κατρίνους (1822-
1898)**—ισρηγός Ιστορικός της
οανδιναικής λογο οχνίας, κα-
θηγητής στή Χριστιανία—332.

- Μπένγκροφτ, Χιόμππερτ** (1832-1918)—άμερικανός έθνογράφος. Μελέτησε τις βορειοαμερικανικές ινδιανικές φυλές—223, 238, 241, 356.
- Μπαουερ, Μπροβνο** (1809-1832)—γερμανός δημοσιολόγος, άριστοερός άγγελιανός—174, 424, 426, 446.
- Μπαουερ, Χαϊνριχ**—γερμανός άργατης, μέλος της Ένωσης των Δικαίων, μέλος της Κεντρικής Έπιτροπής της Ένωσης των Κομμουνιστών—392, 404, 408, 411.
- Μπαρμπάς, Άρμαν** (1803-1870)—γαλλός άπανασοτατής, μικροεστός δημοκράτης—391.
- Μπαρτ, Παουλ** (1858-1922)—γερμανός άσπός δημοσιολόγος, αντίπαλος του μαρξισμού—570, 571, 582, 584, 586.
- Μπαχοφεν, Γιόχαν Γιάκομπ** (1815-1887)—άλβανός νομικός και ιστορικός, κηρύκτης του ρωμικού δικαίου στη Βοσνία. Μελέτησε τις οχθείς δικαίου της πρωτόγονης κοινωνίας—193, 196-197, 200, 202, 205, 218, 228, 229, 237, 239, 241, 245, 273.
- Μπέκ, Άλεξάντερ**—γερμανός ραφτής, ένας από τους άργανωτές της άμαδας Μαγκντεμπουργκ της Ένωσης των Δικαίων—394.
- Μπέκερ, Άουγκουστ** (1814-1875)—γερμανός δημοσιολόγος, ένας από τους ήγέτες του κινήματος του Βαϊνίγγκ στην Έλβετία—394.
- Μπέκερ, Βίλχεμ Άντολφ** (1796-1846)—γερμανός ιστορικός, καθηγητής της κλασικής άρχαιολογίας στη Δειψία—292.
- Μπέκερ, Μπέρνχαρντ** (1826-1882)—άσπας από το θάνατο του Λαοσαλ, πρόεδρος της Παγγερμανικής Έργατικής Ένωσης (ώς το 1865)—6, 537.
- Μπέκερ, Χέρμαν** (1820-1885)—μέλος της Ένωσης των Κομμουνιστών, άργότερα έθνικοφιλελεύθερος—411.
- Μπέμε, Γιάκομπ** (1575-1625)—γερμανός μυστικιστής φιλόσοφος—100.
- Μπέμπελ, Άουγκουστ** (1840-1913)—1, 4, 30, 40, 555, 561.
- Μέρρι, Βασίλι Βασίλιεβιτς** (ψευδ. όνομα Φλερβόκι) (1829-1918)—ρώσος ναρόντικος δημοσιολόγος, συγγραφέας της έπιλοΰνεια Ρεζμότοβο Κλαοα β Ροοις (Έ κατασταση της άργατικής τάξης στη Ρωσία, Πετρούπολη, 1869)—49.
- Μέρραντς, Γιούλιους**—βερολιναζος στοιχειοθέτης, άσπός δημοκράτης, πήρε μέρος στην άπανασοση του 1848—385.
- Μπεροταίν, Έντουαρντ** (1850-1932)—γερμανός σοσιαλδημοκράτης. Άκρος όπορτενιστής. Προσπάθησε, ύστερα από το θάνατο του Ένγκελς, ν' άναβαρήσει το μαρξισμό—582.
- Μπερταλό, Μαρσαλίν** (1827-1907)—γαλλός χημικός. Πραγματοποίηση πρώτες συνθέσεις άργανικών ούσιων—439.
- Μπλαν, Δουί** (1811-1882)—γαλλός μικροεστός σοσιαλιστής—406, 410, 439.
- Μπλανκί, Δουί-Ψγκότ** (1805-1831)—γαλλός άπανασοτατής, όπτοπικός κομμουνιστής—391.
- Μπλαχρεντερ, Γκέσοβ** (1822-1873)—διευθυντής γερμανικού τραπέζιτικού όικου στο Βερολίνο, συντάκτης των χρηματιστικών πραξίων της πρωαικής κυβέρνησης και προσωπικός τραπεζίτης του Βίμαρκ—372.
- Μπλίντ, Καρλ** (1826-1907)—γερμανός μικροεστός δημοσιογράφος, πήρε μέρος στην άπανασοση του 1848. Άργότερα έθνικοφιλελεύθερος και άπαδός του Βίμαρκ—534.

- Μπλόχ, Γιόζεφ**—συντάχτης του περιοδικού «Σοσιαλιστική Μόναχοφτσε»—572.
- Μπόερωταίν, Χαϊνριχ** (1805-1892)—γερμανός μικροαστός δημοκράτης. Τό 1848 βρισθῆκε στό Παρίσι—485.
- Μπόλιγχιμπροκ, Χάνρυ Σαίν-Τζόν** (1678-1751)—άγγλος συντηρητικός πολιτικός. Ξαν φιλέσοφος, δλιότης δεξιότης—112.
- Μπόλτε, Φρίντριχ**—γερμανός σοσιαλιστής, ἀπό τα ηγαιικά μέλη τῆς ἰκῆς Διεθνούς στήν Ἄμερική—545.
- Μπόρν, Στεφάν** (τό πραγματικό ὄνομα: Μπούτερμιλχ (1814-1898)—γερμανός ἔργατης, μέλος τῆς Ἐνώσεως τῶν Κομμουνιστῶν, πῆρε μέρος στήν ἑπανάσταση τοῦ 1848—406, 407.
- Μπόρνσταϊν, Ἄνταλμπέρτ** (1808-1851)—γερμανός δημοσιολόγος, μουσικός προχτορας τῆς κομῆρνησις στή Γαλλία—405.
- Μπούτχε, Σέφους** (1833-1907) καθηγητής στό Ὑσλο, σχολιαστής καί ἐκδότης παλῶν σκανδιναυικῶν φιλολογικῶν ἔργων—332.
- Μπουζάρ, Ἀλφρέντ** (1815-1882)—γαλλος δημοσιολόγος καί ιστοριογράφος. Ἐγράψα ἕνα διτομοῦ ἔργο για τόν Μαρα—386.
- Μπραϊτε, Τζόν** (1811-1889)—ἄγγλος φιλελεύθερος, ἀπαθός τῆς ἐλευθερίας τῶ ἐμπορίου. Μαζί μέ τόν Κόμπνεν ἦταν ἐπικεφαλῆς τοῦ Συνδέσμου κατα τοῦ νόμου για τα εἰτηρα—119, 479.
- Μπράκε, Βίλχελμ** (1842-1880)—γερμανός σοσιαλισμοκρατης, ἕνας ἀπό τοὺς ἀρνητοὺς τῶν ἀξαναχικῶν—1, 4, 33, 37, 561.
- Μπρεντναφ, Δόττιο** (1844-1931)—γερμανός καθηγητής τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, σοσιαλιστής κατό καθέδρας. Σαπόλυος ἀφοδρή ἐπίθεση ἀνάτια στόν Μαρξ ἀπό τίς σῆλας τοῦ ὄργατου τῆς Ἐνώσεως τῶν Γερμανῶν Βιομηχανῶν—123, 483.
- Μπρόντχερατ, Χάνρυ** (1840-1911)—άγγλος τρεϊντ-γιουνιονιστής, φιλελεύθερος ἔργατικός πολιτικός—488.
- Μπροβνο, Τζιορντένο** (1548-1620)—ἰταλός φιλόσοφος τῆς Ἀναγέννησης, καταπολέμησε τή θρησκεία—60.
- Μπόκλερ, Γιόχαν** (1777-1803) ρηνανός ληστικὸς γνωστός για τὸ παρατσούκλι «Γιαννης ὁ γζαρτικὸς»—54.
- Μβύργκερ, Χαϊνριχ** (1820-1878)—γερμανός δημοσιογράφος, μέλος τῆς Ἐνώσεως τῶν Κομμουνιστῶν. ἕνας ἀπό τοὺς κατηγεροῦμενους στή δικη τῶν κομμουνιστῶν τῆς Κολωνίας. Ἀργότερα προσβουτικὸς—385, 411.
- Μπουσέ, Φίλιπ-Ζοζέφ** (1796-1865)—ἰσολόγος τοῦ καθολικῶ σοσιαλισμοῦ στή Γαλλία, μαθητής τοῦ Σαίν-ὲμόν Προπαγανδίστα τήν ἴδρυση παραγωγικῶν συνεταιρισμῶν μέ κρατικές πιστώσεις—22, 33.
- Μβύχναρ, Γεόργκ** (1813-1837)—γερμανός θεατρικός συγγραφέας, δημοσιολόγος καί πολιτικός. Ἰδρυτής μιᾶς μουσικῆς ὄργανωσης για τα εἰκαιώματα τοῦ ἀνθρώπου στήν Ἔσση καί στό Ντορμστατ—392.
- Μβύχναρ, Δοβντβιχ** (1824-1899)—γερμανός γιατρος, ἐλεεινός φιλόσοφος ἦταν δλιότης χυδατος—432.
- Μβλμπεργκερ, Ἄρτουρ** (1847-1907)—γερμανός γιατρος, προυντονιστής—557.
- Μυντσερ, Τόμας** (περίπου 1490-1525)—γερμανός αυτοκικός κομμουνιστής τῆς ἐποχῆς τῆς Μετα-

- ρήθιμοις, ἀρχηγὸς τῆς ἀγροτικῆς ἐξέγερσης ἐπὶ Γερμανία το 1523—127.
- Ναπιε, Τζον**—βλ. Νέπιερ.
- Ναπολέων Ι** (1769-1821)—103, 132, 137, 163, 251, 257, 277, 382, 383, 438, 441, 551, 550, 543.
- Ναπολέων ΙΙΙ** (Λουδοβίκος Β΄-ιαπερτής) (1838-1873)—αὐτοκράτορας τῆς Γαλλίας (852-1873)—25, 177, 178, 482, 554.
- Ναπολέων Ίωσήφ, πρίγκιπας** (1822-1891)—πατέρα τοῦ Ναπολέοντα ΙΙΙ, γνωστός μὲ τὸ πατρῴϊκόν Πλόι-πλόιν—178.
- Νέαρχος** (4ος αἰώνας π.Χ.)—συμπολεμιστοῦ τοῦ Μεγάλου Ἀλέξανδρου καὶ ναυάρχου τοῦ στόλου του, πῆρε μέρος ἐπὶ τὴν ἐκστρατεία τῶν Ἰνδῶν—249.
- Νέπιερ, Τζόν** (1550-1617)—οὐκίτος μαθηματικός—61.
- Νετοαίεφ, Σεργκέι Γκεν-ναντιεβίτς** (1847-1882)—ρῆσοις ἐπαναστατῆς, ἀναρχικός—554.
- Νεύτων, Ἰσακ** (1642-1727)—61, 63, 65, 144, 146.
- Νήπουρ, Μπαρτολντε Γκε-όργκ** (1776-1841)—γερμανὸς ἱστορικός ἀρευητής τῆς ἀρχαίας Ρώμης—293, 295, 321, 363.
- Νικολαίον**—βλ. Ντανιελσον.
- Νότιγουγκ, Πέτερ** (1821-1866)—ραφτής, ἀργότερα φωτογράφος, μέλος τῆς Ἐπιτετινῆς Ἐνώσεως τῆς Κολωνίας. Ἐνας ἀπὸ τοὺς κατηγορευμένους ἐπὶ δίκη τῶν κομμουνιστῶν τῆς Κολωνίας, ἀργότερα λαοσαλτικός—410.
- Νταλτον, Τζον** (1766-1844)—ἀγγλος φυσικός καὶ χημικός, θεμελιωτὴς τῆς ἀτομικῆς θεωρίας ἐπὶ χημεία—67.
- Ντανιελς, Ρολαν** (1819-1855) γιαντὸς ἀπὸ τὴν Κολωνία, μέλος τῆς Ἐνώσεως τῶν Κομμουνιστῶν, ἕνας ἀπὸ τοὺς κατηγορευμένους ἐπὶ δίκη τῶν κομμουνιστῶν τῆς Κολωνίας—411.
- Ντανιελσον, Νικολαί Φράν-τοεβίτς** (ψευδώνυμο Νικολαίον (1844--1918)—ρῆσοις οἰκονομολόγος, βιολόγος τοῦ φιλελεύθερου γαλλο-γερμανικοῦ, πρῶτος μεταφραστῆς τοῦ «Κιφαλαίου» ἐπὶ ρωσικῆ γλώσσα—588.
- Ντεπρέ, Μορόλ** (1843-1918)—γαλλὸς μηχανολόγος, γνωστός ἀπὸ τίς ἐυχασιὰς του ἐπὶ τὸν τομέα τῆς ἠλεκτροτεχνίας—188.
- Νήτς, Χαϊνριχ Βίλχελμ** (1843-1922)—ἐπιφανὴς ἐκπρόσωπος τῆς δεξιᾶς πειρωγας τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας, βιοχημικός ἕνός σοσιαλδημοκρατικῶν ἐπιστημολογῶν τὴν Στουτγάρτη—40, 42.
- Νιτογκεν, Γιόζεφ** (1828-1888)—γερμανὸς ἀρχηγὸς, ὄλιγοτερις φιλόσοφος, μέλος τῆς Ἐνώσεως τῶν Κομμουνιστῶν. Βυρσοδέφης τὸ ἐπάγγελμα—449.
- Ντιντερό, Ντενίς** (1713-1784)—140, 436.
- Ντιοραβλι, Μπέντζαμιν, λέρδος Μπέκορορηντ** (1804-1881)—ἄγγλος πολιτικός καὶ οὐγγραφίας. Ἀρχηγὸς τοῦ συντηρητικοῦ κινήματος—120.
- Ντόντγουελ, Χένρυ** (πέθανε τὸ 1784)—ἄγγλος ὀλιγοτερις φιλόσοφος—101.
- Ντόντς Σκότ, Τζόν** (περὶ τοῦ 1265-1303)—φραγκοκανὸς μοναχός, ἕνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἐκπρόσωπους τῆς ἀγγλικῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας—99.
- Ντρέιπερ, Τζον Ουίλλιαμ** (1811-1882)—ἀμερικανὸς ἱστοριοδίφης καὶ ἐπιτορικός—78.
- Ντύρερ, Ἀλμπρεχτ** (1471-1528)—60.
- Ντύρινγκ, Όβγκεν** (1833-1921)—95, 96, 97.

- Ντυρώ ντέ λα Μάλλ, Άντόλφ (1777-1857)—γαλλος ιστοριογράφος. Έγγραφα έργα για την οικονομία της αρχαίας Ρώμης και της Βόρειας Άφρικής—323.
- Όθόακρος (πέθανε το 493)—γερμανός στρατηλάτης, βασιλιάς των οστρογότθων στην Ίταλία (476-493)—340.
- Όκων, Λόραντζ (1779-1851)—γερμανός φυσιοβίηης και φιλόσοφος—69.
- Όμηρος (περίπου 9ος αιώνας π.Χ.)—άρχαιος Έλληνας επικός ποιητής. Θεωρείται ο συγγραφέας της «Ίλιάδας» και της «Όδύσσειας»—213, 252, 295-298.
- Όουαν, Ρόμπαρτ (1771-1858)—102, 128, 130, 135-138, 453, 539.
- Όττο, Καρλ Βούνιμπαλντ (γενν. γύρω στα 1810)—επιπλοτής της χημείας, μέλος της Ένωσης των Κομμουνιστών. Ένας από τους κατηγορούμενους στη δίκη των κομμουνιστών της Κολωνίας—411.
- Όάτσον, Τζόν Φόρμικ (1827-1892)—έγραψε μια σειρά έργα για τη νεότερη ιστορία των Ίνδιαν—229.
- Όάτ, Τζαίημς (1736-1819)—άγγλος φυσικός, μηχανολόγος, ένας από τους εφευρέτες της σύγχρονης ατμομηχανής—115.
- Όύφιλιας (περίπου 311-383)—γένης επισκόπος, φημισμένος για τη συμβολή του στην καλλιέργεια της γοθτικής γλώσσας—322.
- Παβίας, Ροντριγκέθ (1827-1895)—ισπανός στρατηγός, κατέστειλε την εξέγερση του 1873-1874—56.
- Παγκανίνι, Νικολό (1782-1840)—περίφημος Ιταλός βιολιστής και συνθέτης—82.
- Παλκρεϊβ, Ρόμπαρτ Χάρρυ Ίνγκλις (1827-1919)—άγγλος άσπός οικονομολόγος, από το 1877-1883, ο νταχτής του παριου:κοθ ε'Ηκόνομιας—485.
- Πάλαμροστον, Χένρι Τζόν (1784-1865)—άγγλος πολιτικός, άρχηγός των πιο αντιβρακτικθών στοιχείων του φιλελευθέρου κέματος—178.
- Παισίτρατος (περίπου 600-527 π.Χ.)—τύρανος στην Άθυνα από το 560 π.Χ.—313.
- Παραούς—τελευταίος βρακίας των μακεδόνων (179-168 π.Χ.) έκανε πόλεμο έναντια στους ρωμαίους για την ανεξαρτησία της Μακεδονίας—342.
- Πάτρος Ιό Μέτας (1672-1725)—46.
- Πάτρος ΙΙΙ (1728-1762)—ρώσος τσάρος (1761-1762)—55.
- Πλίνιος ο πρσβύτερος, Γάιος Σακούνθος (περίπου 24-79 μ.Χ.)—ρωμαίος γεωγράφος—338, 342.
- Πλοόταρχος (περίπου 48-120 μ.Χ.)—Έλληνας ήβελόγος—253.
- Πουγκατσιόφ, Έμιλιαν (1744-1775)—κοζακος του Ντόν, άρχηγός του άγροτικου κινήματος του 18ου αιώνα που στραφέταν έναντια στην τσικλικαδική βρακητία. Έκταλοσηκα το 1775—55.
- Πρίολεθ, Τζόζεφ (1733-1804)—άγγλος φυσιοβίηης και όλι:στης φιλόσοφος—101.
- Προκόπιος (4ος αιώνας μ.Χ.)—βυζαντινός Ιστοριογράφος, πήρε μέρος στις πολεμικές ακοτρατιές του Βαλτισσάρια, τις έπλες και περίγραψε—259.
- Προυτόν, Πιερ-Ζοζέφ (1809-1865). 35, 175, 406, 446, 516-529, 534, 539, 546.
- Πτολεμαίος, Κλαόθιος (2ος αιώνας π.Χ.)—Έλληνας γεωμέτρης, άστρονόμος και φυσικός—61.

- Ποά, Φαλιξ** (1810-1889)—γαλλος δημοσιογράφος και φιλόλογος. μικροαστός ριζοσπάστης, πήρε μέρος στην επανάσταση του 1848 και στην Παρισινή Κομμουνάνα—531.
- Πραβιτερ, Κάριλ** (παρίκου 1818-1876)—γερμανός έργατης, ζωγράφος· μιν ατελοισίας, μέλος της Κεντρικής Έπιτροπής της Ένωσης των Κομμουνιστών και του Γενικού Συμβουλίου της της Διεθνούς, όπαθός του Μαρξ—401.
- Ράιτ, Άουρ** (Άρθουρ) (1803-1875)—άμερικανός Ισραήλοτολος, άθνογράφος, ένας από τους άταποκριτές του Λ. Μόργκαν—237.
- Ράιφ Βίλχελμ Γιάξφ** (γενν. 1824)—ένας από τους κατηγορούμενους στη δίκη των κομμουνιστών της Κολωνίας. Άποκλιείστηκε από την Ένωση το 1850—411.
- Ραφαήλ, Σοντε** (1483 1520)—δισσημος Ιταλός ζωγράφος, αρχιτεκτονικός και γλύπτης—83.
- Ράξερ, Πάτερ Γκέρχαρντ** (1814-1865)—γερμανός έργατης τοιγάρως. Ένας από τους κατηγορούμενους στη δίκη της Κολωνίας—411.
- Ρενάν, Έρνέστε** (1823-1892)—γαλλός Ιεαλιστής φιλόσοφος και Ιστορικός. Έγραψε δοκίμια γιά την Ιστορία του Χριστιανισμού—407, 446
- Ρικαρντο, Νταβιντ** (1772-1823)—Άγγλος οικονομολόγος—33, 541.
- Ρισορ, Άλμπέρ** (1845-1925)—πήρε μέρος στο άπναστατικό κίνημα της Λυόν. Όπαθός του Μπακούιν. Άντιπάλος του Μαρξ και του Γενικού Συμβουλίου της της Διεθνούς—5*4.
- Ριχαρδός Ι ό Δονοτόκαρδος** (1157-1199)—βασιλιάς της Άγγλίας (1189-1199)—585.
- Ροβασκιέρος, Μαξιμιλιανός** (1758-1794)—440.
- Ρομπέν, Πώλ** (γενν. 1837)—μέλος του γαλλικού τμήματος της της Διεθνούς, μπακουνιστής—551.
- Ροθγκα, Άρνολντ** (1812-1830)—γερμανός ριζοσπάστης δημοσιολόγος, άριστορός άγλιανός. Τό 1848 1850 άπεγλώθη, σαν μικροαστής δημοκράτης. Στα 1860· προσχέρητος στην Βίτμαρκ και πήρε σύνταξη από την πτωτική κυβέρνηση—174, 410.
- Ρουσοό, Ζαν-Ζακ** (1712-1778).—8, 126, 129, 140, 436, 585.
- Σαίν-Σιμόν, Άνρι** (1760-1825).—128, 130-133, 145, 546.
- Σαλβιανός της Μασσαλίας** (παρίκου 400-484)—έπλοκοπος της Μασσαλίας, έπιφανής ρήτορας και έστρογογράφος—317, 351.
- Σανκν Άτρα Νταβιντ** (1840-1903)—άμερικανός άδραγγελιστής, όπαθός του Μόρντι—117.
- Σακπερ, Κορλ** (1813-1870)—ένας από τους έβρυές της Ένωσης των Δικαίων. Τό 1850, όταν έγινε η έίσοπαση της Ένωσης των Κομμουνιστών, ένας από τους άρχηγούς των άριστορών, προσχώρησε στο Βίλλιγ άναντια στην Μαρξ—392, 393, 399, 404, 407, 410, 411, 531.
- Σάφοτοπαρρυ, Άνθονν Άολαεθ. Κοθπερ** (1671-1713)—άγγλος φιλόσοφος, θειστής, όπαθός του Λόκ—112.
- Σβαίτοερ, Γιάδχαν Μπάκτιος** (1833-1875)—γερμανός δημοσιογράφος, συντάκτης του λασσαλικού άστριαλισμοπατη. Άπό τó 1867, πρόεδρος της Παγγερμανικής Έργατικής Ένωσης—42, 534, 537, 546, 552, 561.
- Σέκνι, Άντζελο** (1818-1876),—Ιταλός άστρονόμος—70, 75, 76.

- Σέμαν, Γκαόργκ Φρίντριχ** (1793-1879)—γερμανός φιλόλογος, ιστορικός, αρχαιολόγος—253, 297.
- Σερβέτε, Μιχκούελ** (1511-1553)—ισπανός γιατρός. Ήκανε σημαντική ανακάλυψιν στον τομέα της κυκλοφορίας του αίματος. Καταδικαστικῶς για τὴν ελευθεροφροσύνη του ἀπὸ τὴν Καθ' ἑνοῦ καὶ κατὰ τὴν ἑνωτικὴν ἔκταλδοτικὴν ἐπιφανείαν—63.
- Σέρβιος Τύλλιος**—βασιλεὺς τῆς Ρώμης, ἔζησε, σύμφωνα μὲ τὴν παραδοξίαν, τὸν ἑσάτον αἰῶνα π.Χ.—323.
- Σέρτσερ, Αντρέας** (1807-1879)—γερμανός ροφίτης ἀπὸ τὴ Β. Βαυαρία, ὁπαδὸς τοῦ Βαϊτλινγκ, ἕνας ἀπὸ τοὺς καθ' ἑπιγεγενημένους τῆς Γερμανικῆς Διαφωτιστικῆς Ἐνωσης ἐπὶ Λονδίνου—531.
- Σίλλερ, Γιόχαν Φρίντριχ** (1759-1805)—435.
- Σιντράχαννερ**—βλέπε Μπόκλερ Γ.όχαν.
- Σκαλντίν, Η.** (ψευδώνυμο τοῦ Φ.Π. Γκαλένερ) (1828-1912)—ζῳολόγος, ἐπιφυλάκιος, συνεργάτης τῶν ἑπιφυλάκων Ζηλοκίαν—53.
- Σκόττ, Οὐόλτερ** (1771-1832)—διασημὸς ἀγγλὸς συγγραφεὺς—329.
- Σλέφφελ, Γκούσταφ Αντόλφ** (1828-1849)—γερμανός, δημοκράτης, τὸ 1849 πῆρε μέρος ἐπὶν ἐξέτασιν τῆς Βιέννης—383.
- Σμύθ, Άνταμ** (1723-1790)—521, 585.
- Σμίτ, Κόρνραντ** (1863-1932) γερμανός σοσιαλιστικὸς δημοκράτης, ρεφορμιστής—170, 575.
- Σόλων** (ἑσάτον αἰῶνος π.Χ.)—ἰθνητὸς νομοθέτης, ἔβηλε τὸ 594 π.Χ. τὴν βασίαν τοῦ ἰθνητικοῦ πολιτεύματος—273, 303, 307, 308, 309, 323, 375, 591.
- Σόλτσε-Νέλιτς, Φράντς Χέρμαν** (1808-1883)—γερμανός ἀπὸ τὸν οικονομολόγος, προοδευτικός, προσπαθῆνα καταστῆνα τὸ γερμανικὸν εργατικὸν κίνημα ἐπὶ δρόμῳ τῶν παραγωγικῶν βιομηχανικῶν συνεταιρισμῶν—385, 537.
- Σούρτς, Καρλ** (1829-1906)—γερμανός μικροαστὸς δημοκράτης, πῆρε μέρος ἐπὶν ἐξέτασιν τῆς Βαυαρίας, κατέφυγε ἐπὶν Ἄμερικὴν, ἐπεὶ πῆρε μέρος ἐπὶν ἐμφύλιῳ πόλεμῳ. Ἀργότερα προσβύτης τῶν ΕΠΛ ἐπὶν Ἰσπανία, γερουσιαστής, ὁπερὶ τῶν ἑκστρεμικῶν—409.
- Σπινόζα, Μπαρούχ** (Μπαρεντικ) (1632-1677)—ὀλλανδὸς ὀλιότης φιλοσοφός—64, 140.
- Σρομμ, Ρούντολφ** (1813-1882)—γερμανός δημοσιολόγος, ἀπὸ τὸν δημοκράτης, τὸ 1848 μέρος τῆς ἀριστοκράτους κέρυρας τῆς πρωικῆς ἑθνοσυνέλευσης. Ἀργότερα ὁπαδὸς τοῦ Βίσμαρκ—534.
- Σταίν, Λόρεντς** (1815-1890)—γερμανός νομικός καὶ οικονομολόγος, ὁπαδὸς τῆς κοινωνικῆς μοναρχίας. Γνωστός ἐπὶν συγγραφίας τοῦ ἔργου: ἑθνοσυνέλευσις καὶ ὁ κομμουνισμός τῆς σημερινῆς Γαλλίας, τοῦ βύθησε το 1843—385.
- Στάρκε, Καρλ Νιπολάι** (γενν. 1858)—δανός φιλόσοφος καὶ κριτικὸς νομολόγος—415, 416, 430, 435, 436, 437, 442, 443.
- Στάρκενμπουργκ, Χαίντς**—γερμανός σοσιαλιστής—591.
- Στίμπερ, Βίλχελμ** (1818-1882)—ἐπιφυλάκιος τῆς πρωικῆς πολιτικῆς ἀστυνομίας, ὄργανος τῆς δικῆς τῶν κομμουνιστῶν ἐπὶν Κολωνία—390, 402.
- Στίρνερ, Μοξ** (ψευδώνυμο τοῦ Κασπαρ Σμίτ) (1803-1856)—ἑπιστῶν ἐγγλεανός θεολογικός τῶν ἑστικῶν ἀθετικῶν μὲ καὶ ἀναρχισμῶν—424, 446.
- Στόαρτ**—ἰουδαία βασιλείαν ἐπὶ Σκωτία (ἀπὸ τὸ 1371), ἀρ-

- γότερα καί στήν Ἀγγλία (1603-1714)—113.
- Σ τ ρ ά ο υ ς**, Ν τ α β ί ν τ (1808-1874) ἀριστερός ἀγγελιανός, ἔγραψε τό ἔργο «Ἡ Ζωή τοῦ Ἰησοῦ», ὅπου ὑποβάλλει τή Νέα Διαθήκη σέ ἱστορική κριτική—424, 426, 446.
- Σ τ ρ ο ὄ β α**, Π ά τ ε ρ Μ π ε ρ ν ά ρ ν τ ο β ί τ ς (1870-1944)—ἀστός δημοσιολόγος καί οικονομολόγος, ἐνομιμόφρων μαρξιστής, γρήγορα πέρασε στό ραβιζιονισμό κι ἀργότερα στίς τάξεις τῶν μοναρχικῶν—588.
- Σ τ ρ ο ὄ σ μ π ε ρ γ ν**, Μ π ά τ ε λ Χ ά ν ρ υ (1823-1884)—γερμανός μεταλλοτραπέζιτης καί κερσοκόπος—565.
- Σ ω σ ό ρ**, Ἀ ν ρ ί ν τ ά (1829-1905)—ἐλβετός φυσιοδίφης καί περιηγητής—220.
- Τ α κ ι τ ο ς**, Π ο ὄ μ π λ ι ο ς Κ ο ρ ν ή λ ι ο ς (περίπου 55-120 μ.Χ.)—ρωματός ἱστοριογράφος—192, 202, 214, 258, 284, 331, 333-341.
- Τ α λ α ν τ ί δ**, Π i έ ρ - Τ σ ο ν τ ό ρ - Ἀ λ φ ρ έ ν τ (1822-1890)—γάλλος ἀστός δημοκράτης. Κατέφυγε τό 1851 στήν Ἀγγλία—531.
- Τ α ρ κ ὠ ν ι ο ς δ** Ἰ π ε ρ ή φ α ν ο ς —τελευταίος βασιλεύς τῆς Ρώμης, κυβέρνησε, σύμφωνα μέ τήν παραδοχή, τό 534-510 π.Χ., - 322 324.
- Τ ά δ ὄ λ ο ρ** Ἐ ν τ ο υ α ρ ν τ Μ π έ ρ ν ε τ (1832-1917)—ἀγγλος ἀνθρωπολόγος, ἱστορικός τοῦ πολιτισμοῦ τῶν πρωτόγονων κοινωνιῶν—194.
- Τ ά λ κ ε**, Κ α ρ λ Β i λ χ ε λ μ (1817-1893)—γερμανός σοσιαλιστής, ἔνας ἀπό τοὺς ἡγέτες τῆς λαοσαλικῆς Παγγερμανικῆς Ἐργατικῆς Ἐνώσεως—30, 37.
- Τ ζ ά ο υ λ**, Τ ζ ά τ ι μ ς (1818-1889)—ἀγγλος φυσικός—67.
- Τ ζ i φ φ ο ν**, Ρ ό μ π ε ρ τ —βλ. Γ κ i φ φ ο ν Ρ ό μ π ε ρ τ.
- Τ i β έ ρ ι ο ς**, Κ λ α ὀ δ ι ο ς Ν έ ρ ω ν (42 π.Χ.—37 μ.Χ.)—ρωματός αυτοκράτορας (14-37 μ.Χ.)—322.
- Τ i ε ρ ρ ό**, Ὁ γ κ υ ο τ έ ν (1795-1856)—γαλλός φιλελευθέρος ἱστορικός—456, 593.
- Τ κ α τ ο i ό φ**, Π ά τ ε ρ Ν i κ i τ i τ ς (1844-1885)—ρθσος μικροαστός ἀπанаοστατής, ἔβγαξε στή Γενεθή τό περιοδικό «Ναμπάτ» (1875-1881)—43, 44, 48, 50—56.
- Τ ο ρ β ά λ ν τ ο ε ν**, Μ π έ ρ τ ε λ (1770-1844)—δανός γλωσσολόγος—82.
- Τ ο ρ i κ έ λ i**, Ἐ β α ν τ ζ ε λ i ο τ α (1608-1647)—ιταλός φυσικός καί μαθηματικός—62, 592.
- Τ ο i β i λ i τ ς** (Civilis) Γ i ο ὄ β λ i ο υ ς (1ος αἰώνας μ.Χ.)—ἀρχηγός τῆς γερμανικῆς φυλῆς τῶν Βαταβῶν πού ἐξεγέρθηκε γύρω στά 60 μ.Χ. ἀνευρία στή Ρώμη—334.
- Ἰ ό ρ κ**, Τ σ ο ν τ ό ρ (1830-1874)—γερμανός σοσιαλδημοκράτης, μέλος τῆς .α.α.σαλικῆς Παγγερμανικῆς Ἐργατικῆς Ἐνώσεως, ἔνας ἀπό τοὺς ἰδρυτές τοῦ γερμανικοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος στό Ἀίξεναχ. Προσπάθησε νά πετύχει τήν ἔνωσὴν μέ τοὺς λαοσαλικούς—555.
- Φ ά β ρ**, Ζ ό λ (1809-1880)—γάλλος πολιτικός, ἀστός δημοκράτης, μέλος τῆς Κυβέρνησεως Ἐθνικῆς Ἀμυνας (1870-71), πῆρε μέρος στήν ἀίματηρὴν καταστολή τῆς Παρισιανῆς Κομμουνίας—551.
- Φ α i ζ ο ν**, Ἀ ό ρ i μ ε ρ (1832-1907)—ἀγγλος ἱεραπόστολος στα νησιά Φίτζι καί στήν Αὐστραλία, ἔνας ἀπό τοὺς πρωτοπόρους στήν ἐπισημονική μελέτη τῆς Αὐστραλίας—231, 233.

- Φαουχερ, Γιούλιους (1820-1878)—γερμανός χυδατος οικονομολόγος, όπαθός της έλευθερίας τοῦ έμπορίου. Από τό 1861 μέλος τής πρωσικῆς βουλῆς, προζευτικός.—537.
- Φερδινανδός V ὁ Καθολικός (1452-1516)—βασιλιάς τής Κασιλίας καί τής Άραγόνας (1479-1516). Μέ τή βασιλεία του άρχίζει ἡ περίοδος τής πολιτικῆς ισχῆς τής Ίσπανίας.—241.
- Φιλανήθης—βλέπε Ίωαννης ὁ Σαζων.
- Φίλιππος II (1527-1598)—βασιλιάς τής Ίσπανίας (1556-1598)—535.
- Φίλιππος II Αὐγούστος (1165-1225)—βασιλιάς τής Γαλλίας (1180-1223)—585.
- Φίσερ, Ρίχαρντ (1855-1926)—γερμανός σοσιαλδημοκράτης, βνας από τοῦς συντάχτας τοῦ «Φόρβερτς», άργότερα όπαθός τοῦ Κέντρου.—42.
- Φίχτε Γιόχαν Γκόττλημπ (1762-1814)—585.
- Φλερόβκι—βλέπε Μπέρι, Β.Β.
- Φλοκόν, Φερντιναν (1800-1866)—γαλλος μικροαστός δημοσιολόγος καί πολιτικός—176, 405.
- Φόγκτ, Καρλ (1817-1895)—γερμανός χυδατος όλιότης, λυοαομένος έχθρός τοῦ προλεταριату καί τοῦ κομμουνιστικῶ κινήματος, βναπαρτικός—178, 179, 432, 543.
- Φόρστερ, Ούίλλιαμ (1818-1886)—άγγλος έργοστασορχῆς φιλελεύθερος. Μέλος τής Βουλῆς από τό 1861—118, 119.
- Φόβερμπαχ, Λόβντβιχ (1804-1872)—414-416, 425-426, 429-431, 434-435, 437-446, 467-470, 583.
- Φουριέ, Σόρλ (1772-1837)—128, 130, 133, 134, 135, 157, 160, 161, 206, 261, 353, 377, 516, 528, 539.
- Φραιλιγκραν, Φερντιναντ (1810-1876)—γερμανός έπαναστατης ποιητής, μέλος τής σύνταξης τής «Νεας Έφημερίδας τοῦ Ρήνου», μέλος τής Ένωσις τῶν Κομμουνιστῶν. Γόρω στα 1850 προσχώρησε στα μικροαστικο στοιχεία τῶν γερμανῶν προφύτων. Τό 1868 έπέστρεψε στή Γερμανία—411.
- Φρειδερίκος II (1712-1786)—βασιλιάς τής Πρωσίας (1740-1786)—514.
- Φρειδερίκος Γουλιέλμος (1620 1688)—έκλέκτορας τοῦ Μπραντεμβουργκ (1640-1688)—586.
- Φρειδερίκος Γουλιέλμος III (1770-1840)—βασιλεὺς τής Πρωσίας (1797-1840)—163, 173, 417, 421.
- Φρειδερίκος Γουλιέλμος IV (1795 1861)—βασιλιάς τής Πρωσίας (1840-1861)—423.
- Φριμαν, Έντουαρντ Όγκαστους (1823-1892)—άγγλος φιλελεύθερος ιστορικός—192.
- Φυστέλ ντί Κουλανς, Νυμα-Ντενίς (1830-1889)—γαλλος ιστορικός, έρευνητής τής αρχαιότητας—295.
- Χάινε, Χαίτριχ (1797- 1856)—417.
- Χανσμαν, Νταβίντ Γιούοτους (1790-1864)—ένας από τοῦς ήγέτας τής φιλελεύθερης άστικῆς τάξης τής Ρηνανίας τό 1848—173.
- Χαζενκλέφερ, Βίλχελμ (1837 1889)—λαοοαλικός, τό 1871 πρόεδρος τής Παγγερμανικῆς Έργατικῆς Ένωσις—30, 37.
- Χάιτχουζεν, Αουγκουστ (1792-1866)—πρώτος κρατικός λειτουργός καί συγγραφέας, ταξιθεψος τή Ρωσία (1843-1844) καί

- περίεγραψε τό σύστημα τῆς Ὀμπ-
τσείνα (Κοινωνικῆ, μετ' ἡ τῆς γῆς)
που ὑπῆρξε ἀκόμα σαν ὑπόλοι-
μα στίς ἀγροτικές οἰκείας τῆς
Ρωσίας—50, 51, 54.
- Χαουίτ, Ἄλφρεντ Οὐίλλιαμ**
(1830-1903)—αὐστραλός ἀνθρω-
πολόγος καί ἱστορικός, μελέτησε
τὴν ἱστορία τῆς Αὐστραλίας—233.
- Χαουίτ, Βίλ, ελμ** (γενν. 1833)
—ἔας ἀπο τοὺς κατηγοροῦμε-
νους ἐπὶ δίκη τῶν κομμουνιστῶν
τῆς Κολωνίας Πρώσους τα μίλη
τῆς Κε.τενίγς Ἐπιτροπῆς στὴν
Κολωνία. Διέφυγε πρὶν ἀπὸ τῆ
δίκη, στη Βραζιλία—410.
- Χαρναύ, Τζόρτζ Τζόλιαν**
(1817-1897)—πρῆγος τῆς ἀρι-
στερῆς πτέρυγας τοῦ κινήματος
τῶν χαρτιστῶν—398.
- Χαρρινγκ Χαρρο** (1798-1870)
—γερμανός ποιητής δημοσιολόγος
δημοκρατικῶν τάσεων—399.
- Χαρτλαύ, Νταίβιντ** (1705-1757)
—ἄγγλος γαστρολόγος καί
φιλολόγος. Ἰλιότης, ὁπαδός τοῦ
λόκ, εἰαιότης—101.
- Χασελμαν, Βίλχελμ** (γενν.
1844)—ἔνας ἀπὸ τοὺς ἠγέτας
τῆς σοσιαλικῆς Παγγερμανικῆς
Ἐργατικῆς Ἐνώσεως. Τό 1880 θώ-
χτηκε σαν ἀναρχικός ἀπὸ τὸ σο-
σιαλιστικόν κόμμα τῆς Γερ-
μανίας—17, 30, 37.
- Χατσφελντ, Σοφ(α)** (1805-1831)
—φιλε καί ὁπαδός τοῦ Φ. Δασ-
σαί—334, 536.
- Χέγκελ, Γκεόργκ Βίλχελμ**
Φρ(ντριχ—(1770-1831) 105,
125, 134, 140, 144-147, 368,
426, 428-431, 433, 436, 414-
41-442, 446-450, 452, 454, 458,
559, 581, 583, 585.
- Χέπνερ, Ἄντολφ** (1846-1923)
—γερμανός σοσιαλιστικῆς,
μέλος τῆς οὐναξῆς τοῦ εΦόλκ-
σταατ, ἀργότερα πρόσφυγος στην
Ἄμερικῆ—555, 556.
- Χέρβεγκ, Γκεοργκ** (1817-1875)—
γερμανός ἐπαναστατής ποιητής
—405.
- Χέρσελ, Οὐίλλιαμ** (1738-1822,
—ἄγγλος ἀστρονόμος—65)
- Χέρτσεν, Ἀλεξάντερ Ἰβάν-
νοβιτς** (1812-1870)—51.
- Χέχμπουργκ, Καρλ** (ψευδώνυ-
μο Ρίχτερ) (1853-1885)—γερμα-
νός δημοσιογράφος, σοσιαλ-φιλαν-
θρωπος, χρηματολόγος μια σει-
ρα σοσιαλιστικῶν περιοδικῶν
—561.
- Χίνς, Ἐζάν** (1839-1923)—ἔνας
ἀπὸ τοὺς ἱρυτές τοῦ βελγι-
κοῦ τμήματος τῆς Ἰης Διεθ. οἰκ.
μέλος τοῦ Βελγικοῦ Ὀμοσπονδι-
κοῦ Συμβουλίου, πρυντο-οιότης,
ἀργότερα μακουνιστής—551.
- Χισόμ, Νταίβιντ** (1711-1776)—
ἄγγλος ἀγνωστικιστής φιλόσο-
φος, ὑποκειμενικός ἰθαλιότης—
429-430.
- Χόαντοόλλερν—ἔυναοτία** τοῦ
κυβέρητος στο Μπρατανμπουργκ
(1415-1418) καί τὸ γερμανικό
Ραίχ (1871-1918)—387, 533.
- Χόμπς, Θόμας** (1588-1679)—ἄγ-
γλος ὀλιότης φιλόσοφος—100-
102, 112, 430, 581.
- Χόουερ, Ἄντριας** (1834-1921)
—ἰλιότης νομικός. Ἐργ. φε μια
σειρα ἔργα γιὰ τὸ ἰλιότη καί τὸ
γερμανικό δίκαιο—248.
- Χόμπολντ, Ἀλεξάντερ** (1769
-1859)—γερμανός φυσιοβίφης καί
γαστροφίφης—174.
- Χόουκε, Γκεόργκ Φίλιπ** (1801
-1886)—γερμανός ἱστορικός τοῦ
δικαίου, ἔγραψε μελέτες γιὰ τὸ
ρωμαϊκό δίκαιο καί τὴ θεολογία,
καθηγητής στο Μπρωσσαίου—520.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

- * **Άγγλία** 9-10, 98 99, 102-103, 106 108, 109-116, 117 118, 120-121, 122-123, 135-136, 137-138, 455-459, 463 465, 482-488, 502-503, 503-504, 519-520, 520-521, 522-523, 577, 581.
 — **άγγλική άγροτία**—110-111, 490-491—**άγγλική άριστοκρατία**—110-112, 114-121, 456-457.
 — **άγγλική άστική τάξη**—102-103, 110-112, 114-121, 455-456, 473 474, 475-476, 479.
 — **άγγλικό προλεταριάτο**—116-117, 120-121, 121-123, 476-477, 479, 481-487.
 — **βιομηχανικό μονοπώλιο της Άγγλιας**—472-474, 476 477, 480-481, 484-485, 485-486.
 — **έργατικό κίνημα στην Άγγλία**—βλ. **Έργατικό κίνημα**
 * **Άνω αττικισμός**—88-89, 102-107, 429-431.
 * **Άγορα**—159-160.
 — **ευκόσμητα άγορα**—18, 156-157, 418-419, 472-473, 484-486, 519-520.
 * **Άγροδότητα**—208-211, 213-215, 229-230, 242-243, 264, 353-354, 427-428.
 * **Άγροτιά**—109, 490-491, 491-493, 505-506.
 — **άγροτικό προλεταριάτο**—494-495, 511-515.
 — **και άστική επανάσταση**—110-111.
 — **και προλεταριακή επανάσταση**—531.
 — **μέση και μεγάλη άγροτιά**—491-493, 510-513.
 — **μικρή άγροτία** 491-492, 492-496, 498-501, 503-509.
 * **Άγροτικό ζήτημα**—490-492, 498-503, 505-515.
Αίτια και άποτέλεσμα—142-143, 582-583, 585 586, 591-592
 * **Άληθεια**—418-419.
 — **άπόλυτη και οχρεωτική**—418-419, 421-423, 449.
 * **Άμερικνή**—26, 27, 118, 370-371, 472 473, 476-477, 520-521, 524-525, 577, 588.
 — **άμερικανικό προλεταριάτο** 476-477.
 * **Άναγέννηση**—58-61, 460-461.
 * **Άναγκαστικότητα και ούμπωσις**—76 77, 79, 145-146, 373-374, 449-451, 452-454, 543-544, 572-573, 591-593.
 * **Άναρχία στην παραγωγή**—125, 149, 157-160, 161, 162, 165-166, 169-172, 381-382, 541-542.
 * **Άναρχισμός**—166, 547-551.
 * **Άνεργία στον καπιταλισμό (εφεθρικός στρατός)** 156-159, 160-161, 171.
 * **Άνταλλαγή**—97 98, 148-149, 151-152, 154-156, 160-161, 169-170, 305-306, 356-357, 361-364 372-375, 457-458, 517-518, 541-542, 590-591.

- α' Αντι-Ντύρινγκ» τοῦ Ἐνγκελς—96, 97, 574-575, 592-593
 Ἄξια—
 —ἄξια χρήσης—7-8, 9-10
 —ἄξια ἀνταλλαγῆς—541-542
 Ἀπαλλοτριώση—
 —τῶν ἀπαλλοτριωτῶν—511-513
 —τῶν μικρῶν παραγωγῶν—94, 171.
 Ἀπεργιακὸ κίνημα—547-548.
 α' Ἀποκαλύψεις γιὰ τὴ θίκη τῶν κομμουνιστῶν τῆς Κολωνίας—5-6, 177, 390-391, 410-411.
 Ἀρχαία κοινωνία—215.
 —τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα—252-256, 291-314, 367-369, 376.
 —τὴν ἀρχαία Ρώμη—246, 248-249, 257-258, 313 316, 319-325, 341-348, 351-352, 367, 376, 460-461, 461-462.
 Ἀστική Δημοκρατία—24-25, 33-36.
 Ἀστική κοινωνία (σύγχρονη κεφαλαιοκρατική)—9-10, 23 25, 58-59, 110-111, 114, 121-122, 125, 129-131, 133-134, 135-136, 160-162, 168-169, 171, 183-184, 184 186, 187, 205 206, 264, 369-370, 401-402, 409-410, 440-441, 498 499, 529, 541-542
 Ἀστική ταξίση—15-17, 43-44, 44-45, 92-93, 107-111, 117 118, 121-122, 126-127, 146-147, 148-150, 163-164, 167-169, 171, 181-184, 271-272, 379-381, 418-419, 440 441, 456-457, 480-181—ἡ καταγωγὴ τῆς—126-127, 181-183 —κατεῦθενεῖς (ἀρχοντοί:)—126-127, 181-183, 456-457, 462-463. 534-536.
 —ὁ ρόλος τῆς στῆν κατάρτησης τῆς φεουδαρχίας καὶ στῆν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνίας—15-16, 43-44, 107-111, 148-150, 182-183, 439-441, 444-445, 456-457.
 Ἀύστρια—586-587.
 Ἀφαίρεση—523-524.
 Βαρβαρότητα—208-215, 226-227, 227-230, 234-235, 236-238, 242-244, 251 252, 256-257, 264-266, 275-276, 283-284, 285-286, 292, 301-302, 305-306, 337-341, 352-364, 376.
 Βάση καὶ ἐποικοδόμημα—121, 122, 146-148, 187, 457-458, 517-518, 525-526, 569-571, 571-573, 577-579, 579-580, 583-584, 590-592.
 Βία, ὁ ρόλος τῆς στῆν ἱστορία—166-168, 578-579, 582-583.
 Βιομηχανία—15-17, 59-60, 98-99, 129-131, 135-136, 146-147, 149-150, 156-159, 169-171, 181-183, 261-262, 264, 359-360, 411-412, 418-419, 430-431, 455-459, 465, 471-476, 498-499, 519-520, 524-525.
 Βιομηχανικὴ ἐπανάσταση—115-117, 135-136, 149-150, 169-170, 181-183, 588-590.
 Βοναπαρτισμός—178-179, 370-371.
 Γαιοχρησία—9-10, 370-371, 456-457, 490-491, 512-513.
 Γαλλία—112-116, 117-118, 131-133, 135-136, 182-183, 248-249, 370-371, 416-417, 437-438, 455-457, 463-464, 476-477, 499-500, 500 503, 504-505, 543-546, 581, 586-587.
 —ἀνακήρυξη τῆς δημοκρατίας στίς 4 τοῦ Σεπτεμβρίου 1870 καὶ κυβέρνηση ἐθνικῆς ἀμυνας—547-548 —γαλλικὴ ἀγροτιά—490 = 491, 499-500.
 —γαλλικὴ ἀστική τάξη—117-118, 131-133, 182-183, 463-464.
 —γαλλικὸ πρόλεταριάτο—381-382, 538-541.
 —δωτέρη αὐτοκρατορία στῆ Γαλλία 117-118, 370-371, 558-559.
 —ἐργατικὸ κίνημα στῆ Γαλλία—βλέπε ἐργατικὸ κίνημα,

- βλέπε επίσης Ἐπανασταση τοῦ 1848 στὴ Γαλλία Παρισιανὴ Κομμούνια.
—μοναρχία τοῦ Ἰούλη στὴ Γαλλία—117-118.
- Γενικὸ ἐκλογικὸ δικαίωμα—372-373, 481-482, 537-538
- Γενικός νόμος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης—160.
- Γερμανία—22, 24-25, 31-32, 50-51, 94, 95-96, 97-98, 109-111, 119, 122-124, 336-337, 370-373, 379-385, 386-389, 391-392, 404-406, 407-410, 411-412, 414-415, 416-417, 422-423, 456-457, 462-463, 465, 472-473, 476-477, 481-482, 504-505, 512-515, 520-521, 531, 534-538, 545-546, 567-568, 571-572, 572-573, 575-576, 581, 585-587, 591-592.
—Γερμανικὴ ἀγροτιδ—490-491, 491-493.
—γερμανικὴ ἀστική ταξὶ 122-123, 380-384, 534-537.
—γερμανικὴ μικροαστικὴ ταξὶ —383-384, 591-592.
—γερμανικὸ προλεταριάτο—32-33, 122-123, 383-382, 395-397, 401-402, 411-412, 534-537.
—γερμανοὶ γιουγκερς—370-371, 512-515, 536-537.
—ἔνωση τῆς Γερμανίας—384-385, 402-403, 465.
—ἐργατικὸ κίνημα στὴ Γερμανία—βλ. Ἐργατικὸ κίνημα
—Πρωτιμὸς, ὁ ἀντιβραστικὸς του ρόλος—383-385, 512-515.
- Γερμανικὸ σοσιαλιστικὸ κεντρικὸ ἐργατικὸ κόμμα (τοῦ Ἄλφεναχ)—4-5, 30-32, 36-37
- Γερμανοί—213-214, 248-249, 257-259, 581-282, 283-285, 297-298, 329-344, 347-349, 349-354, 365-366, 367, 376, 439.
- Γωργία—149-150, 360-361, 363-364.
- Γυναίκα
- δρῶν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς—264, 265-267, 273, 359-360
—στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα—246, 251-254.
—στὴν πρωτόγονη κοινωνία—194-195, 196-198, 236-238, 262-263, 359-360.
—στόν καπιταλισμὸ—261-262, 264, 265-266
—στοὺς γερμανοὺς—259, 332-335, 352-353.
- Δαρβινισμὸς—68-69, 74-75, 80-81, 82-83, 144, 187, 204-205, 433-434, 451-452.
- Δημοκρατικὴ ἀστική—24-25, 126-27, 264, 370-373.
- Διαλεχτική—140, 142—144, 145-147, 449, 465, 582-583.
—διαλεχτικὴ καὶ επιστήμη τῆς φύσεως—69-74, 77-78, 87-89, 142-144, 145-147, 450-452.
—διαλεχτικὴ καὶ μεταφυσικὴ—140-144, 449-451, 582-583.
—ἐνότητα καὶ πάλιν τῶν ἀντιθέσεων—126-127, 141-143, 152-154, 255-258, 266-267.
—μαρξιστικὴ ὀλισθητικὴ διαλεχτικὴ σὰν ἀντίθεση στὴν ἰδεολογικὴ διαλεχτικὴ τοῦ Χέγκελ—446-449.
—σαν διδασκαλία γιὰ τὴν ἐξέλιξη—68-70, 418-419.
—στὴ ζωὴ τῆς κοινωνίας—9-10, 13-14, 15-16, 44-45, 148-150, 156-157, 191-192, 374-378.
—συναφεία τῶν πραγμάτων καὶ φαινομένων—140, 144, 450-453, 572-573, 578-579, 582-586, 590-592.
βλέπε ἐπίσης Αἴτια καὶ ἀποτέλεσμα.
- Διαλεχτικὸς ὀλισθητισμὸς—146-147, 446-448, 469-470.
—Ἡ γνωσολογία του—104-105, 427-431, 436-437.
- Διαφωτισμὸς τοῦ 18ου αἰῶνα—125-129, 133-134, 135-136, 139-140.

«Διεθνής ἑργατικὴ ἔνωση»—βλ. Διεθνής, πρώτη Διεθνής, πρώτη καὶ ἡ ἱστορικὴ τῆς, οἰκονομία—16-18, 179-181, 188-189, 390-391, 400-403, 411-12, 537-538, 545-546, 547-548, 550-552, 552-555, 557-558, 558-561, 569-570.

—ἀγώνας ἀναντία πρὸς μακρονομιό—βλ. Μακρονομιστῆς
—ἀγώνας ἀναντία πρὸς προυντομισμὸ—βλ. προυντομισμός
—Γενικὸ Συμβούλιο—179-180, 400-401, 540-541, 545-547, 550-551, 552-555.

—ἔκφρασις τῆς Διεθνούς—179-180

—ἡ Μαρ; καὶ ὁ Ἐγκυκλιὸς ἀντιδρωτῆς καὶ ἡ γένεσις τῆς Διεθνούς—179-180, 188-189.

—Συνδίσταξις τοῦ Λονδίνου τοῦ 1871—546-547, 551-552.

—Συνέδριον τῆς Βασιλείας—550-551.

—Συνέδριον τῆς Γενεύης—538-539.

—Συνέδριον τῆς Χαγῆς—2-3, 179-180, 557-558, 560-561.

Διεθνισμός τῆς ἑργατικῆς τάξεως—18, 32-33, 174-175, 178-180, 390-391, 395-396, 411-412

Δίκαιο, οἱ οἰκονομικαὶ ρίζαι τοῦ—10-11, 13-15, 114, 458-461, 571-573, 579-580, 590-591.

Δίκη τῶν κομμουνιστῶν τῆς Κολωνίας—390-391, 410-412.

Διχτατορία τοῦ προλεταριάτου—23-25, 166, 171, 505-508, 512-513, 530-531, 546-547, 582-583.

Δουλεία—91-93, 166, 243-244, 252-253, 299-300, 306-307, 309-310, 311-314, 345-346, 352-354, 357-358, 360-361, 361-352, 374-375, 524-526.

Δουλοπαροικία—166, 349-350, 352-354, 374-375.

Ἐγγλισμοί.

Εἶναι καὶ οὐνεῖδηση—73-74, 130-131, 147-148, 426-429

Ἐκμεταλλεῦση—147-149, 162, 183-186, 370-371, 374-378, 500-501.

Ἐκπαιδεῦση—26-27.

Ἐλβετία—25-26, 33-34, 370-371.

Ἐλευθερία, ἀστική—27.

Ἐλευθερία ἐμπορίου—120-121, 480-481, 484-485.

Ἐμπόρευμα—97-98, 151-152, 183-185, 355-306, 356-357, 373-374.

Ἐμπόριον—524-525, 575-577

Ἐμποροί—363-364, 373-374, 374-375.

Ἐνωση τῶν Κομμουνιστῶν—174-176, 379-380, 381-382, 390-410, 411-413.

Ἐξάθλιση τοῦ προλεταριάτου—158-159.

Ἐπαναστασις—47-49, 308-309

—ἀστική—110-111, 130-131, 149-150, 456-457, 462-464.

—προλεταριακή, σοσιαλιστική—βλ.

Προλεταριακὴ ἐπαναστασις

Ἐπαναστασις, ἀστική στήν Ἀγγλία τὸ 17ο αἶμα—110-111, 114, 127-128, 462-464, 518-519

Ἐπαναστασις, ἀστική στήν Γαλλία τὸ 18ο αἶμα—110-111, 112-116, 127-128, 129, 130-131, 131-132, 132-133, 308-309, 440-441, 477-478, 492-493.

Ἐπαναστασις, διαρκής—385-387.

Ἐπαναστασις τοῦ 1848—404-405, 405-406, 406-410, 481-482

Ἐπαναστασις τοῦ 1848 στήν Γαλλία—116-117, 380-381, 479, 490-491, 543-544.

—ἡ προλεταριακὴ ἐξίγερσις τοῦ Ἰούνη—386-387, 543-544.

—τὸ προλεταριάτον στήν ἐπαναστασις—116-117.

- Ἐπανάσταση τοῦ 1848 στή Γερμανία—110-111, 175-177, 383-381, 383-389, 405-406
- Ἐπιστημὴ 100-101, 107-108, 188-189, 418-419, 466, 560-592.
- Ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμός—43-44, 125 147-150, 172, 173 179, 182 183, 186, 187, 3 7-398, 400-402, 411-413, 414-415, 445-448, 465 4-6, 476-478, 529-531
—ἱστορικὴ γένεσις—396-398, 414-415.
- Ἔργασια—7-11, 14-15, 83-81, 81-82, 85-87, 167-168, 183-184, 191-192.
—κοινωνικὰ ἀναγκαῖα—184-185, 540-541.
—κοινωνική—8-9, 151-153, 167-168, 169-171, 540-542.
—μισθωτὴ ἔργασια—20-21, 151-154, 166, 171, 256-257, 265-266, 374-375, 500-501.
—ρόλος τῆς ἔργασίας στὴν ἀξίωσι τοῦ πνιθμοῦ καὶ ἀνθρώπου—72-73, 80-57, 88.
- Ἔργασια τῶν γυναικῶν—28, 359-360.
- Ἔργασια τῶν παιδιῶν—28
- Ἐργασίμη ἡμέρα—582 583.
- Ἐργατικὴ δύναμις 15-16, 147-149, 163-161, 183-185.
—ἰξία τῆς εργατικῆς δύναμης—19-20, 147-149, 184-185 484, 485
- Ἐργατικὸ κίνημα—122-123, 146-147, 379 381, 397-398, 545-546, 546-548.
—διδασκὴς χαρακτήρας τοῦ—16-18, 174-175, 178-181, 390-391, 402 403, 411-413.
—δὲ Μαρξ καὶ ὁ Ἐνγκελς σάν ἡγέτας τοῦ διεθν. οὗς εργατικοῦ κινήματος—188-189, 411-413, 537-538, 569 570.
—στὴν Ἀγγλία—121-123, 479-481, 487-489, 537-538, 540-541.
—στὴν Ἀμερική—540-541.
—στὴ Γαλλία—545-546
—στὴ Γερμανία—122, 124, 390-391, 411-412, 466, 537-538, 545-546.
- Ἐργατικὸ κόμμα τῆς Γαλλίας—504-505.
—τὸ ἀγροτικὸ πρόγραμμα—494-506, 510-511.
- Ἐταιρίες, μετοχικῆς—162-164 171, 370-371.
- Ἐυγένεις—181-183, 340-341.
- Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου—173-175, 188-189, 424.
- Ἐἷμα Ὀϊκογένεια τοῦ Μαρξ καὶ τοῦ Ἐνγκελς 93-102, 174-175, 425-426, 446-447.
- Ἐἷμα ὁ ἰσχυρὸς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μαρξ—33 36, 74-75
- Ἐἷμα γερμανικὴ ἰδεολογία τοῦ Μαρξ καὶ τοῦ Ἐνγκελς—253-256, 414-415, 415, 529.
- Ἐἷμα 18η Μπρυαίρ τοῦ Δουβροβίκοῦ Βοναπαρτη τοῦ Μαρξ—177, 542-543, 574-575, 582-583, 592-593.
- Ἐἷμα ἀξίωσι τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπὸ τῆς οὐτοπίας στὴν ἐπιστημὴ τοῦ Ἐνγκελς—95-99.
- Ἐθική, ἀστική—445-446.
- Ἐἷμα καταγωγὴ τῆς ὀικογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας καὶ τοῦ κρατοῦς τοῦ Ἐνγκελς—42, 193, 192-194.
- Ἐἷμα κατάστασι τῆς ἔργατικῆς ταξῆς στὴν Ἀγγλία τοῦ Ἐνγκελς—158-159, 471-472, 475-479.
- Θεωρία καὶ ἡ σημασία τῆς—130-132, 379-380, 466.
—Ἐνότητα θεωρίας καὶ πράξης—188-189, 467-468 469-470
- Θεωρία τοῦ Κάντ-Λαπλάγιδ τῆς γένεσις τοῦ ἡλίου

- κοσμοσυστήματος—64-66, 70-71, 135-136, 144, 432-443.
 Ὁρησκαία—87-88, 91-92, 111-112, 121-123, 283-284, 426-428 437-441, 461-462, 463-464, 468-470, 581, 582-583
 Ἰθαλισμός—87-89, 145-148, 425-426, 427-428, 467-468.
 —Ιθαλιαική ἀντίληψη τῆς ιστορίας—146-147, 181, 451-456, 517-518, 519-520, 526-527 584-585.
 —καὶ ὀλιγαρχία—βλ. Ἰλισμός.
 Ἰθάες, ὁ ρόλος τους στὴν κοινωνική εὐθεία—182-183 525-526.
 Ἰδεολογία—121-122, 182-183, 187, 440-441, 460-464, 569-571, 579-583, 583-585, 591-592.
 —Βλέπε καὶ Ἐπιστήμη, Ὁρησκαία, Φιλοσοφία.
 Ἰδιοκτησία—308-309.
 —ἀστική ἱσοχτησία—126-127, 308-309, 522-523.
 —ἀτομική ἱδιοκτησία—94, 149-150, 191-192, 253-254, 269-270, 299-300, 301-302, 305-306, 308-310, 335-336, 360-361, 364-365.
 —ἱσοχτησία τῆς γῆς—305-306, 364-366, 374-375, 514-515.
 —ἀστυνομική ἱσοχτησία—48-49, 50-55, 92-93, 492-495.
 —κύσθημα ἱδιοχτησίας—191-192.
 —φουδάρχικὴ ἱδιοχτησία—308-309, 522-523.
 Ἐξορυκτικὴ διακέρυξη καὶ καταστάσις τῆς Διευθυντικῆς Ἐνωσης Ἐργατῶν—9-10, 15-17, 179-180, 533-534, 545-546.
 Ἐνθιάνοι—191-192, 201-202, 204-205, 209-210, 210-216, 220-231, 234-238, 243-244, 244-245, 259, 275-289, 291, 296-297, 297-298, 303-306, 335-336, 339-340, 353-356.
 Ἐνθίως—50 51, 248-249, 249-250, 343-344, 577.
 Ἐρλανδία—50-51, 248-249, 324-325, 327-329, 480-481.
 Ἰσότης—13-14, 35-36, 127-128.
 —ἀστική, ἀντίληψη γιὰ τὴν ἰσότητα—126-127.
 Ἰστορία—9-10, 73-74, 144, 145-148, 181, 182-183, 187, 191-192, 418-419, 451-456, 517-519, 543-546, 567-568, 572-575, 591-593.
 Ἰστορικός Ἰλισμός—73-75, 98-99, 106-107, 147-150, 181-184, 187, 190-192, 396-398, 414-415, 431-432, 433-436, 452-456, 463-465, 517-518, 529-531, 569-575, 577-580, 583-585, 590-593.
 Καντ:αντισμός—105, 429-431, 435-436.
 Καπιταλισμός—94, 130-131, 148-150, 155-156, 166, 269-271, 444-446, 456 458, 473-476, 589 591.
 —ἀντιφασκίς τοῦ καπιταλισμοῦ—73-75, 133-134, 152-154, 156-165, 168-169, 167-171, 456-458, 475-476, 485-486, 589-590.
 —ὁ ἀναπόφευκτος ἀφανισμός τοῦ καὶ ὁ σοσιαλισμός—147-148, 159-160, 163-166, 167-169, 171-172, 183-184, 457-458.
 Καταμερισμός τῆς ἐργασίας—14-15, 25-26, 98-99, 151-152, 167-168, 301-303, 306-307, 355-357, 357-360, 360 364, 365-366, 367, 372-375, 456-457, 519-523, 532-533 540-542, 575-576, 578-579, 590-591.
 Κέλτες—248-249, 324-329, 340-341.
 Κεφαλαίο—148-149, 160-161, 171, 184-185, 547-549.
 —καὶ μισθὸς τῆς ἐργασίας—125, 126-127, 158-159, 183-185, 475-476.
 —συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου—160-161, 473-474.
 Κίνηση—βλ. Ἰλή καὶ κίνηση.

- Κοινοτότητα**—181, 492-495.
 —γερμανικό μαρκ—50-53, 97-98, 286-287, 330-331, 347-348, 349-352, 352-353, 367-369.
 —Ινδιάνικη κοινότητα—50-51.
 —οίκογενειακή κοινότητα (οικιακή συντροφία)—97-98, 226-227, 247-250, 330-331, 335-337, 360-361.
 ρωσική κοινότητα (δμοτοίνα)—50-55, 588-591.
 —τοῦ χωρ.οῦ—248-249, 249-250, 330-331, 336-337.
- Κοινωνία**—85-86, 433-436, 517-518.
 —ἀστική κοινωνία—396-398, 457-458, 469-470, 517-518
 —οικονομικὴ κοινωνικὴ σχηματισμοί—570-571.
 —βλέπε καὶ πρωτόγονή κοινωνία, φεουδαρχία, ἀστική κοινωνία (συγχρονή, κεφαλαιοκρατική) σοσιαλιστική κοινωνία, κομμουνιστική κοινωνία—Κόμμα, προλεταριακό—4-6, 27-28, 35-37, 372-373, 379-382, 401-402, 411-413, 491-492, 545-546, 546-548, 555-559, 561-563, 566-567, 567-570.
- Κομμουνισμός**, ἀπιστημονικός—βλέπε Ἐπιστημονικός σοσιαλισμός.
Κομμουνιστής—379-381.
- Κομμουνιστική κοινωνία**
 —10-12, 14-15, 25-25, 74-75, 171-172, 183-184, 265-267, 372-373, 401-402 530-531.
- Κρατικοποίηση**
 —τῆς γῆς—402-405.
 —τῶν μεταφορικῶν μέσων—163-164, 404-405.
- Κρατος**—22-24, 24-25, 25-26, 35-36 87-88, 166, 191-192, 286-287, 293-294, 297-303, 306-310, 310-312, 367-370, 372-373, 374-375, 396-397, 457-461, 547-549, 578-580, 582-583, 590-591, 591-592.
 —ἀρχαίο—166, 310-314, 315-316, 323-325, 343-345, 367, 370-371.
 —ἀστικό—22-24, 162-166, 171, 370-373.
 —Καὶ προλεταριακὴ ἐπανάσταση, ἀναγκαιότητα τῆς καταστροφῆς τῆς ἀστικῆς κρατικῆς μηχανῆς—542-543
 —Καταγωγή,—191-192, 299-303, 306-307, 313-314, 324-325, 340-341, 348-349, 367, 458-459, 577.
 —μαρξισμός του—35-56, 166, 172, 372-373.
 —προλεταριακό—βλέπε Διχτατορία τοῦ προλεταριατοῦ, βλπε ἐπίσης Μοναρχία, Δημοκρατία (ἀστική)
 —ταξικός χαρακτήρας του—166, 368-371, 374-375, 457-461, 547-549.
 —φεουδαρχικό—166, 370-371.
- Κρίσις**, κεφαλαιοκρατικές—159-164, 168-171, 183-184, 373-375, 477-479, 481-482, 484-485, 575-576.
- Κριτική** τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας τοῦ Μαρξ—178-179, 414-415.
Κριτική τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα τοῦ Μαρξ—1, 5, 39-41.
- Λασσολισμός**—1-3, 9-11, 15-17, 19-22, 27, 30-34, 36-37, 40-42, 532-538, 545-546, 551-552, 555-557, 561-562
Λουδοβίκος Φόσσερμπαχ τοῦ Ἐνγκελς—415, 574 575, 582-583, 92-693.
- Μαλθουσιανισμός**—19-20, 32-33
Μαιφιατόρα—59-60, 98-99, 135-136, 149-150, 152-153, 156-

- 157, 169-170, 182-183, 456-458, 465, 519-520.
- «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού κόμματος του Μαρξ και του Ένγκελς—15-17, 35-36, 97-98, 175-176, 270-271, 379-381, 390-391, 400-402 566-568
- Μεγάλες γεωγραφικές ανακαλύψεις—91-92, 109, 156-157, 181, 271-272 575-676.
- Μέσα έργασις—7 8, 9-11, 149-152, 520-521.
- Μεσαίωνα—107-109, 117-118, 149-150, 151-152, 155-156, 166, 169-170, 181, 267-270, 332-333, 352-353, 363-364, 374-375, 427-428 432-434, 440-441, 461-463, 512-519, 586-587.
- Μέσα παραγωγής—149-152, 152-154, 160-169, 183-184, 457-458, 496-497, 498-499, 577.
—μετατροπή των μέσων παραγωγής σε κοινωνική βιοχημία—12, 164-170, 171-172, 265-267, 498-500.
- Μεσοσυντήρησης—158-159, 160-161, 183-185, 187, 191-192, 208-209, 303-304, 484-485, 590-591.
- Μέσα ὑπαρξής—βλ. Μέσα συντήρησης.
- Μεταρύθμιση—59-60 109, 127-128, 270-271, 440-441, 462-464.
- Μεταφυσική—54-61, 66-69, 140-143, 432-433, 447-451.
- Μηχανές—73-74, 92-93, 98-99, 149-152, 156-160, 171, 182-183, 376, 450 457, 520-523, 532 533.
- Μικραγροτικό νοικοκυριό—491-492, 504-505, 507-508, 510-511.
- Μικροαστική τάξις—528-529, 535-567—μικρασιατική δημοκρατία—74-26, 31-32, 333-384, 384-386, 407-410, 566 570.
- Μισθός εργασίας—19 21, 32-33, 158-159, 532-533
- Μισθωτή εργασία—βλ. Έργασία
- «Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο» του Μαρξ—388 389.
- Μοναρχία—58 59
—ἀπολυτή μοναρχία 109, 114, 370-371, 581
- Μονοπόλις—βλ. Συναγωνισμός.
- Μπακουνικό!—2-3, 56-57, 179-180 546-547, 547 556, 557-558, 560-561
- Μπλανκισμός, μπλανκιστάς—391-392.
- «Νέα Έφημερίδα του Ρήγου»—175-177, 188 189, 381-389, 405-406.
- Νεογελιανοί—422-427, 445-447.
- Νόμος για τη μετατροπή της ενέργειας—66-6, 77-78, 433-434, 450 451.
- Νομοτέλεια στη φύση και στην ιστορία—144, 154-156, 373-375, 452-453, 455-456, 517-518, 523-524, 541-542.
- «Ο γερμανικός πόλεμος των χωρικών του Ένγκελς—585-586.
- «Ο αμφόλιος πόλεμος στη Γαλλία» του Μαρξ—179-180.
- Οικογένεια και γαμοί—191-192, 194-195, 206-207, 217-219, 237-238, 246 248, 257-258, 262-267, 274, 309 360, 360-361, 374 375, 468-469.
—σήμερουγενική οικογένεια—223-227, 231-232.
—ζευγαρωτή οικογένεια και ζευγαρωτός γαμος—215-216, 230-231, 232-238, 242-243, 247-248, 247-248, 251-252, 252-253, 257-258 259, 265-266 267-270, 326-327, 327-328, 334-335, 359-360, 360 361.
—Μονογαμία—242-243, 247-248

- 249-253, 253-262, 265-267, 269-270, 273-274, 264-295, 359 360, 360 361, 374-375.
- οικογένεια Πουναλόου και όμα-
εικός γάμος—201-205, 216-219,
222-223, 223-236, 238-243, 249-
250, 252-253, 255-257, 264-266,
269-270, 275-276, 329.
- πατριарχική ολιγογένεια—246-
253, 264-266.
- οικογένεια και γάμος στέν κα-
πιταλισμό—130-131, 260-266, 269-
272.
- οικογένεια και γάμος στέν σο-
σιαλισμο—265-267, 273-274.
- προλεταριακές γυμος—261-262
- Οικονομία** (οικονομικές σχέσεις)
106 107, 121-123, 146-148, 148-
149, 182-183 187, 306-398, 456-
459, 571-573, 575-583, 585-586,
590-593.
- βλ. και Βαση και Έποικοζέ-
μημα.
- Οικονομολόγοι, άστοί**—15-16,
19-20 20-21, 74-75, 146 147, 183-
184, 187, 190, 523-524, 525 527,
529, 550-553, 541-543, 584-585.
- Ό κήριος Φόγκτν** του Μαρξ
—178-179.
- Όουαν:σμέσ**—127-129, 130-131,
135 139, 467-469.
- Ό πόλεμος τών χωρικών**
στη Γερμανία—53-59, 109,
121-124, 127-128, 462-463.
- Όργανα παραγωγής**— βλ.
Μάσα άργασίας.
- Παραγωγή**—73-75, 147-149, 149-
152, 167-169, 169-171, 182-183,
187, 191-192, 208-209, 303-306,
374-374, 517 518, 518-519, 533-
531, 571-572, 573-579.
- μπερσυματική παραγωγή—97-
98, 114, 151-153, 154-156 169-170,
202-216, 265-266, 301-302, 305
306, 360-361, 372-375.
- κεφαλαιοκρατική παραγωγή
—20-21, 97-99, 130-131, 147-149,
149-150, 158-160, 166-168, 169
171, 267-271, 444-445, 471-473,
473-474, 485-486, 494 495, 508-
511, 522 523.
- και θ:ανονμή—10-16, 570 571,
590 591.
- Παραγωγικές θ:ανάμεις και**
παραγωγικές σχέσεις—
14-15, 43-45, 130 131, 149-150,
160-165 167-169, 171, 183-184,
437-40, 456-458, 517 519, 522-
526, 526-527, 532-533, 588 590.
- Παρισινή Κομμουνία, η ιστο-
ρικη της σημασία**—18, 31 32, 35-
36, 542-546, 557-558, 560-561.
—ή Κομμουνία σαν νέος τόπος
Κρατους—35-36
—λαθή και αιτίας της ήττας της—
547-543.
- Πίστωση**—522-523.
- Πόλεμος.**
—θαση του προλεταριάτου στέν
πλαιο.—32-33.
—μυθικός πόλεμος—542-543
—πόλεμος της Κριμας—τοθ
1854-1856—588, 589-590.
—Ι:αλο αστριακές πόλεμος του
1859—178-179.
- Πέλη και χωριέ**—181, 306-
307, 357-360, 361-362, 363 364,
365-366, 376-375, 519-521.
- Πολιτική και πολιτικός**
άγώνας της άργατικής
ταξής—172 373, 405-407, 538-
539, 546-548, 548-549.
- Πολιτική οικονομία** 183-
184, 186, 204-205, 471-472.
—κλασική—94, 541-542.
—χουταία—541 542.
- Πολιτισμός**—205 206, 208-209,
210-211, 213-214, 215, 226-227,
242-243, 251-252, 256-257, 257-
258, 264-266, 274, 353 354, 361-
366, 372-378.
- Πραξη σαν κριτήριο της**
άληθείας—429-431, 467-470.
- Προλεταριακή άπαναστα-**

- αη—31-32, 43-44, 44-45, 53-55, 92-93, 166, 171-172, 265-266, 271-273, 401-402, 409-410, 457-458, 530-531, 531, 542-543, 564-565.
- Προλεταριάτο—15-17, 43-44, 44-45, 130-131, 166, 171-172, 183-184, 264, 265-266, 271-272, 372-373, 397-398, 456-457, 534-537, 543-546, 546-548, 567-568.
- δ ιστορικός του ρόλος—9-10, 16-17, 156-157, 171-172, 183-184, 188-189, 397-398.
- έμφανισή του—116-117, 126-128.
- ή κατάστασή του στον καπιταλισμό—154, 158-159, 183-185, 475-476.
- βλπε και άξιαθλίωση του προλεταριάτου
- δ άγώνας του άναγτα στην άστική τάξη—16-17, 33-34, 92-93, 146-147, 370-371, 379-380, 397-398, 456-457, 520-521, 543-546, 547-548, 561-562, 564-565, 569-570
- Προσφορά και ζήτηση—94, 171.
- Προυντονισμός, προυντονιστές—516-517, 525-529, 538-539, 545-547, 547-548, 560-561.
- Ρωσία, πρωσισμός—βλ. Γερμανία.
- Πρωτόγονη κοινωνία—43-44, 191-192, 204-205, 289-290, 303-306
- Πρωτόγονος κομμουνισμός—226-227, 235-237, 240-243, 262-264, 288-289, 335-337, 355-356, 372-374.
- Ρόλος της προσωπικότητας στην ιστορία—455-456, 543-544, 572-575, 591-593.
- Ρωσία—43-54, 56-57, 248-249, 249-250, 336-337, 386-387, 588-591
- ρωσική άγροια—44-49, 52-53, 53-57, ρωσικό άρχοντολόι 44-46.
- ρωσικό προλεταριάτο 44-45.
- ρωσική άστική τάξη—47-48.
- ρωσικός τσαρισμός, δ αντιδραστικός ρόλος του—52-53, 386-387.
- άγροτική μεταρρύθμιση του 1861—45-46, 47-48, 53-54, 56-57, 588.
- άναπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία—45-48, 52-54, 588-591.
- προοπτικός για τό μέλλον της άπανάστασης στη Ρωσία και διεθνής σημασία της 43-44, 47-49, 56-57.
- Σαιν-Σιμονισμός — 127-128, 130-134.
- Σεχταρισμός — 545-547, 555-556, 557-559.
- Σκέψη 83-86, 101-102, 144, 145-146, 426-429, 431-432, 465, 467-468, 541-542, 583-584.
- Σοσιαλδημοκρατία της Γερμανίας—95-96, 97-98.
- δπορτσυνισμός στη γερμανική σοσιαλδημοκρατία—18, 119-21, 22-24, 41-42, 561-570.
- τό πρόγραμμα της Γκότα—1-3, 4-5, 7-12, 15-29, 30-38.
- τό πρόγραμμα της Έρφορτης—40-41.
- σοσιαλδημοκρατία και νόμος άναγτα στους σοσιαλιστές—564-565, 571-572.
- Σοσιαλιστική κοινωνία—βλπε και Κομμουνιστική Κοινωνία 12-16, 33-36, 162, 164-170, 570-571.
- Σοσιαλισμός—
- έπισημονικός—βλπε Έπισημονικός σοσιαλισμός.
- έλληθνικός—400-401, 425-426, 566-568.
- κριτικός-ούτοπικός—127-132, 139, 147-148, 391-394, 399-401, 538-539.
- Στρατός—532-533.

- Σύμπτωσις—βλέπε Ἀναγκαιότητα καὶ οὐμπτωσις.
- Συναγωνισμός—109, 149-150, 154-156, 171, 418-419, 473-474, 511-512.
- Καὶ μονοπώλιον—162, 523-525, 255-527.
- Συνθικάτα—33-34.
- βλέπε καὶ Τρέιντ-Γιούνιονς Συνεταιριστικὸ Κίνημα—20 22, 49 50, 137-138
- Συνταχνίαις—149-150, 154, 155-156, 269 270, 456 457, 518-519, 519-520, 532-533.
- Σύστημα γυνῶν—202-205, 225-227, 229-231, 234-236, 242-244, 274-304, 305-311, 313-316, 319-324, 324 336 339-340, 347-349, 352-357, 359-350, 361-362, 365-367, 590 591.
- μητρικὸ γένος—104-198, 200-201, 204 205, 229-232, 259-240, 243-246, 249 250, 257-259, 275-276, 279-280, 286-287, 291, 329, 330-335, 335 336, 359 360.
- πατρικὸ γένος—196-197, 204-205, 244-246, 249 250, 257-259, 269-270, 291, 292, 299-300, 314-315, 329, 332-333, 339-340, 359-360.
- Ταξίαι καὶ ταξικὸς ἀγώνας—15-17, 20-22, 25-27, 92-93, 106-107, 132-133, 146-149, 167-168, 181, 183-185, 191-192, 257 258, 299-300, 367, 369-370, 370 371, 372 373, 396-398, 457-458, 460-461, 526-527, 530-531, 546 548, 564-565, 571-573, 578-580, 590-591.
- ὁ ταξικὸς ἀγώνας, ὅταν κινήτρια δύναμις τῆς ἱστορίας—106-107, 146-148, 181-183, 191-192, 456-458, 529, 569-570.
- ἔμφανισις τῆς οὐχρονων τάξεων—43-45, 92-93, 167-168, 191-192, 357-358, 360-367, 374-375, 396-397, 456-457.
- ἀνταγωνιστικὸς ταξικὸς ἀνταγωνισμός—125, 126-127, 154, 169-171, 182-184, 257-258, 311-312, 367-369, 380-381, 396-397, 440-441.
- ὁ ἀγώνας τοῦ προλεταριάτου ἐναντία πρὸς τὴν ἀριστοκρατικὴν τάξιν—βλ. Προλεταριάτο
- ἡ κατάργησις τῶν τάξεων ἐπὶ σοσιαλισμῷ—20-21, 43 45, 92-93, 166-168, 171-172, 372-373, 530-531.
- Ταχτικὴ τῆς προλεταριακῆς ταξικῆς παλῆς—379-381, 555-557.
- τὸ Κεφαλαίον τοῦ Μάρξ—5-6, 32-34, 97 98, 149 150, 158-159, 178-179, 186, 190, 353-354, 476-477, 540-541, 542-543, 558-559, 574-575, 582-583.
- τὸ Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο—βλέπε «Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος».
- Τραπεζαίαις—βλέπε Χρηματογύρα.
- Τρέιντ - Γιούνιονς—122-123, 137 138, 473 474, 480-481, 482-483, 486-488, 560-551.
- Τρόπος παραγωγῆς—15-16, 92-93, 106-107, 148-152, 160-161, 164-166, 302-303, 456-458, 518-519, 590-591.
- κεφαλαιοκρατικὸς—15-16, 92-94, 135-136, 147-157, 159-161, 163-166, 168-169, 183-184, 187, 456-457, 491-492, 508-509, 524-525, 526 527, 589-590.
- Υἱοὶ—66 67, 70-71, 75-76, 76-77, 77 79, 100-102, 431-433.
- καὶ κίνησις—66-67, 75-78, 100-101, 450-452.
- καὶ συνείδησις—60-61, 79, 101-102, 431-432.
- Υἱοὶ καὶ ἄλλοι ὑπαρξίαι—168-

- 169, 181, 460-461, 461-462, 569-570.
- Ἰλισμός—115-116, 145-147, 424-426, 427-428, 430-433, 447-448
—καὶ ἰθαλισμός—424-426, 427-428.
—ἀγγλ...ός ἰλισμός τοῦ 17ου αἰώ-
να—98-102, 111-113, 141-142, 581
—γαλλικός ἰλισμός τοῦ 18ου αἰώ-
να—63-64, 112-113, 140, 416-417, 431-433, 436-437, 581.
—ἐποπτικός ἰλισμός τοῦ Φέθερ-
μαχ—425-427, 433-436, 437-447, 467-470.
—Χυδαίος ἰλιμός—431-432, 433-434.
- Ἰλιστική ἀνείληψη τῆς ἱστορίας—βλέπε Ἰστορικός ἰλισμός.
- Ἰπεραξία—19-21, 147-149, 184-185, 187, 204-205, 475-476.
- Ἰπερπαρωγή—171, 457-458.
- Ψευδαρχία 107-108 149-150, 155-156, 169-170, 181, 352-353, 456-457, 462-463.
- Φιλιςταϊσμός—121-122, 257-258, 413, 421-422, 436-437.
- Φιλοσοφία—65 66, 421-422, 425-426, 426-428, 460-461, 463-465, 581-583, 584-585.
—βλέπε καὶ Διαλεχτικός ἰλισμός, Ἰλισμός, Ἰθαλισμός.
- Φόρεϊ—25-26, 369-370.
- Φουριερισμός—127-128, 130-131, 133-136, 377-378.
- Φραγκοί, βασιλείο τῶν Φραγκῶν—339-340, 348-353.
- Φύση—145-147, 425-426, 431-433, 433-436, 451-453
—καὶ ἄνθρωπος—7-8, 72-75, 81-84, 89-92, 164-166, 169-170, 171-172, 208-210, 303-306.
- Φυσική ἐπιτομή—58 59, 60-70, 74-76, 77-78, 91-92, 105-107, 140-142, 142-144, 146-147, 420-421, 430-431, 432-433, 450-452
- Φυσική σίκνομια—156-157, 181, 303-304, 494-495, 588.
- Χαρτισμός—116-117, 120-121, 146-147, 395-396, 397-398, 479, 480-481, 530 531.
- Χειροτεχνία—59 60, 98-99, 149 150, 151-152, 155-157, 181-183, 360-361, 396-397, 411-412, 456-457, 498-499.
- Χρήμα καὶ κυκλοφορία τοῦ χρήματος—160-161, 305-307, 356-357, 363-365, 373-374, 374-375.
- Χρηματογορά—577.
- Χρηματιστήριο—370-371, 575-576, 577.
- Χριστιανισμός—91-92, 117-118, 345-346, 440-441, 461-464.
- Χεγκελιανισμός—139, 44-146, 147-148, 416-433, 435-436, 441-442, 449-451, 452-453, 453-456, 570-571.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κ. ΜΑΡΞ. ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΓΚΟΤΑ	1-42
Πρόλογος του Φ. Ένγκελς	1
Κ. Μαρξ. Γράμμα στον Μπράκε. 5 του Μάη 1875	4
Κ. Μαρξ. Παρατηρήσεις στο πρόγραμμα του Γερμανικού Έργατικού Κόμματος	7
I.	7
II.	19
III.	21
IV.	23
Φ. Ένγκελς. Γράμμα στον Μπέμπελ. 18-28 του Μαρτη 1875	30
Φ. Ένγκελς. Γράμμα στον Καστοκί. 23 του Φλεβάρη 1891	39
Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ	43
Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ. ΔΙΑΔΕΧΤΙΚΗ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	58
Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΞΑΝΘΡΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΠΙΘΗΚΟΥ	80
Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ. Η ΕΞΕΔΙΞΗ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΥΤΟΠΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ. Εισαγωγή στην αγγλική έκδοση	95
'Η ἀξιολογία του σοσιαλισμοῦ ἀπὸ τὴν οὐτοπία στὴν ἐπιστήμη	
I.	125
II.	140
III.	149
Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ. ΚΑΡΑ ΜΑΡΞ	173
Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ. ΟΜΙΛΙΑ ΣΤΟΝ ΤΑΦΟ ΤΟΥ ΚΑΡΑ ΜΑΡΞ	187
Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ. Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ, ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΙΔΙΟΧΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ	190-378

Πρόλογος στην πρώτη Έκδοση τοῦ 1884	190
Πρόλογος στην τέταρτη Έκδοση τοῦ 1891	193
Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας καὶ τοῦ κράτους	
I. Προστορικὸς βαθμῆος πολιτισμὸς	208
I. Ἄγρια κατάσταση	209
II. Βαρβαρότητα	210
II. Ἡ οἰκογένεια	215
III. Τὸ γένος τῶν ἱσπεζῶν	275
IV. Τὸ ἑλληνικὸ γένος	291
V. Ἡ γέννησις τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους	301
VI. Τὸ γένος καὶ τὸ κράτος στὴ Ρώμη	313
VII. Τὸ γένος στοὺς κέλτες καὶ τοὺς γερμανοὺς	325
VIII. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ κράτους τῶν γερμανῶν	341
IX. Βαρβαρότητα καὶ πολιτισμὸς	354
Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ. Ο ΜΑΡΞ ΚΑΙ Η «ΝΕΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΟΥ ΡΗ- ΝΟΥ» (1843-1849)	379
Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ. ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΤΩΝ ΚΟΜ- ΜΟΥΝΙΣΤΩΝ	390
Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ. Ο ΛΟΓΑΘΗΚΟΣ ΦΟΥ-ΕΡΜΠΑΧ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕ- ΛΟΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ	414
Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα	414
Ὁ Δουδοβικός Φόβερμπαχ καὶ τὸ τέλος τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας	
I.	416
II.	426
III.	437
IV.	446
Κ. ΜΑΡΞ. ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΟΥ-ΕΡΜΠΑΧ	467
Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ. ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ «ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑ- ΖΟΜΕΝΗΣ ΤΑΞΕΩΣ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ»	471
Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ. ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ	490
I.	492
II.	505
Κ. ΜΑΡΞ ΚΑΙ Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ ΓΡΑΜΜΑΤΑ	516-594
Ὁ Μαρξ στὸν Ἀννέκοβ. 28 τοῦ Δεκέμβρη 1846	516

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

629

Ὁ Μορξὸς στὸν Βαϊτεμάγερ. 5 τοῦ Μάρτη 1852	530
Ὁ Μορξὸς στὸν Ἐνγκελς. 16 τοῦ Ἀπριλίου 1856	530
Ὁ Μορξὸς στὸν Ἐνγκελς. 25 τοῦ Σεπτεμβρίου 1857	532
Ὁ Μορξὸς στὸν Κούγκελμαν. 23 τοῦ Φεβρουαρίου 1865	533
Ὁ Μορξὸς στὸν Κούγκελμαν. 9 τοῦ Ὀκτωβρίου 1866	539
Ὁ Μορξὸς στὸν Κούγκελμαν. 11 τοῦ Ἰουλίου 1868	540
Ὁ Μορξὸς στὸν Κούγκελμαν. 12 τοῦ Ἀπριλίου 1871	542
Ὁ Μορξὸς στὸν Κούγκελμαν. 17 τοῦ Ἀπριλίου 1871	544
Ὁ Μορξὸς στὸν Μπόλτε. 23 τοῦ Νοεμβρίου 1871	545
Ὁ Ἐνγκελς στὸν Κόδο. 24 τοῦ Γεναρίου 1872	548
Ὁ Ἐνγκελς στὸν Μπέμπελ. 20 τοῦ Ἰουνίου 1873	555
Ὁ Ἐνγκελς στὸν Ζέργκε. 12-17 τοῦ Σεπτεμβρίου 1874	559
Ὁ Μορξὸς καὶ ὁ Ἐνγκελς στοὺς Μπέμπελ, Λημπκ-οχιτ, Μπρα- κα καὶ ἄλλους. («Ἐγκύκλιος γραμμα») 17-18 τοῦ Σεπτεμβρίου 1879	564
Ὁ Ἐνγκελς στὸν Σιττ. 5 τοῦ Αὐγούστου 1890	570
Ὁ Ἐνγκελς στὸν Μπλέχ. 21-22 τοῦ Σεπτεμβρίου 1890	572
Ὁ Ἐνγκελς στὸν Σμ'τ. 27 τοῦ Ὀκτωβρίου 1890	575
Ὁ Ἐνγκελς στὸν Μέρνιγκ. 14 τοῦ Ἰουνίου 1893	583
Ὁ Ἐνγκελς στὸν Ντανιελσον. 17 τοῦ Ὀκτωβρίου 1893	588
Ὁ Ἐνγκελς στὸν Στρεκωνιουοργκ. 25 τοῦ Γεναρίου 1894	591
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΚΑΙ ΕΓΓΡΗΓΙΟ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ	595
Πίνακας τῶν κυριότερων προσώπων	597
Ἐγγεγραμμένα πραγματώματα	615

